

1924

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1924

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

॥ ओ३म् ॥

सत्यार्थ प्रकाश

(वेदादि विविध सङ्ग्रहोनां प्रभाषोथी युक्त)

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य
श्रीमद् दयानन्द सरस्वती स्वामि-विरचितः

: प्रकाशक :

आर्यसभा

महर्षि दयानन्द भार्गव, रायपुर दरवाजा जलार,
अमदावाद-३८००२२

● સત્યાર્થ પ્રકાશ

અનુવાદ : મૂળ હિન્દી ગ્રન્થનો ગુજરાતી અનુવાદ

અનુવાદક : પં. મંછાશંકર જયશંકર ત્રિવેદી

● પ્રકાશક :

રતનપ્રકાશ અં. ગુપ્તા

પ્રમુખ, આર્યસમાજ,

મહર્ષિ દયાનંદ માર્ગ, રાયપુર દરવાજા બહાર,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨ (ટે.નં. ૨૧૪૩૬૫૩)

● વિક્રય-કેન્દ્ર

- આર્યસમાજ, મહર્ષિ દયાનંદ માર્ગ, રાયપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૨૨
- ચરોતર પ્રદેશ આર્યસમાજ, સ્ટેશન રોડ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧
- આર્યસમાજ-સૈજપુરબોધા, અમદાવાદ
- આર્યસમાજ, લુણાસાવાડા, જૂનાવાડજ, અમદાવાદ.
- આર્યસમાજ, મહર્ષિ દયાનંદ માર્ગ, હાથીખાના, રાજકોટ
- આર્યસમાજ, મહર્ષિ દયાનંદ માર્ગ, પોરબંદર
- આર્યસમાજ, મામાડોદા રોડ, ભાવનગર
- આર્યસમાજ, લખપીરવાસ, મોરબી
- આર્યસમાજ, ભાભર, પાટણ, વડોદરા, ભુજ, નામત્રાણા, દણોલી, વિસનગર, ગાંધીનગર, જૂનાગઢ, ગાંધીધામ, મુરત, ભરૂચ વગેરે શાખાઓમાં ઉપલબ્ધ
- આર્ય વન વિકાસ કાર્મ ટ્રસ્ટ, મુ. રોજડ, પો. સાગપુર, જિ. સાબરકાંઠા

સંસ્કરણ : સપ્તમી

પ્રતિ - ૫૦૦૦

વિક્રમાબ્દ : ૨૦૫૪

મૂલ્ય : રૂ. ૬૦/- (અંકે સાઠ પૂરા)

લેશર કમ્પોઝ : કિરીટ હરજીભાઈ પટેલ, કિબ્ના ગ્રાફિક્સ, ૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ,
અમદાવાદ-૧૩. ફોન : ૭૪૮૪૩૯૩

પ્રકાશકીય

આર્યસમાજના પ્રવર્તક અને ગુજરાતના પનોતા પુત્ર મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી કૃત અમર ગ્રંથ 'સત્યાર્થપ્રકાશ'ના ગુજરાતી અનુવાદનું આ અભિનવ સંસ્કરણ આપના હાથમાં મૂકતાં હર્ષ અનુભવીએ છીએ.

આ સંસ્કરણની પ્રમુખ બે વિશેષતાઓ છે. એક તો એ કે આમાં અગાઉના સંસ્કરણોમાં રહી જવા પામેલી ક્ષતિઓ અને ઉણપોને કાળજીપૂર્વક સુધારી લેવામાં આવી છે; અને બીજી એ કે આમાં ચૌદમા સમુલ્લાસનો, કે જેમાં યવનમત સમીક્ષા છે, ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે.

સત્યાર્થ પ્રકાશના મૂળ આદર્શ હિન્દી સંસ્કરણોની સાથે આ ગુજરાતી અનુવાદને શબ્દશઃ મેળવી લેવાનું ભારે દુષ્કર કાર્ય ઋષિભક્ત પ્રો. દયાલાભાઈ આર્ય (ટંકારા નિવાસી)એ સંપન્ન કર્યું છે; અને ચૌદમા સમુલ્લાસના ગુજરાતી અનુવાદનું વિદ્વાતપૂર્ણ કાર્ય ડૉ. કમલેશકુમાર છ. શાસ્ત્રી (અમદાવાદ)એ સંપન્ન કર્યું છે. આ બન્ને મહાનુભાવોનો આ તબક્કે અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથને મૂળ હિન્દીમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં લઈ આવનાર પૂર્વસૂરીઓ (સ્વ.) પં. શ્રી મંછાશંકર જયશંકર ત્રિવેદી, (સ્વ.) પં. શ્રી મય્યાશંકર શર્મા, દર્શનાચાર્ય અને ડૉ. દિલીપસિંહ વેદાલંકાર (વડોદરા)નું પણ આ પ્રસંગે પૂજ્યભાવે સ્મરણ કરીએ છીએ.

મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીના અવસાન બાદ તેમણે લખેલા ગ્રંથોનું પ્રકાશન, સ્વામીજીએ સ્થાપેલી પરોપકારિણી સભા, કેસરગંજ, અજમેર(રાજસ્થાન) કરે છે. આ સભાના સૂચન મુજબ મહર્ષિના ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં છપાય, તે માટે પ્રયત્ન ચાલતો હતો, ત્યાં જ અમારી આ આર્યસમાજ, મહર્ષિ દયાનન્દ માર્ગ, રાયપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૨૨ની અન્તરંગ સભાએ ઠરાવ્યું કે મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી કૃત બધા જ ગ્રંથોનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત કરી, ગુજરાતની જનતાને ઉપલબ્ધ કરાવવો. આ માટેનું એક ભંડોળ પણ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં અમદાવાદના અનેક ગણમાન્ય મહાનુભાવોનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે; અને આપ સૌનો પણ સહકાર મળી રહેશે, એવી આશા છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણનું પ્રકાશન આ ભંડોળમાંથી થઈ રહ્યું છે; અને નજીકના જ ભવિષ્યમાં મહર્ષિના અન્ય ગ્રંથોનો પણ ગુજરાતી અનુવાદ ઉપલબ્ધ કરાવી શકીશું.

વિનીત

શ્રાવણી પર્વ '૨૦૫૪
અમદાવાદ

રતનપ્રકાશ અં. ગુપ્તા (પ્રધાન)
સુરેશચંદ્ર બં. અગ્રવાલ (મન્ત્રી)

વાચકોને

મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી રચિત ગ્રન્થોમાં 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' એ એક અમરકૃતિ છે. મહર્ષિ દયાનન્દના કાશી-નિવાસ કાળમાં (સન્ ૧૮૭૪માં) તેઓના પરમ ભક્ત રાજા જયકિશનદાસ કે જેઓ કેપ્ટુટી કલેક્ટર હતા; તેમની પ્રેરણા, ઇચ્છા અને વિનંતીથી સત્યાર્થપ્રકાશના પ્રથમસંસ્કરણની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્કરણમાં આરંભના દસ સમુલ્લાસનો જ સમાવેશ થયો હતો.

એ પછી મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીએ સંશોધન અને પરિવર્ધન સાથે મહારાણાજીના ઉદેપુર (રાજસ્થાન)માં 'નવસખા મહલ' ગુલાબ બાગમાં બેસી એની પુનઃ રચના કરી અને દ્વિતીય (સને ૧૮૮૩) સંસ્કરણને માન્ય તથા પ્રમાણિત કર્યું; જે સત્યાર્થ પ્રકાશની તેમણે લખેલી 'ભૂમિકા' પરથી સ્પષ્ટ છે.

ગુર્જર ભાષાન્તર: સત્યાર્થપ્રકાશના પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્તા પં. મંછાશંકર જયશંકર ત્રિવેદી હતા. આ પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૦૦૦ પ્રત)નું પ્રકાશન સને. ૧૯૦૪માં મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીની ઉત્તરાધિકારિણી એવી પરોપકારિણી સભા, અજમેર (રાજ.) દ્વારા થયેલું.

ત્યાર બાદ બીજી આવૃત્તિ(૩૦૦૦ પ્રત)નું પ્રકાશનકાર્ય એકાદ દશક સુધી સ્થગિત રહ્યું. ફરી કોઈ કારણસર પં. મયાશંકરજી શર્મા- દર્શનાચાર્ય દ્વારા અનુવાદ કરાવીને મુંબઈ પ્રાન્તિય આર્ય પ્રતિનિધિ સભા તરફથી સને ૧૯૧૫માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું. એ પછી જે સંસ્કરણો પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં તેમની વિગતો આ મુજબ છે.

આવૃત્તિ	વર્ષ(ઇ.સન)	નકલો	આવૃત્તિ	વર્ષ(ઇ.સન)	નકલો
ત્રીજી	૧૯૨૬	૩૦૦૦	દશમી	૧૯૭૨	૨૩૦૦
ચોથી	૧૯૨૬	૧૦૦૦	અગિયારમી	૧૯૭૫	૧૦,૦૦૦
પાંચમી	૧૯૨૮	૫૦૦૦	બારમી	૧૯૭૬	૫૦૦૦
છઠ્ઠી	૧૯૩૮	૨૦,૦૦૦	તેરમી	૧૯૮૪	૧૦,૦૦૦
સાતમી	૧૯૩૮	૧૦૦૦	ચૌદમી	૧૯૮૪	૫૦૦૦
આઠમી	૧૯૪૮	૨૦૦૦	પંદરમી	૧૯૮૭	૩૦૦૦
નવમી	૧૯૫૩	૬૦૦૦	સોળમી	૧૯૮૮	૩૦૦૦

આમ સોળમી આવૃત્તિ સુધી ૭૮,૩૦૦ કુલ નકલો આ ગ્રન્થના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. આ સત્તરમી આવૃત્તિ (પ્રત-૫૦૦૦) છપાય છે.

આ આવૃત્તિ શુદ્ધરૂપમાં પ્રકાશન પામે તે માટે ઋષિ દયાનન્દે ઉદયપુરમાં લખેલ અને સન ૧૮૮૩માં પ્રથમ પ્રકાશિત સત્યાર્થ પ્રકાશની કોટો પ્રિન્ટ નકલ તથા તેના પરથી પં. સુદર્શનદેવજી સંપાદિત-આર્ષ સાહિત્ય પ્રચાર ટ્રસ્ટ- દિલ્લી પ્રકાશિત સંસ્કરણનો આધાર લીધેલ છે. તેમાં જ્યાં જ્યાં સન્દેહ જણાયો ત્યાં ત્યાં અન્ય પ્રકાશનો જેવાં કે સ્વામી વેદાનન્દ તીર્થ (સ્થૂલાક્ષરી), સ્વામી ઓમાનંદજી દ્વારા પ્રકાશિત (તામ્રપત્રી), પં. ભગવદતજી, પં. યુધિષ્ઠિરજી મીમાંસક સંપાદિત સંસ્કરણો તથા પરોપકારિણી સભાના યાંત્રીસભા સંસ્કરણ વગેરેનો સહયોગ લીધો છે.

ગ્રન્થના બાહ્ય સ્વરૂપની વિશેષતા જોવામાં આવે તો સ્વતઃ પ્રમાણ વેદમન્ત્રો મોટા ટાઇપમાં અને પરતઃ પ્રમાણ એવા મનુ વગેરેના વાક્યો એથી નાના ટાઇપમાં આકર્ષક રૂપે મૂકેલ છે.

સંપાદન-સંશોધનના મહાકાર્યમાં માનુષસહજ પ્રમાદના કારણે કોઈ ભૂતિ રહી જવા પામી હોય, તો તે માટે સમાપ્રાર્થીએ છીએ અને એ તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા વિનંતી કરીએ છીએ.

ઋષિતર્પણ પર્વ
શ્રાવણી ૨૦૫૪

વિનયાવનત
દયાલ આર્ય (ટંકારા)
કમલેશકુમાર છ. શાસ્ત્રી
(અમદાવાદ)

વિષય સૂચિ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
- પૂર્વાર્ધ -		ગૃહસ્થાનું કર્તવ્ય	૬૯
પ્રથમ સમુલ્લાસ (૧ થી ૧૫)		પંડિતનાં લક્ષણ	૭૧
વિદ્યાર્થીનાં કર્તવ્ય	૧	મૂર્ખનાં લક્ષણ	૭૧
મનઃકલ્પના સમીક્ષા	૧૪	વિદ્યાર્થીનાં કર્તવ્ય	૭૨
ત્રીતીય સમુલ્લાસ (૧૬ થી ૨૨)		પુનર્વચન તથા નિયોગ	૭૩
સત્-શિક્ષણ વિષય	૧૬	ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા	
નૃપતિત્વ નિષેધ	૧૭	પંચમ સમુલ્લાસ (૮૧ થી ૮૯)	
જન્મપત્ર સૂચાંકિ ગ્રંથ સમીક્ષા	૧૮	વાનપ્રસ્થાશ્રમવિધિ	૮૧
સાહન-તાડન-શિક્ષણ	૨૦	સંન્યાસાશ્રમ વિધિ	૮૨
તુર્તીય સમુલ્લાસ (૨૩ થી ૪૯)		૫૬ સમુલ્લાસ (૯૦ થી ૧૨૦)	૮૧
અપ્પવનાધ્યાપન વિષય	૨૩	રાજ્યર્થ	૯૦
ગુરુમંત્રની વ્યાખ્યા	૨૪	ગ્રંથ પ્રકારની સભા	૯૦
સામાયમ શિક્ષા	૨૫	રાજાનાં લક્ષણો	૯૧
સભા અને અગ્નિહોત્રનો ઉપદેશ	૨૬	દંડની વ્યાખ્યા	૯૨
હોમ કરવાની થતા વ્યાખ્યા	૨૭	રાજાનું કર્તવ્ય	૯૩
ઉપનયન વિષય	૨૮	આદાર પ્રકારનાં વસ્ત્રોનો નિષેધ	૯૪
અગ્નિચર્ચનો ઉપદેશ	૨૯	મંત્રી-દૂત વગેરે રાજપુરુષોનાં લક્ષણ	૯૫
અગ્નિચર્ચાઓનું કર્તવ્ય	૩૦	દુર્ગ નિર્માણ કરવાનો વિધિ	૯૬
પાંચ પ્રકારની પરીક્ષા	૩૪	કુલ કરવાનો વિધિ	૯૭
ભાગના તથા ભજાવવાની વિધિ	૪૨	રાજ્ય અને પ્રજાની રચનાનો વિધિ	૯૮
પ્રામાણિક તથા અપ્રામાણિક ગ્રંથો	૪૫	અધિપતિ આદિનું વર્ણન	૯૯
શ્રી અને શુદ્ધોને ભજાવવાની વિધિ	૪૭	કર લેવાનો પ્રકાર	૧૦૦
ચતુર્થ સમુલ્લાસ (૪૯ થી ૮૦)		મંત્રકરણ પ્રકાર	૧૦૦
સમાવર્તન વિષય	૪૯	આસનાદિ ૭ ગુહની વ્યાખ્યા	૧૦૧
દૂરદેશમાં વિવાહ	૫૧	રાજના મિત્રો, કેદારીનો અને શત્રુઓ	
વિવાહ વિષયે સ્ત્રી-પુરુષની પરીક્ષા	૫૧	સાથે વર્તન તથા શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાની રીત	૧૦૫
બાલ-વિવાહ નિષેધ	૫૨	વ્યાપારાદિમાં કરવેશનો વિધિ,	
ગુણકર્મનુસાર વર્ગીકરણ	૫૫	ધર્મપૂર્વક ન્યાય કરવાની રીત,	
વિવાહનાં લક્ષણો	૫૯	અને કાળીનું કર્તવ્ય	૧૦૭
સ્ત્રી-પુરુષનું પરસ્પર કર્તવ્ય	૬૨	દુઃસાક્ષીને દંડ કરવા વિધે	૧૦૮
પંચ મહાયજ્ઞો	૬૪	ચોરી આદિ કરનારને દંડ વિધે	૧૦૯
પાપક્રીડાનો તિરસ્કાર	૬૬	સંસ્કૃત વ્યાપારમાં રાજવિધિ	૧૧૧
ધર્મકૃત્ય કરવાનો વિધિ	૬૭	સપ્તમ સમુલ્લાસ (૧૧૨ થી ૧૩૫)	
પાપક્રીડાનાં લક્ષણ	૬૮	ઈશ્વરવિષય	૧૧૨
		ઈશ્વરની સ્તુતિ-પ્રાર્થના-ઉપાસના	૧૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવાની રીત	૧૨૦	કાલિયાકંથ સોમનાથાદિ	૨૧૯
નિરાકાર ઈશ્વરવાદ	૧૨૧	હરિકા જવાલાપુખી	૨૨૦
ઈશ્વરના અવતારનો નિષેધ	૧૨૩	હરહર બદરીનારાયણાદિ	૨૨૧
જીવનાં સ્વતંત્રતા સ્વરૂપ	૧૨૪	બંગાસનાન સમીક્ષા	૨૨૧
જીવ અને ઈશ્વરની ભિન્નતા	૧૨૫	નામસ્મરણ તીર્થાદિ	૨૨૧
સગુણ નિર્ગુણ સ્વરૂપ	૧૩૧	ગુરુ માહાત્મ્ય	૨૨૫
વેદ વિધે વિચાર	૧૩૨	અષ્ટાદશ પુરાણ સમીક્ષા	૨૨૫
અષ્ટમ સમુદ્ધાસ (૧૩૬ થી ૧૫૪)		શિવપુરુષ સમીક્ષા	૨૨૭
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષય	૧૩૬	બાગવત સમીક્ષા	૨૨૮
જગતનું ઉપાદાન કરણ પ્રકૃતિ છે	૧૩૮	સૂર્યાદિબ્રહ્મ પુજા સમીક્ષા	૨૩૨
નાસ્તિકોનું ખંડન	૧૪૨	મરુત પછીના ધનાદિની સમીક્ષા	૨૩૫
મનુષ્યની આદિસૃષ્ટિનું સ્થાન	૧૪૮	એકાદશાદિ વ્રત-ધનાદિ સમીક્ષા	૨૩૮
આર્ય તથા મ્લેચ્છની વ્યાખ્યા	૧૪૯	શૈવમત સમીક્ષા	૨૪૩
ઈશ્વર જગતનો આચાર છે	૧૫૧	શક્તિ વૈષ્ણવ મત સમીક્ષા	૨૪૩
નવમ સમુદ્ધાસ (૧૫૫ થી ૧૭૨)		કબીરપંથ સમીક્ષા	૨૪૭
વિદ્યા તથા અવિદ્યા વિષય	૧૫૫	નાનકપંથ સમીક્ષા	૨૪૮
બળ તથા મોહ	૧૫૮	દાદુ રામસ્નેહાદિપંથ સમીક્ષા	૨૫૦
દશમ સમુદ્ધાસ (૧૭૩ થી ૧૮૩)		ગોસ્વામીમત સમીક્ષા	૨૫૨
આચાર-અનાચાર વિષય	૧૭૩	સ્વામીનારાયણ મત સમીક્ષા	૨૫૭
ભક્ત્ય-અભક્ત્ય વિષય	૧૭૮	માધ્વ, લિંગાયત, બ્રાહ્મ-પ્રાર્થના-	
		સમાચાર સમીક્ષા	૨૬૧
		પ્રભાચારી તથા સંન્યાસી સમીક્ષા	૨૭૧
		આર્યાવર્તીય રાજ્યવંશાવલી	૨૭૫
		દ્વાદશ સમુદ્ધાસ (૨૭૯ થી ૩૨૯)	
		અનુભૂમિકા	૨૭૯
		જૈન, ચાર્વાક, બૌદ્ધ, સમતંગી સ્વાદવાદ	
		આદિ મતોની સમીક્ષા	૨૮૦
		ત્રયોદશ સમુદ્ધાસ (૩૩૦ થી ૩૭૪)	
		અનુભૂમિકા	૩૩૦
		ખ્રિસ્તીમત સમીક્ષા	૩૩૧
		ચતુર્દશ સમુદ્ધાસ (૩૭૫ થી ૪૨૨)	
		અનુભૂમિકા	૩૭૫
		યવન મતસમીક્ષા	૩૭૬
		સ્વમંતવ્યામંતવ્ય પ્રકાશ	૪૨૩
		ઉત્તરાર્ધ સંપૂર્ણ	
ઉત્તરાર્ધ :-			
એકાદશ સમુદ્ધાસ (૧૮૪ થી ૨૭૮)			
અનુભૂમિકા	૧૮૪		
આર્યાવર્ત દેશના મતમતાંતરોનું ખંડન-ખંડન	૧૮૫		
મંત્રાદિની ત્રિવિધ વિધે	૧૮૬		
વામમાર્ગ સમીક્ષા	૧૮૧		
અદૈતવાદ સમીક્ષા	૧૮૬		
ભક્ત્ય, રુદ્રાક્ષ, તિલકાદિની સમીક્ષા	૨૦૫		
વૈષ્ણવ મતની સમીક્ષા	૨૦૪		
મૂર્તિપૂજાની સમીક્ષા	૨૦૮		
પંચામૃતન પૂજા	૨૧૫		
ગયા શ્રાદ્ધ	૨૧૭		
જુજ્ઞાત્ય-રામેશ્વર	૨૧૮		

॥ ओ३म् सच्चिदानन्देश्वराय नमो नमः ॥

ભૂમિકા

જે સમયે ને આ સત્યાર્થ-પ્રકાશ ગ્રંથ બનાવ્યો હતો, તે સમયે અને તેની પૂર્વે સંસ્કૃતમાં ભાષણ કરવાના, મંડન-પાઠનમાં સંસ્કૃત જ બોલવાના અને જન્મભૂમિની ભાષા ગુજરાતી હોવાના કારણે મને આ ભાષાનું વિશેષ પરિજ્ઞાન ન હતું, એથી ભાષા અશુદ્ધ બની ગઈ હતી. હવે ભાષા બોલવા અને લખવાનો સમય સુધી ગયો છે. એટલા માટે આ ગ્રંથને વ્યાકરણ અનુસાર શુદ્ધ કરી બીજી વાર છપાવ્યો છે. કોઈ-કોઈ સ્થળે શબ્દ-વાક્ય રચનાનો ફેરફાર કર્યો છે, તે કરવો ઉચિત હતો. કારણકે એવો ફેરફાર કર્યા વિના ભાષાની પરિપાટી સુધરવી મુશ્કેલ હતી. પરંતુ અર્થમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ વિશેષ લખવામાં આવેલ છે. હા, જે પ્રથમ છાપવામાં કોઈ સ્થળે ભૂલ રહી ગઈ હતી તે કાઢીને, સુધારીને બરાબર ઠીક કરવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથ ૧૪ ચૌદ સમુલ્લાસ અર્થાત્ ચૌદ વિભાગોમાં રચવામાં આવ્યો છે. એમાં ૧૦ દશ સમુલ્લાસ પૂર્વાર્ધ અને ચાર સમુલ્લાસ ઉત્તરાર્ધ છે. પરંતુ અન્તના બે સમુલ્લાસ અને પશ્ચાત્ સ્વસિદ્ધાંત પ્રથમ કોઈ કારણથી છાપી શકાયા ન હતા, તે પણ હવે છપાવી દીધા છે.

- (૧) પ્રથમ સમુલ્લાસમાં ઈશ્વરનાં ઓંકારાદિ નામોની વ્યાખ્યા.
- (૨) દ્વિતીય સમુલ્લાસમાં સંતાનોની શિક્ષા.
- (૩) તૃતીય સમુલ્લાસમાં બ્રહ્મચર્ય, મકન-પાઠન વ્યવસ્થા, સત્યાસત્ય ગ્રંથોનાં નામો અને ભણવા-ભણાવવાની રીતિ.
- (૪) ચતુર્થ સમુલ્લાસમાં વિવાહ અને ગૃહસ્થાશ્રમનો વ્યવહાર.
- (૫) પાંચમા સમુલ્લાસમાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસનો વિધિ.
- (૬) છઠ્ઠા સમુલ્લાસમાં રાજધર્મ.
- (૭) સાતમા સમુલ્લાસમાં વેદ-ઈશ્વર વિષય.
- (૮) આઠમા સમુલ્લાસમાં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય.
- (૯) નવમા સમુલ્લાસમાં વિદ્યા, અવિદ્યા, બંધ અને મોક્ષની વ્યાખ્યા.
- (૧૦) દશમા સમુલ્લાસમાં આચાર, અનાચાર અને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષય.
- (૧૧) અગિઆરમા સમુલ્લાસમાં આર્યાવર્તીય મત-મતાંતરોના ખંડન-મંડનનો વિષય.
- (૧૨) બારમા સમુલ્લાસમાં ચારવાક, બૌદ્ધ અને જૈનમતનો વિષય.
- (૧૩) તેરમા સમુલ્લાસમાં ઈસાઈ મતનો વિષય.

(૧૪) ચૌદમા સમુલ્લાસમાં મુસલમાનોના મતનો વિષય અને ચૌદમા સમુલ્લાસના અન્તમાં આર્યોના સનાતન વેદવિહિત મતની વિશેષતઃ વ્યાખ્યા લાગી છે, જેને હું પણ યથાવત્ માનું છું.

આ ગ્રંથ રચવાનું મારું મુખ્ય પ્રયોજન સત્ય-સત્ય અર્થનો પ્રકાશ કરવાનું છે. અર્થાત્ જે સત્ય છે તેને સત્ય, અને જે મિથ્યા છે તેને મિથ્યા જ પ્રતિપાદન કરવું, એને જ સત્ય અર્થનો પ્રકાશ સમજું છું. સત્યના સ્થાનમાં અસત્ય અને અસત્યના સ્થાનમાં સત્યનો પ્રકાશ કરવામાં આવે તેને સત્ય કહેવાતું નથી. પરંતુ જે પદાર્થ જેવો હોય તેને તેવો જ કહેવો, લખવો અને માનવો એ ‘સત્ય’ કહેવાય છે.

જે મનુષ્ય પક્ષપાતી હોય છે તે પોતાના અસત્યને પણ સત્ય અને બીજા વિરોધી મતચાળાના સત્યને પણ અસત્ય સિદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલા માટે તે સત્ય મતને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એટલા માટે વિદ્વાન્ આત્મોનું એ જ મુખ્ય કામ છે કે ઉપદેશ અથવા લેખ દ્વારા સર્વ મનુષ્યોની સામે સત્યાસત્યનું સ્વરૂપ સમર્પિત કરી દે. પરંતુ તેઓ સ્વયં પોતાનું હિતાહિત સમજીને સત્યાર્થનું મહાન અને મિથ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી સદા આનંદમાં રહે.

મનુષ્યનો આત્મા સત્યાસત્યને જાણવાવાળો છે. તેમ છતાં પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ, હઠ, દુરામ્મલ અને અવિદ્યાદિ દોષોના કારણે સત્યને છોડી અસત્ય તરફ વળી જાય છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં એવી વાત નથી રાખી; અને કોઈનું મન દુઃખાવવા કે કોઈની હાનિ કરવાનું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ જેથી મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિ અને ઉપકાર થાય, મનુષ્ય લોકો સત્યાસત્યને જાણીને સત્યનું મહાન અને અસત્યનો પરિત્યાગ કરે. કારણ કે સત્ય ઉપદેશ વિના મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિનું કોઈ પણ કારણ નથી.

આ ગ્રંથમાં જો કોઈ-કોઈ સ્થળે ભૂલ-ચૂકથી અથવા સંશોધન તથા છાપવામાં ભૂલ-ચૂક રહી જાય, તેને જાણવા-જણાવવાથી જેમ તે સત્ય હશે તેમ તે કરવામાં આવશે. અને જો કોઈ પક્ષપાતથી અન્યથા ખંડન-મંડન કરશે, તેના પર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહીં. હા, જો તે મનુષ્યમાત્રનો હિતેષી બનીને કાંઈ જણાવશે તો તેને સત્ય-સત્ય સમજ્યા પછી તેનો મત સંગૃહીત કરવામાં આવશે.

જો કે આજકાલ પ્રત્યેક મતમાં ઘણા વિદ્વાનો છે. તેઓ પક્ષપાત છોડી, સર્વતંત્ર સિદ્ધાંત અર્થાત્ જે-જે વાતો સર્વને અનુકૂળ, સર્વમાં સત્ય છે તેનું મહાન, અને જે એક-બીજાથી વિરુદ્ધ વાતો છે તેનો ત્યાગ કરી પરસ્પર પ્રીતિથી વર્તે-વર્તાવે તો જગતનું પૂર્ણ હિત થાય. કારણ કે વિદ્વાનોના વિરોધથી અવિદ્વાનોમાં વિરોધ વધીને અનેકવિધ દુઃખની વૃદ્ધિ અને શુખની હાનિ થાય છે. એ હાનિ કે જે સ્વાર્થી મનુષ્યોને પ્રિય છે. તેણે સર્વ મનુષ્યોને દુઃખસાગરમાં ડુબાડી દીધા છે. એમાંથી જે કોઈ સાર્વજનિક હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેની સામે સ્વાર્થી લોકો પોતાનો વિરોધ કરવામાં તત્પર થઈ અનેક પ્રકારના વિધ્નો કરે છે. પરંતુ :-

“સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન યન્થા ક્ષિત્તો દેવયાનઃ” ॥

અર્થાત્ સર્વદા સત્યનો વિજય અને અસત્યનો પરાજય, અને સત્યથી જ વિદ્વાનોનો માર્ગ વિસ્તૃત થાય છે. આ દૃઢ નિશ્ચયના આલંબનથી આત્મ લોકો પરોપકાર કરવાથી ઉદાસીન થઈ કદી સત્યાર્થ-પ્રકાશ કરવાથી હટતા નથી. એ મોટો દૃઢ નિશ્ચય છે કે :-

યત્તદયો વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

આ મતોનું સ્વરૂપ છે. એનો જે અભિપ્રાય છે કે વિદ્યા અને ધર્મપ્રાપ્તિના જે-જે કર્મ છે, તે કરવામાં પ્રથમ વિષય સત્યતા પછી અમૃતસમાન બને છે. એવી વાતોને ચિત્તમાં ધારણ કરીને મેં આ ગ્રંથ રચ્યો છે. એના કે પાઠકરૂણા પણ પ્રથમ પ્રેમથી જોઈ આ ગ્રંથનું સત્ય-સત્ય તાત્પર્ય જાણી યથેષ્ટ કરે.

એમાં જે અભિપ્રાય રાખવામાં આવેલ છે કે સર્વમતોમાં જે-જે સત્ય વાતો છે, તે-તે સર્વમાં અદિદુઃક હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરી, મત-મતાન્તરોમાં જે-જે મિથ્યા વાતો છે, તેનું ખંડન કર્યું છે. એમાં પણ જે અભિપ્રાય રાખેલ છે કે જ્યારે મત-મતાન્તરોની શુભ અથવા પ્રકટ ખરાબ વાતોનો પ્રકાશ કરી નિઃકાન્ત-અવિદ્વાન્ સર્વ સાધારણ મનુષ્યોની સામે રાખ્યો છે. જેથી સર્વ દ્વારા સર્વ વાતોનો વિચાર કરી સરસ્વત પ્રેમી બની એક સત્ય મતસ્થ બને.

જો કે હું આર્યાવર્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થયો છું અને નિવાસ કરું છું. છતાં પણ જેમ આ દેશના મત-મતાન્તરોની જૂઠી વાતોનો પક્ષપાત ન કરી યવાતલ્ય પ્રકાશ કરું છું. તેમ જ અન્ય દેશસ્થ કે મતોન્નતિવાળાની સાથે પણ વર્તન કરું છું. જેમ સ્વદેશવાળાઓની સાથે મનુષ્યોન્નતિના વિષયમાં વર્તન કરું છું તેમ વિદેશીઓની સાથે પણ. એ રીતે સર્વ સજ્જનોએ પણ વર્તવું યોગ્ય છે. કારણ કે હું પણ કોઈ એકનો પક્ષપાતી હોત તો જેમ આજકાલના સ્વમતની સ્તુતિ, મંડન અને પ્રચાર કરે ■ અને બીજાના મતની નિંદા, હાનિ અને બંધ કરવામાં તત્પર થાય છે, તેમ હું પણ થાત, પરંતુ એવી વાતો મનુષ્યત્વથી ખરાબ છે. કારણ કે જેમ પશુ બળવાન બનીને અન્ય નિર્બળોને દુઃખ આપે છે અને મારી પણ નાખે છે, જ્યારે મનુષ્ય શરીર પામીને તેવું જ કર્મ કરે છે તો તે મનુષ્ય સ્વભાવયુક્ત નથી, પરંતુ પશુ સમાન છે. અને જે બળવાન હોઈ નિર્બળોની રક્ષા કરે છે, તે જ મનુષ્ય કહેવાય છે; અને જે સ્વાર્થવશ બની માત્ર પારકાની હાનિ કરતો રહે છે, તે જાણે પશુઓનો પણ મોટો ભાઈ છે.

હવે આર્યાવર્તીઓના વિષયમાં વિશેષ કરીને ૧૧ અગિયારમા સમુલ્લાસ શુધ્ધી લખ્યું છે. એ સમુલ્લાસોમાં જે સત્યમત પ્રકાશિત કર્યો છે, તે વેદોક્ત હોવાથી મને સર્વથા માન્ય છે. અને જે નવીન પુરાણ તંત્રાદિ ગ્રંથોક્ત વાતોનું ખંડન કરેલ છે, તે ત્યાજ્ય છે.

જો કે ૧૨ બારમા સમુલ્લાસમાં દર્શાવેલો ચારવાકનો મત વર્તમાનમાં લીલાસ્ત સરખો છે, અને એ ચારવાક, બૌદ્ધ-જૈનથી અનીશ્વરવાદાદિથી અધિક સંગંધ ધરાવે છે. એ ચારવાક સર્વથી મોટો નાસ્તિક છે. એની ચેષ્ટાને રોકવી જરૂરી છે. કારણ કે જો મિથ્યા વાત સંકલ્પમાં ન આવે તો સંસારમાં અનેક અનર્થો પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. ચારવાકનો જે મત છે તે તથા બૌદ્ધ અને જૈનોનો જે મત છે તે પણ ૧૨ બારમા સમુલ્લાસમાં સંક્ષેપમાં લખવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધ અને જૈનમતનો પણ ચારવાકના મત સાથે મેળ છે. તેમજ થોડો દંઈક વિરોધ પણ છે. અને જૈન પણ ઘણા-બધા અંશોમાં ચારવાક અને બૌદ્ધોની સાથે મેળ રાખે છે, અને થોડી વાતોમાં જુદો પણ પડે છે. એટલા માટે જૈનોની જુદી શાખા ગણવામાં આવે છે. તે ભેદ ૧૨ બારમા સમુલ્લાસમાં લખેલ છે, યથાયોગ્ય ત્યાં જ સમજી લેવો. તેનું જે જુદાપણું છે તે ૧૨ બારમા સમુલ્લાસમાં બતાવેલ છે ત્યાં બૌદ્ધ અને જૈનમતનો વિષય પણ લખવામાં આવેલ છે.

એમાંથી બૌદ્ધોના દીપવંશાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બૌદ્ધમત-સંગ્રહ, સર્વદર્શનસંગ્રહમાં બતાવેલ છે, તેમાંથી અહીં લખેલ છે. અને જૈનોના સિદ્ધાંતના પુસ્તકો નિમ્નલિખિત છે. તેમાંથી -

૪ ચાર મૂલસૂત્ર, જેવાં કે - ૧. આવશ્યક સૂત્ર, ૨. વિશેષ આવશ્યક સૂત્ર, ૩. દશવૈકાલિક સૂત્ર અને ૪. પાશિક સૂત્ર.

૧૧ અગિઆર અંગ, જેવા કે - ૧. આચારંગ સૂત્ર, ૨. સુગંગ સૂત્ર, ૩. થાણંગ સૂત્ર, ૪. સમવાયાંગ સૂત્ર, ૫. ભગવતી સૂત્ર, ૬. જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્ર, ૭. ઉપાસકદશા સૂત્ર, ૮. અન્તગદશા સૂત્ર, ૯. અનુત્તરોવવાઈ સૂત્ર, ૧૦. વિપાકસૂત્ર, ૧૧. પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર.

૧૨ બાર ઉપાંગ, જેવાં કે - ૧. ઉપવાઈ સૂત્ર, ૨. રાવપ્સેની સૂત્ર, ૩. જીવાભિગમ સૂત્ર, ૪. પત્રગણાસૂત્ર, ૫. જંબૂદ્વીપપત્રતી સૂત્ર, ૬. ચન્દ્રપત્રતી સૂત્ર, ૭. સૂરપત્રતી સૂત્ર, ૮. નિરિયાવલી સૂત્ર, ૯. કપિયા સૂત્ર, ૧૦. કમવડીસયા સૂત્ર, ૧૧. પુષ્પિયા સૂત્ર અને ૧૨. પૂષ્પચૂલિયા સૂત્ર.

૫ પાંચ કલ્પસૂત્ર, જેવાં કે - ૧. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, ૨. નિશીથસૂત્ર, ૩. કલ્પસૂત્ર, ૪. વ્યવહાર સૂત્ર અને ૫. જીતકલ્પ સૂત્ર.

૬ છ છેદ, જેવા કે - ૧. મહાનિશીથબૃહદ્વાચના સૂત્ર, ૨. મહાનિશીથ લઘુવાચના સૂત્ર, ૩. મધ્યમવાચના સૂત્ર, ૪. પિંડનિરુક્તિ સૂત્ર, ૫. ઔષ્ધનિરુક્તિ સૂત્ર, ૬. પપ્પુષણા સૂત્ર.

૧૦ દશ પદ્યસૂત્ર, જેવાં કે - ૧. ચતુસ્સરગ્ન સૂત્ર, ૨. પંચખાણ સૂત્ર, ૩. તદુલવૈયાલિક સૂત્ર, ૪. ભક્તિપરિક્ષાન સૂત્ર, ૫. મહાપ્રત્યાખ્યાન સૂત્ર, ૬. ચંદાવિજય સૂત્ર, ૭. ગણીવિજય સૂત્ર, ૮. મરણસમાધિ સૂત્ર, ૯. દેવેન્દ્રસ્તવન સૂત્ર અને ૧૦. સંસાર સૂત્ર તથા નંદીસૂત્ર, યોગોદ્ધાર સૂત્ર પણ પ્રમાણિક માને છે.

૫ પાંચ પંચાગ, જેવા કે - ૧. પૂર્વ સર્વ ગ્રંથોની ટીકા, ૨. નિરુક્તિ, ૩. ચરણી, ૪. ભાષ્ય. આ ચાર અવયવ અને સર્વ મૂળ મળીને 'પંચાગ' કહેવાય છે.

એમાં કૃદિયા અવયવોને માનતા નથી. ચળી ગાનાથી જુદા બીજા પણ અનેક ગ્રંથો છે કે જેને જૈનલોકો માને છે. એમના મત પર વિશેષ વિચાર ૧૨ બારમા સમુલ્લાસમાં જોઈ લેવો.

જૈનીઓના ગ્રંથોમાં લાખો પુનરુક્ત દોષો છે. અને એમનો એ પણ સ્વભાવ છે કે જો પોતાના ગ્રંથ અન્ય મતસ્થના હાથમાં હોય કે છપાયો હોય તો કોઈ-કોઈ તે ગ્રંથને અપ્રમાણ કહે છે. એમની એ વાત મિથ્યા છે. કારણકે જેને કોઈ માને કોઈ ન માને તેથી તે ગ્રંથ જૈનમતથી બાહ્ય થઈ શકતો નથી. હા, જેને કોઈ જ માને નહીં અને કદી કોઈ જૈનીએ માન્યો ન હોય તો તે અગ્રાહ્ય થઈ શકે છે. પરંતુ એવો કોઈ ગ્રંથ નથી કે જેને કોઈ પણ જૈની માનતો ન હોય. એટલા માટે જેઓ જે ગ્રંથને માનતા હોય, તે ગ્રંથસ્થ વિષયક ખંડન પણ તેઓને માટે જ સમજવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાક એવા પણ છે કે તે ગ્રંથને માનતા-જાણતા હોવા છતાં પણ સભા કે સંવાદમાં બદલાઈ જાય છે. એ જ હેતુથી જૈન લોકો પોતાના ગ્રંથોને ગુપ્ત રાખે છે, અન્ય મતસ્થને આપતા નથી, સંભળાવતા નથી, અને ભણાવતા નથી. કારણ કે તેમાં એવી-એવી અસંભવ વાતો ભરી પડી છે, કે જેનો કોઈ પણ ઉત્તર જૈનીઓમાંથી આપી શકે તેમ નથી. જૂદી વાતને છોડી દેવી એ જ ઉત્તમ છે.

૧૩ મા સમુલ્લાસમાં ઈસાઈઓનો મત લખ્યો છે. એ લોકો બાઈબલને પોતાનું ધર્મપુસ્તક માને છે. એમના વિશેષ સમાચાર તે ૧૩ તેરમા સમુલ્લાસમાં જોવા.

૧૪ ચૌદમા સમુલ્લાસમાં મુસલમાનોના મત-વિષયમાં લખેલ છે. એ લોકો કુરાનને પોતાના મતનું

મૂળ પુસ્તક માને છે. એનો પણ વિશેષ વ્યવહાર ૧૪ મા સમુલ્લાસમાં જોવો. અને એની આગળ વૈદિક મંત્રો વિષયમાં લખ્યું છે.

જે કોઈ આ ગ્રંથકર્તાના તાત્પર્યથી વિરુદ્ધ મનસાથી જોશે, તેને કોઈ પણ અભિપ્રાય વિદિત થશે નહીં. કારણ કે વાક્યાર્થ બોધમાં ચાર કારણો હોય છે-આકાંક્ષા, યોગ્યતા, આસત્તિ અને તાત્પર્ય. જ્યારે આ ચારે વાતો પર ધ્યાન આપીને જે પુરુષ ગ્રંથોને જુએ છે, ત્યારે તેને ગ્રંથનો અભિપ્રાય યથાયોગ્ય વિદિત થાય છે.

આકાંક્ષા - કોઈ વિષય પર વક્તાની અને વાક્યસ્થ પદોની આકાંક્ષા પરસ્પર થાય છે.

યોગ્યતા - તેને કહે છે કે જેનાથી જે થઈ શકે. જેમકે જળથી સીંચવું.

આસત્તિ - જે પદની સાથે જેનો સંબંધ હોય, તેની સમીપ તે પદને બોલવું કે લખવું.

તાત્પર્ય - જેના માટે વક્તાએ શબ્દોચ્ચારણ અથવા લેખ કર્યો હોય, તેની સાથે તે વચન કે લેખને પુક્ત કરવાં.

ધણા મનુષ્યો હકી અને દુરાગ્રહી હોય છે કે જે વક્તાના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કલ્પના કર્યા કરે છે, વિશેષ કરીને મતવાળા લોકો. કારણ કે મતના આગ્રહથી તેમની બુદ્ધિ અંધકારમાં ફસીને નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે જેમ હું પુરાણ, જૈનીઓના ગ્રંથો, બાઈબલ અને કુરાનને પ્રથમથી જ ખરાબ દ્રષ્ટિથી ન જોતાં તેમાંથી ગુણોનું ગ્રહણ અને દોષોનો ત્યાગ કરવા તથા અન્ય મનુષ્ય-જાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરું છું, તેમ સર્વેએ કરવું યોગ્ય છે.

એ મતોના થોડા-થોડા દોષો જ પ્રકાશિત કરેલ છે, તેને જોઈને મનુષ્ય લોકો સત્યાસત્ય મતનો નિર્ણય કરી શકે, અને સત્યનું ગ્રહણ તથા અસત્યનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ બની શકે. કારણકે એક મનુષ્ય-જાતિમાં લોકોને બહેકાવીને, વિરુદ્ધ બુદ્ધિ કરાવીને, એક-બીજાના શત્રુ બનાવી લડાવી મારવા એ વિદ્વાનોના સ્વભાવથી બહાર છે.

જો કે આ ગ્રંથને જોઈને અવિદ્વાન્ લોકો અન્યથા જ વિચારશે પરંતુ બુદ્ધિમાન્ લોકો એનો યથાયોગ્ય અભિપ્રાય સમજશે. એટલા જ માટે હું મારા પરિશ્રમને સફળ સમજીને મારો અભિપ્રાય સર્વ સજ્જનોની સમક્ષ મૂકું છું. એ જોઈ-દેખાડી મારા શ્રમને સફળ બનાવે. અને એ જ રીતે પશ્ચાત રહિત બનીને સત્યાર્થનો પ્રકાશ કરવો એ મારું તથા સર્વ મહાશયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય કામ છે.

સર્વાત્મા, સર્વાન્તર્યામી, સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા સ્વકૃપાએ આ આશયને વિસ્તૃત અને ચિરસ્થાયી કરે.

અત્તમતિવિસ્તરેણ બુદ્ધિમદ્વ્યશિરોમણિષુ ॥

॥ ઇતિ ધૂમિકા ॥

સ્થાન :- મહારાજાજીનું ઉદયપુર

ભાદ્રપદ, શુક્લપક્ષ, સંવત્ ૧૯૩૯

(સ્વામી) દયાનંદ સરસ્વતી

महर्षि दयानन्द सरस्वती

जन्म संवत् - १८८१) (निर्वाण संवत् - १९४०

अथ सत्यार्थप्रकाशः

ओ३म् शन्नो मित्रः शं धरुणः शन्नो भवत्स्वर्यमा ।

शन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुक्तक्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यક્ષं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यક્ષं ब्रह्म वदिष्यामि ऋतं
वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारम् ॥

ओ३म् शान્तिश्શान્तिश्શान્तिः ॥१॥

અર્થ-(ઓ૩મ્) જે આ ઓંકાર શબ્દ છે, તે પરમેશ્વરનું સર્વોત્તમ નામ છે. કેમ કે એમાં જે અ, ડ અને
મ્ એ ત્રણ અક્ષર છે, તે મળીને એક ઓ૩મ્ સમુદાય થયો છે. એ એક નામથી પરમેશ્વરનાં ઘણાં નામ આવે
છે. જેમ કે -અકારથી વિરાટ, અગ્નિ અને વિશ્વાદિ; ડકારથી હિરણ્યગર્ભ, વાયુ અને તેજસાદિ; મકારથી
ઈશ્વર, આદિત્ય અને પ્રાણાદિ નામોના વાચક અને ગ્રાહક છે. એમનું એવું જ વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ
વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે પ્રકરણાનુકૂલ એ સર્વ નામ પરમેશ્વરનાં જ છે.

પ્રશ્ન-પરમેશ્વરથી ભિન્ન અર્થોના વાચક વિરાટ આદિ નામ કેમ નહીં? બ્રહ્માણ્ડ, પૃથ્વી આદિ ભૂત,
ઈન્દ્રાદિ દેવતા અને વેદકશાસ્ત્રમાં શ્રુત્યાદિ ઔપધીઓનાં પણ એ નામ છે કે નહીં?

ઉત્તર-છે. પરંતુ પરમાત્માનાં પણ છે.

પ્રશ્ન-દેવતા દેવોનું ગ્રહણ એ નામોથી કરો છો કે નહીં?

ઉત્તર-આપના ગ્રહણ કરવામાં શું પ્રમાણ છે?

પ્રશ્ન-દેવ સર્વ પ્રસિદ્ધ અને તે ઉત્તમ પણ છે, એથી તું તેનું ગ્રહણ કરું છું.

ઉત્તર-શું પરમેશ્વર અપ્રસિદ્ધ અને તેનાથી કોઈ ઉત્તમ પણ છે? પુનઃ એ નામ પરમેશ્વરનાં પણ કેમ
નથી માનતા? જ્યારે પરમેશ્વર પ્રસિદ્ધ અને તેની તુલ્ય પણ કોઈ નથી તો તેનાથી ઉત્તમ કોઈ કેમ કરી શકે
શકે? એથી આપનું આ કહેવું સત્ય નથી. કેમ કે આપના મન કહેવામાં બહુ જ દોષો પણ આવે છે. જેમ
કે- "ઉપસ્થિતં પરિત્યજ્યાનુપસ્થિતં યાચત્ત ઇતિ વ્રાધિતન્યાયઃ" કોઈએ કોઈને માટે ભોજનના પદાર્થ પીરસી કહ્યું
કે આપ ભોજન કરો. અને તે જો તેને છોડી અપ્રાપ્ત ભોજનને માટે જ્યાં-ત્યાં ગ્રમણ કરે તો તેને બુદ્ધિમાન
ન જાણવો જોઈએ, કેમ કે તે ઉપસ્થિત નામ સમીપ પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને છોડીને અનુપસ્થિત અર્થાત્ અપ્રાપ્ત
પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે શ્રમ કરે છે; તેથી જેન તે પુરુષ બુદ્ધિમાન નથી. તેવું જ આપનું કથન છે. કેમ કે આપ
તે વિરાટ આદિ નામોના જે પ્રસિદ્ધ પ્રમાણસિદ્ધ પરમેશ્વર અને બ્રહ્માણ્ડાદિ ઉપસ્થિત અર્થોનાં પરિત્યાગ કરીને
અસંભવ અને અનુપસ્થિત દેવાદિના ગ્રહણમાં શ્રમ કરો છો. એમાં કોઈ પણ પ્રમાણ કે યુક્તિ નથી.

જો આપ એમ કહો કે જ્યાં જેનું પ્રકરણ છે ત્યાં તેનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે; જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું
કે : "જે ભૂત્ય ! ત્વં સૈન્ધવમાનય ।" અર્થાત્ તું સૈન્ધવ લઈ આવ. ત્યારે તેને સમય અર્થાત્ પ્રકરણનો વિચાર
કરવો યોગ્ય છે. કેમ કે સૈન્ધવ નામ બે પદાર્થોનાં છે. એક ધાંડાનું અને બીજું લવણનું. જો સ્વ-સ્વામીનો
ગમનસમય હોય તો ધોડો અને ભોજનનો કાળ હોય તો લવણ લાવવું ઉચિત છે. જો ગમન સમયે લવણ અને

ભોજન સમયે થોડો લાવે તો તેનો સ્વામી તેના ઉપર ક્રોધ કરી કહેશે કે, “તું નિર્બુદ્ધિ પુરુષ છે. ગમન સમયે લવણ અને ભોજન સમયે થોડો લાવવાનું શું પ્રયોજન હતું? તું પ્રકરણવિત્ નથી. નહીં તો જે સમયમાં જેને લાવવું જોઈતું હતું તે જ લાવત. તારે પ્રકરણનો વિચાર કરવો આવશ્યક હતો, તે તો નહીં કર્યો, એથી તું મૂર્ખ છે. મારી પાસેથી ચાલ્યા જા.” એથી શું સિદ્ધ થયું કે જ્યાં જેનું પ્રહસ કરવું ઉચિત હોય, ત્યાં તે જ અર્થનું પ્રહસ કરવું જોઈએ. તો એમ જ અમારે અને આપ સર્વ લોકોએ માનવું અને કરવું પડ્યા જોઈએ.

॥ અથ મન્ત્રાર્થઃ ॥

ઓ૩મ્ સ્વામ્યહા ॥ ૧ ॥ - યજુઃ અ૦ ૪૦. મં૦ ૧૭ ॥

જુઓ વેદોમાં આવાં આવાં પ્રકરણોમાં ઓમ્ આદિ પરમેશ્વરનાં નામ આવે છે.

ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીથમુપાસીત્ ॥ ૨ ॥ - છાન્દોગ્ય ઉપનિષત્ (પ્રપા. ૧. છાન્દ ૧ મન્ત્ર ૧)

ઓમિત્યેતદક્ષરઃ સર્વં તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્ ॥ ૩ ॥ - માળદૂત્ય૦ (મં૦ ૧)

સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ઘરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ ક્લ્લીપ્યોમિત્યેતત્ ॥ ૪ ॥

- કલ્પેનિષત્ । ચત્તી ૨ મં૦ ૧૫ ॥

પ્રશાસિતારં સર્વેષામળીયાંસમણોરપિ । રુક્માશ્ચં સ્વપ્નધીગમ્યં વિદ્યાતં પુરુષં યમ્ ॥ ૫ ॥

એતમર્ગિન વદન્ત્યેકે મનુમન્યે પ્રજાપતિમ્ ॥ ૬ ॥ - ઇન્દ્રમેકે ધરે પ્રાણમપરે બ્રહ્મણાશ્ચતમ્ ॥ ૬ ॥

-મયુ૦ અ૦ ૧૨ ॥ યજુ૦ ૧૨૨, ૧૨૩ ॥

સ બ્રહ્મા સ વિષ્ણુઃ સ રુદ્રસ્સ શિવસ્સોઽક્ષરસ્સ પરમઃ સ્વરાદ્ ।

સ ઇન્દ્રસ્સ કાલાગ્નિસ્સ ચન્દ્રમાઃ ॥ ૭ ॥ - કેતવ્ય ઉપનિષત્ ॥

ઇન્દ્રં મિત્રં વરુણમગ્નિમાહુરથો દિવ્યસ્સ સુપર્ણો ગરુત્માન્ ।

એકં સદ્વિપ્રાં બહુધા વદન્ત્યર્ગિન યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ ॥ ૮ ॥ ઋ૦ મં૦ ૧. સુ૦ ૧૬૪. મં૦ ૪૬ ॥

ભૂરસિ ભૂમિરસ્યદિતિરસિ વિશ્વધાયા વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય ધર્ત્ત્રી ।

પૃથિવી યચ્છ પૃથિવી દૃઃહ પૃથિવી મા હિઃસીઃ ॥ ૯ ॥ યજુઃ૦ અ૦ (૧૩) મં૦ (૧૮) ॥

ઇન્દ્રો મહ્મા રોદસી પપ્રથચ્છવ ઇન્દ્રઃ સૂર્યમરોચયત ।

ઇન્દ્રેહ વિશ્વા ભુવનાનિ યેમિર ઇન્દ્રેશ્વાનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ ૧૦ ॥

-સામ૦ (૩.) પ્રપા૦ ૭. ચિત્ર ૮. મં૦ ૨

પ્રાણાય નમો યસ્ય સર્વમિદં વશે ।

યો ભૂતઃ સર્વસ્યેશ્વરો યસ્મિન્સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

-અધર્વવેદે કાંડ ૧૧. અ૦ ૨. સુ૦ ૪. મં૦ ૧ ॥

અર્થ - અહીં આ પ્રમાણો લખવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે જે આવાં આવાં પ્રમાણોમાં ઓકારાદિ નામોથી પરમાત્માનું પ્રહસ થાય છે તે લખ્યું અને પરમેશ્વરનું કોઈ પણ નામ અનર્થક નથી, જેમ લોકમાં દરિદ્રી આદિનાં ધનપતિ આદિ નામ હોય છે. એથી એ સિદ્ધ થયું કે કેટલાંક ગૌણિક, કેટલાંક કાર્મિક અને કેટલાંક સ્વાભાવિક અર્થનાં વાચક છે.

‘ઓ૩મ્’ આદિ નામ સાર્થક છે જેમકે-

(ઓં છાં૦) “અવતીત્યોમ્ આકાશમિવ વ્યાપકત્વાત્ છમ્, સર્વેભ્યો બૃહત્વાદ્ બ્રહ્મ” રક્ષા કરવાથી ઓરમ્, આકાશવત્ વ્યાપક હોવાથી છમ્, અને સર્વથી મોટા હોવાથી બ્રહ્મ, એ ઈશ્વરનાં નામ છે. ૧

(ઓમિત્યે૦) (ઓરમ્) જેનું નામ છે અને જે કદી નષ્ટ નથી થતો, તેની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે, અન્યની નહીં. ૨

(ઓમિત્યેત૦) સર્વ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરમેશ્વરનું પ્રધાન અને નિજ નામ ઓરમ્ કહ્યું છે. અન્ય સર્વ ઔશિક નામ છે. ૩

(સર્વે વેદાં૦) કેમ કે સર્વ વેદ સર્વ પર્માનુઘાનરૂપ તપશ્ચરણ જેનું કથન અને જેને માન્ય કરે છે, અને જેની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરીને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કરે છે તેનું નામ ઓમ્ છે. ૪

(પ્રજાસિતા૦) જે સર્વને શિક્ષા દેનારો, સુક્ષ્મથી સુક્ષ્મ, સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ, સમાપિસ્થ બુદ્ધિથી જાણવા યોગ્ય છે, તેને પરમપુરુષ જાણવો જોઈએ. ૫

અને સ્વપ્રકાશ હોવાથી અગ્નિ; વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી મનુ; સર્વના પાલન કરવાવાળા હોવાથી પ્રજાપતિ અને પરમેશ્વર્યવાન્ હોવાથી ઇન્દ્ર; સર્વના જીવનમૂલ હોવાથી પ્રાણ અને નિરંતર વ્યાપક હોવાથી પરમેશ્વરનું નામ બ્રહ્મ છે. ૬

(સ બ્રહ્મા જ વિષ્ણુઃ) સર્વ જગતને અનાવવાથી બ્રહ્મા; સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ; દુષ્ટોને દંડ દઈ રહાવવાથી રુદ્ર; મંગલમય અને સર્વના કલ્યાણ કરતા હોવાથી શિવ; ‘યઃ સર્વમગ્નુતે ન ક્ષતિ ન વિનશ્યતિ તદક્ષત્’, ‘યઃ સ્વયં સર્જતે સ વિશદ્’, ‘ઐર્ગિરિવ કાલઃ કલપિતા પ્રલયકર્તા સ કાલાગ્નિરૈશ્વરઃ ।’ (અક્ષર) જે સર્વત્રવ્યાપ્ત, અવિનાશી; (સ્વગદ્) સ્વયં પ્રકાશરૂપ અને (કાલાગ્નિ) પ્રલયમાં સર્વના કાલ અને કાલના પાત્ર કાલ છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ કાલાગ્નિ છે. ૭

(ઇન્દ્રમિત્રં૦) જે એક અદ્વિતીય સત્ય બ્રહ્મવસ્તુ છે, તેનાં જ ઇન્દ્રાદિ સર્વ નામ છે. ‘દ્યુષ્ શુદ્ધેષુ પદાર્થેષુ ભ્રમો દિવ્યઃ’, ‘શોભનાનિ પર્ણાનિ પાલનાનિ પૂર્ણાનિ કર્માણિ વા યસ્ય સઃ (સુપર્ણઃ)’, ‘યો ગુર્ધાત્મા સ ગરુત્માન્’, ‘યો માતરિશ્ચા ચાપુરિષ યલલાન્ સ માતરિશ્ચા ।’ (દિવ્ય) જે પ્રકૃત્યાદિ દિવ્યપદાર્થોમાં વ્યાપ્ત, (સુપર્ણ) જેનાં ઉત્તમ પાલન અને પૂર્ણ કર્મ છે, (ગરુત્માન્) જેનો આત્મા અર્થાત્ સ્વરૂપ મહાન્ છે, (માતરિશ્ચા) જે વાયુ સમાન અનન્ત બલવાન છે, તેથી કરીને પરમાત્માના દિવ્ય, સુપર્ણ, ગરુત્માન અને માતરિશ્ચા એ નામ છે. શેષ નામોના અર્થ આગળ લખવામાં આવશે. ૮

(ભૂરસિ ભૂમિરસિ૦) ‘भवन्ति भूतानि यस्यां सा भूमिः ।’ જેમાં સર્વ ભૂત પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કરી ઈશ્વરનું નામ ભૂમિ છે. શેષ નામોના અર્થ આગળ લખવામાં આવશે. ૯

(ઇન્દ્રો મન્દા૦) આ મન્ત્રમાં ઇન્દ્ર પરમેશ્વરનું જ નામ છે. તેથી કરી આ પ્રમાણ લખ્યું છે. ૧૦

(પ્રાણાય૦) જેમ પ્રાણને વશ સર્વ શરીર-ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમ પરમેશ્વરને વશ સર્વ જગત રહે છે. ૧૧

ઈત્યાદિ પ્રમાણોના ઠીક ઠીક અર્થો જાણવાથી આ નામોએ કરીને પરમેશ્વરનું જ બ્રહ્મ થાય છે, કેમ કે ‘ઓરમ્’ અને અગ્નિ આદિ નામોના મુખ્ય અર્થથી પરમેશ્વરનું જ બ્રહ્મ થાય છે. જેમ કે વ્યાકરણ, ગિરુક્ત, બ્રાહ્મણ અને સૂત્રાદિ, ઋષિ-મુનિયોનાં વ્યાખ્યાનોથી પરમેશ્વરનું બ્રહ્મ જોવામાં આવે છે, તેનું બ્રહ્મ કરવું સર્વને યોગ્ય છે.

પરન્તુ ઓરમ્ એ તો કેવલ પરમાત્માનું જ નામ છે, અને અગ્નિ આદિ નામોથી પરમેશ્વરના બ્રહ્મમાં

ઉત્પત્તિનિમિત્તપરિવર્તનં સ હિરણ્યગર્ભઃ ।" જેમાં સૂર્યાદિ તેજવાળા લોક ઉત્પન્ન થઈ જેને આધારે રહે છે અથવા જે સૂર્યાદિ તેજઃસ્વરૂપ પદાર્થોનાં ગર્ભ નામ ઉત્પત્તિ અને નિવાસસ્થાન છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ હિરણ્યગર્ભ છે. એમાં યજુર્વેદના મન્ત્રનું પ્રમાણ છે :-

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવી દ્યામુતેમાં કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ -ચન્દ્રો અ૦ ૧૩. મં૦ ૪ ॥

ઈત્યાદિ સ્થળોમાં હિરણ્યગર્ભથી પરમેશ્વરનું જ પ્રહસ થાય છે.

વા ગતિગન્ધનયોઃ એ પાતુથી "વાયુ" શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. મન્થ હિંસનમ્ । "યો વાતિ ઘરાઘરઙ્ગદ્ધરતિ વલિનો વલિષ્ઠઃ સ વાયુઃ ॥" જે ચરાચર જગતનો ધારણ, જીવન અને પ્રલયકર્તા અને સર્વ બલવાનોથી બલવાન છે, એથી ઈશ્વરનું નામ વાયુ છે.

તિજ નિશાને । એ પાતુથી "તેજઃ" અને એને તદ્વિત (પ્રત્યય) કરવાથી "તૈજસ" શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. જે પોતે સ્વયંપ્રકાશ અને સૂર્યાદિ તેજસ્વી લોકોના પ્રકાશ કરવાવાળા છે, એથી તે ઈશ્વરનું નામ તૈજસ છે. ઈત્યાદિ નામાર્થ ઉચ્ચાર માત્રથી પ્રહસ થાય છે.

ઈશ દેશ્વર્યે । એ પાતુથી "ઈશ્વર" શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "ચ ઈષ્ટે સર્વેશ્વર્યવાન્ વર્તતે સ ઈશ્વરઃ ॥" જેનું સત્ય વિચારશીલ જ્ઞાન અને અનન્ત ઐશ્વર્ય છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ ઈશ્વર છે.

દો અવલ્કણકે એ પાતુથી "અદિતિ" અને એને તદ્વિત (પ્રત્યય) કરવાથી "આદિત્ય" શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ન વિદ્યતે વિનાશો યસ્ય સોડ્યમદિતિઃ અદિતિરેવ આદિત્યઃ ॥ જેનો વિનાશ કદી નથી થતો તે ઈશ્વરની આદિત્ય સંજ્ઞા છે.

જ્ઞા અવલોધને । જ્ઞ - પૂર્વક, જ્ઞા એ પાતુથી પ્રજ્ઞ અને એને તદ્વિત, કરવાથી "પ્રાજ્ઞ" શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. યઃ પ્રકૃષ્ટતયા ચરાચરસ્ય જગતો વ્યવહારં જાનાતિ સ પ્રજ્ઞઃ, પ્રજ્ઞ એવ પ્રાજ્ઞઃ ॥" જે નિર્બાન્ત જ્ઞાનયુક્ત સર્વ ચરાચર જગતના વ્યવહારને યથાવત્ જાણે છે એથી ઈશ્વરનું નામ "પ્રાજ્ઞ" છે. ઈત્યાદિ નામાર્થ મકારથી ગૃહીત થાય છે.

જેમ એક એક માત્રાથી ત્રણ ત્રણ અર્થ અહીં વ્યાખ્યાત કર્યા છે તેમ અન્ય નામાર્થ પણ ઓક્તરથી જાણવામાં આવે છે.

જે (શન્નો મિત્રઃ શંભ૦) એ મન્ત્રમાં મિત્રાદિ નામ છે. તે પણ પરમેશ્વરનાં છે. કેમ કે સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના શ્રેષ્ઠની જ કરવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ તેને કહે છે જે ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને સત્ય સત્ય વ્યવહારોમાં સર્વથી અધિક હોય. તે શ્રેષ્ઠોમાં પણ જે અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે તેને જ પરમેશ્વર કહે છે. જેની તુલ્ય કોઈ થયો નથી, છે નહીં થશે નહીં. અને જ્યારે તુલ્ય જ નથી ત્યારે તેનાથી અધિક કેમ કરી હોઈ શકે ? જેવી રીતે પરમેશ્વરના સત્ય, ન્યાય, દયા, સર્વસામર્થ્ય અને સર્વજ્ઞત્વાદિ અનન્ત ગુણ છે તેવા અન્ય કોઈ જડ પદાર્થ અથવા જીવના નથી. જે પદાર્થ સત્ય છે, તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પણ સત્ય હોય છે.

એથી કરીને મનુષ્યોને યોગ્ય છે કે પરમેશ્વરની જ સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવી. તેનાથી મિત્રની કદી કરવી નહીં, કેમ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ નામક પૂર્વજ મહાશય વિદ્વાન્, દૈત્ય-દાનવાદિ નિકૃષ્ટ મનુષ્ય અને અન્ય સાધારણ મનુષ્યોએ પણ પરમેશ્વર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને તેમની જ સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરી હતી, એનાથી મિત્રની નહીં. તેમ પણ આપણે સર્વેએ કરવું યોગ્ય છે. એનો વિશેષ વિચાર મુક્તિ અને ઉપાસના વિષયમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્ન-મિત્રાદિ નામોથી સખા અને ઈન્દ્રાદિ દેવોના પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર જોવાથી તેમનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર-અહીં તેમનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી, કેમ કે જે મનુષ્ય કોઈનો મિત્ર છે તે જ અન્યનો શત્રુ અને કોઈથી ઉદાસીન પણ જોવામાં આવે છે. એથી મુખ્યાર્થમાં સખા આદિનું ગ્રહણ નથી થઈ શકતું, પરંતુ જેમ પરમેશ્વર સર્વ જગતનો નિશ્ચિત મિત્ર, ન કોઈનો શત્રુ અને ન કોઈથી ઉદાસીન છે, એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ જીવ એ પ્રકારનો કદી થઈ શકતો નથી, એથી પરમાત્માનું જ ગ્રહણ અહીં થાય છે. હા, ગૌણ અર્થમાં મિત્રાદિ શબ્દથી સુહૃદાદિ મનુષ્યોનું ગ્રહણ થાય છે.

ત્રિમિત્ર સ્નેહને । એ ધાતુને ઔણાદિક 'ત્ર' પ્રત્યય લગાડવાથી "મિત્ર" શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "મેદ્યતિ સ્ત્રિહ્યતિ સ્ત્રિહ્યતે વા સ મિત્રઃ ।" જે સર્વ સાથે સ્નેહ કરીને સર્વને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છે એથી તે પરમેશ્વરનું નામ મિત્ર છે.

વૃજ્ વરણે, વર ઇપ્સાયમ્ એ ધાતુઓથી ઉણાદિ ઉન્ પ્રત્યય લગાડવાથી વરુણ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "યઃ સર્વાન્ શિષ્ટાન્ મુમુક્ષુર્ધર્માત્મનો વૃણોત્યથવા યઃ શિષ્ટૈર્મુમુક્ષુભિર્ધર્માત્મભિર્વિયતે વચ્યતે વા સ વરુણઃ પરમેશ્વરઃ ॥" જે આત્મયોગી વિદ્વાન્ મુક્તિની ઇચ્છા કરવાવાળા અને ધર્માત્માઓના સ્વીકારકર્તા અથવા જે શિષ્ટ મુમુક્ષુ અને ધર્માત્માઓથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે ઈશ્વર વરુણ સંશક છે. અથવા "વરુણો નામ વરઃ શ્રેષ્ઠઃ ।" જેથી પરમેશ્વર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેથી જ તેનું નામ વરુણ છે.

ઋ ગતિપ્રાપ્તયોઃ । એ ધાતુને ચત્ પ્રત્યય લગાડવાથી અર્ય શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને અર્ય પૂર્વક માહુમાને એ ધાતુને કનિન્ પ્રત્યય લગાડવાથી અર્યમા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "યોડર્યાન્ સ્વામિનો ન્યાયાધીશાન્ મિમીતે માન્યાન્ કરોતિ સોડર્યમા ॥" જે સત્ય ન્યાયના કરનારા મનુષ્યોનું માન્ય અને પાપ તથા પુણ્ય કરવાવાળાને તેના પાપ અને પુણ્યનાં ફળોનો યથાવત્ સત્ય-સત્ય નિયમકર્તા છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ અર્યમા છે.

ઇદિ પરમેશ્વર્યે । એ ધાતુને રન્ પ્રત્યય લગાડવાથી ઇન્દ્ર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "ય ઇન્દ્યતિ પરમેશ્વર્યવાન્ ધવતિ સ ઇન્દ્રઃ પરમેશ્વરઃ ॥" જે અખિલ ઐશ્વર્યયુક્ત છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ ઇન્દ્ર છે.

બૃહત્ શબ્દપૂર્વક યા રક્ષણે । એ ધાતુને ઙિતિ પ્રત્યય, બૃહત્ના તકારનો લોપ અને સુડાગમ થયેથી બૃહસ્પતિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "યો બૃહતામાકાશાદીનાં ધતિઃ સ્વામી પાલયિતા સ બૃહસ્પતિઃ ॥" જે મોટાથી પણ મોટો અને મોટાં આકાશાદિ બ્રહ્માણ્ડોનો સ્વામી છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ બૃહસ્પતિ છે.

વિષ્ણુ વ્યાપ્તૌ । એ ધાતુને નુ પ્રત્યય લગાડવાથી વિષ્ણુ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. "લેલેષ્ટિ વ્યાપ્નોતિ ચરાચરં જગત્ સ વિષ્ણુઃ" ચર અને અચરરૂપ જગતમાં વ્યાપક હોવાથી પરમાત્માનું નામ વિષ્ણુ છે.

ઉરુર્મહાન્ ક્રમઃ પરાક્રમો યસ્ય સ ઉરુક્રમઃ । અનન્ત પરાક્રમયુક્ત હોવાથી પરમાત્માનું નામ ઉરુક્રમ છે. જે પરમાત્મા (ઉરુક્રમઃ) મહાપરાક્રમયુક્ત, (મિત્રઃ) સર્વના સુહૃત્ અવિરોધી છે તે (શમ્) સુખકારક, તે (વરુણઃ) સર્વોત્તમ, તે (શમ્) સુખસ્વરૂપ, તે (અર્યમા) ન્યાયાધીશ, તે (શમ્) સુખપ્રચારક, તે (ઇન્દ્રઃ) સકલ ઐશ્વર્યદાયક, તે (બૃહસ્પતિઃ) સર્વના અધિષ્ઠાતા (શમ્) વિદ્યાપ્રદ અને તે (વિષ્ણુઃ) જે સર્વમાં વ્યાપક પરમેશ્વર છે, તે (નઃ) અમારા કલ્યાણકારક (ધવતુ) હો.

(વાયો તે બ્રહ્મણે નમોસ્તુ ।) બૃહ બૃહિ વૃદ્ધૌ એ ધાતુઓથી બ્રહ્મ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. જે સર્વના ઉપર વિરાજમાન સર્વથી મોટો અનન્ત બલયુક્ત પરમાત્મા છે, તે બ્રહ્મને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. હે પરમેશ્વર !

ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ । આપ જ અન્તર્યામી રૂપથી પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો. ત્વમેવ પ્રત્યક્ષમ્ બ્રહ્મ વદિષ્યામિ । હું આપને જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કહીશ કેમ કે આપ સર્વજગત્માં વ્યાપ્ત રહી સર્વને નિત્ય પ્રાપ્ત છો. વ્રતં વદિષ્યામિ । જે આપની, વેદસ્થ યથાર્થ આજ્ઞા છે. તેનો હું સર્વને માટે ઉપદેશ અને તેનું આચરણ પણ કરીશ. મત્યં વદિષ્યામિ । સત્ય બોલીશ, સત્ય માનીશ અને સત્ય જ કરીશ. તન્મામવતુ । તેથી આપ મારી રક્ષા કરો. તદ્વક્તામવતુ । તેથી આપ મારી સત્યવક્તાની રક્ષા કરો કે જેથી આપની આજ્ઞામાં મારી બુદ્ધિ સ્થિર રહે અને વિરુદ્ધ કદી ન થાય. કેમ કે જે આપની આજ્ઞા છે તે જ ધર્મ અને જે તેનાથી વિરુદ્ધ છે; તે જ અધર્મ છે. અવતુ મામવતુ વક્તામ્ । આ બીજી વાર પાઠ અધિકાર્ય માટે છે. જેમ કે "કશ્ચિત્કશ્ચિત્પ્રતિ વદતિ ત્વં શ્રામં ગચ્છ ગચ્છ । એમાં બે વાર ક્રિયાના ઉચ્ચારણથી તું શીઘ્ર જ શ્રામ જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ જ અહીં આપ મારી અવશ્ય રક્ષા કરો અર્થાત્ ધર્મ પર સુનિશ્ચિત અને અધર્મ પર પૂજા સદા કરું એવી કૃપા મારા પર કરો, હું આપનો મોટો ઉપકાર માનીશ. ઓરમ્ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ । આમાં ત્રણ વાર શાન્તિપાઠનું એ પ્રયોજન છે કે ત્રિવિધ તાપ અર્થાત્ આ સંસારમાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ છે = એક "આધ્યાત્મિક" જે આત્મા, શરીરમાં અવિદ્યા, રાગ, દ્વેષ, મૂર્ખતા અને જવરખીડાદિથી થાય છે. બીજું "આધિભૌતિક" જે શત્રુ, વ્યાધિ અને સર્પાદિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજું "આધિદૈવિક" અર્થાત્ જે અતિવૃષ્ટિ, અતિશીત, અતિઉષ્ણતા, મન અને ઈન્દ્રિયોની અશાન્તિથી થાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારના ક્લેશોથી આપ અમ લોકોને દૂર કરીને કલ્યાણકારક કર્મોમાં અમ લોકોને સદા પ્રવૃત્ત રાખો. કેમ કે આપ જ કલ્યાણસ્વરૂપ, સર્વ સંસારના કલ્યાણકર્તા અને પાર્થિવ મુમુક્ષુઓના કલ્યાણદાતા છો. એથી આપ સ્વયં પોતાની કરુણાથી સર્વ જીવોના હૃદયમાં પ્રકાશિત થાઓ કે જેથી સર્વ જીવ ધર્મનું આચરણ કરીને અને અધર્મને છોડીને પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થાય અને દુઃખોથી પૃથક્ રહે.

"સૂર્ય આત્મા જગતસ્તિસ્થુષ્ણ ।" [યજુઃ ૧૩ । ૪૬]

આ યજુર્વેદના વચનથી જે જગત્ નામ પ્રાણી, ચેતન અને જંગમ અર્થાત્ જે કરે કરે છે, તસ્થુષ્ણઃ અપ્રાણી અર્થાત્ સ્થાવર, જડ અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ છે, એ સર્વના આત્મા હોવાથી અને સ્વપ્રકાશરૂપ સર્વને પ્રકાશ કરવાથી પરમેશ્વરનું નામ સૂર્ય છે.

અત સાતત્યગમને . એ ધાતુથી આત્મા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "યોડતિ વ્યાપ્નોતિ સ આત્મા" જે સર્વ જીવાદિ જગત્માં નિરંતર વ્યાપક થઈને રહ્યા છે. "પરશ્ચાસાવાત્મા ચ ય આત્મખ્યો જીવેખ્યઃ સૂક્ષ્મેખ્યઃ પોડતિસૂક્ષ્મઃ સ પરમાત્મા ॥" જે સર્વ જીવાદિથી ઉત્કૃષ્ટ અને જીવ, પ્રકૃતિ તથા આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને સર્વ જીવોના અન્તર્યામી આત્મા છે, એથી ઈશ્વરનું નામ પરમાત્મા છે.

સામર્થ્યવાળાનું નામ ઈશ્વર છે. "ય ઈશ્વરેષુ સમર્થેષુ પરમઃ શ્રેષ્ઠઃ સ પરમેશ્વરઃ ॥" જે ઈશ્વરો અર્થાત્ સમર્થોમાં સમર્થ અને જેના તુલ્ય કોઈ પણ ન હોય, તેથી તેનું નામ પરમેશ્વર છે.

"ષુઙ્ અભિષવે. પુરૂ પ્રાણિગર્ભમોચને ।" એ ધાતુઓથી સવિતા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "અભિષવઃ પ્રાણિગર્ભવિમોચનં ચોત્પાદનમ્ । ચક્ષરાચરં જગત્ સુનોતિ સૂતે ચોત્પાદયતિ સ સવિતા પરમેશ્વરઃ ॥" જે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિકર્તા છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ સવિતા છે.

દિવુ ક્રીડાધિજિગીષાવ્યવહારદ્યુતિસ્તુતિમોદમદસ્વપ્નકાન્તિગતિષુ ॥ એ ધાતુથી દેવ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ક્રીડા - જે શુદ્ધ જગતને ક્રીડા કરાવવાથી, વિજિગીષા - પાર્થિવોને જિતાડવાની ઇચ્છાયુક્ત, વ્યવહાર - સર્વ ચેષ્ટાના સાધનોપસાધનોના દાતા, દ્યુતિ - સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ સર્વના પ્રકાશક, સ્તુતિ - પ્રશંસાને યોગ્ય, મોદ-

આપ આનન્દસ્વરૂપ અને બીજાને આનન્દ આપનારા, મદ - મદોન્મત્તોને તાડન કરનારા, સ્વપ્ન- સર્વને શયનાર્થ રાત્રિ અને પ્રલયના કરનારા, કાન્તિ - કામનાને યોગ્ય અને ગતિ - જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ દેવ છે, અથવા “યો દીવ્યતિ ક્રોડતિ સ દેવઃ ।” જે પોતાના સ્વરૂપમાં આનંદથી પોતે જ ક્રીડા કરે અથવા કોઈની સહાયતા વિના ક્રીડાવત્ સહજ સ્વભાવથી સર્વ જગતને બનાવે છે અથવા સર્વ ક્રીડાઓના આધાર છે, ‘વિજિગીશતે સ દેવઃ ।’ જે સર્વને જીતનારા, સ્વયં અજેય અર્થાત્ જેને કોઈ પણ જીતી શકે નહીં, “ઘ્યવહારયતિ સ દેવઃ ।” જે ન્યાય અને અન્યાયરૂપ વ્યવહારોના જાણનારા અને ઉપદેષ્ટા, “યશ્ચરાચરં જગત્ દ્યોતયતિ” । જે સર્વનો પ્રકાશક, “યઃ સ્તૂયતે સ દેવઃ ।” જે સર્વ મનુષ્યોને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય અને નિન્દાને યોગ્ય ન હોય, “યો મોદયતિ સ દેવઃ ।” જે સ્વયં આનન્દસ્વરૂપ અને બીજાને આનન્દ કરાવે છે, જેને દુઃખનો લેશ પણ ન હોય, “યો માદ્યતિ સ દેવઃ ।” જે સદા હર્ષિત, શોકરહિત અને બીજાને હર્ષિત કરવા અને દુઃખોથી પૃથક્ રાખવાવાળા, “યઃ સ્વાપયતિ સ દેવઃ ।” જે પ્રલય સમયે અવ્યક્તમાં સર્વ જીવોને સુવાડે છે, “યઃ કામયતે કામ્યતે વા સ દેવઃ ।” જેના સર્વ સત્ય કામ અને જેની પ્રાપ્તિની કામના સર્વ શિષ્ટ લોકો કરે છે તથા “યો ગચ્છતિ ગમ્યતે વા સ દેવઃ ।” જે સર્વમાં વ્યાપ્ત અને જાણવા યોગ્ય છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ દેવ છે.

કુબિ આચ્છાદને । એ પાતુથી કુબેર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સર્વં કુમ્બતિ સ્વધ્યાપ્ત્યાચ્છાદયતિ સ કુબેરો જગદીશ્વરઃ ।” જે પોતાની વ્યાપ્તિથી સર્વનું આચ્છાદન કરે છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ કુબેર છે.

પૃથુ વિસ્તારે । એ પાતુથી પૃથ્વી શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ય પર્યતે સર્વં જગદ્વિસ્તૃણાતિ તસ્માત્ સ પૃથ્વી ।” જે સર્વ વિસ્તૃત જગત્નો વિસ્તાર કરનારો છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ પૃથ્વી છે.

જલ ઘાતને । એ પાતુથી જલ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “જલતિ ઘાતયતિ દુષ્ટાન્, સંઘાતયતિ અવ્યક્ત-પરમાણ્વાદીન્ તદ્ બ્રહ્મ જલમ્ ।” જે દુષ્ટોનું તાડન અને અવ્યક્ત તથા પરમાણુઓના અન્યોન્ય સંયોગ-વિયોગના કર્તા છે, તે પરમાત્મા જલ સંશક કહેવાય છે.

કાશ્વ દીપ્તૌ । એ પાતુથી આકાશ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સર્વતઃ સર્વં જગત્પ્રકાશયતિ સ આકાશઃ ।” જે સર્વ દિશામાં જગત્ના પ્રકાશક છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ આકાશ છે.

અદ્ ભક્ષણે । એ પાતુથી અન્ન શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

“અદ્યતેડત્તિ ચ ભૂતાનિ તસ્માદન્નં તદુચ્યતે ।” (તૈ. ૩. ૨. ૨)

“અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ । અહમન્નાદોઽહમન્નાદોઽહમન્નાદઃ ॥” તૈત્તિ. ઓ. ૩. ૧. ૧૦

“અન્નાચરાચરગ્રહણાત્ ।” (વેદાન્તદર્શને અ. ૧ પા. ૨ સૂ. ૧) આ વ્યાસમુનિકૃત શારીરક સૂત્ર છે.

જે સર્વને અંદર રાખવા, સર્વને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ચરાચર જગતના ગ્રહણ કરવાવાળા છે, તેથી તે પરમેશ્વરનાં “અન્ન”, “અન્નાદ” અને “અન્ના” એ નામ છે. અને જે એમાં ગ્રહણ વાર પાઠ છે, તે આદરને માટે છે. જેમ ઉમરડાના ફળમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ રહે છે અને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પરમેશ્વરની વચમાં સર્વ જગત્ની અવસ્થા છે.

વસ નિવાસે । એ પાતુથી વસુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “વસન્તિ ભૂતાનિ યસ્મિન્નથવા યઃ સર્વેષુ વસતિ સ વસુરીશ્વરઃ ।” જેમાં સર્વ આકાશાદિ ભૂત વસે છે અને જે સર્વમાં વસ કરી રહ્યો છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ વસુ છે.

રુદિર્ અશ્રુવિમોચને । એ ધાતુને “ણિચ્” પ્રત્યય લગાડવાથી રુદ્ર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો મેદયત્યન્યાયકારિણો જનાન્ સ રુદ્રઃ ।” જે દુષ્ટ કર્મ કરનારને રડાવે છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ રુદ્ર છે.

“યન્મનસા ધ્યાયતિ તદ્વાચા ઘડતિ યદ્વાચા ઘડતિ તત્કર્મણા કરોતિ યત્કર્મણા કરોતિ તદભિસંપદ્યતે ॥ (સરખાવો - શ્લોક ૧૪, પ્રપાલ ૬, બ્રાહ્મ ૨, કંઠ ૭) આ યજુર્વેદના બ્રાહ્મણનું વચન છે.

જીવ જેનું મનથી ધ્યાન કરે છે તેને વાણીથી બોલે છે; જેને વાણીથી બોલે તેને કર્મથી કરે છે; જેને કર્મથી કરે છે તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી શું સિદ્ધ થયું ? કે જે જીવ જેવું કર્મ કરે છે તેવું જ ફળ તે પામે છે. જ્યારે દુષ્ટ કર્મ કરનાર જીવ ઈશ્વરની ન્યાયરૂપી વ્યવસ્થાથી દુઃખરૂપ ફળ પામે છે, ત્યારે રડે છે અને એ જ પ્રકારે ઈશ્વર તેને રડાવે છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ રુદ્ર છે.

“આપો નારા” ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસુનઘઃ ।

તા ઘડસ્યાયનં પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ આ મનુસ્મૃતિ (૧, ૧૦)નો શ્લોક છે.

જલ અને જીવોનાં નામ “નારા” છે. તે અયન અર્થાત્ નિવાસસ્થાન છે જેનું, એથી સર્વ જીવોમાં વ્યાપક પરમાત્માનું નામ નારાયણ છે.

ચદિ આહ્વાદે । એ ધાતુથી “ચન્દ્ર” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ચન્દ્રન્દતિ ચન્દયતિ વા સ ચન્દ્રઃ” । જે આનન્દસ્વરૂપ અને સર્વને આનન્દ આપનાર છે, તેથી ઈશ્વરનું નામ ચન્દ્ર છે.

મગિ ગત્યર્થકઃ । એ ધાતુથી મઙ્ગેસ્તચ્ એ સૂત્રથી મંગલ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો મઙ્ગતિ મઙ્ગયતિ વા સ મઙ્ગલઃ” જે સ્વયં મંગલસ્વરૂપ અને સર્વ જીવોના મંગલનું કારણ છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ મંગલ છે.

બુધ અવગમને । એ ધાતુથી બુધ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો બુધ્યતે બોધતે વા સ બુધઃ” જે સ્વયં બોધસ્વરૂપ અને સર્વ જીવોના બોધનું કારણ છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ બુધ છે.

બૃહસ્પતિ - એ શબ્દનો અર્થ આગળ કહી ચૂક્યા છીએ.

ઈશુચિર્ પૂતીભાવે । એ ધાતુથી શુક્લ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “યઃ શુચ્યતિ શોચયતિ વા સ શુક્લઃ” । જે અત્યન્ત પવિત્ર અને જેના સંગથી જીવ પાત્ર પવિત્ર થઈ જાય છે, તેથી ઈશ્વરનું નામ શુક્લ છે.

શર ગતિપ્રક્ષણયોઃ । એ ધાતુને “શનૈસ્” અવ્યય ઉપપદ હોવાથી શનૈશ્ચર શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “યઃ શનૈશ્ચરતિ સ શનૈશ્ચરઃ” જે સર્વમાં સહજથી પ્રાપ્ત થઈવાનું છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ શનૈશ્ચર છે.

રહ ત્યાગે । એ ધાતુથી રહુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો રહિત પરિત્યજતિ રુણન્ રહયતિ ત્યાજયતિ ચ સ રહુરીશ્વરઃ” જે એકાન્ત સ્વરૂપ, જેના સ્વરૂપમાં બીજો પદાર્થ સંયુક્ત નથી, જે દુષ્ટોને છોડનાર અને અન્યોને છોડાવનાર છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ રહુ છે.

કિત નિવાસે રોગાપનયને ચ । એ ધાતુથી કેતુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ કેતયતિ ચિકિત્સતિ વા સ કેતુરીશ્વરઃ” જે સર્વ જગતનું નિવાસસ્થાન, સર્વ રોગોથી રહિત અને મુમુક્ષુઓને મુક્તિ-સમયમાં સર્વ રોગોથી છોડાવે છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ કેતુ છે.

યજ દેવપૂજાસંગતિકરણદાનેષુ ॥ એ ધાતુથી યજ્ઞ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । આ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થનું વચન છે. યો યજતિ વિદ્વદ્ભિરિજ્યતે વા સ યજ્ઞઃ ॥ જે સર્વ જગતના પદાર્થોના સંયુક્ત કર્તા અને સર્વ વિદ્વાનોના પૂજ્ય છે અને બ્રહ્માથી લઈ સર્વ ઋષિમુનિઓના પૂજ્ય

હતા, છે અને રહેશે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ યજ્ઞ છે. કેમ કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે.

હુ દાનાડ્ડનયોઃ, આદાને ચેત્યેકે ॥ એ ધાતુથી હોતા શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “યો જુહોતિ સ હોતા ।” જે જીવોને દેવા યોગ્ય પદાર્થોના દાતા અને ગ્રહણ કરવા યોગ્યના ગ્રાહક છે, એથી તે ઈશ્વરનું નામ હોતા છે.

બન્ધ બન્ધને ॥ એથી બન્ધુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સ્વસ્મિન્ ચરાચરં જગદ્ બધ્નાતિ બન્ધુવદ્ધર્માત્મનાં સુખાય સહાયો વા વર્તતે સ બન્ધુઃ ॥” જેણે પોતાનામાં સર્વ લોક-લોકાન્તરોને નિયમોથી બાંધી રાખ્યા છે, અને સહોદર સમાન સહાયક છે, તેથી પોતપોતાની પરિધિ અથવા નિયમનું ઉલ્લંઘન નથી કરી શકતા; જેમ ભાઈ ભાઈઓનો સહાયકારી હોય છે, તેમ પરમેશ્વર પણ પૃથિવ્યાદિ લોકોનું ધારણ અને રક્ષણ કરવાથી અને સુખ આપવાથી બન્ધુ સંજક છે.

પા રક્ષણે । એ ધાતુથી પિતા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ પાતિ સર્વાન્ સ પિતા ।” જે સર્વનો રક્ષક, જેમ પિતા પોતાનાં સન્તાનો પર સદા કૃપાલુ હોઈને તેમની ઉન્નતિ ઇચ્છે છે, તેમ જ પરમેશ્વર સર્વ જીવોની ઉન્નતિ ઇચ્છે છે, તેથી તેનું નામ પિતા છે.

“યઃ પિતૃણાં પિતા સ પિતામહઃ ।” જે પિતાઓનો પણ પિતા છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ પિતામહ છે. “યઃ પિતામહ્યાં પિતા સ પ્રપિતામહઃ ।” જે પિતાઓના પિતરોનો પિતા છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ પ્રપિતામહ છે.

માઙ્ માને શબ્દે ચ । એ ધાતુથી માતા શબ્દ બને છે. “યો મિમીતે માનયતિ સર્વાંઙ્ગીવાન્ સ માતા ।” જેમ પૂર્ણકૃપાયુક્ત જનની પોતાનાં સન્તાનોનાં સુખ અને ઉન્નતિને ચાહે છે, તેમ પરમેશ્વર પણ સર્વ જીવોની ઉન્નતિ ચાહે છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ માતા છે.

ચર ગતિમક્ષણયોઃ । આઙ્ પૂર્વક એ ધાતુથી આચાર્ય શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ય આચારં ગ્રાહયતિ સર્વાં વિદ્યા વા બોધયતિ સ આચાર્યઃ ઈશ્વરઃ ।” જે સત્ય આચારના ગ્રહણ કરનારા છે અને સર્વ વિદ્યાઓની પ્રાપ્તિના હેતુ હોઈને સર્વ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવે છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ આચાર્ય છે.

ગ્ શબ્દે । એ ધાતુથી ગુરુ શબ્દ બને છે. “યો ધર્મ્યાન્ શબ્દાન્ ગુણાત્પુષ્પદિશતિ સ ગુરુઃ ।”

સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાન્ ॥ આ યોગશાસ્ત્ર (૧.૨૬)નું સૂત્ર છે. જે સત્યધર્મપ્રતિપાદક સકલ વિદ્યાયુક્ત વેદોના ઉપદેશકર્તા, સૃષ્ટિના આદિમાં અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, અંગિરા અને બ્રહ્માદિ ગુરુઓના પણ ગુરુ અને જેનો નાશ કદી થતો નથી, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ ગુરુ છે.

અજ ગતિક્ષેપણયોઃ । જની પ્રાદુર્ભાવે । એ ધાતુઓથી અજ શબ્દ બને છે. “યોઽજતિ સૃષ્ટિ પ્રતિ સર્વાન્ પ્રકૃત્યાદીન્ પદાર્થાન્ પ્રક્ષિપતિ જનયતિ વા કદાચિન્ન જાયતે સોઽજઃ ॥” જે સર્વ પ્રકૃતિના અવયવ આકાશાદિ ભૂત પરમાણુઓને યથાયોગ્ય મેળવે છે, શરીર સાથે જીવોનો સંબંધ કરીને જન્મ આપે છે, અને સ્વયં કદી જન્મ લેતો નથી, એથી તે ઈશ્વરનું નામ અજ છે.

બૃહ, બૃહિ વૃદ્ધૌ । એ ધાતુઓથી બ્રહ્મા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યોઽચિલ્લં જગન્નિર્માણેન વૃર્હતિ (વૃંહતિ) વર્દ્ધયતિ સ બ્રહ્મા ।” જે સંપૂર્ણ જગતને રચીને વધારે છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ બ્રહ્મા છે.

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ।” આ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ (૨.૧)નું વચન છે.

“સન્તીતિ સન્તસ્તેષુ સત્સુ સાધુ તત્સત્યમ્ । યજ્ઞાનાતિ ચરાચરં જગત્તજ્ઞાનમ્ । ન વિદ્યતેઽન્તોવધિર્મર્યાદા યસ્ય તત્તનન્તમ્ । સર્વેભ્યો બૃહત્વાદ્બ્રહ્મ ॥”

જે પદાર્થ છે, તેને “સત્” કહે છે. તેમાં સાધુ હોવાથી પરમેશ્વરનું નામ “સત્ય” છે. જે (ચરાચર

જગતને) જાણવાવાળો છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ “જ્ઞાન” છે. જેનો અન્ત અવધિ મર્યાદા અર્થાત્ આટલો લાંબો, પહોળો, નાનો, મોટો છે, એવું પરિણામ નથી, એથી પરમેશ્વરનું નામ અનન્ત છે.

હુદાજ્ દાને । આદ્યપૂર્વક એ પાતુથી આદિ શબ્દ અને નઙ્યૂર્વક અનાદિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યસ્માત્ પૂર્વ નાસ્તિ પરં ચાસ્તિ સ આદિરિત્યુચ્યતે, ન વિદ્યતે આદિઃ કારણં યસ્ય સોડનાદિરીશ્વરઃ ॥” જેની પૂર્વ કંઈ ન હોય અને પરે હોય તેને આદિ કહે છે. જેનું આદિ કારણ કોઈ પણ નથી, એથી પરમેશ્વરનું નામ અનાદિ છે.

દુનદિ સમૃદ્ધૌ । આદ્યપૂર્વક એ પાતુથી આનન્દ શબ્દ બને છે. આનન્દનિ સર્વે મુક્તા યસ્મિન્ યદ્વા યઃ સર્વાન્ જીવાનાનન્દયતિ સ આનન્દઃ ।” જે આનન્દસ્વરૂપ, જેમાં સર્વ મુક્ત જીવ આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ ધર્માત્મા જીવોને આનન્દયુક્ત કરે છે, એથી ઈશ્વરનું નામ આનન્દ છે.

અસ્ ભુવિ । એ પાતુથી સત્ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યદસ્તિ ત્રિષુ કાલેષુ ન લાઘ્યતે તત્સવ્વહ્ય ॥” જે સદા વર્તમાન, અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્યત્, વર્તમાન કાલમાં જેને બાધ નથી, તે પરમેશ્વરને સત્ કહે છે.

ચિત્તી સંજ્ઞાને । એ પાતુથી ચિત્ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યદ્યેતતિ ચેતયતિ સંજ્ઞાપયતિ સર્વાન્ સજ્જનાન યોગિનસ્તચ્છિત્પરં વ્રહ્મ ॥” જે ચેતન સ્વરૂપ, સર્વ જીવોને ચેતાવવાવાળો અને સત્યાસત્યને જણાવવાવાળો છે, એથી તે પરમાત્માનું નામ “ચિત્” છે. આ ત્રણે શબ્દો વિશેષણ હોવાથી પરમેશ્વરને સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ કહે છે.

“યો ધ્રુવોઽષ્ણ્વલોઽધિનાશી સ નિત્યઃ ।” જે નિશ્ચલ અધિનાશી છે, તે નિત્ય શબ્દ વાચ્ય ઈશ્વર છે.

શુન્ધ શુદ્ધૌ । એથી શુદ્ધ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ શુન્ધતિ સર્વાન્ શોધયતિ યા સ શુદ્ધ ઈશ્વરઃ ।” જે સ્વયં પવિત્ર, સર્વ અશુદ્ધિઓથી પૃથક્ અને સર્વને શુદ્ધ કરવાવાળો છે, તેથી તે ઈશ્વરનું નામ શુદ્ધ છે.

બુદ્ધ અવગમને । એ પાતુને ક્ત પ્રત્યય લગાડવાથી બુદ્ધ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો બુદ્ધવાન્ સદૈવ જ્ઞાતાઽસ્તિ સ બુદ્ધો જગદીશ્વરઃ ।” જે સદા સર્વને જાણવાવાળો છે એથી ઈશ્વરનું નામ બુદ્ધ છે.

મુક્ત્ મોચને । એ પાતુથી મુક્ત શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો મુક્ષતિ મોચયતિ યા મુમુક્ષૂન્ સ મુક્તો જગદીશ્વરઃ ।” જે સર્વદા અશુદ્ધિઓથી અલગ અને સર્વ મુમુક્ષોઓને કલેશથી છોડવી દે છે, તેથી પરમાત્માનું નામ મુક્ત છે. “અત એવ નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવો જગદીશ્વરઃ ।” એ જ કારણથી પરમેશ્વર નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવવાળો છે.

નિર્ અને આદ્યપૂર્વક (હુકૂજ્ કરણે) । એ પાતુથી નિરાકાર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “નિર્ગત આકારાત્સ નિરાકારઃ ।” જેનો આકાર કોઈ પણ નથી અને ન કદી શરીર ધારણ કરે છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ નિરાકાર છે.

“અઙ્ગૂ વ્યક્તિમ્લક્ષણકાન્તિગતિષુ ।” એ પાતુથી અઙ્ગન શબ્દ બને છે અને નિર્ ઉપસર્ગના યોગથી નિરંજન શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “અઙ્ગનં વ્યક્તિર્લક્ષણં કુકાષ્ઠ ઇન્દ્રિયૈઃ પ્રાપ્તિશ્ચેત્યસ્માદ્યો નિર્ગતઃ પૃથગ્મૂતઃ સ નિરઙ્ગનઃ ।” જે વ્યક્તિ અર્થાત્ આકૃતિ, મ્લેચ્છાચાર, દુષ્ટ કામના અને ચલુરાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોના પથથી પૃથક્ છે, તેથી ઈશ્વરનું નામ નિરંજન છે.

ગણ સંખ્યાને । એ પાતુથી ગણ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એની પાછળ ઈશ કે પતિ શબ્દ રાખવાથી ગણેશ અને ગણપતિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યે પ્રકૃત્યાદયો જડા જીવાશ્ચ ગણ્યન્તે સંખ્યાયન્તે તેષામીશઃ સ્વામી પતિઃ પાલકો વા ।” જે પ્રકૃત્યાદિ જડ અને સર્વ જીવ, પ્રખ્યાત પદાર્થોનો સ્વામી કે પાલન કરવાવાળો છે તેથી તે

ચર્મિસ્તદ્વૈતમ્ । અર્થાત્ સજાતીયવિજાતીયસ્વગતમેદશૂન્યં જ્ઞા ॥” બેનું હોવું, અથવા બેઉથી યુક્ત હોવું તે દ્વિતા કે દ્વીત અથવા દ્વૈતથી રહિત છે (તે અદ્વૈત). સજાતીય જેમ મનુષ્યનો સજાતીય બીજો મનુષ્ય હોય છે, વિજાતીય જેમ મનુષ્યથી ભિન્ન જાતિવાળાં વૃક્ષ, પાષાણાદિ છે, સ્વગત અર્થાત્ શરીરમાં જેમ આંખ, નાક, કાન આદિ અવયવોના ભેદ છે, તેમ બીજા સ્વજાતીય ઈશ્વર, વિજાતીય ઈશ્વર કે પોતાના આત્મામાં તત્વાન્તર વસ્તુઓથી રહિત એક પરમેશ્વર છે, એથી પરમાત્માનું નામ અદ્વૈત છે.

“ગુણ્યન્તે ચે તે ગુણા વા યૈર્ગુણ્યન્તિ તે ગુણાઃ । યો ગુણેષ્યો નિર્ગતઃ સ નિર્ગુણ ઈશ્વરઃ ॥” જેટલા સત્ત્વ, રજસ, તમ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ, ગન્ધાદિ જડના ગુણ છે, અવિદ્યા, અલ્પજ્ઞતા, રાગ, દ્વેષ અને અવિદ્યાદિ કલેશ જીવનાં ગુણ છે, એનાથી જે પૃથક્ છે. એમાં- “અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ ॥” (કઠોપ ૧.૩.૧૫) ઈત્યાદિ ઉપનિષદોનાં પ્રમાણ છે. જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપાદિ ગુણરહિત છે, એથી પરમાત્માનું નામ નિર્ગુણ છે.

“યો ગુણૈઃ સહ વર્તતે સ સગુણઃ ॥” જે સર્વજ્ઞાન, સર્વસુખ, પવિત્રતા, અનન્તબલ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે, એથી પરમેશ્વરનું નામ સગુણ છે.

જેમ પૃથ્વી ગન્ધાદિ ગુણોથી સગુણ અને ઈચ્છાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી નિર્ગુણ છે, તેમ જગત્ અને જીવના ગુણોથી જુદો હોવાથી પરમેશ્વર નિર્ગુણ અને સર્વશાદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાથી સગુણ છે. અર્થાત્ એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી જે સગુણતા અને નિર્ગુણતાથી જુદો હોય. જેમ ચેતનના ગુણોથી જુદો હોવાથી જડ પદાર્થ નિર્ગુણ અને પોતાના ગુણોથી યુક્ત હોવાથી સગુણ છે, તેમ જ જડના ગુણોથી જુદો હોવાથી જીવ નિર્ગુણ અને ઈચ્છાદિ પોતાના ગુણોથી યુક્ત હોવાથી સગુણ છે, એમ પરમેશ્વરમાં પણ સમજવું જોઈએ.

“અન્તર્ધન્તું નિયન્તું શીલં ચસ્ય સોડ્યમન્તર્યામી ॥” જે સર્વ પ્રાણી અને અપ્રાણીરૂપ જગતની અંદર વ્યાપક હોઈ સર્વના નિયામક છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ અન્તર્યામી છે. “યો ધર્મૈ રાજતે સ ધર્મરાજઃ ॥” જે ધર્મમાં જ પ્રકાશમાન અને અધર્મથી રહિત, ધર્મનો જ પ્રકાશ કરનાર છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ ધર્મરાજ છે.

યમુ ઉપરમે । એ ધાતુથી યમ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સર્વાન્ પ્રાણિનો નિયચ્છતિ સ યમઃ ॥” જે સર્વ પ્રાણીઓને કર્મફલ આપવાની વ્યવસ્થા કરે છે અને સર્વ અન્યાયોથી પૃથક્ રહે છે, તેથી પરમાત્માનું નામ યમ છે.

ભજ સેવાયામ્ । એ ધાતુથી ભજ અને મતુષ્ પ્રત્યય લગાડવાથી ભગવાન્ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “ભગઃ સક્લૈશ્વર્યં સેવનં વા વિદ્યતે ચસ્ય સ ભગવાન્ ॥” જે સમગ્ર ઐશ્વર્યથી યુક્ત અથવા ભજવાને યોગ્ય છે, એથી તે ઈશ્વરનું નામ ભગવાન છે.

મન જ્ઞાને । એ ધાતુથી મનુ શબ્દ બને છે. “ત્વે મન્યતે સ મનુઃ ॥” જે મનુ અર્થાત્ વિજ્ઞાનશીલ અને માનવા યોગ્ય છે, તેથી તે ઈશ્વરનું નામ મનુ છે.

પૃ પાલનપૂરણયોઃ । એ ધાતુથી પુરુષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સ્વબ્યાપ્ત્યા ચરાચરં જગત્ પૂર્ણાતિ પૂરયતિ વા સ પુરુષઃ ॥” જે સર્વ જગતમાં પૂર્ણ થઈ રહ્યો છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ પુરુષ છે.

હુમૃજ્ ધારણપોષણયોઃ । “વિશ્વ” પૂર્વક એ ધાતુથી વિશ્વમ્બર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો વિશ્વં વિભર્તિ ધરતિ પુષ્પાતિ વા સ વિશ્વમ્બરો જગદીશ્વરઃ ॥” જે જગતનું ધારણ અને પોષણ કરનાર છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ વિશ્વમ્બર છે.

કલ સંખ્યાને । એ ધાતુથી કાલ શબ્દ બન્યો છે. “કલયતિ સંખ્યાતિ સર્વાન્ પદાર્થાન્ સ કાલઃ ॥”

જે જગતના સર્વ પદાર્થ અને જીવોની સંખ્યા કરે છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ કાલ છે.

શિષ્ટ વિશેષણે । એ ધાતુથી શેષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ શિષ્યતે સ શેષઃ ।” જે ઉત્પત્તિ અને પ્રલયથી શેષ અર્થાત્ બચી રહ્યા છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ શેષ છે.

આપ્ત વ્યાપ્તૌ । એ ધાતુથી આપ્ત શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સર્વાન્ ધર્માત્મન આપ્નોતિ વા સર્વેર્ધર્માત્મભિગમ્યતે છન્નાદિરહિતઃ સ આપ્તઃ ।” જે સત્યોપદેશ સકલ વિદ્યાયુક્ત સર્વ ધર્માત્માઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્માત્માઓથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, છલ કપટાદિથી રહિત છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ આપ્ત છે.

હુકૃજ્ કરણે । શમ્ પૂર્વક એ ધાતુથી શક્કર શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. “યઃ શક્કૃત્યાણં સુખં કરોતિ સ શક્કર ।” જે કલ્યાણ અર્થાત્ સુખનો કરનાર છે, તેથી તે ઈશ્વરનું નામ શંકર છે.

મહત્ શબ્દપૂર્વક દેવ શબ્દથી મહાદેવ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યો મહતાં દેવઃ સ મહાદેવઃ ।” જે મહાન્ દેવોના દેવ અર્થાત્ વિદ્વાનોના પણ વિદ્વાન, સુર્યાદિ પદાર્થોના પ્રકાશક છે, તેથી તે પરમાત્માનું નામ મહાદેવ છે.

પ્રીજ્ તર્પણે કાન્તૌ ચ । એ ધાતુથી પ્રિય શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ પ્રીણતિ પ્રીયતે વા સ પ્રિયઃ ।” જે સર્વ ધર્માત્માઓ, મુમુક્ષુઓ અને શિષ્યોને પ્રસન્ન કરે છે અને સર્વને કામના કરવા યોગ્ય છે, તેથી તે ઈશ્વરનું નામ પ્રિય છે.

ધૂ સત્તાયામ્ । સ્વયં પૂર્વક એ ધાતુથી સ્વયમ્ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ સ્વયં ભવતિ સ સ્વયંભૂરીશ્વરઃ ।” જે આપોઆપ પોતે જ છે, કોઈથી કદી ઉત્પન્ન નથી થયો, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ સ્વયમ્ભૂ છે.

કુ શબ્દે । એ ધાતુથી કવિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. “યઃ કૌતિ શબ્દયતિ સર્વા વિદ્યાઃ સ કવિરીશ્વરઃ ।” જે વેદ દ્વારા સર્વ વિદ્યાઓના ઉપદેષ્ટા અને વેત્તા છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ કવિ છે.

શિવુ કલ્યાણે । એ ધાતુથી શિવ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. बहुलमेतन्निर्दर्शनम् । એથી શિવુ ધાતુ મનાય છે. જે કલ્યાણસ્વરૂપ અને કલ્યાણનો કરનાર છે, એથી તે પરમેશ્વરનું નામ શિવ છે.

આ સો નામ પરમેશ્વરનાં લખ્યાં છે, પરંતુ એનાથી ભિન્ન પરમાત્માનાં અસંખ્ય નામો છે, કેમ કે જેમ પરમેશ્વરનાં અનન્ત ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ છે, તેમ તેનાં અનન્ત નામ પણ છે. તેમાંથી પ્રત્યેક ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવનું એક એક નામ છે. તેથી મારાં લખેલાં આ નામ સમુદ્રની સામે બિન્દુવત્ છે, કેમ કે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરમાત્માનાં અસંખ્ય ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ વ્યાખ્યાત કર્યાં છે. તેમનો ભણવા-ભણાવવાથી બોધ થઈ શકે છે અને અન્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ તેમને જ પૂરે પૂરું થઈ શકે છે, જે વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણે છે.

પ્રશ્ન-જેમ અન્ય ગ્રન્થકાર લોકો આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં મંગલાચરણ કરે છે, તેમ આપે કંઈ પણ કેમ ન લખ્યું, ન કર્યું ?

ઉત્તર-એવું અમને કરવું યોગ્ય નથી, કેમ કે જે આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં મંગલ કરશે તો તેના ગ્રન્થમાં આદિ, મધ્ય અને અન્તની વચમાં જે કંઈ લેખ હશે, તે અમંગલ જ રહેશે. તેથી -

“મંગલાચરણં શિષ્ટાચારાત્ ફલદર્શનાચ્છ્રુતિતઙ્ણેતિ ।” આ સાંખ્યશાસ્ત્ર (પ.૧)નું વચન છે.

એનો એ અભિપ્રાય છે કે જે ન્યાય, પક્ષપાત રહિત, સત્ય, વેદોક્ત ઈશ્વરની આજ્ઞા છે, તેનું યથાવત્ સર્વત્ર અને સદા આચરણ કરવું મંગલાચરણ કહેવાય છે. ગ્રન્થારમ્ભથી લઈ સમાપ્તિ પર્યન્ત સત્યાચાર જ કરવો એ મંગલાચરણ છે. નહીં કે ક્યાંક મંગલ અને ક્યાંક અમંગલ લખવું. જુઓ, મહાશય મહર્ષિઓના લેખોને :-

“યન્યનવદાનિ કર્મણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરણિ ।” આ તૈત્તિરીયોપનિષદ્(મપાઠક, અનુ૦૧૧)નું વચન છે. હે સન્તાનો ! જે “અનવધ” અનિન્દનીય અર્થાત્ ધર્મયુક્ત કર્મ છે, તે જ તમારે કરવાં યોગ્ય છે, અધર્મયુક્ત નહીં.

એથી જે આધુનિક ગ્રન્થો કે ટીકાકારોના શ્રી ગણેશાય નમઃ, સીતારામાભ્યાં નમઃ, સદાકૃષ્ણાભ્યાં નમઃ, શ્રી ગુરુચરણારવિન્દાભ્યામ્ નમઃ, હનુમતે નમઃ, દુર્ગાયૈ નમઃ, ચટુકાય નમઃ, ભૈરવાય નમઃ, શિવાય નમઃ, સરસ્વત્યૈ નમઃ, નારાયણાય નમઃ, ઇત્યાદિ લેખ જોવામાં આવે છે, એને બુદ્ધિમાન લોક વેદ અને શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ હોવાથી મિથ્યા જ સમજે છે, કેમ કે વેદ અને ઋષિઓના ગ્રન્થોમાં ક્યાંય પણ એવું મંગલાચરણ જોવામાં આવતું નથી. અને આર્ષ ગ્રન્થોમાં ઓઙ્મ તથા અથ શબ્દ તો જોવામાં આવે છે, જુઓ :-

“અથ શબ્દાનુશાસનમ્ ।” “અથેત્યયં શબ્દોઽધિકાર્થઃ પ્રયુજ્યતે ।” - આ વ્યાકરણ મહાભાષ્ય,

“અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ।” અથેત્યાનન્તર્યે વેદાધ્યયનાનન્તસ્મ્ ॥ આ પૂર્વ મીમાંસા.

“અથાતો ધર્મ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।” “અથેતિ ધર્મકથાનન્તરં ધર્મલક્ષણં વિશેષેણ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥” - આ વૈશેષિક દર્શન.

“અથ યોગાનુશાસનમ્ । અથેત્યયમધિકાર્થઃ ॥” આ યોગશાસ્ત્ર,

“અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ।” સાંસારિકવિષયભોગાનન્તરં ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્ત્યર્થઃ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ । - આ સાંખ્યશાસ્ત્ર,

“અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ।” ચતુષ્ટયસાધનસંપાત્ત્યનન્તરં બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્યમ્ । આ વેદાન્ત સૂત્ર,

“ઓમિત્યેતદક્ષરપુદ્ગીતપુષાસીત ।” આ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્નું વચન છે.

“ઓમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વં તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્ ॥” - આ માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્ના આરંભનું વચન છે.

એવી જ રીતે અન્ય ઋષિમુનિઓના ગ્રન્થોમાં ‘ઓઙ્મ’ અને ‘અથ’ શબ્દ લખ્યા છે, તેમજ - “અગ્નિ, ઇદ્, અગ્નિ, યે ત્રિષપ્તાઃ પરિયન્તિ” એ શબ્દ ચારે વેદોની આદિમાં લખ્યા છે. શ્રી ગણેશાય નમઃ! ઇત્યાદિ શબ્દ ક્યાંય નથી અને જે વૈદિક લોકો વેદના આરંભમાં હરિઃ ઓમ્ લખે છે અને ભણે છે, એ પૌરાણિક અને તાંત્રિક લોકોની મિથ્યા કલ્પનાથી શીખ્યા છે. વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં હરિ શબ્દ આદિમાં ક્યાંય પણ નથી, તેથી ઓમ્ કે અથ શબ્દો જ ગ્રન્થોની આદિમાં લખવા જોઈએ.

આ કિંચિત્ માત્ર ઈશ્વરના વિષયમાં લખ્યું છે; એની આગળ શિક્ષા વિષયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषित ईश्वरनामविषये प्रथमः

समुद्घसः सम्पूर्णः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयसमुल्लसारम्भः ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामः ॥

मातृमान् पितृमानाचार्यवान् पुरुषो वेद । आ शतपथ ब्राह्मણं વચન છે.

વસ્તુતઃ જ્યારે ત્રણ ઉત્તમ શિક્ષક અર્થાત્ એક માતા, બીજો પિતા અને ત્રીજો આચાર્ય હોય, ત્યારે જ મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થાય છે. તે જ કુલ ધન્ય ! તે સન્તાન મોટું ભાગ્યવાન ! કે જેનાં માતા-પિતા ધાર્મિક વિદ્વાન્ હોય; જેટલો માતાથી સન્તાનોને ઉપદેશ અને ઉપકાર પહોંચે છે, તેટલો કોઈથી નહીં. જેમ માતા સન્તાનો પર પ્રેમ કરી તેનું હિત કરવા ચાહે છે, તેમ અને તેટલું અન્ય કોઈ કરતું નથી. તેથી “માતૃમાન્” અર્થાત્ - “પ્રજાસ્તા ધાર્મિકી માતા વિદ્યતે यस્ય સ માતૃમાન્ ।” ધન્ય ! તે માતા છે કે જે ગર્ભધાનથી લઈને જ્યાં સુધી પૂરી વિદ્યા ન થાય, ત્યાં સુધી સુશીલતાનો ઉપદેશ કરે.

માતા અને પિતાને અતિ ઉચિત છે કે ગર્ભધાનની પૂર્વ, મધ્ય અને પશ્ચાત્ માદક દ્રવ્ય, મદ્ય, દુર્ગન્ધ, રૂક્ષ, બુદ્ધિનાશક પદાર્થોને છોડીને જે શાન્તિ, આરોગ્ય, બલ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સુશીલતાથી સભ્યતાને પ્રાપ્ત કરે એવાં દૂધ, દુધ, મિષ્ટ અન્નપાન આદિ શ્રેષ્ઠ પદાર્થોનું સેવન કરે. કે જેથી રજસ-વીર્ય પણ દોષોથી રહિત થઈને અત્યુત્તમ ગુણયુક્ત થાય.

જેવો ઋતુગમનનો વિધિ અર્થાત્ રજોદર્શનને પાંચમે દિવસેથી લઈને સોળમા દિવસ સુધી ઋતુદાન દેવાનો સમય છે, તે દિવસોમાંથી પ્રથમના ચાર દિવસ ત્યાજ્ય છે. બાકી રહ્યા ૧૨ દિવસ, તેમાં એકાદશી અને ત્રयोदशीની રાત્રી છોડીને બાકીની ૧૦ રાત્રિઓમાં ગર્ભધાન કરવું ઉત્તમ છે અને રજોદર્શનના દિનથી લઈને ૧૬મી રાત્રિ પછી સમાગમ કરવો નહીં. પુનઃ જ્યાં સુધી ઋતુદાનનો પૂર્વોક્ત સમય ન આવે, ત્યાં સુધી અને ગર્ભસ્થિતિની પશ્ચાત્ એક વર્ષ સુધી સયુક્ત ન થવું.

જ્યારે બેઉનાં શરીરમાં આરોગ્ય, પરસ્પર પ્રસન્નતા, એટલે કોઈ પ્રકારનો શોક ન હોય, ત્યારે જેમ ચરક અને સુશ્રુતમાં ભોજન-છાદનનું વિધાન અને મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રી-પુરુષની પ્રસન્નતાની રીતિમાં લખ્યાં છે તેવે પ્રકારે કરવું અને વર્તવું. ગર્ભધાનની પશ્ચાત્ સ્ત્રીએ બહુ સાવધાનીથી ભોજન-છાદન કરવું જોઈએ. પશ્ચાત્ એક વર્ષ પર્યન્ત સ્ત્રીએ પુરુષનો સંગ ન કરવો. બુદ્ધિ, રૂપ, આરોગ્ય, પરાક્રમ, શાન્તિ આદિ ગુણકારક દ્રવ્યોનું જ સેવન, જ્યાં સુધી સન્તાનનો જન્મ ન થાય, ત્યાં સુધી સ્ત્રી કરતી રહે.

જ્યારે જન્મ થાય ત્યારે સારા સુગંધયુક્ત જળથી બાળકને સ્નાન કરાવી અને નાડીછેદન કરી, સુગંધયુક્ત ધૂતાદિનો લોમ કરવો* અને સ્ત્રીનો પણ સ્નાન અને ભોજનનો યથાયોગ્ય પ્રબન્ધ કરવો કે જેથી બાળક અને સ્ત્રીનું શરીર ક્રમશઃ આરોગ્ય મેળવી પુષ્ટ થતું જાય. એવા પદાર્થ બાળકની માતાએ અથવા ધાવે ખાવા કે જેથી દૂધમાં પણ ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રસૂતાનું દૂધ છ દિન સુધી બાળકને પિવડાવવું, પશ્ચાત્ ધાવ ધવડાવ્યા કરે. પરંતુ ધાવને ઉત્તમ પદાર્થનું ખાન-પાન માતા-પિતાએ કરાવવું. જો કોઈ રંક હોય ને ધાવને ન રાખી શકે, તો તે ગાય કે બકરીના દૂધમાં ઉત્તમ ઔષધિ જે બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને આરોગ્ય આપનારી હોય તેને શુદ્ધ જળમાં ભીંજાવી, ઉકાળી, ગાળીને તેમાં દૂધ જેટલું જળ મેળવીને બાળકને પિવડાવે.

* બાળકના જન્મ સમયે “જાત કર્મ સંસ્કાર” થાય છે. એમાં હવતાદિ વેદોક્ત કર્મ કરાય છે. એ સ્ત્રી સ્વામીજીએ “સંસ્કારવિધિ”માં સવિસ્તર લખ્યું છે. - સમર્થદાન

જન્મ પશ્ચાત્ બાળક અને તેની માતાને અન્ય સ્થાન જ્યાંનો વાયુ શુદ્ધ હોય ત્યાં રાખવાં. વળી ત્યાં સુગન્ધ તથા દર્શનીય પદાર્થ પણ રાખવા. અને તેમને એવાં સ્થળોમાં ભ્રમણ કરાવવાં ઉચિત છે કે જ્યાંનો વાયુ શુદ્ધ હોય. અને જ્યાં પાવ, ગાય, બકરી, આદિનાં દૂધ ન મળી શકે, ત્યાં જેમ ઉચિત સમજાય તેમ કરવું. કેમકે પ્રસૂતા સ્ત્રીના શરીરના અંશથી બાળકનું શરીર બને છે, એથી સ્ત્રી પ્રસવ સમયે નિર્બળ થઈ જાય છે. માટે પ્રસૂતા સ્ત્રીએ ધવડાવવું નહીં. દૂધ રોકવાને માટે સ્તનનાં છિદ્રો પર એવી ઔષધીનો લેપ કરે કે જેથી દૂધ પ્રવિત ન થાય. આમ કરવાથી બીજે મહિને સ્ત્રી પુનરપિ યુવતી થઈ જાય છે. ત્યાં સુધી પુરુષ બ્રહ્મચર્યથી વીર્યનો નિગ્રહ રાખે.

આ પ્રકારે જે સ્ત્રી કે પુરુષ કરશે તેનું સન્તાન ઉત્તમ દીર્ઘાયુ થશે અને બળ-પરાક્રમની વૃદ્ધિ થતી જ રહેશે, જેથી સર્વ સન્તાન ઉત્તમ, બળ, પરાક્રમયુક્ત, દીર્ઘાયુ અને ધાર્મિક થાય. સ્ત્રીએ યોનિસંકોચન અને શોધન અને પુરુષે વીર્યનું સ્તંભન કરવું. પુનઃ જેટલાં સન્તાન થશે તે પણ સર્વ ઉત્તમ થશે.

બાળકોને માતા સદા ઉત્તમ શિક્ષા આપે. જેથી સન્તાન સત્ય બને અને કોઈ પણ અંગથી ક્ષયેષ્ટા ન કરવા પામે. જ્યારે બોલવા માંડે ત્યારે તેની માતા બાળકની જિહ્વા જે પ્રકારે કોમળ બની સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરી શકે તેવા ઉપાય કરે, કે જેથી જે વર્ણનું જે સ્થાન-પ્રયત્ન અર્થાત્ જેમ “પ”નું ઓછસ્થાન અને સ્પષ્ટ પ્રયત્ન-બેઉ ઓછોને મેળવી બોલવું; હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત અક્ષરોને બરાબર બોલી શકવા. મધુર, ગંભીર, સુંદર સ્વર, અક્ષર, માત્રા, વાક્ય, સંહિતા, અવસાન ભિન્ન ભિન્ન શ્રવણ થાય.

જ્યારે તેઓ કંઈ બોલવા અને સમજવા માંડે, ત્યારે સુંદર વાણી અને મોટા, નાના, માન્ય, પિતા, માતા, રાજા, વિદ્વાન આદિ સાથે ભાષણ, તેમની સાથે વર્તવાની અને તેમની પાસે બેસવા-ઊઠવાની રીતભાત આદિની પણ શિક્ષા આપવી, જેથી તેનો કોઈ જગ્યાએ અયોગ્ય વ્યવહાર ન થતાં સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા થયા કરે. જેમ સન્તાન જિતેન્દ્રિય, વિદ્યાપ્રિય અને સત્સંગમાં રુચિ કરે, તેવા પ્રયત્ન કર્યા કરે.

વ્યર્થ ક્રીડા, રોદન-હાસ્ય, લડાઈ, હર્ષ-શોક, કોઈ પદાર્થમાં લોલુપતા, ઈર્ષ્યા-દ્વેષાદિ ન કરે. ઉપસ્થેન્દ્રિયના સ્પર્શ અને મર્દનથી વીર્યની સ્ત્રીપ્રતા અને નપુંસકતા થાય છે અને હસ્તમાં દુર્ગંધ પણ થાય છે, તેથી તેનો સ્પર્શ ન કરે. સદા સત્ય ભાષણ, શૌર્ય, ધૈર્ય, પ્રસન્નવદન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ જે પ્રકારે થાય, તેમ કરાવે.

જ્યારે પાંચ પાંચ વર્ષના પુત્ર-પુત્રી થાય ત્યારે દેવનાગરી અક્ષરોનો અભ્યાસ કરાવવો, તથા અન્ય દેશીય ભાષાઓના અક્ષરોનો પણ અભ્યાસ કરાવવો. તે પશ્ચાત્ જેથી ઉત્તમ શિક્ષા, વિદ્યા, ધર્મ, પરમેશ્વર, માતા, પિતા, આચાર્ય વિદ્વાન, અતિથિ, રાજા, મજા, કુટુંબ, બન્ધુ, ભગિની, ભૃત્ય આદિ સાથે કેવી કેવી રીતે વર્તવું, એ વિષેના મન્ત્ર, શ્લોક, સૂત્ર, ગદ્ય, પદ્ય પણ અર્થસહિત કણ્ઠસ્થ કરાવવાં. જેથી સન્તાન કોઈ ધૂર્તના બહેકાવવામાં ન આવે અને જે જે વિદ્યા-ધર્મની વિરુદ્ધ બ્રાન્તિજાળમાં નાખનારા વ્યવહાર છે, તેનો પણ ઉપદેશ કરી દેવો, કે જેથી ભૂત, પ્રેત આદિ મિથ્યા વાતો પર વિશ્વાસ ન થાય.

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેઘં સમાચરન્ । પ્રેતહારેઃ સર્થં તત્ર દશત્રેણ શુદ્ધ્યતિ ॥

આ મનુસ્મૃતિ (અ. ૫. ૬૫)નો શ્લોક છે.

અર્થ - જ્યારે ગુરુનો પ્રાણાન્ત થાય, ત્યારે મૃતક શરીર જેનું નામ પ્રેત છે, તેનો દાહ કરનાર શિષ્ય, પ્રેતહાર અર્થાત્ મૃતકને ઉઠાવનારની સાથે દશમે દિવસે શુદ્ધ થાય છે.

અને જ્યારે તે શરીરનો દાહ થઈ જાય ત્યારે તેનું નામ ભૂત કહેવાય છે. અર્થાત્ તે અમુક નામનો

પુરુષ હતો. જેટલાં ઉત્પન્ન થાય, વર્તમાનમાં આવી ન રહે, તે ભૂતસ્થ હોવાથી તેમનું નામ ભૂત છે. એવો બ્રહ્માથી લઈને આજ પર્યન્તના વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત છે, પરંતુ જેને શંકા, કુસંગ, કુસંસ્કાર થાય છે, તેને ભય અને શંકારૂપ ભૂત, પ્રેત, શાકિની, ડાકિની આદિ અનેક ભ્રમજ્ઞાન દુઃખદાપી બને છે.

જુઓ ! જ્યારે કોઈ પ્રાણી મરે છે ત્યારે તેનો જીવ પાપ અને પુણ્યને વશ હોઈ પરમેશ્વરની વ્યવસ્થાથી સુખ-દુઃખનાં ફળ ભોગવવા માટે જન્માન્તર પારણ કરે છે. શું અવિનાશી પરમેશ્વરની આ વ્યવસ્થાનો કોઈ પણ નાશ કરી શકે છે ? અજ્ઞાની લોક વૈદ્યક શાસ્ત્ર અથવા પદાર્થ વિદ્યા ભણવા-સાંભળવા અને તેના વિચારથી રહિત હોવાને લીધે સત્તિપાત જવરાદિ શારીરિક અને ઉન્માદાદિ માનસરોગોનું નામ ભૂત-પ્રેતાદિ રાખે છે. તેનું ઔષધ સેવન અને પદ્માદિ ઉચિત વ્યવહાર ન કરી, ધૂર્ત, પાખંડી, મહામૂર્ખ, અનાચારી, સ્વાર્થી, ભંગી, ચમાર, શૂદ્ર, મ્લેચ્છાદિ પર વિશ્વાસી થઈ; અનેક પ્રકારના ઢોંગ, છલ, કપટ અને ઉચ્છિષ્ટ ભોજન કરે - કરાવે છે અને દોરા, ચિટ્ટી, ધાગા આદિ મિથ્યા મન્ત્ર-યન્ત્ર બાંધતા-બંધાવતા કરે છે. પોતાના ધનનો નાશ, સન્તાન આદિની દુર્દશા અને રોગોને વધારીને દુઃખી થતા કરે છે.

જ્યારે આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરા તે, દુર્બુદ્ધિ પાપી, સ્વાર્થીઓ પાસે જઈને પૂછે કે “મહારાજ ! આ બાળક, બાળકી, સ્ત્રી અને પુરુષને જાણે શું થઈ ગયું છે ?” ત્યારે તે બોલે છે કે એના શરીરમાં મોટું ભૂત, પ્રેત, ભૈરવ કે શીતલા આદિ દેવી આવી ભરાઈ છે. જ્યાં સુધી તમે એનો ઉપાય નહીં કરશો ત્યાં સુધી એ છૂટશે નહીં અને પ્રાણ પણ લઈ લેશે. જો તમે મલીદો કે આટલી ભેટ આપો, તો અમે મન્ત્રજપ, પુરસ્કારથી ઝાડી-ઝૂડી એને કાઢી મૂકીએ. ત્યારે તે આંધળો અને તેના સમ્બન્ધી બોલે છે કે, “મહારાજ ! ચાહે અમારું સર્વસ્વ જાય, પરંતુ એને સારો કરી આપો.” ત્યારે તો તેને ફાવતું આવી જાય છે. પછી તે ધૂર્ત કહે છે, “ઠીક, લાવો આટલી સામગ્રી, આટલી દક્ષિણા, દેવતાને ભેટ અને ગ્રહદાન કરાવો.”

ઝાંઝ, મૃદંગ, ઢોલ, થાળી લઈને તેની સામે બજાવે છે, ગાય છે અને તેમાંથી એક પાંખડી ઉન્મત્ત થઈ નાચી-ફૂદીને કહે છે કે “હું એનો પ્રાણ જ લઈ લઈશ”; ત્યારે તે આંધળા, તે ભંગી, ચમાર આદિ નીચને પગે પડી કહે છે, “આપ ચાહે તે લો પણ એને બચાવો”. ત્યારે તે ધૂર્ત બોલે છે “હું હનુમાનૂ છું, લાવો પાકડી મીઠાઈ, તેલ, સિંદૂર, સવા મણના રોટલા અને લાલ લંગોટ, અથવા હું દેવી કે ભૈરવ છું, લાવો પાંચ બાટલી દારૂ, વીસ મરઘી, પાંચ બકરા, મીઠાઈ અને વસ્ત્ર.” પછી જ્યારે તે કહે છે કે “જો ચાહે તે લો” ત્યારે તો પાગલ બહુ નાચવા-ફૂદવા માંડે છે, પરંતુ જો કોઈ બુદ્ધિમાન તેને ભેટમાં “પાંચ જોડા, દંડા કે તમાચા અને લાતો મારે” તો તેના હનુમાન, દેવી અને ભૈરવ ઝટ પ્રસન્ન થઈ નાસી જાય છે. કેમ કે તે તેનાં કેવળ પનાદિ હરણ કરવા માટે ઢોંગ માંડેલા હોય છે.

વળી જ્યારે કોઈ ગ્રહગ્રસ્ત, ગ્રહરૂપ જ્યોતિર્વિદ્યાભાસની પાસે જઈને તે કહે છે, “હે મહારાજ ! આને શું છે ?” ત્યારે તે કહે છે, કે “એને સૂર્યાદિ દૂર ગ્રહ નડે છે, જો તમે તેની શાન્તિ માટે પાઠ, પૂજા, દાન કરાવો તો એને સુખ થઈ જાય, નહીં તો બહુ પીડિત થઈને મરી જાય તો પણ આશ્ચર્ય નથી.”

ઉત્તર - બોલો, જ્યોતિર્વિદ્ ! જેવી આ પૃથ્વી જડ છે, તેવા જ સૂર્યાદિ લોક છે. તે તાપ અને પ્રકાશાદિથી ભિન્ન કશું પણ કરી શકતા નથી. શું એ ચેતન છે કે તે કોષિત થઈને દુઃખ અને શાન્ત થઈને સુખ આપી શકે ?

પ્રશ્ન - શું જે આ સંસારમાં રાજા અને મજા, સુખી કે દુઃખી થઈ રહ્યા છે તે ગ્રહોનું ફળ નથી ?

ઉત્તર - નહીં, એ સર્વ પાપ-પુણ્યોનું ફળ છે.

પ્રશ્ન - તો શું જ્યોતિષશાસ્ત્ર જૂઠું છે ?

ઉત્તર - નહીં. એમાં જે અંક, બીજ, રેખાગણિત વિદ્યા છે, તે સર્વ સત્ય અને જે ફળની લીલા છે તે સર્વ જૂઠી છે.

પ્રશ્ન - શું આ જન્મપત્રિકા છે તે નિષ્ફળ છે ?

ઉત્તર - હા. એ જન્મપત્રિકા નથી પણ એનું નામ શોકપત્રિકા રાખવું જોઈએ; કેમકે જ્યારે સન્તાનનો જન્મ થાય છે ત્યારે સર્વને આનન્દ થાય છે; પરંતુ તે આનન્દ ત્યાં સુધી રહે છે, કે જ્યાં સુધી જન્મપત્ર તૈયાર થઈને ગ્રહોનાં ફળ ન સાંભળે. જ્યારે પુરોહિત જન્મપત્ર બનાવવાનું કહે છે ત્યારે તેનાં માતા-પિતા પુરોહિતને કહે છે કે “મહારાજ ! આપ બહુ સારું જન્મપત્ર બનાવજો.” જો યજમાન ધનાઢ્ય હોય તો ઘણી જ લાલ-પીળી રેખાઓથી ચિત્રવિચિત્ર, અને નિર્ધન હોય તો સાધારણ રીતિથી જન્મપત્ર બનાવી, વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં મા-બાપ જ્યોતિષીજીની સામે બેસીને કહે છે, “આની જન્મપત્રી સારી તો છે ?” જ્યોતિષીજી કહે છે, “જે છે તે સંભળાવું છું. એના જન્મગ્રહ બહુ સારા અને મિત્રગ્રહ પણ બહુ સારા છે. જેનું ફળ ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠાવાન છે. જે સભામાં જઈ બેસશે ત્યાં સર્વની ઉપર એનું તેજ પડશે; શરીરથી આરોગ્ય અને રાજ્યમાની થશે.” ઇત્યાદિ વાતો સાંભળી પિતા આદિ બોલે છે- “વાહ, વાહ જ્યોતિષીજી આપ બહુ જ સારા છો.”

જ્યોતિષીજી સમજે છે કે આ વાતથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. ત્યારે ફરી જ્યોતિષીજી બોલે છે કે, “એ ગ્રહ તો બહુ સારા છે, પરંતુ આ ગ્રહ કૂર છે; અર્થાત્ અમુક અમુક ગ્રહના યોગથી ૮ મા વર્ષમાં એને મૃત્યુયોગ છે.” આ સાંભળતાં જ માતા-પિતાદિ પુત્ર જન્મનો આનન્દ છોડીને શોકસાગરમાં ડૂબી જ્યોતિષીજીને કહે છે કે, “મહારાજજી ! હવે અમે શું કરીએ ?” ત્યારે જ્યોતિષીજી કહે છે, “તેનો ઉપાય કરો.” ગૃહસ્થ પૂછે છે, “શું ઉપાય કરીએ ?” પછી જ્યોતિષીજી પ્રસ્તાવ કરવા માંડે છે કે “આવું આવું દાન કરશો, ગ્રહના મન્ત્રના જપ કરાવશો, અને નિત્ય બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવશો, તો અનુમાન છે કે નવે ગ્રહોનું વિઘ્ન દૂર થઈ જશે.” અનુમાન શબ્દ એટલા માટે છે કે જો મરી જાય તો કહેશે, અમે શું કરીએ, પરમેશ્વરના ઉપર કોઈ નથી. અમે તો ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, અને તમે કરાવ્યા; પણ એનાં કર્મ એવાં જ હતાં અને જો બચી જાય તો એમ કહે છે કે -

જુઓ ! અમારા મન્ત્ર, દેવતા અને બ્રાહ્મણોની કેવી શક્તિ છે ? તમારા દીકરાને બચાવી દીધો. અહીં મુદામ વાત એવી બનવી જોઈએ કે જો એના જપ-પાઠથી કંઈ ન થાય, તો બમણા ગ્રહ ગણા રૂપિયા એ ધૂતો પાસેથી લઈ લેવા જોઈએ, અને બચી જાય તો પણ લઈ લેવા જ જોઈએ. કેમ કે જ્યારે જ્યોતિષીજીએ કહ્યું કે “એનાં કર્મ અને પરમેશ્વરના નિયમ તોડવાનું સામર્થ્ય કોઈમાં નથી.” ત્યારે ગૃહસ્થ પણ એમ જ કહે કે “એ પોતાનાં કર્મ અને પરમેશ્વરના નિયમથી બચ્યો છે, તમારા કરવાથી નહીં.

ઘણી ત્રીજા ગુરુ આદિ પણ પુણ્યદાન કરાવીને પોતે લઈ લે છે. તો તેમને પણ એ જ ઉત્તર આપવો કે જે જ્યોતિષીજીને આપ્યો હતો..

હવે રહ્યાં શીતલા અને મન્ત્ર, તન્ત્ર, યન્ત્ર આદિ. એના પણ એવા જ ઢોંગ મચાવવામાં આવે છે. કોઈ કહે છે કે “અમે જો મન્ત્ર ભણી દોરો કે યન્ત્ર બનાવી અપીએ, તો અમારા દેવતા અને પીર એ મન્ત્રયન્ત્રના પ્રતાપથી એને કાંઈ વિઘ્ન નહીં થવા દેશે.” એને એ જ ઉત્તર આપવો જોઈએ કે શું તમે મૃત્યુ, પરમેશ્વરના નિયમ અને કર્મફળથી પણ બચાવી શકશો ? તમે આ પ્રમાણે કરો છો તે છતાં પણ કેટલાંક બાળકો

મરી જાય છે અને તમારા ઘરમાં પણ મરી જાય છે અને તમે પણ શું મૃત્યુથી બચી શકશો ? ત્યારે તેઓ કાંઈ પણ બોલી નથી શકતા, પણ એ પૂર્ત જાણી લે છે કે અહીં અમારી દાળ ગળશે નહીં.

આ ઉપરથી એ સર્વ મિથ્યા વ્યવહારોને છોડી દઈને ધાર્મિક, સર્વ દેશના ઉપકાર-કર્તા, નિષ્કપટતાથી સર્વને વિદ્યા ભણાવનાર, ઉત્તમ વિદ્વાન લોકોનો પ્રત્યુપકાર કરવો, કે જેવો તે જગતનો ઉપકાર કરે છે, એ કાર્યને કદી ન છોડવું જોઈએ. અને જે રસાયન, મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ આદિ જે જે કાંઈ લીલા કરવાનું કહે છે તેને પણ મહાપામર સમજી લેવા જોઈએ. આવી મિથ્યા વાતોનો ઉપદેશ બાલ્યાવસ્થામાં જ સન્તાનોના હૃદયમાં ઉતારી દેવો કે જેથી સ્વસન્તાન કોઈની ભ્રમજાળમાં પડી દુઃખ પામે નહીં.

તેમજ વીર્યની રક્ષામાં આનન્દ અને નાશમાં દુઃખ-પ્રાપ્તિ પણ જણાવી દેવી જોઈએ. જેમ જુઓ, કે “જેના શરીરમાં સુરક્ષિત વીર્ય રહે છે ત્યારે તેને આરોગ્ય, બુદ્ધિ, બલ, પરાક્રમ વધીને બહુ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એના રક્ષણની એ રીતિ છે કે વિષયોની કથા, વિષયી લોકોનો સંગ, વિષયોનું ધ્યાન, સ્ત્રીનું દર્શન, એકાન્ત સેવન, સંભાષણ, અને સ્પર્શ આદિ કર્મથી બ્રહ્મચારી લોક પૃથક્ રહીને ઉત્તમ શિક્ષા અને પૂર્ણ વિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય. જેના શરીરમાં વીર્ય નથી હોતું તે નપુંસક, મહાકુલક્ષણી અને તેને પ્રમેહ રોગ થાય છે. તે દુર્બલ, નિસ્તેજ, નિર્બુદ્ધિ અને ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય, બલ, પરાક્રમાદિ ગુણોથી રહિત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. જો તમે લોકો સુશિક્ષા અને વિદ્યાનું ગ્રહણ તથા વીર્યની રક્ષા કરવામાં આ સમયે ચૂકશો તો પુનઃ આ જન્મમાં તમને આ અમૂલ્ય સમય પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં; જ્યાં સુધી અમે લોકો ગૃહકર્મોના કરનાર જીવીએ છીએ, ત્યાં સુધી તમારે વિદ્યા-ગ્રહણ અને શરીરબળ વધારવું જોઈએ.”

આવા પ્રકારની અન્ય શિક્ષા પણ માતા-પિતા કરે. એટલા માટે જ “માતૃમાન, પિતૃમાન” શબ્દનું ગ્રહણ ઉક્ત વચનમાં કર્યું છે. અર્થાત્ જન્મથી પાંચમા વર્ષ સુધી બાળકોને માતા; છઠ્ઠા વર્ષથી આઠમા વર્ષ સુધી પિતા શિક્ષા આપે અને નવમા વર્ષના આરંભમાં દ્વિજ પોતાનાં સન્તાનોને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને આચાર્યકુલમાં અર્થાત્ જ્યાં પૂર્ણ વિદ્વાન અને પૂર્ણ વિદુષી સ્ત્રી શિક્ષા અને વિદ્યાદાન કરનારાં હોય ત્યાં બાળક-બાળકીઓને મોકલી દે; અને શુદ્રાદિ વર્ણને ઉપનયન કર્યા વિના વિદ્યાભ્યાસ માટે ગુરુકુળમાં મોકલે.

તેમનાં જ સન્તાન વિદ્વાન, સભ્ય અને સુશિક્ષિત થાય છે કે જે ભણાવવામાં સન્તાનોને લાડ કદી લડાવતા નથી, કિન્તુ તાડન જ કરતા રહે છે. એમાં વ્યાકરણ મહાભાષ્ય (અ. ૮-૧-૮)નું પ્રમાણ છે :-

સામૃતૈઃ પાણિમિર્ઘ્નન્તિ ગુરુઃ ન વિષોક્ષિતૈઃ । લાલનાશ્રયિણો દોષાસ્તાઙ્કનાશ્રયિણો ગુણાઃ ॥

અર્થ - જે માતા, પિતા અને આચાર્ય સન્તાન અને શિષ્યને તાડન કરે છે, તે જાણે કે પોતાનાં સન્તાનો અને શિષ્યોને પોતાના હાથથી અમૃત પાઈ રહ્યાં છે, અને જે સન્તાનો અને શિષ્યોને લાડ કરે છે તે પોતાનાં સન્તાનો અને શિષ્યોને વિષપાન કરાવી નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી દે છે. કેમકે લાલનથી સન્તાન અને શિષ્ય દોષયુક્ત તથા તાડનથી ગુણયુક્ત થાય છે. તેમજ સન્તાન અને શિષ્યલોક પણ તાડનથી પ્રસન્ન અને લાલનથી અપ્રસન્ન સદા રહ્યા કરે. પરંતુ માતા-પિતા તથા અધ્યાપક લોકો ઈર્ષ્યા-દ્વેષથી તાડન ન કરે, કિન્તુ ઉપરથી ભયપ્રદાન અને અંદરથી કૃપાદષ્ટિ રાખે.

જેવી અન્ય શિક્ષા તેવી જ ચોરી, જારી, આલસ્ય, પ્રમાદ, માદક દ્રવ્ય, મિથ્યા ભાષણ, હિંસા, કૂરતા, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, મોહ આદિ દોષોને છોડવાની અને સત્યાચરને ગ્રહણ કરવાની શિક્ષા કરે. કેમકે જે પુરુષે જેની સમક્ષ એક વાર ચોરી, જારી, મિથ્યાભાષણાદિ કર્મ કર્યાં, તેની પ્રતિષ્ઠા તેની સમક્ષ મૃત્યુપર્યન્ત નથી થતી.

જેવી હાનિ પ્રતિજ્ઞાને મિથ્યા કરનારની થાય છે, તેવી અન્ય કોઈની નહીં. એથી જેની સાથે જેવી

પ્રતિજ્ઞા કરવી તેની સાથે તેવી જ પૂરી કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે “હું અમુક સમયે તમને મળીશ કે તમે મને મળજો, અથવા અમુક વસ્તુ અમુક સમયે તમને હું આપીશ.” તે પ્રતિજ્ઞાને તેવી જ પૂરી કરે, નહીં તો તેની પ્રતીતિ કોઈ પણ કરશે નહીં. એટલા માટે સર્વેએ સદા સત્યભાષણ અને સત્યપ્રતિજ્ઞાયુક્ત થવું જોઈએ. કોઈએ અભિમાન કરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે - “અભિમાનઃ શ્રિયં હન્તિ ” । આ વિદુરનીતિનું વચન છે. જે અભિમાન અર્થાત્ અહંકાર છે તે સર્વ શોભા અને લક્ષ્મીનો નાશ કરી નાખે છે એટલે અભિમાન ન કરવું જોઈએ.

છલ, કપટ, કૃતખ્તતાથી આપણું જ હૃદય દુઃખિત થાય છે તો બીજાની શી કથા કહેવી. છલ અને કપટ એને કહે છે કે જે અંતરમાં એક, બહાર બીજું રાખી બીજાને મોહમાં ફસાવી બીજાની હાનિ પર ધ્યાન નહીં આપતાં સ્વપ્રયોજન સિદ્ધ કરવું. કૃતખ્તતા તેને કહે છે કે કોઈના કરેલા ઉપકારને ન માનવો. કોષાદિ દોષ અને કટુ વચનને છોડીને શાન્ત અને મધુર વચન જ બોલવું અને બહુ બકવાદ ન કરવો. જેટલું બોલવું જોઈએ તેથી ન્યૂન કે અધિક ન બોલવું. મોટાને માન દેવું, તેની સામે ઊઠી ઊભા થઈ તેને ઉચ્ચાસન પર બેસાડી પ્રથમ “નમસ્તે” કરવા. તેની સમક્ષ ઉત્તમાસન પર ન બેસવું. સભામાં જેવી ધોનાની યોગ્યતા હોય, એવા આસન પર બેસવું, જેથી બીજો કોઈ ન ઊઠાડ. વિરોધ કોઈથી ના કરવો. સંપત્તિ થઈને ગુણોનું પ્રદર્શન અને દોષોનો ત્યાગ કરવો. સજ્જનોનો સંગ અને દુષ્ટોનો ત્યાગ કરવો. પાતાનાં માતા-પિતા અને આચાર્યની તન, મન અને ધનાદિ ઉત્તમ પદાર્થોથી પ્રીતિપૂર્વક સેવા કરવી.

યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ - આ તેતિરીયોપનિષદ્ (પ્રત ૭, અનુ૦ ૧૧)નું વચન છે.

એનો એ અભિપ્રાય છે કે, માતા, પિતા, આચાર્ય પાતાનાં સન્તાન અને શિષ્યોને સદા સત્યોપદેશ કરે અને એમ પણ કહે કે જે જે અમારાં ધર્મયુક્ત કર્મ છે, તેનું પ્રવચ્છ કરો, અને જે જે દુષ્ટ કર્મ હોય તેનો ત્યાગ કરતા રહો. જે જે સત્ય જાણો તેનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરો. કોઈ પામંડી, દુષ્ટાચારી મનુષ્ય પર વિશ્વાસ ન કરો. જે જે ઉત્તમ કર્મ માટે માતા-પિતા અને આચાર્ય આજ્ઞા કરે તેનું પાલન કરો. માતા-પિતાએ ધર્મવિદ્યાના અને સારા આચરણના શ્લોક, નિષદ્ગુ, નિરુક્ત, અષ્ટાધ્યાયી અથવા અન્ય સુત્રો અથવા વેદમંત્રો કંઠસ્થ કરાવ્યા હોય, તેના તેના અર્થ કરી કરીને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા.

જેમ પ્રથમ સમુલ્લાસમાં પરમેશ્વરનું જેવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે જ પ્રકારે માની તેની ઉપાસના કરવી. જે પ્રકારે આરોગ્ય, વિદ્યા અને બળ પ્રાપ્ત થાય, તે પ્રકારે ભોજન-છાદન અને વ્યવહાર કરવો-કરાવવો અર્થાત્ જેટલી કુખા હોય તેનાથી થોડું ન્યૂન ભોજન કરવું. મધ-માંસાદિથી અલગ રહેવું. અજ્ઞાત-ગંભીર જલમાં પ્રવેશ ન કરવો, કેમકે જલજન્તુ કે કોઈ અન્ય પદાર્થથી દુઃખ થાય અને જો તરવું ન જાણતો હોય તો ડૂબી પણ જાય.

નાવિજ્ઞાતે જલાશયે ॥ આ મનુ(૪.૧૨૮)નું વચન છે. અવિજ્ઞાત જલાશયમાં પ્રવિષ્ટ થઈ સ્નાનાદિ કરવું નહીં.

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્ । સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

-આ મનુસ્મૃતિ (૬.૪૬)નું વચન છે.

અર્થ :- નીચી દૃષ્ટિ કરી, ઊંચું-નીચું સ્થાન જોઈને ચાલવું, વસ્ત્રથી ગાળી જળ પીવું, સત્યે પવિત્ર કરી વચન બોલવાં અને મનથી વિચાર કરી આચરણ કરવું.

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી ચેન વાલો ન પાઠિતઃ । ન જોમતે મધ્યામધ્યે હંસમધ્યે વક્તો યથા ॥

આ કોઈ કવિ (ચા૦ ની૦ અ૦ ૨.૧૧)નું વચન છે કે- તે માતા-પિતા પોતાનાં સન્તાનોનાં વૈરી છે કે જેમણે તેમને વિદ્યા પ્રાપ્તિ ન કરાવી; તે વિદ્વાનોની સભામાં તેવાં જ તિરસ્કૃત અને કુશોભિત થાય છે, જેવો કે હંસોની વચમાં બગલો. પોતાનાં સન્તાનોને તન, મન, પનથી વિદ્યા, ધર્મ, સભ્યતા અને ઉત્તમ શિક્ષાયુક્ત કરવાં એ જ માતા-પિતાનું કર્તવ્યકર્મ, પરમધર્મ અને કીર્તિનું કામ છે. આ બાલશિક્ષામાં થોડુંક લખ્યું છે. એટલાથી જ બુદ્ધિમાનો વિશેષ સમજી લેશે.

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषिते बालशिक्षाविषये द्वितीयः
समुद्भासः सम्पूर्णः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयसमुच्चसारांभः ॥

अथाऽध्ययनाध्यापनविधिं व्याख्यास्यामः ॥

હવે ત્રીજા સમુદ્ધાસમાં ભણવા-ભણાવવાનો પ્રકાર લખીએ છીએ. સન્તાનોને ઉત્તમ વિદ્યા, શિક્ષા, ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવરૂપ આભૂષણો ધારણ કરાવવાં એ માતા, પિતા, આચાર્ય અને સંબંધીઓનાં મુખ્ય કર્મ છે. સોના, ચાંદી, માણેક, મોતી આદિ રત્નયુક્ત આભૂષણો ધારણ કરાવવાથી મનુષ્યનો આત્મા સુભૂષિત કદી થઈ શકતો નથી. કેમ કે આભૂષણો ધારણ કરવાથી કેવલ દેહાભિમાન, વિષયાસક્તિ અને ચોરાદિનો ભય તથા મૃત્યુનો પણ સંભવ છે. સંસારમાં જોવામાં આવે ■ કે આભૂષણોના લોભથી બાળકો આદિના મૃત્યુ દુષ્ટોના હાથથી થાય છે.

विद्याविलासमनसो धृत्शीलशिक्षाः सत्यव्रता रहितमानसपहाराः ।

संसारदुःखदस्तेन सुभूषिता ये धन्या नरा विहितकर्मपरोपकाराः ॥

જે પુરુષોનું મન વિદ્યાના વિલાસમાં તત્પર રહે, સુંદર શીલ-સ્વભાવયુક્ત, સત્યભાષણાદિ નિયમ-પાલનયુક્ત અને જે અભિમાન, અપવિત્રતાથી રહિત, અન્ય મલીનતાનાશક, સત્યોપદેશ અને વિદ્યાદાનથી સંસારી જનોનાં દુઃખોને દૂર કરવાથી સુભૂષિત; વેદવિહિત કર્મો કરીને પરોપકાર કરવામાં તત્પર રહે છે, તે નર અને નારી ધન્ય છે.

એટલા માટે આઠ વર્ષનાં થાય ત્યારે બાળકોને બાળકોની અને બાલિકાઓને બાલિકાઓની શાળામાં મોકલી દેવાં. જે અધ્યાપક પુરુષ કે સ્ત્રી દુષ્ટાચારી હોય તેની પાસે શિક્ષા ન અપાવવી, કિન્તુ જે પૂર્ણ વિદ્યાયુક્ત ધાર્મિક હોય, તે જ ભણાવવા અને શિક્ષા આપવા યોગ્ય છે. દ્વિજ પોતાના ઘરમાં છોકરાઓને યજ્ઞોપવીત અને કન્યાઓને પણ યથાયોગ્ય સંસ્કાર કરી યથોક્ત આચાર્યકુળ અર્થાત્ તે તેની પાઠશાળામાં મોકલી દે.

વિદ્યા ભણવાનું સ્થાન એકાન્ત દેશ(=સ્થળ)માં હોવું જોઈએ, અને તે બાળક-બાલિકાઓની પાઠશાળા એકબીજાથી બે કોશ દૂર હોવી જોઈએ. ત્યાં જે અધ્યાપિકા અને અધ્યાપક, પુરુષ કે ભૂત્ય અનુચર હોય, તે કન્યાઓની પાઠશાળામાં સર્વ સ્ત્રી અને બાળકોની પાઠશાળામાં સર્વ પુરુષો હોવા જોઈએ.

સ્ત્રીઓની પાઠશાળામાં પાંચ વર્ષનો બાળક અને બાળકોની પાઠશાળામાં પાંચ વર્ષની બાલિકા પણ ન જવા પામે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી રહે. ત્યાં સુધી તે સ્ત્રી કે પુરુષ પરસ્પરનાં દર્શન, સ્પર્શન, એકાંત સેવન, ભાષણ, વિષયકથા, પરસ્પર ક્રીડા, વિષયધ્યાન અને સંગ આ આઠ પ્રકારનાં મૈથુનથી અલગ રહે. તથા અધ્યાપકો અને અધ્યાપિકાઓ તેમને આ વાતોથી બચાવે કે જેથી ઉત્તમ વિદ્યા, શિક્ષા, શીલ, સ્વભાવ, શરીર અને આત્મા બલયુક્ત થઈને તેઓ આનન્દને નિત્ય વધારી શકે. પાઠશાળાઓથી એક યોજન અર્થાત્ ચાર કોશ દૂર ગ્રામ કે નગર રહે. સર્વને સમાન વસ્ત્ર, પાન, આસન આપવામાં આવે; પછી તે રાજકુમાર કે રાજકુમારી હોય, કે પછી તે દરિદ્રનાં સન્તાન હોય. સર્વેએ તપસ્વી થવું જોઈએ. તેમનાં માતા-પિતા પોતાનાં સન્તાનોને અને સન્તાનો પોતાનાં માતા-પિતાને ન મળી શકે અને ન કોઈ પણ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર એક-બીજા સાથે કરી શકે, કે જેથી સંસારી ચિન્તાથી રહિત રહીને, કેવળ વિદ્યાવૃદ્ધિની જ ચિન્તા રાખે. જ્યારે ભ્રમણ કરવા જાય ત્યારે તેમની સાથે અધ્યાપક રહે કે જેથી કોઈ પણ પ્રકારની કુચેષ્ટા કરી શકે નહીં અને આલસ્ય, પ્રમાદ કરે નહીં.

कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ आ मनुस्मृति (७.१५२) નો શ્લોક છે.

આનો અભિપ્રાય એવો છે કે એમાં રાજનિયમ અને જાતિનિયમ હોવો જોઈએ કે પાંચમા અથવા આઠમા વર્ષ પછી પોતાનાં છોકરા અને છોકરીને ઘરમાં ન રાખી શકે. પણ પાઠશાળામાં અવશ્ય મોકલી દે. જો ન મોકલે તો તે દફડનીય થાય. પ્રથમ બાળકોનું યજ્ઞોપવીત ધરમા થાય અને બીજું પાઠશાળામાં આચાર્યકુલમાં થાય. માતા, પિતા કે અધ્યાપક પોતાનાં બાળક-બાળકીઓને અર્ધસહિત ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરે. તે મંત્ર :-

ઓ૩મ્ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ । તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ (ય. મ. ૩૬ મં. ૩)

આ મંત્રમાં જે પ્રથમ “ઓમ્” છે તેનો અર્થ પ્રથમ સમુદ્ભાસમાં લખ્યો છે, ત્યાંથી જાણી લેવો. હવે ત્રણ મહાવ્યાહતિઓના અર્થ સંક્ષેપથી લખીએ છીએ. -ભૂરિતિ ઈ પ્રાણઃ । યઃ પ્રાણયતિ ચરાચરં જગત્સ ભૂઃ સ્વયંભૂરીશ્વરઃ । જે સર્વ જગતનાં જીવનના આધાર, પ્રાણથી પણ પ્રિય અને સ્વયંભૂ છે તે પ્રાણનો વાયક હોવાથી ભૂઃ પરમેશ્વરનું નામ છે. ભુવરિત્યપાનઃ । યઃ સર્વં દુઃખમપાનયતિ સોઽપાનઃ । જે સર્વ દુઃખોથી રહિત, જેના સંગથી જીવ સર્વ દુઃખોથી છૂટી જાય છે, તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ ભુવઃ છે. સ્વરિતિ વ્યાનઃ । યો વિવિધં જગત્ વ્યાનયતિ વ્યાપ્નોતિ સ વ્યાનઃ । જે નાનાવિધ જગતમાં વ્યાપક રહીને સર્વને ધારણ કરે છે તેથી તે પરમેશ્વરનું નામ સ્વઃ છે. આ ત્રણેય વચન તૈત્તિરીય આરણ્યકનાં છે.

(સવિતુઃ) યઃ સુનોત્યુત્પાદયતિ સર્વં જગત્સ સવિતા તસ્ય । જે સર્વ જગતના ઉત્પાદક અને સર્વ ઐશ્વર્યના દાતા છે. (દેવસ્ય) યો દીવ્યતિ દીવ્યતે ચા સ દેવઃ । જે સર્વ સુખોના દાતા અને જેની પ્રાપ્તિની કામના સર્વ કરે છે તે પરમાત્માનું, જે (વરેણ્યમ્) વર્તુમહમ્ । સ્વીકાર કરવા યોગ્ય અતિશ્રેષ્ઠ, (ભર્ગઃ) શુદ્ધ સ્વરૂપ અને પવિત્ર કરનારું ચેતન બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, (તત્) તે પરમાત્માના સ્વરૂપને અમે લોકો (ધીમહિ) ધરેમહિ । ધારણ કરીએ. ક્યા પ્રયોજન માટે ? (યઃ) જગદીશ્વરઃ જે સવિતા દેવ પરમાત્મા (નઃ) અસ્માકમ્ અમારી (ધિયઃ) બુદ્ધીઃ બુદ્ધિઓને (પ્રચોદયાત્) પ્રેરવેત્ પ્રેરણા કરે અર્થાત્ નઠારાં કામોથી છોડાવી સારાં કામોમાં પ્રવૃત્ત કરે.

હે પરમેશ્વર ! હે સચ્ચિદાનન્દાનન્તસ્વરૂપ ! હે નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવ ! હે અજ નિરક્તન નિર્વિકાર ! હે સર્વાન્તર્યામિન્ ! હે સર્વાધાર સર્વજગત્પિતઃ સકલજગદુત્પાદક ! હે અન્નાદે ! વિશ્વમ્ભર ! સર્વવ્યાપિન્ ! હે કરુણામૃતવારિધે ! સવિતુર્દેવસ્ય તવ યદોમ્ભૂર્ભુવઃ સ્વર્વરેણ્યં ભર્ગોઽસ્તિ, તદ્વ્યં ધીમહિ દધીમહિ ધરેમહિ ધ્યાયેમ વા । કસ્મૈ પ્રયોજનાયેત્યત્રાહ-હે ભગવન્ ! યઃ સવિતા દેવઃ પરમેશ્વરો ભવાનસ્માકં ધિયઃ પ્રચોદયાત્ સ એવાસ્માકં પૂજ્ય ઉપાસનીય ઇદ્રદેવો ભવતુ । નાતોઽયં ભવતુત્યં વસ્તુ ભક્તોઽધિકં ચ કક્ષિત્ કદાચિત્ મન્યામહે ॥

હે મનુષ્યો ! જે સર્વ સમર્થોમાં સમર્થ, સચ્ચિદાનન્દાનન્તસ્વરૂપ, નિત્ય, શુદ્ધ, નિત્ય બુદ્ધ, નિત્ય મુક્ત સ્વભાવવાળા, કૃપાસાગર, યથાયોગ્ય ન્યાય કરનારા, જન્મ-મરણાદિ કલેશરહિત, આકાર-વિકાર-રહિત, સર્વના ઘટ-ઘટના જાણનારા, સર્વના પર્તા, પિતા, ઉત્પાદક, અન્નાદિથી વિશ્વનું પોષણ કરનારા, સર્વવ્યાપક, સકલ ઐશ્વર્યયુક્ત, જગતના નિર્માતા, શુદ્ધસ્વરૂપ અને જે પ્રાપ્તિની કામના કરવા યોગ્ય છે તે પરમાત્માનું જે શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ છે, તેને અમે ધારણ કરીએ. એ પ્રયોજન માટે કે તે પરમેશ્વર અમારા આત્મા અને બુદ્ધિઓના અંતર્યામી સ્વરૂપ, અમને દુષ્ટાચાર અધર્મયુક્ત માર્ગથી હટાવી, શ્રેષ્ઠાચાર સત્યમાર્ગમાં ચલાવે. એને છોડી અન્ય કોઈ વસ્તુનું ધ્યાન અમે લોકો નહીં કરીએ. કેમકે કોઈ એને તુલ્ય નથી અને એનાથી

કોઈ અધિક નથી. એ જ અમારા પિતા, રાજા, ન્યાયાધીશ અને સર્વ સુખોના આપનારા છે.

આ પ્રકારે ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરી, સંખ્યોપાસન કે જે સ્નાન, આચમન, પ્રાણાયામ આદિ ક્રિયા છે તે શીખવવી. પ્રથમ સ્નાન એટલા માટે કે જેથી શરીરના આલ્ય અવયવોની શુદ્ધિ અને આરોગ્યતા આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમાં પ્રમાણ :-

અદ્ધિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધ્યન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધ્યતિ ।

વિદ્યાતપોઘ્યાં ભૂતાત્મા બુદ્ધિર્જાનેન શુદ્ધ્યતિ ॥ - આ મનુસ્મૃતિ (પ. ૧૦૮)નો શ્લોક છે.

જલથી શરીરના બહારના અવયવો, સત્યાચરણથી મન, વિદ્યા અને તપ અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનું કષ્ટ સહનકરીને પણ વર્મનું જ અનુકાન કરવાથી જીવાત્મા, જ્ઞાન અર્થાત્ પૃથ્વીથી લઈ પરમેશ્વર પર્યંત પદાર્થોના વિવેકથી બુદ્ધિ અર્થાત્ દઢનિશ્ચય પવિત્ર થાય છે. એથી ભોજનની પૂર્વ અવશ્ય સ્નાન કરવું.

બીજું પ્રાણાયામ. એમાં પ્રમાણ :-

પ્રાણાયામાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદોષિગવિવેકસ્થાનેઃ ॥ - આ યોગશાસ્ત્ર (૨. ૨૮)નું સૂત્ર છે.

જ્યારે મનુષ્ય પ્રાણાયામ કરે છે ત્યારે પ્રતિક્ષણ ઉત્તરોત્તર કાલમાં અશુદ્ધિનો નાશ અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતો જાય છે. જ્યાં સુધી મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેના આત્માનું જ્ઞાન બરાબર વધતું જાય છે.

દહન્તે ધ્યાયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ।

મથેન્દ્રિયાણાં દહન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત ॥ - આ મનુસ્મૃતિ (૬. ૭૧)નો શ્લોક છે.

જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સુવર્ણાદિ ધાતુઓનો મેલ નષ્ટ થઈ શુદ્ધ થાય છે, તેમ પ્રાણાયામ કરવાથી મન આદિ ઈન્દ્રિયોના દોષ ક્ષીણ થઈ તે નિર્મલ થઈ જાય છે.

પ્રાણાયામનો વિધિ :-

પ્રચ્છર્દનવિધારણાઘ્યાં ચા પ્રાણમ્ય ॥ - આ યોગશાસ્ત્ર (૧. ૩૪)નું સૂત્ર છે.

જેમ અત્યંત વેગથી વમન થઈ અન્ન-જલ બહાર નીકળી જાય છે તેમ પ્રાણને બાળથી બહાર દેંડીને બહાર જ યથાશક્તિ રોકવો. જ્યારે બહાર નીકળવા ઇચ્છે, ત્યારે મૂલેન્દ્રિયને ઉપર ખેંચી રાખવી, કે જ્યાં વાયુ બહાર રહે, આ પ્રકારે પ્રાણ બહાર અધિક રહી શકે છે. જ્યારે ગભરાટ થાય ત્યારે ધીરે ધીરે વાયુને અંદર લઈને ફરી જેટલું સામર્થ્ય અને ઇચ્છા હોય તેટલું એમ જ કરતા જવું. અને મનમાં "ઓમ્"નો જપ કરતા રહેવું. આ પ્રકારે કરવાથી આત્મા અને મનની પવિત્રતા અને સ્થિતરતા થાય છે.

(પ્રાણાયામ ચાર પ્રકારનો હોય છે-) એક બાહ્ય વિષય અર્થાત્ બહાર જ અધિક રોકવો, બીજો આભ્યંતર અર્થાત્ અંદર જેટલો પ્રાણ રોકાય તેટલો રોકવો. ત્રીજો સ્થંભવૃત્તિ અર્થાત્ એક જ ચાર જ્યાંનો ત્યાં પ્રાણ યથાશક્તિ રોકી દેવો, ચોથો બાહ્યાભ્યંતરાક્ષેપી અર્થાત્ જ્યારે પ્રાણ અંદરથી બહાર નીકળવા લાગે, ત્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ તેને નહીં નીકળવા દેવા માટે બહારથી અંદર લેવો અને જ્યારે બહારથી અંદર આવવા લાગે ત્યારે અંદરથી બહારની તરફ પ્રાણને પકડી દઈ રોકતા જવું. એમ એકબીજાની વિરુદ્ધ ક્રિયા કરે તો બન્નેની ગતિ રોકાઈને, પ્રાણ પોતના વશમાં થવાથી મન અને ઈન્દ્રિયો પણ સ્વાધીન થાય છે. બળ, પુરુષાર્થ વધી, બુદ્ધિ તીવ્ર સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જાય છે, કે જે બહુ કડકા અને સૂક્ષ્મ વિષયને પણ શીઘ્ર મહણ કરે છે. એથી મનુષ્ય શરીરમાં વીર્ય-વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ સ્થિરતા, બળ, પરાક્રમ, જિતેન્દ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી સર્વ શાસ્ત્રો થોડા કાળમાં સમજી લઈ, ઉપસ્થિત કરી લેશે. ત્રી પાત્ર એ જ પ્રકારે યોગાભ્યાસ કરે. આ સાથે ભોજન, છાદન, બેસવું, ઊઠવું, બોલવું, ચાલવું, મોટા અને નાના સાથે યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરવો ઇત્યાદિ ઉપદેશ કરવો.

સન્ધ્યોપાસન જેને બ્રહ્મયજ્ઞ પણ કહે છે. આચમન જેટલું જલ હથેળીમાં લઈને તેના મૂલ અને મધ્યદેશમાં ઓછ લગાડીને કરવું કે જેથી તે જલ કંઠ નીચે હૃદય સુધી પહોંચે; ન એથી અધિક, ન ન્યૂન. એથી કરીને કંઠસ્થ કફ અને પિત્તની નિવૃત્તિ થોડીક થાય છે. પશ્ચાત્ “માર્જન” અર્થાત્ મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીના અગ્રભાગથી નેત્રાદિ અંગો પર જલ પ્રોક્ષણ કરવું. તેથી આલસ્ય દૂર થાય છે. જો આલસ્ય અને જલ પ્રાપ્ત ન હોય તો ન કરવું. પુનઃ સમન્ત્રક પ્રાણાયામ, મનસાપરિક્રમાણ, ઉપસ્થાન, ઈત્યાદિ મન્ત્રો કંઠસ્થ કરાવીને પશ્ચાત્ પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસનાની રીતિ શીખવવી. પછી “અધમર્ષણ” અર્થાત્ પાપ કરવાની ઈચ્છા કદી પણ ન કરવી. આ સંધ્યોપાસન એકાન્ત દેશમાં એકાગ્ર ચિત્તથી કરવું.

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

સાવિત્રીમણ્વધીયોત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ -આ મનુસ્મૃતિ (૨.૧૦૪)નું વચન છે.

જંગલમાં અર્થાત્ એકાન્તદેશમાં જઈ, સાવધાન થઈ, જલ સમીપ સ્થિત થઈને નિત્યકર્મને કરતો, સાવિત્રી અર્થાત્ ગાયત્રી મન્ત્રનું ઉચ્ચારણ, અર્ચજ્ઞાન અને તદનુસાર પોતાનું આચરણ કરે. પરન્તુ એ જપ મનથી કરવો એ જ ઉત્તમ છે.

બીજો દેવયજ્ઞ, જે અગ્નિહોત્ર અને વિદ્વાનોના સંગ, સેવાદિકથી થાય છે. સન્ધ્યા અને અગ્નિહોત્ર સાપ્ત-પ્રાતઃ બન્ને સમયે કરવાં. કેમકે રાત્રિ અને દિનની મળીને બે જ સંધિ વેળા છે, અન્ય નહીં. ન્યૂન થી ન્યૂન એક કલાક ધ્યાન અવશ્ય કરવું. જેમ સમાધિસ્થ થઈ યોગીઓ પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે, તેમ સન્ધ્યોપાસન પણ કર્યા કરવું. તથા સૂર્યોદય પશ્ચાત્ અને સૂર્યોસ્ત પૂર્વે અગ્નિહોત્ર કરવાનો પણ સમય છે. એને માટે એક કોઈ ધાતુ કે માટીની, ઉપરથી ૧૨ કે ૧૬ આંગળ સમચોરસ અને અંદરથી તેટલીજ ઊંડી પણ નીચે જતાં (અનુક્રમે) ૩ કે ૪ આંગળ સમચોરસ, પરિમાણ આવે એવી વેદી

↑ આવા પ્રકારની બનાવવી અર્થાત્ ઉપર જેટલી પહોળાઈ હોય તેના ચતુર્થાંશે નીચે પહોળાઈ રાખવી. એમાં ચન્દન, પલાશ કે આમ્રાદિનાં શ્રેષ્ઠ કાષ્ઠોના ટુકડાને વેદીના પરિમાણ જેવડા નાનાં-મોટા કરીને તેમાં મૂકવા. તેની મધ્યમાં અગ્નિ રાખીને પુનઃ તેના ઉપર સમિધા અર્થાત પૂર્વોક્ત કાઠ મુકવાં. બીજું એક પ્રોક્ષણપાત્ર

આવું અને ત્રીજું પ્રક્ષીતાપત્ર આવા પ્રકારનું અને એક ના પ્રકારની આજ્યસ્થાલી અર્થાત્ કૃત્તિ રાકવાનું રાત્રિ અને ચમચો

આવો; સોના ચાંદી કે કાંચનો બનાવવો. પ્રક્ષીતા અને પ્રોક્ષણમાં જળ તથા ધૂતપાત્રમાં ધૂત રાખી તેને તપાવી લેવું. પ્રક્ષીતા જળ રાખવા માટે અને પ્રોક્ષણી એટલા માટે છે કે એનાથી હાથ ધોવાને જળ લેવું સુગમ પડે. પશ્ચાત્ તે ઘીને બરાબર જોઈ લેવું. પછી નીચેના મન્ત્રોથી હોમ કરવો.

ओ३म् भूर्भुवः प्रोक्ताय स्वाहा । भूवर्वायवेऽपानाय स्वाहा । स्वरादित्याय व्यानाय

સ્વાહા ॥ ભૂર્ભુવઃ સ્વરગિવાહ્વાદિત્યેભ્યઃ પ્રાણાપાનવ્યાનેભ્યઃ સ્વાહા ॥

અગ્નિહોત્રના આ પ્રત્યેક મન્ત્ર ભણી એક એક આહુતિ આપવી અને જો અધિક આહુતિ આપવી હોય તો :-

विश्वानि देव सवितर्दुर्गितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥

આ (યજુઠ અઠ ૩૦.૩) અને પૂર્વોક્ત ગાયત્રી મન્ત્રથી આહુતિ આપવી.

ઓમ્, ભૂઃ તથા પ્રાણઃ આદિ સર્વ નામ પરમેશ્વરનાં છે. એમના અર્થ કહી ચૂક્યા છીએ. સ્વાહા

શબ્દનો અર્થ એ છે કે જેવું જ્ઞાન આત્મામાં હોય, તેવું જ જીભથી બોલવું, વિપરીત નહીં. જેમ પરમેશ્વરે સર્વ પ્રાણીઓના સુખાર્થે આ સર્વ જગતના પદાર્થ રચ્યા છે, તેમ મનુષ્યોએ પણ પરોપકાર કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - હોમથી શું ઉપકાર થાય છે ?

ઉત્તર - સર્વ જાણે છે કે દુર્ગન્ધયુક્ત વાયુ અને જળથી રોગ, રોગથી પ્રાણીઓને દુઃખ અને સુગન્ધિત વાયુ તથા જળથી આરોગ્ય, અને રોગ નષ્ટ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન - ચન્દનાદિ ઘસી કોઈને લગાડવા કે ધૂતાદિ ખાવા આપે તો મોટો ઉપકાર થાય. અગ્નિમાં નાખીને વ્યર્થ નષ્ટ કરવું બુદ્ધિમાનોનું કામ નથી.

ઉત્તર - જો તમે પદાર્થવિદ્યા જાણતા હોત તો, કદી આવી ચાત કરત નહીં. કેમકે કોઈ પણ દ્રવ્યનો અભાવ થતો નથી. જુઓ જ્યાં હોમ થાય છે ત્યાંથી દૂર દેશ-સ્થાનમાં સ્થિત પુરુષની નાસિકાથી સુગન્ધનું પ્રહણ થાય છે, તેમજ દુર્ગન્ધનું પણ પ્રહણ થાય છે. એટલાથી જ સમજી લો કે અગ્નિમાં હાંમેલો પદાર્થ સૂક્ષ્મ થઈ ફેલાઈને વાયુ સાથે દૂર દેશમાં જઈ દુર્ગન્ધની નિવૃત્તિ કરે છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે એમ જ છે ત્યારે તો કેસર, કસ્તૂરી, સુગન્ધિત પુષ્પ અને અત્તર આદિ ઘરમાં રાખવાથી વાયુ સુગન્ધિત થઈને સુખકારક થશે ?

ઉત્તર - તે સુગન્ધનું એવું સામર્થ્ય નથી કે ઘરમાં રહેલા વાયુને બહાર કાઢી, શુદ્ધ વાયુનો પ્રવેશ કરાવી શકે. કેમકે તેમાં ભેદક શક્તિ નથી. પણ અગ્નિનું જ સામર્થ્ય છે કે તે વાયુ અને દુર્ગન્ધયુક્ત પદાર્થોને છિન્ન-ભિન્ન અને હલકા કરી તેને બહાર કાઢી, પવિત્ર વાયુનો પ્રવેશ કરાવી દે છે.

પ્રશ્ન - તો મન્ત્ર ભણી હોમ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર - મન્ત્રોમાં એ વ્યાખ્યાન છે કે જેથી હોમ કરવાનો લાભ વિદિત થઈ જાય, અને મન્ત્રોની આવૃત્તિ થવાથી તે કષ્ટકથ્થ રહે; તથા વેદ પુસ્તકોનું પઠન-પાઠન અને તેની રક્ષા પણ થાય છે.

પ્રશ્ન - શું આ હોમ ન કરવાથી પાપ થાય છે ?

ઉત્તર - હા. કેમકે જે માણસના શરીરમાં જેટલી દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન થઈને વાયુ અને જળને બગાડી, રોગોત્પત્તિનું તે નિમિત્ત બનીને પ્રાણીઓને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેટલું જ પાપ તે મનુષ્યને થાય છે. એટલા માટે તે પાપના નિવારણાર્થે એટલી જ કે તેથી અધિક સુગન્ધ વાયુ અને જળમાં ફેલાવવી જોઈએ. પણ ખવડાવવા, પિવડાવવાથી તો તે એક જ વ્યક્તિને વિશેષ સુખ થાય છે. જેટલું ધૂત અને સુગન્ધાદિ પદાર્થ એક મનુષ્ય ખાય છે, એટલા જ દ્રવ્યના હોમથી લાખો મનુષ્યો પર ઉપકાર થાય છે. પરન્તુ જો મનુષ્ય લોકો ધૂતાદિ ઉત્તમ પદાર્થ ન ખાય તો તેના શરીર અને આત્માના બળની ઉન્નતિ ન થઈ શકે તેથી તેમને સારા પદાર્થ ખવડાવવા, પિવડાવવા પણ જોઈએ, પરન્તુ તેનાથી અધિક હોમ કરવો ઉચિત છે; માટે હોમ કરવો અત્યાવશ્યક છે.

પ્રશ્ન - પ્રત્યેક મનુષ્ય કેટલી આહુતિ આપે અને એક એક આહુતિનું કેટલું પરિમાણ છે ?

ઉત્તર - પ્રત્યેક મનુષ્યે, સોળ સોળ આહુતિ આપવી જોઈએ, અને તે એક એક આહુતિનું પરિમાણ ઓછામાં ઓછું છ-છ માસા ધૂતાદિ પદાર્થનું હોવું જોઈએ. અને જો એથી અધિક કરે તો ઘણું સારું છે. એટલા માટે આર્યવર-શિરોમણિ મહાશય, ઋષિ, મહર્ષિ, રાજા, મહારાજા લોકો ઘણા હોમ કરતા અને કરાવતા હતા. જ્યાં સુધી હોમ કરવાનો પ્રચાર રહ્યો, ત્યાં સુધી આર્યાવર્ત દેશ રોગોથી રહિત અને સુખોથી પૂર્ણ હતો. હવે પણ પાછો પ્રચાર થાય તો તેવું જ પાછું થઈ જાય.

આ બે યજ્ઞ અર્થાત્ એક બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે જે ભણવું-ભણાવવું, સન્ધ્યોપાસન, ઈશ્વર સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના કરવી તે અને બીજો દેવયજ્ઞ એટલે જે અગ્નિહોત્રથી અથમેધ પર્યન્ત યજ્ઞ કરવા અને વિદ્વાનોની સેવા અને સંગ કરવો તે. પરંતુ બ્રહ્મયજ્ઞમાં તો કેવલ બ્રહ્મયજ્ઞ અને અગ્નિહોત્ર જ કરવાના હોય છે.

ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति । राजन्यो द्वयस्य । वैश्यो वैश्यस्यैवेति ।

શૂદ્રમપિ કુલગુણસમ્પન્નં મન્ત્રવર્જમનુપનીતમધ્યાપયેદિત્યેકે ॥ આ સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયનું વચન છે. - બ્રાહ્મણ, ત્રણે વર્ણ - બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને; ક્ષત્રિય; ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય બે વર્ણને તથા વૈશ્ય, એક વૈશ્ય વર્ણને યજ્ઞોપવીત કરાવી, ભણાવી શકે છે. જો કુલીન શુભ લક્ષણયુક્ત શૂદ્ર હોય તો તેને મન્ત્રસંહિતા છોડી સર્વ શાસ્ત્ર ભણાવવાં. શૂદ્ર ભણે પરંતુ તેનું ઉપનયન ન કરવું, એવો મત અનેક આચાર્યોનો છે. પશ્ચાત્ પાંચમા અથવા આઠમા વર્ષથી બાળકો બાળકોની અને બાલિકાઓ બાલિકાઓની પાઠશાળામાં જાય અને નીચે લખેલા નિયમપૂર્વક અધ્યયનનો આરંભ કરે.

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैयेदिकं व्रतम् ।

તદર્ધિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેવ વા ॥ - આ મનુસ્મૃતિ (૩, ૧)નો શ્લોક છે.

અર્થ :- આઠમા વર્ષ પછી છત્રીશ વર્ષ પર્યન્ત અર્થાત્ એક એક વેદને સાંગોપાંગ ભણાવામાં બાર બાર વર્ષ મળી એકદર ચુમાળીશ વર્ષ બ્રહ્મચર્યપાળી વેદાધ્યયન કરવું અથવા અઠાર વર્ષ અને આઠ વર્ષ પૂર્વનાં મળી છત્રીશ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદાધ્યયન કરવું અથવા નવ વર્ષ અને આઠ વર્ષ પૂર્વનાં મળી સત્તર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદાધ્યયન કરવું અથવા જ્યાં સુધી વિદ્યા પૂરી બ્રહ્મણ ન કરી લે, ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય રાખવું.

પુરુષો વાવ યજ્ઞસ્તસ્ય યાનિ ચતુર્વિઃશતિ વર્ષાણિ તત્પ્રાતઃસવનં ચતુર્વિઃશત્યક્ષરા ગાયત્રી ગાયત્રં પ્રાતઃસવનં તદસ્ય વસવોઽન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવ વસવ એતે હ્રીદઃસર્વં વાસયન્તિ ॥ ૧ ॥

તચ્ચેદેતસ્મિન્ વયસિ કિચ્છિદુપતપેત્સ બ્રૂયાત્પ્રાણા વસવ ઇદં મે પ્રાતઃસવનં માધ્યન્દિનસવનમનુસન્તનુતેતિ માહં પ્રાણાનાં વસૂનાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્ઘૈવ તત એત્યગદો હ ભવતિ ॥ ૨ ॥

અથ યાનિ ચતુશ્ત્વારિઃ શદ્વર્ષાણિ તન્માધ્યન્દિનઃસવનં ચતુશ્ત્વારિઃશદક્ષરા ત્રિષ્ણ્વૈષ્ણ્વં માધ્યન્દિનઃસવનં તદસ્ય રુદ્રા અન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવ રુદ્રા એતે હ્રીદઃસર્વંરોદયન્તિ ॥ ૩ ॥

તં ચેદેતસ્મિન્વયસિ કિચ્છિદુપતપેત્સ બ્રૂયાત્પ્રાણા રુદ્રા ઇદં મે માધ્યન્દિનઃ સવનં તૃતીયસવનમનુસન્તનુતેતિ માહં પ્રાણાનાં રુદ્રાણાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્ઘૈવ તત એત્યગદો હ ભવતિ ॥ ૪ ॥

અથ યાન્યષ્ટાચત્વારિઃ શદ્વર્ષાણિ સત્તૃતીયસવનમષ્ટાચત્વારિઃ શદક્ષરા જગતી જાગતં તૃતીયસવનં તદસ્યાદિત્યા અન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવાદિત્યા એતે હ્રીદઃસર્વમાદદતે ॥ ૫ ॥

તં ચેદેતસ્મિન્ વયસિ કિચ્છિદુપતપેત્સ બ્રૂયાત્પ્રાણા આદિત્યા ઇદં મે તૃતીયસવનમાયુસ્તુસન્તનુતેતિ માહં પ્રાણાનામાદિત્યાનાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્ઘૈવ તત એત્યગદો હૈવ ભવતિ ॥ ૬ ॥

આ છાન્દોગ્ય - ઉપનિષદ(૩, ૧૬, ૧-૬)નાં વચનો છે.

બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. તેમાં કનિષ્ઠ, જે પુરુષ અન્ન-રસમય દેહ અને પુરિ અર્થાત્ દેહમાં રામન કરનાર જીવાત્મા, યજ્ઞ અર્થાત્ અતીવ શુભગુણોની સંગત અને સત્કર્તવ્ય છે. તેને માટે જરૂર છે કે ૨૪ વર્ષ પર્યન્ત જિતેન્દ્રિય અર્થાત્ બ્રહ્મચારી રહીને વેદાદિ વિદ્યા અને સુશિક્ષાનું અવશ્ય બ્રહ્મણ કરે. પછી વિવાહ કરીને પણ લમ્પટતા ન કરે તો તેના શરીરમાં પ્રાણ બલવાન થઈને તે સર્વ શુભગુણોનો વાસ કરાવનારો થાય છે. ॥૧॥ આ પ્રથમ વયમાં જે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં સન્તમ કરે અને તે આચાર્ય પણ એવો જ ઉપદેશ કર્યા કરે તથા બ્રહ્મચારી એવો નિશ્ચય રાખે કે જો હું પ્રથમ અવસ્થામાં યથાયોગ્ય બ્રહ્મચર્ય પાળીશ

તો મારું શરીર અને આત્મા, આરોગ્ય મેળવી અને બલવાન બનીને શુભગુણોને વસાવનાર પ્રાણને ધારણ કરશે. હે મનુષ્યો ! તમે આ પ્રકારે સુખનો વિસ્તાર કરો. હું બ્રહ્મચર્યનો લોપ ન કરીને ૨૪ વર્ષ પછી ગૃહાશ્રમ કરીશ તો પ્રસિદ્ધ છે કે હું રોગ રહિત રહીશ. મારું આયુષ્ય પણ ૭૦ કે ૮૦ વર્ષ સુધી રહેશે. ॥૨॥ મધ્યમ બ્રહ્મચર્ય - એ છે કે મનુષ્ય ૪૪ વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચારી રહી, વેદાભ્યાસ કરે છે. તેનાં પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ અને આત્મા બળવાન થઈ સર્વ દુષ્ટોને રડાવનાર અને શ્રેષ્ઠોનું પાલન કરનાર થાય છે. ॥૩॥ જો હું આ પ્રથમ વયમાં જેમ આપ કહો છો તેમ થોડી તપશ્ચર્યા કરું તો મારા એ રુદ્રરૂપ પ્રાણ મધ્યમ બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ કરી શકે. હે બ્રહ્મચારીઓ ! તમે આ બ્રહ્મચર્યને વધારો. જેમ કે હું આ બ્રહ્મચર્યનો લોપ ન કરીને યજ્ઞસ્વરૂપ થયો છું અને તે જ આચાર્યકુલથી આવું છું અને રોગરહિત રહું છું. વળી જેમ આ બ્રહ્મચારી સારાં કામ કરે છે તેમ તમે પણ કર્યા કરો. ॥૪॥ ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય - ૪૮ વર્ષ પર્યન્તનું ત્રીજા પ્રકારનું હોય છે. જેમ ૪૮ વર્ષ સુધી જગતી છન્દ છે તેમ જે ૪૮ વર્ષ પર્યન્ત યથાવત્ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે છે, તેના પ્રાણ અનુકૂળ બની બધી વિદ્યાઓનું પ્રણય કરે છે. ॥૫॥ જે આચાર્ય અને માતા-પિતા પોતાનાં સન્તાનોને પ્રથમ વયમાં વિદ્યા અને શુદ્ધાગ્રહણને માટે તપસ્વી બનાવે છે અને તેને તેવો જ ઉપદેશ આપે છે, અને તે સન્તાન પોતાની મેળે અખંડિત બ્રહ્મચર્યના સેવનથી આ ત્રીજા પ્રકારના ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યના સેવનથી પૂર્ણ અર્થાત્ ચારસો વર્ષ પર્યન્ત આયુને વધારે છે, તેમ તમે પણ વધારો. કેમકે જે મનુષ્ય આ બ્રહ્મચર્યને પ્રાપ્ત થઈને તેનો લોપ નથી કરતો, તે સર્વ પ્રકારના રોગોથી રહિત બનીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૬॥

ચતસ્રોઽવસ્થાઃ શરીરસ્ય વૃદ્ધિર્યૌવનં સમ્પૂર્ણતા કિન્ચિત્પરિહાણિશ્ચેતિ । આષોઙ્ગાદ વૃદ્ધિઃ ।

આપઙ્ગવિંશતેર્યૌવનમ્ । આચત્વારિંશતઃ સમ્પૂર્ણતા । તતઃ કિન્ચિત્પરિહાણિશ્ચેતિ ॥

પઙ્કવિંશે તતો ષર્ષે પુમાન્ નારી તુ ષોડ્શે । સમત્વાગતવીર્યી તૌ જાનીયાત્કુશલો ધિષ્ઠક્ ॥

આ સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાન (૩૫.૧૩)નું વચન છે. આ શરીરની ચાર અવસ્થા છે. એક વૃદ્ધિ જેમાં ૧૬ મા વર્ષથી લઈ ૨૫ મા વર્ષ પર્યન્ત સર્વધાતુઓનો વધારો થાય છે. બીજી યૌવન જેનો ૨૫ વર્ષના અન્ત અને ૨૬ મા વર્ષના આદિમાં આરંભ થાય છે તે. ત્રીજી સમ્પૂર્ણતા જેમાં ૫૨વીસમા વર્ષથી લઈને ૪૦ મા વર્ષ પર્યન્ત સર્વધાતુઓની પુષ્ટિ થાય છે તે. ચોથી કિન્ચિત્પરિહાણિ જ્યારે સર્વ સાંગોપાંગ શરીરસ્થ સકળ ધાતુ પુષ્ટ થઈ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તદનન્તર જે ધાતુ વધે છે તે શરીરમાં નથી રહેતો, કિન્તુ સ્વપ્ન, પ્રસ્વેદાદિ દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. માટે એ જ ૪૦ મું વર્ષ વિવાહનો ઉત્તમ સમય છે, ઉત્તમોત્તમ તો ૪૮ મા વર્ષે વિવાહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રશ્ન - શું આ બ્રહ્મચર્યના નિયમ સ્ત્રી અથવા પુરુષ બન્ને માટે સમાન જ છે ?

ઉત્તર - નહીં. જો ૨૫ વર્ષ પર્યન્ત પુરુષ બ્રહ્મચર્ય કરે તો ૧૬ વર્ષ પર્યન્ત કન્યા; જો પુરુષ ૩૦ વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચારી રહે તો સ્ત્રી ૧૭ વર્ષ; જો પુરુષ ૩૬ વર્ષ સુધી રહે તો સ્ત્રી ૧૮ વર્ષ; જો પુરુષ ૪૦ વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્ય રાખે તો સ્ત્રી ૨૦ વર્ષ; જો પુરુષ ૪૪ વર્ષ પર્યન્ત તો સ્ત્રી ૨૨ વર્ષ; જો પુરુષ ૪૮ વર્ષ તો સ્ત્રી ૨૪ વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્ય સેવન કરે. અર્થાત્ ૪૮ વર્ષની પછી પુરુષે અને ૨૪ વર્ષ પછી સ્ત્રીએ બ્રહ્મચર્ય ન રાખવું જોઈએ. પરન્તુ એ નિયમ વિવાહ કરનાર સ્ત્રી-પુરુષના છે. પણ જે વિવાહ કરવા ન જ ઈચ્છે તે મરણપર્યન્ત બ્રહ્મચારી રહે તો હોય, તો ભલે રહે. પરન્તુ એ કામ પૂર્ણ વિદ્યાવાન, જિતેન્દ્રિય ને નિર્દોષ યોગી સ્ત્રી-પુરુષનું છે. કારણ કે કામના વેગને થોભાવી ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી, એ ઘણું કઠિન કામ છે.

ઋતં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । સત્યં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । તપશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । દમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । શમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । અગ્નિહોત્રં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને

ચ । અતિથયઃ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । માનુષં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજનઃ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ । પ્રજાતિઃ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥ - આ તૈત્તિરીયોપનિષદ(શિક્ષાવલી અનુ૦ ૯)નું વચન છે.

આ ભજનાર-ભજાવનારના નિયમ છે. (ઋતં૦) યથાર્થ આચરણથી ભણે અને ભજાવે, (સત્યં૦) સત્યાચારથી સત્યવિદ્યાઓ ભણે અને ભજાવે. (તપઃ૦) તપસ્વી અર્થાત્ ધર્માનુષ્ઠાન કરતા વેદાદિ શાસ્ત્રોને ભણે અને ભજાવે. (દમઃ૦) બાહ્યેન્દ્રિયોને અનુચિત આચરણોથી રોકીને ભજતા અને ભજાવતા જાય. (શમઃ૦) મનની વૃત્તિને સર્વ પ્રકારના દોષોથી હટાવી ભજતા અને ભજાવતા જાય. (અગ્નયઃ૦) આહવનીયાદિ અગ્નિ અને વિદ્યુત્ આદિને જાણીને ભજતા અને ભજાવતા જાય અને (અગ્નિહોત્રં ૦) અગ્નિહોત્ર કરતા ભણે અને ભજાવે. (અતિથયઃ૦) અતિથિઓની સેવા કરતા ભણે અને ભજાવે. (માનુષમ્૦) મનુષ્ય સમ્બન્ધી વ્યવહારોને યથાયોગ્ય કરતા ભજતા અને ભજાવતા રહે. (પ્રજા૦) સન્તાન અને રાજ્યનું પાલન કરતા ભજતા અને ભજાવતા જાય. (પ્રજનઃ૦) વીર્યની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરતા ભજતા અને ભજાવતા જાય. (પ્રજાતિઃ૦) પોતાનાં સન્તાન અને શિષ્યનું પાલન કરતા ભજતા અને ભજાવતા જાય.

યમાન્ સેવેત સતતં ન નિયમાન્ કેવલાન્ યુધઃ ।

યમાન્વતત્યકુર્વાણો નિયમાન્ કેવલાન્ ભજન્ ॥ આ મનુસ્મૃતિ (૪.૨૦૪)નો શ્લોક છે.

યમ પાંચ પ્રકારના હોય છે -

તત્રાહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાઅપરિગ્રહ યમાઃ ॥ - આ યોગદર્શન (૨.૩૦)નું વચન છે.

અર્થાત્ (અહિંસા) વૈરત્યાગ, (સત્ય) સત્ય માનવું, સત્ય બોલવું અને સત્ય જ કરવું, (અસ્તેય) મન, વચન, કર્મથી ચોરીનો ત્યાગ, (બ્રહ્મચર્ય) ઉપસ્થેન્દ્રિય સંયમ, (અપરિગ્રહ)-અત્યન્ત લોભુપતા છોડી સ્વાત્માભિમાન રહિત થવું, એ પાંચ યમોનું સેવન સદા કરવું. નિયમ :-

શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ આ યોગશાસ્ત્ર (૨.૩૨)નું વચન છે.

(શૌચ) અર્થાત્ સ્નાનાદિથી પવિત્રતા, (સન્તોષ) સમ્યક્ પ્રસન્ન અર્થાત્ નિરુદ્ધમ રહેવું, સંતોષ નહીં કિન્તુ જેટલો પુરુષાર્થ થઈ શકે તેટલો કરવો, હાનિ-લાભમાં હર્ષ કે શોક ન કરવો, (તપઃ)-કષ્ટ સેવનથી પણ ધર્મયુક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન, (સ્વાધ્યાય)-ભણવું-ભજાવવું, (ઈશ્વરપ્રણિધાન)-ઈશ્વરની ભક્તિવિશેષથી આત્માને અર્પિત રાખવો, એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. યમો વગર કેવળ આ નિયમોનું સેવન ન કરવું. કિન્તુ એ બન્નેનું સેવન કર્યા કરવું. જે યમોનું સેવન છોડીને કેવળ નિયમોનું સેવન કરે છે, તે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ અધોગતિ અર્થાત્ સંસારમાં પડ્યો રહે છે.

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥ -મનુ૦ (૨૨.૨)

અત્યન્ત કામાતુરતા અને નિષ્કામતા કોઈને માટે પણ શ્રેષ્ઠ નથી. કેમ કે જો કામના ન કરે તો વેદોનું જ્ઞાન અને વેદવિહિત કર્મોદિ ઉત્તમ કર્મ કોઈથી ન થઈ શકે. એટલા માટે -

સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈર્હોમૈસ્ત્રૈવિદ્યેનેજ્ઞયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ આ મનુસ્મૃતિ(૨.૨૮)નો શ્લોક છે.

(સ્વાધ્યાય) સકલ વિદ્યા ભણવી-ભજાવવી, (વ્રત) બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણાદિ નિયમ પાળવા, (હોમ) અગ્નિહોત્રાદિ હોમ, સત્યનું પ્રહણ, અસત્યનો ત્યાગ અને સત્ય વિદ્યાઓનું દાન કરવું, (ત્રૈવિદ્યૈન) વેદસ્થ કર્મ ઉપાસના, જ્ઞાન અને વિદ્યાનું પ્રહણ કરવું, (ઇજ્યયા) પક્ષેષ્ટ્યાદિ કરવાં, (સુતૈઃ) સુસન્તાનોત્પત્તિ કરવી, (મહાયજ્ઞૈઃ) બ્રહ્મ, દેવ, પિતૃ, વૈશ્વદેવ અને અતિથિઓના સેવનરૂપ પંચમહાયજ્ઞ, અને (યજ્ઞૈઃ)

અગ્નિષ્ટોમાદિ તથા શિલ્પવિદ્યા વિજ્ઞાનાદિ યજ્ઞોના સેવનથી આ શરીરને બ્રાહ્મી અર્થાત્ વેદ અને પરમેશ્વરની મક્તિના આધારરૂપ બ્રાહ્મણનું શરીર બનાવાય છે. આટલાં સાધનો વિના બ્રાહ્મણ શરીર બની શકતું નથી.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

સંયમે યત્નમાતિષ્ઠેદ્વિદ્વાન્ યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ -મનુ. (૨.૮૮)

જેમ વિદ્વાન્ સારથિ ધોડાને નિયમમાં રાખે છે તેમ મન અને આત્માને અનુચિત કામની અંદર ખેંચનારા વિષયોમાં વિચરતી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો; કેમ કે -

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमुच्छ्रयसंशयम् ।

સન્નિયમ્ય તુ તાન્યેવ તતઃ સિદ્ધિઃ નિયચ્છતિ ॥ -મનુ. (૨.૯૩)

જીવાત્મા ઈન્દ્રિયોને વશ બનીને નિશ્ચિત મોટા મોટા દોષોને પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યારે તે ઈન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરે છે, ત્યારે તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ -મનુ. (૨.૧૭)

જે દુષ્ટાચારી અજિતેન્દ્રિય પુરુષ છે તેને વેદ, ત્યાગ, યજ્ઞ, નિયમ, તપ તથા અન્ય સારા કામની સિદ્ધિ કદી પણ પ્રાપ્ત નથી થતી.

वेदोपकरणं चैव स्वाध्याये चैव नैतिके । नानुतोद्योऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १ ॥

नैतिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् । ब्रह्માहुतिदुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ २ ॥

-મનુ. (૨.૧૦૫-૧૦૬)

વેદ વગેરે શાસ્ત્રોને ભણવાં-ભણાવવાં, સન્ધ્યોપાસનાદિ પંથ મહાયજ્ઞ કરવા અને હોમ મન્ત્રોમાં અનધ્યાય વિષયક અનુરોધ (આગ્રહ) નથી, કેમ કે - ૧૧ નિત્કર્મમાં અનધ્યાય હોતો નથી. જેમ ત્યાગ-પ્રશ્નાસ સદા લેવામાં આવે છે, બન્ય કરવામાં નથી આવતા, તેમ નિત્યકર્મો પ્રતિદિન કરવાં જોઈએ. કોઈ દિન છોડવાં નહીં, કેમ કે અનધ્યાયમાં પણ અગ્નિહોત્રાદિ ઉત્તમ કર્મ કરેલાં પુણ્યરૂપ થાય છે. જેમ જુદું બોલવામાં સદા પાપ અને સત્ય બોલવામાં સદા પુણ્ય થાય છે, તેમ બૂરાં કર્મ કરવામાં સદા અનધ્યાય અને સારાં કર્મ કરવામાં સદા સ્વાધ્યાય જ હોય છે ॥૨॥

अभिलादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्त आयुर्विद्या यज्ञो बलम् ॥ -મનુ. (૨.૧૨૧)

જે સદા નમ્ર, સુશીલ, વિદ્વાન્ અને વૃદ્ધાંની સેવા કરે છે; તેનાં આયુ, વિદ્યા, કીર્તિ અને બળ એ ચારેય સદા વૃદ્ધિ પામે છે અને જે એમ કરતો નથી તેનાં આયુ આદિ વૃદ્ધિ પામતાં નથી.

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशामनम् । वाक् चैव मधुरा म्लक्षणा प्रयोज्या धर्पमिच्छता ॥ १ ॥

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुणे च सर्वदा । स चैव सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ २ ॥

-મનુ. (૨.૧૬૧-૧૬૦)

વિદ્વાન્ અને વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય છે કે વૈરબુદ્ધિ છોડીને સર્વ મનુષ્યને કલ્યાણના માર્ગનો ઉપદેશ કરે અને ઉપદેષ્ટા સદા મધુર, સુશીલતાયુક્ત વાણી બોલે. જે ધર્મોત્તિ ઈચ્છે તે સદા સત્યમાં ચાલે અને સત્યનો જ ઉપદેશ કરે ॥૧॥ જે મનુષ્યની વાણી અને મન શુદ્ધ તથા સુરક્ષિત સદા રહે છે તેને જ સર્વ વેદાન્ત અર્થાત્ સર્વ વેદોના સિદ્ધાન્તરૂપ જ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨॥

સમ્માનાદ્ બ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિષાદિવ ।

અમૃતસ્યૈવ ચાકાઙ્ક્ષેદ્વમાનસ્ય સર્વદા ॥ -મનુ (૨.૧૬૨)

તે જ બ્રાહ્મણ સમગ્ર વેદ અને પરમેશ્વરને જાણે છે કે જે પ્રતિષ્ઠાથી વિષતુલ્ય સદા ડરતો રહે છે અને અપમાનની ઈચ્છા અમૃત સમાન કર્યા કરે છે.

અનેન ક્રમયોગેન સંસ્કૃતાત્મા દ્વિજઃ શનૈઃ ।

ગુરૌ વસન્ સંશ્ચિનુયાદ્ બ્રહ્માધિગમિકં તપઃ ॥ -મનુ (૨.૧૬૪)

આ પ્રકારે કૃતોપનયન દ્વિજ બ્રહ્મચારી કુમાર અને બ્રહ્મચારિણી કન્યા ધીરે ધીરે વેદાર્થના જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ તપને વધારતાં ચાલ્યા જાય.

યોડનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ માન્વયઃ ॥ -મનુ (૨.૧૬૮)

જે વેદને ન ભણીને અન્યત્ર શ્રમ કર્યા કરે છે તે પોતાના પુત્ર-પૌત્રસહિત શૂદ્રભાવને શીઘ્ર જ મામ થઈ જાય છે.

સ્વર્જયેન્મધુપાસઙ્ગ ગન્ધં માતૃયં રસાન્ મિચયઃ । શુક્તાનિ યાનિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ઘૈવ હિંસનમ્ ॥ ૧ ॥

અભ્યક્તમજ્જનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્રધારણમ્ । કામં ક્રોધં ચ સ્તોભં ચ નર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥ ૨ ॥

દ્યૂતં ચ જનવાદં ચ પરિવાદં તથાડનુતમ્ । સ્ત્રીણાં ચ પ્રેક્ષણાલમ્ભપુષ્પઘાતં પસ્ય ચ ॥ ૩ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्स्वचित् । कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हि नस्ति व्रतमात्मनः ॥ ૪ ॥

-મનુ (૨.૧૭૭-૧૮૦)

બ્રહ્મચારી અને બ્રહ્મચારિણી મધ, માંસ, ગન્ધ, માલા, રસ, સ્ત્રી અને પુરુષનો સંગ, બધી જાતની ખટાશ, પ્રાણીઓની હિંસાનો ત્યાગ કરે. ॥૧॥ અંગોનું મર્દન, વિના નિમિત્ત ઉપસ્થેન્દ્રિયનો સ્પર્શ, આંખોમાં અંજન, જોડા અને છત્રનું ધારણ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, શોક, ઈર્ષ્યા-દેષ, નાચ, ગાન અને વાજિન્ત્ર વગાડવાં છોડી દે. ॥૨॥ દ્યૂત, જેની તેની વાતો, નિન્દા, મિથ્યાભાષણ, સ્ત્રીઓનાં દર્શન, આશ્રય, અન્યની હાનિ આદિ કુકર્મોને સદા છોડી દે. ॥૩॥ સર્વત્ર એકલાં સૂવું, વીર્ય સ્ખલિત કદી ન કરવું, જો કામનાથી વીર્ય સ્ખલિત કરી દે, તો જાણવું કે પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો નાશ કરી દીધો. ॥૪॥

વેદમનૂચ્ચાચાર્યોડનેવાસિનમનુશાસ્તિ । સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાધ્યાન્મા પ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયંધનમાહુત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્મ્નોઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥ દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ । ધાન્યનવણાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ । ધાન્યસ્માકં મુદ્ધસ્તાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥ યે કે ચાસ્મદ્દેવાઃ સો બ્રાહ્મણાસ્તેષાં ત્વયા સેવનેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્ । શ્રદ્ધયા દેયમ્ । અશ્રદ્ધયા દેયમ્ । શ્રિયા દેયમ્ । હિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ । અથ યદિ તે કર્મવિચ્ચિકિત્સા વા વૃત્તવિચ્ચિકિત્સા યઃ સ્યાન્ ॥ ૩ ॥ યે તન્ન બ્રાહ્મણાઃ સમર્શનઃ યુક્તા અયુક્તા અભૂક્ષા ધર્મક્રમાઃ સ્યુર્મથા તે તન્ન વર્તેન્ । તથા તન્ન વર્તેથાઃ । એષ આદેશ એષ ઉપદેશ એષા વેદોપનિષત્ । એતદનુશાસનમ્ । એવમુપાસિતવ્યમ્ । એવમુ ચૈતદુપાસ્યમ્ (૪) ॥

આ તૈન્નિરીયોપનિષદ્ (પ્ર. અનુ. ૧૧ કં. ૧, ૨, ૩, ૪)નું વચન છે.

આચાર્ય અન્તેવાસી અર્થાત્ પોતાના શિષ્ય અને શિષ્યાઓને આ પ્રકારે ઉપદેશ કરે કે તું સદા સત્ય બોલ, ધર્મચરણ કર, પ્રમાદરહિત થઈને ભણ અને ભણાવ, પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યથી સમસ્ત વિદ્યાઓનું શ્રદ્ધા કર

અને આચાર્યને પ્રિય ધન દઈ, વિવાહ કરી સન્માનોત્પત્તિ કર. પ્રમાદથી સત્યને કદી ન છોડ, પ્રમાદથી ધર્મનો ન્યાય ન કર, પ્રમાદથી આરોગ્ય અને ચતુરાઈને ન છોડ, પ્રમાદથી ઉત્તમ ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિને કદી ન છોડ. પ્રમાદથી ભણવું ભણાવવું કદી પણ ન છોડ. ॥૧॥ દેવ, વિદ્વાન, માતા-પિતા આદિની સેવામાં પ્રમાદ ન કર. જેમ વિદ્વાનનો સત્કાર કરે તેમ માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિની સેવા સદા કર્યા કર. જે અનિન્દિત ધર્મયુક્ત કર્મ છે તે સત્યભાષણાદિ કર્યા કર, તેનાથી ભિન્ન મિથ્યાભાષણાદિ કદી પણ ન કર. જે અમારાં સુચરિત્ર અર્થાત્ ધર્મયુક્ત કર્મ હોય, તેમનું અહણ કર. જે અમારાં પાપાચરણ હોય તે કદી પણ અહણ ન કર. ॥૨॥ અમારી વચમાં ઉત્તમ વિદ્વાન ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ છે તેની સમીપ બેસ અને તેનો જ વિશ્વાસ કર્યા કર. શ્રદ્ધાથી આપવું, અશ્રદ્ધાથી આપવું, શોભાથી આપવું, લજ્જાથી આપવું, ભયથી આપવું અને પ્રતિજ્ઞાથી પણ આપવું જોઈએ. જો તને કોઈ પણ વખતે કર્મ કે શીલ તથા ઉપાસના જ્ઞાનમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય ઉત્પન્ન થાય તો જે વિચારશીલ, પક્ષપાતરહિત, યોગી, અયોગી, આર્દ્રચિત્ત, ધર્મની કામના કરનારા, ધર્માત્મા જન હોય, તેઓ જેમ ધર્મમાર્ગમાં વર્તે, તેમ તું પણ તેમાં વર્ત્યા કર. એ જ આદેશ, એ જ આજ્ઞા, એ જ ઉપદેશ, એ જ વેદની અને ઉપનિષતની શિક્ષા છે. એ જ પ્રકારે વર્તવું અને પોતાની ચાલચલન સુધારવી જોઈએ. ॥૩-૪॥

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્ દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ ।

યદ્યદ્ધિ કુરુતે કિંચિત્ તત્તત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ -મનુ (૨.૪)

મનુષ્યોએ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે નિષ્કામ પુરુષમાં નેત્રનો સંકોચ કે વિકાસ થવો પણ સર્વથા અસંભવ છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે જે કાંઈ પણ કરે છે તે તે ચંપ્લા કામના વગરની નથી.

આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત્ત એવ ચ । તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્ દ્વિજઃ ॥

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે । આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સમ્પૂર્ણફલભાગ્ભવેત્ ॥ ૨ ॥

મનુ (૧. ૧૦૮. ૧૦૯)

કહેવા, સાંભળવા-સંભળાવવા અને ભણવા-ભણાવવાનું ફળ એ જ છે કે જે વેદ અને વેદાનુકૂળ સ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદિત ધર્મનું આચરણ કરવું, એટલા માટે ધર્માચરણમાં સદા યુક્ત રહેવું. ॥૧॥ કેમ કે જે ધર્માચરણથી રસિત છે તે વેદપ્રતિપાદિત ધર્મજન્ય સુખરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી અને જે વિદ્યા ભણી ધર્માચરણ કરે છે તે જ સમ્પૂર્ણ સુખને પામે છે. ॥૨॥

યોઽવમન્યેત્ તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્ દ્વિજઃ ।

સ સાધુર્ભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ -મનુ (૨.૨૧)

જે વેદ અને વેદાનુકૂળ આત્મ પુરુષોનાં કરેલાં શાસ્ત્રોનું અપમાન કરે છે તે વેદનિન્દક નાસ્તિકને જાતિ, પંક્તિ અને દેશથી બહાર કાઢી મૂકવો જોઈએ. કેમ કે -

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

એતચ્ચતુર્વિધં પ્રાહુઃ સાક્ષાન્દર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥ -મનુ (૨.૨૧)

વેદ, સ્મૃતિ = વેદાનુકૂળ અસંપ્રોક્ત મનુસ્મૃત્યાદિ શાસ્ત્ર, સત્પુરુષોના આચાર, જે સન્માતન અર્થાત્ વેદ દ્વારા પરમેશ્વરપ્રતિપાદિત કર્મ અને આપણા આત્મામાં પ્રિય અર્થાત્ જેને આત્મા ચાહે છે, જેમ કે સત્ય ભાષણ, એ ચાર ધર્મનાં લક્ષણ અર્થાત્ એનાથી જ ધર્માધર્મનો નિશ્ચય થાય છે. જે પક્ષપાતરહિત ન્યાય, સત્યનું અહણને અસત્યનો સર્વથા પરિત્યાગરૂપ આચાર છે તેનું નામ ધર્મ; એનાથી વિપરીત જે પક્ષપાતસહિત

અન્યાયાચરણ, સત્યત્યાગ અને અસત્યનું પ્રહારરૂપ કર્મ છે, તેને અધર્મ કહે છે.

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

ધર્મં જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ -મનુષ્ય ૨.૧૩)

જે પુરુષો (અર્થ) સુવર્ણાદિ રત્ન અને (કામ) સ્ત્રીસેવનાદિમાં નથી ફસતા, તેમને જ ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે ધર્મના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરે તે વેદ દ્વારા ધર્મનો નિશ્ચય કરે, કેમ કે ધર્મધર્મનો નિશ્ચય વેદ વગર બરોબર થતો નથી.

આ પ્રકારે આચાર્ય પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કરે અને વિશેષ કરી રાજા, અન્ય ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ઉત્તમ શૂદ્ર જનોને પણ વિદ્યાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરાવે. કેમ કે જે બ્રાહ્મણ છે તે જ કેવળ વિદ્યાભ્યાસ કરે અને ક્ષત્રિયાદિ ન કરે તો વિદ્યા, ધર્મ, રાજ્ય અને ધનાદિની વૃદ્ધિ કદી થઈ શકતી નથી; કારણ કે બ્રાહ્મણ તો કેવળ ભણવા-ભણાવવા અને ક્ષત્રિયાદિથી જીવિકા પ્રાપ્ત કરી, જીવન-પારણ કરી શકે છે. જીવિકાને આધીન અને ક્ષત્રિયાદિના આજ્ઞાદાતા તથા યથાવત્પદૈશ્વર્ય દબ્દદાતા ન હોવાથી બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણ, છલ-કપટમાં ફસાઈને વિદ્યાભ્યાસ ધર્મને છોડી પાખંડમાં ફસાઈ જાય છે, અને જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ વિદ્યાનુ હોય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણ પણ અધિક વિદ્યાભ્યાસ ધર્મને છોડી પાખંડમાં ફસાઈ જાય છે, અને જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ વિદ્યાનુ હોય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણ પણ અધિક વિદ્યાભ્યાસ અને ધર્મપથમાં ચાલે છે અને ક્ષત્રિયાદિ વિદ્યાનોની સમક્ષ પાખંડ, અસત્ય વ્યવહાર પાત્ર કરી શકતા નથી. અને જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ અવિદ્યાનુ થાય છે તો તે જેમ પોતાના મનમાં આવે છે, તેમ જ કરે-કરાવે છે. એથી જ બ્રાહ્મણ પણ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે તો ક્ષત્રિયાદિ ને વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અધિક પ્રયત્નથી કરાવે, કેમકે ક્ષત્રિયાદિ જ વિદ્યા, ધર્મ, રાજ્ય અને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરનારા છે. તે કદી ભિલાવૃત્તિ કરતા નથી. તેથી તે વિદ્યા-વ્યવહારમાં પક્ષપાતી પણ થઈ શકતા નથી. અને જ્યારે સર્વ વર્ણોમાં વિદ્યા સુશિક્ષા હોય છે, ત્યારે કોઈ પણ પાખંડરૂપ અધર્મયુક્ત મિથ્યા વ્યવહાર ચલાવી શકતો નથી. એથી શું સિદ્ધ થયું કે ક્ષત્રિયાદિને નિયમમાં ચલાવનાર બ્રાહ્મણ અને સંન્યાસી છે. તથા બ્રાહ્મણ અને સંન્યાસીને સુનિયમમાં ચલાવનાર ક્ષત્રિયાદિ હોય છે. એટલા નાટે સર્વ વર્ણોનાં સ્ત્રી-પુરુષમાં વિદ્યા અને ધર્મનો પ્રચાર અવશ્ય હોવો જોઈએ.

હવે જે જે ભણવું-ભણાવવું હોય, તે તે સારી રીતે પરીક્ષા કરેલું હોવું યોગ્ય છે. પરીક્ષા પાંચ પ્રકારથી થાય છે -

એક - જે ઈશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને વેદાનુકૂળ હોય, તે તે સત્ય અને તેની વિરુદ્ધનું અસત્ય છે.

બીજું - જે જે સૃષ્ટિકર્મને અનુકૂળ હોય, તે તે સત્ય અને જે જે સૃષ્ટિકર્મથી વિરુદ્ધ હોય, તે સર્વ અસત્ય છે. જેમ કોઈ કહે કે માતા-પિતાના યોગ વિના પુત્રોત્પન્ન થયો, તો એવું કથન સૃષ્ટિકર્મ વિરુદ્ધ હોવાથી સર્વથા અસત્ય છે.

ત્રીજું - આત્મ અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્યાનુ, સત્યવાદી, નિષ્કપટીઓનો સંગ અને તેના ઉપદેશને અનુકૂળ છે તે તે બ્રાહ્મ, અને જે જે વિરુદ્ધ છે, તે તે અબ્રાહ્મ છે.

ચોથું - પોતાના આત્માની પવિત્રતા, વિદ્યાને અનુકૂળ અર્થાત્ જેમ આપણને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે તેમ સર્વત્ર સમજવું કે હું પણ કોઈને સુખ કે દુઃખ દઈશ તો તે પણ અપ્રસન્ન કે પ્રસન્ન થશે અને -

પાંચમું - આકેય પ્રમાણ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, ઐતિહ્ય, અર્થાપત્તિ, સંભવ અને

અભાવ- એમાંથી પ્રત્યક્ષના લક્ષણાદિમાં જે જે સૂત્રો નીચે લખીશું, તે તે સર્વ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય અધ્યાયમાં જાણવાં -

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ।

જે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રિક્ષા અને ધ્રાણનો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધની સાથે અવ્યવહિત અર્થાત્ આવરણ રહિત સમ્બન્ધ થાય છે; ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો, અને મનની સાથે આત્માના સંયોગથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. પરન્તુ જે વ્યપદેશ્ય અર્થાત્ સંજ્ઞાસંજ્ઞીના સમ્બન્ધથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન ન હોય. જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે “તું જળ લાવ.” તે લાવી તેની પાસે મૂકી બોલ્યો કે “આ જળ છે”, પરન્તુ ત્યાં “જળ” એ બે અક્ષરોની સંજ્ઞા, લાવનાર અને મંગાવનાર જોઈ શકતા નથી, કિન્તુ જે પદાર્થનું નામ “જળ” છે, તે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને જે શબ્દથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે શબ્દપ્રમાણનો વિષય છે. “અવ્યભિચારિ” જેમ કોઈએ રાત્રિમાં થાંભલો જોઈને પુરુષનો નિશ્ચય કરી લીધો, પણ જ્યારે દિવસે તેને જોયો, ત્યારે રાત્રિનું પુરુષજ્ઞાન નષ્ટ થઈને થાંભલાનું જ્ઞાન રહ્યું. આવા વિનાશી જ્ઞાનનું નામ વ્યભિચારી છે, પણ પ્રત્યક્ષ નથી. “વ્યવસાયાત્મક”-કોઈએ દૂરથી નદીની રેતી જોઈને કહ્યું કે ત્યાં વસ સુકાય છે; જળ છે કે કંઈ અન્ય છે. “તે દેવદત્ત ઊભો છે કે યજ્ઞદત્ત ?” જ્યાં સુધી એક નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી. કિન્તુ જે અવ્યપદેશ્ય, અવ્યભિચારી અને નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે.

બીજું અનુમાન :-

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेदवत्सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ न्याय० (अ० १. आ० १. सू० ५ ॥)

જે પ્રત્યક્ષપૂર્વક અર્થાત્ જેનો કોઈ એક દેશ કે સમ્પૂર્ણ પદાર્થ કોઈ સ્થાન કે કાળમાં પ્રત્યક્ષ થયો હોય, તેના દૂર દેશ સાથે સહચારી એક દેશનું પ્રત્યક્ષ થવાથી અદૃષ્ટ અવયવીનું જ્ઞાન થવાને અનુમાન કહે છે. જેમ પુત્રને જોઈ પિતા, પર્વતાદિમાં ધૂમ જોઈ અગ્નિ અને જગતમાં સુખ-દુઃખ જોઈ પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે. એ અનુમાન ત્રણ પ્રકારનાં છે.

એક-પૂર્વવત્. જેમ વાદળાં જોઈ વર્ષા, વિવાહ જોઈ સન્તાનોત્પત્તિ, ભણતા વિદ્યાર્થીઓ જોઈ વિદ્વાન્ થવાનો નિશ્ચય થાય છે; ઇત્યાદિ. જ્યાં જ્યાં કારણ જોઈ કાર્યનું જ્ઞાન થાય તે પૂર્વવત્ છે. બીજું-શેષવત્. અર્થાત્ જ્યાં કાર્યને જોઈ, કારણનું જ્ઞાન થાય; જેમ નદીના પ્રવાહનો વધારો જોઈ ઉપરવાસમાં થયેલી વર્ષાનું, પુત્ર જોઈ પિતાનું, સૃષ્ટિ જોઈ અનાદિ કારણનું તથા કર્તા ઈશ્વરનું, અને પાપ-પુણ્યનું આચરણ જોઈ, સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે, તેને શેષવત્ કહે છે. ત્રીજું-સામાન્યતોદૃષ્ટ જે કોઈ કોઈનું કાર્ય-કારણ ન હોય પરન્તુ કોઈ પ્રકારનું સાધર્મ્ય એકબીજાની સાથે હોય. જેમ કોઈ ચાલ્યા વિના અન્ય સ્થાને જઈ નથી શકતો, તેમ બીજાનું પણ સ્થાનાન્તરમાં જવા વિના ગમન કદી થઈ શકતું નથી. અનુમાન શબ્દનો અર્થ એ જ છે, કે - અનુ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પશ્ચાન્મીયતે જ્ઞાયતે યેન તદનુમાનમ્ ॥ જે પ્રત્યક્ષની પછવાડી ઉત્પન્ન થાય, જેમ ધૂમ પ્રત્યક્ષ જોયા વિના અદૃષ્ટ અગ્નિનું જ્ઞાન કદી થઈ શકતું નથી.

ત્રીજું ઉપમાન :- प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ न्याय० (अ० १. आ० १. सू० ६)

જે પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્યથી સાધ્ય અર્થાત્ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરવાનું સાધન હોય, તેને ઉપમાન કહે છે. उपमीयते યેન તદુપમાનમ્ ॥ જેમ કોઈએ કોઈ ભૂત્ય-સેવકને કહ્યું કે “તું દેવદત્ત સદૃશ વિષ્ણુમિત્રને બોલાવી લાવ.” તે બોલ્યો કે “મેં તેને કદી નથી દીદો”. તેના સ્વામી-શેઠે કહ્યું કે “જેવો આ દેવદત્ત છે, તેવો જ તે વિષ્ણુમિત્ર છે,” અથવા “જેવી આ ગાય છે, તેવી જ ગવય-નીલગાય હોય છે.” જ્યારે

તે ત્યાં ગયો અને દેવદત્ત સદંશ તેને જોઈને નિશ્ચય કર્યો કે આ જ વિષ્ણુમિત્ર છે, તેને તેડી લાવ્યો અથવા કોઈ એક જંગલમાં જે ધનુને ગાય તુલ્ય જોયું, તેથી નિશ્ચય કર્યો કે એનું નામ ગવય છે.

ચોથું શબ્દ - આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ ॥ ન્યાય૦ (અ૦ ૧. આ૦ ૧. સૂ૦ ૭)

જે આત્મ અર્થાત્ પૂર્ણ વિદ્વાન્, પર્માત્મા, પરોપકારપ્રિય, સત્યવાદી, પુરુષાર્થી અને જિતેન્દ્રિય પુરુષ જેવું પોતાના આત્મામાં જાગૃતો હોય અને જેથી સુખ પામ્યો હોય, તેના કથનની ઇચ્છાથી પ્રેરિત સર્વ મનુષ્યોના કલ્યાણાર્થે ઉપદેશ હોય અર્થાત્ જેટલાં પૃથ્વીથી લઈ પરમેશ્વર પર્યન્ત પદાર્થોછે, તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ઉપદેશ થાય છે, એવા પુરુષનો અને પૂર્ણ આત્મ પરમેશ્વરનો ઉપદેશ જે વેદ છે, તેને 'શબ્દ પ્રમાણ' જાણવું.

પાંચમું ઐતિહ્ય -

ન ચતુર્થૈતિહ્યાર્થાપતિસમ્ભવાભાવપ્રામાણ્યાત્ ॥ ન્યાય૦ (અ૦ ૨. આ૦ ૨. સૂ૦ ૧)

જે ઇતિ હ અર્થાત્ આ પ્રકારનું હતું, તેણે આ પ્રકારે કર્યું, અર્થાત્ કોઈના જન્મચરિત્રનું નામ ઐતિહ્ય છે.

છઠ્ઠું અર્થાપતિ - "અર્થાદાયદ્યતે સા અર્થાપતિઃ ॥ કેનચિદુચ્યતે 'સત્સુ ઘનેષુ વૃષ્ટિઃ, સતિ કારણે કાર્યં ભવતીતિ, કિમત્ર પ્રસજ્યતે અસત્સુ ઘનેષુ વૃષ્ટિસતિ કારણે ચ કાર્યં ન ભવતીતિ ।" જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે "વાદળાં ધવાથી વૃષ્ટિ અને કારણ હોવાથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે." આ ઉપરથી વિના કહે આ બીજી વાત સિદ્ધ થાય છે કે "વિના વાદળાં વૃષ્ટિ અને વિના કારણ કાર્ય કદાં હોઈ શકતું નથી"

સાતમું સંભવ - સમ્ભવતિ યસ્મિન્ સ સમ્ભવઃ । કોઈ કહે કે માતા-પિતા વિના સન્તાનોત્પત્તિ, કોઈએ મૃતક જિવાણ્યું, પર્વત ઉઠાવ્યો, સમુદ્રમાં પથ્થર તરાવ્યા, ચન્દ્રમાના દુકાન કર્યા, પરમેશ્વરના અવતાર થયા, મનુષ્યને શિંગડાં જોયાં અને વાંજથીના પુત્ર અને પુત્રીના વિવાહ કર્યા-ઇત્યાદિ સર્વ અસંભવ છે કેમ કે એ સર્વ વાતો સૃષ્ટિક્રમથી વિરુદ્ધ છે. જે વાત સૃષ્ટિક્રમાનુકૂળ હોય તે જ સમ્ભવ છે.

આઠમું અભાવ - ન ભવન્તિ યસ્મિન્ સોઽભાવઃ ॥ જેમ કોઈએ કોઈને કહ્યું કે 'હાથી લાવ.' તેણે ત્યાં હાથીનો અભાવ જોઈ, જ્યાં હાથી હતો ત્યાંથી લઈ આવ્યો.

આ આઠ પ્રમાણ છે. એમાંથી જો શબ્દમાં ઐતિહ્ય અને અનુમાનમાં અર્થાપત્તિ, સમ્ભવ અને અભાવની ગણના કરીએ, તો ચાર પ્રમાણ રહી જાય છે. આ પાંચ પ્રકારની પરીક્ષાઓથી મનુષ્ય સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરી શકે છે, અન્યથા નહીં.

ધર્મવિશેષપ્રસૂતાદ્ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાનાં પદાર્થાનાં સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનાનિઃશ્રેયસમ્ ॥ - શ્લ૦ ॥ અ૦ ૧. આ૦ ૧. સૂ૦ ૪ ॥

જ્યારે મનુષ્ય ધર્મનું યથાસોગ્ય અનુષ્ઠાન કરવાથી પવિત્ર થઈ સાધર્મ્ય અર્થાત્ જે તુલ્ય ધર્મ છે, જેમ કે પૃથ્વી જડ અને જળ પાત્ર જડ છે. વૈધર્મ્ય અર્થાત્ પૃથ્વી કઠોર અને જળ કોમળ; એ જ પ્રકારે દ્રવ્ય, ગુણ, દર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય, એ છ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાન અર્થાત્ સ્વરૂપજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસમ્ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુસકાશં કાલો દિગાત્મા મન ઇતિ દ્રવ્યાણિ ॥ - શ્લ૦ ॥ અ૦ ૧. આ૦ ૧. સૂ૦ ૫ ॥

પૃથ્વી, જગ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ દ્રવ્ય છે.

ક્રિયાગુણત્ત્વસમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥ શ્લ૦ ॥ અ૦ ૧. આ૦ ૧. સૂ૦ ૧૫ ॥

ક્રિયાશ્ચ ગુણાશ્ચ વિદ્યન્તે યસ્મિંસ્તત્ ક્રિયાગુણવત્ । જેમાં ક્રિયા અને ગુણ અથવા કેવલ ગુણ પણ રહે, તેને દ્રવ્ય કહે છે. તેમાંથી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, મન અને આત્મા એ છ દ્રવ્ય; ક્રિયા અને ગુણવાળાં છે. તથા આકાશ, કાલ અને દિશા એ ત્રણ ક્રિયારહિત ગુણવાળાં છે.

(સમવાયિ) “સમવેતું શીતં યસ્ય તત્ સમવાયિ, પ્રાગ્વૃત્તિત્વં કારણં, સમવાયિ ચ તત્કારણં ચ સમવાયિકારણમ્ ॥ લક્ષ્યતે યેન તાજ્ઞક્ષણમ્ ॥ જે મળવાના સ્વાભાવયુક્ત કાર્યથી કારણ પૂર્વકાલસ્થ હોય તેને દ્રવ્ય કહે છે. જેથી લક્ષ્ય જણાઈ જાય, જેમ કે આંખથી રૂપ જણાય છે, તેને લક્ષણ કહે છે.

રૂપરસગન્ધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૧ ॥

રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શવાળી પૃથ્વી છે. એમાં રૂપ રસ અને સ્પર્શ એ અગ્નિ, જળ અને વાયુના યોગથી છે.

ઘ્યવસ્થિતઃ પૃથિવ્યાં ગન્ધઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૨. સૂં ૨ ॥

પૃથ્વીમાં ગન્ધ ગુણ સ્વાભાવિક છે, તેમજ જળમાં રસ, અગ્નિમાં રૂપ, વાયુમાં સ્પર્શ અને આકાશમાં શબ્દ સ્વાભાવિક છે.

રૂપરસસ્પર્શવત્ય આપો દ્રવાઃ સ્નિગ્ધાઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૨ ॥

રૂપ, રસ અને સ્પર્શવાન, દ્રવીભૂત અને ક્રોમળ જળ કહેવાય છે. પરંતુ એમાં જળનો ‘રસ’ એ સ્વાભાવિક ગુણ છે. તથા રૂપ અને સ્પર્શ એ અગ્નિ અને વાયુના સંયોગથી છે.

અપ્સુ શીતતા ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૨. સૂં ૫ ॥

અને જળમાં શીતતા ગુણ પણ સ્વાભાવિક છે.

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૩ ॥

જે રૂપ અને સ્પર્શવાળું છે તે ‘તેજ’ છે. પરંતુ એમાં રૂપ સ્વાભાવિક છે અને સ્પર્શ વાયુના યોગથી છે.

સ્પર્શવાન્ વાયુઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૪ ॥

સ્પર્શ ગુણવાન ‘વાયુ’ છે. પરંતુ એમાં પણ ઉષ્ણતા અને શીતતા એ તેજ અને જળના યોગથી રહે છે.

ત આકાશે ન વિદ્યન્તે ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૫ ॥

રૂપ, રસ, ગન્ધ ને સ્પર્શ આકાશમાં નથી, કિન્તુ શબ્દ જ “આકાશ”નો ગુણ છે.

નિઘ્નમણં પ્રવેશનમિત્યાકાશસ્ય લિઙ્ગમ્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૨૦ ॥

જેમાં પ્રવેશ અને નીકળવું થાય છે; તે આકાશનું લિંગ છે.

કાર્યાન્તરાપ્રાદુર્ભાવાચ્ચ શબ્દઃ સ્પર્શવતામગુણઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૨૫ ॥

અન્ય પૃથ્વી આદિ કાર્યોથી પ્રકટ ન હોવાથી શબ્દ એ સ્પર્શ ગુણવાળી ભૂમિ આદિનો ગુણ નથી, કિન્તુ શબ્દ આકાશનો જ ગુણ છે.

અપરસ્મિન્નપરં યુગપદ્ધિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિઙ્ગાનિ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૨. સૂં ૬ ॥

જેમાં અપર, પર, (યુગપત્) એકવાર (ચિત્) વિલમ્બ (ક્ષિપ્રમ્) શીઘ્ર ઇત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે તેને “કાલ” કહે છે.

નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ ભાવાત્કારણે કાલાલ્ખ્યેતિ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૨. સૂં ૧ ॥

જે નિત્ય પદાર્થોમાં ન હોય અને અનિત્યમાં હોય, તેથી કરીને કારણમાં જ કાલ સંજ્ઞા છે.

इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् । -वै० ॥ अ० २. आ० २. सू० १० ॥

અહીંથી આ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, ઉપર, નીચે; જેમાં એ વ્યવહાર થાય છે, તેને “દિશા” કહે છે.

आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ -वै० ॥ अ० २. आ० २. सू० १४ ॥

જે દિશાએ પ્રથમ આદિત્યનો સંયોગ થયો છે અને થશે તેને પૂર્વ દિશા કહે છે અને જ્યાં અસ્ત થાય તેને પશ્ચિમ કહે છે. પૂર્વાભિમુખ મનુષ્યની જમણી બાજુએ દક્ષિણ અને ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશા કહેવાય છે.

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ -वै० ॥ अ० २. आ० २. सू० १६ ॥

એ પૂર્વ દક્ષિણની વચ્ચેની દિશાને આગ્નેયી, દક્ષિણ પશ્ચિમની વચ્ચેની નૈર્ઋતિ, પશ્ચિમ ઉત્તરની વચ્ચેની વાયવી અને ઉત્તર પૂર્વની વચ્ચેનીને ઐશાની દિશા કહે છે.

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ -न्याय० ॥ अ० १. आ० १. सू० १० ॥

જેમાં (ઇચ્છા)-રાગ, (દ્વેષ)-વેર, (પ્રયત્ન)-પુરુષાર્થ, સુખ, દુઃખ અને (જ્ઞાન)-જાણવું, એ ગુણ હોય તે જીવાત્મા કહેવાય છે.

वैशेषिकमां आटलुं वधारे छे :-

प्राणाऽपाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तर्विकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेष-

प्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥

-वै० ॥ अ० ३. आ० २. सू० ४ ॥

(પ્રાણ)-અંદરથી વાયુને બહાર કાઢવો, (અપાન)-બહારથી વાયુને અંદર લેવો, (નિમેષ)- આંખને મિચવી, (ઉન્મેષ)- આંખને ઉઘાડવી, (જીવન)-પ્રાણનું પારણ કરવું, (મનઃ)- મનન, વિચાર અર્થાત્ જ્ઞાન, (ગતિ) યથેષ્ટ ગમન કરવું, (ઇન્દ્રિય)-ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં ચલાવવી, તેનાથી વિષયોનું પ્રહણ કરવું, (અન્તર્વિકાર)-ભુખા, તૃષ્ણા, જ્યર, પીડા આદિ રિકારોનું થવું, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન એ સર્વ આત્માનાં લિંગ અર્થાત્ કર્મ અને ગુણ છે.

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ -न्याय० ॥ अ० १. आ० १. सू० १६ ॥

જેથી એક કાળમાં બે પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રહણ થતું નથી તેને ‘મન’ કહે છે.

આ દ્રવ્યના સ્વરૂપ અને લક્ષણ કહ્યાં. હવે ગુણો કહીએ છીએ :-

रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागी परत्वाऽपरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषा प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ -वै० ॥ अ० १. आ० १. सू० ६ ॥

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ એ ૨૪ ગુણ કહેવાય છે.

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥

-वै० ॥ अ० १. आ० २. सू० १६ ॥

જે દ્રવ્યને આશ્રયે રહે, અન્ય ગુણને કારણ ન કરે, સંયોગ અને વિભાગમાં કારણ ન હોય, અનપેક્ષ અર્થાત્ એકબીજાની અપેક્ષા ન કરે તેનું નામ ‘ગુણ’ છે.

श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिर्निर्ग्राह्यः प्रयोगेणाऽभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः ॥ -महामाध्य (१.१.१)

જેની શ્રોત્રોથી પ્રાપ્તિ, જે બુદ્ધિથી પ્રહણ કરવા યોગ્ય અને પ્રયોગથી પ્રકાશિત તથા આકાશ જેનો દેશ છે, તે શબ્દ કહેવાય છે. નેત્રથી જેનું પ્રહણ થાય તે રૂપ, જિહ્વાથી જે મિષ્ટાદિ અનેક પ્રકારનું પ્રહણ થાય

છે તે રસ, નાસિકાથી જેનું ગ્રહણ થાય તે ગન્ધ, ત્વચાથી જેનું ગ્રહણ થાય છે તે સ્પર્શ, એક-બે વગેરે ગણના જેનાથી થાય છે તે સંખ્યા, જેનાથી તોલ અર્થાત્ હલકું-ભારે વિદિત થાય છે તે પરિમાણ, એકબીજાથી અલગ રહેવું તે પૃથક્ત્વ, એક બીજા સાથે મળવું તે સંયોગ, એક બીજા સાથે મળેલાના અનેક ટુકડા થવા તે વિભાગ, આનાથી આ પર છે, તે પર છે, તેનાથી આ દૂરનું છે, તે અપર છે. જેનાથી સારા નરસાનું જ્ઞાન થાય છે તે બુદ્ધિ, આનન્દનું નામ સુખ, કલેશનું નામ દુઃખ, (ઇચ્છા) રાગ (દ્વેષ) વિરોધ 'પ્રયત્ન' અનેક પ્રકારનું બળ પુરુષાર્થ (ગુરુત્વ) ભારેપણું, (દ્રવત્વ) પીગળી જવું. (સ્નેહ) પ્રીતિ અને ચીકણાપણું, (સંસ્કાર) અન્યના યોગથી વાસનાનું થવું, (ધર્મ) ન્યાયાચરણ અને કઠિનતાદિ. (અધર્મ) અન્યાયાચરણ અને કઠિનતાથી વિરુદ્ધ કોમળતા, એ ૨૪ ગુણ છે.

ઉક્ષેપણમવક્ષેપમાકુચનં પ્રસારણં ગમનમિતિ કર્માણિ ॥ -વૈ० ॥ અ० ૧. આ० ૧. સૂ० ૭ ॥

(ઉક્ષેપણ) ઉપર ચેષ્ટા કરવી, (અવક્ષેપણ) નીચે ચેષ્ટા કરવી, (આકુચન) સંકોચ કરવો, (પ્રસારણ) ફેલાવવું, (ગમન) આવવું-જવું, ધુમવું આદિને કર્મ કહે છે. હવે કર્મનું લક્ષણ :-

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥

-વૈ० ॥ અ० ૧. આ० ૧. સૂ० ૧૭ ॥

"एकद्रव्यमाश्रय आधारे यस्य तदेकद्रव्यम्, न विद्यते गुणो यस्य यस्मिन् वा तदगुणम्, संयोगेषु विभागेषु चाऽपेक्षारहितं कारणं तत्कर्मलक्षणम् ॥" અથવા :- "યત્ ક્રિયતે તત્કર્મ, તદ્વ્યતે યેન તલ્લક્ષણમ્, કર્મણો લક્ષણં કર્મલક્ષણમ્ ॥" એક દ્રવ્યના આશ્રિત, ગુણોથી રહિત, સંયોગ અને વિભાગ થવામાં અપેક્ષારહિત કારણ હોય, તેને કર્મ કહે છે.

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ -वै० ॥ અ० ૧. આ० ૨. સૂ० ૧૮ ॥

જે કાર્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું કારણ દ્રવ્ય છે, તે સામાન્ય દ્રવ્ય છે.

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ -वै० ॥ અ० ૧. આ० ૧. સૂ० ૨૩ ॥

જે દ્રવ્યોનું કાર્ય દ્રવ્ય છે, તે કાર્યપણાથી સર્વ કાર્યોમાં સામાન્ય છે.

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ -वै० ॥ અ० ૧. આ० ૨. સૂ० ૫ ॥

દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યપણું, ગુણોમાં ગુણપણું, કર્મોમાં કર્મપણું, એ સર્વ સામાન્ય અને વિશેષ કહેવાય છે. કેમકે દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ સામાન્ય અને ગુણત્વ કર્મત્વથી દ્રવ્યત્વ વિશેષ છે, એ પ્રકારે સર્વત્ર જાણવું.

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ -वै० ॥ અ० ૧. આ० ૨. સૂ० ૩ ॥

સામાન્ય અને વિશેષ બુદ્ધિની અપેક્ષાથી સિદ્ધ થાય છે; જેમ મનુષ્ય વ્યક્તિઓમાં મનુષ્યત્વ સામાન્ય છે અને પશુત્વાદિથી વિશેષ છે તથા સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ એમાં પણ બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ પણ વિશેષ છે. બ્રાહ્મણ વ્યક્તિઓમાં બ્રાહ્મણત્વ સામાન્ય અને ક્ષત્રિયાદિથી વિશેષ છે, એમ સર્વત્ર જાણવું.

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ -वै० ॥ અ० ૭. આ० ૨. સૂ० ૨૬ ॥

કારણ અર્થાત્ અવયવોમાં અવયવી, કાર્યોમાં ક્રિયા ક્રિયાવાન, ગુણ ગુણી, જાતિ વ્યક્તિ, કાર્ય કારણ, અવયવ અને અવયવીઓનો નિત્ય સમ્બન્ધ હોવાથી સમવાય કહેવાય છે અને જે બીજો દ્રવ્યોનો પરસ્પર સમ્બન્ધ થાય છે તે સંયોગ અર્થાત્ અનિત્ય સમ્બન્ધ છે.

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ -वै० ॥ અ० ૧. આ० ૧. સૂ० ૧ ॥

જે દ્રવ્ય અને ગુણના એક સરખા જાતીયક કાર્યનો આરમ્ભ થાય છે તેને 'સાધર્મ્ય' કહે છે. જેમ પૃથ્વીમાં જડત્વ ધર્મ અને ઘટાદિ કાર્યોત્પાદકત્વ સ્વસદૃશ ધર્મ છે, તેમ જળમાં પણ જડત્વ અને સ્તિમાદિ સ્વસદૃશ કાર્યનો આરમ્ભ, પૃથ્વી સાથે જળનો અને જળ સાથે પૃથ્વીનો તુલ્ય ધર્મ છે, અર્થાત્:-
દ્રવ્યગુણયોર્વિજાતીયારમ્ભકત્વં વૈધર્મ્યમ્ ॥ એ વિદિત થયું છે કે જે દ્રવ્ય અને ગુણના વિરુદ્ધ ધર્મ અને કાર્યનો આરમ્ભ છે તેને 'વૈધર્મ્ય' કહે છે. જેમ કે પૃથ્વીમાં કઠિનત્વ, શુષ્કત્વ અને ગંધવત્ત્વ ધર્મ જળથી વિરુદ્ધ છે અને જળના દ્રવ્ય, કોમળતા અને રસગુણયુક્તતા પૃથ્વીથી વિરુદ્ધ છે.

કારણભાવાત્કાર્યભાવઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૪. આં ૧. સૂં ૧ ॥

કારણના હોવાથી જ કાર્ય થાય છે.

ન તુ કાર્યભાવાત્કારણભાવઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૨. સૂં ૨ ॥

કાર્યના અભાવથી કારણનો અભાવ થતો નથી.

કારણાઽભાવાત્કાર્યાઽભાવઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૨. સૂં ૧ ॥

કારણ ન હોવાથી કાર્ય કદી થતું નથી.

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દુષ્ટઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૨. આં ૧. સૂં ૨૪ ॥

જેવો કારણમાં ગુણ હોય છે, તેવો જ કાર્યમાં હોય છે. પરિમાણ બે પ્રકારનાં છે :-

અણુ મહદિતિ તસ્મિન્વિશેષભાવાદ્વિશેષાભાવાચ્ચ ॥ -૧૦ ॥ અં ૭. આં ૧. સૂં ૧૧ ॥

(અણુ) સૂક્ષ્મ, (મહત્) મોટું, જેમ ત્રસરેણુ લીખથી નાનાં અને દ્રવણુકથી મોટો છે તથા પહાડ પૃથ્વીના નાનાં, પણ વૃક્ષોથી મોટો છે.

સવિતિ યતો દ્રવ્યગુણકર્મમુ સા સત્તા ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૧. સૂં ૭ ॥

જે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મોમાં સત્ શબ્દ જોડાયેલ રહે છે અર્થાત્ "સદ્દ્રવ્યમ્, સદ્ગુણ, સત્કર્મ" સત્ દ્રવ્ય નહીં, સત્ કર્મ અર્થાત્ વર્તમાનકાલવાચી શબ્દનો અન્વય સર્વની સાથે રહે છે.

ધાવોઽનુવૃત્તેરેવ હેતુત્વાત્સામાન્યમેવ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૨. સૂં ૪ ॥

જે સર્વની સાથે અનુવર્તમાન હોવાથી સત્તારૂપ ભાવ છે તે મહાસામાન્ય કહેવાય છે. આ કમ ભાવરૂપ દ્રવ્યોનો છે અને જે અભાવ છે તે પાંચ પ્રકારના હોય છે.

ક્રિયાગુણવ્યપદેશાભાવાત્પ્રાગસત્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૧. સૂં ૧ ॥

ક્રિયા અને ગુણના વિશેષ નિમિત્તના અભાવથી પ્રાગ્ અર્થાત્ પૂર્વ (અસત્) ન હતું, જેમ કે ઘટ-વત્તાદિ ઉત્પત્તિની પૂર્વે ન હતાં, એનું નામ પ્રાગભાવ છે. બીજો :-

સદસત્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૧. સૂં ૨ ॥

જે હોઈને ન રહે, જેમ કે ઘટ ઉત્પન્ન થઈ નષ્ટ થઈ જાય, એ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. ત્રીજો :-

સચ્ચાસત્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૧. સૂં ૪ ॥

જે હોય અને ન હોય, જેમ કે "અર્ગીરશ્ચોઽનશ્ચો ગૌઃ ॥" આ ઘોડો એ ગાય નથી અને ગાય એ ઘોડો નથી. અર્થાત્ ઘોડામાં ગાયનો અને ગાયમાં ઘોડાનો અભાવ અને ગાયમાં ગાય અને ઘોડામાં ઘોડાનો ભાવ છે, એ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે. ચોથો :-

યચ્ચાન્યદસતસ્તદસત્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૧. સૂં ૫ ॥

જે પૂર્વોક્ત ત્રણે અભાવોથી ભિન્ન છે, તેને અત્યન્તાભાવ કહે છે, જેમ (નશ્વરં) અર્થાત્ મનુષ્યશીંગ, (સ્વપુષ્પ) આકાશપુષ્પ અને (ચન્દ્યાપુત્ર) વાંઝણીનો પુત્ર ઇત્યાદિ. પાંચમો :-

નાસ્તિ ઘટો ગેહ ઇતિ સતો ઘટસ્ય ગેહસંસર્ગપ્રતિવેધઃ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૧. સૂં ૧૦ ॥

ઘરમાં ઘડો નથી. અર્થાત્ અન્યત્ર છે; ઘર સાથે ઘડાનો સમ્બન્ધ નથી (એ સંસર્ગભાવ કહેવાય છે.)

આ પાંચ પ્રકારના અભાવ કહેવાય છે.

ઇન્દ્રિયદોષાત્સંસ્કારદોષાઞ્ચાવિદ્યા ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૨. સૂં ૧૧ ॥

ઇન્દ્રિયો અને સંસ્કારોના દોષથી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે.

તદ્દુષ્ટ જ્ઞાનમ્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૨. સૂં ૧૧ ॥

જે દુષ્ટ અથવા વિપરીત જ્ઞાન છે તેને અવિદ્યા કહે છે.

અદુષ્ટ વિદ્યા ॥ -૧૦ ॥ આં ૧ આં ૨ સૂં ૧૨ ॥

જે અદુષ્ટ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન છે, તેને વિદ્યા કહે છે.

પૃથિવ્યાદિસ્પર્શસગન્ધસ્પર્શાં દ્રવ્યાનિત્યત્વાદનિત્યાશ્ચ ॥ -૧૦ ॥ અં ૭. આં ૧. સૂં ૨ ॥

એતેન નિત્યેષુ નિત્યત્વમુક્તમ્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૭. આં ૧. સૂં ૩ ॥

જે કાર્યરૂપ પૃથિવ્યાદિ પદાર્થ અને તેમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ ગુણો છે, એ સર્વ (કાર્ય) દ્રવ્યોના અનિત્ય હોવાથી અનિત્ય છે અને જે એનાથી કારણરૂપ પૃથિવ્યાદિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં ગન્ધાદિ ગુણો છે, તે નિત્ય છે.

સવકારણવન્નિત્યમ્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૪. આં ૧. સૂં ૧ ॥

જે વિદ્યમાન હોય અને જેનું કારણ કોઈપણ ન હોય તે નિત્ય છે; અર્થાત્ સવકારણવદનિત્યમ્ ॥ જે કારણવાળા કાર્યરૂપ ગુણ છે, તે અનિત્ય કહેવાય છે.

કાર્ય કારણં સંયોગિ વિરોધિ સમવાયિ ચેતિ સૈદ્ધિકમ્ ॥ -૧૦ ॥ અં ૧. આં ૨. સૂં ૧ ॥

એનું આ કાર્ય કે કારણ છે ઇત્યાદિ સમવાયી, સંયોગી, એકાર્થસમવાયી અને વિરોધી એ ચાર પ્રકારના લૈંગિક અર્થાત્ લિંગ-લિંગીના સમ્બન્ધથી (ધનારું) જ્ઞાન હોય છે. સમવાયી જેમ આકાશ પરિમાણવાળું છે. સંયોગી જેમ શરીર ત્વચાવાળું છે, ઇત્યાદિનો નિત્ય સંયોગ છે. એકાર્થસમવાયી એક અર્થમાં બેનું રહેવું, જેમકે કાર્યરૂપ સ્પર્શ કાર્યનું લિંગ અર્થાત્ જણાવનાર છે. વિરોધી જેમ ધપેલી વૃષ્ટિ ધવાવાળી વૃષ્ટિનું વિરોધી લિંગ છે. વ્યાપ્તિ :-

નિયતધર્મસાહિત્યમુખ્યયોરેકતરસ્ય ચા વ્યાપ્તિઃ ॥ નિજશક્ત્યુદ્ભવમિત્યાચાર્યાઃ ॥

આધેયશક્તિયોગ ઇતિ પંચશિખઃ ॥ -સાંખ્ય સૂત્ર (અં ૫. સૂં) ૨૧, ૩૧, ૩૨ ॥

જે બંને સાધ્ય અને સાધન અર્થાત્ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય અને જેથી સિદ્ધ કરવામાં આવે, તે બંને અથવા એક સાધનમાત્રના નિશ્ચિત ધર્મનો સહચાર છે તેને વ્યાપ્તિ કહે છે. જેમ કે ધૂમ અને અગ્નિનો સહચાર છે. (૨૯).

તથા વ્યાપ્ય જે ધૂમ તેની નિજ શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ જ્યારે ધૂમ દેશાંતરમાં દૂર જાય છે ત્યારે અગ્નિના સમ્બન્ધ વિના ધૂમ સ્વયમ્ રહે છે, તેનું જ નામ વ્યાપ્તિ છે, અર્થાત્ અગ્નિના છેદન, ભેદન, સામર્થ્યથી જળાદિ પદાર્થ ધૂમરૂપમાં પ્રકટ થાય છે. (૩૧).

જેમ મહત્ત્વાદિમાં પ્રકૃત્યાદિની વ્યાપકતા અને બુદ્ધ્યાદિમાં વ્યાપ્યતા રૂપ ધર્મના સમ્બન્ધનું નામ વ્યાપ્તિ છે. જેમ શક્તિ આધેયરૂપ અને શક્તિમાન આધારરૂપનો સમ્બન્ધ છે. (૩૨).

ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોના પ્રમાણાદિથી પરીક્ષા કરીને ભણે ને ભણાવે. અન્યથા વિદ્યાર્થીઓને સત્ય બોધ કદી થઈ શકતો નથી. જે જે ગ્રન્થ ભણાવે તેની તેની પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પરીક્ષા કરી જે સત્ય નિશ્ચય થાય તે તે ગ્રન્થ ભણાવે. જે જે આ પરીક્ષાઓની વિરુદ્ધ હોય, તે તે ગ્રન્થોને ભણવા નહીં અને ભણાવવા નહીં. કારણ કે :-

લક્ષણપ્રમાણાભ્યામ્ વસ્તુસિદ્ધિઃ ॥ લક્ષણ - જેમ કે 'મન્થવતી પૃથ્વી' જે પૃથ્વી છે. તે મન્થવાતી છે તેવાં જ લક્ષણ અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ, એથી સર્વ સત્યાસત્ય અને પદાર્થોનાં નિર્ણય થઈ જાય છે. એના વિના કશું પણ થતું નથી.

॥ અથ પઠનપાઠનવિધિઃ ॥

હવે ભજવા-ભજાવવાનો પ્રકાર લખીએ છીએ. પ્રથમ પાદિનિનુનિદૃત શિક્ષા જે સૂત્રરૂપ છે તેની રીતિ અર્થાત્ આ અકારનું આ સ્થાન, આ પ્રત્યય અને આ દરજ્જા છે. જેમકે 'પ'નું ઓઠસ્થાન, સ્પૃષ્ટ પ્રત્યય અને પ્રાણ તથા જીભની ક્રિયા કરવી એ દરજ્જા દેવાય છે. એ પ્રકારે યથાચોગ્ય સર્વ અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણ માતા, પિતા અને આચાર્ય શિખવાડે. તદનન્તર વ્યાકરણ અર્થાત્ પ્રથમ અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રોનાં પાઠ, જેમ 'વૃદ્ધિરાદૈચ્' પછી પદચ્છેદ, જેમ કે, વૃદ્ધિઃ આત્-એચ્ કે આદૈચ્ । પછાત્ સમાસ 'આચ્ચ' એચ્ચ, આદૈચ્ । અને પછી અર્થ જેમ કે "આદૈચ્ચાં વૃદ્ધિસંજા ક્રિયતે" અર્થાત્ આ, આ, આ ની વૃદ્ધિ સંજા છે. "તઃ પરો વસ્માત્સ તપસ્નાવપિ ઘરસ્તપરઃ" જે વાક્ય તકાર અને જે તકારથી પાત પછી આવ્યો હોય તે તપર કરવાય છે. એથી શુ સિદ્ધ થયું ? જે આકાર પછી ત્ અને ત્થી પછી એચ્ આવ્યો હોય. એ અને તપર કરવાય છે. તપર નું પ્રયોજન એ છે કે હ્રસ્વ અને પ્લુતની વૃદ્ધિ સંજા ન થઈ.

ઉદાહરણ ભાગઃ ૧ અહીં ભજ્ ધાતુથી યજ પ્રત્યયની પછી ય અને જ ની ઈત્સંજા થઈને લોપ થઈ ગયો. પછાત્ ભજ્ અ અહીં જકારનો પૂર્વ થ કાર પછી અકારને વૃદ્ધિ સંજક આકાર થઈ ગયો છે. તો ભાજ્, પુનઃ જ્ નો ગ્ થઈ અકારની સાથે મળી **ભાગઃ** એવો પ્રયોગ થયો.

અધ્યાયઃ અહીં અધિપૂર્વક ઇદ્ઃ ધાતુના હ્રસ્વ ઇ ના સ્થાનમાં ઘજ્ પ્રત્યયની પછી ઈ વૃદ્ધિ અને એને આવ્ થઈ, મળી **અધ્યાયઃ** શબ્દ સિદ્ધ થયો.

નાયકઃ અહીં નીજ્ ધાતુના દીર્ઘ ઈકારના સ્થાનમાં ણ્વુલ્ પ્રત્યય પછી ઈ વૃદ્ધિ અને તેને આવ્ થઈ તે બે મળીને **નાયકઃ** શબ્દ સિદ્ધ થયો અને **સ્નાયકઃ** અહીં સ્તુ ધાતુને ણ્વુલ્ પ્રત્યય થઈ હ્રસ્વ ઊ કારના સ્થાનમાં ઔ વૃદ્ધિ, આવ્ આદેશ થઈ અ કારમાં મળી ગયાથી **સ્નાયકઃ** શબ્દ સિદ્ધ થયો.

ક્રજ્ ધાતુની આગળ ણ્વુલ્ પ્રત્યય, તેના લગી ઇત્ સંજા થઈ લોપ, પુનઃ સ્થાનમાં અક આદેશ અને ત્રજ્ કારના સ્થાનમાં આર્ વૃદ્ધિ થઈ **કારકઃ** શબ્દ સિદ્ધ થયો.

જે જે સૂત્ર આગળ-પાછળના પ્રયોગમાં આવે તેનાં સર્વ કાર્યો દેખાડનાં જવાં; સ્લેટ અથવા લાકડાના પાટિયા ઉપર દેખાડી દેખાડી, કાશું રૂપ લખી, જેમ કે ભજ્+યજ્+સુ ના પ્રકારે લખી પ્રથમ ધાતુના અકારનો લોપ, પછી યકારનો, પછી જ્ નો લોપ થઈ ભજ્+અ+સુ એવું રહ્યું. પછી અનો આકાર વૃદ્ધિ અને જ્ ના સ્થાનમાં ગ્ થવાથી ભાગ્ + અ + સુ પુનઃ અકારમાં મળી જવાથી ભાગ+સુ રહ્યો. હવે ઊ કારની ઇત્ સંજા સ્ ના સ્થાનમાં ન થઈ પુનઃ ઊકારની ઇત્ સંજા- લોપ થયા પછી 'ભાગર્' એમ રહ્યું. હવે રેકના સ્થાનમાં (ઃ) વિસર્જનીય થઈ **ભાગઃ** એ રૂપ સિદ્ધ થયું.

જે જે સૂત્રથી જે જે કાર્ય થાય છે, તે તે ભણી ભણાવી અને લખાવીને કાર્ય કરાવતા જાય. આ પ્રકારે ભજવા-ભજાવવાથી ઘણો શીઘ્ર દૃઢ બોધ થાય છે.

એકવાર આ પ્રકારે અષ્ટાધ્યાયી ભણાવીને ધાતુપાઠ અર્થસહિત અને હજુ લકારોનાં રૂપ તથા પ્રક્રિયા

સહિત સમજાવવાં. પછી સૂત્રોના ઉત્સર્ગ અર્થાત્ સામાન્ય સૂત્ર, જેમ કે **કર્મણ્ય** ॥ કર્મ ઉપપદ લાગ્યું હોય તો ધાતુમાત્રથી અણ્ પ્રત્યય થાય. જેમ કે **કુમ્ભકાર** ॥ પશ્ચાત્ અપવાદ સૂત્ર જેમ કે આતોડનુપસર્ગે **કઃ** ॥ ઉપસર્ગ ભિન્ન કર્મ ઉપપદ લાગ્યું હોય, તો આકારાન્ત ધાતુને **ક** પ્રત્યય થાય, અર્થાત્ જે બહુ વ્યાપક જેમ કે કર્મોપપદ લાગ્યું હોય, તો સર્વ ધાતુઓને અણ્ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી વિશેષ અર્થાત્ અલ્પ વિષય એ પૂર્વ સૂત્રના વિષયમાંથી આકારાન્ત ધાતુને **ક** પ્રત્યયે ગ્રહણ કરી લીધો. જેમ ઉત્સર્ગના વિષયમાં અપવાદ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ અપવાદ સૂત્રના વિષયમાં ઉત્સર્ગ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમ ચકવર્તી રાજાના રાજ્યમાં માણસલિક અને ભૂમિવાળાની પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેમ માણસલિક રાજાદિના રાજ્યમાં ચકવર્તીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ જ પ્રકારે પાણિનિ મહર્ષિએ સહજ શ્લોકોની વચમાં અખિલ શબ્દ, અર્થ અને સમ્બન્ધોની વિદ્યા પ્રતિપાદિત કરી દીધી છે.

ધાતુપાઠ પછી ઉણાદિગણ ભણાવવામાં સર્વ સુબન્તનો વિષય સારી પ્રકારે ભણાવી, પુનઃ બીજી વાર શંકા, સમાધાન, વાર્તિક, કારિકા પરિભાષાની પટનાપૂર્વક અષ્ટાધ્યાયીની દ્વિતીયાનુવૃત્તિ ભણાવવી. તદનન્તર મહાભાષ્ય ભણાવવું. અર્થાત્ જે બુદ્ધિમાન, પુરુષાર્થી, નિષ્કપટી, વિદ્યાવૃદ્ધિ ચાહનાર નિત્ય ભણે-ભણાવે તો દોઢ વર્ષમાં અષ્ટાધ્યાયી અને દોઢ વર્ષમાં મહાભાષ્ય ભણી, ત્રણ વર્ષમાં પૂર્ણ વૈયાકરણ થઈને વૈદિક અને લૌકિક શબ્દોના વ્યાકરણથી બોધ લઈ પુનઃ અન્ય શાસ્ત્રોને શીઘ્ર સહજમાં ભણી-ભણાવી શકે છે. પરન્તુ જેવો ભારે પરિશ્રમ વ્યાકરણમાં પડે છે તેવો શ્રમ અન્ય શાસ્ત્રમાં કરવો પડતો નથી. અને જેટલો બોધ એના ભણવાથી ત્રણ વર્ષમાં મળે છે, તેટલો બોધ કુગ્રન્થ અર્થાત્ સારસ્વત ચંદ્રિકા, કૌમુદી, મનોરમાદિ ભણવાથી પચાસ વરસમાં પણ મળી શકતો નથી. કેમકે જે મહાશય મહર્ષિ લોકોએ સહજતાથી મહાન વિષય પોતાના ગ્રન્થોમાં પ્રકાશિત કર્યો છે, તેવો આ સુદ્રાશય મનુષ્યોના કલ્પિત ગ્રન્થોમાં કેવી રીતે આવી શકે ?

મહર્ષિ લોકોનો આશય જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી સુગમ અને જેના ગ્રહણમાં સમય થોડો લાગે એવા પ્રકારનો હોય છે. સુદ્રાશય લોકોની મનસા એવી હોય છે કે જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી કઠિન રચના કરવી, જેને ભારે પરિશ્રમે શીખી અલ્પ લાભ મેળવી શકે. જેમ પછાડ ખોદવો ને કોડીનો લાભ થવો. અને આર્થ ગ્રન્થોનું ભણવું એવું છે કે જેમ એક ડૂબકી મારતાં બહુમૂલ્ય મોતીઓ મળવાં.

વ્યાકરણ ભણી યાસ્કમુનિકૃત નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત છે, તે છ કે આઠ મહિનામાં અર્થ સહિત ભણે-ભણાવે. અન્ય નાસ્તિકૃત અમરકોશાદિમાં અનેક વર્ષ વ્યર્થ ન ખોવાં.

તદનન્તર પિંગલાચાર્યકૃત છન્દોગ્રન્થ, જેથી વૈદિક-લૌકિક છન્દોનું પરિજ્ઞાન, નવીન રચના અને શ્લોક બનાવવાની રીતિ પણ યથાવત્ શીખે. એ ગ્રન્થો અને શ્લોકોની રચના તથા પ્રસ્તારને ચાર મહિનામાં શીખી, ભણીને ભણાવી શકે છે અને વૃત્તરત્નાકર આદિ અલ્પબુદ્ધિપ્રકલ્પિત ગ્રન્થોમાં અનેક વર્ષ ખોવાં નહીં.

તત્પશ્ચાત્ મનુસ્મૃતિ, વાલ્મિકી રામાયણ અને મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વાન્તર્ગત વિદુરનીતિ આદિ ઉત્તમોત્તમ પ્રકરણ, જેથી દુષ્ટ વ્યસન દૂર થાય, અને ઉત્તમતા, સભ્યતા પ્રાપ્ત થાય એવાને કાવ્યરીતિથી અર્થાત્ પદચ્છેદ, પદાર્થોક્તિ, અન્વય, વિશેષ્ય-વિશેષણ અને ભાવાર્થને અધ્યાપકો જણાવે અને વિદ્યાર્થી લોકો જણાતા જાય, અને એક વર્ષમાં ભણી લે.

તદનન્તર પૂર્વમીમાંસા, વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય અને વેદાન્ત અર્થાત્ જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી ઋષિકૃત વ્યાખ્યા સહિત અથવા ઉત્તમ વિદ્વાનોની સરણ વ્યાખ્યાયુક્ત છ શાસ્ત્રો ભણે-ભણાવે, પરન્તુ વેદાન્ત સૂત્રો ભણવા પૂર્વે ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, ઐતરેય, તૈત્તિરીય, છાન્દોગ્ય અને

બૃહદારણ્યક એ દશ ઉપનિષદો ભણીને છ શાસ્ત્રનાં ભાષ્યવૃત્તિ સહિત સૂત્રોને બે વર્ષમાં ભણાવે અને ભણી લે. પશ્ચાત્ છ વર્ષોની અંદર ચારેય બ્રાહ્મણ અર્થાત્ ઐતરેય, શતપથ, સામ અને ગોપથ બ્રાહ્મણો સહિત ચારે વેદના સ્વર, શબ્દ, અર્થ, સમ્બન્ધ તથા ક્રિયા સહિત ભણાવા યોગ્ય છે. એમાં પ્રમાણ :-

સ્થાણુરયં મારહારઃ કિલામૂદધીત્ય વેદં ન વિજાનાતિ ચોડર્થમ્ ।

ચોડર્થજ્ઞ ઇત્સકલં મદ્રમશ્નુતે નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥

આ નિરુક્ત(૧.૧૮)માં મન્ત્ર છે. જે વેદને સ્વર અને પાઠમાત્ર ભણીને અર્થ નથી જાણતો, તે જેમ વૃક્ષ ડાળી, પાંદડાં, ફળ, ફૂલનો અને જેમ અન્ય પશુ પાન્ય આદિનો ભાર ઉપાડે છે, તેમ ભારવાહ અર્થાત્ ભાર ઉપાડનાર છે. અને જે વેદ ભણે છે અને તેનો યથાવત્ અર્થ જાણે છે, તે જ સમ્પૂર્ણ આનન્દને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનથી પાપોને છોડી, પવિત્ર ધર્માચરણના પ્રતાપથી દેહાન્ત પશ્ચાત્ સર્વાનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત ત્વઃ પશ્યન્ન દદર્શં દ્વાચમુત ત્વઃ શૃણ્વન્ન શ્રુણોત્યેનામ્ ।

ઉતો ત્વસ્મૈ તન્વંશ્વિ સસ્રે જાયેચ પત્ય ઝ્ઞાતી સુવાસાઃ ॥ -ઋગ્ ॥ મં ૧૦. સૂ ૭૧. મં ૪ ॥

જે અવિદ્વાન છે તે સાંભળતા છતાં બેહેરા, દેખતા છતાં આંધળા, બોલતા છતાં મૂંગા અર્થાત્ અવિદ્વાન આ વિદ્યાવાણીના રહસ્યને જાણી શકતા નથી. કિન્તુ જે શબ્દ, અર્થ અને સમ્બન્ધના જાણનાર છે તેમને માટે વિદ્યા-જેમ સુંદર વસ્તુ, આભૂષણ ધારણ કરી પોતાના પતિની કામના કરતી સ્ત્રી પોતાના શરીર અને સ્વરૂપનો પ્રકાશ પતિની સમક્ષ કરે છે, તેમ વિદ્યા વિદ્વાનને માટે પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. અવિદ્વાનો માટે નહીં.

ઋદ્યો અક્ષરે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્દેવા અધિ વિશ્વે નિષેદુઃ ।

યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ ચ ઇતદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥

-ઋગ્ ॥ મં ૧. સૂ ૧૬૪. મં ૩૧ ॥

જે વ્યાપક, અવિનાશી, સર્વોત્કૃષ્ટ પરમેશ્વરમાં સર્વ વિદ્વાન્ અને પૃથ્વી અને સૂર્યાદિ સર્વ લોક સ્થિત છે અને જેમાં સર્વ વેદોનું મુખ્ય તાત્પર્ય છે, તે બ્રહ્મને જે નથી જાણતો તે ઋગ્વેદાદિથી શું કંઈ પણ સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? નહીં નહીં, કિન્તુ જે વેદ ભણીને ધર્માત્મા યોગી થઈને તે બ્રહ્મને જાણે છે, તે સર્વે પરમેશ્વરમાં સ્થિત થઈને મુક્તિરૂપી પરમાનન્દને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે જે કાંઈ ભણવું-ભણાવવું હોય તે અર્થજ્ઞાન સહિત હોવું જોઈએ.

એ પ્રકારે સર્વ વેદો ભણીને અપુર્વેદ અર્થાત્ જે ચરક, સુશ્રુત આદિ ઋષિ-મુનિ પ્રણીત વૈદ્યકશાસ્ત્રો છે, તેમને અર્થ, ક્રિયા, શસ્ત્ર, છેદન, ભેદન, લેપ, ચિકિત્સા, નિદાન, ઔષધ, પથ્ય, શરીર, દેશ, કાલ અને વસ્તુના ગુણજ્ઞાનપૂર્વક ચાર વર્ષની અંદર ભણે અને ભણાવે. તદનન્તર ધનુર્વેદ અર્થાત્ જે રાજ સમ્બન્ધી કાર્ય કરવાનાં છે; એના બે ભેદ છે, એક નિજ રાજપુરુષ-સમ્બન્ધી અને બીજા પ્રજાસમ્બન્ધી છે. રાજકાર્યમાં સર્વ સેનાના અધ્યક્ષ, શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા અને નાના પ્રકારના વ્યૂહોનો અભ્યાસ અર્થાત્ જેને આજકાલ 'કવાયત' કહે છે, જે રાત્રુઓ સાથે લડાઈના સમયમાં ક્રિયા કરવાની હોય છે, તેને યથાવત્ શીખે અને જે જે પ્રજાપાલન અને વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર છે, તેને શીખીને ન્યાયપૂર્વક સર્વ પ્રજાને પ્રસન્ન રાખે; દુષ્ટોને યથાયોગ્ય દણ્ડ અને શ્રેષ્ઠોના પાલનનો પ્રકાર - એ રાજવિદ્યાને બે બે વર્ષમાં શીખી લે.

ગાન્ધર્વવેદ કે જેને ગાનવિદ્યા કહે છે, તેમાં સ્વર, રાગ, રાગિણી, સમય, તાલ, ત્રામ, તાન,

વાદિત્ર, નૃત્ય, ગીત આદિને યથાવત્ શીખે; પરન્તુ મુખ્યત્વે કરી સામવેદનું ગાન વાદિત્રવાદનપૂર્વક શીખવું. તેમાં નારદસંહિતા આદિ જે જે આર્ષ ગ્રંથ છે તે શીખવા. પરંતુ વેશ્યા-વિષયાસક્તિકારક કે વૈરાગીઓના જેવા ગર્હભશબ્દવત્ વ્યર્થ આલાપ કદાપિ ન કરવા.

અર્થવેદ કે જેને શિલ્પવિદ્યા કહે છે, તેમાં પદાર્થ-ગુણ-વિજ્ઞાન, ક્રિયા-કૌશલ્ય નાનાવિષય પદાર્થોનાં નિર્માણ, પૃથિવીથી લઈ આકાશ-પર્યન્તની વિદ્યાને યથાવત્ શીખીને અર્થાત્ જે ઐશ્વર્યને વધારનાર છે, તે વિદ્યા શીખીને બે વર્ષમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિ જેમાં બીજગણિત, અંક, ભૂગોળ, ખગોળ અને ભૂગર્ભવિદ્યા છે તે યથાવત્ શીખે. તત્પશ્યાત્ સર્વ પ્રકારની હસ્તક્રિયા, યન્ત્રકલા, આદિ શીખે; પરન્તુ જેટલા ગ્રંથ, નક્ષત્ર, જન્મપત્ર, રાશિ, મુહૂર્ત, આદિ ફળ-વિધાયક ગ્રંથ છે, તેને જૂઠા સમજી કદી ભણે નહીં અને ભણાવે નહીં.

એવો પ્રયત્ન ભણનાર-ભણાવનાર કરે કે જેથી ૨૦-૨૧ વર્ષની અંદર સમગ્ર વિદ્યા, ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય લોકો કૃતકૃત્ય થઈ સદા આનન્દમાં રહે. જેટલી વિદ્યા આ રીતે ૨૦-૨૧ વર્ષમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેટલી અન્ય પ્રકારથી ૧૦૦ વર્ષમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

ઋષિમણીત ગ્રંથોને એટલા માટે ભણવા જોઈએ કે તેઓ મોટા વિદ્વાન, સકલ શાસ્ત્રવિત્ અને ધર્માત્મા હતા અને અનૃષિ અર્થાત્ જે અલ્પશાસ્ત્ર શીખ્યા છે અને જેનો આત્મા પક્ષપાતયુક્ત છે, તેમના બનાવેલા ગ્રંથો પણ તેમના જેવા જ છે.

પૂર્વમીમાંસા પર વ્યાસમુનિકૃત વ્યાખ્યા, વૈશેષિક પર ગૌતમમુનિકૃત વ્યાખ્યા, ન્યાયસૂત્ર પર વાત્સ્યાયનમુનિકૃત ભાષ્ય, પતંજલિમુનિકૃત સૂત્ર પર વ્યાસમુનિકૃત ભાષ્ય, કપિલમુનિકૃત સાંખ્યસૂત્ર પર ભાગુરિમુનિકૃત ભાષ્ય, વ્યાસમુનિકૃત વેદાન્તસૂત્ર પર વાત્સ્યાયનમુનિકૃત ભાષ્ય, અથવા બૌદ્ધાધ્યનમુનિકૃત ભાષ્ય વૃત્તિસહિત ભણે અને ભણાવે; ઇત્યાદિ સૂત્રોને કલ્પ અંગમાં ગણવા જોઈએ.

જેમ ઋક્, યજુ, સામ અને અથર્વ ચારે વેદ ઈશ્વરકૃત છે, તેમ ઐતરેય, શતપથ, સામ અને ગોપથ ચારે બ્રાહ્મણ; શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિઘણ્ટુ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ, એ છ વેદોનાં અંગ; મીમાંસાદિ છ શાસ્ત્ર; વેદોનાં ઉપાંગ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદોના ઉપવેદ; ઇત્યાદિ સર્વ ઋષિ-મુનિ કૃત ગ્રંથ છે. એમાં પણ જે જે વેદવિરુદ્ધ પ્રતીત થાય, તેનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે વેદ ઈશ્વરકૃત હોવાથી નિર્બાન્ત, સ્વતઃપ્રમાણ અર્થાત્ વેદનું પ્રમાણ વેદથી જ થાય છે. બ્રાહ્મણાદિ સર્વ ગ્રંથ પરતઃપ્રમાણ અર્થાત્ એનું પ્રમાણ વેદાધીન છે. વેદની વિશેષ વ્યાખ્યા 'ઋગ્વેદાદિભાષ્ય-ભૂમિકા'માં જોઈ લેવી અને આ ગ્રંથમાં પણ આગળ લખીશું.

હવે જે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય ગ્રંથ છે તેમનું પરિગણન સંક્ષેપથી કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે જે ગ્રંથો નીચે લખીશું તે તે જાલગ્રંથ સમજવા જોઈએ. વ્યાકરણમાં-કાતન્ત્ર, સારસ્વત, ચન્દ્રિકા, મુગ્ધબોધ, કીમુદી, શેખર અને મનોરમાદિ. કોશમાં-અમર કોશાદિ. છન્દોગ્રંથમાં-વૃત્તરત્નાકરાદિ. શિક્ષામાં-અથ શિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ પાણિનીય મતે યજ્ઞા । ઇત્યાદિ. જ્યોતિષમાં - શીઘ્રબોધ, મુહૂર્તચિન્તામણિ આદિ. કાવ્યમાં - નાયિકાભેદ, કુવલયાનન્દ, રઘુવંશ, માધ, કિરાતાજૂન આદિ. મીમાંસામાં-ધર્મસિન્ધુ, પ્રતાકાદિ. વૈશેષિકમાં-તર્કસંગ્રહાદિ. ન્યાયમાં-જાગદીશી આદિ. યોગમાં-હઠપ્રદીપિકાદિ. સાંખ્યમાં-સાંખ્યતત્ત્વકીમુદ્યાદિ. વેદાન્તમાં-યોગવાસિષ્ઠ, પંચદશ્યાદિ. વૈદ્યકમાં - શારંગધરાદિ. સ્મૃતિઓમાં-એક મનુસ્મૃતિ એમાં પણ પ્રસિદ્ધ શ્લોક અને અન્ય સર્વસ્મૃતિઓ. સર્વ તંત્રગ્રંથ, સર્વ પુરાણો, સર્વ ઉપપુરાણો, તુલસીદાસકૃત ભાષારામાયણ,

રુકિમણ્ડીમંગલાદિ અને સર્વ ભાષા ગ્રન્થો-એ સર્વ કપોલકલ્પિત મિથ્યા ગ્રન્થ છે.

પ્રશ્ન - શું એ ગ્રન્થોમાં કાંઈ પણ સત્ય નથી ?

ઉત્તર - થોડુંક સત્ય તો છે, પરન્તુ તેની સાથે ઘણું અસત્ય પણ છે. એથી "વિષસમ્પૃક્તાન્નવત ત્યાજ્યાઃ" જેમ અતિ ઉત્તમ અન્ન વિષયુક્ત હોવાથી ત્યાગવા યોગ્ય હોય છે, તેમ એ ગ્રન્થો છે.

પ્રશ્ન - શું આપ પુરાણ-ઈતિહાસને નથી માનતા ?

ઉત્તર - હા, માનીએ છીએ, પરન્તુ સત્યને માનીએ છીએ, મિથ્યાને નહીં.

પ્રશ્ન - ક્યા સત્ય અને ક્યા મિથ્યા છે ?

ઉત્તર - જ્ઞાત્રાણાનોતિહાસાન્ પુરાણાનિ કલ્યાન્ ગાથા નારાણસીરિતિ ॥ આ ગૃહ્યસૂત્રાદિનું વચન છે. જે ઐતરેય, શતપથાદિ બ્રાહ્મણ વિષે લખી આવ્યા તેનાં જ ઈતિહાસ, પુરાણ, કલ્પ, ગાથા અને નારાણસી એવાં પાંચ નામ છે. ક્રીમદ્ભાગવતાદિનું નામ પુરાણ નથી.

પ્રશ્ન - જે ત્યાજ્ય ગ્રન્થોમાં સત્ય છે, તેનું ગ્રહણ કેમ નથી કરતા ?

ઉત્તર - એમાં જે જે સત્ય છે, તે તે વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોનું છે, અને મિથ્યા તેમના ધરનું છે. વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રના સ્વીકારમાં સર્વ સત્યનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. જે કોઈ એ મિથ્યા ગ્રન્થોથી સત્યનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે તો મિથ્યા પણ તેને ગળે લપટી પડે. એથી કરીને :- "અસત્યમિથ્રં સત્યં દૂરતસ્ત્યાજ્યમિતિ ॥ વિષયુક્ત અન્નની મારફક અસત્ય યુક્ત ગ્રન્થસ્થ સત્યને પણ છોડી દેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન - તમારો શો મત છે ?

ઉત્તર - વેદ, અર્થાત્ વેદમાં જે જે બ્રાહ્મ અને ત્યાજ્યની શિક્ષા છે, તેને તેને અમં યથાવત્ બ્રાહ્મ અને ત્યાજ્ય માનીએ છીએ. જે માટે અમને વેદ માન્ય છે તે માટે તમારો મત વેદ છે. આમ જ માનીને સર્વ મનુષ્યોએ તેમાં વિશેષ કરીને આર્યોએ એકમત થઈ રહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન - જેવો સત્યાસત્ય અને અન્ય ગ્રન્થોમાં પરસ્પર વિરોધ છે એવી રીતનો અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ છે, જેમ કે સૃષ્ટિ વિષયમાં છ શાસ્ત્રોનો વિરોધ છે :- મીમાંસા કર્મ, વૈશેષિક કાલ, ન્યાય પરમાણુ, યોગ પુરુષાર્થ, સાંખ્ય પ્રકૃતિ અને વેદાન્ત બ્રહ્મથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે. શું આ વિરોધ નથી ?

ઉત્તર - પ્રથમ તો સાંખ્ય અને વેદાન્ત વિના અન્ય ચાર શાસ્ત્રોમાં ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ લખી નથી અને એમાં વિરોધ પણ નથી, કેમકે તમને વિરોધાવિરોધનું જ્ઞાન નથી. હું તમને પૂછું છું કે વિરોધ ક્યા સ્થળમાં હોય છે ? શું એક વિષયમાં કે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં ?

પ્રશ્ન - એક વિષયમાં અનેકોનું પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન હોય, તેને વિરોધ કહે છે. અહીં પણ સૃષ્ટિ એક જ વિષય છે.

ઉત્તર - શું વિદ્યા એક છે કે બે ? એક છે. જો એક છે તો ગાકરણ, વૈદ્યક, જ્યોતિષ આદિના ભિન્ન ભિન્ન વિષય કેમ છે ? જેવી રીતે એક વિદ્યામાં અનેક વિદ્યાના અવયવોનું એકબીજાથી ભિન્ન પ્રતિપાદન થાય છે, તેવી રીતે સૃષ્ટિવિદ્યાના ભિન્ન ભિન્ન છ અવયવોનું શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરવાથી એમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. જેમ ઘડો બનાવવામાં કર્મ, સમય, માટી, વિચાર, સંયોગ-વિયોગાદિના પુરુષાર્થ, પ્રકૃતિનો ગુણ અને કુંભાર કારણ છે તેમ સૃષ્ટિનું કારણ જે કર્મ છે, તેની વ્યાખ્યા મીમાંસામાં, સમયની વ્યાખ્યા વૈશેષિકમાં, ઉપાદાન કારણની વ્યાખ્યા ન્યાયમાં, પુરુષાર્થની વ્યાખ્યા યોગમાં, તત્ત્વોના અનુક્રમથી પરિગણનની વ્યાખ્યા સાંખ્યમાં અને નિમિત્ત કારણ જે પરમેશ્વર છે, તેની વ્યાખ્યા વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં છે, એથી કાંઈ પણ વિરોધ નથી.

જેમકે વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં નિદાન, ચિકિત્સા, ઔપચિદાન અને પથ્યનાં પ્રકરણ ભિન્ન ભિન્ન કથિત છે, પરન્તુ સર્વનો સિદ્ધાન્ત રોગની નિવૃત્તિ છે, તેમ સૃષ્ટિનાં છ કારણ છે. તે એક એક કારણની વ્યાખ્યા એક એક શાસ્ત્રકારે કહી છે, એથી કરીને એમાં કાંઈપણ વિરોધ નથી. એની વિશેષ વ્યાખ્યા સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં કહીશું.

જે વિદ્યા ભણવા-ભણાવવાનાં વિધ્નો છે તેનો ત્યાગ કરવો. જેમ કે કુસંગ અર્થાત્ દુષ્ટ વિષયીજનોનો સંગ, દુષ્ટ વ્યસન જેવાં કે મદ્યાદિ સેવન અને વેશ્યાગમનાદિ; બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ અર્થાત્ પચ્ચીસ વર્ષથી પૂર્વ પૂરુષ અને સોળ વર્ષથી પૂર્વ સ્ત્રીનો વિવાહ થવો; પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું ન થવું, રાજ, માતા, પિતા અને વિદ્વાનોનો વેદાદિ શાસ્ત્રોના પ્રચારમાં પ્રેમ ન હોવો, અતિભોજન, અતિજાગરણ કરવું; ભણવા-ભણાવવા, પરીક્ષા આપવા-લેવામાં આલસ્ય કે કપટ કરવું; સર્વોપરિ વિદ્વાનો લાભ ન સમજવો; બ્રહ્મચર્યથી બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, આરોગ્ય, રાજ્યધનની વૃદ્ધિ ન માનવાં; ઈશ્વરનું ધ્યાન છોડી અન્ય પાષાણાદિ જડ મૂર્તિનાં પૂજન-દર્શનમાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરવો; માતા, પિતા, અતિથિ, આચાર્ય અને વિદ્વાનો- એમને સત્યમૂર્તિ માનીને તેમની સેવા -સત્સંગાદિ ન કરવાં; વર્ણાશ્રમનો ધર્મ છોડી ઊર્ધ્વપુંડ્ર ત્રિપુંડ્ર, તિલક, કંઠી, માળાનું ધારણ કરવું, એકાદશી, ત્રયોદશી આદિ વ્રતનું કરવું; કાશી વગેરે તીર્થ અને રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ, શિવ, ભગવતી, ગણેશાદિના નામસ્મરણથી પાપ દૂર થવામાં વિશ્વાસ; પાપહરીઓના ઉપદેશથી વિદ્યા ભણવામાં અશ્રદ્ધા થવી; વિદ્યા, ધર્મ, યોગ, પરમેશ્વરની ઉપાસના છોડી મિથ્યા પુરાણ નામક ભાગવતાદિની કથાઓથી મુક્તિનું માનવું; લોભથી ધનાદિમાં પ્રવૃત્ત થઈને વિદ્યામાં પ્રીતિ ન રાખવી; જ્યાં-ત્યાં નકામું ધૂમ્પા કરવું ઇત્યાદિ મિથ્યા વ્યવહારોમાં ફસાઈને બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાના લાભથી રહિત થઈને રોગી અને મૂર્ખ બની રહે છે.

આજકાલના સમ્રદાયી અને સ્વાર્થી બ્રાહ્મણાદિ જેઓ બીજાઓને વિદ્યા અને સત્સંગથી હઠાવી અને પોતાની જાળમાં ફસાવીને તેમનાં તન, મન અને ધનને નષ્ટ કરી દે છે અને ઈચ્છે છે કે જો ક્ષત્રિયાદિ વર્ણ ભણીને વિદ્વાન્ થઈ જશે, તો અમારી પાખણ જાળથી છૂટીને અમારા છલ-કપટને જાણીને, અમારું અપમાન કરશે. ઇત્યાદિ વિધ્નોને રાજ અને પ્રજા દૂર કરીને પોતાનાં બાળકો-બાલિકાઓને વિદ્વાન્ કરવા માટે તન, મન, ધનથી પ્રયત્ન કર્યા કરે.

પ્રશ્ન - શું સ્ત્રી અને શૂદ્ર પણ વેદ ભણે ? જો એ ભણશે તો પછી અમે શું કરીશું ? અને એમને ભણાવવામાં પ્રમાણ પણ નથી. જુઓ આ નિષેધ છે. સ્ત્રીશૂદ્રો નાધીયાતામિતિ શ્રુતેઃ ॥ સ્ત્રી અને શૂદ્ર ન ભણે એ શ્રુતિ છે.

ઉત્તર - બધાં સ્ત્રી અને પુરુષને અર્થાત્ મનુષ્યમાત્રને ભણવાનો અધિકાર છે. તમે કૂવામાં પડો અને આ શ્રુતિ તમારી કપોલ-કલ્પનાથી બની છે, તે કોઈ પ્રામાણિક ગ્રન્થની નથી. સર્વ મનુષ્યોને વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણવા અને શ્રવણ કરવાનો અધિકાર છે. તેના પ્રમાણમાં યજુર્વેદના છવ્વીસમા અધ્યાયનો બીજો મન્ત્ર છે :-

યથેમાં વાચં કલ્યાણીમાવદાનિ જનેષ્યઃ ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां २ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ॥

પરમેશ્વર કહે છે કે (યથા) જેમ હું (જનેષ્યઃ) સર્વ મનુષ્યને માટે (ઇમામ્) આ (કલ્યાણીમ્) કલ્યાણ અર્થાત્ સંસાર અને મુક્તિનું સુખ આપનારી (વાચમ્) ઋગ્વેદાદિ ચારે વેદની વાણીનો (આવદાનિ) ઉપદેશ કરું છું, તેમ તમે પણ કર્યા કરો.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે જન શબ્દથી કિન્નેનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કેમકે સ્મૃત્યાદિ ગ્રન્થોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને જ વેદો ભણવાનો અધિકાર લખ્યો છે; સ્ત્રી અને શૂદ્રાદિ વર્ણોને નહીં.

ઉત્તર - (**ब्रह्मराजन्याभ्याम्**) ઈત્યાદિ જુઓ, પરમાત્મા સ્વયં કહે છે કે મેં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય (આર્યાવ) વૈશ્ય (શૂદ્રાવ) શૂદ્ર અને (સ્વાવ) પોતાના ભૂત્ય કે સ્ત્રી આદિ (અરણ્ય) અને અતિશૂદ્રાદિને માટે પણ વેદોનો પ્રકાશ કર્યો છે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્ય વેદોને ભણી-ભણાવી, સાંભળી-સંભળાવીને, વિજ્ઞાન વધારી સારી વાતોનું પ્રહસન અને નહારી વાતોનો ત્યાગ કરી, દુઃખોથી છૂટી, આનન્દને પ્રાપ્ત થાઓ. હવે કહો તમારી વાત માનીએ કે પરમાત્માની ? પરમેશ્વરની વાત અવશ્ય માનનીય છે, તમારી નહીં. આમ હોવા છતાં પણ જો કોઈ માનશે નહીં તો તે નાસ્તિક કહેવાશે. કેમ કે **नास्तिको वेदनिन्दकः** । વેદોનો નિંદક અને વેદોને નહીં માનનાર નાસ્તિક કહેવાય છે.

શું પરમેશ્વર શુદ્રોનું ભણું નથી ચાહતો ? શું ઈશ્વર પક્ષપાતી છે કે વેદોને ભણવા-સાંભળવાનો શુદ્રોને માટે નિષેધ અને દિજને માટે વિધિ કરે ? જો પરમેશ્વરનો અભિપ્રાય શૂદ્રાદિને ભણાવવા સાંભળાવવાનો ન હોત તો તેમના શરીરમાં વાક અને શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય કેમ રચત ? જેમ પરમાત્માએ પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, ચન્દ્ર, સૂર્ય અને અન્નાદિ પદાર્થ સર્વને માટે બનાવ્યા છે; તેમ વેદ પણ સૌને માટે પ્રકાશિત કર્યા છે. અને જ્યાં ક્યાંક નિષેધ કર્યો છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે જેને ભણવા-ભણાવવાથી કંઈ પણ ન આવડે તેને નિર્બુદ્ધિ અને મૂર્ખ હોવાને લીધે શૂદ્ર કહેવાય છે. તેનું ભણવું-ભણાવવું વ્યર્થ છે.

અને જે સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો નિષેધ કર્યો છે, તે તમારી મૂર્ખતા, સ્વાર્થતા અને નિર્બુદ્ધિતાનો પ્રભાવ છે. જુઓ, વેદમાં કન્યાઓને ભણાવવાનું પ્રમાણ :-

ब्रह्मचर्येण कन्याः युवानं विन्दते पतिम् ॥

-अथर्व० अनु० ૧ પ્ર० ૨૪. કાં० ૧૧. અ. ૩ મં० ૧૮ ॥

જેમ બાળકો બ્રહ્મચર્ય સેવનથી પૂર્ણ વિદ્યા અને સુશિક્ષાને પ્રાપ્ત થઈ યુવતી, વિદુષી, પોતાને અનુકૂળ, પ્રિય, સદૃશ સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરે છે, તેમ (કન્યા) કુમારી (**ब्रह्मचर्येण**) બ્રહ્મચર્ય-સેવનથી વેદાદિ શાસ્ત્રોને ભણી પૂર્ણ વિદ્યા અને ઉત્તમ શિક્ષાને પ્રાપ્ત યુવતી થઈ પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં પોતાને સદૃશ પ્રિય વિદ્વાન (**युवानम्**) અને પૂર્ણ યુવાવસ્થાવાળા પુરુષને (**विन्दते**) પ્રાપ્ત થાય. એથી સ્ત્રીઓએ પણ બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાનું પ્રહસન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન - શું સ્ત્રીઓ પણ વેદો ભણે ?

ઉત્તર - અવશ્ય; જુઓ શ્રોતસૂત્રાદિમાં :- **इमं यन्त्रम् पत्नी पठेत्** । અર્થાત્ સ્ત્રી પણમાં આ મન્ત્ર ભણે. જો વેદાદિ શાસ્ત્રોને ન ભણી હોય તો પણમાં સ્વર સહિત મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ અને સંસ્કૃતભાષણ કેવી રીતે કરી શકે ? ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓમાં ભૂષણરૂપ ગાઝી આદિ વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણી પૂર્ણ વિદુષી થઈ હતી, એ શતપથબ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. જો પુરુષ વિદ્વાન હોય, અને સ્ત્રી અવિદુષી અને સ્ત્રી વિદુષી અને પુરુષ અવિદ્વાન હોય, તો નિત્યપ્રતિ દેવાસુર સંગ્રામ ઘરમાં મચ્યો રહે, તો પછી સુખ ક્યાં ? એટલા માટે જો સ્ત્રી ન ભણે, તો કન્યાઓની પાઠશાળાઓમાં અધ્યાપિકા કેવી રીતે બની શકે ? તથા રાજકાર્ય, ન્યાયાધીશત્વાદિ, ગૃહાશ્રમનાં કાર્ય-જેમકે પતિને સ્ત્રીએ અને સ્ત્રીને પતિએ પ્રસન્ન રાખવો; ઘરનાં સર્વ કાર્ય સ્ત્રીને આધીન રહેવાં વગેરે કામ વિદ્યા વિના ઉત્તમ પ્રકારે કદી પણ ઠીક ઠીક થઈ શકતાં નથી.

જુઓ, આર્યાવર્તના રાજપુરુષોની સ્ત્રીઓ ધનુર્વેદ અર્થાત્ યુદ્ધવિદ્યા પણ સારી પ્રકારે જાણતી હતી. કેમકે જો ન જાણતી હોત તો કેકેયી આદિ દશરથ આદિની સાથે યુદ્ધમાં કેમ કરી જઈ શકત ? અને યુદ્ધ કરી શકત ? એથી બ્રાહ્મણીએ સર્વ વિદ્યા, ક્ષત્રિયાએ સર્વ વિદ્યા તથા રાજવિદ્યાવિશેષ, વૈશ્યાએ વ્યવહારવિદ્યા અને

શૂદ્રાએ પાકાદિ સેવાની વિદ્યા અવશ્ય શીખવી જોઈએ.

જેમ પુરુષોએ વ્યાકરણ, ધર્મ અને પોતાના વ્યવહારની વિદ્યા ઓછામાં ઓછી અવશ્ય શીખવી જ જોઈએ, તેમ સ્ત્રીઓ પણ વ્યાકરણ, ધર્મ, વૈદ્યક, ગણિત, શિલ્પવિદ્યા- તો અવશ્ય શીખવી જોઈએ. કેમકે એ શીખ્યા વિના સત્યાસત્યનો નિર્ણય, પતિ આદિ સાથે અનુકૂલ વર્તન, યથાયોગ્ય સન્તાનોત્પત્તિ, તેમનું પાલન, વર્ધન અને સુશિક્ષા આપવી, ઘરનાં સર્વ કાર્યોની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી-કરાવવી, વૈદ્યકવિદ્યાથી ઔષધવત્ અન્ન-પાન બનાવવું અથવા બનાવડાવવું વગેરે કરી શક્તી નથી. જેથી ઘરમાં રોગ કદી ન આવે, અને સર્વ લોક સદા આનંદિત રહે.

શિલ્પ વિદ્યા જાણ્યા વિના ઘર બંધાવવું, વસ્ત્રાભૂષણાદિનું કરવું-કરાવવું, ગણિતવિદ્યા વિના સર્વના હિસાબ સમજવા-સમજાવવા, વેદાદિ શાસ્ત્રવિદ્યા વિના ઈશ્વર અને ધર્મને ન જાણી, અધર્મથી કદી બચી શકે નહીં. એથી એ જ ધન્યવાદપાત્ર અને કૃતકૃત્ય છે કે જે પોતાનાં સન્તાનોને બ્રહ્મચર્ય, ઉત્તમ શિક્ષા અને વિદ્યાથી શરીર અને આત્માના પૂર્ણ બળને વધારે, જેથી તે સન્તાન માતૃ, પિતૃ, પતિ, સાસુ, ચસુર, રાજા, પ્રજા, પાડોશી, ઈષ્ટ મિત્ર અને સન્તાનાદિની સાથે યથાયોગ્ય ધર્મથી વર્તે. એ જ કોશ અક્ષય છે, એનો જેટલો વ્યય કરે, તેટલો વધતો જાય. અન્ય સર્વ કોશ વ્યય કરવાથી ઘટી જાય છે અને દાયભાગી પણ પોતાનો ભાગ લે છે. અને વિદ્યાકોશને ચોર કે દાયભાગી કોઈ પણ લઈ શકતો નથી. આ કોશની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરનાર વિશેષ કરીને રાજા અને પ્રજા પણ છે.

કન્યાનાં સમ્પ્રદાનં ચ કુમારાણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ -મનુ० (૭.૧૫૨)

રાજાને યોગ્ય છે કે સર્વ કન્યા અને બાળકોને ઉક્ત સમયથી ઉક્ત સમય સુધી બ્રહ્મચર્યમાં રાખી વિદ્યાનું બનાવે. જે કોઈ આજ્ઞા ન માને તો તેનાં માતા-પિતાને દંડ દેવો, અર્થાત્ રાજાની આજ્ઞાથી આઠ વર્ષ પછી કોઈના બાળક કે બાળકી ઘરમાં ન રહેવા પામે કિન્તુ આચાર્ય કુલમાં જ રહે. જ્યાં સુધી સમાવર્તનનો સમય ન આવે ત્યાં સુધી વિવાહ ન થવા પામે.

સર્વેષામેવ દાનાનાં જ્ઞાનવાનં વિશિષ્યતે ।

દાર્દ્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્ચનર્સર્પિષામ્ ॥ -મનુ० (૪.૨૩૩)

સંસારમાં જેટલા દાન છે, અર્થાત્ જળ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, તલ, સુવર્ણ અને ધૃતાદિ આ સર્વ દાનોથી વેદવિદ્યાનું દાન અતિશ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન, તન, મન અને પનથી વિદ્યાની વૃદ્ધિમાં કર્યા કરે. જે દેશમાં યથાયોગ્ય બ્રહ્મચર્ય વિદ્યા અને વેદોક્ત ધર્મનો પ્રચાર થાય છે, તે જ દેશ સૌભાગ્યવાન થાય છે.

આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમની શિક્ષા સંક્ષેપથી લખવામાં આવી. આની આગળ હવે ચોથા સમુલ્લાસમાં સમાવર્તન, એને ગૃહાશ્રમની શિક્ષા લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते शिक्षाविषये तृतीयः

समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थसमुच्चसाम्भः ॥

अथ समावर्त्तनविवाहगृहाश्रमविधिं वक्ष्यामः ॥

वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविष्णुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ १ ॥ -मनु० (३.२)

જ્યારે યથાવત્ બ્રહ્મચર્ય પાળી આચાર્યોનુકૂલ વર્તી, ધર્મથી ચાર, જાણ કે ભે અથવા એક વેદ સાંજોપાંચ ભણી તથા જેનું બ્રહ્મચર્ય ખરિદા ન થયું હોય તે, પુરુષ અથવા સ્ત્રી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે (૧.)

તં પ્રતીતં સ્વધર્મેણ ब्रह्मदायहरं पितुः ।

સગ્રિવણં તત્ત્વ આમીનમર્હયેત્પ્રથમં ગદા ॥ ૨ ॥ -મનુ० (૩.૩)

જે સ્વધર્મ અર્થાત્ યથાવત્ આચાર્ય અને શિષ્યનો ધર્મ છે તેથી યુક્ત પિતા, જનક કે અધ્યાપકનો બ્રહ્મદાય એટલે વિદ્યારૂપ ભાગનું મહાજ્ઞ અને માળા પાસના કરનારો પોતાના પલંગપર એટલા આચાર્યનો પ્રથમ ગોદાનધી સત્કાર કરે, તેમ તેના જ લક્ષણયુક્ત વિદ્યાર્થીનો પણ કન્યાનો પિતા ગોદાનધી સત્કાર કરે, (૨)

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्धेत द्विजो धार्या सवर्णां लक्षणां चिताम् ॥ ૩ ॥ -મનુ० (૩.૪)

ગુરુની આજ્ઞા લઈ, સ્નાન કરી, ગુરુદુલથી અનુક્રમપૂર્વક આવી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતાના વર્ણાનુકૂલ સુન્દર લક્ષણયુક્ત કન્યા સાથે વિવાહ કરે, ॥ ૩ ॥

असपिण्डा च या मातृगमगोत्रा च या पितुः ।

मा प्रणस्ता द्विजातीनां दाग्वર્त्मणि मैथुने ॥ ૪ ॥ -મનુ० (૩.૫)

જે કન્યા માતાના કુલની છ પેઢીમાં ન હોય અને પિતાના ગોત્રની ન હોય તે કન્યા સાથે વિવાહ કરવો ઉચિત છે, ॥ ૪ ॥

એનું ને પ્રયોજન છે કે :- પરોક્ષપ્રિયા इव हि देवाः प्रत्यक्षः द्विषः ॥ -જનપથ૦ (૧૩. ૬. ૧૧. ૨)

ને નિશ્ચિત વાત છે કે જેવી પરોક્ષ વસ્તુમાં પ્રીતિ હોય છે, તેવી પ્રત્યક્ષમાં હોતી નથી. જેમ કોઈએ મિત્રી-સાકરના ગુણ સાંભળ્યા હોય અને તે જાણી ન હોય, તો તેનું મન તેમાં રમ્યા કરે છે; જેમ કોઈ પરોક્ષ વસ્તુની પ્રશંસા સાંભળી મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે, તેમ દૂરસ્થ અર્થાત્ જ પોતાના ગોત્ર કે માતાના કુળની નિકટ સમ્બન્ધની ન હોય, તેવી જ કન્યા સાથે વરનો વિવાહ થયો જોઈએ. નિકટ અને દૂર વિવાહ કરવામાં ગુણ એ છે :-

(૧) એક - જે બાળકો બાલ્યાવસ્થાથી નિકટ કહે છે, તે પરસ્પર ક્રીડા અને લડાઈ અને પ્રેમ કરતાં, એકબીજાનાં ગુણ, દોષ, સ્વભાવ અથવા બાલ્યાવસ્થાના વિષદીન આવરણ જાણે છે અને એકબીજાને નબળા પણ જાણે છે, તેમનો પરસ્પર વિવાહ થવાથી પ્રેમ કદી અંધારું શકતો નથી.

(૨) બીજું - જેમ પાણીમાં પાણી મળવાથી વિલયણ ગુણ પેદા થતો નથી, તેમ એક ગોત્ર પિતૃ કે માતૃ-કુળમાં વિવાહ થવામાં પાતુઓની અદલબદલી ન થવાથી ઉત્તમિ થતી નથી.

(૩) ત્રીજું - જેમ દૂધમાં સાકર કે સૂંઢ વગેરે ઔષધિઓનો યોગ થવાથી ઉત્તમતા આવે છે, તેમ બિન્ન ગોત્ર, માતૃ-પિતૃ કુલથી પૃથક્ વર્તમાન સ્ત્રી-પુરુષોનો વિવાહ થવો ઉત્તમ છે.

(૪) ચોથું - જેમ એક દેશમાં રોગી હોય તે બીજા દેશમાં વાયુ અને ખાનપાન બદલવાથી રોગરહિત થઈ જાય છે, તેમ દૂર દેશસ્થોના વિવાહ થવામાં ઉત્તમતા છે.

(૫) પાંચમું - નિકટ સમ્બન્ધ કરવામાં એકબીજાની નિકટ હોવામાં સુખ-દુઃખનું ભાન અને વિરોધ થવો પણ સંભવ છે. દૂર દેશસ્થોમાં નહીં અને દૂરસ્થોના વિવાહમાં દૂર-દૂર પ્રેમની દોરી લાંબી વધતી જાય છે. નિકટસ્થ વિવાહમાં નહીં.

(૬) છઠ્ઠું - દૂર દૂર દેશના વર્તમાનની અને પદાર્થોની પ્રાપ્તિ પણ દૂર સમ્બન્ધ થવાથી સહજતાથી થઈ શકે છે, નિકટ વિવાહ થવામાં નહીં, એથી :-

દુહિતા દુર્હિતા દૂરેહિતા ઘવતીતિ ॥ -નિરુક્ત૦ (૩.૪)

કન્યાનું નામ દુહિતા એટલા માટે છે કે એનો વિવાહ દૂર દેશમાં થવાથી હિતકારી થાય છે, નિકટ રહેવામાં નહીં.

(૭) સાતમું - કન્યાના પિતૃકુળમાં દારિદ્ર્ય હોવાનો પણ સંભવ છે. કેમ કે જ્યારે જ્યારે કન્યા પિતૃકુળમાં આવશે, ત્યારે ત્યારે તેને કંઈને કંઈ આપવું જ પડશે.

(૮) આઠમું - કોઈ નિકટ હોવાથી એકબીજાના પોત-પોતાના પિતૃકુળની સહાયનું ધમંડ રહેશે અને જ્યારે બન્નેની વયમાં કંઈ પણ વૈમનસ્ય થશે, ત્યારે સ્ત્રી ઝટ દઈને પિતૃકુળમાં જતી રહેશે. તેથી અન્યોન્યની નિન્દા અને વિરોધ પણ અધિક થશે. કેમ કે પ્રાયઃ સ્ત્રીઓના સ્વભાવ તીક્ષ્ણ અને મૃદુ હોય છે. ઇત્યાદિ કારણોથી પિતાના સમાન ગોત્ર, માતાની છ પેઢી અને સમીપ દેશમાં વિવાહ કરવો સારો નથી.

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોઽજાવિધનધાન્યતઃ ।

સ્ત્રીસમ્બન્ધે દર્શીતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ ॥ -મનુ૦ (૩.૬)

ભલે ગમે તેટલાં ધન, ધાન્ય, ગાય, બકરી, હાથી, ઘોડા, રાજ્ય અને શ્રી આદિથી સમૃદ્ધ કુળ હોય, તો પણ વિવાહ સમ્બન્ધમાં નિમ્ન લિખિત દશ કુળોનો ત્યાગ કરવો.

હીનશ્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચન્દ્રો રોમશર્શસમ્ ।

ક્ષય્યામયાવ્યપસ્મારિશ્ચિત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥ -મનુ૦ (૩.૭)

જે કુલ સત્ક્રિયાથી હીન, સત્પુરુષોથી રહિત, વેદાધ્યયનથી વિમુખ, શરીર પર મોટી મોટી રુવાંટી કે હરસ, ક્ષય, દમ, ખાંસી, આમાશય, વાઈ, શ્વેતકુષ્ઠ અને ગલિતકુષ્ઠ યુક્ત કુળોની કન્યા કે વરનો પરસ્પર વિવાહ ન થવો જોઈએ. કેમ કે તે સર્વ દુર્ગુણ અને રોગ વિવાહ કરનારના કુળમાં પણ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે ઉત્તમ કુળનાં છોકરા-છોકરીનો જ વિવાહ થવો જોઈએ.

નોદ્દહેત્કપિલાં કન્યાં નાઽધિકાઙ્ગીં ન રોગિણીમ્ ।

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન યાચાટાન્ન પિદ્મલામ્ ॥ -મનુ૦ (૩.૮)

ન પીળા વર્ણની, ન અધિકાંગી અર્થાત્ પુરુષથી લાંબી કે જાડી, ન અધિક બલવાળી, ન રોગયુક્તા, ન લોભરહિતા, ન અતિ લોભવાળી, ન બકવાદ કરનારી અને ન ભૂરા નેત્રવાળી.

નક્ષત્રવૃક્ષનદીનામ્ની નાન્ત્યપર્વતનામિકામ્ ।

ન વક્ષ્યહિપ્રેષ્યનામ્ની ન ચ ભીષણનામિકામ્ ॥ મનુ૦ (૩.૯)

ન ઋક્ષ અર્થાત્ અશ્વિની, ભરણી, રોહિણી, રેવતીબાઈ, ચિત્તરી આદિ નક્ષત્ર નામની; તુલસી, ગેંદા, ગુલાબ, ચમ્પા, ચમેલી આદિ વૃક્ષ નામની; ગંગા, યમુના આદિ નદી નામની; ચાંડાલી આદિ અન્ત્ય નામની; વિન્ધ્યા, હિમાલયા, પાર્વતી આદિ પર્વત નામની; કોકિલા, મેના આદિ પક્ષીની નામની; નાગી, ભુજંગા આદિ સર્પ નામની; માધોદાસી, મીરાદાસી આદિ પ્રેષ્ય નામની; અને ભીમકુંવરી, ચંડિકા, કાલી આદિ ભીષણ નામની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો નહીં. કેમ કે એ નામ કુત્સિત અને અન્ય પદાર્થોનાં પણ છે.

અબ્જઙ્ગાઙ્ગી સૌમ્યનામ્ની હંસવાણગામિનીમ્ ।

તનુલોમકેશદશનાં મૃદ્ધઙ્ગીમુદ્ધેત્તિત્રયમ્ ॥ મનુ० (૩.૧૦)

જેના અંગો સરળ, સીધાં અને વિરુદ્ધ ન હોય, જેનું નામ સુંદર, અર્થાત્ યશોદા, સુખદા આદિ હોય, જેની ચાલ હંસ અને હથડી તુલ્ય હોય, સૂક્ષ્મ લોમ, કેશ અને દાંત વાળી અને જેનું સર્વાંગ કોમળ હોય, એવી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - વિવાહનો સમય અને પ્રકાર કયો ઉત્તમ છે ?

ઉત્તર - સોળ વર્ષથી લઈને ચોવીસ વર્ષ પર્યન્ત કન્યાનો અને પચ્ચીસમા વર્ષથી લઈને ઇટમા વર્ષ પર્યન્ત પુરુષના વિવાહનો સમય ઉત્તમ છે. એમાં પણ જે સોળમાં અને પચ્ચીસમાં વિવાહ કરે તે નિકૃષ્ટ, અઠાર-વીસની સ્ત્રી અને ત્રીસ-પાંત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષના પુરુષનો મધ્યમ, ચોવીસ વર્ષની સ્ત્રી અને અડતાલીસ વર્ષના પુરુષનો વિવાહ ઉત્તમ છે, જે દેશમાં આ રીતે વિવાહનો વિધિ શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્મચર્ય તથા વિદ્યાભ્યાસ વધારે હોય છે, તે દેશ સુખી હોય છે અને જે દેશમાં બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાબ્રહ્મચરિત બાલ્યાવસ્થામાં અને અયોગ્યોનો વિવાહ થાય છે, તે દેશ દુઃખમાં ડૂબી જાય છે; કેમ કે બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાના બ્રહ્મપૂર્વક વિવાહના સુધારાથી જ સર્વ વાતોનો સુધાર અને બગડવાથી બચાડ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન - અષ્ટવર્ષા ભવેદ્ગૌરી નવવર્ષા ચ રેહિણી । દશવર્ષા ભવેત્કન્યા તત્ત ઋર્ધ્વં રજસ્વલા ।

માતા સૈવ પિતા તસ્યા જ્યેષ્ઠે ઘ્રાતા તર્ધૈવ ચ । ત્રયસ્તે નરકં યાન્તિ દૃષ્ટ્વા કન્યાં રજસ્વલામ્ ॥

આ શ્લોકો પારાશરી અને શીખ્રબોધમાં લખ્યા છે. અર્થ એ છે કે કન્યા આઠમે વર્ષે ગૌરી, નવમે વર્ષે રોહિણી, દશમે વર્ષે કન્યા અને એ ઉપરાન્તની રજસ્વલા સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. દશમાં વર્ષ સુધીમાં વિવાહ ન કરીને રજસ્વલા કન્યાને જોઈ તેનાં માતા, પિતા અને તેનો મોટો ભાઈ એ ત્રણેય નરકમાં જાય છે.

ઉત્તર - બ્રહ્મોવાચ-

एकक्षणा भवेद्गौरी द्विक्षणेयन्तु रोहिणी । त्रिक्षणा सा भवेत्कन्या हत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ १ ॥

माता पिता तथा भ्राता मातुलो भगिनी स्वकाः । सर्वे ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ २ ॥

આ સઘોનિર્મિત બ્રહ્મપુરાણમાં વચનો છે.

અર્થ - જેટલા સમયમાં પરમાણુ એક પલટો ખાય, એટલા સમયને કાળ કહે છે. જ્યારે કન્યા જન્મે ત્યારે એક કાળમાં ગૌરી, બીજી કાળે રોહિણી, ત્રીજી કાળે કન્યા અને ચોથી કાળે રજસ્વલા થઈ જાય છે. એ રજસ્વલાને જોઈને તેનાં માતા, પિતા, ભાઈ, મામા અને બહેન સર્વે નરકમાં જાય છે.

પ્રશ્ન - એ શ્લોક પ્રમાણ નથી.

ઉત્તર - કેમ પ્રમાણ નહીં ? શું બ્રહ્માજીના શ્લોક પ્રમાણ નહીં ? તો તમારા પણ પ્રમાણ થઈ શકતા નથી.

પ્રશ્ન - વાહ ! વાહ ! પરાશર અને કાશીનાથના પણ પ્રમાણ નથી માનતા ?

ઉત્તર - વાહજી વાહ ! શું તમે બ્રહ્માજીના પણ પ્રમાણ નથી માનતા ? શું પરાશર અને કાશીનાથથી બ્રહ્માજી મોટા નથી ? જો તમે બ્રહ્માજીના શ્લોકોને નથી માનતા, તો અમે પણ પરાશર અને કાશીનાથના શ્લોકોને માનતા નથી.

પ્રશ્ન - તમારા શ્લોકો અસંભવ હોવાથી પ્રમાણ નથી. કેમ કે સહસ્ત્ર કાળો જન્મ સમયમાં જ વીતી જાય છે, તો વિવાહ કેમ થઈ શકે ? અને તે સમયે વિવાહ કરવાનું કંઈ કળ પણ દેખાતું નથી.

ઉત્તર - જો અમારા શ્લોકો અસંભવ છે, તો તમારા પણ અસંભવ છે; કેમકે આઠમે, નવમે અને દશમે વર્ષે વિવાહ કરવો એ પણ નિષ્ફળ છે. કેમ કે સોળ વર્ષ પશ્ચાત્ સ્ત્રીનો અને પચ્ચીસ વર્ષ પશ્ચાત્ પુરુષનો વિવાહ કરવાથી પુરુષનું વીર્ય પરિપક્વ, શરીર બલિષ્ઠ, સ્ત્રીનું ગર્ભાશય પૂર્ણ અને શરીર પણ બલયુક્ત હોવાથી સન્તાન ઉત્તમ થાય છે.* જેમ આઠ વર્ષની કન્યામાં સન્તાનોત્પત્તિનું થવું અસંભવ છે, તેમ ગૌરી, રોહિણી એ નામ આપવાં પણ અયુક્ત છે. જો ગૌરી કન્યા ન હોય કિન્તુ કાળી હોય તો તેનું નામ ગૌરી રાખવું વ્યર્થ છે અને ગૌરી મહાદેવની સ્ત્રી, રોહિણી વસુદેવની સ્ત્રી હતી, તેને તમે પૌરાણિક લોકો માતૃ સમાન માનો છો. જો કન્યામાત્રમાં ગૌરી આદિની ભાવના કરો છો તો પછી તેની સાથે વિવાહ કરવો કેવી રીતે સંભવે અને ધર્મયુક્ત થઈ શકે? એથી તમારા અને અમારા બે-બે શ્લોક મિથ્યા જ છે. કેમ કે જેમ અમે "બ્રહ્મોવાચ" કરી શ્લોક બનાવ્યા છે, તેમ તે પણ પરાશરાદિના નામથી બનાવી દીધા છે. એથી એ સર્વનાં પ્રમાણ છોડીને વેદોનાં પ્રમાણથી સર્વ કાર્ય કરો. જુઓ મનુમાં :-

ત્રીણિ વર્ષાણ્યૂદીક્ષેત કુમાર્યનુમતી સતી ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ મનુ० (૧.૧૦)

કન્યા રજસ્વલા થાય પછી ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત પતિની શોધ કરીને પોતાને તુલ્ય પતિને પ્રાપ્ત થાય. જ્યારે પ્રતિમાસે રજોદર્શન થાય છે, ત્યારે ત્રણ વર્ષમાં ૩૬ વાર રજસ્વલા થયા પછી વિવાહ કરવો યોગ્ય છે. એથી પૂર્વ નહીં.

काममारणासिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न चैकैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ -મનુ० (૧.૮૧)

ભલે છોકરો-છોકરી મરણ પર્યન્ત કુવારા રહે, પરન્તુ અસદૃશ અર્થાત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળાનો વિવાહ કદી ન થવો જોઈએ. એથી સિદ્ધ થયું કે પૂર્વોક્ત સમયની પૂર્વે અથવા અસદૃશોનો વિવાહ થવો યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન - વિવાહ માતા-પિતાને આધીન હોવો જોઈએ કે છોકરા-છોકરીને આધીન ?

ઉત્તર - છોકરા-છોકરીને આધીન વિવાહ થવો ઉત્તમ છે. જો માતા-પિતા વિવાહ કરવા કદી વિચારે તો પણ છોકરા-છોકરીની પ્રસન્નતા વિના ન થવો જોઈએ. કેમ કે એકબીજાની પ્રસન્નતાથી વિવાહ થવામાં વિરોધ થણો ઓછો થાય છે અને સન્તાન ઉત્તમ થાય છે. અપ્રસન્નતાના વિવાહમાં નિત્ય કલેશ જ થાય છે. વિવાહમાં મુખ્ય પ્રયોજન વર અને કન્યાનું છે, માતા-પિતાનું નહીં, કેમકે જો તેમનામાં પરસ્પર પ્રસન્નતા રહે,

* ઉક્તિ સમયથી ઓછા આયુવાળો સ્ત્રી-પુરુષના ગર્ભાધાન વિષયમાં મુનિવર પન્વન્તરિક્ષ સુશ્રુત(શારીરસ્થાન અ.૧૦.૪૭.૪૮) માં નિષેધ કરે છે :-

ऊनषोडशवर्षायामप्रातः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ ૧ ॥

जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥ ૨ ॥

અર્થ - સોળ વર્ષથી ન્યૂન વયવાળી સ્ત્રીમાં પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછા આયુવાળો પુરુષ જો ગર્ભસ્થાપન કરે, તો તે કુક્ષિસ્થ રહેલા ગર્ભ વિપત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પૂર્ણકાલ પર્યન્ત ગર્ભાશયમાં રહીને ઉત્પન્ન થતો નથી.

અથવા જો ઉત્પન્ન થાય તો ચિરકાલ સુધી જીવતો નથી અને જીવે તો દુર્બલેન્દ્રિય થાય છે. એ કારણથી અતિબાલ્યાવસ્થાવાળી સ્ત્રીમાં ગર્ભસ્થાપન ન કરવું.

આવા આવા શાસ્ત્રોક્ત નિયમ અને સૃષ્ટિકર્મને જોઈને તથા બુદ્ધિપૂર્વક વિચારવાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે સોળ વર્ષથી ઓછી સ્ત્રી અને પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછા આયુવાળો પુરુષ કદી ગર્ભાધાન કરવા યોગ્ય નથી હોતાં. એ નિયમોથી વિપરીત જે વર્તે છે તે દુઃખનાં માગી થાય છે. ૬૦ સ૦ ॥

તો તેમને સુખ મળે અને વિરોધ રહે તો તેમને જ દુઃખ થાય છે અને :-

સન્તુષ્ટો ભાર્યયા ભર્તા ભર્તા ભાર્ય્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ -મનુ० (૩.૬)

જે કુલમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સદા પ્રસન્ન રહે છે. તે જ કુલમાં આનન્દ, લક્ષ્મી અને કીર્તિ નિવાસ કરે છે અને જ્યાં વિરોધ તથા કલહ હોય છે, ત્યાં દુઃખ, દરિદ્રતા અને નિન્દા નિવાસ કરે છે.

એથી જે સ્વયંવરની રીતિ આર્યાવર્તમાં પરમ્પરાથી ચાલતી આવી છે, તે જ વિવાહ ઉત્તમ છે. જ્યારે સ્ત્રી પુરુષો વિવાહ કરવા ઇચ્છે ત્યારે વિદ્યા, વિનય, શીલ, રૂપ, આયુ, બળ, કુળ અને શરીરનાં પરિમાણાદિ યથાયોગ્ય હોવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી એનો મેળ થતો નથી, ત્યાં સુધી વિવાહમાં કાંઈ પણ સુખ મળતું નથી અને બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ કરવાથી પણ સુખ મળતું નથી.

યુવા સુવાસાઃ પરિવૃત્ત આગાત્સ ડ શ્રેયાન્ભવતિ જાયમાનઃ ।

તં ધીરાસઃ કલ્પય ઉગ્રયન્તિ સ્વાધ્યોઃ મનસા દેવયન્તઃ ॥ ૧ ॥

-જ્ઞ૦ ॥ મં० ૩. સૂ० ૮. મં० ૪ ॥

આ યેનવો ધુનયન્તામશિશ્વોઃ સર્વદુઃખાઃ શશયા અગ્રદુઃખાઃ ॥

નવ્યાનવ્યા યુવતયો ભવન્તીર્મહદેવાનામસુરત્વમેકમ્ ॥ ૨ ॥

-જ્ઞ૦ ॥ મં० ૩. સૂ० ૫૫. મં० ૧૬ ॥

પૂર્વીરહં શરદઃ શશ્રમાણા દોષાવસ્તોરુષસો જરયન્તીઃ ।

મિનાતિ શ્રિયં જરિમા તનૂનામપ્યુ નુ પત્નીર્વૃષણો જગમ્યુઃ ॥ ૩ ॥

-જ્ઞ૦ ॥ મં० ૧. સૂ० ૧૭૧. મં० ૧ ॥

જે પુરુષ (પરિવૃત્તઃ) બધી રીતે યજ્ઞોપવીત, બ્રહ્મચર્ય સેવનથી ઉત્તમ શિક્ષા અને વિદ્યાયુક્ત તથા (સુવાસાઃ) સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરેલો બ્રહ્મચર્યયુક્ત (યુવા) પૂર્ણ જુવાન હોઈને વિદ્યા અહણ કરી ગૃહાશ્રમમાં (આગાત્) આવે છે, (સ,ડ) તે જ બીજા વિદ્યાજન્મમાં (જાયમાનઃ) પ્રસિદ્ધ થઈને (શ્રેયાન્) અતિશય શોભાયુક્ત મંગલકારી (ભવતિ) થાય છે. (સ્વાધ્યઃ) સારી રીતે ધ્યાનયુક્ત (મનસા) વિજ્ઞાનથી (દેવયન્તઃ) વિદ્યાવૃદ્ધિની કામનાયુક્ત (ધીરાસઃ) ધૈર્યયુક્ત (કલ્પયઃ) વિદ્વાન્ લોકો (તમ્) તે જ પુરુષને (ઉગ્રયન્તિ) ઉગ્રતિશીલ કરીને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે અને જે બ્રહ્મચર્યનું ધારણ, વિદ્યા અને ઉત્તમ શિક્ષાનું અહણ કર્યા વિના કે બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ કરે છે, તે સ્ત્રી-પુરુષ નષ્ટ-બ્રષ્ટ થઈને વિદ્વાનોમાં પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતાં નથી. ॥૧॥

જે (અગ્રદુઃખાઃ) કોઈએ દોહી ન હોય તેવી (યેનવઃ) ગાયો સમાન (અશિશ્વોઃ) બાલ્યાવસ્થાથી રહિત (સર્વદુઃખાઃ) સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ વ્યવહારોને પૂર્ણ કરનારી (શશયાઃ) કુમારાવસ્થાને ઉલ્લંઘન કરનારી (નવ્યાનવ્યાઃ) નવીન નવીન શિક્ષા અને અવસ્થાથી પૂર્ણ (ભવન્તીઃ) વર્તમાન (યુવતયઃ) પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં રહેલી સ્ત્રીઓ (દેવાનામ્) બ્રહ્મચર્ય, સુનિયમોથી પૂર્ણ વિદ્વાનોના (એકમ્) અદ્વિતીય (મહત્) મોટા (અસુરત્વમ્) પ્રજ્ઞા-શાસ્ત્રની શિક્ષાયુક્ત પ્રજ્ઞામાં રમણના ભાવાર્થને પ્રાપ્ત થતી તરુણ પતિઓને પ્રાપ્ત થઈને (આધુનયન્તામ્) ગર્ભ ધારણ કરે. કદી ભૂલથી પણ બાલ્યાવસ્થામાં પુરુષનું મનથી પણ ધ્યાન ન કરે. કેમ કે એ જ કર્મ આ લોક અને પરલોકના સુખનું સાધન છે. બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહથી જેટલો પુરુષનો નાશ થાય, તેથી અધિક સ્ત્રીનો નાશ થાય છે. ॥૨॥

જેમ (નુ) શીઘ્ર (શશ્રમાણાઃ) અત્યંત શ્રમ કરનાર (વૃષણઃ) વીર્યસીચનમાં સમર્થ પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં

પુરુષ (પત્નીઃ) યુવાવસ્થાનાં હૃદયોને પ્રિય સ્ત્રીઓને (જગમ્યુઃ) પ્રાપ્ત થઈ પૂર્ણ શતવર્ષ કે તેનાથી વધારે આયુને આનન્દથી ભોગવતો અને પુત્ર-પૌત્રાદિથી સંયુક્ત રહે છે, તેમ સ્ત્રી-પુરુષ સદા વર્તે. જેમ (પૂર્વોઃ) પૂર્વ વર્તમાન (શરદઃ) શરદ્ઋતુઓ અને (જર્યન્તિઃ) વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનાર (ઊવસઃ) સવારની વેળાને (ક્ષેષાઃ) રાત્રિ અને (વસ્તોઃ) દિન (તનૂનામ્) શરીરોની (ઝિયમ્) શોભાને (જરિયા) અતિશય વૃદ્ધપણું, બલ અને શોભાને (મિનાતિ) દૂર કરી દે છે, તેથી (અહમ્) હું સ્ત્રી કે પુરુષ (ડ) ઉત્તમ પ્રકારે (અપિ) નિશ્ચય કરી બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યા, શિક્ષા, શરીર, આત્માનું બળ અને યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીને જ વિવાહ કરું. આથી વિરુદ્ધ કરવું વેદ વિરુદ્ધ હોવાથી સુખદાયક વિવાહ કદી થઈ શકતો નથી. ॥૩૦॥

જ્યાં સુધી આ રીતે સૌ ઋષિ, મુનિ, રાજા, મહારાજા અને આર્ય લોકો બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યા ભણીને જ સ્વયંવર વિવાહ કરતા હતા, ત્યાં સુધી આ દેશની સદા ઉન્નતિ થતી હતી. જ્યારથી આ બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યાઓનું ન ભણવું અને બાલ્યાવસ્થામાં પરાધીન અર્થાત્ માતા-પિતાને આધીન વિવાહ થવા લાગ્યા ત્યારથી ક્રમશઃ આર્યાવર્ત દેશની હાનિ થતી ચાલી આવી છે. એટલા માટે એ દુષ્ટ કર્મને સજ્જન લોક પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વયંવર વિવાહ કર્યા કરે અને તે પણ વિવાહ વર્ણાનુક્રમથી કરવો અને તે વર્ણવ્યવસ્થા પણ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ મુજબ હોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન - શું જેનાં માતા-પિતા બ્રાહ્મણ હોય, તે જ બ્રાહ્મણ થાય છે; પણ જેનાં માતા-પિતા અન્ય વર્ણસ્થ હોય તેનાં સન્તાન શું કદી બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે ?

ઉત્તર - હા, ઘણા થઈ ગયા, છે અને થશે પણ. જેમ કે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જાબાલ ઋષિ બ્રહ્માત્રકુળ, મહાભારતમાં વિશ્વામિત્ર સત્રિય વર્ણ અને માતંગ ઋષિ ચાણક્ય કુળમાંથી બ્રાહ્મણ થઈ ગયા હતા. અત્યારે પણ જે ઉત્તમ વિદ્યા-સ્વભાવવાળા છે, તે જ બ્રાહ્મણને યોગ્ય અને મૂર્ખ શૂદ્રને યોગ્ય હોય છે અને તેમ આગળ પણ થશે.

પ્રશ્ન - વારુ, જે રજ-વીર્યથી શરીર થયું તે બદલાઈને અન્ય વર્ણને યોગ્ય કેમ થઈ શકે ?

ઉત્તર - રજ-વીર્યના યોગથી બ્રાહ્મણ શરીર થતું નથી કિન્તુ :-

સ્વાધ્યાયેન જપેર્હોમૈસ્ત્રૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ । મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥

-મનુ (૨.૨૮)

આનો અર્થ પૂર્વ કરી ગયા છીએ, છતાં અહીં પણ સંક્ષેપમાં કરીએ છીએ. (સ્વાધ્યાયેન) ભણવું-મજાવવું, (જપૈઃ) વિચાર કરવો-કરાવવો, (હોમૈઃ) અનેક પ્રકારના હોમનું અનુષ્ઠાન, (ત્રૈવિદ્યેન) સમ્પૂર્ણ વેદોને શબ્દ, અર્થ, સમ્બન્ધ અને સ્વરોચ્ચારણ સહિત ભણવા-ભણાવવા, (ઇજ્યયા) પૌર્ણમાસી, ઇષ્ટિ આદિનું કરવું, પૂર્વોક્ત વિધિપૂર્વક (સુતૈઃ) ધર્મથી સન્તાનોત્પત્તિ કરવી, (મહાયજ્ઞૈશ્ચ) પૂર્વોક્ત બ્રહ્મયજ્ઞ, કેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, વૈશ્વદેવયજ્ઞ અને અતિથિયજ્ઞ, (યજ્ઞૈશ્ચ) અગ્નિષ્ટોમાદિયજ્ઞ, વિદ્વાનોનો સંગ, સત્કાર, નન્યભાષણ, પરોપકારાદિ સત્કર્મ કરવાં અને સમ્પૂર્ણ શિલ્પવિદ્યાદિ ભણીને દુષ્ટાચાર છોડી શ્રેષ્ઠાચારમાં ર્તવાથી (ઇયમ્) આ (તનુઃ) શરીર (બ્રાહ્મી) બ્રાહ્મણનું (ક્રિયતે) બનાવવામાં આવે છે.

શું આ શ્લોકને તમે નથી માનતા ? માનો છો, તો પછી રજ-વીર્યના યોગથી વર્ણવ્યવસ્થા કેમ માનો છો ? હું એકલો જ નથી માનતો, કિન્તુ ઘણા લોકો પરમ્પરાથી એમ જ માને છે.

પ્રશ્ન - શું તમે પરમ્પરાનું પણ ખંડન કરશો ?

ઉત્તર - નહીં, પરન્તુ તમારી ઊલટી સમજને નહીં માનીને ખંડન પણ કરીએ છીએ.

પ્રશ્ન - અમારી ઊલટી અને તમારી સૂલટી સમજ છે, તેમાં શું પ્રમાણ ?

ઉત્તર - એ જ પ્રમાણ છે કે જે તમે પાંચ-સાત પેઢીઓના વર્તમાનને સનાતન વ્યવહાર માનો છો, અને અમે વેદ તથા સૃષ્ટિના આરંભથી આજ પર્યન્તની પરમ્પરાને માનીએ છીએ. જુઓ ! જેનો પિતા શ્રેષ્ઠ તેનો પુત્ર દુષ્ટ હોય છે. અને જેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠ તેનો પિતા દુષ્ટ તથા ક્યાંક બંને શ્રેષ્ઠ કે દુષ્ટ જણાય છે. એટલા માટે તમે ભ્રમમાં પડ્યા છો. જુઓ ! મનુ મહારાજે શું કહ્યું છે.

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्तं लिख्यते ॥ -મનુ (૪.૧૭૮)

જે માર્ગે તેના પિતા, પિતામહ ચાલ્યા હોય તે માર્ગમાં સન્તાન પણ ચાલે. પરન્તુ (સત્તામ) જો પિતા પિતામહ, સત્પુરુષ હોય તો જ તેમના માર્ગમાં ચાલવું. જો પિતા, પિતામહ દુષ્ટ હોય, તો તેમના માર્ગમાં કદી ન ચાલવું. કેમ કે ઉત્તમ ધર્માત્મા પુરુષોના માર્ગમાં ચાલવાથી દુઃખ કદી નથી થતું, એ મત તમે માનો છો કે નહીં ?

હા, હા, માનીએ છીએ.

વળી, જુઓ પરમેશ્વરની પ્રકાશિત જે વેદોક્ત વાત છે તે જ સનાતન છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ હોય તો કદી પણ સનાતન થઈ શકતી નથી. એમ જ સર્વ લોકોએ માનવું જોઈએ કે નહીં.

અવશ્ય માનવું જોઈએ.

જે એમ ન માને તો તેને કહો કે કોઈનો બાપ દરિદ્રી હોય અને તેનો પુત્ર ધનાઢ્ય બને, તો તે શું પોતાના પિતાની દરિદ્રાવસ્થાના અભિમાનથી ધન ફેંકી દે ? શું જેનો પિતા આંધળો હોય, તેનો પુત્ર પોતાનાં નેત્ર ફોડી નાખે ? જેનો પિતા કુકર્મી હોય, તો શું તેનો પુત્ર પણ કુકર્મ કરે ? નહીં નહીં, કિન્તુ જે જે પુરુષોનાં ઉત્તમ કર્મ હોય, તેમનું સેવન અને દુષ્ટ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો સર્વેને અત્યાવશ્યક છે.

જો કોઈ રજ-વીર્યના યોગથી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા માને અને ગુણ-કર્મોના યોગથી ન માને, તો તેને પૂછવું જોઈએ કે જો કોઈ પોતાના વર્ણને છોડીને નીચ, અન્યજ અથવા કિશિયન કે મુસલમાન થઈ ગયા હોય તેને પણ બ્રાહ્મણ કેમ નથી માનતા ? અહીં એમ જ કલેશો કે તેણે બ્રાહ્મણનાં કર્મ છોડી દીધાં, તેથી તે બ્રાહ્મણ નથી. એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે બ્રાહ્મણાદિનાં ઉત્તમ કર્મ કરે છે, તેને બ્રાહ્મણાદિ ગણવા જોઈએ. અને જે નીચ પણ ઉત્તમ વર્ણનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત હોય, તો તેમને પણ ઉત્તમ વર્ણમાં ગણવા જોઈએ. અને જે ઉત્તમ વર્ણવાળો હોઈને નીચ કર્મ કરે, તો તેને નીચ વર્ણમાં અવશ્ય ગણવો જોઈએ.

प्रमन - ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

આ યજુર્વેદના ૩૧ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો મન્ત્ર છે. એનો એ અર્થ છે કે બ્રાહ્મણ ઈશ્વરના મુખ, ક્ષત્રિય બાહુ, વૈશ્ય ઊરુ અને શૂદ્ર પગથી ઉત્પન્ન થયા છે. એથી જેમ મુખ ન બાહુ આદિ અને બાહુ આદિ ન મુખ બને છે એ જ પ્રકારે બ્રાહ્મણ ન ક્ષત્રિયાદિ અને ક્ષત્રિયાદિ બ્રાહ્મણ થઈ શકે નહીં.

ઉત્તર - એ મન્ત્રનો અર્થ જે તમે કર્યો તે બરાબર નથી, કેમકે અહીં પુરુષ અર્થાત્ નિરાકાર વ્યાપક પરમાત્માની અનુવૃત્તિ છે. જ્યારે તે નિરાકાર છે, ત્યારે તેના મુખાદિ અંગ સંભવી શકતાં નથી. જે મુખાદિ અંગવાન હોય તે પુરુષ અર્થાત્ વ્યાપક નહીં. અને જે વ્યાપક નહીં તે સર્વશક્તિમાન નથી, તે જગતનો સ્રષ્ટા, ધર્તા, પ્રલયકર્તા, જીવોનાં પુણ્ય-પાપોની વ્યવસ્થા કરનારો, સર્વજ્ઞ, અજન્મા, મૃત્યુરહિત આદિ વિશેષણ યુક્ત થઈ શકતો નથી.

માટે એનો અર્થ એ છે કે જે (અસ્ય) પૂર્ણ વ્યાપક પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં મુખ સદૃશ સર્વમાં મુખ્ય ઉત્તમ હોય તે (બ્રાહ્મણઃ) બ્રાહ્મણ, (બાહુ) બાહુર્વે બલં બાહુર્વે વીર્યમ્ ॥ શતપથ બ્રાહ્મણ ॥ બલ અને વીર્યનું નામ બાહુ છે. તે જેમાં અધિક હોય તે (સત્રિયઃ) સત્રિય, (ઝદ્રુ) કટિની નીચેના અને જાનુના ઉપરના ભાગનું ઊરુ નામ છે. જે સર્વ પદાર્થો અને સર્વ દેશોમાં ઊરુના બળથી જાય, આવે, પ્રવેશ કરે તે (વૈશ્યઃ) વૈશ્ય અને (પદ્મ્યામ્) જે પગ અર્થાત્ નીચ અંગ સદૃશ મૂર્ખત્વાદિ ગુણયુક્ત હોય તે શૂદ્ર છે.

અન્યત્ર શતપથબ્રાહ્મણાદિમાં પણ એ મન્ત્રનો એવો જ અર્થ કયો છે જેમ :-

યસ્માદેતે મુલ્હ્યાસ્તસ્માન્મુલ્હતો હાસુગ્યન્ત ઇત્યાદિ ॥

જેથી એ મુખ્ય છે, તેથી તે મુખથી ઉત્પન્ન થયા એવું કથન સંગત થાય છે અર્થાત્ જેમ મુખ સર્વ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પૂર્ણ વિદ્યા અને ઉત્તમ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત હોવાથી મનુષ્ય જાતિમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ કહેવાય છે. જ્યારે પરમેશ્વર નિરાકાર હોવાથી મુખાદિ અંગ જ નથી, તો મુખથી ઉત્પન્ન થવું એ વંધ્યા સ્ત્રીના પુત્રના વિવાહ થવા સમાન અસંભવ છે. અને જે મુખાદિ અંગોથી બ્રાહ્મણાદિ ઉત્પન્ન થયા હોત, તો ઉપાધાન કારણની સદૃશ બ્રાહ્મણાદિની આકૃતિ અવશ્ય હોત. જેમ મુખનો આકાર ગોળમટોળ છે, તેવાં જ તેમના શરીર પણ ગોળ-મટોળ મુખાકૃતિ સમાન હોવા જોઈએ. સત્રિયોનાં શરીર ભુજાની સદૃશ, વૈશ્યનાં ઊરુની તુલ્ય અને શૂદ્રનાં શરીર પગની સમાન આકારવાળાં હોવાં જોઈએ, પરન્તુ તેવાં તો નથી.

અને તમને જો કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જે જે મુખાદિથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તેને બ્રાહ્મણાદિની સંજ્ઞા લાગે, પરન્તુ તમારી નહીં, કેમકે જેમ બાકીના બીજા લોકો ગર્ભાશયથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તમે પણ થાઓ છો. તમે મુખાદિથી ઉત્પન્ન ન થવા છતાં બ્રાહ્મણાદિની સંજ્ઞાનું અભિમાન કરો છો. માટે તમારો કહેલો અર્થ વ્યર્થ છે અને જે અમે અર્થ કયો છે તે સત્ય છે. એમ જ અન્યત્ર પણ કહ્યું છે. જેમ કે :-

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણકૃતિ શૂદ્રતામ્ । ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવન્તુ વિદ્યાદૈશ્વર્યાતયૈવ ચ ॥

-મનુ (૧૦.૧૫)

જે શૂદ્રકુળમાં ઉત્પન્ન થઈને બ્રાહ્મણ, સત્રિય અને વૈશ્ય સમાન ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળો બને, તો તે શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણ, સત્રિય અને વૈશ્ય બની જાય છે. તેમજ જે બ્રાહ્મણ, સત્રિય અને વૈશ્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હોય અને તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ શૂદ્રની સદૃશ હોય, તો તે શૂદ્ર બની જાય છે. તેમજ સત્રિય કે વૈશ્યના કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર સમાન હોવાથી બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર પણ બની જાય છે. અર્થાત્ ચારે વર્ણમાં જે જે વર્ણને સદૃશ જે જે પુરુષ કે સ્ત્રી હોય તે તે વર્ણમાં ગણવામાં આવે છે.

ધર્મચર્યયા જઘન્યો ઘર્ણઃ પૂર્વ પૂર્વ ઘર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તી ॥ ૧ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો ઘર્ણો જઘન્ય જઘન્ય ઘર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તી ॥ ૨ ॥ આ આપસ્તમ્બનાં સૂત્ર છે.

ધર્માચરણથી નિકૃષ્ટ વર્ણ પોતાનાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જેને યોગ્ય હોય, તે વર્ણમાં ગણાવો જોઈએ. ॥૧॥ તેમ જ અધર્માચરણથી પૂર્વ અર્થાત્ ઉત્તમ વર્ણવાળો મનુષ્ય હોય, તે પોતાનાથી નીચા નીચા વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે તે વર્ણમાં ગણાવો જોઈએ. ॥૨॥

જેમ પુરુષ જે જે વર્ણને યોગ્ય હોય છે, તેમ સ્ત્રીઓની પણ વ્યવસ્થા સમજવી જોઈએ. એથી શું સિદ્ધ થયું કે એ પ્રકારે થવાથી સર્વ વર્ણ પોત-પોતાના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત થઈને શુદ્ધતા સહિત રહે છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણકુલમાં કોઈ સત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર સદૃશ ન રહે. અને સત્રિય વૈશ્ય તથા શૂદ્ર વર્ણ પણ શુદ્ધ રહે છે, અર્થાત્ વર્ણ-સંકરતા પ્રાપ્ત થશે નહીં. એથી કોઈ વર્ણની નિન્દા કે અયોગ્યતા પણ થશે નહીં.

પ્રશ્ન - જો કોઈને એક જ પુત્ર કે પુત્રી હોય, તે અન્ય વર્ણમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય તો તેનાં મા-બાપની

સેવા કોણ કરશે ? અને વંશચ્છેદન પણ થઈ જશે. માટે તેની શી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ ?

ઉત્તર - ન કોઈની સેવાનો ભંગ થશે અને ન કોઈનું વંશચ્છેદન પણ થશે. કેમકે તેમને પોતાનાં બાળક બાલિકાઓને બદલે સ્વવર્ણને યોગ્ય બીજાં સન્તાન વિદ્યાસભા અને રાજસભાની વ્યવસ્થાથી મળશે. એથી કાંઈ પણ અવ્યવસ્થા નહીં થાય.

આ શુભા-કર્મોથી વર્ણોની વ્યવસ્થા કન્યાઓની સોળમા વર્ષ અને પુરુષોની પચ્ચીસ વર્ષની પરીક્ષામાં નિયત કરવી જોઈએ અને એ જ ક્રમથી અર્થાત્ બ્રાહ્મણ વર્ણની સાથે બ્રાહ્મણીનો, ક્ષત્રિય વર્ણની સાથે ક્ષત્રિયાનો, વૈશ્ય વર્ણની સાથે વૈશ્યાનો અને શૂદ્ર વર્ણની સાથે શૂદ્રાનો વિવાહ થવો જોઈએ. ત્યારે જ પોત-પોતાના વર્ણોનાં કર્મો અને પરસ્પર પ્રીતિ પણ યથાયોગ્ય રહેશે.

એ ચારેય વર્ણોનાં કર્તવ્ય, કર્મ અને શુભ આ છે :-

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા । શનં પ્રતિગ્રહણીયં જ્ઞાણનામકલ્પયત્ ॥ ૧ ॥ (-મનુ ૧.૮૮)

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાજ્ઞયમેવ ચ । જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મસ્વભાવજન્મ ॥ ૨ ॥

-મંત્રી ૦ (૧૮.૪૧)

બ્રાહ્મણનાં ભણવું અને ભણાવવું, યજ કરવો અને કરાવવો, દાન લેવું અને દેવું એ છ કર્મ છે. પરન્તુ 'પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ' મનુ ૦ (૧૦.૧૦૮) અર્થાત્ પ્રતિગ્રહ કરવો નીચકર્મ છે. ॥૧॥

(શમઃ) મનથી દુષ્ટ કર્મની ઇચ્છા પણ ન કરવી, અને તેને અધર્મમાં કદી પણ પ્રવૃત્ત ન થવા દેવું, (દમઃ) શ્રોત્ર અને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને અન્યાયાચરણથી રોકી ધર્મમાં ચલાવવી, (તપઃ) સદા બ્રહ્મચારી જિતેન્દ્રિય રહીને ધર્માનુષ્ઠાન કરવું; (શૌચ) :-

અધિર્ગાત્રાણિ શુષ્યન્તિ મનઃ સત્યેન શુષ્યન્તિ ।

વિદ્યાતપોઘ્યો ધૃતાત્મા બુદ્ધિર્જાનેન શુષ્યન્તિ ॥ -મનુ ૦ (૫.૧૦૧)

જળથી બાહ્ય અંગો, સત્યાચારથી મન, વિદ્યા અને ધર્માનુષ્ઠાનથી જીવાત્મા અને જ્ઞાનથી બુદ્ધિ પવિત્ર થાય છે. ભીતરમાં રાગ દ્વેષાદિ દોષને અને બહારના મળોને દૂર કરી શુદ્ધ રહેવું, અર્થાત્ સત્યાસત્યના વિવેકપૂર્વક સત્યનું પ્રહણ કરવાથી અને અસત્યના ત્યાગથી નિશ્ચય પવિત્ર થાય છે. (ક્ષાન્તિ) અર્થાત્ નિન્દા-સ્તુતિ, સુખ-દુઃખ, શીતોષ્ણ, શુષ્કા-તૃષ્ણા, હાનિ-લાભ, માન-અપમાન આદિ હર્ષ-શોક છોડીને ધર્મમાં દૃઢ નિશ્ચય રહેવું. (આર્જવ) કોમલતા, નિરત્પિમાન, સરલતા, સરલસ્વભાવ રાખવો અને કુટિલતાદિ દોષ છોડી દેવા. (જ્ઞાનમ્) સર્વ વેદાદિ શાસ્ત્રોને સાંગોપાંગ ભણીને ભણાવવાનું સામર્થ્ય, વિવેક અને સત્યનો નિર્ણય કરવો; જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી અર્થાત્ જડને જડ, ચેતનને ચેતન જાણવી અને માનવી. (વિજ્ઞાનમ્) પૃથ્વીથી લઈને પરમેશ્વર પર્યન્તના પદાર્થોને વિશેષતાથી જાણીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ લેવો. (આસ્તિક્યમ્) કદી વેદ, ઈશ્વર, મુક્તિ, પૂર્વ પરજન્મ, ધર્મ, વિદ્યા, સત્સંગ, માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિની સેવાને ન છોડવી અને તેની નિન્દા કદી પણ કરવી નહીં, એ પંદર કર્મ અને શુભ બ્રાહ્મણ વર્ણસ્થ મનુષ્યોમાં અવશ્ય હોવાં જોઈએ. ॥૨॥ ક્ષત્રિય :-

પ્રજાનાં રક્ષણં જ્ઞાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપ્રસન્નિક્ષ્ણ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસ્તઃ ॥ -મનુ ૦ (૧.૮૧ ૩)

ન્યાયથી પ્રજાની રક્ષા અર્થાત્ પક્ષપાત છોડીને ઁછોનો સત્કાર અને દુષ્ટોનો તિરસ્કાર કરવો, સર્વ પ્રકારથી સર્વનું પાલન, (જ્ઞાન) વિદ્યા, ધર્મની પ્રવૃત્તિ અને સુખાત્રોની સેવામાં ધનાદિ પદાર્થોનો વ્યય કરવો, (ઇજ્યા) અગ્નિહોત્રાદિ યજ કરવા, (આધ્યયન) વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણવાં અને ભણાવવાં અને (વિષયેષુ) વિષયોમાં ન ફસીને જિતેન્દ્રિય રહી સદા શરીર અને આત્માથી બલવાન રહેવું. ॥૧॥

(શૌર્ય) સેંકડો કે સહસ્રોની સાથે પણ યુદ્ધ કરવામાં એકલાને ભય ન થવો, (તેજઃ) સદા તેજસ્વી અર્થાત્ દીનતા રહિત પ્રગલ્ભ દંઢ રહેવું, (યુતિ) પર્યવાન હોવું, (વાક્ય) રાજા અને પ્રજા સમ્બન્ધી વ્યવહાર અને સર્વ શાસ્ત્રોમાં અતિ ચતુર થવું, (યુદ્ધે) યુદ્ધમાં પણ દંઢ અને નિઃશંક રહીને તેનાથી કદી પણ પાછા ન હઠવું, ન નાસવું અર્થાત્ એ પ્રકારે યુદ્ધ કરવું કે જેથી નિશ્ચિત વિજય થાય, જો પોતે બચે, જો ભાગી છૂટવાથી કે શત્રુઓને દગો દેવાથી જાત થતી હોય, તો તેમ પણ કરવું, (જ્ઞાન) દાનશીલતા રાખવી, (ઈશ્વરભાવ) પ્રભુપાત રહિત થઈ સર્વની સાથે યથાયોગ્ય વર્તવું, વિચારીને આપવું, પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવી, તેનો કદી ભંગ થવા દેવો નહીં- એ અગિયાર ક્ષત્રિય વર્ણનાં કર્મ અને ગુણ છે. ૧૨। વૈશ્ય :-

પશૂનાં રક્ષણં જ્ઞાનમિત્યાધ્યયનમેવ ચ ।

ઘણિકવ્યયં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ -મનુ (૧.૧૦)

(પશુરક્ષા) ગાય આદિ પશુઓનું પાલન અને વર્દન કરવું, (જ્ઞાન) વિદ્યા અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા તથા કરાવવા માટે ધનાદિનો વ્યય કરવો, (ફજ્યા) અગ્નિહોત્ર આદિ યજ્ઞોનું કરવું, (અધ્યયન) વેદાદિ શાસ્ત્રોનું ભણવું, (ઘણિકવ્યય) સર્વ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવો, (કુસીદ) સેંકડે ચાર, છ, આઠ, બાર, સોળ કે વીસ આનાથી અધિક વ્યાજ અને મુદલથી બમણાં અર્થાત્ એક રૂપિયો આપ્યો હોય તો સો વર્ષમાં પણ એ રૂપિયાથી અધિક ન લેવા અને ન આપવા અને (કૃષિ) ખેતી કરવી એ વૈશ્યના ગુણ અને કર્મ છે. શૂદ્ર :-

एकमेव हि शूद्रस्य धनुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानाम् शुभ्रवामनસूयया ॥ -મનુ (૧.૧૧)

શૂદ્રને યોગ્ય છે કે નિન્દા, અભિમાન આદિ દોષોને છોડીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોની સેવા યથાવત્ કરવી અને તેનાથી જ પોતાનો નિર્વાહ કરવો, એ જ એક શૂદ્રનાં ગુણ અને કર્મ છે.

આ સંક્ષેપથી વર્ણોનાં ગુણ અને કર્મ લખ્યાં. જે જે પુરુષોમાં જે જે વર્ણનાં ગુણ-કર્મ હોય, તે તે વર્ણનો અધિકાર તેને આપવો. એવી વ્યવસ્થા રાખવાથી સર્વ મનુષ્ય ઉન્નતિશીલ બને છે, કેમ કે ઉત્તમ વર્ણોને ભય રહેશે કે જો અમારાં સન્તાન મૂર્ખત્વાદિ દોષયુક્ત નીવડશે, તો શૂદ્ર બની જશે, અને સન્તાન પણ ડરતાં રહેશે કે જો અમે ઉક્ત ચાલચલન અને વિદ્યાયુક્ત ન બનીશું તો શૂદ્ર થવું પડશે. અને એથી નીચ વર્ણને ઉત્તમ વર્ણસ્થ થવાને માટે ઉત્સાહ પણ વધશે.

વિદ્યા અને ધર્મ પ્રચારનો અધિકાર બ્રાહ્મણને આપવો કેમ કે પૂર્ણ વિદ્યાવાન અને પાર્શ્વિક હોવાથી તે કામને યથાયોગ્ય કરી શકે છે. ક્ષત્રિયોને રાજ્યનો અધિકાર આપવાથી કદી રાજ્યની હાનિ કે વિઘ્ન થતું નથી. પશુપાલનાદિનો અધિકાર વૈશ્યોને જ હોવો યોગ્ય છે. કેમકે એ કામને એ લોકો સારી રીતે કરી શકે છે. શૂદ્રને સેવાનો અધિકાર એટલા માટે છે કે તે વિદ્યારહિત મૂર્ખ હોવાથી વિજ્ઞાન સમ્બન્ધી કાર્ય કાંઈ પણ કરી શકતા નથી પરન્તુ શરીરનાં સર્વ કામ કરી શકે છે. આ પ્રકારે વર્ણોને પોતપોતાનાં અધિકારમાં પ્રવૃત્ત કરવા એ રાજા આદિ સત્ત્વજનોનું કામ છે.

વૈશ્યોનાં કર્મ

ब्राह्मो वैवસ્वाद्यार्षः प्राजापत्यस्तथाऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव પૈશાચશ્ચાહ્મોઽધમઃ ॥ -મનુ (૧.૧૧)

વિવાહ આઠ પ્રકારના હોય છે. (૧) બ્રાહ્મ, (૨) દૈવ, (૩) આર્ષ, (૪) પ્રાજાપત્ય, (૫) આસુર, (૬) ગાન્ધર્વ, (૭) રાક્ષસ અને (૮) પૈશાચ. આ વિવાહોની એવી વ્યવસ્થા છે કે વર-કન્યા બન્ને યથાવત્

બ્રહ્મચર્યથી પૂર્ણ વિદ્વાન, ધાર્મિક અને સુશીલ હોય, તેમનો પરસ્પર પ્રસન્નતાપૂર્વક વિવાહ થવો તે બ્રાહ્મ કહેવાય છે. વિસ્તૃત યજ્ઞ કરવામાં ઋત્વિકર્મ કરનારા જામાતાને અલંકારયુક્ત કન્યાનું દાન કરવું તે દૈવ. વર પાસે કાંઈ લઈ વિવાહ કરવો તે આર્ષ. ઉભયનો વિવાહ ધર્મવૃદ્ધિને અર્થે થવો તે પ્રાજ્ઞપત્ય. વર અને કન્યાને કાંઈ આપી વિવાહ કરવો તે આસુર. અનિયમ, અસમયે કોઈ કારણથી વર-કન્યાનો ઇચ્છાપૂર્વક પરસ્પર સંયોગ થવો તે ગાન્ધર્વ. યુદ્ધ કરી બળાત્કારે અર્થાત્ છીનવી, ઝૂંટવી કે કપટથી કન્યાનું ગ્રહણ કરવું તે રાક્ષસ. શયન કે મધ્યાદિપાન કરેલી ગાંડી કન્યાનો બળાત્કારે સંયોગ કરવો તે પૈશાચ વિવાહ કહેવાય છે.

આ સર્વ વિવાહોમાં બ્રાહ્મ વિવાહ સર્વોત્કૃષ્ટ; દૈવ (અને પ્રાજ્ઞપત્ય) મધ્યમ; આર્ષ, આસુર અને ગાન્ધર્વ નિકૃષ્ટ; રાક્ષસ અધમ અને પૈશાચ મહાબદ્ધ છે. આથી એ જ નિશ્ચય રાખવો જોઈએ કે કન્યા અને વરના વિવાહની પૂર્વે એકાન્તમાં તેમનો મેળાપ ન થવો જોઈએ. કેમ કે યુવાવસ્થામાં સ્ત્રી-પુરુષનો એકાન્તવાસ થવો એ દૂષણકારક છે. પરંતુ જ્યારે કન્યા અથવા વરનો વિવાહ સમય થાય, અર્થાત્ જ્યારે એક વર્ષ અથવા છ માસ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને વિદ્યા પૂરી થવામાં શેષ રહે, ત્યારે તે કન્યા અને કુમારોનાં પ્રતિબિમ્બ અર્થાત્ જેને “ફોટોગ્રાફ” કહે છે, અથવા પ્રતિકૃતિ ઉતારી, કન્યાઓની અધ્યાપિકાઓની પાસે કુમારોની, અને કુમારોના અધ્યાપકો પાસે કન્યાઓની પ્રતિકૃતિ મોકલી આપવી. જેનું જેનું રૂપ મળે તેનો તેનો ઇતિહાસ અર્થાત્ જન્મથી લઈ તે દિવસ પર્યન્ત જન્મચરિત્રનું પુસ્તક હોય, તે અધ્યાપકો મંગાવી જુએ. જ્યારે ઉભયનાં ગુણ-કર્મ, સ્વભાવ સદૃશ હોય, ત્યારે જેની જેની સાથે, જેનો જેનો વિવાહ થવો યોગ્ય સમજે, તે તે પુરુષ અને કન્યાનાં પ્રતિબિમ્બ અને ઇતિહાસ કન્યા અને કુમારના હાથમાં આપે, અને કહે કે એ વિષે તમારો જે અભિપ્રાય હોય તેની અમને જાણ કરો.

જ્યારે તે ઉભયનો નિશ્ચય પરસ્પર વિવાહ કરવાનો થઈ જાય ત્યારે તે ઉભયનો સમાવર્તન એક જ સમયમાં કરવો. જો તે ઉભય અધ્યાપકોની સમક્ષ વિવાહ કરવા ઇચ્છે તો ત્યાં અને નહીં તો કન્યાનાં માતા-પિતાના ઘરમાં વિવાહ થવો યોગ્ય છે. જ્યારે તે સમક્ષ હોય ત્યારે તે અધ્યાપકો કે કન્યાનાં માતા-પિતા આદિ ભદ્ર પુરુષોની સમક્ષ એ બન્નેની પરસ્પર વાતચીત અને શાસ્ત્રાર્થ કરાવવો અને જો કાંઈ ગુપ્ત વ્યવહાર પૂછે તે પણ સભામાં લખી એકબીજાના હાથમાં આપી પ્રશ્નોત્તર કરી લેવા.

જ્યારથી બન્નેનો વિવાહ કરવામાં દૃઢ પ્રેમ થઈ જાય, ત્યારથી તેમના ખાનપાનનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરવો જોઈએ કે જેથી તેમનું શરીર જે પૂર્વે બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાભ્યાસરૂપ તપશ્ચર્યા અને કષ્ટથી દુર્બળ થયું હોય છે, તે ચન્દ્રમાની કલા સમાન વધીને થોડા દિવસોમાં પુષ્ટ થઈ જાય.

પશ્ચાત્ જે દિવસે કન્યા રજસ્વલા થઈને જ્યારે શુદ્ધ થાય, ત્યારે વેદી અને મંડપ રચી, અનેક સુગન્ધાદિ દ્રવ્ય અને ફૂતાદિનો હોમ તથા અનેક વિદ્વાન પુરુષ અને સ્ત્રીઓનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરે. પશ્ચાત્ જે દિવસે ઋતુદાન દેવાનું યોગ્ય સમજે તે દિવસે સંસ્કારવિધિ પુસ્તકસ્થ વિધિ અનુસાર સર્વ કર્મ કરીને મધ્યરાત્રિ કે દશ વાગે અતિ પ્રસન્નતાથી સર્વ સમક્ષ પાણિગ્રહણપૂર્વક વિવાહની વિધિને પૂરી કરીને એકાન્ત સેવન કરે.

પુરુષ વીર્યસ્થાપન અને સ્ત્રી વીર્યાકર્ષણની જે વિધિ છે તે અનુસાર બન્ને કરે. જ્યાં સુધી બંને ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યના વીર્યને વ્યર્થ ન જવા દે, કેમકે વીર્ય અને રજથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે અપૂર્વ ઉત્તમ સન્તાન બને છે. જ્યારે વીર્યનો ગર્ભાશયમાં પડવાનો સમય થાય તે સમયે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને સ્થિર અને નાસિકાની સામે નાસિકા, નેત્રની સામે નેત્ર, અર્થાત્ સીધું શરીર અને અત્યન્ત પ્રસન્નચિત્ત રહે, ડગે નહીં. પુરુષ પોતાના

શરીરને તે સમયે ઢીલું રાખે અને સ્ત્રી વીર્યપ્રાપ્તિ સમયે અપાન વાયુને ઉપર ખેંચી યોનીને સંકોચી વીર્યનું ઉપર આકર્ષણ કરી તેને ગર્ભાશયમાં સ્થિત કરે. પશ્ચાત્ બન્ને શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરે. *

ગર્ભસ્થિતિ ધવાનું પરિજ્ઞાન વિદુષી સ્ત્રીને તો તે સમયે જ થઈ જાય છે પરંતુ એનો નિશ્ચય એક માસ પશ્ચાત્ રજસ્વલા ન થવાથી સર્વને થઈ જાય છે. ગર્ભસ્થાપન કર્યા પછી સૂંઠ, કેશર, અસગન્ધ, નાની એલચી અને સાલમચિશ્રી નાખીને જે પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખેલું ઠંડું દૂધ હોય તેને ઈચ્છા મુજબ બન્ને પીએ, પછી અલગ અલગ પોત-પોતાની શય્યામાં શયન કરે. આ જ વિધિ જ્યારે જ્યારે ગર્ભધાન ક્રિયા કરે ત્યારે ત્યારે કરવી ઉચિત છે.

જ્યારે મહિના ભરમાં રજસ્વલા ન થવાથી ગર્ભસ્થિતિનો નિશ્ચય થઈ જાય ત્યારથી એક વર્ષ પર્યન્ત સ્ત્રી-પુરુષનો સમાગમ કદી ન થવો જોઈએ. કેમકે એમ કરવાથી સન્તાન ઉત્તમ થાય છે અને પુનઃ બીજું સન્તાન પણ તેવું જ થાય છે. અન્યથા વીર્ય વ્યર્થ જાય છે, ને આયુ ઘટી જાય છે અને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે. પરંતુ ઉપરથી ભાષણાદિ પ્રેમયુક્ત વ્યવહાર તો બન્નેએ અવશ્ય રાખવો જોઈએ.

પુરુષ વીર્યની સ્થિતિ અને સ્ત્રી ગર્ભની રક્ષા અને ભોજન-છાદન એવા પ્રકારનું કરે કે જેથી પુરુષનું વીર્ય સ્વપ્નમાં પણ નષ્ટ ન થાય અને ગર્ભમાં બાળકનું શરીર અત્યુત્તમ રૂપ, લાવણ્ય, પુષ્ટિ, બલ, પરાક્રમયુક્ત થઈ દસમે મહીને તેનો જન્મ થાય. વિશેષ એની રક્ષા ચોથા મહિનાથી અને અતિ વિશેષ આઠમા મહિનાથી આગળ કરવી જોઈએ. ગર્ભવતી સ્ત્રી રેચક, રુક્ષ, માદક દ્રવ્ય, તથા બુદ્ધિ અને બળનાશક પદાર્થોનાં ભોજનાદિનું સેવન ન કરે. કિન્તુ ધી, દૂધ, ઉત્તમ ચોખા, ઘઉં, મગ અડદ આદિ અન્ન-પાન અને દેશ-કાલનું પણ યુક્તિપૂર્વક સેવન કરે. ગર્ભમાં બે સંસ્કાર એક ચોથા મહિનામાં પુંસવન અને બીજો આઠમા મહિને સીમન્તોત્સવન વિધિપૂર્વક કરે.

જ્યારે સન્તાનનો જન્મ થાય ત્યારે સ્ત્રી અને બાળકના શરીરની રક્ષા બહુ સાવધાનીથી કરવી અર્થાત્ સૂંઠીપાક અથવા સૌભાગ્યસૂંઠીપાક પ્રથમથી જ બનાવી રાખે. તે સમયે સુગન્ધિયુક્ત ઉષ્ણ જળ કે જે થોડુંક જ ઉષ્ણ રહ્યું હોય, તેથી સ્ત્રી સ્નાન કરે અને બાળકને પણ સ્નાન કરાવે. તત્પશ્ચાત્ નાડીછેદન અર્થાત્ બાળકની નાભિના મૂળમાં એક કોમળ સૂતર બાંધીને ચાર આંગળ રહેવા દઈ, ઉપરથી કાપી નાંખે, એને એવી રીતે બાંધે કે જેથી શરીરમાંથી રુધિરનું એક બિન્દુ પણ જવા ન પામે.

પશ્ચાત્ તે પ્રસૂતિસ્થાનને શુદ્ધ કરી તેના દ્વારની અંદર સુગંધાદિયુક્ત ધૂતાદિનો હોમ કરે. તત્પશ્ચાત્ સન્તાનના કાનમાં પિતા “વેદોડ્ડસીતિ” અર્થાત્ તારું નામ વેદ છે, એમ સંભળાવી ધી અને મધને મેળવી સોનાની સળીથી છાત્ર ઉપર “ઓઠમ્” અક્ષર લખી, મધ અને ધૂતને તે જ સળીથી ચટાડે. પશ્ચાત્ તેની માતાને આપી દે. જો દૂધ પીવા ચાહે તો તેની માતા પવડાવે. જો તેની માતાને દૂધ ન આવતું હોય તો કોઈ અન્ય સ્ત્રીની ધરીલા કરીને તેનું દૂધ પવડાવવું. પશ્ચાત્ અન્ય શુદ્ધ ઓરડામાં કે જ્યાંનો વાયુ શુદ્ધ હોય તેમાં સુગન્ધિત ધીનો હોમ માતઃ અને સાયંકાલ કર્યા કરે, અને તેમાં જ પ્રસૂતા સ્ત્રી તથા બાળકને રાખે.

બાળક છ દિવસ સુધી માતાનું દૂધ પાવે. અને સ્ત્રી પણ પોતાના શરીરની પુષ્ટિ અર્થે અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ ભોજન કરે અને યોનિસંકોચાદિ પણ કરે. છઠ્ઠે દિવસે સ્ત્રી બહાર નીકળે અને સન્તાનને દૂધ પવડાવવા નાટે ધાધી રાખે. તેને શ્રેષ્ઠ ખાનપાન કરાવે. તે સન્તાનને દૂધ પિવડાવ્યા કરે અને પાલન પણ કરે, પરંતુ તેની માતા બાળક ઉપર પૂરી નજર રાખે, કોઈ પ્રકારનો અનુચિત વ્યવહાર તેના પાલનમાં ન થાય. સ્ત્રી દૂધ બંધ

* આ વાત રહસ્યની છે, એટલા માટે આટલાથી જ સમગ્ર વાતો સમજા લેવી જોઈએ. વિશેષ લખવું ઉચિત નથી.

કરવા અર્થે સ્તનના અગ્ર ભાગ પર એવો લેપ કરે કે જેથી દૂધ પ્રવિત ન થાય. એ જ પ્રકારે ખાન-પાનનો વ્યવહાર પણ યથાયોગ્ય રાખે.

પશ્ચાત્ નામકરણાદિ સંસ્કાર “સંસ્કારવિધિ”ની રીતે યથાસમય કરતા રહેવું. જ્યારે સ્ત્રી પુનઃ રજસ્વલા થાય ત્યારે શુદ્ધ યથા પશ્ચાત્ એ જ પ્રકારે ઋતુદાન કરવું.

ઋતુકાલાભિગામી સ્થાત્સ્વદારનિસ્તઃ સદા ।

સહ્યજર્થેષ્વ ધવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ -મનુ (૩.૫૦)

જે પોતાની જ સ્ત્રીથી પ્રસન્ન અને ઋતુગામી રહે છે, તે ગૃહસ્થ પણ બ્રહ્મચારી સદૃશ છે.

સન્તુષ્ટો માર્યઘા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તર્થેષ્વ ચ । યસ્મિન્નેષ્વ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ શુભમ્ ॥ ૧ ॥

યદિ હિ સ્ત્રી ન રોચેત પુમાંસત્ર પ્રમોદયેત્ । અપ્રમોદાત્યુનઃ પુંસઃ પ્રજનં ન પ્રવર્તતે ॥ ૨ ॥

સ્ત્રિયાં તુ રોચમાનાયાં સર્વં તત્રોચતે કુલમ્ । તસ્યાં ત્વરોચમાનાયાં સર્વમેષ્વ ન રોચતે ॥ ૩ ॥

-મનુ (૩.૬૦,૬૨)

જે કુળમાં પત્નીથી પતિ અને પતિથી પત્ની સારી રીતે પ્રસન્ન રહે છે, તે કુળમાં સર્વ સૌભાગ્ય અને ઐશ્વર્ય નિવાસ કરે છે. જ્યાં કલહ હોય છે ત્યાં દૌર્ભાગ્ય અને દારિદ્ર્ય સ્થિર થાય છે. ॥૧॥ જે સ્ત્રી પતિને પ્રીતિથી પ્રસન્ન નથી કરતી તો પતિના અપ્રસન્ન થવાથી તેને કામ ઉત્પન્ન થતો નથી. ॥૨॥ સ્ત્રીની પ્રસન્નતામાં સર્વ કુળ પ્રસન્ન થાય છે અને તેની અપ્રસન્નતામાં સર્વ અપ્રસન્ન અર્થાત્ દુઃખદાયક થઈ જાય છે. ॥૩॥

પિતૃભિર્ધર્તાતૃપ્તિશ્રેતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા । પૂજ્યા ધૂષયિતવ્યાઘ્રઃ સહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૧ ॥

યત્ર માર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાડફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨ ॥

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ । ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધન્તે તદ્દિ સર્વથા ॥ ૩ ॥

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ધૂષણાઘ્રદનાશનૈઃ । ધૂતિકામૈર્નૈર્મિત્યં સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૪ ॥

-મનુ (૩.૫૫,૫૭,૫૯)

પિતા, ભાઈ, પતિ અને દિયરનું કર્તવ્ય છે કે તેને સત્કારપૂર્વક આભૂષણાદિથી પ્રસન્ન રાખે. જેને બહુ કલ્યાણની ઈચ્છા હોય તે તેમ કરે. ॥૧॥ જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થાય છે, તેમાં વિદ્યાયુક્ત પુરુષ ઉત્પન્ન થઈ, દેવ સંજ્ઞા ધરાવી, આનન્દથી ક્રીડા કરે છે અને જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થતો નથી ત્યાં સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થઈ જાય છે. ॥૨॥ જે ઘર કે કુળમાં સ્ત્રી શોકાતુર થઈને દુઃખ પામે છે, તે કુળ શીઘ્ર નષ્ટ-બષ્ટ થઈ જાય છે. અને જે કુળમાં કે ઘરમાં સ્ત્રીઓ આનન્દથી ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતાથી તૃપ્ત રહે છે તે કુળ સર્વદા વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ॥૩॥ એટલા માટે ઐશ્વર્યની કામના કરનારા મનુષ્યોને યોગ્ય છે કે સત્કાર અને ઉત્સવના સમયમાં ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ભોજનાદિથી સ્ત્રીઓનો નિત્ય પ્રતિ સત્કાર કરે. ॥૪॥

એ વાત સદા ધ્યાનમાં રાખવી કે પૂજા શબ્દનો ર્ઞ સત્કાર છે. અને રાત-દિવસમાં જ્યારે જ્યારે પ્રથમ મળે કે પૃથક્ થાય ત્યારે ત્યારે એકબીજાને પ્રીતિપૂર્વક નમસ્તે કરે.

સદા પ્રજ્ઞયા માર્યઃ ગૃહકાર્યેષુ વક્ષ્યા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કર્યા સ્વયે જામુક્તહસ્તયા ॥ -મનુ (૫.૧૫૦)

સ્ત્રીને યોગ્ય છે કે અતિ પ્રસન્નતાથી ઘરનાં કાર્યોમાં ચતુરાઈ પુક્ત સર્વપદાર્થોનો ઉત્તમ સંસ્કાર અને ધરની શુદ્ધિ રાખે, વ્યય કરવામાં અત્યન્ત ઉદાર ન રહે, અર્થાત્ યથાયોગ્ય ખર્ચ કરે, સર્વ વસ્તુઓ પવિત્ર રાખે, રસોઈ એવી રીતે બનાવે કે જે ઔષધિરૂપ બનીને શરીર અને આત્મામાં રોગને પ્રવેશ થવા ન દે. જે જે વ્યય થાય, તેનો હિસાબ બરાબર રાખે અને પતિ આદિને બતાવે. ઘરના નોકર-ચાકર પાસે યથાયોગ્ય કામ

૬. અને ઘરના કોઈ પણ કામને બગડવા ન દે.

સ્ત્રિયો સ્ત્રાન્વ્યથો વિદ્યા સત્યં શૌચં સુખાશિતમ્ ।

વિવિધામિ ચ શિલ્પાનિ સમાદેયામિ સર્વતઃ ॥ -મનુ (૨.૨૪૦)

ઉત્તમ સ્ત્રી, જુદા જુદા પ્રકારનાં રત્ન, વિદ્યા, સત્ય, પવિત્રતા, શ્રેષ્ઠ ભાષણ અને જુદા જુદા પ્રકારની શિલ્પવિદ્યાને અર્થાત્ કારીગરીને સર્વ દેશ તથા સર્વ મનુષ્યો પાસેથી ગ્રહણ કરે.

સત્યં વ્રુયાત્ પ્રિયં વ્રુયાન્ન વ્રુયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ । પ્રિયં ચ નાનૃતં વ્રુયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧ ॥

ધર્મં ધર્મયિતિ વ્રુયાદ્ ધર્મમિત્યેવ યા વદેત્ । શુષ્કઘૈર વિવાદં ચ ન કુર્યાત્કેનચિત્સહ ॥ ૨ ॥

-મનુ (૪.૧૩૮, ૧૩૯)

સદા પ્રિય, સત્ય તથા હિતકારક બોલે, અપ્રિય સત્ય અર્થાત્ કાણાને કાણો ન કહે, અનૃત અર્થાત્ જુદું બીજાને પ્રસન્ન કરવા અર્થે પણ બોલે નહીં. ॥૧॥ સદા ભદ્ર અર્થાત્ સર્વને હિતકારી વચન બોલ્યા કરે; શુષ્ક ઘૈર અર્થાત્ વિના અપરાધ કોઈની સાથે વિરોધ કે વિવાદ કરે નહીં. ॥૨॥

જે જે અન્યને હિતકારી હોય અને નઠારું લાગે, છતાં પણ તે કદાચ વિના ન રહેવું.

પુરુષાઃ સહસ્રો રાજન્ સતતં પ્રિયવાચિનઃ ।

અપ્રિયસ્ય તુ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ -હ્યોગવર્ધ વિદુર્ભીતિ. ॥ (મં ૩૦ પર્વ ૩૭.૧૫)

હે પુતરાણી આ સંસારમાં અન્યને નિરન્તર પ્રસન્ન કરવા માટે પ્રિય બોલનાર પ્રશંસકો બહુ છે. પરન્તુ સાંભળવામાં અપ્રિય લાગે અને કલ્યાણકારક વચન હોય એવું બોલનાર અને શ્રવણ કરનાર પુરુષ તો દુર્લભ છે. કેમકે સત્પુરુષોને યોગ્ય છે કે મોંઠા પર બીજાનો દોષ કહેવો અને પોતાનો દોષ સાંભળવો, પરોક્ષમાં અન્યનો ગુણ સદા કહેવો; અને દુષ્ટોની એ જ રીતિ છે કે મોં સાથે ગુણ કહેવો અને પરોક્ષમાં દોષોનો પ્રકાશ કરવો. જ્યાં સુધી મનુષ્ય બીજાથી પોતાનો દોષ નથી સાંભળતો, કે કહેનાર નથી કહેતો ત્યાં સુધી મનુષ્ય દોષોથી છૂટીને ગુણવાન બની શકતો નથી.

કોઈની નિન્દા કદી પણ ન કરવી જેમ કે :- ગુણેષુ દોષારોપણમસૂયા અર્થાત્ દોષેષુ ગુણારોપણમપ્યસૂયા । ગુણેષુ ગુણારોપણં દોષેષુ દોષારોપણં ચ સ્તુતિઃ । જે ગુણોમાં દોષ અને દોષોમાં ગુણ લગાવવા તે નિન્દા અને ગુણોમાં ગુણો અને દોષોમાં દોષનું કથન કરવું તે સ્તુતિ કહેવાય છે. અર્થાત્ મિથ્યાભાષણનું નામ નિન્દા અને સત્યભાષણનું નામ સ્તુતિ છે.

બુદ્ધિવૃદ્ધિકરણયાશુ ધન્યામિ ચ ક્ષિતામિ ચ । નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત વિગમાંશ્ચ વૈરિકાન્ ॥ ૧ ॥

યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ । તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨ ॥

-મનુ (૪.૧૧.૨૦)

જે શીઘ્ર બુદ્ધિ, ધન અને હિતની વૃદ્ધિ કરનારાં શાસ્ત્રો અને વેદ છે તેને નિત્ય સાંભળે અને સંભળાવે, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જે શીખ્યા હોય, તેને સ્ત્રી-પુરુષ નિત્ય વિચાર્યા કરે અને બીજાને શીખવ્યા કરે. ॥૧॥

કેમ કે જેમ જેમ મનુષ્ય શાસ્ત્રોને યથાવત્ જાણે છે તેમ તેમ તે વિદ્યાનું વિજ્ઞાન વધતું જાય છે અને તેમાં રુચિ વધતી રહે છે. ॥૨॥

ઋષિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં ધૃતયજ્ઞં ચ સર્વથા । નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યદ્યાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૧ ॥

અધ્યાપને બ્રાહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞશ્ચ તર્પણમ્ । હોમો વૈવો ચત્તિર્ધીતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૨ ॥

સ્વાધ્યાયેનાર્ચયેતર્ષીન્ હોમૈર્દેવાન્ યથાવિધિ । પિતૃન્ શ્રાદ્ધૈશ્ચ પુનર્નૃભૂતાનિ ચલિકર્મણા ॥ ૩ ॥

-મનુ (૪.૨૧; ૩.૭૦; ૩.૮૧)

જે બે યજ્ઞ બ્રહ્મચર્યમાં લખી આવ્યા તે અર્થાત્ એક વેદાદિ શાસ્ત્રો ભજવા-ભજાવવાં અને સંધ્યોપાસન તથા યોગાભ્યાસ કરવાં, બીજો દેવયજ્ઞ, વિદ્વાનોનો સંગ, સેવા, પવિત્રતા, દિવ્યગુણોનું પારણ, દાતૃત્વ અને વિદ્યાની ઉન્નતિ કરવી-આ બન્ને યજ્ઞ સાયં-પ્રાતઃ કરવાના હોય છે.

સાયં સાયં ગૃહપતિર્નો અર્ગિ પ્રાતઃપ્રાતઃ સૌમનસસ્ય દાતા ॥ ૧ ॥

પ્રાતઃપ્રાતઃગૃહપતિર્નો અર્ગિ સાયંસાયં સૌમનસસ્ય દાતા ॥ ૨ ॥

-અર્ધવં ૧. કાં ૧૧. અનુ ૭. ષં ૬.૪ ॥

તસ્માદ્દોરાગ્રસ્ય સંયોગે જ્ઞાણઃ સન્ધ્યાયુપાસીત ।

ઉચ્ચાન્તમસ્તં યાન્તમાદિત્યમભિધ્યયન્ ॥ ૩ ॥ -જ્ઞાણે (ચર્ચિશજ્ઞાણે પ્ર ૪. છં ૫)

ન તિષ્ઠતિ તુ યઃ પૂર્ણા નોપાસ્તે યસ્તુ પશ્ચિમાર્ ॥

સ સાધુભિર્વહિષ્કાર્યઃ સર્વસ્માદ્ દ્વિજકર્મણઃ ॥ ૪ ॥ -અનુ ૨.૧૦૩)

જે સન્ધ્યાકાળમાં હોમ થાય છે તે હુતદ્રવ્ય પ્રાતઃ કાલ સુધી વાયુશુદ્ધિ દ્વારા સુખકારી થાય છે. ॥૧॥ અગ્નિમાં જે પ્રાતઃકાળે હોમ કરવામાં આવે છે તે હુતદ્રવ્ય સાયંકાલ સુધી વાયુશુદ્ધિ દ્વારા બલ, બુદ્ધિ અને આરોગ્યકારક થાય છે. ॥૨॥ એટલા માટે રાત અને દિવસની સન્ધિ સમયે અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયમાં પરમેશ્વરનું ધ્યાન અને અગ્નિહોત્ર અવશ્ય કરવાં જોઈએ. ॥૩॥ અને જે આ ઉભય કાર્યો સાયં-પ્રાતઃકાળમાં ન કરે, તેને સજ્જન લોક સર્વ દિજ કર્મોથી બાહર કાઢી મૂકે અર્થાત્ તેને શુદ્ધવત્ સમજે. ॥૪॥

પ્રશ્ન - ત્રિકાલ સન્ધ્યા કેમ ન કરવી ?

ઉત્તર - ત્રણ સમય સન્ધિ થતી નથી. પ્રકાશ અને અંધકારની સન્ધિ પણ સાયં-પ્રાતઃ એ બે જ વેળાએ થાય છે, જે એને ન માનીને મધ્યાહ્ન કાળમાં ત્રીજી સંધ્યાને માને, તે મધ્યરાત્રિએ પણ સંધ્યોપાસન કેમ ન કરે ? જો મધ્યરાત્રિએ પણ કરવા ઇચ્છે તો પ્રહર-પ્રહર, ધડી-ધડી, પલ-પલ, લક્ષ-લક્ષની પણ સન્ધિ થાય છે, તે સમયે પણ સંધ્યોપાસન કર્યા કરે. જો એમ કરવા ચાહે તો પણ બની શકતું નથી. અને કોઈ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ મધ્યાહ્ન સંધ્યા માટે નથી. એ માટે બન્ને કાળમાં સંધ્યા અને અગ્નિહોત્ર કરવાં સમુચિત છે, ત્રીજી સમયમાં નહીં, અને જે ત્રિકાલ ગણાય છે, તે ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનના ભેદથી છે, પણ સંધ્યોપાસનના ભેદથી નહીં.

ત્રીજો પિતૃયજ્ઞ - અર્થાત્ જેમાં દેવ જે વિદ્વાન્, ઋષિ, ભજવા-ભજાવવાનું કામ કરનારા, પિતર જે માતા પિતા આદિ વૃદ્ધ જાની અને પરમયોગીઓની સેવા કરવી. પિતૃયજ્ઞના ના બે ભેદ છે, એક શ્રાદ્ધ અને બીજું તર્પણ. શ્રાદ્ધ અર્થાત્ ઇત્ સત્યનું નામ છે. અત્સત્યં વધાતિ યયા ક્રિયયા સા શ્રદ્ધા । શ્રદ્ધયા ઘત્ ક્રિયતે તચ્છ્રદ્ધમ્ ॥ જે ક્રિયાથી સત્યનું પ્રહસ કરવામાં આવે છે, તે તેને શ્રદ્ધા કહે છે અને જે શ્રદ્ધાથી કર્મ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ શ્રાદ્ધ છે. અને નૃપ્યન્તિ તર્પયન્તિ યેન પિતૃન્ તત્તર્પણમ્ ॥ જે જે કર્મથી તૃપ્ત અર્થાત્ વિદ્યમાન માતા-પિતાદિ પિતર પ્રસન્ન થાય અને પ્રસન્ન કરવામાં આવે, તેનું નામ તર્પણ છે. પરન્તુ એ જીવતાંને માટે છે. મૃત્યુ પામેલાને માટે નથી.

ૐ જ્ઞાત્રયો દેવાસ્તુપ્યન્તામ્ । જ્ઞાત્રિદેવપત્યસ્તુપ્યન્તામ્ ।

જ્ઞાત્રિદેવસુતાસ્તુપ્યન્તામ્ । જ્ઞાત્રિદેવગણાસ્તુપ્યન્તામ્ ॥ -ઈતિ દેવતર્પણમ્ ॥

વિદ્વોસો હિ દેવાઃ ॥ આ શતપથ બ્રાહ્મણ(૩.૭.૯.૧૦)નું વચન છે. જે વિદ્વાન્ છે, તેને જ દેવ કહેવામાં આવે છે. જે સાંગોપાંગ ચારે વેદોના જ્ઞાતા હોય તેનું નામ બ્રહ્મા છે, જે એથી ન્યૂન હોય, તેનું નામ

કેવ અર્થાત્ વિદ્વાન્ છે. તેમના જેવી વિદ્યુષી સ્ત્રી તે બ્રહ્માણી અને દેવી કહેવાય છે. તેના સરખા પુત્ર અને શિષ્ય નહીં તેના જેવા જ તેના ગણ અર્થાત્ સેવક હોય, તેની જે સેવા કરવી, તેનું નામ શ્રાદ્ધ અને તર્પણ છે.

॥ અર્ધર્ષિ-તર્પણમ્ ॥

ઓ મરીચ્યાદય ઋષયસ્તુપ્યન્તામ્ । મરીચ્યાદૃષિપત્ન્યસ્તુપ્યન્તામ્ ।

મરીચ્યાદૃષિસુતાસ્તુપ્યન્તામ્ । મરીચ્યાદૃષિગણાસ્તુપ્યન્તામ્ ॥ -ઈતિ ઋષિતર્પણમ્ ॥

જે બ્રહ્માના પ્રપૌત્ર મરીચિવત્ વિદ્વાન્ થઈને ભણાવે, અને તેના જેવી જ વિદ્યાયુક્ત તેની સ્ત્રીઓ-કન્યાઓને વિદ્યાદાન આપે, તેના જેવા પુત્ર અને શિષ્ય, તથા તેના સમાન તેના સેવક હોય, તેનું સેવન અને સત્કાર કરવો, એ 'ઋષિતર્પણ' છે.

॥ અથ પિતૃતર્પણમ્ ॥

ઓ સોમસદઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ । અગ્નિષ્વાન્તાઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ । ઘર્હિષદઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ । સોમપાઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ । હવિર્ભુજઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ । આજ્યપાઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ । [સુકાલિનઃ પિતરસ્તુપ્યન્તામ્ ।] યમાદિભ્યો નમઃ યમાદીસ્તર્પયામિ । પિત્રે સ્વધા નમઃ પિતરં તર્પયામિ । પિતામહાય સ્વધા નમઃ પિતામહં તર્પયામિ । [પ્રપિતામહાય સ્વધા નમઃ પ્રપિતામહં તર્પયામિ ।] માત્રે સ્વધા નમો માતરં તર્પયામિ । પિતામહૌ સ્વધા નમઃ પિતામહી તર્પયામિ । [પ્રપિતામહૌ સ્વધા નમઃ પ્રપિતામહી તર્પયામિ ।] સ્વપત્ની સ્વધા નમઃ સ્વપત્ની તર્પયામિ । સમ્બન્ધિભ્યઃ સ્વધા નમઃ સમ્બન્ધિનસ્તર્પયામિ । સગોત્રેભ્યઃ સ્વધા નમઃ સગોત્રાંસ્તર્પયામિ । -ઈતિ પિતૃતર્પણમ્ ॥

યે સોમે જગદીશ્વરે પદાર્થવિદ્યાયાં ચ સીદન્તિ તે સોમસદઃ । જે પરમાત્મા અને પદાર્થવિદ્યામાં નિપુણ હોય, તે 'સોમસદ', ચૈત્ત્વેર્વિદ્યુતો વિદ્યા ગૃહીતા તે અગ્નિષ્વાન્તાઃ ॥ જે અગ્નિ અર્થાત્ વિદ્યુત આદિ પદાર્થોના જ્ઞાતા હોય, તે અગ્નિષ્વાન્તા યે ઘર્હિષિ ઉત્તમે વ્યવહારે સીદન્તિ તે ઘર્હિષદઃ જે ઉત્તમ વિદ્યાવૃદ્ધિયુક્ત વ્યવહારમાં સ્થિત હોય, તે ઘર્હિષદ કહેવાય છે. યે સોમમૈશ્વર્યમૌષધીરક્તં વા પાન્તિ પિબન્તિ વા તે સોમપાઃ । જે ઔશ્વર્યના રક્ષક અને મહૌષધિ રસનું પાન કરવાથી રોગરહિત અને અન્યના ઔશ્વર્યના રક્ષક અને ઔષધિ આપીને રોગનો નાશ કરનાર હોય, તે સોમપા કહેવાય છે. યે હવિર્હૌતુમન્તુમહં ભુજ્જતે ભોજયન્તિ વા તે હવિર્ભુજઃ । જે માદક અને હિંસાકારક દ્રવ્યોને છોડીને ભોજન કરનાર હોય, તે હવિર્ભુજ કહેવાય છે. ય આજ્યં જ્ઞાતું પ્રાપ્તું વા યોગ્યં રક્ષન્તિ વા પિબન્તિ ત આજ્યપાઃ । જે જ્ઞાપ્ત યોગ્ય વસ્તુના રક્ષક અને ધૃત-દુઃખાદિ ખાનાર અને પીનાર હોય તે આજ્યપા કહેવાય છે. શોભનઃ કાલો વિદ્યતે યેષાન્તે સુકાલિનઃ । જેમને સારો ધર્મ કરવાને શુભરૂપ સમય હોય તે સુકાલિન કહેવાય છે. યે દુષ્ટાન્યચ્છન્તિ નિગૃહ્ણન્તિ તે યમા ન્યાયાધીશાઃ । જે દુષ્ટોને દણ્ડ અને શ્રેષ્ઠોનું પાલન કરનાર ન્યાયકારી હોય તે યમ કહેવાય છે. યઃ પાતિ સ પિતા । જે સન્તાનોના અન્ન અને સત્કારથી રક્ષક અથવા જનક હોય, તે પિતા કહેવાય છે. પિતુઃ પિતા પિતામહઃ, પિતામહસ્ય પિતા પ્રપિતામહઃ । જે પિતાના પિતા હોય તે પિતામહ અને જે પિતામહના પિતા હોય તે પ્રપિતામહ કહેવાય છે. વા પાત્રયતિ સા માતા । જે અન્ન અને સત્કારથી સન્તાનોનું માન કરે, તે માતા કહેવાય છે. વા પિતુર્માતા સા પિતામહી, પિતામહસ્ય માતા પ્રપિતામહી । જે પિતાની માતા હોય તે પિતામહી, અને પિતામહની માતા હોય તે પ્રપિતામહી કહેવાય છે. પોતાની સ્ત્રી, ભગિની, સમ્બન્ધી, એક ગોત્ર તથા અન્ય કોઈ ભદ્ર પુરુષ કે વૃદ્ધ હોય એ સર્વને અત્યન્ત શ્રદ્ધાથી ઉત્તમ અન્ન, વસ્ત્ર, સુંદર વાહન આદિ આપી, સારી રીતે તૃપ્ત કરવાં અર્થાત્ જે જે કર્મથી તેમનો આત્મા તૃપ્ત થાય અને શરીર સ્વસ્થ રહે, તે તે કર્મથી પ્રીતિપૂર્વક તેમની સેવા કરવી, તે શ્રાદ્ધ અને તર્પણ કહેવાય છે.

ચોથો વૈશ્વદેવ - અર્થાત્ જ્યારે ભોજન સિદ્ધ થાય, ત્યારે જે કાંઈ ભોજનાર્થ બન્યું હોય, તેમાંથી ખાટાં

અને લવણાન્ન તથા કારને છોડીને ધૃત મિષ્ટયુક્ત અન્ન લઈ ચૂલાથી અગ્નિ અલગ કરી નિમ્નલિખિત મન્ત્રોથી આહુતિ અને ભાગ કરવો.

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृहोऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

આખ્યઃ કુષાદ્દેવતાખ્યો જ્ઞાહ્યો હોમમન્ત્રહમ્ ॥ -મનુ (૩.૮૪)

જે કાંઈ પાકશાળામાં ભોજનાર્થ બનાવ્યું હોય, તેને દિવ્ય ગુણો માટે તે જ પાકાગ્નિમાં નિમ્નલિખિત મન્ત્રોથી વિધિપૂર્વક હોમ નિત્ય કરવો. હોમ કરવાના મન્ત્રો :-

ओम् अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । धन्वन्तरये स्वाहा । कुहूँ स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । सह द्यावापृथ्वीभ्यां स्वाहा । स्वष्टकृते स्वाहा ।

આ પ્રત્યેક મન્ત્રથી પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં એક એક વાર આહુતિ આપવી. એ પછી ધાણી અથવા ભૂમિ પર પાદડું મૂકીને પૂર્વ દિશાદિ ક્રમાનુસાર પથાક્રમ આ મન્ત્રોથી ભાગ મૂકવો.

ओं सानुगायेन्द्राय नमः । सानुगाय यमाय नमः । सानुगाय वरुणाय नमः । सानुगाय सोमाय नमः । मरुद्भ्यो नमः । अद्भ्यो नमः । वनस्यतिभ्यो नमः । श्रियै नमः । भद्रकाल्यै नमः । ब्रह्मपतये नमः । वास्तुपतये नमः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नमः । नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो नमः । सर्वात्मभूतये नमः ॥

આ ભાગો, જે કોઈ અતિથિ હોય, તો તેને આપી જમાડી દેવા અથવા અગ્નિમાં નાંખવા. એ પછી લવણાન્ન અર્થાત્ દાળ, ભાત, શાક, રોટલી આદિ લઈને તેના છ ભાગ ભૂમિ પર રાખવા. એમાં પ્રમાણ :-

शुनां च पतितानां च श्वपक्षां पापरोगिणाम् ।

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્વપેદ્યુષિ ॥ -મનુ (૩.૯૨)

આ પ્રકારે - શ્વપક્ષો નમઃ । પતિતેભ્યો નમઃ । શ્વપગ્ધ્યો નમઃ । પાપરોગિભ્યો નમઃ । વાયસેભ્યો નમઃ । કૃમિભ્યો નમઃ ॥ એવી રીતે મૂકીને પશ્ચાત્ કોઈ દુઃખી, ભૂખ્યા પ્રાણીને અથવા કૂતરા-કાગડા આદિને ખવડાવી દેવું. અહીં “નમઃ” શબ્દનો અર્થ અન્ન અર્થાત્ કૂતરાં, પાપી, ચંડાલ, પાપરોગી, કાગડા અને કૃમિ અર્થાત્ કીડી આદિને અન્ન આપવું, એ મનુસ્મૃતિ આદિનો વિધિ છે.

હવન કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે પાકશાલાસ્થ વાયુની શુદ્ધિ થવી અને જે અજ્ઞાત અદૃષ્ટ જીવોની હત્યા થાય છે, તેનો પ્રત્યુપકાર કરી દેવો.

હવે પાંચમી અતિથિસેવા. અતિથિ તેને કહે છે જેની કોઈ તિથિ નિશ્ચિત ન હોય અર્થાત્ અકસ્માત પાર્શ્વિક, સત્યોપદેશક, સર્વના ઉપકારાર્થ સર્વત્ર જામણ કરનારા, પૂર્ણ વિદ્વાન્, પરમયોગી સંન્યાસી ગૃહસ્થને ઘેર આવે તો તેને પ્રથમ પાદ, અર્થ અને આચમનીય એ ત્રણ પ્રકારનું જળ આપવું, પશ્ચાત્ આસન ઉપર સત્કારપૂર્વક બેસાડીને ખાનપાન આદિ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો વડે સેવા-શુશ્રૂષા કરીને તેમને પ્રસન્ન કરવા. પશ્ચાત્ સત્સંગ કરી તેની પાસેથી જ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ કે જેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, એવા એવા ઉપદેશોનું શ્રવણ કરવું અને પોતાનું આચરણ પણ તેમના સદુપદેશાનુસાર રાખવું. સમય જોઈને ગૃહસ્થ અને રાજાદિ પણ અતિથિવત્ સત્કાર કરવાને યોગ્ય છે, પરન્તુ -

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालवृत्तिकान् शयन् ।

હૈતુકાન્ વકવૃત્તીશ્ચ વાહુમાત્રૈણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ -મનુ (૪.૩૦)

(પાષણકી) અર્થાત્ વેદવિરુદ્ધ આચરણ કરનાર, (વિકર્મસ્થ) જે વેદવિરુદ્ધ કર્મનો કર્તા મિથ્યાભાષણાદિ યુક્ત, જેમ બિલાડો છુપાઈ અને સ્થિર રહી તાકતો-તાકતો ઝપટથી મૂષકાદિ પ્રાણીઓને મારી પોતાનું પેટ ભરે છે, તેવા જનોનું નામ વૈઙ્ઞાન્યવૃત્તિક છે, (શઠ) અર્થાત્ હઠી, દુરાગ્રહી, અભિમાની, પોતે જાણે નહીં, બીજાનું કહ્યું માને નહીં, (હૈતુક) કુતર્કો, વ્યર્થ બકનાર, જેમ આજ-કાલના વેદાન્તી લવે છે કે 'અમે બ્રહ્મ અને જગત્ મિથ્યા છે, વેદાદિ શાસ્ત્ર અને ઈશ્વર પણ કલ્પિત છે' ઇત્યાદિ ગપ્પાં હાંકનારા, (વક્ત્રવૃત્તિ) જેમ બગલો એક પગ ઉઠાવીને ધ્યાનાવસ્થિતની સમાન બનીને માછલાંના પ્રાણ હરીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે, તેવા જ આજ-કાલના વૈરાગી અને ખાખી આદિ હઠી, દુરાગ્રહી અને વેદવિરોધી છે. એવાનો સત્કાર વાણીમાત્રથી પણ ન કરવો જોઈએ. કેમકે એમનો સત્કાર કરવાથી એમનો વધારો થઈને સંસારને અધર્મયુક્ત કરે છે. પોતે તો અવનતિનું કામ કરે જ છે, પરંતુ સાથે સેવકોને પણ અવિદ્યારૂપી મહાસાગરમાં ડુબાડી દે છે.

આ પાંચ મહાયજ્ઞોનું ફળ એ છે કે બ્રહ્મયજ્ઞ કરવાથી વિદ્યા, શિક્ષા, ધર્મ, સત્યતા આદિ શુભ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. અગ્નિહોત્રથી વાયુ, વૃષ્ટિ અને જલની શુદ્ધિ થઈ વૃષ્ટિ દ્વારા સંસારને સુખ પ્રાપ્ત થવું અર્થાત્ શુદ્ધ વાયુનો શ્વાસ, સ્પર્શ, ખાનપાનથી આરોગ્ય, બુદ્ધિ, બલ અને પરાક્રમ વધીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું અનુષ્ઠાન પુરું થાય છે; એટલા માટે એને દેવયજ્ઞ કહે છે.

પિતૃયજ્ઞથી જ્યારે માતા-પિતા અને જ્ઞાની મહાત્માઓની સેવા કરશે, ત્યારે તેનું જ્ઞાન વધશે, તેમની પાસે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી, સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો ત્યાગ કરી સુખી રહેશે. બીજી કૃતજ્ઞતા અર્થાત્ જેવી સેવા માતા-પિતા અને આચાર્ય સન્તાન અને શિષ્યોની કરી છે, તેનો બદલો આપવો ઉચિત જ છે.

બલિયૈશ્વદેવનું ફળ પણ જે પૂર્વે કહ્યું, તે જ છે.

જ્યાં સુખી ઉત્તમ અતિથિ જગતમાં થતા નથી, ત્યાં સુખી ઉન્નતિ પણ થતી નથી. તેમનું સર્વ દેશોમાં ભ્રમણ થવાથી અને સત્યોપદેશ કરવાથી પાખંડની વૃદ્ધિ પણ થતી નથી. અને સર્વત્ર ગૃહસ્થોને સહજતાથી સત્ય, વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી રહે છે. અને મનુષ્યમાત્રમાં એક જ ધર્મ સ્થિર રહે છે. અતિથિઓ વિના સન્દેહની નિવૃત્તિ થતી નથી. સન્દેહનિવૃત્તિ વિના દૃઢ નિશ્ચય પણ થતો નથી. અને નિશ્ચય વિના સુખ પણ ક્યાં ?

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्माद्यौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशाँश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ -મનુ (૪.૧૨)

રાત્રિના ચોથા પ્રહરે અથવા ચાર થડી રાત્રિએ ઊઠીને આવશ્યક કાર્ય કરી, ધર્મ અને અર્થ તથા શરીરના રોગોનું નિદાન અને પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું. કદી અધર્માચરણ કરવું નહીં. કેમ કે :-

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ -મનુ (૪.૧૭૩)

કરેલો અધર્મ નિષ્ફળ થતો નથી, પરંતુ જે સમયે અધર્મ કરે છે, તે જ સમયે ફળ મળતું નથી. તેથી અજ્ઞાની લોકો અધર્મથી ડરતા નથી. છતાં પણ તે અધર્માચરણ તમારાં સુખોનાં મૂળોને ધીરે ધીરે કાપતું ચાલ્યું જાય છે, એ નિશ્ચિત છે. આ ક્રમે -

अधर्मैषैषते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ -મનુ (૪.૧૭૪)

જ્યારે અધર્માત્મા મનુષ્યધર્મની મર્યાદા છોડી, (જેમ તળાવનો બંધ તોડી ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે તેમ) મિથ્યાભાષણ, કપટ, પાખંડ અર્થાત્ રક્ષા કરનારા વેદોનું ખંડન અને વિશ્વાસઘાતાદિ કર્મોથી પરાયા પદાર્થો લઈ પ્રથમ વધે છે, પશ્ચાત્ ધનાદિ ઐશ્વર્યથી ખાનપાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ, વાહન, સ્થાન, માન અને

પ્રતિજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યાયથી શત્રુઓને પણ જીતે છે, પરંતુ પશ્ચાત્ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ મૂળથી કાપેલું વૃક્ષ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ અધર્મી નષ્ટ-બષ્ટ થઈ જાય છે.

સત્યધર્માર્ચવૃત્તેષુ શૌચે ચૈવાતમેત્સદા ।

શિષ્યાંશ્ચ શિષ્યાદ્ધર્મેણ વાગ્બાહુવરસંયતઃ । -મનુ (૪.૧૭૫)

વેદોક્ત સત્યધર્મ અર્થાત્ પક્ષપાતરહિત થઈને સત્યનું પ્રહણ અને અસત્યનો પરિત્યાગ, ન્યાયરૂપ વેદોક્ત ધર્માદિ, આર્ય અર્થાત્ ઉત્તમ પુરુષોનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને પવિત્રતામાં જ હંમેશા રમણ કરે. વાણી, બાહુ, ઉદર વગેરે અંગોનો સંયમ અર્થાત્ તેમને ધર્મમાં ચલાવીને શિષ્યોને ધર્મની શિક્ષા આપ્યા કરે.

ઋત્વિક્ પુરોહિતાચાર્ય્યૈર્માતુલાતિથિસંશ્રિતૈઃ । બાલવૃદ્ધાતુરૈર્વૈદૈર્જાતિસમ્બન્ધિવાન્ધવૈઃ ॥ ૧ ॥

માતાપિતૃભ્યાં યામિભિર્ભ્રાત્રા પુત્રેણ ભાર્યયા । દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

-મનુ (૪.૧૭૯, ૮૦)

(ઋત્વિક્) યજ્ઞ કરનાર, (પુરોહિત) સદા ઉત્તમ આચરણની શિક્ષા કરનાર, (આચાર્ય) વિદ્યા ભણાવનાર, (માતુલ) મામા, (અતિથિ) અર્થાત્ જેની આવવા-જવાની તિથિ નિશ્ચિત ન હોય, (સંશ્રિત) સ્વાશ્રિત, (બાલ) બાળક, (વૃદ્ધ) ધરડા, (આતુર) પીડિત, (વૈદ) આયુર્વેદના જ્ઞાતા, (જાતિ) સ્વગોત્રના કે સ્વવર્ણસ્થ, (સમ્બન્ધી) શસુરાદિ, (જાન્મય) મિત્ર. ॥૧॥ (માતા) માતા, (પિતા) પિતા, (યામી) બહેન, (ભ્રાત્રા) ભાઈ, (ભાર્યા) સ્ત્રી, (દુહિત્રા) પુત્રી અને સેવકો સાથે વિવાદ અર્થાત્ વિરુદ્ધ ઝપડો-ટંટો કદી કરવો નહીં. ॥૨॥

અતપાસ્થનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુઢિદ્વિજઃ ।

અમ્ભસ્યશ્મપ્તવેનૈવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ -મનુ (૪. ૧૧૦)

એક (અતપાઃ) બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણાદિ તપરહિત અને બીજો (અનધીયાનઃ) અભણ, ત્રીજો (પ્રતિ-ગ્રહરુઢિઃ) અત્યન્ત ધર્માર્થ બીજા પાસે દાન લેનારો, એ ત્રણેય પત્થરની નીકાથી સમુદ્રમાં તરવા સમાન પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોની સાથે જ દુઃખસાગરમાં ડૂબે છે. તેઓ તો ડૂબે જ છે, પરંતુ દાતાઓને પણ સાથે ડુબાવે છે :-

ત્રિષ્વપ્યેતેષુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ઘનમ્ ।

દાતુર્ધન્યનર્થાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ -મનુ (૪.૧૧૩)

જે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનને ઉક્ત ત્રણેને આપવામાં આવે છે, તે દાન દાતાનો નાશ આ જન્મમાં અને લેનારનો નાશ પરજન્મમાં કરે છે. જો તેઓ (લેનાર અને આપનાર) આવા હોય, તો શું થાય :-

યથા પ્તવેર્નાપ્તેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તથા નિમજ્જતોઽધસ્તાદગ્રી દાતૃપ્રતીચ્છવૈ ॥ -મનુ (૪.૧૧૪)

જેમ પત્થરની નીકામાં બેસીને પાણીમાં તરનાર ડૂબી જાય છે તેમ અજ્ઞાની દાતા અને લેનાર બંને અધોગતિ અર્થાત્ દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે.

પાપંડીઓનાં લક્ષણ.

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધશ્ચાશ્રિકો લોકદમ્ભકઃ । વૈદ્યાલવ્રતિકો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસન્ધકઃ ॥ ૧ ॥

અધોદૃષ્ટિર્નૈષ્કૃતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ । શત્રો મિથ્યાવિનીતશ્ચ બકવ્રતચરે દ્વિજઃ ॥ ૨ ॥

-મનુ (૪.૧૧૫, ૧૧૬)

(ધર્મધ્વજી) ધર્મ કાંઈ પણ ન કરે પરંતુ ધર્મના નામથી લોકોને ઠગે, (સદા લુબ્ધઃ) સર્વદા લોભયુક્ત, (છાશ્રિકઃ) કપટી, (લોકદમ્ભકઃ) સંસારી મનુષ્ય આગળ પોતાની બઝાઈના ગપ્પાં માર્યા કરે, (હિંસ્રઃ)

પ્રાણીઓનો ઘાતક, તથા અન્યથી વૈરબુદ્ધિ રાખનાર, (સર્વાધિસન્ધકઃ) સર્વ સારા અને નઠારા સાથે પણ મેળ રાખનાર, તેને (બૈઙ્ગલવૃત્તિકઃ) અર્થાત્ બિલાડી સમાન ધૂર્ત અને નીચ સમજવો. ॥૧॥ (અધોદૃષ્ટઃ) કીર્તિ માટે નીચે દૃષ્ટિ રાખનાર, (નેષ્ઠકૃતિકઃ) ઈર્ષાળુ, કોઈએ તેનો પૈસાભાર અપરાધ કર્યો હોય તો તેનો બદલો લેવાને તેના પ્રાણાન્ત પર્યન્ત તત્પર રહેનાર, (સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ) ભલેને કપટ, અધર્મ, વિશ્વાસઘાત જ કેમ ન થાય, પોતાનું પ્રયોજન સાધવામાં ચતુર, (શઠઃ) ભલે પોતાની વાત જૂઠી કેમ ન હોય, પરન્તુ હઠ કદી છોડે નહીં, (મિથ્યાવિનીતઃ) જૂઠ-મૂઠ ઉપરથી શીલ, સન્તોષ અને સાધુતા બતાવે તેને (ચક્રવર્ત) બગલા સમાન નીચ સમજવો. એવાં એવાં લક્ષણવાળા પાખંડી હોય છે, તેમનો વિશ્વાસ કે સેવા કદી પણ કરવી નહીં. ॥૨॥

ધર્મ જ્ઞાનૈઃ સચ્ચિનુયાદ્વત્મીકમિથ પુત્રિકાઃ । પરલોકસહાયાર્થં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૧ ॥

નામુત્ર હિ સહાયાર્થં પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ । ન પુત્રદારં ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते । एको नु भुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ૩ ॥

-(મનુ ૪.૨૩૮-૨૪૦)

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः । भोक्ताऽपि विप्रमुच्यन्ते कर्सा दोषेण लिप्यते ॥ ૪ ॥

(મહાભારતે । ઊદ્યોગપર્વ પ્રજાગણ્ય ૦ । અં ૩૩.૪૭)

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षिती । विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ૫ ॥

-મનુ (૪.૨૪૧)

શ્રી અને પુરુષને યોગ્ય છે કે ઊપઈ અર્થાત્ દીમક જેમ વત્મીક અર્થાત્ રાફડો બનાવે છે, તેમ સર્વ ભૂતોને પીડા ન આપી, પરલોક અર્થાત્ પરજન્મના સુખાર્થ ધીરે ધીરે ધર્મનો સંચય કરવો. ॥૧॥ કેમ કે પરલોકમાં માતા, પિતા પુત્ર, શ્રી અને જ્ઞાતિ કોઈપણ સહાય કરી શકતાં નથી, કિન્તુ એક ધર્મ જ સહાયક બને છે. ॥૨॥ જુઓ, એકલો જ જીવ જન્મ અને મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે એકલો જ ધર્મનું ફળ સુખ અને અધર્મનું દુઃખ રૂપ ફળ ભોગવે છે. ॥૩॥ આ પણ સમજી લેવું કે કુટુંબમાં એક પુરુષ પાપ કરી પદાર્થ લાવે છે અને મહાજન અર્થાત્ સઘળું કુટુંબ તેને ભોગવે છે. તે ભોગવનાર દોષના ભાગી થતા નથી. કિન્તુ તે અધર્મનો કર્તા જ દોષભાગી થાય છે. ॥૪॥ જ્યારે કોઈનો સમ્બન્ધી મરી જાય છે, ત્યારે તેને માટીના ઢેકાની માફક ભૂમિમાં છોડીને તે તરફ પીઠ કરી બન્ધુવર્ગ વિમુખ થઈ ચાલ્યા જાય છે. કોઈ તેની સાથે જનાર હોતું નથી. કિન્તુ એક ધર્મ જ તેનો સંગી થાય છે. ॥૫॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सच્ચિનુयाच्छनैः । धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ ૧ ॥

ધર્મપ્રધાનં પુરુષં તપસા હતકિલ્તિષમ્ । પરલોકં નયત્યાશુ ભાસ્વન્તં સ્વશરીરિણમ્ ॥ ૨ ॥

-મનુ (૪. ૨૪૨-૨૪૩) ॥

એટલા માટે પરલોક અર્થાત્ પરજન્મમાં સુખ અને આ જન્મના સહાયાર્થ નિત્ય ધર્મનો સંચય ધીરે ધીરે કરતા જવો કેમકે ધર્મની સહાયથી જ મોટા મોટા દુસ્તર દુઃખસાગરને જીવ તરી શકે છે. ॥૧॥ કિન્તુ જે પુરુષ ધર્મને જ પ્રધાન સમજે છે, જેનું ધર્મના અનુષ્ઠાનથી પાપ દૂર થઈ ગયું છે. તેને પ્રકાશસ્વરૂપ અને આકાશ જેનું શરીરવત્ છે તે પરલોક અર્થાત્ પરમદર્શનીય પરમાત્માને ધર્મ જ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥૨॥

हठकारी मृदुर्दान्तः क्रूरचारैरसंखसन् । अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथा व्रतः ॥ ૧ ॥

વાચ્યર્થ નિયતાઃ સર્વે વાઙ્-મૂલા યાગ્વિનિઃસૃતાઃ । તાન્તુ યઃ સ્તેનયેદ્વાચં સ સર્વસ્તેયકૃત્તરઃ ॥૨॥

આચારાભ્રમતે હ્યાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ । આચારાદ્ધનમક્ષય્યમાચારો હન્યત્લક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

-મનુ (૪.૨૪૬, ૨૫૬, ૨૫૬)

જે સદા દંડકારી, ક્રોમળ સ્વભાવ અને જિતેન્દ્રિય છે. તેમજ હિંસક, ક્રૂર અને દુષ્ટાચારી પુરુષોથી પૃથક્ રહેનાર છે, તે ધર્માત્મા પુરુષ મનને જીતવાથી અને વિદ્યાદિ દાનથી સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧॥ પરંતુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખે કે જે વાણીમાં સર્વ અર્થ અર્થાત્ વ્યવહાર નિશ્ચિત થાય છે, તે વાણી જ તેનું મૂળ અને વાણીથી જ સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. તે વાણીને જે ચોરે અર્થાત્ મિથ્યાભાષણ કરે છે, તે સર્વ ચોરી આદિ પાપોનો કરનારો છે. ॥૨॥ એટલા માટે મિથ્યાભાષણાદિરૂપ અધર્મને છોડી, જે ધર્માચારથી અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય-જિતેન્દ્રિયતાથી, પૂર્ણ આયુ અને ધર્માચારથી ઉત્તમ પ્રજા તથા અક્ષય ધનને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જે ધર્માચારમાં વર્તીને દુષ્ટ લક્ષણોનો નાશ કરે છે, તેના જેવું આચરણ સદા કર્યા કરવું. ॥૩॥ કેમ કે :-

દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃખભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽત્યાયુરેવ ચ ॥ -મનુ (૪. ૧૫૭)

જે દુષ્ટાચારી પુરુષ છે, તે સંસારમાં સજજનોની વચ્ચે નિન્દાપાત્ર, દુઃખભાગી અને નિરંતર વ્યાધિયુક્ત થઈને અલ્યાયુનો પણ ભોગવનારો થાય છે. એટલા માટે એવો પ્રયત્ન કરવો કે -

યદ્યત્પરવશં કર્મ તત્તદાત્મેન વર્જયેત્ । યદ્યદાત્મવશં તુ સ્યાત્તત્સેવેત ચલતઃ ॥ ૧ ॥

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ । એતદ્વિદ્યાત્સમાસેન લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥ ૨ ॥

-મનુ (૪.૧૫૯, ૧૬૦)

જે જે પરાધીન કર્મ હોય, તેનો તેનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો અને જે જે સ્વાધીનકર્મ હોય, તેનું તેનું પ્રયત્નથી સેવન કરવું. ॥૧॥ કેમ કે જે જે પરાધીનતા છે, તે તે સર્વ દુઃખ છે અને જે જે સ્વાધીનતા છે તે તે સર્વ સુખ છે, એ જ સંક્ષેપથી સુખ અને દુઃખનાં લક્ષણ જાણવાં જોઈએ. ॥૨॥ પરંતુ જે એકબીજાને આધીન કામ છે, તે તે આધીનતાથી જ કરવાં જોઈએ. જેમ કે સ્ત્રી અને પુરુષનો એકબીજાને આધીન વ્યવહાર છે. અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષનું અને પુરુષ સ્ત્રીનું પરસ્પર પ્રિયાચરણ, અનુકૂલ રહેવું, વ્યભિચાર કે વિરોધ કદી ન કરવો, પુરુષની આજ્ઞાનુકૂલ ધરકાર્ય સ્ત્રીને અને બાહ્યકાર્ય પુરુષને આધીન રહે, તથા દુષ્ટ વ્યસનમાં ફસવામાંથી એકબીજાને રોકવાં જોઈએ. એ જ નિશ્ચય જાણવું કે જ્યારે વિવાહ થાય, ત્યારે સ્ત્રીની સાથે પુરુષ અને પુરુષની સાથે સ્ત્રી વેચાઈ ચૂકી અર્થાત્ જે સ્ત્રી અને પુરુષની સાથે હાવ-ભાવ, વગેરે નખશિખાગ્રપર્યન્ત જે કંઈ છે તે વીર્યાદિ એકબીજાને આધીન થઈ જાય છે.

સ્ત્રી કે પુરુષ પરસ્પર પ્રસન્નતા વિના કોઈ પણ વ્યવહાર ન કરે. એમાં મોટાં અપ્રિયકારક વ્યભિચાર, વેશ્યાગમન અને પરપુરુષગમનાદિ કામ છે, તેને છોડીને પોતાના પતિ સાથે સ્ત્રી અને સ્ત્રીની સાથે પતિ સદા પ્રસન્ન રહે.

જો બ્રાહ્મણવર્ણસ્થ હોય તો તે પુરુષ બાળકને ભણાવે તથા સુશિક્ષિતા સ્ત્રી બાલિકાઓને ભણાવે. નાનાવિધ ઉપદેશ અને વક્તૃત્વ કરીને તેમને વિદ્યાન્ બનાવે. સ્ત્રીનો પૂજનીય દેવ પતિ છે અને પુરુષની પૂજનીયા અર્થાત્ સત્કાર કરવા યોગ્ય દેવી સ્ત્રી છે. બાળકો જ્યાં સુધી ગુરુકુળમાં રહે, ત્યાં સુધી માતા-પિતા સમાન અધ્યાપકોને સમજે અને અધ્યાપક પોતાનાં સન્તાનો સમાન શિષ્યોને સમજે. ભણાવનારા અધ્યાપક અને અધ્યાપિકા કેવા હોવા જોઈએ :-

આત્મજ્ઞાનં સમારમ્ભસ્તિતિક્ષા ધર્મનિત્યતા । યમર્થાં નાપકર્ષન્તિ સ વૈ પણ્ડિતઃ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

નિષેવતે પ્રશસ્તાનિ નિન્દિતાનિ ન સેવતે । અનાસ્તિકઃ શ્રદ્ધધ્યાન એતત્પણ્ડિતલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

ક્ષિપ્રં વિજાનાતિ ધિરં શૃણોતિ, વિજ્ઞાય ચાર્થં ભજતે ન કામાત્ ।

નાસમ્પૂર્ણો હ્યુપયુક્તો પરથે, તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમં પણિતસ્ય ॥ ૩ ॥

નાપ્રાપ્યમભિવાઙ્મનિ નહં નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ । આપત્સુ ચ ન મુહ્યન્તિ નરાઃ પણિતબુદ્ધયઃ ॥ ૪ ॥

પ્રવૃત્તવાક્ ચિત્રકથઃ કહવાન્ પ્રતિમાનવાન્ । આશુ ગ્રન્થસ્ય વક્તા ચ યઃ સ પણિતઃ ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

શ્રુતં પ્રજ્ઞાનુગં યસ્ય પ્રજ્ઞા ચૈવ શ્રુતાનુગા । અસંખિન્નાર્યમર્યાદઃ પણિતાસ્ત્યાં લભેત સઃ ॥ ૬ ॥

આ બધા મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ વિદુરપ્રજ્ઞગરના (અ. ૩૩.૨૦, ૨૧, ૨૭, ૩૩, ૨૮, ૩૩, ૨૮, ૩૪) શ્લોક છે.

અર્થ :- જેને આત્મજ્ઞાન, સમ્યક્ આરમ્ભ અર્થાત્ કે જે નકામા આગસુ કદી ન રહે, સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભ, માનાપમાન અને નિન્દા-સ્તુતિમાં હર્ષ-શોક કદી ન કરે; ધર્મમાં જ નિત્ય નિશ્ચિત રહે; તથા જેના મનને ઉત્તમ-ઉત્તમ પદાર્થ અર્થાત્ વિષયસમ્બન્ધી વસ્તુ આકર્ષણ ન કરી શકે, તે જ પંડિત કહેવાય છે. ॥૧॥ સદા ધર્મયુક્ત કર્મોનું સેવન, અધર્મયુક્ત કર્મોનો ત્યાગ, ઈશ્વર, વેદ અને સત્યાચારની નિન્દા ન કરનાર અને ઈશ્વરાદિમાં અત્યન્ત શ્રદ્ધાલુ રહે, એ જ પણ્ડિતોનું કર્તવ્યાકર્તવ્ય કર્મ છે. ॥૨॥ જે કઠિન વિષયને પણ શીઘ્ર જાણી શકે, બહુ કાલપર્યન્ત શાસ્ત્રોને ભણે-સાંભળે અને વિચારે, જે કંઈ જાણે તેને પરોપકારમાં પ્રયુક્ત કરે, પોતાના સ્વાર્થ માટે કોઈ કામ ન કરે, પૂછ્યા વિના કે યોગ્ય સમયે સમજ્યા વિના બીજાના અર્થમાં સમ્મતિ ન આપે, એ જ પ્રથમ પ્રજ્ઞાન પંડિતને હોવું જોઈએ. ॥૩॥ જે અયોગ્યની પ્રાપ્તિમાં કદી ઈચ્છા ન કરે, નષ્ટ થયેલા પદાર્થનો શોક ન કરે, આપત્કાલમાં મોહને પ્રાપ્ત ન થાય અર્થાત્ આકુળ-વ્યાકુળ ન બને, તે જ બુદ્ધિમાન પણ્ડિત છે. ॥૪॥ જેની વાણી સર્વ વિદ્યાઓ અને પ્રશ્નોત્તરો કરવામાં અતિનિપુણ, વિચિત્ર શાસ્ત્રોનાં પ્રકરણોના વક્તા, તથા યથાયોગ્ય તર્ક અને સ્મૃતિમાન ગ્રન્થોના યથાર્થ અર્થના શીઘ્ર વક્તા હોય તે જ પણ્ડિત કહેવાય છે. ॥૫॥ જેની પ્રજ્ઞા સાંભળેલા સત્ય અને અર્થને અનુકૂલ રહે, જેનું શ્રવણ બુદ્ધિને અનુસાર હોય અને જે કદી આર્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક પુરુષોની મર્યાદાનું છેદન ન કરે, તે જ પણ્ડિત સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૬॥

જ્યાં એવાં એવાં સ્ત્રી-પુરુષો ભજાવનાર હોય છે, ત્યાં વિદ્યા, ધર્મ અને ઉત્તમાચારની વૃદ્ધિ થઈને પ્રતિદિન આનન્દ જ વધતો રહે છે. ભજાવવામાં અયોગ્ય અને મૂર્ખનાં લક્ષણો :-

અશ્રુતશ્ચ સમુત્પન્નો દરિદ્રશ્ચ મહામનાઃ । અર્થાશ્ચાઙ્કર્મણા પ્રેપ્સુર્મૂઢ ઇત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧ ॥

અનાકૂતઃ પ્રવિશતિ હ્યપૂર્ણો ઘ્નુ ભાષતે । અવિશ્વસ્તે વિશ્વસિતિ મૂઢચેતા નરધમઃ ॥ ૨ ॥

આ શ્લોકો પણ મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ વિદુરપ્રજ્ઞગરના (અધ્યાય ૩૩ ના શ્લોક ૩૫, ૪૧) છે.

અર્થ :- જેણે કોઈ શાસ્ત્ર ન ભણ્યાં કે ન સાંભળ્યાં હોય અને અતીવ ધમણી, દરિદ્ર થઈને મોટા મનોરથ કરવાવાળો હોય તથા વિના કર્મ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરવાવાળો હોય, તેને બુદ્ધિમાન લોકો મૂઢ કહે છે. ॥૧॥ જે વિના બોલાવે સભા કે કોઈના ઘરમાં પ્રવિષ્ટ થાય, ઝિંચા આસન ઉપર બેસવા ઈચ્છે, વિના પૂછે સભામાં ઘણું જ બકે, વિશ્વાસને અયોગ્ય વસ્તુ કે મનુષ્યની અન્દર વિશ્વાસ કરે, તે જ મૂઢ અને સર્વ મનુષ્યમાં નીચ કહેવાય છે. ॥૨॥

જ્યાં એવા પુરુષ અધ્યાયક, ઉપદેશક, ગુરુ અને માનનીય હોય છે, ત્યાં અવિદ્યા, અધર્મ, અસભ્યતા, કલહ, વિરોધ અને કૂટ વધીને દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે. હવે વિદ્યાર્થીઓનાં લક્ષણો :-

આલસ્યં મદયોદ્દૈ ચ ચાપલ્યં ગોષ્ઠિય ચ । સ્તબ્ધતા ચાભિમાનિત્વં તથાઙ્ત્યાગિત્વમેવ ચ ।

એતે વૈ સપ્ત દોષાઃ સ્યુઃ સદા વિદ્યાર્થિનાં મતાઃ ॥ ૧ ॥

સુખાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા કુતો વિદ્યાર્થિનઃ સુખમ્ । સુખાર્થી વા ત્યજેદ્વિદ્યાં વિદ્યાર્થી વા ત્યજેત્સુખમ્ ॥ ૨ ॥

આ પણ વિદુરપ્રજ્ઞગરના (અધ્યાય ૪૦.૫, ૬) શ્લોક છે.

અર્થ :- આલસ્ય એટલે શરીર અને બુદ્ધિમાં જડતા, નશો, મોહ એટલે કોઈ વસ્તુમાં ફસી પડવું, ચપળતા, અહીં-તહીંની વ્યર્થ વાર્તા કરવી અને સાંભળવી, ભણતાં-ભણતાં અટકી જવું, અભિમાની અને અત્યાગી થવું એ સાત દોષ વિદ્યાર્થીઓમાં હોય છે. ॥૧॥ જે એવા હોય છે તેમને વિદ્યા કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા કરનારને વિદ્યા ક્યાંથી ? અને વિદ્યા શીખનારને સુખ ક્યાંથી ? કેમકે વિષયસુખાર્થીએ વિદ્યાને અને વિદ્યાર્થીએ વિષયસુખને છોડી દેવું જોઈએ. ॥૨॥ એમ ક્યાં વિના વિદ્યા કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે આવાને :-

સત્યે સ્તાનાં સતતં દાન્તાનામધ્વીતસામ્ । વ્રહ્મચર્યં રહેદ્રાજન્ સર્વપાપાન્યુપાસિતમ્ ॥ ૧ ॥

જેઓ સદા સત્યાચારમાં પ્રવૃત્ત, જિતેન્દ્રિય અને જેમનું વીર્ય અપરિપક્વિત કદી ન થાય, તેમનું જ બ્રહ્મચર્ય સત્ય અને તેઓ જ વિદ્વાન થાય છે. ॥૧॥ એટલા માટે અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીએ શુભ લક્ષણયુક્ત થવું જોઈએ. અધ્યાપકોએ એવો યત્ન કર્યા કરવો કે જેથી વિદ્યાર્થી સત્યવાદી, સત્યમાની, સત્યકારી, સમ્યક્તા, જિતેન્દ્રિયતા અને સુશીલતાદિ શુભગુણયુક્ત, શરીર અને આત્માનું પૂર્ણ બળ વધારીને સમગ્ર વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિદ્વાન્ થાય. અધ્યાપકોએ સદા તેમની કુચેષ્ટા છોડાવવામાં અને વિદ્યા શીખવવામાં ચેષ્ટા કર્યા કરવી. તેમજ વિદ્યાર્થીઓ સદા જિતેન્દ્રિય, શાન્ત, અધ્યાપક પર પ્રેમ, વિચારશીલ અને પરિશ્રમી થઈને એવો પુરુષાર્થ કરે છે, જેથી તે પૂર્ણ વિદ્યા, પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત કરે તથા પરિપૂર્ણ ધર્મ અને પુરુષાર્થ કરતાં શીખે, ઈત્યાદિ બ્રાહ્મણવર્ણનાં કર્મ છે. સત્રિયોનાં કર્મ રાજધર્મ (સમુલ્લાસ-ક)માં કહીશું.

વૈશ્યોનાં કર્મ બ્રહ્મચાર્યાદિથી વેદાદિ વિદ્યા ભણી, વિવાહ કરી, અનેક દેશોની ભાષા, નાના પ્રકારના વેપારની રીતિ, ચીજોના ભાવ જાણવા, તે વેચવી, ખરીદવી, દ્વીપદ્વીપાન્તરમાં જવું-આવવું, લાભાર્થ કામનો આરંભ કરવો, પશુપાલન અને ખેતીની ઉત્તતિ ચતુરાર્થી કરવી-કરાવવી, ધનની વૃદ્ધિ કરવી, તેનો વિદ્યા અને ધર્મની ઉત્તતિમાં વ્યય કરવો, સત્યવાદી નિષ્કપટી થઈને સત્યતાથી બધો વ્યાપાર કરવો અને સર્વ વસ્તુઓની રક્ષા કરવી, કે જેથી કોઈ નષ્ટ થવા પામે નહીં.

શૂદ્ર સર્વ સેવાઓમાં ચતુર, પાકવિદ્યામાં નિપુણ, અતિપ્રેમથી દિગ્જોની સેવા અને તેમનાથી જ પોતાની ઉપજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી અને દિગ્જોએ એમના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, સ્થાન, ત્રિવાહાદિમાં જે કાંઈ પણ વ્યય થાય, તે સર્વ આપવો અથવા (અમુક) માસિક (પગાર) કરી આપવો.

ચારેય વર્ણોએ પરસ્પર પ્રીતિ, ઉપકાર, સજ્જનતા, સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભમાં એકમતિ રહી રાજ્ય અને પ્રજાની ઉત્તતિમાં તન, મન, ધનનો વ્યય કરતા રહેવું.

સ્ત્રી અને પુરુષનો વિયોગ કદી ન થવો જોઈએ. કેમ કે :-

ધાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિશ્વોડનમ્ ।

સ્વપ્નોડ્યગેહવાસશ્ચ નારીસન્દુષણાનિ ષટ્ ॥ -મનુ (૧. ૧૩)

મદ્ય, ભાંગ આદિ માદક દ્રવ્યોનું પીવું, દુષ્ટ પુરુષોનો સંગ, પતિવિયોગ, એકલી જ્યાં ત્યાં વ્યર્થ પાખંડી આદિના દર્શનને નિમિત્તે રખડવું અને પારકે ઘેર જઈ શયન કે વાસ કરવો- એ છ સ્ત્રીને દૂષિત કરનારા દુર્ગુણ છે, તેમ એ દુર્નુષ્ઠ પુરુષના પણ છે. પતિ અને સ્ત્રીનો વિયોગ બે પ્રકારનો હોય છે- એક કંઈ કાર્યાર્થ દેશાન્તર જવાથી અને બીજો મૃત્યુથી. એમાં પ્રથમના વિયોગનો ઉપાય એ જ છે કે દૂર દેશમાં યાત્રાર્થ જાય તો સ્ત્રીને પણ સાથે લેવી. એનું પ્રયોજન એ છે કે બહુ સમય પર્યન્ત વિયોગ ન રહેવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - સ્ત્રી અને પુરુષના અનેક વિવાહ થવા યોગ્ય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - યુગપત નહીં અર્થાત્ એક સમયે નહીં.

પ્રશ્ન - શું સમયાન્તરમાં અનેક વિવાહ થવા જોઈએ ?

ઉત્તર - હા, જેમ :-

या स्त्री त्वक्षतयोनिः स्याद्गतप्रयागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ -મનુ (૧-૧૭૬)

જે સ્ત્રી કે પુરુષનો માત્ર પાણિગ્રહણ સંસ્કાર થયો હોય અને સંયોગ ન થયો હોય, અર્થાત્ અક્ષતયોનિ સ્ત્રી અને અક્ષતવીર્ય પુરુષ હોય, તો તેનો અન્ય સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે પુનર્વિવાહ થવો જોઈએ. કિન્તુ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોમાં ક્ષતયોનિ સ્ત્રી અને ક્ષતવીર્ય પુરુષનો પુનર્વિવાહ ન થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - પુનર્વિવાહમાં શો દોષ છે ?

ઉત્તર - (પહેલું) સ્ત્રી-પુરુષમાં પ્રેમ ન્યૂન થાય છે. કેમકે જ્યારે ચાહે ત્યારે પુરુષને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને પુરુષ છોડીને અન્યની સાથે સમ્બન્ધ કરી લે. (બીજું) જ્યારે સ્ત્રી કે પુરુષ પતિ સ્ત્રીના મરણ પશ્ચાત્ બીજો વિવાહ કરવા ઇચ્છે ત્યારે સ્ત્રીના કે પૂર્વ પતિના પદાર્થો ઉઠાવી લઈ જાય અને તેના કુટુંબવાળાનો તેની સાથે ઝગડો થાય છે. (ત્રીજું) ઘણાં ભદ્ર કુળોનાં નામ કે ચિહ્ન પાત્ર ન રહેવાથી તેના પદાર્થ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. (ચોથું) પતિવ્રત અથવા પત્નીવ્રત ધર્મ નષ્ટ થાય છે, ઇત્યાદિ દોષોને લીધે દ્વિજોમાં પુનર્વિવાહ અથવા અનેક વિવાહ કદો પણ ન થવા જોઈએ.

પ્રશ્ન - જ્યારે વંશચ્છેદન થઈ જાય છે, ત્યારે પણ કુળ નષ્ટ થઈ જશે અને સ્ત્રી-પુરુષ વ્યભિચારાદિ કર્મ કરી ગર્ભપાતાદિ બહુ દુષ્ટકર્મો કરશે, એથી પુનર્વિવાહ થવો ઉચિત છે.

ઉત્તર - નહીં નહીં, કેમકે જો સ્ત્રી-પુરુષ બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિત રહેવા ચાહે, તો કોઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહીં અને કુળની પરંપરા રાખવા માટે કોઈ પોતાના સ્વજાતિ બાળકને દત્તક લઈ લેશે, તો તેથી કુળ ચાલશે અને વ્યભિચાર પણ નહીં થાય. પણ જે બ્રહ્મચર્ય ન રાખી શકે, તેણે નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરી લેવી જોઈએ.

પ્રશ્ન - પુનર્વિવાહ અને નિયોગમાં શો ભેદ છે ?

ઉત્તર - (પહેલો) જેમ વિવાહ કરવામાં કન્યા પોતાના પિતાનું ઘર છોડી પતિના ઘરને પ્રાપ્ત થાય છે અને પિતા સાથે વિશેષ સમ્બન્ધ નથી રહેતો અને વિધવા સ્ત્રી તે જ વિવાહિત પતિના અર્થાત્ મૃત પતિના ઘરમાં રહે છે. (બીજો) તે જ વિવાહિતા સ્ત્રીનાં બાળકો તે જ વિવાહિત પતિનાં દાયભાગી બને છે અને વિધવા સ્ત્રીનાં બાળકો વીર્યદાતાના પુત્ર કહેવાતા નથી, તેના ગોત્રના ગણાતાં નથી અને તેનું સ્વત્વ તે બાળકો પર રહેતું નથી. પણ તે મૃત પિતાના પુત્ર કહેવાય છે અને ગોત્ર પણ તેનું જ રહે છે, અને તેના પદાર્થોના દાયભાગી થઈને તે જ ઘરમાં રહે છે. (ત્રીજો) વિવાહિત સ્ત્રી-પુરુષે પરસ્પર સેવા અને પાલન કરવું જરૂરી છે. પણ નિયુક્ત સ્ત્રી-પુરુષનો કાંઈ પણ સમ્બન્ધ રહેતો નથી. (ચોથો) વિવાહિત સ્ત્રી-પુરુષનો સમ્બન્ધ મરણ પર્યન્ત રહે છે અને નિયુક્ત સ્ત્રી-પુરુષનો સમ્બન્ધ કાર્ય પશ્ચાત્ છૂટી જાય છે.

(પાંચમો) વિવાહિત સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર ગૃહ-કાર્યોની સિદ્ધિ કરવામાં યત્ન કર્યા કરે છે, પણ નિયુક્ત સ્ત્રી-પુરુષ સ્વતન્ત્ર પોતપોતાના ઘરનાં કાર્ય કર્યા કરે છે.

પ્રશ્ન - વિવાહ અને નિયોગના નિયમો એકસરખા છે કે જુદા જુદા ?

ઉત્તર - કંઈક થોડોક ભેદ છે. જેટલું પૂર્વે કહી આવ્યા તે ઉપરાન્ત એ છે કે વિવાહિત સ્ત્રી-પુરુષ એક પતિ અને એક જ સ્ત્રી મળીને દશ સન્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને નિયુક્ત સ્ત્રી-પુરુષ બે અથવા ચારથી અધિક

સન્તાનોત્પત્તિ કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ જેમ કુમાર-કુમારીના જ વિવાહ થાય છે, તેમ જેની સ્ત્રી કે પુરુષ મરી જાય તેમનો જ નિયોગ થાય છે, કુમાર કે કુમારીનો નહીં. જેમ વિવાહિત સ્ત્રી-પુરુષ સદા સંગમાં રહે છે તેમ નિયુક્ત સ્ત્રી-પુરુષનો વ્યવહાર નથી, કિન્તુ ઋતુદાનના સમય વિના એકત્ર ન થાય. જો સ્ત્રી પોતાને માટે નિયોગ કરે તો જ્યારે બીજો ગર્ભ રહે, તે જ દિવસથી સ્ત્રી-પુરુષનો સમ્બન્ધ છૂટી જાય અને જો પુરુષ પોતાને માટે કરે, તો પણ બીજો ગર્ભ રહેવાથી સમ્બન્ધ છૂટી જાય. પરન્તુ તે નિયુક્ત સ્ત્રી બે-ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત તે બાળક-બાળકીનું પાલન કરી નિયુક્ત પુરુષને સ્વાધીન કરી દે. એમ એક વિધવા સ્ત્રી બે પોતાને માટે અને બે બે અન્ય ચાર નિયુક્ત પુરુષો માટે સન્તાન કરી શકે અને એક મૃતસ્ત્રી(ક) પુરુષ પણ બે પોતા માટે અને બે બે અન્ય વિધવાઓ માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એવી રીતે મળી દસ દસ સન્તાનોત્પત્તિની આજ્ઞા વેદમાં છે. જેમ કે :-

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ -ઋ० ॥ મં० ૧૦. સૂ० ૮૫. યં ૪૫ ॥

હે (મીઢ્વ ઇન્દ્ર) વીર્યસિંચનમાં સમર્થ ઐશ્વર્યયુક્ત પુરુષ ! તું આ વિવાહિત સ્ત્રી અથવા વિધવા સ્ત્રીઓને શ્રેષ્ઠ પુત્ર અને સૌભાગ્યયુક્ત કર. આ વિવાહિત સ્ત્રીમાં દસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર અને સ્ત્રીને અગિયારમી માન. હે સ્ત્રી ! તું પણ વિવાહિત પુરુષ વા નિયુક્ત પુરુષથી દસ સન્તાન ઉત્પન્ન કર અને પતિને અગિયારમો સમજ.

આ વેદની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણસ્થ સ્ત્રી અને પુરુષ દસ દસ સન્તાનથી અધિક ઉત્પન્ન ન કરે. કેમકે અધિક કરવાથી સન્તાન નિર્બળ, નિર્બુદ્ધિ, અલ્પાયુ થાય છે અને સ્ત્રી તથા પુરુષ પણ નિર્બળ, અલ્પાયુ અને રોગી થઈ વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ જ દુઃખ પામે છે.

પ્રશ્ન - આ નિયોગની વાત વ્યભિચાર સમાન જણાય છે.

ઉત્તર - જેમ વિના વિવાહિતોનો વ્યભિચાર કહેવાય છે, તેમ વિના નિયુક્તોનો વ્યભિચાર કહેવાય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જેમ નિયમથી વિવાહ થયા પછી વ્યભિચાર નથી કહેવાતો, તેમ નિયમપૂર્વક નિયોગ કરવાથી વ્યભિચાર કહેવાશે નહીં. જેમ અન્યની કન્યાનો અન્યના કુમાર સાથે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વિવાહ થવાથી સમાગમમાં વ્યભિચાર, પાપ કે લજ્જા થતી નથી, તેમ વેદશાસ્ત્રોક્ત નિયોગમાં વ્યભિચાર કે પાપ, લજ્જા ન માનવી જોઈએ.

પ્રશ્ન - છે તો ઠીક, પરન્તુ આ વેશ્યા સદૃશ કર્મ દેખાય છે !

ઉત્તર - નહીં, કેમકે વેશ્યાના સમાગમમાં કોઈ નિશ્ચિત પુરુષ કે કોઈ નિયમ નથી. અને નિયોગમાં વિવાહના સમાન નિયમ છે. જેમ અન્યને વિવાહપૂર્વક છોકરી આપવામાં અને સમાગમ કરવામાં લજ્જા થતી નથી, તેમ જ નિયોગમાં પણ ન થવી જોઈએ. શું જે વ્યભિચારી પુરુષ કે સ્ત્રી હોય, તે વિવાહ થવાથી પણ દુકર્મથી અળગાં રહે છે ?

પ્રશ્ન - અમને નિયોગની વાતમાં પાપ જણાય છે.

ઉત્તર - જો નિયોગની વાતમાં પાપ માનો છો, તો વિવાહમાં પાપ કેમ નથી માનતા ? પાપ તો નિયોગ રોકવામાં છે, કેમકે વૈરાગ્યવાન, પૂર્ણ વિદ્વાન્ અને યોગીઓ સિવાય ઈશ્વરના સૃષ્ટિક્રમ મુજબ કોઈ પણ સ્ત્રી-પુરુષનો સ્વાભાવિક વ્યવહાર રોકી શકાતો નથી.

શું ગર્ભપાતરૂપ બ્રૂણહત્યા અને વિધવા સ્ત્રી તથા મૃતક સ્ત્રી-પુરુષોના મહાસન્તાપને પાપ નથી ગણતા ? કેમ કે જ્યાં સુધી તે યુવાવસ્થામાં છે, ત્યાં સુધી મનમાં સન્તાનોત્પત્તિ અને વિષયની ચાહના થયા કરવાની છે,

તેને કોઈ રાજ્યવ્યવહાર કે જાતિવ્યવહારથી અટકાવવાથી ખરાબ ચાલથી ગુપ્ત કુકર્મ થતાં રહે છે.

એ વ્યભિચાર અને કુકર્મો રોકવાનો આ એક જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે કે જે જિતેન્દ્રિય રહી શકે, તે વિવાહ કે નિયોગ પણ ન કરે, તે ઠીક છે. પરન્તુ જે એવાં નથી, તેમના વિવાહ અને આપત્કાલમાં નિયોગ અવશ્ય થવો જોઈએ. એથી વ્યભિચાર ન્યૂન થવાનો અને પ્રેમથી ઉત્તમ સન્તાન પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યોની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે અને ગર્ભહત્યા સર્વથા દૂરી જાય છે.

નીચ પુરુષો સાથે ઉત્તમ સ્ત્રીના અને વૈશ્યાદિ નીચ સ્ત્રીઓ સાથે ઉત્તમ પુરુષોના વ્યભિચારરૂપ કુકર્મ, ઉત્તમ કુળમાં કલંક, વંશનો ઉચ્છેદ, સ્ત્રી-પુરુષોનો સન્તાપ અને ગર્ભહત્યાદિ કુકર્મ વિવાહ અને નિયોગથી નિવૃત્ત થાય છે. માટે નિયોગ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - નિયોગમાં શી શી વાત હોવી જોઈએ.

ઉત્તર - જેમ વિવાહ પ્રસિદ્ધિથી થાય છે, તેમ જ નિયોગ પણ પ્રસિદ્ધિથી જ કરવો જોઈએ. જેમ વિવાહમાં ભદ્રપુરુષોની અનુમતિ અને કન્યા-વરની પ્રસન્નતા હોય છે, તેમ નિયોગમાં પણ, અર્થાત્ જ્યારે સ્ત્રી-પુરુષનો નિયોગ થવાનો હોય, ત્યારે પોતાના કુટુંબનાં પુરુષ-સ્ત્રીઓની સામે પ્રકટ કરે કે “અમે નિયોગ સન્તાનોત્પત્તિ માટે કરીએ છીએ અને જ્યારે નિયોગનો નિયમ પૂરો થઈ જશે ત્યારે અમે સંયોગ કરીશું નહીં. જો અન્યથા કરીએ તો પાપી અને જાતિ કે રાજના દંડનીય થઈશું. મહિનામાં એકવાર ગર્ભાધાનનું કાર્ય કરીશું, ગર્ભ રહ્યા પછી એક વર્ષ પર્યન્ત પૃથક રહીશું.”

પ્રશ્ન - નિયોગ પોતાના વર્ણમાં થવો જોઈએ કે અન્ય વર્ણો સાથે પણ ?

ઉત્તર - પોતાના વર્ણમાં અથવા પોતાથી ઉત્તમ વર્ણસ્થ પુરુષ સાથે અર્થાત્ વૈશ્યા સ્ત્રી વૈશ્ય, ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણની સાથે, ક્ષત્રિયા સ્ત્રી ક્ષત્રિય કે બ્રાહ્મણની સાથે અને બ્રાહ્મણી બ્રાહ્મણની સાથે નિયોગ કરી શકે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે વીર્ય સમ અથવા ઉત્તમ વર્ણનું હોવું જોઈએ. પોતાથી નીચ વર્ણનું નહીં. સ્ત્રી અને પુરુષની સૃષ્ટિનું એ જ પ્રયોજન છે કે ધર્મથી અર્થાત્ વેદોક્ત રીતિથી વિવાહ કે નિયોગથી સન્તાનોત્પત્તિ કરવી.

પ્રશ્ન - પુરુષોને નિયોગ કરવાની શી આવશ્યકતા છે કેમકે તે તો બીજો વિવાહ કરશે ?

ઉત્તર - અમે લખ્યું છે કે દ્વિજોમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો એક જ વાર વિવાહ થવો વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં લખ્યો છે, દ્વિતીય વાર નહીં. કુમાર અને કુમારીનો જ વિવાહ થવામાં ન્યાય અને વિધવા સ્ત્રીની સાથે કુમાર પુરુષ અને કુમારીની સાથે મૃતસ્ત્રીક પુરુષનો વિવાહ થવામાં અન્યાય અર્થાત્ અધર્મ છે. જેમ વિધવા સ્ત્રી સાથે પુરુષ વિવાહ કરવા ચાહતો નથી, તેમજ વિવાહિત સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરેલા પુરુષ સાથે વિવાહ કરવાની ઈચ્છા કુમારી પણ નહીં કરશે; જ્યારે વિવાહ કરેલા પુરુષને કોઈ કુમારી કન્યા અને વિધવા સ્ત્રીને કોઈ કુમાર બ્રહ્મણ કરશે નહીં, ત્યારે પુરુષ અને સ્ત્રીને નિયોગ કરવાની આવશ્યકતા પડશે અને ધર્મ પણ એ જ છે કે જેવા સાથે તેવાનો સમ્બન્ધ થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - જેમ વિવાહમાં વેદાદિ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે, તેમ નિયોગમાં પ્રમાણ છે કે નહીં ?

ઉત્તર - એ વિષયમાં ઘણાં પ્રમાણો છે, જુઓ અને સાંભળો :-

કુહસ્વદ્દોષા કુહ વસ્તોરશ્ચિના કુહાભિપિત્વં કરતઃ કુહોષતુઃ ।

કો વાં શયુત્રા વિધવેવ દેવરં મર્યં ન યોષા કૃણુતે સઘસ્થ આ ॥

-શ્લોક ॥ મં ૧૦. સૂ ૪૦. મં ૨ ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।

હસ્તગ્રાભસ્ય દિધિષોસ્તવેદં પત્યુર્જનિત્વમધિ સં બભૂયઃ ॥ ઋઃ ॥ મંઃ ૧૦. સૂઃ ૧૮. મંઃ ૮ ॥

હે (અશ્વિના) સ્ત્રી-પુરુષો ! જેમ (દેવરં વિધવેવ) દેવરને વિધવા અને (યોષા મર્યન્ન) વિવાહિતા સ્ત્રી પોતાના પતિને (સથસ્થે) સમાન સ્થાન શય્યામાં એકત્ર થઈને સન્તાનોને (આ કૃણુતે) સર્વ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તમે બન્ને સ્ત્રી-પુરુષ (કુહસ્વિદોષા) ક્યાં રાત્રિમાં અને (કુહ વસ્તોઃ) ક્યાં દિનમાં વસ્યાં હતાં ? (કુહાભિપિત્વમ્) ક્યા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ (કસ્તઃ) કરી ? અને (કુહોષતુઃ) કયે સમયે ક્યાં વાસ કરતાં હતાં ? (કો વાં જાયુઃ) તમારું શયનસ્થાન ક્યાં છે ? તથા કોણ છે ? અને ક્યા દેશનાં રહેનારાં છો ?

આથી એ સિદ્ધ થયું કે દેશ-વિદેશમાં સ્ત્રી-પુરુષ સાથે રહે, અને તે વિવાહિત પતિ સમાન નિયુક્ત પતિને પ્રલજ્ઞ કરીને વિધવા સ્ત્રી પણ સન્તાનોત્પત્તિ કરી લે.

પ્રશ્ન - જો કોઈને નાનો ભાઈ જ ન હોય, તો વિધવા નિયોગ કોની સાથે કરે ?

ઉત્તર - દેવરની સાથે. પરન્તુ દેવર શબ્દનો અર્થ જેવો તમે સમજો છો તેવો નથી. જુઓ નિરુક્તમાં-
 દેવરઃ કસ્માદ્ દ્વિતીયો વર ઉચ્યતે ॥ નિરુઃ ૦ અઃ ૩ । ખંડ ૧૫ ॥ 'દેવર' તેને કહે છે કે જે વિધવાનો બીજો પતિ થાય છે. પછી ભલે તે નાનો કે મોટો ભાઈ અથવા પોતાના વર્ણ કે પોતાનાથી ઉત્તમ વર્ણવાળો હોય. જેની સાથે નિયોગ કરે, તેનું નામ "દેવર" છે.

હે (નારિ) વિધવા ! તું (એતં ગતાસુમ્) આ મરેલા પતિની આશા છોડી (જોષે) બાકી પુરુષોમાંથી (અભિજીવલોકમ્) જીવતા બીજા પતિને (ઉપેહિ) પ્રાપ્ત થા અને (ઉદીર્ષ્વ) એ વાતનો વિચાર અને નિશ્ચય રાખ કે જો (હસ્તગ્રાભસ્ય દિધિષોઃ) તું વિધવાના પુનઃ પાશિપ્રલજ્ઞ કરનાર નિયુક્ત પતિના સમ્બન્ધ માટે નિયોગ થશે, તો (હમ્) આ (જનિત્વમ્) ઉત્પન્ન થયેલું બાળક તે જ નિયુક્ત (પત્યુઃ) પતિનું થશે. અને જો તું પોતાના માટે નિયોગ કરીશ, તો તે સન્તાન (તવ) તારું થશે. એવા નિશ્ચયથી યુક્ત (અધિ, સમ્, બભૂયઃ) થા અને નિયુક્ત પુરુષ પણ એ જ નિયમનું પાલન કરે.

અદેવૃઘ્યપતિઘ્નીર્હૃદિ શિશ્વા પશુભ્યઃ સુયમા સુવર્ચાઃ ।

પ્રજાવતી વીરસૂર્દેવૃકાયા સ્યોનેમમર્ગિનિ ગાર્હપત્યં સપર્ય ॥

-અથર્વઃ ॥ કાઃ ૧૪. અનુઃ ૨. મંઃ ૧૮ ॥

હે (અપતિઘ્યદેવૃઘ્નિ) પતિ અને દેવરને દુઃખ ન આપનારી સ્ત્રી તું ! (હૃદિ) આ ગૃહાશ્રમમાં (પશુભ્યઃ) પશુઓ માટે (શિશ્વા) કલ્યાણ કરનારી, (સુયમા) ઉત્તમ પ્રકારે ધર્મ નિયમમાં ચાલનારી, (સુવર્ચાઃ) રૂપ અને સર્વશાસ્ત્ર વિદ્યાયુક્ત, (પ્રજાવતી) ઉત્તમ પુત્ર-પૌત્રાદિ સહિત, (વીરસૂઃ) શૂરવીર પુત્રો જણનારી, (દેવૃકાયા) દેવરની કામના કરનારી, (સ્યોના) અને સુખ આપનારી પતિ કે દેવરને (અધિ) પ્રાપ્ત થઈ (હમ્) આ (ગાર્હપત્યમ્) ગૃહસ્થ સમ્બન્ધી (અગ્નિમ્) અગ્નિહોત્રીનું (સપર્ય) સેવન કર્યા કર.

તાપનેન વિધાનેન નિજો વિન્દેત દેવરઃ ॥ -મનુઃ (૧. ૬૧)

જો અક્ષતયોનિ સ્ત્રી વિધવા થાય તો પતિનો બીજો નાનો ભાઈ પણ તેની સાથે વિવાહ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન - એક સ્ત્રી કે પુરુષ કેટલા નિયોગ કરી શકે છે ? અને વિવાહિત નિયુક્ત પતિઓનું નામ શું હોય છે ?

ઉત્તર - સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ ।

તૃતીયો અગ્નિષ્ટે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજાઃ ॥ -ઋઃ ૧ મંઃ ૧૦. સૂઃ ૮૫. મંઃ ૪૦ ॥

હે સ્ત્રી ! જે (તે) તારો (પ્રથમઃ) પહેલો વિવાહિત (પતિઃ) પતિ તને (વિવિદે) પ્રાપ્ત થાય છે તેનું

નામ (સોમઃ) સુકુમારતાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી સોમઃ જે બીજો નિયોગથી (વિવિદે) પ્રાપ્ત થાય તે (ગન્ધર્વઃ) એક સ્ત્રી સાથે સમ્ભોગ કરવાથી ગન્ધર્વઃ જે (તૃતીય ઉત્તરઃ) ને એની પશ્ચાત્ ત્રીજો પતિ થાય છે તે (અગ્નિઃ) અત્યુષ્ણતાયુક્ત હોવાથી અગ્નિસંશ્લકઃ અને જે (તે) તારા (તુરોયઃ) ચોથાથી અગિયારમા સુધી નિયોગથી પતિ થાય છે, તે (મનુષ્યજાઃ) મનુષ્ય નામથી કહેવાય છે. જેમ (ઇષાં ત્વમિન્દ્ર) એ મન્ત્રમાં અગિયારમા પુરુષ સુધી સ્ત્રી નિયોગ કરી શકે છે, તેમ પુરુષ પણ અગિયારમી સ્ત્રી સુધી નિયોગ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન - એકાદશ શબ્દથી દસ પુત્ર અને અગિયારમો પતિ એમ કેમ ન ગણાય ?

ઉત્તર - જો એવો અર્થ કરશો તો વિધવેવ દેવરમ્ । દેવરઃ કસ્મદ્ દ્વિતીયો વર ડચ્યતે । અદેવૃદ્ધિઃ । અને ગન્ધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ । ઇત્યાદિ વેદપ્રમાણોથી વિરુદ્ધાર્થ થશે. કેમકે તમારા અર્થથી બીજો પણ પતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

દેવસદ્ધા સપિણ્ડાદ્વા સ્ત્રિયા સમ્યક્ નિયુક્તયા । પ્રજેષિતાધિગત્ત્વા સન્તાનસ્ય પતિશ્ચયે ॥ ૧ ॥

એવેષ્ઠો ચવીસયો ભાર્ય્યા ચવીચાન્ધાગ્રજસ્ત્રિયમ્ । પતિતાં ભવતો મત્વા નિયુક્તાવપ્યનાપદિ ॥ ૨ ॥

ઔરસઃ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ ॥ ૩ ॥ -મનુ० (૧.૫૧. ૫૮, ૧૫૧)

ઇત્યાદિ મનુજીએ લખ્યું છે કે (સપિણ્ડ) અર્થાત્ પતિની છ પેઢીમાં પતિનો નાનો અથવા મોટો ભાઈ અથવા સ્વજાતિસ્થ તથા પોતાથી ઉત્તમ જાતિસ્થ પુરુષ સાથે વિધવા સ્ત્રીનો નિયોગ થવો જોઈએ. પરન્તુ જો મૃતસ્ત્રીવાળો પુરુષ અને વિધવા સ્ત્રી સન્તાનોત્પત્તિની ઈચ્છા કરતી હોય, તો નિયોગ થવો ઉચિત છે. અને જ્યારે સન્તાનનો સર્વથા જ્ઞય થાય, ત્યારે નિયોગ થાય. જો આપત્કાલ ન હોય અર્થાત્ સન્તાનો હોવાની ઈચ્છા ન હોય તો અને જો મોટા ભાઈની સ્ત્રી સાથે નાનો અને નાનાની સ્ત્રી સાથે મોટા ભાઈનો નિયોગ થઈ સન્તાનોત્પત્તિ થઈ ગયા પછી પુનઃ તે નિયુક્ત આપસમાં સમાગમ કરે, તો પતિત થઈ જાય. અર્થાત્ એક નિયોગમાં બીજા પુત્રનો ગર્ભ રહેવા સુધી નિયોગનો અવધિ છે. એ પછી સમાગમ ન કરે. અને જો બન્ને માટે નિયોગ કયો હોય, તો ચોથા ગર્ભ સુધી અર્થાત્ પૂર્વોક્ત રીતિથી દસ સન્તાન સુધી થઈ શકે. તે પશ્ચાત્ વિધવાસક્તિ ગણવામાં આવે છે. એટલા માટે તે પતિત ગણાય છે અને જો વિવાહિત સ્ત્રીથી પુરુષ પણ દસમા ગર્ભથી અધિક સમાગમ કરે, તો કામી અને નિન્દિત થાય છે. અર્થાત્ વિવાહ કે નિયોગ સન્તાનો માટે જ કરવામાં આવે છે, પશુવત્ કામકીડાને માટે નહીં.

પ્રશ્ન - નિયોગ મરણ પછી જ થાય છે કે પતિ જીવતો હોય, તો પણ ?

ઉત્તર - જીવતા પતિએ પણ -

અન્યથિચ્છસ્વ સુધમે પતિ મત્ ॥ -ઋ० । મં० ૧૦. મૂ० ૧૦. મં० ૧૦ ॥

જ્યારે પતિ સન્તાનોત્પત્તિમાં અસમર્થ હોય, ત્યારે પોતાની સ્ત્રીને આજ્ઞા આપે કે હે (સુધમે) સૌભાગ્યની ઈચ્છા કરનારી સ્ત્રી તું (મત્) મારાથી (અન્યમ્) બીજા પતિની (ઇચ્છસ્વ) ઈચ્છા કર, કેમકે હવે મારાથી સન્તાનોત્પત્તિની આજ્ઞા ન રાખ. ત્યારે સ્ત્રી બીજા સાથે નિયોગ કરીને સન્તાનોત્પત્તિ કરે, પરન્તુ તે વિવાહિત મહાશય પતિની સેવામાં તત્પર રહે, તેમજ સ્ત્રી પણ જ્યારે રોગાદિ દોષોથી મસ્ત હોઈને સન્તાનોત્પત્તિમાં અસમર્થ હોય, ત્યારે પોતાના પતિને આજ્ઞા આપે કે હે સ્વામી ! આપ મારાથી સન્તાનોત્પત્તિની ઈચ્છા છોડી દેઈ બીજી વિધવા સ્ત્રીથી નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરો.

જેમકે પાણ્ડુ રાજાની સ્ત્રી દુન્તી અને માદ્રી આદિએ કર્યું અને જેમ વ્યાસજીએ ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યના મરણ પછી પોતાના ભાઈઓની સ્ત્રીઓ સાથે નિયોગ કરી અગ્નિકામાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને અમ્બાલિકામાં પાણ્ડુ અને

દાસીમાં વિદુરની ઉત્પત્તિ કરી હતી. ઇત્યાદિ ઇતિહાસ પણ એ વાતમાં પ્રમાણ છે.

પ્રોવિતો ધર્મકાર્યાથં પ્રતીક્ષ્યોઽષ્ટૈ નરઃ સમાઃ । વિદ્યાર્થં વદ્ યશોઽર્થં વા કામાર્થં ત્રીસ્તુ વત્સરાન્ ॥

વચ્ચાષ્ટમેઽધિવેદ્યાઙ્કે દશમે તુ મૃતપ્રજા । એકાદશે સ્ત્રીજનની સઘસ્ત્વપ્રિયલાદિની ॥

-મનુ ૦ (૧.૭૬, ૮૧)

વિવાહિત સ્ત્રી જો વિવાહિત પતિ ધર્મને માટે પરદેશ ગયો હોય તો આઠ વર્ષ, વિદ્યા અને કીર્તિ માટે ગયો હોય, તો છ વર્ષ અને ધનાદિની કામના અર્થે ગયો હોય, તો ત્રણ વર્ષ સુધી વાટ જોઈને પશ્ચાત્ નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરી લે. જ્યારે વિવાહિત પતિ આવે ત્યારે નિયુક્ત પતિ છૂટી જાય. ॥૧॥

તેવી જ રીતે પુરુષ માટે પણ નિયમ છે કે જો વન્યા હોય તો (વિવાહથી આઠ વર્ષ સુધીમાં સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહે) આઠમા વર્ષ સુધી સન્તાન થઈ મરી જાય, તો દસમા વર્ષ સુધી, જ્યારે જ્યારે થાય ત્યારે ત્યારે કન્યા જ થાય અને પુત્ર ન થાય, તો અગિયાર વર્ષ સુધી વાટ જોઈ, અને જો અપ્રિય બોલનાર હોય તો તુરંત જ તે સ્ત્રીને ત્યાગી અન્ય સ્ત્રી સાથે નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરી લેવી. ॥૨॥

તેવી રીતે જો પુરુષ અત્યંત દુઃખદાયક હોય તો તેવી સ્ત્રીને ઉચિત છે કે તેને ત્યાગી અન્ય પુરુષ સાથે નિયોગ કરી સન્તાનોત્પત્તિ કરીને તે જ વિવાહિત પતિના દાયભાગી સન્તાનની ઉત્પત્તિ કરી લે. ઇત્યાદિ પ્રમાણો અને મુક્તિથી સ્વયંવર વિવાહ અને નિયોગથી પોતપોતાના કુળની ઉન્નતિ કરે. જેમ ઔરસ અર્થાત્ વિવાહિત પતિથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, પિતાના પદાર્થનો સ્વામી થાય છે, તેમ ક્ષેત્રજ અર્થાત્ નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ તે મૃતપિતાનો દાયભાગી થાય છે.

હવે સ્ત્રી અને પુરુષોએ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે વીર્ય અને રજ અમૂલ્ય છે. જે કોઈ એ અમૂલ્ય પદાર્થને પરસી, વેશ્યા કે દુષ્ટ પુરુષોના સંગમાં નષ્ટ કરે છે, તે મહામૂર્ખ છે. કેમકે ખેડૂત કે માળી મૂર્ખ બનીને પણ પોતાના ખેતર કે વાડી વિના અન્યત્ર બીજ નથી વાવતા. જો કે સાધારણ બીજ અને મૂર્ખનું એવું વર્તન છે, તો પછી જે સર્વોત્તમ મનુષ્ય શરીર રૂપ વૃક્ષના બીજને કુક્ષેત્રમાં નષ્ટ કરે છે, તે મહામૂર્ખ કહેવાય છે. કેમકે તેનું ફળ તેને મળતું નથી. અને “આત્મા વૈ જાયતે પુત્રઃ” આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથનું વચન છે.

અઙ્ગાદઙ્ગાત્સમ્ભવસિ હૃદયાદધિજાયસે । આત્મા પુત્ર યા મૃધા સ જીવ શરદઃ શતમ્ ॥ (વિશ્વ ૦ ૩. ૪)
આ સામવેદ(બ્રાહ્મણ)નું વચન છે. હે પુત્ર ! તું અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીર્યથી અને હૃદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. એથી તું મારો આત્મા છે, મારાથી પૂર્વ મરતો નહીં, કિન્તુ સો વર્ષ પર્યંત જીવ.

જેથી એ એવા મહાત્મા અને મહાશયોના શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વેશ્યાદિ દુષ્ટ ક્ષેત્રમાં વાવવું કે દુષ્ટ બીજ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વવડાવવું મહાપાપનું કામ છે.

પ્રશ્ન - વિવાહ શા માટે કરવો ? કેમકે એથી સ્ત્રી-પુરુષને બન્યનમાં પડી ઘણો સંકોચ કરવો અને દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. માટે જેની સાથે જેની પ્રીતિ રહે, ત્યાં સુખ જોડાઈ રહે. જ્યારે પ્રીતિ છૂટી જાય ત્યારે છોડી દે.

ઉત્તર - એ પશુ-પક્ષીઓનો વ્યવહાર છે મનુષ્યોનો નથી. જો મનુષ્યોમાં વિવાહનો નિયમ ન રહે તો ગૃહાશ્રમના સર્વ સારા સારા વ્યવહારો નષ્ટ-બષ્ટ થઈ જાય. કોઈ કોઈની સેવા પણ ન કરે અને મહાવ્યભિચારની વૃદ્ધિ થઈને સર્વ રોગી, નિર્બળ અને અલ્પાયુ થઈ, શીઘ્ર શીઘ્ર મરી જાય. કોઈ કોઈનાથી ભય કે લજ્જા નહીં કરે. વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ કોઈની સેવા પણ નહીં કરે અને મહાવ્યભિચારની વૃદ્ધિ થઈને સર્વ રોગી, નિર્બળ અને અલ્પાયુ થઈને તેનાં કુળોનાં કુળો નષ્ટ થઈ જાય; કોઈ કોઈના પદાર્થનો સ્વામી કે દાયભાગી પણ થઈ શકે નહીં અને કોઈનો કોઈ પદાર્થ પર દીર્ઘ કાળ પર્યંત અધિકાર પણ રહે નહીં. ઇત્યાદિ દોષોના નિવારણાર્થે વિવાહ

જ થવો સર્વથા યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે એક વિવાહ થાય અને એક પુરુષ ને એક સ્ત્રી અને એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ રહે, ત્યારે સ્ત્રી ગર્ભવતી, સ્થિરરોગિણી અથવા પુરુષ દીર્ઘ રોગી હોય અને બન્નેની યુવાવસ્થામાં હોય અને રહેવાય નહીં તો પછી શું કરવું ?

ઉત્તર - એનો પ્રત્યુત્તર નિયોગ વિષયમાં આપી ચૂક્યા છીએ અને ગર્ભવતી સ્ત્રી સાથે એક વર્ષ સમાગમ ન કરવાના સમયમાં પુરુષથી અથવા સ્ત્રીથી ન રહેવાય તો કોઈ સાથે નિયોગ કરીને તેને માટે પુત્રોત્પત્તિ કરી લેવી, પરંતુ વેશ્યામગમન કે વ્યભિચાર કદી પણ કરવો નહીં.

જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા, પ્રાપ્તિ રક્ષણ અને રક્ષિતની વૃદ્ધિ, વૃદ્ધિ થયેલા ધનનો વ્યય દેશોપકાર કરવામાં કર્યા કરવો. સર્વ પ્રકારના અર્થાત્ પૂર્વોક્ત રીતિથી પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના વ્યવહારોને અત્યુત્સાહપૂર્વક પ્રયત્નથી કર્યા કરવા અને તન, મન, ધનથી સર્વદા પરમાર્થ કર્યા કરવો - પોતાના માતા પિતા, સાસુ સસરાની અત્યન્ત શુશ્રૂષા કરવી. મિત્ર અને આડોસી-પડોસી, રાજા, વિદ્વાન્, વૈદ્ય અને સત્પુરુષો સાથે પ્રીતિ રાખીને દુષ્ટ અધર્મીની ઉપેક્ષા અર્થાત્ દ્રોહ છોડીને તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવો. જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી પ્રેમથી પોતાનાં સન્તાનોને વિદ્વાન્ અને સુશિક્ષિત કરવા-કરાવવામાં ધનાદિ પદાર્થોનો વ્યય કરીને તેમને પૂર્ણ વિદ્વાન સુશિક્ષાયુક્ત કરવા અને ધર્મયુક્ત વ્યવહાર કરી મોક્ષનું સાધન પણ કર્યા કરે કે જેની પ્રાપ્તિથી પરમાનન્દ ભોગવી શકાય. અને આવા શ્લોકોને માનવા નહીં. જેવા કે :-

પતિતોઽપિ દ્વિજઃ શ્રેષ્ઠો ન ચ શૂદ્રો જિતેન્દ્રિયઃ । નિર્દુગ્ધા છાપિ ગૌઃ પૂજ્યા ન ચ દુગ્ધવતી લ્હરી ॥ ૧ ॥

અશ્વાલમ્બં ગવાલમ્બં સંન્યાસં પત્નૈત્રિકમ્ ॥ દેવરાષ્ટ્ર સુતોત્પત્તિ કલ્પૌ પશ્ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨ ॥

મૃદ્ધે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીષ્ણે ચ પતિતે પતૌ । પશ્ચસ્વાપ્તસુ નારિણાં પતિત્યો વિધીયતે ॥ ૩ ॥

આ કપોલકલ્પિત પારાશરીના શ્લોકો છે. જો દુષ્ટ કર્મ કરનાર દ્વિજને શ્રેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનાર શૂદ્રને નીચ માનીએ, તો એનાથી વધારે પક્ષપાત, અન્યાય, અધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે ? જેમ દૂધ આપનારી અથવા ન આપનારી ગાય પણ ગોપાલકોને પાલનીય હોય છે, તેવી જ રીતે કુંભાર આદિને ગધેડી પણ પાલનીય નથી હોતી ? વળી આ દષ્ટાન્ત પણ વિષમ છે, કેમકે દ્વિજ અને શૂદ્ર બન્નેની એક મનુષ્ય જાતિ છે, જ્યારે ગાય અને ગધેડીની જાતિ ભિન્ન છે. કદાચિત્ પશુ જાતિથી દષ્ટાન્તનો એકદેશ દાર્દ્રાન્તમાં મળી પણ જાય, તો પણ એનો આશય અયુક્ત હોવાથી એ શ્લોકો વિદ્વાનોને કદી પણ માનનીય થઈ શકતા નથી. ॥૧॥

જ્યારે અશ્વાલમ્બ અર્થાત્ ઘોડાને મારી અથવા ગવાલમ્બ એટલે ગાયને મારી હોમ કરવો જ વેદવિહિત નથી, તો તેનો કલિયુગમાં નિષેધ કરવો, વેદ વિરુદ્ધ કેમ નહીં ? જો કલિયુગમાં આ નીચ કર્મોનો નિષેધ માનવામાં આવે, તો તે ત્રેતા આદિમાં વિધિ મનાય. પણ એવાં દુષ્ટ કામ શ્રેષ્ઠ યુગમાં હોવાં જ સર્વથા અસંભવ છે. વળી સંન્યાસનો વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિધિ છે, તેનો નિષેધ કરવો નિર્મૂળ છે. જ્યારે માંસનો નિષેધ છે ત્યારે સર્વદા જ નિષેધ છે. જ્યારે દેવરથી પુત્રોત્પત્તિ કરવી વેદોમાં લખી છે, ત્યારે આ શ્લોકનો કર્તા શા માટે નિષેધ કરે છે ? ॥૨॥

જો નષ્ટે અર્થાત્ પતિ કોઈ દેશ-દેશાન્તરમાં ચાલ્યો ગયો હોય અને ઘરમાં સ્ત્રી નિયોગ કરી લે તે જ સમયે વિવાહિત પતિ આવી પહોંચે તો પછી તે કોની સ્ત્રી ગણાય ? કોઈ કહે કે વિવાહિત પતિની. એ અમે માન્યું, પરંતુ એવી વ્યવસ્થા પારાશરીમાં તો નથી લખી ! શું સ્ત્રીઓના પાંચ જ આપત્કાલ છે ? રોગી પડ્યો હોય, કે લડાઈ થઈ ગઈ હોય ઇત્યાદિ આપત્કાલ પાંચથી પણ અધિક છે. એટલા માટે એવા એવા શ્લોકોને

કદી માનવા ન જોઈએ. ॥૩॥

પ્રશ્ન - શું તમે પારાશર મુનિના વચનને પણ નથી માનતા ?

ઉત્તર - ભલે ગમે તેનાં વચન હોય, વેદવિરુદ્ધ હોવાથી નથી માનતા. વળી, આ તો પારાશરનાં વચન પણ નથી, કેમકે જેમ બ્રહ્મોવાચ, વસિષ્ઠ ઉવાચ, રામ ઉવાચ, શિવ ઉવાચ, વિષ્ણુ ઉવાચ, દેવ્યુવાચ ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠોનાં નામ લાવીને અન્યરચના એટલા માટે કરે છે કે સર્વમાન્યના નામથી એ અન્યોને સંસાર માની લે અને પોતાની પુણ્ય જીવિકા પણ ચાલે. એટલા માટે જ અનર્થ આધાયુક્ત અન્ય રચે છે. કેટલાક પ્રદક્ષિત શ્લોકોને છાંટીને મનુસ્મૃતિ જ વેદાનુકૂળ છે, અન્ય સ્મૃતિ નહીં. એવી જ વ્યવસ્થા અન્ય જાલ અન્યોની સમજી લેવી.

પ્રશ્ન - ગૃહાશ્રમ સર્વથી નાનો કે મોટો છે ?

ઉત્તર - પોતપોતાનાં કર્તવ્યકર્મોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ :-

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥

-મનુ (૬.૧૦)

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वआश्रमाः ॥ ૨ ॥

यस्मात्प्रयोप्याશ्रमिणो दानेनात्रेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज્યેष्ठશ્રમो गृही ॥ ૩ ॥

स संघार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता । सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ૪ ॥

-મનુ (૬. ૭૭-૭૯)

જેમ નદી અને મોટા મોટા નદો ત્યાં સુધી જ ભમતાં રહે છે કે જ્યાં સુધી તેઓ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ બધા ગૃહસ્થના જ આશ્રયે આશ્રમો સ્થિર રહે છે. ॥૧॥ જેમ વાયુના આશ્રયથી સર્વ જીવોનું વર્તમાન સિદ્ધ થાય છે, તેમ ગૃહસ્થના આશ્રયથી જ સર્વ આશ્રમ સ્થિર રહે છે. એ આશ્રમ વિના કોઈ આશ્રમનો કોઈ અવલાર સિદ્ધ થતો નથી. ॥૨॥ જેથી બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ ત્રણ આશ્રમોને દાન અને અન્નાદિ આપી પ્રતિદિન ગૃહસ્થ જ પારણ કરે છે, તેથી ગૃહાશ્રમ એ જયેષ્ઠાશ્રમ છે અર્થાત્ સર્વ અવલારોમાં તે પુન્યન કહેવાય છે. ॥૩॥ એટલા માટે મોક્ષ અને સંસારના સુખની જે ઈચ્છા કરતો હોય તેણે પ્રયાત્નથી ગૃહાશ્રમ પારણ કરવો. જે ગૃહાશ્રમ દુર્બલેન્દ્રિય અર્થાત્ બીરુ અને નિર્બળ પુરુષો એ પારણ કરવાને અયોગ્ય છે, તેને સારી રીતે પારણ કરવો. ॥૪॥

એટલા માટે સંસારમાં જે કંઈ અવલાર છે, તેનો આધાર ગૃહાશ્રમ છે. જો આ ગૃહાશ્રમ ન હોત તો સન્તાનોત્પત્તિ ન થવાથી બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમ ક્યાંથી હોઈ શકત ?

જે કોઈ ગૃહાશ્રમની નિન્દા કરે છે, તે જ નિન્દનીય છે અને જે પ્રશંસા કરે છે તે જ પ્રશંસનીય છે. પરંતુ ગૃહાશ્રમમાં સુખ ત્યારે જ હોય છે કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને પરસ્પર પ્રસન્ન, વિદ્વાન્, પુરુષાર્થી અને સર્વપ્રકારના વ્યવહારનાં જ્ઞાતા હોય છે. એટલા માટે ગૃહાશ્રમના સુખનું મુખ્ય કારણ બ્રહ્મચર્ય અને પૂર્વોક્ત સ્વયંવર વિવાહ છે.

આ સંક્ષેપથી સમાવર્તન, વિવાહ અને ગૃહાશ્રમના વિષયમાં શિક્ષા લખી છે. હવે આગળ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસના વિષયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते समावर्तनविवाहगृहाश्रमविषये

चतुर्थः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ ૪ ॥

॥ अथ पञ्चमसमुत्पन्नसारम्भः ॥

अथ वानप्रस्थसंन्यासविधिं वक्ष्यामः ॥

ब्रह्मचर्याશ્રમં સમાપ્ય ગૃહી ભવેત્, ગૃહી ભૂત્વા વની ભવેદ્વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેત ॥ શત ૦ કાં ૦ ૧૪ ॥
મનુષ્યોને ઉચિત છે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમને સમાપ્ત કરી, ગૃહસ્થ થઈ, વાનપ્રસ્થ થવું અને વાનપ્રસ્થ થયા પછી સંન્યાસી થવું અર્થાત્ એ અનુક્રમથી આશ્રમનું વિધાન છે.

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्त्रातको द्विजः । वने वमेन्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलिपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदाग्नयं ममाश्रयेत् ॥ २ ॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्या निःक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादग्નयं निःसृत्य निवसेન્નિયतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

मुन्यत्रैर्वિવિधैर्मैઘ્યैઃ શાકમૂલફલેન વા । एतानेव मह्ययज्ञाश्विर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(-મનુ ૬. ૧-૫)

આ પ્રકારે સ્નાતક અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ગૃહાશ્રમના કર્તા દ્વિજ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ગૃહાશ્રમમાં રહીને નિશ્ચિતાત્મા થઈ અને યથાવત્ ઈન્દ્રિયોને જીતી વનમાં વસે. ॥૧॥ પરંતુ જ્યારે શિરના કેશ મેત થાય અને ત્વચા ઢીલી પડી જાય અને પુત્રને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, ત્યારે ગૃહસ્થ વનમાં જઈ વસે. ॥૨॥ ગ્રામના સર્વ આહાર અને વસ્ત્રાદિ સર્વ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોને છોડીને પુત્રો પાસે સ્ત્રીને રાખી કે પોતાની સાથે લઈ વનમાં નિવાસ કરે. ॥૩॥ સાંગોપાંગ અગ્નિહોત્રને લઈ ગ્રામમાંથી નીકળી દહેન્દ્રિય થઈને અરણ્યમાં જઈને વસે. ॥૪॥ અનેક પ્રકારના સામા આદિ અન્ન, સુંદર શાક, મૂલ, ફલ અને કંદાદિથી પૂર્વોક્ત પંચમહાયજ્ઞ કરે અને તે વડે જ અતિથિ સેવા અને પોતે પણ નિર્વાહ કરે. ॥૫॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ १ ॥

अप्रचक्षः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वममश्नૈવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૨ ॥

(-મનુ ૬. ૮, ૨૬)

સ્વાધ્યાય અર્થાત્ ભણવા-ભણાવવામાં નિત્યયુક્ત, જિતાત્મા, સર્વનો મિત્ર, ઈન્દ્રિયોનો દમનશીલ, વિદ્યાદિનું દાન દેનાર અને સર્વ પર દયાલુ તથા કોઈની પાસેથી કંઈ પણ પદાર્થ ન લે, એ પ્રકારે સદા વર્તે ॥૧॥ શરીરના સુખ માટે અતિ પ્રયત્ન ન કરે, કિન્તુ બ્રહ્મચારી રહે અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રી સાથે હોય, તો પણ તેની સાથે વિષય ચેષ્ટા કંઈ પણ ન કરે, ભૂમિપર સૂએ, પોતાના આશ્રિત કે સ્વકીય પદાર્થોમાં મમતા ન કરે અને વૃક્ષના મૂલમાં વસે. ॥૨॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता सिद्धांसो वैश्वचर्या चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रાઽમૃતઃ સ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા ॥ ૧ ॥ -મુન્ડ ૦ ઊં ૦ ૨. મં ૦ ૧૧ ॥

જે શાન્ત વિદ્વાન્ લોકો વનમાં તપ, ધર્માનુષ્ઠાન અને સત્યની શ્રદ્ધા કરીને ભિક્ષાચરણ કરતા કરતા જંગલમાં વસે છે, તે જ્યાં નાશરહિત પૂર્ણ- પુરુષ હાનિ-લાભ- રહિત પરમાત્મા છે, ત્યાં નિર્મલ થઈને પ્રાણદારથી તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ આનન્દિત થઈ જાય છે. ॥૧॥

अभ्या दधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि ।

व्रतञ्च શ્રદ્ધાં ચોપૈમીન્ધ્રે ત્વા દીક્ષિતોઽઅહમ્ ॥ ૧ ॥ -ચક્રુર્વેદ ॥ અં ૨૦. મં ૦ ૨૪ ॥

વાનપ્રસ્થને ઉચિત છે કે-‘હું અગ્નિમાં હોમ કરી, દીક્ષિત થઈ, વ્રત- સત્યાચરણ અને શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત થાઉં’-એવી ઈચ્છા કરીને વાનપ્રસ્થ થાય. નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા, સત્સંગ, યોગાભ્યાસ અને સુવિચારથી

જ્ઞાન અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે. પશ્ચાત્ જ્યારે સંન્યાસ ગ્રહણની ઈચ્છા થાય, ત્યારે સ્ત્રીને પુત્રોની પાસે મોકલી દે, પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે.

॥ इति संक्षेपेण वानप्रस्थविधिः ॥

॥ अथ संन्यासविधिः ॥

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परित्यजेत् ॥ -મનુ (૬. ૩૩)

આ પ્રકારે વનમાં આયુષો ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ પચાસમા વર્ષથી પંચોતેરમા વર્ષ પર્યન્ત વાનપ્રસ્થ રહીને પછી આયુષના ચોથા ભાગમાં, સર્વસંગોને છોડીને પરિવ્રાટ્ અર્થાત્ સંન્યાસી થઈ જાય.

પ્રશ્ન - ગૃહાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ કર્યા વિના સંન્યાસાશ્રમ કરે, તેને પાપ લાગે છે કે નહીં ?

ઉત્તર - લાગે છે અને નથી પણ લાગતું.

પ્રશ્ન - આ બે પ્રકારની વાત કેમ કહો છો ?

ઉત્તર - બે પ્રકારની નથી, કેમકે જે બાહ્યાવસ્થામાં વિરક્ત થઈ પાછો વિષયોમાં ફસે, તે મહાપાપી અને જે ન ફસે તે મહાપુણ્યાત્મા સત્પુરુષ છે.

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्गुहाद्वा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ॥

આ બ્રાહ્મણ અન્ધનું વચન છે, જે દિવસે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, તે જ દિવસે ઘેરથી કે વનથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી લેવો. પ્રથમ સંન્યાસનો પક્ષકર્મ કહ્યો અને એમાં વિકલ્પ અર્થાત્ વાનપ્રસ્થ ન કરે, ગૃહાશ્રમથી જ સંન્યાસ ધારણ કરે અને તૃતીય પક્ષ એ છે કે પૂર્ણ વિદ્વાન, જિતેન્દ્રિય, વિષયભોગ કામનાથી રહિત, પરોપકાર કરવાની ઈચ્છાથી મુક્ત પુરુષ હોય, તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી સંન્યાસ લે અને વેદોમાં પણ "યતયઃ, બ્રાહ્મણસ્ય, વિજ્ઞાનતઃ ॥ ઈત્યાદિ પદોથી સંન્યાસનું વિધાન છે. પરન્તુ :-

नाश्रितो दुश्शरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ -કઠ૦ । વલ્કી ૨. મં૦ ૧૪ ॥

જે દુરાચારથી પૃથક્ નથી, જેને શાન્તિ નથી, જેનો આત્મા યોગી નથી અને જેનું મન શાન્ત નથી તે સંન્યાસ લઈને પણ પ્રજ્ઞાનથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી -

यच्छेद्ब्रह्ममनसो प्राज्ञस्तद्यच्छेद् ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ -કઠ૦ વલ્કી ૩. મં૦ ૧૩ ॥

બુદ્ધિમાન સંન્યાસી વાણી અને મનને અધર્મથી રોકી, તેને જ્ઞાન અને આત્મામાં લગાડે અને તે જ્ઞાન, સ્વાત્માને પરમાત્મામાં લગાડે અને તે વિજ્ઞાનને શાન્તસ્વરૂપ આત્મામાં સ્થિર કરે.

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्त्यक्तः कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । મુળ્ક૦ અંક૦ ૨. મં૦ ૧૨ ॥

સર્વ લોકિક ભોગોને કર્મથી સંચિત થયેલાં જોઈ, બ્રાહ્મણ અર્થાત્ સંન્યાસી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય કેમકે અકૃત અર્થાત્ ન કરેલું પરમાત્માકૃત અર્થાત્ કેવળ કર્મથી પ્રાપ્ત નથી થતા. એટલા માટે કંઈ પણ અર્પણાર્થે હાથમાં લઈને વેદવિત્ અને પરમેશ્વરને જાણનાર એવા ગુરુની પાસે વિજ્ઞાન માટે જવું અને જઈને સર્વ સન્દેહોની નિવૃત્તિ કરવી. પરન્તુ સદા આવૈરો સંગ છોડી દેવો, કે જે :-

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

જહ્ન્યમાનાઃ પરિમ્નન્તિ મૂઢા અન્ધૈર્નૈવ નોચમાના યથાન્ધ્યાઃ ॥ ૧ ॥

અવિદ્યાયાં બહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્થાં ઇત્યભિમન્યન્તિ ચાલાઃ ।

યત્કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્તેનાતુરાઃ ક્ષીણલોકાશ્ચ્યવન્તે ॥ ૨ ॥ -મુળકં ૨. ૨. મં ૮.૧ ॥

જે અવિદ્યાની અંદર રમી રહે, અને પોતાને ધીર અને પહિંડેત માને છે, તે નીચે ગતિને પ્રાપ્ત થનાર મૂઢ, જેમ આંધળાની પાછળ આંધળો દુર્દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દુઃખ પામે છે. ॥૧॥ જે બહુધા અવિદ્યામાં રમણ કરનારા બાલબુદ્ધિ અમે કૃતાર્થ છીએ એમ માને છે, જેને કેવળ કર્મકાંડી લોક રોગથી મોહિત થઈ જાણી અને જણાવી શકતા નથી, તે આતુર થઈને જન્મ મરણરૂપ દુઃખમાં પડ્યા રહે છે. એટલા માટે :-

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।

તે ચઢ્યલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ -મુળકં ૩. ૨. મં ૬ ॥

જે વેદાન્ત અર્થાત્ પરમેશ્વર પ્રતિપાદક વેદમન્ત્રોના અર્થજ્ઞાન અને આચારમાં ઉત્તમ પ્રકારે નિશ્ચિત સંન્યાસયોગથી શુદ્ધાન્તઃકરણ સંન્યાસી હોય છે, તે પરમેશ્વરમાં મુક્તિસુખ પ્રાપ્ત કરી, ભોગવી પશ્ચાત્ જ્યારે મુક્તિમાં સુખનો અવધિ પૂરો થઈ જાય છે ત્યારે, ત્યાંથી છૂટીને સંસારમાં આવે છે. મુક્તિ વિના દુઃખનો નાશ થતો નથી, કેમકે :-

ન (વૈ) સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિસ્ત્યશરીરં જાવસન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ ॥

છાન્દો ૦ (પ્ર ૮ । ૨. ૧)

જે દેહધારી છે તે સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિથી કદી પૃથક્ રહી શકતા નથી. અને જ્યારે શરીરરહિત જીવાત્મા સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરની સાથે શુદ્ધ થઈ રહે છે, ત્યારે તેને સંસારિક સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

પુરૂષેષણાયાશ્ચ વિસૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ મૈક્ષચર્યં ચરન્તિ ॥

-શત ૦ કાં ૦ ૧૪ (પ્ર ૫. ૩. ૧)

લોકમાં પ્રતિષ્ઠા કે લાભથી, ધનના ભોગ કે માનથી અને પુત્રાદિના મોહથી અલગ થઈને સંન્યાસીઓ ભિક્ષુક થઈ, રાત દિવસ મોક્ષનાં સાધનોમાં તત્પર રહે છે.

પ્રાજાપત્યાં નિરુપ્યેષ્ટિં તસ્યાં સર્વવેદસં હુત્વા બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેત્ ॥ ૧ ॥ -યજુર્વેદબ્રાહ્મણે ॥

પ્રાજાપત્યાં નિરુપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ । આત્મન્યગ્નીન્સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥ ૧ ॥

યો દત્ત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યભયં ગૃહાત્ । તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૨ ॥

-મનુ ૦ (૧. ૩૮, ૩૯)

પ્રજાપતિ અર્થાત્ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે ઈષ્ટિ અર્થાત્ યજ્ઞ કરીને તેમાં યજ્ઞોપવીત, શિખાદિ ચિહ્નોને છોડી, આહવનીયાદિ પાંચ અગ્નિઓને પ્રણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પાંચે પ્રણોમાં આરોપણ કરી, બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવિત્ ધેરથી નિકળી સંન્યાસી થઈ જાય. ॥૧॥ જે સર્વ ભૂત પ્રણીમાત્રને અભયદાન દઈ, ધેરથી નિકળીને સંન્યાસી થાય છે, તે બ્રહ્મવાદી અર્થાત્ પરમેશ્વર પ્રકાશિત વેદોક્ત ધર્માદિ વિદ્યાઓના ઉપદેશ કરવાવાળા સંન્યાસીને માટે પ્રકાશમય અર્થાત્ મુક્તિના આનન્દસ્વરૂપ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥૨॥

પ્રશ્ન - સંન્યાસીઓનો શો ધર્મ છે ?

ઉત્તર - ધર્મ તો પક્ષપાતરહિત ન્યાયાચરણ, સત્યનું ગ્રહણ, અસત્યનો પરિત્યાગ, વેદોક્ત ઈશ્વરાજાનું પાલન, પરોપકાર અને સત્યભાષણાદિ લક્ષણ બધા આશ્રમના લોકો અર્થાત્ સર્વ મનુષ્ય માત્રનો એક જ છે, પરંતુ સંન્યાસીનો વિશેષ ધર્મ એ છે કે :-

દૃષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂર્તં જલં પિબેત્ । સત્યપૂર્તં વદેદ્વાચં મનઃપૂર્તં સમાચરેત્ ॥ ૧ ॥

ક્રુદ્ધયન્નં ન પ્રતિક્રુદ્ધ્યેવાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ । સસદ્ધારાવકીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥ ૨ ॥
 અધ્યાત્મરતિરાસીનો નિરપેક્ષો નિર્ગમિષઃ । આત્મર્નેવ સહાયેન સુહૃદ્ધર્મી વિચરેદિહ ॥ ૩ ॥
 ઋતુસંકેશનચ્છમશ્રુઃ પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ । વિચરેન્નિયતો નિત્યં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૪ ॥
 ઇન્દ્રિયાણાં નિરોધેન રાગદ્વેષભયેણ ચ । અહિંસયા ચ ભૂતાનામમૃતત્વાય કલ્પયતે ॥ ૫ ॥
 દૂષિતોઽપિ ચેદ્દુર્મં યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ । સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિङ્ગં ધર્મંકારણમ્ ॥ ૬ ॥
 ફલં કતકવૃક્ષસ્ય યદાપ્યપ્સુપ્રસાદકમ્ । ન નામગ્રહણાદેવ તસ્ય ચારિ પ્રસીદતિ ॥ ૭ ॥
 પ્રાણાયામા શ્વાહ્વાસ્ય ત્રયોઽપિ વિધિવત્કૃનાઃ । વ્યાહ્વતિપ્રણવૈર્યુક્તા નિજ્ઞેયં પરમન્તયઃ ॥ ૮ ॥
 દહ્યન્તે ધ્યાયમાનાનાં ધાતુનાં હિ યથા મલાઃ । તથેન્દ્રિયાણાં દહ્યન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥ ૯ ॥
 પ્રાણાયામૈર્દેહદ્રોયાન્ ધારણાભિશ્ચ કિરિત્વિષમ્ । પ્રત્યાહરેણ સંસર્ગાન્ ધ્યાનંનાનીશ્વરાન્ ગુણાન્ ॥ ૧૦ ॥
 ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ દુર્જેયામકૃતાત્મભિઃ । ધ્યાનયોગેન સંપશ્યેદગતિમસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥
 અહિંસયેન્દ્રિયામઙ્ગૈર્વૈદિકેશ્ચ કર્મભિઃ । તપસશ્ચરણશ્ચોગ્રૈસ્સાધયન્તીહ તત્પદમ્ ॥ ૧૨ ॥
 યદા ભાવેન ભવતિ સર્વભાવેષુ નિઃસ્પૃહઃ । તદા સુખમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩ ॥
 ચતુર્ભિરપિ ચૈવૈતૈર્નિત્યમાશ્રમિભિર્દિવર્જઃ । દશલક્ષણકો ધર્મઃ સેવિતશ્ચઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ । ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥
 અનેન વિધિના સર્વાસ્થવક્ત્વા સઙ્ગાઞ્જનૈઃ શનૈઃ । સર્વદ્વન્દ્વિનિર્મુક્તો શ્વાહ્વાસેવાવતિष्ठતે ॥ ૧૬ ॥

મનુ० અ. ૬. (૪૬, ૪૮, ૪૯, ૫૨, ૬૦, ૬૬, ૬૭, ૭૦-૭૩, ૭૫, ૮૦, ૯૧, ૯૨, ૮૧)

જ્યારે સંન્યાસી માર્ગમાં ચાલે ત્યારે આત્મ આનંદ ન જોતાં નીચે પૃથ્વી પર દ્રષ્ટિ રાખીને ચાલે. સદા વશથી ગાળીને જળ પીએ, નિરન્તર સત્ય જ બોલે, સર્વદા મનથી વિચારીને સત્યનુ બ્રહ્મ કરી અસત્યનો ત્યાગ કરે. ॥૧॥ જ્યારે ક્યાંક ઉપદેશ અથવા સંવાદાદિમાં સંન્યાસી ઉપર કોઈ કોપ કરે અથવા નિન્દા કરે તો સંન્યાસીને ઉચિત છે કે તેના ઉપર પોતે કોપ ન કરે, કિન્તુ સદા તેના કલ્યાણાર્થ ઉપદેશ જ કરે અને મુખના બે નાસિકાનાં, બે આંખોનાં અને બે કાનનાં છિદ્રોમાં ફેલાયેલી ચાપ્પીને કોઈ પણ કારણથી મિથ્યા કદી ન બોલે, ॥૨॥ પોતાના આત્મા અને પરમાત્મામાં સ્થિર, અપેક્ષારહિત મધ્યમાંસાદિ વર્જિત થઈને, આત્માની જ સહાયથી મુખાર્થી થઈ, આ સંસારમાં ધર્મ અને વિદ્યાના વધારવામાં ઉપદેશને માટે સદા ફરતો રહે. ॥૩॥ કેશ, નખ, દાઢી અને મૂછનું છેદન કરાવે; સુદર પાત્ર, દણ્ડ અને કુસુમ્બાદિથી રંગેલા વસ્ત્રાનું બ્રહ્મ કરી, તે નિશ્ચિતાત્મા સર્વ ભૂતોને પીડા ન દેતાં સર્વત્ર વિચરે. ॥૪॥ ઇન્દ્રિયોને અપર્માચરણથી રોકી, રાગદ્વેષને છોડી, સર્વ પ્રાણીઓ સાથે વેર રહિત વર્તે અને મોક્ષને માટે સામર્થ્ય વધાર્યા કરે. ॥૫॥ સંસારમાં કોઈ તેને દૂષિત કરે કે ભૂષિત કરે તો પણ જે કોઈ આશ્રમમાં વર્તતો પુરુષ અર્થાત્ સંન્યાસી સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ પક્ષપાતરહિત થઈને સ્વયં ધર્માત્મા થવામાં અને અન્યોને ધર્માત્મા કરવામાં પ્રયત્ન કર્યા કરે, અને એ પોતાના મનમાં નિશ્ચય જાણે કે દણ્ડ, કમણ્ડળ અને કાષાય વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવું એ કંઈ ધર્મનું કારણ નથી, પણ સર્વ મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓની સત્યોપદેશ અને વિદ્યાદાનથી ઉન્નતિ કરવી, એ સંન્યાસીનું મુખ્ય કર્મ છે. ॥૬॥ કેમકે યદ્યપિ નિર્મલી વૃક્ષનું ફળ ચાટીને મલીન જળમાં નાખવાથી તે જળનું શોધક બને છે, તેમ છતાં પણ તે નાખ્યા વિના તેનાં નામના કથન કે શ્રવણ માત્રથી તે જળ શુદ્ધ થઈ શકતું નથી. ॥૭॥ એટલા માટે બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મવત્ સંન્યાસીને ઉચિત છે કે ઓફકારપૂર્વક સમ્પ્રવ્યાહતિથી જંટલી શક્તિ હોય તેટલા વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામ કરે, પરન્તુ ત્રાણથી તો ન્યૂન પ્રાણાયામ કદી ન કરે, એ જ સંન્યાસીઓનું પરમ તપ છે. ॥૮॥ કેમકે જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી અને ગાળવાથી ધાતુઓનો મળ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમજ પ્રાણોના નિબ્રહ્મથી મનાદિ ઇન્દ્રિયોનો દોષ અસ્મીભૂત

થાય છે. ॥૯૮॥ એટલા માટે સંન્યાસી લોકો નિત્યપ્રતિ પ્રાણાયામથી આત્મા, અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોના દોષને, ધારણાથી પાપને, પ્રત્યાહારથી સફ્ફગદોષને, ધ્યાનથી અનીશ્વરના ગુણો અર્થાત્ હર્ષ-શોક અને અવિદ્યાદિ જીવના દોષોને ભસ્મીભૂત તરે. ॥૧૦॥ આ ધ્યાનયોગથી જે અયોગી અને અવિદ્વાનો જેને જાણી શકતા નથી એવા, દુઃખથી જાણવા યોગ્ય નાના મોટા પદાર્થોમાં પરમાત્માની વ્યાપ્તિને અને પોતાના આત્મા તથા અન્તર્યામી પરમેશ્વરની ગતિને જુએ. ॥૧૧॥ સર્વ ભૂતો પ્રત્યે વેર રહિત, ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ, વેદોક્ત કર્મ અને અત્યુગ્ર તપશ્ચરણથી આ સંસારમાં મોક્ષપદને પૂર્વોક્ત સંન્યાસી જ સિદ્ધ કરી અને કરાવી શકે છે. અન્ય નહીં. ॥૧૨॥ જ્યારે સંન્યાસી સર્વભાવોમાં અર્થાત્ પદાર્થોમાં નિઃસ્પૃહ આકાંક્ષારહિત થઈ સર્વ બહાર અંદર વ્યવહારોમાં ભાવથી પવિત્ર થાય છે. ત્યારે જ આ દેહમાં અને મરણ પછી નિરન્તર સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૩॥ એટલા માટે બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીને યોગ્ય છે કે પ્રયત્નથી દશ લક્ષણયુક્ત નિમ્ન લિખિત ધર્મનું સેવન કરે. ॥૧૪॥

પ્રથમ લક્ષણ (ધૃતિ) સદા ધૈર્ય રાખવું. દ્વિતીય (ક્ષમા) કે જે નિન્દા-સ્તુતિ, માન-અપમાન, હાનિ-લાભ, આદિ દુઃખોમાં પણ સહનશીલ રહેવું. તૃતીય (દમ) મનને સદા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરીને અધર્મથી રોકવું અર્થાત્ અધર્મ કરવાની ઈચ્છા પણ ન થાય. ચોથું (અસ્તેય) ચોરી ત્યાગ અર્થાત્ વિના આજ્ઞા અથવા છલ, કપટ, વિશ્વાસઘાત અથવા કોઈ વ્યવહાર તથા વેદવિરુદ્ધ ઉપદેશથી પરપદાર્થનું ગ્રહણ કરવું, એ ચોરી અને એને છોડવી એ શાહુકારી કહેવાય છે. પાંચમું (શૌચ) રાગદ્વેષ, પક્ષપાત છોડીને અન્તરની અને પાણી-માટી માર્જનાદિથી બાહ્ય પવિત્રતા રાખવી. છઠું (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ) અધર્માચરણથી રોકીને ઇન્દ્રિયોને ધર્માચરણમાં સદા રાખવી. સાતમું (ધીરઃ) માદક દ્રવ્ય, બુદ્ધિનાશક અન્ય પદાર્થ, દુષ્ટોનો સંગ, આલસ્ય પ્રમાદાદિ છોડીને શ્રેષ્ઠ પદાર્થોનાં સેવનથી, સત્યુપદેશોના સંગથી અને યોગાભ્યાસ ધર્માચરણ, બ્રહ્મચર્ય આદિ શુભકર્મોથી બુદ્ધિને વધારવી. આઠમું (વિદ્યા) પૃથ્વીથી પરમેશ્વર પર્યન્ત યથાર્થજ્ઞાન મેળવવું અને તેનાથી યથાયોગ્ય ઉપકાર લેવો, સત્ય જેમ આત્મામાં તેમ મનમાં, જેમ મનમાં તેમ વાણીમાં, જેમ વાણીમાં તેમ કર્મમાં વર્તવું, તે વિદ્યા છે. એથી વિપરીત અવિદ્યા છે. નવમું (સત્ય) જે પદાર્થ જેવો હોય તેને તેવો જ સમજવો, તેવો જ કહેવો અને તેવું જ કરવું, દસમું (અક્રોધ) ક્રોધાદિ દોષોને છોડીને શાંત્યાદિ ગુણોનું ગ્રહણ કરવું, એ ધર્મનાં લક્ષણ છે. આ દશલક્ષણયુક્ત પક્ષપાતરહિત ન્યાયાચારણ ધર્મનું સેવન ચારેપ આશ્રમી કરે અને આ જ વેદોક્ત ધર્મમાં જ પોતે ચાલવું અને અન્યને સમજાવીને ચલાવવા, એ સંન્યાસીઓનો વિશેષ ધર્મ છે. ॥૧૫॥

આ રીતે ધીરે ધીરે સર્વ સંગદોષો છોડીને, હર્ષ શોકાદિ સર્વ દ્વન્દ્વોથી વિમુક્ત થઈને સંન્યાસી બ્રહ્મમાં જ અવસ્થિત થાય છે. સંન્યાસીઓનાં મુખ્ય કર્મ એ જ છે કે સર્વ ગૃહસ્થાદિ આશ્રમોને સર્વ પ્રકારના વ્યવહારોનો સત્ય નિશ્ચય કરાવી અધર્મ વ્યવહારોથી છોડાવી, તેના સર્વ સંશયોનું છેદન કરી, સત્યધર્મયુક્ત વ્યવહારોમાં પ્રવૃત્ત કરાવ્યા કરે. ॥૧૬॥

પ્રશ્ન - સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો એ બ્રાહ્મણનો જ ધર્મ છે અથવા ક્ષત્રિયાદિનો પણ ?

ઉત્તર - બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે. કેમકે જે સર્વ વર્ણોમાં પૂર્ણ, વિદ્વાન્ ધાર્મિક અને પરોપકાર પ્રિય મનુષ્ય છે, તેનું નામ બ્રાહ્મણ છે. પૂર્ણ વિદ્યા વિના ધર્મ, પરમેશ્વરની નિષ્ઠા અને વૈરાગ્ય વિના સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં સંસારનો વિશેષ ઉપકાર થઈ શકતો નથી. એથી લોકશ્રુતિ છે કે બ્રાહ્મણને સંન્યાસનો અધિકાર છે, અન્યને નહીં. એમાં મનુનું પ્રમાણ પણ છે :

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राजधर्मं निबोधत ॥ -મનુ (૬. ૧૭)

આ પ્રમાણે મનુજી મહારાજ કહે છે કે જાણીઓ ! આ ચાર પ્રકાર અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમ કરવો બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. આ સ્થળે વર્તમાન (વાક્યો)માં પુણ્યસ્વરૂપ અને શરીર છુટવા પછી મુક્તિરૂપ અક્ષય આનન્દને આપનાર સંન્યાસ ધર્મ કહ્યો છે. એ પછી “રાજાઓનો ધર્મ મારી પાસેથી શ્રવણ કરો” (એવું કહ્યું છે) આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર મુખ્યત્વે કરી બ્રાહ્મણનો જ છે અને ક્ષત્રિયાદિનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે.

પ્રશ્ન - સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા શી છે ?

ઉત્તર - જેમ શરીરમાં શિરની આવશ્યકતા છે, તેમ આશ્રમોમાં સંન્યાસાશ્રમની આવશ્યકતા છે. કેમકે તેના વિના વિદ્યા અને ધર્મ કદી વૃદ્ધિ પામી શકતો નથી અને અન્યાશ્રમોને વિદ્યાગ્રહણ, ગૃહકૃત્ય અને તપશ્ચર્યાદિનો સમ્બન્ધ હોવામાં અવકાશ ઘણો ઓછો મળે છે. પક્ષપાત છોડી વર્તવું અન્યાશ્રમીઓ માટે દુષ્કર છે, જેમ સંન્યાસી સર્વતોમુક્ત થઈને જગતનો ઉપકાર કરે છે, તેમ અન્યાશ્રમી નથી કરી શકતો. કેમકે સંન્યાસીને સત્યવિદ્યા વડે પદાર્થવિજ્ઞાનની ઉન્નતિનો જેટલો અવકાશ મળે છે, તેટલો અન્યાશ્રમીને મળી શકતો નથી. પરંતુ જે બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસી થઈને જગતને સત્યશિક્ષા કરી, જેટલી ઉન્નતિ કરી શકે છે, તેટલી ઉન્નતિ ગૃહસ્થ અથવા વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ભોગવીને સંન્યાસાશ્રમી કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન - સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, ઈશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે ઈશ્વરનો અભિપ્રાય મનુષ્યોની વૃદ્ધિ કરવામાં છે. જો કોઈ ગૃહસ્થાશ્રમ ન કરે, તો તેને સન્તાન જ નહીં થાય. જ્યારે સંન્યાસાશ્રમ મુખ્ય છે, અને તે સર્વ મનુષ્ય કરે, તો મનુષ્યોનું મુક્તચ્છેદન થઈ જાય.

ઉત્તર - ઠીક, વિવાહ કરવાથી પણ ઘણાને સન્તાન નથી થતાં અથવા થઈને શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. તો પછી એ પણ ઈશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ થયું, જો તમે કહો કે :- “યત્ને કૃતે યદિ ન સિદ્ધયતિ કોઽપિ દોષઃ” આ કોઈ કવિ (પંચતંત્ર, મિત્રભેદ, ૪-૧૨૭)નું વચન છે. “જો પાત્ન કરવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તો તેમાં શો દોષ”? અર્થાત્ કંઈ પણ નહીં. ત્યારે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે ગૃહાશ્રમથી ઘણાં સન્તાન થઈને પરસ્પર વિરુદ્ધાયરણ કરી લગ્ન મરે, તો કેટલી મોટી હાનિ થાય છે. ગેરસમજથી ધણી લડાઈ થાય છે. જ્યારે સંન્યાસી એક વેદોક્ત ધર્મના ઉપદેશથી પરસ્પર પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવશે, તો લાખો મનુષ્યોને તેથી બચાવી દેશે. સહજ ગૃહસ્થો સમાન મનુષ્યોની વૃદ્ધિ કરશે અને સર્વ મનુષ્ય સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પણ નથી શકતા. કેમકે સર્વની વિષયાસક્તિ કદી છૂટી શકશે નહીં. જે જે સંન્યાસીઓના ઉપદેશથી મનુષ્ય લોકો ધાર્મિક બનશે, તે સર્વ જાણો કે તે સંન્યાસીના પુત્ર તુલ્ય છે.

પ્રશ્ન - સંન્યાસી લોકો કહે છે અમારું કશું કર્તવ્ય નથી. અન્ન, વસ્ત્ર લઈ આનન્દમાં રહેવું, અવિદ્યારૂપ સંસાર સાથે માથાફોડ શું કામ કરવી ? પોતાને બ્રહ્મ માની, સંતુષ્ટ રહેવું, કોઈ આવી પૂછે તો તેને પણ એવો જ ઉપદેશ કરવો કે તું પણ બ્રહ્મ છે. તને પાપ પુણ્ય લાગતા નથી કેમકે શીતોષ્ણ શરીર, ભૂખ-તરસ, પ્રાણ અને સુખ-દુઃખ મનનો ધર્મ છે, જગત મિથ્યા અને જગતનો વ્યવહાર પણ સર્વ કલ્પિત અર્થાત્ જુઠો છે, એથી એમાં કસાવું બુદ્ધિમાનોનું કામ નથી, જે કાંઈ પાપપુણ્ય થાય છે, તે દેહ અને ઈન્દ્રિયોના ધર્મ છે, આત્માના નહીં; ઈત્યાદિ ઉપદેશ કરે છે અને આપે તો કાંઈ વિલક્ષણ સંન્યાસના ધર્મ કહ્યા છે. હવે અમે કોની વાત સાચી અને કોની જુઠી માનીએ ?

ઉત્તર - શું તેમને ઉત્તમ કર્મ પણ કર્તવ્ય નથી ? જુઓ “વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ” મનુજીએ વૈદિક કર્મ જે ધર્મયુક્ત સત્યકર્મ છે, તે સંન્યાસીએ પણ અવશ્ય કરવાનાં લખ્યાં છે. શું ભોજન છાદનાદિ કર્મો તે છોડી

શકશે ? જો એ કર્મ નથી છૂટી શકતાં તો ઉત્તમ કર્મ છોડવાથી તે પતિત અને પાપભાગી નહીં બને ? જ્યારે ગૃહસ્થો પાસે અન્ન-વસ્ત્રાદિ લે છે અને તેનો પ્રત્યુપકાર નહીં કરે, તો શું તેઓ મહાપાપી નહીં બને ? જેમ આંખથી જોવું, કાનથી સાંભળવું ન થાય તો આંખ અને કાનનું હોવું વ્યર્થ છે, તેમ જ જો સંન્યાસી સત્યોપદેશ અને વેદાદિસત્યશાસ્ત્રોના વિચારનો પ્રચાર નહીં કરે તો તે પણ જગતમાં વ્યર્થ ભારરૂપ છે અને જે અવિદ્યારૂપ સંસાર સાથે માથોફોડ શું કામ કરવી, આદિ લખે છે અને કહે છે, તેવો ઉપદેશ કરનારા જ મિથ્યારૂપ અને પાપ વધારનારા પાપી છે. જે કાંઈ શરીરાદિથી કર્મ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ આત્માના જ છે અને તેનું ફળ ભોગવનાર પણ આત્મા છે.

જે જીવને બ્રહ્મ બતાવે છે, અવિદ્યારૂપી નિદ્રામાં સૂતા છે, કેમ કે જીવ અલ્પ અલ્પજ્ઞ અને બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ છે. બ્રહ્મ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવયુક્ત છે અને જીવ કદી બદ્ધ, કદી મુક્ત રહે છે. બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ હોવાથી તેને ભ્રમ કે અવિદ્યા કદી થઈ શકતી નથી. અને જીવને તો કદી વિદ્યા તો કદી અવિદ્યા થાય છે. બ્રહ્મ જન્મ-મરણ દુઃખને કદી પ્રાપ્ત થતો નથી. અને જીવ તો પ્રાપ્ત થાય છે. એથી તેમનો એ ઉપદેશ મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન - "સંન્યાસી સર્વકર્મવિનાશી" અને અગ્નિ તથા ધાતુનો સ્પર્શ નથી કરતા, એ વાત સાચી છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં. "સમ્યક્ નિત્યમાસ્તે યસ્મિન્ યદ્વા સમ્યક્ન્યસ્યન્તિ દુઃખાનિ કર્માણિ યેન સ સંન્યાસઃ, સ પ્રણસ્તો વિદ્યતે યસ્ય સ સંન્યાસી ॥ જે બ્રહ્મ અને તેની આજ્ઞામાં રહેનારા અર્થાત્ જેના દ્વારા દુષ્ટ કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે, એવો ઉત્તમ સ્વભાવ ધરાવનાર હોય, તે સંન્યાસી કહેવાય છે. એમાં સુકર્મનો કર્તા અને દુષ્ટ કર્મોનો નાશ કરનાર સંન્યાસી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - અધ્યાપન અને ઉપદેશ ગૃહસ્થ કર્યા કરે છે, તો પછી સંન્યાસીનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર - સત્યોપદેશ સર્વ આશ્રમી કરે અને સાંભળે, પરન્તુ જેટલો અવકાશ અને નિષ્પક્ષપાતતા સંન્યાસીને હોય છે, તેટલી ગૃહસ્થોને હોતી નથી. હા, જે બ્રાહ્મણ છે, તેનું એજ કામ છે કે પુરુષ એ પુરુષોને અને સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓને સત્યોપદેશ કરે અને વિદ્યા ભણાવ્યા કરે. જેટલો ભ્રમણનો અવકાશ સંન્યાસીને મળે છે, તેટલો ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણાદિને કદી મળી શકતો નથી. જ્યારે બ્રાહ્મણ વેદવિરુદ્ધ આચરણ કરે, ત્યારે તેનો નિયંત્રક સંન્યાસી થાય છે, એથી સંન્યાસનું હોવું ઉચિત છે.

પ્રશ્ન - "एकत्रिं वसेद् ग्रामे" ઇત્યાદિ વચનોથી સંન્યાસીએ એક જગ્યાએ એક રાત્રિ માત્ર રહેવું, અધિક નિવાસ ન કરવો જોઈએ.

ઉત્તર - એ વાત થોડાક અંશમાં તો ઠીક છે કે એકને એક સ્થળે વાસ કરવાથી જગતનો ઉપકાર અધિક થઈ શકતો નથી. અને સ્થાનાન્તરનું પણ અભિમાન થાય છે. રાગ દ્વેષ પણ અધિક થાય છે. પરન્તુ જો વિશેષ ઉપકાર એક સ્થાન પર રહેવાથી થાય તો રહે. જેમ જનક રાજાને ત્યાં ચાર ચાર મહીના સુધી પંચશિખાદિ અને અન્ય સંન્યાસીઓ કેટલાંય વર્ષો સુધી નિવાસ કરતા હતા. અને "એક જગ્યાએ ન રહેવું" એ વાત આજ કાલના પાખંડી સંપ્રદાયવાળાઓએ બનાવેલી છે. કેમકે સંન્યાસી એક જગ્યાએ અધિક રહે તો તેમનું પાખંડ ખંડિત થાય અને અધિક વધી શકે નહીં.

પ્રશ્ન - यतीनां काञ्चनं दद्यात्ताम्बूलं ब्रह्मचारिणाम् ।

चौराणामभयं दद्यात्स नरो नरकं व्रजेत् ॥ -(લઘુ પારાશર સ્મૃતિ ૧.૫૧)

-ઇત્યાદિ વચનોનો અભિપ્રાય એ છે કે સંન્યાસીઓને જે સુવર્ણાદિ દાન દે, તો દાતા નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્તર - આ વાત પણ વર્ણાશ્રમવિરોધી સમ્પ્રદાયી અને સ્વાર્થસિન્ધુવાળા પૌરાણિકોની કલ્પેલી છે. કેમકે સંન્યાસીઓને ધન મળશે, તો તેઓ ખંડન બહુ કરી શકશે અને અમારી હાનિ થશે તથા તેઓ આધીન પણ નહીં રહેશે. અને જ્યારે ભિક્ષાદિ વ્યવહાર અમારે આધીન રહે, તો સંન્યાસી ડરશે. જ્યારે મૂર્ખ અને સ્વાર્થીઓને દાન દેવામાં ઉત્તમતા સમજી છે, તો પછી વિદ્વાન્ અને પરોપકારી સંન્યાસીઓને આપવામાં કાંઈ પણ દોષ થઈ શકતો નથી. જુઓ :-

विविधानि च तत्त्वानि विविक्तेषूपपादयेत् ॥ -મનુ (અં ૧૧. ૬)

નાના પ્રકારનાં રત્ન, સુવર્ણાદિ ધન (વિવિક્ત) અર્થાત્ સંન્યાસીઓને આપે અને પેલો પ્રલોક પણ અનર્થક છે. કેમકે સંન્યાસીઓને સુવર્ણ આપવાથી જો યજમાન નરકમાં જાય છે, તો પછી ચાંદી, મોતી, હીરા આદિ આપવાથી તે સ્વર્ગમાં જશે ?

પ્રશ્ન - પણિતજી આપ આ પાઠ બોલતા ભૂલી ગયા છો, તે એમ છે કે “યતિહસ્તે ઘનં દદ્યાત્” અર્થાત્ જે સંન્યાસીઓના હાથમાં ધન આપે છે, તે નરકમાં જાય છે.

ઉત્તર - એ વચન પણ અવિદ્વાને કપોલ કલ્પનાથી રચ્યું છે, કેમકે હાથમાં ધન આપવાથી દાતા નરકમાં જાય, તો પણ ઉપર મૂકવાથી કે ગાંસડી બાંધી આપવાથી સ્વર્ગે જશે ? એથી એવી કલ્પના માનવી યોગ્ય નથી. હા, એ વાત છે કે જો સંન્યાસી યોગક્ષેમથી અધિક રાખશે તો ચોરાદિથી પીડિત અને મોહિત પણ થઈ જશે. પરંતુ જે વિદ્વાન્ છે, તે અયુક્ત વ્યવહાર કદી નહીં કરશે કે ન મોહમાં ફસશે, કેમકે તે પ્રથમ ગૃહાશ્રમમાં અથવા બ્રહ્મચર્યમાં સર્વ ભોગ ભોગવી કે જોઈ ચૂક્યો છે, અને જે બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસી થાય છે, તે પૂર્ણ વૈરાગ્યયુક્ત હોવાથી કદી ક્યાંય પણ ફસાતો નથી.

પ્રશ્ન - લોકો કહે છે કે શ્રાદ્ધમાં સંન્યાસી આવે કે તેને જમાડે તો તે યજમાનના પિતર નાસી જાય અને નરકમાં પડે.

ઉત્તર - પ્રથમ તો મરેલા પિતરોનું આવવું અને કરેલું શ્રાદ્ધ મરેલા પિતરોને પહોંચવું જ અસંભવ, વેદ અને યુક્તિ વિરુદ્ધ હોવાથી મિથ્યા છે. જ્યારે આવતા જ નથી, ત્યારે નાસી કોણ જશે ? જ્યારે પોતાના પાપ પુણ્યાનુસાર ઈશ્વરની વ્યવસ્થાથી મરણ પામ્યા પછી જીવ જન્મ લે છે, તો તેનું આવવું કેમ થઈ શકે ? એથી એ વાત પણ પેટભરા પુરાણી અને વૈરાગીઓએ મિથ્યા કલ્પેલી છે. હા, એ તો ઠીક છે કે જ્યાં સંન્યાસી જશે, ત્યાં એ મૃતક શ્રાદ્ધ કરવું વેદાદિ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોવાથી પિતરોને બદલે તે પાખંડ દૂર નાસી જશે.

પ્રશ્ન - જો બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસ લેશે, તો તેનો નિર્વાહ મુશ્કેલીથી થશે અને કામને રોકવો પણ અતિકઠિન છે, એટલા માટે ગૃહાશ્રમીએ વાનપ્રસ્થ થઈ, જ્યારે વૃદ્ધ થાય, ત્યારે સંન્યાસ લેવો સારો છે.

ઉત્તર - જો નિર્વાહ ન કરી શકે, ઈન્દ્રિયોને ન રોકી શકે, તે બ્રહ્મચર્યથી સંન્યાસ ન લે; પરંતુ જે રોકી શકે તે કેમ ન લે ? જે પુરુષે વિષયના દોષો અને વીર્યસંરક્ષણના ગુણો જાણ્યા છે, તે વિષયાસક્ત કદી થતો નથી અને તેનું વીર્ય વિચારાગ્નિના ઈન્ધનવત્ છે, અર્થાત્ તેમાંજ વ્યય થઈ જાય છે. જેવી વૈદ્ય અને ઔષધની આવશ્યકતા રોગી માટે હોય છે, તેવી નિરોગી માટે નહીં. એ પ્રકારે જે પુરુષ કે સ્ત્રીને વિદ્યાધર્મની વૃદ્ધિ અને સર્વ સંસારનો ઉપકાર કરવો, એ પ્રયોજન હોય તે વિવાહ ન કરે, જેમકે પંચશિખાદિ પુરુષ અને ગાંગી આદિ સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ હતી. એટલા માટે સંન્યાસી થવું અધિકારીઓને ઉચિત છે, અને જો અનધિકારી સંન્યાસ લેશે, તો પોતે ડૂબશે અને બીજાઓને પણ ડૂબાવશે. જેમ ‘સમ્રાટ’ ચકવર્તી રાજા હોય છે, તેમ ‘પરિવ્રાટ’ સંન્યાસી

હોય છે. બહે રાજા પોતાના દેશમાં અથવા સ્વસમ્બન્ધીઓમાં સત્કાર પામે છે, અને સંન્યાસી સર્વત્ર પૂજિત થાય છે.

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन । स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

આ ચાણાક્ય નીતિશાસ્ત્રનો શ્લોક છે. વિદ્વાન્ અને રાજાની સમાનતા કદી થઈ શકતી નથી. કેમ કે રાજા પોતાના રાજ્યમાં જ માન અને સત્કાર પામે છે, જ્યારે વિદ્વાન્ સર્વત્ર માન પ્રતિષ્ઠા પામે છે. એટલે વિદ્યાભણવા, સુશિક્ષા લેવા અને બળવાન થવા વગેરેને માટે બ્રહ્મચર્ય, સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ વ્યવહાર સિદ્ધ કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે, વિચાર, ધ્યાન અને વિજ્ઞાન વધારવા, તપશ્ચર્યા કરવા માટે વાનપ્રસ્થ અને વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોનો પ્રચાર, ધર્મવ્યવહારનું ગ્રહણ અને દુષ્ટ વ્યવહારનો ત્યાગ, સત્યોપદેશ અને સર્વને નિઃસન્દેહ કરવા-આદિને માટે સંન્યાસાશ્રમ છે. પરંતુ જે આ સંન્યાસના મુખ્ય ધર્મ સત્યોપદેશાદિ નથી કરતા, તે પતિત અને નરકગામી છે. એથી સંન્યાસીઓને ઉચિત છે કે સત્યોપદેશ, શંકા-સમાધાન, વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોનું અધ્યાપન અને વેદોક્ત ધર્મની વૃદ્ધિ પ્રયત્નથી કરીને સકલ સંસારની ઉત્પત્તિ કર્યા કરે.

પ્રશ્ન - સંન્યાસી સિવાય જે અન્ય સાધુ, વૈરાગી, ગુસાર્થ અને ખાખી આદિ છે, તે પણ સંન્યાસાશ્રમમાં ગણી શકાય કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં, કેમકે તેમાં સંન્યાસનું એક પણ લક્ષણ નથી. તેઓ તો વેદવિરુદ્ધ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ વેદ કરતાં પણ પોતાના સંપ્રદાયના આચાર્યોનાં વચન વધારે માને છે અને પોતના જ મતની પ્રસંશા કરી, મિથ્યા પ્રપંચમાં ફસી, પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાઓને પોત-પોતાના મતમાં ફસાવે છે. સુધારણું તો બાજુ પર રહ્યું, પણ તેના બદલામાં સંસારને બહેકાવીને અપોગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને સ્વપ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. એટલા માટે તેઓને સંન્યાસાશ્રમી ગણી શકાય નહીં, પરંતુ એ સ્વાર્થાશ્રમી તો પાકા છે ! એમાં કોઈ શંકા નથી. જે સ્વયં ધર્મમાં ચાલીને આખાય સંસારને ચલાવે છે, જે પોતે અને સંસારને આ લોક એટલે કે વર્તમાન જન્મમાં, પરલોક એટલે કે બીજા જન્મમાં સ્વર્ગ અર્થાત્ સુખનો ભોગ કરે-કરાવે છે; તે જ ધર્માત્મા લોકો સંન્યાસી અને મહાત્મા છે.

આ સંક્ષેપથી સંન્યાસાશ્રમની શિક્ષા લખી. હવે આની આગળ રાજ-મજ્જધર્મ વિષે લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्भगवानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते वानप्रस्थ-संन्यासाश्रमविषये

पञ्चमसमुदासः सम्पूर्णः ॥ ५ ॥

અથ ષષ્ઠસમુદ્ધસારમ્ભઃ ॥

॥ અથ રાજધર્માન્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

રાજધર્માન્ પ્રવક્ષ્યામિ યથાવૃત્તો ભવેન્નૃપઃ । સંભવશ્ચ યથા તસ્ય સિદ્ધિશ્ચ પતમા યથા ॥ ૧ ॥

ગ્રાહ્યં પ્રાપ્તેન સંસ્કારં ક્ષત્રિવેળ યથાવિધિ । સર્વસ્યાસ્ય યથાન્યાયં કર્તવ્યં પરિક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

અનુ. (૭. ૧. ૨)

મને મનુજી મહારાજ ઋષિઓને કહે છે કે ચારેય વર્ણ અને ચારેય આશ્રમનો વ્યવહાર કરવા પછી રાજધર્મ કહ્યું છે કે કેવા પ્રકારના રાજા હોવા જોઈએ અને જેમ એમના હોવાનો સંભવ તથા તેમને મેળવે પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, તેને સર્વ પ્રકારે કહ્યું છે. ॥૧॥

જેમ બ્રાહ્મણ પરમ વિદ્વાન્ હોય છે, તેમ વિદ્વાન્ સુશિક્ષિત થઈ ક્ષત્રિયને યોગ્ય છે કે નહીં તેના પત્ની રક્ષા ન્યાયથી યથાવત્ કરે. ॥૨॥ એનો પ્રકાર એ છે કે :-

ત્રીણિ રાજાના વિદથે પુરુણિ પરિ વિશ્વાનિ ભૂષથઃ સદાસિ ॥

-અ. ૧. ૩. મ. ૩૮. મં. ૬ ॥

ઈશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે (રાજાના) રાજા અને પ્રજાના પુરુષો મળી (વિદથે) મુખપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાનવૃદ્ધિકારક રાજા પ્રજાના સમ્બન્ધરૂપ વ્યવહારમાં (ત્રીણિ સદાસિ) ત્રણ સભા અર્થાત્ વિદ્યાર્થસભા, ધર્મર્થસભા અને રાજ્યર્થસભા નિયત કરીને (પુરુણિ) બહુ પ્રકારની (વિશ્વાનિ) સમગ્ર પ્રજા સમન્વી મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને (પરિભૂષથઃ) સર્વ બાજુથી વિદ્યા, સ્વાતંત્ર્ય, ધર્મ, સુશિક્ષા અને ધનાદિથી અલંકૃત કરે.

તં સભા ચ સમિતિશ્ચ સેના ચ ॥ ૧ ॥ અથર્વ. ૧૫. અનુ. ૨. વ. ૧. મં. ૨ ॥

સમ્ય સભાં મે પાહિ ચે ચ સમ્યાઃ સભાસદઃ ॥ ૨ ॥

અથર્વ. ૧૧. અનુ. ૭. વ. ૫૫. મં. ૬ ॥

(તમ્) તે રાજધર્મને (સભા ચ) ત્રણે સભા (સમિતિશ્ચ) સંગ્રામાદિની વ્યવસ્થા અને (સેના ચ) સેના એ ત્રણેય માળીને પાલન કરે. ॥૧॥ સભાસદ અને રાજાને યોગ્ય છે કે રાજા સર્વ સભાસદોને આજ્ઞા કરે કે-હે (સમ્ય) સભાને યોગ્ય મુખ્ય સભાસદ ! તું (મે) મારી (સભામ્) સભાની ધર્મયુક્ત વ્યવસ્થાનું (પાહિ) પાલન કર અને (ચે ચ) જે (સમ્યાઃ) સભાને યોગ્ય (સભાસદઃ) સભાસદ છે, તે પણ સભાની વ્યવસ્થાનું પાલન કર્યા કરે. ॥૨॥

આનો અભિપ્રાય એ છે કે એકને સ્વતંત્ર રાજ્યનો અધિકાર ન આપવો જોઈએ. કિન્તુ રાજા ને સભાપતિ તદાધીન સભા, સભાધીન રાજા; રાજા અને સભા પ્રજાધીન, અને પ્રજા રાજસભાને આધીન રહે. જો એમ નહીં કરો તો :-

રાષ્ટ્રમેવ વિશ્યાહન્તિ તસ્માદ્રાષ્ટ્રી વિશં ઘાતુકઃ । વિશમેવ રાષ્ટ્રાયાદ્યાં કરોતિ તસ્માદ્રાષ્ટ્રી વિશમન્તિ ન પુષ્ટં ષર્ણુ મન્યત ઇતિ ॥ -શત. ॥ કાં. ૧૩૦ પ્ર. ૨. શ્લ. ૩. (કં. ૭, ૮)

જો પ્રજાથી સ્વતંત્ર સ્વાધીન રાજવર્ગ રહે, તો (રાષ્ટ્રમેવ વિશ્યાહન્તિ) રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી પ્રજાનો નાશ કર્યા કરે, જેટલા માટે એકલો રાજા સ્વાધીન અથવા ઉન્મત્ત થઈને (રાષ્ટ્રી વિશં ઘાતુકઃ) પ્રજાનો નાશક બને છે, અર્થાત્ (વિશમેવ રાષ્ટ્રાયાદ્યાં કરોતિ) તે રાજા પ્રજાને ખાતો જાય (અત્યન્ત પીડિત કરતો જાય) છે, એટલા માટે રાજ્ય કોઈ એકને સ્વાધીન ન કરવું જોઈએ. જેમ સિંહ કે માંસાહારી પશુ બીજાં દષ્ટપુષ્ટ પશુને મારીને ખાય છે તેમ (રાષ્ટ્રી વિશમન્તિ) સ્વતંત્ર રાજા પ્રજાનો નાશ કરે છે અર્થાત્ કોઈને પોતાથી અધિક ન

થવા દેતાં શ્રીમાનને લૂંટી-ઝૂંટી અન્યાયથી દણ્ડ લઈ પોતાનું પ્રયોજન પુરું કરે છે. એટલા માટે :-

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।

चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चोपसद्यो नमस्योऽ भवेह ॥-अथर्व० कां० ૬. अनु० ૧૦. व० ૧८. मं० ૧ ॥

હે મનુષ્યો ! જે (ઈન્દ્ર) આ મનુષ્ય સમુદાયમાં (ઈન્દ્રઃ) પરમ ઐશ્વર્યના કર્તા શત્રુઓને (જયાતિ) છૂટી શકે, (ન પરાજયાતૈ) જે શત્રુઓથી પરાજિત ન થાય, (રાજસુ) રાજાઓમાં (અધિરાજઃ) સર્વોપરિ વિરાજમાન (રાજયાતૈ) પ્રકાશમાન થાય, (ચર્કૃત્યઃ) સભાપતિ થવાને અત્યન્ત યોગ્ય, (ઈડ્યઃ) પ્રશંસનીય ગુણ-કર્મ-સ્વભાવયુક્ત, (વન્દ્યઃ) સત્કરપ્રીય (ઓપસદ્યઃ) સમીપ જવા અને શરણ લેવા યોગ્ય, (નમસ્યઃ) સર્વનો માનનીય (ભવ) હોય, તેને જ સભાપતિ રાજા કરે.

इमं देवा असपत्नः सुवर्षं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥

-ચતુઃ૦ અ૦ ૧. મં૦ ૫૦ ॥

હે (દેવાઃ) વિદ્વાનો, રાજપ્રજાજનો ! તમે (ઈમમ્) આ પ્રકારના પુરુષને (મહતે ક્ષત્રાય) મોટું ચક્રવર્તી રાજ્ય, (મહતે જૈષ્ઠ્યાય) સર્વથી મોટા થવા માટે, (મહતે જાનરાજ્યાય) પરમ વિદ્વાન્ યુક્ત રાજ્ય પાલન માટે અને (ઈન્દ્રસ્યેન્દ્રિયાય) પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત રાજ્ય અને ધન પાલનાર્થે (અસપત્નં સુવર્ષમ્) સંમતિ કરી સર્વત્ર પશુપાતરહિત પૂર્ણ વિદ્યા વિનયયુક્ત સર્વના મિત્ર સભાપતિ રાજાને સર્વાધીશ માનીને સર્વ ભૂગોળ શત્રુરહિત કરો. અને :-

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ -ઋ૦ મં૦ ૧. સુ૦ ૩૧. મં૦ ૨ ॥

ઈશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે હે રાજ પુરુષો ! (વઃ) તમારાં (આયુધા) આગ્નેયાદિ અસ્ત્ર અને શત્રુની (=તોપ), ભુશુણ્ડી (બંદૂક) ધનુષ-બાણ, તલવાર આદિ શસ્ત્ર શત્રુઓનો (પરાણુદે) પરાજય કરાવા (ઉતપ્રતિષ્કભે) અને રોકવાને અર્થે (વીલૂ) પ્રશંસિત અને (સ્થિરા) દઢ (સન્તુ) થાઓ. (યુષ્માકમ્) અને તમારી (તવિષી) સેના (પનીયસી) પ્રશંસનીય (અસ્તુ) થાય, કે જેથી તમે સદા વિજયી થાઓ. પરન્તુ (મા મર્ત્યસ્ય માયિનાઃ) જે નિન્દિત અન્યાય રૂપ કામ કરે છે, તેને માટે પૂર્વ વસ્તુઓ ન થાઓ-અર્થાત્ જ્યાં સુધી મનુષ્ય ધાર્મિક રહે છે, ત્યાં સુધી રાજ્ય વૃદ્ધિ પામતું રહે છે, અને જ્યારે દુષ્ટચારી થાય છે, ત્યારે નષ્ટભય થઈ જાય છે.

મહાવિદ્વાનોને વિદ્યાસભાધિકારી, ધાર્મિક વિદ્વાનોને ધર્મસભાધિકારી, પ્રશંસનીય ધાર્મિક પુરુષોને રાજસભાના સભાસદ અને જે એ સર્વમાં સર્વોત્તમ ગુણ-કર્મ-સ્વભાવયુક્ત મહાન પુરુષ હોય, તેને રાજસભાના પતિરૂપ માનીને સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી. ત્રણે સભાની સમ્મતિથી રાજનીતિના નિયમ ઉત્તમ રહે અને નિયમોને આધીન સર્વ લોક વર્તે. સર્વના હિતકારક કામોમાં સમ્મતિ કરે. સર્વહિત કરવા માટે પરતન્ત્ર અને ધર્મયુક્ત કામોમાં અર્થાત્ જે જે પોતાનું કામ કરે છે, તેમાં તેમાં સ્વતંત્ર રહે. પુનઃ એ સભાપતિના ગુણ કેવા હોવા જોઈએ :-

इन्द्राऽनित्यमाकाराणामग्नेश्च वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ૧ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षुषि च मनांसि च । न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवીक्षितुम् ॥ ૨ ॥

सोऽग्निर्धवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मरत्न । स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ૩ ॥

-મનુ૦ (૭. ૪, ૬, ૭)

તે સભાપતિ રાજા ઈન્દ્ર અર્થાત્ વિદ્યુત સમાન શીઘ્ર ઐશ્વર્યકર્તા, વાયુ સમાન સર્વનો પ્રાણવત્ પ્રિય અને હૃદયની વાતને જાણનાર, યમ પક્ષપાતરહિત ન્યાયાધીશ સમાન વર્તનાર, સૂર્યસમાન ન્યાયધર્મવિદ્યાનો પ્રકાશક, અન્યકાર અર્થાત્ અવિદ્યા અન્યાયનો નિરોધક, અગ્નિ સમાન દુષ્ટોને ભસ્મ કરનાર, વરુણ અર્થાત્ બાંધનારની સમાન દુષ્ટોને અનેક પ્રકારે બાંધનાર, ચન્દ્ર તુલ્ય શ્રેષ્ઠ પુરુષોને આનન્દદાતા અને ધનાધ્યક્ષ સમાન કોશોને પૂર્ણ કરનાર એવો સભાપતિ હોવો જોઈએ. ॥૧॥ જે સૂર્ય સમાન પ્રતાપી સર્વના બહાર અને અંદર મનને પોતાના તેજથી તપાવનાર, જેને પૃથ્વીમાં કરડી નજરે જોનાર કોઈ પણ સમર્થ ન હોય ॥૨॥ અને જે પોતાના પ્રભાવથી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, સોમ, ધર્મપ્રકાશક, ધનવર્ધક, દુષ્ટોનો બંધન કર્તા, મોટો ઐશ્વર્યવાન હોય, તે જ સભાધ્યક્ષ=સભેશ થવાને યોગ્ય છે. ॥૩॥ સાચો રાજા કોણ છે :-

સ રાજા પુરુષો વણઃ ॥ નેતા જ્ઞાસિતા ચ સઃ । ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્મસ્ય પ્રતિભૂઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥
 વણઃ જ્ઞાસિત પ્રજાઃ સર્વા વણઃ એવાભિરક્ષતિ । વણઃ સુપ્તેષુ જાગર્સિ વણઃ ધર્મ્યં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨ ॥
 સમીક્ષ્ય સ ધૃતઃ સમ્યક્ સર્વા રજયતિ પ્રજાઃ । અસમીક્ષ્ય પ્રણીતસ્તુ વિનાશયતિ સર્વતઃ ॥ ૩ ॥
 બુધ્યેયુઃ સર્વવર્ણાશ્ચ ધિષ્ઠેન્સર્વસેતવઃ । સર્વલોકપ્રકોપશ્ચ ભવેદ્વણસ્ય વિશ્વમાત્ ॥ ૪ ॥
 યત્ર જ્યામો લોહિતાક્ષો વણઃકરતિ પાપહૃત્ । પ્રજાસ્તત્ર ન વુદ્યન્તિ નેતા ચેત્સાધુ પશ્યતિ ॥ ૫ ॥
 તત્સમ્રાટ્ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ । સમીક્ષ્યકારિણં પ્રાજ્ઞં ધર્મકામાર્થકોવિદમ્ ॥ ૬ ॥
 સં રાજા પ્રણયન્સમ્યક્ ત્રિવર્ગેણાધિવર્દ્ધતે । કામાત્મા વિશ્વમઃ ક્ષુદ્રો વણેનૈવ નિહન્યતે ॥ ૭ ॥
 વણઃ કિં સુમહત્તેજો દુર્ધરશ્ચાકૃતાત્મધિઃ । ધર્માદિચલિતં હન્તિ નૃપમેવ સત્તાન્યવન્ ॥ ૮ ॥
 સોઽસહાયેન મૂઢેન લુબ્ધેનાકૃતબુદ્ધિના । ન શક્યો ન્યાયતો નેતું સક્તેન વિષયેષુ ચ ॥ ૯ ॥
 શુચિના સત્પત્રસન્ધેન યદ્યાશાસ્ત્રાનુસારિણા । પ્રણેતું શક્યતે વણઃ સુસહાયેન ધીમતા ॥ ૧૦ ॥

-મનુ० (૭ ॥ ૧૭, -૧૯, ૨૪-૨૮, ૩૦, ૩૧)

જે દણ્ડ છે તે જ રાજા, તે જ ન્યાયનો પ્રચારકર્તા અને સર્વનો શાસનકર્તા, તે જ ચાર વર્ષ અને ચાર આશ્રમોના ધર્મનો પ્રતિભૂ અર્થાત્ જામિન છે. ॥૧॥ તે જ પ્રજાનો શાસનકર્તા, સર્વ પ્રજાનો રક્ષક, સૂતેલા પ્રજાસ્થ મનુષ્યોમાં જાગતો છે, તેથી બુદ્ધિમાન લોક દણ્ડને જ ધર્મ કહે છે. ॥૨॥ જો દણ્ડ સારી રીતે વિચારથી પારણ કરવામાં આવે, તો તે સકલ પ્રજાને આનન્દિત કરી દે છે અને જો વિના વિચારે ચલાવવામાં આવે, તો તે રાજાનો વિનાશ કરી દે છે. ॥૩॥ વિના દણ્ડ સકલ વર્ણ દૂષિત અને સર્વ મર્યાદા છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. દણ્ડ યથાવત્ ન હોવાથી સર્વ લોકોને પ્રકોપ થઈ જાય છે. ॥૪॥ જ્યાં કૃષ્ણવર્ણ, રક્તનેત્ર ભયંકર પુરુષની સમાન પાપોનો નાશ કરનાર દણ્ડ વિચરે છે, ત્યાં પ્રજા મોહને ગ્રામ ન થઈને આનન્દિત થાય છે. પરન્તુ જો દણ્ડનો ચલાવનાર પક્ષપાતરહિત વિદ્વાન્ હોય, તો જ થઈ શકે છે. ॥૫॥ એ દણ્ડનો ચલાવનાર સત્યવાદી, વિચારીને કાર્ય કરનારો, બુદ્ધિમાન, ધર્મ-અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરવામાં પશ્ચિત રાજા છે, તેને જ તે દણ્ડનો ચલાવનાર વિદ્વાન્ લોકો કહે છે. ॥૬॥ જે દણ્ડને રાજા સારી રીતે ચલાવે છે તે દડી ધર્મ-અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વધારે છે અને જે વિષયમાં લમ્પટ, આડો-અવળો, ઈર્ષ્યા કરનાર, શુદ્ર અને નીચબુદ્ધિ ન્યાયાધીશ રાજા હોય છે, તે દણ્ડથી જ માર્યો જાય છે. ॥૭॥ દણ્ડ ધણો તેજોમય છે, તેને અવિદ્વાન્ અધર્માત્મા પારણ કરી શકતા નથી, ત્યારે તે દણ્ડ ધર્મરહિત રાજાનો કુટુમ્બસહિત નાશ કરી નાખે છે. ॥૮॥ કેમકે જે આમ પુરુષોને સહાય કરનારી વિદ્યા, શુશિક્ષા છે, તેમની સહાયતાથી રહિત અને વિષયોમાં આસક્ત તથા મૂઢ છે, તે ન્યાયથી દણ્ડ ચલાવવામાં કદી સમર્થ થઈ શકતો નથી. ॥૯॥ અને જે પવિત્ર આત્મા સત્યાચાર અને સત્યપુરુષોનો સંગી, યથાવત્ નીતિશાસ્ત્રાનુકૂલ ચાલનારો અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સહાયથી યુક્ત બુદ્ધિમાન છે, તે જ ન્યાયરૂપી દણ્ડ

ચલાવવામાં સમર્થ થાય છે. ॥૧૦॥ એટલા માટે :-

સૈનાપત્યં ચ રાજ્યં ચ દણ્ડનેતૃત્વમેવ ચ । સર્વલોકાધિપત્યં ચ વેદશાસ્ત્રવિદ્વદ્વિતિ ॥ ૧ ॥
 દશાક્ષરાં ચા પરિવદ્યં ધર્મં પરિકલ્પયેત્ । અથવા ચાપિ વૃત્તસ્થા તં ધર્મં ન વિચ્છાલયેત્ ॥ ૨ ॥
 ત્રૈવિદ્યો હૈતુકસ્તર્કી નૈરુક્તો ધર્મપાઠકઃ । ત્રયશ્ચાશ્રમિણઃ પૂર્વે પરિવત્સ્યાદશાક્ષરાં ॥ ૩ ॥
 ઋગ્વેદવિદ્યજુર્વિષ્ણુ સામવેદવિદેવ ચ । અથવા પરિવજ્ઞેયા ધર્મસંશયનિર્ણયે ॥ ૪ ॥
 ઇકોઽપિ વેદવિદ્ધર્મં યં વ્યવસ્યેદ્ દ્વિજોત્તમઃ । સ વિજ્ઞેયઃ પરો ધર્મો નાજ્ઞાનામુદિતોઽયુતેઃ ॥ ૫ ॥
 અજ્ઞતાનામન્ત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ । સહસ્રશઃ સમેતાનાં પરિવત્સં ન વિદ્યતે ॥ ૬ ॥
 યં વદન્તિ તમોધૂતા મૂર્ખા ધર્મયત્તદ્વિદઃ । તત્પાપં જાતયા ધૂત્વા તદ્વક્તૃનનુગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

-મનુ. (૧૨. ૧૦૦, ૧૧૦-૧૧૫)

સર્વ સેના અને સેનાપતિઓની ઉપર રાજ્યાધિકાર, દણ્ડ દેવાની વ્યવસ્થાના સર્વ કાર્યોનું આધિપત્ય અને સર્વોની ઉપર વર્તમાન સર્વાધીશ રાજ્યાધિકાર, આ ચારેય અધિકારોમાં સમ્પૂર્ણ વેદશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ, પૂર્ણ વિદ્યાવાન, ધર્માત્મા, જિતેન્દ્રિય અને સુશીલ જનોને સ્થાપિત કરવા જોઈએ. અર્થાત્ મુખ્ય સેનાપતિ, મુખ્ય રાજ્યાધિકારી, મુખ્ય ન્યાયાધીશ, પ્રધાન અને રાજા એ ચાર સકલ વિદ્યાઓમાં પૂર્ણ વિદ્વાન્ હોવા જોઈએ. ૧। ન્યૂનમાં ન્યૂન દશ વિદ્વાનોની અથવા ઓછામાં ઓછી ત્રણ વિદ્વાનોની સભા જેવી વ્યવસ્થા કરે, તે ધર્મ અર્થાત્ વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કોઈ પણ કરે નહીં. ॥૨॥ એ સભામાં ચારેય વેદ, ન્યાયશાસ્ત્ર, નિરુક્ત અને ધર્મશાસ્ત્રાદિના વેત્તા વિદ્વાન્ સભાસદ હોવા જોઈએ; પરંતુ તેઓ જો બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ હોય. ત્યારે તે સભા (જને) કે જેમાં દશ વિદ્વાનોથી ન્યૂન ન હોવા જોઈએ. ॥૩॥ અને જે સભામાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદના જ્ઞાતા ત્રણ સભાસદ થઈ, વ્યવસ્થા કરે. તે સભાની કરેલી વ્યવસ્થાનું પણ કોઈએ ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ. ॥૪॥ યદિ એક એકલો સર્વ વેદોનો જ્ઞાતા, દ્વિજોમાંઉત્તમ સંન્યાસી જે ધર્મની વ્યવસ્થા કરે, તે જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે કેમકે અજ્ઞાનીઓના સહમો, લાખો, કરોડો મળીને જે કંઈ વ્યવસ્થા કરે, તેને કદી પણ ન માનવી જોઈએ. ૧૫। જેઓ બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણાદિ વ્રત, વેદવિદ્યા કે વિચારથી રહિત, જન્મમાત્રથી શુદ્ધવત્ વર્તમાન છે, તેવા સહમ મનુષ્યો એકત્ર મળે, તો પણ તે સભા કહેવાતી નથી. ૧૬। જો અવિદ્યાયુક્ત મૂર્ખ, વેદોને ન જાણનાર મનુષ્યો જે ધર્મ કહે તે કદી ન માનવો જોઈએ. કેમકે જે મૂર્ખોએ કહેલા ધર્માનુસારે ચાલે છે, તેમને તેઓની પાછળ સેંકડો પ્રકારના પાપ લાગી જાય છે. ॥૭॥ માટે ત્રણેય અર્થાત્ વિદ્યાસભા, ધર્મસભા, અને રાજ્યસભામાં મૂર્ખોની કદી પણ ભરતી કરવી ન જોઈએ, પરંતુ સદા વિદ્વાન્ અને ધાર્મિક પુરુષોનું સ્થાપન કરવું જોઈએ. અને સર્વ લોક એવા (હોય) :-

ત્રૈવિદ્યોભ્યત્રયીં વિદ્યાં દણ્ડનીતિં ચ શાશ્વતીમ્ । આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તાર્થમ્ ॥ ૧ ॥
 ઇન્દ્રિયાણાં જયે યોગં સમાતિષ્ઠેદિવાનિશમ્ । જિતેન્દ્રિયો હિ શક્નોતિ વશે સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥ ૨ ॥
 દશ કામસમુત્થાનિ તથાહૈં ક્રોધજાનિ ચ । વ્યસનાનિ દુરન્તાનિ પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૩ ॥
 કામજેષુ પ્રસક્તો હિ વ્યસનેષુ મહીપતિઃ । વિયુજ્યતેઽર્થધર્માભ્યાં ક્રોધજેષ્વાત્મનૈવ નુ ॥ ૪ ॥
 મૃગયાક્ષો દિવાસ્વપ્નઃ પરીવાદઃ સ્ત્રિયો મદઃ । તૈર્વ્યત્રિકં વૃથાટ્યા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૫ ॥
 પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહઃ કૃધાસૂયાર્થદૂષણમ્ । વાગ્દણ્ડજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ॥ ૬ ॥
 દ્વયોરપ્યેતયોર્મૂલં યં સર્વે કવયો વિદુઃ । તં યત્નેન જયેન્નોપતં તજ્જાલેતાવુધૌ ગણી ॥ ૭ ॥
 પાનમદ્યાઃ સ્ત્રિયશ્ચ મૃગયા ચ ચથાક્રમમ્ । એતત્કલ્પત્યં વિદ્યાધ્યતુષ્કં કામજે ગણે ॥ ૮ ॥
 દણ્ડસ્ય પાતનં ચૈવ વાક્યપારુષ્યાર્થદૂષણે । ક્રોધજેઽપિ ગણે વિદ્યાત્કલ્પેતત્ત્રિકં સદા ॥ ૯ ॥

સત્ત્વસ્યાસ્ય વર્ગસ્ય સર્વત્રેવાનુષંગિણઃ । પૂર્વ પૂર્વ ગુરુતરં વિદ્યાદ્વયસનમાત્મવાન્ ॥ ૧૦ ॥

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચ વ્યસનં કલ્પમુચ્યતે । વ્યસન્યધોઽધો વ્યજતિ સ્વર્ગાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

-મનુ ૦ (૭. ૪૩-૫૩)

રાજા અને રાજ્યાસભાના સભાસદ ત્યારે જ થઈ શકે છે કે જ્યારે તેઓ ચારે વેદોની કર્મોપાસના, જ્ઞાન, વિદ્યાઓના જાણકારોથી ત્રણે વિદ્યા સનાતન દણ્ડનીતિ, ન્યાયવિદ્યા, આત્મવિદ્યા અર્થાત્ પરમાત્માના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવરૂપને યથાવત્ જાણવારૂપ બ્રહ્મવિદ્યા અને લોકો સાથે વાર્તાઓનો આરમ્ભ (કહેવું અને પૂછવું) શીખીને જ સભાસદ અથવા સભાપતિ થઈ શકે. ૧૧ । સકલ સભાસદ અને સભાપતિ ઇન્દ્રિયોને છતી અર્થાત્ પોતાને વશ રાખી સદા ધર્મમાં વર્તે અને અધર્મથી હઠતા-હઠાવતા રહે. એટલા માટે રાત-દિવસ નિયત સમયે યોગાભ્યાસ પણ કરતા રહે. કેમકે જે જિતેન્દ્રિય થઈ પોતાની ઇન્દ્રિયો (જે મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રજા છે તેને) છતતો નથી, તો તે બહારની પ્રજાને પોતાના વશમાં સ્થાપન કરવાને કદી પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી. ૧૨ ॥ દબોત્સાહી થઈ (રાજાએ) કામથી ઉત્પન્ન થતા દશ અને, ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારાં જે આઠ દુષ્ટ વ્યસનો છે કે જેમાં કસેલો મનુષ્ય કઠિનતાથી નિકળી શકે છે, તેને પ્રયત્નથી છોડી-છોડાવી દેવા. ૧૩ ॥ કેમકે જે રાજા કામથી ઉત્પન્ન થતાં દશ દુષ્ટ વ્યસનોમાં કસે છે, તે અર્થ અર્થાત્ રાજ્ય ધનાદિથી અને ધર્મથી રહિત થઈ જાય છે. અને જે ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ દુષ્ટ વ્યસનોમાં કસે છે, તે શરીરથી પણ રહિત થઈ જાય છે. ૧૪ ॥ કામથી ઉત્પન્ન થયેલાં દશ વ્યસનો ગણાવે છે. જુઓ-મૃગયા રમવી, (અણ) અર્થાત્ ચોપટ, જુગાર આદિ રમવું, દિવસે સુવું, કામકથા અથવા અન્યની નિન્દા કર્યા કરવી, સ્ત્રીઓનો અતિસંગ, માદકદ્રવ્ય અર્થાત્ મદ્ય, અફીણ, ભાંગ, ગાંજો, ચરસ આદિનું સેવન; ગાવું, વગાડવું, નાચવું અથવા નાચ કરાવવો, જોવો અને સાંભળવો અને અહીં તહીં વૃથા કર્યા કરવું-એ દશ કામોત્પન્ન વ્યસન છે. ૧૫ ॥

ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનો ગણાવવામાં આવે છે. - (પૈશુન્યમ્) ચાડી કરવી, વિના વિચારે બળાત્કારથી કોઈની સ્ત્રી સાથે દુષ્ટ કર્મ કરવું, દ્રોહ રાખવો, (કૃષ્ણા) અન્યની મોટાઈ કે ઉન્નતિ જોઈ બળ્યા કરવું, (અસૂયા) દોષોમાં ગુણ, ગુણોમાં દોષારોપણ કરવું, (અર્થદૂષણ) અધર્મયુક્ત દુષ્ટ કાર્યોમાં ધનાદિનો વ્યય કરવો, કઠોર વચન બોલવાં અને વિના અપરાધ સખત વચન કહેવું અથવા વિશેષ દણ્ડ કરવો-એ આઠ દુર્ગુણ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬ ॥ જે સર્વ વિદ્વાન્ કામજ અને ક્રોધજના મૂલ જાણે છે, કે જેથી આ સર્વ દુર્ગુણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોભને પ્રયત્નથી છોડી દેવો. ૧૭ ॥ કામના વ્યસનોમાં મહા દુર્ગુણ - એક તો મદ્યાદિ અર્થાત્ મદકારક દ્રવ્યોનું સેવન, બીજો-પાસા આદિથી જુગાર રમવો, ત્રીજો-સ્ત્રીઓનો વિશેષ સંગ, ચોથો-મૃગયા રમવી, એ ચાર મહાદુષ્ટ વ્યસનો છે. ૧૮ ॥ ક્રોધજમાં વિના અપરાધ દણ્ડ દેવો, કઠોર વચન બોલવું, અને ધનાદિનો અન્યાયમાં વ્યય કરવો, એ ત્રણ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા મોટા દુઃખદાયક દોષો છે. ૧૯ ॥ જે આ સાત દુર્ગુણ, કામજ અને ક્રોધજ દોષોમાં ગણ્યા છે, એમાંથી પૂર્વ, પૂર્વ અર્થાત્ વ્યર્થ વ્યયથી કઠોર વચન, કઠોર વચનથી અન્યાયે દણ્ડ દેવો, એનાથી મૃગયા રમવી, એનાથી સ્ત્રીઓનો અત્યન્ત સંગ, તેનાથી જુગાર અર્થાત્ ધૂત રમવો અને એનાથી પણ મદ્યાદિનું સેવન - એ મોટું દુષ્ટ વ્યસન છે. ૨૦ ॥

એમાં એ નિશ્ચય છે કે દુષ્ટ વ્યસનમાં કસાવા કરતાં મરી જવું વધારે સારું છે, કેમકે જે દુષ્ટાચારી પુરુષ છે, તે વધારે જીવશે તો અધિક પાપ કરીને નીચ, નીચ ગતિ અર્થાત્ અધિક, અધિક દુઃખ પામતા જશે અને જે કોઈ વ્યસનમાં નથી કસાયો, તે મરી પણ જશે તો પણ મુખને પ્રાપ્ત થતો જશે, એટલા માટે વિશેષે કરીને રાજાને અને સકલ મનુષ્યોને ઉચિત છે કે કદી મૃગયા અને મદ્યપાનાદિ દુષ્ટ કર્મોમાં ન કસાવું અને દુષ્ટ વ્યસનોથી પૃથક્ થઈ ધર્મયુક્ત ગુણકર્મસ્વભાવમાં સદા વર્તીને ઉત્તમ ઉત્તમ કાર્યો કર્યા કરવાં. ૨૧ ॥ રાજસભાસદ

અને મન્ત્રી કેવા હોવા જોઈએ :-

મૌલ્યાન્ શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાંલ્લઘ્યલક્ષ્યાન્ કુલોદ્ગતાન્ । સચિવાન્સમ ઘાછૌ વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥૧॥
 અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહ્યવેન કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૨ ॥
 તૈઃ સાદ્ધૃં ચિન્તાચેત્રિત્યં સામાન્યં સન્ધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં ગુપ્તિં લબ્ધ્યપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૩ ॥
 તેષાં સ્વં સ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય પ્રથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાઞ્ચ કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્ધિતમાત્મનઃ ॥ ૪ ॥
 અન્યાનપિ પ્રકુર્વીત શુચીન્ પ્રાજ્ઞાનવસ્થિતાન્ । સમ્યગર્થસમાહર્તૃનમાત્યાન્સુપરીક્ષિતાન્ ॥ ૫ ॥
 નિર્ધર્નેતાસ્ય યાવદ્ભિરિતિકર્તવ્યતા નૃપિઃ । તાવતોઽતન્દ્રિતાન્ દક્ષાન્ પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૬ ॥
 તેષામર્થે નિયુક્તીત શૂરાન્ દક્ષાન્ કુલોદ્ગતાન્ । શુચીનાકરકર્માન્તે ભીરુનન્તર્નિવેશને ॥ ૭ ॥
 દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ । ફક્ષિતાકારચેષ્ટ્રં શુધિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૮ ॥
 અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્ દેશકાલવિત્ । વપુષ્યાન્વીતખીર્વાંગમી દૂતો રાજઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૯ ॥

-મનુ (૭, ૫૪-૫૭, ૬૦-૬૪)

સ્વરાજ્ય સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વેદાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા, શૂરવીર, જેનું લક્ષ્ય અર્થાત્ વિચાર નિષ્ફલ ન હોય અને કુલીન, ઉત્તમ પ્રકારે સુપરીક્ષિત, એવા સાત કે આઠ ઉત્તમ પાર્શ્વિક ચતુર (સચિવાન્) અર્થાત્ મન્ત્રીઓ નીમવા. ૧૧ કેમકે વિશેષ સહાય વિના જે સુગમ કર્મ છે, તે પણ એકલાને કરવું કઠિન થઈ પડે છે, તો મહાન્ રાજ્યકર્મ તો એકલાથી કેમ થઈ શકે ? માટે એકને રાજા કરવો અને તે એકની બુદ્ધિ પર રાજ્ય કાર્ય નિર્ભર રાખવું બહુ જ ખરાબ કામ છે. ૧૨૧ એથી સભાપતિને ઉચિત છે કે નિત્યપ્રતિ એ રાજ્યકર્મોમાં કુશળ વિદ્યાન્ મન્ત્રીઓ સાથે સામાન્ય રીતે વિચાર કરીને કોઈ સાથે (સન્ધિ) મિત્રતા, કોઈ સાથે (વિગ્રહ) વિરોધ, (સ્થાન) સ્થિતિ, સમયને જોઈ ગુપ્ત્યુપ રહેવું, પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી બેસી રહેવું, (સમુદયમ્) જ્યારે પોતાનો ઉદય અર્થાત્ વૃદ્ધિ હોય, ત્યારે દુષ્ટ શત્રુ પર ચડાઈ કરવી, (ગુપ્તિમ્) મૂળ રાજસેના, કોષાદિની રક્ષા (લબ્ધ્યપ્રશમનાનિ) જે જે દેશ પ્રાપ્ત કર્યા હોય, તેમાં તેમાં શાન્તિસ્થાપન કરી ઉપદ્રવ રહિત કરવા, એ છ ગુણોનો વિચાર નિત્ય પ્રતિ કર્યા કરે. ૧૩૧ વિચાર એ કરવો કે સભાસદોનો પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાનો વિચાર અને અભિપ્રાય સાંભળીને બહુ પદ્ધાનુસાર કાર્યોમાં જે કાર્ય પોતાનું તથા બીજાનું હિતકારક હોય, તે જ કરવા માંડવું. ૧૪૧ બીજા પણ પવિત્રાત્મા, બુદ્ધિમાન, નિશ્ચિતબુદ્ધિ, પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં અતિચતુર અને સુપરિક્ષિત હોય એવા મન્ત્રીઓ નીમવા. ૧૫૧ જેટલાં મનુષ્યોથી કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકે, તેટલા આજસ્યરહિત બળવાન અને મોટા મોટા ચતુર પ્રધાન પુરુષોને (અધિકારી) અર્થાત્ નોકર નીમવા. ૧૬૧ એને આધીન શૂરવીર, બળવાન, કુલોત્પન્ન, પવિત્ર ભૃત્યોને મોટાં મોટાં કાર્યોમાં અને ભીરુ, ડરપોકને અંદરના કર્મોમાં નિયુક્ત કરવા. ૧૭૧ જે પ્રશંસિત કુળમાં ઉત્પન્ન, ચતુર, પવિત્ર હાવભાવ અને ચેષ્ઠાથી હૃદયની અંદરની વાતના અને ભવિષ્યત્માં થનારી વાતના જ્ઞાતા, સર્વ રાજ્યોમાં વિશારદ અને ચતુર હોય, તેવા દૂતને પણ રાખવા. ૧૮૧ તે એવા હોવા જોઈએ કે જે કાર્યમાં અત્યંત ઉત્સાહી, પ્રીતિયુક્ત, નિષ્કપટી, પવિત્રાત્મા, ચતુર, ધણા સમયની વાતને પણ ન ભૂલનારા, દેશ અને કાલાનુકૂલ વર્તમાનના કર્તા, સુંદર રૂપયુક્ત, નિર્ભય અને મોટા વક્તા હોય, તે જ રાજાના દૂત થવામાં પ્રશસ્ત છે. ૧૯૧ કોને કોને શા શા અધિકાર આપવા યોગ્ય છે :-

અમાત્યે દણ્ડ આયત્તો દણ્ડે ચૈનયિકી ક્રિયા । નૃપતૌ કોશરાષ્ટ્રે ચ દૂતે સન્ધિવિપર્યયૌ ॥ ૧ ॥

દૂત એવ હિ સન્ધતે ધિનત્યેવ ચ સંહતાન્ । દૂતસ્તાત્કુરુતે કર્મ મિદ્યન્તે ચેન વા ન વા ॥ ૨ ॥

બુદ્ધ્યા ચ સર્વન્તત્યેન પશ્વજચિકીર્ષિતમ્ । તથા પ્રયત્નમાતિદ્વેષથાત્માનં ન પીડયેત્ ॥ ૩ ॥

ધનુર્ગ મહીર્ગમધુર્ગ વાર્ધમેવ વા । નુર્ગ ગિરિર્ગ વા સમામિત્ય વસેત્પુરમ્ ॥ ૪ ॥
 एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्माद्गुर्गं विधीयते ॥ ५ ॥
 तस्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन चाहनैः । बाह्याणीः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ६ ॥
 तस्य मध्ये सुपर्वासं कारयेद् गृहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुकं शुभं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७ ॥
 तदध्यास्योद्ગ્રહેદ્વાર્ણા સવર્ણા લક્ષણાન્વિતામ્ । કુલે મહતિ સમ્મૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥ ૮ ॥
 પુરોહિતં પ્રકુર્વાત વ્રણુયાદેવ ચર્ત્વિજમ્ । તેડસ્ય ગૃહાણિ કર્માણિ કુર્વ્યુર્વે તાનિ કાનિ ચ ॥ ૯ ॥

-મનુ (૭. ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૪-૭૮)

અમાત્યને દરડાધિકાર, દરડામાં વિનય ક્રિયા અર્થાત્ જેથી અન્યાયરૂપ દરડ ન થવા પામે. રાજાને આધીન કોષ અને રાજકાર્ય તથા સભાને આધીન સર્વ કાર્ય અને દૂતને આધીન કોઈ સાથે મેળ અથવા વિરોધ કરવાનો અધિકાર આપે. ॥૧॥ દૂત તેને કહે છે - કે જે દૂટમાં મેળ અને મળેલા દુષ્ટોને તોડી કોડી નાંખે, દૂત એવું કર્મ કરે કે જેથી શત્રુઓમાં દૂટ પડે. ॥૨॥ તે સભાપતિ અને સર્વ સભાસદ કે દૂતાદિ યથાર્થ રીતે બીજા વિરોધી રાજાના રાજ્યનો અભિપ્રાય જાણી લઈ એવો યત્ન કરે કે જેથી પોતાને પીડા ન થાય. ॥૩॥ એટલા માટે સુંદર જંગલ, ધન ધાન્યયુક્ત દેશમાં (ધનુર્ગમ્) ધનુર્ધારી પુરુષોથી ગહન (મહીર્ગમ્) માટીથી બનેલું (અધુર્ગમ્) જાળથી ઘેરાયેલું (વાર્ધમેવ) અર્થાત્ ચારે બાજુ વન (નુર્ગમ્) ચારે બાજુ સેના રહે (ગિરિર્ગમ્) અર્થાત્ ચારે તરફ પહાડોના વચમાં કોટ બનાવીને મધ્યમાં નગર બનાવે. ॥૪॥ અને નગરની ચારે બાજુ (પ્રાકાર) કોટ બનાવે. કેમકે તેમાં સ્થિત થયેલો એક વીર ધનુર્ધારી શસ્ત્રયુક્ત એકસો પુરુષની સાથે અને સો દશ હજારની સાથે યુદ્ધ કરી શકે છે; એટલા માટે અવશ્ય દુર્ગ બનાવવો ઉચિત છે. ॥૫॥ તે દુર્ગ શાસ્ત્રાશ્ર, ધન, ધાન્ય, વાહન, બ્રાહ્મણ=જે ભક્ષાવનાર ઉપદેશ કરનાર હોય, (શિલ્પિ) કારીગર, યન્ત્ર, નાના પ્રકારની કલાનો જાણનાર (યવસેન) ચારો, ધાસ અને જળ આદિથી સમ્પન્ન અર્થાત્ પરિપૂર્ણ હોય. ॥૬॥ તેની મધ્યમાં જળ, વૃક્ષ, પુષ્પાદિક, સર્વ પ્રકારથી રક્ષિત, સર્વ ઋતુઓમાં સુખકારક ચેતવણ જેમાં સર્વ રાજકાર્યનો નિર્વાહ થાય એવું પોતા માટે થર બનાવવું. ॥૭॥ એટલું અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યા ભણીને અહીં સુધી રાજકાર્ય કરીને પશ્ચાત્ સૌન્દર્યરૂપ ગુણયુક્ત, હૃદયને અતિપ્રિય, મોટા ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન, સુંદર લક્ષણયુક્ત, પોતાના ક્ષત્રિય કુલની કન્યા કે જે પોતાની સદશ વિદ્યાદિ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવની હોય, એવી એક જ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે. અન્ય સર્વ સ્ત્રીઓને અગમ્ય સમજાવ દષ્ટિથી પજા ન જુએ. ॥૮॥ પુરોહિત અને ઋત્વિજનો સ્વીકાર એટલા માટે કરે કે તે અગ્નિહોત્ર અને પક્ષેષ્ટિ આદિ સર્વ રાજધરનાં કર્મ કર્યાં કરે અને પોતે સદા રાજકાર્યમાં તત્પર રહે અર્થાત્ રાજાનું એ જ સન્મ્યોપાસનાદિ કર્મ છે કે જે રાત-દિવસ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને કોઈ રાજકાર્ય બગાડવા દેવું નહીં. ॥૯॥

सांवत्सरिकमासैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् । स्वाच्छायांमपरो लोके वर्त्तेत पितृवज्रु ॥ १ ॥

आध्यक्षान्विविधान् कुर्यात् तत्र तत्र विपश्चितः । तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्प्राणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ २ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् । नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्बाह્યો विधीयते ॥ ૩ ॥

समोत्तमाधर्मैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः । न निवर्त्तेन संग्रामात्क्षાત્રં धर्ममनुस्मरन् ॥ ૪ ॥

आहवेषુ मिथોऽन्योऽन्यं जिघांसन्तो મહીક્ષિતઃ । યુધ્ધમાનાઃ પરં શક્ત્યા સ્વર્ગં યાન્ત્યપરાહ્મુચ્ચાઃ ॥૫॥

न च हन्यात्स्थालारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् । न मुक्तकेशं नासीनं न तकास्मीति वादिनम् ॥ ૬ ॥

न सुप्तं न विसम्राहं न नग्नं न निरायुधम् । नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ૭ ॥

નાયુધવ્યસનં પ્રાપ્તં નાસી નાતિપરિક્ષતમ્ । ન ભીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૮ ॥

યસ્તુ ભીતઃ પરાવૃત્તઃ સઙ્ગ્રામે હન્યતે પૈઃ । મર્ત્યુર્યદદુષ્કૃતં કિન્નિતત્સર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૯ ॥

યજ્ઞાસ્ય સુકૃતં કિન્નિદમુત્રાર્થમુપાર્જિતમ્ । મર્ત્યા તત્સર્વમાદત્તે પરાવૃત્તહતસ્ય તુ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાશ્વં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશૂન્ સ્ત્રિયઃ । સર્વદ્રવ્યાણિ કુપ્યં ચ યો યજ્જયતિ તસ્ય તત્ ॥ ૧૧ ॥

રાજઞ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેષા વૈદિકી શ્રુતિઃ । રાજા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

-મનુ ૦ (૭. ૮૦-૮૨, ૮૭, ૮૯, ૯૧-૯૭)

મજા પાસેથી વાર્ષિક કર આમ પુરુષો દ્વારા મહાજા કરવો અને જે સભાપતિરૂપ રાજા આદિ પ્રધાનપુરુષ છે, તે સર્વ સભાસહિત વેદાનુકૂલ બનીને મજા સાથે પિતા સમાન વર્તે. ૧૧। એ રાજ્ય કાર્યમાં વિવિધ પ્રકારના અધ્યક્ષોને સભા નિયત કરે, એમનું એ જ કામ છે કે જેટલા જેટલા જે જે કામમાં રાજપુરુષ હોય, તે નિયમાનુસાર વર્તી યથાવત્ તે તે કાર્ય કરે છે વા નહીં તે જોવું. યથાવત્ કરે તેનો સત્કાર અને વિરુદ્ધ કરે તો તેને યથાવત્ દણ્ડ આપે. ૧૨। સદા જે રાજાઓનો વેદપ્રચારરૂપ અભય કોષ છે, તેના પ્રચાર માટે જે કોઈ યથાવત્ બ્રહ્મચર્યથી વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણી ગુરુકુલથી આવે, તેનો સત્કાર રાજા અને સભા યથાવત્ કરે તથા જેના ભણાવવાથી તે વિદ્વાન્ થયો હોય, તેનો પણ સત્કાર કરે. ૧૩। એમ કરવાથી રાજ્યમાં વિદ્યાની ઉન્નતિ થઈને અત્યન્ત ચઢતી થાય છે. જ્યારે કદી મજાના પાલક રાજાને કોઈ પોતાનાથી નાના, તુલ્ય અને ઉત્તમ રાજા સંગ્રામમાં આહવાન કરે, ત્યારે શત્રુધર્મનું સ્મરણ કરી સંગ્રામમાં જવાથી કદી નિવૃત્ત ન રહે અર્થાત્ ધણી ચતુરાઈથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરે કે જેથી પોતાનો જ વિજય થાય. ૧૪। જે સંગ્રામમાં એક બીજાને હનન કરવાની ઈચ્છા કરતા કરતા રાજા લોકો ભય વિના, પીઠ બતાવ્યા વિના પોતાનું સામર્થ્ય હોય તેટલું દેખાડી યુદ્ધ કરે છે, તે સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. એનાથી વિમુખ કદી ન થાય કિન્તુ ક્યારેક ક્યારેક શત્રુને જીતવા માટે તેની સામેથી છૂપાઈ જવું ઉચિત હોય છે, કેમકે જે પ્રકારે શત્રુને જીતી શકાય, તેવું કામ કરવું, જેમ સિંહ કોષથી સામે આવીને શસ્ત્રાગ્નિમાં શીઘ્ર ભસ્મ થઈ જાય છે તેમ મુર્ખતાથી નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ જવું નહીં. ૧૫। યુદ્ધ સમયે અહીં તહીં ઉભેલાને, નપુંસકને, હાથ જોડેલાને, જેના માથાના વાળ છૂટા પડી ગયા હોય તેને, બેઠેલાને, "હું તારે શરણ છું" એવું કહેનારને, ૧૬। સૂતેલાને, મૂર્છા પામેલાને, નગ્ન થયેલાને, આયુધ રહિતને, યુદ્ધ કરનારાઓને જોનારાને, શત્રુઓના સાથીને, ૧૭। આયુધ પ્રહારથી પીડિતને, દુઃખીને, અત્યન્ત ધાયલને, ડરેલાને અને પલાયન કરનાર પુરુષને, સત્પુરુષોના ધર્મનું સ્મરણ કરતા યોદ્ધા કદી ન મારે, કિન્તુ તેમને પકડીને તેમાંથી જે સારા હોય, તેમને બન્દીગૃહમાં રાખે અને ભોજન આચ્છાદન યથાવત્ આપે, અને જે ધાયલ થયેલા હોય તેમને ઔષધાદિ વિધિપૂર્વક કરે, ન તેમને ચિડવે, ન દુઃખ દે. જે તેમના યોગ્ય કામ હોય તે કરાવે. વિશેષ એ ઉપર ધ્યાન રાખે કે સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ, અને આતુર તથા શોકયુક્ત પુરુષો પર શસ્ત્ર કદી ન ચલાવે. તેમના બાળકોને પોતાના સન્તાનવત્ પાળે અને સ્ત્રીઓને પણ પાળે. તેમને પોતાની મા, બહેન અને કન્યા સમાન સમજે. કદી વિષયાશક્તિની દૃષ્ટિથી પણ ન જુએ. જ્યારે રાજ્ય ઠીક પ્રકારે જામી જાય અને જેમાં પુનઃ પુનઃ યુદ્ધ કરવાની શંકા ન હોય, તેમને સત્કારપૂર્વક છોડી મૂકી, સૌ સૌને પોતપોતાને ઘેર કે દેશ મોકલી આપે અને જેનાથી ભવિષ્યકાળમાં વિઘ્ન થવાનો સંભવ હોય, તેમને સદા કારાગારમાં રાખે. ૧૮। અને જે પલાયન અર્થાત્ ભાગેલો અને ડરેલો ભૂત્ય શત્રુઓથી માર્યો જાય, તો તે સ્વામીના અપરાધને પ્રાપ્ત થઈને દણ્ડનીય બને. ૧૯। અને જે તેની પ્રતિજ્ઞા છે, કે જેથી આલોક અને પરલોકમાં સુખ મળવાનું હતું, તેને તેનો સ્વામી લઈ લે છે. જે નાસેલો માર્યો જાય તેને કંઈ પણ સુખ મળતું નથી. તેનું પુણ્યફળ સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે અને પ્રતિજ્ઞાને તે પ્રાપ્ત થાય કે જેણે ધર્મથી યથાવત્ યુદ્ધ કર્યું હોય. ૧૦। આ વ્યવસ્થાને કદી ન તોડે કે જે જે યુદ્ધમાં જે જે ભૂત્ય અથવા અધ્યક્ષે રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, ગાય આદિ પશુ

અને સ્ત્રીઓ તથા અન્ય પ્રકારનાં સર્વ દ્રવ્ય અને ઘી, તેલ આદિના કુપ્પા જીત્યા હોય, તે તેનું ગ્રહણ કરે. ૧૧૥ પરન્તુ સેનાસ્થ જન પક્ષ એ જીતેલા પદાર્થોમાંથી સોળમો ભાગ રાજાને આપે. રાજા પણ સેનાસ્થ યોદ્ધાઓને એ ધનમાંથી, જે સર્વે મળી જીતેલું હોય, તેનો સોળમો ભાગ આપે. અને જો કોઈ યુદ્ધમાં મરી ગયું હોય, તો તેની સ્ત્રી અને સન્તાનને તેનો ભાગ આપે અને તેની સ્ત્રી તથા અસમર્થ સન્તાનોનું યથાવત્ પાલન કરે. જ્યારે તેનાં બાળકો સમર્થ થાય, ત્યારે તેમને યથાયોગ્ય અધિકાર આપે. જે કોઈ પોતાના રાજ્યની રક્ષા, વૃદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા, વિજય અને આનન્દવૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખતા હોય, તે આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી પણ કરે નહીં. ૧૧૭

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ । રક્ષિતં વર્દ્યેદ્યૈવ વૃદ્ધં પાત્રેષુ નિઃક્ષિપેત ॥ ૧ ॥
 અલબ્ધમિચ્છેદ્દણ્ડેન લબ્ધં રક્ષેદવેક્ષયા । રક્ષિતં વર્દ્યેદ વૃદ્ધયા વૃદ્ધં દાનેન નિઃક્ષિપેત ॥ ૨ ॥
 અમાયયૈવ વર્તેત ન કથમ્નન માયયા । બુધ્યેતારિપ્રયુક્તાં ચ માયાગ્રિત્યં સ્વસંવૃતઃ ॥ ૩ ॥
 માસ્ય છિદ્રં પરો વિદ્યાચ્છિદ્રં વિદ્યાત્પસ્ય તુ । ગૃહેત્કૃયં ઇવાહ્વાનિ રક્ષેદ્દિવરમાત્મનઃ ॥ ૪ ॥
 ચક્રવર્ચિવન્તયેદર્થાન્ સિંહવચ્ચ પગક્રમેત્ । ચક્રવચ્ચાવલુપ્તેત શશવચ્ચ વિનિષ્પતેત્ ॥ ૫ ॥
 એવં વિજયમાનસ્ય ચેડસ્ય સ્યુઃ પરિપચ્ચિનઃ । તત્તનાનયેદ્દુશં સર્વાન્ સામાદિભિરુપક્રમેઃ ॥ ૬ ॥
 યથોદ્ભવતિ નિર્દાતા કક્ષં ઘાન્યં ચ રક્ષતિ । તથા રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાચ્ચ પરિપચ્ચિનઃ ॥ ૭ ॥
 યોદ્ધારાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્યનવેક્ષયા । સોડચિગદ્ ધ્રુવયતે રાજ્યાઞ્જીવિતાચ્ચ સ્વરાન્ધયઃ ॥ ૮ ॥
 શરીરકર્ષણાત્પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે પ્રાણિનાં યથા । તથા રાજામપિ પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે રાષ્ટ્રકર્ષણાત્ ॥ ૯ ॥
 રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહે નિત્યં વિધાનમિદમાચેત્ । સુસંગૃહીતરાષ્ટ્રો હિ પાર્થિવઃ સુખમેધતે ॥ ૧૦ ॥
 દ્વયોસ્ત્રયાણાં પચ્છાતાં મધ્યે ગુસ્મમથિક્ષિતમ્ । તથા ગ્રામશતાનાં ચ કુર્વ્યાદ્રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૧૧ ॥
 ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્વ્યાદ્દશગ્રામપતિં તથા । વિંશતીશં શતેશં ચ સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૨ ॥
 ગ્રામબોધાન્સમુત્પન્નાન્ ગ્રામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ । શંમેદ્ ગ્રામદશેશાય દશેશો વિંશતીશિનમ્ ॥ ૧૩ ॥
 વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય નિવેદયેત્ । શંસેદ્ ગ્રામશતેશસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૪ ॥
 તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્કાર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજ્ઞોડન્યઃ સચિવઃ સ્ત્રિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતન્નિતઃ ॥ ૧૫ ॥
 નગરે નગરે ચૈકં કુર્યાત્સર્વાર્થચિન્તકમ્ । ઉચ્ચૈઃ સ્થાનં ઘોરરૂપં નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૧૬ ॥
 સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સદા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્ સમ્યગ્રાદેષુ તચ્ચરૈઃ ॥ ૧૭ ॥
 રાજ્ઞો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરમ્પ્રાદાયિનઃ શત્રુઃ । ભૂત્યા ભવન્તિ પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮ ॥
 યે કાર્યિકેભ્યોડર્થમેવ ગૃહ્ણેયુઃ પાપચેતસઃ । તેષાં સર્વમ્પ્રમાદાય રાજા કુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૧૯ ॥

-મનુ. (અ. ૭. ૧૧, ૧૦૧, ૧૦૪-૧૦૭, ૧૧૦-૧૧૭, ૧૨૦-૧૨૪)

રાજા અને રાજસભ્યા અલબ્ધની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે, પ્રાપ્તની પ્રયત્નથી રક્ષા કરે, રક્ષિતની વૃદ્ધિ કરે અને તે વૃદ્ધિ પામેલા એ ધનને વેદવિદ્યા, ધર્મનો પ્રચાર, વિદ્યાર્થી, વેદમાર્ગોપદેશક અને અસમર્થ અનાથોના પાલનમાં વ્યય કરે. ૧૧૭ આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થનાં પ્રયોજનને જાણે. આલસ્ય છોડીને એનું સારી રીતે નિત્ય અનુષ્ઠાન કરે, દરડથી અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે ઇચ્છા, નિત્ય જોવાથી પ્રાપ્તની રક્ષા, રક્ષિતની વૃદ્ધિ અર્થાત્ વ્યાજ્ઞદિથી વધારો અને વૃદ્ધિ પામેલા ધનનો પૂર્વોક્ત માર્ગમાં નિત્ય વ્યય કરે. ૧૨૦ કદાપિ કોઈ સાથે છળથી ન વર્તે, કિન્તુ નિષ્કપટ થઈને સર્વ સાથે વર્તાવ રાખે અને નિત્યપ્રતિ પોતાની રક્ષા કરીને શત્રુએ કરેલા છળને જાણી નિવૃત્ત કરે. ૧૨૩ કોઈ શત્રુ પોતાનાં છિદ્ર અર્થાત્ નિર્બળતા ન જાણી શકે પણ સ્વયં શત્રુના છિદ્રોને જાણતો રહે. જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને ગુપ્ત રાખે છે, તેમ શત્રુને પ્રવેશ કરવાનાં છિદ્રોને ગુપ્ત રાખે. ૧૨૪ જેમ બગલો ધ્યાનાવસ્થિત થઈને માછલીને પકડવા તાકે છે, તેમ અર્થસંગ્રહનો વિચાર કર્યા કરે, દ્રવ્યાદિ પદાર્થ

અને બળની વૃદ્ધિ કરીને શત્રુને જીતવા માટે સિંહ સમાન પરાક્રમ કરે, ચીંતાની સમાન છૂપાઈને શત્રુઓને પકડે અને સમીપમાં આવેલા બળવાન શત્રુઓથી સસલા સમાન દૂર નાસી જાય અને પછી તેને છળથી પકડે. ૧૫। આ પ્રકારે વિજય કરનાર સભાપતિના રાજ્યમાં જે પરિપન્થી અર્થાત્ ડાકુ, લૂંટારા હોય, તેમને (સામ) મેળવી લઈ, (દામ) કંઈ આપી, (ભેદ) કોડી-તોડી વશ કરે અને જો એથી વશમાં ન થાય તો અતિક્રિન દણ્ડથી વશમાં કરે. ૧૬। જેમ ધાન્યથી તેના છોતરાંને અળગાં કરી ધાન્યની રક્ષા કરવામાં આવે છે અર્થાત્ તેને ભાંગવા દેતા નથી, તેમ રાજા લૂંટારા, ડાકુ અને ચોરોને શિક્ષા કરે અને રાજ્યની રક્ષા કરે. ૧૭। જે રાજા મોહથી અને અવિચારથી પોતાના રાજ્યને દુર્બળ કરે છે, તે રાજ્ય અને પોતાના બન્ધુસહિત જીવતાં જ શીઘ્ર નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૮। જેમ પ્રાણીઓના પ્રાણ શરીરને કૃશ કરવાથી ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ પ્રજાને દુર્બળ કરવાથી રાજાઓના પ્રાણ અર્થાત્ બળાદિ બન્ધુસહિત નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૯। એથી રાજા અને રાજસભા રાજકાર્યની સિદ્ધિને માટે એવો પ્રયત્ન કરે કે જેથી રાજકાર્ય યથાવત્ સિદ્ધ થાય. જે રાજા રાજ્યપાલનમાં સર્વ પ્રકારે તત્પર રહે છે તેનાં સુખની સદા વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૦। એટલા માટે બે, ત્રણ, પાંચ અને સો ગામોની મધ્યે એક રાજ-સ્થાન રાખે, જેમાં યથાયોગ્ય ભૂત્વ અર્થાત્ કામદાર આદિ રાજપુરુષોને રાખી સર્વ રાજ્યનાં કાર્યોને પૂર્ણ કરે. ૨૧। એક-એક ગામમાં એક-એક પ્રધાન પુરુષ રાખે, એવાં દશ ગામો ઉપર બીજો, એવાં વીસ ગામો ઉપર ત્રીજો, એવાં સો ગામો ઉપર ચોથો અને એવાં સહસ્ર ગામો ઉપર પાંચમો પુરુષ રાખે. અર્થાત્ જેમ આજકાલ એક ગામમાં એક પટેલ, દશ ગામમાં થાણેદાર અને બે થાણેદાર ઉપર એક વડો થાણેદાર અને પાંચ થાણાં ઉપર એક તહસીલદાર અને દશ તહસીલદારો ઉપર એક જિલ્લેદાર નિયત કર્યા છે, એ, પેલા આપણા મનુઆદિ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી રાજનીતિનો પ્રકાર લીધો છે. ૨૨।

આ પ્રકારે પ્રબન્ધ કરે અને આજ્ઞા આપે કે એ એક એક ગામનો પતિ ગામોમાં નિત્યપ્રતિ જે જે દોષ ઉત્પન્ન થાય, તે તે ગુપ્તતાથી દશ ગામના પતિને વિદિત કરી દે અને એ દશ ગ્રામાધિપતિ એ જ પ્રકારે વીસ ગામના સ્વામીને દશ ગામોના વર્તમાન નિત્યપ્રતિ જણાવ્યા કરે. ૨૩। અને વીસ ગામનો અધિપતિ વીસ ગામોના વર્તમાનને શત ગ્રામાધિપતિને નિત્ય પ્રતિ નિવેદન કરે, તેમજ સો-સો ગામોના પતિ ધોતે સહગ્રામિપતિ અર્થાત્ હજાર ગામોના સ્વામીને સો સો ગામોના વર્તમાનને પ્રતિદિન જણાવ્યા કરે. અને વીસ વીસ ગામના પાંચ અધિપતિ સો સો ગામના અધ્યક્ષને અને તે સહસ્ર સહસ્રના દસ અધિપતિ દસસહસ્રના અધિપતિને, અને દસ-દસ હજારના દસ અધિપતિ લક્ષગામોની રાજસભાને પ્રતિદિનના વર્તમાન જણાવ્યા કરે. તે સર્વ રાજસભા મહારાજસભા અર્થાત્ સાર્વભૌમચક્રવર્તી મહારાજસભામાં સર્વ ભૂગોળનાં વર્તમાન જણાવ્યા કરે. ૨૪। અને એક-એક દસ-દસ સહસ્ર ગામો પર બે બે સભાપતિ એવા નીમે કે જેમાંનો એક રાજસભામાં અને બીજો આજસ્ય છોડીને સર્વ ન્યાયાધીશાદિ રાજપુરુષોનાં કાર્યોને પ્રવાસ કરીને હંમેશાં જોતો રહે. ૨૫। મોટાં મોટાં નગરોમાં એક એક વિચાર કરનારી સભા માટે સુન્દર, ઊંચું અને વિશાળ ચન્દ્રસમાન એક-એક ઘર બનાવે, તેમાં મોટા મોટા વિદ્યાવૃદ્ધ કે જેમણે વિદ્યા દ્વારા સર્વ પ્રકારની પરીક્ષા કરી હોય, તેઓ બેસીને વિચાર કર્યા કરે. જે નિયમોથી રાજા અને પ્રજાની ઉન્નતિ થાય તેવા-તેવા નિયમ અને વિદ્યા પ્રકાશિત કર્યા કરે. ૨૬। જે નિત્ય ધૂમનાર સભાપતિ હોય, તેને અધીન સર્વ ગુપ્તચર-દૂતો રાખે. જે રાજપુરુષ અને પ્રજા પુરુષોની સાથે નિત્ય સમ્બન્ધ રાખતા હોય, ભિન્ન જાતિના રહે, તેમના દ્વારા સર્વ રાજ અને પ્રજાપુરુષોના સર્વ દોષ અને ગુણ ગુપ્ત રીતે જાણ્યા કરે. જેનો અપરાધ હોય તેને દણ્ડ અને જેનો ગુણ હોય, તેની સદા પ્રતિષ્ઠા કર્યા કરે. ૨૭। રાજા જેને પ્રજાની રક્ષાનો અધિકાર આપે, તે ધાર્મિક, સુપરીક્ષિત, વિદ્વાન્ અને કુલીન હોય. તેને આધીન પ્રાયઃ શઠ અને પરપદાર્થ હરનારા ચોર, લૂંટારાઓને પણ નોકર રાખીને તેમને દુષ્ટ કર્મથી બચાવવા માટે રાજાના નોકર કરી તેમની રક્ષા કરનાર વિદ્વાનોને સ્વાધીન કરી તેમનાથી આ પ્રજાની યથાવત્ રક્ષા કરે. ૨૮।

જે રાજપુરુષ અન્યાયથી વાદી પ્રતિવાદી પાસેથી ગુપ્તધન(-લાંચ) લઈ પક્ષપાતથી અન્યાય કરે, તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી યથાયોગ્ય દણ્ડ દઈને એવા દેશમાં રાખે કે જ્યાંથી પુનઃ પાછો આવી ન શકે. કેમકે જો તેને દણ્ડ ન દેવામાં આવે તો, તેને જોઈ અન્ય રાજપુરુષો પણ એવાં દુષ્ટ કામ કરશે અને દણ્ડ દેવામાં આવે તો બચ્યા રહેશે. પરંતુ જેટલાથી એ રાજપુરુષોનો યોગક્ષેમ ભલી રીતે થાય, અને તે ભલી રીતે ધનાઢ્ય પણ થાય, તેટલું ધન કે ભૂમિ રાજ્યની તરફથી માસિક કે વાર્ષિક અથવા એક વાર મળ્યા કરે અને જે વૃદ્ધ હોય તેને પણ ઘરબેઠાં અડધું મળ્યા કરે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખે કે જ્યાં સુધી તે જીવે, ત્યાં સુધી એ જીવિકા બની રહે, પશ્ચાત્ત નહીં. પરંતુ તેમના સન્તાનોનો સત્કાર કે નોકરી તેના ગુણાનુસાર અવશ્ય નાપે. જેના સન્તાન જ્યાં સુધી સમર્થ થાય અને તેમની સ્ત્રી જીવતી હોય, તો સર્વના નિર્વાહ અર્થે રાજ્યની તરફથી યથાયોગ્ય ધન મળ્યા કરે. પરંતુ જો તેની સ્ત્રી કે સન્તાન કુકર્મી થઈ જાય, તો કાંઈ પણ ન મળે, એવી નીતિ રાજા બરાબર રાખે. ॥૧૯॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् । तथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १ ॥

યથાફળાડત્વમદન્યાડઠાં વાચ્યોઽકોવત્સવદ્પદાઃ ।

तथाऽल्पाऽल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्धिकः करः ॥ २ ॥

નોચિન્દ્યાદાત્મનો મૂલં પેરેણં જાતિતૃણયા । ડચિન્દન્દ્યાત્મનો મૂલમાત્માનં તાંશ્ચ પીઢયેત્ ॥ ૩ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥ ४ ॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ५ ॥

विक्रोशन्यो यस्य राष्ट्रादधियन्ते दस्युभिः प्रजाः । सम्यश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ६ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ७ ॥

-મનુ (૭.૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૪૨-૧૪૪)

જેમ રાજા અને કર્મકર્તા રાજપુરુષ કે પ્રજાજન સુખરૂપ ફળ યુક્ત થાય એવો વિચાર કરીને રાજા તથા રાજસભા રાજ્યમાં કર સ્થાપન કરે. ॥૧॥ જેમ જળો, વાદ્ધરડું અને બમર થોડા થોડા ભોગ્ય પદાર્થનું મહાજ કરે છે તેમ રાજા પ્રજા પાસેથી થોડે થોડે વાર્ષિક કર લે. ૨॥ અતિ લોભથી પોતાના અને પરાયાના સુખના મૂલને ઉચ્છિન્ન અર્થાત્ નષ્ટ કદાપિ ન કરે. કેમકે જે વ્યવહારનું અને સુખના મૂલનું છેદન કરે છે, તે પોતાને અને પરાયાને પીડા જ કરે છે. ૩॥ જે મહીપતિ કાર્યને જોઈ તીક્ષ્ણ અને ક્રોમળ પણ બને, તે રાજા દુષ્ટો પ્રતિ તીક્ષ્ણ અને શ્રેષ્ઠો પ્રતિ ક્રોમળ રહેવાથી અતિ માનનીય થાય છે. ૪॥ એ પ્રકારે સર્વ રાજ્યનો પ્રબન્ધ કરીને સદા તેમાં યુક્ત અને પ્રમાદરહિત રહીને પોતાની પ્રજાનું નિરન્તર પાલન કરે. ૫॥ જો ભૃત્યસહિત દેખતા રાજાના રાજ્યમાંથી ડાકુઓ રડતી, વિલાપ કરતી પ્રજાના પદાર્થ અને પ્રાણોને હરતા રહે છે, તે રાજ્ય જાણો કે તે ભૃત્ય અમાત્યસહિત મૃતકતુલ્ય છે, જીવતા નથી અને મહાદુઃખને પામનાર છે. ૬॥ એટલા માટે પ્રજાનું પાલન કરવું એ જ રાજાનો પરમ ધર્મ છે તથા જે મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં કર લેવો લખ્યો છે, અને જેમ સભા તરફથી નિયત કરવામાં આવે, તેનો ભોક્તા રાજા ધર્મયુક્ત થઈ સુખ પામે છે, એથી વિપરીત દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशीचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चाच्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः । अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ ૩ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः । स कृत्वा पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ ૪ ॥

-મનુ (૭. ૧૪૫-૧૪૮)

જ્યારે પાછલી પ્રહર રાત્રિ રહે, ત્યારે ઊઠી શૌચ કરી સાવધાન થઈને પરમેશ્વરનું ધ્યાન, અગ્નિહોત્ર, ધાર્મિક વિદ્વાનોનો સત્કાર અને ભોજન કરી, પછી સભાની અંદર પ્રવેશ કરે. ॥૧॥ ત્યાં ઊભા રહીને જે પ્રજાજન ઉપસ્થિત હોય, તેમને માન આપે, અને તેમને છોડી મુખ્યમંત્રી સાથે રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરે. ॥૨॥ પછી તેની સાથે ફરવા જાય, પર્વતના શિખર અથવા એકાન્ત ઘર કે જંગલ જ્યાં એક શલાકા પડી ન હોય, એવા એકાન્ત સ્થાનમાં બેસીને વિરુદ્ધ ભાવનાને છોડી મંત્રી સાથે વિચાર કરે. ॥૩॥ જે રાજાના ગૂઢ વિચારને અન્ય જન મળીને જાણી શકતા નથી, અર્થાત્ જેના વિચાર ગમ્ભીર, શુદ્ધ, પરોપકારાર્થ સદા ગુપ્ત રહે, તે રાજા ધનહીન છતાં સર્વ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા સમર્થ થાય છે. એટલા માટે પોતાના મનથી એક પણ કામ ન કરે. કે જ્યાં સુધી સભાસદોની અનુમતિ ન હોય. ॥૪॥

આસનં ચૈવ યાનં ચ સન્ધિ વિગ્રહમેવ ચ । કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુક્તીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧ ॥

સન્ધિ તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ । ઉમે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તથૈવ ચ । તથા ત્વાયતિસંયુક્તઃ સન્ધિર્જેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૩ ॥

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્થપકાલે કાલ એવ ચા । મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया । संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ ५ ॥

ક્ષીણસ્ય ચૈવ ક્રમશો દૈવાત્પૂર્વકૃતેન ચા । મિત્રસ્ય ચાનુરોધેન દ્વિવિધં સ્મૃતમાસનમ્ ॥ ૬ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ ७ ॥

અર્થસમ્પાદનાર્થં ચ પીઢ્યમાનઃ સ શત્રુભિઃ । સાધુષુ વ્યપદેશાર્થં દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः । तदात्वे चाल्पिकां पीडं तदा सन्धि समोश्रयेत् ॥ ९ ॥

યદા પ્રહ્ણ મન્યેત સર્વાસ્તુ પ્રકૃતીર્ભૂશમ્ । અત્યુચ્છિન્નં તથાત્માનં તદા કુર્વીત વિગ્રહમ્ ॥ ૧૦ ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ ११ ॥

યદા તુ સ્યાત્પરિક્ષીણો વાહનેન લલેન ચ । તદાસીત પ્રયત્નેન શનકૈઃ સાન્વયત્રીન્ ॥ ૧૨ ॥

મન્યેતારિં યદા રાજા સર્વથા લલવત્તરમ્ । તદા દ્વિધા લલં કૃત્વા સાધયેત્કાર્યમાત્મનઃ ॥ ૧૩ ॥

યદા પરલલાનાં તુ ગમનીયતમો ભવેત્ । તદા તુ સંશ્રયેત્ ક્ષિપ્તં ધાર્મિકં લલિનં નુપમ્ ॥ ૧૪ ॥

નિગ્રહં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્દોરિલસ્ય ચ । ઉપસેવેત તં નિત્યં સર્વયત્નૈર્ગુરું યથા ॥ ૧૫ ॥

यदि तत्रापि सम्पश्येहोषं संश्रयकारितम् । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १६ ॥

-મનુ (૭. ૧૬૧-૧૭૬)

સર્વ રાજાદિ રાજપુરુષોએ આ વાત લક્ષમાં રાખવી યોગ્ય છે-જે (આસન) સ્થિરતા, (યાન) શત્રુ સાથે લડવા માટે જવું, (સન્ધિ) તેની સાથે સન્ધિ કરી લેવી, (વિગ્રહ) દુષ્ટ શત્રુઓ સાથે લડાઈ કરવી, (દ્વૈધ) બે પ્રકારની સેના કરીને સ્વવિજય કરી લેવો, (સંશ્રય) અને નિર્બળતામાં બીજા પ્રબળ રાજાનો આશ્રય લેવો- આ છ પ્રકારનાં કર્મ યથાયોગ્ય કાર્યનો વિચાર કરી, તેમાં યુક્ત કરવાં જોઈએ. ॥૧॥ રાજા જે સન્ધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય - એ બે બે પ્રકારના હોય છે, તેને રાજા યથાવત્ જાણે. ॥૨॥ (સન્ધિ) શત્રુ સાથે મેળાપ અથવા તેની સાથે વિપરીતતા કરે, પરન્તુ વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં કરવાનાં કામ યથાયોગ્ય કરતો જાય, એ બે પ્રકારનો 'મેળ' કહેવાય છે. ॥૩॥ (વિગ્રહ) કાર્યસિદ્ધિ અર્થે ઉચિત કે અનુચિત સમયે સ્વયં અથવા મિત્રનો અપરાધ કરનાર શત્રુ સાથે 'વિરોધ' બે પ્રકારે કરવો જોઈએ. ॥૪॥ (યાન) અકસ્માત્ કોઈ કાર્ય પ્રાપ્ત થવામાં એકાકી કે મિત્ર સાથે મળીને શત્રુ તરફ જવું, એ બે પ્રકારનું 'ગમન' કહેવાય છે. ॥૫॥ સ્વયં કોઈ પ્રકારે કમથી ક્ષીણ થઈ જાય અર્થાત્ નિર્બળ બની જવું, અથવા મિત્રના રોકવાથી સ્વસ્થાનમાં બેસી રહેવું, આ

બે પ્રકારનાં 'આસન' કહેવાય છે. ૧૬૥|| કાર્યસિદ્ધિ અર્થે સેનાપતિ અને સેનાના બે વિભાગ કરીને વિજય કરવો, એ બે પ્રકારનાં 'દ્વિપ' કહેવાય છે. ૧૬૭|| કોઈક અર્થની સિદ્ધિ અર્થે કોઈ બળવાન રાજા કે કોઈ મહાત્માનો આશ્રય લેવો, કે જેથી કરીને શત્રુથી પીડિત ન થાય, એ બે પ્રકારના 'આશ્રય' કહેવાય છે. ૧૬૮|| જ્યારે એમ જણાઈ આવે કે આ સમયે યુદ્ધ કરવાથી થોડી પીડા પ્રાપ્ત થશે અને પછી કરવાથી સ્વવૃદ્ધિ અને વિજય અવશ્ય થશે, તો શત્રુ સાથે મેળાપ-સન્ધિ કરી ઉચિત સમય સુધી ધીરજ ધરવી. ૧૬૯|| જ્યારે પોતાની સર્વ પ્રજા કે સેના અત્યન્ત પ્રસન્ન, ઉત્તિશીલ અને શ્રેષ્ઠ જણાય, તેમ પોતાને પણ જાણે, ત્યારે જ શત્રુ સાથે વિગ્રહ-યુદ્ધ કરી લેવું. ૧૭૦|| જ્યારે સ્વબળ અર્થાત્ પોતાની સેનાને હર્ષ અને પુષ્ટિયુક્ત પ્રસન્ન બાવથી જુએ અને શત્રુનું બળ પોતાથી વિપરીત નિર્બળ થઈ જાય, ત્યારે શત્રુ તરફ યુદ્ધ કરવા જવું. ૧૭૧|| જ્યારે સેના, બળ, વાહનથી ક્ષીણ થઈ જાય, ત્યારે શત્રુને ધીરે ધીરે પ્રયત્નથી શાન્ત કરતા કરતા સ્વસ્થાનમાં બેસી રહે. ૧૭૨|| જ્યારે રાજા શત્રુને અત્યન્ત બળવાન જાણે, ત્યારે દ્વિગુણ કે બે પ્રકારની સેના કરીને સ્વકાર્ય સિદ્ધ કરે. ૧૭૩|| જ્યારે પોતે સમજે કે હવે શીઘ્ર શત્રુઓની ચઢાઈ મારા પર થશે, ત્યારે કોઈ ધાર્મિક બળવાન રાજાનો આશ્રય શીઘ્ર લઈ લે. ૧૭૪|| જે પ્રજા અને પોતાની સેના શત્રુ બળનો વિગ્રહ કરે અર્થાત્ રોકે, તેની સેવા સર્વ યત્નથી ગુરુ માફક નિત્ય કર્યા કરે. ૧૭૫|| જેનો આશ્રય લે, તે પુરુષનાં કર્મોમાં દોષ દેખે, તો તેની સાથે ત્યાં પણ સારી રીતે નિઃશંક થઈને યુદ્ધ જ કરે. ૧૭૬||

જે રાજા ધાર્મિક હોય, તેની સાથે વિરોધ કદી ન કરે, કિન્તુ તેની સાથે સદા મેળ રાખે અને જે દુષ્ટ પ્રબળ હોય, તેને જ છૂટવા માટે એ પૂર્વોક્ત પ્રયોગ કરવા ઉચિત છે.

સર્વોપાર્થસ્તથા કુર્વાન્નીતિઃ પૃથિવીપતિઃ । યથાસ્યાધ્યધિકા ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧ ॥
 આયત્તિં સર્વકાર્યાણાં તદાત્ત્વં ચ વિચારયેત્ । અતીતાનાં ચ સર્વેષાં ગુણદોષૌ ચ તત્ત્વતઃ ॥ ૨ ॥
 આયત્યાં ચ ગુણદોષજ્ઞસ્તદાત્ત્વે ક્ષિપ્રનિશ્ચયઃ । અતીતે કાર્ય્યશેષજ્ઞઃ શત્રુભિર્નાભિભૂયતે ॥ ૩ ॥
 યદ્યેનં નાભિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ । તથા સર્વં સંવિદધ્યાદેષ સામાસિકો નયઃ ॥ ૪ ॥

-મનુ ૦ (અ. ૭. ૧૭૭-૧૮૦)

નીતિના જાણવાવાળા પૃથ્વીપતિ રાજા જે પ્રકારે તેના મિત્ર, ઉદાસીન (મધ્યસ્થ) અને શત્રુ અધિક ન થાય, એવા સર્વ ઉપાયોથી વર્તે. ૧૭૭|| સર્વ કાર્યો વર્તમાનમાં કર્તવ્ય અને ભવિષ્યત્માં જે જે કરવાં ઉચિત અને જે જે કામ કરી ચૂક્યા, તે સર્વના ગુણ દોષોનો યથાર્થતાથી વિચાર કરે. ૧૭૮|| પછી દોષ નિવારણ અને ગુણની સ્થિતિમાં યત્ન કરે. જે રાજા ભવિષ્યત્ અર્થાત્ આગળ કરવાવાળાં કર્તવ્ય કર્મોમાં ગુણ દોષોના જ્ઞાતા, વર્તમાનમાં તરત જ નિશ્ચય કરનાર અને કરેલાં કાર્યોમાં શેષ કર્તવ્યને જાણનાર છે, તે શત્રુઓથી કદી પરાજિત થતો નથી. ૧૭૯|| સર્વ પ્રકારે રાજપુરુષ વિશેષ સભાપતિ રાજા, એવો પ્રયત્ન કરે કે જે પ્રકારે રાજાદિ જનોના મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ(તેમ)ને વશ કરી અન્યથા ન કરાવે. એવા મોહમાં કદી ન ફસે, એ જ સંક્ષેપથી નય અર્થાત્ રાજનીતિ કહેવાય છે. ૧૮૦||

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યથાવિધિ । ઉપગૃહ્યાસ્પદં ચૈવ ચારાન્ સમ્યગ્વિધાય ચ ॥ ૧ ॥
 સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં વદ્ધ્વિધં ચ ચત્ત્વરં સ્વકપ્ । સાંપરત્યિકકલ્પેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૨ ॥
 શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૂઢે યુક્તતરો ભવેત્ । ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કલ્પતરો રિપુઃ ॥ ૩ ॥
 દણ્ડવ્યૂહેન તન્માર્ગં યાયાત્ શકટેન વા । વરાહમકરમ્ભ્યાં વા સૂચ્યા વા ગરુડેન વા ॥ ૪ ॥
 યતશ્ચ ભયમાશઙ્કેત્તતો વિસ્તારયેદ્બલમ્ । પદોન ચૈવ વ્યૂહેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૫ ॥
 સેનાપતિબલાધ્યક્ષૌ સર્વીદક્ષુ નિવેશયેત્ । યતશ્ચ ભયમાશઙ્કેત્ પ્રાચી તાં કલ્પયેદ્દિશમ્ ॥ ૬ ॥

ગુલ્માંશ્ચ સ્થાપયેદાસાન્ કૃતસંજાન્ સમન્તતઃ । સ્થાને યુદ્ધે ચ કુશલાનભીરૂનવિકારિણઃ ॥ ૭ ॥
 સંહતાન્ યોધયેદત્પાન્ કામં વિસ્તારયેદ્વદૂન્ । સૂચ્યા યજ્ઞેણ ચૈવૈતાન્ વ્યૂહેન વ્યૂહા યોધયેત્ ॥ ૮ ॥
 સ્યન્દનાશ્ચૈઃ સમે યુધ્ધેદનૂપે નૌદ્વિપૈસ્તથા । વૃક્ષગુલ્માવૃતે ચાપૈરસિન્ધર્માયુધૈઃ સ્થલે ॥ ૯ ॥
 પ્રહર્ષયેદ્ બલં વ્યૂહા તાંશ્ચ સમ્યક્ પરીક્ષયેત્ । ચૈષ્ટાશ્ચૈવ વિજાનીયાદરેન્ યોધયતામપિ ॥ ૧૦ ॥
 ઉપરુધ્યાસ્મિન્સીત રણ્ઠ્ઠં ચાસ્યોપપીડયેત્ । દૂષયંચ્ચાસ્ય સતતં યવસાન્નોદકેન્ધનમ્ ॥ ૧૧ ॥
 મિન્દ્યાર્ચ્ચૈવ તડાગાનિ પ્રાકારપરિસ્થાસ્તથા । સમવસ્કન્દયેચ્ચૈનં રત્રૌ વિત્રાસયેત્તથા ॥ ૧૨ ॥
 પ્રમાણાનિ ચ કુર્વીત તેષાં ધર્મ્યાન્યથાંદિતાન્ । રત્રૌશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષઃ સહ ॥ ૧૩ ॥
 આદાનપ્રિયકરં દાનઞ્ચ પ્રિયકરકમ્ । અર્ધોપિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૪ ॥

મનુ (૭. ૧૮૪-૧૯૨, ૧૯૪ ૧૯૬, ૨૦૩, ૨૦૪)

જ્યારે રાજા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા જાય, ત્યારે સ્વરાજ્યની રક્ષાનો પ્રબન્ધ અને યાત્રાની સર્વ સામગ્રી યથાવિધિ કરીને સર્વ સેના, ધાન, વાહન, શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ પૂર્ણ લઈ, સર્વત્ર દૂતો અર્થાત્ ચારે તરફના સમાચારોની ખબર આપનાર પુરુષોને ગુપ્ત સ્થાપન કરી, શત્રુઓની તરફ યુદ્ધ કરવા જાય. ૧। ત્રણ પ્રકારના માર્ગ અર્થાત્ એક સ્થળ (ભૂમિ), બીજો જળ (સમુદ્ર વા નદીઓ) અને ત્રીજો આકાશ, એ ત્રણ માર્ગને શુદ્ધ બનાવી ભૂમિમાર્ગમાં રથ, અશ્વ, હાથી; જળમાર્ગમાં નૌકા અને આકાશમાં વિમાનાદિ ધાન્યોથી જાય. અને પાયદળ, રથ, હાથી, ઘોડા, શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર તથા ખાન-ખાનાદિ સામગ્રીને યથાવત્ સાથે લઈ, બળયુક્ત પૂર્ણ થઈને કોઈ નિમિત્તને પ્રસિદ્ધ કરી, શત્રુના નગરની સમીપ પીરે પીરે જાય. ૨। જે અંદરથી શત્રુને મળેલો હોય અને પોતાની સાથે પક્ષ ઉપરથી મિત્રતા રાખે, ગુપ્તતાથી શત્રુને ભેદ આપે તેમના આવવા જવામાં અને તેની સાથે વાત કરવામાં અત્યન્ત સાવધાની રાખવી કેમકે અંદરથી શત્રુ અને ઉપરથી મિત્ર એવા પુરુષને મોટી શત્રુ સમજવો જોઈએ ॥૩॥ સર્વ રાજપુરુષોને યુદ્ધ કરવાની વિદ્યા શીખવવી અને પોતે શીખવી તથા અન્ય પ્રજાજનોને શીખવવી. જે પૂર્વ શિક્ષિત યોદ્ધા હોય છે, તે જ ઉત્તમ પ્રકારે લડી-લડાવી જાણે છે. જ્યારે શિક્ષા કરે ત્યારે (દણ્ડવ્યૂહ) દણ્ડાની સમાન સેનાને ચલાવે, (શકટ)- જેમ શકટ અર્થાત્ ગાડી સમાન, (વરાહ) જેમ સુવર એક પાછળ એક દોડતા જાય છે અને કઢી કઢી સર્વે મળી ઝૂંડ થઈ જાય છે તેમ અને (મકર) જેમ મગર પાણીમાં ચાલે છે, તેવી રીતે સેનાને બનાવે; (સૂચિવ્યૂહ) જેમ સૂચિનો અગ્રભાગ સૂક્ષ્મ અને પાછલો સ્થૂલ હોય અને તેનાથી સૂત્ર-સ્થૂલ છે, તેવી શિક્ષાથી સેનાને બનાવે, અને જેમ (નીલકંઠ) ઉપર નીચે ઝપટ મારે છે તે પ્રકારે સેનાને બનાવી લડાવે. ૪। જ્યાં ભય વિદિત થાય તે દિશાએ સેનાને ફેલાવે. સર્વ સેનાના પતિઓને ચારે બાજુએ રાખીને (પદ્મવ્યૂહ) પદ્માકાર ચારે તરફથી સેના રાખીને મધ્યમાં પોતે રહે. ૫। સેનાપતિ અને બળાધ્યક્ષ અર્થાત્ આજ્ઞા દેનાર અને સેના સાથે લડનાર લડાવનાર વીરોને આઠે દિશામાં રાખે, જે દિશા તરફથી લડાઈ થતી હોય, તે તરફ સર્વ સેનાનું મુખ રાખે. પરન્તુ બીજી તરફ પક્ષ પાકો પ્રબન્ધ રાખે, નહીં તો પાછળ કે બાજુ થકી શત્રુથી ઘાત થવાનો સંભવ રહે છે. ૬। જે ગુલ્મ અર્થાત્ દ્રઢસ્તમ્મની તુલ્ય યુદ્ધવિદ્યાથી સુશિક્ષિત, ધાર્મિક, સ્થિત રહેવામાં અને યુદ્ધ કરવામાં ચતુર, બપરહિત અને જેના મનમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર ન હોય, તેમને સેનાની ચારે દિશામાં રાખે. ૭। જો ઘોડા પુરુષોથી ઘણાની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હોય, તો એકત્ર મળીને લડાવે અને કામ પડે તો તેમને જ ઝટ ફેલાવી દે. જ્યારે નગર, દુર્ગ (કિલ્લો) કે શત્રુની સેનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ યુદ્ધ કરવાનું હોય, ત્યારે “સૂચિવ્યૂહ” અથવા “વજ્રવ્યૂહ” જેમકે બેધારી તલવારથી બેઉ તરફ યુદ્ધ કરતા જાય અને પ્રવિષ્ટ પક્ષ થતા જાય, તેવી રીતે અનેક પ્રકારના વ્યૂહો અર્થાત્ સેનાને ગોઠવીને લડાવે. જો સામે (શત્રુ) - તોપ કે (મુશુળ) - બન્દૂક છૂટી રહી હોય, તો સર્પવ્યૂહ અર્થાત્ સર્પની સમાન

સૂતા સૂતા ચાલ્યા જાય. જ્યારે તોપોની પાસે પહોંચે. ત્યારે તેમને મારી કે પકડી, તોપોના મુખ શત્રુની તરફ ફેરવી, તે જ તોપ કે બન્દૂકાદિથી તે શત્રુઓને મારે અથવા વૃદ્ધ પુરુષોને તોપના મુખની સામે ઘોડે સવાર કરી દોડાવે અને મારે. વચમાં ઉત્તમ ઉત્તમ સવાર રહે. એક વાર ચસારો કરી શત્રુની સેનાને છિન્ન ભિન્ન કરી પકડી લે અથવા ભગાડી દે. ॥૮૮॥ જો સમ(સપાટ)ભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાનું હોય તો રથ, ઘોડા અને પાયદળોથી, સમુદ્રમાં યુદ્ધ કરવાનું હોય તો નૌકાથી અને ઘોડા જળમાં હાથીઓ પર, વૃક્ષ અને ઝાડીમાં બાજાથી તથા બાલુમાં (રેતીના રણમાં) તલવાર અને ઢાલથી યુદ્ધ કરે કરાવે. ॥૮૯॥ જે સમયે યુદ્ધ થતું હોય, તે સમયે યોદ્ધાઓને ઉત્સાહિત અને હર્ષિત રાખે. જ્યારે યુદ્ધ બંધ થઈ જાય, ત્યારે જેથી શૌર્ય અને ઉત્સાહ વધે એવાં વક્તૃત્વથી અને ખાન, પાન, અન્ન, શસ્ત્ર, સહાય અને ઔષધાદિથી સર્વના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે; યુદ્ધ વિના લડાઈ ન કરે, ન કરાવે. યુદ્ધ કરતી પોતાની સેનાની ચેષ્ટાને જોયા કરે કે તે બરાબર લડે છે કે કપટ રાખે છે. ॥૯૦॥ કોઈ સમયે ઉચિત સમજે તો શત્રુને ચારે દિશાથી ઘેરીને રોકી રાખે અને તેના રાજ્યને પીડિત કરી, શત્રુના ઘાસ, ચારા, અન્ન, જળ અને બળતણને નષ્ટ કે દૂષિત કરી નાખે. ॥૯૧॥ શત્રુનું તળાવ, નગરના ફરતા કોટ અને ખાઈને તોડી-ફોડી નાખે, રાત્રિમાં તેમને (શસ્ત્ર) અમય આપે અને જીતવાનો ઉપાય કરે. ॥૯૨॥

જીતીને તેની પાસે પ્રમાણ અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાદિ લખાવી લે અને જો ઉચિત સમય સમજે તો તેનાં વંશસ્થ કોઈ ધાર્મિક પુરુષને રાજા નિયત કરે અને તેની પાસે લખાવી લે કે તમારે અમારી આજ્ઞાનુકૂળ અર્થાત્ જેવી ધર્મયુક્ત રાજનીતિ છે. નદનુસાર વર્તી ન્યાયથી પ્રજાનું પાલન કરવું પડશે. એવો ઉપદેશ કરે અને એવા પુરુષોને તેમની પાસે રાખે કે જેથી પુનઃ ઉપદ્રવ ન થાય; જે ભારી જાય તેનો સત્કાર પ્રધાન પુરુષો સાથે મળીને રત્નાદિ ઉત્તમ પદાર્થોના દાનથી કરે અને એવું ન કરે કે જેથી તેનો યોગ્યેષ્ઠ પક્ષ ન રહે. જો તેને બન્દોગૃહમાં પૂરે તો પક્ષ તેનાં યથાયોગ્ય સત્કાર રાખે કે જેથી તે પરાજયના શોકથી રહિત થઈને આનન્દમાં રહે. ૧૧ ।

કેમકે સંસારમાં બીજાના પદાર્થ અલગ કરવા એ અપ્રીતિનું અને આપવું એ પ્રીતિનું કારણ છે અને વિશેષ કરીને સમયોચિત ક્રિયા કરવી અને તે પરાજિતના મનવાચ્છિત પદાર્થો તેને આપવા એ ઉત્તમ છે અને કદી પણ તેને ચિડવવો નહીં, મરકરી અને દશ કરવા નહીં, તેની સામે અમે તમને પરાજિત કર્યા એમ પણ કહેવું નહીં, પરંતુ “આપ અમારા ભાઈ છો” ઇત્યાદિ માન-પ્રતિષ્ઠા સદા કરવી. ॥૧॥

હિમ્નયભૂમિસંપ્રાપ્ત્યા પાર્થિવો ન તથૈધતે । યદ્યા મિત્રં ધૃત્વં લક્ષ્યા કૃશમપ્યાપતિક્ષમમ્ ॥ ૧ ॥

ધર્મજં ચ કૃતજં ચ તુષ્ટાકૃતિમેવ ચ । અનુરક્તં સ્થિરાભ્યં સઘમિત્રં પ્રશમ્યતે ॥ ૨ ॥

પ્રાજં કુલીનં શૂરં ચ દક્ષં દાતામ્યેવ ચ । કૃતજં ધૃતિમન્તઃ કઠ્ઠમાહુર્ગિં સુધાઃ ॥ ૩ ॥

આર્યતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણાદેવિતા । સ્થૌલલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૪ ॥

-મનુ (અ. ૭. ૨૦૮-૨૧૧)

મિત્રનું લક્ષણ એ છે કે - રાજા સુવર્ણ અને ભૂમિની પ્રાપ્તિથી એવાં નથી વધતો કે જેવો નિશ્ચલ પ્રેમયુક્ત ભવિષ્યતની વાતોને વિચારનાર અને કાર્ય સિદ્ધ કરનાર સમર્થ મિત્ર અથવા દુર્બળ મિત્રને પણ પ્રાપ્ત થઈ વૃદ્ધિ પામે છે. ॥૧॥ ધર્મજ્ઞ અને કૃતજ્ઞ અર્થાત્ કરેલા ઉપકારને સદા માનનાર, પ્રસન્નસ્વભાવ, અનુરાગી, સ્થિરાભ્યં અને લઘુ કે નાના મિત્રને પણ પ્રાપ્ત થઈ પ્રશંસિત થાય છે. ૨। સદા એ વાતનો નિશ્ચય રાખે, કે કદી બુદ્ધિમાન, કુલીન, શૂર, વીર, ચતુર, દાતા, કરેલું જાણનાર અને ધૈર્યવાન પુરુષને શત્રુ કરવો નહીં કેમકે જો એવાને શત્રુ કરશે, તો તે દુઃખ પામશે. ૩।

ઉદાસીનનું લક્ષણ-જેનામાં પ્રશંસિત ગુણયુક્ત(તા), સારા-નકારા મનુષ્યોનું જ્ઞાન, શૂરવીરતા અને

દરુણ પદા (હોય), સ્થુલલક્ષ્ય અર્થાત્ ઉપર ઉપરની વાતો નિરન્તર સંભળાવ્યા કરે, તે ઉદાસીન કહેવાય છે. ૧૪।

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्य मन्त्रिभिः ।

व्यायाम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ ૧ ॥ -મનુ (અ. ૭. ૨૧૬)

પૂર્વોક્ત પ્રાતઃકાલે ઊઠી, શૌચાદિ, સન્યોપાસન, અગ્નિહોત્ર વગેરે કરી કે કરાવી, સર્વ મંત્રીઓ સાથે વિચાર કરી સભામાં જઈ સર્વ ભૂત્ય અને સેનાધ્યક્ષોની સાથે મળી, તેમને હર્ષિત કરી, નાના પ્રકારની વ્યૂહશિક્ષા અર્થાત્ કવાયત કરી-કરાવી, સર્વ ઘોડા, હાથી, ગાય આદિના સ્થાન, શસ્ત્ર અને અસ્ત્રનો કોશ તથા રાજાલય અને ધનના કોષોને જોઈ, સર્વપર નિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ રાખે. જો તેમાં કોઈ ખોટ-ખાંપણ હોય, તો તે કાઢીને વ્યાયામશાળામાં જઈ વ્યાયામ કરીને ભોજનાર્થ, "અન્તઃપુર" અર્થાત્ પત્ની આદિના નિવાસ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે. અને સુપરીક્ષિત, બુદ્ધિબલપરાક્રમવર્ધક, રોગવિનાશક, અનેક પ્રકારના અન્ન, વ્યંજન, પાન આદિ સુગન્ધિત, મિષ્ટાન્નાદિ અનેક રસયુક્ત ઉત્તમ ભોજન કરે કે જેથી સદા સુખી રહે. આ પ્રકારે સર્વ રાજ્યનાં કાર્યોની ઉત્તતિ કર્યા કરે.

મજા પાસેથી કર લેવાના પ્રકાર :-

पञ्चशद्भाग आदेयो राजा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानाમष्टमો भागः षष्ठे द्वादश एव वा ॥ ૧ ॥ -મનુ (૭.૧૩૦)

જે વ્યાપારી કે શિલ્પીને સુવર્ણ કે ચાંદીનો જેટલો લાભ થાય, તેમાંથી પચાસમો ભાગ અને ચોખા આદિ અન્નનો છઠ્ઠો, આઠમો કે બારમો ભાગ લેવો તથા જો ધન લે તો પદ્મ એવી રીતે લે કે ખેડૂતાદિ ખાનપાન અને ધનરહિત થઈ દુઃખ પામે નહીં. ૧૧।

કેમકે મજા ધનાઢ્ય આરોગ્ય અને ખાનપાનાદિથી સમ્પન્ન રહેવાથી રાજાની મોટી ઉત્તતિ થાય છે. મજાને સ્વસન્તાનસદૃશ રાજા સુખ આપે અને મજા સ્વપિતાતુલ્ય રાજા અને રાજ્યપુરુષોને જાણે. એ વાત ઠીક છે કે રાજાઓના રાજા ખેડૂત વગેરે પરિશ્રમ કરનારા છે અને રાજા તેમનો રક્ષક છે. જો મજા ન હોય તો રાજા કોનો ? તેમ રાજા ન હોય તો મજા કોની કહેવાય ? બેઉ પોતપોતાના કામમાં સ્વતન્ત્ર અને અરસપરસના પ્રીતિયુક્ત કાર્યમાં પરતન્ત્ર રહે. મજાની સાપારણ સમ્મતિ વિરુદ્ધ રાજા કે રાજપુરુષ ન થાય. તેમ રાજાની આજ્ઞા વિરુદ્ધ રાજપુરુષ કે મજા ન વર્તે. આ રાજાનું રાજકીય નિજકામ અર્થાત્ જેને "પોલિટિકલ" કહે છે, તે સંક્ષેપમાં કહ્યું.

હવે જો કોઈ વિશેષ જાણવા ચાહે તો તે ચારે વેદ, મનુસ્મૃતિ, શુકનીતિ અને મહાભારતાદિમાં જોઈ નિશ્ચય કરે. અને જે મજાનો ન્યાય કરવાનો છે તે વ્યવહાર મનુસ્મૃતિના આઠમા અને નવમા અધ્યાય આદિની રીતિથી કરવો જોઈએ. પરન્તુ અહીં પદ્મ સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ :-

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः । अष्टदशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥ ૧ ॥

तेषामष्टमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिवિક्रयः । संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ૨ ॥

वेतनस्यैव चादानं संखिदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ૩ ॥

स्त्रीमाविवादधर्मश्च पारुष્યે दण्डवाचिके । स्तेयं च साहસं चૈવ સ્ત્રીસદ્ગ્રહણમેવ ચ ॥ ૪ ॥

સ્ત્રીપુંધર્મો વિભાગશ્ચ દ્યૂતમાહ્યય એવ ચ । પદાન્વષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારસ્થિતાવિહ ॥ ૫ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् । धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ૬ ॥

ધર્મો વિદ્ધસ્ત્વધર્મેણ સભાં ચત્રોપતિશ્ચૈતે । શત્યં ચાસ્ય ન કૃન્તન્તિ વિદ્ધાસ્ત્ર સમાસદઃ ॥ ૭ ॥

સભા વા ન પ્રવેશ્ય્યા વક્તવ્યં વા સમજસમ્ । અભુવન્વિબુવન્વાપિ નરો ભવતિ કિલ્ચિર્ણી ॥ ૮ ॥
 યત્ર ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ । હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્તત્ર સભાસદઃ ॥ ૯ ॥
 ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ । તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તલ્યો મા નો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥ ૧૦ ॥
 વૃષો હિ ભગવાન્ ધર્મસ્તસ્ય યઃ કુરુતે હાલપ્ । વૃષસં તં વિદુર્દેવાસ્તસ્માદ્ધર્મ ન સોપયેત્ ॥ ૧૧ ॥
 એક એવ સુદ્ધર્મો નિધનેષ્યનુપાતિ યઃ । શર્મેરિણ સમં નાશં સર્વધર્મ્યદ્ધિ ગચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥
 પાદોઽધર્મસ્ય કર્તારે પાદઃ સાક્ષિણમૃચ્છતિ । પાદઃ સભાસદઃ સર્વાન્ પાદો રાજાનમૃચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥
 રાજા ભવત્યનેનાસ્તુ મુચ્ચન્તે ચ સભાસદઃ । એનો ગચ્છતિ કર્તારં નિન્દાહોં યત્ર નિન્દ્યતે ॥ ૧૪ ॥

•મનુ• (૮. ૩-૮, ૧૨-૧૯)

સભા, રાજા અને રાજપુરુષ સર્વ લોક દેશાચાર અને શાસ્ત્રવ્યવહાર હેતુઓથી નિમ્નાલિખિત અઢાર વિવાદાસ્પદ માર્ગોમાં વિવાદયુક્ત કર્મોનો નિર્ણય પ્રતિદિન કર્યા કરે. અને જે જે નિયમ શાસ્ત્રોક્ત ન જણાય, અને તેના હોવાની આવશ્યકતા જણાય, તો ઉત્તમોત્તમ નિયમ બાંધે કે જેથી રાજા અને પ્રજાની ઉન્નતિ થાય. ૧.૧૧.

અઢાર માર્ગ આ છે :- તેમાંથી ૧- (ઋણાદાન) કોઈ સાથે ઋણ લેવા દેવાનો વિવાદ. ૨- (નિક્ષેપ) ધરાવટ અર્થાત્ કોઈએ કોઈની પાસે પદાર્થ થાપણ રાખ્યો હોય, અને માંગે તે વખત ન આપે. ૩- (અસ્વામિવિક્રય) બીજાના પદાર્થને બીજો વેચી નાખે. ૪- (સંખૂય ચ સમુત્થાનમ્) એક બીજાને મજી મેળવીને કોઈ પર અત્યાચાર કરવો. ૫- (દસસ્થાનપકર્મ્ય ચ) આપેલો પદાર્થ ન આપવો. ૬- (ચેતનસ્યૈવ લાદાનમ્) ચેતન અર્થાત્ કોઈની નોકરીમાંથી કાંઈ લઈ લેવું અથવા ઓછું આપવું અથવા ન આપવું. ૭- (પ્રતિજ્ઞા) પ્રતિજ્ઞાથી વિરુદ્ધ વર્તવું. ૮- (ઋયવિક્રયાનુશય) અર્થાત્ લેણ દેણમાં ઝગડો થવો. ૯- પશુના સ્વામી અને પાળનારનો ઝઘડો. ૧૦- સીમનો વિવાદ. ૧૧- કોઈને કઠોર દણ્ડ દેવો. ૧૨- કઠોર વાણી કહેવી. ૧૩- ચોરી કે ઘાડ પાડવી. ૧૪- કોઈ કામને બળાત્કારે કરવું. ૧૫- કોઈની સ્ત્રી કે પુરુષનો વ્યભિચાર થવો. ૧૬- સ્ત્રી કે પુરુષના ધર્મમાં અતિક્રમ થવો. ૧૭- વિભાગ અર્થાત્ દાયભાગમાં વાંધો પડવો. ૧૮- (દ્યુત) અર્થાત્ જડપદાર્થ અને (સમાહ્વાય) ચેતનને દાવમાં મૂકીને જુગાર રમવો- એ અઢાર પ્રકારના પરસ્પર વિરુદ્ધ વ્યવહારનાં સ્થાન છે. ૧૫.

એ વ્યવહારોમાં ઘણા જ વિવાદ કરનાર પુરુષોના ન્યાયને સનાતન ધર્મનો આશ્રય લઈને કર્યા કરે અર્થાત્ કોઈનો પક્ષપાત કદી કરવો નહીં. ૧૬.

જે સભામાં અધર્મથી ધાયલ થઈને ધર્મ ઉપસ્થિત થાય છે, અર્થાત્ જે તે ધર્મમાંથી શલ્ય અર્થાત્ તીરવત્ કલંકને કાઢતો નથી અને અધર્મનું છેદન કરતો નથી, એટલે કે ધર્મીનું માની ધર્મીને દણ્ડ મળે નહીં તે સભામાં જેટલા સભાસદ છે, તે સર્વ ધાયલ સમાન સમજાય છે. ૧૭. ધાર્મિક મનુષ્યને યોગ્ય છે કે સભામાં કદી પ્રવેશ ન કરે અને જો પ્રવેશ કર્યો હોય, તો સત્ય જ બોલે. જે કોઈ સભામાં અન્યાય થતો જોતો હોય અને જોઈને મોંન રહે અથવા સત્યન્યાયની વિરુદ્ધ બોલે, તે મહાપાપી થાય છે. ૧૮. જે સભામાં અધર્મથી ધર્મ, અસત્યથી સત્ય સર્વ સભાસદોના દેખતા છતાં હજાય છે, તે સભામાં સર્વ મૃતક સમાન છે. જાણો કે તેમાં કોઈ જીવતો જ નથી. ૧૯. હજાયેલો ધર્મ હજાનારનો નાશ અને રક્ષિત કરેલો ધર્મ રક્ષકની રક્ષા કરે છે, તેથી ધર્મનું હનન કદી ન કરવું; એ ભયથી કે હજાયેલો ધર્મ કદી અમને ન મારી નાખે. ૨૦. જે સર્વ ઐશ્વર્યનો દાતા અને સુખોની વૃષ્ટિ કરનાર ધર્મ છે, તેનો જે લોપ કરે છે, તેને વિદ્વાન્ લોક વૃષલ એટલે શૂદ્ર અને નીચ જાણે છે. એથી કોઈ મનુષ્યે ધર્મનો લોપ કરવો ઉચિત નથી. ૨૧. આ સંસારમાં એક ધર્મ જ સુદ્ધ છે, જે મૃત્યુની પાછી

પણ સાથે આવે છે અને સર્વ પદાર્થ કે સંગી શરીરના નાશ સાથે જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સર્વ સંગ છૂટી જાય છે. પરંતુ ધર્મનો સંગ કદી છૂટતો નથી. ૧૨૥ જ્યારે રાજસભામાં પક્ષપાતથી અન્યાય કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં અધર્મના ચાર વિભાગ થઈ જાય છે, તેમાંથી એક અધર્મના કર્તાને, બીજો સાક્ષીને, ત્રીજો સભાસદોને અને ચોથો પાદ અધર્મી સભાના સભાપતિ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૭

જે સભામાં નિન્દાને યોગ્યની નિન્દા, સ્તુતિને યોગ્યની સ્તુતિ, દણ્ડ માટે જે યોગ્ય તેને દણ્ડ અને માન્ય માટે જે યોગ્ય તેને માન અપાય છે, ત્યાં રાજા અને સર્વ સભાસદ પાપથી રહિત અને પવિત્ર થઈ જાય છે. પાપના કર્તાને જ પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૮

હવે સાક્ષી કેવા હોવા જોઈએ :-

આત્માઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્ય્યાઃ કાર્ય્યેષુ સાક્ષિણઃ । સર્વધર્મવિદોઽતુલ્યા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીણાં સાક્ષ્યં સ્ત્રિયઃ કુર્યુર્દિવજાનાં સદૃશા દ્વિજાઃ । શૂદ્રાશ્ચ સન્તઃ શૂદ્રાણામન્યાનામન્યયોનયઃ ॥ ૨ ॥

સાહસેષુ ચ સર્વેષુ સ્તેયસદ્ગ્રહણેષુ ચ । વાગ્દણ્ડયોશ્ચ પારુષ્યે ન પરોક્ષેત સાક્ષિણઃ ॥ ૩ ॥

બહુત્વં પરિગૃહ્ણીયાત્સાક્ષિદ્વૈધે નરધિપઃ । સમેષુ તુ ગુણોત્કૃષ્ટાન્ ગુણિદ્વૈધે દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૪ ॥

સમક્ષદર્શનાત્સાક્ષ્યં શ્રવણાચ્ચૈવ સિદ્ધ્યતિ । તત્ર સત્યં ક્ષુલ્લસાક્ષી ધર્માર્થાભ્યાં ન હીયતે ॥ ૫ ॥

સાક્ષી દૃષ્ટશ્રુતાદન્યદ્વિબુલ્લગ્નસંસરિ । અવાઙ્મનસ્કમખ્યેતિ પ્રેત્ય સ્વર્ગાચ્ચ હીયતે ॥ ૬ ॥

સ્વભાવેનૈવ યદ્ બુધુસ્તદ્ ગ્રાહ્યં વ્યાવહારિકમ્ । અતો યદન્યદ્વિબુધુર્થમાર્થં તદપાર્થકમ્ ॥ ૭ ॥

સમાન્તઃ સાક્ષિણઃ પ્રાપ્તાન્તર્થપ્રત્યર્થિસન્નિયૌ । પ્રાદિવજાકોઽનુયુક્તીત વિધિનાઽમેન સાન્વયન્ ॥ ૮ ॥

ચદ્ દ્વયોરનયોર્વેત્થ કાર્યેઽસ્મિન્કેષ્ટિતં મિથઃ । તદ્ દ્વૃત્ત સર્વ સત્યેન યુષ્માકં હ્યત્ર સાક્ષિતા ॥ ૯ ॥

સત્યં સાક્ષ્યે ક્ષુલ્લસાક્ષી સ્લોકાનાઽજોતિ પુષ્કલાન્ । ઇદ્ધ ચાનુનમાં કીર્તિં ચાગેષા સ્વહૃદ્પૂજિતા ॥ ૧૦ ॥

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન વદ્ધતે । તસ્માત્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિસત્મા તથાત્મનઃ । માવમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૧૨ ॥

યસ્ય વિદ્વાન્ હિ વદતઃ ક્ષેત્રજ્ઞો નાભિશક્તો । તસ્માન્ન દેવાઃ શ્રેયાંસં લોકેન્યં પુરુષં વિદુઃ ॥ ૧૩ ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्वं कल्याणं मन्यसे । नित्यं स्थितस्ते ह्येषः पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ૧૪ ॥

-મનુ (૮. ૬૩, ૬૮, ૭૨-૭૫, ૭૮-૮૧, ૮૩, ૮૪, ૯૬, ૯૯)

સર્વ વર્ણોમાં ધાર્મિક, વિદ્વાન નિષ્કપટી, સર્વ પ્રકારે ધર્મને જાણનાર, લોભરહિત, સત્યવાદીઓને ન્યાય વ્યવસ્થામાં સાક્ષી કરે; એથી વિપરીત કદી ન કરે. ૧૧ સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રી, દ્વિજોના દ્વિજ, શૂદ્રોના શૂદ્ર અને અન્ત્યજના અન્ત્યજ સાક્ષી થાય. ૧૨ જેટલા બળાત્કાર, કામ-ચોરી, વ્યભિચાર, કઠોર વચન, દણ્ડનિપાતરૂપ અપરાધ છે, એમાં સાક્ષીની પરીક્ષા ન કરે અને અત્યાવશ્યક પણ ન સમજે કેમકે એ કામ બહુ ગુપ્ત થાય છે. ૧૩ ઉભય પક્ષના સાક્ષીઓમાંથી બહુપક્ષાનુસાર, તુલ્ય સાક્ષીઓમાં ઉત્તમગુણી પુરુષની સાક્ષીને અનુકૂળ અને બેઉના સાક્ષી ઉત્તમગુણી અને તુલ્ય હોય, તો દ્વિજોત્તમ અર્થાત ઋષિ-મહર્ષિ અને યતિઓની સાક્ષી અનુસાર ન્યાય કરે. ૧૪

બે પ્રકારે સાક્ષી હોવા સિદ્ધ થાય છે. એક સાક્ષાત્ જોવાથી અને બીજો સાંભળવા ઉપરથી. જ્યારે સભામાં પૂછે ત્યારે જે સાક્ષી સાચું બોલે, તે ધર્મહીન અને દણ્ડ યોગ્ય ન થાય અને જે સાક્ષી મિથ્યા બોલે તે યથાયોગ્ય દણ્ડનીય થાય. ૧૫ જે રાજસભા કે કોઈ ઉત્તમ પુરુષોની સભામાં સાક્ષી જોવાથી અને સાંભળ્યાથી વિરુદ્ધ બોલે, તો તે (અવાઙ્મનસ્ક) અર્થાત જિહ્વા છેદનથી દુઃખરૂપ નરકને વર્તમાન સમયમાં પ્રાપ્ત થાય અને મર્યા પછી સુખથી હીન થઈ જાય છે. ૧૬ જે સ્વભાવથી જ વ્યવહાર સમ્બન્ધી બોલે એવા સાક્ષીનું વચન

માનવું અને શીખવેલા એથી ભિન્ન જે જે વચન બોલે, તેને ન્યાયાધીશ અર્થ સમજે. ॥૭॥ જ્યારે અર્થી (વાદી) અને પ્રત્યર્થી (પ્રતિવાદી)ની સમક્ષ સભા સમીપ પ્રાપ્ત થયેલા સાક્ષીઓને શાન્તિપૂર્વક ન્યાયાધીશ અને પ્રાશ્નિક અર્થાત્ વકીલ કે બેરિસ્ટર આ પ્રકારે પૂછે કે । ૮ ।

હે સાક્ષી લોકો ! આ કાર્યમાં આ બેઉનાં પરસ્પર કર્મોમાં જે તમે જાણતા હો તે સત્યસહિત બોલો કેમકે તમારી આ કાર્યમાં સાક્ષી છે. ॥૮॥

ત્યારે જે સાક્ષી સત્ય કહે છે તે જન્માન્તરમાં ઉત્તમ જન્મ અને ઉત્તમ લોકાન્તરોમાં જન્મને પ્રાપ્ત થઈ શુભ ભોગવે છે. આ જન્મ અથવા પરજન્મમાં ઉત્તમ કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે જે આ વાણી છે તે જ વેદોમાં સત્કાર અને તિરસ્કારનું કારણ લખ્યું છે. જે સત્ય વહે છે, તે પ્રતિષ્ઠિત અને મિથ્યાવાદી નિન્દિત થાય છે. ॥૧૦॥

સત્ય બોલવાથી સાક્ષી પવિત્ર થાય છે અને સત્ય જ બોલવાથી ધર્મ વધે છે, એટલા માટે સર્વ વર્ગોમાં સાક્ષીઓએ સત્ય બોલવું જ યોગ્ય છે. ॥૧૧॥ આત્માનો સાક્ષી આત્મા અને આત્માની ગતિ આત્મા છે, તેને જાણીને હે પુરુષ ! તું સર્વ મનુષ્યોના ઉત્તમ સાક્ષી પોતાના આત્માનું તું પોતે અપમાન ના કર, અર્થાત્ સત્ય ભાષણ કે જે તારા આત્મા, મન અને વાંણીમાં છે. તે સત્ય અને જે એનાથી વિપરીત છે, તે મિથ્યાભાષણ છે. ॥૧૨॥ જે બોલનારા પુરુષનો વિદ્વાન્ લેખ જ અથાત્ શરીરને જાગ્રવાવાળો અન્તરાત્મા શંકાને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેનાથી ભિન્ન વિદ્વાન્ લોકો કોઈને ઉત્તમ પુરુષ જાણતા નથી. ॥૧૩॥ હે કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર પુરુષે ! તું “હું એકલો છું” એમ પોતાના આત્મામાં જાણીને મિથ્યા બોલે છે, તે ઠીક નથી, કિન્તુ જે બીજો તારા હૃદયમાં અન્તર્ધર્મી રૂપથી પરમેશ્વર પુણ્ય-પાપને દેખનાર મુનિ સ્થિત છે, તે પરમાત્માથી ઈરીને સદા સત્ય બોલ. ॥૧૪॥

લોભાન્મોહાદ્યધ્યાત્મૈર્વાત્કામાત્ ક્રોધાત્તથૈવ ચ । અજ્ઞાનાદ્વાલભાવાચ્ચ સાક્ષ્યં વિતથપુચ્યતે ॥ ૧ ॥
 एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २ ॥
 लोभात्सहस्रदण्डस्तु मोहात्पूर्वन्तु साहसम् । भयाद्દ્વૌ મધ્યમૌ દણ્ડયૌ યૈર્વાત્પૂર્વ ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૩ ॥
 कामाद्દશગુણં પૂર્વ ક્રોધાન્તુ ત્રિગુણં પમ્ । અજ્ઞાનાદ્ દ્વે શતે પૂર્ણે ચાલિશ્યાચ્છત્રમેવ તુ ॥ ૪ ॥
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ૫ ॥
 अनुबन्धं परिजाय देशकालौ च तत्त्वतः । सागऽपराधी चालोक्य दण्डं દણ્ડોષુ પાતયેત્ ॥ ૬ ॥
 अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् । अस्त्रगर्ज्ज पश्चापि तस्मात्तत्परिर्वर्जयेत् ॥ ૭ ॥
 अदण्डश्चादण्डयन् राजा दण्डयांश्ચૈવાપ્યદણ्डयन् । अयशो મહદાપ્નોતિ નગકં ચૈચ ગચ્છતિ ॥ ૮ ॥
 चाग्दण्डं પ્રથમં કુર્યાદ્દિગ્દણ્ડં તદનન્તરમ્ । તૃતીયં ધનદણ્ડં તુ ચ્ચદણ્ડમતઃ પમ્ ॥ ૯ ॥

-મનુ० (અં ૮. ૧૧૮-૧૨૧, ૧૨૫-૧૨૯)

જે લોભ, મોહ, ભય, મિત્રતા, કામ, ક્રોધ, અજ્ઞાન અને બાળકપણથી સાક્ષી આપે, તે સર્વ મિથ્યા માનવામાં આવે. ॥૧॥ એથી ભિન્ન સ્થાનમાં સાક્ષી જૂઠું બોલે તેને હવે પછી કહેવામાં આવનાર અનેકવિધ દણ્ડ કરવો. ૧૨ । જે લોભથી જૂઠી સાક્ષી પૂરે તો તેનો રૂ. ૧૫૦- (પંદર રૂપિયા દશ આના) દણ્ડ લેવો. જે મોહથી જૂઠી સાક્ષી આપે તો તેની પાસેથી રૂ. ૩=(ત્રણ રૂપિયા બે આના) દણ્ડ લેવો, જે ભયથી મિથ્યા સાક્ષી પૂરે તેની પાસેથી રૂ. ૬ (સવા છ રૂપિયા) દણ્ડ લેવો અને જે પુરુષ મિત્રતાથી જૂઠી સાક્ષી પૂરે, તેની પાસેથી રૂ. ૧૨ । (સાડા બાર રૂપિયા) દણ્ડ લેવો. જે મનુષ્ય કામનાથી મિથ્યા સાક્ષી આપે, તેની પાસેથી રૂ. ૨૫) પચ્ચીસ દણ્ડ લેવો. જે પુરુષ ક્રોધથી જૂઠી સાક્ષી આપે, તેની પાસેથી રૂ. ૪૬ ॥=(છેતાલીસ રૂપિયા ચૌદ આના) દણ્ડ

લેવો, જે પુરુષ અજ્ઞાનતાથી જૂઠી સાક્ષી આપે, તેની પાસેથી રૂ. ૩ (ત્રણ રૂપિયા) દણ લેવો અને જે બાળકપણાથી મિથ્યા સાક્ષી આપે તેની પાસેથી રૂ. ૧ ૥=(એક રૂપિયો નવ આના) દણ લે. ॥૪॥

દણના ઉપસ્થેન્દ્રિય, ઉદર, જિહ્વા, હાથ, પગ, નેત્ર, નાક, કાન, ધન અને શરીર એ દસ સ્થાન છે કે જે ઉપર દણ દેવાય છે. ॥૫॥ પરન્તુ જે જે દણ લખ્યા છે અને લખીશું તેમાં જેમ લોભથી સાક્ષી આપવામાં પંદર રૂપિયા દસઆના દણ લખ્યો છે, પરન્તુ જે અત્યન્ત નિર્ધન હોય, તો તેની પાસેથી ઓછો અને ધનાઢ્ય હોય તો તેની પાસે તેથી બેવડો, ત્રેવડો અને ચારગણો સુધી પણ દણ લવો, અર્થાત્ જેવો દેશ, જેવો કાળ અને જેવો પુરુષ હોય અને તેનો જેવો અપરાધ હોય, તેવો જ દણ કરવો. ॥૬॥ કેમકે આ સંસારમાં જે અધર્મથી દણ કરવો છે, તે પૂર્વ પ્રતિષ્ઠા વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં અને પરજન્મમાં ધનારી કીર્તિનો નાશ કરનારો છે અને પરજન્મમાં પણ દુઃખદાયક થાય છે. એટલા માટે અધર્મયુક્ત દણ કોઈને કરવો નહીં. ॥૭॥ જે રાજા દણનીયોને દણ કરતો નથી અને અદણનીયોને દણ આપે છે અર્થાત્ દણ દેવા યોગ્યને છોડી દે અને જેને દણ દેવો ન જોઈએ તેને દણ દે છે, તે જીવતો હોવા છતાં મોટી નિન્દાને અને મરણ પછી મોટાં દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે જે અપરાધ કરે, તેને જ સદા દણ દે અને અપરાધીને કદી દણ આપે નહીં. ॥૮॥

પ્રથમ વાણીનો દણ અર્થાત્ તેની “નિન્દા” કરવી; બીજો “ધિક્” દણ અર્થાત્ તને ધિક્કાર છે, તે આપું નહાં કામ કેમ કર્યું; ત્રીજો તેની પાસેથી ધન લેવું; અને “વધ” દણ અર્થાત્ તેને કોરડા કે નેતરથી મારવો કે શિરચ્છેદન કરવું. ॥૯॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ १ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्य्यपुत्रः पुणेहितः । नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मं न तिष्ठति ॥ २ ॥

कार्षापणं भवेद्दण्डयो यत्रान्यः प्राकृतो जमः । तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३ ॥

अष्टपाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति कित्विधम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं चापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ५ ॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ६ ॥

वारदुष्टात्तत्स्करञ्चैव दण्डेनैव च हिंसितः । साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ७ ॥

साहसे वर्त्तमानन्तु यो भर्षयति पार्थिवः । स विनाશं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ८ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् । समुत्सृजेत् साहસिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्મणं वा बहुभुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ १० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाશं वाऽप्रकाशं वा मन्दुस्तन्यन्यमुच्छति ॥ ११ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न साहસिकदण्डज्ञौ स राजा शत्रूलोकभाक् ॥ १२ ॥

-મનુ (અ. ૮. ૩૩૪-૩૩૮, ૩૪૪-૩૪૭, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૮૬)

ચોર જે પ્રકારે જે જે અંગેથી મનુષ્યોની અંદર વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરે છે તે અંગને સર્વ મનુષ્યોની શિક્ષા અર્થે રાજા હરણ અર્થાત્ છેદન કરી દે. ॥ ૧॥

ભલે તે પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર અને પુરોહિત કેમ ન હોય, જે સ્વધર્મમાં સ્થિત રહેતો નથી, તે રાજાનો અદંડ્ય હોતો નથી, અર્થાત્ જ્યારે રાજા ન્યાયાસન પર બેસી ન્યાય કરે, ત્યારે કોઈનો પક્ષપાત ન કરે, કિન્તુ ધથોચિત દણ કરે. ॥૨॥ જે અપરાધમાં સાધારણ મનુષ્ય પર એક પૈસો દણ હોય, તે જ અપરાધમાં રાજા પર સહસ્ર પૈસાનો દણ હોવો જોઈએ અર્થાત્ સાધારણ મનુષ્ય કરતા રાજાને સહસ્ર ગણો દણ થવો જોઈએ. મન્ત્રી અર્થાત્ રાજાના દીવાનને આઠસો ગણો, તેનાથી ન્યૂનને સાતસો ગણો અને તેનાથી પણ ન્યૂનને

છસો ગણો; એ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર અર્થાત્ જે નાનાથી નાનો ભૂત્ય એટલે અપરાધી હોય, તેને પણ આઠ ગણા દણ્ડથી ઓછો ન હોવો જોઈએ, કેમકે જો પ્રજાપુરુષો કરતાં રાજપુરુષોને અધિક દણ્ડ ન થાય, તો રાજપુરુષ પ્રજાપુરુષોનો નાશ કરી દે. જેમ સિંહ અધિક અને બકરી થોડા દણ્ડથી વશ થઈ જાય છે. તેટલા માટે રાજાથી લઈને નાનામાં નાના ભૂત્ય પર્યન્ત રાજપુરુષોને અપરાધમાં પ્રજાપુરુષોથી અધિક દણ્ડ થવો જોઈએ. ॥૩॥ તેમજ જે કાંઈક વિવેકી થઈ ચોરી કરે તે શૂદ્રને ચોરીથી આઠ ગણો, વૈશ્યને સોળ ગણો અને ક્ષત્રિયને વીસ ગણો. ૧૪॥ બ્રાહ્મણને ચોસઠ ગણો કે સો ગણો અથવા એકસો અઠાવીસ ગણો દણ્ડ કરવો જોઈએ અર્થાત્ જેનું જેટલું જ્ઞાન અને જેટલી પ્રતિષ્ઠા અધિક હોય, તેને અપરાધમાં પણ તેટલો જ અધિક દણ્ડ હોવો જોઈએ ॥૫॥ રાજ્યાધિકારી ધર્મ અને ઐશ્વર્યની ઈચ્છા કરનારા રાજાએ બળાત્કાર કામ કરનારા ડાકુઓને દણ્ડ દેવામાં એક લાજ પણ મોટું ન કરવું. ॥૬॥

સાહસિક પુરુષનાં લક્ષણ :- દુષ્ટ વચન બોલનાર, ચોરી કરનાર અને વિના અપરાધે દણ્ડ દેનારથી પણ (વધારે) બળાત્કાર કામ કરનાર છે, તે અતીવ પાપી દુષ્ટ છે. ૧૭॥ જે રાજા સાહસિક પુરુષને દણ્ડ ન દઈને સહન કરે છે, તે રાજા શીઘ્ર નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી રાજ્યમાં દ્વેષ ઊઠે છે. ૧૮॥ મિત્રતા કે પુષ્કળ ધન પ્રાપ્તિની લાલચથી પણ રાજા સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખ દેનાર, સાહસિક મનુષ્યને બન્યન છેદન કર્યા વિના કદી પણ છોડે નહીં. ૧૯॥ ભલે તે ગુરુ હોય, પુત્રાદિ બાળક હોય, પિતાદિ વૃદ્ધ હોય, બ્રાહ્મણ હોય, બહુ શાસ્ત્રોનો શ્રોતા પણ કેમ ન હોય; જે ધર્મને છોડીને અધર્મમાં વર્તમાન, અન્યને વિના અપરાધ મારવાવાળો છે, તેને વિના વિચારે મારી નાખવો અર્થાત્ મારીને પછી વિચાર કરવો જોઈએ. ૨૦॥ દુષ્ટ પુરુષોને મારવામાં મારનારને પાપ થતું નથી, ભલે તેને જાહેરમાં કે અપ્રસિદ્ધમાં મારે; કેમકે ક્રોધીને ક્રોધથી મારવો, તે જાણે ક્રોધ સાથે ક્રોધની લડાઈ છે. ૨૧॥ જે રાજાના રાજ્યમાં ચોર નથી, પરસ્ત્રીગામી નથી, દુષ્ટ વચન બોલનાર નથી, સાહસિક ડાકુ નથી અને દણ્ડન નથી, અર્થાત્ રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર નથી, તે રાજા અતીવ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૨॥

भर्तारं लङ्घयेद्या स्त्री स्वजातिगुणदर्पिता । तां क्षुभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ १ ॥

पुर्वासं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे । अभ्यादध्युक्ष काष्ठानि तत्र दहोत पापकृत् ॥ २ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालङ्करो भवेत् । नदीतीरेषु तद्विद्यात्ममुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ३ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च । आयव्ययौ च नियतावाकान्कोषमेव च ॥ ४ ॥

एवं सर्वानिषात्राजा व्यवहारान्મપાપયન્ । વ્યપોહ્ય કિસ્તિવં સર્વ પ્રાપ્નોતિ પરમા ગતિમ્ ॥ ૫ ॥

-મનુ (અ ૮. ૩૭૧, ૩૭૨, ૪૦૬, ૪૧૧, ૨૦)

જે સ્ત્રી સ્વજાતિ, ગુણના ધમણથી પતિને છોડી વ્યભિચાર કરે, તેને બહુ સ્ત્રી અને પુરુષો સામે કૂતરાં પાસે જીવતી કરડાવીને રાજા મારી નંખાવે. ૨૩॥ એ જ પ્રકારે સ્વપત્નીને છોડીને પરસ્ત્રી કે વેશ્યાગમન કરે, તે પાપીને લોઢાના પલંગને અગ્નિથી તપાવી લાલ કરીને તે ઉપર સુવાડી, બહુ પુરુષોની સન્મુખ જીવતો ભસ્મ કરી દે. ૨૪॥

પ્રશ્ન - જો રાજા કે રાણી અથવા ન્યાયાધીશ કે તેની સ્ત્રી વ્યભિચારાદિ કુકર્મ કરે, તો તેને કોણ દણ્ડ આપે ?

ઉત્તર - સભા. અર્થાત્ તેમને તો પ્રજાપુરુષોથી પણ અધિક દણ્ડ થવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - રાજાદિ તેનો દણ્ડ કેમ ંહણ કરશે ?

ઉત્તર - રાજા પણ એક ભાગ્યશાળી પુણ્યાત્મા મનુષ્ય છે. જ્યારે તેને દણ્ડ દેવામાં ન આવે અને તે દણ્ડ ંહણ ન કરે, તો બીજા મનુષ્યો દણ્ડને કેમ માનશે ? અને જ્યારે સર્વ પ્રજા અને પ્રધાન રાજ્યાધિકારી

અને સત્મા ધાર્મિકતાથી દણ્ડ દેવા ચાહે, તો એકલો રાજા શું કરી શકે છે ? જો એવી વ્યવસ્થા ન હોય, તો રાજા પ્રધાન અને સર્વ સમર્થ પુરુષ અન્યાયમાં ડૂબીને, ન્યાયધર્મને ડૂબાડીને, સર્વ મજ્જનો નાશ કરીને, પોતે પણ નષ્ટ થઈ જાય, અર્થાત્ તે શ્લોકના અર્થનું સ્મરણ કરો કે ન્યાયયુક્ત દણ્ડનું જ નામ રાજા અને ધર્મ છે. જે તેનો લોપ કરે છે, તેનાથી નીચ પુરુષ બીજો કોણ હોઈ શકે ?

પ્રશ્ન - આવો કઠોર દણ્ડ દેવો ઉચિત નથી કેમકે મનુષ્ય કોઈ અંગનો બનાવનાર કે જીવાડનાર નથી. તેથી એવો દણ્ડ દેવો ન જોઈએ.

ઉત્તર - જે એને કઠોર દણ્ડ જાણે છે, તે રાજનીતિને સમજતો નથી. કેમકે એક પુરુષને એ પ્રકારે દણ્ડ થવાથી સર્વ લોકો ભૂરાં કામો કરવાથી દૂર રહેશે, અને ભૂરાં કામોને છોડીને ધર્મ માર્ગમાં સ્થિત રહેશે. સાચું પૂછો તો એ છે કે એક રાઈ જેટલો પણ આ દણ્ડ સર્વને ભાગે નહીં આવે અને જો સુગમ દણ્ડ દેવામાં આવે, તો દુષ્ટ કામો ઘણાં વધારે થવા લાગે. તે કે જેને તમે સુગમ દણ્ડ કહો છો, તે કરોડો ગણો અધિક હોવાથી કરોડો ગણો કઠોર થાય છે. કેમકે જ્યારે બહુ મનુષ્ય દુષ્ટકર્મ કરશે, ત્યારે થોડો થોડો દણ્ડ પણ દેવો પડશે અર્થાત્ જેમ એકને મજાભર દણ્ડ થયો અને બીજાને પાશેર, તો એકંદરે એક મજા અને પાશેર (દંડ) થાય છે, તો પ્રત્યેક મનુષ્યને ભાગે અપમજા; નવટાંક દણ્ડ પડ્યો. આવા સુગમ દણ્ડને દુષ્ટ લોકો શું સમજે ? જેમ સહસ્ર મનુષ્યને પાશેર પાશેર દણ્ડ થયો તો હા (સવા છ)મજા મનુષ્ય જાતિ પર દણ્ડ થવાથી એક મજા કરતા અધિક અને એ જ કઠોર તથા તે એક મજા દણ્ડ ન્યૂન અને સુગમ થાય છે.

લાંબા માર્ગમાં જે સમુદ્રની ખાડીઓ અથવા નદી તથા મોટા નદોમાં જેટલો લાંબો દેશ હોય તેના પ્રમાણમાં કર નાખવો. મહાસમુદ્રમાં નિશ્ચિત કર નાખી શકાતો નથી. પરંતુ જેમ અનુકૂળ જણાય કે જેથી રાજા અને મોટી મોટી નૌકાઓને ચલાવનારા એ બેઉને લાભકારક થાય, તેવી વ્યવસ્થા કરવી; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે જેઓ કહે છે કે પૂર્વે નૌકાઓ ચાલતી નહોતી તેઓ જૂઠા છે. દેશદેશાન્તરમાં તથા દ્વીપદ્વીપાન્તરમાં નૌકાથી જનારાઓએ પોતાની પ્રજાના પુરુષોની સર્વત્ર રક્ષા કરી, તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડવા ન દેવું જોઈએ.

રાજાએ હંમેશાં કર્મોની સમાપ્તિને, હાથી, ધોગ્ર આદિ વાહનોને, નિયત લાભ તથા ખર્ચને, આકાર એટલે રત્નાદિની ખાણોને અને કોષ એટલે ખજાનાને જોતાં રહેવું. ૧૪૧ સર્વ વ્યવહારોને આ પ્રમાણે યથાવત્ સમાપ્ત કરનાર રાજા સર્વ પાપોથી છૂટી પરમગતિ - મોક્ષ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૫.

પ્રશ્ન - સંસ્કૃત વિદ્યામાં પૂરેપૂરી રાજનીતિ છે કે અપૂરી ?

ઉત્તર - પૂરી છે, કેમકે જે જે ભૂગોળમાં રાજનીતિ ચાલે છે અને ચાલશે, તે તે સર્વ સંસ્કૃત વિદ્યામાંથી લીધી છે અને જેનો પ્રત્યક્ષ લેખ નથી તેને માટે :-

પ્રત્યહં લોકદૃષ્ટેષ્ઠ શાસ્ત્રદૃષ્ટેષ્ઠ હેતુભિઃ ॥ -મનુ० (૮.૩)

જે જે નિયમો રાજા-મજ્જને સુખકારક અને ધર્મયુક્ત સમજાય તે તે નિયમો પૂર્ણવિદ્યાનોની રાજસત્મા બાંધ્યા કરે. પરંતુ એ વાત ઉપર નિત્ય ધ્યાન રાખવું કે જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ ન કરવા દેવા, યુવાવસ્થામાં પણ વિના પ્રસન્નતાના વિવાહ ન કરવા, કરાવવા અને ન કરવા દેવા. બ્રહ્મચર્યનું સેવન યથાવત્ કરવું. વ્યભિચાર અને બહુવિવાહ બંધ કરવા, કે જેથી શરીર અને આત્મામાં પૂર્ણ બળ સદા રહે. કેમકે જો કેવલ આત્માનું બળ વિદ્યા જ્ઞાન વધારતો જાય અને શારિરીક બળ ન વધારે, તો એક જ બળવાન પુરુષ જાની ન અને સેંકડો વિદ્યાનોને જીતી શકે છે અને જો કેવળ શરીરનું જ બળ વધારતો જાય અને આત્માનું

નહીં, તો પણ રાજ્યપાલનની ઉત્તમ વ્યવસ્થા વિદ્યા વિના કદી થઈ શકતી નથી અને વ્યવસ્થા વિના સર્વ અરસપરસમાં ફૂટ-ટૂટ, વિરોધ, લડાઈ, ઝઘડા કરી નષ્ટબ્રજ થઈ જાય છે. એટલા માટે સર્વદા શરીર અને આત્માના બળને વધારતા રહેવું જોઈએ. જેમ બળ અને બુદ્ધિનો નાશક વ્યવહાર વ્યભિચાર અને અતિવિષયાશક્તિ એ છે તેવો બીજો નથી. વિશેષતઃ ક્ષત્રિયોએ દુઢાંગ અને બળયુક્ત રહેવું જોઈએ, કેમ કે જ્યારે તે વિષયાસક્ત બનશે, ત્યારે તો રાજ્યધર્મ જ નષ્ટ થઈ જશે; વળી એ પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે “યથા રાજા તથા પ્રજા” જેવા રાજા હોય છે તેવી જ તેની પ્રજા બને છે. એટલા માટે રાજા અને રાજપુરુષોને અતિ ઉચિત છે કે કદી પણ દુષ્ટાચાર ન કરે, કિન્તુ સર્વદા ધર્મ ન્યાયથી વર્તીને સર્વના સુધારના પોતે દષ્ટાન્ત બને.

આ સંક્ષેપમાં રાજધર્મનું વર્ણન અહીં કર્યું છે. વિશેષ વેદ, મનસ્મૃતિના સાતમા, આઠમા, નવમા અધ્યાયમાં તથા શુકનીતિ, વિદુરપ્રજાગર અને મહાભારત શાન્તિપર્વના રાજધર્મ અને આપદ્ધર્મ આદિ પુસ્તકોમાં જોઈને પૂર્ણ રાજનીતિને ધારણ કરી, માંડલિક અથવા સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજ્ય કરે અને એમ જ સમજે કે “વયં પ્રજાયતેઃ પ્રજા અભૂમ” ॥ આ ધર્મવેદનું વચન છે. અમે પ્રજાપતિ અર્થાત્ પરમેશ્વરની પ્રજા અને પરમાત્મા અમારા રાજા, અમે તેના કિંકર, ભૂત્યવત્ છીએ. તે કૃપા કરીને પોતાની સૃષ્ટિમાં અમને રાજયાધિકારી કરે અને અમારે હસ્તે પોતાના સત્ય ન્યાયની પ્રવૃત્તિ કરાવે.

હવે આગળ ઈશ્વર અને વેદ વિષયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीषट्पदानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते राजधर्मविषये

षष्ठः समुच्चसः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमसमुल्लासार्म्भः ॥

॥ अथेश्वરवेદविषયं व्याख्यास्यामः ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेદ किमुच्चा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ૧ ॥

-ઋ૦ । યં ૧. સૂ૦ ૧૬૪. યં ૩૯ ॥

ईशा वास्यमिदः सर्वं यत्किञ्च जगत्याञ्जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ ૨ ॥ -યજુ૦ અ૦ ૪૦. યં ૧ ॥

अहम्भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥ ૩ ॥

-ઋ૦ । યં ૧૦. મ૦ ૪૮. યં ૧ ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽवतस्थे कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ૪ ॥

ઋ૦ । યં ૧૦. સૂ૦ ૪૮. યં ૫ ॥

अहं दां गुणते पूर्व्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भુवं यजमानस्य चोदिताऽयज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्भरे ॥ ૫ ॥

-ઋ૦ । યં ૧૦. સૂ૦ ૪૯. યં ૧ ॥

(ઋચો અક્ષરે) એ મન્ત્રનો અર્થ બ્રહ્મચર્યાશ્રમની શિક્ષામાં લાખ્યો છે, અર્થાત્ જે સર્વ દિવ્ય ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ વિદ્યાયુક્ત અને જેમાં પૃથ્વી સુર્યાદિ લોક સ્થિત છે અને જે આકાશની સમાન વ્યાપક સર્વ દેવોના દેવ પરમેશ્વર છે, તેને જ મનુષ્ય નથી જાણતાં, નથી માનતાં, અને તેનું ધ્યાન નથી કરતાં, તે નાસ્તિક મન્દમતિ, મહા દુઃખસાગરમાં ડૂબેલો જ રહે છે. એટલા માટે સર્વદા તેને જાણીને સર્વ મનુષ્યો સુખી જાય છે.

પ્રશ્ન - વેદમાં ઈશ્વર અનેક છે એ વાત તમે માનો છો કે નહીં ?

ઉત્તર - નથી માનતા, કેમકે ચારેય વેદમાં એવું ક્યાંય નથી લખ્યું કે જેથી અનેક ઈશ્વર સિદ્ધ થાય, કેન્તુ એ તો લખ્યું છે કે ઈશ્વર એક છે.

પ્રશ્ન - વેદોમાં જે અનેક દેવતા લખ્યા છે, તેનો શો અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર - દેવતા દિવ્ય ગુણયુક્ત હોવાને લીધે કહેવાય છે. જેમકે પૃથ્વી, પરન્તુ એને ક્યાંય ઈશ્વર અથવા ઉપાસનીય માની નથી. જુઓ! આ મન્ત્રમાં જ કે જેમાં 'સર્વ દેવતા સ્થિત છે, તે જાણવા અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય ઈશ્વર છે.' એ તેમની ભૂલ છે, કે જેઓ દેવતા શબ્દથી ઈશ્વરનું અર્થ કહે છે. પરમેશ્વર દેવોનો દેવ હોવાથી મહાદેવ એટલા જ માટે કહેવાય છે, કે તે જ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલયકર્તા, ન્યાયાધીશ અને અધિષ્ઠાતા છે.

જે "ત્રયસ્ત્રિંશત્ત્રિંશત્ત્વ૦ ॥" ઇત્યાદિ વેદોમાં પ્રમાણ છે, એની વ્યાખ્યા શતપથમાં કરી છે કે તેત્રીસ દેવ-નાર્થાત્ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, ચન્દ્રમા, સૂર્ય અને નલત્ર એ સર્વ સૃષ્ટિના નિવાસસ્થાન હોવાથી 'આઠ વસુ.' પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય અને

જીવાત્મા એ અગિયાર રુદ્ર એટલા માટે કહેવાય છે કેમકે જ્યારે શરીરને છોડે છે ત્યારે રહાવનાર બને છે. સંવત્સરના બાર મહિના- બાર આદિત્ય એટલા માટે છે કે એ સર્વની આયુષ્યને લેતા જાય છે. વિજળીનું નામ ઈન્દ્ર એ હેતુથી છે કે એ પરમ ઐશ્વર્યનો હેતુ છે. યજ્ઞને પ્રજાપતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે જેથી વાયુ, વૃષ્ટિ, જળ, ઔષધિની શુદ્ધિ, વિદ્વાનોનો સત્કાર અને નાના પ્રકારની શિલ્પવિદ્યાથી પ્રજાનું પાલન થાય છે.

આ તેત્રીસ પદાર્થો પૂર્વોક્ત ગુણોને લીધે દેવ કહેવાય છે. પરમાત્મા એનો સ્વામી અને સર્વથી મોટો હોવાથી તેને ચોત્રીસમો ઉપાસ્ય દેવ શતપથના ચૌદમા કાણ્ડમાં સ્પષ્ટ લખ્યો છે. એ પ્રકારે અન્યત્ર પણ લખ્યું છે, જો તેઓ આ શાસ્ત્રોને દેખત, તો વેદોમાં અનેક ઈશ્વર માનવારૂપ ભ્રમજન્યમાં પડી શા માટે બહેકત ? ॥૧॥

હે મનુષ્ય ! આ સંસારમાં જે કંઈ જગત્ છે, તે સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈને નિયન્તા છે, તે ઈશ્વર કહેવાય છે. તેનાથી ડરી તું અન્યાયથી કોઈના ધનની આકાંક્ષા ન કર. એ અન્યાયનો ત્યાગ અને ન્યાયાચરણરૂપ ધર્મ કરીને પોતાના આત્માના આનન્દને ભોગવ. । ૨॥

ઈશ્વર સર્વને ઉપદેશ કરે છે કે, હે મનુષ્યો ! હું ઈશ્વર સર્વથી પૂર્વ વિદ્યમાન સર્વ જગતનો પતિ છું. હું સનાતન જગત્કારણનો અને સર્વ ધનોનો વિજય કરનાર અને દાતા છું. સર્વ જીવોએ જેમ પિતાને સન્તાન પોકારે છે, તેમ મને જ પોકારવો જોઈએ. હું સર્વને સુખ આપનાર જગતને માટે નાના પ્રકારના ભોજનોના વિભાગ પાલનને માટે કરું છું. ॥૩॥

હું પરમૈશ્વર્યવાન સૂર્યની પેઠે સર્વ જગતનો પ્રકાશક છું. કદી પણ પરાજયને પ્રાપ્ત નથી થતો અને કદી મૃત્યુને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, હું જ જગતરૂપ ધનનો નિર્માતા છું. સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર મને જ જાણો. હે જીવો ! ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિનો યત્ન કરતા કરતા તમે લોકો વિજ્ઞાનાદિ ધન મારી પાસે માંગો અને તમે લોકો મારી મિત્રતાથી અલગ ન રહો. ॥૪॥

હે મનુષ્યો ! હું સત્યભાષણરૂપ સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યને સનાતન જ્ઞાનાદિ ધન આપું છું. હું બ્રહ્મ-અર્થાત્ વેદનો પ્રકાશક અને મને તે વેદ યથાવત્ કહે છે. તેથી સર્વના જ્ઞાનને હું વધારનાર, હું સત્પુરુષનો પ્રેરક. યજ્ઞ કરનારને ફલ-પ્રદાતા અને આ વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે સર્વ કાર્યનો બનાવનાર અને ધારણ કરનાર છું. એટલા માટે તમે લોકો મને છોડી, કોઈ અન્યને મારા સ્થાનમાં ન પૂજો, ન માનો અને ન જાણો. । ૫॥

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવી દ્યામુતેમાં કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૧ ॥

આ યજુર્વેદ (અં ૧૩. ૪) નો મંત્ર છે. હું મનુષ્યો ! જે સૃષ્ટિની પૂર્વે સર્વ સૂર્યાદિ તેજમાળા લોકોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, આધાર અને જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું હતું, છે અને થશે, તેનો સ્વામી હતો. છે અને રહેશે. તે પૃથ્વીથી લઈને સૂર્યલોક પર્યન્ત સૃષ્ટિને બનાવીને ધારણ કરી રહ્યો છે. તે સુખ સ્વરૂપ પરમાત્માની જ ભક્તિ જેમ અમે કરીએ છીએ, તેમ તમે પણ કરો.

પ્રશ્ન - આપ ઈશ્વર ઈશ્વર કહો છો પરન્તુ તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરો છો ?

ઉત્તર - સર્વ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી.

પ્રશ્ન - ઈશ્વરમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ કદી લાગુ થઈ શકતાં નથી.

ઉત્તર - ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનમવ્યવદેશ્યમવ્યભિચાસ્થિયસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્ ॥

આ ગૌતમ મહર્ષિકૃત ન્યાયદર્શન (અં ૧. પા.૧ મૂં ૪)નું સૂત્ર છે. જે શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રિક્ષ્ણ, શ્રાણ અને મનના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સુખ, દુઃખ, સત્યાસત્ય વિષયોની સાથે સમ્બન્ધ થવાથી જે

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. પરંતુ તે નિર્ભ્રમ હોવું જોઈએ.

હવે વિચારવું જોઈએ કે ઈન્દ્રિયો અને મનથી ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ગુણીનું નહીં. જેમ ત્વચાદિ ચારેય ઈન્દ્રિયોથી સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધનું જ્ઞાન થવાથી ગુણી જે પૃથ્વી તેનું આત્માયુક્ત મન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે. તેમ આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં રચના વિશેષાદિ જ્ઞાનાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ હોવાથી પરમેશ્વરનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અને જ્યારે આત્મા મનને અને મન ઈન્દ્રિયોને કોઈ વિષયમાં પ્રેરે છે અથવા ચોરી આદિ દુષ્ટ અથવા પરોપકાર આદિ સુકર્મ કરવાનો જે કાણે આરંભ કરે છે, તે સમયે જીવની ઈચ્છા, જ્ઞાનાદિ તે ઈચ્છિત વિષયમાં પરીવાળી જાય છે. તે જ કાણે આત્માની અંદરથી દુષ્ટ કર્મ કરવામાં ભય, શંકા અને લજ્જા, તથા સુકર્મ કરવામાં અભય, નિઃશંકતા અને આનંદોત્સાહ ઊઠે છે. તે જીવાત્મા તરફથી નહીં પણ પરમાત્મા તરફથી છે.

અને જ્યારે જીવાત્મા શુદ્ધ થઈને પરમાત્માનો વિચાર કરવામાં તત્પર રહે છે ત્યારે તેને તે જ સમયે બેઉ (અર્થાત્ ઈશ્વરના ઉપર કહેલા ગુણ અને તેનો ગુણી ઈશ્વર) પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યારે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ છે ત્યારે તો અનુમાનાદિથી પરમેશ્વરનું જ્ઞાન થવામાં શો સન્દેહ છે ? કેમકે કાર્યને જોઈ કારણનું અનુમાન થાય છે.

પ્રશ્ન - ઈશ્વર વ્યાપક છે કે કોઈ દેશ-વિશેષમાં રહે છે ?

ઉત્તર - વ્યાપક છે. કેમકે એક દેશમાં રહે તો સર્વાન્તર્યામી, સર્વજ્ઞ, સર્વનિયન્તા, સર્વજ્ઞા, સર્વધર્તા અને પ્રલયકર્તા થઈ શકતો નથી. અમાત્ર દેશમાં કર્તાની ક્રિયા થવી અસંભવ છે.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર દયાળુ અને ન્યાયકારી છે કે નહીં ?

ઉત્તર - છે.

પ્રશ્ન - એ બેઉ ગુણો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જો ન્યાય કરે તો દયા, અને દયા કરે તો ન્યાય ન થાય. કેમકે ન્યાય તેને કહે છે કે કર્માનુસાર એટલે કે ન અધિક ન ન્યૂન સુખ દુઃખ પહોંચાડવું અને દયા તેને કહે છે કે જે અપરાધીને વિના દણ્ડ કરે છોડી દેવો.

ઉત્તર - ન્યાય અને દયામાં નામ માત્રનો જ ભેદ છે, કેમકે ન્યાયથી જે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે, તે જ દયાથી થાય છે. દણ્ડ દેવાનું પ્રયોજન એ છે કે જેથી મનુષ્ય અપરાધ કરતો એટકે અને દુઃખને પ્રાપ્ત ન થાય. તે જ દયા કહેવાય છે, જે પારકાનાં દુઃખોને છોડાવે છે. અને જે અર્થ દયા તથા ન્યાયના તમે કર્યા છે તે ઠીક નથી. કેમકે જેણે જેવું ને જેટલું દુષ્ટ કર્મ કર્યું હોય, તેને તેવો ને તેટલો જ દણ્ડ કરવો તેનું નામ ન્યાય છે.

અને જો અપરાધીને દણ્ડ ન દેવામાં આવે, તો દયાનો નાશ થઈ જાય. કેમકે એક અપરાધી લૂંટારાને છોડી મૂકવાથી તે હજારો ધર્માત્મા પુરુષોને દુઃખ દે છે. જ્યારે એકને છોડવાથી હજારો મનુષ્યને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, તો તે દયા કેવી રીતે હોઈ શકે ? દયા તે જ છે કે તે લૂંટારાને કારાગારમાં પૂરી પાપ કરવાથી બચાવવો એ ડાકુ ઉપર અને બે એક લૂંટારાને મારી નાખવાથી અન્ય હજારો મનુષ્યો પર દયા પ્રકાશિત થાય છે.

પ્રશ્ન - તો પછી દયા અને ન્યાય એ બે શબ્દો કેમ થયા ? કેમકે એ બેના અર્થ જો એક જ થાય છે તો બે શબ્દનું હોવું વ્યર્થ છે. એટલા માટે એક શબ્દનું રહેવું ઠીક છે. એથી એ વિદિત થાય છે કે દયા અને ન્યાયનું એક પ્રયોજન નથી.

ઉત્તર - શું એક અર્થના અનેક નામ અને એક નામના અનેક અર્થ નથી હોતાં ?

પ્રશ્ન - હોય છે.

ઉત્તર - તો પછી તમને શંકા કેમ થઈ ?

પ્રશ્ન - સંસારમાં સાંભળીએ છીએ, એટલા માટે.

ઉત્તર - સંસારમાં તો સાચું જૂઠું બેઉ સાંભળવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો વિચાર કરી, નિશ્ચય કરવો એ આપણું કામ છે.

જુઓ, ઈશ્વરની પૂર્ણ દયા તો એ છે કે જેણે સર્વ જીવોના પ્રયોજન સિદ્ધ થવા માટે જગતમાં સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીને દાન દઈ રાખ્યાં છે. એથી ભિન્ન બીજી કંઈ મોટી દયા છે ? હવે ન્યાયનું ફળ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે સુખદુઃખની વ્યવસ્થા અધિક અને ન્યૂનતાથી કળને પ્રકાશિત કરી રહી છે. આ બેનો એટલો જ ભેદ છે કે મનમાં સર્વેને સુખી થવાની અને દુઃખથી છૂટવાની જે ઇચ્છા અને ક્રિયા કરવી તે દયા છે; અને બાહ્યચેષ્ટા અર્થાત્ બન્યન-છેદનાદિ યથાવત્ દણ્ડ દેવો એ ન્યાય કહેવાય છે. બેઉનું એક જ પ્રયોજન એ છે કે સર્વેને દુઃખ અને પાપથી મુક્ત કરી દેવા.

પ્રશ્ન - ઈશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર ?

ઉત્તર - નિરાકાર. કેમકે જો સાકાર હોત તો વ્યાપક થઈ શકત નહીં. અને જો વ્યાપક ન હોય તો સર્વ શાનાદિ ગુણ પણ ઈશ્વરમાં ઘટી શકત નહીં, કારણ કે પરિમિત વસ્તુમાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પણ પરિમિત રહે છે તથા તે શીતોષ્ણ, શુધ્ધ, તૃષ્ણા અને રોગ, દોષ, છેદન, ભેદન, આદિથી રહિત થઈ શકતો નથી. એથી એ જ નિશ્ચિત છે કે ઈશ્વર નિરાકાર છે. જો સાકાર હોય તો તેના નાક, કાન, આંખ આદિ અવયવોનો બનાવનાર કોઈ બીજો હોવો જોઈએ. કેમકે જે સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સંયુક્ત કરનાર કોઈ નિરાકાર, ચેતન અવશ્ય હોવો જોઈએ. જો કોઈ અહીં એમ કહે કે ઈશ્વરે સ્વેચ્છાથી પોતે પોતાનું શરીર બનાવી લીધું, તો પણ તે જ સિદ્ધ થયું કે શરીરધારી બન્યા પહેલાં તે નિરાકાર હતો. એટલા માટે પરમાત્મા કદી શરીર ધારણ કરતો નથી કિન્તુ નિરાકાર હોવાથી સર્વ જગતને સૂક્ષ્મ કારણોમાંથી સ્થૂળાકાર બનાવી દે છે.

પ્રશ્ન - ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે કે નહીં ?

ઉત્તર - છે. પરંતુ જેમ તમે સર્વશક્તિમાન શબ્દનો અર્થ સમજો છો તેવો નહીં. કિન્તુ સર્વશક્તિમાન શબ્દનો અર્થ એ છે કે ઈશ્વર પોતાનું કામ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, પાલન, પ્રલય આદિ અને સર્વ જીવોના પુણ્ય-પાપની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં ક્રિયિત્ પણ કોઈની સહાયતા લેતો નથી. અર્થાત્ પોતાના અનન્ત સામર્થ્યથી જ પોતાનું સર્વ કામ પૂર્ણ કરી લે છે.

પ્રશ્ન - અમે તો એમ માનીએ છીએ કે ઈશ્વર ચાહે તે કરે. કેમકે એના ઉપર બીજો કોઈ નથી.

ઉત્તર - તે શું ચાહે છે ? જો તમે કહો કે સર્વ કંઈ ચાહે છે અને કરી શકે છે, તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે શું પરમેશ્વર પોતાને મારી શકે છે ? અનેક ઈશ્વર બનાવી શકે છે ? સ્વયં અવિદ્વાન્ બની શકે છે ? ચોરી, વ્યભિચારાદિ પાપ કર્મ કરી શકે છે ? અને દુઃખી પણ થઈ શકે છે ? જેમ એ કામ ઈશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, તેમ તમારું કહેવું કે તે સર્વ કંઈ કરી શકે છે, એ કદી પણ બની શકતું નથી. માટે સર્વશક્તિમાન શબ્દનો અર્થ જે અમે કહ્યો, તે જ ઠીક છે.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર આદિ છે વા અનાદિ ?

ઉત્તર - અનાદિ અર્થાત્ જેનું આદિ કોઈ કારણ કે સમય ન હોય, તેને અનાદિ કહે છે, ઈત્યાદિ સર્વ અર્થ પ્રથમ સમુદ્ભાસમાં ક્યો છે, તે જોઈ લેવો.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર શું ચાહે છે ?

ઉત્તર - સર્વની ભલાઈ અને સર્વને માટે સુખ ચાહે છે. પરંતુ સ્વનિજતાની સાથે કોઈને પણ પાપ કર્યા વગર પરાધીન કરતો નથી.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવી જોઈએ કે નહીં ?

ઉત્તર - કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન - શું સ્તુતિ આદિ કરવાથી ઈશ્વર સ્વનિયમ છોડીને સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરનારના પાપ છોડાવી દેશે ?

ઉત્તર - ના.

પ્રશ્ન - તો પછી સ્તુતિ-પ્રાર્થના શા માટે કરવી ?

ઉત્તર - એ કરવાનું કળ બીજું જ છે.

પ્રશ્ન - તે શું છે ?

ઉત્તર - સ્તુતિથી ઈશ્વરમાં પ્રીતિ અને તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી પોતાના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ સુધારવા, પ્રાર્થનાથી નિરત્નિમાનતા થવી તથા ઉત્સાહ અને સહાયની પ્રાપ્તિ થવી તથા ઉપાસનાથી પરબ્રહ્મ સાથે મેળ અને તેનો સાક્ષાત્કાર થવો.

પ્રશ્ન - એને સ્પષ્ટ કરી સમજવો ?

ઉત્તર - સ પર્યગાચ્છુક્રમકાયમવ્રણમસ્નાવિરઃ શુદ્ધમપાપવિદ્ધમ્ ।

કવીર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંમ્ભૂર્યાથાતથ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાચ્છશ્વતીભ્યઃ સમાધ્યઃ ॥ ૧ ॥

-યજુઃ અં ૪૦. મં ૮

ઈશ્વરની સ્તુતિ - તે પરમાત્મા સર્વમાં વ્યાપક, શીઘ્રકારી અને અનન્ત બલવાન, જે શુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વાન્તર્યામી, સર્વોપદિ વિરાજમાન, સનાતન, સ્વયંસિદ્ધ, પરમેશ્વર, પોતાની જીવરૂપ સનાતન અનાદિ પ્રજાને પોતાની સનાતન વિદ્યાથી યથાવત્ અર્થોનો બોધ વેદ દ્વારા કરાવે છે, એ સગુણ સ્તુતિ અર્થાત્ જે જે ગુણ સહિત પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવી તે 'સગુણ સ્તુતિ' છે.

(અકાય) અર્થાત્ તે કદી શરીર પારણ નથી કરતો કે જન્મ નથી લેતો, જેમાં છિદ્ર નથી હોતાં, નાડી આદિ બંધનમાં નથી આવતો, અને કદી પાપાચરણ નથી કરતો, જેમાં કલેશ, દુઃખ, અજ્ઞાન કદી પણ નથી હોતું- ઇત્યાદિ જે જે રાગદ્વેષાદિ ગુણથી પૃથક્ માની પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવી છે તે નિર્ગુણ સ્તુતિ છે. એથી કળ એ છે કે જેવા પરમેશ્વરના ગુણ છે, તેવા પોતાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ પણ કરવા. જેમ તે ન્યાયકારી છે તેમ પોતે પણ ન્યાયકારી થવું અને જે કેવળ ત્યાં સમાન પરમેશ્વરનું ગુણ કીર્તન તો કરતો જાય છે અને પોતાનું ચરિત્ર નથી સુધારતો, તેની તે સ્તુતિ વ્યર્થ છે. પ્રાર્થના :-

યાં મેધાં દેવગણાઃ પિતૃશ્ચોપાસતે ।

તયા પ્રામદ્ય મેધયાઽગ્ને મેધાવિનં કુરુ સ્વાહા ॥ ૧ ॥ -યજુઃ અં ૩૨. મં ૧૪ ॥

તેજોઽસિ તેજો મયિ ધેહિ વીર્યમસિ વીર્યં મયિ ધેહિ બલમસિ બલં મયિ ધેહિ હ્યોજોઽસ્યોજો મયિ ધેહિ મન્યુરસિ મન્યું મયિ ધેહિ સહોઽસિ સહો મયિ ધેહિ ॥ ૨ ॥ -યજુઃ અં ૧૧. મં ૧ ॥

યજ્જાગ્રતો દૂરમુદૈતિ દૈવં તદુ સુમસ્ય તથૈવૈતિ ।

દૂરદ્ગમં જ્યોતિષાં જ્યોતિરેકન્તન્મે મનઃ શિવસદ્ગુણમસ્તુ ॥ ૩ ॥

યેન કર્માણ્યપસો મનીષિણો યજ્ઞે કૃણવન્તિ વિદથેષુ ધીરાઃ ।

યદપૂર્વં યક્ષમન્તઃ પ્રજાનાં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૪ ॥
 યત્પ્રજ્ઞાનમુત ચેતો ધૃતિશ્ચ યજ્જ્યોતિસ્તસ્મૃતં પ્રજાસુ ।
 યસ્માન્નઽઋતે કિંચન કર્મ ક્રિયતે તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૫ ॥
 યેનેદં ભૂતં ભુવનં ભવિષ્યત્પરિગૃહીતમમૃતેન સર્વમ્ ।
 યેન યજ્ઞસ્તાયતે સપ્ત હોતા તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૬ ॥
 યસ્મિન્નૃચઃ સામ યજૂઃ ૨ પિ યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિવારાઃ ।
 યસ્મિન્શ્ચિત્ત ૨ સર્વમોતં પ્રજાનાં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૭ ॥
 સુષારથિરશ્વાનિવ યન્મનુષ્યાન્નેનાયતેઽધીશુભિર્વાજિનઽદૃશ ।
 હૃત્પ્રતિષ્ઠં યદગ્નિરં જવિષ્ઠં તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૮ ॥

-યજુઃ ૦ અં ૩૪. મં ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ ॥

હે અગ્ને ! અર્થાત્ પ્રકાશસ્વરૂપ પરમેશ્વર આપની કૃપાથી વિદ્યાન, જ્ઞાનીઓ તથા પોગીઓ જે બુદ્ધિની ઉપાસના કરે છે, તે જ બુદ્ધિથી યુક્ત અમને આ વર્તમાન સમયમાં બુદ્ધિમાન આપ કરો. ॥૧॥

આપ પ્રકાશસ્વરૂપ છો. કૃપા કરી મારામાં પણ પ્રકાશ સ્થાપન કરો. આપ અનન્ત પરાક્રમ યુક્ત છો માટે મારામાં પણ કૃપા કટાક્ષથી પૂર્ણ પરાક્રમ આપો. આપ અનન્ત બલયુક્ત છો એથી મારામાં પણ બલ પારજી કરાવો. આપ અનન્ત સામર્થ્યયુક્ત છો, મને પણ પૂર્ણ સામર્થ્ય આપો. આપ દુષ્ટ કામ અને દુષ્ટ ઉપર ક્રોધ કરનાર છો, મને પણ તેવો જ કરો. આપ નિન્દા, સ્તુતિ અને સ્વ-અપરાધીઓના સહન કરનાર છો, કૃપાથી મને પણ તેવો જ કરો ॥૨॥

હે દયાનિધે ! આપની કૃપાથી મારું મન જાગ્રત અવસ્થામાં દૂર દૂર જાય છે તથા દિવ્યગુણયુક્ત રહે છે, અને તે જ મારું મન હું સૂતાં હોઉં ત્યારે કે સ્વપ્નમાં દૂર દૂર જવા સમાન વ્યવહાર કરે છે. સર્વ પ્રકાશકોનું પ્રકાશક એવું એક એ મારું મન શિવસંકલ્પ અર્થાત્ પોતાને અને અન્ય પ્રાણીઓને અર્થે કલ્યાણનો સંકલ્પ કરનારું થાય અને કોઈની હાનિ કરવાની ઇચ્છા યુક્ત કદી પણ ન થાય. ॥૩॥

હે સર્વાન્તર્યામી ! જેથી કર્મ કરનારા ધૈર્યયુક્ત વિદ્વાન્ લોકો યજ્ઞ અને યુદ્ધાદિમાં કર્મ કરે છે, જે અપૂર્વ સામર્થ્યયુક્ત, પૂજનીય અને પ્રજ્ઞાની અંદર રહેનારું છે, તે મારું મન ધર્મ કરવાની ઇચ્છાયુક્ત થઈને અધર્મને સર્વથા છોડી દે. ॥૪॥

જે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને બીજાને ચેતનનાર નિશ્ચયાત્મકવૃત્તિ છે અને જે પ્રજ્ઞાઓની અંદર પ્રકાશયુક્ત અને નાશરહિત છે, જેના વિના કોઈ કાંઈ પણ કર્મ કરી શક્તો નથી, એ મારું મન શુદ્ધ ગુણોની ઇચ્છા કરી દુષ્ટ ગુણોથી પૃથક રહે. ॥૫॥

હે જગદીશ્વર ! જેથી સર્વ યોગી લોક એ સર્વ ભૂત, ભવિષ્યત્, વર્તમાન વ્યવહારોને જાણે છે અને જે નાશરહિત જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે મળીને સર્વ પ્રકારે ત્રિકાલજ કરે છે, જેની અંદર જ્ઞાન અને ક્રિયા છે, જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, બુદ્ધિ અને આત્માયુક્ત રહે છે, તે યોગરૂપ યજ્ઞને જે વડે વધારે છે, તે મારું મન યોગ-વિજ્ઞાનયુક્ત થઈ અવિદ્યાદિ કલેશોથી પૃથક રહે. ॥૬॥

હે પરમ વિદ્વાન્ પરમેશ્વર ! આપની કૃપાથી મારા મનમાં-જેમ રથની મધ્યમાં પરીની અંદર આરા લાગેલા રહે છે તેમ-ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અધર્વવેદ પણ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે અને જેમાં સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક, પ્રજ્ઞના સાક્ષી ચિત્ત ચેતન વિદિત થાય છે તે મારું મન અવિદ્યાનો અભાવ કરી સદા વિદ્યાપ્રિય

રહો. ૧૭।

હે સર્વનિયન્તા ઈશ્વર ! જે મારું મન, રસ્તીથી ઘોડા સમાન અથવા ઘોડાના નિયન્તા સારથિ સમાન મનુષ્યોને અત્યન્ત અહીં-તહીં ડોલાવે છે, અને જે હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત ગતિમાન અને અત્યન્ત વેગવાળું છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને અધર્માચરણથી રોકી ધર્મપથમાં સદા ચલાવ્યા કરે, એવી મારા પર કૃપા કરો. ॥૮॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान ।

युयोध्यस्मज्जુहुराणमेनो भूयिष्ठं ते नमऽउक्तिं विधेम ॥९॥

યજુઃ અં ૪૦ મં ૧૬ ॥

હે સુખના દાતા ! સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ સર્વના જ્ઞાણનારા પરમાત્માનું ! આપ અમને શ્રેષ્ઠ માર્ગથી સમ્પૂર્ણ પ્રજ્ઞાનોને પ્રાપ્ત કરાવો અને જે અમારામાં કુટિલ, પાપાચરણરૂપ માર્ગ છે તેથી પૃથક્ કરો. એટલા માટે અમે લોકો નમ્રતાપૂર્વક આપની ઘણી સ્તુતિ કરીએ છીએ કે આપ અમને પવિત્ર કરો. ૧૮॥

मा नां महान्तमुत मा नोऽअर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम्।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वोरुद्र रीरिषः ॥१॥ -यज० अ० ૧૬.મં ૧૫॥

હે રુદ્ર ! (દુષ્ટોને પાપનાં દુઃખસ્વરૂપ ફળ આપીને રડાવનાર પરમેશ્વર!) આપ અમારા નાના-મોટા લોકો, ગર્ભ, માતા, પિતા અને પ્રિય બન્ધુવર્ગ તથા શરીરોનું હનન કરવાને પ્રેરિત ન કરો. એવા માર્ગે અમને ચલાવો કે જેથી અમે આપના દણ્ડનીય ન થઈએ. ૧૯

असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ॥

-જાતપથ જ્ઞાં (૧૪. ૩. ૧.૩૦)

હે પરમગુરો પરમાત્માનું ! આપ અમને અસત્માર્ગથી પૃથક્ કરી સત્માર્ગમાં પ્રાપ્ત કરો. અવિદ્યાન્ધકારથી છોડાવી વિદ્યારૂપ સૂર્યને પ્રાપ્ત કરાવો અને મૃત્યુરોગથી પૃથક્ કરીને મોક્ષના આનન્દરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત કરાવો. અર્થાત્ જે જે ઘોષ કે દુર્ગુણથી પરમેશ્વર અને પોતાને પણ પૃથક્ માનીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તે વિધિ-નિષેધ-મુખ હોવાથી સગુણ-નિર્ગુણ પ્રાર્થના કહેવાય છે.

જે મનુષ્ય જે વાતની પ્રાર્થના કરે છે, તેણે તેજ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. અર્થાત્ જેમ સર્વોત્તમ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે, તેને માટે પોતાનાથી જેટલો પ્રયત્ન થઈ શકે, તેટલો કર્યા કરવો અર્થાત્ પોતાના પુરુષાર્થ ઉપરાંત પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે.

એવી પ્રાર્થના કદી ન કરવી જોઈએ અને ન પરમેશ્વર તેનો સ્વીકાર કરે છે; જેમ કે હે પરમેશ્વર ! આપ મારા શત્રુઓનો નાશ, મને સૌથી મોટો, મારી જ પ્રતિષ્ઠા અને મારે આપીન સૌ થઈ જાય ઇત્યાદિ. કેમકે જ્યારે ઉભય શત્રુ અન્યોન્યના નાશ માટે પ્રાર્થના કરે તો શું પરમેશ્વર બેઉનો નાશ કરે? જો કોઈ કહે કે જેનો પ્રેમ અધિક તેની પ્રાર્થના સફળ થઈ જાય, ત્યારે એમ કહી શકીએ છીએ કે જેનો પ્રેમ ન્યૂન હોય, તેના શત્રુનો ન્યૂન નાશ થવો જોઈએ. આવી મૂર્ખતાની પ્રાર્થના કરતાં કરતાં કોઈ એવી પણ પ્રાર્થના કરશે કે - હે પરમેશ્વર ! આપ અમને રોટલી બનાવી ખવડાવો, મકાનમાં વાસીદું કાઢો, વસ્ત્ર ઘોઈ આપો અને ખેતીવાડી પણ કરી આપો ! આ પ્રકારે જે પરમેશ્વરને ભરોસે આજસુ થઈ બેસી રહે છે તે મહામૂર્ખ છે. કેમકે પરમેશ્વરની પુરુષાર્થ કરવાની જે આજ્ઞા છે, તેને જે કોઈ તોડશે, તે સુખ કદી નહીં પામે. જેમ કે :-

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छ २ समाः ॥२॥ -यजुः अ० ૪૦. મં ૨ ॥

પરમેશ્વર આજ્ઞા કરે છે કે મનુષ્યે સો વર્ષ પર્યન્ત અર્થાત્ જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી કર્મ કરતાં કરતાં

જીવવાની ઈચ્છા કરવી, આળસુ કદી ન થવું.

જુઓ ! સૃષ્ટિમાં જેટલાં પ્રાણી-અપ્રાણી છે, તે સર્વ પોતપોતાનાં કર્મ અને યત્ન કરતાં જ રહે છે. જેમ પિપીલિકા-કીડી આદિ જીવો સદા પ્રયત્ન કરતા, પૃથ્વી આદિ સદા ફરતા અને વૃક્ષાદિ સદા વધતાં-ઘટતાં રહે છે, તેમ એ દૃષ્ટાંત મનુષ્યોએ પણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. જેમ પુરુષાર્થ કરનારા પુરુષને અન્ય પણ સહાય કરે છે, તેમ ધર્મથી પુરુષાર્થ પુરુષને ઈશ્વર પણ સહાય કરે છે. જેમ કામ કરનાર પુરુષને ભૂત્ય કહે છે અને અન્ય આળસુને નહીં. જોવાની ઈચ્છા કરનારને અને આંખોવાળાને જોવડાવે છે, આંધળાને નહીં.

એ જ પ્રકારે પરમેશ્વર પણ સૌને ઉપકાર કરવાની પ્રાર્થનામાં સહાયક થાય છે પણ હાનિકારક કર્મમાં નહી. જે કોઈ ગોળ મીઠો છે, તેને તેમ બોલ્યા કરે, તેથી તેનો સ્વાદ કદી પણ મામ થતો નથી, પણ જે યત્ન કરે છે તેને વહેલાં કે મોડાં ગોળ મળી જ જાય છે.

હવે ત્રીજી ઉપાસના :-

સમાધિનિર્ઘૃતમલસ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્યાત્પનિ યત્સુખં ભવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિગ તદા સ્વચન્તદન્તઃ કાળેન ગૃહ્યતે ॥

આ ઉપનિષદ્ (મૈત્રાયણિ ૦ ૪. ૪. ૧)નું વચન છે. જે પુરુષના અવિદ્યાદિ મલ સમાપિન્ના યોગથી નષ્ટ થઈ ગયા છે, અને જેણે આત્મસ્થ થઈ પરમાત્મામાં ચિત્ત લગાડ્યું છે, તેને જે પરમાત્માના યોગનું સુખ થાય છે, તે વાણીથી વર્ણવી શકાતું નથી. કારણ કે તે આનન્દને તો જીવાત્મા પોતાના અન્તઃકરણથી ગ્રહણ કરે છે.

ઉપાસના શબ્દનો અર્થ સમીપસ્થ થવું છે. અષ્ટાંગ યોગથી પરમાત્માના સમીપસ્થ થવા માટે અને તેને સર્વવ્યાપી, સર્વાન્તર્યામીરૂપથી પ્રત્યક્ષ કરવા માટે જે-જે કામ કરવાં જરૂરી છે, તે-તે બધાં કરવાં જોઈએ. અર્થાત્ :-

તત્પ્રાર્હિસાસત્યાસ્તેયઘ્નઘ્નચર્યાપરિગ્રહ યમાઃ ॥ -(યોગશા ૦ સાધનપાદે સૂ ૦ ૩૦)

ઈત્યાદિ પાતંજલ યોગશાસ્ત્રનાં સૂત્ર છે.

જે ઉપાસનાનો પ્રારંભ કરવા ઈચ્છે તેને માટે એ જ આરંભ છે કે તે કોઈ સાથે વેર ન રાખે, સર્વદા સૌ સાથે પ્રીતિ કરે. સત્ય બોલે. મિથ્યા કદી ન બોલે. ચોરી ન કરે. સત્ય વ્યવહાર કરે. જિતેન્દ્રિય રહે. લમ્પટ ન થાય. નિરભિમાની રહે અને અભિમાન કદી ન કરે. આ પાંચ પ્રકારના યમ વળી ઉપાસના યોગનું પ્રથમ અંગ છે.

શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ યોગસૂ ૦ ॥

રાગ, દ્વેષનો ત્યાગ કરી અંદરથી અને જળાદિ વડે બહારથી પવિત્ર રહેવું. ધર્મથી પુરુષાર્થ કરવામાં લાભથી પ્રસન્નતા ન કરવી અને હાનિથી અપ્રસન્નતા ન કરવી, પણ પ્રસન્ન થઈ આલસ્ય છોડી સદા પુરુષાર્થ કર્યા કરવો. સદા દુઃખ સુખોનું સહન અને ધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું, અધર્મનું નહીં. સર્વદા સત્ય શાસ્ત્રોને ભણવાં-ભણાવવાં, સત્પુરુષોનો સજ્જ કરવો અને “ઓશ્મ” આ એક પરમાત્માના નામનો અર્થ વિચાર કરવો તથા નિત્યપ્રતિ જપ કર્યા કરવો, પોતાના આત્માને પરમેશ્વરની આજ્ઞાનુકૂલ સમર્પિત કરી દેવો-એ પાંચ પ્રકારના નિયમો મળીને ઉપાસનાયોગનું બીજું અંગ કહેવાય છે. એ પછી આગળ બીજાં છ અંગ છે તે યોગશાસ્ત્રમાં કે ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકા*માં જોઈ લેવા.

જ્યારે ઉપાસના કરવા ઈચ્છે ત્યારે એકાન્ત શુદ્ધ દેશમાં જઈને, આસન લગાવી, પ્રાણાયામ કરી, બાહ્ય

* ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકાના ઉપાસના વિષયમાં એનું વર્ણન છે. ર. સ.

ચિયયોથી ઇન્દ્રિયોને રોકી, મનને નાભિપ્રદેશમાં કે હૃદય, ક્ષુઠ, નેત્ર, શિખા અથવા પીઠના મધ્ય હાડમાં કોઈ સ્થાન પર સ્થિર કરી, પોતાના આત્માનું અને પરમાત્માનું વિવેચન કરી, પરમાત્મામાં મગ્ન થઈને સંયમી થાય.

જ્યારે કોઈ પણ એ સાધનો કરે છે, ત્યારે તેનો આત્મા અને અંતઃકરણ પવિત્ર થઈ સત્યથી પૂર્ણ થઈ જાય છે. નિત્યપ્રતિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન વધારીને મુક્તિ પર્યંત પહોંચી જાય છે. જે આઠ પ્રહરમાં એક ઘડીભર પણ આ પ્રકારે ધ્યાન કરે છે તે સદા ઉત્થતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

અહીં સર્વજ્ઞાદિ ગુણો સહિત પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી તે 'સગુણ' અને દેષ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શાદિ, ગુણોથી પૃથક્ માની અતિ સૂક્ષ્મ આત્માની અંદર બહાર વ્યાપક પરમેશ્વરમાં દંઢ સ્થિત થઈ જવું, તે 'નિર્ગુણ' ઉપાસના કહેવાય છે.

એનું કળ-જેમ શીતથી પીડિત પુરુષ અગ્નિ પાસે જવાથી શીતથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તેમ પરમેશ્વરની સમીપ પ્રાપ્ત થવાથી, સર્વ દોષ દુઃખ છૂટીને પરમેશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવના જેવા જીવાત્માના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પવિત્ર થઈ જાય છે. એટલા માટે પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના અવશ્ય કરવી જોઈએ. એથી એનું કળ પૃથક્ થશે. પરંતુ આત્માનું બળ એટલું વધશે કે પર્વત સમાન દુઃખ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ ગભરાશે નહીં, અને બધાંને સહન કરી શકશે; એ શું નાની વાત છે ? અને જે પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના નથી કરતા તે કૃતઘ્ન અને મહામૂર્ખ પણ હોય છે. કેમકે જે પરમાત્માએ આ જગતના સર્વ પદાર્થો જીવોના સુખ માટે આપી રાખ્યા છે, તેનો ગુણ ભૂલી જવો, ઈશ્વરને પણ ન માનવો, એ કૃતઘ્નતા અને મૂર્ખતા છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે પરમેશ્વરને શ્રોત્ર, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો નથી ત્યાર પછી તે ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે છે ?

ઉત્તર - અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા પર્યત્યચક્ષુઃ સ શ્રુણોત્યકર્ણઃ ।

સ વેતિ વિશ્વં ન ચ તસ્યાસ્તિ લેતા તમાદુરગ્ધં પુરુષં પુરણમ્ ॥ ૧ ॥

આ ઉપનિષદ (શ્લોકાં અ. ૩. મં. ૧૧)નું વચન છે. પરમેશ્વરના હાથ નથી, પરંતુ પોતાના શક્તિરૂપ હાથથી સર્વનું રચન અને ઋહણ કરે છે, પગ નથી, પરંતુ વ્યાપક હોવાથી સર્વથી અધિક વેગવાન, ચક્ષુનું ગોલક નથી પરંતુ સર્વને યથાવત્ જુએ છે, શ્રોત્ર નથી તથાપિ સર્વની વાતો સાંભળે છે, અંતઃકરણ નથી પરંતુ સર્વ જગતને જાણે છે. અને એને અવધિ સહિત જ્ઞાનનાર કોઈ પણ નથી. એને જ સનાતન, સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સર્વમાં પૂર્ણ હોવાથી પુરુષ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના કામ પોતાના સામર્થ્યથી કરે છે.

પ્રશ્ન - એને ઘણા મનુષ્યો નિષ્ક્રિય અને નિર્ગુણ કહે છે ?

ઉત્તર - ન તસ્ય કાર્ય્ય કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશ્ચાધ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે ।

પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવત્ક્રિયા ચ ॥

આ ઉપનિષદ (શ્લોકાં અ. ૬. મં. ૮)નું વચન છે. પરમાત્માથી તદ્રૂપ કોઈ કાર્ય નથી અને તેને કરણ અર્થાત્ સાધકતમ એવું બીજું કોઈ અપેક્ષિત નથી. ન કોઈ એના તુલ્ય અને ન કોઈ અધિક છે. સર્વોત્તમશક્તિ અર્થાત્ જેમાં અનન્તજ્ઞાન, અનન્તબલ, અને અનન્ત ક્રિયા છે. તે સ્વાભાવિક અર્થાત્ સહજ (રીતે) તેમાં સાંભળવામાં આવે છે. જો પરમેશ્વર નિષ્ક્રિય હોત, તો જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ન કરી શકત.

એથી એ વિભુ છતાં ચેતન હોવાથી એનામાં ક્રિયા પણ છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે એ ક્રિયા કરતા હશે ત્યારે તે ક્રિયા અન્તન થતી હશે કે અનન્ત ?

ઉત્તર - જેટલા દેશ કાલમાં ક્રિયા કરવી ઉચિત સમજે છે, તેટલા જ દેશ કાલમાં ક્રિયા કરે છે. ન અધિક કે ન ન્યૂન, કેમકે એ વિદ્વાન છે.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર પોતાનો અન્ત જાણે છે કે નહીં ?

ઉત્તર - પરમાત્મા પૂર્ણ જ્ઞાની છે. કેમકે 'જ્ઞાન' તેને કહે છે કે જેના દ્વારા જેવું હોય તેવું જાણવું; અર્થાત્ જે પદાર્થ જે પ્રકારનો હોય, તેને તે જ પ્રકારે જાણવો એનું નામ 'જ્ઞાન' છે. જ્યારે પરમેશ્વર અનન્ત છે, ત્યારે તેને અનન્ત જ જાણવો એ જ્ઞાન છે, એથી વિરુદ્ધ અજ્ઞાન છે. અર્થાત્ અનન્તને સાન્ત અને સાન્તને અનન્ત જાણવો એ 'બ્રહ્મ' કહેવાય છે. અર્થાર્થદર્શનં જ્ઞાનમિતિ ॥ જેનો જેવો ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ હોય, તે પદાર્થને તેવો જ જાણીને માનવો એ જ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એથી ઊલટું અજ્ઞાન. એટલા માટે :-

ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ॥ -યોગસૂં (સમાધિ ૦ ૨૪)

જે અવિદ્યાદિ ક્લેશ, કુશલ-અકુશલ, ઈષ્ટ-અનિષ્ટ અને મિશ્ર ફળદાયક કર્મોની વાસનાથી રહિત છે, તે સર્વ જીવોથી વિશેષ 'ઈશ્વર' કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - ईश्वरસिद्धे: ॥ ૧ ॥

પ્રમાણાભાવાન્ન તત્ત્વસિદ્ધિ: ॥ ૨ ॥

સમ્બન્ધાભાવાન્નનુમાનમ્ ॥ ૩ ॥ -સાંખ્યસૂં (૧. ૧૨; ૫. ૧૧-૧૨)

પ્રત્યક્ષથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ થતી નથી. ॥૧॥ કેમકે જ્યારે એની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ જ નથી, તો અનુમાનાદિ પ્રમાણો ઘટી શકતાં નથી. ॥૨॥ અને વ્યાપ્તિ સમ્બન્ધ ન હોવાથી અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. પુનઃ પ્રત્યક્ષાનુમાન ન હોવાથી શબ્દ પ્રમાણ આદિ પણ ઘટી શકતાં નથી. એ કારણથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ॥૩॥

ઉત્તર - અહીં ઈશ્વરની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી અને ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ પણ નથી અને પુરુષથી વિલક્ષણ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી પરમાત્માનું નામ પુરુષ છે અને શરીરમાં શયન કરવાથી જીવનું પણ નામ પુરુષ છે, કારણ કે એ જ પ્રકરણમાં કહ્યું છે :-

પ્રધાનશક્તિયોગાચ્છેત્સદ્ગુણિ: ॥ ૧ ॥ સત્તામાત્રાચ્છેત્ સર્વૈશ્વર્યમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રુતિરપિ પ્રધાનકાર્યત્વમ્ ॥ ૩ ॥ -સાંખ્યસૂં (૫. ૮, ૯, ૧૨) ॥

જો પુરુષને પ્રધાન શક્તિનો યોગ હોય, તો પુરુષમાં સંગાપત્તિ થઈ જાય, અર્થાત્ જેમ પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ સાથે મળીને કાર્યરૂપમાં સંધાત થઈ છે, તેમ પરમેશ્વર પણ સ્થૂળ થઈ જાય. માટે પરમેશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી, કિન્તુ નિમિત્ત કારણ છે. ॥૧॥ જો ચેતનથી જગતની ઉત્પત્તિ હોય, તો જેમ પરમેશ્વર સમગ્ર, ઐશ્વર્યયુક્ત છે, તેમ સંસારમાં પણ સર્વૈશ્વર્યનો યોગ હોવો જોઈએ, તે નથી. માટે પરમેશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી, કિન્તુ નિમિત્ત કારણ છે. ॥ ૨ ॥ કેમકે ઉપનિષદ પણ પ્રધાનને જ જગતનું ઉપાદાન કારણ કહે છે. ॥ ૩ ॥ જેમ કે :-

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં બ્રહ્વીઃ પ્રજાઃ સુજમાનાં સ્વરૂપાઃ ॥

આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ (૪. ૫) નું વચન છે. જે જન્મ રહિત સત્ત્વ, રજ, તમોગુણરૂપ પ્રકૃતિ છે, તે જ સ્વરૂપાકારથી બહુ પ્રજારૂપ થઈ જાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ પરિણામિની હોવાથી અવસ્થાન્તર થઈ જાય છે, અને પુરુષ અપરિણામી હોવાથી તેનું અવસ્થાન્તર થઈ અન્ય રૂપને કદી પ્રાપ્ત થતો નથી. સદા ફૂટરથ,

નિર્વિકાર રહે છે. અને પ્રકૃતિ સૃષ્ટિમાં સવિકાર અને પ્રલયમાં નિર્વિકાર રહે છે.

એટલા માટે જે કોઈ કપિલાચાર્યને અનીશ્વરવાદી કહે છે, એમ જાણો કે તેજ અનીશ્વરવાદી છે, કપિલાચાર્ય નહીં. તથા મીમાંસાના ધર્મ-ધર્મીશ્વી; 'ઈશ્વર'થી વૈશેષિક અને ન્યાય પણ બ્રાહ્મણી અનીશ્વરવાદી નથી. કેમકે સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મયુક્ત અને - અતતિ સર્વત્ર વ્યાપ્નોતીત્યાત્મા ॥ જે સર્વત્ર વ્યાપક અને સર્વજ્ઞાદિ ધર્મયુક્ત સર્વ જીવોના અત્મા છે, તેને મીમાંસા, વૈશેષિક અને ન્યાય ઈશ્વર માને છે.

પ્રશ્ન - ઈશ્વર અવતાર લે છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં. કેમકે અજ એકપાત્ (૩૪. ૫૩) સ પર્યગાચ્છુક્રમકાયમ્ (૪૦. ૮) આ યજુર્વેદનાં વચન છે. ઈત્યાદિ વચનોથી પરમેશ્વર જન્મ લેતો નથી.

પ્રશ્ન - યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્તાનિર્ભવતિ ભારત ।

અધ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સ્જામ્યહમ્ ॥ ષઃ ગીઃ (૪. ૭) ॥

શ્રીકૃષ્ણજી કહે છે કે 'જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું શરીર ધારણ કરું છું.'

ઉત્તર - એ વાત વેદવિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાણ નથી. પણ એમ થઈ શકે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે ધર્માત્મા અને ધર્મની રક્ષા કરવા ઈચ્છતા હતા, તેથી હું યુગ યુગમાં જન્મ લઈને શ્રેષ્ઠોની રક્ષા અને દુષ્ટોનો નાશ કરું, એમ કહે તો કાંઈ દોષ નથી. કેમકે પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ ॥ પરોપકાર માટે સત્પુરુષોનાં તન-મન-ધન હોય છે, તેમ છતાં તેથી શ્રીકૃષ્ણ કાંઈ ઈશ્વર થઈ શકતા નથી.

પ્રશ્ન - જો એમ છે તો સંસારમાં ઈશ્વરના ચોવીસ અવતાર થાય છે અને તેમને ઈશ્વરના અવતાર છે એમ કેમ માને છે ?

ઉત્તર - વેદાર્થ ન જાણવાથી સમ્પ્રદાયી લોકોના બહેકાવવાથી અને પોતે જાતે અવિદ્યાનું હોવાથી ભ્રમ જાળમાં ફસીને, આવી આવી અપ્રાણાણિક વાતો કરે છે અને માને છે.

પ્રશ્ન - જો ઈશ્વર અવતાર ન લે તો કંસ રાવણાદિ દુષ્ટોનો નાશ કેમ થઈ શકે ?

ઉત્તર - પ્રથમ જે જન્મ્યો છે તે અવશ્ય મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે ઈશ્વર અવતારશરીર ધારણ કર્યા વિના જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે, તેની સમક્ષ કંસ રાવણાદિ એક કીડીની સમાન પણ નથી. તે સર્વવ્યાપક હોવાથી કંસ રાવણાદિના શરીરોમાં પણ પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યો છે. જ્યારે ચાહે ત્યારે મર્મચ્છેદન કરી નાશ કરી શકે છે. વારુ, એ અનન્ત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત પરમાત્માને એક ક્ષુદ્ર જીવને મારવા માટે જન્મ મરણયુક્ત કહેનારને મૂર્ખામી સિવાય બીજી કોઈ વિશેષ ઉપમા મળી શકે ?

વળી જો કોઈ એમ કહે કે ભક્તજનોના ઉદ્ધાર કરવા માટે જન્મ લે છે, તો તે પણ સત્ય નથી. કેમકે જે ભક્તજન ઈશ્વરાજાનુકૂળ ચાલે છે, તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું પૂરું સામર્થ્ય ઈશ્વરમાં છે. પૃથ્વી, સૂર્ય, ચન્દ્રાદિ જગતને બનાવવા, ધારણ અને પ્રલય કરવારૂપ કર્મો કરતાં કંસ કે રાવણાદિનો વધ કરવો અને ગોવર્ધનાદિ પર્વતોને ઊંચકવો એ શું ઈશ્વરને માટે મોટાં કર્મો છે ? જો કોઈ આ સૃષ્ટિમાં પરમેશ્વરનાં કર્મોનો વિચાર કરે તો "ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ" ઈશ્વરના જેવો કોઈ નથી, અને યશં પણ નહીં.

તેમજ યુક્તિથી પણ ઈશ્વરનો જન્મ સિદ્ધ થતો નથી. જેમ કોઈ અનન્ત આકાશને કહે કે ગર્ભમાં આવ્યું કે મુઠ્ઠીમાં પકડી લીધું તો એમ કહેવું કદી સાચું થઈ શકતું નથી. કેમકે આકાશ અનન્ત અને સર્વમાં વ્યાપક છે, એથી આકાશ બહાર આવતું નથી કે અંદર જતું નથી. તેમ પરમાત્મા અનન્ત અને સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનું આવવું જવું કદી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

જવું કે આવવું તો ત્યાં થઈ શકે છે કે જ્યાં કંઈ ન હોય. શું પરમેશ્વર ગર્ભમાં વ્યાપક ન હતો કે તે કહીથી ત્યાં આવ્યો ? અને બહાર ન હતો કે અન્દરથી નીકળ્યો ? આમ ઈશ્વરના વિષયમાં કહેવું અને માનવું એ વિદ્યાહીનો વિના કોણ કહી અને માની શકશે ? એટલા માટે પરમેશ્વરનું જવું-આવવું, જન્મ-મરણ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. આથી “ઈસુ” આદિ પણ ઈશ્વરના અવતાર નથી એમ સમજી લેવું. કેમકે રાગ, ક્રોધ, લુપ્તા, તૃષ્ણા, ભય, શોક, દુઃખ, સુખ, જન્મ, મરણ આદિ ગુણયુક્ત હોવાથી તેઓ મનુષ્ય હતા.

પ્રશ્ન - ઈશ્વર પોતાના ભક્તોનાં પાપ ક્ષમા કરે છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં. કેમકે જો પાપ ક્ષમા કરે તો તેમનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય, અને સર્વ મનુષ્ય મહાપાપી થઈ જાય. કેમકે ક્ષમાનો વાત સાંભળીને જ તેમને પાપ કરવામાં નિર્ભયતા અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય. જેમ રાજા અપરાધ ક્ષમા કરે, તો લોક ઉત્સાહપૂર્વક અધિકારિક મોટાં મોટાં પાપ કરે. કારણ કે રાજા આપણો અપરાધ ક્ષમા કરશે અને તેથી તેમને ભયોસો પડી જાય છે કે રાજાની આગળ હાથ જોડવા વગેરે ચેષ્ટા કરી આપણા અપરાધની ક્ષમા કરાવી લઈશું અને જે અપરાધ નથી કરતા તે પણ અપરાધ કરવાથી ન ડરીને પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જશે. એટલા માટે સર્વ કર્મોનાં ફળ સથાવત્ આપવાં એ જ ઈશ્વરનું કામ છે, ક્ષમા કરવાનું નહીં.

પ્રશ્ન - જીવ સ્વતન્ત્ર છે કે પરતન્ત્ર ?

ઉત્તર - પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મોમાં સ્વતન્ત્ર અને ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં પરતન્ત્ર છે. “સ્વતન્ત્રઃ કર્તા ॥” આ પાશ્વિનીય વ્યાકરણનું સૂત્ર છે. જે સ્વતન્ત્ર અર્થાત્ સ્વાધીન છે, તે જ કર્તા છે.

પ્રશ્ન - સ્વતન્ત્ર કોને કહો છો ?

ઉત્તર - જેને આધીન શરીર, પ્રાણ, ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણાદિ હોય. જો સ્વતન્ત્ર ન હોય તો તેને પાપ-પુણ્યનાં ફળ કદી પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. કેમકે જેમ ભૂત્ય સ્વામી અને સેના, સેનાપ્ત્યક્ષની આજ્ઞા અથવા પ્રેરણાથી યુદ્ધમાં અનેક પુરુષોને મારીને પણ અપરાધી બનતા નથી, તેમ પરમેશ્વરની પ્રેરણા અને આધીનતાથી કામ સિદ્ધ થાય તો, જીવને પાપ કે પુણ્ય નહીં લાગે તે ફળનો ભાગી પ્રેરક પરમેશ્વર થાય. નરક-દુઃખ, સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિ પણ પરમેશ્વરને જ થાય.

જેમ કોઈ મનુષ્યે શસ્ત્ર વિશેષથી કોઈને મારી નાખ્યો, તો તે મારનારો પકડાય છે અને તે જ દણ્ડનીય થાય છે, શસ્ત્ર નહીં, તેમ પરાધીન જીવ પાપ-પુણ્યનો ભાગી નહીં થઈ શકે. એટલા માટે પોતાના સામર્થ્યાનુકૂળ કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતન્ત્ર છે. પરન્તુ જ્યારે તે પાપ કરી રહે છે ત્યારે ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં પરાધીન થઈને પાપનું ફળ ભોગવે છે. એટલા માટે કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતન્ત્ર અને પાપનું દુઃખરૂપ ફળ ભોગવવામાં પરતન્ત્ર હોય છે.

પ્રશ્ન - જો પરમેશ્વર જીવને ન બનાવત અને સામર્થ્ય ન આપત તો જીવ કાંઈ પણ કરી શકત નહીં, એટલા માટે પરમેશ્વરની જ પ્રેરણાથી જીવ કર્મ કરે છે.

ઉત્તર - જીવ કદી ઉત્પન્ન થયો જ નથી. એ તો અનાદિ છે. જેમ ઈશ્વર અને જગતનું ઉપાધાન કારણ નિત્ય છે. અને જીવનું શરીર તથા ઈન્દ્રિયોનું ગોલક એ પરમેશ્વરનાં બનાવેલાં છે, પરન્તુ એ સર્વ જીવને આધીન છે. જે કોઈ મન, વચન અને કર્મથી પાપ-પુણ્ય કરે છે, તે જ તેનો ભોક્તા છે, ઈશ્વર નથી.

જેમ કોઈ કારીગરે પહાડમાંથી લોઢું કઢાડ્યું, એ લોઢું કોઈ વ્યાપારીએ લીધું, એની દુકાનેથી લુહારે લઈ તલવાર બનાવી અને તેની પાસેથી કોઈ સિપાઈએ તે લઈ લીધી અને પછી કોઈને એથી મારી નાખ્યો.

હવે અહીં જેમ એ લોહું ઉત્પન્ન કરનારને, તેનાથી તલવાર બનાવનારને અથવા તલવારને પકડીને રાજા દફડ કરતો નથી; કિન્તુ જેણે તલવારથી માર્યો તેને જ દફડ આપે છે. એજ પ્રકારે શરીરાદિની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમેશ્વર તેનાં, કર્મોનો ભોક્તા નથી થતો, કિન્તુ જીવને ભોગાવનાર થાય છે. જો પરમેશ્વર જ કર્મ કરાવે તો કોઈ જીવ પાપ કરે નહીં કેમકે પરમેશ્વર પવિત્ર અને ધાર્મિક હોવાથી કોઈ જીવને પાપ કરવાની પ્રેરણા કરતો નથી. એટલા માટે જીવ પોતાનું કામ કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે. જેમ જીવ સ્વકર્મો કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે, તેમ પરમેશ્વર પણ સ્વકર્મો કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે.

પ્રશ્ન - જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ, ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ કેવાં છે ?

ઉત્તર - બન્ને ચેતનસ્વરૂપ છે, બન્નેનો સ્વભાવ પવિત્ર, અવિનાશી અને ધાર્મિક આદિ છે, પરન્તુ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય, સર્વને નિયમમાં રાખવા, જીવોને પાપ-પુણ્યનાં ફળ આપવાં આદિ પરમેશ્વરનાં ધર્મયુક્ત કર્મ છે. અને સન્તાનોત્પત્તિ, તેમનું પાલન, શિલ્પવિદ્યાદિ શુભ-અશુભ એ જીવનાં કર્મ છે. નિત્યજ્ઞાન, આનન્દ, અનન્ત બળ વગેરે ગુણ ઈશ્વરના છે, અને જીવના ગુણ-

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ व्यास सू० (૧ : ૧ : ૧૦) ॥

પ્રાણાપાનનિમેષોન્મેષજીવનમનોગતીન્દ્રિયાન્તર્વિકારાઃ સુખદુઃખે इच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गाणि ॥

વૈશેષિક સૂત્ર ॥

(ઇચ્છા) પદાર્થોની પ્રાપ્તિની અભિલાષા, (દ્વેષ) દુઃખાદિની અનિચ્છા-વેર, (પ્રયત્ન) પુરુષાર્થ બલ, (સુખ) આનન્દ (દુઃખ) વિલાપ, અપ્રસન્નતા, (જ્ઞાન) વિવેક, જાણવું-એટલું (બન્ને સૂત્રોમાં સરખું) છે. પરન્તુ વૈશેષિકમાં (પ્રાણ) પ્રાણવાયુને બહાર કાઢવો, (અપાન) પ્રાણને બહારથી અંદર લેવો, (નિમેષ) આંખ મીંચવી, (ઝમેષ) આંખ ઉઘાડવી, (જીવન) પ્રાણનું ધારણ કરવું (મન) નિશ્ચય સ્મરણ અને અહંકાર કરવો, (ગતિ) ચાલવું, (ઇન્દ્રિય) સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચલાવવી, (અન્તર્વિકાર) ભિન્ન-ભિન્ન શુધા, તૃષ્ણા, હર્ષ, શોકાદિ યુક્ત થવું (એ વિશેષ છે.). એ જીવાત્મા(ના ગુણો)ના ગુણ પરમાત્માના ગુણોથી ભિન્ન છે. એનાથી જ આત્માની પ્રતીતિ કરવી, કેમકે તે કંઈ સ્થૂલ નથી.

જ્યાં સુધી આત્મા દેહમાં હોય છે ત્યાં સુધી એ ગુણો પ્રકાશિત રહે છે અને જ્યારે શરીર છોડી ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે એ ગુણો શરીરમાં રહેતા નથી. જેના હોવાથી જે હોય અને ન હોવાથી ન હોય, એ ગુણ તેના હોય છે. જેમ દીપ અને સૂર્યાદિના ન હોવાથી પ્રકાશાદિનું ન હોવું અને હોવાથી હોવું છે, તેમ જીવ અને પરમાત્માનું વિજ્ઞાન ગુણ દ્વારા થાય છે.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર ત્રિકાલદર્શી છે, એથી ભવિષ્યની વાતો જાણે છે. એ જેવો નિશ્ચય કરશે, તેમ જીવ તેવું જ કરશે. એથી જીવ સ્વતન્ત્ર નથી. અને ઈશ્વર જીવને દફડ પણ કરી શકતો નથી, કેમકે જેમ ઈશ્વરે સ્વજ્ઞાનથી નિશ્ચિત કર્યું છે, તેમ જ જીવ કરે છે.

ઉત્તર - ઈશ્વરને ત્રિકાલદર્શી કહેવો મૂર્ખતાનું કામ છે. કેમકે જે હતું તે ન રહે તે 'ભૂતકાલ' અને જે ન હતું તે થાય, તે ભવિષ્યકાલ કહેવાય છે. શું ઈશ્વરમાં કોઈ જ્ઞાન થઈને નથી રહેતું તથા ન હતું ને થાય છે ? એટલા માટે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન સદા એકરસ, અખંડિત વર્તમાન રહે છે ભૂત, ભવિષ્ય તો જીવોને માટે છે. હા, જીવોનાં કર્મની અપેક્ષાથી ત્રિકાલજ્ઞતા ઈશ્વરમાં લાગે છે ખરી, પણ તે સ્વતઃ નથી. જેમ સ્વતન્ત્રતાથી જીવ કરે છે, તેમ સર્વજ્ઞતાથી ઈશ્વર જાણે છે; અને જેમ ઈશ્વર જાણે છે, તેમ જીવ કરે છે. અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું જ્ઞાન અને ફળ આપવામાં ઈશ્વર સ્વતન્ત્ર છે, અને જીવ ક્રિયિત્ વર્તમાન અને કર્મ

કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે. ઈશ્વરનું અનાદિ જ્ઞાન હોવાથી, જેવું કર્મનું જ્ઞાન છે, તેવું જ દક્ક દેવાનું પણ જ્ઞાન અનાદિ છે. એ બેઉ જ્ઞાન તેમનાં સત્ય છે. શું કર્મજ્ઞાન સત્ય અને દક્કજ્ઞાન મિથ્યા કદી થઈ શકે છે ? એટલા માટે એમાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી.

પ્રશ્ન - જીવ શરીરમાં ભિન્ન છતાં વિભુ છે કે પરિચ્છિન્ન ?

ઉત્તર - પરિચ્છિન્ન. જે વિભુ હોત તો જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મરણ, જન્મ, સંયોગ, વિયોગ, જવું, આવવું, કદી થઈ શકત નહીં. એટલા માટે જીવનું સ્વરૂપ, અલ્પજ્ઞ, અલ્પ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ છે, અને પરમેશ્વર અતીવ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતર, અનન્ત સર્વજ્ઞ અને સર્વ વ્યાપક સ્વરૂપ છે. માટે જીવ અને પરમેશ્વરનો વ્યાપ્ય-વ્યાપક સમ્બન્ધ છે.

પ્રશ્ન - જે સ્થળમાં એક વસ્તુ હોય છે. તે સ્થળમાં બીજી વસ્તુ રહી શકતી નથી. તેથી જીવ અને ઈશ્વરનો સંયોગ સમ્બન્ધ થઈ શકે છે, વ્યાપ્ય-વ્યાપક નહીં ?

ઉત્તર - એ નિયમ સમાન આકારવાળા પદાર્થોમાં થઈ શકે છે. અસમાન આકૃતિમાં નહીં. જેમ લોહું સ્થૂલ અને અગ્નિ સૂક્ષ્મ હોય છે, તે દારણથી લોહામાં વિદ્યુત્ અગ્નિ વ્યાપક થઈને એક જ અવકાશમાં બન્ને રહે છે, તેમ જીવ પરમેશ્વરથી સ્થૂલ અને પરમેશ્વર જીવથી સૂક્ષ્મ હોવાથી પરમેશ્વર વ્યાપક અને જીવ વ્યાપ્ય છે. જેમ આ વ્યાપ્ય વ્યાપક સમ્બન્ધ ઈશ્વર અને જીવનો છે. તેમ સેવ્ય-સેવક, આધારા-અધેય, સ્વામી-ભૂત્ય, રાજા-મંત્રા અને પિતા-પુત્ર આદિનો પણ સમ્બન્ધ છે.

પ્રશ્ન - બ્રહ્મ અને જીવ જુદા છે કે એક ?

ઉત્તર - જુદા-જુદા છે.

પ્રશ્ન - જે જુદા-જુદા છે તો -

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ॥ ૧ ॥ અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥ ૨ ॥ તત્ત્વમસિ ॥ ૩ ॥ અયમાત્મા બ્રહ્મ ॥ ૪ ॥

વેદોનાં આ મહાવાક્યોનો અર્થ શું છે ?

ઉત્તર - એ વેદવાક્યો જ નથી. કિન્તુ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનાં વચનો છે. અને એમના નામ મહાવાક્યો કોઈ જગ્યાએ સત્યશાસ્ત્રોમાં લખ્યાં નથી. (અહં બ્રહ્માસ્મિ) અર્થાત્ બ્રહ્મ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. (અહમ્) હું (બ્રહ્મ) અર્થાત્ બ્રહ્મસ્થ (અસ્મિ) છું. અહીં “તાત્પર્યોપાધિ” છે. જેમ “મજ્ઞાઃ ક્રોશન્તિ” માંચકો પોકારે છે. અહીં માંચકો જડ છે, એમાં પોકારવાનું સામર્થ્ય નથી, એટલા માટે મંચસ્થ મનુષ્ય પોકારે છે. એમ અહીં પણ જાણવું.

કોઈ કહે કે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મસ્થ છે, પુનઃ જીવને બ્રહ્મસ્થ કહેવામાં શું વિશેષ છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મસ્થ છે, પરન્તુ જેમ સાધર્મ્યયુક્ત નિઃકટસ્થ જીવ છે, તેમ અન્ય નથી અને જીવને બ્રહ્મનું જ્ઞાન અને મુક્તિમાં તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્સમ્બન્ધમાં રહે છે, એટલા માટે જીવનો બ્રહ્મની સાથે જ “તાત્પર્ય” કે “તત્સહ ચરિતોપાધિ” અર્થાત્ બ્રહ્મનો સહચારી તે જીવ છે. એથી જીવ અને બ્રહ્મ એક નથી.

જેમ કોઈ બીજાને કહે કે હું અને તે એક છીએ અર્થાત્ વિરોધી નથી, તેમ જે જીવ સમાધિસ્થ બની, પરમેશ્વરમાં પ્રેમબદ્ધ થઈને નિમગ્ન થાય છે, તે કદી શકે છે કે, હું અને બ્રહ્મ એક અર્થાત્ અવિરોધી એક અવકાશસ્થ છીએ. જે જીવ પરમેશ્વરના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવને અનુકૂળ પોતાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવને કરે છે, તે જ સાધર્મ્ય કરીને બ્રહ્મ સાથે એકતા કહી શકે છે.

પ્રશ્ન - ઠીક, પણ એનો અર્થ કેમ કરશો ? (તત્) બ્રહ્મ (ત્વમ્) તું જીવ (અસિ) છે. હે જીવ !

(ત્વમ્) તું (તત્) તે બ્રહ્મ (અસિ) છે.

ઉત્તર - તમે તત્ શબ્દથી શું લો છો ?

પ્રશ્ન - “બ્રહ્મ”.

ઉત્તર - બ્રહ્મ પદની અનુવૃત્તિ ક્યાંથી લાવ્યા ?

પ્રશ્ન - સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ બ્રહ્મ ॥ આ પૂર્વ વાક્યથી.

ઉત્તર - તમે એ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનું દર્શન પણ નથી કર્યું. જે તે જોયું હોત તો તેમાં બ્રહ્મ શબ્દનો પાઠ જ નથી. આવું અસત્ય કેમ કહેત ? કિન્તુ છાન્દોગ્યમાં તો :- સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ॥ એવો પાઠ છે, ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દ જ નથી.

પ્રશ્ન - તો આપ તત્ શબ્દથી શું લો છો ?

ઉત્તર - સ ય एषोऽणिर्मतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

છાન્દો (૧. ૮. ૭)

તે પરમાત્મા જાણવા યોગ્ય છે, જે આ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અને આ સર્વજગત્ અને જીવનો આત્મા છે. તે જ સત્યસ્વરૂપ અને પોતાના આત્મા પોતે જ છે. હે શ્વેતકેતો મિયપુત્ર ! તદાત્મકસ્તદન્તર્યામી ત્વમસિ ॥ તે પરમાત્મા અન્તર્યામી સાથે તું યુક્ત છે. આ જ અર્થ ઉપનિષદોથી અવિરુદ્ધ છે, કેમકે :-

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् ।

આત્મનોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ।

આ બૃહદારણ્યનું વચન છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહે છે કે હે મૈત્રેયી ! જે પરમેશ્વર આત્મા અર્થાત્ જીવમાં સ્થિત અને જીવાત્માથી ભિન્ન છે, જેને મૂઠ જીવાત્મા નથી જાણતો કે તે પરમાત્મા મારામાં વ્યાપક છે, જે પરમેશ્વરનું જીવાત્મા એ શરીર છે. અર્થાત્ જેમ શરીરમાં જીવ રહે છે તેમ જીવમાં પરમેશ્વર વ્યાપક છે. જીવાત્માથી ભિન્ન રહીને જીવનાં પાપ પુણ્યનો સાક્ષી થઈને તેનાં જ ફલ જીવોને આપી નિયમમાં રાખે છે. તે જ અવિનાશી સ્વરૂપ તારો પાત્ર અન્તર્યામી આત્મા અર્થાત્ તારા અંદરમાં વ્યાપક છે, તેને તું જાણ. ઇત્યાદિ વચનોનો શું કોઈ અન્યથા અર્થ કરી શકે છે ?

“અયમાત્મા બ્રહ્મ” અર્થાત્ સમાધિ દશામાં જ્યારે યોગીને પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે આ જે મારામાં વ્યાપક છે, તે જ બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે. એટલા માટે આજ-કાલના વેદાન્તી જીવ બ્રહ્મની એકતા કરે છે, તે વેદાન્ત શાસ્ત્રને જાણતા નથી.

પ્રશ્ન - अनेनात्मना जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ॥ છં (૬. ૩. ૨) ॥

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥ -તૈત્તિરિયં (બ્રહ્મણં અનુ ૬) ॥

પરમેશ્વર કહે છે કે હું જગત્ અને શરીરને રચીને જગતમાં વ્યાપક અને જીવરૂપ થઈને શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થતો નામ અને રૂપની વ્યાખ્યા કરું. ॥૧॥ પરમેશ્વર આ જગત્ અને શરીરને રચીને તેમાં પોતે જ પ્રવિષ્ટ થયો. ॥૨॥ - ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો બીજો અર્થ કેમ કરી શકશો ?

ઉત્તર - જો તમે પદ, પદાર્થ અને વાક્યાર્થ જાણતા હોત, તો એવો અનર્થ કદી કરત નહીં ! કેમકે અહીં એમ સમજો. એક પ્રવેશ અને બીજો અનુપ્રવેશ અર્થાત્ પશ્ચાત્ પ્રવેશ કહેવાય છે. પરમેશ્વર શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા જીવોની સાથે અનુપ્રવિષ્ટની સમાન થઈને વેદ દ્વારા સર્વ નામ રૂપાદિની વિદ્યાને પ્રકટ કરે છે અને શરીરમાં જીવોને પ્રવેશ કરાવી પોતે જીવની અંદર અનુપ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યો છે. જે તમે અનુ શબ્દનો અર્થ

જાણતા હોત, તો આવો વિપરીત અર્થ કદી કરત નહીં.

પ્રશ્ન - “સોડયં દેવદત્તો ચ ડણકાલે કાશ્યાં દુષ્ટઃ સ ઇદાનીં પ્રાવૃદ્સમયે મથુરાયાં દૃશ્યતે” । અર્થાત્ જે દેવદત્તને મેં ઉષ્ણકાલમાં કાશીમાં દીઠો હતો, તેને જ વર્ષા સમયમાં મથુરામાં જોઉં છું. અહીં કાશી દેશ ઉષ્ણકાળને છોડીને શરીરમાત્રમાં લક્ષ્ય કર્યાથી દેવદત્ત લક્ષિત થાય છે, તેમ આ ભાગ-ત્યાગ-લક્ષણથી ઈશ્વરના પરોક્ષ દેશ, કાલ, માયા, ઉપાધિ અને જીવના એ દેશ, કાલ, અવિદ્યા અને અલ્પજ્ઞતા ઉપાધિ છોડીને ચેતનમાત્રમાં લક્ષ્ય દેવાથી એક જ બ્રહ્મ બન્ને વસ્તુ બન્નેમાં લક્ષિત થાય છે. આ ભાગ-ત્યાગ-લક્ષણ અર્થાત્ કોઈ લેવું, કોઈ છોડવું, જેમ સર્વજ્ઞત્વાદિ વાચ્યાર્થ ઈશ્વરના અને અલ્પજ્ઞત્વાદિ વાચ્યાર્થ જીવના છોડીને ચેતન માત્ર લક્ષ્યાર્થનું મહત્ત્વ કરવાથી અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે. હવે અહીં શું કદી શકશે ?

ઉત્તર - પ્રથમ તમે જીવ અને ઈશ્વરને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ?

પ્રશ્ન - એ બંનેને ઉપાધિજન્ય કલ્પિત હોવાથી અનિત્ય માનીએ છીએ.

ઉત્તર - એ ઉપાધિને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ?

પ્રશ્ન - અમારા મતમાં :-

जीवेशौ च विशुद्धाधिष्ठिभेदस्तु तयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥ १ ॥

कार्योपाधिरस्य जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽविशिष्यते ॥ २ ॥

સંક્ષેપ શારીરિક અને શારીરિકભાષ્યમાં આ કારિકાઓ છે. અમે વેદાન્તી છ પદાર્થો અર્થાત્ એક-જીવ, બીજો-ઈશ્વર, ત્રીજું-બ્રહ્મ, ચોથો-જીવ અને ઈશ્વરનો વિશેષ ભેદ, પાંચમી-અવિદ્યા=અજ્ઞાન અને છઠ્ઠો-અવિદ્યા અને ચેતનનો યોગ એમને અનાદિ માનીએ છીએ. ॥૧॥ પરંતુ એક બ્રહ્મ અનાદિ, અનન્ત અને અન્ય પાંચ અનાદિ સાન્ત છે. જેવોકે પ્રાગભાવ થાય છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન રહે છે, ત્યાં સુધી એ પાંચો રહે છે, અને એ પાંચોનો આદિ વિદિત થતો નથી, એટલા માટે તે અનાદિ અને જ્ઞાન થવા પશ્ચાત્ નષ્ટ થઈ જાય છે, એથી સાન્ત અર્થાત્ નાશવાન કહેવાય છે. ॥૨॥

ઉત્તર - આ તમારા બેઉ શ્લોકો અશુદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યાના યોગ વિના, જીવ અને માયાના યોગ વિના, ઈશ્વર તમારા મતમાં સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે “તચ્ચિત્તોર્યોગઃ ।” જે છઠ્ઠો પદાર્થ તમે ગણ્યો છે, તે રહ્યો નહીં, કેમકે એ અવિદ્યા, માયા, જીવ, ઈશ્વરમાં ચરિતાર્થ થઈ ગયાં, અને બ્રહ્મ તથા માયા અને અવિદ્યાના યોગ વિના ઈશ્વર નથી બનતો, પછી ઈશ્વરને અવિદ્યા અને બ્રહ્મથી પૃથક્ ગણવો વ્યર્થ છે. એથી બે જ પદાર્થ અર્થાત્ બ્રહ્મ અને અવિદ્યા, તમારા મતમાં સિદ્ધ થઈ શકે છે, છ નહીં.

તથા આપના પ્રથમ કાર્યોપાધિ અને કારણોપાધિથી જીવ અને ઈશ્વરનું સિદ્ધ કરવું ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે અનન્ત, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ. સર્વવ્યાપક બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન સિદ્ધ કરો. જો એના એક દેશમાં સ્વાશ્રય અને સ્વવિષયક અજ્ઞાન અનાદિ સર્વત્ર માનશો, તો સર્વ બ્રહ્મ શુદ્ધ નથી થઈ શકતો. અને જ્યારે એક દેશમાં અજ્ઞાન માનશો તો તે પરિચ્છિન્ન હોવાથી અહીં-તહીં આવતો-જતો રહેશે. તો કોઈ દેશના બ્રહ્મને અનાદિ શુદ્ધ જ્ઞાનમુક્ત કહી શકશો નહીં. અને જે અજ્ઞાનની સીમામાં બ્રહ્મ છે, તે અજ્ઞાનને જાણશે. બહાર અને અંદરના બ્રહ્મના ટુકડા થઈ જશે.

જો કહો કે ટુકડા થઈ જાય, બ્રહ્મની શી હાનિ ? તો તે અખણ્ડ નહીં. અને જો અખણ્ડ છે તો અજ્ઞાની નહીં. તથા જ્ઞાનનો અભાવ અથવા વિપરીત જ્ઞાન પણ ગુણ હોવાથી કોઈ દ્રવ્ય સાથે નિત્ય સમ્બન્ધથી રહેશે. જો એમ છે, તો સમવાય સમ્બન્ધ હોવાથી અનિત્ય કદી થઈ શકતો નથી. અને જેમ શરીરના એક દેશ-સ્થળમાં

દંડો થવાથી સર્વત્ર દુઃખ ફેલાઈ જાય છે, તેમ એક દેશમાં અજ્ઞાન, સુખ, દુઃખ અને કલેશોની ઉપલબ્ધિ થવાથી સર્વ બ્રહ્મ દુઃખાદિના અનુભવથી યુક્ત થશે અને સર્વ બ્રહ્મને શુદ્ધ કહી શકશો નહીં.

તેજ રીતે કાર્યોપાધિ અર્થાત્ અન્તાઃકરણની ઉપાધિના યોગથી બ્રહ્મને જીવ માનશો, તો અમે પૂછીએ છીએ કે બ્રહ્મ વ્યાપક છે કે પરિચિત ? જો કહો કે વ્યાપક અને ઉપાધિ પરિચિત છે, અર્થાત્ એકદેશી અને પૃથક્-પૃથક્ છે, તો અન્તાઃકરણ હાલે ચાલે છે કે નહીં ?

ઉત્તર - હાલે ચાલે છે.

પ્રશ્ન - અન્તાઃકરણની સાથે બ્રહ્મ પણ હાલે ચાલે છે, કે સ્થિર રહે છે ?

ઉત્તર - સ્થિર રહે છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે અન્તાઃકરણ જે-જે દેશ-સ્થળને છોડે છે, તે-તે દેશનો બ્રહ્મ અજ્ઞાનરહિત અને જે-જે દેશને પ્રાપ્ત થાય છે તે-તે દેશનો શુદ્ધ બ્રહ્મ અજ્ઞાની બનતો હશે. એમ બ્રહ્મ ક્ષણમાં જ્ઞાની અને ક્ષણમાં અજ્ઞાની થતો રહેશે. એથી મોક્ષ અને બન્ધ પણ ક્ષણભ્રમ થશે. અને જેમ એકે જોયાનું સ્મરણ બીજો કરી શકતો નથી તેમ કાલની જોયેલી-સાંભળેલી વસ્તુ કે વાતનું જ્ઞાન રહી શકતું નથી. કેમકે જે સમયે જોયું, સાંભળ્યું હતું, તે બીજો દેશ અને બીજો કાલ હતો અને જે સમયે સ્મરણ કરે છે તે બીજો દેશ અને કાલ છે.

જો કહો કે બ્રહ્મ એક છે, તો સર્વજ કેમ નહીં ? જો કહો કે અન્તાઃકરણ ભિન્ન ભિન્ન છે, એથી તે પણ ભિન્ન ભિન્ન થઈ જતો હશે, તો પછી તે જડ છે, એમાં જ્ઞાન હોઈ શકે નહીં. જો કહો કે ન કેવળ બ્રહ્મ અને ન કેવળ અન્તાઃકરણને જ્ઞાન થાય છે, કિન્તુ અન્તાઃકરણમાં રહેલા ચિદાત્માસને જ્ઞાન થાય છે, તો પણ ચેતનને જ અન્તાઃકરણ દ્વારા જ્ઞાન થયું, તો તે નેત્ર દ્વારા અત્ય અલ્પજ કેમ છે ? એ ઉપરથી કારણોપાધિ અને કાર્યોપાધિના યોગથી બ્રહ્મને જીવ અને ઈશ્વર બનાવી શકશો નહીં. કિન્તુ ઈશ્વર નામ બ્રહ્મનું છે અને બ્રહ્મથી ભિન્ન અનાદિ, અનુત્પન્ન અને અમૃતસ્વરૂપ જીવનું નામ જીવ છે.

જો તમે કહો કે જીવ ચિદાત્માનું નામ છે તો તે ક્ષણભ્રમ હોવાથી નષ્ટ થઈ જશે, તો પછી મોક્ષનું સુખ કોણ ભોગવશે ? એથી બ્રહ્મ એ જીવ અને જીવ એ બ્રહ્મ કહી થયો નથી, છે નહીં અને થશે નહીં.

પ્રશ્ન - તો “સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્” ■ -છાન્દોગ્ય૦ (૬. ૨. ૧) ॥

અદ્વૈતસિદ્ધિ કેમ થશે ? અમારા મતમાં તો બ્રહ્મથી પૃથક્ કોઈ સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત અવયવોનો ભેદ ન હોવાથી એક બ્રહ્મ જ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે જીવ ભિન્ન છે તો અદ્વૈતસિદ્ધિ કેમ બની શકે છે ?

ઉત્તર - એ ભ્રમમાં પડી કેમ ડરો છો ? વિશેષ-વિશેષણ વિધાનું જ્ઞાન કરો કે એનું શું ફળ છે ? જો કહો કે “વ્યાવર્તકં વિશેષણં ભવતીતિ” વિશેષણ ભેદ કરનાર હોય છે, તો એટલું એ પણ માનો કે “પ્રવર્તકં પ્રકાશકમપિ વિશેષણં ભવતીતિ” વિશેષણ પ્રવર્તક અને પ્રકાશક પણ હોય છે. તો સમજો કે અદ્વૈત વિશેષણ બ્રહ્મનું છે. એમાં વ્યાવર્તક ધર્મ એ છે કે અદ્વૈત વસ્તુ અર્થાત્ જે અનેક જીવ અને તત્ત્વ છે તેથી બ્રહ્મને પૃથક્ કરે છે. અને વિશેષણનો પ્રકાશક ધર્મ એ છે કે બ્રહ્મ એક હોવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમ કે :-

“અસ્મિન્નગરેડ્વિતીયો ધનાઢ્યો દેવદત્તઃ । અસ્યાં સેનાયામદ્વિતીયઃ શૂરવીરો વિક્રમસિંહઃ ।

કોઈએ કોઈને કહ્યું કે આ નગરમાં અદ્વિતીય ધનાઢ્ય દેવદત્ત છે. અને આ સેનામાં અદ્વિતીય શૂરવીર વિક્રમસિંહ છે. એથી એ સિદ્ધ થયું કે દેવદત્ત સદૃશ આ નગરમાં અન્ય ધનાઢ્ય અને આ સેનામાં વિક્રમસિંહ સમાન અન્ય શૂરવીર નથી. ન્યૂન તો છે. અને પૃથ્વી આદિ જડ પદાર્થ તથા પશુ આદિ પ્રાણીઓ અને વૃક્ષાદિ

પણ છે, તેનો નિષેધ નથી થઈ શકતો. તેમ બ્રહ્મ સદૃશ જીવ અથવા પ્રકૃતિ નથી, કિન્તુ ન્યૂન તો છે.

એથી એ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મ સદા એક છે અને જીવ તથા પ્રકૃતિસ્થ તત્ત્વ અનેક છે. તેનાથી ભિન્ન કરીને બ્રહ્મના એકત્વને સિદ્ધ કરનાર અદ્વૈત કે અદ્વિતીય વિશેષણ છે. એથી જીવ અથવા પ્રકૃતિના અને કાર્યરૂપ જગતનો અભાવ અને નિષેધ થઈ શકતો નથી. કિન્તુ એ સર્વ છે, પરન્તુ એ બ્રહ્મ તુલ્ય નથી. એથી ન અદ્વૈતસિદ્ધિની અને ન દ્વૈતસિદ્ધિની હાનિ થાય છે. માટે ગભરાટમાં પડો નહીં. પણ વિચારો અને સમજો.

પ્રશ્ન - બ્રહ્મની સત્, ચિત, આનન્દથી અને જીવની અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપથી એકતા થાય છે, તો પછી તેનું ખંડન કેમ કરો છો ?

ઉત્તર - થોડુંક સાધર્મ્ય મળવાથી એકતા થઈ શકતી નથી. જેમ પૃથ્વી જડ અને દૃશ્ય છે તેમ જળ અને અગ્નિ વગેરે પણ જડ અને દૃશ્ય છે; એટલાથી તેમની એકતા થતી નથી. એમાં વૈધર્મ્ય ભેદકારક અર્થાત્ વિરુદ્ધ ધર્મ, જેમ ગન્ધ, રૂક્ષતા, કાઠિન્ય આદિ ગુણ પૃથ્વીમાં અને રસ, દ્રવત્વ, કોમલત્વાદિ ધર્મ જલમાં અને રૂપ દાહકત્વાદિ ધર્મ અગ્નિમાં હોવાથી તેમની એકતા થતી નથી. જેમ માણસ અને કીડી આંખથી જુએ છે, મુખથી ખાય છે, પગથી ચાલે છે, તથાપિ મનુષ્યાકૃતિ બે પગ અને કીડીની આકૃતિ અનેક પગ વગેરે ભિન્ન હોવાથી એકતા થતી નથી, તેમ પરમેશ્વરના અનન્તજ્ઞાન, આનન્દ, બલ, ક્રિયા, નિર્બાન્નિત્વ અને વ્યાપકતા એ જીવથી ભિન્ન છે. અને જીવના અલ્પજ્ઞાન, અલ્પબલ, અલ્પસ્વરૂપ, સર્વબાન્નિત્વ અને પરિચ્છિન્નતાદિ ગુણો એ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોવાથી જીવ અને પરમેશ્વર એક નથી. કેમકે એમનું સ્વરૂપ પણ (પરમેશ્વર અતિ સૂક્ષ્મ અને જીવ એથી કાંઈક સ્થૂલ હોવાથી) ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન - અથોદરમન્ત્રાં કુરુતે, અથ તસ્ય ધયં ભવતિ । દ્વિતીયાદૈ ધયં ભવતિ ॥

આ બૃહદારણ્યકનું વચન છે. બ્રહ્મ અને જીવમાં જે થોડો પણ ભેદ કરે છે, તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે બીજાથી જ ભય થાય છે.

ઉત્તર - એનો અર્થ એ નથી, કિન્તુ જે જીવ પરમેશ્વરનો નિષેધ અથવા કોઈ એક દેશ કાલમાં પરિચ્છિન્ન પરમાત્માને માને અથવા તેની આજ્ઞા અને ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હોય અથવા કોઈ અન્ય મનુષ્ય સાથે વેર કરે, તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે દ્વિતીય બુદ્ધિ અર્થાત્ ઈશ્વરથી મારો અને મારાથી ઈશ્વરનો કોઈ સમ્બન્ધ નથી. તથા કોઈ મનુષ્યને કહે કે હું તને કાંઈ સમજતો નથી અને તું મારું કાંઈ પણ કરી શકતો નથી. અથવા કોઈની હાનિ કરતો અને દુઃખ દેતો જાય, તો તેને તેનાથી ભય થાય છે, અને સર્વ પ્રકારનો અવિરોધ હોય તો તે એક કહેવાય છે. જેમ સંસારમાં કહે છે કે દેવદત્ત, પશદત્ત અને વિષ્ણુભિન્ન એક છે અર્થાત્ અવિરુદ્ધ છે. વિરોધ ન રહેવાથી સુખ અને વિરોધથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન - બ્રહ્મ અને જીવની સદા એકતા અનેકતા રહે છે ? કે કદી બન્ને મળીને એક પણ થાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - હમણાં જ આની પૂર્વે થોડોક ઉત્તર આપ્યો છે, પરન્તુ સાધર્મ્ય અન્વયભાવથી એકતા થાય છે. જેમ આકાશથી મૂર્ત દ્રવ્ય જડત્વ હોવાથી અને કદી પૃથક ન રહેવાથી એકતા થાય છે અને આકાશના વિભુ, સૂક્ષ્મ, અરૂપ, અનન્તાદિ ગુણો અને મૂર્તના પરિચ્છિન્ન દૃશ્યત્વાદિ વૈધર્મ્યથી તેનો ભેદ થાય છે. અર્થાત્ જેમ પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્ય આકાશથી ભિન્ન કદી રહેતા નથી. કેમકે અન્વય અર્થાત્ અવકાશ વિના મૂર્ત દ્રવ્ય કદી રહી શકતા નથી અને વ્યતિરેક અર્થાત્ સ્વરૂપે કરી ભિન્ન હોવાથી તેમની પૃથક્તા પણ છે. તેમ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી જીવ અને પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્ય એનાથી અલગ નથી રહેતા અને સ્વરૂપથી એક પણ થતાં નથી.

જેમ ઘર બનાવ્યા પૂર્વે ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં રહેલા માટી, લાકડાં અને લોહાદિ પદાર્થ આકાશમાં જ રહે છે. જ્યારે ઘર બની ગયું ત્યારે પણ આકાશમાં જ છે અને જ્યારે તે નષ્ટ થઈ ગયું અર્થાત્ તે ઘરના સર્વ અવયવ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં પ્રાપ્ત થઈ ગયા, તો પણ આકાશમાં જ છે અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં તે આકાશથી ભિન્ન થઈ શકતાં નથી અને સ્વરૂપે ભિન્ન હોવાથી કદી એક હતાં નહીં, છે નહીં અને થશે નહીં. આ જ પ્રકારે જીવ તથા સંસારના સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરમાં વ્યાપ્ય હોવાથી પરમાત્માથી ત્રણેય કાલમાં ભિન્ન થઈ શકતાં નથી અને સ્વરૂપ ભિન્ન હોવાથી એક પણ થતા નથી.

આજકાલના વેદાન્તીઓની દૃષ્ટિ કાજા પુરુષની માફક અન્વયની તરફ પડીને વ્યતિરેક ભાવથી છૂટી, વિરુદ્ધ થઈ ગઈ છે. કોઈ પણ એવું દ્રવ્ય નથી કે જેમાં સગુણ-નિર્ગુણતા, અન્વય-વ્યતિરેક, સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય અને વિશેષણ ભાવ ન હોય.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર સગુણ છે કે નિર્ગુણ ?

ઉત્તર - બન્ને પ્રકારનો છે.

પ્રશ્ન - વારું, પણ એક મ્યાનમાં બે તલવાર કદી રહી શકે છે ? એક પદાર્થમાં સગુણતા અને નિર્ગુણતા કેમ રહી શકે ?

ઉત્તર - જેમ જડના રૂપાદિ ગુણ છે, અને ચેતનના જ્ઞાનાદિ ગુણ જડમાં નથી તેમ ચેતનમાં ઈચ્છાદિ ગુણ છે અને રૂપાદિ જડના ગુણ નથી. માટે :- ચદ્ ગુણેસ્સહ વર્તમાનં તત્સગુણમ્ । ગુણેભ્યો યન્નિર્ગતં પૃથગ્ભૂતં તન્નિર્ગુણમ્ ॥ જે ગુણોથી સહિત છે તે સગુણ, અને જે ગુણોથી રહિત છે તે નિર્ગુણ કહેવાય છે. પોતપોતાના સ્વાભાવિક ગુણોથી સહિત, અને બીજા વિરોધીના ગુણોથી રહિત હોવાથી સર્વ પદાર્થ, સગુણ અને નિર્ગુણ છે. કોઈ પણ એવો પદાર્થ નથી કે જેમાં કેવલ નિર્ગુણતા અથવા સગુણતા હોય, કિન્તુ એકમાં જ સગુણતા અને નિર્ગુણતા સદા રહે છે. તેમ પરમેશ્વર પોતાના અનન્ત જ્ઞાન, બલાદિ ગુણોથી સહિત હોવાથી સગુણ છે અને જડના રૂપાદિ તથા જીવના દ્વેષાદિ ગુણોથી પૃથક્ હોવાથી નિર્ગુણ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - સંસારમાં નિરાકારને નિર્ગુણ અને સાકારને સગુણ કહે છે. અર્થાત્ જ્યારે પરમેશ્વર જન્મ લેતો નથી, ત્યારે 'નિર્ગુણ' અને જ્યારે અવતાર લે છે, ત્યારે 'સગુણ' કહેવાય છે.

ઉત્તર - આ કલ્પના માત્ર અજ્ઞાની અને અવિદ્વાનોની છે.

જેને વિદ્યા નથી હોતી તે પશુ સમાન જેમ તેમ બરાડ્યા કરે છે. જેમ સન્નિપાત જવરયુક્ત મનુષ્ય અંડ-બંડ બકે છે, તેમ અવિદ્વાનોના કહેવાને અથવા લખાણને વ્યર્થ સમજવાં જોઈએ.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર રાગી છે કે વિરક્ત ?

ઉત્તર - બેમાંથી કોઈ પણ નથી. કારણકે રાગ પોતાનાથી ભિન્ન ઉત્તમ પદાર્થમાં થાય છે. પરમેશ્વરથી કોઈ પદાર્થ પૃથક્ કે ઉત્તમ નથી, તેથી તેનામાં રાગનો સંભવ નથી. અને જે પ્રાપ્તને છોડી દે તો વિરક્ત કહેવાય છે. ઈશ્વર વ્યાપક હોવાથી કોઈ પદાર્થને છોડી શકતો નથી, તેથી તે વિરક્ત પણ નથી.

પ્રશ્ન - ઈશ્વરમાં ઈચ્છા છે કે નહીં ?

ઉત્તર - એવી ઈચ્છા નથી. કેમકે ઈચ્છા પણ અપ્રાપ્ત, ઉત્તમ અને જેની પ્રાપ્તિથી સુખ વિશેષ થાય(તેની થાય છે.), તો ઈશ્વરમાં ઈચ્છા(કેમ) થઈ શકે. ન એનાથી કોઈ અપ્રાપ્ત પદાર્થ, ન કોઈ એનાથી ઉત્તમ અને પૂર્ણ સુખયુક્ત હોવાથી સુખની અભિલાષા પણ નથી, એટલા માટે ઈશ્વરમાં ઈચ્છાનો તો સંભવ નથી. કિન્તુ ઈલાજ અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની વિધાનું દર્શન અને સકલ સૃષ્ટિનું કરવું કહેવાય છે, તે ઈલાજ છે.

ઇત્યાદિ સંક્ષિપ્ત વિષયોથી જ સજ્જન લોકો બહુ વિસ્તીર્ણ કરી લેશે.

હવે સંક્ષેપથી ઈશ્વરનો વિષય લખ્યા પછી વેદનો વિષય લખવામાં આવે છે :-

યસ્માદૃચો અપાતક્ષન્ યજુર્વસ્માદપાકવન્ ।

સામાનિ યસ્ય લોમાન્યથર્વાઙ્ગિસો મુખં સ્કમં તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥

-અષ્ટર્વં ॥ ષ્ઠાં ૧૦. પ્રપાઠ ૨૩. અનુ ૪. મં ૨૦ ॥

જે પરમાત્માથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ પ્રકાશિત થયા છે તે કયો દેવ છે ?

એનો ઉત્તર એ છે કે જે સર્વને ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરી રહ્યો છે; તે પરમાત્મા છે.

સ્વયમ્ભૂર્યાધાતથ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાચ્છ્રશ્વતીભ્યઃ સમાધ્યઃ ॥ -યજુઃ ૦ અં ૪૦. મં ૮ ॥

જે સ્વયમ્ભૂ, સર્વવ્યાપક, શુદ્ધ, સનાતન, નિરાકાર પરમેશ્વર છે, તે સનાતન જીવરૂપ પ્રજાના કલ્યાણને માટે યથાવત્ રીતિપૂર્વક વેદ દ્વારા સર્વ વિદ્યાઓનો ઉપદેશ કરે છે.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વરને આપ નિરાકાર માનો છે કે સાકાર ?

ઉત્તર - નિરાકાર માનીએ છીએ.

પ્રશ્ન - જ્યારે નિરાકાર છે તો વેદવિદ્યાનો ઉપદેશ મુખથી વર્ણોચ્ચારણ કર્યા વગર કેમ થઈ શક્યો હશે ? કેમકે વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં તાલ્વાદિ સ્થાન અને જિહ્વાનો પ્રયત્ન અવશ્ય હોવો જોઈએ.

ઉત્તર - પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક હોવાથી, જીવોને પોતાની વ્યાપ્તિથી વેદવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવામાં તેને કાંઈ પણ મુખાદિની અપેક્ષા નથી. કારણ કે મુખ જિહ્વાથી વર્ણોચ્ચારણ તો પોતાનાથી ભિન્નને બોધવા માટે કરવો પડે છે, કાંઈ પોતાને માટે નહીં. કેમકે મુખ જિહ્વાનો વ્યાપાર કર્યા વિના પણ મનમાં અનેક વ્યવહારોના વિચાર અને શબ્દોચ્ચારણ થતા રહે છે. કાનોને આંગળીઓથી બંધ કરી જુઓ, અને સાંભળો કે મુખ, જિહ્વા, તાલ્વાદિ સ્થાનો વિના કેવા કેવા શબ્દો થઈ રહ્યા છે ! તેમ જીવોને અન્તર્યામી રૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. પણ કેવલ બીજાને સમજાવવા માટે ઉચ્ચારણની આવશ્યકતા છે. જ્યારે પરમેશ્વર નિરાકાર અને સર્વવ્યાપક છે, તો પોતાની અખિલ વેદવિદ્યાનો ઉપદેશ જીવસ્થ સ્વરૂપે જીવાત્મામાં પ્રકાશિત કરી દે છે. પશ્ચાત્ મનુષ્ય પોતાનાં મુખથી ઉચ્ચારણ કરી બીજાને તે સંભળાવે છે. એથી ઈશ્વરમાં એ દોષ આવી શકતો નથી.

પ્રશ્ન - કોના આત્મામાં અને ક્યારે વેદોનો પ્રકાશ કર્યો ?

ઉત્તર - અગ્નેર્વા ઋગ્વેદો જાયતે વાયોર્વજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામવેદઃ ॥ શત ૦ (૧૧.૫.૩.૮) ॥

પ્રથમ સૃષ્ટિની આદિમાં પરમાત્માએ અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય તથા અંગિરા, એ ઋષિઓના આત્મામાં એક એક વેદનો પ્રકાશ કર્યો.

પ્રશ્ન - યો વૈ બ્રહ્મણં વિદધાતિ પૂર્વ યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ॥

અ ઉપનિષદ (શ્વેતાશ્વ ૦ ૬. ૧૮)નું વચન છે. એ વચનથી બ્રહ્માજીના હૃદયમાં વેદોનો ઉપદેશ કર્યો છે, તો પછી અગ્નિ વગેરે ઋષિઓના આત્મામાં કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર - બ્રહ્માના આત્મામાં અગ્નિ વગેરે દ્વારા સ્થાપિત કરાવ્યા, જુઓ !! મનુમાં શું લખ્યું છે :-

અગ્નિવાયુરવિધ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

દુદોહ યજ્ઞસિદ્ધયર્થમ્યજુઃસામલક્ષણ્ ॥ -મનુ ૦ (૧-૨૩)

જે પરમાત્માએ આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરીને અગ્નિ આદિ ચારેય મહર્ષિઓ દ્વારા ચારેય

વેદો બ્રહ્માને પ્રાપ્ત કરાવ્યા અને તે બ્રહ્માને અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરાથી ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વવેદનું પ્રકાશ કર્યું.

પ્રશ્ન - એ ચારમાં જ વેદોનો પ્રકાશ કર્યો અને બીજાઓમાં નહીં, એથી ઈશ્વર પક્ષપાતી ઠરે છે.

ઉત્તર - તેઓ ચાર જ સર્વ જીવોથી અધિક પવિત્રાત્મા હતા; બીજા એમની સદૃશ હતા, નહીં. તેથી એ પવિત્ર વિદ્યાનો પ્રકાશ એમનામાં કર્યો.

પ્રશ્ન - કોઈ દેશ ભાષામાં વેદોનો પ્રકાશ ન કરતાં સંસ્કૃતમાં કેમ કર્યો ?

ઉત્તર - જો કોઈ દેશ ભાષામાં પ્રકાશ કરત તો ઈશ્વર પક્ષપાતી થઈ જત, કેમકે જે દેશની ભાષામાં પ્રકાશ કરત, તેને તો સુગમતા પણ વિદેશીઓને તો વેદો ભણવા-ભણાવવામાં કઠિનતા થઈ પડત. એટલા નાટે સંસ્કૃતમાં જ તેમનો પ્રકાશ કર્યો, જે કોઈ પણ દેશની ભાષા નથી અને વેદભાષા એ અન્ય સર્વ ભાષાઓનું કારણ છે, તેમાં જ વેદોનો પ્રકાશ કર્યો. જેમ ઈશ્વરની પૃથ્વી વગેરે સૃષ્ટિઓ સર્વ દેશ અને દેશવાળાને માટે એકસરખી અને સર્વ શિલ્પવિદ્યાનું કારણ છે, તેમ પરમેશ્વરની વિદ્યાની ભાષા પણ એકસરખી હોવી જોઈએ કે સર્વ દેશવાળાઓને ભણવા-ભણાવવામાં તુલ્ય પરિશ્રમ પડવાથી ઈશ્વર પક્ષપાતી ઠરે નહીં. અને સર્વ ભાષાઓનું કારણ પણ છે.

પ્રશ્ન - વેદ ઈશ્વરકૃત છે, અન્યકૃત નથી, એમાં શું પ્રમાણ ?

ઉત્તર - જેવો ઈશ્વર પવિત્ર, સર્વવિદ્યાવિત્, શુદ્ધ ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ, ન્યાયકારી, દયાળુ આદિ ગુણવાળો છે તેવું જે પુસ્તકમાં ઈશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને અનુકૂળ કથન હોય, તે ઈશ્વરકૃત જાણવું અન્ય નહીં, અને જેમાં સૃષ્ટિકર્મ, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ, આમોના અને પવિત્રાત્માના વ્યવહારથી વિરુદ્ધ કથન ન હોય, તે ઈશ્વરોક્ત છે. જેવું ઈશ્વરનું નિર્ભય જ્ઞાન, તેવું જે પુસ્તકમાં બાન્તિરહિત જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન હોય, તે ઈશ્વરોક્ત છે. જેવો પરમેશ્વર છે અને જેવો સૃષ્ટિકર્મ રાખ્યો છે તેવું જ ઈશ્વર, સૃષ્ટિ, કાર્ય, કારણ અને જીવનું પ્રતિપાદન જેમાં હોય તે પરમેશ્વરોક્ત પુસ્તક ઠરે છે. અને જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વિપર્યોધી અવિરુદ્ધ અને શુદ્ધાત્માના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ન હોય એવા પ્રકારના વેદ છે, અન્ય બાઈબલ, કુરાન વગેરે પુસ્તકો નથી. એની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા બાઈબલ અને કુરાનના પ્રકરણમાં તેરમા અને ચૌદમા સમુલ્લાસમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્ન - વેદ ઈશ્વરથી થવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમકે મનુષ્ય લોકો કમશઃ જ્ઞાન વધારતા જઈને પછી પુસ્તક પણ બનાવી લેશે.

ઉત્તર - કદી પણ બનાવી શકતા નથી. કેમકે કારણ વિના કાર્યોત્પત્તિનું થવું અસમ્ભવ છે. જેમ જંગલી માણસો સૃષ્ટિને જોઈને પણ વિદ્યાનૂ થતા નથી, પણ જ્યારે તેમને કોઈ શિક્ષક મળી આવે, ત્યારે વિદ્યાનૂ થઈ જાય છે અને અત્યારે પણ કોઈ પાસે ભણ્યા વગર, કોઈ પણ વિદ્યાનૂ થતો નથી. એ પ્રકારે જો પરમાત્મા તે આદિ સૃષ્ટિમાં ઋષિઓને વેદવિદ્યા ન ભણાવત અને તેઓ બીજાને ન ભણાવત, તો સર્વ લોકો અવિદ્યાનૂ જ રહી જાત. જેમ કોઈ બાળકને જન્મથી એકાન્ત દેશમાં અવિદ્યાનો કે પશુઓના સંગમાં રાખે, તો તે જેવો સંગ તેવો જ બની જશે. એના દૃષ્ટાન્તમાં જંગલી ભીલ આદિ પ્રત્યક્ષ છે. જ્યાં સુધી આર્યાવર્ત દેશમાંથી શિક્ષા નહોતી ગઈ, ત્યાં સુધી મિશ્ર, યૂનાન અને યુરોપદેશ વગેરેમાં રહેતા મનુષ્યોમાં કંઈ પણ વિદ્યા થઈ ન હતી. અને ઈંગ્લેન્ડના કોલંબસ આદિ પુરુષ અમેરિકામાં જ્યાં સુધી નહોતા ગયા, ત્યાં સુધી ત્યાનાં લોકો પણ સહસ્રો, લાખો, કરોડો વર્ષોથી મૂર્ખ અર્થાત્ વિદ્યાહીન હતા. પુનઃસુશિક્ષા પામવાથી હાલ વિદ્યાનૂ થઈ ગયા છે; તેમ પરમાત્મા થકી સૃષ્ટિના આદિમાં વિદ્યા-શિક્ષાની પ્રાપ્તિ થવાથી ઉત્તરોત્તર કાલમાં લોકો વિદ્યાનૂ થતા

આવ્યા.

સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥ -યોગસૂ૦ (સમાધિ૦ ૬)

જેમ વર્તમાન સમયમાં આપણે અધ્યાપકો પાસેથી જણીને જ વિદ્યાનુ થઈએ છીએ, તેમ પરમેશ્વર સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વગેરે ઋષિઓના ગુરુ અર્થાત્ ભણાવનાર છે, કેમકે જેમ જીવ સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં જ્ઞાનરહિત થઈ જાય છે, તેમ પરમાત્મા થતો નથી. એનું જ્ઞાન તો નિત્ય છે, એ ઉપરથી એ નિશ્ચિત જ્ઞાણવું જોઈએ કે નિમિત્ત વિના નૈમિત્તિક અર્થ કદી સિદ્ધ થતો નથી.

પ્રશ્ન - વેદ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રકાશિત થયા, અને તે અગ્નિ વગેરે ઋષિ લોકો તો તે સંસ્કૃત ભાષા પ્રથમ જાણતા ન હતા, તો વેદોના અર્થ તેમણે કેવી રીતે જાણ્યા ?

ઉત્તર - પરમેશ્વરે જણાવ્યા, અને ધર્માત્મા યોગી મહર્ષિ લોકો જ્યારે જ્યારે જે-જે અર્થ જાણવાની ઈચ્છા કરીને ધ્યાનાવસ્થિત થઈ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં સમાવિસ્થ થયા, ત્યારે-ત્યારે પરમાત્માએ અભીષ્ટ મંત્રોના અર્થ તેમને જણાવ્યા. જ્યારે ઘણાઓના આત્મામાં વેદાર્થપ્રકાશ થયો, ત્યારે ઋષિ-મુનિઓએ તે અર્થ અને ઋષિ-મુનિઓના ઇતિહાસપૂર્વક ગ્રંથ બનાવ્યા, તેનું નામ બ્રાહ્મણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ જે વેદ, તેના તે વ્યાખ્યાન ગ્રંથ હોવાથી તેનું નામ “બ્રાહ્મણ” પડ્યું. અને :-

ઋષયો મન્ત્રદ્રષ્ટયઃ, મન્ત્રાન્સમ્પ્રાદુઃ ॥ નિત૦ ॥

જે-જે મન્ત્રાર્યનું દર્શન જે-જે ઋષિને થયું, અને જેના પહેલાં તે મન્ત્રનો અર્થ કોઈએ પ્રકાશિત નહીં કરેલો, તે તેમણે પ્રથમ જ કર્યા અને બીજાઓને તે ભણાવ્યા પણ ખરા; તે ઉપરથી અદ્યાવધિ તે તે મન્ત્રોની સાથે ઋષિઓનાં નામ સ્મરણાર્થે લખાતાં આવ્યાં છે. જો કોઈ ઋષિઓને મન્ત્ર કર્તા બતાવે, તેને મિથ્યાવાદી સમજવો; એઓ તો માત્ર મન્ત્રોના અર્થના પ્રકાશક છે.

પ્રશ્ન - વેદો કયા ગ્રંથોના નામ છે ?

ઉત્તર - ઋક્, યજુઃ, સામ અને અર્થવ એ મન્ત્રસંહિતાઓના જ, અન્ય ગ્રંથોના નહીં.

પ્રશ્ન - મન્ત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્ ॥ ઈત્યાદિ કાત્યાયનાદિકૃત પ્રતિજ્ઞાસૂત્રાદિનો અર્થ શું કરશો ?

ઉત્તર - જુઓ, સંહિતા પુસ્તકના આરંભ અથવા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં વેદ એ શબ્દ સનાતનથી લખાતો આવે છે, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથના આરંભ કે અધ્યાયની સમાપ્તિમાં વેદ એનું નામ ક્યાંય લખ્યું નથી, અને નિરુક્તમાં :-

इत्यपि निगमो भवति इति ब्राह्मणम् । -નિત૦ (૫.૩.૪)

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ અણ્ણ્યાયી (૪.૨.૬૬)

આ પાણીનીય સૂત્ર છે. એથી પણ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે વેદ મન્ત્રભાગ અને બ્રાહ્મણ વ્યાખ્યાભાગ છે. એમાં પણ વધારે જોવું હોય તો મારી બનાવેલી ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકામાં જોઈ લેવું. ત્યાં અનેકશઃ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ હોવાથી આ કાત્યાયનનું વચન હોઈ શકે નહીં, એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ કે જો તે માનવામાં આવે તો ‘વેદ સનાતન’ કદી થઈ શકે નહીં. કેમકે બ્રાહ્મણ પુસ્તકોમાં તો ઘણા ઋષિ-મહર્ષિ અને રાજાદિનો ઇતિહાસ લખેલો છે. અને ઇતિહાસ જેનો હોય, તે તો તેના જન્મ પછી લખવામાં આવે છે, તેથી તે ગ્રંથ પણ તેના જન્મ પછી બનેલો હોવો જોઈએ. વેદમાં કોઈનો ઇતિહાસ નથી, કિન્તુ વિશેષ જે-જે શબ્દથી વિદ્યાનો બોધ થાય, તે-તે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. કોઈ મનુષ્યની સંજ્ઞા કે તેની વિશેષ કથાનો પ્રસંગ વેદોમાં નથી.

પ્રશ્ન - વેદોની શાખા કેટલી છે ? ઉત્તર - એકહજાર એકસો સત્તાવીશ.

પ્રશ્ન - શાખા એ શું કહેવાય છે ? ઉત્તર - વ્યાખ્યાનને શાખા કહે છે.

પ્રશ્ન - સંસારમાં વિદ્વાન્ વેદના અવયવભૂત વિભાગોને શાખા માને છે ?

ઉત્તર - થોડોક કાંઈ વિચાર કરો તો ઠીક; કેમકે જેટલી શાખા છે; તે આશ્વલાયનાદિ ઋષિઓના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને મન્ત્રસંહિતા તો પરમેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમ ચારે વેદોને પરમેશ્વરકૃત માને છે, તેમ આશ્વલાયન આદિ શાખાઓને તે તે ઋષિકૃત માને છે. અને વગી સર્વ શાખાઓમાં મન્ત્રોના પ્રતીક શાખીને વ્યાખ્યા કરે છે. તેમ તૈત્તિરીય શાખામાં “ઇષે ત્વોજેત્વેતિ” ઇત્યાદિ પ્રતીકો લખીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે; પણ વેદ સંહિતાઓમાં કોઈના પ્રતીક લખ્યાં નથી. એથી ઈશ્વરકૃત ચારે વેદો મૂલ વૃક્ષ છે અને આશ્વલાયનાદિ સર્વ શાખાઓ ઋષિમુનિકૃત છે, પરમેશ્વરકૃત નથી.

જે કોઈ આ વિષયની વિશેષ વ્યાખ્યા જોવા ચાહે, તેણે “ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા”માં જોઈ લેવું. જેમ માતા પિતા-પોતાના સન્તાનો પર કૃપાદષ્ટિ કરી ઉત્પત્તિ ચાહે છે, તેમ પરમાત્માએ સર્વ મનુષ્યો પર કૃપા કરી, વેદોને પ્રકાશિત કર્યા છે. કે જેથી મનુષ્ય અવિદ્યાન્યકાર ભ્રમજલથી છૂટીને વિદ્યા, વિજ્ઞાનરૂપ સૂર્યને પ્રાપ્ત થઈ અત્યાનન્દમાં રહે, અને વિદ્યા તથા સુખોની વૃદ્ધિ કરતા જાય.

પ્રશ્ન - વેદ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?

ઉત્તર - નિત્ય છે. કારણકે પરમેશ્વર નિત્ય હોવાથી, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણ પણ નિત્ય છે. જે નિત્ય પદાર્થ છે, તેના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ પણ નિત્ય હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યના અનિત્ય હોય છે.

પ્રશ્ન - શું આ પુસ્તક પણ નિત્ય છે ?

ઉત્તર - નહીં. કેમકે પુસ્તક તો કાગળ અને શાલીના બન્યા છે, એ નિત્ય કેમ થઈ શકે ? કિન્તુ તેમાં જે શબ્દ, અર્થ અને સમ્બન્ધ છે, તે નિત્ય છે.

પ્રશ્ન - ઈશ્વરે તે ઋષિઓને જ્ઞાન આપ્યું હશે, અને તે જ્ઞાનથી તે લોકોએ વેદ બનાવી લીધા હશે ?

ઉત્તર - જ્ઞાન એ જ્ઞેય વિના થતું નથી. ગાયત્ર્યાદિ છંદ, પદ્મજાદિ અને ઉદાત્ત-અનુદાત્તાદિ સ્વરના જ્ઞાનપૂર્વક ગાયત્ર્યાદિ છંદોને નિર્માણ કરવામાં સર્વજ વિના કોઈનું સામર્થ્ય નથી કે આ પ્રકારનું સર્વજ્ઞાનયુક્ત શાસ્ત્ર બનાવી શકે. હા, વેદ ભણ્યા પછી તો વ્યાકરણ, નિરુક્ત અને છંદાદિ ગ્રન્થ ઋષિમુનિઓએ વિદ્યાના પ્રકાશ માટે બનાવ્યા છે. જો પરમાત્મા વેદોનો પ્રકાશ ન કરે, તો કોઈ કશું પણ ન બનાવી શકે. એટલા માટે વેદ પરમેશ્વરોક્ત છે. એમના અનુસાર સર્વ લોકોએ વર્તવું જોઈએ અને કોઈ કોઈને પૂછે કે તમારો શો મત છે, તો એ જ ઉત્તર આપવો કે અમારો મત વેદ અર્થાત્ જે કોઈ વેદોમાં કહ્યું છે, તે જ અમે માનીએ છીએ.

હવે આની આગળ સૃષ્ટિ વિષયમાં લખીશું. આમાં સંક્ષેપથી ઈશ્વર અને વેદ વિષયમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ॥૭॥

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते ईश्वरवेदविषये सप्तमः

समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमसमुल्लासार्म्भः ॥

॥ अथ सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिप्रलयविषयान्व्याख्यास्यामः ॥

इयं विसृष्टिर्यत आ अभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥१॥

ऋग् ० । मं ૦૧૦. सू ૦૧૨૧. મં ૦ ૭ ॥

તમ આસીતમસા ગૂઢહમગ્રેઽપ્રકેતં સલિલં સર્વમા હૃદમ્ ।

તુચ્છ્યેનાધ્વપિહિતં યદાસીતપસસ્તન્મહિના જાયતૈકમ્ ॥૨॥ - ઋગ્ ૦ । મં ૦૧૦. સૂ ૦૨૨૧. મં ૦ ૩ ॥

હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવી દામુતેમાં કસ્મૈ દેવાય હૃવિષા વિધેમ ॥૩॥ - ઋગ્ ૦ મં. ૧૦ સૂ. ૧૨૧. મં. ૧ ॥

પુરુષઽએવેદઃ સર્વં યદ્ભૂતં યદ્ધ્વ ભાઘ્યમ્ ।

ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદત્રેનાતિરોહતિ ॥૪॥ - યજુઃ ૩૦૩૧. મં ૦ ૨ ॥

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।

યત્ત્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞામસ્ય તદ્બ્રહ્મ ॥૫॥ - સૈનિરોયોપનિ ૦ ॥

હે (અઙ્ગ) મનુષ્ય ! જેથી આ વિવિધ સૃષ્ટિ પ્રકાશિત થઈ છે, જે પારશ અને પ્રલય કર્તા છે, જે આ જગતનો સ્વામી, જેના વ્યાપકત્વની અંદર આ સર્વ જગત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયને માત્ર થાય છે, તે જ પરમાત્મા છે, તેને તુ જાણ અને એથી ભિન્નને સૃષ્ટિકર્તા ન માન. ॥૧॥

આ સર્વ જગત, સૃષ્ટિની પૂર્વે અન્યકારથી આવૃત, રાત્રિરૂપમાં જાણવાને અયોગ્ય, આકાશરૂપ સર્વજગત્ તથા તુચ્છ અર્થાત્ અનન્ત પરમેશ્વરની સન્મુખ એકદેશી આશ્ચર્યકિત હતું, પશ્ચાત્ પરમેશ્વરે સ્વસામર્થ્યે કરીને કારણરૂપમાંથી તેને કાર્યરૂપ કર્યું. ॥૨॥

હે મનુષ્યો ! જે સર્વ સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થોનો આધાર અને જે આ જગત્ યમું છે, અને થશે, તેનો એક અદિતીય પતિ પરમાત્મા. આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વિદ્યમાન હતો, અને જેણે પૃથિવીથી લઈને સૂર્ય પર્યન્ત આ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે પરમાત્મા દેવની પ્રેમથી ભક્તિ કર્યા કરો. ॥૩॥

હે મનુષ્યો ! જે સર્વમાં પૂર્ણ પુરુષ અને જે નાશરહિત કારણ અને જીવોનો સ્વામી, જે પૃથિવ્યાદિ જડ અને જીવથી અતિરિક્ત છે, તે જ પુરુષ આ સકલ ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનસ્થ જગતનો બનાવનાર છે. ॥૪॥

જે પરમાત્માની રચનાથી આ સર્વ પૃથિવ્યાદિ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી અને જેમાં જીવે છે તથા પ્રલયને પામે છે, તે બ્રહ્મ છે, તેને જાણવાની ઇચ્છા કરો. ॥૫॥

જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥ શાર્ગ્ગસ્કં સૂં ૩૦ ૧. સૂં ૨ ॥

જેનાથી આ જગતનો જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે, તે બ્રહ્મ જ જાણવા યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન - આ જગત્ પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયું છે કે અન્યથી ?

ઉત્તર - નિમિત્ત કારણ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે, પરન્તુ તેનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે.

પ્રશ્ન - શું પ્રકૃતિ પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન નથી કરી ?

ઉત્તર - નહીં. એ તો અનાદિ છે.

પ્રશ્ન - અનાદિ કોને કહો છો અને કેટલા પદાર્થ અનાદિ છે ?

ઉત્તર - ઈશ્વર, જીવ અને જગત્નું કારણ; એ ત્રણ અનાદિ છે.

પ્રશ્ન - એમાં શું પ્રમાણ ?

ઉત્તર - દ્વા સુવર્ણા સયુજા સચ્ચાયા સમાનં વૃક્ષં પરિ ષસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુત્યનશ્નન્નન્યો અભિ ચાકશીતિ ॥૧॥

શ્લોક મં ૧ સુ ૧૬૪. મં ૨૦

શાશ્વતીધ્યઃ સમાધ્યઃ ॥૨॥ -ચતુઃ અં ૪૦. મં ૮ ॥

(દ્વા) જે બ્રહ્મ અને જીવ બન્ને, (સુવર્ણા) ચેતનતા અને પાલનાદિ ગુણોથી સરખા (સયુજા) આપ્ય-વ્યાપક ભાવથી સંયુક્ત, (સચ્ચાયા) પરસ્પર મિત્રતાયુક્ત સનાતન અનાદિ છે. અને (સમાનમ્) તેવી જ રીતે (વૃક્ષમ્) અનાદિ મૂલરૂપ કારણ અને શાખારૂપ કાર્યયુક્ત વૃક્ષ અર્થાત્ જે સ્થૂલ થઈને પ્રલયમાં છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, તે ત્રીજો અનાદિ પદાર્થ છે. (તયોરન્યઃ) એ ત્રણેના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ પણ અનાદિ છે. એ જીવ અને બ્રહ્મમાંથી એક જે જીવ છે, તે આ વૃક્ષરૂપ સંસારમાં પાપ-પુણ્યરૂપ ફળોને (સ્વાદુત્તિ) સારી રીતે ભોગવે છે, અને બીજો પરમાત્મા તે કર્મોનાં ફળોને (અનશ્નન્) ન ભોગતો ચારે તરફ અર્થાત્ અંદર બહાર સર્વત્ર પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો છે. જીવથી ઈશ્વર, ઈશ્વરથી જીવ અને એ બન્નેથી પ્રકૃતિ ભિન્ન સ્વરૂપ છે. આ ત્રણેય અનાદિ છે. ॥૧॥

(શાશ્વતીઃ) અર્થાત્ અનાદિ સનાતન જીવરૂપ પ્રજ્ઞને માટે વેદ દ્વારા પરમાત્માએ સર્વ વિદ્યાઓનો બોધ કર્યો છે. ॥૨॥

અજામેકાં સોહિતશુક્લકૃષ્ણાં ચઢ્ઢીઃ પ્રજાઃ સુજમાનાં સ્વરૂપાઃ ।

અજો હોકો જુષમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં ભુક્તભોગામજોઽન્યઃ ॥

આ ઉપનિષદ (શ્વેતા. ૪.૫)નું વચન છે. પ્રકૃતિ, જીવ અને પરમાત્મા એ ત્રણેય અજ અર્થાત્ જેનો જન્મ કદી થતો નથી અને ન કદી એ જન્મ લે છે, અર્થાત્ એ ત્રણે સર્વ જગતનાં કારણ છે, પણ એમનું કારણ કોઈ નથી. આ અનાદિ પ્રકૃતિનો ભોગ અનાદિ જીવ કરતો કરતો ફસાય છે, અને તેમાં પરમાત્મા ફસાતો નથી અને એનો ભોગ કરતો નથી. ઈશ્વર અને જીવનું લક્ષણ ઈશ્વર વિષયમાં કહી આવ્યા છીએ. હવે પ્રકૃતિના લક્ષણ વિશે લખીએ છીએ :-

સત્ત્વરજસ્તયસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતેર્મહાન્ મહતોઽહઙ્ગરોઽહઙ્ગરાન્ પશ્ચતન્માત્રાણ્યુભયમિન્દ્રિયં પશ્ચતન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ પુરુષ ઇતિ પશ્ચદ્વિંશતિર્ગણઃ ॥ - સાદ્શ્લોક સૂ ૦ (૧.૬૧)

(સત્ત્વ) શુદ્ધ, (રજઃ) મધ્યમ, (તમઃ) જાડ્ય અર્થાત્ જડતા; એ ત્રણ વસ્તુ મળીને જે એક સંઘાત છે, તેનું નામ પ્રકૃતિ છે. એથી મહત્ત્વ બુદ્ધિ, તેથી અહંકાર, તેથી પાંચ તન્માત્રા સૂક્ષ્મભૂત અને દસ ઈન્દ્રિયો તથા અગિયારમું મન, પાંચ તન્માત્રાઓથી પૃથિવ્યાદિ પાંચ સ્થૂલ ભૂત, એ ચોવીસ અને પચ્ચીસમો પુરુષ અર્થાત્ જીવ અને પરમેશ્વર છે. એમાંથી પ્રકૃતિ અવિકારિણી અને મહત્ત્વ, અહંકાર તથા પાંચ સૂક્ષ્મ

ભૂત એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને ઈન્દ્રિયો, મન તથા સ્થૂલભૂતોનું કારણ છે. પુરુષ કોઈની પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ નથી, અને કોઈનું કાર્ય પણ નથી.

પ્રશ્ન - સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥૧॥ અસદ્દા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥૨॥

આત્મા યા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥૩॥ બ્રહ્મ યા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥૪॥

આ ઉપનિષદોનાં વચન છે. હે ચેતકેતો ! આ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે સત્ ॥૧॥ અસત્ ॥ ૨॥ આત્મા ॥ ૩॥ અને બ્રહ્મરૂપ હતું ॥૪॥ પશ્ચાત્

તદૈક્ષત બહુઃ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ ॥૧॥ સોઽકામયત બહુઃ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ ॥૨॥

આ તૈત્તિરીયોપનિષદના વચન છે. તે પરમાત્મા સ્વેચ્છાએ બહુરૂપ થઈ ગયો છે. ॥૧, ૨॥

સર્વં ચત્ત્વિદં બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ॥

આ પણ ઉપનિષદનું વચન છે. જે આ જગત્ છે તે સર્વ નિશ્ચય કરીને બ્રહ્મ છે. એમાં બીજા અનેક પ્રકારનાં પદાર્થ કાંઈ પણ નથી, કિન્તુ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.

ઉત્તર : શા માટે એ વચનોના અનર્થ કરો છો ? કેમકે એ જ ઉપનિષદોમાં -

સોમ્યાત્રેન શુક્લેનાપો મૂલમન્વિચ્છ, અદ્વિત્સોમ્ય શુક્લેન તેજોમૂલમન્વિચ્છ તેજસા સોમ્ય શુક્લેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ (સર્વાઃ) પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ ॥ -છાન્દોગ્ય૦ ॥ (૬, ૮, ૪)

હે ચેતકેતો ! અગ્રરૂપ પૃથિવી કાર્યથી જલરૂપ મૂલકારણને તું જાણ. કાર્યરૂપ જલથી તેજોરૂપ મૂળ, અને તેજોરૂપ કાર્યથી સદૃપ કારણ જે નિત્ય પ્રકૃતિ છે, તેને તું જાણ. એ સત્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિ જ સર્વ જગતનું મૂળ થઈ અને સ્થિતિનું સ્થાન છે. આ સર્વ જગત સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ જેવું અને જીવાત્મા, બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિમાં લીન થઈને વર્તમાન હતાં, તેનો અભાવ ન હતો. અને જે (સર્વં ચત્ત્વ૦) એ જે વચન છે, તે એવું છે કે જેમ “કહીંકી ઈંટ અને કહીં કા રોડાં, ભાનુમતીએ કુડવા જોડા” એવી લીલાનું છે. કેમકે -

સર્વં ચત્ત્વિદમ્ બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ જ્ઞાન્ત ડયાસીત ॥ -છાન્દોગ્ય૦ (૬.૧૪.૧) અને નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ॥

આ કઠવલ્લી (૨, ૪, ૧૧) નું વચન છે.

જેમ શરીરનાં અંગો જ્યાં સુધી શરીરની સાથે રહે છે, ત્યાં સુધી કામના અને અલગ થવાથી નકામા થઈ જાય છે, તેમ પ્રકરણસ્થ વાક્ય સાર્થક, અને પ્રકરણથી અલગ કરે કે કોઈ અન્ય સાથે તેને જોડવાથી અનર્થક થઈ જાય છે. સાંભળો ! એનો અર્થ તો એ છે કે,

“હે જીવો! તું બ્રહ્મની ઉપાસના કર. જે બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને જીવન થાય છે. જેના બનાવવાથી અને ધારણ કરવાથી આ સર્વ જગત્ વિદ્યમાન બન્યું છે, અથવા બ્રહ્મની સાથે સહચરિત છે. તેને છોડીને બીજા કોઈની ઉપાસના કરવી નહીં. એ ચેતન માત્ર અખણ્ડ એકરસ બ્રહ્મરૂપમાં નાનાપ્રકારની વસ્તુઓનો મેળ નથી, કિન્તુ એ સર્વ પૃથક્ પૃથક્ રૂપમાં પરમેશ્વરના આધારમાં સ્થિત છે.

પ્રશ્ન - જગતના કારણ કેટલાં છે ?

ઉત્તર - ત્રણ. એક નિમિત્ત, બીજું ઉપાદાન, ત્રીજું સાધારણ. નિમિત્ત કારણ તેને કહે છે કે જેના બનાવવાથી કોઈ વસ્તુ બને, ન બનાવવાથી ન બને, તે સ્વયં બને નહીં અને બીજાને રૂપાન્તર કરી દે. બીજું ઉપાદાન કારણ તેને કહે છે કે જેના વિના કંઈ ન બને. તે પોતે જ અવસ્થાન્તરરૂપ થઈ બને અને બગડે પણ. ત્રીજું સાધારણ કારણ તેને કહે છે કે જે બનાવવામાં સાધન અને સાધારણ નિમિત્ત હોય.

નિમિત્ત કારણ બે પ્રકારનાં છે. એક - સર્વ સૃષ્ટિને ઉપાદાન કારણથી બનાવવા, ધારણ કરવા અને

નેનો પ્રલય કરવા, તથા તે સર્વની વ્યવસ્થા રાખવાવાળો મુખ્ય નિમિત્ત કારણ પરમાત્મા છે. બીજું પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાંથી પદાર્થો લઈને અનેકવિધ કાર્યાન્તર બનાવનાર સાધારણ નિમિત્ત કારણ જીવ છે.

ઉપાદાન કારણ - પ્રકૃતિ છે. જેને પરમાણુ કે સર્વ સંસાર બનાવવાની સામગ્રી કહે છે. તે જડ હોવાથી આપોઆપ બનતી નથી અને બગડતી નથી. કિન્તુ બીજાના બનાવવાથી બને છે અને બગડવાથી બગડે છે. કહીં કહીં જડના નિમિત્તથી જડ પણ બની જાય છે અને બગડી પણ જાય છે. જેમ પરમેશ્વર રચિત બ્રીજ પૃથિવીમાં પડવાથી અને જલ સિંચનથી વૃક્ષાકાર થઈ જાય છે અને અગ્નિ આદિ જડના સંપોગથી બગડી પણ જાય છે. પરન્તુ એમનું નિયમપૂર્વક બનવું અને બગડવું એ પરમેશ્વર અને જીવને આધીન છે.

જ્યારે કોઈ વસ્તુ બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે જે-જે સાધનોથી અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, બળ, હાથ અને નાના પ્રકારના સાધન, દિશા, કાલ અને આકાશ સાધારણ કારણ છે. જેમ ઘડાને બનાવનાર કુંભાર નિમિત્ત કારણ; માટી ઉપાદાન કારણ અને દણ્ડ, ચક્ર વગેરે સામાન્ય નિમિત્ત કારણ; દિશા, કાળ, આકાશ, પ્રકાશ, આંખ, હાથ, જ્ઞાન, ક્રિયા વગેરે નિમિત્ત સાધારણ અને નિમિત્ત કારણ પણ બને છે. આ ત્રણ કારણો વિના કોઈ પણ વસ્તુ બની શકતી નથી અને બગડી શકતી નથી.

પ્રશ્ન - નવીન વેદાન્તી લોકો કેવલ પરમેશ્વરને જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ માને છે :-

ઘથોર્ણનાથિઃ સુજતે ગૃહ્ણતે ચ ।

આ ઉપનિષદ (મુળ્કન્ય૦ ૧. ૧. ૭)નું વચન છે. જેમ કરોળીઓ બહારથી કોઈ પદાર્થ ન લેતાં, પોતાનામાંથી જ તન્તુઓ કાઢીને તેનું જાળું બનાવી, પોતે તેમાં બેસે છે, તેમ બ્રહ્મ પોતાનામાંથી જગત્ બનાવી, પોતે જગદાકાર બની, પોતે જ કીડા કરી રહ્યો છે. તે બ્રહ્મ ઈચ્છા અને કામના કરતો કરતો કે હું બહુરૂપ અર્થાત્ જગદાકાર થઈ જાઉં, એવા સંકલ્પ માત્રથી સર્વ જગદ્વપ બની ગયો. કેમકે :-

આદાવત્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેડપિ તત્તથા ॥

આ માણ્ડૂક્યોપનિષદ પર (ગૌડવાલીયકારિકા સ્તો ૩૧) કારિકા છે. જે પ્રથમ ન હોય, અન્તમાં ન રહે, તે વર્તમાનમાં પણ નથી. કિન્તુ સૃષ્ટિની આદિમાં જગત્ ન હતું. બ્રહ્મ હતું. પ્રલયના અન્તમાં સંસાર નહીં રહે, ત્યારે વર્તમાનમાં સર્વ જગત્ બ્રહ્મ કેમ નહીં ?

ઉત્તર - જો તમારા કહેવા મુજબ જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ હોય, તો તે પરિજામી, અવસ્થાન્તરયુક્ત અને વિકારી થઈ જાય. અને ઉપાદાન કારણના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ કાર્યમાં પણ આવે છે :-

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો વૃદ્ધઃ ॥ વૈશેષિકત્. (અ૦ ૨ અ૦ ૧ સૂ૦૨૪)

ઉપાદાન કારણ જેવા કાર્યમાં ગુણ હોય છે. તો બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, જગત્ કાર્યરૂપથી અસત્, જડ અને આનન્દ રહિત છે; બ્રહ્મ અજ છે અને જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે; બ્રહ્મ અદશ્ય છે અને જગત્ દશ્ય છે. બ્રહ્મ અખંડ છે અને જગત્ ખંડરૂપ છે. જો બ્રહ્મમાંથી પૃથિવી વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તો પૃથિવી વગેરેમાં કાર્યના જડ વગેરે ગુણ બ્રહ્મમાં પણ હોય. અર્થાત્ જેમ પૃથિવી વગેરે જડ છે તેમ બ્રહ્મ પણ જડ થઈ જાય, અને જેમ પરમેશ્વર ચેતન છે તેમ પૃથિવી વગેરે કાર્ય પણ ચેતન હોવાં જોઈએ.

અને જે કરોળીયાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે તમારા મતનું સાધક નથી, કિન્તુ બાધક છે, કેમકે તે જડરૂપ શરીર તન્તુનું ઉપાદાન કારણ અને જીવાત્મા નિમિત્ત કારણ છે. અને વળી એ પણ પરમાત્માની અદ્ભુત રચનાનો પ્રભાવ છે. કેમકે અન્ય જન્તુનાં શરીરમાંથી જીવ તન્તુ નથી કાઢી શકતા, તેમ વ્યાપક

બ્રહ્મ પોતાની અંદર વ્યાપ્ત પ્રકૃતિ અને પરમાણુ કારણથી સ્થૂલ જગત્ બનાવી, બહાર સ્થૂલરૂપ કરી, પોતે તેમાં જ વ્યાપક થઈને સાક્ષી ભૂત આનન્દમય થઈ રહ્યો છે.

અને જે પરમાત્માએ ઈક્ષણ અર્થાત્ દર્શન, વિચાર અને ક્રમના કરી કે હું સર્વ જગત્ બનાવી પ્રસિદ્ધ થાઉં અર્થાત્ જ્યારે જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જીવોના વિચાર, જ્ઞાન, ધ્યાન, ઉપદેશ અને શ્રવણમાં પરમેશ્વર પ્રસિદ્ધ અને બહુ જ સ્થૂલ પદાર્થોથી સહ વર્તમાન થાય છે. જ્યારે પ્રલય થાય છે, ત્યારે પરમેશ્વર અને મુક્ત જીવો સિવાય તેને કોઈ જાણતું નથી.

અને પેલી જે કારિકા છે, તે ભ્રમ મૂલક છે, કેમકે પ્રલયમાં જગત્ પ્રસિદ્ધ ન હતું અને સૃષ્ટિના અન્ત અર્થાત્ પ્રલયના આરંભથી લઈને જ્યાં સુધી બીજી વાર સૃષ્ટિ બને નહીં, ત્યાં સુધી પણ જગતનું કારણ સૂક્ષ્મ હોઈને અપ્રસિદ્ધ રહે છે. કેમકે :-

તમ આસીત્તમસા ગૂઢમગ્રે ॥૧॥ આ ઋગ્વેદ ૮ (મં ૦૧૦. સૂ ૦૧૨૧. મં ૦૩) નું વચન છે.

આસીદિદં તમોભૂતમગ્રજાતમલક્ષણમ્ । અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રમુક્તમિવ સર્વતઃ ॥૨॥

આ આખું જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે પ્રલયમાં અંધકારથી આવૃત્ત = આચ્છાદિત હતું અને પ્રલયારંભના પશ્ચાત્ પણ એમ જ બને છે. તે સમયે કોઈના જાણવાજોગ ન હતું, તર્કમાં આવવા લાયક ન હતું અને પ્રસિદ્ધ ચિહ્નોથી યુક્ત ઈન્દ્રિયો વડે જાણવા યોગ્ય ન હતું, અને હશે નહીં. કિન્તુ વર્તમાનમાં જાણવામાં આવે છે અને પ્રસિદ્ધ ચિહ્નોથી યુક્ત જાણવાને યોગ્ય અને યથાવત્ ઉપલબ્ધ છે. પુનઃ તે કારિકાકારે વર્તમાનમાં પણ જગતનો અભાવ લખ્યો છે, તે તદ્દન અપ્રમાણ છે, કેમકે જેને પ્રમાતા પ્રમાણો દ્વારા જાણે છે અને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અન્યથા કદી પણ ન થઈ શકે.

પ્રશ્ન - જગતને બનાવવામાં પરમેશ્વરનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર - નહીં બનાવવામાં શું પ્રયોજન છે ?

પ્રશ્ન - જો ન બનાવત તો તે આનન્દમાં પડી રહેત અને જીવોને પણ સુખદુઃખ પ્રાપ્ત ન થાત.

ઉત્તર - એ તો આળસુ અને દરિદ્ર લોકોની વાત છે, પુરુષાર્થીની નહીં. જીવોને પ્રલયમાં શું સુખ કે દુઃખ છે ? જો સૃષ્ટિના સુખદુઃખની તુલના કરવામાં આવે, તો સુખ કેટલાય ગણું અધિક થાય છે અને ઘણા ખસ પવિત્રાત્મા જીવ મુક્તિના સાધનો કરીને મોક્ષના આનન્દને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રલયમાં નકામા જેમ સુપુત્રિમાં પડી રહે તેમ રહે છે. અને પ્રલયની પૂર્વે સૃષ્ટિમાં જીવોએ કરેલાં પાપ-પુણ્ય કર્મોનું ફળ ઈશ્વર કેવી રીતે આપી શકે અને જીવો કેવી રીતે ભોગવી શકે ?

જો કોઈ તમને પૂછે કે આંખ હોવામાં શું પ્રયોજન છે ? તમે એમ જ કહ્યો કે જોવું. તો જે ઈશ્વરમાં જગતની રચના કરવાનું વિજ્ઞાન, બળ અને ક્રિયા છે તેનું શું પ્રયોજન ? જગતની ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું કંઈ પણ કહી શકશો નહીં. અને પરમાત્માના ન્યાય, ધારણ અને દયા વગેરે ગુણો પણ ત્યારે જ સાર્થક થઈ શકે છે કે જ્યારે તે જગતને બનાવે છે. તેનું અનન્ત સામર્થ્ય જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય અને વ્યવસ્થા કરવાથી જ સફળ છે. જેમ નેત્રનો સ્વાભાવિક ગુણ જોવું, તેમ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ગુણ જગતની ઉત્પત્તિ કરીને સર્વ જીવોને અસંખ્ય પદાર્થ આપીને પરોપકાર કરવાનો છે.

પ્રશ્ન - બીજ પ્રથમ છે કે વૃક્ષ ?

ઉત્તર - બીજ, કેમકે બીજ, હેતુ, નિદાન, નિમિત્ત અને કારણ ઇત્યાદિ શબ્દ એકાર્થવાચક છે. કારણનું નામ બીજ હોવાથી તે કાર્યની પૂર્વે જ હોય છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન છે, ત્યારે તે કારણને અને જીવને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, જો ન કરી શકતો, હોય તો સર્વશક્તિમાન ન ઠરી શકે ?

ઉત્તર - સર્વશક્તિમાન શબ્દનો અર્થ પૂર્વે લખી આવ્યા છીએ. પરંતુ શું સર્વશક્તિમાન તે કહેવાય કે જે અસંભવ વાતને પણ કરી શકે ? જો કોઈ અસંભવ વાત અર્થાત્ જેમ કારણ વિના કાર્યને કરી શકે છે, તો વિના કારણ બીજા ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ કરીને સ્વયં મૃત્યુને પ્રાપ્ત જડ, દુઃખી, અન્યાયકારી, અપવિત્ર અને કુકર્મી આદિ બની શકે કે નહીં ? જે સ્વાભાવિક નિયમ અર્થાત્ જેમ અગ્નિ ઉષ્ણ, જળ શીતલ અને પૃથિવી વગેરે સર્વ જડોને પણ ઈશ્વર વિપરીત ગુણવાળા નથી કરી શકતો. જેમ પોતે જડ નથી થઈ શકતો, તેમ જડને ચેતન પણ કરી શકતો નથી.

અને ઈશ્વરના નિયમ સત્ય અને પૂર્ણ છે, એટલા માટે પરિવર્તન નથી કરી શકતો. આથી સર્વશક્તિમાનનો અર્થ એટલો જ છે કે, પરમાત્મા કોઈની સહાય વિના પોતાનાં સર્વ કાર્યો પૂર્ણ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન - ઈશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર ? જો નિરાકાર છે તો હાથ વગેરે સાધનો વિના જગતને બનાવી શકશે નહીં અને સાકાર હોય તો કોઈ દોષ આવતો નથી.

ઉત્તર - ઈશ્વર નિરાકાર છે. જે સાકાર અર્થાત્ શરીરયુક્ત છે, તે ઈશ્વર હોઈ શકે જ નહીં. કેમ કે તે પરિમિત શક્તિયુક્ત, દેશ કાલ વસ્તુઓમાં પરિચ્છિન્ન, લુપ્ત, તૃષ્ણ, છેદન, ભેદન, શીતોષ્ણ, જ્વર, પીડાદિ સહિત હોય, તો તેમાં જીવ વિના ઈશ્વરના ગુણ કદી પણ ધરી શકતા નથી. જેમ તમે અને અમે સાકાર અર્થાત્ શરીરધારી છીએ, તેથી ત્રસરેણુ, અણુ, પરમાણુ અને પ્રકૃતિને પોતાના વશમાં લાવી શકતા નથી. તેમ તે સ્થૂલ દેહધારી પરમેશ્વર પણ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી સ્થૂલ જગત્ બનાવી શકે નહીં.

જો પરમાત્મા ભૌતિક ઇન્દ્રિયગોલક-હસ્ત પાદાદિ અવયવોથી રહિત છે, પરંતુ તેની અનન્ત શક્તિ, બલ, પરાક્રમ છે તેથી તે સર્વ કામ કરે છે. જે જીવ અને પ્રકૃતિથી કદી પણ બની શકે નહીં. જ્યારે તે પ્રકૃતિથી પણ સૂક્ષ્મ અને તેમાં વ્યાપક છે જ ત્યારે તેમને પકડીને જ ગદાકાર કરી દે છે.

પ્રશ્ન - જેમ મનુષ્ય વગેરેના મા-બાપ સાકાર છે, તેમ તેમનાં સન્તાન પણ સાકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જો એ નિરાકાર હોય, તો સન્તાન પણ નિરાકાર થાત, વળી પરમેશ્વર નિરાકાર હોય, તો તેનું બનાવેલું જગત્ પણ નિરાકાર હોવું જોઈએ.

ઉત્તર - આ તમારો પ્રશ્ન છોકરમત જેવો છે. કેમકે હું હમણાં જ કહી ગયો છું કે પરમેશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી, પણ નિમિત્ત કારણ છે. અને જે સ્થૂલ છે, તે પ્રકૃતિ અને પરમાણુ જગતનાં ઉપાદાન કારણ છે. અને તે સર્વથા નિરાકાર નથી, કિન્તુ પરમેશ્વરથી તે સ્થૂલ અને અન્ય કાર્યથી સૂક્ષ્મ આકાર ધરાવે છે.

પ્રશ્ન - શું કારણ વિના પરમેશ્વર કાર્યને નથી કરી શકતો ?

ઉત્તર - નહીં, કેમકે જેનો અભાવ અર્થાત્ જે વર્તમાન નથી, તેનો ભાવ-વર્તમાન થવો સર્વથા અસંભવ છે, જેમ કોઈ ગપોડો હાંકે કે મેં વન્ધ્યાના પુત્ર અને પુત્રીનો વિવાહ જોયો. તેઓએ નર-શૂંગનું ધનુષ્ય અને બન્નેએ આકાશપુષ્પની માળા પહેરી હતી. મૃગતૃષ્ણિકાના જળમાં સ્નાન કરતા હતા અને ગન્ધર્વનગરમાં રહેતા હતા. ત્યાં વાદળા વિના વૃષ્ટિ થતી અને પૃથિવી વિના સર્વ અન્નની ઉત્પત્તિ આદિ થતાં હતાં. તેમ કારણ વિના કાર્ય થવું અસંભવ છે.

જેમ કોઈ કહે કે - "મમ માતાપિતૃયૌ ન સ્તોઽહમેવમેવ જાતઃ । મમ મુખે જિહ્વા નાસ્તિ ષડામિ ચ ॥

અર્થાત્ "મારા માતા-પિતા ન હતાં, હું એમ જ ઉત્પન્ન થયો છું. મારા મુખમાં જીભ નથી, પરંતુ બોલું છું." દરમાં સર્પ ન હતો, ને નિકળી આવ્યો. હું ક્યાંય ન હતો, એ પણ ક્યાંય ન હતા અને અમે સર્વ જણા આવ્યા છીએ, એવી અસમ્ભવ વાતો પ્રમત્તગીત અર્થાત્ પાગલ લોકોની છે.

પ્રશ્ન - જો કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, તો કારણનું કારણ કોણ છે ?

ઉત્તર - જે કેવલ કારણરૂપ જ છે, તે કોઈનું કાર્ય હોતું નથી અને જે કોઈનું કારણ અને કોઈનું કાર્ય હોય છે, તે બીજું કહેવાય છે. જેમ પૃથિવીએ ઘર આદિનું કારણ છે અને જળ આદિનું કાર્ય છે. પરંતુ આદિ કારણ જે પ્રકૃતિ છે, તે તો અનાદિ છે.

મૂલે મૂલાભાવાદમૂલં મૂલમ્ ॥ - સાંખ્ય સૂ. (અ.૧૦. સૂ.૧૭)

મૂળનું મૂળ અર્થાત્ કારણનું કારણ હોતું નથી. એથી જેનું કારણ નથી, તે સર્વ કાર્યોનું કારણ બને છે. કેમકે કોઈ પણ કાર્યના આરંભ સમયની પૂર્વે ત્રણ કારણો અવશ્ય હોય છે. જેમ કપડાં બનાવવાની પૂર્વે વણકર, રૂનું સૂતર, અને નલિકા આદિ પૂર્વ વર્તમાન હોવાથી વસ્ત્ર બને છે. તેમ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પરમેશ્વર, પ્રકૃતિ, કાલ અને આકાશ તથા જીવોના અનાદિ હોવાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો એમાંથી એક પણ ન હોય તો જગત્ કદી પણ બને નહીં.

અત્ર નાસ્તિકા આક્ષુઃ -

શૂન્યં તત્ત્વં ભાવોઽપિ વિનશ્યતિ વસ્તુધર્મત્વાદિનાશસ્ય ॥૧॥ - સાંખ્ય સૂ. (અ.૧ સૂ.૪૪)

અભાવાદ્ ભાવોત્પત્તિર્નાનુપમુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવાત્ ॥૨॥

ઈશ્વરઃ કારણં પુરુષકર્માફલત્યદર્શનાત્ ॥૩॥

અભિમિત્તસો ભાવોત્પત્તિઃ કણ્ટકતૈક્ષ્ણ્યાદિવર્જનાત્ ॥૪॥

સર્વમનિત્યમુત્પત્તિવિનાશધર્મકાવાત્ ॥૫॥ સર્વં નિત્યં પદ્મભૂતનિત્યત્વાત્ ॥૬॥

સર્વં પૃથગ્ ભાવલક્ષણપૃથક્ત્વાત્ ॥૭॥ સર્વમભાવો ભાવેષ્વિતરેતરભાવસિદ્ધેઃ ॥૮॥

[ન સ્વભાવસિદ્ધિરાપેક્ષિકત્વાત્ ॥૯॥ -]

- ત્યાગસૂ. (અ.૪ આશ્લિ.૧૧)

અહીં નાસ્તિક લોકો એમ કહે છે કે-(પહેલો નાસ્તિક) શૂન્ય જ એક પદાર્થ છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય હતું, અન્તે શૂન્ય રહેશે. કેમકે જે ભાવ છે, અર્થાત્ વર્તમાન પદાર્થ છે, તેનો અભાવ થઈને શૂન્ય થઈ જશે.

ઉત્તર - આકાશ, અદૃશ્ય, અવકાશ અને બિન્દુને પણ શૂન્ય કહે છે. શૂન્ય જડ પદાર્થ છે. એ શૂન્યમાં સર્વ પદાર્થ અદૃશ્ય રહે છે. જેમકે એક બિન્દુથી રેખા, રેખાઓથી વર્તુલાકાર બને છે, તેમ ઈશ્વરની રચનાથી ભૂમિ પર્વતાદિ બને છે. અને શૂન્યને જાણનાર શૂન્ય હોતો નથી ॥૧॥

બીજો નાસ્તિક કહે છે કે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ કે બીજનું મર્દન કર્યા વગર અંકુર ઉત્પન્ન થતું નથી. અને બીજને તોડીને જોઈએ, તો અંકુરનો અભાવ છે. જ્યારે પ્રથમ અંકુર દેખાતું ન હતું ત્યારે અભાવથી ઉત્પત્તિ થઈ.

ઉત્તર - જે બીજનું ઉપમર્દન કરે છે, તે ઉપમર્દક પ્રથમથી જ બીજમાં હતો. જો ન હોત, તો ઉપમર્દન કોણ કરત ? અને તે કદી ઉત્પન્ન થાત નહીં ॥૨॥

ત્રીજો નાસ્તિક કહે છે કે કર્મોનાં ફળ પુરુષને કર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થતાં નથી. કારણ કે કેટલાંય કર્મ નિષ્ફળ જોવામાં આવે છે, એ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે કે કર્મોનાં ફળ પ્રાપ્ત થવાં એ ઈશ્વરાધીન છે. જે કર્મનું ફળ ઈશ્વર આપવા ઇચ્છે, તેનું આપે છે. જે કર્મનું ફળ આપવા નથી ઇચ્છતો, તેનું આપતો

નથી. એ ઉપરથી કર્મ ફળ ઈશ્વરાધીન છે.

ઉત્તર - જો કર્મ ફળ ઈશ્વરાધીન હોય, તો કર્મ કર્યા વિના ઈશ્વર ફળ કેમ નથી આપતો ? એટલા માટે મનુષ્ય જેવાં કર્મ કરે છે, તેવાં જ ફળ ઈશ્વર આપે છે. એથી ઈશ્વર પુરુષને કર્મનું સ્વતંત્ર ફળ આપી શકતો નથી, કિન્તુ જેવાં કર્મ જીવ કરે છે તેવાં જ ફળ ઈશ્વર આપે છે. ॥૩॥

ચોથો નાસ્તિક કહે છે કે નિમિત્ત વિના પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ બાવળ વગેરે વૃક્ષોના કાંટા નીક્ષણ અણીવાળા જોવામાં આવે છે. એથી વિદિત થાય છે કે જ્યારે-જ્યારે સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે, ત્યારે-ત્યારે શરીર વગેરે પદાર્થ નિમિત્ત વિના બને છે.

ઉત્તર - જેનાથી જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ તેનું નિમિત્ત છે. કાંટા વિનાના વૃક્ષને કાંટા ઉત્પન્ન કેમ નથી થતાં ? ॥૪॥

પાંચમો નાસ્તિક કહે છે કે સર્વ પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાન છે, એટલા માટે સર્વ અનિત્ય છે.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ ચતુર્થં ગ્રન્થકોટિષ્ઠિઃ । સ્વપ્ન સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો જાગૃચ નાપરઃ ॥૧॥

આ કોઈ ગ્રન્થનો શ્લોક છે. નવીન વેદાન્તી લોકો પાંચમા નાસ્તિક કોટિમાં (અર્થાત્ ગણત્રીમાં) આવે છે. કેમકે તેઓ એમ કહે છે કે કરોડો ગ્રન્થોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે 'બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ મિથ્યા છે અને જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.'

ઉત્તર - જો સર્વની નિત્યતા નિત્ય છે, તો સર્વ અનિત્ય થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન - સર્વની નિત્યતા પણ અનિત્ય છે. જેમ અગ્નિ કાષ્ટને નષ્ટ કરી પોતે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉત્તર - જે યથાવત્ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેનું વર્તમાનમાં અનિત્યત્વ અને પરમસૂક્ષ્મ કારણને પણ અનિત્ય કહેવું કદી બની શકે નહીં. જો વેદાન્તી લોકો બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ માને છે, તો બ્રહ્મ સત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય અસત્ય કદી પણ થઈ શકતું નથી. જો સ્વપ્ન રજજુ-સર્પાદિવત્ કલ્પિત કહો, તો પણ તેમ બની શકતું નથી, કેમકે કલ્પના ગુણ છે. ગુણથી દ્રવ્ય અને ગુણ દ્રવ્યથી પૃથક રહી શકતા નથી. જ્યારે કલ્પનાનો કર્તા નિત્ય છે, તો તેની કલ્પના પણ નિત્ય હોવી જોઈએ, નહીં તો તેને પણ અનિત્ય માનો.

જેમ સ્વપ્ન જોયા-સાંભળ્યા વિના કદી આવતું નથી. જે જાગૃત અર્થાત્ વર્તમાન સમયમાં સત્ય પદાર્થ છે, તેના સાક્ષાત્ સમ્બન્ધથી પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન થવાથી સંસ્કાર અર્થાત્ તેનું વાસનારૂપ જ્ઞાન આત્મામાં સ્થિર થાય છે, સ્વપ્નમાં તેને જ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. જેમ સુષુપ્તિ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનના અભાવમાં પણ બાહ્ય પદાર્થ વિદ્યમાન રહે છે, તેમ પ્રલયમાં પણ કારણ દ્રવ્ય વર્તમાન રહે છે. જો સંસ્કાર વિના સ્વપ્ન આવતું, હોય તો જન્માન્ધને પણ રૂપનું સ્વપ્ન આવવું જોઈએ. આ ઉપરથી સ્વપ્નમાં તેનું જ્ઞાન માત્ર છે અને બહાર સર્વ પદાર્થ વિદ્યમાન છે.

પ્રશ્ન - જેમ જાગૃતના પદાર્થો સ્વપ્નમાં અને બંનેનાં સુષુપ્તિમાં અનિત્ય થઈ જાય છે, તેમ જાગૃતના પદાર્થોને પણ સ્વપ્ન તુલ્ય માનવા જોઈએ.

ઉત્તર - એવું કદી પણ માની શકાતું નથી. કેમકે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં બાહ્ય પદાર્થોનું અજ્ઞાન માત્ર થાય છે, અભાવ નહીં. જેમ કોઈની પીઠ પછવાડે ઘણા પદાર્થો અદૃષ્ટ રહે છે, તેમનો અભાવ થતો નથી. તેમ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની વાત છે. એટલા માટે પૂર્વ જે કદી આવ્યા કે બ્રહ્મ, જીવ અને જગતનું કારણ અનાદિ નિત્ય છે, તે જ સત્ય છે. ॥૫॥

છઠ્ઠો નાસ્તિક કહે છે કે પાંચ ભૂતો નિત્ય હોવાથી સકલ જગત્ નિત્ય છે.

ઉત્તર - કર્તા વિના કોઈ પણ ક્રિયા કે ક્રિયાજન્ય પદાર્થ બની શકતો નથી. જે પૃથિવી આદિ પદાર્થોમાં સંયોગ વિશેષથી રચના દેખાય છે, તે અનાદિ કદી થઈ શકતી નથી. અને જે સંયોગથી બને છે, તે સંયોગની પૂર્વ ન હતું અને તે વિયોગના અન્તમાં રહેતું નથી. જો તમે એ ન માનો, તો કઠિનથી પણ કઠિન પાષાણ, હીરા અને પોલાદ આદિ તોડી, ટુકડા કરી, ગાળી કે ભસ્મ કરી જુઓ કે એમાં પરમાણુઓ પૃથક્ પૃથક્ મળ્યા છે કે નહીં ? જો મળેલાં છે તો તે સમય મળે અલગ અલગ પણ અવશ્ય થાય છે. ॥૧૦॥

પ્રશ્ન - અનાદિ ઈશ્વર કોઈ નથી કિન્તુ જે યોગાભ્યાસથી અક્ષિમાદિ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થઈને સર્વજ્ઞાદિ ગુણયુક્ત કેવલજ્ઞાની થાય છે, તે જ જીવ પરમેશ્વર કહેવાય છે.

ઉત્તર - જો અનાદિ ઈશ્વર જગતનો સ્રષ્ટા ન હોય તો સાધનોથી સિદ્ધ થનારા જીવોનો આધાર જીવનરૂપ જગત શરીર અને ઈન્દ્રિયોનાં ગોલક કેવી રીતે બનત ? એના વિના જીવ સાધન કરી શકતો નથી. જ્યારે સાધન ન હોય ત્યારે સિદ્ધ ક્યાંથી થાય ?

જીવ ચાહે તેવાં સાધન કરી સિદ્ધ થાય, તો પણ ઈશ્વરની જે સ્વયં સનાતન અનાદિ સિદ્ધિ છે, જેમાં અનન્ત સિદ્ધિ છે, તેને તુલ્ય કોઈ પણ જીવ થઈ શકતો નથી. કેમકે જીવનું જ્ઞાન પરમ અવધિ સુધી વધે, તો પણ તે પરિમિત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળું હોય છે. અનન્ત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળો કદી પણ થઈ શકતો નથી.

જુઓ, કોઈ પણ આજ સુધીમાં ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિકર્મને બદલનારો નથી થયો અને થશે નહીં. જે પ્રકારે અનાદિ સિદ્ધ પરમેશ્વરે નેત્રથી જોવાનો અને શ્રોત્રથી સાંભળવાનો જે નિબન્ધ કર્યો છે, તેને કોઈ પણ યોગી બદલી શકતો નથી. જીવ ઈશ્વર કદી થઈ શકતો નથી.

પ્રશ્ન - કલ્પ-કલ્પાન્તરમાં ઈશ્વર સૃષ્ટિ વિલક્ષણ-વિલક્ષણ બનાવે છે અથવા એક સરખી ?

ઉત્તર - જેવી હમણાં છે તેવી પૂર્વે હતી અને આગળ પણ હશે, બેદ કરતો નથી.

સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથા પૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમધો સ્વઃ ॥

- ઋગ્ વેદ ૧૦. સુ. ૧૧૦. મં. ૩ ॥

(ધાતા) પરમેશ્વરે જેમ પૂર્વ કલ્પમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિદ્યુત્, પૃથિવી, અન્તરિક્ષ આદિ બનાવ્યાં હતાં, તેમ હમણાં પણ બનાવ્યાં છે અને આગળ પણ એમ જ બનાવશે. ॥૧॥ એટલા માટે પરમેશ્વરના કામ ભૂલચૂક વિનાના હોવાથી સદા એકસરખાં થયાં કરે છે. જે અલ્પજ્ઞ અને જેનું જ્ઞાન પૃથ્વી અને ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાં જ કામમાં ભૂલચૂક થાય છે, ઈશ્વરનાં કામમાં નહીં.

પ્રશ્ન - સૃષ્ટિ વિષયમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અવિરોધ છે કે વિરોધ ?

ઉત્તર - અવિરોધ છે.

પ્રશ્ન - જો અવિરોધ છે તો :-

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોર્ગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ । ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ । સ વા એવ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ॥

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ (જ્ઞા-નન્દ વ. અનુ. ૧)નું વચન છે. તે પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિથી આકાશ-અવકાશ અર્થાત્ જે કારણરૂપ દ્રવ્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું હતું, તેને એકત્ર કરવાથી અવકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવમાં આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કેમકે આકાશ વિના પ્રકૃતિ અને પરમાણુ ક્યાં રહી શકે ? આકાશની પશ્ચાત્ વાયુ, વાયુની પશ્ચાત્ અગ્નિ, અગ્નિ પશ્ચાત્ જલ, જલની પશ્ચાત્ પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિઓથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, વીર્યથી પુરુષ અર્થાત્ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તર - કર્તા વિના કોઈ પણ ક્રિયા કે ક્રિયાજન્ય પદાર્થ બની શકતો નથી. જે પૃથિવી આદિ પદાર્થોમાં સંયોગ વિશેષથી રચના દેખાય છે, તે અનાદિ કદી થઈ શકતી નથી. અને જે સંયોગથી બને છે, તે સંયોગની પૂર્વ ન હતું અને તે વિયોગના અન્તમાં રહેતું નથી. જો તમે એ ન માનો, તો કઠિનથી પણ કઠિન પાપાણ, હીરા અને પોલાદ આદિ તોડી, ટુકડા કરી, ગાળી કે ભસ્મ કરી જુઓ કે એમાં પરમાણુઓ પૃથક્ પૃથક્ મળ્યા છે કે નહીં? જો મળેલાં છે તો તે સમય મળે અલગ અલગ પણ અવશ્ય થાય છે. ॥૧૦॥

પ્રશ્ન - અનાદિ ઈશ્વર કોઈ નથી કિન્તુ જે યોગાભ્યાસથી અણિમાદિ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થઈને સર્વજ્ઞાદિ ગુણયુક્ત કેવલજ્ઞાની થાય છે, તે જ જીવ પરમેશ્વર કહેવાય છે.

ઉત્તર - જો અનાદિ ઈશ્વર જગતનો સ્રષ્ટા ન હોય તો સાધનોથી સિદ્ધ થનારા જીવોનો આધાર જીવનરૂપ જગત શરીર અને ઈન્દ્રિયોનાં ગોલક કેવી રીતે બનત? એના વિના જીવ સાધન કરી શકતો નથી. જ્યારે સાધન ન હોય ત્યારે સિદ્ધ ક્યાંથી થાય?

જીવ આહે તેવાં સાધન કરી સિદ્ધ થાય, તો પણ ઈશ્વરની જે સ્વયં સનાતન અનાદિ સિદ્ધિ છે, જેમાં અનન્ત સિદ્ધિ છે, તેને તુલ્ય કોઈ પણ જીવ થઈ શકતો નથી. કેમકે જીવનું જ્ઞાન પરમ અવધિ સુધી વધે, તો પણ તે પરિમિત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળું હોય છે. અનન્ત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળો કદી પણ થઈ શકતો નથી.

જુઓ, કોઈ પણ આજ સુધીમાં ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિકર્મને બદલનારો નથી થયો અને થશે નહીં. જે પ્રકારે અનાદિ સિદ્ધ પરમેશ્વરે નેત્રથી જોવાનો અને શ્રોત્રથી સાંભળવાનો જે નિબન્ધ કર્યો છે, તેને કોઈ પણ યોગી બદલી શકતો નથી. જીવ ઈશ્વર કદી થઈ શકતો નથી.

પ્રશ્ન - કલ્પ-કલ્પાન્તરમાં ઈશ્વર સૃષ્ટિ વિલક્ષણ-વિલક્ષણ બનાવે છે અથવા એક સરખી?

ઉત્તર - જેવી હમણાં છે તેવી પૂર્વે હતી અને આગળ પણ હશે. ભેદ કરતો નથી.

સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથા પૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ ॥

- ઋગ્ વેદ ૧૦. સુ. ૧૧૦. મં. ૩ ॥

(ધાતા) પરમેશ્વરે જેમ પૂર્વ કલ્પમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિદ્યુત્, પૃથિવી, અન્તરિક્ષ આદિ બનાવ્યાં હતાં, તેમ હમણાં પણ બનાવ્યાં છે અને આગળ પણ એમ જ બનાવશે. ॥૧॥ એટલા માટે પરમેશ્વરના કામ ભૂલચૂક વિનાના હોવાથી સદા એકસરખાં થયાં કરે છે. જે અલ્પજ્ઞ અને જેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ અને કામને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાં જ કામમા ભૂલચૂક થાય છે, ઈશ્વરનાં કામમાં નહીં.

પ્રશ્ન - સૃષ્ટિ વિષયમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અવિરોધ છે કે વિરોધ?

ઉત્તર - અવિરોધ છે.

પ્રશ્ન - જો અવિરોધ છે તો :-

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્પૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદૃશ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષઘ્નઃ । ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ । સ વા એવ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ॥

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ (બ્રહ્મા- નન્દ વ. અનુ. ૧)નું વચન છે. તે પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિથી આકાશ=અવકાશ અર્થાત્ જે કારણરૂપ દ્રવ્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું હતું. તેને એકત્ર કરવાથી અવકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવમાં આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કેમકે આકાશ વિના પ્રકૃતિ અને પરમાણું ક્યાં રહી શકે? આકાશની પશ્ચાત્ વાયુ, વાયુની પશ્ચાત્ અગ્નિ, અગ્નિ પશ્ચાત્ જલ, જલની પશ્ચાત્ પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિઓથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, વીર્યથી પુરુષ અર્થાત્ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં આકાશ વગેરે ક્રમથી અને છાન્દોગ્યમાં અગ્નિ વગેરે ક્રમથી; અને ઐતરેયમાં જળાદિ ક્રમથી સૃષ્ટિ થઈ તેમ કહેલ છે. વેદોમાં ક્યાંક પુરુષથી, ક્યાંક હરિશ્ચયગર્ભ આદિથી, મીમાંસામાં કર્મથી, વૈશેષિકમાં કાલથી, ન્યાયમાં પરમાણુથી, યોગમાં પુરુષાર્થથી, સાંખ્યમાં પ્રકૃતિથી અને વેદાન્તમાં બ્રહ્મથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માની છે. હવે કોને સાચા અને કોને જૂઠા માનીએ ?

ઉત્તર - એમાં સર્વ સાચા છે, કોઈ જૂઠા નથી. જૂઠો તે છે કે જે વિપરીત સમજે છે. કારણ કે પરમેશ્વર નિમિત્ત અને પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાન કરેલ છે. જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે, તેની પશ્ચાત્ આકાશ આદિ ક્રમ અર્થાત્ જ્યારે આકાશ અને વાયુનો પ્રલય નથી થતો અને અગ્નિ આદિનો થાય છે, ત્યારે અગ્નિ આદિ ક્રમથી અને જ્યારે વિદ્યુત અગ્નિનો પણ નાશ નથી થતો ત્યારે જગત્ક્રમથી સૃષ્ટિ થાય છે. અર્થાત્ જે-જે પ્રલયમાં જ્યાં જ્યાં સુધી પ્રલય થાય છે, ત્યાં ત્યાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પુરુષ અને હિરણ્યગર્ભ વગેરે પ્રથમ સમુલ્લાસમાં લખ્યાં છે, એ સર્વ નામ પરમેશ્વરનાં છે. પરંતુ વિરોધ તેને કહેવાય કે એક કાર્યમાં એક જ વિષયની અંદર વિરુદ્ધવાદ હોય. છ શાસ્ત્રોમાં અવિરોધ જુઓ આ પ્રકારે છે :-

મીમાંસામાં - “એવું કોઈ પણ કાર્ય જગત્માં નથી થતું કે જેના બનાવવામાં કર્મ ચેષ્ટા ન કરવામાં આવે. વૈશેષિકમાં - “સમય ન લાગ્યા વિના બને જ નહીં.” ન્યાયમાં - “ઉપાદાન કારણ ન હોવાથી કોઈ પણ બની શકતું નથી.” યોગમાં - “વિદ્યા, જ્ઞાન, વિચાર ન કરવામાં આવે તો નથી બની શકતું.” સાંખ્યમાં “તત્ત્વોનો મેળ ન થવાથી નથી બની શકતું.” અને વેદાન્તમાં - “બનાવનાર ન બનાવે તો કોઈ પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે.” અને આથી સૃષ્ટિ છ કારણોથી બને છે. એ છ કારણોની વ્યાખ્યા એક એકની એક એક શાસ્ત્રમાં છે, એથી એમાં વિરોધ કોઈ પણ નથી.

જેવી રીતે છ પુરુષ મળી એક છાપરાને ઉઠાવીને ભીંતો ઉપર મૂકે, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ રૂપ કાર્યની વ્યાખ્યા, છ શાસ્ત્રકારોએ મળીને પૂરી કરી છે. જેમ પાંચ આંધળા અને એક મન્દદષ્ટિને કોઈએ હાથીનું એક એક અંગ દેખાડ્યું અને તેને પૂછ્યું કે હાથી કેવો છે ? તેમાંથી એકે કહ્યું કે થાંભલા જેવો, બીજાએ કહ્યું કે સૂપડા જેવો, ત્રીજાએ કહ્યું કે મુસળ જેવો, ચોથાએ કહ્યું કે ઝાડું જેવો, પાંચમાએ કહ્યું કે ચોતરા જેવો, અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે કાળા કાળા ચાર થાંભલા ઉપર કોઈક ભેંસ સરખા આકારવાળો છે.

આ પ્રકારે આજ-કાલના અનાર્થ નવીન ગ્રંથો ભણનાર અને પ્રાકૃત ભાષાવાળાઓએ ઋષિ પ્રણીત ગ્રંથો ન ભણીને, નવીન શુદ્ધબુદ્ધિ કલ્પિત સંસ્કૃત અને ભાષાના ગ્રંથો ભણીને, એક બીજાની નિન્દામાં તત્પર થઈને જૂઠો ઝઘડો મચાવ્યો છે. એમનું કયન બુદ્ધિમાનો કે બીજાને માનવા યોગ્ય નથી, કેમકે આંધળાની ધાછળ આંધળો ચાલે, તો દુષ્ક કેમ ન પામે ? એવા જ આજકાલના અલ્પવિદ્યાયુક્ત, સ્વાર્થી, ઈન્દ્રિયારામી પુરુષોની લીલા સંસારનો નાશ કરવાવાળી છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, ત્યારે કારણનું કારણ કેમ નહીં ?

ઉત્તર - અરે, ભોળા ભાઈઓ ! પોતાની બુદ્ધિને કામમાં કેમ નથી લાવતા ? જુઓ ! સંસારમાં બે જ પદાર્થ હોય છે - એક કારણ અને બીજું કાર્ય. જે કારણ છે, તે કાર્ય નથી. અને જે સમયે કાર્ય છે, તે કારણ નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્ય સૃષ્ટિને યથાવત્ નથી સમજતો, ત્યાં સુધી તેને યથાવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી :-

નિત્યાયાઃ સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થાયાઃ પ્રકૃતેસ્ત્વજ્ઞાનાં પરમસૂક્ષ્માણાં પૃથક્ પૃથક્વર્તમાનાનાં તત્ત્વપરમાણૂનાં પ્રથમઃ સંયોગારમ્ભઃ સંયોગવિશેષાદવસ્થાન્તસ્ય સ્થૂલાકાશ્રાપ્તિઃ સૃષ્ટિસ્તુચ્યતે ॥

અનાદિ નિત્યસ્વરૂપ સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણોની એક અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન જે પરમસૂક્ષ્મ પૃથક્ પૃથક્ તત્ત્વાવયવ વિદ્યમાન છે, તેમના સંયોગનો જ પ્રથમ આરમ્ભ છે, અને જે સંયોગ વિશેષોથી તે અવસ્થાન્તર બીજી-બીજી અવસ્થાને સૂક્ષ્મથી સ્થૂલ-સ્થૂલ બનતાં-બનાવતાં વિચિત્રરૂપ બની છે. આથી જ આ સંસર્ગ હોવાથી સૃષ્ટિ કહેવાય છે. વારુ, જે પ્રથમ સંયોગમાં મળનાર અને મેળવનાર પદાર્થ છે, અને જે સંયોગના આદિ અને વિયોગના અન્ત અર્થાત્ જેના વિભાજ નથી થઈ શકતા તેને કારણ કહે છે. અને જે સંયોગ પછી બને અને વિયોગ પછી તેવું રહે નહીં તે કાર્ય કહેવાય છે. જે તે કારણનું કારણ, કાર્યનું કાર્ય, કર્તાનો કર્તા, સાધનનું સાધન અને સાધ્યનું સાધ્ય કહે છે, તે દેખતો છતાં આંખો, સાંભળતો છતાં બહેરો અને જાણતો છતાં મૂઢ છે. શું આંખની આંખ, દીપકનો દીપક અને સૂર્યનો સૂર્ય કદી હોઈ શકે છે ? જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ અને જે ઉત્પન્ન થયું છે તે કાર્ય છે અને જે કારણને કાર્યરૂપ બનાવનાર છે, તેને કર્તા કહેવાય છે.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દુષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ - ભગવદ્ ગીતાઃ (અઃ ૨ શ્લોક ૧૬)

કદી અસત્નો ભાવ વર્તમાન અને સત્નો અભાવ=અવર્તમાન થતો નથી. એ બન્નેનો નિર્ણય તત્ત્વદર્શી લોકોએ જાણ્યો છે. અન્ય પક્ષપાતી, આગ્રહી, મલીનાત્મા. અવિદ્વાન્ લોકો એ વાતને સહજમાં કેમ જાણી શકે છે ? કેમ કે જે મનુષ્ય વિદ્વાન, સત્સંગી થઈને પૂરો વિચાર નથી કરતો, તે સદા ભ્રમજાળમાં પડી રહે છે. તે પુરુષ ધન્ય છે, જે સર્વ વિદ્યાઓના સિદ્ધાન્તોને જાણે છે અને જાણવા માટે પરિશ્રમ કરે છે તથા જાણીને બીજાઓને નિષ્કપટતાથી જણાવે છે. એથી જે કારણ વિના સૃષ્ટિ માને છે તે કાંઈ પણ જાણતો નથી.

જ્યારે સૃષ્ટિનો સમય આવે છે, ત્યારે પરમાત્મા એ પરમસૂક્ષ્મ પદાર્થોને એકત્ર કરે છે. તેની પ્રથમ અવસ્થામાં જે પરમસૂક્ષ્મ પ્રકૃતિરૂપ કારણથી કાંઈક સ્થૂલ હોય છે તેનું નામ મહતત્ત્વ; અને જે તેનાથી કાંઈક સ્થૂલ હોય છે તેનું નામ અહંકાર અને અહંકારથી ભિન્ન ભિન્ન પાંચ સૂક્ષ્મભૂત, “શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, શિશ્ના અને પ્રાણ”-એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાક્, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ અને ગુદા-એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન કાંઈક સ્થૂલ ઉત્પન્ન થાય છે. અને એ પંચતન્માત્રાઓથી અનેક સ્થૂલાવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતા થતા ક્રમથી પાંચ સ્થૂલ ભૂત જેને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી નાના પ્રકારની ઔષધિઓ, વૃક્ષ વગેરે, તેનાથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી શરીર બને છે. પરંતુ આદિ સૃષ્ટિ મૈથુની હોતી નથી. કેમકે જ્યારે સ્ત્રી-પુરુષોના શરીર પરમાત્મા બનાવીને તેમાં જીવોનો સંયોગ કરી દે છે, તદનન્તર મૈથુની સૃષ્ટિ ચાલે છે.

જુઓ! શરીરમાં કેવા પ્રકારની જ્ઞાનપૂર્વક સૃષ્ટિ રચી છે, કે જેને વિદ્વાન્ લોકો જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે. અંદર હાડકાનાં સાંધા, નાડીઓના જન્યન, માંસનું લેપન, ચામડીનું ઢાંકણ, પ્લીહા, યકૃત, ફેફસું, પંખા કલાનું સ્થાપન, જીવનું સંયોજન, શિરોરૂપ મૂલની રચના, લોમ, ત્વચાદિનું સ્થાપન, આંખની અતીવ સૂક્ષ્મ શીરાનું તારવત્ જન્યન, ઈન્દ્રિયોના માર્ગોનું પ્રકાશન, જીવની જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થાને ભોગવવા માટે સ્થાન વિશેષોનું નિર્માણ; સર્વ ધાતુઓના વિભાજીકરણ અને કલા, કૌશલ, સ્થાપનાદિ અદ્ભુત સૃષ્ટિને પરમેશ્વર વિના કોણ રચી શકે છે ?

એ સિવાય નાના પ્રકારના રત્ન-ધાતુઓથી જડિત ભૂમિ, વિવિધ પ્રકારે વટ વૃક્ષ આદિ બીજેમાં

અતિ સૂક્ષ્મ રચના, અસંખ્ય હરિત, શ્વેત, પીત, કૃષ્ણ, ચિત્ર મધ્યરૂપોથી યુક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને મૂળનું નિર્માણ, મિષ્ટ, કાર, કટુક, કષાય, તિક્ત, અમ્લાદિ વિવિધ રસ, સુગન્ધાદિ યુક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફળ, અન્ન, કન્દ, મૂલાદિ રચના, અનેકાનેક કરોડો ભૂગોળ, સૂર્ય, ચન્દ્રાદિ લોકોનું નિર્માણ, ધારણ અને ભ્રમણ, તે સર્વને નિયમોમાં રાખવાં આદિ વ્યવસ્થા પરમેશ્વર વિના કોઈ પણ કરી શકતો નથી.

જ્યારે કોઈ કોઈ પણ પદાર્થ જુએ છે, ત્યારે તેને બે પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એક જેવા તે પદાર્થ છે તેવું, અને બીજું તેમાં રચના જોઈને બનાવનારનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ કોઈ પુરુષને સુંદર આભૂષણ જંગલમાં જડ્યું, તે જોયું તો તેને વિદિત થયું કે આ સુવર્ણનું છે, અને એ કોઈ બુદ્ધિમાન કારીગરે બનાવ્યું છે. એ પ્રકારે આ સૃષ્ટિમાં નાનાપ્રકારની વિવિધ રચના તેને બનાવનાર પરમેશ્વરને સિદ્ધ કરે છે.

પ્રશ્ન - મનુષ્યની સૃષ્ટિ પ્રથમ થઈ કે પૃથિવી આદિની ?

ઉત્તર - પૃથિવી આદિની. કારણ કે પૃથિવી આદિ વિના મનુષ્યની સ્થિતિ અને પાલન થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન - સૃષ્ટિના આદિમાં એક અથવા અનેક મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યા હતા કે શું ?

ઉત્તર - અનેક. કેમકે જે જીવોનાં કર્મ ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થવા જેવાં હતાં, તેમનાં જન્મ સૃષ્ટિની આદિમાં ઈશ્વર કરે છે, કેમકે 'મનુષ્યા ઋષયશ્ચ યે ।' 'તત્તો મનુષ્યા અજાયન્ત ।' આ યજુર્વેદ (૩૧, ૯) માં લખ્યું છે. આ પ્રમાણથી એ જ નિશ્ચિત છે કે આદિમાં અનેક અર્થાત્ સેંકડો, હજારો, મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયા અને સૃષ્ટિમાં જોવાથી પણ નિશ્ચિત થાય છે કે મનુષ્ય અનેક મા-બાપનાં સન્તાન છે.

પ્રશ્ન - આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યાદિની બાલ્ય, યુવા કે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉત્પત્તિ થઈ હતી ? કે ત્રણેમાં ?

ઉત્તર - યુવાવસ્થામાં, કેમકે જો બાળક ઉત્પન્ન કરત તો તેમના પાલન માટે બીજા મનુષ્યની આવશ્યકતા પડત અને જો વૃદ્ધાવસ્થામાં બનાવત તો મૈથુની સૃષ્ટિ ન થાત. એટલા માટે યુવાવસ્થામાં મનુષ્યની સૃષ્ટિ કરી છે.

પ્રશ્ન - કદી સૃષ્ટિનો આરંભ છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં. જેમ દિવસની પૂર્વે રાત અને રાતની પૂર્વે દિવસ તથા દિવસની પછી રાત અને રાતની પછી દિવસ બરાબર ચાલ્યા આવે છે; તે પ્રકારે સૃષ્ટિની પૂર્વે પ્રલય અને પ્રલયની પૂર્વે સૃષ્ટિ તથા સૃષ્ટિની પછી પ્રલય અને પ્રલયની પછી સૃષ્ટિ, એમ અનાદિ કાલથી ચક્ર ચાલ્યું આવે છે. તેથી એનો આદિ કે અન્ત નથી, પરન્તુ જેમ દિવસ અને રાત્રિનો આરંભ અને અન્ત જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રકારે સૃષ્ટિ અને પ્રલયનો આદિ અન્ત સદૈવ થયા કરે છે. કેમકે જેમ પરમાત્મા, જીવ અને જગતનું કારણ - એ ત્રણે સ્વરૂપથી અનાદિ છે, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય પ્રવાહથી અનાદિ છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ પણ એમ જ દેખાય છે. તે કદી સૂકાઈ જાય છે. કદી નથી પણ દેખાતો, પછી વર્ષી વરસાદમાં દેખાય છે અને ઉષ્ણકાલમાં નથી દેખાતો. એવા વ્યવહારોને પ્રવાહરૂપ જાણવા જોઈએ. જેમ પરમેશ્વરના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ અનાદિ છે તેમ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવો પણ અનાદિ છે. જેમ ઈશ્વરના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવનો કદી આરંભ અને અન્ત નથી તે જ પ્રકારે તેમનાં કર્તવ્યકર્મોનો પણ આરંભ અને અન્ત નથી.

પ્રશ્ન - ઈશ્વરે કેટલાક જીવોને મનુષ્ય જન્મ, કોઈકને સિંહાદિ કૂર પ્રાણીનો જન્મ, કોઈકને હરણ, ગાય આદિ પશુનો જન્મ, કોઈકને વૃક્ષાદિ વનસ્પતિનો જન્મ અને કોઈકને કૃમિ, કીટ, પતંગિયા વગેરેનો જન્મ આપ્યો છે. એથી પરમાત્મામાં પક્ષપાત આવે છે.

ઉત્તર - પક્ષપાત નથી આવતો, કેમકે તે જીવોનાં પૂર્વ સૃષ્ટિમાં કરેલાં કર્માનુસાર વ્યવસ્થા કરવાથી

તે પક્ષપાતી નથી, પણ જો કર્મ વિના જન્મ આપત તો તેનામાં પક્ષપાત આવત.

પ્રશ્ન - મનુષ્યની આદિ સૃષ્ટિ ક્યા સ્થળમાં થઈ ?

ઉત્તર - ત્રિવિષ્ટપ અર્થાત્ જેને ટિબેટ-તિબ્બત કહે છે.

પ્રશ્ન - આદિ સૃષ્ટિમાં એક જાતિ હતી કે અનેક ?

ઉત્તર - એક મનુષ્ય જાતિ હતી, પણી "વિજાનીહ્યાર્યાન્યે ચ દસ્યવઃ" - એ ઋગ્વેદનું વચન છે. શ્રેષ્ઠોનું નામ આર્ય, વિદ્વાન અને દેવ છે. અને દુષ્ટોનું દસ્યુ અર્થાત્ ડાકુ, મુર્ખ - એવાં નામ હોવાથી આર્ય અને દસ્યુ બે નામ થયાં. "ઉત શુદ્રે ઉતાર્યે । ઋગ્વેદ વચન." આર્યોમાં પૂર્વોક્તપ્રકારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચાર ભેદ થયા. દ્વિજ વિદ્વાનોનું નામ આર્ય અને મૂર્ખોનું નામ શૂદ્ર અને અનાર્ય - અર્થાત્ અનાડી પડ્યું.

પ્રશ્ન - પણી તે અહીં કેવી રીતે આવ્યા ?

ઉત્તર - જ્યારે આર્ય અને દસ્યુઓમાં, અર્થાત્ વિદ્વાન જે દેવ અને અવિદ્વાન જે અસુર એમનામાં સદા લડાઈ બખેડા થયા કર્યા અને જ્યારે બહુ ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો, ત્યારે આર્ય લોકો સર્વ ભૂગોળમાં આ બ્રૂમિના ખણડને ઉત્તમ જાણી અહીં આવી વસ્યા. એથી આ દેશનું નામ આર્યાવર્ત પડ્યું.

પ્રશ્ન - આર્યાવર્તનો અવધિ ક્યાં સુધી છે ?

ઉત્તર - આસમુદ્રાત્ સૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાત્ પશ્ચિમાત્ । તયોરેવાન્તરં ગિર્યોગાર્યાવર્તં તિદુર્બુધાઃ ॥૧॥

સરસ્વતીવૃષદ્વ્યોર્દેવનદ્યોર્ચંદનાત્ । તં દેવનિર્મિતં વેશમાર્યાવર્તં પ્રચક્ષતે ॥૨॥

મનુ (૨, ૧૭) ॥

ઉત્તરમાં હિમાલય, દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચલ, પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર ॥૧॥ તથા સરસ્વતી પશ્ચિમમાં અટક નદી, પૂર્વમાં દષ્ટદત્તી જે નેપાલના પૂર્વ ભાગના પહાડમાંથી નિકળીને બંગાળના આસામની પૂર્વમાં અને બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમ તરફ થઈને દક્ષિણ સમુદ્રને આવી મળી છે, જેને બ્રહ્મપુત્રા કહે છે અને જે ઉત્તરના પહાડોથી નિકળીને દક્ષિણસમુદ્રની ખાડીમાં મળી છે. હિમાલયની મધ્યરેખાથી દક્ષિણ અને પર્વતોની અંદર અને રામેશ્વર પર્વત વિન્ધ્યાચળની અંદર જેટલો દેશ છે, એ સર્વને આર્યાવર્ત એટલા માટે કહે છે કે આ આર્યાવર્ત દેવ-અર્થાત્ વિદ્વાનોએ વસાવ્યું અને તેમાં આર્યજનોના નિવાસ કરવાથી તે આર્યાવર્ત કહેવાયો છે.

પ્રશ્ન - પ્રથમ આ દેશનું નામ શું હતું અને એમાં કોણ વસતું હતું ?

ઉત્તર - એની પૂર્વે આ દેશનું નામ કોઈ પણ ન હતું અને આર્યોના પૂર્વે કોઈ આ દેશમાં વસતું ન હતું. કારણ કે આર્ય લોકો સૃષ્ટિની આદિમાં થોડા સમય પશ્ચાત્ તિબ્બતથી સીધા આ દેશમાં આવીને વસ્યા હતા.

પ્રશ્ન - કોઈ કહે છે કે એ લોકો ઈરાનથી આવ્યા, તેથી એ લોકોનું નામ આર્ય પડ્યું છે. એની પૂર્વે અહીં જંગલી લોકો વસતા હતા, જેને અસુર અને ચક્ષસ કહેતા હતા. આર્ય લોકો પોતાને દેવતા બતાવતા હતા અને એમનો જ્યારે સંગ્રામ થયો તેનું નામ દેવાસુર સંગ્રામ કથાઓમાં ઠરાવ્યું છે.

ઉત્તર - એ વાત સર્વથા જૂઠી છે. કેમકે :-

વિ જાનીહ્યાર્યાન્યે ચ દસ્યવો બર્હિષ્પતે રન્ધયા શાસદવ્રતાન્ ॥ -ઋં મં૦૧ સં૦૫૧. મં૦૮ ॥

ઉત શુદ્ર ઉતાર્યે ॥ (અર્ચવં કાણ્ડં ૧૧ મં૦૬૨)

આ પણ વેદનાં પ્રમાણ છે - એ લખી ચૂક્યા છીએ કે આર્ય નામ ધાર્મિક, વિદ્વાન, આત્મ પુરુષોનાં છે અને એમનાથી વિપરીત જનોનાં નામ દસ્યુ અર્થાત્ ડાકુ, દુષ્ટ, અધાર્મિક અને અવિદ્વાન્ છે; તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય-દિગ્જોનું નામ આર્ય અને શૂદ્રનું નામ અનાર્ય - અર્થાત્ અનાડી છે.

જ્યારે વેદ એમ કહે છે ત્યારે વિદેશીઓની કપોલકલ્પિત વાતને બુદ્ધિમાન લોકો કદી માની શકે નહીં. અને દેવાસુર સંગ્રામમાં આર્યાવર્તીય અર્જુન તથા મહારાજ દશરથ આદિ; હિમાલય પહાડમાં આર્ય અને દસ્યુ-મ્લેચ્છ-અસુરોનું યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં દેવ અર્થાત્ આર્યોની રક્ષા અને અસુરોનો પરાજય કરવાને સહાયક થયા હતા. એથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આર્યાવર્તની બહાર શરે બાજુ હિમાલયની પૂર્વે, અગ્નેય, દક્ષિણ, નૈઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય ઉત્તર અને ઈશાન દેશમાં જે મનુષ્ય રહેતા હતા, તેમનું નામ અસુર સિદ્ધ થાય છે. કેમકે જ્યારે-જ્યારે હિમાલય પ્રદેશસ્થ આર્યો પર લડવાને ચડાઈ કરતા હતા, ત્યારે ત્યારે અહીંના રાજા મહારાજા લોકો તે જ ઉત્તર આદિ દેશોમાં આર્યોના સહાયક થતા હતા અને જે શ્રીરામચન્દ્રજી સાથે દક્ષિણમાં યુદ્ધ થયું છે, તેનું નામ દેવાસુર સંગ્રામ નથી, કિન્તુ એને રામ-રાવણ અથવા આર્ય અને રાક્ષસોનો સંગ્રામ કહે છે.

કોઈ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં કે ઇતિહાસમાં એવું નથી લખ્યું કે આર્ય લોકો ઈરાનથી આવ્યા અને અહીંના જંગલીઓ સાથે લડી, વિજય મેળવી, તેમને કાઢી આ દેશના રાજા થયા. તો પછી વિદેશીઓનો લેખ માનનીય કેમ થઈ શકે? અને :-

આર્યવાયો મ્લેચ્છવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥૧॥ -(મનુ ૧૦.૪૫)

મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરાઃ ॥૨॥ -(મનુ ૨.૨૩)

જે આર્યાવર્ત દેશથી ભિન્ન દેશ છે, તે દસ્યુદેશ અને મ્લેચ્છ દેશ કહેવાય છે. એથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે, આર્યાવર્તથી ભિન્ન પૂર્વ દેશથી લઈને ઈશાન, ઉત્તર, વાયવ્ય અને પશ્ચિમ દેશોમાં રહેનારનું નામ દસ્યુ અને મ્લેચ્છ તથા અસુર છે. અને નૈઋત્ય, દક્ષિણ તથા અગ્નેય દિશાઓમાં આર્યાવર્ત દેશથી ભિન્ન સ્થાનમાં રહેનાર મનુષ્યોનું નામ રાક્ષસ છે.

હમણાં પણ જોઈ લો, કે હબસી લોકોનું સ્વરૂપ ભયંકર છે જેવું કે રાક્ષસોનું વર્ણન કર્યું છે, તેવું જ જોવામાં આવે છે. અને આર્યાવર્તથી સીધા નીચે રહેનારાનું નામ નાગ છે. અને તે દેશનું નામ પાતાલ એટલા માટે કહે છે કે તે દેશ આર્યાવર્તીય મનુષ્યોના પાદ અર્થાત્ પગ તળે આવેલો છે. અને તેમને નાગવંશ અર્થાત્ નાગ નામવાળા પુરુષના વંશના રાજા થયા હતા. તેમની ઉલૂપી નામની રાજકન્યા સાથે અર્જુનનો વિવાહ થયો હતો અર્થાત્ ઈશ્વાકુથી લઈને કીરવ-પાણ્ડવ સુધી સર્વ ભૂગોળમાં આર્યોનું રાજ્ય અને વેદનો થોડો થોડો પ્રચાર આર્યાવર્તથી ભિન્ન દેશોમાં પણ રહ્યો હતો.

એમાં એ પ્રમાણ છે કે બ્રહ્માનો પુત્ર વિરાટ, વિરાટનો મનુ, મનુના મરીચિ આદિ દશ, તેમના સ્વાયંભવ આદિ સાત રાજા અને તેમના સન્તાન ઈક્ષ્વાકુ આદિ રાજા, જે આર્યાવર્તના પ્રથમ રાજા થઈ ગયા, એમણે આ આર્યાવર્ત વસાવ્યું છે.

હવે અભાગ્યોદયથી અને આર્યોના આગસ, પ્રમાદ અને પરસ્પરના વિરોધથી અન્ય દેશોનું રાજ્ય કરવાની તો કથા જ શું કહેવી. કિન્તુ આર્યાવર્તમાં પણ આર્યોનું અખણ્ડ, સ્વતન્ત્ર, સ્વાધીન, નિર્ભય રાજ્ય આ સમયે નથી. જે કોઈ છે તે પણ વિદેશીઓથી પદાકાન્ત થઈ રહ્યા છે. કાંઈક થોડા રાજાઓ સ્વતન્ત્ર છે. દુર્દિન જ્યારે આવે છે ત્યારે દેશવાસીઓને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. કોઈ કેટલુંક કરે

પરંતુ જે સ્વદેશીય રાજ્ય હોય છે તે સર્વોપરિ ઉત્તમ હોય છે. અથવા મતમતાન્તરના આગ્રહ રહિત પોતાનો અને પારકાના પક્ષપાત શૂન્ય પ્રજા પર પિતૃ-માતાની સમાન કૃપા, ન્યાય અને દયા સાથે વિદેશીઓનું રાજ્ય પણ પૂર્ણ સુખદાયક નથી. પરંતુ ભિન્ન-ભિન્ન ભાષા, પૃથક્-પૃથક્ શિક્ષા, અલગ વ્યવહારનો વિરોધ છૂટકો અતિ દુષ્કર છે. એ છૂટકા વિના પરસ્પરનો પુરો ઉપકાર અને અભિપ્રાય સિદ્ધ થવો કઠિન છે. એટલા માટે જે કાંઈ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વ્યવસ્થા કે ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમને માન્ય કરવું એ ભદ્રપુરુષોનું કામ છે.

પ્રશ્ન - જગતની ઉત્પત્તિને કેટલો સમય વ્યતીત થયો ?

ઉત્તર - એક અબજ, છશું કરોડ, કર્ષક લાખ અને કર્ષક સહસ્ર વર્ષ જગતની ઉત્પત્તિ અને વેદોનો પ્રકાશ થવામાં થઈ ગયાં છે. એનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન મારી બનાવેલી 'ભૂમિકા' *માં લખ્યું છે, તે જોવું, ઇત્યાદિ પ્રકાર સૃષ્ટિને બનવા-બનાવવામાં છે. અને વળી એ પણ છે કે સૌથી સૂક્ષ્મ ટુકડો અર્થાત્ જે કપાઈ સકતો નથી તેનું નામ પરમાણુ, સાદ પરમાણુ મળેલાનું નામ અણુ, બે અણુનો એક દ્વયણુક જે સ્થૂલ વાયુ છે. ત્રણ દ્વયણુકનો અગ્નિ, ચાર દ્વયણુકનું જળ, પાંચ દ્વયણુકની પૃથિવી અર્થાત્ ત્રણ દ્વયણુકનો ત્રસરેણુ અને તેનું બમણું થવાથી પૃથિવી આદિ દૃશ્ય પદાર્થ થાય છે. આ પ્રકારે કમચી મળીને ભૂગોળાદિ પરમાત્માએ બનાવ્યાં છે.

પ્રશ્ન - એનું ધારણ કોણ કરે છે ? કોઈ કહે છે કે શેષ અર્થાત્ સહસ્ર દેવવાળા સાંપના શિર પર પૃથિવી છે. બીજો કહે છે કે બળદના શિંગડા પર છે. ત્રીજો કહે છે કોઈ ઉપર નથી. ચોથો કહે છે કે વાયુને આધારે. પાંચમો કહે છે કે સૂર્યના આકર્ષણથી ખેંચાઈ પોતાના સ્થાન પર સ્થિત છે. છઠો કહે છે કે પૃથિવી આરે હોવાથી નીચે નીચે આકાશમાં ચાલી જાય છે. ઇત્યાદિમાં કઈ વાત સત્ય માનવી ?

ઉત્તર - જે શેષ સાંપ અને બળદના શિંગડા પર ધરેલી પૃથિવી સ્થિત બતાવે છે, તેમને પૂછવું જોઈએ કે, સાંપ અને બળદના મા-બાપના જન્મ સમયે તે કોના ઉપર હતી ? તથા સાંપ અને બળદ આદિ કોના ઉપર છે ? બળદવાળા મુસલમાનો તો ચુપ રહી જશે, પરંતુ સાંપવાળા કહેશે કે સાંપ કાચબા ઉપર, કાચબો જળ ઉપર, જળ અગ્નિ ઉપર, અગ્નિ વાયુ ઉપર અને વાયુ આકાશમાં સ્થિત છે. તેમને પણ પૂછવું જોઈએ કે આ બધા કોના ઉપર છે ? તો અવશ્ય કહેશે કે પરમેશ્વર ઉપર. જ્યારે વળી તેને કોઈ પૂછશે કે શેષ અને બળદ કોનાં બચ્ચાં છે ? ત્યારે કહેશે કે કશ્યપ કહુનું અને બળદ ગામનું. કશ્યપ મરીચીનો, મરીચી મનુનો, મનુ વિરાટનો અને વિરાટ બ્રહ્માનો પુત્ર, બ્રહ્મા આદિ સૃષ્ટિનો હતો. જ્યારે શેષનો જન્મ થયો ન હતો, તેની પૂર્વે પાંચ પેઢી થઈ ચૂકી છે. ત્યારે કોણે ધારણ કરી હતી ? અર્થાત્ દૃશ્યપના જન્મ સમયમાં પૃથિવી કોના ઉપર હતી ? તો "તારી પાત્ર ચૂપ અને મારી પણ ચૂપ" અને ઊલટા લડવા લાગશે.

એનો સત્ય અભિપ્રાય તો એ છે કે જે બાકી રહે છે તેને શેષ કહે છે, તેથી કોઈ કવિ "શેષાધારા પૃથિવીત્યુક્તમ્" એટલે એમ કહ્યું, કે શેષને આધારે પૃથિવી છે. બીજાએ એના અભિપ્રાયને ન સમજીને સાંપની મિથ્યા કલ્પના કરી લીધી. પરંતુ જે માટે પરમેશ્વર ઉત્પત્તિ અને પ્રલયથી બાકી-અર્થાત્ પૃથક્ રહે છે, માટે તેને "શેષ" કહે છે અને તેને આધારે પૃથિવી છે :-

સત્યેનોત્તમિતા ભૂમિઃ॥ આ ઋગ્વેદ(૧૦. ૮૫. ૧)નું રચન છે.

(સત્ય) અર્થાત્ જે ત્રિકાલ્યાબાધ્ય, જેનો કદી નાશ થતો નથી તે પરમેશ્વરે ભૂમિ, આદિત્ય અને

* ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકાના વેદોત્પત્તિ વિષયમાં જુઓ. દ. સ.

સર્વ લોકોને ધારણ કર્યા છે.

ઉક્ષા દાધાર પૃથિવીમુત દ્યામ્ ॥ આ પણ ઋગ્વેદનું વચન છે.

આ “(ઉક્ષા)” શબ્દને જોઈને કોઈએ બળદનું ગ્રહણ કર્યું હશે, કેમકે ઉક્ષા બળદનું પણ નામ છે. પરંતુ તે મૂકને એ વિદિત ન થયું કે આવડા મોટા ભૂગોળને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય બળદમાં ક્યાંથી આવે ! એટલા માટે ઉક્ષા એ નામ વર્ષા દ્વારા ભૂગોળને સિંચન કરવાથી સૂર્યનું છે. તેણે પોતાના આકર્ષણથી પૃથિવીને ધારણ કરી છે, પરંતુ સૂર્યાદિને ધારણ કરનાર પરમેશ્વર વિના બીજું કોઈ પણ નથી.

પ્રશ્ન - આટલા આટલા મોટા ભૂગોળોને પરમેશ્વર શી રીતે ધારણ કરી શકતો હશે ?

ઉત્તર - જેમ અનન્ત આકાશની સામે મોટા મોટા ભૂગોળ કાંઈ પણ નથી અર્થાત્ સમુદ્રની આગળ જળનાં નાના છાંટા-બિન્દુ સમાન પણ નથી, તેમ અનન્ત પરમેશ્વરની આગળ અસંખ્યાત લોક એક પરમાણુ તુલ્ય પણ કહી શકાતા નથી. તે બહાર, અંદર સર્વત્ર વ્યાપક અર્થાત્ “**વિષ્ણુઃ પ્રજાસુ**” આ યજુર્વેદનું વચન છે-તે પરમાત્મા સર્વ પ્રજાઓમાં વ્યાપક થઈ સર્વને ધારણ કરી રહ્યો છે. જો તે ઇસાઈ, મુસલમાન, પુરાણીઓનાં કથાનુસાર વિષ્ણુ ન હોત, તો આ સકલ સૃષ્ટિને ધારણ કદી પણ કરી શકત નહીં ; કેમકે વિના પ્રાપ્તિ કોઈને કોઈ ધારણ કરી શકતું નથી.

કોઈ કહે કે એ સર્વ લોક પરસ્પરના આકર્ષણથી ટકેલો હશે, તો પછી પરમેશ્વરને ધારણ કરવાની શી અપેક્ષા છે ? તેમને એ ઉત્તર આપવો જોઈએ કે આ સૃષ્ટિ અનન્ત છે કે સાન્ત ? જો અનન્ત કહે તો આકારવાળી વસ્તુ કદી અનન્ત થઈ શકતી નથી અને જો સાન્ત કહે તો એની સીમાના ભાગ અર્થાત્ જેની પર અન્ય કોઈ પણ લોક નથી, ત્યાં કોના આકર્ષણથી ધારણ થઈ શકે ? જેમ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ અર્થાત્ જ્યારે સર્વ સમુદાયનું નામ વન રાખવામાં આવે, તો તે સમષ્ટિ કહેવાય છે અને એક એક વૃક્ષાદિની જુદી જુદી ગણના કરે, તો વ્યષ્ટિ કહેવાય છે. તેમ સર્વ ભૂગોળોને સમષ્ટિ ગણીને જગત્ કહે, તો સર્વ જગતનું ધારણ અને આકર્ષણનો કર્તા પરમેશ્વર વિના અન્ય કોઈ પણ નથી. એટલા માટે જે સર્વ જગતને રચે છે તે જ :-

સ દાધાર પૃથિવીમુત દ્યામ્ ॥ આ યજુર્વેદનું વચન છે.

જે પૃથિવ્યાદિ પ્રકાશરહિત લોક-લોકાન્તર પદાર્થ તથા સૂર્યાદિ પ્રકાશસહિત લોક અને પદાર્થોનું રચન-ધારણ પરમાત્મા કરે છે, તથા જે સર્વમાં વ્યાપક થઈ રહ્યો છે, તે જ સર્વ જગતનો કર્તા અને ધારણ કરનાર છે.

પ્રશ્ન - પૃથિવ્યાદિ લોક ધૂમે છે કે સ્થિર છે.

ઉત્તર - ધૂમે છે.

પ્રશ્ન - કેટલાક લોકો કહે છે કે સૂર્ય ધૂમે છે અને પૃથિવી નથી ધૂમતી. બીજા કહે છે કે પૃથિવી ધૂમે છે સૂર્ય નથી ધૂમતો. એમાં સત્ય શું માનવું ?

ઉત્તર - એ બન્ને અડધા-અડધા જુદા છે. કેમકે વેદમાં લખ્યું છે કે :-

આયં ગૌઃ પૃથિવિરઋષીદસદન્યાતંર પુરઃ । પિતરં ચ પ્રયન્ત્સ્વઃ ॥ -યજુઃ અ૦૩૩. મં૦ ૬ ॥

અર્થાત્ આ ભૂગોળ જળસહિત સૂર્યની ચારે બાજુ ધૂમતો જાય છે, એથી ભૂમિ ધૂમ્યા કરે છે.

આ કૃષ્ણેન રજસા વર્તમાનો નિવેશયન્નમૃતં મર્ત્યં ચ ।

હિરણ્યયેન સવિતા રથેના દેવો યાતિ ધ્રુવનાનિ પશ્યન્ ॥ -યજુઃ અ૦૩૩. મં૦ ૪૩ ॥

જે સવિતા અર્થાત્ સૂર્ય વર્ષાદિનો કર્તા, પ્રકાશસ્વરૂપ, તેજોમય અને રમણીયસ્વરૂપ સહિત વર્તમાન, સર્વ પ્રાણી - અપ્રાણીઓમાં અમૃતરૂપ વૃષ્ટિ અને કિરણ દ્વારા અમૃતનો પ્રવેશ કરાવી અને સર્વ મૂર્તિમાન દ્રવ્યોને દેખાડતો સર્વ લોકોની સાથે આકર્ષણ ગુણથી સહ વર્તમાન, સ્વપરિધિમાં ધૂમતો રહે છે કિન્તુ કોઈ પણ લોકની ચારે તરફ નથી ધૂમતો. અને એ જ પ્રમાણે એક એક બ્રહ્માણ્ડમાં એક સૂર્ય પ્રકાશક અને બીજા સર્વ લોક-લોકાન્તર પ્રકાશ્ય છે. જેમ કે :-

દિવિ સોમો અધિ શ્રિતઃ । -અષ્ટ૦ । કાં૦ ૧૪ અનુ૦ ૧ યં૦૧ ॥

જેમ આ ચન્દ્રલોક સૂર્યથી પ્રકાશિત થાય છે, તેમ પૃથિવ્યાદિ લોક પણ સૂર્યના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત થાય છે. પરન્તુ રાત અને દિવસ સર્વદા વર્તમાન રહે છે, કેમકે પૃથિવ્યાદિ લોકોનો ફરીને જેટલો ભાગ સૂર્યની સામે આવે છે, તેટલામાં દિવસ; અને જેટલો પૃથ્વમાં એટલે આડમાં આવી જાય છે, તેટલામાં રાત થાય છે. અર્થાત્ ઉદય, અસ્ત, સન્ધ્યા, મધ્યાહ્ન, મધ્યરાત્રિ, આદિ જેટલા કાલાવયવ છે, તે દેશદેશાન્તરોમાં સદા વર્તમાન રહે છે. અર્થાત્ જ્યારે આર્યાવર્તમાં સુર્યોદય થાય છે, તે સમયે પાતાલ એટલે “અમેરિકા” માં અસ્ત થાય છે. અને જ્યારે આર્યાવર્તમાં અસ્ત થાય છે, ત્યારે પાતાલ દેશમાં ઉદય થાય છે. જ્યારે આર્યાવર્તમાં મધ્ય દિન કે મધ્ય રાત હોય છે તે સમયે પાતાલ દેશમાં મધ્ય રાત્રિ અને મધ્ય દિન રહે છે.

જે લોકો કહે છે કે સૂર્ય ધૂમે છે અને પૃથિવી નથી ધૂમતી તે બધા અજ્ઞ છે, કેમકે જો એમ હોત તો કંઈ સહસ્ર વર્ષના દિવસ અને રાત થાત. અર્થાત્ સૂર્યનું નામ (ઘ્ઘ્ઘઃ) છે, તે પૃથિવીથી લાખોગણો મોટો અને કરોડો કોશ દૂર છે. જેમ રાઈની સામે પહાડ ધૂમે, તો પછી વાર લાગે પણ રાઈના ધૂમવામાં બહુ સમય નથી લાગતો, તેમ પૃથિવીના ધૂમવાથી યથાયોગ્ય દિવસ-રાત થાય છે; સૂર્યના ધૂમવાથી નહીં.

વળી જે સૂર્યને સ્થિર કહે છે, તે પણ જ્યોતિર્વિઘવિત્ નથી, કેમકે જો સૂર્ય ન ધૂમતો હોત તો એક રાશિ સ્થાનથી બીજી રાશિ અર્થાત્ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાત નહીં. અને ભારે પદાર્થ ધૂમ્યા વિના આકાશમાં નિયત સ્થાન પર ફરી રહી શકતો નથી.

અને જે જૈની કહે છે કે પૃથિવી ધૂમતી નથી, કિન્તુ નીચે-નીચે ચાલી જાય છે અને બે સૂર્ય અને બે ચન્દ્ર કેવળ જમ્બુદ્વીપમાં બતાવે છે, તે તો જલદ ભાંગના નશામાં નિમગ્ન છે ! કેમ કે જો નીચે-નીચે ચાલી જાય તો ચારે તરફ વાયુનું ચક્ર ન બનવાથી પૃથિવી છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય અને નિમ્ન સ્થળોમાં રહેનારાઓને વાયુનો સ્પર્શ ન થાય. નીચેવાળાઓને અધિક થાય અને એકસરખી વાયુની ગતિ રહેત. બે સૂર્ય ચન્દ્ર હોત તો રાત અને કૃષ્ણપક્ષનું થવું પણ નષ્ટ બજ થાત. એટલા માટે એક ભૂમિની પાસે એક ચન્દ્ર અને અનેક ચન્દ્ર, અનેક ભૂમિઓની મધ્યમાં એક સૂર્ય રહે છે.

પ્રશ્ન - સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારા શી વસ્તુ છે ? અને તેમાં મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિ છે કે નહીં ?

ઉત્તર - એ સર્વ ભૂગોળ લોક છે અને એમાં મનુષ્યાદિ પ્રજા પણ રહે છે કેમ કે :-

एतेषु हीदः सर्वं वसुहितमेते हीदः ॥ सर्वं वासयन्ते तद्यदिदः ॥ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥

-શત૦ કાં૦૧૪ (પ્ર૦૬ શ્લ૦૭ કં૦૪)

પૃથિવી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર અને સૂર્ય એમનું વસુ નામ એટલા માટે છે કે એમની અંદર સર્વ પદાર્થ અને પ્રજા વસે છે. અને એ જ સર્વને વસાવે છે. જેથી કરીને વાસના=નિવાસ કરવાના ઘર છે, તેથી કરીને એમનું નામ ‘વસુ’ છે. જ્યારે પૃથિવીની જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર અને નક્ષત્ર વસુ છે, તો પછી તેમાં એ જ પ્રકારે પ્રજાના હોવામાં શો સન્દેહ ? તથા જેમ પરમેશ્વરનો આ નાના સરખો લોક

મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિથી ભરેલો છે, તો શું સર્વલોકો શૂન્ય હશે ? પરમેશ્વરનું કોઈ પણ કામ નિષ્પ્રયોજન નથી હોતું, તો શું આટલાં અસંખ્ય લોકોમાં મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિ ન હોય, તો તે કદી પણ સફળ થઈ શકે છે ? એટલા માટે સર્વત્ર મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિ છે.

પ્રશ્ન - જેમ આ દેશમાં મનુષ્યાદિ સૃષ્ટિની આકૃતિ અવયવ છે, તેમજ અન્ય લોકોમાં હશે કે વિપરીત ?

ઉત્તર - કંઈ કંઈ આકૃતિની અંદર ભેદ હોવાનો સમ્ભવ છે. જેમ આ દેશમાં ચીન, હબસી અને આર્યાવર્ત, યુરોપમાં અવયવ અને રંગ, રૂપ આકૃતિમાં પણ થોડો થોડો ભેદ હોય છે, તે પ્રકારે લોક-લોકાન્તરમાં પણ ભેદ હોય છે. પરંતુ જે જાતિની જેવી સૃષ્ટિ આ દેશમાં છે, તેવી જાતિની જ સૃષ્ટિ અન્ય લોકોમાં પણ છે. જે જે શરીર પ્રદેશમાં નેત્રાદિ અન્ન છે તે તે પ્રદેશમાં લોક-લોકાન્તરમાં પણ તે જાતિના અવયવ પણ તેવા જ થાય છે. કેમકે :-

સૂર્યાચન્દ્રમસૌ યાતા યથા પૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ઘ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ ॥

. જા૦ મં૦ ૧૦ સુ૦ ૧૧૦ ॥

(યાતા) પરમાત્માએ જે પ્રકારે સૂર્ય, ચન્દ્ર, ધૃતી, ભૂમિ, અન્તરિક્ષ અને ત્યાંના સુખ વિશેષ પદાર્થ, પૂર્વ કલ્પમાં રચ્યા હતા, તેવા જ આ કલ્પ અર્થાત્ આ સૃષ્ટિમાં રચ્યા છે, તથા સર્વ લોક-લોકાન્તરોમાં પણ બનાવ્યા છે, ભેદ કિંચિત્ માત્ર પણ હોતો નથી.

પ્રશ્ન - જે વેદોનો આ લોકમાં પ્રકાશ છે, તેમનો જ તે લોકમાં પણ પ્રકાશ છે કે નહીં ?

ઉત્તર - તેમનો જ છે. જેમ એક રાજાની રાજ્યવ્યવસ્થા નીતિ સર્વ દેશોમાં સમાન હોય છે, તે પ્રકારે પરમાત્મા-રાજરાજેશ્વરની વેદોક્ત નીતિ તેમના સૃષ્ટિરૂપ સર્વ રાજ્યમાં એકસરખી છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે આ જીવ અને પ્રકૃતિસ્થ તત્ત્વ અનાદિ અને ઈશ્વરનાં બનાવેલાં નથી, તો ઈશ્વરનો એમના પર અધિકાર પણ ન હોવો જોઈએ, કેમકે બધાં સ્વતંત્ર થયાં ?

ઉત્તર - જેમ રાજા અને પ્રજા સમકાલમાં હોય છે, અને રાજાને આધીન પ્રજા હોય છે, તેમ પરમેશ્વરને આધીન જીવ અને જડ પદાર્થ છે. જ્યારે પરમેશ્વર સર્વ સૃષ્ટિના બનાવનાર, જીવોનાં કર્મ ફળોના આપનાર સર્વન્ત્ર યથાવત્ રક્ષક અને અનન્ત સામર્થ્યવાળા છે, તો અલ્પ સામર્થ્યવાળા અને જડ પદાર્થ પણ તેને આધીન કેમ ન હોય ? એટલા માટે જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતન્ત્ર પરંતુ કર્મોનાં ફળ ભોગવવામાં ઈશ્વરની વ્યવસ્થાથી પરતન્ત્ર છે. અને તે જ પ્રમાણે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા સૃષ્ટિ, સંહાર અને પાલન સર્વ વિશ્વનો કર્તા છે.

હવે આની આગળ વિદ્યા, અરિદ્યા, બન્ધ અને મોક્ષ વિષય લખવામાં આવશે. આ આઠમો અમુલ્લાસ પૂરો થયો.

इति श्रीमद्भगवानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिप्रलय-

विषयेऽष्टमः समुच्चसः सम्पूर्णः ॥८॥

॥ अथ नवमसमुल्लसाम्भः ॥

अथ विद्याऽविद्याबन्धमोक्षविषयान् व्याख्यास्यामः ॥

विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयः सह । अविद्यया मृत्युं तीર્त्वा विद्यया मृतमश्नुते ॥

- यजुः ० अ० १० मं ० १४ ॥

જે મનુષ્ય વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપને સાથે સાથે જ જાણે છે. તે અવિદ્યા અર્થાત્ કર્મોપાસનાથી મૃત્યુને તરીને વિદ્યા અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યાનું લક્ષણ :-

અનિત્યાશુચિદુઃખાનાત્માસુ નિત્યશુચિસુખાત્મસ્થિતિરવિદ્યા ॥ આ યોગસૂત્ર (સાપનપાદ સૂ. ૫)નું વચન છે. અનિત્ય સંસાર અને દેહાદિમાં જે નિત્ય અર્થાત્ કાર્ય જગત્ જોવા-સાંભળવામાં આવે છે, તે સદા રહેશે, સદાથી છે, અને યોગ બ્રહ્મથી આ દેહોના શરીર સદા રહે છે, એવી વિપરીત બુદ્ધિ થવી, એ અવિદ્યાનો પ્રથમ ભાગ છે.

અશુચિ અર્થાત્ મલમય સ્ત્રી આદિ અને મિથ્યાભાષણ, ચોરી આદિ અપવિત્રમાં પવિત્ર બુદ્ધિ થીજો, અત્યન્ત વિષયસેવનરૂપ દુઃખમાં સુખ બુદ્ધિ આદિ ગ્રીજો, અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી એ અવિદ્યાનો ચોથો ભાગ છે. આ ચાર પ્રકારનું વિપરીત જ્ઞાન અવિદ્યા કહેવાય છે.

એથી વિપરીત-અર્થાત્ અનિત્યમાં અનિત્ય અને નિત્યમાં નિત્ય, અપવિત્રમાં અપવિત્ર અને પવિત્રમાં પવિત્ર, દુઃખમાં દુઃખ, સુખમાં સુખ, અનાત્મામાં અનાત્મા અને આત્મામાં આત્માનું જ્ઞાન થવું એ વિદ્યા છે. અર્થાત્ "એતિ યદ્યાવન્નત્વપદાર્થસ્વરૂપં યયા સા વિદ્યા । યયા તત્સ્વસ્વરૂપં ન જાનાતિ ધમાદન્યસ્મિન્નન્યન્નિશ્ચિનોતિ સાઽવિદ્યા" જેથી પદાર્થનો યથાર્થ સ્વરૂપ જાંપ થાય તે વિદ્યા છે, અને જેથી તત્સ્વરૂપ જાણવામાં ન આવે અને અન્યમાં અન્ય બુદ્ધિ થાય તે અવિદ્યા કહેવાય છે. અર્થાત્ કર્મ અને ઉપાસના અવિદ્યા એટલા માટે છે કે એ બ્રાહ્મ અને અન્નર ક્રિયાવિશેષ(નું) નામ છે; જ્ઞાન વિશેષ નથી. એથી મન્ત્રમાં કહ્યું છે કે શુદ્ધ કર્મ અને પરમેશ્વરની ઉપાસના વિના મૃત્યુ દુઃખથી કોઈ પાર થતું નથી. અર્થાત્ પવિત્ર કર્મ, પવિત્રોપાસના અને પવિત્ર જ્ઞાનથી જ મુક્તિ અને અપવિત્ર મિથ્યાભાષણાદિ કર્મ, પાપાણામુર્તિ વગેરેની ઉપાસના અને મિથ્યાજ્ઞાનથી બન્ધ થાય છે.

કોઈ પણ મનુષ્ય કષ્ટ માત્ર પદ્મ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનથી રહિત થતો નથી. એટલા માટે પર્યયુક્ત સન્યભાષણ વગેરે કર્મો કરવાં અને મિથ્યાભાષણાદિ અધર્મને છોડી દેવા, એ જ મુક્તિનાં સાધન છે.

પ્રશ્ન - મુક્તિ કોને પ્રાપ્ત નથી થતી ? ઉત્તર - જે બદ્ધ છે.

પ્રશ્ન - બદ્ધ કોણ છે ?

ઉત્તર - જે અધર્મ અજ્ઞાનમાં કસાયેલો હોય છે.

પ્રશ્ન - બન્ધ અને મોક્ષ સ્વભાવથી થાય છે કે નિમિત્ત છે ?

ઉત્તર - નિમિત્તથી, કેમકે જો સ્વભાવથી હોત તો બન્ધ અને મુક્તિની નિવૃત્તિ કદી થાત નહીં.

પ્રશ્ન - ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન ચદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिस्तित्वेषा परमार्थता ॥ (गीठपाटीयकारिका प्र०२ कां०३२)

આ શ્લોક માણૂક્યોપનિષદ પર છે. જીવ એ બ્રહ્મ હોવાથી વસ્તુતઃ જીવોનો નિરોધ અર્થાત્ કદી આવરણમાં આવ્યો નથી. જન્મ લેતો નથી, તેને બન્ધ નથી અને તે સાધક નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ સાધના કરનાર નથી. તે છૂટવાની ઇચ્છા કરતો નથી અને કદી એની મુક્તિ નથી. કેમકે જ્યારે પરમાર્થથી બન્ધ જ નથી થતો, તો પછી મુક્તિ શી ?

ઉત્તર - આ નવીન વેદાન્તીઓનું કથન સત્ય નથી, કેમકે જીવનું સ્વરૂપ અલ્પ હોવાથી આવરણમાં આવે છે, શરીરની સાથે પ્રકટ હોવા રૂપ જન્મ લે છે, પાપ રૂપ કર્મોનાં ફળ ભોગરૂપ બન્ધનમાં કસે છે, તેને છોડાવવાની સાધના કરે છે, દુઃખથી છૂટવાની ઇચ્છા કરે છે અને દુઃખથી છૂટીને પરમાનન્દ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિને પણ ભોગવે છે.

પ્રશ્ન - એ સર્વ ધર્મ દેહ અને અન્તઃકરણના છે, જીવના નથી. કેમકે જીવ તો પાપ-પુણ્ય રહિત સાક્ષી માત્ર છે. શીતોષ્ણાદિ શરીર આદિના ધર્મ છે. આત્મા તો નિર્લેપ છે.

ઉત્તર - દેહ અને અન્તઃકરણ જડ છે, એમને શીતોષ્ણની પ્રાપ્તિ અને ભોગ નથી. જેમ પથ્થરને શીત અને ઉષ્ણનું ભાન નથી. જે ચેતન મનુષ્યાદિ પ્રાણી એમનો સ્પર્શ કરે છે, તેને જ શીતોષ્ણનું ભાન અને ભોગ થાય છે. તેમ પ્રાણ પણ જડ છે. એને ભૂખ કે પિપાસા એટલે તરસ નથી, કિન્તુ પ્રાણવાળા જીવને શુષ્કા, તૃષ્ણા લાગે છે. તેમજ મન પણ જડ છે. એને હર્ષ અને શોક થઈ શકતા નથી, કિન્તુ મન વડે હર્ષ-શોક અને સુખ-દુઃખનો ભોગ જીવ કરે છે. જેમ બહિષ્કરણ શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો વડે સારા નઠારા શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરીને જીવ સુખી-દુઃખી થાય છે, તેમ અન્તઃકરણ- અર્થાત્ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર- વડે સંકલ્પ, વિકલ્પ, નિશ્ચય, સ્મરણ અને અભિમાન કરનારા દણ્ડ અને માનના ભાગી થાય છે.

જેમ તલવારથી મારનાર દણ્ડનીય થાય છે, પણ તલવાર થતી નથી; તેમ દેહેન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને પ્રાણરૂપ સાધનોથી સારા નઠારાં કર્મોના કર્તા જીવો સુખદુઃખના ભોક્તા છે. જીવ કર્મોનો સાક્ષી નથી, પણ કર્તા અને ભોક્તા છે. કર્મોનો સાક્ષી તો એક અદ્વિતીય પરમાત્મા છે. જે કર્મ કરનારા જીવ છે, તે જ કર્મોમાં લિપ્ત થાય છે; તે ઈશ્વર સાક્ષી નથી.

પ્રશ્ન - જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ છે, જેમ દર્પણના તૂટવા-ફૂટવાથી પ્રતિબિમ્બની કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. તેમ અન્તઃકરણમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ જીવ ત્યાં સુધી છે કે જ્યાં સુધી તે અન્તઃકરણોપાધિ છે. જ્યારે અન્તઃકરણ નષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે જીવ મુક્ત છે.

ઉત્તર - એ તો બાળકપણાની વાત છે કેમકે પ્રતિબિમ્બ તો સાકારનું સાકારમાં પડે છે. જેમ કે મુખ અને દર્પણ આકારવાળા છે અને પૃથક પણ છે. જો પૃથક ન હોય તો પ્રતિબિમ્બ થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મ નિરાકાર અને સર્વવ્યાપક હોવાથી એનું પ્રતિબિમ્બ પણ પડી શકતું નથી.

પ્રશ્ન - જુઓ, ગમ્ભીર સ્વચ્છ જગમાં નિરાકાર અને વ્યાપક આકાશનો આભાસ પડે છે. તે જ પ્રકારે સ્વચ્છ અન્તઃકરણમાં પરમાત્માનો આભાસ છે, તેથી એને ચિદ્રાભાસ કહે છે.

ઉત્તર - આ બાળબુદ્ધિનો મિથ્યા પ્રલાપ છે, કેમકે આકાશ દૃશ્ય નથી તો પછી એને આંખથી કોઈ પણ કેવી રીતે જોઈ શકે છે. જ્યારે આકાશથી સ્પૂળ વાયુને આંખથી નથી જોઈ શકાતો તો, આકાશને કેમ કરીને જોઈ શકાય ?

પ્રશ્ન - આ જે ઉપર નીલ અને પૂમાડા જેવું દેખાય છે, તે આકાશનીલ દેખાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં.

પ્રશ્ન - તો એ શું છે ?

ઉત્તર - અલગ અલગ પૃથિવી, જલ અને અગ્નિના ત્રસરેણુ દેખાય છે. જેમાં જે નીલતા દેખાય છે તે અધિક જલ કે જે વર્ષે છે, તે નીલ છે અને જે ધૂમાડા જેવું દેખાય છે, તે પૃથિવીથી ધૂળ ઉડીને વાયુમાં ધૂમે છે તે દેખાય છે અને તેનું જ પ્રતિબિम्બ જલ કે દર્પણમાં દેખાય છે. આકાશનું નહીં.

પ્રશ્ન - જેમ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, મેઘાકાશ અને મહદાકાશના ભેદ વ્યવહારમાં થાય છે, તેમ બ્રહ્મના બ્રહ્માણ્ડ અને અન્તઃકરણ ઉપાધિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ નામ પડે છે. જ્યારે ઘટાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે મહાકાશ જ કહેવાય છે.

ઉત્તર - એ પણ વાત અવિદ્વાનોની છે. કેમકે આકાશ કદી છિન્ન-ભિન્ન નથી થતું. વ્યવહારમાં પણ “ઘડો લાવ” ઈત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે. કોઈ કહેતું નથી કે “ઘડાનું આકાશ લાવ” તેથી એ વાત ઠીક નથી.

પ્રશ્ન - જેમ સમુદ્રમાં માછલાં, કીડાઓ અને આકાશમાં પક્ષી આદિ ધૂમે છે, તેમ ચિદાકાશ બ્રહ્મમાં સર્વ અન્તઃકરણો ધૂમે છે. એ સ્વયં તો જડ છે, પરંતુ સર્વવ્યાપક પરમાત્માની સત્તા વડે, જેમ અગ્નિથી ઓઢું તેમ ચેતન થઈ રહ્યાં છે. જેમ તે ફરે હરે છે અને આકાશ તથા બ્રહ્મ નિશ્ચલ છે તેમ જીવને બ્રહ્મ માનવામાં કોઈ દોષ નથી આવતો.

ઉત્તર - તમારું આ દ્રષ્ટાન્ત પણ સત્ય નથી, કેમકે જો સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ અન્તઃકરણમાં પ્રકાશમાન થઈ જીવ બને છે, તો સર્વશાદિ ગુણ તેમાં હોય છે કે નહીં ? જો કહો કે આવરણ હોવાથી સર્વજ્ઞતા નથી રહેતી, તો કહો કે બ્રહ્મ આવૃત્ત અને અખંડિત છે કે અખંડિત ? જો કહો કે અખંડિત છે, તો વચમાં કોઈ પણ પડદો નાંખી શકે નહીં. જ્યારે પડદો નથી, ત્યારે સર્વજ્ઞતા કેમ નહીં ? જો કહો કે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને અન્તઃકરણની સાથે ચાલતા જેવો છે, સ્વરૂપથી નહીં, જ્યારે સ્વયં નથી ચાલતો, તો અન્તઃકરણ જેટલું-જેટલું પૂર્વ-પ્રાપ્ત દેશ છોડતું જશે અને આગળ-આગળ જ્યાં-જ્યાં સરકતું જશે, ત્યાં ત્યાંનું બ્રહ્મ બ્રાન્ત અને અજ્ઞાની થતું જશે, અને જેટલો જેટલો છૂટતો જશે, ત્યાં-ત્યાંનું બ્રહ્મ જ્ઞાની, પવિત્ર અને મુક્ત થતું જશે. એ પ્રકારે સર્વત્ર સૃષ્ટિના બ્રહ્મને અન્તઃકરણ બગાડ્યા કરશે, અને તેની બન્ય, મુક્તિ પણ લાક્ષણિકતામાં થયા કરશે. તમારા કહેવા પ્રમાણે જો એમ હોય તો કોઈ જીવને પૂર્વે જોયેલા-સાંભળ્યાનું સ્મરણ ન થવું જોઈએ, કેમકે જે બ્રહ્મે તે જોયું, તે બ્રહ્મ ન રહ્યું. એટલા માટે બ્રહ્મ જીવ અને જીવ બ્રહ્મ કદી એક થતાં નથી. પણ સદા પૃથક્-પૃથક્ છે.

પ્રશ્ન - એ સર્વ અધ્યારોપમાત્ર છે. અર્થાત્ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું સ્થાપન કરવું અધ્યારોપ કહેવાય છે. તેમ બ્રહ્મ વસ્તુમાં સર્વ જગત્ અને ચોના વ્યવહારનો અધ્યારોપ કરવાથી જિજ્ઞાસુને બોધ કરાવવાનો હોય છે, વાસ્તવમાં તો સર્વ બ્રહ્મ જ છે.

પ્રશ્ન - અધ્યારોપનો કરનાર કોણ છે ?

ઉત્તર - જીવ.

પ્રશ્ન - જીવ કોને કહો છો ?

ઉત્તર - અન્તઃકરણાવચ્ચિન્ન ચેતનને.

પ્રશ્ન - અન્તઃકરણાવચ્ચિન્ન ચેતન બીજો છે કે તે જ બ્રહ્મ ?

ઉત્તર - તે જ બ્રહ્મ છે.

પ્રશ્ન - તો શું બ્રહ્મે જ પોતાનામાં જગતની જૂઠી કલ્પના કરી લીધી ?

ઉત્તર - હા. બ્રહ્મની એમાં શી છાનિ છે ?

પ્રશ્ન - જે મિથ્યા કલ્પના કરે છે, તે શું જુદો નથી કરતો ?

ઉત્તર - નહીં, કેમ કે જે મન, વાણીથી કલ્પિત કે કથિત છે તે સર્વ જુદું છે.

પ્રશ્ન - તો પછી મન, વાણીથી જુદી કલ્પના કરનાર અને મિથ્યા બોલનાર બ્રહ્મ કલ્પિત અને મિથ્યાવાદી થયું કે નહીં ?

ઉત્તર - થયું, અમને ઈષ્ટાપત્તિ છે !

વાહ રે જુદા વેદાન્તીઓ ! તમે સત્યસ્વરૂપ, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ, પરમાત્માને તો મિથ્યાચારી બનાવી દીધો. શું એ તમારી દુર્ગતિનું કારણ નથી ? ક્યાં ઉપનિષદ્ સૂત્ર કે વેદમાં લખ્યું છે કે પરમેશ્વર મિથ્યાસંકલ્પ અને મિથ્યાવાદી છે ? કેમકે જેમ કોઈ ચોરે કોટવાળને દણડ દીધો અર્થાત્ "ઉલટો ચોર કોટવાળને દણડે" એ કહેવત પ્રમાણે તમારી વાત થઈ. એ વાત તો ઉચિત છે કે કોટવાળ ચોરને દણડે, પરંતુ ચોર કોટવાળને દણડે એ વાત તો વિપરીત છે; તે જ પ્રમાણે તમે મિથ્યાસંકલ્પ અને મિથ્યાવાદી થઈને તે પોતાનો દોષ બ્રહ્મમાં વ્યર્થ લગાડો છો.

જો બ્રહ્મ મિથ્યાજ્ઞાની, મિથ્યાવાદી, મિથ્યાકારી હોય તો સઘળું અનન્ન બ્રહ્મ પણ એવું જ થઈ જાય, કેમકે એ એક રસ છે; સત્યસ્વરૂપ, સત્યમાની, સત્યવાદી અને સત્યકારી છે. આ સઘળા દોષ તમારા છે. બ્રહ્મનાં નથી.

જેને તમે વિદ્યા કહો છો તે અવિદ્યા છે. અને તમારો અધ્યારોપ પણ મિથ્યા છે. કેમકે તમે બ્રહ્મ ન હોવા છતાં પોતાને બ્રહ્મ અને બ્રહ્મને જીવ માનવો, એ મિથ્યાજ્ઞાન નહીં તો શું છે ? જે સર્વવ્યાપક છે તે પરિશિષ્ટ અજ્ઞાન અને બન્ધમાં કદી નથી પડતો. કેમકે અજ્ઞાન, પરિશિષ્ટ, એકદંશી, અલ્પ, અલ્પજ્ઞ જીવ હોય છે; સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી બ્રહ્મમાં નહીં.

હવે મુક્તિ અને બન્ધનું વર્ણન કરીએ છીએ.

પ્રશ્ન - મુક્તિ કોને કહો છો ?

ઉત્તર - 'મુચ્ચન્તિ પૃથગ્ભવન્તિ જના યસ્યાં સા મુક્તિઃ' જેમાંથી છૂટી જવું હોય, તેનું નામ મુક્તિ છે.

પ્રશ્ન - કોનાથી છૂટી જવું ?

ઉત્તર - જેનાથી છૂટવાની ઈચ્છા સઘળા જીવો કરે છે.

પ્રશ્ન - કોનાથી છૂટવાની ઈચ્છા કરે છે? ઉત્તર - જેનાથી છૂટવાને ચાહે છે.

પ્રશ્ન - કોનાથી છૂટવા ચાહે છે ? ઉત્તર - દુઃખથી.

પ્રશ્ન - છૂટીને કોને પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર - સુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને બ્રહ્મમાં રહે છે.

પ્રશ્ન - મુક્તિ અને બન્ધ કઈ કઈ વાતોથી થાય છે ?

ઉત્તર - પરમેશ્વરની આજ્ઞા પાળવી, અધર્મ, અવિદ્યા, કુસંગ, કુસંસ્કાર, ખરાબ વ્યસનોથી અલગ રહેવું અને સત્યબ્રાધણ, પરાંપકાર, વિદ્યા, પક્ષપાતરહિત ન્યાય, ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી; પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના અર્થાત્ યોગાભ્યાસ કરવો; વિદ્યા ભગ્નવી, ભગ્નાવવી અને ધર્મથી પુરુષાર્થ કરીને જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરવી; સર્વથી ઉત્તમ સાધનો કરવાં, અને જે કંઈ કરવું તે સઘળું પક્ષપાતરહિત, ન્યાય-ધર્માનુસાર જ કરવું- ઈત્યાદિ સાધનો વડે મુક્તિ અને એનાથી વિપરીત ઈશ્વરાજાભંગ કરવી આદિ કામથી બન્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન - મુક્તિમાં જીવનો લય થાય છે કે વિદ્યમાન રહે છે. ઉત્તર - વિદ્યમાન રહે છે.

પ્રશ્ન - ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર - બ્રહ્મમાં

પ્રશ્ન - બ્રહ્મ ક્યાં છે ? અને એ મુક્ત જીવ એક સ્થળે રહે છે કે સ્વેચ્છાચારી થઈને સર્વત્ર વિચરે છે ?

ઉત્તર - બ્રહ્મ સર્વત્ર પૂર્ણ છે, તેમાં મુક્ત જીવ અવ્યાહતગતિ અર્થાત્ તેને રુકાવટ નથી; વિજ્ઞાન, આનન્દપૂર્વક સ્વતન્ત્ર વિચરે છે.

પ્રશ્ન - મુક્ત જીવોનું સ્થૂલ શરીર હોય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નથી હોતું.

પ્રશ્ન - તો પછી તેઓ સુખ અને આનન્દ ભોગ કેમ કરી શકે ?

ઉત્તર - તેમના સત્ય સફળતાદિ સ્વાભાવિક ગુણ સામર્થ્ય સઘળું રહે છે. પરન્તુ ભૌતિક સંગ રહેતો નથી જેમ કે :-

શ્રવણન્ શ્રોત્રં ભવતિ, સ્પર્શયન્ ત્વગ્ભવતિ, પચ્ચન્ ચક્ષુર્ભવતિ, રસયન્ રસના ભવતિ, ઝિઘ્રન્ ઘ્રાણં ભવતિ, મન્વાનો મનો ભવતિ, કોષયન્ બુદ્ધિર્ભવતિ, ચેતયંશ્ચિત્તમ્ભવત્યહં કુર્વાણોઽહમ્કારો ભવતિ ॥

-શતપથર્ક ૧૪ ॥

મોક્ષમાં ભૌતિક શરીર કે ઇન્દ્રિયોના ગોલક જીવાત્માની સાથે રહેતા નથી કિન્તુ પોતાના સ્વાભાવિક શુદ્ધ ગુણ રહે છે. જ્યારે સાંભળવા ઇચ્છે છે ત્યારે શ્રોત્ર, સ્પર્શ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે ત્વચા, જોવાના સંકલ્પથી ચક્ષુ, સ્વાદને માટે રસના, ગન્ધને માટે ઘ્રાણ, સંકલ્પ વિકલ્પ કરતી વખતે મન, નિશ્ચય કરવા માટે બુદ્ધિ, સ્મરણાર્થે ચિત્ત અને અહંકારાર્થે અહંકારરૂપ પોતાની સ્વશક્તિથી જીવાત્મા મુક્તિમાં થઈ જાય છે અને સંકલ્પમાત્ર શરીર હોય છે. જેમ શરીરને આપારે રહી, ઇન્દ્રિયોના ગોલક દ્વારા જીવ સ્વકાર્ય કરે છે, તેમ પોતાની સ્વશક્તિથી મુક્તિમાં સર્વઆનન્દ ભોગવી લે છે.

પ્રશ્ન - એની શક્તિ કેવા પ્રકારની અને કેટલી છે ?

ઉત્તર - મુખ્ય એક પ્રકારની શક્તિ છે, પરન્તુ બલ, પરાક્રમ, આકર્ષણ, પ્રેરણા, ગતિ, ભીષણ, વિવેચન, ક્રિયા, ઉત્સાહ, સ્મરણ, નિશ્ચય, ઇચ્છા, પ્રેમ, દ્વેષ, સંયોગ, વિભાગ, સંયોજક, વિભાજક, શ્રવણ, સ્પર્શન, દર્શન, સ્વાદન અને ગન્ધગ્રહણ તથા જ્ઞાન એ ૨૪ પ્રકારના સામર્થ્યયુક્ત જીવ છે. એથી મુક્તિમાં પણ આનન્દની પ્રાપ્તિનો ભોગ કરે છે.

જો મુક્તિમાં જીવનો લય થાય, તો મુક્તિનું સુખ કોણ ભોગવે ? અને જે જીવના નાશને જ મુક્તિ સમજે છે, તે તો મહામૂઢ છે, કેમકે જીવની મુક્તિ એ છે કે દુઃખોથી છૂટીને આનન્દસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક, અનન્ત પરમેશ્વરમાં જીવોનું આનન્દમાં રહેવું. જુઓ, વેદાન્ત શારીરક સૂત્રોમાં :-

અભાવં વાદરિગ્રહ હોવમ્ ॥ -(વેદાન્તદં ૪. ૪. ૧૦)

જે વ્યાસજીના પિતા બાદરિ છે, તે મુક્તિમાં જીવનો અને તેની સાથે મનનો ભાવ માને છે, અર્થાત્ જીવ અને મનનો લય પરાશરજી માનતા નથી. તેવી રીતે -

ભાવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ -(વેદાન્તદં ૪. ૪. ૧૧)

અને જૈમિની આચાર્ય મુક્તપુરુષના મનની સમાન સૂક્ષ્મ શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ આદિને પણ વિદ્યમાન માને છે. અભાવ નહીં.

દ્વાદશગ્રહવદુભયવિથં વાદસયણોઽતઃ ॥ -(વેદાન્તદં ૪. ૪. ૧૨)

વ્યાસમુનિ મુક્તિમાં ભાવ અને અભાવ એ બન્નેને માને છે અર્થાત્ શુદ્ધ સામર્થ્યયુક્ત જીવ

મુક્તિમાં બન્યો રહે છે. અપવિત્રતા, પાપાચરણ, દુઃખ, અજ્ઞાનાદિનો અભાવ માને છે.

યદા યજ્ઞાવતિશુન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટે તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥

આ ઉપનિષદ્ (કઠો. વ. ૬, મં. ૧૦) નું વચન છે. જ્યારે શુદ્ધ મનપુક્ત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય જીવ સાથે રહે છે, અને બુદ્ધિનો નિશ્ચય સ્થિર થાય છે, તેને પરમ ગતિ અર્થાત્ મોક્ષ કહે છે.

ય આત્મા અપહતપાપ્મા વિજયે વિમૃત્યુર્વિશોકોવિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સોઽન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ સર્વાંશ્ચ લોકાનાજોતિ સર્વાંશ્ચ કામાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ ॥ (છન્દો પ્ર૦ ૮ અં ૭ મં ૭)

સ વા એષ એતેન દૈવેન ચક્ષુષા મનસૈતાન્ કામાન્ પશ્યન્ રમતે । ॥ એતે બ્રહ્મલોકે તં વા એતં યેવા આત્માનપુપાસતે તસ્માન્તેષાં સર્વે ચ લોકા આત્તાઃ સર્વે ચ કામાઃ સ સર્વાંશ્ચ લોકાનાજોતિ સર્વાંશ્ચ કામાન્યસ્તમાત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ ॥ (છન્દો પ્ર૦ ૮. છંદ ૧૨ મં ૫-૬)

મધવન્મર્ત્ય વા ઇદઃ ॥ શરીરમાસં મૃત્યુના તદસ્યાઽમૃતસ્યાશરીરસ્યાત્મનોઽધિષ્ઠાનમાત્તો વૈ સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યાં ન વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિસ્ત્યશરીરં વાચ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ ॥ (છન્દો પ્ર૦ ૮ કં ૧૨ મં ૧)

જે પરમાત્મા અપહતપાપ્મા અર્થાત્ સર્વ પાપ, જરા, મૃત્યુ, શોક, ક્રુષ્ણ, પિપાસાથી રહિત, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ છે તેની શોધ અને તેને જાણવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ. જે પરમાત્માના સમ્મન્યથી મુક્ત જીવ સર્વ લોકો અને સર્વ કામોને પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમાત્માને જાણીને મોક્ષનાં સાધન અને પોતાને શુદ્ધ કરવાનું જાણે છે, તે આ મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ શુદ્ધ દિવ્ય નેત્ર અને શુદ્ધ મનથી કામોને જોતો અને પ્રાપ્ત થતો રમણ કરે છે.

જે એ બ્રહ્મલોક અર્થાત્ દર્શનીય પરમાત્મામાં સ્થિત થઈને મોક્ષ સુખને ભોગવે છે, અને એ જ પરમાત્માની કે જે સર્વાન્તર્યામી આત્મા છે, તેની ઉપાસના મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્વાન લોકો કરે છે. એનાથી તેમને સર્વલોક અને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જે-જે સંકલ્પ કરે છે, તે-તે લોક અને તે તે કામ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે મુક્ત જીવ સ્થૂળ શરીર છોડીને સંકલ્પમય શરીરથી આકાશમાં પરમેશ્વરની અંદર વિચરે છે. કેમકે જે શરીરવાળા હોય છે, તે સાંસારિક દુઃખથી રહિત થઈ શકતા નથી.

જેમ ઈન્દ્રને પ્રજાપતિએ કહ્યું છે કે - હું પરમપૂજિત ધનપુક્ત પુરુષ ! આ સ્થૂળ શરીર મરણ ધર્મવાળું છે અને જેમ સિંહના મુખમાં બકરી હોય, તેમ આ શરીર મૃત્યુના મુખમાં છે. એ શરીર આ મરણ અને શરીર રહિત જીવાત્માનું નિવાસસ્થાન છે.

તેથી આ જીવ સુખ અને દુઃખથી સદા ગ્રસ્ત રહે છે, કેમકે શરીરસહિત જીવને સાંસારિક પ્રસંગતાની નિવૃત્તિ થાય જ છે અને જે શરીર રહિત મુક્ત જીવાત્મા બ્રહ્મમાં રહે છે, તેને સાંસારિક સુખદુઃખનો સ્પર્શ પણ થતો નથી, કિન્તુ સદા આનન્દમાં રહે છે.

પ્રશ્ન - જીવ મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ જન્મ-મરણરૂપ દુઃખમાં કદી આવે છે કે નહીં ? કેમકે :

ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તત ઇતિ ॥ ઉપનિષદ્ધનમ્ - (છન્દો પ્ર૦ ૮ છંદ ૧૫ ॥)

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ શાશ્વત્ક સૂ. - (વેદાન્ત ૨૦ અં ૪ પા. ૪ સૂ. ૨૨ ॥)

યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ - પગવદ્ગીતા (૧૫.૬)

ઈત્યાદિ વચનોથી વિદિત થાય છે કે મુક્તિ તે જ છે કે જેનાથી નિવૃત્ત થઈને પુનઃ સંસારમાં કદી આવતો નથી.

ઉત્તર - એ વાત ઠીક નથી, કેમકે વેદમાં એ વાતનો નિષેધ કર્યો છે :-

કસ્ય નૂનં કતમસ્યમૃતાનાં મનામહે ચારુ દેવસ્ય નામ ।

કો નો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતરં ચ દૃશેયં માતરં ચ ॥૧॥

અગ્નેર્વયં પ્રથમસ્યામૃતાનાં મનામહે ચારુ દેવસ્ય નામ ।

સ નો મહ્યા અદિતયે પુનર્દાત્ પિતરં ચ દૃશેયં માતરં ચ ॥૨॥

-ઋગ્ મં ૧ સૂ ૨૫. મં ૧. ૨ ॥

ફદાનીમિથ સર્વત્ર નાત્યન્તોચ્છેદઃ ॥૩॥ -સાંખ્ય સૂ. (અં ૧ સૂ ૧૫૧)

પ્રશ્ન - અમે લોક કોનું નામ પવિત્ર જાણીએ ? કોણ નાશરહિત પદાર્થોની મધ્યમાં વર્તમાન દેવ સદા પ્રકાશસ્વરૂપ છે. અમને મુક્તિનું સુખ ભોગવાવીને પુનઃ આ સંસારમાં જન્મ દે છે અને માતા અને પિતાનાં દર્શન કરાવે છે ? ॥૧॥

ઉત્તર - અમે આ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ અનાદિ સદા મુક્ત પરમાત્માનું નામ પવિત્ર જાણીએ. જે અમને મુક્તિમાં આનન્દ ભોગવાવીને પૃથિવીમાં પુનઃ માતા-પિતાના સમ્બન્ધમાં જન્મ દઈને માતા-પિતાનું દર્શન કરાવે છે. તે જ પરમાત્મા મુક્તિની વ્યવસ્થા કરતો સર્વનો સ્વામી છે. ॥૨॥

જેમ અત્યારે બંધ-મુક્ત જીવ છે, તેમ સર્વદા રહે છે. બન્ધ મુક્તિનો અત્યન્ત વિચ્છેદ કદી થતો નથી. કિન્તુ બન્ધ અને મુક્તિ સદા રહેતી નથી.

પ્રશ્ન - તદત્યન્તવિમોક્ષોડ્ધર્ગઃ । -(સાંખ્ય વં ૧. ૧૬૦)

દુઃખજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપર્ગઃ ॥

ચાણ સૂ ૦ (અં ૧ સૂ ૨૨, ૨ ॥)

જે દુઃખનો અત્યન્ત વિચ્છેદ થાય છે તે જ મુક્તિ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે મિથ્યાજ્ઞાન, અવિદ્યા, લોભાદિ દોષ, વિષય દુષ્ટ વ્યસનોમાં પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખના ઉત્તરોત્તર છૂટવાથી પૂર્વ પૂર્વના નિવૃત્ત થવાથી જ મોક્ષ થાય છે, કે જે સદા બન્ધો રહે છે.

ઉત્તર - એ આવશ્યક નથી કે અત્યન્ત શબ્દ અત્યન્તાભાવનું જ નામ હોય. જેમ કે - "અત્યન્તં દુઃખમત્યન્તં સુખં વાસ્ય વર્ત્તતે" આ મનુષ્યને બહુ દુઃખ અથવા બહુ સુખ છે. એથી એ વિદિત થાય છે કે એને બહુ સુખ અથવા દુઃખ છે. તે પ્રકારે અહીં પણ અત્યન્ત શબ્દનો અર્થ જાણવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - જો મુક્તિથી પણ જીવ પાછો આવે છે તો તે કેટલા સમય સુધી મુક્તિમાં રહે છે ?

ઉત્તર - તે ગ્રહાલોકે હ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ।

આ મુણ્ડક ઉપનિષદ્ (ખં.૨, મં.૬)નું વચન છે. તે મુક્ત જીવ મુક્તિમાં પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મમાં આનન્દને ત્યાં સુધી ભોગવીને પુનઃ મહાકલ્પની પશ્ચાત્ મુક્તિ સુખને છોડીને સંસારમાં આવે છે. એની સંખ્યા એ છે કે તેતાલીસ લાખ, વીસહજાર વર્ષોની એક ચતુર્યુગી, બેહજાર ચતુર્યુગીનું એક અહોરાત્ર, એવાં ત્રીસ અહોરાત્રનો એક માસ, એવા બાર માસનું એક વર્ષ, એવા સો વર્ષોનો પરાન્તકાલ થાય છે. એને ગણિતની રીતિથી યથાવત્ સમજી લો. એટલો સમય મુક્તિમાં સુખ ભોગવવાનો છે.

પ્રશ્ન - સઘળા સંસાર અને ત્રન્ધકારોનો એ જ મત છે કે જેથી પુનઃ જન્મ મરણમાં કદી આવે નહીં.

ઉત્તર - એ વાત કદી પણ બની શકતી નથી. કેમકે પ્રથમ તો જીવનું સામર્થ્ય, શરીરાદિ પદાર્થ

અને સાધન પરિમિત છે, પછી તેનું ફળ અનન્ત કેવી રીતે હોઈ શકે ? અનન્ત આનન્દ ભોગવવાનું અસીમ સામર્થ્ય, કર્મ અને સાધન જીવોમાં નથી. એટલા માટે અનન્ત સુખ ભોગવી શકતો નથી. જેનાં સાધન અનિત્ય છે, તેનાં ફળ નિત્ય કદી પણ થઈ શકતાં નથી. અને વળી જો મુક્તિમાંથી કોઈ પણ જીવ ફરીને આ સંસારમાં ન આવે, તો સંસારનો ઉચ્છેદ અર્થાત્ જીવ નિઃશેષ થઈ જવા જોઈએ.

પ્રશ્ન - જેટલા જીવ મુક્ત થાય છે, તેટલા ઈશ્વર નવા ઉત્પન્ન કરી સંસારમાં મૂકી દે છે; તેથી નિઃશેષ થતા નથી.

ઉત્તર - જો એમ હોય તો જીવ અનિત્ય થઈ જાય, કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થાય તેનો નાશ અવશ્ય થાય છે. તો પછી તમારા મતાનુસાર મુક્તિ પામીને પણ વિનષ્ટ થઈ જાય. મુક્તિ અનિત્ય થઈ ગઈ અને મુક્તિના સ્થાનમાં ભીડ-ભાડ થઈ જશે. કેમકે ત્યાં આગમ અધિક અને વ્યય કાંઈ પણ નહીં હોવાથી વૃદ્ધિનો પારાવાર ન રહેશે.

તથા દુઃખના અનુભવ વિના સુખ કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. જેમ કડવું ન હોય તો મધુર શું ? જો મધુર ન હોય તો કટુ શું કહેવાય ? કેમકે એક સ્વાદના એક રસની વિરુદ્ધ હોવાથી અન્નેની પરીક્ષા થાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય મીઠા તથા મધુર પદાર્થ જ ખાતો પીતો જાય. તેને તેવું સુખ નથી થતું, જેવું કે સર્વપ્રકારના રસોના ભોગવનારને થાય છે.

વળી જો ઈશ્વર અન્તવાળા કર્મોનું અનન્ત ફળ આપે, તો તેનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય. જે જેટલો ભાર ઉપાડી શકે, તેટલો તેના ઉપર ધરવો એ બુદ્ધિમાનોનું કામ છે. જેમ એક મજાબર ઉપાડનારના માથા ઉપર દસ માણ ભાર મૂકવાથી તે ભાર મૂકનારની નિન્દા થાય છે, તેમ અલ્પજ્ઞ, અલ્પ સામર્થ્યવાળા જીવ ઉપર અનન્ત સુખનો ભાર મૂકવો ઈશ્વરને માટે ઠીક નથી.

અને જો પરમેશ્વર નવા જીવો ઉત્પન્ન કરે છે, તો જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણ જ ચૂકી જશે. કારણ કે ગમે તેવડો મોટો ધન કોશ હોય, પરન્તુ જેમાં વ્યય છે અને આવક નથી, તેનું કદીને કદી દેવાળું નીકળી જ જાય છે. એટલા માટે એ વ્યવસ્થા ઠીક છે કે મુક્તિમાં જવું અને ત્યાંથી પુનઃ પાછા આવવું સારું છે. શું થોડી કેદથી જન્મ કેદનો દષ્ટ કાળાપાણી અથવા ફાંસીને કોઈ સારી માને છે ? જ્યારે ત્યાંથી આવવાનું જ ન હોય તો જન્મદીપની કેદ કરતાં આવી મુક્તિમાં એટલું જ અન્તર છે કે ત્યાં ફક્ત મજૂરી કરવી પડતી નથી; અને બ્રહ્મમાં લય થવું એ તો સમુદ્રમાં ડૂબી મરવા જેવું જ છે.

પ્રશ્ન - જેમ પરમેશ્વર નિત્યમુક્ત પૂર્ણ સુખી છે, તેમ જીવ પણ નિત્યમુક્ત અને સુખી રહેશે તો કાંઈ પણ દોષ નહીં આવે.

ઉત્તર - પરમેશ્વર અનન્ત સ્વરૂપ, સામર્થ્ય, ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળો છે, તેથી તે કદી અવિદ્યા અને દુઃખ ભ્રમ્યનમાં પડી શકતો નથી. જીવ મુક્ત થઈને પણ શુદ્ધસ્વરૂપ, અલ્પજ્ઞ અને પરિમિત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળો રહે છે. પરમેશ્વરના સદૃશ કદી હોતો નથી.

પ્રશ્ન - જ્યારે એવી મુક્તિ પણ જન્મ મરણ સદૃશ છે. ત્યારે એને માટે શ્રમ કરવો વ્યર્થ છે ?

ઉત્તર - મુક્તિ જન્મમરણને સદૃશ નથી, કેમકે જ્યાં સુધી ૩૬૦૦૦ (છત્રીશ હજાર) વાર ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો જેટલો સમય થાય છે, તેટલા સમય પર્યન્ત જીવોનું મુક્તિના આનન્દમાં રહેવું, દુઃખ ન થવું, એ શું નાની વાત છે ? જ્યારે આજે આઓ પીઓ છો, અને કાલે ભૂખ લાગનારી છે, તો પછી એનો ઉપાય કેમ કરો છો ? જ્યારે લુપા, તૃષા, લુદ્ધ ધન, રાજ્ય, પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રી, સન્તાન આદિને માટે ઉપાય કરવો

આવશ્યક છે, ત્યારે મુક્તિને માટે કેમ ન કરવો ? જેમ મરવું અવશ્ય છે, તો પણ જીવવાનો ઉપાય કરવામાં આવે છે, તેમ મુક્તિથી ફરી જન્મમાં આવવું છે, તથાપિ તેનો ઉપાય કરવો અત્યાવશ્યક છે.

પ્રશ્ન - મુક્તિનાં ક્યાં ક્યાં સાધનો છે ?

ઉત્તર - થોડાંક સાધન તો પ્રથમ લખ્યાં છે, પરન્તુ વિશેષ ઉપાય એ છે કે જે મુક્તિ ઈચ્છે, તે જીવન મુક્ત અર્થાત્ જે મિથ્યાભાષણાદિ પાપકર્મોનું ફલ દુઃખ છે, તેને છોડી સુખરૂપ ફલને આપનારા સત્યભાષણાદિ ધર્માચરણ અવશ્ય કરે. જે કોઈ દુઃખને છોડવા અને સુખને પ્રાપ્ત થવા ઈચ્છે તે અધર્મને છોડી ધર્મ અવશ્ય કરે. કારણ કે દુઃખનું પાપાચરણ અને સુખનું ધર્માચરણ મૂલ કારણ છે.

સત્યપુરુષના સંગથી વિવેક અર્થાત્ સત્યાસત્ય, ધર્માધર્મ, કર્તવ્યાકર્તાવ્યનો નિશ્ચય અવશ્ય કરે. પૃથક્ પૃથક્ જાણે, અને શરીર અર્થાત્ જીવ પંચકોશોનું વિવેચન કરે. એક “અન્નમય” જે ત્વચાથી લઈને અસ્થિપર્થન્તનો સમુદાય પૃથિવીમય છે. બીજો “પ્રાણમય” જેમાં “પ્રાણ” અર્થાત્ અંદરથી બહાર જાય છે. “અપાન” જે બહારથી અંદર આવે છે. “સમાન” જે નાભિસ્થ રહીને સર્વત્ર શરીરમાં રસ પહોંચાડે છે, “ઉદાન” જેથી કફસ્થ અન્ન, પાન ખેંચવામાં આવે છે અને બલ તથા પરાક્રમ કરે છે, “વ્યાન” જેથી સર્વ શરીરમાં ચેષ્ટાદિ જીવ કર્મ કરે છે, ત્રીજો “મનોમય” જેમાં મનની સાથે અહંકાર અને વાક્, પાદ, પાણિ, પ્રાણ અને ઉપસ્થ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે; ચોથો “વિજ્ઞાનમય” જેમાં બુદ્ધિ, ચિત્ત અને શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, જેના વડે જીવ જ્ઞાનાદિ વ્યવહાર કરે છે. પાંચમો “આનન્દમય કોષ” જેમાં પ્રીતિ, પ્રસન્નતા, ન્યૂન આનન્દ, અધિકાનન્દ, અને આધાર કારણરૂપ પ્રકૃતિ છે. એ પાંચ કોષ કહેવાય છે. એનાથી જીવ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનાદિ વ્યવહારો કરે છે.

ત્રણ અવસ્થા - એક “જાગૃત”, બીજી “સ્વપ્ન” અને ત્રીજી “સુષુપ્તિ” અવસ્થા કહેવાય છે.

ત્રણ શરીર છે. એક “સ્થૂલ” જે આ દેખાય છે. બીજું-પાંચ પ્રાણ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ સૂક્ષ્મભૂત અને મન તથા બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનો સમુદાય “સૂક્ષ્મશરીર” કહેવાય છે. એ સૂક્ષ્મ શરીર જન્મમરણાદિમાં પણ જીવની સાથે રહે છે. એના બે ભેદ છે - એક ભૌતિક અર્થાત્ જે સૂક્ષ્મભૂતોના અંશોથી બનેલું છે. બીજું સ્વાભાવિક, જે જીવના સ્વાભાવિક ગુણરૂપ છે. બીજું આ અભૌતિક શરીર મુક્તિમાં પણ રહે છે. એથી જીવ મુક્તિમાં પણ સુખને ભોગવે છે. ત્રીજું - કારણ, જેમાં સુષુપ્તિ અર્થાત્ ગાઢ નિદ્રા થાય છે, એ પ્રકૃતિરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વિભુ અને સર્વ જીવોને માટે એક છે. ચોથું તુરીય શરીર તે કહેવાય છે કે જેમાં સમાધિથી પરમાત્માના આનન્દસ્વરૂપમાં જીવ મગ્ન રહે છે. એ જ સમાધિસંસ્કારજન્ય શુદ્ધ શરીરનું પરાક્રમ મુક્તિમાં પણ યથાવત્સહાયક રહે છે.

આ સર્વ કોષ અને અવસ્થાઓથી જીવ પૃથક્ છે. કેમકે એ સર્વને વિદિત છે કે જીવ અવસ્થાઓથી પૃથક્ છે; કેમકે જ્યારે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે સૌ કોઈ કહે છે કે જીવ નીકળી ગયો. આ જ જીવ સર્વનો પ્રેરક, સર્વનો ધર્તા, સાક્ષી, કર્તા, ભોક્તા કહેવાય છે. જો કોઈ એમ કહે કે જીવ કર્તા, ભોક્તા નથી, તો તેને જાણો કે તે અજ્ઞાની અને અવિવેકી છે. કેમકે વિના જીવના જે આ સર્વ જડ પદાર્થો છે, તેમને સુખ-દુઃખનો ભોગ અથવા પાપ-પુણ્યનું કર્તૃત્વ કદી થઈ શકતું નથી. હા, એમના સમ્બન્ધથી જીવ પાપ-પુણ્યોનો કર્તા અને સુખ-દુઃખોનો ભોક્તા છે.

જ્યારે ઈન્દ્રિયો અર્થોમાં, મન ઈન્દ્રિયો અને આત્મા મનની સાથે સંયુક્ત થઈ પ્રાણોને પ્રેરણા કરીને સારાં કે ખરાબ કર્મોમાં લગાડે છે, ત્યારે તે બહિર્મુખ થઈ જાય છે. તે સમયે અંદરથી આનન્દ, ઉત્સાહ,

નિર્ભયતા અને ખરાબ કર્મોમાં ભય, શંકા, લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, તે અન્તર્યામી પરમાત્માની શિક્ષા છે. જે કોઈ એ શિક્ષાને અનુકૂળ વર્તે છે, તે મુક્તિજન્ય સુખોને પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે વિપરીત વર્તે છે, તે બન્યજન્ય દુઃખને ભોગવે છે. આમ જે પૃથિવીથી લઈને પરમેશ્વર પર્યન્ત પદાર્થોના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને જાણીને તેની આજ્ઞા પાલન અને ઉપાસનામાં તત્પર રહેવું એનાથી વિરુદ્ધ ન ચાલવું સૃષ્ટિથી ઉપકાર લેવો, વિવેક કહેવાય છે.

બીજું સાધન વૈરાગ્ય અર્થાત્ જે વિવેકથી સત્યાસત્યને જાણ્યું હોય, તેમાંથી સત્યાચરણનું પ્રલપ્ત અને અસત્યાચરણનો ત્યાગ કરવો એ વૈરાગ્ય છે-

એ પછી ત્રીજું સાધન ષટ્ક સમ્પત્તિ અર્થાત્ છઃ પ્રકારના કર્મ કરવા. એક શમ જેનાથી પોતાના આત્મા અને અન્તઃકરણને અધર્માચરણથી હઠાવીને ધર્માચરણમાં સદા પ્રવૃત્ત રાખવાં. બીજું દમ જેથી શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો અને શરીરને વ્યભિચારાદિ ખરાબ કર્મોથી હઠાવીને જિતેન્દ્રિયત્વાદિ શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રાખવાં; ત્રીજું ઉપરતિ જેથી દુષ્ટ કર્મ કરનારા પુરુષોથી સદા દૂર રહેવું. ચોથું તિતિક્ષા ભલે નિન્દા, સ્તુતિ, હાનિ લાભ ગમે તેટલાં કેમ ન થાય, તો પણ હર્ષ-શોક છોડી, મુક્તિનાં સાધનોમાં સદા લાગ્યા રહેવું. પાંચમું શ્રદ્ધા જે વેદાદિ સત્યશાસ્ત્ર અને એના બોધથી પૂર્ણ આત્મ વિદ્યાનું સત્યોપદેષ્ટા મહાશયોનાં વચનો પર વિશ્વાસ કરવો; છઠું સમાધાન ચિત્તની એકાગ્રતા - એ છ મળી સાધન ત્રીજું કહેવાય છે.

ચોથું મુમુક્ષુત્વ અર્થાત્ જેમ કુપા તૃપાતુરને અન્ન તથા જલ સિવાય બીજું કંઈ પણ સારું લાગતું નથી, તેમ મુક્તિનાં સાધન અને મુક્તિથી અન્યમાં પ્રીતિ ન હોવી જોઈએ.

આ ચાર અને અનુબન્ય અર્થાત્ સાધનોની પશ્ચાત્ આ કરવાના હોય છે. એમાંથી જો આ ચાર સાધનોથી યુક્ત પુરુષ હોય છે, તે જ મોક્ષનો અધિકારી હોય છે. બીજો સમ્બન્ધ-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ પ્રતિપાદ અને વેદાદિ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદકને યથાવત્ સમજીને અન્વિત કરવાં. ત્રીજો વિષયી-સર્વશાસ્ત્રોનો પ્રતિપાદન વિષય બ્રહ્મ, તેની પ્રાપ્તિરૂપ વિષયવાળા પુરુષનું નામ વિષયી છે. ચોથો પ્રયોજન-સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિ સુખનું થવું, એ ચાર અનુબન્ય કહેવાય છે.

તદનન્તર શ્રવણચતુષ્ટય. એક શ્રવણ-જ્યારે કોઈ વિદ્યાનું ઉપદેશ કરે, ત્યારે શાંતિથી ધ્યાન દઈને સાંભળવું. વિશેષ બ્રહ્મ વિદ્યા સાંભળવામાં અત્યન્ત ધ્યાન આપવું જોઈએ કેમકે એ સર્વ વિદ્યાઓમાં સૂક્ષ્મ વિદ્યા છે. બીજું મનન-એકાન્ત દેશમાં બેસીને સાંભળેલાનો વિચાર કરવો. જે વાતમાં શંકા હોય ત્યાં પુનઃ પૂછવું અને સાંભળતી વખતે પણ વક્તા અને શ્રોતા ઉચિત સમજે તો પૂછવું અને સમાધાન કરવું. ત્રીજું નિદિધ્યાસન-જ્યારે સાંભળવા અને મનન કરવાથી નિસ્સન્દેહ થઈ જાય, ત્યારે સમાધિસ્થ થઈને તે વાતને જોવી અને સમજવી, કે તે જેવું સાંભળ્યું હતું, અને વિચાર્યું હતું. તેવું જ છે કે નહીં? ધ્યાન યોગથી જોવું. ચોથો સાક્ષાત્કાર-અર્થાત્ પદાર્થના જેવા સ્વરૂપ, ગુણ અને સ્વભાવ હોય, તેવા જ યથાતથ્ય જાણી લેવાં એ શ્રવણચતુષ્ટય કહેવાય છે.

સદા તમોગુણ અર્થાત્ ક્રોધ, મહીનતા, આલસ્ય, પ્રમાદ આદિ; રજોગુણ અર્થાત્ ઈર્ષ્યા, દેષ, કામ, અભિમાન, વિક્ષેપ આદિ દોષોથી અલગ થઈને સત્ત્વ એટલે શાન્ત પ્રકૃતિ, પવિત્રતા, વિદ્યા, વિચાર આદિ ગુણોને ધારણ કરે. (મૈત્રી) સુખી જનોમાં મિત્રતા, (કરુણા) દુઃખી જનો પર દયા, (મુદિતા) પુણ્યાત્માઓથી હર્ષિત થવું, (અપેક્ષા) દુષ્ટાત્માઓમાં ન પ્રીતિ અને ન વેર કરવાં. નિત્યપ્રતિ ઓછામાં ઓછા બે કલાક પર્યન્ત મુમુક્ષુએ ધ્યાન અવશ્ય કરવું. જેથી અંદરના મન આદિ પદાર્થો સાક્ષાત્ થાય.

જુઓ ! આપણે ચેતનસ્વરૂપ છીએ, તેથી જ્ઞાનસ્વરૂપ અને મનના સાક્ષી છીએ. કેમકે જ્યારે મન શાન્ત, ચંચલ, આનંદિત કે વિષાદયુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને યથાવત્ દેખીએ છીએ; તેમ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ આદિની જ્ઞાતા, પૂર્વદષ્ટનું સ્મરણ કરનાર અને એક કાલમાં અનેક પદાર્થોના વેત્તા, ધારણાકર્ષણ કર્તા અને વળી સર્વથી પૃથક્ છે. જો પૃથક્ ન હોત, તો સ્વતંત્ર કર્તા એનો પ્રેરક અધિષ્ઠાતા કદી થઈ શકત નહીં.

અવિદ્યાઽસ્મિત્તારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ પક્ષ વલ્લેશાઃ । -યોગશાસ્ત્રે પાદે ૨. સૂ.૩ ॥

એમાંથી અવિદ્યાનું સ્વરૂપ કહી ગયા છીએ. પૃથક્ વર્તમાન બુદ્ધિને આત્માથી ભિન્ન ન સમજવી એ અસ્મિતા, સુખમાં પ્રીતિ એ રાગ, દુઃખમાં અપ્રીતિ એ દ્વેષ અને સર્વ પ્રાણીમાત્રને એ ઇચ્છા સદા રહે છે કે 'હું સદા શરીરસ્થ રહું, મરું નહીં'. અર્થાત્ મૃત્યુ-દુઃખના ત્રાસને અભિનિવેશ કહે છે. આ પાંચ કલેશોને યોગાભ્યાસ વિજ્ઞાનથી દૂર કરી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિના પરમાનન્દને ભોગવવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - જેવી મુક્તિ આપ માનો છો, તેવી બીજા કોઈ માનતા નથી. જુઓ ! જૈની લોકો મોક્ષશિલા, શિવપુરમાં જઈને ચુપચાપ બેસી રહેવું, ઈસાઈ ચોથા આસમાન જેમાં વિવાહ, લડાઈ, વાજાં ગાજાં અને વસ્ત્રાદિ ધારણથી આનન્દ ભોગવવો તેમજ મુસલમાન સાતમું આસમાન, વામમાર્ગી શ્રીપુર, શૈવ કેલાશ, વૈષ્ણવ વૈકુણ્ઠમાં અને ગોકુલિયા ગોસાઈ ગોલોક આદિમાં જઈને ઉત્તમ સ્ત્રી, અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, સ્થાન આદિ પ્રાપ્ત થઈને આનન્દમાં રહેવાને મુક્તિ માને છે. પૌરાણિક લોકો (સાલોક્ય) ઈશ્વરના લોકમાં નિવાસ, (સાનુજ્ય) નાના ભાઈની જેમ ઈશ્વર સાથે રહેવું, (સામ્ય) જેવી ઉપાસનીય દેવની આકૃતિ હોય, તેવા બની જવું, (સામીપ્ય) સેવક સમાન ઈશ્વરની સમીપ રહેવું, (સાયુજ્ય) ઈશ્વર સાથે સંયુક્ત થઈ જવું; એ ચાર પ્રકારની મુક્તિ માને છે. તથા વેદાન્તીઓ બ્રહ્મમાં લય થવાને મોક્ષ સમજે છે.

ઉત્તર - (૧૨) બારમામાં જૈનીઓની, (૧૩) તેરમામાં ઈસાઈઓની અને (૧૪) ચૌદમા સમુલ્લાસમાં મુસલમાનોના મુક્તિ આદિ વિષય વિશેષ કરીને લખીશું. જે વામમાર્ગી શ્રીપુરમાં જઈને લક્ષ્મી જેવી સ્ત્રીઓ મળવી, મધમાંસાદિ ખાવું પીવું, રંગ રાગ ભોગ કરવા એમ માને છે, તે અહીં કરતાં કાંઈ વિશેષ નથી. તેમજ મહાદેવ અને વિષ્ણુ, આકૃતિવાળા બની, પાર્વતી અને લક્ષ્મી જેવી સ્ત્રીયુક્ત થઈને આનન્દ ભોગવવો, એ અહીંના પનાદ્ય રાજાઓથી અધિક નથી, અધિક માત્ર એટલું જ લાભ છે કે ત્યાં રાગ થતો નથી અને પુવાવસ્થા સદા રહે છે. પણ એ એમની વાત મિથ્યા છે, કેમકે જ્યાં ભોગ ત્યાં રોગ અને જ્યાં રોગ ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા અવશ્ય હોય છે.

અને પૌરાણિકોને તો પૂછવું જોઈએ કે જેવી તમારી ચાર પ્રકારની મુક્તિ છે તેવી તો કૃમિ, કીટ, પતંગ, પશુ આદિને પણ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રાપ્ત છે; કેમકે આ જેટલા લોક છે તે સર્વ ઈશ્વરના છે. એમાં જ સઘળા જીવો રહે છે, તેથી સાલોક્ય મુક્તિ અનાયાસ પ્રાપ્ત છે. ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી સર્વ તેના સમીપ છે, એટલે સામીપ્ય મુક્તિ પણ સ્વતઃસિદ્ધ છે. સાનુજ્ય જીવ ઈશ્વરથી સર્વ પ્રકારે નાનો અને ચેતન હોવાથી સ્વતઃ બન્ધુવત્ છે. એથી સાનુજ્ય મુક્તિ પણ વિના પ્રયત્ન સિદ્ધ છે, અને બધા જીવ સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં વ્યાપ્ત હોવાથી સંયુક્ત છે, તેથી સાયુજ્ય મુક્તિ પણ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

તથા જે અન્ય સાધારણ નાસ્તિક લોકો મરવાથી તત્ત્વોમાં તત્ત્વ મળવાને પરમ મુક્તિ માને છે, એ તો કુતરા, ગધેડા આદિને પણ પ્રાપ્ત છે. પણ એ મુક્તિઓ નથી, કિન્તુ એક પ્રકારનું બન્ધન છે, કેમકે એ લોકો શિવપુર, મોક્ષશિલા, ચોથું આસમાન, સાતમું આસમાન, શ્રીપુર, કેલાશ, વૈકુણ્ઠ અને ગોલોકને એક દેશમાં સ્થાન વિશેષ માને છે. જો તે એ સ્થાનોથી પૃથક્ થાય તો મુક્તિ છૂટી જાય. એથી જેમ ૧૨ પથ્થરની

અંદર દષ્ટિબંધ (નજરકેદ) થાય છે, તેની માફક બંધનમાં હશે. મુક્તિ તો એ છે કે જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં વિચરે, ક્યાંય અટકે નહીં. ન ભય, ન શંકા ન દુઃખ થાય. જે જન્મ છે તેની ઉત્પત્તિ અને મરણ જેને પ્રલય કહે છે. સમયસર જન્મ લે છે.

પ્રશ્ન - જન્મ એક છે કે અનેક ? ઉત્તર - અનેક.

પ્રશ્ન - જો અનેક છે, તો પૂર્વ જન્મ અને મૃત્યુની વાતોનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ?

ઉત્તર - જીવ અલ્પજ્ઞ છે, ત્રિકાળદ્રશી નથી, એથી સ્મરણ રહેતું નથી. અને જે મનથી જ્ઞાન કરે છે તે પણ એક સમયમાં બે જ્ઞાન કરી શકતું નથી. વારું, પૂર્વ જન્મની વાત તો દૂર રહેવા દો, આ જ દેહમાં જ્યારે ગર્ભમાં જીવ હતો, શરીર બંધું, પશ્ચાત્ જન્મ્યો, પાંચમા વર્ષની પૂર્વ સુધી જે જે વાતો થઈ છે, તેમનું સ્મરણ કેમ કરી શકતો નથી ? અને જાગૃત કે સ્વપ્નમાં ઘણો ખરો વ્યવહાર પ્રત્યક્ષમાં કરીને જ્યારે સુષુપ્તિ અર્થાત્ ગાઢ નિદ્રા થાય છે ત્યારે જાગૃત આદિ વ્યવહારનું સ્મરણ કેમ કરી શકતો નથી ? વળી તમને કોઈ પૂછે કે, બાર વર્ષની પૂર્વે તેરમા વર્ષના પાંચમા મહિનાના નવમે દિવસે દશ વાગે પહેલી મિનિટમાં તમે શું કર્યું હતું ? તમારું મુખ, કાન, નેત્ર, શરીર કઈ તરફ અને ક્યા પ્રકારના હતાં ? અને મનમાં શો વિચાર હતો ? જ્યારે આ જ શરીરમાં એમ છે, તો પૂર્વ જન્મની વાતોમાં સ્મરણમાં શંકા કરવી કેવળ બાળપણની વાતો છે.

અને જે સ્મરણ નથી થતું તેથી જ જીવ સુખી છે, નહીં તો સઘળા જન્મોનાં દુઃખોને જોઈ જોઈને દુઃખિત થઈને મરી જાત. જો કોઈ પૂર્વ અને પરજન્મના વર્તમાનને જાણવા ઈચ્છે, તો પણ જાણી શકતો નથી, કેમકે જીવનું જ્ઞાન અને સ્વરૂપ અલ્પ છે. એ વાત ઈશ્વરને જાણવા યોગ્ય છે, જીવને નહીં.

પ્રશ્ન - જ્યારે જીવને પૂર્વનું જ્ઞાન નથી અને ઈશ્વર એને દર્શક દે છે. તો જીવનો સુધાર થઈ શકતો નથી, કેમકે જ્યારે એને જ્ઞાન હોય કે મેં અમુક કામ કર્યું હતું, તેનું આ ફળ છે, ત્યારે જ તે પાપ કર્યોથી બચી શકે ?

ઉત્તર - તમે જ્ઞાન કેટલા પ્રકારનું માનો છો ?

પ્રશ્ન - પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી આઠ પ્રકારનું.

ઉત્તર - તો જ્યારે તમે જન્મથી લઈને વખતે-વખતે સ્વરાજ, ધન, બુદ્ધિ, વિદ્યા, દારિદ્ર્ય, નિર્બુદ્ધિ, મૂર્ખતા આદિ સુખ-દુઃખ સંસારમાં જોઈને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન કેમ નથી કરતા ? જેમ એક અવેધ અને એક વેધને કોઈ રોગ થાય, ત્યારે નિદાન અર્થાત્ કારણ વેધ જાણી લે છે અને અવેધ એટલે અવિદ્યાનું જાણી શકતો નથી. એ વેધક વિદ્યા ભણ્યો છે અને બીજો નથી ભણ્યો, પરંતુ જ્વરાદિ રોગના થવાથી અવેધ પણ એટલું તો જાણી શકે છે, કે મારાથી કાંઈક કુપથ્ય થઈ ગયું છે, જેથી મને આ રોગ થયો છે. તેમ જગતમાં વિચિત્ર સુખ-દુઃખ આદિની ઘટતી-બઢતી જોઈને પૂર્વજન્મનું અનુમાન કેમ નથી જાણી લેતા ? અને જો પૂર્વજન્મને નહીં માનવામાં આવે, તો પરમેશ્વર પક્ષપાતી થઈ જાય છે, કેમકે પાપ વિના દારિદ્ર્યાદિ દુઃખ અને પૂર્વ સંચિત પુણ્ય વિના રાજ્ય, ધનાઢ્યતા અને બુદ્ધિ તેને કેમ આપી ? અને પૂર્વ જન્મનાં પાપ-પુણ્યાનુસાર દુઃખ-સુખના આપવાથી પરમેશ્વર ન્યાયકારી યથાવત્ રહે છે.

પ્રશ્ન - એક જન્મ થવાથી પણ પરમેશ્વર ન્યાયકારી થઈ શકે છે. જેમ સર્વોપરિ રાજા જે કરે તે ન્યાય, જેમ માળી પોતાના ઉપવનમાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો વાવે છે. કોઈને કાપે છે, કોઈને ઉખાડે છે, કોઈની રક્ષા કરે છે અને વધારે છે. જેની જે વસ્તુ છે તેને તે ચાહે તેમ રાખે. તેના ઉપર કોઈ પણ બીજો ન્યાય

કરનાર નથી, કે જે એને દણ્ડ આપી શકે. કે ઈશ્વર કોઈનાથી ડરે.

ઉત્તર - પરમાત્મા જે માટે ન્યાય ચાહતો કરે છે; અન્યાય કદી કરતો નથી, એટલા માટે તે પૂજનીય અને મોટો છે. જે ન્યાયવિરુદ્ધ કરે, તે ઈશ્વર જ નથી. જેમ માગી યુક્તિ વિના માર્ગમાં કે અસ્થાનમાં વૃક્ષ વાવે, ન કાપવા યોગ્યને કાપે, અયોગ્યને વધારે, યોગ્યને ન વધવા દે, એથી દૂષિત થાય છે, એ રીતે કારણ વિના કરવાથી ઈશ્વરને દોષ લાગે છે. પરમેશ્વર ઉપર તો ન્યાયયુક્ત કર્મો કરવાનો બોજો અવશ્ય છે કેમકે એ સ્વભાવથી પવિત્ર અને ન્યાયકારી છે. જો તે ઉન્મત્તની માફક કામ કરે તો જગતના શ્રેષ્ઠ ન્યાયાધીશથી પણ ન્યૂન અને અપ્રતિષ્ઠિત થાય. શું આ જગતમાં વિના યોગ્યતાના ઉત્તમ કામ કર્યા વિના પ્રતિષ્ઠા આપનાર અને દુષ્ટ કામો કર્યા વિના દણ્ડ દેનાર નિન્દનીય અને અપ્રતિષ્ઠિત નથી થતો ? એથી ઈશ્વર અન્યાય કરતો નથી તેથી જ કોઈથી નથી ડરતો.

પ્રશ્ન - પરમાત્માએ પ્રથમથી જ જેને માટે જેટલું આપવાનું વિચાર્યું છે તેટલું આપે છે અને જેટલું કામ કરવું છે તેટલું કરે છે.

ઉત્તર - એનો વિચાર જીવોનાં કર્માનુસાર હોય છે, અન્યથા નહીં. જો અન્યથા હોય તો તે જ અપરાધી અને અન્યાયકારી થઈ જાય.

પ્રશ્ન - મોટા નાનાને એક સરખાં જ સુખ-દુઃખ છે. મોટાને મોટી ચિન્તા અને નાનાને નાની. જેમ કોઈ શાહુકારનો વિવાદ રાજધર(દરબાર)માં લાખ રૂપિયાનો હોય, તો તે પોતાના ઘરથી પાલખીમાં બેસીને, કચેરીમાં ઉપજાકાળમાં જતો હોય, બજારમાં થઈને તેને જતાં જોઈને અજ્ઞાની લોક કહે છે કે જુઓ, પુણ્ય-પાપનું ફલ. એક પાલખીમાં આનન્દપૂર્વક બેઠો છે અને બીજા જોડા પહેર્યા વિના ઉપર અને નીચેથી તપતા પાલખીને ઉપાડીને લઈ જાય છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન લોકો એમાં એમ જાણે છે કે જેમ જેમ કચેરી પાસે આવતી જાય છે, તેમ તેમ શાહુકારને ભારે શોક અને સંદેહ વધતો જાય છે, અને ભોઈ કે પાલખી ઊંચકારાઓને આનન્દ થતો જાય છે. જ્યારે કચેરીમાં પહોંચે છે ત્યારે શેઠજી અહીં-તહીં જવાનો વિચાર કરે છે કે માડવિવાહ (વકીલ) ની પાસે જાઉં કે શિરસ્તેદારની પાસે ? આજ હારીશ કે છતીશ ? કોણ જાણે શું થશે ? અને ભોઈ લોકો તમાકુ પીતા પરસ્પર વાતો ચીતો કરતા પ્રસન્ન થઈને આનન્દમાં સૂઈ જાય છે. જો તે છતી જાય તો કાંઈ સુખ અને હારી જાય તો શેઠજી દુઃખસાગરમાં ડૂબી જાય છે, અને પેલા ભોઈઓ જેવા ને તેવા જ રહે છે.

એ જ પ્રકારે જ્યારે રાજા સુંદર કોમળ બિછાના પર સુવે છે ત્યારે પણ શીઘ્ર નિદ્રા નથી આવતી અને મજૂર કાંકરા પથ્થરા અને માટીવાળા ઊંચા-નીચા સ્થળ પર સૂવે છે, તો પણ તરત નિદ્રા આવે છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજો.

ઉત્તર - એ સમજ અજ્ઞાનીઓની છે. શું કોઈ શાહુકારને કહીએ કે તું ભોઈ બની જા અને ભોઈને કહીએ કે તું શાહુકાર બની જા, તો પણ શાહુકાર કદી ભોઈ બનવાનો નથી અને ભોઈ તો શાહુકાર બનવા ચાહે છે. જો સુખ-દુઃખ બરાબર હોય તો પોતપોતાની અવસ્થા છોડીને નીચ અને ઊંચ થવા બંને ચાહત નહીં.

જુઓ ! એક જીવ વિદ્વાન, પુણ્યાત્મા, શ્રીમાન રાજાની રાણીના ગર્ભમાં આવે છે. અને બીજો મહાદરિદ્ર મજૂરશા-ભિખારીના ગર્ભમાં આવે છે. એકને ગર્ભથી લઈને સર્વથા સુખ અને બીજાને સર્વ પ્રકારનું દુઃખ મળે છે. એક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે સુંદર સુગન્ધિયુક્ત જલાદિથી સ્નાન, યુક્તિથી નાડી

છેદન અને તેને દુગ્ધપાનાદિ યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તે દૂધ પીવા ચાહે છે, ત્યારે તેની સાથે મિશ્રી આદિ મેળવેલું યથેષ્ટ મળે છે. તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે નોકર-ચાકર, રમકડાં અને સવારી ઉત્તમ સ્થાનોમાં લાડથી આનન્દ હોય છે. બીજાનો જન્મ જંગલમાં થાય છે. સ્નાન માટે જલ પણ નથી મળતું. જ્યારે દૂધ પીવા ચાહે છે ત્યારે દૂધના બદલામાં ઠૂંસા-લપડાક આદિથી પીટાય છે. અત્યન્ત આર્ત સ્વરથી રડે છે. કોઈ પૂછતું નથી. ઈત્યાદિ જીવોને પુણ્ય-પાપ વિના સુખ-દુઃખ ધવાથી પરમેશ્વર પર દોષ આવે છે.

બીજું જેમ કર્મો કર્યા વિના સુખ-દુઃખ મળે છે, તો પછી આગળ નરક-સ્વર્ગ પણ ન હોવાં જોઈએ, કેમકે જેમ પરમેશ્વરે આ સમયે કર્મો વિના સુખ-દુઃખ આપ્યું છે તેમ મુઝા પછી પણ જેને ચાહશે તેને સ્વર્ગમાં અને જેને ચાહશે તેને નરકમાં મોકલી દેશે. પુનઃ સ્થળા જીવો અધર્મયુક્ત થઈ જશે. ધર્મ શા માટે કરશે ? કેમકે ધર્મનું ફળ મળવામાં સન્દેહ છે. તે પરમેશ્વરના હાથમાં છે, જેવી એની પ્રસન્નતા હશે તેમ કરશે; તો પાપકર્મોમાં ભ્રમ સંસારમાં પાપની વૃદ્ધિ અને ધર્મનો હાથ ધઈ જશે. એથી પૂર્વ જન્મના પાપ-પુણ્યાનુસાર વર્તમાન જન્મ અને વર્તમાન તથા પૂર્વજન્મના કર્માનુસાર ભવિષ્યત્ જન્મ થાય છે.

પ્રશ્ન - મનુષ્ય અને અન્ય પશુ આદિના શરીરમાં જીવ એકસરખો છે, કે ભિન્ન ભિન્ન જાતિનો ?

ઉત્તર - જીવ એકસરખો છે. પરંતુ પાપ-પુણ્યના યોગથી ભિન્ન અને પવિત્ર હોય છે.

પ્રશ્ન - મનુષ્યનો જીવ પશુ આદિમાં અને પશુ આદિનો મનુષ્યના શરીરમાં અને સ્ત્રીનો પુરુષના અને પુરુષનો સ્ત્રીના શરીરમાં આવે જાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - હા, જાય આવે છે, કેમકે જ્યારે પાપ વધી જાય છે અને પુણ્ય ન્યૂન થઈ જાય છે ત્યારે મનુષ્યોનો જીવ પશુ આદિ નીચ શરીરમાં જાય છે અને જ્યારે ધર્મ અધિક તથા અધર્મ ન્યૂન થાય છે ત્યારે દેવ વિદ્વાનોનું શરીર તેમને મળે છે. અને જ્યારે પુણ્ય-પાપ બરાબર હોય છે, ત્યારે સાધારણ મનુષ્યજન્મ થાય છે. એમાં પણ પુણ્ય પાપના ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ હોવાથી મનુષ્યાદિમાં પણ તેઓ ઉત્તમ, મધ્યમ, નિકૃષ્ટ શરીરાદિ સામગ્રીવાળા થાય છે અને જ્યારે અધિક પાપનું ફળ પશુ આદિ શરીરમાં ભોગવી લીધું છે ત્યારે ફરી પાપ-પુણ્યના તુલ્ય રહેવાથી મનુષ્ય શરીરમાં આવે છે અને પુણ્યનું ફળ ભોગવીને ફરી પણ મધ્યસ્થ મનુષ્યના શરીરમાં આવે છે.

જ્યારે શરીરથી નીકળે છે તેનું નામ “મૃત્યુ” અને શરીરની સાથે સંયોગ ધવાનું નામ “જન્મ” છે. જ્યારે શરીર છોડે છે, ત્યારે યમાલય અર્થાત્ આકાશસ્થ વાયુમાં રહે છે. કેમકે “યમેષ વાયુના”. વેદમાં લખ્યું છે કે “યમ” નામ વાયુનું છે. પણ તે ગરુડપુરાણનો કલ્પિત યમ નહીં ! એનું વિશેષ ખંડન મંડન અગિયારમા સમુલ્લાસમાં લખીશું.

પશ્ચાત્ ધર્મરાજ અર્થાત્ પરમેશ્વર તે જીવના પાપ-પુણ્યાનુસાર જન્મ આપે છે. તે વાયુ, અગ્નિ, જલ અથવા શરીરના છિદ્રો દ્વારા બીજાના શરીરમાં ઈશ્વરની પ્રેરણાથી પ્રવિષ્ટ થાય છે. જે પ્રવિષ્ટ થઈને કમશઃ વીર્યમાં જઈ, ગર્ભમાં સ્થિત થઈ, શરીર રચના કરી બહાર આવે છે. જો સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરવા યોગ્ય કર્મ હોય તો સ્ત્રી અને પુરુષનું શરીર ધારણ કરવા યોગ્ય કર્મ હોય તો પુરુષના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને નપુંસક ગર્ભની સ્થિતિ સમયે સ્ત્રી-પુરુષના શરીરમાં સમ્બન્ધ કરીને રજવીર્ય સમ પ્રમાણ હોવાથી થાય છે.

આ પ્રકારે નાના પ્રકારના જન્મ-મરણમાં જીવ પડ્યો રહે છે. કે જ્યાં સુધી ઉત્તમ કર્મોપાસના ને કરીને જ્ઞાન મુક્તિ પામતો નથી. કેમકે ઉત્તમ કર્મોદિ કરવાથી મનુષ્યોમાં ઉત્તમ જન્મ અને મુક્તિમાં મહાકલ્પ પર્યંત જન્મ-મરણ દુઃખોથી રહિત થઈને આનન્દમાં રહે છે.

પ્રશ્ન - મુક્તિ એક જન્મમાં થાય છે કે અનેક જન્મોમાં ?

ઉત્તર - અનેક જન્મોમાં. કેમકે :-

મિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિષ્ઠિદ્યન્તે સર્વસંશયઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पाण्डवो ॥૧॥ -મુણ્ડક ૦ (૨. ૨. ૧૮)

જ્યારે આ જીવના હૃદયની અવિદ્યા-અજ્ઞાનરૂપી ગાંઠ કપાઈ જાય છે, સર્વ સંશય નાશ પામે છે અને દુષ્ટ કર્મ ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ તે પરમાત્મા કે જે પોતાના આત્માની અંદર અને બહાર વ્યાપી રહ્યો છે, તેની અંદર નિવાસ કરે છે.

પ્રશ્ન - મુક્તિમાં પરમેશ્વરની અંદર જીવ મળી જાય છે કે પૃથક્ રહે છે ?

ઉત્તર - પૃથક્ રહે છે, કેમકે જો મળી જાય તો મુક્તિનું સુખ કોણ ભોગવે અને મુક્તિના જેટલાં સાધન છે, તે સર્વ નિષ્ફળ થઈ જાય. પણ મુક્તિ તો નહીં, પણ જીવનો પ્રલય જાણવો જોઈએ. જ્યારે જીવ પરમેશ્વરની આજ્ઞાપાલન, ઉત્તમ કર્મ, સત્સંગ, યોગાભ્યાસ એ પૂર્વોક્ત સર્વ સાધન કરે છે, તે જ મુક્તિને પામે છે.

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ -તૈત્તિરી ૦ (આનન્દવક્ત્રી ૦ અનુ ૦ ૧ મં.૧)

જે જીવાત્મા પોતાની બુદ્ધિ અને આત્મામાં સ્થિત અને સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત આનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને જાણે છે, તે જ એ વ્યાપકરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈને તે "વિપશ્ચિત્" અનન્તવિદ્યાયુક્ત બ્રહ્મની સાથે સર્વ કર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ જે-જે આનન્દની કામના કરે છે, તે-તે આનન્દને પ્રાપ્ત કરે છે. એ જ મુક્તિ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - જેમ શરીર વિના સાંસારિક સુખ નથી ભોગવી શકતો, તેમ મુક્તિમાં શરીર વિના આનન્દ કેમ ભોગવી શકશે ?

ઉત્તર - એનું સમાધાન પૂર્વે કહી આવ્યા છીએ - અને આટલું અધિક સાંભળી કે જેમ સાંસારિક સુખ શરીરને આધારે ભોગવે છે, તેમ પરમેશ્વરને આધારે મુક્તિના આનન્દને જીવાત્મા ભોગવે છે. એ મુક્ત જીવ અનન્ત વ્યાપક બ્રહ્મમાં સ્વચ્છન્દ ધૂમતો, શુદ્ધ જ્ઞાનથી સઘળી સૃષ્ટિને જોતો, અન્ય મુક્તોની સાથે મળતો અને સૃષ્ટિ વિદ્યાને કમથી જોતો સર્વ લોક-લોકાન્તરોમાં અર્થાત્ જેટલા આ લોક દેખાય છે અને નથી દેખાતા તે સર્વમાં ધૂમે છે. તે સર્વ પદાર્થોને જે કે તેના જ્ઞાનની આગળ છે, તે સર્વને જુએ છે જેટલું જ્ઞાન અધિક થાય છે, તેટલો જ તેને અધિક આનન્દ મળે છે. મુક્તિમાં જીવાત્મા નિર્મળ હોવાથી પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને સર્વ સન્નિહિત પદાર્થોનું ભાન તેને યથાવત્ થાય છે.

એ જ સુખ વિશેષ "સ્વર્ગ" અને વિષય તૃપ્તિમાં ફસીને દુઃખ વિશેષ ભોગ કરવો તે "નરક" કહેવાય છે. "સ્વઃ" સુખનું નામ છે. "સ્વઃ સુખં ગચ્છતિ યસ્મિન્ સ સ્વર્ગઃ" । "અતો વિપરીતો દુઃખભોગો નરકઃ" । જે સાંસારિક સુખ છે તે સામાન્ય સ્વર્ગ અને જે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિથી આનન્દ છે, તે વિશેષ સ્વર્ગ કહેવાય છે.

સર્વ જીવો સ્વભાવથી સુખ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા અને દુઃખનો વિયોગ થવો ચાહે છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી ધર્મ નથી કરતા અને પાપ નથી છોડતા ત્યાં સુધી તેમને સુખનું મળવું અને દુઃખનું છૂટવું થશે નહીં. કેમકે જેનું કારણ અર્થાત્ મૂળ હોય છે તે કદી પણ નષ્ટ થતું નથી, જેમ :- છિન્ને મૂળે વૃક્ષો નશ્યન્તિ તથા પાપે

ક્ષીણે દુઃખં નશ્યતિ । જેમ મૂળ કપાયાથી વૃક્ષ નષ્ટ થાય છે તેમ પાપને છોડવાથી દુઃખ નષ્ટ થાય છે. શુભો ! મનસ્મૃતિમાં પાપ અને પુણ્યની બહુ પ્રકારની ગતિ :

માનસં મનસૈવાયમુપમુદ્ધુક્તે શુભાઽશુભમ્ । વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥૧॥

શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્ધ્યાન્તિ સ્થાવરતાં નરઃ । વાચિકૈઃ પશ્ચિમૃગતાં માનસૈસ્વજાતિતામ્ ॥૨॥

યો યદૈષાં ગુણો દેહે સાકલ્યેનાતિરિચ્યતે । સ તદા તદગુણપ્રાયં તં કલેતિ શરીરિણમ્ ॥૩॥

સત્ત્વં જ્ઞાનં તમોઽજ્ઞાનં રગદ્વેષો રજઃસ્મૃતમ્ । એતદ્ વ્યાપ્તિમદેતેષાં સર્વભૂતાશ્રિતં વપ્ : ॥૪॥

તત્ર યત્રીતિસંયુક્તં કિંચિદાત્મ્યનિ લક્ષ્યેત્ । પ્રજ્ઞાન્તમિવ શુદ્ધાર્થં સત્ત્વં તદુપધારયેત્ ॥૫॥

યત્તુ દુઃખસામાયુક્તમર્ષાતિકરમાત્મનઃ । તદ્રજોઽપ્રતિપં વિદ્યાત્મતતં હારિ દેહિનામ્ ॥૬॥

યત્તુ સ્યાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિપયાત્મકમ્ । અપ્રતલ્યમવિજ્ઞેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥૭॥

ત્રયાણામપિ ધૈતેષાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ । અગ્રો મધ્યો જઘન્યશ્ચ તં પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥૮॥

વેદાધ્યામસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ । ધર્મક્રિયાત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥૯॥

આરમ્ભરુચિતાઽર્ધર્થ્યમમત્કાર્યપરિગ્રહઃ । વિપયોપસેવા ચાજસ્રં રજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥૧૦॥

લોભઃ સ્વપ્નોઽધર્તિઃ ક્રૌર્યં મારિતવ્યં મિત્રવૃન્નિના । યાચિષ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥૧૧॥

યત્કર્મ કૃત્વા કુર્વશ્ચ કારિષ્યશ્ચૈવ લજ્જતિ । નરજેયં વિદુષા સર્વં તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥૧૨॥

યેનાસ્મિન્કર્મણા લોકે હ્યાતિમિચ્છતિ પુષ્કલામ્ । ન ચ શોચત્યસમ્યગ્નૌ તદ્વિજેયં તુ રજસમ્ ॥૧૩॥

યત્સર્વેણેચ્છતિ જ્ઞાતું યન્ન લજ્જતિ ઘાચમ્ । યેન નુષ્યતિ ચાત્પામ્ય તત્સત્ત્વગુણલક્ષણમ્ ॥૧૪॥

તમસો લક્ષણં કામો રજસમ્ત્વર્થ ઉચ્યતે । સત્ત્વસ્ય લક્ષણં ધર્મઃ ક્ષેપ્ક્રામેષાં યથોત્તરમ્ ॥૧૫॥

(- યનુ ૩૦ ૧૨ સ્તો. ૮, ૧, ૨૫ ૩૩, ૩૫ ૩૮)

અર્થાત્ મનુષ્ય આ પ્રકારે પોતાના શ્રેષ્ઠ, મધ્ય અને નિદુષ્ટ સ્વભાવન જાણીને ઉત્તમ સ્વભાવનું પ્રહાર, મધ્ય અને નિદુષ્ટનો ત્યાગ કરે. અને એ પાત્ર નિશ્ચય જાત્રે કે આ છવ મનથી જે શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે, તેને મન, વાણીથી કરેલાંને વાણીથી અને શરીરથી કરેલાંને શરીરથી અર્થાત્ સુખ-દુઃખને ભોગવે છે. ૧૧ જે નર શરીરથી ચોરી, પરસ્ત્રીગમન, શ્રેષ્ઠોને મારવા આદિ દુષ્ટ કર્મ કરે છે તેને વૃક્ષાદિ સ્થાવરનો જન્મ; વાણીથી કરેલાં પાપકર્મોથી પક્ષી અને મૃગાદિ તથા મનથી કરેલાં દુષ્ટ કર્મોથી તેને ચાંડાલાદિનું શરીર મળે છે. ૧૨ જે ગુણ એ છવોના દેહમાં અધિકતાએ વર્તે છે, તે ગુણ તે જીવને પોતાની સમાન કરી દે છે. ૧૩ જ્યારે આત્મામાં જ્ઞાન હોય ત્યારે સત્ત્વ, જ્યારે અજ્ઞાન રહે ત્યારે તમ, અને જ્યારે રાગ-દેષમાં આત્મા લાગે ત્યારે રજોગુણ જાણવો જોઈએ. પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણ સર્વ સંસારસ્થ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે. ૧૪ તેનો વિવેક આ પ્રકારે કરવો જોઈએ કે જ્યારે આત્મામાં પ્રસન્નતા, મન પ્રસન્ન પ્રજ્ઞાન્તની સદૃશ શુદ્ધમાનયુક્ત વર્તે, ત્યારે સમજવું કે સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણ અપ્રધાન છે. ૧૫ જ્યારે આત્મા અને મન દુઃખસંયુક્ત પ્રસન્નતારહિત વિપયમાં જ્યાં-ત્યાં રમન-અગમનમાં રાગે ત્યારે સમજવું કે રજોગુણ પ્રધાન છે અને સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણ અપ્રધાન છે. ૧૬ જ્યારે મોહ અર્થાત્ આત્મા અને મન સાંસારિક પદાર્થોમાં ફસેલાં હોય, જ્યારે આત્મા અને મનમાં કોઈ પણ વિવેક ન રહે, વિપયમાં આસક્ત, તર્ક-વિતર્ક રહિત અને જાણવાને યોગ્ય ન હોય ત્યારે નિશ્ચય સમજવું જોઈએ કે એ સમયે મારામાં તમોગુણ પ્રધાન છે અને સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણ અપ્રધાન છે. ૧૭ હવે જે આ ત્રણ ગુણોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિદુષ્ટ ફલોદય થાય છે, તેને પૂર્ણ ભાવથી કહીએ છીએ. ૧૮ જે વેદોના અભ્યાસ, ધર્માનુષ્ઠાન, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, પવિત્રતાની ઈચ્છા, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્માનું ચિત્તન થાય છે, એ જ સત્ત્વગુણનાં લક્ષણ છે. ૧૯ જ્યારે

રજોગુણનો ઉદય, સત્વ અને તમોગુણનો અન્તર્ભાવ થાય છે, ત્યારે આરમ્ભમાં રુચિતા, ધૈર્ય ત્યાગ, અસંતકર્મોનું મહાનિરન્તર વિષયોની સેવામાં પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે સમજવું કે રજોગુણ પ્રધાનતાએ વર્તી રહ્યો છે. ॥૧૦॥ જ્યારે તમોગુણનો ઉદય અને બીજા બેઉનો અન્તર્ભાવ થાય છે ત્યારે અત્યન્ત 'લોભ' અર્થાત્ સર્વ પાપનું મૂલ ત્રય છે; અત્યન્ત આલસ્ય અને નિદ્રા, ધૈર્યનો નાશ, કૂસતાનું હોવું, 'નાસ્તિક્ય' અર્થાત્ વેદ અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાનું ન રહેવું, ભિન્ન ભિન્ન અન્તઃકરણની વૃત્તિ અને એકાગ્રતાનો અભાવ, જે કોઈની પાસે વાચવું અર્થાત્ માગવું, પ્રમાદ અર્થાત્ મદ્યપાનાદિ દુષ્ટ વ્યસનોમાં કસાવવાનું થાય, ત્યારે તમોગુણ મારામાં વધીને વર્તી રહ્યો છે તેમ સમજવું. ॥૧૧॥ આ બધા તમોગુણનાં લક્ષણો વિદ્વાનોએ જાણવા યોગ્ય છે. તથા જ્યારે પોતાનો આત્મા જે કર્મને કરીને તે કરતી વેળાએ અને કરવાની ઈચ્છાથી લજ્જા, શંકા અને ભયને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જાણો કે મારામાં તમોગુણ પ્રવૃદ્ધ છે. ॥૧૨॥ જે કર્મથી આ લોકમાં જીવાત્મા પુષ્કળ પ્રસિદ્ધિ ચાહતો, દરિદ્રતા હોવા છતાં પણ ચારણ, ભાટ આદિને દાન આપવું નથી છોડતો ત્યારે સમજવું કે મારામાં રજોગુણ પ્રબળ છે. ॥૧૩॥ અને જ્યારે મનુષ્યોનો આત્મા સર્વને જાણવાને ઈચ્છે, ગુણ મેલણ કરતો જાય, સારા કામોમાં લજ્જા ન કરે અને જે કર્મથી આત્મા પ્રસન્ન થાય અર્થાત્ ધર્માચરણમાં જ રુચિ રહે, ત્યારે સમજવું કે મારામાં સત્ત્વગુણ પ્રબળ છે. ॥૧૪॥ તમોગુણનું લક્ષણ કામ, રજોગુણનું અર્થસંગ્રહની ઈચ્છા અને સત્ત્વગુણનું લક્ષણ ધર્મસેવા કરવી એ છે. પરન્તુ તમોગુણથી રજોગુણ અને રજોગુણથી સત્ત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે. ॥૧૫॥

હવે જે-જે ગુણથી જે-જે ગતિને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તેને આગળ લખીએ છીએ :-

દેવત્વં સાત્ત્વિકા યાન્તિ મનુષ્યત્વં રજસાઃ । તિર્યક્ત્વં તામસા નિશ્ચમિત્યેષા ત્રિવિધા ગતિઃ ॥૧॥
સ્થાવરાઃ કૃમિકર્કટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાશ્ચ કચ્છપાઃ । પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જપન્વા તામસી ગતિઃ ॥૨॥
હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રા મ્લેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ । સિંહા સ્વાધ્યા ઘરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥૩॥
ચારણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દર્શિભિકાઃ । રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીપૂતમા ગતિઃ ॥૪॥
ફાલ્ગુ મલ્લ નટાશ્ચૈવ પુરુષાઃ શસ્ત્રવૃન્તયઃ । દ્યુતપાનપ્રમત્તાશ્ચ જપન્વા રજસી ગતિઃ ॥૫॥
રાજાનઃ ક્ષત્રિયાશ્ચૈવ રાજાં ચૈવ પુતોહિતાઃ । વાદયુદ્ધપ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રજસી ગતિઃ ॥૬॥
ગન્ધર્વા ગુહ્યકા યક્ષા વિદ્યુધાનુચરાશ્ચ ચે । તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રજસીપૂતમા ગતિઃ ॥૭॥
તાપસો યતયો વિપ્રા યે ચ વૈયાનિકા ગણાઃ । મક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥૮॥
યજ્ઞવાન ઋષયો દેવા વેદા જ્યોતીષિ વત્સરાઃ । પિતૃશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥૯॥
બ્રહ્મા વિશ્વસૃજો ધર્મી મહાનવ્યક્તમેવ ચ । ઉત્તમા સાત્ત્વિકીયેતાં ગતિમાહુર્પનીષિણઃ ॥૧૦॥
ઇન્દ્રિયાણાં પ્રસન્નેન ધર્મસ્યાસેવનેન ચ । પાપન્સંયાન્તિ સંસારાનવિદ્વાંસો નયથમાઃ ॥૧૧॥

(મનુ. ૩. ૧૨. શ્લોક ૪૦, ૪૨-૫૦, ૫૨)

જે મનુષ્ય સાત્ત્વિક છે તે દેવ અર્થાત્ વિદ્વાન, જે રજોગુણી હોય છે તે મધ્યમ મનુષ્ય અને જે તમોગુણયુક્ત હોય છે તે નીચ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧॥ જે અત્યન્ત તમોગુણી છે તે સ્થાવર-વૃક્ષાદિ, કૃમિ, કીટ, મત્સ્ય, સર્પ, કચ્છપ, પશુ અને મૃગ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨॥ જે મધ્યમ તમોગુણી છે તે હાથી, ઘોડા, શૂદ્ર, મ્લેચ્છ, નિન્દિત કર્મ કરનાર, સિંહ, વ્યાધ, વરાહ અર્થાત્ દુષ્કર-ભૂંડના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩॥ જે ઉત્તમ તમોગુણી છે તે ચારણ કે જે કવિત્ત, દોહા, આદિ બનાવીને મનુષ્યોની પ્રશંસા કરે છે, સુંદર પક્ષી, દાંભિક પુરુષ અર્થાત્ પોતાના મુખથી પોતાની પ્રશંસા કરનાર, રાક્ષસ કે જે હિંસક, પિશાચ જે અનાચારી અર્થાત્ મદ્યાદિનો આહાર કરનાર અને મહીન રહેનાર છે; તે ઉત્તમ તમોગુણી કર્મનું ફળ છે. ॥૪॥

જે ઉત્તમ રજોગુણી છે તે જલ્લા અર્થાત્ તલવાર આદિથી મારનાર; કે કોદાળી આદિથી ખોદનાર,

મહત્તા અર્થાત્ નૌકા આદિને ચલાવનાર, નટ અર્થાત્ જે વાંસાદિ પર કળા-કસરત-કૂદવું-ચઢવું-ઉતરવું આદિ કરે છે, રાજધારી ભૂત્ય અને મદ્ય પીવામાં આસક્ત હોય, એવા જન્મ એ નીચ રજોગુણનું ફળ છે. ॥૫॥ જે મધ્યમ રજોગુણી હોય છે તે રાજા, કનિયવર્ગસ્થ રાજાઓના પુરોહિત, વાદવિવાદ કરનારા, દૂત, પ્રાડિવવાક (વકીલ, બેરિસ્ટર) અને યુદ્ધ વિભાગના અધ્યક્ષપદાનો જન્મ પામે છે. ॥૬॥ જે ઉત્તમ રજોગુણી હોય તે ગંધર્વ (ગાનાર), ગુહ્યક (વાદિજ વગાડનાર), યક્ષ (ધનાદ્ય), વિદ્વાનોના સેવક અને અપ્સરા અર્થાત્ જે ઉત્તમ રૂપવાન સ્ત્રી એના જન્મને પામે છે. ॥૭॥ જે તપસ્વી, યતિ, સંન્યાસી, વેદપાત્રી, વિમાનના ચલાવનાર, જ્યોતિષી અને દૈત્ય અર્થાત્ દેહપોષક મનુષ્ય થાય છે, તેમને પ્રથમ સત્ત્વગુણના કર્મનું ફળ જાણો. ॥૮॥

જે મધ્યમ સત્ત્વગુણયુક્ત થઈને કર્મ કરે છે તે જીવ યજ્ઞકર્તા, વેદાર્થવિત્, વિદ્વાન, વેદ, વિદ્યુતાદિ અને કાલવિદ્યાના જ્ઞાતા, રક્ષક, જ્ઞાની અને (સાધ્ય) કાર્ય સિદ્ધિને માટે સેવન કરવા યોગ્ય અધ્યાપકનો જન્મ પામે છે. ॥૯॥ જે ઉત્તમ સર્વગુણયુક્ત થઈને ઉત્તમ કર્મ કરે છે, તે બ્રહ્મા સર્વ વેદના વેતા, વિશ્વસૃજ સર્વસૃષ્ટિક્રમ વિદ્યાને જાણીને વિવિધ વિમાનાદિ યાનોને બનાવનાર, ધાર્મિક, સર્વોત્તમ બુદ્ધિયુક્ત અને અવ્યક્તના જન્મ તથા પ્રકૃતિવશિત્વ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૦॥ જે ઈન્દ્રિયને વશ થઈને વિષયો બની ધર્મને છોડીને અધર્મ કરનારા અવિદ્વાન છે, તે મનુષ્યોમાં નીચ જન્મ અને દુઃખરૂપ જન્મને પામે છે. ॥૧૧॥

એ પ્રકારે સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણયુક્ત વેગથી જે-જે પ્રકારનાં કર્મ જીવ કરે છે તેને તે-તે પ્રકારનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મુક્ત થાય છે તે ગુણાતીત અર્થાત્ સર્વગુણોના સ્વભાવોમાં ન ફસાઈને મહાયોગી બની મુક્તિનું સાધન કરે. કેમકે :-

યોગક્ષિત્ત્વૃત્તિનિરોધઃ ॥૧॥

તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥૨॥

આ પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર (પાઠ-૧, સૂત્ર ૩-૪)નાં સૂત્રો છે. મનુષ્ય રજોગુણ, તમોગુણયુક્ત કર્મોથી મનને રોકી, શુદ્ધ સત્ત્વગુણયુક્ત કર્મોથી પાત્ર મનને રોકી, શુદ્ધ સત્ત્વગુણયુક્ત થાય, પશ્ચાત્ તેનો નિરોધ કરી, એકાગ્ર અર્થાત્ એક પરમાત્મા અને ધર્મયુક્ત કર્મ, એમના અગ્ર ભાગમાં ચિત્તને ઠેરવી રાખવું એ નિરુદ્ધ અર્થાત્ સર્વ તરફથી મનની વૃત્તિને રોકી રાખવી. ॥૧॥

જ્યારે ચિત્ત એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ થાય છે ત્યારે સર્વના દ્રષ્ટા ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં જીવાત્માની સ્થિતિ થાય છે. ॥૨॥ ઈત્યાદિ સાધન મુક્તિ માટે કરવાં. અને -

અથ ત્રિવિધદુઃસ્વાત્મ્યન્નિવૃત્તિસ્ત્યન્નપુરુષાર્થઃ ।

આ સાંખ્ય(અ. ૧, સૂ-૧)નું સૂત્ર છે. જે આધ્યાત્મિક અર્થાત્ શરીરસમ્બન્ધી પીડા, આધિભૌતિક અર્થાત્ અન્ય પ્રાણીઓથી દુઃખી થવું, આધિદૈવિક અર્થાત્ અતિવૃષ્ટિ, અતિતાપ, અતિશીત અને મન ઈન્દ્રિયોની ચંચળતાથી થતી પીડા છે, એ ત્રિવિધ દુઃખને છોડીને મુક્તિ પામવી એ અત્યન્ત પુરુષાર્થ છે.

હવે આગળ આચાર-અનાચાર અને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષય પર લખીશું ॥૯॥

इति श्रीमद्द्यानन्दसगस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते विद्याऽविद्याखन्यमोक्षविषये

नवमः समुच्छ्रसः सम्पूर्णः ॥९॥

॥ अथ दशमसमुच्चिनसारम्भः ॥

अथाऽऽचारऽनाचारभक्ष्याऽभक्ष्यविषयान् व्याख्यास्यामः ।

હવે જે ધર્મયુક્ત કામોનાં આચરણ, સુશીલતા, સત્પુરુષોનો સંગ અને સદ્વિધાનાં શ્રદ્ધામાં રૂચિ આદિ આચાર અને એનાથી વિપરીત અનાચાર કહેવાય છે, તે લખવામાં આવે છે :-

વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषसंगिभिः । इदमेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तत्रिबोधत ॥१॥

કામાત્મતા ન પ્રણસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા । કામ્યો હિ ચૈવાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥૨॥

સકલ્પમૂલઃ કામો યં યજ્ઞઃ સકલ્પસમ્ભવાઃ । ચત્તાનિ યમધર્માશ્ચ સર્વે સકલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩॥

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ । યદ્યદ્દિ કુરુતે કિંચિન્નતત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥૪॥

ચેવોઽહિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ । આચારશ્ચૈવ સાધુનામાત્મનસ્તુષ્ટિચ ॥૫॥

સર્વન્તુ સમવેક્ષ્યેદં નિશ્ચિતં જ્ઞાનચક્ષુષા । શ્રુતિપ્રામાણ્યતો વિદ્વાન્ સ્વધર્મે નિચિજેત ચૈ ॥૬॥

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્ હિ માનવઃ । ઇહ કીર્તિમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ઘાનુનમં સુખમ્ ॥૭॥

યોઽવમન્યેત તે મૂલં હેતુશાન્નાશ્રયાદ્ દ્વિજઃ । સ સાધુભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥૮॥

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ । એતદ્વતુવિધં પ્રાહુઃ સાક્ષાદ્ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥૯॥

અર્ધકામેષ્વક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે । ધર્મં ત્રિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥૧૦॥

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિષેકારિર્દિવ્યમ્નામ્ । કાર્ય્યઃ ઝતીરસંસ્કારઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચૈહ ચ ॥૧૧॥

કેશાન્તઃ ષોડશે વર્ષે બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે । રાજન્યવન્થોદ્ઘાવિશે વૈશ્યસ્ય દ્વયધિકે તતઃ ॥૧૨॥

- મનુ० અ० ૧ (સ્લો० ૧-૪, ૬, ૮, ૯, ૧૧-૧૩, ૨૬, ૨૫) ॥

મનુષ્યોએ સદા એ વાત ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જેનું સેવન રાગ-દ્વેષ રહિત વિદ્વાન લોકો નિત્ય કરે, જેને હૃદય અર્થાત્ આત્માથી સત્ય કર્તવ્ય જાણે, તે જ ધર્મ માનનીય અને કરણીય છે. ॥૧॥ કેમકે આ સંસારમાં અત્યન્ત કામાત્મતા અને નિષ્કામતા શ્રેષ્ઠ નથી. વેદાર્થજ્ઞાન અને વેદોક્ત કર્મ એ સર્વ કામનાથી જ સિદ્ધ થાય છે. ॥૨॥ જો કોઈ કહે કે હું નિરિક્ષ અને નિષ્કામ છું કે થઈ જાઉં, તો તે કદી પણ થઈ શકતો નથી. કેમકે સર્વ કામ અર્થાત્ વજ્ર, પ્રત્યભાષણાદિ વ્રત, યમ, નિયમરૂપી ધર્મ આદિ શંકલ્યથી જ અને છે. ॥૩॥ કેમકે જે-જે હસ્ત, પાદ, નેત્ર, મન આદિ ચલાવવામાં આવે છે તે સર્વ કામનાથી જ ચાલે છે. જો ઈચ્છા ન હોત તો આંખનું ઉઘાડવું અને મીચવું પણ થઈ શકતું નથી. ॥૪॥ એટલા માટે સમ્પૂર્ણ વેદ, મનુસ્મૃતિ તથા ઋષિપ્રણીત શાસ્ત્રો, સત્પુરુષોનો આચાર અને જે-જે કર્મમાં પોતાનો આત્મા પ્રસન્ન રહે અર્થાત્ ભય, શંકા, લજ્જા જેમાં ન થાય, તે કર્મોનું સેવન કરવું ઉચિત છે. શુભો ! જ્યારે કોઈ મિથ્યાભાષણ, ચોરી આદિની ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે તેના આત્મામાં ભય, શંકા અને લજ્જા અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે તે કર્મો કરવાં યોગ્ય નથી. ॥૫॥ મનુષ્ય સમ્પૂર્ણ શાસ્ત્ર, વેદ, સત્પુરુષોનો આચાર પોતાના આત્માની અવિરુદ્ધ સારી રીતે વિચાર કરીને જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી શ્રુતિ પ્રમાણથી

સ્વાત્માનુકૂલ ધર્મમાં પ્રવેશ કરે. ॥૬૧॥ કેમકે જે મનુષ્ય વેદોક્ત ધર્મ અને જે વેદથી અવિરુદ્ધ સ્મૃતિએ કહેલા ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે આ લોકમાં કીર્તિ અને મૃત્યુ પછી સર્વોત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૭॥

વેદને શ્રુતિ અને ધર્મ શાસ્ત્રને સ્મૃતિ કહે છે. એમનાથી સર્વ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જે કોઈ મનુષ્ય વેદ અને વેદાનુકૂલ આમત્રન્યોનું અપમાન કરે, તેને શ્રેષ્ઠ લોકો જાતિથી બહાર કરે, કેમકે જે વેદની નિન્દા કરે છે તે “નાસ્તિક” કહેવાય છે. ॥૮॥ એથી વેદ, સ્મૃતિ, સત્પુરુષોનો આચાર અને પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી અવિરુદ્ધ પ્રિયાચરણ, એ ચાર ધર્મનાં લક્ષણ અર્થાત્ એનાથી ધર્મ લક્ષિત થાય છે. ॥૯॥ પરંતુ જે દ્રવ્યના લોભમાં અને કામ એટલે વિષયસેવામાં રસાયેલા નથી હોતા, તેમને ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. જે ધર્મને જાણવાની ઈચ્છા કરે તેને માટે વેદ જ પરમપ્રમાણ છે. ॥૧૦॥ એથી સર્વ મનુષ્યોને ઉચિત છે કે વેદોક્ત પુણ્યરૂપ કર્મોથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, પોતાના સત્તાનો ના નિષેકાદિ સંસ્કાર કરે, જે આ જન્મ અને પરજન્મમાં પવિત્ર કરનારા છે. ॥૧૧॥

બ્રાહ્મણને સોળમા, ક્ષત્રિયને બાવીસમા અને વૈશ્યને ચોવીસમા વર્ષ સુધી કેશાન્ત કર્મ-કૌર અને મુંડન થઈ જવું જોઈએ. અર્થાત્ એ વિધિ ધ્યા પાછી કેવલ શિખાને રાખીને અન્ય દાઢી, મૂછ અને શીરના વાળ સદા બોડાવતા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પુનઃ કદી ન રાખવા અને જો શીતપ્રધાન દેશ હોય અને કારણસર રાખવાની જરૂર છે તો ઈચ્છાનુસાર કેશ રાખે, અને જો અતિ ઉષ્ણદેશ હોય તો શિખાસંસ્કૃત છેદન કરાવી નાંખવા જોઈએ. કેમકે માથામાં વાળ રહેવાથી ઉષ્ણતા અધિક રહે છે. અને તેથી બુદ્ધિ કમ થાય છે. દાઢી, મૂછ રાખવાથી ભોજન, પાન સારી રીતે થતું નથી અને વાળોમાં એકવાડ પણ રહી જાય છે. ॥૧૨॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारीषु । संयमे यत्नमानिष्ठेद्विद्वान् यन्नेव वाजिनाम् ॥१॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संत्रियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥२॥

न जानु कामः क्रमानामुपभोगेन श्लाघ्यति । हविषा कृष्णावर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥३॥

वेदास्त्याગश्च यज्ञश्च नियमाश्च तपांसि च । न विप्रदुष्टभावस्य मिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥४॥

वशे कृत्वेन्द्रियग्राથं संयम्य च પનસ્તથા । સર્વાન્ સંસાધયેદર્થાન્ક્ષિણ્વન્ યોગતસ્તનુમ્ ॥૫॥

શ્રુત્વા સ્પૃહ્વા ચ દર્હ્વા ચ ભુક્ત્વા ઘ્રાત્વા ચ યો નરઃ । ન હૃપ્યતિ ગ્સાયતિ યા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૬॥

નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિદ્ બ્રૂયાત્ર ધ્યાન્યાયેન પૃચ્છતઃ । જ્ઞાનત્રપિ હિ મેધાવી જહ્વલ્લોક આચરેત્ ॥૭॥

વિત્તં બન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પશુમી । એતાનિ માન્યસ્થાનાનિ મરીયો યદ્યદુત્તમ્ ॥૮॥

અજ્ઞો ભવતિ વૈ બાલઃ પિતા ભવતિ મન્ત્રદઃ । અજં હિ બાલમિત્યાહુઃ પિતૈત્યેવ તુ મન્ત્રદમ્ ॥૯॥

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન ચ બન્ધુભિઃ । ઋષયશ્ચક્રિરે ધર્મ યોઽનૂચાનઃ સ નો મહાન્ ॥૧૦॥

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાન્તુ વીર્યતઃ । વૈશ્યાનાં ધાન્યઘનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥૧૧॥

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ । યો વૈ યુવાપ્યધીયાનસ્તં દેવાઃ સ્થવિરં વિદુઃ ॥૧૨॥

યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ । યશ્ચ વિપ્રોઽનધીયાનસ્ત્રયસ્તે નામ વિધતિ ॥૧૩॥

અર્હિસર્વૈવ ભૂતાનાં કાર્ય શ્રેયોઽનુશાસનમ્ । વાક્ ચૈવ મધુર શ્લક્ષ્ણા પ્રયોજ્યા ધર્મયિચ્છતા ॥૧૪॥

- મનુ ૦ અ ૨ (સ્તો ૦ ૮૮, ૯૩, ૯૪, ૯૭, ૯૮, ૧૦૦, ૧૧૦, ૧૩૬, ૧૫૩-૧૫૭, ૧૫૯) ॥

મનુષ્યનો એ જ મુખ્ય આચાર છે કે જે ઈન્દ્રિયો ચિત્તને હરણ કરવાવાળા વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે, તેને રોકવામાં પ્રયત્ન કરવો. જેમ ધોડાને સારથિ રોકીને શુદ્ધ માર્ગમાં ચલાવે છે, તે પ્રકારે એમને પોતાના વશમાં કરીને અધર્મ માર્ગથી હટાવીને ધર્મમાર્ગમાં સદા ચલાવ્યા કરે. ૧૧૬ કેમકે ઈન્દ્રિયોને વિષયાસક્તિ અને અધર્મમાં ચલાવવાથી મનુષ્ય નિશ્ચિત દોષને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્યારે એમને જીતીને ધર્મમાં ચલાવે છે ત્યારે અભીષ્ટ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૭ એ નિશ્ચય છે કે જેમ અગ્નિમાં ઈન્ધન-દ્રાહ અને ધી નાખવાથી તે વધતો જાય છે તેમ કામોના ઉપભોગથી કામ કદી શાન્ત થતો નથી કિન્તુ વધતો જ જાય છે. એટલા માટે મનુષ્યોએ વિષયાસક્ત કદી ન થવું જોઈએ. ૧૧૮ જે અજિતેન્દ્રિય પુરુષ છે, તેને 'વિપ્રદુષ્ટ' કહે છે, કારણ કે તે વેદ જ્ઞાન, ત્યાગ, વ્રત, નિયમ અને ધર્માચરણની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ એ સઘળું જિતેન્દ્રિય તથા ધાર્મિક જનને સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૯ એટલા માટે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અગિયારમા મનને પોતાના વશમાં કરીને યુક્તાભાર વિહાર અને યોગથી શરીરની રક્ષા કરી સર્વ અર્થોને સિદ્ધ કરે. ૧૨૦

જિતેન્દ્રિય તેને કહે છે કે જે સ્તુતિ સાંભળીને હર્ષ અને નિન્દા સાંભળીને શોક, સુસ્પર્શ કરીને સુખ અને દુષ્ટ સ્પર્શ કરીને દુઃખ, સુન્દર રૂપ જોઈને પ્રસન્ન અને દુષ્ટ રૂપ જોઈને અપ્રસન્ન, ઉત્તમ ભોજન કરીને આનંદ અને નિકૃષ્ટ ભોજન કરીને દુઃખિત, મુગ્ધમાં રુચિ અને દુર્ગન્ધમાં અરુચિ કરતો નથી. ૧૨૧ કદી વગર પૂછે કે અન્ધાવથી પૂછનારાને કે જે કપટથી પૂછતા હોય તેને ઉત્તર ન આપે. અને તેની સામે બુદ્ધિમાન જડ જેવો રહે. હા, જે નિષ્કપટ અને જિજ્ઞાસુ હોય, તેને વિના પૂછે પણ ઉપદેશ કરે. ૧૨૨ એક ધન, બીજો બન્યુ-કુટુમ્બ-કુલ, ત્રીજો અવસ્થા. ચોથું ઉત્તમ કર્મ અને પાંચમી શ્રેષ્ઠ વિદ્યા-એ પાંચ માન્ય સ્થાન છે. પરન્તુ ધનથી ઉત્તમ બન્યુ, બન્યુથી અધિક અવસ્થા, અવસ્થાથી શ્રેષ્ઠ કર્મ અને કર્મથી પવિત્ર વિદ્યાનું ઉત્તરોત્તર અધિક માનનીય છે. ૧૨૩ કેમકે કોઈ ભલે સો વર્ષનો પણ હોમ પરન્તુ જે વિદ્યા વિજ્ઞાનરહિત છે, તે બાળક છે અને જે વિદ્યા અને વિજ્ઞાનનો દાતા છે તે બાળકને પણ વૃદ્ધ માનવો જોઈએ, કેમકે સર્વ શાસ્ત્ર, આમ વિદ્યાનો અજ્ઞાનીને બાળક અને જ્ઞાનીને પિતા કહે છે. ૧૨૪

અધિક વર્ષો વીતવાથી, શ્વેત કેશ હોવાથી, અધિક ધનથી અને મોટું કુટુમ્બ હોવાથી વૃદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ ઋષિ મહાત્માઓનો એ જ નિશ્ચય છે કે જે અમારી વયમાં વિદ્યા-વિજ્ઞાનમાં અધિક છે; તે જ 'વૃદ્ધ' પુરુષ કહેવાય છે. ૧૨૫ બ્રાહ્મણ જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિય બળથી, વૈશ્ય ધનધાન્યથી અને શૂદ્ર જન્મ અર્થાત્ અધિક આયુથી વૃદ્ધ થાય છે. ૧૨૬ શિરના કેશ શ્વેત થવાથી વૃદ્ધ નથી થતો; કિન્તુ જે યુવાન વિદ્યા ભણ્યો છે તેને વિદ્યાન લોકો મોટો જાણે છે. ૧૨૭ અને જે વિદ્યા ભણ્યો નથી તે લોકોના હાથી જેવો તથા ચામડાના મૃગ જેવો છે. તેવો અવિદ્યાન મનુષ્ય જગતમાં નામ માત્ર મનુષ્ય કહેવાય છે. ૧૨૮ એટલા માટે વિદ્યા ભણીને વિદ્યાન ધર્માત્મા થઈને નિર્વેરતાથી સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણનો ઉપદેશ કરે અને ઉપદેશમાં વાણી મધુર અને કોમળ બોલે. જે સત્યોપદેશથી ધર્મની વૃદ્ધિ અને અધર્મનો નાશ કરે છે, તે પુરુષ ધન્ય છે. ૧૨૯

નિત્ય સ્નાન, વસ્ત્ર, અન્ન, પાન, સ્થાન એ સર્વ શુદ્ધ રાખવા, કેમકે એ શુદ્ધ હોવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈને પુરુષાર્થ વધે છે. શીઘ્ર તેટલું કરવું યોગ્ય છે કે જેટલાથી મળે દુર્ગન્ધ દૂર થઈ જાય.

આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત એવ ચ ॥ - મનુ० (અ૦૧.૧૦૮) ॥

જે સત્યભાષણાદિ કર્મોનું આચરણ છે, તે જ વેદ અને સ્મૃતિમાં કહેલો આચાર છે.

મા નો વધીઃ પિતરં મોત માતરમ્ ॥ (યજુઃ૦ અ૦ ૧૬. મં.૧૫)

આચાર્ય ઽ ઉપનયમાનો બ્રહ્મચારિણમિચ્છતે ॥ (-અથર્વ૦ વાં૦ ૧૧. ૫. ૩. ૧૭)

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ ॥ તૈત્તિરી૦ ॥

(પ્ર૦૭ અ૦૧૧)

માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિની સેવા કરવી, એ દેવપૂજા કહેવાય છે અને જે-જે કર્મથી જગતનો ઉપકાર થાય, તેનું કર્મ કરવું અને હાનિકારક છોડી દેવું એ જ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે. કદી નાસ્તિક, લમ્પટ, વિશ્વાસઘાતી, ચોર મિથ્યાવાદી, સ્વાર્થી, કપટી, છલી આદિ દુષ્ટ મનુષ્યોનો સંગ ન કરવો. આમ જે સત્યવાદી, ધર્માત્મા, પરોપકારમિય જન છે તેમનો સદા સંગ કરવો એનું નામ શ્રેષ્ઠાચાર છે.

પ્રશ્ન - આર્યાવર્ત દેશવાસીઓના આર્યાવર્ત દેશથી ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં જવાથી આચાર નષ્ટ થઈ જાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - એ વાત મિથ્યા છે કેમકે જે બહાર અને અંદરની પવિત્રતા અને સત્યભાષણાદિ આચરણ છે તે ગમે ત્યાં કરશે તો આચાર અને ધર્મ બ્રષ્ટ કદી થશે નહીં. અને જો આર્યાવર્તમાં રહીને પણ દુષ્ટાચાર કરશે, તો તે ધર્મ અને આચાર બ્રષ્ટ કહેવાશે. જો એમ ન હોત તો -

મેરોહીરિશ્ઠ દ્વે વર્ષે વર્ષે હૈમવતં તતઃ । ક્રમેઽઘૈઃ વ્યતિક્રમ્ય ભારતં વર્ષ માસદત્ ॥૧॥

સ દૃષ્ટ્વા વિવિધાન્ દેશાન્ ઘીનહૂણિવેવિતાન્ ॥૨॥

આ શ્લોકમાં ભારત શાન્તિપર્વ મોક્ષધર્મમાં વ્યાસ-શુક સંવાદમાં છે. અર્થાત્ એક સમય વ્યાસજી પોતાના પુત્ર શુક અને શિષ્ય સહિત પાતાલ અર્થાત્ જેને હાલમાં 'અમેરિકા' કહે છે તેમાં નિવાસ કરતા હતા. શુકાચાર્યે પિતાજીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આત્મવિદ્યા આટલી જ છે કે અધિક ? વ્યાસજીએ જાણી જોઈને એ વાતનો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. કેમકે એ વાતનો ઉપદેશ કરી ચૂક્યા હતા. બીજાની સાક્ષીને માટે પોતાના પુત્ર શુકને કહ્યું કે હે પુત્ર ! તું મિથિલાપુરીમાં જઈને આ પ્રશ્ન જનક રાજાને કર. તે આનો યથાયોગ્ય ઉત્તર આપશે. પિતાનું વચન સાંભળીને શુકાચાર્ય પાતાલથી મિથિલાપુરી તરફ ચાલ્યા. પ્રથમ મેરુ-હિમાલયથી ઇશાન, ઉત્તર અને વાયવ્ય કોણમાં જે દેશ છે તેનું નામ 'હરિવર્ષ' હતું. અર્થાત્ હરિ વાનરને કહે છે. તે દેશના મનુષ્ય અત્યારે પણ રક્ત મુખ અર્થાત્ વાનર સમાન ભૂરા નેત્રવાળા હોય છે. જે દેશનું નામ વર્તમાનમાં 'યૂરોપ' છે, તેને જ સંસ્કૃતમાં 'હરિવર્ષ' કહેતા હતા. તે તે દેશો જોતા જોતા અને જેણે 'હૂણ' યહુદી પણ કહે છે તે દેશોને જોઈને ચીનમાં આવ્યા. ચીનથી હિમાલય અને હિમાલયથી મિથિલાપુરીમાં આજ્યા.

વળી, શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પાતાલમાં અશ્વતરી - અર્થાત્ જેને અગ્નિયાન નૌકા કહે છે, તેના પર બેસી પાતાલમાં જઈને મહારાજા યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં ઉદ્ધવક ઋષિને લઈ આવ્યા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાહ ગાન્ધાર જેને 'કંધાર' કહે છે ત્યાંની રાજપુત્રી સાથે થયો હતો. માદ્રી પાણ્ડુની સ્ત્રી 'ઈરાન'ના રાજાની કન્યા હતી અને અર્જુનનો વિવાહ પાતાલમાં જેને અમેરિકા કહે છે ત્યાંના રાજાની પુત્રી ઉલોપી સાથે થયો હતો. જો દેશ-દેશાન્તર, દ્વીપ-દ્વીપાન્તરમાં ન જતા હોત તો એ સર્વ વાત થઈ શકત ? મનુસ્મૃતિમાં જે સમુદ્રમાં જનારી નૌકા પર કર લેવાનું લખ્યું છે, તે પણ આર્યાવર્તથી દ્વીપાન્તરમાં જવાનું કારણ છે. અને જ્યારે મહારાજા યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમાં સર્વ ભૂગોળના રાજાઓને બોલાવવા માટે નિમન્ત્રણ આપવા ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ ચારે દિશાઓમાં ગયા હતા. જો દોષ માનતા હોત તો કદી જાત નહીં. માટે પ્રથમ આર્યાવર્તદેશી લોકો વ્યાપાર, રાજકાર્ય અને ઊમણાર્યે સર્વ ભૂગોળમાં ફરતા હતા. અને જે આજ કાલ આભડછેડ અને ધર્મઊષ્ઠ થવાની શંકા છે, તે કેવલ મૂર્ખોના બહેકાવવાથી અને અજ્ઞાન વધવાથી થઈ છે.

જે મનુષ્ય દેશ-દેશાન્તર અને દ્વીપ-દ્વીપાન્તરમાં જવા આવવામાં શંકા નથી કરતા, તે દેશ-દેશાન્તરના અનેકવિધ મનુષ્યોના સમાગમથી તેની રીતભાત જોઈને પોતાનું રાજ્ય અને વ્યવહાર વધારવાથી નિર્ભય શૂરવીર થતા જાય છે અને સારા વ્યવહારનું ગ્રહણ અને ખરાબ વાતોને છોડવામાં તત્પર થઈને મોટા ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જે મહાઊષ્ઠ, મ્લેચ્છકુલોત્પન્ન, વૈશ્યાદિના સમાગમથી આચાર ઊષ્ઠ, ધર્મહીન નથી થતા પણ દેશ-દેશાન્તરના ઉત્તમ પુરુષો સાથે સમાગમમાં આભડછેડ અને દોષ માને છે !! એ કેવલ મૂર્ખતાની વાત નહીં તો બીજું શું ? હા, એટલું કારણ તો છે કે જે લોકો માંસભક્ષણ અને મદ્યપાન કરે છે, તેમના શરીર અને વીર્યાદિ ધાતુ પણ દુર્ગન્ધાદિથી દૂષિત થાય છે. તેટલા માટે તેમનો સંગ કરવાથી આર્યોને પણ એ કુલક્ષણ ન લાગી જાય, એ તો ઠીક છે, પરંતુ જ્યારે એમની સાથે વ્યવહાર અને ગુણગ્રહણ કરવામાં કોઈ પણ દોષ કે પાપ નથી. કિન્તુ એમના મદ્યપાનાદિ દોષોને છોડીને ગુણોનું ગ્રહણ કરે તો તેમાં કોઈ પણ હાનિ નથી. જ્યારે એમનો સ્પર્શ અને દર્શનથી પણ મૂર્ખ જન પાપ ગણે છે, તેથી તેમની સાથે યુદ્ધ કદી કરી શકતા નથી. કેમકે યુદ્ધમાં તેમને જોવા અને સ્પર્શ થવો જરૂરી છે.

સજ્જન લોકોએ રાગ, દ્વેષ, અન્યાય, મિથ્યાભાષણાદિ દોષો છોડીને નિર્વેર પ્રીતિ પરોપકાર, સજ્જનતા આદિનું પારણ કરવું, એ ઉત્તમ 'આચાર' છે. અને એ પણ સમજવું કે ધર્મ અમારા આત્મા અને કર્તવ્યની સાથે છે. જ્યારે અમે સારાં કામ કરીએ છીએ, ત્યારે દેશ-દેશાન્તર અને દ્વીપ-દ્વીપાન્તર જવામાં કોઈ પણ દોષ લાગી શકતો નથી. દોષ તો પાપનાં કામ કરવામાં લાગે છે.

હા, એટલું જરૂરી છે કે, વેદોક્ત ધર્મનો નિશ્ચય અને પાખંડ મતનું ખંડન કરવું અવશ્ય શીખી લે, જેથી કોઈ અમને ખોટો નિશ્ચય ન કરાવી શકે. શું દેશ-દેશાન્તર અને દ્વીપ-દ્વીપાન્તરમાં જઈ રાજ્ય કે વ્યાપાર કર્યા વિના સ્વદેશની ઉન્નતિ કદી થઈ શકે છે ? જ્યારે સ્વદેશમાં જ સ્વદેશી લોક વ્યવહાર કરે છે અને પરદેશીઓ આપણા દેશમાં આવીને વ્યવહાર કે રાજ્ય કરે છે ત્યારે દારિદ્ર્ય અને દુઃખ વિના અન્ય કોઈ પણ હાંસલ થઈ શકતું નથી ! પાખંડી લોક એમ સમજે છે કે જો અમે એમને વિદ્યા ભણાવીશું અને દેશદેશાન્તરમાં જવાની આજ્ઞા આપીશું, તો એ બુદ્ધિમાન બનીને અમારી પાખંડની જાળમાં ન ફસાવાથી અમારી પ્રતિષ્ઠા અને જીવિકા નષ્ટ થઈ જશે. એટલા માટે જ ભોજન છાદનમાં બખેડો-વાંધો નાખે છે, કે કોઈ અન્ય દેશમાં ન જઈ શકે.

હા, એટલું તો અવશ્ય હોવું જોઈએ કે મધમાંસનું ગ્રહણ કદાપિ ભૂલીને પણ કરે નહીં. શું સર્વ બુદ્ધિમાનોએ એ નિશ્ચય નથી કર્યો કે રાજપુરુષોમાં યુદ્ધ સમયે પણ ચોકો કરી રસોઈ બનાવી ખાતું તે અવશ્ય પરાજયનો હેતુ છે ? કિન્તુ યુદ્ધમાં એક હાથે રોટલી ખાતા અને પાત્રી પીતા જવું અને બીજે હાથે શત્રુઓને ઘોડા, હાથી, રથ પર ચઢી વા પેદલ થઈને મારતા જવું, અને પોતાનો વિજય કરવો, એ જ ક્ષત્રિય લોકોનો 'આચાર' અને પરાજિત થવું એ તેમનો 'અનાચાર' છે. આવી મૂઢતાથી એ લોકો ચોકો લગાવતા-લગાવતા, વિરોધ કરતા-કરાવતા સર્વ સ્વતન્ત્રતા, આનન્દ, ધન, રાજ્ય, વિદ્યા અને પુરુષાર્થ પર ચોકો લગાવીને હાથ પર હાથ પરી બેઠા છે, અને ઈચ્છા કરે છે કે કોઈ પદાર્થ મળેતો રાંધીને ખાઈએ, પરન્તુ તેમ ન થવાથી જાણો કે સર્વ આર્યાવર્ત દેશભરમાં ચોકો લગાવીને સર્વથા તેને નષ્ટ કરા દીધો છે.

હા, જ્યાં ભોજન કરે, તે સ્થાનને ધોવા, લીંપવા, ઝાડવા અને એહું-જૂહું દૂર કરવામાં પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઈએ. પણ મુસલમાન કે ઈસાઈઓની પેઠે પાકશાળા બંધ ન બનાવવી.

પ્રશ્ન - સખરી, નિખરી એ શું છે ?

ઉત્તર - જે જલ આદિમાં અગ્નિ પકાવવામાં આવે છે તેને સખરી કહે છે, અને જે ધી દૂધમાં પકાવવામાં આવે છે તેને નિખરી અર્થાત્ ચોખ્ખી કહે છે. એ પણ એ પૂર્વોએ ચલાવેલું પાખંડ છે, કેમકે જેમાં ધી દૂધ અધિક લાગે, તેને ખાવામાં સ્વાદ અને ઉદરમાં ચીકણો પદાર્થ અધિક રાખ, તેટલા માટે એ પ્રપંચ રચ્યો છે. નહીં તો જે અગ્નિ કે કાળથી પાકેલો પદાર્થ એ પાકો અને ન પાકેલો એ કાચો છે. જે પાકો ખાવો અને કાચો નહીં ખાવો એ નિયમ પણ સર્વત્ર ઠીક નથી કેમકે ચણાદિ કાચા પણ ખવાય છે.

પ્રશ્ન - દિજ પોતાને હાથે રસોઈ બનાવીને ખાય કે શુદ્ધના હાથની ?

ઉત્તર - શુદ્ધના હાથની બનાવેલી ખાય, કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વંશ્ય સર્વસ્થ સ્ત્રી-પુરુષ વિદ્યા ભણાવવાના, રાજ્ય પાળવાના અને પશુપાલન ખેતી તથા આધારના કામનાં તત્પર રહે છે. પરન્તુ શુદ્ધના પાત્રમાં અને તેમના ઘરનું પકાવેલું અન્ન આપત્કાલ વિના ખાતું નહીં. સાંભળો પ્રમાણ :-

આર્યાધિશ્ણતા યા શૂદ્રાઃ સંસ્કર્તાઃ સ્યુઃ ॥

આ આપસ્તમ્બ (પ્રમા ૨ પટલ ૨ ખંડ ૪. સૂ ૪) નું વ્રત છે. આર્યોના ઘરમાં શૂદ્ર અર્થાત્ મૂર્ખ સ્ત્રી-પુરુષ પાકાદિની સેવા કરે, પરન્તુ તે શરીર વસાદિથી પવિત્ર રહે. આર્યોના ઘરમાં જ્યારે રસોઈ બનાવે ત્યારે મુખ બાંધીને બનાવે, કેમકે તેમના મુખથી ઉચ્છિષ્ટ અને નિકળતો વાસ પણ અન્નમાં પડે નહીં. આઠમે દિવસે કૌર તથા નખ છેદન કરાવે અને સ્નાન કરીને પાક બનાવ્યાર કરે, તથા આર્યોને ખવડાવી પછી પોતે ખાય.

પ્રશ્ન - શૂદ્રનું ગોડેલું પાકું અન્ન ખાવામાં જ્યારે દોષ લગાડે છે તો તેમના હાથનું બનાવેલું કેમ ખાઈ શકાય ?

ઉત્તર - એ વાત કપોલકલ્પિત જૂઠી છે, કેમકે જેમણે ગોળ, ખાંડ, ઘી, દૂધ, લોટ, શાક, ફળ, મૂળ ખાયા, તેમણે જાણે કે સર્વ જગતભરના હાથનું બનાવેલું અને ઉચ્છિષ્ટ ખાઈ લીધું. કારણ કે જ્યારે શૂદ્ર, ચમાર, ભંગી, મુસલમાન, ઈસાઈ આદિ લોકો ખેતરમાંથી શેરડી કાપે છે, છોલે છે, પીલીને રસ કાઢે છે ત્યારે મળ-મૂત્રોત્સર્ગ કરીને તે જ ધોયા વગરના હાથોથી અડે છે, ઉપાડે છે, મૂકે છે. વળી અર્ધો સાંકો ચૂસી, રસ પીને અર્ધો તેમાં નાખી દે છે અને રસ પકાવતી વખતે તે રસમાં રોટલી થણ પકાવીને ખાય છે. જ્યારે ખાંડ બનાવે છે ત્યારે જૂના જોડ કે જેના તળીયામાં વિષા, મૂત્ર, છાણ, ધૂળ વગેરે લાગેલું રહે છે, તે જોડાથી

તેને રંગડે છે. દૂધમાં પોતાના ઘરના ઉચ્છિષ્ટ પાત્રોનું જલ નાખ છે. તેમાં જ ઘી આદિ ભરી રાખે છે અને લોટ દળતી વખતે પણ તેવી જ રીતે ઉચ્છિષ્ટ હાથોથી ઉપાડે છે અને પસીનો પણ લોટમાં ટપકતો જાય છે ઇત્યાદિ અને ફળ, મૂળ, કન્દમાં પણ એવી જ લીલા થાય છે. જ્યારે એ પદાર્થોને ખાધા, ત્યારે જ જાણો કે સર્વના હાથનું ખાઈ લીધું.

પ્રશ્ન - ફળ, મૂળ, કન્દ અને રસ ઇત્યાદિ અદૃષ્ટમાં દોષ નથી માનતા ?

ઉત્તર - વાહ રે વાહ ! સત્ય છે કે તેઓ આવો ઉત્તર ન આપે તો શું ધૂળ રાખ ખાય ? ગોળ-સાકર મીઠાં લાગે છે. દૂધ પુષ્ટિ કરનાર છે તો પછી આ મતલબ સિંધુની રચના શા માટે ન કરે ? ભલે ઠીક, પણ જો અદૃષ્ટમાં દોષ નથી તો ભંગી કે મુસલમાન પોતાને હાથે બીજા સ્થાનમાં બનાવી તમારી પાસે આવી તમને આપે તો ખાઈ લેશો કે નહીં ? જો કહો કે નહીં તો પછી અદૃષ્ટમાં પણ દોષ છે.

હા, મુસલમાન ઈસાઈ આદિ મઘમાંસાદિયોના હાથનું ખાવામાં આર્થોને પણ મઘમાંસાદિ ખાવાપીવાનો અપરાધ પાછળથી લાગી પડે છે, પરંતુ માંદોમાંદે આર્થોનું એક ભોજન થવામાં કાંઈ પણ દોષ દેખાતો નથી. જ્યાં સુધી એક મત, એક હાનિ-લાભ એક સુખ-દુઃખ પરસ્પર ન માને ત્યાં સુધી ઉત્પત્તિ થવી બહુ કઠિન છે, તથાપિ માત્ર ખાવું પીવું જ એક થવાથી સુધારો થઈ શકતો નથી, કિન્તુ જ્યાં સુધી નઠારી વાતોને નહીં છોડે અને સારી વાતોનું ગ્રહણ ન કરે ત્યાં સુધી તેની વૃદ્ધિને બદલે હાનિ થાય છે.

વિદેશીઓનું રાજ્ય આર્થાવર્તમાં થવાનું કારણ પરસ્પરની ફૂટ, મતભેદ, બ્રહ્મચર્યનું સેવન ન કરવું, વિદ્યા ન ભણવી-ભણાવવી, બાલ્યાવસ્થામાં અસ્વયંવર વિવાહ, વિષયાસક્તિ મિથ્યાભાષણાદિ કુલભણ, વેદવિદ્યાનો અપ્રચાર આદિ કુકર્મો છે. જ્યારે પરસ્પર ભાઈ-ભાઈઓ લડે છે ત્યારે જ ત્રીજો વિદેશી આવીને પંચ બની બેસે છે.

શું તમે લોકો મહાભારતની વાતો જે પાંચ સહસ્ર વર્ષની પૂર્વે થઈ હતી, તેને પણ ભૂલી ગયા ? જુઓ ! મહાભારત યુદ્ધમાં સર્વ લોકો લડાઈમાં સવારીઓ પર ખાતા પીતા હતા. પરસ્પરની ફૂટફાટથી કૌરવ-પાંડવ અને યાદવોનું સત્યાનાશ થઈ ગયું. એ તો થયું, થઈ ગયું, પરંતુ હજી સુધી પણ તે રોગ પાછળ લાગેલો જ છે. કોણ જાણે એ ભયંકર રાક્ષસ ક્યારે છૂટશે કે આર્થોને સર્વ સુખોથી છોડાવીને દુઃખસાગરમાં ડૂબાવી મારશે ? તે જ દુષ્ટ દુર્યોધન, ગોત્રહત્યારા સ્વદેશ વિનાશક, નીચના દુષ્ટ માર્ગમાં આર્થ લોકો હજી પણ ચાલીને દુઃખ વધારતા રહ્યા છે. હવે પરમેશ્વર કૃપા કરે કે એ રાજરોગ આર્થોમાંથી નષ્ટ થઈ જાય.

ભક્ષ્યાભક્ષ્ય બે પ્રકારના હોય છે. એક ધર્મ શાસ્ત્રોક્ત અને બીજો વૈદ્યક શાસ્ત્રોક્ત, જેમકે ધર્મશાસ્ત્રમાં :-

અભક્ષ્યાણિ દ્વિજાતીનામમેધ્યપ્રમથાણિ ચ ॥ મનુ (૫. ૫)

દ્વિજ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ મલીન વિષ્ટા મૂત્રાદિના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલાં શાક, ફળ, મૂળાદિ ખાવાં નહીં.

વર્જયેન્મધુ માંસં ચ ॥ મનુ (૨. ૧૭૭)

જેમ કે અનેક પ્રકારના મધ, ગાંજો, ભાંગ, અફીણ આદિ વજર્થ કરવાં.

બુદ્ધિ સુમ્પતિ યદ્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્ચતે ॥ (શાન્નયત અં ૪ સ્લો ૨૧)

જે-જે બુદ્ધનો નાશ કરનાર પદાર્થ છે, તેનું સેવન કદી પણ ન કરે અને જેટલું અન્ન સડ્યું બગડ્યું, દુર્ગંધાદિથી દૂષિત, સારી રીતે ન બનેલું હોય તે અને મઘમાંસાહારી મ્લેચ્છ કે જેમના શરીર મઘમાંસોના

પરમાણુઓથી જ પૂરિત છે, તેમના હાથનું ન ખાવું.

જેમાં ઉપકારક પ્રાણીઓની હિસા, અર્થાત્ જેમ એક ગાયના શરીરમાંથી દૂધ, ઘી, બળદ, ગાય ઉત્પન્ન થવાથી તેની એક પેઢીમાં ચાર લાખ પંચોતેર સહસ્ર છસો મનુષ્યોને સુખ પહોંચે છે, તો તેવાં પશુઓને ન મારે, ન મારવા દે.

જેમ કોઈ ગાયથી વીસ શેર અને કોઈ ગાય છે બશેર દૂધ પ્રતિદિન માત્ર થાય, તો તેવી પ્રત્યેક ગાય દીઠ અગિયાર શેર દૂધની રાસ થાય છે. વળી કોઈ ગાય અઢાર મહિના અને કોઈ છ મહિના સુધી દૂધ દે છે, તેની રાસ બાર મહિના થઈ. હવે પ્રત્યેક ગાયના જન્મભરના દૂધથી ૨૪,૮૬૦ (ચોવીસ હજાર નવસો સાઠ) મનુષ્યો એક વારમાં તૃપ્ત થઈ શકે છે.

વળી તેના ■ વાછરડા અને છ વાછરડીઓ થાય છે, તેમાંથી બે મરી જાય તો પક્ષ દસ રહે. તેમાંથી પાંચ વાછરડીઓનું જન્મભરનું દૂધ તેમાં મેળવીએ તો ૧,૨૪,૮૦૦ (એક લાખ ચોવીસ હજાર આઠસો) મનુષ્ય તૃપ્ત થઈ શકે છે, હવે રહ્યાં પાંચ બળદ; તે જન્મભરમાં ૫૦૦૦ (પાંચ હજાર) મણ અન્ન ન્યૂનમાં ન્યૂન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે અન્નમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ત્રણ પાસેર (પોજોસેર) ખાય તો અઢી લાખ મનુષ્યોની તૃપ્તિ થાય છે. એવી રીતે દૂધ અને અન્ન મળી ૩,૬૪,૮૦૦ (ત્રણ લાખ ચૂમોતેર હજાર આઠસો) મનુષ્ય તૃપ્ત થાય છે. એ બન્ને સંખ્યા મેળવ્યાથી એક ગાયની એક પેઢીમાં ૮૭૫૬૦૦ (ચાર લાખ પંચોતેર હજાર છસો) મનુષ્યનું એકવારનું પાલન થાય છે અને એ પ્રમાણે જો પેઢી વધારીને ગણતરી કરે તો તેથી અસંખ્યાત મનુષ્યોનું પાલન થાય છે.

વળી એ ઉપરાંત બળદો ગાડી સવારીથી ભાર ઉપડવા એ કમોંઘી મનુષ્યોને ઘણા ઉપકારી થાય છે. તથા તેમજ ગાય દૂધમાં અધિક ઉપકારક થાય છે. પરંતુ જેમ ગાય ઉપકારક થાય છે તેમ ભેંસ પણ છે. પરંતુ ગાયના ધી દૂધથી જેટલો બુદ્ધિની વૃદ્ધિનો લાભ થાય છે તેટલો ભેંસના દૂધથી નહીં, તેથી આર્યોએ ગાયને મુખ્યોપકારક ગણી છે. જો કોઈ અન્ય વિદ્વાન હશે, તે પણ આ પ્રકારે સમજશે.

બકરીના દૂધથી ૨૫,૮૨૦ (પચીસ હજાર નવસો વીસ) મનુષ્યોનું પાલન થાય છે. તેમ હાથી, ઘોડા, ઊંટ, મેઠાં, ગધેડા આદિથી પણ મોટો ઉપકાર થાય છે. એ પશુઓને મારવાવાળાને સર્વ મનુષ્યોની સત્યા કરનારો જાણી લેવો.

જુઓ ! જ્યારે કે આર્યોનું રાજ્ય હતું ત્યારે આ મહોપકારક ગાય આદિ પશુ મારવામાં ન આવતાં હતાં. તે કાળમાં આર્યાવર્ત કે ભુગોળના બીજા દેશોની અંદર મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ આનંદમાં વર્તતા હતા કેમકે દૂધ, ઘી બળદ આદિ પશુઓ પુષ્કળ હોવાથી અન્ન, સ પુષ્કળ માત્ર વતાં હતાં. જ્યારથી વિદેશી માંસાહારી આ દેશમાં આવીને ગાં આદિ પશુઓને મારવાવાળા, મધપાની રાજ્યાધિકારી થયા છે, ત્યારથી કમશઃ આર્યોના દુઃખની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. કેમકે :-

नष्टे मूले फलं न पुष्पम् । (वृद्धवाणक्य अ० १०. १३)

જ્યારે વૃક્ષનું મૂળ જ કાપી નાખવામાં આવે ત્યારે તો ફળ, ફૂલ ક્યાંથી થાય ?

પ્રશ્ન - જો સઘળા અહિંસક થઈ જાય, તો વ્યાઘ્રાદિ પશુ એટલાં વધી જાય કે સર્વ ગાય આદિ પશુઓને મારી ખાય અને તમારો પુરુષાર્થ વ્યર્થ થઈ જાય ?

ઉત્તર - એ રાજપુરુષોનું કામ છે કે જે હાનિકારક પશુ કે મનુષ્ય હોય તેમને દણ્ડ આપે અને પ્રાણથી પાત્ર વિયુક્ત કરી દે.

પ્રશ્ન - પછી શું તેનું માંસ ફેંકી દે ?

ઉત્તર - ચાહે ફેંકી દે, ચાહે કુતરાં આદિ માંસાહારીઓને ખવડાવી દે કે બાળી નાખે અથવા કોઈ માંસાહારી હોય તે ખાય તો પણ સંસારની કાંઈ હાનિ થતી નથી કિન્તુ તે મનુષ્યનો સ્વભાવ માંસાહારી થઈને હિંસક બની શકે છે.

હિંસા અને ચોરી, વિશ્વાસઘાત, છલ, કપટ આદિથી પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરીને જેટલો ભોગ કરવો તે 'અભક્ષ્ય' છે. અને અહિંસાપર્માદિ કર્મોથી પ્રાપ્ત થઈને ભોજનાદિ કરવું એ 'ભક્ષ્ય' છે.

જે પદાર્થોથી સ્વાસ્થ્ય, રોગનાશ, બુદ્ધિ, બલ, પરાક્રમની વૃદ્ધિ એ આયુર્વૃદ્ધિ થાય, એવા તાંડુલ (ચોખા)આદિ, ઘઉં, ફળ, મૂળ, કંદ, દૂધ, ઘી વગેરે મિષ્ટાદિ પદાર્થોનું સેવન યથાયોગ્ય પાક મેળવણી કરીને યથોચિત સમય પર મિતાહાર ભોજન કરવું એ સર્વ 'ભક્ષ્ય' કહેવાય છે. જેટલા પદાર્થ પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વિકાર કરવાવાળા હોય, તેનો તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. તથા જે-જે જેને-જેને માટે વિહિત છે, તે-તે પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું, એ પણ 'ભક્ષ્ય' છે.

પ્રશ્ન - એક સાથે બેસી ખાવામાં કાંઈ દોષ છે કે નહીં ?

ઉત્તર - દોષ છે, કેમકે એકની સાથે બીજાનો સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ મળતાં નથી. જેમ કુછી (કોઢવાળો) આદિની સાથે ખાવાથી સારા મનુષ્યનું પણ રુધિર બગડી જાય છે, તેમજ બીજાની સાથે ખાવામાં પણ કાંઈક બગાડ જ થાય સુધારો નહીં. એટલા માટે -

નોચિષ્ઠં કસ્યચિદ્દદ્યાન્નાદ્યાચ્ચૈવ તથાન્નરા ।

न चैवात्थशनं कुर्यान्न चोचिष्ठः क्वचिद् व्रजेत् ॥ -મનુ (૨. ૫૬)

ભોજનમાં કોઈને પોતાનો ઉચ્ચિષ્ઠ પદાર્થ આપવો નહીં અને કોઈના ભોજનની વચ્ચે પોતે ખાય નહીં, અધિક ભોજન કરવું નહીં અને ભોજન કર્યા પછી હાથ-મોં ધોયા વિના ક્યાંય જવું નહીં.

પ્રશ્ન - "ગુરોરુચિષ્ઠભોજનમ્" એ વાક્યનો શો અર્થ થશે ?

ઉત્તર - એનો એ અર્થ છે કે ગુરુ ભોજન કરે તે પશ્ચાત્ જે પૃથક્ શુદ્ધ અન્ન સ્થિત રહે, તેનું ભોજન કરવું અર્થાત્ ગુરુને પ્રથમ ભોજન કરાવીને પશ્ચાત્ શિષ્યોએ ભોજન કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન - જો ઉચ્ચિષ્ઠમાત્રનો નિષેધ છે, તો માખીઓનું ઉચ્ચિષ્ઠ મધ, વાછરડાનું ઉચ્ચિષ્ઠ દૂધ અને એક ગ્રાસ ખાધા પશ્ચાત્ પોતાનું પણ ઉચ્ચિષ્ઠ થાય છે, તો પછી તે પણ ન ખાવું જોઈએ.

ઉત્તર - મધ કથન માત્ર જ ઉચ્ચિષ્ઠ થાય છે, પરન્તુ તે ઘણી ખરી આંધળિઓનો સાર હોવાથી ગ્રાહ્ય છે, અને વાછરડા તે પોતાની માના આંચળથી બહાર આવતું દૂધ પીએ છે. અંદરનું દૂધ તે પી શકતા નથી તેથી તે ઉચ્ચિષ્ઠ થતું નથી. પરન્તુ વાછરડાના પીધા પછી જળથી તેની માના આંચળ ધોઈને શુદ્ધ પાત્રમાં દૂધ દોહવું જોઈએ. અને પોતાનું ઉચ્ચિષ્ઠ થયેલું પોતાને વિકારકારક થતું નથી. જુઓ ! સ્વભાવથી એ વાત સિદ્ધ છે કે કોઈનું ઉચ્ચિષ્ઠ કોઈ પણ ન ખાય. જેમ પોતાના મુખ, નાક, કાન, આંખ તથા ઉપસ્થ અને ગુહ્યેન્દ્રિયોનાં મળ મૂત્રાદિના સ્પર્શમાં ધૂણા થતી નથી, પણ કોઈ અન્યના મળ મૂત્રના સ્પર્શમાં ધૂણા થાય છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ વ્યવહાર સૃષ્ટિક્રમથી વિપરીત નથી. એટલા માટે મનુષ્ય માત્રને ઉચિત છે કે કોઈનું ઉચ્ચિષ્ઠ એટલે કે એહું ખાવું નહીં.

પ્રશ્ન - ભલા, સ્ત્રી-પુરુષ પણ પરસ્પર ઉચ્ચિષ્ઠ ન ખાય ?

ઉત્તર - નહીં, કેમકે તેમના પણ શરીરોના સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન - કહોજી, મનુષ્યમાત્રના હાથની કરેલી રસોઈ ખાવામાં શો દોષ છે ? કારણ કે બ્રાહ્મણથી

લઈને ચાંડાલ પર્યન્તનાં શરીર, હાડ, માંસ, ચામડાના છે. અને જેવું રુધિર બ્રાહ્મણના શરીરમાં છે તેવું જ લોહી ચાંડાલાદિના શરીરમાં છે. તો પછી મનુષ્ય માત્રના હાથની રાંધેલી રસોઈ ખાવામાં શો દોષ છે ?

ઉત્તર - દોષ છે. કેમકે જે ઉત્તમ પદાર્થોના ખાવા-પીવાથી બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીના શરીરમાં દુર્ગન્ધાદિ દોષરહિત રજવીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેવું ચાંડાલ અને ચાંડાલીના શરીરમાં થતું નથી. કેમકે ચાંડાલનાં શરીર દુર્ગન્ધનાં પરમાણુઓથી ભરેલાં હોય છે તેવાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોનાં હોતાં નથી. એટલા માટે બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ વર્ણોના હાથનું ખાવું અને ચાંડાલાદિ નીચ ભંગી ચમાર વર્ગોના હાથનું ન ખાવું. ભલા, જ્યારે કોઈ તમને પૂછશે કે જેવાં ચામડાનાં શરીર માતા, સાસુ, બહેન, કન્યા અને પુત્રવધુના છે, તેવું જ શરીર પોતાની સ્ત્રીનું પણ છે, તો શું માતા આદિ સ્ત્રીઓની સાથે પણ સ્વસ્ત્રી સમાન વર્તશો ? ત્યારે તમારે સંકુચિત થઈને ચૂપ જ રહેવું પડશે. જેમ હાથ અને મુખથી ઉત્તમ અન્ન ખવાય છે, તેમ દુર્ગન્ધ પણ ખાઈ શકાય છે, તો શું કોઈ મળાદિ પણ ખાશો ? શું એવો પણ કોઈ હોઈ શકે ?

પ્રશ્ન - જો ગાયના ગોબર-છાણથી ચોકો લીપો છો તો પોતાના ગોબરથી કેમ નથી લીપતા ? અને છાણના ચોકામાં જવાથી ચોકો અશુદ્ધ કેમ નથી થતો ?

ઉત્તર - ગાયના છાણથી તેવો દુર્ગન્ધ નથી થતો જેવો કે મનુષ્યના મળથી થાય છે, છાણ ચીકણું હોવાથી જલ્દી નથી ઊંચડતું, નથી કપડાં બગડતાં, નથી મલીન થતાં. જેવો માટીથી મેલ ચઢે છે તેવો સૂકાં છાણથી નથી ચડતો. માટી અને છાણથી સ્થાનનું લેપન કરીએ છીએ, તે દેખાવમાં અતિ સુંદર હોય છે. અને જ્યાં રસોઈ બને છે, ત્યાં ભોજનાદિ કરવાથી ધી, મિષ્ટ અને ઉચ્છિષ્ટ પણ પડે છે, તેથી માખી, કીડી, આદિ ઘણા ખરા જીવો મલિન સ્થાન રહેવાથી આવે છે. જો ત્યાં ઝાડુ લેપનાદિથી પ્રતિદિન શુદ્ધ ન કરવામાં આવે, તો ઝાણે સંગ્રહ-જાજર જેવું તે સ્થાન બની જાય છે, એટલા માટે પ્રતિદિન છાણ, માટી, ઝાડુથી સર્વથા શુદ્ધ રાખવું. અને જો પાકું મકાન હોય તો પાણીથી ધોઈને શુદ્ધ રાખવું જોઈએ. એથી પૂર્વોક્ત દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જેમ મિયાંજીના રસોડામાં ક્યાંક કોલસા, ક્યાંક રાખ, ક્યાંક લાકડાં, ક્યાંક ફૂટી હાંડલી, ક્યાંક એઠી રકાબી અને ક્યાંક હાડકાં, પીણાં પડેલા રહે છે, અને માખીઓનું તો કહેવું જ શું ! તે સ્થાન એવું ખરાબ લાગે છે કે જો કોઈ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જઈને બેસે, તો તેને ઊસટી થવાનો પણ સંભવ છે, અને દુર્ગન્ધના સ્થાન સમાન જ તે સ્થાન દેખાય છે. ભલા, જો કોઈ એમને પૂછે કે જો છાણથી ચોકો લગાવવામાં તમે દોષ જાણો છો, તો પછી ચુલામાં છાણ ખાળવા, તેના અગ્નિથી તમારું પીવામાં અને પરની ભીંત પર લેપન કરવા આદિથી મિયાંજીનો પણ ચોકો બ્રષ્ટ થઈ જતો હશે એમાં શો સંદેહ !

પ્રશ્ન - ચોકામાં બેસી ભોજન કરવું સારું કે બહાર બેસીને ?

ઉત્તર - જે જગ્યાએ સારું રમણીય સુંદર સ્થાન લાગે, ત્યાં ભોજન કરવું જોઈએ. પરંતુ આવશ્યક યુદ્ધ વર્ગોમાં તો ઘોડા આદિ યાનો પર બેસીને કે ઊભા ઊભા પણ ખાવું પીવું અત્યન્ત ઉચિત છે.

પ્રશ્ન - શું પોતાના જ હાથનું ખાવું અને અન્યના હાથનું ખાવું નહીં ?

ઉત્તર - જો આર્યોમાં શુદ્ધ રીતિથી બનાવે તો બરાબર સર્વ આર્યોની સાથે ખાવામાં કાંઈ પણ હાનિ નથી, કેમકે જો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણસ્વ સ્ત્રી-પુરુષો, રસોઈ બનાવવાના, ચોકા દેવાના, વાસણ-માંજવાના આદિ બખેડમાં પડ્યા રહે, તો વિદ્યાદિ શુભ ગુણોની વૃદ્ધિ કદી પણ થઈ શકે નહીં.

જુઓ ! મહારાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ભુગોળભરના રાજા, ઋષિ, મહર્ષિ આવ્યા હતા. તેઓ એક જ પાકશાળામાં ભોજન કર્યા કરતા હતા. પણ જ્યારથી ઈસાઈ, મુસલમાન આદિના મતમતાન્તર

ચાલ્યા, પરસ્પર વેર-વિરોધ થયો, તેમણે મધ્યાન ગોમાંસાદિનું ખાવું પીવું સ્વીકાર કર્યું, તે સમયથી ભોજન વગેરેમાં બંધોડો પેઠી.

જુઓ ! કાબુલ, કંદહાર, ઈરાન, અમેરિકા, યુરોપ આદિ દેશોના રાજાઓની કન્યા ગાન્યારી, માદ્રી, ઉલોપી વગેરેની સાથે આર્યાવર્ત્તદેશીય રાજા લોકો વિવાહ આદિ વ્યવહાર કરતા હતા. શકુનિ આદિ કૌરવ પાણ્ડવોની સાથે ખાતા પીતા હતા, કાંઈ વિરોધ કરતા ન હતા, કેમકે તે સમયે સર્વ ભૂગોળમાં એક વેદોક્ત ધર્મ હતો. તેમાં સર્વની નિષ્ઠા હતી અને એક બીજાના સુખ, દુઃખ, હાનિ, લાભ અરસપરસના પોતાના જેવાં સમજતા હતાં. ત્યારે ભૂગોળમાં સુખ હતું. હવે તો ઘણા જ મતવાળા ધર્માથી ઘણા દુઃખ અને વિરોધ વધી ગયાં છે. એનું નિવારણ કરવું, એ બુદ્ધિમાનોનું કામ છે.

પરમાત્મા સર્વના મનમાં સત્ય ધર્મનો એવો અંકુર રોપે કે જેથી મિથ્યા મતમતાન્તર જલ્દીથી પ્રલયને પ્રાપ્ત થાય. એમાં સર્વ વિદ્વાન લોકો વિચાર કરીને, વિરોધભાવ છોડીને અવિરુદ્ધમતના સ્વીકારથી સૌ મળીને સર્વના આનન્દને વધારે.

આ થોડુંક આચાર, અનાચાર, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષયમાં લખ્યું.

આ ગ્રન્થનો પૂર્વાર્દ્ધ આ દસમા સમુલ્લાસ સાથે પુરો થઈ ગયો. આ સમુલ્લાસોમાં વિશેષ ખંડન મંડન એટલા માટે નથી લખ્યું કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય સત્યાસત્યના વિચારમાં કાંઈ પણ સામર્થ્ય નથી વધારતો, ત્યાં સુધી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ખંડનોના અભિપ્રાયને નથી સમજી શકતો. એટલા માટે પ્રથમ સર્વને સત્ય શિક્ષાનો ઉપદેશ કરીને હવે ઉત્તરાર્દ્ધ કે જેમાં ચાર સમુલ્લાસ છે, તેમાં વિશેષ ખંડન મંડન લખીશું.

આ ચારેમાંથી પ્રથમ સમુલ્લાસમાં આર્યાવર્ત્તીય મતમતાન્તરનાં, બીજામાં જેનીઓનાં, ત્રીજામાં ઈસાઈનાં અને ચોથામાં મુસલમાનોનાં, મતમતાન્તરના ખંડન મંડન વિષયમાં લખીશું અને તત્પશ્ચાત્ ચૌદમા સમુલ્લાસના અન્તમાં સ્વમત પક્ષ બતાવવામાં આવશે. જો કોઈ વિશેષ ખંડન-મંડન જોવા ઇચ્છે, તો આ ચારેય સમુલ્લાસોમાં જુઓ. પરન્તુ સામાન્ય રીતે દશ સમુલ્લાસોમાં પણ ક્યાંક થોડું ખંડન-મંડન કર્યું છે.

આ ચૌદ સમુલ્લાસોને પક્ષપાત છોડી, ન્યાયદૃષ્ટિથી જે જોશે તેના આત્મામાં સત્ય અર્થનો પ્રકાશ થઈને આનન્દ થશે અને જે હઠ, દુરામલ અને ઈર્ષ્યાથી જોશે, સાંભળશે, તેને આ ગ્રન્થનો ધર્માર્થ અભિપ્રાય ચિદિત થવો બહુ કઠિન છે. એટલા માટે જે કોઈ એને યથાવત્ ન વિચારશે તે એનો અભિપ્રાય ન પામીને ગોથાં ખાધા કરશે. વિદ્વાનોનું તો એ કામ છે કે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરીને સત્યનું પ્રહાર અને અસત્યનો ન્યાય કરી પરમ આનન્દિત થાય છે. તે જ ગુણગ્રાહક પુરુષ વિદ્વાન થઈને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ફલોને પ્રાપ્ત કરી પ્રસન્ન રહે છે. ॥૧૦॥

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषित आचाराऽनाचारप्रक्षयाऽभक्ष्यविषये

दशमः समुल्लासः सम्पूर्णः : ॥१०॥

॥ समाप्तोऽयं पूर्वार्द्धः ॥

[उत्तरार्द्धસ્ય]

॥ અનુભૂમિકા ॥

આ વાત સિદ્ધ છે કે પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે વેદમતથી ભિન્ન અન્ય કોઈ પણ મત ન હતો, કેમકે વેદોક્ત સર્વ વાતો વિદ્યાથી અવિરુદ્ધ છે. વેદોની અપ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ મહાભારતનું યુદ્ધ થયું. વેદની અપ્રવૃત્તિથી અવિદ્યાન્યકારના ભૂગોળમાં વિસ્તૃત થવાથી મનુષ્યોની બુદ્ધિ અમયુક્ત થઈને જેના મનમાં જેમ આવ્યું, તેવો મત ચલાવ્યો. એ સર્વ મતોમાં ૪ ચાર મત અર્થાત્ જે વેદ વિરુદ્ધ પુરાણી, જૈની, કિરાની અને કુરાની છે, તે સર્વ મતોનાં મૂલ છે. તે ક્રમથી એક પછી બીજો, ત્રીજો, ચોથો એમ ચાલ્યા છે. હવે એ ચારેયની શાખા એક હજારથી ઓછી નથી. એ સર્વ મતવાદીઓ, એમના ચેલા અને અન્ય સર્વને પરસ્પર સત્યાસત્યનો વિચાર કરવામાં અધિક પરિશ્રમ ન પડે, એટલા માટે આ ગ્રંથ અનાવ્યો છે.

જે જે એમાં સત્ય મતનું મંડન અને અસત્ય મતનું ખંડન લખ્યું છે, તે સર્વને જણાવવું એ જ પ્રયોજન સમજવામાં આવ્યું છે. એમાં જેવી મારી બુદ્ધિ, જેટલી વિદ્યા અને જેટલો એ ચારે મતોના મૂળ ગ્રંથો જોવાથી ખોય થયેલો છે, તેને સર્વના સમક્ષ નિવેદિત કરવો એ હું ઉત્તમ સમજ્યો છું, કેમકે વિજ્ઞાન ગુપ્ત થવાનો પુનર્મિલાપ થવો સહજ નથી. પક્ષપાત છોડીને એને જોવાથી સત્યાસત્ય મત સર્વને વિદિત થઈ જશે. પશ્ચાત્ સર્વને પોતપોતાની સમજ અનુસાર સત્ય મતનું ગ્રહણ કરવું અને અસત્ય મતને છોડવો સહજ થઈ પડશે. એમાંથી જે પુરાણાદિ ગ્રંથોથી શાખા-શાખાન્તરરૂપ મત આર્યાવર્ત દેશમાં ચાલ્યા છે, તેમનો સંક્ષેપથી ગુણદોષ આ અભિપ્રાયમાં સમુદ્ધાસમાં ખતાવવામાં આવે છે.

મારા આ કર્મથી યદિ ઉપકાર ન માને તો વિરોધ પણ ન કરે, કેમકે મારું તાત્પર્ય કોઈની હાનિ કે વિરોધ કરવામાં નથી, કિન્તુ સત્યાસત્યનાં નિર્ણય કરવા-કરાવવાનું છે. એ જ પ્રકારે સર્વ મનુષ્યોએ ન્યાયદષ્ટિથી વર્તવું અતિ ઉચિત છે. મનુષ્ય જન્મનું હોયું સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા-કરાવવા માટે છે. નહીં કે વાદ વિવાદ, વિરોધ કરવા-કરાવવા માટે. આ મત-મતાન્તરના વિવાદથી જગતમાં જે-જે અનિષ્ટ ફળ થયાં છે, થાય છે અને થશે, તેને પક્ષપાત રહિત વિદ્વજ્જન જાણી શકે છે.

જ્યાં સુધી આ મનુષ્ય જાતિમાં પરસ્પર મિથ્યા મતમતાન્તરનો વિરુદ્ધવાદ છૂટશે નહીં, ત્યાં સુધી એક બીજાને આનન્દ થશે નહીં. યદિ આપણે સર્વ મનુષ્યો અને વિશેષે કરીને વિદ્વજ્જન ઈર્ષ્યા-દ્વેષ છોડી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી, સત્યનું ગ્રહણ અને અસત્યનો ત્યાગ કરવા-કરાવવા ચાહે, તો આપણે માટે એ વાત અસાધ્ય નથી.

એ નિશ્ચય છે કે આ વિદ્વાનોના વિરોધે જ સર્વને વિરોધ જાળમાં ફસાવી રાખ્યા છે; જો એ લોકો પોતાના પ્રયોજનમાં ન ફસીને સર્વના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા ચાહે, તો હમણાં એકમત થઈ જાય. તે થવાની યુક્તિ આ ગ્રંથની પૂર્તિમાં લખીશું. સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા એકમતમાં પ્રવૃત્ત થવાનો ઉત્સાહ સર્વ મનુષ્યોના આત્મામાં પ્રકાશિત કરે.

અભિપ્રાયવિસ્તરેણ વિષયશિદ્ધરશિરોમણિષુ ■

उत्तरार्द्धः

॥ अथैकादशसमुच्चसाम्भः ॥

अथाऽऽर्यावर्तीयमतखण्डनमण्डने विधास्यामः ॥

હવે આર્ય લોકો કે જે આર્યાવર્ત દેશમાં વસનારા છે, તેમના મતનાં ખંડન અને મંડનનું વિધાન કરીશું. આ આર્યાવર્ત દેશ એવો છે કે એના જેવો ભૂગોળમાં અન્ય કોઈ દેશ નથી. એટલા માટે આ ભૂમિનું નામ 'સુવર્ણ ભૂમિ' છે કેમકે એ જ સુવર્ણાદિ રત્નોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને એથી જ સૃષ્ટિની આદિમાં આર્ય લોકો આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. તેથી અમે સૃષ્ટિ વિષયમાં કહી આવ્યા છીએ કે 'આર્ય' નામ ઉત્તમ પુરુષોનું છે અને આર્યોથી ત્રિત્ર મનુષ્યોનું નામ 'દસ્યુ' છે. ભૂગોળમાં જેટલા દેશ છે, તે સઘળા આ દેશની પ્રશંસા કરે છે અને આશા રાખે છે કે 'પારસમણિ' પત્થર સાંભળવામાં આવે છે, તે વાત તો જૂઠી છે, પરંતુ આર્યાવર્ત દેશ જ સાચો પારસમણિ છે કે જેને લોહરૂપ દરિદ્રી વિદેશી સ્પર્શ કરતાં જ સુવર્ણતુલ્ય અર્થાત્ ધનાઢ્ય બની જાય છે.

સૃષ્ટિથી લઈને પાંચ હજાર વર્ષોના પૂર્વ સમય પર્યન્ત આર્યોનું સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી અર્થાત્ ભૂગોળમાં સર્વોપરિ એક માત્ર રાજ્ય હતું. અન્ય દેશમાં માફકલિક અર્થાત્ નાના-નાના રાજાઓ રહેતા હતા. કેમકે કૌરવ-પાણ્ડવ પર્યન્ત અહીંના રાજ્ય અને રાજસાસનમાં સર્વ ભૂગોળના સર્વ રાજા અને પ્રજા ચાલતાં હતાં. કારણ કે આ મનુસ્મૃતિ જે સૃષ્ટિની આદિમાં બની છે, તેનું આ પ્રમાણ છે.

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशावग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ -વનુ० (૪૦૨ સ્લો ૨૦)

આ જ આર્યાવર્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણ અર્થાત્ વિદ્વાનોથી ભૂગોળના મનુષ્ય બ્રાહ્મણ, કત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, દસ્યુ, શ્વેચ્છ વગેરે સર્વ પોતપોતાની યોગ્ય વિદ્યા ચરિત્રની શિક્ષા અને વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા અને મહારાજા યુધિષ્ઠિરજીના રાજસૂય યજ્ઞ અને મહાભારત યુદ્ધ પર્યન્ત અહીંના રાજયાધીન સર્વ રાજ્યો હતાં. સાંભળો ! ચીનનો ભગદત્ત, અમેરિકાનો બાબુવાહન, પુરોપદેશનો બિડાલાક્ષ, અર્થાત્ બિલાડાના જેવા નેત્રોવાળો યવન, જેને યુનાન કહેતા આવ્યા છીએ અને ઈરાનના શલ્ય આદિ સર્વ રાજા રાજસૂય યજ્ઞ અને મહાભારત યુદ્ધમાં આજ્ઞાનુસાર આવ્યા હતા. જ્યારે રઘુગણ રાજા હતા ત્યારે રાવણ યજ્ઞ અહીંને આધીન હતો. જ્યારે રામચન્દ્રના સમયમાં વિરુદ્ધ થઈ ગયો, ત્યારે તેને રામચન્દ્રે દણ્ડ દઈને રાજ્યથી નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરીને તેના ભાઈ વિભીષણને રાજ્ય આપ્યું હતું.

સ્વાયમ્ભૂવ રાજાથી લઈને પાણ્ડવ પર્યન્ત આર્યોનું ચક્રવર્તી રાજ્ય રહ્યું. તત્પરથી પરસ્પરના વિરોધથી લડીને નષ્ટ થઈ ગયા, કેમકે પરમાત્માની આ સૃષ્ટિમાં અભિમાની, અન્યાયકારી અને અવિદ્વાનોના રાજ્ય મહુ દિવસ નથી રહેતાં. આ સંસારની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે કે જ્યારે બહુ જ ધન અસંખ્ય પ્રયોજનથી અધિક થાય છે, ત્યારે આલસ્ય, પુરુષાર્થરહિતતા, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, વિષયાસક્તિ અને પ્રમાદ વધે છે. તેથી દેશમાં વિદ્યા, સુશિક્ષા નષ્ટ થઈને દુર્ગુણ અને દુષ્ટ વ્યસન વધી જાય છે. જેવાં કે મધમાંસ સેવન, બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ અને સ્વેચ્છાચારાદિ દોષ વધી જાય છે. અને જ્યારે યુદ્ધવિભાગમાં યુદ્ધવિદ્યાકીશલ અને સેના એટલી

કે. કે જેનો સામનો કરનાર ભૂગોળમાં અન્ય ન હોય, ત્યારે તે લોકોમાં પક્ષપાત તથા અભિમાનનો વંદારો વ્યર્થ. અન્યાય વધી જાય છે. જ્યારે આવા દોષ આવી જાય છે ત્યારે પરસ્પરમાં વિરોધ વધીને તેનાથી અત્યેક ખીજા નાના કૂળમાંથી કોઈ એવો સમર્થ પુરુષ ઊભો થાય છે કે તેનો પરાજય કરવામાં તે સમર્થ નીવડે છે. જેમ મુસલમાનોની બાદશાહી સામે શિવાજી અને ગોન્વિન્દસિંહજીએ ઊભા થઈને મુસલમાનોના રાજ્યોને હિંમત ભિન્ન કરી નાખ્યાં હતાં.

અથ કિમેતૈર્વા પોડન્યે મહાધનુર્ધનશ્ચક્રવર્તિનઃ કેચિત્સુધુમ્નભૂરિધુમ્નેન્દ્રધુમ્નકુવલયાશ્ચ યૌવનાશ્ચવદ્ર-
ધ્વજાશ્ચપતિશ્ચાશ્ચિન્દુહરિશ્ચન્દ્રાન્ધ્રાન્ધ્રીવનનકુશર્થાતિયયાત્યનરણ્યાક્ષસેનાદયઃ । અથ મરુત્તભગતપ્રભુતયો રાજાનઃ ।

— વૈશ્યપનિ. (પ્ર. ૧ ચં. ૦૪)

ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે કે, સૃષ્ટિથી લઈને મહાભારત પર્યંત ચક્રવર્તી સાર્વભૌમ રાજા આર્યકુળમાં જ થયા હતા. હવે એમના સન્તાનોના અભ્યાગ્યોદય થવાથી રાજબ્રષ્ટ થઈને વિદેશીઓથી પદાકાન્ત થઈ રહ્યા છે. જેમ અહીં સુધુમ્ન, ભૂરિધુમ્ન, ઇન્દ્રધુમ્ન, કુવલયાશ્ચ, યૌવનાશ્ચ, વદ્રધ્વજ, અશ્વપતિ, શશબિન્દુ, હરિશ્ચન્દ્ર, અભ્યરીય, નનકતુ, શર્પાતિ, યયાતિ, અનરણ્ય, અક્ષસેન, મરુત, અને ભરત એ સાર્વભૌમ-સર્વ ભૂમિમાં પ્રસિદ્ધ ચક્રવર્તી રાજાઓનાં નામ લખ્યાં છે. તેમજ સ્વાયંભુવાદિ ચક્રવર્તી રાજાઓનાં નામ મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખ્યાં છે. એને મિથ્યા કહેવાં એ અજ્ઞાની અને પક્ષપાતીઓનું કામ છે.

પ્રશ્ન - જે આગ્નેયાસ આદિ વિદ્યા લખી છે તે સત્ય છે કે નહીં ? તોપ તથા બન્દુક તે સમયમાં હતી કે નહીં ?

ઉત્તર - એ વાત સત્ય છે. એ શસ્ત્ર પક્ષ હતાં. કેમકે પદાર્થવિદ્યાર્થી એ સર્વ વાતોનો સંભવ છે.

પ્રશ્ન - શું એ દેવતાઓના મન્ત્રોથી સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર - નહીં, એ સર્વ વાતો જેનાથી અસ શસ્ત્રોને સિદ્ધ કરતા હતા તે “મન્ત્ર” એટલે વિચારથી સિદ્ધ કરતા હતા અને વાપરતા હતા. જે મન્ત્ર અર્થાત્ શબ્દમય હોય છે. તેનાથી કોઈ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. અને જો કોઈ કહે કે મન્ત્રથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. તો તે મન્ત્રના જપ કરનારના હૃદય અને જિહ્વાને ભસ્મ કરી દે ! અર્થાત્ મારવા જાય શત્રુને અને મરી જાય પોતે ! એ ઉપરથી ‘મન્ત્ર’ નામ તો વિચારનું છે. જેમ “રાજમન્ત્રી” અર્થાત્ રાજકર્મોનો વિચાર કરનાર કહેવાય છે, તેમ મન્ત્ર અર્થાત્ વિચારથી સૃષ્ટિના સર્વપદાર્થોનું પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે અને પશ્ચાત્ ક્રિયા કરવાથી અનેક પ્રકારના પદાર્થ અને ક્રિયાકૌશલ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ કોઈ એક લોકાનું બાણ કે ગોળો બનાવીને તેમાં એવા પદાર્થ રાખે કે તેને અગ્નિ લગાડવાથી વાયુમાં ધુમાડો ફેલાયને સૂર્યના કિરણ કે વાયુના સ્પર્શથી અગ્નિ પ્રગટી ઊઠે. એનું જ નામ ‘આગ્નેયાસ’ છે. જ્યારે બીજો એનું નિવારણ કરવા ચાહે તો તે એની ઉપર ‘વારુણાસ’ છોડે. અર્થાત્ જેમ શત્રુએ શત્રુની સેના પર આગ્નેયાસ છોડીને તેમને નષ્ટ કરવા ચાહ્યું, તેમ પોતાની સેનાના રક્ષણાર્થે સામો સેનાપતિ વારુણાસ વડે આગ્નેયાસનું નિવારણ કરે. તે એવા દ્રવ્યોના યોગથી થાય છે કે જેનો ધુમાડો વાયુનો સ્પર્શ થતાં જ, વાદળ થઈને ઝટ વરસાદ વર્ષવા લાગે અને અગ્નિને હોલવી નાખે. એવી રીતે ‘નાગપાશ’ અર્થાત્ જે શત્રુ પર છોડવાથી તેના અંગોને જકડીને બાંધી લે છે. તેમજ એક ‘મોહનાસ’ અર્થાત્ જેમાં નશાનું દ્રવ્ય નાંખવાથી તેનો ધુમાડો લાગવાથી શત્રુની સર્વ સેના નિદ્રાસ્થ અર્થાત્ મૂર્છિત થઈ જાય છે. એ જ પ્રકારે સઘળા શસ્ત્રાસ થતાં હતાં અને એક તારથી કે કાચથી કે કોઈ અન્ય પદાર્થથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરીને શત્રુઓનો નાશ કરતા હતા તેને પણ “આગ્નેયાસ” તથા “વાયુપતાસ” કહેતા હતા.

“તોપ” અને “બન્દુક” એ નામ અન્ય દેશની ભાષાના છે. સંસ્કૃત અને આર્યાવર્તીય ભાષાના નથી. કિન્તુ જેને વિદેશી જન તોપ કહે છે સંસ્કૃત અને આર્યાભાષામાં તેનું નામ “શત્રુની” અને જેને બન્દૂક કહે છે તેને સંસ્કૃત અને આર્યાભાષામાં “ભુશુણ્ડી” કહે છે. જે સંસ્કૃત વિદ્યા ભણ્યા નથી, તે લોકો જમમાં પડીને કાંઈનું કાંઈ લખે છે અને કાંઈનું કાંઈ બકે છે. તેમને બુદ્ધિમાન લોકો પ્રમાણ માનતા નથી. અને જેટલી વિદ્યા ભૂગોળમાં પ્રસરી છે, તે સર્વ આર્યાવર્ત દેશથી મિશ્રવાળા, તેમની પાસેથી યુનાની, તેમનાથી રોમ અને તેમનાથી યુરોપ દેશમાં અને તેમની પાસેથી અમેરિકા આદિ દેશોમાં પ્રસરી છે. હજી સુધી સંસ્કૃત વિદ્યાનો જેટલો પ્રચાર આર્યાવર્ત દેશમાં છે, તેટલો અન્ય કોઈ દેશમાં નથી. જે લોકો કહે છે કે જર્મની દેશમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો બહુ પ્રચાર છે અને જેટલું સંસ્કૃત મોક્ષમૂલર સાહેબ ભણ્યા છે, તેટલું કોઈ નથી ભણ્યું. આ વાત કહેવાની માત્ર છે કેમકે :- **यस्मिन्देशे द्रुपો नास्ति तत्रैरणडोऽपि द्रुमायते ।** અર્થાત્ જે દેશમાં કોઈ વૃક્ષ નથી હોતું તે દેશમાં એરડાને જ મોટું વૃક્ષ માની લેવામા આવે છે. તેમ યુરોપ દેશમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રચાર ન હોવાથી જર્મન લોકો અને મોક્ષમૂલર સાહેબ થોડુંક ભણ્યા તે તે દેશને માટે અધિક છે, પરન્તુ આર્યાવર્તદેશની તરફ જોઈએ તો તેમની બહુ ન્યૂન ગણના છે, કેમકે મેં જર્મની દેશનીવાસી એક “પ્રિન્સિપાલ”ના પત્રથી જાણ્યું કે જર્મનદેશમાં સંસ્કૃત ચિત્રીનો અર્થ કરનારા પણ બહુ ન્યૂન છે. અને મોક્ષમૂલર સાહેબના સંસ્કૃત સાહિત્ય અને થોડી વેદની વ્યાખ્યા જોઈને મને વિદિત થાય છે કે મોક્ષમૂલર સાહેબે આમ તેમ આર્યાવર્તીય લોકોની કરેલી વ્યાખ્યા જોઈને થોડું કાંઈ જે તે લખ્યું છે જેમકે :-

“युञ्जन्ति ब्रह्ममरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि” ॥

આ મન્ત્ર(ના બ્રહ્મ)નો અર્થ ધોડો કર્યો છે, એથી તો સાયજાચાર્યે જે સૂર્ય અર્થ કર્યો છે તે સારો છે. પરન્તુ એનો ખરો અર્થ તો પરમાત્મા છે. એ વિષે મારી બનાવેલી “ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા”માં જોઈ લેવું. તેમાં એ મન્ત્રનો અર્થ યથાર્થ કર્યો છે. એટલાથી જ જાણી લેવું કે જર્મનીદેશ અને મોક્ષમૂલર સાહેબમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનું કેટલું પાણિત્ય છે !

એ તો નિશ્ચય છે કે જેટલી વિદ્યા અને મત ભૂગોળમાં પ્રસાર્યા છે, તે સર્વ આર્યાવર્તીય દેશથી જ પ્રચલિત થયા છે. જુઓ ! ગોલ્ડસ્ટ્રુકર સાહેબ પેરિસ અર્થાત્ ફ્રાન્સદેશ નિવાસી પોતાના “બાયબલ ઈન ઈન્ડિયા” માં લખે છે કે સર્વ વિદ્યા અને ભલાઈઓનો ભંડાર આર્યાવર્ત દેશ છે. અને સર્વ વિદ્યા તથા મત એ દેશથી પ્રસાર્યા છે, અને પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે હે પરમેશ્વર ! જેવી ઉન્નતિ આર્યાવર્ત દેશની પૂર્વકાળમાં હતી, તેવી જ અમારા દેશની કરો’. એમ લખે છે, તે તે ગ્રન્થમાં જોઈ લો.

વળી “દારાશિકોહ” બાદશાહે પણ એ જ નિશ્ચય કર્યો હતો કે જેવી પૂરી વિદ્યા સંસ્કૃતમાં છે, તેવી કોઈ પણ ભાષામાં નથી. તે ઉપનિષદોના ભાષાન્તરમાં એવું લખે છે કે “અરબી આદિ ઘણી ભાષા હું ભણ્યો, પરન્તુ મારા મનનો સન્દેહ છૂટીને આનન્દ ન થયો. જ્યારે સંસ્કૃત જોયું અને સાંભળ્યું ત્યારે નિસ્સંદેહ થઈને મને ઘણો આનન્દ થયો છે.”

જુઓ, કાશીના “માનમંદિર”માં ‘શિશુમારચક’ને કે જેની પૂરી રક્ષા પણ રહી નથી, તો પણ કેટલું ઉત્તમ છે કે જેમાં અત્યાર સુધી પણ ખગોળનો ઘણો વૃત્તાન્ત વિદિત થાય છે. જો “સવાઈ જયપુરાધીશ” એની સંભાળ રાખશે અને ફૂટું-તૂટું સમરાચ્યા કરશે. તો ઘણું જ સારું થશે.

પરન્તુ આવા શિરોમણિ દેશને મહાભારતના મુઢે એવો ધક્કો માર્યો કે હજી સુધી પણ એ પોતાની પૂર્વ દશાને પ્રાપ્ત થતો નથી. કેમકે જ્યારે ભાઈને ભાઈ મારવા લાગે, તો નાશ થવામાં શો સન્દેહ ?

વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિ : ॥ આ કોઈ કવિ (વૃદ્ધચાણક્ય, ૧૬.૧૭)નું વચન છે.

જ્યારે નાશ થવાનો સમય નિકટ આવે છે ત્યારે ઊલટી બુદ્ધિ વર્ધને ઊલટાં કામ કરે છે. કોઈ તેને સીધું સમજાવે, તો ઊલટું માને અને ઊલટું સમજાવે તેને સીધું માને છે. જ્યારે મોટા-મોટા વિદ્વાન, રાજા, મહારાજ, ઋષિ, મહર્ષિ લોકો મહાભારત યુદ્ધમાં માર્યા ગયા અને ઘણા મરી ગયા, ત્યારે વિદ્યા અને વેદોક્ત ધર્મનો પ્રચાર નષ્ટ થતો ચાલ્યો. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અભિમાન અરસપરસમાં કરવા લાગ્યા. જે બલવાન થયો, તે દેશને દબાવીને રાજા બની બેઠો. અને એ જ રીતે સર્વત્ર આર્યાવર્ત દેશમાં રાજ્યો ખંડ ખંડ થઈ ગયાં. પછી દ્વીપ-દ્વીપાન્તરની રાજ્ય વ્યવસ્થા તો કોણ કરે ? જ્યારે બ્રાહ્મણ લોક વિદ્યાહીન થયા, તો પછી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર અવિદ્વાન્ થાય, તેની તો કથા જ શી કહેવી ? જે પરમ્પરાથી વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અર્થ સહિત ભણવાનો પ્રચાર હતો, તે છૂટી ગયો. બ્રાહ્મણો કેવલ જીવિકાર્થ પાઠ માત્ર ભણતા રહ્યા. અને એ પાઠમાત્ર પણ ક્ષત્રિય આદિને ન ભણાવ્યા. કેમકે અવિદ્વાન્ થયેલા ગુરુ બની ગયા ત્યારે છલ, કપટ અને અધર્મ પણ તેઓમાં વધતાં ચાલ્યાં. બ્રાહ્મણોએ વિચાર્યું કે પોતાની જીવિકાનો પ્રબન્ધ બાંધવો જોઈએ. પછી સમ્મતિ કરીને એવો નિશ્ચય કરી ક્ષત્રિય આદિને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે અમે જ તમારા પૂજ્ય દેવ છીએ. અમારી સેવા કર્યા વિના, તમને સ્વર્ગ કે મુક્તિ મળશે નહીં. પણ જો તમે અમારી સેવા નહીં કરો, તો ધોર નરકમાં પડશો !! જે-જે પૂર્ણ વિદ્વાન્ ધાર્મિકોનાં નામ 'બ્રાહ્મણ' અને પૂજનીય એવું જે વેદ અને ઋષિમુનિઓનાં શાસ્ત્રમાં લખ્યું હતું, તેને આ મૂર્ખ, વિષયી, કપટી, લમ્પટ અને અધર્મીઓ પોતા ઉપર લાગુ પાડવા લાગ્યા. પણ ભલા ! તે આમ વિદ્વાનોનાં લક્ષણ એ મૂર્ખોમાં કેવી રીતે ઘટી શકે ? પરન્તુ જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ યજમાન સંસ્કૃત વિદ્યાર્થી અત્યન્ત રહિત થયા, ત્યારે તેમની સામે જે-જે ગપ મારી તે-તે બિચારાઓએ સઘળી માની લીધી. પછી તો આ નામમાત્ર બ્રાહ્મણોને ઠીક તાલ થઈ પડી ! સર્વને પોતાના વચનજાળમાં બાંધીને વશીભૂત કરી લીધા અને કહેવા લાગ્યા કે :- **ब्रह्मण्यर्च्यं जनार्दनः ॥** અર્થાત્ જે કાંઈ બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી વચનો નીકળે છે, તે જાણો કે સાક્ષાત્ ભગવાનના મુખમાંથી નીકળ્યાં ! જ્યારે ક્ષત્રિયાદિ વર્ણસ્થ લોક આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરા' અર્થાત્ તેમની અંદરની વિદ્યાની આંખ ફૂટી અને પાસે પુષ્કળ ધન થયું ત્યારે તેમાંથી એવા એવા ચેલા મળ્યા કે પછી આ વ્યર્થ બ્રાહ્મણ નામધારીઓને તો વિષયાનન્દનું ઉપવન મળી ગયું. આમ એ પણ લોકોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું કે જે કાંઈ પૃથ્વીમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે, તે સર્વ બ્રાહ્મણોને માટે છે. અર્થાત્ ગ્રામીન સમયમાં જે ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણવ્યવસ્થા હતી, તે નષ્ટ કરી જન્મ પર રાખી. અને મૃતક સુધીનાં દાન યજમાનો પાસેથી લેવા લાગ્યા. જેવી પોતાની ઈચ્છા થઈ, તેમ કરતા ચાલ્યા. અને ત્યાં સુધી પહોંચ્યા કે "અમે તો ભુદેવ છીએ" અમારી સેવા વિના દેવલોક કોઈને મળી શકતો નથી. પણ એમને પૂછવું જોઈએ કે "તમે ક્યા લોકમાં પધારશો ? તમારાં કામ તો ધોર નરક ભોગવવા જેવાં છે; અને કૃમિ કીટ, પતંગાદિ બનશો" ત્યારે પણ કોપિત થઈ કહેશે કે અમે "શાપ" દઈશું તો તમારો નાશ જ થઈ જશે. કેમકે લખ્યું છે કે :- **ब्रह्मद्रोही विनश्यति ।** અર્થાત્ જે બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરે છે તેનો નાશ થઈ જાય છે. હા, એ વાત તો સાચી છે, કે જે પૂર્ણ વેદ અને પરમાત્માને જાણનાર, ધર્માત્મા, સર્વ જગતનો ઉપકારક પુરુષોનો જે કોઈ દ્વેષ કરે તે અવશ્ય નષ્ટ થાય. પરન્તુ જે બ્રાહ્મણ જ નથી, તેનું નામ બ્રાહ્મણ નથી અને તેમની સેવા કરવી યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન - ત્યારે અમે કોણ છીએ ?

ઉત્તર - તમે પોપ છો.

પ્રશ્ન - પોપ કોને કહે છે ?

ઉત્તર - એની સૂચના રોમન ભાષામાં તો મોટા અને પિતાનું નામ પોપ છે. પરન્તુ હવે તો છલકપટથી બીજાને ઠગીને પોતાનું પ્રયોજન સાધનારને 'પોપ' કહે છે.

પ્રશ્ન - અમે તો બ્રાહ્મણ અને સાધુ છીએ, કેમકે અમારા પિતા બ્રાહ્મણ અને માતા બ્રાહ્મણી હતી તથા અમે અમુક સાધુના ચેલા છીએ.

ઉત્તર - એ સત્ય છે, પરન્તુ સાંભળો ભાઈ ! મા-બાપ બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણી હોવાથી અને કોઈ સાધુના શિષ્ય હોવાથી, બ્રાહ્મણ કે સાધુ થઈ શકાતું નથી. કિન્તુ બ્રાહ્મણ અને સાધુ તો પોતાના ઉત્તમ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી થવાય છે કે જે પરોપકારી હોય. પણ સાંભળ્યું છે કે જેમ રોમના "પોપ" લોકો પોતાના ચેલાને કહેતા હતા કે તમે પોતાના પાપ અમારી સામે કહેશો, તો અમે લમ્બા કરી દઈશું. અમારી સેવા કે આજ્ઞા વિના કોઈ પણ સ્વર્ગમાં નથી જઈ શકતું. જો તમે સ્વર્ગમાં જવા ચાહો તો અમારી પાસે જેટલા રૂપિયા જમા કરાવશો તેટલાની જ સામગ્રી સ્વર્ગમાં તમને મળશે. એવું સાંભળીને જ્યારે કોઈ આંખનો આંધળો અને ગાંઠનો પૂરો સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા કરીને "પોપજી"ને યથેષ્ટ રૂપિયા આપતો હતો, ત્યારે તે પોપજી ઇસા અને મરિયમની મૂર્તિની સામે ઊભો રહીને એવા પ્રકારની હુંડી લખીને આપતો હતો કે - "હે ખુદાવન્દ ઇસામસીહ ! અમુક મનુષ્યે તારા નામ ઉપર લાખ રૂપિયા સ્વર્ગમાં આવવા માટે અમારી પાસે જમા કરાવ્યા છે. માટે જ્યારે તે સ્વર્ગમાં આવે, ત્યારે તું પોતાના પિતાના સ્વર્ગના રાજ્યમાં પચીસ હજાર રૂપિયામાં બાગ, બગીચો અને બંગલો; પચીસ હજાર રૂપિયામાં સવારી, શિકારી અને નોકર, ચાકર; પચીસ હજારમાં ખાવું, પીવું, લુગડાં, લત્તાં; અને પચીસ હજાર રૂપિયા એના ઇંછ મિત્ર, ભાઈ, બન્ધુ આદિની જિવાકતને માટે અપાવી દેશો." પછી એ હુંડીની નીચે પોપજી પોતાની સહી કરીને તે હુંડી તેના હાથમાં આપીને કહી દેતા હતા કે "જ્યારે તું મરે ત્યારે આ હુંડીને કબરમાં તારા પોતાના માથા નીચે મુકવા માટે કુટુંબને તારે કહી રાખવું, પછી તને લઈ જવાને માટે ફરિશ્તા આવશે, ત્યારે તને અને તારી હુંડીને સ્વર્ગમાં લઈ જઈને આ લખ્યા પ્રમાણે સર્વ ચીજો અપાવી દેશે."

હવે જુઓ કે આ સ્વર્ગનો ઠેકો અર્થાત્ ઇજરો જાણે પોપજીએ જ લઈ રાખ્યો હોય ! જ્યાં સુધી યુરોપ દેશમાં મૂર્ખતા હતી, ત્યાં સુધી પોપજીની આવી લીલા ચાલતી હતી; પરન્તુ હવે વિદ્યાનો પ્રચાર થવાથી પોપજીની જૂઠી લીલા બહુ ચાલતી નથી, કિન્તુ હજી નિર્મૂળ પણ થઈ નથી.

એ જ રીતે આર્યાવર્તદેશમાં પણ જાણો કે પોપજીએ લાખો અવતાર લઈને લીલા ફેલાવી છે. અર્થાત્ રાજા અને મજાને વિદ્યા ન ભણવા દેવી, સારા ભદ્ર પુરુષોનો સંગ ન થવા દેવો, રાત-દિવસ તેમને બહેકાવવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ કામ કરવું નહીં. પરન્તુ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે જે-જે કપટાદિ કૃત્સિત વ્યવહાર કરે છે, તે જ "પોપ" કહેવાય છે. પણ જે કોઈ તેમાં પણ ધાર્મિક વિદ્વાન અને પરોપકારી છે, તે સાચો બ્રાહ્મણ અને સાધુ છે એમ જાણવું.

હવે તે છલી કપટી સ્વાર્થી લોકો (જે મનુષ્યોને ઠગીને પોતાના પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારા છે) તેનું જ ગ્રહણ "પોપ" શબ્દથી કરવું અને બ્રાહ્મણ તથા સાધુ નામથી ઉત્તમ પુરુષોનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. જુઓ ! જો કોઈ પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કે સાધુ ન હોત તો વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોના પુસ્તક અને તેનું સ્વર સંહિતનું પઠન પાઠન તથા જૈન, મુસલમાન, ઇસાઈ આદિની જાળથી બચાવી આપોને વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાં પ્રીતિયુક્ત વર્ણાશ્રમોમાં રાખવાં, એવું કામ બ્રાહ્મણ અથવા સાધુ વગર કોણ કરી શકત :- વિષાદવ્યમૃતં ગ્રાહ્યમ્ ।-મનુ० (૨.૨૩૨) વિષમાંથી પણ અમૃતનું ગ્રહણ કરવા સમાન, પોપલીલાની બહેકાવટમાંથી આપોનું જૈનાદિ મતોથી

જે બચી રહેતું છે; તે જાણો વિષમાં અમૃત સમાન ગુણ સમજવો જોઈએ.

જ્યારે યજમાન વિદ્યાહીન થાય અને પોતે કોઈ પાઠપૂજા શીખીને અભિમાનમાં આવીને સર્વ લોકોએ પરસ્પર સમ્મતિ કરીને રાજા આદિને કહ્યું કે બ્રાહ્મણ અને સાધુ અદરકાર છે. જુઓ :- “**બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ । સાધુર્ન હન્તવ્યઃ**” ૧ એવાં એવાં વચનો કે જે સાચા અને શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને સાધુઓના વિષયમાં હતાં, તે પોપજીઓએ પોતાના પર લાગુ કરી દીધાં અને બીજાં પણ જૂઠાં-જૂઠાં વચનોયુક્ત ગ્રંથો રચીને તેમાં ઋષિ-મુનિઓનાં નામ ધરીને, પોતાના પરથી દણ્ડ અવસ્થા ઊઠાવી દીધી. પછી યથેષ્ટાચાર કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ એવા સખત નિયમ ચલાવ્યા કે એ પોપોની આજ્ઞા વિના સુવું, બેસવું, ઊઠવું, જવું, ખાવું, પીવું આદિ પણ કરી શકતા નહોતા. રાજાઓને એવો નિશ્ચય કરાવ્યો કે “પોપ” સંજ્ઞક એટલે કે કહેવા માત્રના બ્રાહ્મણ કે સાધુ ચાહે તે કરે, તેને કદી દણ્ડ ન દેવો અર્થાત્ તેમને દણ્ડ દેવાની મનમાં ઈચ્છા સરાખી ન કરવી જોઈએ.

જ્યારે આવી મૂર્ખતા થઈ ત્યારે જેવી પોપોના ઈચ્છા થઈ, તેમ કરવા-કરાવવા લાગ્યા. અર્થાત્ આ બગાડનું મૂળ મહાભારત યુદ્ધની પૂર્વે એક હજાર વર્ષથી પ્રવૃત્ત થયું હતું, કેમકે તે સમયમાં ઋષિ-મુનિઓ પણ હતા, તથાપિ કોઈ-કોઈ આક્રમ્ય, પ્રમાદ, ઈર્ષ્યા અને દેષનાં અંકુર ઊગવા માંડ્યા હતાં તે વપતાં-વપતાં વૃદ્ધ થઈ ગયાં. જ્યારે સાચો ઉપદેશ ન રહ્યો ત્યારે આર્યાવર્તમાં અવિદ્યા ફેલાઈને પરસ્પર લડના પ્રથકવા લાગ્યા. કેમકે :-

ઉપદેશયોપદેષ્ટૃત્વાનત્સિદ્ધિઃ ॥ **इतस्थान्धपरम्परा ॥** -સાંખ્ય (અં ૩ સુ ૭૧, ૮૧)

અર્થાત્ જ્યારે ઉત્તમ-ઉત્તમ ઉપદેશકો હોય છે, ત્યારે ઉત્તમ પ્રકારે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, અને જ્યારે ઉત્તમ ઉપદેશકો અને શ્રોતા નથી રહેતા, ત્યારે અન્યપરમ્પરા ચાલે છે. ફરી પણ જ્યારે સત્પુરુષો ઉત્પન્ન થઈને સત્યોપદેશ કરે છે, ત્યારે અન્યપરમ્પરા નષ્ટ થઈને પ્રકાશની પરમ્પરા ચાલે છે.

પછી પેલા પોપ લોકો પાછા પોતાની અને પોતાના ચરાણોની પૂજા કરાવવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આમાં જ તમારું કલ્યાણ છે.” જ્યારે એ લોકો તેમના વશમાં થઈ ગયા ત્યારે પ્રમાદ અને વિષયાસક્તિમાં નિમગ્ન થઈને ગાડરિયા પ્રવાહ પ્રમાણે તેમાં જૂઠા ગુરુ અને ચંદા બન્ને ફક્તી પડ્યા એટલે વિદ્યા, બલ, બુદ્ધિ, પરશ્ક્રમ, શૂરવીરતાદિ શુભ ગુણ સર્વ નષ્ટ થતાં ચાલ્યાં. પશ્ચાત્ જ્યારે વિષયાસક્ત થયા કે માંસ, મધનું સેવન ગુપ્ત-ગુપ્ત કરવા લાગ્યા. પછી એમાંથી એક “વામમાર્ગ” ઊભો કર્યો. “શિવ ડવાચ,” “પાર્વત્યુવાચ,” “ધૈરવ ડવાચ” ઇત્યાદિ નામ લખીને, તેનું નામ “તન્ત્ર” રાખ્યું ને તેમાં એવી એવી વિચિત્ર લીલાની વાતો લખી કે :-

मद्यं मांसं च मीनं च मुद्रा मैथुनमेव च । एते पञ्च मकाराः स्युर्मोक्षदा हि युगे युगे ॥१॥

प्रवृत्ते धैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः । निवृत्ते धैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥२॥

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले । पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥३॥

मातृयोनिं परित्यज्य विहरेत्सर्वयोनिषु ॥४॥

वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इव । एकैव शास्मन्તી मुद्रा गुप्ता कुलवधूस्त्रि ॥५॥

જુઓ, એ અવર્ગીય પોપોની લીલા ! કે જે વેદવિરુદ્ધ મહા અધર્મનું કામ છે, તેને વામમાર્ગીઓએ શ્રેષ્ઠ માન્યું છે. મધ, માંસ, મીન અર્થાત્ મચ્છી, મુદ્રા એટલે પુરી કચોરી અને મોટી રોટલી આદિ ચર્વણ તથા યોનિ પાત્રાધારની મુદ્રા અને પાંચમું મૈથુન અર્થાત્ પુરુષ સંબંધ શિવ અને સ્ત્રી સર્વ પાર્વતી સમાન

માની :- અહં ધૈરવસ્ત્વં ધૈરવી હ્રાવયોસ્તુ સદ્ગમઃ ।

ચાહે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી હોય, આ ઊંટપટાંગ વચનને વાંચીને સમાગમ કરવામાં તે વામમાર્ગી દોષ નથી માનતા. અર્થાત્ જે નીચ સ્ત્રીઓને અડવું ન જોઈએ તેને તેમણે અતિપવિત્ર માની છે, જેમકે શાસ્ત્રોમાં રજસ્વલા આદિ સ્ત્રીઓના સ્પર્શનો નિષેધ છે, તેને વામમાર્ગીઓએ અતિપવિત્ર માની છે. સાંભળો નેમનો અણ-બણ શ્લોક :-

રજસ્વલા પુષ્કરં તીર્થં, ચાણડાલી તુ સ્વયં કાશી । ચર્મકારી પ્રયાગઃ સ્યાદ્રજકી મથુરા મતા ।

અયોધ્યા પુષ્કરી પ્રોક્તા ॥ ઇત્યાદિ. રજસ્વલાની સાથે સમાગમ કરવાથી જણો પુષ્કરનું સ્નાન. ચાણડાલીની સાથેના સમાગમમાં કાશીની યાત્રા; ચર્મકારી સાથે સમાગમ કરવાથી પ્રયાગ સ્નાન, ધોળજ સાથે સમાગમ કરવામાં મથુરાયાત્રા; અને કંજરી સાથે લીલા કરવાથી જણો કે અયોધ્યા તીર્થ કરી આવ્યા. મઘનું નામ "તીર્થ", માસનું નામ "શુદ્ધિ" અને "પુષ્પ"; મચ્છીનું નામ "તૃતીયા" અને "જલતુષ્ણિકા"; મુદ્દાનું નામ "ચતુર્થી" અને મૈથુનનું નામ "પંચમી" રાખ્યું. એટલા માટે એવાં એવાં નામો રાખ્યા છે કે જેથી બીજો સમજી ન શકે. પોતાના કોલ, આર્દ્રવીર, શામ્ભવ અને ગણ આદિ નામો રાખ્યાં છે અને જે વામમાર્ગ મતમાં નથી, તેમનું "કણ્ઠક", "રિમુખ", "શુષ્કપશુ" આદિ નામ રાખ્યાં છે. અને કહે છે કે જ્યારે ભૈરવી ચક્ર હોય, ત્યારે તેમાં બ્રાહ્મણથી લઈને ચાંડાલ પર્યન્તનું નામ દ્વિજ થઈ જાય છે, અને જ્યારે ભૈરવી ચક્રથી અલગ થઈ જાય ત્યારે સૌ પોતપોતાના વર્ણસ્થ થઈ જાય છે.

ભૈરવીચક્રમાં વામમાર્ગી લોકો ભૂમિ કે પાટલા પર એક બિન્દુ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, વર્તુલાકાર બનાવીને તેની ઉપર મઘનો ધડો રાખીને તેની પૂજા કરે છે. પછી આવો મન્ત્ર બોલે છે "અસ્ય શાપં વિમોચય" હે મઘનું તું બ્રહ્મા આદિના શાપથી રહિત થા. એક ગુપ્ત સ્થાનમાં કે જ્યાં વામમાર્ગી સિવાય બીજાને આવવા દેતા નથી, ત્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થાય છે. ત્યાં એક સ્ત્રીને નગ્ન કરીને પુરુષો અને એક પુરુષને નગ્ન કરીને સ્ત્રીઓ પૂજા કરે છે. પછી કોઈ કોઈની કે પોતાની સ્ત્રી, કોઈ પોતાની કે બીજાની કન્યા, કોઈ બીજાની કે પોતાની માતા, ભગિની કે પુત્રવધૂ આદિ આવે છે. પછી એક પાત્રમાં મઘ ભરી, માંસ અને વડા આદિ એક થાળીમાં મૂકે છે. પેલા મઘના પ્યાલાને જે તેમનો આચાર્ય હોય છે, તે હાથમાં લઈને બોલે છે કે "ધૈરવોઽહમ્," "શિવોઽહમ્" હું ભૈરવ છું, શિવ છું, એમ કહીને પી જાય છે. પછી તે જ એકાં પાત્રથી સર્વ પીએ છે. અને જ્યારે કોઈની સ્ત્રી કે વેશ્યાને નાગી કરી, અથવા કોઈ પુરુષને નાગો કરી, હાથમાં તલવાર આપી, તે સ્ત્રીનું નામ દેવી અને પુરુષનું નામ મહાદેવ રાખે છે. તેમની ઉપસ્ય ઇન્દ્રિયની પૂજા કરે છે, તે પછી તે દેવી કે શિવને મઘનો પ્યાલો પીવડાવીને તે એકાં પાત્રથી સઘળા લોકો એક એક પ્યાલો પીએ છે. પછી તે જ પ્રકારે કમથી પી-પીને ઉન્મત્ત થઈને કોઈ કોઈને બહેન, કન્યા માતા કેમ ન હોય, તો પણ જેની જેની સાથે ઇચ્છા હોય તેની સાથે કુકર્મ કરે છે. કદી કદી ઘણો નશો ચઢવાથી જોડા, લાત, મુકામુકી, કેશની ખેંચા ખેંચી કરી આપસમાં લડે છે. કોઈ કોઈને ત્યાં જ ચમન થાય છે. તેમાં જે સિદ્ધિને પહોંચેલો એવો જે અધોરી કે જે સર્વથી સિદ્ધ ગણાય છે, તે ચમન થયેલી ચીજને પણ ખાઈ જાય છે અર્થાત્ એમના સર્વથી મોટા સિદ્ધની એ વાત છે કે :-

હૃતાં પિવતિ દીક્ષિતસ્ય મન્દિરે સુષો નિશાયાં ગણિકાગૃહેષુ । વિરાજતે કૌલવચ્ચક્રવર્તી ॥

જે દીક્ષિત અર્થાત કલાલને ત્યાં જઈને બાટલી ઉપર બાટલી ચઢાવે, રડીઓને બેર જઈ તેમની સાથે કુકર્મ કરીને જે સૂવે ઇત્યાદિ કર્મ, નિર્લજ્જ, નિઃશંક થઈને કરે, તે જ વામમાર્ગીઓમાં સર્વોપરી મુખ્ય

ચક્રવર્તી રાજા સમાન છે. અર્થાત્ જે મોટો કુકર્મી તે જ તેમનામાં મોટો અને જે સારું કામ કરે અને ખરાબ કામોથી ડરે તે જ નાનો. કેમકે :-

પાશબદ્ધો મલેઝ્જીવઃ પાશમુક્તઃ સદાશિવઃ ॥

આમ તંત્રમાં એમ કહ્યું છે કે જે લોકલજ્ઞ, શાસ્ત્રલજ્ઞ, કુલલજ્ઞ, દેશલજ્ઞાદિ પાશોમાં બંધાયેલા છે, તે જીવ અને જે નિર્લજ્ઞ થઈ બૂરાં કામ કરે, તે જ સદા શિવ છે.

‘ઉક્તિસ તન્ત્ર’ આદિમાં એક પ્રયોગ લખ્યો છે કે એક ઘરમાં ચારે તરફ આલય હોય, તેમાં મધના બાટલા ભરીને મૂકવા, એક આલયમાંથી એક બાટલો પીને, બીજા આલયમાં જાય. તેમાંથી પીને ત્રીજા અને ત્રીજામાંથી પીને ચોથા આલયમાં જાય, ઊભા ઊભા ત્યાં સુધી મધ પીએ કે જ્યાં સુધી લાકડીની સમાન પૃથ્વીમાં ન પડી જાય. કરી જ્યારે નશો ઉતરે, ત્યારે તે પ્રકારે પીને પડી જાય, પુનઃ ત્રીજીવાર એ જ પ્રકારે પીને અને પડીને ઉઠે તો તેનો પુનર્જન્મ ન થાય. અર્થાત્ સાચું તો એ જ છે કે એવા-એવા મનુષ્યોનો પુનઃ મનુષ્ય જન્મ થવો જ કઠિન છે. કિન્તુ નીચ પોતિમાં પડીને બહુ કાલ પર્યન્ત રખડ્યા કરશે.

વામીઓનાં તન્ત્ર ગ્રન્થોમાં એ નિયમ છે કે માત્ર એક માતાને છોડી કાંઈ સ્ત્રીને ન છોડવી. ચાહે કન્યા હોય કે ભગિની આદિ કેમ ન હોય, સર્વની સાથે સંગમ કરવાં જોઈએ. એ વામમાર્ગીઓમાં દશ મહાવિદ્યા પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી એક માતંગી વિદ્યાવાળા કહે છે કે “માતરમપિ ન ત્યજેત્” માતાને પણ સમાગમ વિના ન છોડવી જોઈએ; અને પુરુષના સમાગમ સમયમાં મન્ત્ર જપે છે કે અમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય, એવા પાગલ, મહામૂર્ખ મનુષ્ય પણ સંસારમાં પજા થોડા હશે !!!

જે મનુષ્ય જૂઠ ચલાવવા ચાહે છે, તે સત્યની નિન્દા અવશ્ય કરે છે. જુઓ, વામમાર્ગી શું કહે છે ? વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ સર્વ સામાન્ય વેશ્યાઓની સમાન છે અને જે આ શાસ્ત્રની વામમાર્ગની મુદ્રા છે, તે ગુપ્ત કુલની સ્ત્રીની તુલ્ય છે. જામ એ લોકોએ કેવલ વેદ વિરુદ્ધ મત ઊભો કર્યો છે. પછી એ લોકોનો મત બહુ ચાલ્યો ત્યારે પૂર્તતા કરીને વેદના નામથી પણ વામમાર્ગની થોડી થોડી લીલા ચલાવી. અર્થાત્ :-

સૌત્રામણ્યાં સુતં પિષેત્ । પ્રોક્તિં મક્ષયેન્માંસમ્ । વૈદિકીં હિંસા હિંસા ન મક્ષતિ ॥

ન માંસ મક્ષણે સોષો ન મદ્યે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરેવા મૂત્રાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ - યજુઃ (૫.૫૬)

સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં મધ પીવું, એનો અર્થ તો એ છે કે સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં સોમરસ અર્થાત્ સોમવલ્લીનો રસ પીવો. પ્રોક્તિ અર્થાત્ યજ્ઞમાં માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવી ખામરપણાની વાતો વામમાર્ગીઓએ ચલાવી છે. તેમને પૂછવું જોઈએ કે વૈદિકી હિંસા હિંસા ન હોત તો તને અને તારા કુટુંબને મારીને હોમ કરી નાખે તો શી ચિંતા ? માંસ ભક્ષણ કરવા, મધ પીવા, પરસ્ત્રી ગમન કરવા, આદિમાં દોષ નથી, એ કહેવું નાદાની છે. કેમકે પ્રાણીઓને પીડા દીધા વિના માંસ પ્રાપ્ત થતું નથી. અને અપરાધ વિના પીડા આપવી એ ધર્મનું કામ નથી. મધપાનનો તો સર્વથા નિષેધ જ છે કેમકે આજ સુધી વામમાર્ગીઓ વિના કોઈ ગ્રન્થમાં નથી લખ્યું, કિન્તુ સર્વત્ર નિષેધ છે. અને વિવાહ વિના મૈથુનમાં પણ દોષ છે. એને નિર્દોષ કહેવાવાળો જ સદોષ છે.

આવાં આવાં વચનો પણ ઋષિઓના ગ્રન્થમાં નાખીને કેટલાક ઋષિ-મુનિઓના નામથી ગ્રન્થ બનાવીને ગોમેધ, અગ્નિમેધ નામના યજ્ઞ પણ કરાવવા લાગ્યા હતા. અર્થાત્ એ પશુઓને મારીને હોમ કરવાની યજ્ઞમાન અને પશુને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સમજાવ્યું હતું; પણ એવી પ્રસિદ્ધિનો નિશ્ચય તો

એ છે કે જે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં અશ્વમેધ, ગોમેધ, નરમેધાદિ શબ્દ છે, તેનો યથાર્થ અર્થ તેઓએ જાણ્યો નથી કેમકે જો જાણત તો એવો અનર્થ કેમ કરત ?

પ્રશ્ન - અશ્વમેધ, ગોમેધ, નરમેધાદિ શબ્દોનો અર્થ શો છે ?

ઉત્તર - એનો અર્થ તો એ છે કે :-

રાષ્ટ્રં વા અશ્વમેધઃ ॥ (જાત૦ ૧૩. ૧. ૬. ૨) અજ્ઞં હિ ગૌઃ ॥ (જાત૦ ૪. ૬. ૧. ૨૫)

અગ્નિર્વા અશ્વઃ ॥ (જાત૦ ૩. ૬. ૨. ૫) આજ્યં મેધઃ ॥ -જાતણ્ય કાણ્ણ (૧૩. ૩. ૬. ૨)

ઘોડા ગાય આદિ પશુ અને મનુષ્યને મારીને હોમ કરવો એવું ક્યાંય લખ્યું નથી. કેવળ વામમાર્ગીઓના ગ્રન્થમાં એવા અનર્થ લખ્યા છે, કિન્તુ એ પણ વાત વામમાર્ગીઓએ ચલાવી અને જ્યાં-જ્યાં લેખ છે ત્યાં-ત્યાં પણ વામમાર્ગીઓએ પ્રસેપ કર્યો છે. જુઓ ! રાજા ન્યાય ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરે, વિદ્યાદિના દેનાર યજમાન, અગ્નિમાં ધી આદિનો હોમ કરવો એ 'અશ્વમેધ' છે. અન્ન, ઇન્દ્રિયો, હિરણ્ય, પૃથ્વી આદિને પ્રવિત્ર રાખવા એ 'ગોમેધ' છે. જ્યારે મનુષ્ય મરી જાય, ત્યારે તેના શરીરનો વિધિપૂર્વક દાહ કરવો, એ 'નરમેધ' કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - યજ્ઞકર્તા કહે છે કે યજ્ઞ કરવાથી યજમાન અને પશુ સ્વર્ગગામી થાય છે તથા હોમ કરીને પુનઃ પશુને જીવતા કરતા હતા, એ વાત સાચી છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં. જો સ્વર્ગમાં જતા હોય, તો એવી વાત કહેનારને મારીને હોમ કરી, તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડવો જોઈએ, અથવા તેની પ્રિય માતા, પિતા, સ્ત્રી અને પુત્રાદિને મારીને હોમ કરી કેમ સ્વર્ગ નથી પહોંચાડતા ? કે વેદીમાંથી પુનઃ કેમ જીવતા કરી નથી લેતા ?

પ્રશ્ન - જ્યારે યજ્ઞ કરે છે ત્યારે વેદોના મન્ત્ર ભણે છે. જો વેદોમાં ન હોત તો ક્યાંથી ભણત ?

ઉત્તર - મન્ત્ર કોઈને ક્યાં પણ બોલવાથી અટકાવતો નથી, કેમકે તે એક શબ્દ છે, પરન્તુ તેમના અર્થ એવા નથી, કે પશુને મારીને તેનો હોમ કરવો. જેમ "અગ્નયે સ્વાહા" ઇત્યાદિ મન્ત્રોના અર્થ અગ્નિમાં હવિ, પુષ્ટ્યાદિકારક ધૃતાદિ ઉત્તમ પદાર્થોનો હોમ કરવાથી વાયુ, વૃષ્ટિ અને જલ યુદ્ધ થઈને જગતને સુખકારક થાય છે. પરન્તુ એ સત્ય અર્થોને તે મૂઠ્ઠા લોકો સમજતા ન હતા. કેમકે જે સ્વાર્થબુદ્ધિ હોય છે. તે કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા સિવાય બીજું કશું જાણતા કે માનતા નથી.

જ્યારે એ પાપોનો એવો અનાચાર જોયો અને બીજું મરેલાનું તર્પણ, શ્રાદ્ધાદિ કરવું જોઈને એક મહાભયંકર વેદાદિ શાસ્ત્રોનો નિન્દક બૌદ્ધ વા જૈન મત પ્રચલિત થયો છે. સાંભળ્યું છે કે આ દેશમાં ગોરખપુરનો એક રાજા હતો. તેની પાસે પોપોએ યજ્ઞ કરાવ્યો. તેની પ્રિય રાણીનો સમાગમ ઘોડાની સાથે કરાવવાથી તેનું મરણ નીપજતાં પશ્ચાત્ તે વૈરાગ્યવાન થઈને પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી, સાધુ થઈને પોપોની પોલ કાઢવા લાગ્યો. તેની શાખારૂપ ચાર્વાક અને આત્માણ્ણક મત પણ થયા હતા, તેમણે આ પ્રકારના શ્લોકો બનાવ્યા છે :-

પશુકોત્તિહતઃ સ્વર્ગં જ્યોતિષ્ણમે ગમિષ્યતિ । સ્વપિતા યજમાનેન તત્ર કથં ન હિસ્યતે ॥૧॥

મૃતાનામપિ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્તુમિકારણમ્ । ગચ્છતામિહ જન્તૂનાં વ્યર્થં પાથેયકલ્પનમ્ ॥૨॥

જો પશુને મારીને અગ્નિમાં હોમ કરવાથી તે પશુ સ્વર્ગમાં જાય છે, તો યજમાન પોતાના પિતાદિને મારીને તેમને સ્વર્ગમાં કેમ નથી મોકલતા ? જો મરી ગયેલા મનુષ્યોની તૃપ્તિ અર્થે શ્રાદ્ધ અને તર્પણ થાય છે તો, વિદેશમાં જનાર મનુષ્યને વાટ ખર્ચ અર્થાત્ ખાવા, પીવાને માટે ભાથું બાંધીને આપવું વ્યર્થ છે !

કેમકે જ્યારે મૃતકને શ્રાદ્ધ તર્પણ કરીને અન્ન, જલ પહોંચે છે, તો જીવતાં મનુષ્ય જે પ્રદેશમાં રહેનાર કે જનારને માર્ગમાં ગાવા માટે ઘરમાં રસોઈ બનાવી, ભાણું પીરતી, સાથે પાણીનો લોટો ભરી તેને નામે અર્પણ કરવાથી તેને કેમ પહોંચાડાતું નથી ? જો જીવતા પુરુષ દૂર દેશ કે દશ હાથ દૂર બેઠેલા હોય તેને આપેલું પહોંચતું નથી, તો મરેલાને કોઈ પણ પ્રકારે પહોંચી શકતું નથી ! તેમના એવા યુક્તિસિદ્ધ ઉપદેશોને લોકો માનવા લાગ્યા અને તેમનો મત વધવા લાગ્યો.

જ્યારે ઘણા ભુમિપતિ રાજાઓ તે મતમાં થયા ત્યારે પોપજી પણ તેમની તરફ ઝુક્યા. કેમકે એમને જ્યાં દલ્લો સારો મળે તે તરફ ચાલ્યા જાય ! ઝટ જૈન બનવા લાગ્યા ! જૈનોમાં પણ બીજા પ્રકારની પોપ લીલા બહુ છે જે બારમા સમુલ્લાસમાં લખીશું. ઘણાઓએ એમના મતનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ કેટલાક જે પર્યત, કાશી, કનોજ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ દેશ નિવાસી હતા, તેમણે જૈનોનો મત સ્વીકાર નહતો કર્યો. તે જૈની વેદનો અર્થ ન જાણી, પેલી બહારની પોપ લીલાને ભ્રાંતિથી વેદ પ્રતિપાદિત માનીને વેદોની પણ નિન્દા કરવા લાગ્યા. તેમનાં પઠન-પાઠન, યજ્ઞોપવિતાદિ અને બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમોનો પણ નાશ કર્યો. જ્યાં જેટલા વેદાદિના પુસ્તકો હાથ આવ્યાં તે નષ્ટ કર્યા. આર્યો પર ઘણો કાળ રાજસત્તા પણ ચલાવી, દુઃખ દીધું. જ્યારે એમને ખમ્ય શંકા ન રહી, ત્યારે પોતાના મતવાળા ગૃહસ્થ અને સાધુઓની પ્રતિષ્ઠા અને વેદમાર્ગીઓનું અપમાન તથા પક્ષપાતથી દુઃખ પણ દેવા લાગ્યા. અને પોતે સુખ આરામ અને ધર્મમાં ફૂલી જઈને કરવા લાગ્યા. ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યંત પોતાના તીર્થંકરોની મોટી મોટી મૂર્તિઓ બનાવીને પૂજા કરવા લાગ્યા. અર્ધાત્મ આ પ્રમાણે પાધાજ્ઞાદિ મૂર્તિપૂજાની જડ જૈનીઓથી પ્રચલિત થઈ. પરમેશ્વરનું માનવું ઓછું થયું, પાપાજ્ઞાદિ મૂર્તિપૂજામાં લાગ્યા. આમ ત્રણસો વર્ષ પર્યંત આર્યાવર્તમાં જૈનોનું રાજ્ય રહ્યું. લોકો પ્રાયઃ વેદાર્થ જ્ઞાનથી શૂન્ય થઈ ગયા હતા. એ વાતને અનુમાનથી અઢી હાજર વર્ષ અતીત થઈ ગયાં હશે.

આવીસ સો વર્ષ પર દ્રવિડ દેશોત્પન્ન બ્રાહ્મણ શંકરાચાર્ય નામના એક પુરુષ બ્રહ્મચર્યથી વ્યાકરણાદિ સર્વ શાસ્ત્ર ભણીને વિચારવા લાગ્યા કે અહહ ! સત્ય આસ્તિક વેદમતનું છૂટકું અને નાસ્તિક જૈન મતનું ચાલવું, એ મોટી હાનિની વાત થઈ છે. એને કોઈ પણ પ્રકારે હટાવવી જોઈએ. શંકરાચાર્ય શાસ્ત્ર તો ભણ્યા જ હતા, પરંતુ જૈન મતનાં પુસ્તકો પણ ભણ્યા હતા. અને તેમની યુક્તિ પણ ખુબ પ્રબલ હતી. તેમણે વિચાર્યું કે એમને કઈ રીતે હટાવવાં. નિશ્ચય કર્યો કે ઉપદેશ અને શાસ્ત્રાર્થ કરવાથી એ લોકો હકશે. એમ વિચાર કરીને ઉજ્જૈન નગરીમાં આવ્યાં. ત્યાં તે સમયે સુધન્વા રાજા હતા, જે જૈનીઓના ગ્રન્થ અને થોડુંક સંસ્કૃત પણ ભણ્યો હતો. ત્યાં જઈને વેદનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા, અને રાજાને મળીને કહ્યું કે આપ સંસ્કૃત અને જૈનીઓના પણ ગ્રન્થો ભણ્યો છો, અને જૈન મતને માનો છો, માટે આપને હું કહું છું કે જૈનીઓના પણ્ડિતો સાથે મારો શાસ્ત્રાર્થ કરાવો. એવી પ્રતિજ્ઞા પર કે જે હારે તે જીતનારનો મત સ્વીકારે, અને આપે પણ જીતનારના મતનો સ્વીકાર કરવો.

જો કે સુધન્વા રાજા જૈન મતમાં હતા, તથાપિ સંસ્કૃત ગ્રન્થ ભણ્યાથી તેમની બુદ્ધિમાં કાંઈક વિદ્યાનો પ્રકાશ હતો. તેથી તેમના મનમાં અત્યંત પશુતા આવી ન હતી. કેમકે જે વિદ્વાન હોય છે, તે સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરીને સત્ય-સત્યનું પ્રહણ કરે છે અને અસત્યને છાંડી દે છે. જ્યાં સુધી સુધન્વા રાજાને મોટો વિદ્વાન ઉપદેશક મળ્યો ન હતો, ત્યાં સુધી સન્દેહમાં હતા કે આમાં શું સત્ય અને શું અસત્ય છે ? જ્યારે શંકરાચાર્યની આ વાત સાંભળી, ત્યારે ઘણી પ્રસન્નતાથી બોલ્યા કે હું શાસ્ત્રાર્થ કરાવીને સત્યાસત્યનો નિર્ણય અવશ્ય કરાવીશ. જૈનીઓના પણ્ડિતોને દૂરદૂરથી બોલાવીને સભા કરાવી.

તેમાં શંકરાચાર્યનો વેદમત અને જૈનીઓનો વેદવિરુદ્ધ મત હતો. અર્થાત્ શંકરાચાર્યનો પક્ષ વેદમતનું સ્થાપન અને જૈનીઓનું ખંડન; અને જૈનીઓનો પક્ષ પોતાના મતની સ્થાપના અને વેદનું ખંડન એમ હતું. શાસ્ત્રાર્થ કેટલાક દિવસો સુધી ચાલ્યો. જૈનીઓનો મત એ હતો કે સૃષ્ટિનો કર્તા અનાદિ ઈશ્વર કોઈ નથી, આ જગત્ અને જીવ અનાદિ છે, એ બન્નેની ઉત્પત્તિ અને નાશ કદી થતો નથી. એથી વિરુદ્ધ શંકરાચાર્યનો મત હતો કે અનાદિ સિદ્ધ પરમાત્મા જ જગતનો કર્તા છે. આ જગત્ અને જીવ જૂઠા છે કેમકે તે જ પરમેશ્વરે પોતાની માયાથી જગત્ બનાવ્યું. તે જ પારણ અને પ્રલયકર્તા છે. અને આ જીવ અને પ્રપંચ સ્વપ્નવત્ છે. પરમેશ્વર આપ જ સર્વ જગત્ રૂપ થઈને લીલા કરી રહ્યો છે.

ઘણા દિવસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ થતો રહ્યો. પરંતુ અન્તમાં યુક્તિ અને પ્રમાણથી જૈનીઓનો મત ખંડિત અને શંકરાચાર્યનો મત અખંડિત રહ્યો. ત્યારે જૈનીઓના પશ્ચિત અને સુધન્વા રાજાએ વેદ મતનો સ્વીકાર કરી લીધો અને જૈન મતને છોડી દીધો. પુનઃ ખજબજાટ થયો અને સુધન્વા રાજાએ અન્ય પોતાના ઇષ્ટમિત્ર રાજાઓને લખીને શંકરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરાવ્યો. પરંતુ જૈનનો પરાજય સમય હોવાથી પરાજિત થતા ગયા.

પશ્ચાત્ શંકરાચાર્યને સર્વત્ર આર્યાવર્ત દેશમાં ધ્રુમવાનો પ્રબન્ધ સુધન્વાદિ રાજાઓએ કરી આપ્યો. અને તેમની રક્ષા માટે સાથમાં નોકરચાકર પણ રાખી આપ્યા. એ સમયથી સર્વના પશ્ચોપવીત થવાં લાગ્યાં અને વેદોનું પઠન પાઠન પણ ચાલ્યું. દસ વર્ષની અંદર સર્વત્ર આર્યાવર્ત દેશમાં ફરી ફરીને જૈનીઓનું ખંડન અને વેદોનું મંડન કર્યું. પરંતુ જૈન વિધ્વંસ અર્થાત્ જેટલી મૂર્તિઓ જૈનોની નીકળે છે, તે શંકરાચાર્યના સમયમાં તૂટી હતી, અને જે વિના તૂટી નીકળે છે, તે જૈનીઓએ ભૂમિમાં ઢાટેલી હતી, કે તોડવામાં ન આવે. તે હજી સુધી ક્યાંક ક્યાંક ભૂમિમાંથી નીકળે છે.

શંકરાચાર્યની પૂર્વે શંકરમત પણ થોડોક પ્રચલિત હતો, તેનું પણ ખંડન કર્યું. વામમાર્ગનું પણ ખંડન કર્યું. તે સમયે આ દેશમાં ધન ધણું જ હતું અને સ્વદેશભક્તિ પણ હતી. જૈનીઓનાં મંદિર શંકરાચાર્યે અને સુધન્વા રાજાએ તોડાવ્યાં ન હતાં, કેમકે તેમાં વેદાદિની પાઠશાલા કરવાની ઇચ્છા હતી. જ્યારે વેદમતનું સ્થાપન થઈ ગુરુનું અને વિદ્યા પ્રચાર કરવાનો વિચાર કરતા જ હતા, એટલામાં બે જૈન ઉપરથી કથન માત્ર વેદમતવાળા અને અંદરથી કદર જૈન અર્થાત્ કપટમુનિ હતાં અને તેમના ઉપર શંકરાચાર્ય અતિ પ્રસન્ન હતા. તે બન્નેએ અવસર જોઈને શંકરાચાર્યને એવી વિપયુક્ત વસ્તુ ખવડાવી કે તેમની શુધા મન્દ થઈ ગઈ. પશ્ચાત્ શરીરમાં ફોલ્લા પડી થઈને છ મહીનાની અંદર શરીર છૂટી ગયું. ત્યારે સર્વ નિરૂત્સાહી થઈ ગયા અને વિદ્યાનો જે પ્રચાર થતાર હતો, તે પણ થવા ન પામ્યો.

તેમણે જે જે શારીરિક ત્યાગ્યાદિ બનાવ્યાં હતાં, તેનો પ્રચાર શંકરાચાર્યના શિષ્ય કરવા લાગ્યા. અર્થાત્ જે જૈનીઓના ખંડનને માટે બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા અને જીવ બ્રહ્મની એકતા કથન કરી હતી તેનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં શૃંગેરી, પૂર્વમાં ભૂગોવર્ધન, ઉત્તરમાં જોસી અને દ્વારિકામાં શારદા મઠ બાંધીને શંકરાચાર્યના શિષ્ય મહાન્ત બની અને શ્રીમાન થઈને આનન્દ કરવા લાગ્યા, કેમકે શંકરાચાર્યની પશ્ચાત્ તેમના શિષ્યોની મોટી પ્રતિષ્ઠા થવા લાગી.

હવે એમાં વિચારવું જોઈએ કે જે જીવ બ્રહ્મની એકતા અને જગત્મિથ્યા એવો શંકરાચાર્યનો નિજ મત હતો તે સારો મત નથી, અને જો જૈનીઓના ખંડન માટે એ મતનો સ્વીકાર કર્યો હોય તો કાંઈક સારું છે. નવીન વેદાન્તીઓનો મત એવો છે કે :-

પ્રશ્ન - જગત્ સ્વપ્નવત્, રજજીમાં સર્પ, સીપમાં ચાંદી, મૃગતૃષ્ણિકામાં જલ, ગન્ધર્વ નગર, ઈન્દ્રજાલવત્ આ સંસાર જૂઠો છે; એક બ્રહ્મ જ સત્ય છે.

સિદ્ધાન્તી - જૂઠા તમે કોને કહો છો ?

નવીન વેદાન્તી - જે વસ્તુ ન હોય અને પ્રતીત થાય તેને.

સિદ્ધાન્તી - જે વસ્તુ જ નથી તેની પ્રતીતિ કેમ થઈ શકે ?

નવીન વેદાન્તી - અધ્યારોપથી.

સિદ્ધાન્તી - અધ્યારોપ કોને કહો છો ?

નવીન વેદાન્તી - "વસ્તુન્યવસ્ત્વારોપણમધ્યાસઃ ।" "અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં નિષ્પ્રપક્કં પ્રપચ્ચયતે ॥" પદાર્થ કંઈ બીજો હોય અને તેમાં અન્ય વસ્તુનું આરોપણ કરવું તે "અધ્યાસ, અધ્યારોપ" અને એનું નિરાકરણ કરવું 'અપવાદ' કહેવાય છે. એ બેથી પ્રપંચ રહિત બ્રહ્મમાં પ્રપંચરૂપ જગત્ વિસ્તાર કરે છે.

સિદ્ધાન્તી - તમે રજજીને વસ્તુ અને સર્પને અવસ્તુ માનીને, આ બ્રમજાલમાં પડ્યા છો. શું સર્પ વસ્તુ નથી ? જો કહો કે રજજીમાં નથી, તો દેશાન્તરમાં છે અને તેનો સંસ્કારમાત્ર હૃદયમાં છે, તો પછી એ સર્પ પણ અવસ્તુ ન થયો. તેમજ સ્થાણુમાં પુરુષ, સીપમાં ચાંદી આદિની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. અને સ્વપ્નમાં પણ જેનું ભાન થાય છે, તે દેશાન્તરમાં છે, અને તેનો સંસ્કાર આત્મામાં પણ છે. એટલા માટે એ સ્વપ્ન પણ વસ્તુમાં અવસ્તુનું આરોપણ જેવું નથી.

નવીન - જે કદી નહીં જોયું નહીં સાંભળ્યું, જેમકે પોતાનું શિર કપાયું છે અને પોતે રડે છે, જલની ધારા ઉપર ચાલી જાય છે, જે કદી થયું નથી ને તે જોવામાં આવે છે. તે સત્ય કેમ કરી થઈ શકે ?

સિદ્ધાન્તી - એ દૃષ્ટાન્ત પણ તમારા પક્ષને સિદ્ધ કરતું નથી. કેમકે જોયા કે સાંભળ્યા વિના સંસ્કાર થતો નથી, સંસ્કાર વિના સ્મૃતિ અને સ્મૃતિ વિના સાક્ષાત્ અનુભવ નથી થતો. જ્યારે કોઈથી સાંભળ્યું અથવા જોયું કે અમુકનું શિર કપાયું અને તેના ભાઈ કે બાપ આદિને લગાઈમાં પ્રત્યક્ષ રડતા જોયા, ફૂવારાનું જલ ઉપર ચઢતું જોયું કે સાંભળ્યું, તેનો સંસ્કાર તેના આત્મામાં થાય છે. જ્યારે તે જાગ્રતના પદાર્થથી અલગ થઈને જુએ છે, ત્યારે પોતાના આત્મામાં તે જ પદાર્થોને કે જેને જોયા કે સાંભળ્યા હતા, તેને જુએ છે. જ્યારે પોતામાં જ જુએ છે ત્યારે જાણે કે પોતાનું શિર કપાયું, પોતે રડતાં અને જલધારાને ઉપર જતી જુએ છે. એ પણ વસ્તુમાં અવસ્તુનાં આરોપણ જેવું નથી, કિન્તુ જેમ નકશો ચિત્રરનાર પૂર્વ દૃષ્ટ, શ્રુત કે કરેલાને આકૃતિને ઉતારી બરાબર લખી દે છે, તેમ એ છે. હા, એટલું તો છે કે ક્યારેક સ્વપ્નમાં સ્મરણયુક્ત પ્રતીતિ થાય છે જેમકે પોતાના અધ્યાપકને જુએ છે. અને ક્યારેક ઘણા કાળે જોવા અને સાંભળવામાં અતીત જ્ઞાનને સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે સ્મરણ નથી રહેતું કે જે મેં તે સમયે જોયું સાંભળ્યું કે કર્યું હતું તેને જ જોઉં છું, સાંભળું છું કે કરું છું. જેમ જાગ્રતમાં સ્મરણ કરે છે, તેમ સ્વપ્નમાં નથી થતું ; જુઓ ! તેથી તમારો અધ્યાસ અને અધ્યારોપનું લક્ષણ ખોટું છે. અને જે વેદાન્તી લોકો વિવર્તવાદ અર્થાત્ રજજીમાં સર્પાદિનું ભાન થવાનું દૃષ્ટાન્ત બ્રહ્મમાં જગતનું ભાન થવામાં આપે છે, તે ઠીક નથી.

નવીન - અધિકાન વિના અધ્યાસ પ્રતીત થતો નથી. તેમ રજજી ન હોય તો સર્પનું ભાન પણ થઈ શકતું નથી. જેમ રજજીમાં સર્પ ત્રણ કાલમાં નથી. પરંતુ અંધકાર અને કાંઈક પ્રકાશના મેળમાં અકસ્માત રજજીને જોવાથી સર્પનો ભ્રમ થઈને ભયથી કાંપે છે. જ્યારે તેને દીપાદિથી જુએ છે, તે જ સમયે ભ્રમ અને

ભય નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેમ બ્રહ્મમાં જે જગતની મિથ્યા પ્રતીતિ થઈ છે, તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર થવાથી તે જગતની મિથ્યા પ્રતીતિની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ થઈ જાય છે, જેમકે સર્પની નિવૃત્તિ અને રજજીની પ્રતીતિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી - બ્રહ્મમાં જગતનું ભાન કોને થયું ?

નવીન - જીવને.

સિદ્ધાન્તી - જીવ ક્યાંથી થયો ?

નવીન - અજ્ઞાનથી.

સિદ્ધાન્તી - અજ્ઞાન ક્યાંથી થયું અને ક્યાં રહે છે ?

નવીન - અજ્ઞાન અનાદિ અને બ્રહ્મમાં રહે છે.

સિદ્ધાન્તી - બ્રહ્મમાં બ્રહ્મનું અજ્ઞાન થયું કે કોઈ અન્યનું ? અને વાંચી તે અજ્ઞાન કોને થયું ?

નવીન - ચિદાભાસને.

સિદ્ધાન્તી - ચિદાભાસનું સ્વરૂપ શું છે ?

નવીન - બ્રહ્મ. બ્રહ્મને બ્રહ્મનું અજ્ઞાન અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપને પોતે જ ભૂલી જાય છે.

સિદ્ધાન્તી - તેના ભૂલવામાં નિમિત્ત શું છે ?

નવીન - અવિદ્યા.

સિદ્ધાન્તી - અવિદ્યા સર્વવ્યાપી, સર્વજનો ગુણ છે કે અલ્પજનો ?

નવીન - અલ્પજનો.

સિદ્ધાન્તી - તો તમારા મતમાં એક અનન્ત, સર્વજ, ચેતન સિવાય બીજો કોઈ ચેતન છે કે નહીં ? અને અલ્પજ ક્યાંથી આવ્યો ? હા, જો અલ્પજ ચેતન બ્રહ્મથી ભિન્ન માનો તો ઠીક છે. જ્યારે એક ઠેકાણે બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન થાય, તો સર્વજ અજ્ઞાન પ્રસરી જાય. જેમ શરીરમાં ફોલ્લાની પીઘ સર્વ શરીરના અવયવોને નકામા કરી દે છે, એ જ પ્રકારે બ્રહ્મ પણ એક દેશમાં અજ્ઞાની અને કલેશયુક્ત થાય, તો સર્વ બ્રહ્મ પણ અજ્ઞાની અને પીઘના અનુભવથી યુક્ત થઈ જાય.

નવીન - એ સર્વ ઉપાધિનો ધર્મ છે. બ્રહ્મના નહીં.

સિદ્ધાન્તી - ઉપાધિ જડ છે કે ચેતન ? અને સત્ય છે કે અસત્ય ?

નવીન - અનિર્વચનીય છે અર્થાત્ જેને જડ કે ચેતન, સત્ય કે અસત્ય કહી શકતા નથી.

સિદ્ધાન્તી - એ તમારું કથન "વદતો વ્યાઘાતઃ" જેવું છે, કેમકે કહો છો કે અવિદ્યા છે, જેને જડ, ચેતન, સત્, અસત્ કહી શકતા નથી. આ એવી વાત છે કે જેમ સોનામાં પીતળ મળ્યું હોય, તેને સરકની પાસે પરીક્ષા કરાવે કે આ સોનું છે કે પિત્તળ ? ત્યારે એમ જ કહેશે કે એને એમે સોનું કે પીતળ કહી શકતા નથી. કિન્તુ એમાં બન્ને ધાતુ મળી છે.

નવીન - જુઓ ! જેમ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, મેઘાકાશ અને મહદાકાશોપાધિ અર્થાત્ ઘડો, ઘર અને મેઘ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવમાં મહદાકાશ જ છે, તેમ માયા, અવિદ્યા, સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ અને અન્તાઃકરણોની ઉપાધિઓથી બ્રહ્મ અજ્ઞાનીઓને પૃથક્ પૃથક્ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે, વાસ્તવમાં એક જ છે. જુઓ ! અગ્નિમ પ્રમાણમાં શું કહ્યું છે :-

અગ્નિર્વથેકો ભુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂત ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिष्ठा ॥ - कठ० (वा० ५ મં ૦૧)

જેમ અગ્નિ લાંબા, પહોળા, ગોળ, નાના, મોટા, સર્વ આકૃતિવાળા પદાર્થોમાં વ્યાપક થઈને તેના જેવો દેખાય છે, છતાં તેનાથી પૃથક્ છે, તેમ સર્વવ્યાપક પરમાત્મા અન્તાઃકરણોમાં વ્યાપક થઈને અન્તાઃકરણકાર થઈ રહ્યો છે. પરન્તુ તેનાથી અલગ છે.

સિદ્ધાન્તી - એ પણ તમારું કહેવું વ્યર્થ છે. જેમકે ઘટ, મઠ, મેઘ અને આકાશને ભિન્ન માનો છો,

તેમ કારણકાર્યરૂપ જગત્ અને જીવને બ્રહ્મથી અને બ્રહ્મને એમનાથી ભિન્ન માની લો.

નવીન - જેમ અગ્નિ સર્વમાં પ્રવિષ્ટ થઈને દેખાવામાં તેના જેવા આકારવાળો દેખાય છે, એ જ પ્રકારે પરમાત્મા જડ અને જીવમાં વ્યાપક થઈને આકારવાળો, અજ્ઞાનીઓને આકારયુક્ત દેખાય છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જડ નથી અને જીવ પણ નથી. જેમ હજાર કુંડા જળનાં મૂક્યાં હોય, તેમાં સૂર્યનાં હજાર પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ સૂર્ય એક જ છે. કુંડા નષ્ટ થવાથી તથા જલના વહેવા અને ફેલાવાથી સૂર્ય નષ્ટ થતો નથી, વહેતો નથી કે ફેલાતો નથી. એ પ્રકારે અન્તઃકરણોમાં બ્રહ્મનો આભાસ, જેને ચિદાભાસ કહે છે, તે પડ્યો છે. જ્યાં સુધી અન્તઃકરણ છે, ત્યાં સુધી જીવ છે. જ્યારે અન્તઃકરણ જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એ ચિદાભાસને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો અજ્ઞાનકર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી, પાપી, પુણ્યાત્મા, જન્મ અને મરણ, પોતાનામાં આરોપિત કરે છે. ત્યાં સુધી સંસારનાં બન્ધનોથી છૂટતો નથી.

સિદ્ધાન્તી - તમારું એ દષ્ટાન્ત વ્યર્થ છે. કેમકે સૂર્ય આકારવાળો છે અને જળ કુંડા પણ સાકાર છે. સૂર્ય, જળકુંડાથી ભિન્ન અને જળકુંડા સૂર્યથી ભિન્ન છે, ત્યારે જ તો પ્રતિબિમ્બ પડે છે. જો નિરાકાર હોત તો તેનું પ્રતિબિમ્બ કદી ન પડત. તથા જેમ પરમેશ્વર નિરાકાર સર્વત્ર આકાશવત્ વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ થકી કોઈ પદાર્થ કે પદાર્થો થકી બ્રહ્મ પૃથક્ થઈ શકતો નથી. અને વ્યાપ્ય-વ્યાપક સમ્બન્ધથી એક પણ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ અન્વય-વ્યતિરેકભાવે કરીને જોવાથી વ્યાપ્ય-વ્યાપક મળેલા છતાં સદા પૃથક્ રહે છે. જો એક હોય તો પોતાની અંદર વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સમ્બન્ધ કદી ધટી શકે નહીં. એ બૃહદારણ્યકના અન્તર્યામી બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. વળી બ્રહ્મનો આભાસ પણ પડી શકતો નથી કેમકે વિના આકાર આભાસનું થવું અસમ્ભવ છે. જો અન્તઃકરણોપાધિથી બ્રહ્મને જીવ માનો છો. એ તમારી વાત બાળક સમાન છે. કેમકે અન્તઃકરણ ચલાયમાન અંડખંડ અને બ્રહ્મ અચલ અને અખંડ છે. જો તમે બ્રહ્મ અને જીવને પૃથક્ પૃથક્ ન માનો, તો આનો આપ ઉત્તર આપો કે જ્યાં જ્યાં અન્તઃકરણ ચાલ્યું જશે, ત્યાં ત્યાંના બ્રહ્મને અજ્ઞાની અને જે-જે દેશને તે છોડશે ત્યાં ત્યાંના બ્રહ્મને જ્ઞાની કરી દેશે વા નહીં? જેમ છત્રી પ્રકાશની અંદર જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રકાશને આવરણયુક્ત અને જ્યાંથી તે હઠે છે, ત્યાં ત્યાંના પ્રકાશને આવરણયુક્ત અને જ્યાંથી તે હઠે છે ત્યાં ત્યાંના પ્રકાશને આવરણરહિત કરી દે છે. તેમ અન્તઃકરણ બ્રહ્મને કાઝ શાઝમાં જ્ઞાની-અજ્ઞાની; તથા બદ્ધ અને મુક્ત કરતો જશે. અખંડ બ્રહ્મના એક દેશમાં આવરણનો પ્રભાવ સર્વ દેશમાં થવાથી સર્વત્ર બ્રહ્મ અજ્ઞાની થઈ જશે કેમકે તે ચેતન ■. વળી મથુરામાં જે અન્તઃકરણસ્થ બ્રહ્મે જે વસ્તુ જોઈ તેનું સ્મરણ તેજ અન્તઃકરણસ્થ કરીને કાશીમાં થઈ શકતું નથી. કેમકે :- "અન્યદૃષ્ટમન્યો ન સ્મરતીતિ ન્યાયાત્" । બીજાએ જોયાનું સ્મરણ બીજાને થતું નથી. જે ચિદાભાસે મથુરામાં જોયું. તે ચિદાભાસ કાશીમાં નથી, કિન્તુ જે મથુરાસ્થ અન્તઃકરણનો પ્રકાશક છે, તે કાશીસ્થ બ્રહ્મ હોતો નથી. જો બ્રહ્મ જ જીવ છે, પૃથક્ નથી તો જીવ સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ. જો બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પૃથક્ છે, તો પ્રત્યભિજ્ઞા અર્થાત્ પૂર્વ દષ્ટ, શ્રુતનું જ્ઞાન કોઈને થઈ શકશે નહીં. જો કહો કે બ્રહ્મ એક છે, એથી સ્મરણ થાય છે, તો એક સ્થળે અજ્ઞાન વા દુઃખ હોવાથી સર્વ બ્રહ્મને અજ્ઞાન વા દુઃખ થવું જોઈએ. અને એવાં એવાં દષ્ટાન્તોથી નિત્ય, શુદ્ધ, પુરુષ, મુક્તસ્વભાવ બ્રહ્મને તમે અશુદ્ધ, અજ્ઞાની અને બદ્ધ આધિ દોષયુક્ત કરી દીધો છે, અને તે અખંડને ખણ્ણિત કરી દીધો છે !

નવીન નિરાકારનો પણ આભાસ હોય છે, જેમકે દર્પણ કે જલ વગેરેમાં આકાશનો આભાસ પડે છે. તે નીલો કોઈ અન્ય પ્રકારે ગમ્ભીર ઊંડો દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મનો પણ સર્વ અન્તઃકરણોમાં આભાસ પડે છે.

સિદ્ધાન્તી - જ્યારે આકાશમાં રૂપ જ નથી તો તેને આંખથી કોઈ પણ જોઈ શકતું નથી. જે પદાર્થ દેખાતો જ નથી, તે દર્પણ અને જલાદિમાં કેવી રીતે દેખાશે ? ઘેરો કે ઝાંખો દેખાય છે તે સાકાર પદાર્થ દેખાય છે, નિરાકાર નહીં.

નવીન - તો પછી જે આ ઉપર નીલો જેવો દેખાય છે તેનું જ દર્પણ અથવા જળમાં ભાન થાય છે; તે શો પદાર્થ છે ?

સિદ્ધાન્તી - એ પૃથ્વીથી ઉડીને ગયેલાં જલ, પૃથ્વી અને અગ્નિના ત્રસરેણું છે. જ્યાંથી વર્ષા થાય છે, ત્યાં જલ ન હોય તો વૃષ્ટિ ક્યાંથી થાય ? એ ઉપરથી જે દૂર દૂર તમ્બુના સરખું દેખાય છે તે જલનું ચક્ર છે. જેમ ધૂમસ દૂરથી ઘનાકાર દેખાય છે અને નિકટથી ઝાંખો અને તમ્બુ સરખો પણ દેખાય છે, તેમ આકાશમાં જલ દેખાય છે.

નવીન - શું અમારાં રજજુ, સર્પ અને સ્વપ્નાદિનાં દષ્ટાન્ત મિથ્યા છે ?

સિદ્ધાન્તી - નહીં, પણ તમારી સમજ મિથ્યા છે તે અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ. ભલા એ તો કહો કે પ્રથમ અજ્ઞાન કોને થાય છે ?

નવીન - બ્રહ્મને.

સિદ્ધાન્તી - બ્રહ્મ અલ્પજ છે વા સર્વજ ?

નવીન - સર્વજ નથી કે અલ્પજ પણ નથી. કેમકે સર્વજતા અને અલ્પજતા ઉપાધિસહિતમાં હોય છે.

સિદ્ધાન્તી - ઉપાધિ સહિત કોણ છે ?

નવીન - બ્રહ્મ.

સિદ્ધાન્તી - તો બ્રહ્મ જ સર્વજ અને અલ્પજ થયો, ત્યારે તમે સર્વજ અને અલ્પજનો નિષેધ કેમ કર્યો હતો ? જો કહો કે ઉપાધિ કલ્પિત અર્થાત્ મિથ્યા છે, તો કલ્પક અર્થાત્ કલ્પના કરનાર કોણ છે ?

નવીન - જીવ બ્રહ્મ છે વા અન્ય ?

સિદ્ધાન્તી - અન્ય છે; કેમકે જો જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તો જેણે મિથ્યા કલ્પના કરી, તે બ્રહ્મ જ થઈ શકતો નથી. જેની કલ્પના મિથ્યા છે, તે સાચો ક્યારે હોઈ શકે છે ?

નવીન - અમે સત્ય અને અસત્યને જૂઠું માનીએ છીએ અને વાણીશી બોલવું પણ મિથ્યા છે.

સિદ્ધાન્તી - જ્યારે તમે જૂઠું કહેનાર અને માનનાર છો, ત્યારે તમે જૂઠા કેમ નહીં ?

નવીન - જૂઠું અને સાચું અમારામાં જ કલ્પિત છે અને અમે બેઉના સાક્ષી અધિષ્ઠાન છીએ.

સિદ્ધાન્તી - જ્યારે તમે સત્ય અને જૂઠાના આધાર થયા, ત્યારે સાહુકાર અને ચોરના જેવા તમે જ થયા. એથી તમે પ્રામાણિક પણ રહ્યા નથી, કેમકે પ્રામાણિક તો તે હોય કે જે સર્વદા સત્ય માને, સત્ય બોલે, સત્ય કરે; જૂઠું ન માને, જૂઠું ન બોલે અને જૂઠું કદાચિત્ ન કરે. જ્યારે તમે તમારી પોતાની વાતને પોતે જ જૂઠી કરો છો, તો તમે ખુદપોતે મિથ્યાવાદી છો.

નવીન - અનાદિ માયા, કે જે બ્રહ્મનો આશ્રય અને બ્રહ્મનું જ આવરણ કરે છે, તેને માનો છે કે નહીં ?

સિદ્ધાન્તી - નથી માનતા. કેમકે તમે માયાનો અર્થ એવો કરો છો કે જે વસ્તુ ન હોય અને ભાસે છે, તો એ વાત તો તે જ માનશે કે જેની હૃદયની આંખ ફૂટી ગઈ હોય. કારણ કે જે વસ્તુ જ નથી, તેનું ભાસમાન હોવું સર્વદા અસમ્ભવ છે. જેમ વન્યના પુત્રનું પ્રતિબિંબ કદી થઈ શકતું નથી. અને આ સમ્યક્તા; સોમ્યેમા; પ્રજાઃ : ઈત્યાદિ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદોનાં વચનોથી વિરુદ્ધ કહો છો ?

નવીન - શું તમે વસિષ્ઠ, શંકરાચાર્યાદિ અને નિશ્ચલદાસ પર્યન્ત જે તમારાથી વધારે પણિત થયા છે, તેમણે લખ્યું છે, તેનું ખંડન કરો છો ? અમને તો વસિષ્ઠ, શંકરાચાર્ય અને નિશ્ચલદાસ આદિ અધિક (વિદ્વાન) જણાય છે.

સિદ્ધાન્તી - તમે વિદ્વાન છો કે અવિદ્વાન ?

નવીન - અમે પણ કાંઈક વિદ્વાન છીએ.

સિદ્ધાન્તી - ઠીક, ત્યારે હવે વસિષ્ઠ, શંકરાચાર્ય અને નિશ્ચલદાસના પક્ષનું અમારી સાથે સ્થાપન કરો, અમે તેનું ખંડન કરીએ છીએ. જેનો પક્ષ સિદ્ધ થાય તે જ મોટો છે. જો તેમની અને તમારી વાત અખંડનીય હોત તો તમે તેમની યુક્તિઓ લઈને અમારી વાતનું ખંડન કેમ કરી શકતા નથી ? ખંડન કરો ત્યારે તમારી અને તેમની વાત માનનીય થાય.

અનુમાન છે કે શંકરાચાર્ય આદિએ તો જૈનીઓના મતનું ખંડન કરવા માટે જ આ મતનો સ્વીકાર કર્યો હોય, કેમકે દેશ, કાળને અનુકૂલ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરવા માટે ઘણા ખરા સ્વાર્થી વિદ્વાન પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ પણ કરી લે છે. તથા જો એ વાતોને અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મની એકતા, જગત્, મિથ્યા, આદિ વ્યવહાર સાચા માનતા ન હતા, તો તેમની વાત સાચી હોઈ શકે નહીં. હવે નિશ્ચલદાસનું પાણિત્ય જુઓ. આ છે :- **જીવો દ્રાણાઽભિન્નઽસ્તેતન્વાત્** । એમણે વૃત્તિપ્રત્યાકરમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાને અર્થે અનુમાન લખ્યું છે કે **“એતન્ હોવાથી જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે.”** આ તો બહુ અલ્પ સમજ પુરુષની વાત જેવી વાત છે, કેમકે સાધર્મ્ય માત્રથી એકબીજાની સાથે એકતા થતી નથી કેમકે તેનો વિધર્મ, ભેદક બને છે. જેમ કોઈ કહે છે કે : **“પૃથ્વી જલાઽભિન્ના ગદ્ગત્વાત્”** જડ હોવાથી પૃથ્વી જલથી અભિન્ન છે, જેમ એ વાક્ય સંગત કદી થઈ શકતું નથી, તેમ આ નિશ્ચલદાસજીનું પણ લક્ષણ વ્યર્થ છે, કેમકે જો અલ્પ, અલ્પજ્ઞતા અને પ્રાપ્તિમત્વાદિ ધર્મ જીવમાં બ્રહ્મથી, અને સર્વગત સર્વજ્ઞતા અને નિર્પ્રાપ્તિમત્વાદિ વૈધર્મ્ય બ્રહ્મમાં જીવથી વિરુદ્ધ છે, એથી બ્રહ્મ અને જીવ ભિન્ન ભિન્ન છે, જેમ ગન્ધવત્ત્વ કઠિનત્વ આદિ ભૂમિનાં ધર્મ, રસવત્ત્વ, દ્રવત્વાદિ જલના ધર્મથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે પૃથ્વી અને જલ એક નથી, તેમ જીવ અને બ્રહ્મનું વૈધર્મ્ય હોવાથી જીવ અને બ્રહ્મ એક કદી ન હતા, છે નહીં અને કદી થશે પણ નહીં.

એટલાથી જ નિશ્ચલદાસાદિને સમજી લો કે તેમનામાં કેટલું પાણિત્ય હતું, અને જેણે યોગવાસિષ્ઠ બનાવ્યો છે, તે તો કોઈ આધુનિક વેદાન્તી હતો, વાલ્મિકી, વસિષ્ઠ અને રામચન્દ્રનો બનાવેલો કે કહેલો સાંભળેલો નથી. કેમકે તે સર્વ વેદાનુયાયી હતા, તેથી વેદથી વિરુદ્ધ બનાવી શકે નહીં અને કદી તથા સાંભળી શકે પણ નહીં.

પ્રશ્ન - વ્યાસજીએ શારીરક સૂત્ર બનાવ્યું છે તેમાં પણ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા દેખાય છે. જુઓ :

સમ્યદ્દાઽઽવિર્ભાવઃ સ્થેન શબ્દાત્ ॥૧॥ દ્વાહોણ જૈમિનિરૂપન્યાસાદિધ્યઃ ॥૨॥

ચિતિ તન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌડુલોમિઃ ॥૩॥

અવમવ્યુપન્યાસાત્પૂર્વભાવાદવિરોધં બાદરાયણઃ ॥૪॥

અતઃ એવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥૫॥ -(વેદાન્તદર્શન ૩૦૪, પા૦૪ સૂ૦૧ .૫. ૬. ૭, ૧)

અર્થાત્ જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને પ્રગટ થાય છે, કે જે પૂર્વે પ્રાપ્તસ્વરૂપ હતો, કેમકે સ્વ શબ્દથી પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું બ્રહ્મ થાય છે. ૧૧- **“અયમાત્મા અપહત્તપાપ્મા”** ઈત્યાદિ ઉપન્યાસ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ પર્યન્ત હેતુઓએ કરીને બ્રહ્મસ્વરૂપથી જીવ સ્થિત થાય છે, એવાં જૈમિનિ આચાર્યનાં મત છે. ૧૨- ઔડુલોમિ આચાર્ય-તદાત્મકસ્વરૂપ નિરુપણાદિ બૃહદારણ્યકના હેતુરૂપના વચનોથી ચેતન્યમાત્ર સ્વરૂપથી જીવ મુક્તિમાં સ્થિત રહે છે. ૧૩- વ્યાસજી - આ જ પૂર્વોક્ત ઉપન્યાસાદિ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિરૂપ હેતુઓથી જીવનું બ્રહ્મસ્વરૂપ થવામાં અવિરોધ માને છે. ૧૪- યોગી ઐશ્વર્યસહિત પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને અન્ય

અધિપતિથી રહિત અર્થાત્ સ્વયં પોતે પોતાના અને સર્વના અધિપતિરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપથી મુક્તિમાં સ્થિત રહે છે. ॥૫॥

ઉત્તર - એ સુત્રોના અર્થ એ પ્રકારના નથી. કિન્તુ એના યથાર્થ અર્થ આ છે. સાંભળો જ્યાં સુધી જીવ પોતાના સ્વકીય શુદ્ધસ્વરૂપને પ્રાપ્ત અને સર્વ મલોથી રહિત થઈને પવિત્ર નથી થતો, ત્યાં સુધી યોગથી ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના અન્તર્યામી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ, આનન્દમાં સ્થિત થઈ શકતો નથી. ॥૧॥ એ જ પ્રકારે જ્યારે પાપાદિ રહિત ઐશ્વર્યયુક્ત યોગી થાય છે, ત્યારે બ્રહ્મની સાથે મુક્તિના આનન્દને ભોગવી શકે છે; એવો જૈમિનિ આચાર્યનો મત છે. ॥૨॥ જ્યારે અવિદ્યાદિ દોષોથી છૂટીને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપથી જીવ સ્થિર થાય છે, ત્યારે જ 'તદાત્મકત્વ' અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપની સાથે સમ્બન્ધને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ જ્યારે બ્રહ્મની સાથે ઐશ્વર્ય અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જીવતાં જ જીવન્મુક્ત થાય છે, ત્યારે પોતાના નિર્મલ પૂર્વ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને આનન્દિત થાય છે. એવો વ્યાસમુનિજીનો મત છે. ૪ જ્યારે યોગીનો સત્ય સંકલ્પ થાય છે, ત્યારે સ્વયં પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તિસુખને પામે છે. ત્યાં સ્વાધીન, સ્વતન્ત્ર રહે છે. જેમ સંસારમાં એક પ્રધાન; બીજો અપ્રધાન હોય છે તેમ મુક્તિમાં નથી. કિન્તુ સર્વ મુક્ત જીવ એકસરખા રહે છે. ॥૫॥ જો એમ ન હોય તો :-

નેતરોડનુપપતે: ॥૧॥

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરી ॥૩॥

અન્તસ્તદ્દર્મોપદેશાત્ ॥૫॥

ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદર્શનાત્ ॥૭॥

અન્તર્યામ્યધિદેવાદિષુ તદ્દર્મવ્યપદેશાત્ ॥૯॥

ભેદવ્યપદેશાચ્ચ ॥૨॥

અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્દોગં શાસ્તિ ॥૪॥

ભેદવ્યપદેશાચ્ચાન્ય: ॥૬॥

અનુપપત્તેસ્તુ ન શરીર: ॥૮॥

શરીરશ્ચોભયેડપિ હિ ભેદેનનમધીયતે ॥૧૦॥

-વ્યાસમુનિકૃતવેદાન્તમૂત્રાણિ ॥

બ્રહ્મથી બીજો જીવ સૃષ્ટિકર્તા નથી, કેમકે આ અલ્પજ્ઞ અલ્પ સામર્થ્યવાળા જીવમાં સૃષ્ટિકર્તૃત્વ ઘટી શકતું નથી, એથી જીવ એ બ્રહ્મ નથી. ૧૧ "રસ હોવાયં લઙ્ક્યાનન્દી ખલતિ" આ ઉપનિષદનું વચન છે. જીવ અને બ્રહ્મ ભિન્ન છે, કેમકે એ બન્નેના ભેદ પ્રતિપાદન કર્યા છે, જો એમ ન હોત તો રસ અર્થાત્ આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને જીવ આનન્દસ્વરૂપ બને છે. આ પ્રાપ્તિ-વિષય બ્રહ્મ અને પ્રાપ્ત થનાર જીવનું નિરૂપણ ઘટી શકતું નથી, એટલા માટે જીવ અને બ્રહ્મ એક નથી. ૧૨

દિવ્યો હ્યમૂર્ત: પુરુષ: સ બાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજ: ।

અપ્રાણો હ્યમના: શુષ્ઠો હ્યક્ષરત્પરત: પર: ॥ -મુળ્લકોપનિષદિ (૨.૧.૨)

દિવ્ય, શુદ્ધ, મૂર્તિમત્ત્વરહિત, સર્વમાં પૂર્ણ, બહાર તેમજ અંદર નિરન્તર વ્યાપક, અજ, જન્મ, મરણ શરીર ધારણાદિ રહિત, શ્વાસ-અશ્વાસ, શરીર અને મનના સમ્બન્ધથી રહિત, પ્રકાશસ્વરૂપ ઇત્યાદિ પરમાત્માના વિશેષણ અને અક્ષર નાશરહિત પ્રકૃતિથી પરે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ જીવ, તેનાથી પણ પરમેશ્વર પરે અર્થાત્ બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ છે. પ્રકૃતિ અને જીવોથી બ્રહ્મનો ભેદ, પ્રતિપાદનરૂપ હેતુઓએ કરીને પ્રકૃતિ અને જીવોથી બ્રહ્મ ભિન્ન છે. ૧૩ એ જ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મમાં જીવોનો યોગ વા જીવમાં બ્રહ્મનો યોગ પ્રતિપાદન કરવાથી જીવ અને બ્રહ્મ ભિન્ન છે, કારણ કે યોગ ભિન્ન પદાર્થોનો થયા કરે છે ૧૪ એ બ્રહ્મના અન્તર્યામી આદિ ધર્મ કથન કર્યા છે. અને જીવની અંદર વ્યાપક હોવાથી વ્યાપ્ય જીવ વ્યાપક બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. કેમકે વ્યાપ્ય-વ્યાપક સમ્બન્ધ પણ ભેદમાં સંઘટિત થાય છે. ૧૫ જેમ પરમાત્મા જીવથી ભિન્નસ્વરૂપ છે, તેમ ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ, પૃથ્વી આદિ ભૂત, દિશા, વાયુ, સૂર્યાદિ દિવ્યગુણોના યોગથી અને દેવતાવાચ્ય વિદ્વાનોથી પણ

પરમાત્મા ભિન્ન છે. ૧૬૥ “ગુહા પ્રવિષ્ઠે સુકૃતસ્ય લોકે” ઇત્યાદિ ઉપનિષદોનાં વચનોથી જીવ અને પરમાત્મા ભિન્ન છે. તેમ ઉપનિષદોમાં ઘણાં સ્થળે જણાવ્યું છે. ૧૭૧ “શરીર ભવઃ જ્ઞાતૈર” શરીરધારી જીવ બ્રહ્મ નથી, કેમકે બ્રહ્મના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ જીવમાં ઘટતા નથી. ૧૮૮ (અધિદેવ) સર્વ દિવ્ય મન વગેરે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો (અધિભૂત) પૃથ્વી આદિ ભૂતો, (અધ્યાત્મ) સર્વ જીવોમાં પરમાત્મા અન્તર્યામીરૂપે સ્થિત છે, કેમકે તે જ પરમાત્માના વ્યાપકત્વાદિ ધર્મ સર્વત્ર ઉપનિષદોમાં વ્યાખ્યાત છે. ૧૯૮ શરીરધારી જીવ બ્રહ્મ નથી, કેમકે બ્રહ્મથી જીવનો ભેદ સ્વરૂપથી સિદ્ધ છે. ૧૯૦।

ઇત્યાદિ શારીરક સૂત્રોથી પણ સ્વરૂપથી જ બ્રહ્મ અને જીવનો ભેદ સિદ્ધ છે. તેમ વેદાન્તીઓના ‘ઉપક્રમ’ અને ‘ઉપસંહાર’ પણ ઘટી શકતા નથી. કેમકે ‘ઉપક્રમ’ અર્થાત્ આરંભ બ્રહ્મથી અને ‘ઉપસંહાર’ અર્થાત્ પ્રલય પણ બ્રહ્મમાં જ કરે છે. જ્યારે અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી માનતા તો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પણ બ્રહ્મના ધર્મ થઈ જાય છે. અને ઉત્પત્તિ વિનાશરહિત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોમાં કર્યું છે. તે નવીન વેદાન્તીઓ પર કોપ કરશે, કેમકે નિર્વિકાર, અપરિણામિ, શુદ્ધ, સનાતન, નિર્ભાન્તત્વાદિ વિશેષણયુક્ત બ્રહ્મમાં વિકાર, ઉત્પત્તિ અને અજ્ઞાનાદિનો સમ્ભવ કોઈ પ્રકારે થઈ શકતો નથી. તથા ઉપસંહાર (પ્રલય) થયા પછી પણ બ્રહ્મ, કરજ્ઞાત્મક જડ અને જીવ અસંખ્ય બન્યા રહે છે. એટલા માટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની આ વેદાન્તીઓની કલ્પના પણ જૂઠી છે. એવી બીજી ધણી જ અશુદ્ધ વાતો છે, કે જે શાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે.

એ પછી કેટલાક જૈનીઓ અને કેટલાક શંકરાચાર્યના અનુયાયી લોકોના ઉપદેશનો સંસ્કાર આર્યાવર્ત્તમાં પ્રસર્યો હતો, અને પરસ્પરમાં ખંડન મંડન પણ ચાલતું હતું. શંકરાચાર્યના ત્રાસો વર્ષો પશ્ચાત્ ઉજ્જૈન નગરીમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા કાંઈક પ્રતાપી થયો. જેણે સર્વ રાજાઓની વચ્ચે પ્રવૃત્ત થયેલી લડાઈઓને મટાડી શાન્તિ સ્થાપન કરી. તત્પશ્ચાત્ ભર્તૃહરિ રાજા કાવ્યાદિ શાસ્ત્ર અને અન્યમાં પણ કાંઈ કાંઈ વિદ્વાન્ થયા. તેમ વૈરાગ્યવાન્ થઈ રાજ્યને છોડી દીધું. વિક્રમાદિત્યના પાંચસો વર્ષ પછી રાજા ભોજ થયો, તેમણે થોડુંક વ્યાકરણ અને કાવ્યાલક્ષણાદિનો એટલો પ્રચાર કર્યો કે જેના રાજ્યમાં કાલિદાસ બકરી ચરાવનાર પણ રઘુવંશ કાવ્યનો કર્તા થયો. રાજા ભોજની પાસે જે કોઈ ઉત્તમ શ્લોક બનાવી લઈ જતો હતો તેને બહુ ધન આપતો હતો, અને તેની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. તેની પછીના રાજાઓ અને શ્રીમાનોએ ભણવું જ છોડી દીધું.

જોકે શંકરાચાર્યની પૂર્વે અને વામભાગીઓ પછી શૈવ વગેરે સમ્પ્રદાયસ્થ મતવાદી પણ થયા હતા, પરન્તુ તેમનું બહુ બળ થયું ન હતું. મહારાજા વિક્રમાદિત્યથી લઈને શૈવોનું બળ વધતું આવ્યું. શૈવોમાં પાશુપતાદિ ધણી જ શાખાઓ થઈ હતી, જેમ વામભાગીઓમાં દશ મહાવિદ્યાદિની શાખા છે. લોકોએ શંકરાચાર્યને શિવનો અવતાર ઠરાવ્યો. તેમના અનુયાયી સંન્યાસી પણ શૈવ મતમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા અને વામભાગીઓને પણ મળતા રહ્યા. વામભાગી, દેવી કે જે શિવજીની પત્ની છે, તેના ઉપાસક થયા અને શૈવો મહાદેવના ઉપાસક થયા. એ બન્ને રુદ્રાક્ષ અને ભસ્મ આજ સુધી ધારણ કરે છે. પરન્તુ જેટલા વામભાગી વેદવિરોધી છે, તેટલા શૈવ નથી.

ધિક્ ધિક્ કપાલં ભસ્મરુદ્રાક્ષવિહીનમ્ ॥૧॥ રુદ્રાક્ષાન્ કળ્થદેશે દશનપરિમિતાન્મસ્તકે વિશતી દ્વે, ષદ્ ષદ્ કર્ણપ્રદેશે કર્ણયુગલગતાન્ દ્વાદશાન્દ્વાદશૈવ । વાહ્નેરિન્દોઃ કલ્પાભિઃ પૃથગિતિ ગદિતમેકમેષં શિશ્વાયામ્, વક્ષસ્યજ્ઞાધિકં યઃ કલયતિ શતકં સ સ્વયં નીલકળ્થઃ ॥૨॥

ઇત્યાદિ બહુ પ્રકારનાં શ્લોકો એ લોકોએ બનાવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે જેના કપાળમાં ભસ્મ અને

કણ્ઠમાં રુદ્રાક્ષ નથી તેને પિક્કાર છે. "ત્તં ત્યજેદન્યજં યથા" તેનો ચાણકાલની જેમ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૧૥ જે કણ્ઠમાં ૩૨, શિરમાં ૪૦, કાનમાં ૭-૭, હાથમાં ૧૨ બાર બાર, ભૂજાઓમાં ૧૬ સોળ સોળ, ૧ શિખામાં અને હૃદયમાં ૧૦૮ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે છે, તે સાક્ષાત્ મહાદેવની સદૃશ છે. ૧૨૧ એમ જ શક્તિ પણ માને છે.

પશ્ચાત્ એ વામમાર્ગી અને શૈવોએ સમ્મતિ કરીને ભગ-લિંગનું સ્થાપન કર્યું, જેને જલાધારી અને લિંગ કહે છે. અને તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. તે નિર્લજ્જોને જરા પણ લજ્જા ન આવી ! કે આ પામરપણાનું કામ અમે કેમ કરીએ છીએ. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે "સ્વાર્થી દોષં ન પश्यति" । સ્વાર્થી લોક પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં દુષ્ટ કામોને પણ ઢોંઢ માની દોષને જોતા નથી. એ જ પાપાણ્ડિ મુર્તિ અને ભગ-લિંગની પૂજામાં સર્વ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ આદિની સિદ્ધિઓ માનવા લાગ્યા. જ્યારે રાજા ભોજની પશ્ચાત્ જેની લોક પોતાના મંદિરોમાં મુર્તિસ્થાપન કરવા અને દર્શન, સ્પર્શન માટે આવવા જવા લાગ્યા ત્યારે તો એ પોપના ચેલા પણ જૈનમંદિરમાં જવા આવવા લાગ્યા, તથા પેલી તરફ પશ્ચિમમાં કેટલાક બીજાઓના મત અને યવન લોક પણ આર્યાવર્તમાં આવવા જવા લાગ્યા. ત્યારે પોપોએ આ શ્લોક બનાવ્યો :-

न वदेद्यावनीम् भाषाम् प्राणीः कण्ठगतैर्गपि । हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् ॥૧૧॥

ચાહે કેટલુંય દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાણ કણ્ઠગત અર્થાત્ મૃત્યુનો સમય પણ કેમ ન આવ્યો હોય તો પણ યાવની અર્થાત્ શ્લેષ્મભાષા મુખથી ન બોલવી અને ઉન્મત્ત હાથી મારવાને કેમ ન દોડ્યો આવતો હોય અને જૈન મંદિરમાં જવાથી પ્રાણ બચતો હોય, તો પણ જૈન મંદિરમાં પ્રવેશ ન કરવો; કિન્તુ જૈનમંદિરમાં પ્રવેશ કરી બચવાથી હાથીની સામે જઈને મરી જવું એ સારું છે. આવો આવો ઉપદેશ પોતાના ચેલાઓને કરવા લાગ્યા. જ્યારે કોઈ તેમને પ્રમાણ પૂછતું, કે તમારા મતમાં કોઈ માનનીય ગ્રન્થનું પણ પ્રમાણ છે ? ત્યારે કહેતા હતા કે હા છે. ત્યારે જો કોઈ તેમને પૂછતું કે બતાવો ? ત્યારે માર્કણ્ડેય પુરાણાદિનાં વચન ભણતા અને સંભળાવતાં હતા. જેવું કે દુર્ગાપાઠમાં દેવીનું વર્ણન લખ્યું છે.

રાજા ભોજના રાજ્યમાં વ્યાસજીના નામથી માર્કણ્ડેય અને શિવપુરાણ કોઈએ બનાવી ઉભા કર્યા હતાં. તેના સમાચાર રાજા ભોજને વિદિત થવાથી તેણે તે પશ્ચિતોને હસ્તછેદનાદિ દમક દીધો અને તેમને કહ્યું કે જો કોઈ કાવ્યાદિ ગ્રન્થ બનાવે તો પોતાના નામથી બનાવે, ઋષિમુનિઓના નામથી નહીં. એ વાત રાજા ભોજના બનાવેલા "સંજીવની" નામક ઇતિહાસમાં લખી છે. જે ગ્વાલિયરના રાજ્ય "ભિજ્ડ" નામે નગરના તિવાડી બ્રાહ્મણોના ઘરમાં છે. જેને લખુનાના રાવસાહેબ અને તેમના ગુમાસ્તા રામદયાલ ચોબેજીએ પોતાની આંખોથી જોયો છે. તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વ્યાસજીએ ચાર હજાર ચારસો અને તેમના શિષ્યોએ પાંચ હજાર છસો શ્લોકયુક્ત અર્થાત્ બધા દશ હજાર શ્લોકો જેટલું ભારત બનાવ્યું હતું. તે મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં વીસ હજારનું થયું. મહારાજ ભોજ કહે છે કે મારા પિતાજીના સમયમાં પચીસ અને હાલ મારી અડધી ઉંમરમાં ત્રીસ હજાર શ્લોકયુક્ત મહાભારતનું પુસ્તક મળે છે. જો એમ જ સધારો થતો ચાલ્યો તો મહાભારતનું પુસ્તક એક ઝીંટનો બોજો થઈ જશે, અને ઋષિમુનિઓનાં નામથી પુરાણાદિ ગ્રન્થ બનાવશે તો આર્યાવર્તીય લોક બમજાળમાં પડીને, વૈદિકધર્મવિહીન થઈને બ્રહ્મ થઈ જશે. એથી વિદિત થાય છે કે રાજા ભોજને થોડો થોડો વેદોનો સંસ્કાર હતો. એમના ભોજગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે :-

घट्यैकया त्रिशदशैकमश्वः सुकृत्रिमो गच्छति चातुगत्या ।

वायुं ददाति व्यजनं सुपुष्कलं विना मनुष्येण चलत्यजस्त्रम् ॥૧॥

રાજા ભોજના રાજ્યમાં અને તેની પાસે એવા એવા શિલ્પી લોકો હતા કે જેમણે ઘોડાના આકારવાળું એક યાન યન્ત્રકલાયુક્ત બનાવ્યું હતું. કે જે એક કાચી ઘડીમાં અગિયાર ગાઉ અને એક કલાકમાં સાડી સત્તાવીસ ગાઉ જતું હતું. તે ભૂમિ અને અન્તરિક્ષમાં પણ ચાલતું હતું. બીજો એક એવો પંખો બનાવ્યો હતો કે મનુષ્યના ચલાવ્યા વિના કલાયન્ત્રના બલથી નિત્ય ચાલતો હતો અને પુષ્કળ પવન આપતો હતો. જો એ બન્ને પદાર્થો આજ સુધી બન્યા રહ્યા હોત, તો યુરોપિયનો આટલા અભિમાનમાં ચડી જતે નહીં.

જ્યારે પોપજી પોતાના ચેલાઓને, જૈનીઓથી રોકવા લાગ્યા તો પણ મન્દિરોમાં જવાથી રોકી શકતા નહીં, અને જૈનીઓની કથામાં પણ લોકો જવા લાગ્યા. જૈનીઓના પોપ આ પુરાણીઓના પોપોના ચેલાઓને બહેકાવવા લાગ્યા, ત્યારે પુરાણીઓએ વિચાર્યું કે એનો ઉપાય કરવો જોઈએ, નહીં તો આપણા ચેલાઓ જૈની થઈ જશે. પશ્ચાત્ પોપોએ એ જ સમ્મતિ કરી કે જૈનીઓની માફક આપણે પણ અવતાર, મન્દિર, મૂર્તિ અને કથાના પુસ્તકો બનાવીએ ! પછી એ લોકોએ જૈનીઓના ચોવીસ તીર્થંકરોની પેઠે ચોવીસ અવતાર, મન્દિર અને મૂર્તિઓ બનાવી અને જેમ જૈનીઓના આદિ અને ઉત્તર પુરાણાદિ છે, તેવાં અઢાર પુરાણ બનાવવા લાગ્યા !

રાજા ભોજના દોઢસો વર્ષની પશ્ચાત્ વૈષ્ણવ મતનો આરમ્ભ થયો. એ મત એક શઠકોપ નામે કંજરવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનાથી થોડોક ચાલ્યો. તેના પછી મુનિવાહન ભંગીકુલોત્પન્ન અને ત્રીજા યાજ્ઞનાથાર્થ પવન કુલોત્પન્ન આચાર્ય થયા, તત્પશ્ચાત્ બ્રાહ્મણકુલજ ચોથા રામાનુજ થયા; તેમણે પોતાનો મત ફેલાવ્યો. શૈવોએ શિવપુરાણાદિ, શાક્તોએ દેવીભાગવતાદિ, વૈષ્ણવોએ વિષ્ણુપુરાણાદિ બનાવ્યાં. તેમાં પોતાનાં નામો એટલા માટે નથી મૂક્યાં કે તેઓ જાત્રતા હતા કે અમારા નામથી બનશે તો કોઈ પ્રમાણ કરશે નહીં. એટલા માટે વ્યાસાદિ ઋષિમુનિઓનાં નામ મૂકીને પુરાણો બનાવ્યાં. નામ પણ એના વાસ્તવમાં નવીન રાખવાં જોઈતાં હતાં, પરન્તુ જેમ કોઈ દરિદ્ર પોતાના બેટાનું નામ મહારાજાધિરાજ અને આધુનિક પદાર્થનું નામ સનાતન રાખી લે, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? હવે એમના આપસના જેવા ઝઘડા છે, તેવા જ પુરાણોમાં પણ વર્ણવેલા છે.

જુઓ ! દેવીભાગવતમાં “શ્રી” નામની દેવી-સી, કે જે શ્રીપુરની સ્વામિની લખી છે, તેણીએ સઘળા જગતને બનાવ્યું અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવને પણ તેણે રચ્યા. તે દેવીની ઈચ્છા થઈ, ત્યારે તેણે પોતાના હાથ ધસ્યા, તેથી હાથમાં એક ફોલ્લો પડ્યો; તેમાથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થઈ. તેને દેવીએ કહ્યું કે “તું મારી સાથે વિવાહ કર” બ્રહ્માએ કહ્યું “તું મારી માતા છે,” હું તારી સાથે વિવાહ કરી શકું નહીં. એવું સાંભળીને માતાને કોધ ચઢ્યો અને તે છોકરાને ભસ્મ કરી દીધો. અને પાછા હાથ ધસીને તે જ પ્રકારે બીજો છોકરો ઉત્પન્ન કર્યો. તેનું નામ વિષ્ણુ રાખ્યું. તેને પણ તે જ પ્રકારે કહ્યું. પણ તેણે પણ માન્યું નહીં. ત્યારે તેને પણ ભસ્મ કરી દીધો. વળી, કરી એ જ પ્રકારે ત્રીજા છોકરાને ઉત્પન્ન કર્યો. તેનું નામ મહાદેવ રાખ્યું. અને તેને કહ્યું કે “તું મારી સાથે વિવાહ કર.” મહાદેવ બોલ્યો કે, “હું તારી સાથે વિવાહ નથી કરી શકતો, તું બીજું સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરો.” દેવીએ તેમ જ કર્યું. ત્યારે મહાદેવ બોલ્યા કે, “આ બે ઠેકાણે રાખ સરખું શું પડ્યું છે?” દેવીએ કહ્યું કે, “એ બન્ને તારા ભાઈ છે, એમણે મારી આજ્ઞા ન માની તે માટે મેં તેમને ભસ્મ કરી દીધા છે.” મહાદેવે કહ્યું કે, “હું એકલો શું કરીશ ? એમને જીવતા કરી દો અને બીજી બે સ્ત્રી ઉત્પન્ન કર, ત્રણેનો વિવાહ ત્રણે સાથે થશે.” દેવીએ એમ જ કર્યું. પછી ત્રણેના ત્રણેની સાથે વિવાહ થયા ! વાહ રે વાહ ! માતા સાથે વિવાહ ન કર્યા અને બહેન સાથે કરી લીધા. શું આને ઉચિત સમજવું જોઈએ ?

પશ્ચાત્ ઇન્દ્રાદિને ઉત્પન્ન કર્યા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઇન્દ્ર એમને પાલખીના ઉઠાવનાર ભોઈ બનાવ્યા, ઇત્યાદિ લાંબા-ચોટા મન માન્યાં ગપોડાં લખ્યાં છે.

કોઈ એમને પૂછે કે એ દેવીનું શરીર અને ગ્રીપુરનો બનાવનાર તથા દેવીના માતા-પિતા કોણ હતા? જો કહો કે દેવી અનાદિ છે, તો જે સંયોગજન્ય વસ્તુ છે તે અનાદિ કદી થઈ શકતી નથી. જો માતા પુત્રના વિવાહ કરવામાં ડરે, તો ભાઈ-બહેનના વિવાહમાં એવી કઈ સારી વાત નીકળે છે? જેવી આ દેવીભાગવતમાં મહાદેવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માદિની શુદ્રતા અને દેવીની શ્રેષ્ઠતા લખી છે, એ જ પ્રકારે શિવપુરાણમાં દેવી આદિની બહુ જ શુદ્રતા લખી છે. અર્થાત્ એ સર્વ મહાદેવના દાસ અને મહાદેવ સર્વનો ઈશ્વર છે. જો રુદ્રાક્ષ અર્થાત્ એક વૃક્ષના ફલની ગોટલી અને રાખ ધારણ કરવાથી મુક્તિ માને છે તો રાખમાં લોટનારા ગધેડા આદિ પશુ અને ચણોઠી આદિના ધારણ કરનાર ભીલ કંજરાદિ મુક્તિ કેમ ન પામે? અને ભૂંડ, કૂતરાં, ગધેડાં આદિ પશુ જે રાખમાં આળોટનાર છે તેમની મુક્તિ કેમ નથી થતી?

પ્રશ્ન - કાલાગ્નિરુદ્રોપનિષદમાં ભસ્મ લગાડવાનું વિધાન લખ્યું છે. તે શું જૂઠું છે? અને “ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ” યજુર્વેદ વચન, ઇત્યાદિ, વેદમન્ત્રોથી પણ ભસ્મધારણનું વિધાન છે અને પુરાણોમાં રુદ્રની આંખનાં અશ્રુપાતથી જે વૃક્ષ થયું તેનું નામ રુદ્રાક્ષ છે. એથી એને ધારણ કરવામાં પુણ્ય લખ્યું છે. એક રુદ્રાક્ષ પણ ધારણ કરે તો સર્વ પાપોથી છુટીને સ્વર્ગે જાય, યમરાજ અને નરકનો ડર રહે નહીં.

ઉત્તર - કાલાગ્નિરુદ્રોપનિષદ કોઈ ‘રાખોડિયા’ ભાઈએ એટલે કે રાખ ધારણ કરનારે બનાવ્યું છે. કેમકે “યાસ્ય પ્રથમા રેખા સા મૂલોકઃ ।” ઇત્યાદિ વચન તેમાં અનર્થક છે. જે પ્રતિદિન છાથથી બનાવેલી રેખા છે, તે ભૂલોક વા એની વાચક કેમ થઈ શકે છે? અને જે “ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ” ઇત્યાદિ મન્ત્ર છે તે ભસ્મ કે ત્રિપુંડ ધારણના વાચક નથી, કિન્તુ “ચક્ષુર્વે જમદગ્નિઃ” -શતપથ । હે પરમેશ્વર ! મારાં નેત્રની જ્યોતિ (ત્ર્યાયુષમ્) ત્રણ ગણી અર્થાત્ ત્રણસો વર્ષ પર્યન્ત રહે અને હું પણ એવાં ધર્મનાં કામ કરું કે જેથી દષ્ટિ નાશ ન થાય.

એ કેટલી મોટી મૂર્ખતાની વાત છે કે આંખના અશ્રુપાતથી પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ! શું પરમેશ્વરના સૃષ્ટિકર્મને કોઈ અન્યથા કરી શકે છે? જેવાં જે વૃક્ષનાં બીજ પરમાત્માએ રચ્યાં છે તે બીજથી જ તે વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. એથી, જેટલા રુદ્રાક્ષ, ભસ્મ, તુલસી, કમલાક્ષ, ધાસ અને ચન્દન વગેરે કણ્ઠમાં ધારણ કરવામાં આવે છે, એ સર્વ જંગલી પશુવત્ મનુષ્યનાં કામ છે. આમ વામમાર્ગી અને શૈવો બહુ જ મિથ્યાચારી, વિરોધી અને કર્તવ્યકર્મના ત્યાગી હોય છે. તેમાં જે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે તે આ વાતોનો વિશ્વાસ ન કરી સારાં કર્મ કરે છે. જો રુદ્રાક્ષ, ભસ્મ ધારણથી યમરાજના દૂત ડરે છે તો પછી પોલીસના સિપાઈ પણ ડરતા હશે ! પણ જ્યારે રુદ્રાક્ષ ભસ્મ ધારણ કરનારાઓથી કૂતરાં, સિંહ, સર્પ, વીંછી, માખી અને મચ્છર આદિ પાત્ર ડરતાં નથી, તો ન્યાયાધીશના ગણ કેમ ડરશે?

પ્રશ્ન - વામમાર્ગી અને શૈવ તો સારા નથી પરન્તુ વૈષ્ણવ તો સારા છે?

ઉત્તર - એ પણ વેદવિરોધી હોવાથી તેમનાથી પણ અધિક ખરાબ છે.

પ્રશ્ન - “નમસ્તે રુદ્ર મન્યવે” । “વૈષ્ણવમસિ” । “વામનાય ચ” । “ગણાનાન્ત્વા ગણપતિઃ હવ્યમહે” । “ભગવતી ભૂયાઃ” । “સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુષશ્ચ” । ઇત્યાદિ વેદ પ્રમાણોથી શૈવાદિ મત સિદ્ધ થાય છે, તો પછી કેમ ખંડન કરો છો?

ઉત્તર - એ વચનોથી શૈવાદિ સમ્પ્રદાય સિદ્ધ થતા નથી, કેમકે “રુદ્ર” તો પરમેશ્વર, પ્રાણાદિ વાયુ, જીવ અને અગ્નિ આદિનું નામ છે. જે કોષકર્તા રુદ્ર અર્થાત્ દુષ્ટોને રડાવનાર પરમાત્માને નમસ્કાર કરવા, પ્રાણ અને જઠરાગ્નિને અન્ન દેવું (નમ ઇતિ અન્નનામ । નિઘણ્ડુ ૨. ૭) જે મંગલકારી, સર્વ સંસારનું અત્યન્ત કલ્યાણ કરનાર છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરવા જોઈએ. “શિવસ્ય પરમેશ્વરસ્યાયં મન્તઃ શૈવઃ ।” “વિષ્ણોઃ પરમાત્માનોઽયં મન્તો વૈષ્ણવઃ ।” “ગણપતેઃ સકલજગત્સ્વામિનોઽયં, સેવકો ગાણપતઃ ।” “મૃગ્યસ્ય ચરણચરાત્મનોઽયં સેવકઃ સૌતઃ ॥” આ સર્વ રુદ્ર, શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ અને સૂર્યાદિ એ પરમેશ્વરના અને ભગવતી એ સત્યભાષણયુક્ત વાણીનું નામ છે. એમાં વિના સમજે આવો ઝઘડો મચાવ્યો છે. જેમ કે :-

એક કોઈ વૈરાગીના બે ચેલા હતા. તે પ્રતિદિન ગુરુના પગ દાખાવ્યા કરતા હતા. એકે જમણા અને બીજાએ ડાબા પગની સેવા કરવી વહેંચી લીધી હતી. એક દિવસ એવું બન્યું કે એક ચેલો બજારમાં કંઈ ખરીદવા ગયો અને બીજો પોતાના સેવ્ય પગની સેવા કરી રહ્યો હતો. એટલામાં ગુરુજીએ પાસું બદલ્યું, તો તેના પોતાના સેવ્ય પગ પર બીજા ગુરુભાઈનો સેવ્ય પગ પડ્યો. તેણે ડંડો લઈ તે પગ પર ઘડ દઈને માર્યો ! ગુરુએ કહ્યું, ‘અરે દુષ્ટ ! તો આ શું કર્યું ?’ ચેલો બોલ્યો, ‘મારા સેવ્ય પગ ઉપર, આ પગ કેમ આવી ચઢ્યો?’ એટલામાં બીજો ચેલો જે બજારમાં ગયો હતો, તે આવી પહોંચ્યો. તે પણ પોતાના સેવ્ય પગની સેવા કરવા બેઠો પણ જોયું તો પગ સૂજી ગયો હતો. તે ચેલો બોલ્યો, ‘ગુરુજી ! આ મારા સેવ્ય પગમાં શું થયું ?’ ગુરુએ સર્વ વૃતાન્ત સંભળાવ્યો. વળી તે પણ મૂર્ખ ! એટલે ન બોલ્યો ન ચાલ્યો અને ચુપચાપ ડંડો ઉપાડીને ઘણા બળથી ગુરુના બીજા પગમાં માર્યો. એટલે ગુરુએ ત્રિંચા સ્વરે ખૂબ પાડી ત્યારે બન્ને ચેલા ડંડા લઈને મંડ્યા, અને ગુરુના પગને પીટવા લાગ્યા. ત્યારે તો બહુ કોલાહલ મચ્યો અને લોકો તે સાંભળીને આવ્યા, અને કહેવા લાગ્યે કે સાધુજી શું થયું ? તેમાંથી કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષે સાધુજીને છોડાવીને પછી પેલા મૂર્ખ ચેલાઓને ઉપદેશ કર્યો કે જુઓ ! એ બન્ને પગ તમારા ગુરુના છે. એ બન્નેની સેવા કરવાથી એમને સુખ પહોંચે છે, અને દુઃખ દેવાથી એમને જ દુઃખ થાય છે.

જેમ એક ગુરુની સેવામાં આ ચેલાઓએ લીલા કરી તે જ પ્રકારે જે એક અખંડ, સચ્ચિદાનન્દ, અનન્તસ્વરૂપ પરમાત્માના વિષ્ણુ, રુદ્રાદિ અનેક નામ છે, એ નામોના અર્થ જેવા કે પ્રથમ સમુલ્લાસમાં પ્રકાશિત કરી આવ્યા છીએ તેનો સત્યાર્થ ન જાણીને શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવાદિ સમ્પ્રદાયી લોકો પરસ્પર એકબીજાના નામની નિન્દા કરે છે. પણ મન્દમતિ જરા પણ પોતાની બુદ્ધિ ચલાવીને વિચારતા નથી કે આ સર્વ વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવ આદિ નામ એક અદ્વિતીય, સર્વનિયન્તા, સર્વાન્તર્યામી જગદીશ્વરનાં છે અને તે પરમાત્મા અનેક ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત હોવાથી તેનાં તે વાચક છે. આવા લોકો પર શું ઈશ્વરી ક્રોધ નહીં થતો હોય ? હવે જુઓ ! ચક્રાંકિત વૈષ્ણવોની અદ્ભુત માયા :-

તાપઃ પુણ્દ્રં તથા નામ માલમ મન્ત્રસ્તથૈવ ચ । અમી હિ પશ્ય સંસ્કારાઃ પરમૈકાન્તહેતવઃ ॥૧૧॥

અતમતનૂર્ન તદામો અફનુતે । ઇતિ શ્રુતેઃ ॥

અર્થાત્ (તાપઃ) શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મના ચિહ્નોને અગ્નિમાં તપાવીને ભૂજાનાં મૂલમાં દામ દઈને પછી તેને દુગ્ધયુક્ત પાત્રમાં ભુજાવે છે અને કોઈ તે દૂધ પી પણ જાય છે. હવે જુઓ ! કે પ્રત્યક્ષ જ મનુષ્યના માંસનો પણ સ્વાદ તેમાં આવતો હશે. એવાં એવાં કર્મોથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવાની આશા કરે છે અને કહે છે કે શંખ, ચક્રાદિથી શરીર તપાવ્યા વિના જીવ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત નથી થતો, કેમકે તે (આમઃ) અર્થાત્ કાચો છે.

અને જેમ રાજ્યના સીલ પટો આદિ ચિહ્નો - હોવાથી રાજપુરુષ જાણી તેનાથી સર્વ લોક ડરે છે, તેમ વિષ્ણુ-શંખ, ચક્રાદિ આયુધોનાં ચિહ્ન જોઈને યમરાજ અને તેના ગણ ડરે છે. અને કહે છે કે :-

દોહા - ચાના ચડા દયાલ કા, તિલક છાપ ઔર માલ ।

ચમ કાપે કાલૂ કહે, મય માને મૂળાલ ॥૧॥

અર્થાત્ ભગવાનનાં ચિહ્ન જે તિલક, છાપ અને માળા એ ધારણ કરવાં તે ઉત્તમ છે, જેનાથી યમરાજ અને રાજા પણ ડરે છે. (પુણ્ડ્રમ્) ત્રિશૂલના જેવું લલાટમાં ચિત્ર કહાડવું (નામ) નારાયણદાસ, વિષ્ણુદાસ, અર્થાત્ દાસ શબ્દાન્ત નામ રાખવાં (માલા) કમલગઢાની રાખવી, અને પાંચમું ચિહ્ન (મન્ત્ર) જેમકે :-

ૐ નમો નારાયણાય ॥૧॥

આ એમણે સાધારણ મનુષ્યોને માટે મન્ત્ર બનાવી રાખ્યો છે, તથા :-

શ્રીમન્નારાયણચરણં શરણં પ્રપદ્યે ॥૧॥ શ્રીમતે નારાયણાય નમઃ ॥૨॥

શ્રીમતે સમાનુજાય નમઃ ॥૩॥

ઈત્યાદિ મન્ત્ર ધનાઢ્ય અને માનનીયોને માટે બનાવી રાખ્યા છે. જુઓ, આ પણ એક દુકાન ઠરી ! જેવું મુખ તેવું તિલક ! એ પાંચ સંસ્કારોને ચક્રાંકિત લોકો મુક્તિના હેતુ માને છે. હવે એ મન્ત્રોના અર્થ :- હું નારાયણને નમસ્કાર કરું છું ।૧॥ તથા હું લક્ષ્મીયુક્ત નારાયણના ચરણારવિન્દના શરણને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ।૧॥ શ્રીયુક્ત નારાયણને નમસ્કાર કરું છું અર્થાત્ જે શોભાયુક્ત નારાયણ છે, તેને મારા નમસ્કાર છે. ।૨॥ (અને શ્રીયુત સમ્માનુજને મારા નમસ્કાર થાઓ ।૩॥)

જેમ વામમાર્ગીઓ પાંચ મકાર માને છે, તેમ ચક્રાંકિતો પાંચ સંસ્કાર માને છે અને પોતાના શંખ, ચક્રથી ડામ દેવાને માટે વેદમન્ત્રનું પ્રમાણ રાખ્યું છે. તેનો આ પ્રકારે પાઠ અને અર્થ છે.

પવિત્રં તે વિતતં બ્રહ્મણસ્પતે પ્રભુર્ગાત્રાણિ પર્યેષિ વિશ્વતઃ ।

અતસતનૂર્ન તદામો અશ્નુતે શૃતાસ ઇદ્વહન્તસ્તત્સમાશત ॥૧॥

તપોષ્પવિત્રં વિતતં દિવસ્પદે ॥૨॥ - ઋઃ મં ૧. સુ ૮૩. મં ૧-૨ ॥

હે બ્રહ્માજી અને વેદોના પાલન કરનારા પ્રભુ, સર્વસામર્થ્યયુક્ત સર્વશક્તિમાન ! આપે પોતાની વ્યાપ્તિથી સંસારના સર્વ અવયવોને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યા છે, તે આપનું જ વ્યાપક પવિત્ર સ્વરૂપ છે, તેને બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણ, શમ, દમ, યોગાભ્યાસ, જિતેન્દ્રિય, સત્સંગાદિ તપશ્ચર્યાથી રહિત જે અપરિપક્વ આત્મા અન્તઃકરણયુક્ત છે, તે તે તારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતો નથી અને જે પૂર્વોક્ત તપથી શુદ્ધ છે, તેઓ જ એ તપનું આચરણ કરતા-કરતા તારા શુદ્ધ સ્વરૂપને સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ।૧॥

જે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાં વિસ્તૃત પવિત્રાચરણરૂપ તપ કરે છે, તેઓ જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવામાં યોગ્ય બને છે. ।૨॥

હવે વિચાર કરો કે રામાનુજ આદિ લોકો આ મન્ત્રથી “ચક્રાંકિત” થવું, કેમ કરી સિદ્ધ કરે છે ? વારુ, કહો કે તે વિદ્વાન્ હતા કે અવિદ્વાન ? જો કહો કે વિદ્વાન હતા તો આવા અસમ્ભવિત અર્થ એ મન્ત્રના કેમ કરે છે ? કેમકે આ મન્ત્રમાં “અતસતનૂઃ” શબ્દ છે, કિન્તુ “અતસપ્રજૈકદેશઃ” નહીં, પુનઃ “અતસતનૂઃ” એ નખશિખાગ્રપર્યન્ત સમુદાય અર્થક છે. એ પ્રમાણે કરીને અગ્નિથી તપાવવું ચક્રાંકિત લોક સ્વીકાર કરે છે તો પોતપોતાના શરીરને ભાડભુજની ભાડમાં નાખીને સર્વ શરીરને બાળે, તો પણ આ મન્ત્રના અર્થથી

વિરુદ્ધ છે, કેમકે એ મન્ત્રમાં સત્યભાષણાદિ પવિત્ર કર્મ કરવું એને તપ સ્વીકાર્યું છે.

ઋતં તપઃ સત્યં તપો દમસ્તપઃ સ્વાધ્યાયસ્તપઃ ॥ -તૈત્તિરીય૦ (૪૦ ૧. ૪૦ ૮)

ઇત્યાદિ તપ કહેવાય છે. અર્થાત્ (ઋતં તપઃ) યથાર્થ શુદ્ધભાવ, સત્ય માનવું, સત્ય બોલવું, સત્ય કરવું, મનને અપર્મમાં ન જવા દેવું, બાહ્યન્દ્રિયોને અન્યાયાચરણોમાં જવાથી રોકવી અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનથી શુભ કર્મોનાં આચરણ કરવાં, વેદાદિ સત્ય વિદ્યાઓ ભણવી-ભણાવવી, વેદાનુસાર આચરણ કરવું, આદિ ઉત્તમ કર્મયુક્ત કર્મોનું નામ તપ છે. ધાતુને તપાવીને ચામડી બાળવી, એ તપ નથી કહેવાતું.

જુઓ ! ચક્રાંકિત લોકો પોતાને મોટા વૈષ્ણવ માને છે, પરંતુ પોતાની પરમ્પરા અને કુકર્મો તરફ ધ્યાન નથી આપતા, કે પ્રથમ તેનો મૂળ પુરુષ "શઠકોપ" થયો કે જે ચક્રાંકિતના જ ગ્રન્થો અને ભક્તમાલ ગ્રન્થ કે જે નાત્મા રૂમે બનાવ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે :- **વિક્રીય શૂર્પ ચિચ્ચાર યોગી ॥** ઇત્યાદિ વચનો ચક્રાંકિતોના ગ્રન્થોમાં લખ્યાં છે. શઠકોપ યોગી સૂપડાં બનાવી, વેચી, વિચરતો હતો અર્થાત્ કંજર જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. જ્યારે તેણે બ્રાહ્મણોથી ભણવા કે સાંભળવાનું ઇચ્છ્યું હશે, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તિરસ્કાર કર્યો હશે. તેથી એણે બ્રાહ્મણો વિરુદ્ધ સમ્પ્રદાય તિલક, ચક્રાંકિત આદિ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ મનમાની વાતો ચલાવી હશે. એનાં ચેલો "મુનિવાહન" જે ચાણક્ય વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનો ચેલો "યાવનાચાર્ય" કે જે યવનકુલોત્પન્ન હતો, જેનું નામ બદલીને કોઈ કોઈ તેને "યામુનાચાર્ય" પણ કહે છે. તેની પશ્ચાત્ "રામાનુજ" જે બ્રાહ્મણ કુલોત્પન્ન હતો. તે ચક્રાંકિત થયો. તેની પૂર્વે ભાષાના ગ્રન્થો બનાવેલા હતા. રામાનુજે થોડુંક સંસ્કૃત ભણીને સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ ગ્રન્થ, શારીરક સૂત્ર અને ઉપનિષદોની ટીકા શંકરાચાર્યની ટીકાથી વિરુદ્ધ બનાવી અને શંકરાચાર્યની ધાત્રી જ નિન્દા કરી.

જેવો શંકરાચાર્યનો મત છે કે અદ્વૈત અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મ એક જ છે, અન્ય કોઈ વસ્તુ વાસ્તવિક નથી. જગત્ પ્રપંચ, સર્વ મિથ્યા માયારૂપ અનિત્ય છે. એથી વિરુદ્ધ રામાનુજનો મત છે કે જીવ બ્રહ્મ અને માયા ત્રણેય નિત્ય છે. અહીં શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત જીવ અને કારણ વસ્તુનું ન માનવું બરાબર નથી. અને રામાનુજનું એટલા અંશમાં જ કે વિશિષ્ટાદ્વૈત અર્થાત્ જીવ અને માયા સહિત પરમેશ્વર એક છે, એ ત્રણનું માનવું અને અદ્વૈત કહેવું સર્વથા વ્યર્થ છે. એ પ્રમાણે સર્વથા ઈશ્વરને આધીન પરતન્ત્ર જીવને માનવો, કણ્ઠી, તિલક, માળા, મૂર્તિપૂજનાદિ પાખંડમત ચલાવવો, આદિ અનર્થ વાતો ચક્રાંકિત આદિમાં છે, જેવા ચક્રાંકિત આદિ વેદવિરોધી છે, તેવા શંકરાચાર્યના મતના નથી !

પ્રશ્ન - મૂર્તિપૂજા ક્યાંથી ચાલી ?

ઉત્તર - જૈનીઓથી.

પ્રશ્ન - જૈનીઓએ ક્યાંથી ચલાવી ?

ઉત્તર - પોતાની મૂર્મતાથી.

પ્રશ્ન - જૈનીઓ કહે છે કે શાન્ત ધ્યાનાવસ્થિત બેઠેલી મૂર્તિ જોઈને પોતાના જીવનું પણ શુભ પરિણામ તેવું જ થાય છે.

ઉત્તર - જીવ ચેતન અને મૂર્તિ જડ, તો શું મૂર્તિની જેમ જીવ પણ જડ થઈ જશે ? એ મૂર્તિપૂજા કેવળ પાખંડ મત છે, જૈનીઓએ ચલાવી છે એટલા માટે એનું ખંડન ૧૨મા સમુલ્લાસમાં કરીશું.

પ્રશ્ન - (વૈષ્ણવ) શાક્તાદિઓએ મૂર્તિઓમાં જૈનીઓનું અનુકરણ નથી કર્યું. કેમકે જૈનીઓની મૂર્તિઓની સદૃશ વૈષ્ણવ વગેરેની મૂર્તિઓ નથી.

ઉત્તર - હા, એ ઠીક છે. જો જૈનીઓ જેવી બનાવત તો તે જૈનમતમાં મળી જાત. તેથી જૈનીઓની મૂર્તિઓથી વિરુદ્ધ બનાવી ! કેમકે જૈનીઓનો વિરોધ કરવો, એ એમનું કામ અને એમનો વિરોધ કરવો એ

તેમનું મુખ્ય કામ હતું. જેમ જેનીઓએ મૂર્તિઓ નગ્ન, ધ્યાનાવસ્થિત અને વિરક્ત મનુષ્યની સમાન બનાવી છે, તેમ તેમનાથી વિરુદ્ધ વૈષ્ણવ વગેરેએ યથેષ્ટ શૃંગારિત સ્ત્રીસહિત રંગરંગ ભોગવિષયાસક્તિસહિતાકાર ઊભી અને બેઠી એવી બનાવી છે. જેન લોકો ઘણાખરા શંખ, ઘંટા, ઘડિયાલાદિ વાજાં નથી વગાડતા અને આ લોકો (વૈષ્ણવો) ખૂબ કોલાહલ કરે છે. ત્યારે તો આવી લીલા રચવાથી વૈષ્ણવ વગેરે સમ્પ્રદાયી પોપોના ચેલા જેનીઓની જાળથી બચીને એમની લીલામાં આવી ફર્યા અને વ્યાસાદિ મહર્ષિઓનાં નામથી મનમાન્યા અસમ્ભવ ગાથાયુક્ત ગ્રંથો બનાવ્યા. તેમનું નામ "પુરાણ" રાખીને કથા પણ સંભળાવવા લાગ્યા. પછી એવી એવી વિચિત્ર માયા રચવા લાગ્યા કે પાષાણની મૂર્તિઓ બનાવીને ગુપ્ત કહી પહાડ કે જંગલમાં મૂકી આવ્યા, કે ભૂમિમાં દાટી દીધી. પશ્ચાત્ પોતાના ચેલામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું કે મને રાત્રિના સ્વપ્નમાં મહાદેવ, પાર્વતી, રાધા, કૃષ્ણ, સીતા, રામ વા લક્ષ્મી નારાયણ અને ભૈરવ, હનુમાન આદિએ કહ્યું કે અમે અમુક અમુક સ્થળે છીએ, અમને ત્યાંથી લાવીને મંદિરમાં સ્થાપન કરો અને તું જ અમારો પૂજારી થા, તો અમે મનોવાંછિત ફલ દઈએ.

જ્યારે આંખના આંખળા અને ગાંઠના પૂરા લોકોએ પોપજની લીલા સાંભળી ત્યારે તે સાચી જ માની લીધી. અને તેમને પૂછ્યું કે એવી તે મૂર્તિ ક્યાં છે ? ત્યારે તો પોપજ બોલ્યા કે અમુક પહાડ વા જંગલમાં છે, ચાલો મારી સાથે હું દેખાડી દઉં. ત્યારે તો તે આંખળાઓ પેલા ધૂર્તની સાથે જઈને ત્યાં પહોંચીને જોયું તો આશ્ચર્ય ચકિત થઈ પેલા પોપને ધગે પડીને કહ્યું કે આપના ઉપર એ દેવતાની મોટી કૃપા છે. હવે આપ એને લઈને ચાલો, અને અમે મંદિર બનાવી આપીશું, તેમાં એ દેવની સ્થાપના કરીને આપ જ પૂજા કરો. અને અમે પણ એ પ્રતાપી દેવતાનાં દર્શન-સ્પર્શન કરીને મનોવાંછિત ફળ પામીશું. આ પ્રકારે જ્યારે એકે લીલા રચી, ત્યારે તો તેનું જોઈને સર્વ પોપ લોકોએ પોતાની જીવિકાર્યે છલ કપટથી મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી.

પ્રશ્ન - પરમેશ્વર નિરાકાર છે, તે ધ્યાનમાં નથી આવી શકતો એટલા માટે મૂર્તિ અવશ્ય હોવી જોઈએ. ભલા, કાંઈ પણ ન કરે, તે કરતાં મૂર્તિની સન્મુખ જઈને હાથ જોડી, પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરે છે અને નામ લે છે, તેમાં શી હાનિ છે ?

ઉત્તર - જ્યારે પરમેશ્વર નિરાકાર, સર્વવ્યાપક છે ત્યારે તેની મૂર્તિ જ નથી બની શકતી અને જો મૂર્તિના દર્શનમાત્રથી જ પરમેશ્વરનું સ્મરણ થાય તો, પરમેશ્વરના બનાવેલા પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ આદિ અનેક પદાર્થ, જેમાં ઈશ્વરે અદ્ભૂત રચના કરેલી છે તો શું એવી રચનાયુક્ત પૃથ્વી, પહાડ આદિ પરમેશ્વર રચિત જે મહામૂર્તિઓ કે જે પહાડ આદિ છે અને જેમાંથી મનુષ્યકૃત નાની મૂર્તિઓ બને છે, તે જોઈને પરમેશ્વરનું સ્મરણ નથી થઈ શકતું ? તમે કહો છો કે મૂર્તિને જોવાથી પરમેશ્વરનું સ્મરણ થાય છે, એ તમારું કથન સર્વથા મિથ્યા છે. અને જ્યારે એ મૂર્તિ સામે નહીં હોય, ત્યારે પરમેશ્વરનું સ્મરણ ન થવાથી મનુષ્ય એકાન્ત જાણીને ચોરી જારી આદિ કુકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત પણ થઈ શકે છે. કેમકે તે જાણે છે કે આ સમયે અહીં મને કોઈ દેખતું નથી. તેથી તે અનર્થ કર્યા વિના ચૂકતો નથી. ઈત્યાદિ અનેક દોષો પાષાણાદિ મૂર્તિપૂજા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે જુઓ ! પાષાણાદિ મૂર્તિઓને ન માની જે મનુષ્ય સર્વદા, સર્વવ્યાપક, અન્તર્યામી. ન્યાયકારી, પરમાત્માને સર્વત્ર જાણે છે તથા માને છે, તે સર્વત્ર સર્વદા પરમેશ્વરને સર્વના સારાં ખોટાં કર્મોનો દ્રષ્ટા જાણી, એક ક્ષણ માત્ર પણ પરમાત્માથી પોતાને પૃથક્ ન જાણીને કુકર્મ કરવું તો ક્યાંય રહ્યું, કિન્તુ મનમાં ક્યેષ્ટા પણ નથી કરી શકતો. કેમકે તે જાણે છે કે જો હું મન, વચન અને કર્મથી પણ કાંઈ પાપનું કામ કરીશ

તો આ અન્તર્યામીના ન્યાયના દરૂડ પામ્યા વિના કદાપિ બચીશ નહીં, અને તેમના નામસ્મરણ માત્રથી કાંઈ પણ ફલ નથી થતું, જેમકે સાકર સાકર કરવાથી મોં મીઠું અને લીમડે લીમડો કહેવાથી કડવું નથી થતું, છાત્રથી ચાખવાથી જ મીઠું કે કડવું જાણવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન - શું નામ લેવું સર્વથા મિથ્યા છે ? સર્વત્ર પુરાણોમાં નામસ્મરણનું તો મોટું મહાત્મ્ય લખ્યું છે.

ઉત્તર - નામ લેવાની તમારી રીતિ ઉત્તમ નથી, જે પ્રકારે તમે નામસ્મરણ કરો છો તે રીતિ જૂઠી છે.

પ્રશ્ન - અમારી કેવી રીતિ છે ? ઉત્તર - વેદવિરુદ્ધ.

પ્રશ્ન - ભલે ત્યારે, હવે અમને વેદોક્ત નામસ્મરણની રીતિ બતાવો.

ઉત્તર - નામસ્મરણ આ પ્રકારે કરવું જોઈએ, જેમકે “ન્યાયકારી” ઈશ્વરનું એક નામ છે. એ નામથી જે એનો અર્થ છે, કે જેમ પણપાત રહિત રહીને પરમાત્મા સર્વનો યથાવત્ ન્યાય કરે છે, તેમ મનુષ્યે તેને પ્રહણ કરીને ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર સર્વદા કરવો અને અન્યાય કદી ન કરવો. એ પ્રકારે એક નામથી પણ મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન - અમે પણ જાણીએ છીએ કે પરમેશ્વર નિરાકાર છે, પરંતુ તેણે શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ, સૂર્ય અને દેવી આદિનું શરીર ધારણ કરીને રામ-કૃષ્ણાદિ અવતાર લીધા. તેથી તેમની મૂર્તિ બને છે. શું એ વાત પણ જૂઠી છે ?

ઉત્તર - હા, હા, જૂઠી. કેમકે “અજ એકપાત્, અકાલમ્” ઇત્યાદિ વિશેષણોથી પરમેશ્વરને જન્મ-મરણ અને શરીરધારણરહિત વેદોમાં વર્ણવ્યો છે. તથા યુક્તિથી પણ પરમેશ્વરનો અવતાર કદી નથી થઈ શકતો. કેમકે જે આકાશવત્ સર્વત્ર વ્યાપક, અનન્ત અને સુખ, દુઃખ, દૃશ્યાદિ ગુણરહિત છે, તે એક નાનાં સરખાં વીર્ય, ગર્ભાશય અને શરીરમાં કેમ કરી આવી શકે ? જે એકદેશીય હોય તે આવતો જતો હોઈ શકે અને જે અચલ, અદૃશ્ય, જેના વિના એક પરમાત્મા પણ ખાલી નથી, તેનો અવતાર કહેવો જાણે વન્ધ્યા-વાંઝણીના પુત્રનો વિવાહ કરીને તેના પૌત્રનું દર્શન કરવાની વાત કહેવા જેવું છે !!

પ્રશ્ન - જ્યારે પરમેશ્વર વ્યાપક છે, ત્યારે તો મૂર્તિમાં પણ છે. તો પછી ગમે તે કોઈ પણ પદાર્થની ભાવના કરીને પૂજા કરવી એ સારું કેમ નહીં ? જુઓ :-

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न मृण्मये । चात्वे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥૧॥

પરમેશ્વર દેવ, કાષ્ઠ, પાષાણ કે મૃત્તિકાના બનાવેલા પદાર્થોમાં નથી, કિન્તુ તે તો માત્ર ભાવમાં વિદ્યમાન છે. જ્યાં ભાવ કરે ત્યાં જ પરમેશ્વર સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર - જ્યારે પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપક છે, તો કોઈ એક જ વસ્તુમાં પરમેશ્વરની ભાવના કરવી અને અન્યત્ર ન કરવી, એ તો એવી વાત છે કે જેમ ચકવર્તી રાજાને સઘળી રાજ્યસત્તાથી છોડાવીને એક નાની સરખી ઝૂંપડીનો સ્વામી માનવો. જુઓ ! એ કેટલું મોટું અપમાન છે ? તેમ તમે પરમેશ્વરનું પણ અપમાન કરો છો. જ્યારે વ્યાપક માનો છો, ત્યારે વાટિકામાંથી પુષ્પ, પત્ર તોડીને કેમ ચઢાવો છો ? ચન્દન ઘસીને કેમ લગાડો છો ? ધુપને કેમ બાળો છો ? ઘંટા, ઘડિયાલ, ઝાંઝ અને પખાજને લાકડીથી ફટવું પીટવું કેમ કરો છો ? તમારા હાથમાં છે, તો હાથ કેમ જોડો છો ? શિરમાં છે તો કેમ શિર નમાવો છો ? અગ્નિ-જલાદિમાં છે, તો પછી કેમ નૈવેદ્ય ધરો છો ? જલમાં છે તો સ્નાન કેમ કરાવો છો ? કેમ કે તે સર્વ પદાર્થમાં પરમાત્મા તો વ્યાપક છે.

અને તમે વ્યાપકની પૂજા કરો છો કે વ્યાપ્યની ? જો વ્યાપકની કરતા હો તો પાષાણ, લાકડું વગેરે ઉપર ચન્દન પુષ્પાદિ કેમ ચઢાવો છો ? અને જો વ્યાપ્યની કરો છો તો અમે પરમેશ્વરની પૂજા કરીએ છીએ એવું જૂઠું શા માટે બોલો છો ? અમે પાષાણાદિના પૂજારી છીએ, એમ સત્ય શા માટે નથી બોલતા ?

હવે કહો "ભાવ" સત્ય છે કે અસત્ય ? જો કહો સત્ય છે તો તમારા ભાવને આધીન થઈને પરમેશ્વર બદ્ધ થઈ જશે, અને તમે મૃત્તિકામાં સુવર્ણ, ચાંદી વગેરે, પાષાણમાં હીરા પન્નાદિ, સમુદ્ર ફેનમાં મોતી, જલમાં ધૂત, દુગ્ધ, દહીં આદિ અને ધૂળમાં મેદો-સાકર આદિની ભાવના કરીને તેમને તેવા કેમ બનાવતા નથી ? તમે લોકો દુઃખની ભાવના કદી કરતા નથી, છતાં તે કેમ થાય છે ? અને સુખની ભાવના સદૈવ કરો છો, તે કેમ પ્રાપ્ત નથી થતું ? આંખળો પુરુષ નેત્રની ભાવના કરીને દેખતો કેમ થતો નથી ? મરવાની ભાવના નથી કરતાં, છતાં કેમ મરી જાઓ છો ? એટલા માટે તમારી ભાવના સાચી નથી. કેમકે જે વસ્તુ જેવી હોય, તેને તેવી જ માનવી તેનું નામ ભાવના કહેવાય છે. જેમ અગ્નિમાં અગ્નિ, જલમાં જલ જાણવું એ ભાવના છે. અને જલમાં અગ્નિ, અને અગ્નિમાં જલ સમજવું તે અભાવના છે. કેમકે જે જેવું છે, તેને તેવું જ જાણવું એ જ્ઞાન અને અન્યથા જાણવું એ અજ્ઞાન છે. એટલા માટે તમે અભાવનાને ભાવના અને ભાવનાને અભાવના કહો છો, એ કીક નથી.

પ્રશ્ન - અરે ભાઈ ! જ્યાં સુધી વેદમન્ત્રોથી આવાહન નથી કરતા, ત્યાં સુધી દેવતા આવતા નથી અને આવાહન કરવાથી ઝટ આવે છે. અને વિસર્જન કરવાથી ઝટ ચાલ્યા જાય છે.

ઉત્તર - જો મન્ત્રોને ભણીને આવાહન કરવાથી દેવતા આવી પહોંચે છે, તો મૂર્તિ ચેતન કેમ નથી થઈ જતી ? અને વિસર્જન કરવાથી તે ચાલી કેમ નથી જતી ? અને તે ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ?

સાંભળો ભાઈ ! પૂર્ણ પરમાત્મા નથી આવતો અને નથી જતો. જો તમે મન્ત્રભળથી પરમેશ્વરને બોલાવો છો, તો તે જ મન્ત્રો વડે પોતાના મરેલા પુત્રના શરીરમાં તેના જીવને કેમ નથી બોલાવી લેતા ? અને શત્રુના શરીરમાં જીવાત્માનું વિસર્જન કરીને કેમ તેને નથી મારી શકતા ?

સાંભળો ભાઈ ! ભોળા ભાલા લોકો ! એ પોપજ તો તમને દગીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. વેદોમાં પાષાણાદિ મૂર્તિપૂજા અને પરમેશ્વરનું આવાહન વિસર્જન કરવાનો એક અક્ષર પણ નથી.

પ્રશ્ન - પ્રાણા ઇહાગચ્છન્તુ સુખં ચિરં તિષ્ઠન્તુ સ્વાહા ।

આત્મેહાગચ્છન્તુ સુખં ચિરં તિષ્ઠન્તુ સ્વાહા ।

ઇન્દ્રિયાણીહાગચ્છન્તુ સુખં ચિરં તિષ્ઠન્તુ સ્વાહા ॥

ઇત્યાદિ વેદમન્ત્રો છે. શા માટે કહો છો કે નથી ?

ઉત્તર - અરે ભાઈ ! બુદ્ધિને થોડીક તો પોતાના કામમાં લાવો ! એ સર્વ કપોલકલ્પિત વામમાર્ગીઓના વેદવિરુદ્ધ તન્ત્ર ગ્રન્થોની પોપરચિત પંક્તિઓ છે. વેદવચન નથી.

પ્રશ્ન - શું તન્ત્ર જૂઠું છે ?

ઉત્તર - હા, સર્વથા જૂઠું છે. જેમ આવાહન, પ્રાણપ્રતિષ્ઠાદિ, પાષાણાદિ મૂર્તિવિષયક વેદોમાં એક મન્ત્ર પણ નથી, તેમ "સ્નાનં સમર્પણાચિ" ઇત્યાદિ વચન પણ નથી, અર્થાત્ એટલું પણ નથી કે "પાષાણાદિમૂર્તિ રચયિત્વા મન્દિરેષુ સંસ્થાપ્ય ગન્ધાદિભિર્ચયેત્ ।" અર્થાત્ પાષાણની મૂર્તિ બનાવીને મન્દિરોમાં સ્થાપન કરવી, ચન્દન અક્ષતાદિથી પૂજવી, એવું લેશમાત્ર પણ વેદમાં નથી.

પ્રશ્ન - જો વેદોમાં વિધિ નથી તો ખંડન પણ નથી. અને જો ખંડન છે તો "પ્રાત્તૈ સત્યાં નિવેધઃ"

મૂર્તિનું અસ્તિત્વ હોવાથી જ ખંડન સંગત થઈ શકે છે.

ઉત્તર - વિધિ તો નથી, પરંતુ પરમેશ્વરના સ્થાનમાં કોઈ અન્ય પદાર્થને પૂજનીય ન માનવાનું (વિધાન) અને (મૂર્તિનો), સર્વથા નિષેધ કર્યો છે. શું અપૂર્વવિધિ નથી હોતો ? સાંભળો આ છે :-

અન્ધન્તમઃ પ્ર વિજ્ઞાન્તિ યેઽસમ્ભૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂયઽ ઇવ તે તમો ઘઽ ડ સમ્ભૂત્યા : સ્તાઃ ॥૧॥ યજુઃ૦ અ૦ ૪. મં૦ ૧ ॥

ન તસ્ય પ્રતિમાઽ અસ્તિ ॥૨॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૨. મં૦ ૩ ॥

યદ્વાચાનમ્યુદિતં યેન વાગમ્યુદ્યતે । તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૧॥

યન્યનસા જ મનુતે યેનાદુર્મનો મતમ્ । તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૨॥

યચ્ચક્ષુષા ન પશ્યતિ યેન ચક્ષુષિ પશ્યન્તિ । તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૩॥

યચ્ચક્ષેત્રેણ ન શૃણોતિ યેન શ્રોત્રમિદં શ્રુતમ્ । તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૪॥

યત્પ્રાણેન ન પ્રાણિતિ યેન પ્રાણઃ પ્રણીયતે । તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૫॥ -કેનોપનિ॥

જે અસમ્ભૂતિ અર્થાત્ અનુત્પન્ન અનાદિ પ્રકૃતિ-કારણની બ્રહ્મના સ્થાનમાં ઉપાસના કરે છે તે અન્યકાર અર્થાત્ અજ્ઞાન અને દુઃખસાગરમાં ફૂળે છે. અને સમ્ભૂતિ અર્થાત્ જે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યરૂપ પૃથ્વી આદિ ભૂત, પાષાણ અને વૃક્ષાદિ અવયવ અને મનુષ્યાદિના શરીરની ઉપાસના બ્રહ્મના સ્થાનમાં કરે છે, તેને અન્યકારથી પણ અધિક અન્યકાર અર્થાત્ ચિરકાલ ધોર દુઃખરૂપ નરકમાં પડીને તે મહામૂર્ખ મહાકલેશ ભોગવે છે. ૧૧॥

જે સર્વ જગતમાં વ્યાપક છે, તે નિરાકાર પરમાત્માની પ્રતિમા, પરિમાણ, સાદૃશ્ય કે મૂર્તિ નથી. ॥૨॥

જે વાણીની "ઈદન્તા" અર્થાત્ વાણીમાં નથી આવતો અર્થાત્ આ જલ છે, લો; એવો વિષય નથી અને જેના ધારણથી અને સત્તાથી વાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેને જ બ્રહ્મ જાણ અને તેની ઉપાસના કર; અને જે તેનાથી ભિન્ન છે તે ઉપાસનીય નથી. ૧૧ જે મનથી "ઈયતા" કરીને મનમાં નથી આવતો, જે મનને જાણે છે, તે બ્રહ્મને તું જાણ અને તેની જ ઉપાસના કર. જે તેનાથી ભિન્ન જીવ અને અન્તઃકરણ છે, તેની ઉપાસના બ્રહ્મને સ્થાને કરીશ નહીં. ॥૨॥ જે આંખથી દેખાતો નથી, અને જેના આધારે સર્વ આંખો દેખી શકે છે, તેને તું બ્રહ્મ જાણ, અને તેની જ ઉપાસના કર; અને જે તેનાથી ભિન્ન સૂર્ય, વિદ્યુત અને અગ્નિ આદિ જડ પદાર્થ છે તેની ઉપાસના કરીશ નહીં. ॥૩॥ જે શ્રોત્રથી સાંભળવામાં આવતો નથી પણ જેને આધારે શ્રોત્ર સાંભળે છે, તેને તું બ્રહ્મ જાણ અને તેની ઉપાસના કર; અને તેનાથી ભિન્ન શબ્દાદિની ઉપાસના તેને સ્થાને કરીશ નહીં. ॥૪॥ જે પ્રાણથી ચલાયમાન થતો નથી પણ જેના આધારે પ્રાણ ગમનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બ્રહ્મને તું જાણ અને તેની ઉપાસના કર; જે તેનાથી ભિન્ન આ વાયુ છે, તેની ઉપાસના કરીશ નહીં. ॥૫॥

ઈત્યાદિ ઘણો નિષેધ છે. નિષેધ પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્તનો પદ્મ થાય છે. જેમ કોઈ કહી બેઠો હોય તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકવો; એ "પ્રાપ્ત" નો તથા જેમ કે, "હે પુત્ર ! તું ચોરી કદી કરતો નહીં, કુવામાં પડતો નહીં, દુષ્ટોની સંગત કરતો નહીં, વિદ્યાલીન રહેતો નહીં" ઈત્યાદિ અપ્રાપ્તનો નિષેધ થાય છે. તેમ મનુષ્યોના જ્ઞાનમાં અપ્રાપ્તનો અને પરમેશ્વરના જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તનો નિષેધ કર્યો છે, એટલા માટે પાષાણાદિ મૂર્તિપૂજા અત્યન્ત નિષિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન - મૂર્તિપૂજામાં પુણ્ય નથી તો પાપ પણ નથી.

ઉત્તર - કર્મ બે પ્રકારનાં થાય છે :- એક વિહિત - જે કર્તવ્યતાથી વેદમાં સત્યભાષણાદિ પ્રતિપાદિત છે. બીજું નિષેધ - જે અકર્તવ્યતાથી મિથ્યાભાષણાદિ વેદમાં નિષિદ્ધ છે. જેમ વિહિતનું અનુષ્ઠાન કરવું તે ધર્મ અને તેનું ન કરવું એ અધર્મ છે, તેમ જ નિષિદ્ધ કર્મનું કરવું અધર્મ અને ન કરવું એ ધર્મ છે. જ્યારે વેદોથી નિષિદ્ધ મૂર્તિપૂજાદિ કર્મોને તમે કરો છો, તો પાપી કેમ નહીં ?

પ્રશ્ન - જુઓ ! વેદ અનાદિ છે. તે સમયે મૂર્તિનું શું કામ હતું ? કેમકે પ્રથમ તો દેવતા પ્રત્યક્ષ હતા. આ રીતિ તો પાછળથી તન્ત્ર અને પુરાણોથી ચાલી છે. જ્યારે મનુષ્યનું જ્ઞાન અને સામર્થ્ય ન્યૂન થઈ ગયા, ત્યારે પરમેશ્વરને ધ્યાનમાં લાવી શક્યા નહીં, અને મૂર્તિનું ધ્યાન તો કરી શકે છે. એ કારણથી અજ્ઞાનીઓને માટે મૂર્તિપૂજા છે. કેમકે પગથિયે પગથિયે ચઢીએ, તો ધાબા પર પહોંચી જવાય. પહેલું પગથિયું છોડીને ઉપર જવા કોઈ ચાહે, તો તે જઈ શકતો નથી. એટલા માટે મૂર્તિ પ્રથમ પગથિયું છે. એને પૂજતાં પૂજતાં જ્યારે જ્ઞાન થશે અને અન્તઃકરણ પવિત્ર થશે, ત્યારે પરમાત્માનું ધ્યાન કરી શકશે. જેમ લક્ષ્યને મારનાર પ્રથમ સ્થૂલ લક્ષ્યમાં તીર, ગોળી કે ગોળા આદિ મારતાં મારતાં પશ્ચાત્ સૂક્ષ્મમાં પણ નિશાન મારી શકે છે, તેમ સ્થૂલ મૂર્તિની પૂજા કરતાં કરતાં પુનઃસૂક્ષ્મ બ્રહ્મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ બાળાઓ ઢિંગલીઓની રમત ત્યાં સુધી રમે છે, કે જ્યાં સુધી સાચા પતિને પ્રાપ્ત થતી નથી. ઈત્યાદિ પ્રકારથી મૂર્તિપૂજા કરવી એ દુષ્ટ કામ નથી.

ઉત્તર - જ્યારે વેદવિહિત આચરણમાં ધર્મ અને વેદવિરુદ્ધ આચરણમાં અધર્મ છે, તો પછી તમારા કહેવાથી પણ મૂર્તિપૂજા કરવી એ અધર્મ ઠયો. જે જે અન્ય વેદથી વિરુદ્ધ છે, તેનું તેનું પ્રમાણ કરવું એ જાણો નાસ્તિક થવું છે. સાંભળો:-

નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥૧॥ (મનુ ૦ અ૦ ૨.૧૧ ॥)

યા વેદવાદ્યાઃ સ્મૃતયો યાઞ્ચ કાઞ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ।

સર્વાસ્તા નિષ્ફલાઃ પ્રેત્ય તમોનિષ્ઠા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥

ક્ષપદ્યન્તે ષ્યવન્તે ચ યાન્યતોઽન્યાનિ કાનિધિત્ ।

તાન્યર્વાક્રાલિક્ષતયા નિષ્ફલાન્યનુતાનિ ચ ॥૩॥ -મનુ ૦ અ૦ ૧૨ (૧૫.૧૬) ॥

મનુજી કહે છે કે જે વેદોની નિન્દા અર્થાત્ અપમાન, ત્યાગ અને તેથી વિરુદ્ધાચરણ કરે છે, તે નાસ્તિક કહેવાય છે. ૧ ॥ જે અન્ય વેદબાહ્ય કુત્સિત પુરુષોના બનાવેલા, સંસારને દુઃખસાગરમાં ડુબાડનારા છે, તે સર્વ નિષ્ફળ, અસત્ય, અન્યકારરૂપ, આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખદાયક છે. ૨ ॥ જે આ વેદોથી વિરુદ્ધ અન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે આધુનિક હોવાથી શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. તે અન્યોનું માનવું એ નિષ્ફળ અને જૂઠું છે. ૩ ॥

આ પ્રકારે બ્રહ્માથી લઈને જેમિનિ મહર્ષિ પર્યન્તનો મત છે કે વેદવિરુદ્ધ ન માનવું કિન્તુ વેદાનુકૂલ જે હોય તેનું જ આચરણ કરવું, તે ધર્મ છે. કેમકે વેદ સત્યાર્થનો પ્રતિપાદક છે, એથી વિરુદ્ધ જેટલાં તન્ત્ર અને પુરાણ છે, તે વેદવિરુદ્ધ હોવાથી જૂઠાં છે. અને જે વેદથી વિરુદ્ધ પુસ્તક છે, તેમાં કહેલી મૂર્તિપૂજા પણ અધર્મરૂપ છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન જડની પૂજાથી વધી શકતું નથી, કિન્તુ જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ્ઞાનીઓની સેવા, સંગથી જ્ઞાન વધે છે; પાપાણાદિથી નહીં. શું પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજાથી પરમેશ્વરને ધ્યાનમાં કદી લાવી શકો છો ? નહીં, નહીં, મૂર્તિપૂજા એ સીડી નથી કિન્તુ તે એક મોટી ખાઈ છે, જેમાં પડીને લોકો એવા તો મરક થઈ જાય છે કે પુનઃ તે ખાઈમાંથી તેઓ નીકળી શકતા

નથી; કિન્તુ તેમાં જ મરી જાય છે. હા, નાના ધાર્મિક વિદ્વાનોથી લઈને પરમ વિદ્વાન યોગીઓના સંગથી સદ્વિદ્યા અને સત્યભાષણાદિ એ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની સીડીઓ છે. જેમ ઉપર ધરમાં જવાની નિસરણી હોય છે. કિન્તુ મૂર્તિપૂજા કરતા કરતા જ્ઞાની તો કોઈ થયું નથી, પ્રત્યુત સર્વ મૂર્તિપૂજક અજ્ઞાની રહીને મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ ખોઈ, ઘણા બધા મરી ગયા અને જે હજી છે કે થશે તે પણ મનુષ્ય જન્મના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પ્રાપ્તિરૂપ ક્યોથી વિમુખ થઈને નિર્લક્ષ્ય નષ્ટ થઈ જશે. મૂર્તિપૂજા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સ્થૂલ લક્ષ્યવત્ નથી, કિન્તુ જે ધાર્મિક વિદ્વાન અને સૃષ્ટિવિદ્યા છે, તે વધારતાં વધારતાં બ્રહ્મને પણ પામે છે. વળી મૂર્તિ ટિંગલીના ખેલ જેવી નથી. કિન્તુ પ્રથમ અલગભ્યાસથી સુશિક્ષાનું થયું, એ ટિંગલીના ખેલ જેવું બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. સાંભળો ! જ્યારે સારી શિક્ષા અને વિદ્યાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે સાચા સ્વામી પરમાત્માને પણ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પ્રશ્ન - સાકારમાં મન સ્થિર થાય છે અને નિરાકારમાં સ્થિર થવું કઠણ છે. એટલા માટે મૂર્તિપૂજા રહેવી જોઈએ.

ઉત્તર - સાકારમાં મન કદી સ્થિર થઈ શકતું નથી. કેમકે તેને મન ઝટ બ્રહ્મ કરીને તેના એક એક અવયવમાં ફરી અને બીજામાં દોડી જાય છે, અને નિરાકાર અનન્ત પરમાત્માના બ્રહ્મમાં યાવન્મામર્થ મન અત્યન્ત દોડે છે, તો પણ અન્ત પામતું નથી. નિરવયવ હોવાથી ચંચલ પણ રહેતું નથી. કિન્તુ તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવનો વિચાર કરતાં કરતાં આનન્દમાં મગ્ન થઈ સ્થિર થઈ જાય છે. અને જો સાકારમાં સ્થિર થતું હોત, તો સર્વ જગતનું મન સ્થિર થઈ જત. કેમકે જગતમાં મનુષ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, પત્ન, મિત્રાદિ સાકારમાં ફસાઈ રહે છે, પરન્તુ કોઈનું મન જ્યાં સુધી નિરાકારમાં ન લગાડે ત્યાં સુધી સ્થિર થતું નથી. કેમકે નિરવયવ હોવાથી તેની અન્દર મન સ્થિર થઈ જાય છે, એટલા માટે મૂર્તિપૂજા કરવી અધર્મ છે.

બીજો - તેમાં કરોડો રૂપિયા મંદિરોમાં વ્યય કરીને દરિદ્ર થાય છે, અને તેમાં પ્રમાદ થાય છે. ત્રીજો - સ્ત્રી પુરુષોનો મંદિરોમાં મેળાવડો થવાથી વ્યભિચાર, લગ્નઈ, બખેડા અને રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોથો - તેને જ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મુક્તિનું સાધન માનીને પુરુષાર્થ રહિત થઈને મનુષ્ય પોતાનો જન્મ વ્યર્થ ગુમાવે છે. પાંચમો - નાના પ્રકારની વિરુદ્ધ સ્વરૂપ, નામ, ચરિત્રયુક્ત મૂર્તિના પૂજારીઓનો ઐક્ય મત નષ્ટ થઈને વિરુદ્ધ મતમાં ચાલી, આપસમાં ફૂટ વધારીને દેશનો નાશ કરે છે. છઠો - તેના ભરોસામાં શત્રુનો પરાજય અને પોતાનો વિજય માની બેસી રહે છે. તેથી ઊલટો તેમનો પરાજય થઈને રાજ્ય, સ્વાતન્ત્ર્ય અને પતનનું સુખ તેમના શત્રુઓને સ્વાધીન થાય છે, અને પોતે પરાધીન બઠિયારાના ટકુ અને કુખ્યારના ગધેડા સમાન શત્રુઓના વશમાં થઈને અનેકવિધ દુઃખ પામે છે. સાતમો - જ્યારે કોઈ ાઈને કહે કે અમે તારા બેસવાના આસન કે નામ ઉપર પથ્થર રાખીએ, તો તેથી જેમ તે તેના પર ક્રોધિત થઈ તેને મારે છે કે ગાલીપ્રદાન કરે છે, તેમ પરમેશ્વરની ઉપાસનાના સ્થાન, વ્રદય અને નામ પર પાપણાદિ મૂર્તિઓ પરે છે તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓનું સત્યાનાશ પરમેશ્વર કેમ ન કરે ? આઠમો - બ્રાહ્મ થઈને મંદિર અને દેશ-દેશાન્તરમાં ધૂમતાં ધૂમતાં દુઃખ પામતાં ધર્મ, સંસાર અને પરમાર્થનું કામ નષ્ટ કરતા અને ચોરાદિથી પીડિત થતા, ઠગોથી દગ્ગાતા રહે છે.

નવમો - દુષ્ટ પૂજારીઓને પત્ન આપે છે, તે એ પત્નને વેચ્યા, પરસ્ત્રીગમન, મદ્ય-માંસાહાર અને લગ્નઈ બખેડામાં વ્યય કરે છે. જેથી દાતાના સુખનું મૂળ નષ્ટ થઈને તેને દુઃખ થાય છે. દશમો - મરતા પિતા વગેરે માનનીયનું અપમાન કરીને પાપાણાદિ મૂર્તિઓનું માન કરીને કૃતજ્ઞ થઈ જાય છે. અગિયારમો - એ

મૂર્તિઓને કોઈ તોડી નાખે કે ચોર લઈ જાય, ત્યારે હાય હાય કરી રડતા રહે છે. બારમો - પૂજારી, પરસ્તીઓનો સંગ અને પૂજારણ પરપુરુષના સંગથી પ્રાયઃ દૂષિત થઈને સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમના આનન્દને તેઓ હાથથી ખોઈ બેસે છે. તેરમો - સ્વામી સેવકનો આજ્ઞાનું પાલન યથાવત્ ન થવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ બાવ થઈને નષ્ટબ્રહ્મ થઈ જાય છે.

ચૌદમો - જડનું ધ્યાન કરનારનો આત્મા પણ જડ બુદ્ધિ થઈ જાય છે કેમકે ધ્યેયનો જડત્વ ધર્મ અન્તઃકરણ દ્વારા આત્મામાં અવશ્ય આવે છે. પંદરમો - પરમેશ્વરે સુગન્ધિયુક્ત પુષ્પાદિ પદાર્થ વાયુ જલના દુર્ગન્ધ નિવારણાર્થે અને અરોગ્યતા માટે બનાવ્યાં છે, તેને પૂજારી તોડી-તોડવીને, શી ખબર એ પુષ્પોની સુગંધી કેટલાય દિવસ સુધી આકાશમાં ચડીને વાયુ જલની શુદ્ધિ કરત અને પૂર્ણ સુગન્ધીના સમય સુધી સુગન્ધ થાત, તે પહેલાં જ વચ્ચે તેનો નાશ કરી નાખે છે. અને તે પુષ્પાદિ કાદવ સાથે મળીને સડીને ઊલટી દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. શું પરમાત્માએ પથ્થર પર ચઢાવવા માટે પુષ્પાદિ સુગન્ધિયુક્ત પદાર્થ રચ્યા છે ? સોળમો - પથ્થર પર ચઢાવેલાં પુષ્પ, ચન્દન અને અક્ષતાદિ સર્વનો સંયોગ જલ અને મૃત્તિકા સાથે થવાથી તે મોરી કે કુણ્ડમાં આવી, સડીને એટલી તો દુર્ગન્ધ આકાશમાં ચઢે છે કે જેટલી મનુષ્યના મલની હોય છે. વળી હજારો જીવ તેમાં પડે છે, તેમાં જ મરે છે અને સડે છે. આવા આવા અનેક દોષ મૂર્તિપૂજા કરવામાં આવે છે. એટલા માટે પાપાજ્ઞાદિ મૂર્તિપૂજા સજ્જન લોકોને સર્વથા ત્યક્તવ્ય છે. અને જેઓએ પાપાજ્ઞમય મૂર્તિની પૂજા કરી છે, જેઓ કરે છે અને કરશે તે પૂર્વોક્ત દોષોથી બચ્યા નથી, બચતા નથી અને બચવાના પણ નથી.

પ્રશ્ન - કોઈ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા કરવી ફરાવવી નહીં ? અને જે આપજ્ઞા આર્યાવર્તમાં પંચદેવપૂજા શબ્દ પ્રાચીન પરમ્પરાથી ચાલ્યો આવે છે તેની આ જ પંચાયતનપૂજા છે કે જે શિવ, વિષ્ણુ, અગ્નિકા અક્ષેશ અને સૂર્યની મૂર્તિ બનાવીને પૂજે છે. માટે એ પંચાયતનપૂજા છે કે નહીં ?

ઉત્તર - કોઈ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા ન કરવી, કિન્તુ "મૂર્તિમાન" જે નીચે કહીશું તેની પૂજા અર્થાત્ સત્કાર કરવો જોઈએ. તે પંચદેવની પૂજા છે. 'પંચાયતન પૂજા' શબ્દ બહુ જ ઉત્તમ અર્થવાળો છે, પરન્તુ વિદ્યાહીન મૂઢોએ એના ઉત્તમ અર્થને છોડી દઈને નિકૃષ્ટ અર્થ પકડી લીધો. જે આજ કાલ શિવાદિ પાંચની મૂર્તિઓ બનાવીને પૂજે છે, તેનું ખંડન તો હમણાં જ કરી ચૂક્યા છીએ, પણ જે સાચી પંચાયતન વેદોક્ત અને વેદાનુકૂલોક્ત દેવપૂજા અને મૂર્તિપૂજા તો આ છે. સાંભળો :-

મા નો વધીઃ પિતરં મોત માતરમ્ ॥૧॥ -યજુઃ૦ (અ૦૧૬ મં૦૧૫)

આચાર્યઽ ઉપનયમાનો બ્રહ્મચારિણમિચ્છતે ॥૨॥ (અથર્વ૦ કાં૦ ૧૧ સુ૦૫ મં૦ ૧, ૧૭)

અતિથિર્ગૃહાનુપગચ્છેત્ ॥૩॥ અથર્વ ॥ (કા૦૧૫ સુ૦૧૩ મં૦ ૬)

અર્ચત પ્રાર્ચત પ્રિયમેધાસો અર્ચત ॥૪॥ - ઋગ્વેદ (૮.૬૧.૮)

ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ વદિષ્યામિ ॥૫॥ -તૈત્તિરીયોપનિ૦ (વ૦ ૧ અ૦ ૧)

ક્તમ્ એકમ્ દેવમિતિ સ બ્રહ્મ ત્યદિત્યાચક્ષતે ॥૬॥ -જનપથ૦ પ્રપા૦ ૬. બ્રાહ્મ૦૭, કંડિકા૦ ૫૦॥

પાતૃદેવો ભવ પિતૃદેવો ભવ આધ્યાયંદેવો ભવ અતિથિદેવો ભવ ॥૭॥ -તૈત્તિરીયોપનિ૦ (વ૦ ૧ અનુ૦૧૧)

પિતૃભિર્માતૃભિર્જૈતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ વહુક્ત્યાણમીપ્સુભિઃ ॥૮॥ (-મનુ૦ અ૦ ૩. ૧૫)

પૂજ્યો (હિ) દેવવત્પતિઃ ॥૯॥ મનુસ્મૃત૦ (૫. ૧૧૪)

પ્રથમ-માતા મૂર્તિમતી પૂજનીય દેવતા છે; અર્થાત્ સન્તાનોએ તન, મન, ધનથી સેવા કરી માતાને પ્રસન્ન રાખવી, હિસા અર્થાત્ તાડન- કદી ન કરવું ; બીજો-પિતા સત્કર્તવ્ય દેવ છે. તેની પણ માતાની સમાન સેવા કરવી. ૧૧। ત્રીજો-આચાર્ય જે વિદ્યાનો આપનાર છે. તેની તન, મન, ધનથી સેવા કરવી. ૧૨। ચોથો-અતિથિ જે વિદ્વાન, પાર્શ્વિક, નિષ્કપટી, સર્વની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર, જગતમાં ભ્રમણ કરતો, સત્યોપદેશથી સર્વને સુખી કરે છે તેની સેવા કરવી. ૧૩।

પાંચમો-સ્ત્રીને માટે પતિ અને પુરુષને માટે સ્વપત્ની પૂજનીય છે. ૧૪-૧૫।

અં પાંચ મૂર્તિમાન દેવ, જેના સંગથી મનુષ્યદેહની ઉત્પત્તિ, પાલન, સત્યશિક્ષા, વિદ્યા અને સત્યોપદેશની પ્રાપ્તિ થાય છે એ જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવાની સીડી છે, એમની સેવા ન કરીને જે પાપાણાદિ મૂર્તિને પૂજે છે, એ અતીવ વેદવિરોધી છે.

પ્રશ્ન - માતા-પિતાની સેવા કરે અને મૂર્તિપૂજા પણ કરે ત્યારે તો કાંઈ દોષ નથી ?

ઉત્તર - પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજા તો સર્વથા છોડવામાં અને માતા વગેરે મૂર્તિમાનોની સેવા કરવામાં જ કલ્યાણ છે. મોટા અનર્થની વાત છે કે સાક્ષાત્ માતા આદિ પ્રત્યક્ સુખદાયક દેવોને છોડીને અદેવ પાપાણાદિમાં શિર મારવું સ્વીકાર કર્યું છે ! અને લોકોએ એટલા માટે સ્વીકાર્યું છે કે જો માતા-પિતા આદિની સામે નેવેદ્ય કે ભેટ પૂજા પરીણું, તો તે સ્વયં ખાઈ જશે અને ભેટ પૂજા લેશે, તો અમારા મુખ કે હાથમાં કાંઈ નહીં રહે. માટે પાપાણાદિની મૂર્તિ બનાવી, તેની આગળ નેવેદ્ય પરી, ઘણાનાદ, ટંટં પૂંપૂં અને શંખ વગાડી તથા કોલાહલ કરી, તેને અંગૂઠો દેખાડી અર્થાત્ “ત્વમદ્ગુરુ ગૃહાણ ભોજનં વદાર્થં લાઙ્ગં ગ્રહીષ્યામિ” જેમ અંગૂઠો દેખાડીને કોઈ કોઈને છળે કે ચીઢવે કે તું ઘણું લે અને અંગૂઠો દેખાડી પોતે તેની પાસેથી સર્વ પદાર્થ લઈ ચટ કરી જાય. તેવી જ લીલા આ પૂજારી અર્થાત્ ‘પૂજા’ એટલે સત્કર્મના “અરિ” એટલે શત્રુઓની છે. આ લોકો ચટક-મટક, ચળક-ઝળક મૂર્તિઓને બનાવી-ઠનાવીને, પોતે ઠગોની માફક બની-ઠનીને બિચારા નિર્બુદ્ધિ અનાથોના માલ મારીને મોજ કરે છે. જો કોઈ પાર્શ્વિક રાજા હોત તો એ પાપાણાપ્રિયોને પથ્થર તોડવા, ઘડવા અને ઘર ચણવા આદિ કામોમાં લગાડીને ખાવા પીવાનું આપત અને તેમનો નિર્વાહ કરાવત.

પ્રશ્ન - જેમ સ્ત્રી આદિની પાપાણાદિ મૂર્તિ જોવાથી કામોત્પત્તિ થાય છે, તેમ વીતરાગ અને શાન્તિની મૂર્તિ જોવાથી વૈરાગ્ય અને શાન્તિની પ્રાપ્તિ કેમ ન થઈ શકે ?

ઉત્તર - નથી થઈ શકતી. કેમકે તે મૂર્તિનો જડત્વ ધર્મ આત્મામાં આવવાથી વિચાર શક્તિ ઘટી જાય છે. વિવેક વિના વૈરાગ્ય, વૈરાગ્ય વિના વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વિના શાન્તિ થતી નથી. અને જે કાંઈ થાય છે તે એના સંગ, ઉપદેશ અને તેમના ઇતિહાસાદિને જોવાથી થાય છે, કેમકે જેના ગુણ કે દોષ ન જાણીને તેની મૂર્તિમાત્ર જોવાથી પ્રીતિ થતી નથી. પ્રીતિ થવાનું કારણ તો ગુણજ્ઞાન છે. આવાં મૂર્તિપૂજા આદિ બૂરાં કારણોથી જ આર્યાવર્તમાં નકામા પૂજારી, ભિક્ષુક, આળસી, પુરુષાર્થ રહિત કરોડો મનુષ્ય થયા છે. સર્વ સંસારમાં મુઠતા તેમજે જ ફેલાવી દીધી છે. છલ પણ બહુ જ ફેલાઈ ગયાં છે.

પ્રશ્ન - જુઓ, કાશીમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહને “લાટબેરવ” આદિએ મોટા મોટા ચમત્કાર દેખાડ્યા હતા. જ્યારે મુસલમાન એમને તોડવા ગયા અને તેમજે જ્યારે તેમના ઉપર તોપ ગોળા આદિ માર્યા ત્યારે મોટા મોટા ભમરા નીકળીને સર્વ ફોજને વ્યાકુલ કરી ભગાડી દીધી.

ઉત્તર - એ પાપાણાનો ચમત્કાર નથી પણ ત્યાં ભમરાના છત્ર બાઝી રહ્યા હશે અને તેમનો સ્વભાવ જ ફૂર હોય છે, તેથી જ્યારે કોઈ તેમને છેડે, ત્યારે તેઓ કરડવાને દોડે છે. અને જે દૂધની ધારાનો ચમત્કાર

યતો હતો તે તો પૂજારીજી લીલા હતી.

પ્રશ્ન - જુઓ, મહાદેવ મ્હેજીને દર્શન ન આપવા માટે કૂપમાં પડ્યા અને વેણીમાધવ એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં જઈ સન્તાપ્યો, શું એ પણ ચમત્કાર નથી ?

ઉત્તર - ભલા, જેના કોટવાલ, કાલભૈરવ, લાટભૈરવ આદિ ભૂત પ્રેત અને ગરુડ આદિ ગણ છે, એમણે મુસલમાનોને લડીને કેમ ન હરાવ્યા ? જ્યારે મહાદેવ અને વિષ્ણુની પુરાણોમાં કથા છે કે, અનેક ત્રિપુરાસુર આદિ મોટા મોટા ભયંકર દુષ્ટોને જેણે ભસ્મ કરી દીધા, તો પછી મુસલમાનોને ભસ્મ કેમ ન કર્યા ? એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે બિચારા પાપાણ શું લડે-લડાવે ? જ્યારે મુસલમાન મંદિર અને મૂર્તિઓને તોડતા, ફોડતા, કાશી પાસે આવ્યા; ત્યારે પૂજારીઓએ એ પાપાણના લિંગને કૂવામાં નાખ્યું અને વેણીમાધવને બ્રાહ્મણના ઘરમાં સંતાડી દીધો. જ્યારે કાશીમાં કાલભૈરવના ડરના માર્યા યમદૂત નથી જતા અને પ્રલય સમયમાં પણ કાશીનો નાશ થવા નથી દેતા, તો મ્હેજીના દૂતોને કેમ નહીં હરાવ્યા ? અને પોતાના રાજાના મંદિરનો નાશ કેમ થવા દીધો ? એ સર્વ પોપ માયા છે !!

પ્રશ્ન - "ગયા"માં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતરોના પાપ છૂટીને ત્યાંના શ્રાદ્ધના પુણ્ય પ્રભાવે કરીને પિતર સ્વર્ગમાં જાય છે અને પિતર પોતાનો હાથ કહાડીને પિંડ લે છે, શું એ વાત પણ જૂઠી છે ?

ઉત્તર - સર્વથા જૂઠું છે. જો ત્યાં પિંડ દેવાનો તેવો જ પ્રભાવ છે, તો પિતરોના સુખને માટે જે પંડાઓને લાખો રૂપિયા આપે છે, તેનો વ્યય ગયાવાળા વેશ્યાગમનાદિ પાપમાં કરે છે તે પાપ કેમ નથી છૂટતું ? અને પંડાઓના હાથ વગરના બીજા હાથ નીકળતા આજ કાલ ક્યાંય દેખાતા નથી. એ કદી કોઈ ધૂર્તે પૃથ્વીમાં ગુફા ખોદીને તેમાં એક મનુષ્યને બેસાડી દીધો હશે, પશ્ચાત્ત તેના મુખ પર કુશ પાથરીને પિંડ આપ્યો હશે અને પેલા કપટીએ તે લઈ લીધો હશે. કોઈ આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરાને એ પ્રકારે ઠગ્યો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેમ વૈજનાથને રાવણ લાવ્યો હતો, તે વાત પણ મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન - જુઓ ! "કલકત્તાની કાલી" અને "કામાક્ષા" આદિ દેવીને લાખો મનુષ્ય માને છે. શું તે ચમત્કાર નથી ?

ઉત્તર - કાંઈ પણ નથી. એ આંધળા લોકો ઘેટાની માફક એકની પછવાડે બીજા ચાલ્યા જાય છે. કુવા કે ખાડામાં પડે છે, પણ હઠી શકતા નથી, તેમ એક મૂર્ખની પછવાડે બીજો ચાલીને મૂર્તિપૂજારૂપ ખાડામાં ફસાઈને દુઃખ પામે છે.

પ્રશ્ન - ભલે ત્યારે, એ તો જવા દો, પરંતુ "જગન્નાથજી"માં તો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર છે. એક કલેવર બદલતી વખતે ચન્દનનું લાકડું સમુદ્રમાંથી સ્વયમેવ તણાઈ આવે છે. ચૂલા ઉપર ઉપરા ઉપરી સાત હાંડી મૂકવાથી ઉપરથી એક પછી એક હાંડી પાડે છે અને જો કોઈ ત્યાં જગન્નાથની પ્રસાદી ન ખાય તો કુદી થઈ જાય છે, અને રથ આપોઆપ ચાલે છે. પાપીને દર્શન નથી થતાં. ઈન્દ્રદ્યુમનના રાજ્યમાં દેવતાઓએ મંદિર બનાવ્યું છે. કલેવર બદલતી વખતે એક રાજા, એક પણ્ડો અને એક સુથારનું મરી જવું આદિ જે ચમત્કારો થાય છે, તેને તમે જુઠાં નહીં કરી શકો ?

ઉત્તર - જેણે બાર વર્ષ પર્યન્ત જગન્નાથજીની પૂજા કરી હતી, તે વિરક્ત થઈને મથુરામાં આવ્યો હતો, તે મને મળ્યો હતો. મેં આ વાતોના ઉત્તર પૂછ્યા હતા, તેણે આ સર્વ વાત જૂઠી બતાવી. કિન્તુ વિચારથી નિશ્ચય એ છે કે જ્યારે કલેવર બદલવાનો સમય આવે છે, ત્યારે નૌકામાં ચન્દનનું લાકડું લઈને સમુદ્રમાં નાખે છે.

તે સમુદ્રની લહેરોથી કિનારે આવી પહોંચે છે, તેને લઈને સુથારલોકો મૂર્તિ બનાવે છે. જ્યારે રસોઈ બને છે ત્યારે દરવાજા બંધ કરીને રસોઈયા વિના બીજા કોઈને આવવા કે જવા દેતા નથી. ભૂમિ પર ચારે તરફ ફરતાં છ અને વચ્ચે એક એવા ચક્રાકાર ચુલા બનાવે છે. પેલી હાંડીઓની નીચે ઘી, માટી અને રાખ લગાડી, છ ચુલા પર ચોખ્ખા રાંધી તે હાંડીના તળિયાં માંજી પછી પેલી વચલી હાંડીમાં તે જ સમયે ચોખ્ખા નાખી તે પર પેલી હાંડી ઉપરા ઉપરા ચઢાવીને પછી છ ચુલાનાં મુખ લોઢાના તવાથી બંધ કરીને દર્શન કરનાર જે ધનાઢ્ય હોય છે, તેને બોલાવીને દેખાડે છે. ઉપર ઉપરની હાંડીમાંથી ચોખ્ખા કાઢીને તે સીજેલા ચોખ્ખા દોખાડ્યા પછી નીચેના કાચા ચોખ્ખા કાઢીને દોખાડી તેને કહે છે કે કાંઈ હાંડીઓ માટે ભેટ મૂકો. આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરા રૂપિયા, અશર્કા ધરે છે અને કોઈ કોઈ તો કાંઈ માસિક પણ બાંધી આપે છે.

શૂદ્ર નીચ લોકો મંદિરમાં નેવેલ લાવે છે. જ્યારે નેવેલ થઈ ચૂકે છે ત્યારે તે શૂદ્ર નીચ લોક તેને એહું કરે છે, પશ્ચાત્ત્ જો કોઈ રૂપિયા આપી તે હાંડી લે તો તેને ઘેર પહોંચાડે છે. અને દીન ગૃહસ્થ તથા સાધુ સન્તોને લઈને શૂદ્ર અને અન્યજ પર્યન્ત એક પંક્તિએ બેસીને એક બીજાનું એહું ભોજન કરે છે. જ્યારે તે પંક્તિ ઊઠે છે ત્યારે તે જ પતલો પર બીજાને બેસાડતા જાય છે. આ મહા અનાચાર છે. અને ધણાખરા મનુષ્યો ત્યાં જઈને તેમનું એહું ન ખાતાં પોતાને હાથે બનાવી ખાઈને ચાલ્યા આવે છે, તેમને કાંઈ પણ કુછાદિ રોગ થતો નથી, અને એ જગન્નાથપુરીમાં પણ ધણા બધા પ્રસાદી નથી ખાતા. તેમને પણ એ કુછાદિ રોગ થતો નથી, અને એ જગન્નાથપુરીમાં પણ ધણાખરા કુછી છે, જે નિત્ય પ્રતિ એહું ખાવાથી પણ તેમનો એ રોગ મટતો નથી.

વળી, એ જગન્નાથમાં વામમાર્ગીઓએ ભૈરવીચક બનાવ્યું છે, કેમકે સુભદ્રા, શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવની બહેન થાય છે. તેને બન્ને ભાઈઓની વચમાં સ્ત્રી અને માતાના સ્થાનમાં બેસાડી છે. જો ભૈરવીચક ન હોત તો એ વાત કદી પણ હોત નહીં.

તથા રથનાં પૈડાંની સાથે કળ બનાવી છે. જ્યારે તેને સીધી ફેરવે છે ત્યારે રથ ચાલે છે, જ્યારે મેળાની વચ્ચે પહોંચે છે ત્યારે તેની કળને ઊલટી ફેરવવાથી રથ ઊભો રહી જાય છે. પૂજારીઓ પોકારે છે કે દાન આપો, પુણ્ય કરો, જેથી જગન્નાથ પ્રસન્ન થઈને પોતાનો રથ ચલાવે અને આપણો ધર્મ રહે. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી તેને ભેટ આવતી જાય છે ત્યાં સુધી એમ પોકારે છે. જ્યારે આવી ચૂકે છે ત્યારે એક વ્રજવાસી સારાં કપડાં અને દુશાલો ઓઢીને આગળ ઊભો રહી, હાથ જોડી, સ્તુતિ કરે છે કે, “હે જગન્નાથ સ્વામિન્ ! આપ કૃપા કરીને રથ ચલાવો અને અમારો ધર્મ રાખો” ઇત્યાદિ બોલીને સાષ્ટાંગ દણ્ડવત્ પ્રણામ કરી, તે રથ ઉપર ચઢે છે. તે જ સમયે કળ સીધી ફેરવી દે છે અને પછી જય જય શબ્દ બોલી હજારો મનુષ્યો દોરડાને ખેંચે છે, રથ ચાલે છે.

જ્યારે ઘણા લોકો દર્શન જાય છે ત્યારે એટલું મોટું મંદિર છે તે જેમાં દિવસે પણ અંધારું રહે છે અને દીવા બાળવા પડે છે. એ મૂર્તિઓની આગળ બન્ને બાજુએ પડદા ખેંચી લગાડવાના હોય છે. ત્યાં પણડા, પૂજારી અંદર ઊભા રહે છે. જ્યારે એક તરફનાએ પડદો ખેંચ્યો કે મૂર્તિ ઝટ આડમાં આવી જાય છે. ત્યારે સર્વ પણડા અને પૂજારીઓ પોકારે છે કે “તમે ભેટ ધરો, તમારાં પાપો છૂટી જશે, ત્યારે દર્શન થશે, ઉતાવળ કરો.” તે બિચારા ભોળા મનુષ્યો આ પૂર્તોને હાથે લૂંટાઈ જાય છે અને પછી ઝટ બીજો પડદો ખેંચી લે છે ત્યારે દર્શન થાય છે, પછી જય શબ્દ બોલીને, પ્રસન્ન થઈ, પક્કા મુક્કા ખાઈ અને તિરસ્કૃત થઈને ચાલ્યા આવે છે.

ઈન્દ્રદમન તે જ છે કે જેના કુલના લોકો આજ સુધી કલકત્તામાં વસે છે. તે ધનાઢ્ય રાજા દેવીનો

ઉપાસક હતો. તેણે લાખો રૂપિયા ખર્ચાને મંદિર બંધાવ્યું હતું. તે એટલા માટે કે આ આર્યાવર્ત દેશનો ભોજનનો બાબેડો આ રીતિથી છૂટે, પરંતુ એ મૂર્તિઓ ક્યાં છોડવાના છે ? દેવ માનો તો તે કારીગરોને જ માનો કે જે કારીગરોએ મંદિર બનાવ્યું.

રાજા, પણકા તથા સુથાર કંઈ તે સમયે મરતા નથી, પરંતુ તેઓ ત્યાં મુખ્ય હોય છે. તેઓ પોતાનાથી નાના લોકોને દુઃખ દેતા હશે ત્યારે તે લોકોએ સમ્મતિ કરીને તે વખતે કલેવર બદલાતી વેળાએ પેલા ત્રણે જાત્રા હાજર રહે છે; અર્થાત્ મૂર્તિનું હૃદય પોલું રાખ્યું છે. અને તેમાં સોનાના સમ્પુટમાં એક શાલિગ્રામ રાખે છે અને દરરોજ જેને ધોઈને ચરણામૃત બનાવે છે, તેની ઉપર રાત્રે શયન આરતીની વેળાએ તે લોકોએ ઝેરી તેજાબ લગાડી મુક્યું હશે. તે ધોઈને તે ત્રણે જણને તે ઝેરી ચરણામૃત પાચું હશે, તેથી તેઓ અગાઉ કોઈ વાર મરાણ પામ્યા હશે. મરી તો આ પ્રમાણે ગયા, પરંતુ ભોજનભટ્ટોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હશે કે જગન્નાથજી પોતાનું શરીર બદલતી વખતે ત્રણેય ભક્તોને પણ સાથે લેતા ગયા. આવી જૂઠી વાતો પારકાનું ધન ઠગી લેવા માટે ઘણી થયા કરે છે.

પ્રશ્ન - "રામેશ્વર"માં ગંગોતરીનું જલ ચઢાવતી વખતે લિંગ વધી જાય છે, શું તે પણ વાત જૂઠી છે ?

ઉત્તર - જૂઠી, કેમકે તે મંદિરમાં પણ દિવસે અંધારું રહે છે. દીવો રાતદિવસ બળ્યા કરે છે. જ્યારે જળની ધારા છોડે છે ત્યારે તે જલમાં વિજળીની સમાન દીપકનું પ્રતિબિમ્બ ચળકે છે, બીજું કંઈ પણ નથી. ન પાપાણ ઘટે ન વધે ! જેટલો ને તેટલો રહે છે. એવી લીલા કરીને બિચારા નિર્બુદ્ધિઓને ઠગે છે.

પ્રશ્ન - રામેશ્વરને રામચન્દ્રે સ્થાપન કર્યા છે, જો મૂર્તિપૂજા વેદવિરુદ્ધ હોત, તો રામચન્દ્ર આ મૂર્તિ સ્થાપન કેમ કરેલ ? અને વાલ્મીકિજી રામાયણમાં કેમ લખેલ ?

ઉત્તર - રામચન્દ્રના સમયમાં તે લિંગ કે મંદિરનું નામ-નિશાન પાત્ર ન હતું. પણ એ તો ઠીક છે કે દક્ષિણ દેશસ્થ રામ નામક કોઈ રાજાએ એ મંદિર બંધાવી, તે લિંગનું નામ રામેશ્વર રાખ્યું છે. જ્યારે રામચન્દ્રજી સીતાજીને લઈ, હનુમાનાદિની સાથે લંકાથી ચાલ્યા અને આકાશમાર્ગે વિમાન પર બેસી અયોધ્યા તરફ આવતા હતા, ત્યારે સીતાજીને કહ્યું છે કે :-

અગ્ર પૂર્વ મહાદેવઃ પ્રસાદમકરોદ્દિભુઃ ।

સેતુબન્ધ ઇતિ વિખ્યાતમ્ ॥ -વાલ્મીકિજી ૦ : લંકા કાં ૦ (સર્ગ ૦ ૧૨૫ સ્લો ૦ ૨૨, ૨૧)

હે સીતા ! તારા વિયોગે અમે વ્યાકુલ થઈ ધૂમતા હતા અને આ જ સ્થાનમાં ચાતુર્માસ કર્યો હતો અને પરમેશ્વરની ઉપાસના, ધ્યાન પણ કરતા હતા. તે જે સર્વત્ર વિભુ (વ્યાપક) દેવોનો દેવ મહાદેવ પરમાત્મા છે, તેની કૃપાથી અહીં અમને સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ અને જો આ સેતુ અમે બાંધી, લંકામાં આવીને, તે રાવણને મારી, તને લઈ આવ્યા. આ સિવાય ત્યાં વાલ્મીકિએ અન્ય કંઈ પણ લખ્યું નથી.

પ્રશ્ન - "रङ्ग है कलियाकन्त को । जिसने हुक्क पिलाया सन्त को ॥"

દક્ષિણમાં એક કાલિયાકનનની મૂર્તિ છે. તે આજ સુધી હુકકો જ પીધા કરે છે. જો મૂર્તિપૂજા જૂઠી હોય, તો આ ચમત્કાર પણ જૂઠો થઈ જાય.

ઉત્તર - જૂઠી, સાવ જૂઠી. એ સર્વ પોપ લીલા છે કેમકે તે મૂર્તિનું મુખ પોલું હશે, તેનું છિદ્ર પાછળ પાડીને ભીતની પાર બીજા મકાનમાં નળ લગાડ્યો હશે, જ્યારે પૂજારી હુકકો ભરવામાટે પેય લગાવી, મુખમાં

નળી ગોઠવીને પડદો નાખી, નીકળી આવતો હશે, ત્યારે કોઈ પાછળ રાખેલો મનુષ્ય મુખથી ખેંચતો હશે. તેથી અહીં હુક્કો ગડગડ બોલતો હશે. બીજું છિદ્ર નાક અને મુખની સાથે લગાડ્યું હશે કે જ્યારે પાછી ફૂંક મારી દેતો હશે ત્યારે નાક અને મુખનાં છિદ્રોથી ધૂમાડો નીકળતો હશે. તે સમયે ઘણા મૂકોને ધનાદિ પદાર્થોથી લૂંટીને ધનરહિત કરતા હશે.

પ્રશ્ન - જુઓ “ડાકોરજી”ની મૂર્તિ દારિકાથી ભગતની સાથે ચાલી આવી. એક સવા રત્તી સોનામાં કેટલાય મજાની મૂર્તિ તોળાઈ ગઈ ! શું એ પણ ચમત્કાર નથી ?

ઉત્તર - નથી. તે ભક્ત મૂર્તિને ચોરી લાવ્યો હશે અને સવા રત્તીની બરાબર મૂર્તિની તુલના થઈ એ કોઈ ભગોડ મનુષ્યે ગપ્પ મારી હશે.

પ્રશ્ન - જુઓ ! “સોમનાથજી” પૃથ્વીથી અદ્ધર રહેતા હતા અને એ મોટો ચમત્કાર હતો. શું એ પણ મિથ્યા વાત છે ?

ઉત્તર - હા, મિથ્યા છે. સાંભળો ! ઉપર અને નીચે સુબ્બક પાષાણ ચણી રાખ્યા હતા. તો તેના આકર્ષણથી તે મૂર્તિ અદ્ધર ઊભી રહી હતી, જ્યારે મહમુદ ગજનવી આવી લડ્યો, ત્યારે એ ચમત્કાર થયો કે તેનું મંદિર તોડી નાખવામાં આવ્યું અને પૂજારી તથા ભક્તોની દુર્દશા થઈ ગઈ અને લાખોની ફોજ દશ હજાર ફોજથી ભાગી ગઈ. જે પોપ પૂજારી પૂજા, પુરસ્કાર, સ્તુતિ, માર્થના કરતા હતા કે “હે મહાદેવ ! આ મ્હેચ્છોને તું મારી નાખ અને અમારી રક્ષા કર” અને તે પોતાના ચેલા રાજાઓને સમજાવતા હતા કે “આપ નિશ્ચિન્ત રહો, મહાદેવજી ભૈરવ અથવા વીરભદ્રને મોકલી દેશે. તે સર્વ મ્હેચ્છોને મારી નાખશે કે આંખળા કરી નાખશે. હમણાં જ અમારાં દેવ પ્રસિદ્ધ થાય છે. હનુમાન, દુર્ગા અને ભૈરવે સ્વપ્ન આપ્યું છે કે અમે સર્વ કામ કરી આપીશું.” તે બિચારા ભોળા રાજા અને લાત્રિપો પોપોના બહેકાવ્યાથી વિશ્વાસમાં રહ્યા. કેટલાક જ્યોતિષી પોપોએ કહ્યું કે હમણાં તમારી ચઢાઈનું મુહૂર્ત નથી. એકે આઠમો ચન્દ્રમા બતાવ્યો, બીજાએ મોગિની સામે દેખાડી, ઇત્યાદિ બહેકાવટમાં રહ્યા. જ્યારે મ્હેચ્છોની ફોજે આવી ઘેરી લીધા, ત્યારે દુર્દશાથી ભાગ્યા. કેટલાક પોપ પૂજારી અને તેના ચેલા પકડાયા. ત્યારે પૂજારીઓએ હાથ જોડી એમ પણ કહ્યું કે ત્રણ કરોડ રૂપિયા લઈ લો અને મંદિર તથા મૂર્તિ તોડો નહીં. મુસલમાનોએ કહ્યું કે અમે “બુતપરસ્ત” (મૂર્તિપૂજક) નથી, કિન્તુ “બુતશિકન્” અર્થાત્ મૂર્તિભંજક છીએ; એમ કહી ઝડ મંદિર તોડી નાખ્યું. જ્યારે ઉપરની છત ટૂટી ત્યારે સુબ્બક પાષાણ પૃથક્ થવાથી મૂર્તિ નીચે પડી. જ્યારે મૂર્તિ તોડી ત્યારે તેમાંથી અદાર કરોડના રત્ન નીકળ્યાં એવું સંભળાય છે. જ્યારે પૂજારી અને પોપો પર કોરડા પડ્યા ત્યારે રડવા લાગ્યા, કહ્યું કે કોષ બતાવો ત્યારે મારના માર્યા ઝડ દેખાડી દીધો. ત્યારે સઘળો કોષ લૂંટી મારપીટ કરીને પોપ અને તેમના ચેલાઓને “ગુલામ” મજૂર બનાવી, દળણું દળાવ્યું, ઘાસ ખોદાવ્યું, મલમૂત્રાદિ ઊંચકાવ્યું અને ચણા ખાવા આપ્યા. હાય ! પથ્થરની પૂજા કરી કેમ સત્યાનાશને પ્રાપ્ત થયા ? કેમ પરમેશ્વરની ભક્તિ ન કરી ? કે જે મ્હેચ્છોના દાંત તોડી નાખત ! અને પોતાનો વિજય કરત. જુઓ ! જેટલી મૂર્તિઓ છે તેટલા શૂરવીરોની પૂજા કરત, તો પણ કેટલી રક્ષા થાત ? પૂજારીઓએ આટલી ભક્તિ એ પાષાણોની કરી, પરન્તુ મૂર્તિ એક પણ તે શત્રુઓના શિર પર ઊઠીને ન વાગી. જો કોઈ એકાદ શૂરવીર પુરુષની મૂર્તિના જેવી સેવા કરત, તો તે પોતાના સેવકોને યથાશક્તિ બચાવત અને તે શત્રુઓને મારત.

પ્રશ્ન - દારિકાજીના રણછોડજી જેણે નરસિંહ મહેતાની હુંડી સ્વીકારી અને તેનું ઋણ ચૂકવી આપ્યું ઇત્યાદિ વાત પણ શું જૂઠી છે ?

ઉત્તર - કોઈ શાહુકારે રૂપિયા આપી દીધા હશે. કોઈએ જૂઠું નામ ઉડાવી દીધું હશે કે શ્રીકૃષ્ણે મોકલ્યા. જ્યારે સંવત્ ૧૯૧૪ના વર્ષમાં તોપોના મારથી મંદિર, મૂર્તિઓ અંગ્રજોએ ઉડાવી દીધાં હતાં ત્યારે મૂર્તિ ક્યાં ગઈ હતી ? પ્રત્યુત્ત વાઘેર લોકોએ જેટલી વીરતા બતાવી લડ્યા, અને શત્રુઓને માર્યા, પરંતુ મૂર્તિ તો એક માખીની ટાંગ પણ તોડી ન શકી. જો શ્રીકૃષ્ણની સદૃશ કોઈ હોત, તો એમના કુરચા ઉડાવી દેત અને એ ભાગતા કરત. ભલા, એ તો કહો કે જેનો રક્ત માર ખાય તેના શરણાગત કેમ ન માર ખાય ?

પ્રશ્ન - “જવાલામુખી” તો પ્રત્યક્ષ દેવી છે, સર્વને ખાઈ જાય છે. અને પ્રસાદ આપે તો અડધો ખાય છે અને અડધો રહેવા દે છે. મુસલમાન બાદશાહે તે ઉપર જલની નહેર છોડાવી અને લોઢાના તવા જડાવ્યા હતા તો પણ જવાલા ન ઓલવાઈ અને ન અટકી.

તેમજ હિંગળાજ પણ અર્ધરાત્રે સવારી કરીને પહાડ પર દેખા દે છે; પહાડને ગર્જના કરાવે છે; ચન્દ્રકૂપ ઓલે છે અને યોનિયન્ત્રમાંથી નીકળવાથી પુનર્જન્મ થતો નથી. કૂમરા બાંધવાથી પૂરો મહાપુરુષ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી હિંગળાજ નહીં જઈ આવે, ત્યાં સુધી અર્ધો મહાપુરુષ બજે છે, ઇત્યાદિ સર્વ વાતો શું માનવા યોગ્ય નથી ?

ઉત્તર - નહીં. કેમકે તે જવાલામુખી પહાડમાંથી આગ નીકળે છે. તેમાં પૂજારી લોકોની વિચિત્ર લીલા છે. જેમ વધારના ધીની કડાછીમાં જવાળા આવી જાય છે, તે અલગ કરવાથી કે ફૂક મારવાથી ઓલવાઈ જાય છે અને થોડું એક ધી ખાઈ જાય છે અને શેષ રાખી દે છે; તે જ પ્રમાણે ત્યાં પણ છે. જેમ ચૂલાની જવાળામાં જે નાખવામાં આવે, તે સર્વ ભસ્મ થઈ જાય છે. જંગલ કે ઘરમાં આગ લાગવાથી સર્વને ખાઈ જાય છે. એવી ત્યાં એક મંદિર કુણ્ડ અને અહીં તહીં નળ રચના સિવાય શું વિશેષ છે ?

હિંગળાજમાં ન તો કોઈ સવારી હોય છે અને જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ પોપ પૂજારીઓની લીલાથી થાય છે, બીજું કાંઈ પણ નથી. એક જલ અને દલદલનો કુંડ બનાવી રાખ્યો છે જેથી નીચેથી ધરપોટા ઊંકે છે, તેને મૂઢ લોકો યાત્રા સફળ થવી માને છે. યોનિનું યન્ત્ર એ લોકોએ ધન હરવા માટે બનાવી રાખ્યું છે અને કૂમરા પણ એ જ પ્રકારે પોપલીલાના છે. એનાથી મહાપુરુષ થાય, તો એક પશુ પર કૂમરાનો બોજો લાદી દે તો શું ને મહાપુરુષ થઈ જશે ? મહાપુરુષ તો મોટા ઉત્તમ ધર્મયુક્ત પુરુષાર્થથી થાય છે.

પ્રશ્ન - અમૃતસરનું તળાવ અમૃતરૂપ, એક અરીઠાનું ફળ અડધું મીઠું અને એક ભીંત નમે છે પણ પડતી નથી. રેવાલસરમાં બેડા તરે છે, અમરનાથમાં આપોઆપ લિંગ બની જાય છે, હિમાલયથી કબૂતરનું જોડું આવીને સર્વને દર્શન દઈને ચાલ્યું જાય છે. શું એ પણ માનવા યોગ્ય નથી ?

ઉત્તર - નહીં. તે તળાવનું નામ માત્ર અમૃતસર છે. જ્યારે કદી જંગલ હશે ત્યારે એનું જલ સારું હશે, નથી એનું નામ અમૃતસર રાખ્યું હશે. જો અમૃત હોત તો પુરાણીઓના માનવા પ્રમાણે કોઈ કેમ મરશે ?

ભીંતની કાંઈ બનાવટ એવી હશે, જેથી નમતી હશે પણ પડતી નહીં હોય. અરીઠામાં બીજી કલમ હશે અથવા ગપોડા હશે. રેવાલસરમાં બેડા તરવામાં કાંઈ કારીગરી હશે. અમરનાથમાં બરફનાં પહાડ બને છે, તો જસ જામીને નાના લિંગનું બનવું એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? અને કબૂતરનું જોડું પાળેલું હશે જે પહાડની આડમાંથી મનુષ્ય છોડતા હશે, દેખાડીને ટક્ક હરતા હશે.

પ્રશ્ન - હરદ્વાર - સ્વર્ગના દ્વાર, પૈડીમાં સ્નાન કરે તો પાપ છૂટી જાય છે, અને તપોવનમાં રહેવાથી નપસ્વી થાય છે. દેવપ્રયાગ, ગંગોતરીમાં ગૌમુખ, ઉત્તરકાશીમાં ગુમકાશી, ત્રિયુગી નારાયણનાં દર્શન થાય છે. દેકાર અને બદ્રીનારાયણની પૂજા છ મહિના સુધી મનુષ્ય અને છ મહિના સુધી દેવતા કરે છે. મહાદેવનું મુખ

નેપાલમાં પશુપતિ, નિતમ્બ કેદાર અને તુઝનાથમાં જાનુ અને પગ અમરનાથમાં છે. તેનાં દર્શન, સ્પર્શન અને સ્નાન કરવાથી મુક્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં કેદાર અને બદ્રીથી સ્વર્ગ જવા ચાહે તો જઈ શકે છે. ઇત્યાદિ વાતો કેવી છે ?

ઉત્તર - ઉત્તરથી પહોડામાં જવાના એક માર્ગનો આરંભ એ હરદ્વાર છે. હરની પૈડી એ માત્ર સ્નાનને માટે કુણડનાં પગથિયાં બનાવ્યાં છે. સાચું પૂજો તો તે “હાડપૈડી” છે, કેમકે દેશદેશાન્તરના મૃતકોના હાડ એમાં પડ્યા કરે છે. પાપ કટી પણ કહી ભોગવ્યા વિના છૂટી શકતાં નથી અને કપાતાં નથી.

તપોવન જ્યારે હશે ત્યારે હશે, હાલ તો તે “ભિશુકવન” છે. તપોવનમાં જવાથી અને રહેવાથી કંઈ તપ નથી થતું, કિન્તુ તપ તો કરવાથી થાય છે. કેમકે ત્યાં ઘણા દુકાનદારો અસત્ય બોલનારા પણ રહે છે.

“હિમવતઃ પ્રભવતિ ગંગા” પહાડની ઉપરથી જલ પડે છે. ગોમુખનો આકાર તો ટકા લેનારાઓએ બનાવ્યો હશે. તે જ પહાડ પોપ લોકોનું સ્વર્ગ છે. ત્યાં ઉત્તરકાશી આદિ સ્થાન ધ્યાનીઓ માટે ઠીક છે, પરંતુ દુકાનદારોને માટે તો ત્યાં પણ દુકાનદારી છે.

દેવપ્રયાગ પુરાણોના ગપોડાની લીલા છે. અર્થાત્ જ્યાં અલખનન્દા અને ગંગા મળી છે, તેથી ત્યાં દેવતા વસે છે, એવો ગપોડો ન મારે તો ત્યાં કોણ જાય ? અને ટકા કોણ આપે ? ગુપ્તકાશી તો નથી, તે તો પ્રસિદ્ધ કાશી છે. ત્રણ યુગની પૂણી તો નથી દેખાતી પરંતુ પોપોની દશ-વીસ પેઢીની હશે. જેવી ખાખીઓની પૂણી અને પારસીઓની અગિયારી સદેવ બળતી રહે છે.

તમકુણ્ડ પણ પહાડોની અંદર ઉપ્પા ગરમી થાય છે તેમાં તપીને જળ આવે છે. તેની પાસેના બીજા કુણ્ડમાં ઉપરનું જળ ગાયવા જ્યાં ગરમી નથી, ત્યાંનું જળ આવે છે તેથી ઠંડું છે.

કેદારનું સ્થાન એ ભૂમિ બહુ જ સારી છે, પરંતુ ત્યાં પણ એક જામી ગયેલા પથ્થર પર પૂજારી કે તેના ચેલાઓએ મંદિર બનાવી રાખ્યું છે. ત્યાં મહન્ત, પૂજારી, પંડા, આંખના આંખણા અને ગાંઠના પૂરા પાસેથી માલ લઈને વિચ્છાનન્દ કરે છે. તેવી જ રીતે બદ્રીનારાયણમાં ઠગ વિદ્યાવાળા ઘણા બેઠેલા છે. “રાવલજી” ત્યાંના મુખ્ય છે, તે એક સ્ત્રી છોડી અનેક સ્ત્રી રાખી બેઠા છે. પશુપતિ એક મંદિરનું અને પંચમુખી મૂર્તિનું નામ આપી રાખ્યું છે. જ્યારે કોઈ ન પૂછે ત્યારે એવી લીલા બલવતી થાય છે, પરંતુ જેવા તીર્થના લોક ધૂર્ત ધન હરનારા હોય છે, તેવા પહાડી લોક નથી હોતા. ત્યાંની ભૂમિ બહુ રમણીય અને પવિત્ર છે.

પ્રજ્ઞ - વિન્ધ્યાચલમાં વિન્ધ્યેશ્વરી કાલી અજબૂજ પ્રત્યક્ષ સત્ય છે. વિન્ધ્યેશ્વરી ત્રણ સમયમાં ત્રણ રૂપ બદલે છે, અને તેના વાડામાં એક પણ માખી હોતી નથી. પ્રયાગ તીર્થરાજમાં માથું બોગવેથી સિદ્ધિ અને ગંગા ધમુનાના સક્ષમમાં સ્નાન કરવાથી ઇચ્છાસિદ્ધિ થાય છે; તેમ અયોધ્યા ઘણી વખત ઉડીને સઘળી વસ્તી સહિત સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. મથુરા સર્વ તીર્થોથી અધિક; વૃન્દાવન લીલા સ્થાન અને ગોવર્ધન વ્રજયાત્રા એ સર્વ યાત્રા મોટા ભાગ્યોથી થાય છે; સુર્યઅહસ પ્રસંગે કુરુક્ષેત્રમાં લાખો યનુષ્યોનો મેળો ભરાય છે. શું એ સર્વ વાતો મિથ્યા છે ?

ઉત્તર - પ્રત્યક્ષ તો આંખોથી ત્રણ મૂર્તિ દેખાય છે, કે જે પાષાણની મૂર્તિઓ છે અને ત્રણ કાળમાં ત્રણ પ્રકારના રૂપ હોવાનું કારણ પૂજારી લોકોની વસાહિ આભૂષણ પહેરાવવાની ચતુરાઈ છે. અને માખીઓ સહસ્રો કે લાખો હોય છે એ મેં મારી આંખોએ જોયું છે.

પ્રયાગમાં કોઈ વાળંદે શ્લોક બનાવનાર અથવા પોપજીને કોઈક ધન આપીને મુંડન કરાવવાનું મહાત્મ્ય બનાવ્યું વા બનાવરાવ્યું હશે. પ્રયાગમાં સ્નાન કરી સ્વર્ગમાં જાય, તો ત્યાંથી પાછા કડી ઘેર આવતો કોઈ પણ

દેખાત નહીં. કિન્તુ ઘેર સર્વ આવતા જણાય છે. અથવા જે કોઈ ત્યાં ડૂબી મરતો હશે તેનો જીવ પણ આકાશમાં વાયુ સાથે ધૂમીને જન્મ લેતો હશે. 'તીર્થરાજ' નામ પણ ટકા લેનારાઓએ રાખ્યું છે. જડમાં રાજ પ્રજાભાવ કદી પણ થઈ શકતો નથી.

એ મોટી અસમ્ભવ વાત છે કે અયોધ્યા નગરી તેની વસ્તી કૂતરાં, ગધેડાં, ભંગી, ચમાર અને જાજરુ આદિ સહિત ત્રણ ચાર સ્વર્ગમાં ગઈ. સ્વર્ગમાં તો નથી ગઈ. પણ ત્યાંની ત્યાં તો છે. પરન્તુ પોપજીના મુખ ગપોડામાં અયોધ્યા સ્વર્ગમાં ઊડી ગઈ. આ ગપોડા શબ્દરૂપે ઉડતા કરે છે. એમ જ નૈમિષારણ્ય આદિની પણ પોપ લીલા જાણવી.

“મથુરા ત્રણ લોકથી નિરાળી” તો નથી, પરન્તુ એમાં ત્રણ જન્તુ મોટા લીલાધારી છે, કે જેને માટે જળ, સ્થળ અને અન્તરિક્ષમાં કોઈને સુખ મળવું કઠિન છે. એક - ચોખા; જે કોઈ સ્નાન કરવા જાય તો પોતાનો કર લેવાને ઊભા રહીને બકતા રહે છે. “લાવો યજમાન ! ભાંગ, મચી અને લાડુ. ખાઈ, પીને યજમાનની જય મનાવીએ.” બીજા - જળમાં કાચબા, જે કરડી ખાય છે, જેથી ઘાટ પર સ્નાન કરવું પણ કઠિન થઈ પડે છે. ત્રીજા - ઉપર આકાશમાં લાલ મુખના વાંદરા. જે પાથડી, ટોપી, ઘરેજા અને જોડાં સુદ્ધાં પણ છોડતા નથી. કરડી ખાય છે, પક્કા દે છે અને પાડીને મારી પણ નાખે છે. આ ત્રણે પોપ અને પોપજીના ચેલાઓના પૂજનીય છે. કાચબાની અનેકમણ ચણા આદિ અતથી, અને વાંદરાની ચણા અને ગોળ આદિથી તથા ચોખાઓની દક્ષિણા અને લાડુઓથી તેમના સેવકો સેવા કર્યા કરે છે. તથા વૃન્દાવન જયારે હતું ત્યારે હતું હમણાં તો વેશ્યાવનવત્ છે. તેમાં લલ્લા-લલ્લી અને ગુરુચેલી આદિની લીલા ફેલાઈ રહી છે. તેમજ દીપમાલિકાના મેળામાં ગોવર્ધન અને વ્રજયાત્રામાં પણ પોપોને તાલ પડે છે. કુરુક્ષેત્રમાં પણ એ જ જીવિકાની લીલા સમજી લો. એમાં જે કોઈ ધાર્મિક પરોપકારી પુરુષ છે, તે આ પોપ લીલાથી પૃથક્ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન - આ મૂર્તિપૂજા અને તીર્થ સનાતનથી ચાલ્યાં આવે છે, તે જૂઠાં કેમ કરી હોઈ શકે છે ?

ઉત્તર - તમે સનાતન કોને કહો છો ? જે સદાથી ચાલ્યું આવે છે તેને ? જો એ સદાથી છે તો વેદ અને બ્રાહ્મણાદિ ઋષિ-મુનિ કૃત પુસ્તકોમાં એનાં નામ કેમ નથી ? કે મૂર્તિપૂજા અટ્ટી કે ત્રણ હજાર વર્ષની અન્દર અન્દર ચામમાર્ગી અને જૈનીઓથી ચાલી છે. પ્રથમ આર્યાર્તમાં ન હતી. અને આ તીર્થ પણ ન હતાં. જયારે જૈનીઓએ ગિરનાર, પાલીતાણા, શિખર, શત્રુંજય અને આબુ આદિ તીર્થ સ્થાપ્યાં તે જોઈને તેમની પેઠે આ લોકોએ પણ બનાવી લીધું. જો કોઈ એના આરંભની પરીભા કરવા ચાહે, તો પંડાની જૂનામાં જૂની વહી અને નામ્બાના પત્રાદિ લેખ જુએ, તો નિશ્ચય થઈ જશે કે આ સઘળાં તીર્થ પાંચસો અથવા એક હજાર વર્ષની અંદર ન થયાં છે. સહસ્ત્ર વર્ષથી પૂર્વના લેખ કોઈ પાસેથી નીકળતા નથી. એથી તે આધુનિક છે.

પ્રશ્ન - જે જે તીર્થ કે નામનું માહાત્મ્ય અર્થાત્ શ્રેમ “અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં કાશીક્ષેત્રે વિનશ્યતિ” ઇત્યાદિ વાતો છે, તે સાચી છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નહીં. કેમકે જો પાપ છૂટી જતાં હોય, તો દરિદ્રોને ધન, રાજપાટ અને આંધળાને આંખ મળી જાય અને કોઢિયાના કોઢ આદિ રોગ છૂટી જાય, પણ એમ થતું નથી. તેથી પાપ કે પુણ્ય કોઈનાં છૂટતાં નથી.

પ્રશ્ન - ગદ્ગા ગદ્ગેતિ સો બ્રૂયાદ્યોજનાનાં શતૈરપિ । મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો વિષ્ણુલોકં સ ગચ્છતિ ॥૧॥

હરિર્હરતિ પાપાનિ હરિતિયક્ષત્વયમ્ ॥૨॥

પ્રાતઃકાલે શિવં દૃષ્ટ્વા નિશિ પાપં વિનશ્યતિ । આજન્મકૃતં મધ્યાહ્ને સાયાહ્ને સામજન્મનામ્ ॥૩॥

-ઈત્યાદિ શ્લોકો પોપ પુરાણનાં છે.

જે સેંકડો હજારો કોશ દૂરથી પણ ગજા-ગજા કહે તો તેના પાપ નષ્ટ થઈને વિષ્ણુલોક અર્થાત્ વૈકુંઠે જાય છે. ૧૧૥ “હરિ” આ બે અક્ષરોનું નામોચ્ચારણ સર્વ પાપને હરી લે છે. તેવી જ રીતે રામ, કૃષ્ણ, શિવ, ભગવતી આદિ નામોનું માહાત્મ્ય છે. ૧૨૦ અને જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાલમાં શિવ અર્થાત્ લિંગ કે તેની મૂર્તિનું દર્શન કરે, તો રાત્રિએ કરેલું પાપ, મધ્યાહ્નમાં દર્શન કરે તો જન્મભરનું અને સાયંકાલે દર્શન કરે તો સાત જન્મોનું પાપ છૂટી જાય છે. ૧૩૦ એ દર્શનનું માહાત્મ્ય છે. ૧૩૦ એ શું જુદું થઈ જશે ?

ઉત્તર - મિથ્યા હોવામાં શી શંકા ? કેમકે ગંગા-ગંગા કે હરે રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ, શિવ અને ભગવતીના નામ સ્મરણથી પાપ કદી પણ છૂટતાં નથી. જો છૂટતાં હોય, તો દુઃખી કોઈ રહે નહીં ! અને વળી પાપ કરવાથી કોઈ પણ ડર નહીં. જેમકે આજ કાલ પોપલીલામાં પાપ વૃદ્ધિ પામતું રહ્યું છે. મૂઠોને એવો વિશ્વાસ છે કે અમે પાપ કરી નામસ્મરણ કે તીર્થયાત્રા કરીશું, તો પાપોની નિવૃત્તિ થઈ જશે. એ જ વિશ્વાસ પર પાપ કરીને આ લોક અને પરલોકનો નાશ કરે છે. પરન્તુ કરેલું પાપ તો ભોગવવું જ પડે છે.

પ્રશ્ન - તો કોઈ તીર્થ, નામસ્મરણ સત્ય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - છે. વેદાદિ, સત્યશાસ્ત્રોનું ભણવું-ભણાવવું, ધાર્મિક વિદ્વાનોનો સંગ, પરોપકાર, ધર્માનુષ્ઠાન, યોગાભ્યાસ, નિર્વેર, નિષ્કપટ, સત્યભાષણ, સત્યનું માનવું, સત્ય કરવું, બ્રહ્મચર્ય સેવન, આચાર્ય, અતિથિ અને માતા-પિતાની સેવા, પરમેશ્વરની સ્તુતિ-પ્રાર્થના-ઉપાસના, શાન્તિ, જિતેન્દ્રિયતા, સુશીલતા, ધર્મયુક્તપુરુષાર્થ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આદિ શુભ ગુણકર્મ દુઃખોથી તારનાર હોવાથી એ તીર્થ છે. અને જે જળ અને સ્થળમય છે તે તીર્થ કદી થઈ શકતાં નથી. કેમકે “જના યેસ્તર્જનિ તાનિ તીર્થાણિ” મનુષ્ય જેણે કરીને દુઃખોથી તરે, તેનું નામ તીર્થ છે. જળ સ્થળ તારનાર નથી કિન્તુ ડુબાવી મારનાર છે. પ્રત્યુત નૌકા આદિનું નામ તીર્થ થઈ શકે છે, કેમકે એનાથી પણ સમુદ્ર વગેરેને તરાય છે.

સમાનતીર્થે વાસી ॥૧॥ વા. ૦ અ. ૪.૪.૧૦૭ ॥

નમસ્તીર્થાય ચ ॥૨॥ વજુ. ૦ અ. ૧૬ (વં. ૪૨) ॥

જે બ્રહ્મચારી એક આચાર્યથી અને શાસ્ત્રને સાથે સાથે ભણતા હોય, તે સર્વ સતીર્થ - અર્થાત્ સમાનતીર્થસેવી હોય છે. જે વેદાદિ શાસ્ત્ર અને સત્યભાષણાદિ ધર્મલક્ષણોમાં સાધુ હોય, તેને અમાદિ પદાર્થ આપવા અને તેમની પાસેથી વિદ્યા લેવી, ઇત્યાદિ તીર્થ કહેવાય છે. નામસ્મરણ તેને કહે છે :-

યસ્ય નામ મહદ્દશઃ ॥ વજુ. ૦ (અ. ૩૨ વં. ૩) ॥

પરમેશ્વરનું નામ મોટા યશ અર્થાત્ ધર્મયુક્ત કામોનું કરવું છે. જેમકે - બ્રહ્મ, પરમેશ્વર, ઈશ્વર, ન્યાયકારી, દયાળુ, સર્વશક્તિમાન, આદિ નામ પરમેશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવથી છે. જેમ બ્રહ્મ=સર્વથી મોટો - શ્રેષ્ઠ; પરમેશ્વર=ઈશ્વરોનો ઈશ્વર; ઈશ્વર=સામર્થ્યયુક્ત; ન્યાયકારી=કદી અન્યાય નથી કરતો; દયાળુ=સર્વ પર કૃપાદૃષ્ટિ રાખે છે; સર્વશક્તિમાન=પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય કરવામાં કોઈની સહાય નથી લેતો; બ્રહ્મા=વિવિધ જગતના પદાર્થોનો બનાવનાર; વિષ્ણુ=સર્વમાં વ્યાપક થઈને રક્ષા કરનાર; મહાદેવ=સર્વ દેવોનો દેવ; રુદ્ર=પ્રલય કરનાર આદિ નામોના અર્થોને પોતાનામાં ધારણ કરે. અર્થાત્ મોટા કામોમાં મોટો થાય, સમર્થોમાં સમર્થ થાય, સામર્થ્યને વધારતો જાય. અધર્મ કદી કરે નહીં. સર્વ ઉપર દયા રાખે. સર્વ પ્રકારનાં સાધનોને સમર્થ કરે. શિલ્પવિદ્યાથી નાના પ્રકારના પદાર્થોને બનાવે. સર્વ સંસારમાં પોતાના અત્મા તુલ્ય સુખ-દુઃખ સમજે. સર્વની રક્ષા કરે. વિદ્વાનોમાં વિદ્વાન થાય. દુષ્ટ કર્મ અને દુષ્ટ કર્મો કરનારને પ્રયત્નથી દુષ્ટ કરે. અને સજ્જનોની રક્ષા કરે. એ પ્રકારે પરમેશ્વરનાં નામોના અર્થ જાણીને પરમેશ્વરના

ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને અનુકૂળ પોતાના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને કરતાં જવું, તે જ પરમેશ્વરનું નામ સ્મરણ છે.

પ્રશ્ન - ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુર્ગુરુદેવો મહેશ્વરઃ । ગુરુત્વં પરં બ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરુભ્યે નમઃ ॥

ઇત્યાદિ “ગુરુમાહાત્મ્ય” તો સાચું છે ? ગુરુના પગ ધોઈને પીવા, જેવી આજ્ઞા કરે તેવું કરવું, ગુરુ લોભી હોય તો વામનની સમાન, ક્રોધી હોય તો નરસિંહની સદૃશ, મોહી હોય તો રામને તુલ્ય અને કામી હોય તો કૃષ્ણને તુલ્ય ગુરુને જાણવો. ચાહે ગુરુજી કેવુંય પાપ કરે, તો પણ અશ્રદ્ધા ન કરવી. સન્ત કે ગુરુના દર્શને જવામાં ડગલે-પગલે અશ્વમેધનું ફળ મળે છે, એ વાત કીક છે કે નહીં ?

ઉત્તર - કીક નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર અને પરબ્રહ્મ- આ પરમેશ્વરનાં નામ છે. તેની તુલ્ય ગુરુ કદી થઈ શકતો નથી. આ ગુરુમાહાત્મ્ય, ગુરુગીતા પણ એક મોટી મોપલીલા છે. ગુરુ તો માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિ હોય છે. એમની સેવા કરવી, એમની પાસે વિદ્યા, શિક્ષા, લેવી-દેવી શિષ્ય અને ગુરુનું કામ છે. પરંતુ ગુરુ લોભી, ક્રોધી, મોહી અને કામી હોય, તો તેને સર્વથા છાંડી દેવો અને શિક્ષા કરવી. સહજ શિક્ષાથી ન માને તો અર્ધ, પાદ અર્ધાત્ તાડન, દણ્ડ, પ્રાણહરણ સુધી પણ કરવામાં કાંઈ દોષ નથી. જેનું વિદ્યાદિ સદ્ગુણોમાં ગુરુત્વ નથી, જે જૂઠ-મૂઠ કણ્ઠી તિલક વેદવિરુદ્ધ મન્ત્રોપદેશ કરનારા છે, તે ગુરુ જ નથી, કિન્તુ ગડરિયા એટલે ભરવાડ જેવા છે. જેમ ભરવાડ પોતાના ઘેટાં, બકરાંઓથી દૂધ આદિનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે, તેમ શિષ્યોના એટલે ચેલા-ચેલીઓનું ધન હરીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. તેઓ -

બોહા - ગુરુ સ્તોમી ચેલા લાલચી, દોખોં ચેલે દાવ ।

भवसागर में डूबते, बैठ पत्थर की नाव ॥

ગુરુ સમજે કે ચેલા-ચેલી કાંઈને કાંઈ પણ આપશે જ અને ચેલા સમજે કે ચાલો ગુરુ જૂઠા સોગન્દ ખાવા, પાપ છોડાવા (ના કામમાં આવશે) આદિ લાલચથી એ બન્ને કપટમુનિ ભવસાગરના દુઃખમાં ડૂબે છે, જેમ પથ્થરની નીકમાં બેસનાર સમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે. એવા ગુરુ અને ચેલાના મુખ પર પૂજ, રાખ પડે. તેમની પાસે કોઈ પણ ઊભું ન રહે. જે રહે તે દુઃખસાગરમાં પડશે. જેવી પંપ લીલા પૂજારી, પુરાણીઓએ ચલાવી છે, તેવી જ એ ગડરિયા ગુરુઓએ પણ લીલા મચાવી છે. આ સધળાં કામો સ્વાર્થી લોકોનાં છે. જે પરમાર્થી લોકો છે, તે પોતે દુઃખ પામે તો જગતનો ઉપકાર કરવો છોડતા નથી અને ગુરુમાહાત્મ્ય અને ગુરુગીતા આદિ પણ એ જ કુકર્મી ગુરુઓએ બનાવી છે.

પ્રશ્ન - અઠ્ઠાદશપુરાણાનાં કર્તા સત્યવતીસુતઃ ॥૧॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत् ॥૨॥ पद्मभास्ते० (આદિ૦ ૩.૨. ૧૭)

पुराणानि खिलानि च ॥૩॥ मनु० (૩.૨૩૨)

इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदाणां वेदः ॥૪॥ छान्दोग्य० (૭. ૧. ૪)

वशमेऽहनि किञ्चित्पुराणमाचक्षीत ॥૫॥ पुराणविद्या वेदः ॥૬॥ सूत्रम् ॥

અઢારેય પુરાણોના કર્તા વ્યાસજી છે. વ્યાસવચનનું પ્રમાણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ૧૧ ॥ ઇતિહાસ, મહાભારત અને અઢાર પુરાણોથી વેદના અર્થ ભણે ભણાવે. કેમકે ઇતિહાસ અને પુરાણ વેદોના જ અર્થને અનુકૂળ છે. ૧૨ ॥ પિતૃકર્મમાં પુરાણ અને હરિવંશની કથા સાંભળવી. ૧૩ ॥ ઇતિહાસ અને પુરાણ પાંચમો વેદ કહેવાય છે. ૧૪ ॥ અશ્વમેધની સમાપ્તિમાં દશમે દિવસે થોડાક પુરાણની કથા સાંભળવી. ૧૫ ॥ પુરાણ વિદ્યા વેદાર્થના જાણવાથી વેદ છે. ૧૬ ॥ ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી પુરાણનાં પ્રમાણ અને એના પ્રમાણોથી મૂર્તિપૂજા અને તીર્થોનું પણ પ્રમાણ છે, કેમકે પુરાણોમાં મૂર્તિપૂજા અને તીર્થોનું વિધાન છે.

ઉત્તર - જે અઢારેય પુરાણોના કર્તા વ્યાસજી હોત, તો તેમાં એટલા ગપોડા ન હોત. કેમકે વ્યાસોક્ત

શારીરકસૂત્ર, યોગશાસ્ત્રનાં ભાષ્ય આદિ ગ્રન્થોના જોવાથી વિદિત થાય છે કે વ્યાસજી મોટા વિદ્વાન, સત્યવાદી, ધાર્મિક અને યોગી હતા. તે આવી મિથ્યા કથા કદી લખે નહીં. અને એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે સમ્પ્રદાયી પરસ્પર વિરોધી લોકોએ ભાગવતાદિ નવીન કપોલકલ્પિત ગ્રન્થો બનાવ્યા છે, તેમાં વ્યાસજીના ગુણોનો લેશ પણ નથી અને વેદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ અસત્યવાદ લખવું એ વ્યાસ સદૃશ વિદ્વાનોનું કામ નથી; કિન્તુ એ કામ વિરોધી, સ્વાર્થી અને અવિદ્વાન લોકોનું છે. ઇતિહાસ અને પુરાણ શિવપુરાણ આદિનું નામ નથી, કિન્તુ -

ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति ॥

આ બ્રાહ્મણ અને સૂત્રોનું વચન છે. ઐતરેય, શતપથ, સામ અને ગોપથ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોનાં જ ઇતિહાસ, પુરાણ, કલ્પ, ગાથા અને નારાશંસી એ પાંચ નામ છે. (ઇતિહાસ) - જેમ જનક અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ. (પુરાણ) જગદુત્પત્તિ આદિનું વર્ણન. (કલ્પ) વેદ શબ્દોના સામર્થ્યનું વર્ણન અને અર્થ નિરૂપણ કરવું. (ગાથા) કોઈના દેહાન્ત દ્રાષ્ટાન્તરૂપ કથા પ્રસંગ કહેવા. (નારાશંસી) મનુષ્યોનાં પ્રશંસનીય કે અપ્રશંસનીય કર્મોનું કથન કરવું. આથી જ વેદાર્થનો બોધ થાય છે.

પિતૃકર્મ અર્થાત્ જ્ઞાનીઓની પ્રશંસામાં કોઈ સાંભળવું. અધર્મેષના અન્તમાં પણ એનું જ સાંભળવું લખ્યું છે, કેમકે જે વ્યાસકૃત ગ્રન્થ છે તેનું સાંભળવું-સંભળાવવું વ્યાસજીના જન્મ પશ્ચાત્ થઈ શકે છે, પૂર્વે નહીં. જ્યારે વ્યાસજીનો જન્મ પણ થયો ન હતો, ત્યારે પણ વેદાર્થને ભક્ષતા-ભક્ષાવતા, સાંભળતા-સંભળાવતા હતા. એથી સર્વથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં જ આ સર્વ ઘટના થઈ શકે છે. આ નવીન કપોલકલ્પિત શ્રીમદ્ભાગવત, શિવપુરાણાદિ મિથ્યા વા દુષિત ગ્રન્થોમાં તે ઘટી શકતી નથી.

જ્યારે વ્યાસજી વેદ ભાષ્યા અને ભણીને વેદાર્થ ફેલાવ્યો, એથી જ તેમનું નામ “વેદવ્યાસ” પડ્યું છે. કેમકે આર-પારની મધ્ય રેખાને વ્યાસ કહે છે, અર્થાત્ ઋગ્વેદના આરમ્ભથી લઈને અધર્વવેદના પાર પર્યન્ત ચારે વેદ ભણ્યા હતા અને શુકદેવ તથા જૈમિની આદિ શિષ્યોને ભણાવ્યા પણ હતા. નહીં તો તેમના જન્મનું નામ તો કૃષ્ણદ્વિપાયન હતું. જો કોઈ એમ કહે કે વેદોને વ્યાસજીએ એકઠા કર્યા, તો એ વાત જૂઠી છે. કેમકે વ્યાસજીના પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, પરાશર, શક્તિ, વસિષ્ઠ અને બ્રહ્મા આદિ પણ ચારે વેદ ભણ્યા હતા. તો પછી એ વાત કેમ ઘટી શકે ?

પ્રશ્ન - પુરાણોમાં બધી વાતો જૂઠી છે કે કોઈ સાચી પણ છે ?

ઉત્તર - ઘણી વાતો જૂઠી છે અને કોઈ ઘુણાલરન્યાયથી સાચી પણ છે. જે સાચી છે તે વેદાદિ શાસ્ત્રોની છે અને જે જૂઠી છે તે આ પોપોનાં પુરાણરૂપ ધરની છે. જેમ શિવપુરાણમાં શિવોએ શિવને પરમેશ્વર માનીને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, ગણેશ અને સુર્યાદિને તેમના દાસ ઠરાવ્યા; વેંણ્ણવોએ વિષ્ણુપુરાણ આદિમાં વિષ્ણુને પરમાત્મા માન્યા અને શિવ આદિને વિષ્ણુના દાસ બનાવ્યા; દેવી ભાગવતમાં દેવીએ પરમેશ્વરી અને શિવ, વિષ્ણુ આદિને તેના ક્રિકર બનાવ્યા; ગણેશ ખંડમાં ગણેશને ઈશ્વર અને શેષ સર્વને દાસ બનાવ્યા. ભલા ! એ વાત સમ્પ્રદાયી લોકોની નહીં તો કોની છે ? એક મનુષ્યની આ રચનામાં એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત નથી હોતી, તો વિદ્વાનની રચનામાં કદી આવી શકતી નથી. એમાં એક વાતને સાચી માનીએ તો બીજી જૂઠી અને જો બીજીને સાચી માનીએ, તો ત્રીજી જૂઠી અને ત્રીજીને સાચી માનીએ તો અન્ય સઘળી જૂઠી થાય છે.

શિવપુરાણવાળા શિવથી, વિષ્ણુપુરાણવાળા વિષ્ણુથી, દેવીપુરાણવાળા દેવીથી, ગણેશખંડવાળા ગણેશથી, સૂર્યપુરાણવાળા સૂર્યથી અને વાયુપુરાણવાળા વાયુથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય લખીને પછી એક-ફરી એકથી એક-એક જે જગતનું કારણ લખ્યું, તેની ઉત્પત્તિ એક-એકથી લખી છે. કોઈ પૂછે કે જે જગતની

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર છે તે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? અને જે ઉત્પન્ન થાય છે તે સૃષ્ટિનું કારણ કદી થઈ શકે છે કે નહીં ? તો કેવલ ચૂપ રહ્યા સિવાય કોઈ પણ કદી શકતા નથી. અને એ સર્વના શરીરની ઉત્પત્તિ પણ એનાથી થઈ હશે, તો પછી તે પોતે સૃષ્ટિ-પદાર્થ અને પરિચિત્ત હોઈને સંસારની ઉત્પત્તિના કર્તા કેમ કરી થઈ શકે ? વળી ઉત્પત્તિ પણ વિલક્ષણ પ્રકારથી માની છે, કે જે સર્વથા અસંભવ છે. જેમકે :-

“શિવપુરાણ”માં શિવે ઈચ્છા કરી કે હું સૃષ્ટિ કરું, ત્યારે એક નારાયણ જળાશયને ઉત્પન્ન કરી, તેની નાભિથી કમળ અને કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. તેણે જોયું કે સર્વ જળમય છે. જળની અંજલિ ઉઠાવી જોઈને જળમાં નાખી દીધી. તેનાથી એક પરપોટો થયો, અને તે પરપોટામાંથી એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તેણે બ્રહ્માને કહ્યું કે ‘હે પુત્ર ! સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર’. બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે ‘હું તારો પુત્ર નથી, કિન્તુ તું મારો પુત્ર છે’. તેમનામાં વિવાદ થયો અને દિવ્યસહસ્રવર્ષ પર્યન્ત બન્ને જળ પર લડતા રહ્યા. ત્યારે મહાદેવે વિચાર કર્યો કે જેમને મેં સૃષ્ટિ કરવા મોકલ્યા હતા તે બન્ને આપસમાં લડી-ઝઘડી રહ્યા છે. ત્યારે એ બન્નેના વચમાંથી એક તેજોમય લિંગ ઉત્પન્ન થયું અને તે શીઘ્ર આકાશમાં ચાલ્યું ગયું. તેને જોઈને બન્ને સાશ્વર્ય થઈ ગયા. અને વિચાર્યું કે એનો આદિ-અન્ત લેવો જોઈએ. જે આદિ-અન્ત લઈને શીઘ્ર આવે તે પિતા અને પછી આવે કે પત્નો લઈ ન આવે તે પુત્ર કહેવાય. વિષ્ણુ કૂર્મ(કાચબા)નું સ્વરૂપ પરીને નીચે ચાલ્યા અને બ્રહ્મા હંસનું શરીર પારણ કરીને ઉપર ઊડ્યા. બન્ને મનોવેગથી ચાલ્યા. દિવ્યસહસ્રવર્ષ પર્યન્ત બન્ને ચાલતા રહ્યા, તો પણ તેનો અન્ત ન પામ્યા. ત્યારે વિષ્ણુ નીચેથી ઉપર તરફ અને બ્રહ્મા ઉપરથી નીચે તરફ ચાલ્યા. બ્રહ્માએ વિચાર્યું કે જો તે અન્ત લઈ આવ્યો હશે તો મારે પુત્ર બનવું પડશે; એમ વિચાર કરતા હતા એટલામાં એક ગાય અને એક કેતકીનું વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરી આવ્યું. તેમને બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે તમે ક્યાંથી આવ્યા ? તેમણે કહ્યું અમે હજાર વર્ષ થયા, આ લિંગના આધારે ચાલ્યાં આવીએ છીએ. બ્રહ્માએ પૂછ્યું કે એ લિંગનો છેડો છે કે નહીં ? તેમણે કહ્યું કે નથી. બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું કે તમે મારી સાથે ચાલો અને એવી સાક્ષી આપો કે હું એ લિંગના શિર પર દૂધની ધારા વર્ષાવતી હતી અને વૃક્ષે કહેવું કે હું ફૂલ વર્ષાવતો હતો. એવી સાક્ષી આપો તો હું તમને દેકાણે લઈ જાઉં. તેમણે કહ્યું કે અમે જૂઠી સાક્ષી આપીશું નહીં. ત્યારે બ્રહ્મા કુપિત થઈને બોલ્યા કે જો સાક્ષી નહીં આપો, તો હું તમને હમણાં ભસ્મ કરી નાખું છું. ત્યારે બન્નેએ ડરીને કહ્યું કે અમે જેવી તમે કહો છો, તેવી સાક્ષી આપીશું. ત્યારે ત્રણે નીચલી બાજુ તરફ ચાલ્યા.

વિષ્ણુ પ્રથમ જ આવી ગયા હતા. બ્રહ્મા પણ આવી પહોંચ્યા. વિષ્ણુને પૂછ્યું કે તું અન્ત લાવ્યો કે નહીં ? ત્યારે વિષ્ણુ બોલ્યો, મને એનો અન્ત મળ્યો નથી. બ્રહ્માએ કહ્યું કે હું લઈ આવ્યો. વિષ્ણુએ કહ્યું કે કોઈ સાક્ષી આપો. ત્યારે ગાય અને વૃક્ષે સાક્ષી આપી. અમે બન્ને લિંગના શિર પર હતા. ત્યારે લિંગમાંથી શબ્દ નીકળ્યો અને વૃક્ષને શાપ દીધો કે જેથી તું જૂઠું બોલ્યું તે કારણથી તારું ફૂલ મારી અથવા અન્ય દેવતા ઉપર જગતમાં કોઈ સ્થળે ચડશે નહીં, અને જે કોઈ ચડાવશે તેનો સત્યાનાશ થશે. ગાયને શાપ દીધો કે જે મુખથી તું જૂઠું બોલી, તે મુખથી વિષ્ટા ખાયા કરજે, તારા મુખની પૂજા કોઈ નહીં કરે કિન્તુ પૂંછડાની કરશે. તથા બ્રહ્માને શાપ દીધો કે તું મિથ્યા બોલ્યો તે માટે તારી પૂજા સંસારમાં કોઈ સ્થળે થશે નહીં. અને વિષ્ણુને વરદાન આપ્યું કે તું સત્ય બોલ્યો, તેથી તારી પૂજા સર્વત્ર થશે.

પુનઃ બન્નેએ લિંગની સ્તુતિ કરી. તેથી પ્રસન્ન થઈને એ લિંગમાંથી એક જટા જૂટ મૂર્તિ નીકળી આવી અને કહ્યું કે તમને મેં સૃષ્ટિ કરવા માટે મોકલ્યા હતા અને તમે ઝઘડામાં કેમ પડ્યા ? બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ કહ્યું કે અમે સામગ્રી વિના સૃષ્ટિ ક્યાંથી કરીએ ? ત્યારે મહાદેવે પોતાની જટામાંથી એક ભસ્મનો ગોળો કાઢીને

આપ્યો અને કહ્યું કે જાઓ એમાંથી સર્વ સૃષ્ટિ બનાવો, ઇત્યાદિ.

ભલા કોઈ એ પુરાણોના બનાવનારને પૂછે કે જ્યારે સૃષ્ટિ તાત્પ અને પંચમહાભૂત પણ ન હતા ત્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવના શરીર, જળ, કમળ, લિંગ, ગાય, કેતકીનું વૃક્ષ તથા ભસ્મનો ગોળો એ શું તમારા દાદાના ઘરમાંથી આવી પડ્યાં ?

આ જ રીતે “ભાગવત”માં વિષ્ણુની નાભિથી કમળ, કમળથી બ્રહ્મા અને બ્રહ્માના જમણા પગના અંગૂઠાથી સ્વાયંભુવ અને ડાબા પગના અંગૂઠાથી સત્યરૂપા રાક્ષી; લલાટથી રુદ્ર અને મરીચિ આદિ દશ પુત્ર તથા તેનાથી દશ પ્રજાપતિ થયા. તેમની તેર પુત્રીઓના વિવાહ કશ્યપ સાથે થયા. તેમાંથી દિતિથી દૈત્ય, ઇન્દ્રથી દાનવ, અદિતિથી આદિત્ય, વિનતાથી પક્ષી, કદુથી સર્પ, સરમાથી કુતરાં, શિયાળ આદિ અને અન્ય સ્ત્રીઓથી હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડાં, ભેંસ, પાડા, ઘાસ, ફૂલ અને બાવળ વગેરે વૃક્ષ કાંટાસહિત ઉત્પન્ન થઈ ગયાં.

વાહ રે વાહ ! ભાગવતના બનાવનાર લાલ ખુઝકકડ !! શું કહેવું ? આવી આવી મિથ્યા વાતો લખવામાં તને જરા પણ લજજા અને શરમ ન આવી ? કેવળ આંધળો જ બની ગયો ? સ્ત્રી-પુરુષના રજવીર્યના સંયોગથી મનુષ્ય તો બને જ છે, પરંતુ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિક્રમથી વિરુદ્ધ પશુ, પક્ષી, સર્પાદિ કદી પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી. વળી હાથી, ઊંટ, સિંહ, કુતરાં, ગધેડાં અને વૃક્ષાદિનો સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં સ્થિત થવાનો અવકાશ ક્યાં હોઈ શકે છે ? તથા સિંહ આદિ ઉત્પન્ન થઈને પોતાના મા-બાપને કેમ ન ખાઈ ગયા. અને વળી મનુષ્ય શરીરથી પશુ, પક્ષી અને વૃક્ષાદિનું ઉત્પન્ન થવું, એ કેમ કરી સમ્ભવ થઈ શકે છે ?

શોક છે એ લોકોની રચેલી આ મહા અસમ્ભવ લીલા પર, કે જેણે સંસારને હજી સુધી ભરમાવી રાખ્યો છે ! ભલા આ મહાજુઠ વાતોને પેલા આંધળા પોપ અને બહાર-અંદરની ફૂટેલી આંખોવાળા એમના ચેલા સાંભળે છે અને માને છે. મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે એ મનુષ્ય છે કે અન્ય કોઈ ? !! આ ભાગવતાદિ પુરાણોના બનાવનારા ગર્ભમાં જ કેમ નષ્ટ ન થઈ ગયા ? કે જન્મ સમયે કેમ ન મરી ગયા ? કેમકે એ પાપોથી બચત, તો આ આચાર્વિર્ત દેશ દુઃખોથી બચી જત.

પ્રશ્ન - આ વાતોમાં વિરોધ આવી શકતો નથી. કેમકે “જેનો વિવાહ તેનાં ગીત” જ્યારે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, ત્યારે વિષ્ણુને પરમેશ્વર અને અન્યને દાસ, જ્યારે શિવના ગુણ ગાવા લાગ્યા, ત્યારે શિવને પરમાત્મા અને અન્યને ક્રિકર બનાવ્યા. અને પરમેશ્વરની માયામાં એ સર્વ બની શકે છે. મનુષ્યથી પશુ આદિ અને પશુ આદિથી મનુષ્ય આદિની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વર કરી શકે છે. જુઓ ! વિના કારણ પોતાની માયાથી સર્વ સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી છે. એમાં કઈ વાત અધટિત છે ? જે કરવા ચાહે, તે સર્વ કરી શકે છે.

ઉત્તર - અરે ભોળા લોકો ! વિવાહમાં જેના ગીત ગાવ છો, તેને સર્વથી મોટો અને બીજાને નાના, કે તેમની નિન્દા અથવા તેને સૌનો બાપ તો નથી બનાવતા ને ? કહો પોપજી ! તમે ભાટ અને ખુશામતી ચારણોથી પણ વધારે ગણી થયા કે નહીં ? કે જેની પાછળ લાગો તેને સર્વથી શ્રેષ્ઠ બનાવો અને જેની સાથે વિરોધ કરો, તેને સર્વથી નીચ ઠરાવો. તમારે સત્ય અને ધર્મ સાથે શું પ્રયોજન ? કિન્તુ તમને તો તમારા સ્વાર્થની સાથે જ કામ છે. માયા મનુષ્યમાં હોઈ શકે છે. છલી-કપટી છે, તેને જ માયાવી કહે છે. પણ પરમેશ્વરમાં છલ-કપટાદિ દોષ ન હોવાથી તેને માયાવી કહી શકાય નહીં. જો આદિ સૃષ્ટિમાં કશ્યપ અને કશ્યપની સ્ત્રીઓથી પશુ, પક્ષી, સર્પ, વૃક્ષાદિ થયાં હતાં, તો આજકાલ પણ એવાં સન્તાન કેમ નથી વતાં ? સૃષ્ટિક્રમ કે જે પ્રથમ લખી આવ્યા છીએ, તે જ ઠીક છે. અને અનુમાન છે કે પોપજી આ નીચેના મન્ત્ર ઉપરથી જ વગર સમજે બક્યા હશે :-

તસ્માત્કાશ્યવ્ય ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥ (શત્ ૭. ૫. ૧. ૫)

શતપથમાં આ લખ્યું છે કે આ સધળી સૃષ્ટિ કાશ્યપની બનાવેલી છે.

કાશ્યપઃ કસ્માત્ પશ્યકો ભવતીતિ ॥ નિક૦ (અ૦ ૩ સ્કં ૨)

સૃષ્ટિ કર્તા પરમેશ્વરનું નામ કાશ્યપ એટલા માટે છે કે પશ્યક અર્થાત્ "પશ્યતીતિ પશ્યઃ, પશ્ય એવ પશ્યકઃ" । જે નિર્ભ્રમ હોઈને ચરાચર જગત્, સર્વ જીવ અને તેનાં કર્મો તથા સકલ વિદ્યાઓને યથાવત્ જુએ છે અને "આદ્યન્તવિવર્ચશ્ચ" । આ મહાભાષ્યનાં વચનથી આદિનો અક્ષર અન્ત અને અન્તનો વર્ણ આદિમાં આવવાથી પશ્યક ઉપરથી કાશ્યપ શબ્દ થઈ ગયો છે. એનો અર્થ ન જાણીને ભાંગના લોટા ચઢાવી પોપોએ પોતાનો જન્મ સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કથન કરવામાં નષ્ટ કર્યો.

જેમ માર્કણ્ડેય પુરાણના દુર્ગાપાઠમાં દેવોના શરીરોથી તેજ નીકળીને એક દેવી બની, તેણે મહિષાસુરને માર્યો. રક્તબીજના શરીરમાંથી એક બિન્દુ ભૂમિમાં પડવાથી તેના સદૃશ રક્તબીજ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વ જગતમાં રક્તબીજનું ભરાઈ જવું, રુધિરની નદીનો પ્રવાહ ચાલવો-આદિ ગપોડાં બહુ જ લાખી રાખ્યાં છે. જ્યારે રક્તબીજથી સર્વ જગત ભરાઈ ગયું હતું ત્યારે દેવી અને દેવીનો સિંહ અને તેની સેના ક્યાં રહી હતી ? જો કહો કે દેવીથી દૂર-દૂર રક્તબીજ હતાં, તો સર્વ જગત્ રક્તબીજથી ભરાયું ન હતું. જો ભરાઈ જાત તો પશુ, પક્ષી, મનુષ્યાદિ પ્રાણી અને જલસ્ય મગરમચ્છ, કચ્છપ, મત્સ્ય વગેરે અને વનસ્પત્યાદિ વૃક્ષ ક્યાં રહેત ? અહીં એ જ નિશ્ચિત જાણવું કે દુર્ગાપાઠ બનાવનારના પરમાં ભાગીને તેઓ ચાલ્યા ગયાં હશે !!! જુઓ, કેવા તો અસમ્મત વચના ગપોડાં ભાંગની લહેરમાં ઉડાવ્યા કે જેનું થડ કે ઠેકાણું જ નથી !!

હવે જેને શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે, તેની લીલા સાંભળો.

બ્રહ્માજીને નારાયણે ચતુઃશ્લોકી ભાગવતનો ઉપદેશ કર્યો :-

જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે વદિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ । સમસ્ત્યં તદ્બ્રહ્મ ગૃહાણ ગદિતં મયા ॥

- ભાગવત૦ (સ્કં ૦, ૨ અ૦ ૧૦. શ્લોક ૧૦)

હે બ્રહ્માજી ! તું મારું પરમગુહ્ય જ્ઞાન જે વિજ્ઞાન અને રહસ્યયુક્ત અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું અંગ છે, તેનું મારી પાસેથી પ્રહણ કર. જ્યારે વિજ્ઞાનયુક્ત જ્ઞાન કહ્યું ત્યારે જ્ઞાનનું વિશેષાક્ષર પરમ શાવયું વ્યર્થ છે. અને વળી ગુહ્ય વિશેષણથી રહસ્ય પણ પુનરુક્ત છે. જ્યારે મૂળ શ્લોક અનર્થક છે, તો અન્ય અનર્થક કેમ નહીં ? જ્યારે ભાગવતનું મૂળ જ જૂઠું છે, તો તેનું વૃક્ષ કેમ જૂઠું નહીં હોય ? બ્રહ્માજીએ વરદાન આપ્યું કે :-

મયામ્ કલ્પવિકલ્પેષુ ન વિમુહ્યતિ કર્ત્ત્વિચિત્ ॥ - ભાગ૦ (૨. ૧. ૩૬)

આપ કલ્પ=સૃષ્ટિ અને વિકલ્પ=પ્રલયમાં પણ મોહને કદી ન પ્રાપ્ત થશો. એમ લાગીને પુનઃ દશમસ્કન્ધમાં 'મોહિત થઈને વત્સહરણ કર્યું'. તો એ બેમાંથી એક વાત સાચી અને બીજી જૂઠી એમ થઈને બન્ને વાત જૂઠી. જ્યારે વૈકુણ્ઠમાં રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, ઇર્ષ્યા અને દુઃખ નથી ત્યારે સનકાદિકોને વૈકુણ્ઠના દ્વારમાં ક્રોધ કેમ થયો ? જો ક્રોધ થયો તો તે સ્વર્ગ જ નહીં. ત્યારે જય, વિજય દ્વારપાળ હતા, સ્વામીની આજ્ઞા પાળતી જરૂર હતી. તેમણે સનકાદિકોને રોક્યા, તો તેમાં શું અપરાધ કર્યો ? તેમના ઉપર અપરાધ વિના શાપ જ લાગી શકતો નથી. જ્યારે શાપ લાગ્યો કે તમે પૃથિવી પર પડો- તો આમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ત્યાં પૃથ્વી નહીં હોય. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ હશે; તો એવાં દ્વાર, મંદિર અને જળ કોને આધારે હતાં ? પછી જય, વિજય સનકાદિકોની સ્તુતિ કરી કે મહારાજ ! ફરી અમે વૈકુણ્ઠમાં ક્યારે આવીશું ? તેમણે તેમને કહ્યું કે જો પ્રેમથી નારાયણની ભક્તિ કરશો, તો સાતમે જન્મે અને જો વિરોધથી ભક્તિ કરશો, તો ત્રીજે જન્મે વૈકુણ્ઠને પ્રાપ્ત થશો !!

આમાં વિચારવું જોઈએ કે જય, વિજય નારાયણનાં નોકર હતા. તેમની રક્ષા અને સહાય કરવી એ નારાયણનું કર્તવ્ય કર્મ હતું. જો પોતાના નોકરને વિના અપરાધ કોઈ દુઃખ આપે, તેને તેમનો સ્વામી દણ્ડ ન દે તો તેના નોકરોની દુર્દશા સર્વ કોઈ કરી નાખે. નારાયણને ઉચિત હતું કે જય, વિજયનો સત્કાર અને સન્કાદિકોને ખૂબ દણ્ડ દેવો જોઈતો હતો, કેમકે તેમણે અંદર આવવા માટે હઠ કેમ કરી ? અને નોકરો સાથે કેમ લડ્યા ? કેમ શાપ આપ્યો ? તેના બદલામાં સન્કાદિકોને પૃથ્વીમાં નાખી દેવા એ નારાયણનો ન્યાય હતો. જ્યારે આટલું અંધેર નારાયણના ધરમાં છે, તો તેમના સંવકો જે વૈષ્ણવો કહેવાય છે, તેમની જેટલી દુર્દશા થાય તેટલી થોડી છે. પછી તે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપ ઉત્પન્ન થયા. તેમાંથી હિરણ્યાક્ષને વરાહે માર્યો, તેની કથા આ પ્રકારે લખી છે કે તે પૃથ્વીને ચટાઈ-સાદડીની માફક લપેટીને શિર નીચે રાખી સુઈ ગયો. વિષ્ણુએ વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેના શિરની નીચેથી પૃથ્વીને મુખમાં પકડી લીધી. ત્યારે તે ઉઠ્યો અને બન્નેની લડાઈ થઈ. તેમાં વરાહે હિરણ્યાક્ષને મારી નાંખ્યો.

એમને કોઈ પુછે કે પૃથ્વી ગોળ છે કે ચટાઈના જેવી ? તો કાંઈ પણ કહી શકે નહીં. કેમકે પૌરાણિક લોકો ભૂગોળવિદ્યાના શત્રુ છે. ભલા જ્યારે લપેટીને શિર નીચે મૂકી, તો તે પોતે શેના ઉપર સુતો ? અને વરાહજી કોના ઉપર પગ મૂકીને ઢોડી આવ્યા અને લડ્યા ? પૃથ્વીને તો વરાહજીએ મુખમાં રાખી હતી તો બન્ને કોના ઉપર ઊભા રહીને લડ્યા ? ત્યાં તો બીજી કોઈ ઊભા રહેવાની જગ્યા ન હતી, કિન્તુ ભાગવતાદિ પુરાણ બનાવનાર પોપજની છાતી પર ઊભા રહીને લડ્યા હશે ? પરન્તુ તે પોપજ શેના ઉપર સુતા હશે ? આ વાત એવા પ્રકારની છે કે જેમ “ગપ્પીને ઘેર ગપ્પી આવ્યાં બોલ્યા ગપ્પીજી”, જ્યારે મિથ્યાવાદીઓનાં ધરમાં બીજા ગપ્પી લોકો આવે છે, તો પકડી ગપ્પ મારવામાં શું બાકી રહે ?

હવે રક્ષો હિરણ્યકશ્યપ ! તેનો છોકરો જે પ્રહ્લાદ હતો, તે ભક્ત થયો હતો. તેનો પિતા તેને ભણાવવાને પાઠશાળામાં મોકલતો હતો. ત્યારે ત્યાં તે અધ્યાપકોને કહેતો હતો કે “મારી પાટીમાં રામ-રામ લખી આપો.” જ્યારે તેના બાપે તે સાંભળ્યું ત્યારે તેને કહ્યું કે તું અમારા શત્રુનું ભજન કરે છે ? પણ પુત્રે ન માન્યું. ત્યારે તેના બાપે તેને બાંધીને પહાડ પરથી નીચે ફેંક્યો, કૂવામાં નાંખ્યો, પરન્તુ તેને કાંઈ થયું નહીં, ત્યારે તેણે એક લોટાનો થાંભલો અગ્નિમાં તપાવીને તેને કહ્યું, જો તારો ઈષ્ટદેવ રામ સાચો હોય તો તું આને પકડવાથી બળીશ નહીં. પ્રહ્લાદ પકડવાને ચાલ્યો, પણ મનમાં શંકા થઈ, કે બળવાથી બચીશ કે નહીં ? ત્યારે નારાયણે તે થાંભલા પર નાની નાની કીટીઓની હાર ચલાવી. તે જોઈ તેને નિશ્ચય થયો, એટલે ઝટ જઈ થાંભલાને પકડ્યો. એટલે તે ફાટ્યો. અને તેમાંથી નૃસિંહ નીકળ્યા અને તેણે તેના બાપને પકડીને તેનું પેટ ફાડી નાંખ્યું. પશ્ચાત્ પ્રહ્લાદને લાડથી ચાટવા લાગ્યા. અને પ્રહ્લાદને કહ્યું, વર માંગ. તેણે પોતાના પિતાની સદ્ગતિ થાય એમ માગ્યું. નૃસિંહે વર આપ્યું કે તારી એકવીંશ પેઢીના પુરુષો સદ્ગતિએ ગયા.

હવે જુઓ ! એ પણ બીજા ગપ્પોડાનો ભાઈ ગપ્પોડો છે. કોઈ ભાગવત સાંભળનાર કે વાંચનારને પકડી પહાડ ઉપરથી ફેંકે તો કોઈ નહીં બચાવે. પણ ચૂરેચૂર થઈને મરી જ જાય. પ્રહ્લાદને તેનો પિતા ભણાવા માટે મોકલતો હતો. શું એ ખરાબ કામ હતું ? અને તે પ્રહ્લાદ એવો મૂર્ખ કે ભણવું છોડી વૈરાગી થવા ચાલતો હતો. બળતા થાંભલા પર કીડી ચઢવા લાગી અને પ્રહ્લાદ તેનો સ્પર્શ કરવાથી પણ ન બળ્યો, એ વાતને જે સાચી માને તેને પણ થાંભલાની સાથે ચોંટાડી દેવો જોઈએ અને જો તે ન બળે તો જાણે કે તે પણ ન બળ્યો હોય. વળી, નૃસિંહ પણ કેમ ન બળ્યો ?

પ્રથમ ત્રીજે જન્મે વૈકુંઠમાં આવવાનું વર સન્કાદિકોનું હતું, શું તેને તમારા નારાયણ ભૂલી ગયા ?

ભાગવતની રીતિથી બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, કશ્યપ, હિરણ્યાક્ષ, અને હિરણ્યકશ્યપ ચોથી પેઢીમાં થાય છે. એકનેરૂં પેઢીઓ પ્રહ્લાદથી થઈ પણ નથી, તો પછી એકવીસ પેઢીના પુરુષો સદ્ગતિએ ગયા, એમ કહી દેવું એ કેટલું પ્રમાદ છે !! તથા પછી તે જ હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપ તથા રાવણ અને કુમ્ભકર્ણ થયા, પુનઃ શિશુપાલ અને દન્તવક્ર રૂપે ઉત્પન્ન થયા. તો નરસિંહનું વર ક્યાં ઉડી ગયું ? આવી પ્રમાદની વાતો પ્રમાદીઓ જ કરે. સાંભળે અને માને છે, વિદ્વાન્ નહીં.

પૂતના અને અકૂરજીના વિષયમાં જુઓ :-

‘રથેન વાયુવેગેનઃ જગામ ગોકુલં પ્રતિ ॥ (ભા૦ ૧. ૩૧. ૩૮ અને ભા૦ ૧૦. ૩૮. ૨૪)

અકૂરજી કંસના મોકલવાથી વાયુના વેગ સમાન દોડનારા ધોડના રથ પર બેસીને સૂર્યોદય થતાં ચાલ્યા અને ચાર માર્ગે ગોકુલમાં સૂર્યાસ્ત સમયે પહોંચ્યા ! ધોડા ભાગવત બનાવનારની પરિક્રમા કરતા રહ્યા હશે ? અથવા માર્ગ ભૂલી ધોડા હાંકનાર અને અકૂરજી ભાગવત બનાવનારના ઘરમાં આવીને સૂઈ ગયા હશે ?

પૂતનાનું શરીર છ કોશ પહોળું અને ઘણું જ લાંબુ લખ્યું છે. મથુરા અને ગોકુલની વચ્ચે તેને મારીને શ્રીકૃષ્ણજીએ નાંખી દીધી. જો એમ થયું હોત તો મથુરા અને ગોકુલ બન્ને દબાઈ જાત અને એ પોપજીનું ઘર પણ દબાઈ ગયું હોત !

વળી અજામેલની કથા ઉત્પટાંગ લખી છે. તેણે નારદના કહેવાથી પોતાના પુત્રનું નામ નારાયણ રાખ્યું હતું. મરણ સમયે પોતાના પુત્રને બોલાવ્યો, તો વચમાં નારાયણ ફૂટી પડ્યા. તો શું નારાયણ તેના અન્તાઃકરણના ભાવને નહીં જાણતા હોય કે તે પોતાના પુત્રને બોલાવે છે. મને નહીં ? જો એવું જ નામ માહાત્મ્ય છે તો આજ કાલ પણ નારાયણનું સ્મરણ કરનારના દુઃખ છોડાવવાને તે કેમ નથી આવતા ? જો એ વાત સાચી હોય તો કેદી લોક નારાયણ નારાયણ કરીને કેમ છૂટી નથી જતા ?

એવી જ રીતે જ્યોતિષ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ સુમેરુ પર્વતનું પરિણામ લખ્યું છે અને મિથવ્રત રાજાના રથના ચક્રના લસરકાથી સમુદ્ર થયો ! ઓગણપચાસ કોટી યોજન પૃથ્વી છે, ઈત્યાદિ મિથ્યા વાતોનાં ગપોડાં ભાગવતમાં લખ્યાં છે જેનો કોઈ પારાવાર નથી !

અને આ ભાગવત “બોપદેવ”નું બનાવેલું છે. જેના ભાઈ જયદેવે ગીતગોવિન્દ બનાવ્યું છે. જુઓ ! તેણે આ શ્લોક પોતાના બનાવેલા હિમાદ્રિ નામક ગ્રન્થમાં લખ્યા છે કે શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ મેં બનાવ્યું છે. તે લેખના ત્રણ પત્ર અમારી પાસે હતા. તેમાંથી એક પત્ર ખોવાઈ ગયું છે. તે પત્રમાં શ્લોકોનો જે આશય હતો. તે આશયના અમે બે શ્લોક બનાવીને નીચે લખ્યા છે. જેણે જોવા હોય તેણે હિમાદ્રિ ગ્રન્થમાં જોઈ લેવું -

હિમાદ્રેઃ સચિવસ્યાર્થે સૂચના ક્રિયતેઽધુના । સ્કન્ધાઽધ્યાયકથાનાં ચ યત્પ્રમાણં સમાસતઃ ॥૧॥

શ્રીમદ્ભાગવતં નામ પુરાણં ચ મયેસ્તિમ્ । વિદુષા બોપદેવેન શ્રીકૃષ્ણસ્ય યજ્ઞોચિત્તમ્ ॥૨॥

એવા પ્રકારના શ્લોકો નષ્ટપત્રમાં હતા. અર્થાત્ રાજાના સચિવ હિમાદ્રિએ બોપદેવ પદ્ધિતને કહ્યું કે મને તમારા બનાવેલા શ્રીમદ્ભાગવતને સમ્પૂર્ણ સાંભળવાનો અવકાશ નથી, એટલા માટે તમે સંક્ષેપથી શ્લોક-બદ્ધ સૂચિપત્ર બનાવો. જેને જોઈને હું શ્રીમદ્ભાગવતની કથાને સંક્ષેપથી જાણી લઉં. તે ઉપરથી નીચે લખેલું સૂચિપત્ર તે બોપદેવે બનાવ્યું. તેમાંથી તે નષ્ટપત્રમાં દસ ૧૦ શ્લોક ખોવાઈ ગયા છે. માટે અગિયારમા શ્લોકથી લખીએ છીએ. આ નીચે લખેલા શ્લોક સર્વ બોપદેવના બનાવેલા છે. જેમકે -

બોધયન્તીતિ હિ પ્રાહુઃ શ્રીમદ્ભાગવતં પુનઃ । પચ્છ પ્રશ્નાઃ શૌનકસ્ય સૂતસ્યારોત્તરં ત્રિષુ ॥૧૧॥

પ્રશ્નાઽવતારયોક્તૈવ વ્યાસસ્થાનિર્વૃત્તિઃ કૃતાત્ । નારદસ્યાત્ર હેતૂક્તિઃ પ્રતીત્યર્થ સ્વજન્મ ચ ॥૧૨॥

સુતપ્ત્નં દ્રોણ્યમિમવસ્તદત્ત્વાત્પાણડવા વનમ્ । ધીષ્ણસ્ય સ્વપદપ્રાપ્તિઃ કૃષ્ણસ્ય દ્વારકાગમઃ ॥૧૩॥
 શ્રોતુઃ પરીક્ષિતો જન્મ ઘૃતરાષ્ટ્રસ્ય નિર્ગમઃ । કૃષ્ણમર્ત્યત્યાગસૂચા તતઃ પાર્થમહાપથઃ ॥૧૪॥
 હત્યહ્નદશધિઃ પાર્દેશ્યાયાર્થઃ ક્રમાત્સ્યુતઃ । સ્વપરપ્રતિબન્ધોનં સ્ફોતં રજ્યં જહૌ નૃપઃ ॥૧૫॥
 ઇતિ વૈ રજ્ઞો દાઘ્યોક્તૌ પ્રોક્તાઃ દ્રૌણિજયાદયઃ । ઇતિ પ્રથમસ્કન્ધઃ ॥૧॥

ઈત્યાદિ બાર સ્કંધનું સુચિપત્ર આ પ્રકારે બોપદેવ પંડિતે બનાવી હિમાદ્રિ સચિવને આપ્યું. જે વિસ્તારથી જોવા ચાહે તે બોપદેવના બનાવેલા હિમાદ્રિ ગ્રન્થમાં જોઈ લે. એ જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણોની પણ લીલા સમજવી, પરંતુ ઓગણીસ, વીસ અને એકવીસ તે એકબીજાથી ચઢતા છે.

જુઓ ! શ્રીકૃષ્ણજીનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં અત્યુત્તમ છે. એમના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને ચરિત્ર આખા પુરુષોની સદૃશ છે. જેમાં કોઈ અધર્મનું આચરણ કે શ્રીકૃષ્ણજીએ જન્મથી મરણ પર્યન્ત કોઈ પણ નકારું કામ કર્યું હોય, એમ લખ્યું નથી. અને આ ભાગવતવાળાએ અનુચિત મનમાન્યા દોષો લગાડ્યા છે. દૂધ, દહીં, માખણ આદિની ચોરી લગાડી, કુબજ દાસી સાથે સમાગમ તથા પરસીઓ સાથે રાસ મંડળમાં કીડા કરી આદિ મિથ્યા દોષો શ્રીકૃષ્ણજી પર લગાડ્યા છે. એ વાંચી-વંચાવીને, સાંભળી-સંભળાવીને અન્ય મતવાળા શ્રીકૃષ્ણજીની બહુ જ નિન્દા કરે છે. જો આ ભાગવત ન હોત તો શ્રીકૃષ્ણજી સદૃશ મહાત્માઓની આવી જૂઠી નિન્દા કેમ કરી પાત ?

“શિવપુરાણ”માં બાર જ્યોર્તિલિંગ લખ્યાં છે. તેમની કથા સર્વથા અસમ્ભવ છે. નામ રાખ્યું છે જ્યોર્તિલિંગ અને તેમાં પ્રકાશતો લેશ પણ નથી. રાતે દીપ કર્યા વિના લિંગ પણ અંધારામાં દેખાતું નથી, એ સર્વ લીલા પોપજની છે.

પ્રશ્ન - જ્યારે વેદ ભણવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહીં ત્યારે સ્મૃતિ (જ્યારે સ્મૃતિને ભણવાની બુદ્ધિ ન રહી, ત્યારે શાસ્ત્ર, જ્યારે શાસ્ત્ર ભણવાનું સામર્થ્ય ન રહ્યું ત્યારે પુરાણ બનાવ્યાં, તે કેવલ સ્ત્રી અને શૂદ્ર માટે; કેમકે એમને વેદ ભણવા-સાંભળવાનો અધિકાર નથી.

ઉત્તર - એ વાત મિથ્યા છે, કેમકે સામર્થ્ય ભણવા-ભણાવવાથી જ થાય છે અને વેદ ભણવા-સાંભળવાનો અધિકાર સર્વને છે. જુઓ ! ગાર્ગી આદિ સ્ત્રીઓ અને છાન્દોગ્યમાં જાનશ્રુતિ શૂદ્ર પણ રૈક્વમુનિની પાસે વેદ ભણ્યા હતા. અને યજુર્વેદના રઠ મા અધ્યાપના બીજા મંત્રમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વેદોને ભણવા સાંભળવાનો અધિકાર મનુષ્યમાત્રને છે. પુનઃ જે એવા એવા મિથ્યા ગ્રન્થ બનાવી, લોકોને સત્ય ગ્રન્થોથી વિમુખ કરી, જાળમાં ફસાવી પોતાના પ્રયોજનને સાધે છે, તે મહાપાપી કેમ નહીં ?

જુઓ ! “મહો”નાં ચક્ર કેવાં ચલાવ્યાં છે કે જેણે વિદ્યાહીન મનુષ્યોને ગ્રસી લીધા છે.

આ કૃષ્ણેન રજસાં ॥૧॥ સૂર્યનો મંત્ર.

ઇમં દેવાઽસપત્ન ર સુવચ્ચમ્ ॥૨॥ ચન્દ્રનો મંત્ર.

અગ્નિર્મૂર્ધ્ધા દિવઃ કકુત્પતિઃ ॥૩॥ મંગળનો મંત્ર.

ઉદ્બુધ્યસ્વાગ્ને ॥૪॥ બુધનો મંત્ર.

બૃહસ્પતેઽતિ ચદર્યો ॥૫॥ બૃહસ્પતિનો મંત્ર.

શુક્રમન્થસઃ ॥૬॥ શુક્રનો મંત્ર.

શન્નો દેવોર્ગધિષ્ઠ્ય ॥૭॥ શનિનો મંત્ર.

કથા નશ્ચિત્ર આ ધ્રુવ ॥૮॥ રાહુનો મંત્ર.

કેતું કૃણવત્ર કેતવે૦ ॥૧॥ આને કેતુની કણિક કહે છે.

(આકૃષ્ણો) એ સૂર્યનો અને ભૂમિના આકર્ષણનો ॥૧॥ બીજો રાજગુણનો વિધાયક ॥૨॥ ત્રીજો અગ્નિનો ॥૩॥ ચોથો યજમાનનો ॥૪॥ પાંચમો વિદ્વાનનો ॥૫॥ છઠ્ઠો વીર્ય-અગ્નનો ॥૬॥ સાતમો જળ, પ્રાણ અને પરમેશ્વરનો ॥૭॥ આઠમો મિત્રનો ॥૮॥ નવમો જ્ઞાન ગ્રહણનો વિધાયક મન્ત્ર છે. એ ગ્રહોના વાયક નથી. અર્થ ન જાણવાથી ભ્રમજાળમાં પડ્યા છે.

પ્રશ્ન - ગ્રહોનું કળ થાય છે કે નહીં ?

ઉત્તર - જેવું પોપલીલાનું છે તેવું નહીં, કિન્તુ સૂર્ય ચન્દ્રમાના કિરણ દ્વારા ઉષ્ણતા, શીતળતા અથવા ઋતુવત્કાલચક્રના સમ્બન્ધમાત્રથી પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સુખદુઃખના નિમિત્ત બને છે. પરન્તુ જે પોપલીલાવાળા કહે છે કે “સાંભળો મહારાજ, શેઠજી ! યજમાનો ! આજ તમારો આઠમો ચન્દ્ર સૂર્યાદિ કૂર ઘરમાં આવ્યો છે. અઢી વર્ષનો શનેશ્વર પગે આવ્યો છે. તમને મોટું વિધન આવશે. ઘરબાર છોડાવીને પરદેશમાં રખડાવશે. પરન્તુ જો તમે ગ્રહોનું દાન, જપ, પાઠ, પૂજા કરાવશો તો દુઃખથી બચશો.”

એમને કહેવું જોઈએ કે સાંભળો પોપજી ! તમારો અને ગ્રહોનો શો સમ્બન્ધ છે ? અને ગ્રહ શી વસ્તુ છે ?

(પોપજી) - **दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनाञ्च देवताः ।**

ते मन्त्रा ब्राह्मणाधीनास्तस्माद् ब्राह्मणदैवतम् ॥

જુઓ ! કેવું પ્રમાણ છે - દેવતાઓને આધીન સર્વજગત્, મન્ત્રને આધીન સર્વ દેવતા અને તે મન્ત્રો બ્રાહ્મણને આધીન છે, એટલા માટે બ્રાહ્મણ દેવતા કહેવાય છે. કેમકે - ગમે તે દેવતાને મન્ત્ર બળથી બોલાવી પ્રસન્ન કરી, કામ સિદ્ધ કરાવવાનો અમારો જ અધિકાર છે. જો અમારામાં મન્ત્રશક્તિ ન હોત તો તમારા સરખા નાસ્તિક અમને સંસારમાં રહેવા જ ન દેત.

(સત્યવાદી) - જે ચોર, ડાકુ-લુંટારા, કુકર્મી લોકો છે તે પણ તમારા દેવતાઓને આધીન હશે ? દેવતા જ તેમની પાસે દુષ્ટ કામ કરાવતા હશે ? જો એમ જ છે તો પછી તમારા દેવતા અને રાક્ષસો વચ્ચે કશો ભેદ રહેશે નહીં. જો તમારે આધીન મન્ત્ર છે, તેથી તમે જે ચાહો તે કરાવી શકો છો તો તે મન્ત્રોથી દેવતાઓને વશ કરીને, રાજાઓનો ક્રોધ ઉપડાવી પોતાના ઘરમાં ભરી, પછી બેસીને આનન્દ કેમ નથી ભોગવતા ? ઘેર ઘેર શનેશ્વરાદિના તેલ વગેરેનું છાયાદાન લેવાને માટે માર્યા માર્યા કેમ કરો છો ? અને જેને તમે કુબેર માનો છો, તેને વશ કરીને ચાહે તેટલું ધન લીધા કરો, બિચારા ગરીબોને કેમ લૂંટો છો ?

તમને દાન દેવાથી ગ્રહ પ્રસન્ન અને ન દેવાથી અપ્રસન્ન થતા હોય, તો અમને સૂર્યાદિ ગ્રહોની પ્રસન્નતા-અપ્રસન્નતા પ્રત્યક્ષ દેખાડો. જેને ૮ મો સૂર્ય કે ચન્દ્ર અને બીજાને ત્રીજો હોય, તે બન્નેને જેઠ મહીનામાં જોડા પહેર્યા વિના તપેલી ભૂમિ પર ચલાવો, જેના પર પ્રસન્ન છે તેના પગ અને શરીર ન બળવા જોઈએ અને જેના ઉપર ક્રોધિત છે, તેના બળી જવા જોઈએ. તથા પોષ માસમાં બન્નેને ઉઘાડા કરીને પૂર્ણિમાની આખી રાત મેદાનમાં રાખે, ત્યારે એકને શીત લાગે અને બીજાને નહીં; તો જાણો કે ચન્દ્ર ગ્રહ કૂર અને સૌમ્ય દષ્ટિવાળા હોય છે.

વળી, ગ્રહ શું તમારા સમ્બન્ધી છે ? અને શું તમારી ટપાલ કે તાર તેમની પાસે આવે-જાય છે ? અથવા તે તમારી કે તમે તેની પાસે આવો-જાઓ છો ? જો તમારામાં મન્ત્રશક્તિ હોય, તો તમે સ્વયં રાજા કે ધનાઢ્ય કેમ નથી બની જતા ? અથવા શત્રુઓને પોતાને વશ કેમ નથી કરી લેતા ?

“નાસ્તિક” તે હોય છે કે જે વેદ અને ઈશ્વરની આજ્ઞા-વિરુદ્ધ પોપલીલા ચલાવે છે. જો તમને બ્રહ્માન ન હે, અને જેના પર બ્રહ્મ છે તે જ બ્રહ્માન ભોગવે તો શી ચિન્તા ? જો તમે કહો કે નહીં, અમને આપવાથી જ તે પ્રસન્ન થાય છે, અન્યને આપવાથી નહીં, તો શું તમે બ્રહ્મનો ઈજારો લીધો છે ? જો ઈજારો લીધો હોય, તો સૂર્યાદિને પોતાના ઘરમાં બોલાવી બળી મરો !

સાચું તો એ છે કે સૂર્યાદિ લોક જડ છે, તે કોઈને સુખ કે દુઃખ દેવાની ચેષ્ટા કરી શકતા નથી, કિન્તુ જેટલા તમે બ્રહ્માનોપજીવી છો, તે સર્વ તમે બ્રહ્મની મૂર્તિઓ છો, કેમકે બ્રહ્મજ્ઞનો અર્થ પણ તમારામાં જ ઘટિત થાય છે - “યે ગૃહ્ણન્તિ તે ગ્રહઃ” જે બ્રહ્મ કરે છે તેનું નામ “ગ્રહ” છે. જ્યાં સુધી તમારાં પગલાં રાજા, રહીશ, શેઠ, સાહુકાર અને દરિદ્રોની પાસે નથી પહોંચતા ત્યાં સુધી કોઈને નવબ્રહ્મનું સ્મરણ પણ થતું નથી. જ્યારે તમે સાક્ષાત સૂર્ય શનૈશ્વરાદિ મૂર્તિમાન દૂર રૂપ ધરીને તેમના ઉપર જઈ ચડો છો, ત્યારે તમે બ્રહ્મ કર્યા વિના તમને કદી છોડતા નથી અને જે કોઈ તમારા આસ-પાશમાં ન આવે, તેની નાસ્તિકાદિ શબ્દોથી નિન્દા કરતા ફરો છે.

(પોપજી) જુઓ, જ્યોતિષનું પ્રત્યક્ષ કળ આકાશમાં રહેનારા સૂર્ય, ચન્દ્ર અને રાહુ, કેતુના સંયોગ રૂપ બ્રહ્મજ્ઞને પ્રથમથી જ કહી દે છે. જેમ એ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ બ્રહ્મનું કળ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. જુઓ ! પનાઢ્ય, દરિદ્ર, રાજા, રંક, સુખી, દુઃખી એ બધું બ્રહ્મથી જ થાય છે.

(સત્યવાદી) જે આ બ્રહ્મરૂપ પ્રત્યક્ષ કળ છે, તે ગણિત વિદ્યાનું છે, કલિતનું નહીં. જે ગણિત વિદ્યા છે તે સાચી છે, અને કલિત વિદ્યા સ્વાભાવિક સમ્બન્ધજન્યને છોડીને જૂદી છે. જેમ અનુલોમ-પ્રતિલોમ ધૂમનારી પૃથ્વી અને ચન્દ્રના ગણિતથી સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે અમુક સમયે, અમુક દેશ, અમુક અવયવમાં સૂર્ય કે ચન્દ્રનું બ્રહ્મણ થશે. જેમકે -

छादयत्यर्कमिन्दुर्विधुं धूमिभाः ॥

આ સિદ્ધાન્ત-શિરોમણિનું વચન છે. એ જ પ્રમાણે સૂર્ય સિદ્ધાન્તાદિમાં પણ છે કે જ્યારે સૂર્ય અને ભૂમિની મધ્યમાં ચન્દ્રમા આવે છે, ત્યારે સૂર્યબ્રહ્મણ, અને જ્યારે સૂર્ય અને ચન્દ્રની વચ્ચે ભૂમિ આવે છે, અર્થાત્ ચન્દ્રમાની છાયા ભૂમિ પર અને ભૂમિની છાયા ચન્દ્રમા પર પડે છે, ત્યારે ચન્દ્રબ્રહ્મણ થાય છે. સૂર્ય પ્રકાશરૂપ હોવાથી તેની ઉપર છાયા કોઈની નથી પડતી, કિન્તુ જેમ પ્રકાશમાન સૂર્ય કે દીપકથી દેહાદિની છાયા ઊલટી જાય છે, તેમ બ્રહ્મણમાં સમજવું.

જે પનાઢ્ય, દરિદ્ર, મજા, રાજા અને રંક થાય છે, તે પોતપોતાનાં કર્મોથી થાય છે, બ્રહ્મથી નહીં. મજા બધા જ્યોતિષી લોકો પોતાના પુત્ર-પુત્રીના વિવાહ બ્રહ્મની ગણિતવિદ્યા મુજબ કરે છે, પુનઃ તેઓમાં વિરોધ કે વિધવા અથવા વિધુર થઈ જાય છે. જો ફળ સાચું હોય, તો એમ કેમ અને ? એટલા માટે કર્મની ગતિ સાચી અને બ્રહ્મની ગતિ સુખ-દુઃખ કે ભોગમાં કારણ નથી.

ભલા, બ્રહ્મ આકાશમાં છે અને પૃથ્વી પણ આકાશમાં બહુ દૂર-દૂર સ્થળે છે, એનો સંબંધ, કર્તા અને કર્મો સાથે સાક્ષાત્ નથી. કર્મ અને કર્મના ફળના કર્તા, ભોક્તા જીવ અને તે કર્મોનાં ફળ ભોગવનાર પરમાત્મા છે.

જો તમે બ્રહ્મનું ફળ માનો તો આનો ઉત્તર આપો કે જે લક્ષમાં એક મનુષ્યનો જન્મ થાય છે, જેને તમે ધ્રુવાત્રુટિ માનીને જન્મપત્ર બનાવો છે, તે જ સમયમાં ભૂગોળ પર બીજાનો જન્મ થાય છે કે નહીં ? જો કહો કે નહીં, તો તો જુદું છે અને જો કહો કે થાય છે તો એક ચક્રવર્તીની માફક બીજો ચક્રવર્તી રાજા કેમ નથી

થતો ? હા, એટલું તમે કહી શકો છો કે આ લીલા અમારા ઉદર ભરવાની છે, તો તે કોઈ માની પણ લે.

પ્રશ્ન - શું ગરુડપુરાણ પણ જૂઠું છે ?

ઉત્તર - હા અસત્ય છે.

પ્રશ્ન - પછી મરી ગયેલા જીવની શી ગતિ થાય છે ?

ઉત્તર - જેવાં તેનાં કર્મ છે તેવી.

પ્રશ્ન - જે યમરાજ રાજા, ચિત્રગુપ્ત મંત્રી તેમના કાજબના પર્વત તુલ્ય શરીરવાળા મોટા ભયંકર ગણ જીવને પકડીને લઈ જાય છે. પાપ-પુણ્ય મુજબ નરક-સ્વર્ગમાં નાંખે છે, તેને વૈતરણી નદી તરવા માટે દાન, પુણ્ય, શ્રાદ્ધ, તર્પણ અને ગોદાન વગેરે કરે છે, એ સર્વ વાત જૂઠી કેમ કરી હોઈ શકે છે ?

ઉત્તર - એ સર્વ વાતો પોપલીલાના ગપોડા છે. જો બીજી જગ્યાના જીવ ત્યાં જાય છે, તેનો યમરાજ, ચિત્રગુપ્ત આદિ ન્યાય કરે છે, તો એ યમલોકના જીવ પાપ કરે, તો બીજું યમલોક માનવું જોઈએ, કે ત્યાંનો ન્યાયાધીશ તેમનો ન્યાય કરે અને પર્વત સમાન યમગણોનાં શરીર હોય તો તે દેખાતાં કેમ નથી ? તે રસ્તા કે ગલીમાં અટકી કેમ જતા નથી ? નાના દરવાજામાં તેમની એક આંગળી પણ નહીં જઈ શકે, તો મરનારનો જીવ લેવા માટે ઘરમાં કે શરીરમાં તેઓ શી રીતે પ્રવેશ કરી શકશે ? જો કહો કે તે સૂક્ષ્મ દેહ પણ ધારણ કરી લે છે તો પ્રથમ પર્વતવત્ શરીરનાં મોટાં મોટાં જે હાડકાં હતાં, તે પોતાના ઘર વિના પોપજી ક્યાં મૂકી રાખશે ?

જ્યારે જંગલમાં આગ લાગે છે ત્યારે પિપીલિકા-કીડી આદિ જીવોનાં શરીર એકદમ છૂટે છે, તેમને પકડવા માટે યમના અસંખ્ય ગણ આવે, તો ત્યાં અંધકાર થઈ જવો જોઈએ અને જ્યારે આપસમાં જીવોને પકડવા દોડશે ત્યારે કદી તેમના શરીર પણ ઠોકર ખાઈ જશે, તો પછી જેમ પહાડનાં મોટાં મોટાં શિખર તૂટીને પૃથ્વી ઉપર પડે છે, તેમ તેમના મોટાં મોટાં અવયવ ગરુડપુરાણના ચાંચનાર અને સાંભળનારના આંગણમાં આવી પડશે, તો તે બિચારા દબાઈ મરશે કે ધરનું દ્વાર તથા સડક રોકાઈ જશે, તો તેઓ કેમ નીકળી અને ચાલી શકશે.

શ્રાદ્ધ, તર્પણ, પિણ્ડદાન એ મરેલા જીવોને તો નથી પહોંચતા, કિન્તુ મૃતકોના પ્રતિનિધિ પોપજના ઘર, હાથ અને ઉદરમાં પહોંચે છે. જે વૈતરણીને માટે ગોદાન લે છે, તે તો પોપજનાં ઘરમાં રહે છે અથવા કસાઈ આદિના ઘરમાં પહોંચે છે. વૈતરણી પર તે ગાય નથી જતી, તો પછી કોનું પૂછડું પકડીને તરશે અને તેના હાથ તો અહીં બાળી કે દાઢી દીધા છે તો પછી પૂછડું કેમ પકડશે ? અહીં આ વાતમાં એક ઉપયોગી દૃષ્ટાન્ત છે કે :-

એક જાટ હતો. તેના ઘરમાં એક ગાય ઘણી સારી અને વીસ શેર દૂધ દેનારી હતી. તેનું દૂધ બહુ સ્વાદિષ્ટ હતું, કોઈ કોઈવાર પોપજના મુખમાં પણ પડતું હતું. તેનો પુરોહિત એ જ ધ્યાન રાખી રહ્યો હતો કે જ્યારે જાટનો બુઢો બાપ મરવા પડશે ત્યારે એ જ ગાયનો સંકલ્પ કરાવી લઈશ. કેટલાક દિવસો પછી દેવયોગે તેના બાપના મરણનો સમય આવ્યો. જીભ બન્ધ થઈ ગઈ અને ખાટલા પરથી ભૂમિ પર લીધો અર્થાત્ પ્રાણ છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. તે સમયે જાટના ઈષ્ટ, મિત્ર અને સખ્ખનથી પણ ત્યાં ઉપસ્થિત થયાં હતાં. ત્યારે પોપજએ પોકારીને કહ્યું કે યજમાન ! હવે તું એના હાથથી ગોદાન કરાવ. જાટે રૂ. ૧૦/- કાઢીને પિનાના હાથમાં મૂકી કહ્યું કે બોલો સંકલ્પ. પોપજ બોલ્યો, વાહ વાહ ! શું બાપ વારંવાર મરે છે ? આ સમયે તો સાક્ષાત્ ગાયને લાવો જે દૂધ દેતી હોય, બુઢી ન હોય અને સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ હોય. એવી ગાયનું દાન કરવું જોઈએ.

(જાટજી) અમારી પાસે તો એક જ ગાય છે તેના વિના અમારા બચ્ચાં-છોકરાનો નિર્વાહ થઈ શકશે નહીં, તેથી તે તો આપીશું નહીં. લો રૂ. ૨૦/- નો સંકલ્પ ભણો અને એ રૂપિયાથી બીજી દુઝણી ગાય લઈ લેજો.

(પોપજી) વાહજી વાહ ! તમે પોતાના બાપથી પણ ગાયને અધિક સમજો છો ? હું પોતાના બાપને વૈતરણી નદીમાં ડુબાવીને દુઃખ દેવા ચાહો છો ? તમે સારા સુપુત્ર થયા ? ત્યારે તો પોપજીની તરફ સર્વ કુટુંબી થઈ ગયા, કેમકે તે સર્વને પોપજીએ પ્રથમથી જ બહેકાવી રાખ્યા હતા અને તે સમયે પણ ઇંશારો કરી દીધો. સૌએ મળીને હઠથી તે જ ગાયનું દાન તે જ પોપજીને અપાવી દીધું. તે સમયે જાટ કાંઈ પણ બોલ્યો નહીં. તેનો પિતા મરી ગયો અને પોપજી વાછરડા સહિત ગાય અને દોહવાની તાબડી લઈ, પોતાના ઘરમાં ગાયને બાંધી અને તાંબડી મૂકીને પુનઃ તે જાટને ઘેર આવ્યા અને મૃતકની સાથે સ્મશાનભૂમિમાં જઈને દાહ કર્મ કરાવ્યું. ત્યાં પણ કાંઈ કાંઈ પોપલીલા ચલાવી. પછી દશગાત્ર સપિણ્ડી કરાવવા આદિમાં પણ તેને મૂંઢ્યો, મહાબ્રાહ્મણોએ પણ લૂંટ્યો અને ભૂખડાઓએ પણ બહુ માલ પેટમાં ભર્યો અર્થાત્ જ્યારે સર્વ ક્રિયા થઈ ચૂકી, ત્યારે જાટે જેને તેને ઘેરથી દૂધ માંગી માંગીને નિર્વાહ કર્યો. ચૌદમે દિને પ્રાતઃકાલે પોપજીને ઘેર પહોંચ્યાં. જુએ છે તો ગાયદોહી દોહી ભરી, ઉકવાની તૈયારીમાં પોપજી હતા. એટલામાં જાટ આવી પહોંચ્યા. તેને જોઈ પોપજી બોલ્યો, આવો ! યજમાન બેસો.

(જાટજી) પુરોહિતજી તમે પણ અહીં આવો. (પોપજી) કીક, દૂધ મૂકી આવું.

(જાટજી) નહીં નહીં, દૂધની તાંબડી અહીં લાવો. પોપજી બેચારા જઈ બેઠા અને તાંબડી સામે મૂકી દીધી.

(જાટજી) તમે બહુ જૂઠા છો ! (પોપજી) હું જૂઠું ક્યું ?

(જાટજી) કહો કે તમે ગાય શા માટે લીધી હતી ? (પોપજી) તમારા પિતાને વૈતરણી તરવા માટે.

(જાટજી) કીક, તો તમે ત્યાં વૈતરણીને કિનારે ગાય કેમ ન પહોંચાડી ? હું તો તમારા ભરોસા પર રહ્યો અને તમે પોતાના ઘરમાં બાંધી બેઠા. ન જાણે મારા બાપે તે વૈતરણીમાં કેટલાં ગોથાં બાધાં હશે ?

(પોપજી) નહીં, નહીં, ત્યાં એ દાનના પુણ્યના પ્રભાવથી બીજી ગાય બનીને તેમને ઉતારી દીધા હશે.

(જાટજી) વૈતરણી નદી અહીંથી કેટલી દૂર અને કઈ તરફ છે ?

(પોપજી) અનુમાનથી કાંઈક ત્રીસ કરોડ ગાઉ દૂર છે, કેમકે ઓગણપચાસ કોટિ પોજન પૃથ્વી છે અને દક્ષિણ, નૈર્ઋત્ય દિશામાં વૈતરણી નદી છે.

(જાટજી) એટલે દૂર તમારી ચિઠ્ઠી કે તારના સમાચાર ગયા હોય, અને તેનો ઉત્તર આવ્યો હોય કે ત્યાં પુણ્યની ગાય બની ગઈ, અને અમુકના પિતાને પાર ઉતારી દીધા, તે દેખાડો.

(પોપજી) અમારી પાસે ગરુડપુરાણના લેખ વિના ડાક કે તાર જેવું બીજું કાંઈ નથી.

(જાટજી) એ ગરુડપુરાણને હું સાચું કેમ માનું ?

(પોપજી) જેમ સર્વ માને છે.

(જાટજી) એ પુસ્તક તમારા પુરુષોએ તમારી જીવિકાર્યે બનાવ્યાં છે, કેમકે પિતાને પોતાના પુત્રો વિના કોઈ પ્રિય નથી. જ્યારે મારા પિતા મારી પાસે ચિઠ્ઠી પત્રી કે તાર મોકલશે, ત્યારે હું વૈતરણીના કિનારે ગાય પહોંચાડી દઈશ, અને તેને પાર ઉતારીને, પુનઃ ગાયને ઘેર લાવી, દૂધ હું અને મારાં બાળકો પીધાં કરીશું. લાવો ! દૂધની ભરેલી તાંબડી, ગાય અને વાછરડું અને તે લઈ જાટ પોતાને ઘેર ગયો.

(પોપજી) તમે દાન દઈ પાછું લો છો, તમારું સત્યાનાશ વળી જશે.

(જાટજી) ચૂપ રહો ! નહીં તો તેર દિવસ સુધી દૂધ વિના જેટલું દુઃખ અમે ભોગવ્યું છે, તેની સઘળી કસર કાઢી નાખીશ. ત્યારે પોપજી ચૂપ રહ્યા, અને જાટ ગાય અને વાછરડું લઈ પોતાને ઘેર ગયો.

જો આવા જાટ જેવા પુરુષો થાય, તો પોપલીલા સંસારમાં ન ચાલે. જે એ લોકો કહે છે કે દશગાત્રના

પિંડોથી, દશ અંગ સપિણ્ડી કરવાથી શરીરની સાથે જીવનો મેળ થઈ અંગુષ્ઠમાત્ર શરીર બનીને પછી યમલોકમાં જાય છે, તો મરણ સમયે યમદૂતોનું આવવું વ્યર્થ છે. તેર દિવસ પછી આવવું જોઈએ. જો શરીર બની જતું હોય, તો પોતાની સ્ત્રી, સન્તાન અને ઇષ્ટમિત્રના મોહથી કેમ પાછો નથી આવતો ?

પ્રશ્ન - સ્વર્ગમાં કોઈ મળતું નથી, જે દાન કરવામાં આવે છે તે જ ત્યાં મળે છે, એટલા માટે બધાં દાન કરવાં જોઈએ.

ઉત્તર - એ તમારા સ્વર્ગ કરતાં તો આ લોક સારો છે. જેમાં ધર્મશાળા છે, લોકો દાન આપે છે, ઇષ્ટમિત્ર અને જાતિમાં ઘણાં નિમન્ત્રણ મળે છે, સારાં સારાં વસ્ત્રો મળે છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે સ્વર્ગમાં કશું મળતું નથી. એવા નિર્દય, કૃપણ અને કંગાળ સ્વર્ગમાં ભલે પોપજ જઈને ખરાબ થાય, ત્યાં ભલા મનુષ્યોનું શું કામ છે ?

પ્રશ્ન - જ્યારે તમારા કહેવા પ્રમાણે યમલોક અને યમ નથી તો મૃત્યુ પછી જીવ ક્યાં જાય છે ? અને એનો ન્યાય કોણ કરે છે ?

ઉત્તર - તમારા ગરુડપુરાણનું કહ્યું તો અપ્રમાણ છે, પરંતુ જે વેદોક્ત છે કે :-

યમેન । વાયુના । સત્યરાજન્ ॥

ઈત્યાદિ વેદવચનોથી નિશ્ચય છે કે "યમ" વાયુનું નામ છે. જીવ શરીર છોડી વાયુની સાથે અન્તરિક્ષમાં રહે છે. અને જે સત્યકર્તા પક્ષપાતરહિત પરમાત્મા "ધર્મરાજ" છે, તે જ સર્વનો ન્યાય કરે છે.

પ્રશ્ન - તમારા કહેવાથી ગોદાનાદિ દાન કોઈને ન આપવું અને ન કોઈ દાન પુણ્ય કરવું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર - એ તમારું કહેવું સર્વથા વ્યર્થ છે, કેમકે સુપાત્રોને, પરોપકારીઓએ પરોપકારને માટે સોનું, ચાંદી, હીરા, મોતી, માણેક, અન્ન, જળ, સ્થાન, વસ્ત્રાદિ દાન અવશ્ય કરવું ઉચિત છે, કિન્તુ કુપાત્રોને કદી ન આપવું જોઈએ.

પ્રશ્ન - "કુપાત્ર" અને "સુપાત્ર"નાં લક્ષણ શાં છે ?

ઉત્તર - જે છલી, કપટી, સ્વાર્થી, વિષયી, ક્રમ-ક્રોધ-લોભ-મોહથી યુક્ત, પરહાનિ કરનાર, લમ્પટી, મિથ્યાવાદી, અવિદ્વાન્, દુસંગી, આળસી, જે કોઈ દાતા હોય તેની પાસે વારંવાર માંગવું, ધરણાં કરવા, ના કહ્યા પછી પણ હઠતાથી માંગતા જ જવું, સન્તોષ ન થવો, જે ન આપે તેની નિન્દા કરવી, શાપ અને ગાલિપ્રદાનાદિ દેવાં (ગાળો ભાંડવી), અનેક વાર સેવા કરે અને એક વાર સેવા ન કરે, તો તેના શત્રુ થઈ જવું, ઉપરથી સાધુનો વેશ કરી લોકોને બહેકાવીને ઠગવા, અને પોતાની પાસે પદાર્થ હોય તો પણ મારી પાસે કોઈ પણ નથી એમ કહેવું, સર્વને કોસલાવીને સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવો, રાત્ર-દિવસ ભીખ માંગવામાં જ પ્રવૃત્ત રહેવું, નિમન્ત્રણ મળે એટલે યથેષ્ટ ભાંગાદિ માદક દ્રવ્ય ખાઈ પીને પરાયો પદાર્થ ઘણો ખાવો, પછી ઉન્મત્ત થઈને પ્રમાદી થવું, સત્યમાર્ગનો વિરોધ અને જૂઠા માર્ગમાં સ્વપ્રયોજનાર્થે ચાલવું, તેમજ પોતાના ચેલાને કેવળ પોતાની જ સેવા કરવાનો ઉપદેશ કરવો, સદ્વિદ્યાદિ પ્રવૃત્તિના વિરોધી, જગતનો વ્યવહાર અર્થાત્ સ્ત્રી-પુરુષ, માતા-પિતા, સન્તાન, રાજા-મજા અને ઇષ્ટમિત્રોમાં અપ્રીતિ કરાવવી કે આ સર્વ અસત્ય છે અને જગત્ પણ મિથ્યા છે-ઈત્યાદિ દુષ્ટ ઉપદેશ કરવો-આદિ કુપાત્રોનાં લક્ષણ છે.

અને જે બ્રહ્મચારી, જિતેન્દ્રિય, વેદવિદ્યાનો ભજનાર-ભજાવનાર, સુશીલ, સત્યવાદી, પરોપકારપ્રિય, પુરુષાર્થી, ઉદાર, વિદ્યા-ધર્મની નિરન્તર ઉન્નતિ કરનાર, ધર્માત્મા, શાન્ત, નિન્દા-સ્તુતિમાં હર્ષ-શોકરહિત,

નિર્ભય, ઉત્સાહી, યોગી, જ્ઞાની, સૃષ્ટિકર્મ, વેદાજ્ઞા, ઈશ્વરના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ મુજબ વર્તન કરનાર, ન્યાયની રીતિયુક્ત, પક્ષપાતરહિત સત્યોપદેશ કરે અને સત્યશાસ્ત્રોના ભલનાર-ભણાવનારનો પરીક્ષક, કોઈને લલ્લો પત્તો અર્થાત્ પક્ષપાત ન કરે, પ્રશ્નોનો યથાર્થ સમાધાન કર્તા, પોતાના આત્મા પ્રમાણે અન્યના પણ સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભને સમજનાર, અવિદ્યાદિ ક્લેશ, હઠ, દુરાગ્રહાભિમાનરહિત, અપમાનને અમૃત સમાન અને માનને વિષ સમાન સમજનારો, સન્તોષી જે કોઈ પ્રીતિથી જેટલું આપે તેટલાંથી જ પ્રસન્ન, એક વાર આપતકાલમાં માંગ્યા છતાં પણ ન આપીએ કે ત્યાગ કરીએ છતાં પણ દુઃખ કે ખરાબ ચેષ્ટા ન કરનાર, ત્યાંથી ઝટ પાછા ફરવું અને તેની નિન્દા ન કરવી, સુખી પુરુષોની સાથે મિત્રતા, દુઃખીઓ પર કરુણા, પુણ્યાત્મા સાથે આનન્દ અને પાપીઓની સાથે ઉપેક્ષા અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરહિત રહેવું, સત્યમાની, સત્યવાદી, સત્યકારી, નિષ્કપટ, ઈર્ષ્યા-દ્વેષરહિત, ગમ્ભીર આશયવાળા, સત્પુરુષ, ધર્મયુક્ત અને સર્વથા દુષ્ટાચારથી રહિત, પોતાના તન-મન-ધનને પરોપકાર કરવામાં લગાડનાર, પરાયા સુખને માટે પોતાના પ્રાણોને પણ સમર્પિત કરનાર ઇત્યાદિ શુભલક્ષણયુક્ત સુપાત્ર હોય છે. પરંતુ દુઝાળ આદિ આપતકાલમાં અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધિ, પથ્થ અને સ્થાનના અધિકારી સર્વ પ્રાણીમાત્ર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન - દાતા કેટલા પ્રકારના હોય છે ?

ઉત્તર - ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ. “ઉત્તમ દાતા” તેને કહે છે કે જે દેશ, કાલ અને પાત્રને જાણીને સત્યવિદ્યા, ધર્મની ઉત્તતિરૂપ પરોપકારાર્થે આપે. “મધ્યમ” તે છે કે જે કીર્તિ કે સ્વાર્થને માટે દાન કરે. નીચ તે છે જે પોતાનો કે પરાયાનો કાંઈ ઉપકાર ન કરી શકે, કિન્તુ વેશ્યાગમનાદિ કે ભાંડ, ભાટો આદિને આપે. આપતી વખતે તિરસ્કાર અપમાનાદિ પણ કુચેષ્ટા કરે, પાત્રકુપાત્રનો કાંઈ પણ ભેદ ન જાણે, કિન્તુ “સઘળું અમ્મ બાર પાંચસેરી” વેચનારની માફક વિવાદ, લડાઈમાં કે અન્ય ધર્માત્માને દુઃખ દઈને સુખી થવાને માટે આપ્યા કરે, તે અધમ દાતા છે. અર્થાત્ જે પરીક્ષાપૂર્વક વિદ્વાન્ ધર્માત્માઓનો સત્કાર કરે તે ઉત્તમ અને જે કાંઈ પણ કરે કે ન કરે પરંતુ જેમાં પોતાની પ્રદાંસા થાય ત્યાં આપે તેને મધ્યમ અને જે અન્યાયુન્ય પરીક્ષારહિત નિષ્કળ દાન આપ્યા કરે, તે નીચ દાતા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - દાનનું કળ અહીં મળે છે કે પરલોકમાં ? ઉત્તર - સર્વત્ર મળે છે.

પ્રશ્ન - તે સ્વયં મળે છે કે કોઈ કળ આપનાર છે ?

ઉત્તર - કળ આપનાર ઈશ્વર છે. જેમ કોઈ ચોર, લૂંટારો સ્વયં જેલમાં જવા નથી ઇચ્છતો પણ રાજા તેમને અવશ્ય મોકલે છે. ધર્માત્માઓના સુખની રક્ષા કરતાં, ભોગવાવતાં, લૂંટારા આદિથી બચાવીને તેમને સુખમાં રાખે છે, તેમજ પરમાત્મા સર્વને પાપ-પુણ્યનાં દુઃખ અને સુખરૂપ કળોને યથાવત્ ભોગવાવે છે.

પ્રશ્ન - જે આ ગરુડપુરાણાદિ ગ્રન્થો છે; તે વેદાર્થ કે વેદની પુષ્ટિ કરનારા છે કે નહીં ?

ઉત્તર - નથી. કિન્તુ વેદના વિરોધી અને ઊલટા ચાલનારા છે. તથા તન્ત્ર પણ તેવાં જ છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય એકનો મિત્ર અને સર્વ સંસારનો શત્રુ હોય, તેમ પુરાણ અને તન્ત્રને માનનારો પુરુષ હોય છે, કેમકે એક બીજાની સાથે વિરોધ કરાવનારા એ ગ્રન્થો છે. એમને માનવા એ કોઈ વિદ્વાનનું કામ નથી. પરંતુ એમને માનવા એ અવિદ્યતા છે.

જુઓ ! શિવપુરાણમાં ત્રયોદશી, સોમવાર; આદિત્યપુરાણમાં રવિ; ચન્દ્રખંડમાં સોમગ્રહચાળા મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનૈશ્વર, રાહુ અને કેતુના; વૈષ્ણવની એકાદશી, વામનની દ્વાદશી, નરસિંહ કે અનન્તની ચતુર્દશી, ચન્દ્રમાની પૌર્ણમી, દિગ્માલોની દશમી, દુર્ગાની નવમી, વસુઓની અષ્ટમી, મુનિઓની સપ્તમી,

કાર્તિક સ્વામીની ચઢી, નાદની પંચમી, ગણેશની ચતુર્થી, ગૌરીની તૃતીયા, અશ્વિનીકુમારની દ્વિતીયા, આઘાદેવીની પ્રતિપદા અને પિતરોની અમાવાસ્યા - આ દિવસો પુરાણરીતિથી ઉપવાસ કરવાના છે.

અને સર્વત્ર એ જ લખ્યું છે કે જે મનુષ્ય આ વાર અને તિથિઓમાં અન્ન, પાન પ્રહણ કરશે, તે નરકગામી થશે.

હવે પોષ અને પોષણના ચેલાઓને યોગ્ય છે કે કોઈ વાર અથવા કોઈ તિથિએ ભોજન કરે નહીં. કેમકે જો ભોજન કે પાન કરશે તો તે નરકગામી થશે.

હવે નિર્જાયસિન્ધુ, ધર્મસિન્ધુ, વ્રતાર્ક આદિ ગ્રન્થો કે જે પ્રમાદી લોકોએ બનાવ્યા છે તેમાં એક-એક વ્રતની એવી દુર્દશા કરી છે કે જેમ એકાદશીને શૈવ, દશમી વિદ્યા અને કોઈ દ્વાદશીમાં એકાદશી વ્રત કરે છે અર્થાત્ કેવી મોટી વિચિત્ર પોષલીલા છે કે ભૂખે મરવામાં પણ વાદવિવાદ જ કરે છે. જે એકાદશીનું વ્રત ચલાવ્યું છે તેમાં પોતાનું સ્વાર્થપણ જ છે અને દયા કાંઈ પણ નથી. તેઓ કહે છે કે :-

एकादश्यामने पापानि वसन्ति ॥

જેટલાં પાપ છે તેટલાં એકદાશીના દિવસે અન્નમાં વસે છે. એ પોષણને પૂછવું જોઈએ કે કોનાં પાપ એમાં વસે છે ? તારાં કે તારા પિતા વગેરેનાં ? જો સર્વનાં સર્વ પાપ એકદાશીમાં જઈ વસે તો એકાદશીને દિવસે કોઈને દુઃખ ન રહેવું જોઈએ. એવું તો થતું નથી કિન્તુ ઊલટું કુપાદિથી દુઃખ થાય છે. દુઃખ પાપનું ફળ છે. એથી ભૂખે મરવું પાપ છે. એનું મોટું માહાત્મ્ય બનાવ્યું છે, જેની કથા વાંચીને ઘણા કગાઈ જાય છે. તેમાં એક ગાથા છે કે :-

બ્રહ્મલોકમાં એક વેશ્યા હતી. તેણે કંઈક અપરાધ કર્યો. તેને શાપ થયો. તે પૃથ્વી પર પડી. તેણે સ્તુતિ કરીને કહ્યું હું પુનઃ સ્વર્ગમાં કેમ કરી આવી શકીશ ? તેણીને કહ્યું કે જ્યારે કદી એકાદશીના વ્રતનું ફળ તને કોઈ આપશે ત્યારે તું સ્વર્ગમાં આવી પહોંચીશ. તે વિમાનસહિત કોઈ નગરમાં જઈ પડી. ત્યાંના રાજાએ તેને પૂછ્યું કે તું કોણ છે ? ત્યારે તેણે સર્વ વૃતાન્ત કહી સંભળાવ્યું અને કહ્યું કે જે કોઈ મને એકાદશીનું ફળ અર્પણ કરે તો પુનઃ સ્વર્ગમાં જઈ શકું છું. રાજાએ નગરમાં તપાસ કરાવી, પણ કોઈ એકાદશીનું વ્રત કરનાર ન મળ્યું. કિન્તુ એક દિવસ કોઈ શૂદ્ર સ્ત્રી-પુરુષમાં લડાઈ થઈ હતી. ક્રોધથી સ્ત્રી દિવસ-રાત ભૂખી રહી હતી. દેવયોગે તે દિવસે એકાદશી જ હતી. તેણે કહ્યું કે મેં એકાદશી જાણીને તો નથી કરી, અકસ્માત તે દિવસે ભૂખી રહી ગઈ હતી. એમ રાજાના ભૃત્યો-સેવકોને કહ્યું ત્યારે તો તેઓ એને રાજા સામે લઈ આવ્યા. તેને રાજાએ કહ્યું કે તું આ વિમાનને અડક, તે અડકી, તો તે જ સમયે વિમાન ઉપર ઊડી ગયું. આ તો જાણ્યા વિના એકાદશીના વ્રતનું ફળ છે. તો જો જાણીને કરે તો તેના ફળનો શો પારાવાર !!

વાહ રે આંખના આંધળા લોકો ! જો એ વાત ગમી હોય તો અમે એક પાનનું બીડું, કે જે સ્વર્ગમાં નથી હોતું, તે મોકલવા ઈચ્છીએ છીએ. સર્વ એકાદશીવાળા પોતપોતાનું ફળ આપી દો. જો એક આ પાનનું બીડું ઉપર ચાલ્યું જશે તો પુનઃ લાખો કરોડો પાન ત્યાં મોકલીશું અને અમે પણ એકાદશી કર્યા કરીશું. અને જો એમ ન થશે, તો તમને લોકોને આ ભૂખમરારૂપ આપત્કાલથી બચાવીશું.

એ ચોવીસ એકાદશીઓનાં નામ પૃથક્ પૃથક્ રાખ્યાં છે. કોઈનું 'પનદા,' કોઈનું 'કામદા,' કોઈનું 'પુત્રદા' અને કોઈનું 'નિર્જલા'. ઘણા દરિદ્રો, ઘણા કામી લોકો અને ઘણા નિર્વંશી લોકો એકાદશી કરી કરીને બૂઝા થઈ ગયા અને મરી પડ્યા ગયા પરન્તુ પન, કામના અને પુત્ર પ્રાપ્ત ન થયાં. અને જ્યેષ્ઠ મહિનામાં શુક્લપક્ષમાં કે જે સમય એક ઘડી ભર જળ ન મળે તો મનુષ્ય વ્યાકુળ બની જાય છે. વ્રત કરનારને મહાદુઃખ

પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષે કરીને બંગાળમાં સર્વ વિધવા સ્ત્રીઓની એકાદશીને દિવસે બહુ દુર્દશા થાય છે. એ નિર્દયી કસ્ટાર્દને લખતી વખતે મનમાં કાંઈ પણ દયા ન આવી, નહીં તો એ નિર્જલાનું નામ સજલા અને પોષ મહિનાની શુકલપક્ષની એકાદશીનું નામ નિર્જલા રાખી દેત, તો કાંઈ પણ સારું હતું. પરન્તુ એ પોષણને દયા ત્રાધે શું કામ છે ? કોઈ જીવો કે મરો પણ પોષણનું પેટ પૂરું ભરો.

ગર્ભવતી કે સદ્યોવિવાહિતા સ્ત્રી, બાળક કે યુવા પુરુષોએ તો કદી ઉપવાસ ન કરવો જોઈએ. પરન્તુ કોઈએ કરવો પણ હોય તો જે દિવસે અજીર્ણ થયું હોય અને શુધા ન લાગે તે દિવસે શર્કરાવત્ (શર્બત) કે દૂધ પીને રહેવું જોઈએ. જે ભૂખમાં નથી ખાતા અને ભૂખ વિના ભોજન કરે છે તે બન્ને રોગ સાગરમાં ગોથાં ખાઈને દુઃખ પામે છે. માટે એ પ્રમાદીઓનાં કથન-લેખનને કોઈએ પ્રમાણ પણ ન ગણવ્યાં.

હવે ગુરુ-શિષ્ય મન્ત્રોપદેશ અને મતમતાન્તરના ચરિત્રનું વર્તમાન કહીએ છીએ. મૂર્તિપૂજક સમ્રાટાપી લોકો પ્રશ્ન કરે છે કે વેદ અનન્ત છે. ઋગ્વેદની ૨૧, યજુર્વેદની ૧૦૧, સામવેદની ૧૦૦૦ અને અથર્વવેદની ૮ શાખાઓ છે. એમાંથી થોડીક શાખાઓ મળે છે, શેષ લોપ થઈ ગઈ છે. તેમાં જ પૂજા અને તીર્થોનાં પ્રમાણો હશે. જો ન હોત તો પુરાણોમાં ક્યાંથી આવત ? જ્યારે કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન થાય છે ત્યારે પુરાણોને જોઈને મૂર્તિપૂજામાં શી શંકા છે ?

ઉત્તર - જેમ શાખા જે વૃક્ષની હોય છે તે તેની સદૃશ હોય છે, વિરુદ્ધ નહીં. ભલે તે શાખા મોટી કે નાની હોય, પરન્તુ તેમાં વિરોધ હોઈ શકતો નથી. તેવી જ રીતે જેટલી શાખાઓ મળે છે તેમાં જ્યારે પાષાણાદિ મૂર્તિ અને જળ, સ્થળ વગેરે વિશેષ તીર્થોનાં પ્રમાણ નથી મળતાં, તો એ લુપ્ત શાખાઓમાં પણ ન હતાં. અને ચાર વેદ પૂર્ણ મળે છે, તેનાથી વિરુદ્ધ શાખા કદી પણ થઈ શકતી નથી અને જે વિરુદ્ધ છે તેને શાખા કોઈ પણ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. જ્યારે આ વાત છે તો પુરાણ વેદોની શાખા નથી કિન્તુ સમ્રાટાપી લોકોએ પરસ્પર વિરુદ્ધરૂપ ગ્રન્થ બનાવી રાખ્યા છે.

વેદોને તમે પરમેશ્વરકૃત માનો છો કે મનુષ્યકૃત ? પરમેશ્વરકૃત ! જ્યારે પરમેશ્વરકૃત માનો છો તો “આશ્વલાયનાદિ” ઋષિ-મુનિઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોને વેદ કેમ માનો છો ? જેમ ડાળી અને પાંદડાંને જોવાથી પીપળો, વડ અને આમ્રાદિ વૃક્ષોની ઓળખ થાય છે, તે જ રીતે ઋષિમુનિઓના કહેલા વેદાંગ ચારો બ્રાહ્મણ, અંગ, ઉપાંગ અને ઉપવેદ આદિથી વેદાર્થ ઓળખાય છે. એટલા માટે એ ગ્રન્થોને ‘શાખા’ માની છે.

જે વેદોથી વિરુદ્ધ છે તેનું પ્રમાણ અને અનુકૂળનું અપ્રમાણ થઈ શકતું નથી. જો તમે અદૃષ્ટ શાખાઓમાં મૂર્તિ આદિના પ્રમાણોની કલ્પના કરશો તો જ્યારે કોઈ એવો પણ કરશે કે લુપ્ત શાખાઓમાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ઊલટી અર્થાત્ અન્યજ અને શૂદ્રનું નામ બ્રાહ્મણાદિ અને બ્રાહ્મણાદિના નામ શૂદ્ર અન્યજાદિ, અગમનીયાગમન, અકર્તવ્યને કર્તવ્ય, મિથ્યાભાષણાદિને ધર્મ, સત્યભાષણાદિને અધર્મ, આદિ લખ્યું હશે, તો તમે તેને એ જ ઉત્તર આપશો કે જે અમે આપ્યો. અર્થાત્ વેદ અને પ્રસિદ્ધ શાખાઓમાં જેમ બ્રાહ્મણાદિનું નામ બ્રાહ્મણાદિ અને શૂદ્રાદિનું નામ શૂદ્રાદિ લખ્યાં છે તેમ અદૃષ્ટ શાખાઓમાં પણ માનવું જોઈએ. નહીં તો વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા આદિ સર્વ અન્યથા થઈ જશે.

ભલા, જૈમિનિ, વ્યાસ અને પતંજલિના સમય સુધી તો સર્વ શાખાઓ વિદ્યમાન હતી કે નહીં ? જો હતી તો તમે કદી પણ નિષેધ કરી શકશો નહીં અને જો કહો કે ન હતી, તો પછી શાખાઓના હોવાનું શું પ્રમાણ છે ? જુઓ ! જૈમિનિએ મીમાંસામાં સર્વ કર્મકાણ્ડ, પતંજલિમુનિએ યોગશાસ્ત્રમાં સર્વ ઉપાસનાકાણ્ડ અને વ્યાસમુનિએ શારીરક સૂત્રોમાં સર્વ જ્ઞાનકાણ્ડ વેદાનુકૂલ લખ્યા છે. તેમાં પાષાણાદિ મૂર્તિપૂજા કે પ્રયાગાદિ તીર્થોનાં નામ સુદ્ધાં પણ લખ્યાં નથી. લખે ક્યાંથી ? જો વેદોમાં ક્યાંક હોત તો લખ્યા વિના કદી ન છોડત

એટલા માટે લુપ્ત શાખાઓમાં પણ આ મૂર્તિપૂજા વગેરેનાં પ્રમાણ ન હતાં.

એ સર્વ શાખાઓ વેદ નથી, કેમકે એમાં ઈશ્વરકૃત વેદોના પ્રતીક લખીને વ્યાખ્યા અને સંસારીજનોના ઇતિહાસાદિ લખ્યા છે. એટલા માટે વેદમાં એ કદી પણ હોઈ શકે નહીં. વેદોમાં તો કેવલ મનુષ્યોને વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. કોઈ મનુષ્યનું નામ માત્ર પણ નથી. એટલા માટે મૂર્તિપૂજાનું સર્વથા ખંડન છે.

જુઓ ! મૂર્તિપૂજાથી શ્રીરામચન્દ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, નારાયણ અને શિવાદિની ઘણી નિન્દા અને ઉપહાસ થાય છે. સર્વ કોઈ જાણે છે કે તેઓ મોટા મહારાજાધિરાજ અને તેમની સ્ત્રી સીતા તથા રુકિમણી, લક્ષ્મી અને પાર્વતી આદિ મહારાણીઓ હતી. પરંતુ જ્યારે તેમની મૂર્તિઓ મંદિર વગેરેમાં ગોઠવી, પૂજારી લોકો તેમને નામે ભીખ માંગે છે અર્થાત્ તેમને ભિખારી બનાવે છે કે આવો મહારાજા ! મહારાજા ! શેઠ ! શાહુકારો ! દર્શન કરો, બેસો, ચરણામૃત લો અને કાંઈ ભેટ ચઢાવો. મહારાજા ! સીતા-રામ, કૃષ્ણ-રુકિમણી કે રાધા-કૃષ્ણ, લક્ષ્મી-નારાયણ અને મહાદેવ પાર્વતીજીને ત્રણ દિવસ થયાં બાળભોગ કે રાજભોગ અર્થાત્ જળપાન કે ખાનપાન પણ નથી મળ્યાં. આજે એમની પાસે કાંઈ પણ નથી. સીતા આદિની નયની આદિ રાણીજી કે શેઠાણીજી આપ બનાવી આપો. અત્ર આદિ મોકલો, તો રામકૃષ્ણાદિને ભોગ ધરાવીએ. બધા વસ્ત્રો ઠાટી ગયાં છે. મંદિરના સર્વ ખૂણા ખરી પડ્યા છે. ઉપરથી ગળે છે અને દુષ્ટ ચોર જે કાંઈ હતું કે ઉઠાવી ગયા છે. કેટલુંક ઊંદરોએ પણ કરડી કુટી નાખ્યું છે. જુઓ ! એક દિવસે ઊંદરોએ એવો અનર્થ કર્યો કે એમની આંખ પણ કાઢીને નાસી ગયા. પછી હવે અમે ચાંદીની આંખ બનાવી શકતા નથી, એટલા માટે કોડીની લગાવી દીધી છે.

રામલીલા અને રાસમંડળ પણ કરાવીએ છીએ. સીતા-રામ, રાધા-કૃષ્ણ નાચી રહ્યાં છે અને મહન્ત આદિ તેમના સેવક આનન્દમાં બેઠા છે. મંદિરમાં સીતા રામાદિ ઊભા અને પૂજારી કે મહન્તજી આસન અથવા ગાદી પર તકિયા નાખીને બેઠા છે. મહાગરમીમાં પણ તાજું લગાવી અંદર બન્ધ કરી દે છે અને પોતે સુંદર વાયુમાં પલંગ પાથરીને સુવે છે. ઘણા ખરા પૂજારી પોતાના નારાયણને દાબડીમાં બન્ધ કરી ઉપરથી કપડું આદિ બાંધીને ગજામાં લટકાવી લે છે. જેમકે વાંદરી પોતાનાં બચ્ચાંને ગજામાં લટકાવી લે છે, તેમ પૂજારીઓના ગજામાં પણ લટકે છે. જ્યારે કોઈ મૂર્તિને તોડે છે ત્યારે હાય ! હાય ! કરી છાતી પીટી બકે છે કે સીતા રામજી, રાધા કૃષ્ણજી અને શિવ પાર્વતીને દુષ્ટોએ ભાંગી નાખ્યા ! હવે બીજી મૂર્તિ કે જે સારા શિલ્પીએ સંગેમરમરની બનાવી હોય, તે મંગાવીને સ્થાપન કરી પૂજવી જોઈએ.

નારાયણને ધી વિના ભોગ ધરાવાતો નથી. ધણું નહીં તો થોડું તો અવશ્ય મોકલી દેજો. ઇત્યાદિ વાતો તેમની ઉપર ઠરાવે છે. વળી રાસમંડળ વા રામલીલાના અન્તમાં સીતા રામ કે રાધા કૃષ્ણ પાસે ભીખ મંગાવે છે. જ્યાં મેળો હોય છે, ત્યાં છોકરાના માથા પર મુકુટ ધરી કન્હેયો બનાવી, માર્ગમાં બેસાડીને, ભીખ મંગાવે છે.

ઈત્યાદિ વાતોને આપ લોકો વિચારો કે કેટલા મોટા શોકની વાત છે ! ભલા ! કહો કે સીતા રામાદિ એવા દરિદ્ર અને ત્રિશુક હતા ? આ એમનો ઉપહાસ અને નિન્દા નહીં તો શું છે ? આથી તો આપણા મોટા માનનીય પુરુષોની નિન્દા થાય છે. ભલા ! જે સમયે એ વિદ્યમાન હતા, તે સમયે સીતા, રુકિમણી, લક્ષ્મી અને પાર્વતીને સડક ઉપર કે કોઈ મકાનમાં ઊભી કરી, પૂજારી કહેત કે આવો એમના દર્શન કરો અને કાંઈ ભેટ પૂજા ધરો તો સીતા રામાદિ એ મૂર્ખોના કહેવાથી એવાં કામ કદી પણ ન કરત અને ન કરવા દેત. જો કોઈ તેમનો એવો ઉપહાસ કરત, તો તેમને દણ્ડ દીધા વિના કદી ન છોડત ? હા, જ્યારે તેમનાથી દણ્ડ ન મળ્યા ત્યારે તો તેમના કર્મોએ પૂજારીઓને ઘણી પ્રસાદી મૂર્તિવિરોધીઓથી અપાવી દીધી અને વર્તમાનમાં પણ મળે

છે અને જ્યાં સુધી આ કુકર્મો છોડશો નહીં ત્યાં સુધી મળશે.

એમાં શો સન્દેહ છે કે જે આર્યાવર્તની પ્રતિદિન મહાહાનિ અને પાપાસાદિ મૂર્તિપૂજકોનો પરાજય આવાં જ કર્મોથી થાય છે, કેમકે પાપનું કલ્પ દુઃખ છે. આ જ પાપાસાદિ મૂર્તિઓના વિશ્વાસથી ઘણી જ હાનિ થઈ ગઈ અને જો છોડીશું નહીં તો પ્રતિદિન અધિક ને અધિક થતી જશે. આમાંથી પણ વામમાર્ગીઓ મોટા ભારે અપરાધી છે. જ્યારે તેઓ ચેલા કરે છે ત્યારે સાધારણને :-

દં દુર્ગાયૈ નમઃ ॥ મં ભૈરવાય નમઃ । ऐं ह्रीं क्लीं घामुण्डायै विष्णवे ॥

ઈત્યાદિ મન્ત્રોનો ઉપદેશ કરી દે છે અને બંગાળમાં વિશેષ કરીને એકાદરી મન્ત્રનો ઉપદેશ કરે છે. જેમકે :-

હ્રીં, ક્લીં, વ્લીં ॥

ઈત્યાદિ અને ધનાઢ્યોનો પૂર્જાત્રિષેક કરે છે. એવા જ દસ મહાવિદ્યાઓના મન્ત્ર -

હ્રીં, હ્રીં, હ્રૂં, વગલામુઘૌં ફદ્ સ્વાહા ॥

ક્યાંક ક્યાંક તો -

હ્રૂં ફદ્ સ્વાહા ॥

અને મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, વિદેષણ વશીકરણ આદિ પ્રયોગ કરે છે. એ મન્ત્રોથી તો કાંઈ પણ નથી થતું કિન્તુ ક્રિયાથી સર્વ કાંઈ કરે છે. જ્યારે કોઈને મારવાનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે આ બાજુ કરાવનાર પાસેથી ધન લઈને લોટ કે માટીનું પુતળું જેને મારવા ચાહે છે તેનું બનાવી લે છે ! તેની છાતી, નાભિ, કણઠમાં છરીનો પ્રવેશ કરી દે છે. આંખ, હાથ, પગમાં ખીલા કોકે છે. તેના ઉપર ભૈરવ કે દુર્ગાની મૂર્તિ બનાવી હાથમાં ત્રિશૂળ આપી તેના કદય ઉપર લગાડે છે. એક વેદી બનાવીને માંસાદિનો હાંમ કરવા માટે છે અને પેલી બાજુ દૂતાદિ મોકલીને તેને વિષાદિથી મારવાનો ઉપાય કરે છે, જો પોતાના પુરસ્કરણની વચમાં તેને મારી નાખ્યો, તો પોતાને ભૈરવ દેવીનો સિદ્ધ જણાવે છે. મૈત્રવો મૃતનાથજી ઈત્યાદિનો પાઠ કરે છે.

માસય માસય, ઉચ્ચાટય ઉચ્ચાટય, વિદેષય વિદેષય, છિન્ધિ છિન્ધિ, ભિન્ધિ, ભિન્ધિ, વશીકુર, વશીકુર,

સ્થાદય સ્થાદય, ધક્ષય ધક્ષય, ષોટય ષોટય, નાશય નાશય, મમ શત્રૂન્ વશીકુર મમ શત્રૂન્ વશીકુર,

હ્રૂં ફદ્ સ્વાહા

ઈત્યાદિ મન્ત્ર જપે છે. મધ માંસાદિ વધેષ્ટ ખાય-પીએ છે, બુકુટીનીં રચ્ચે સિન્દૂરનીં રેખા કરે છે. કોઈક કોઈકવાર કાલી આદિ માટે કોઈ આદમીને પકડી મારી હોમીને થોડુંક થોડુંક તેનું માંસ ખાય પણ છે. જો કોઈ ભૈરવી ચક્રમાં જાય, મધ, માંસ ન ખાય પીએ, તો તેને મારી હોમ કરી દે છે. એમાંથી જે અધોરી હોય છે તે મૃત મનુષ્યનું પણ માંસ ખાય છે. અજરી, બજરી કરનારા તો વિષ્ટા અને મૂત્ર પણ ખાય પીએ છે.

એક યોગીમાર્ગી અને બીજા બીજમાર્ગી પણ હોય છે. યોગી માર્ગીનાળા એક ગુપ્ત સ્થાન કે ભૂમિમાં એક સ્થાન બનાવે છે. ત્યાં સર્વની સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, બાળકીઓ, બહેનો, માતા, પુત્રવધૂ આદિ સર્વ એકઠા થઈને સર્વ લોકો હાળી-મળીને માંસ ખાય છે. મધ પીએ છે. એક સ્ત્રીને નાગી કરીને સર્વ પુરુષો તેની ગુપ્ત ઈન્દ્રિયની પૂજા કરે છે અને તેનું નામ દુર્ગાદેવી રાખે છે. પછી એક પુરુષને નાગો કરી સર્વ સ્ત્રીઓ તેની ગુપ્તેન્દ્રિયની પૂજા કરે છે. જ્યારે મધ પી-પીને ઉન્મત્ત થઈ જાય છે ત્યારે સર્વ સ્ત્રીઓની છાતીનું વચ્ચે જેને યોગી કહે છે, તેને લઈને એક માટીની ગાગરમાં (માટલામાં) સઘળી એકઠી મેળવીને નાંખે છે. પછી એક એક પુરુષ તેમાં હાથ નાખીને જેના હાથમાં જેનું વચ્ચે આવે તે માતા, બહેન, કન્યા અને પુત્રવધૂ કેમ ન હોય પણ તે સમયને માટે તો તેની સ્ત્રી થઈ જાય છે ! આપસમાં કુકર્મ કરવાથી અને બહુ જ નશો ચઢવાથી જોડાં આદિથી

હડે-વઢે છે. પ્રાતઃકાળે જ્યારે થોડુંક અંધારું હોય છે ત્યારે પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે. ત્યારે માતા એ માતા, કન્યા એ કન્યા, બહેન એ બહેન અને પુત્રવધૂ એ પુત્રવધૂ બની જાય છે. અને બીજમાર્ગી સ્ત્રી-પુરુષ સમાગમ કરીને જળમાં વીર્ય નાખી, મેળવી, પીએ છે. એ પામર એવાં કર્મોને મુક્તિનાં સાધન માને છે અને વિદ્યા, વિચાર, સજ્જનતા આદિ રહિત બને છે.

પ્રશ્ન - શૈવમતવાળા તો સારા હોય છે ?

ઉત્તર - સારા ક્યાંથી હોય છે. "જેવા પ્રેતનાથ તેવા ભૂતનાથ." જેમ વામમાર્ગી મન્ત્રોપદેશાદિથી તેમનું ધન હરે છે, તેમ શૈવ પણ "ઓ નમઃ શિવાય" ઇત્યાદિ પંચાલચાદિ મન્ત્રોનો ઉપદેશ કરે છે. રુદ્રાક્ષ અને ભસ્મ પારણ કરે છે. મઘટી અને પાષાણાદિના લિંગ બનાવીને પૂજે છે.

અને હર-હર, બં-બં અને મુખથી બકરાના શબ્દની સમાન બડ, બડ, બડ શબ્દ કરે છે. એનું કારણ એ કહે છે કે તાળી વગાડવાથી અને બં બં બોલવાથી પાર્વતી પ્રસન્ન અને મહાદેવ અપ્રસન્ન થાય છે. કેમકે જ્યારે ભસ્મસુરની આગળથી મહાદેવ નાઠા હતા, ત્યારે બં બં અને મશ્કરી-ઠકાની તાળીઓ વાગી હતી. અને ગાલ બજાવવાથી પાર્વતી અપ્રસન્ન અને મહાદેવ પ્રસન્ન થાય છે. કેમકે પાર્વતીના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિનું માથું કાપી અગ્નિમાં નાખી, તેના ધડ પર બકરાનું શિર લગાડી દીધું હતું, તેના ઉચ્ચારણનું તેવું અનુકરણ કરવા માટે ગાલ બજાવવો તે બકરાનો શબ્દ માને છે. શિવરાત્રી પ્રદોષનું વ્રત કરે છે. ઇત્યાદિથી મુક્તિ માને છે. એટલા માટે જેવા વામમાર્ગી બ્રાહ્મણ છે તેવા શૈવ પણ છે. એમાં વિશેષે કરીને કાનફટા, નાથ, ગિરી, પુરી, વન, આરણ્ય, પર્વત અને સાગર તથા મૃદસ્થ પણ શૈવ થાય છે. કોઈ કોઈ "બન્ને થોડા ઉપર ચડે છે" અર્થાત્ વામ અને શૈવ બન્ને મતોને માને છે અને કેટલાક વૈષ્ણવ પણ રહે છે. તેમનો :-

અન્તઃ શાક્તા બહિઃશૈવા સમામય્યે ચ વૈષ્ણવાઃ ।

નાનારૂપધરાઃ કૌલા વિઘ્નન્તીહ મહોત્સે ॥૧॥

આ તન્ત્રનો શ્લોક છે. "અંદરથી શાક્ત અર્થાત્ વામમાર્ગી, બહારથી શૈવ અર્થાત્ રુદ્રાક્ષ ભસ્મ પારણ કરે છે અને સભામાં વૈષ્ણવ અર્થાત્ વિષ્ણુના ઉપાસક છીએ એમ કહે છે. એવાં નાના પ્રકારનાં રૂપ પારણ કરીને, વામમાર્ગી લોકો પૃથ્વીમાં વિચરે-કરે છે."

પ્રશ્ન - વૈષ્ણવ તો સારા છે ?

ઉત્તર - શું ધૂળ સારા છે ? જેવા પેલા, તેવા આ છે. જોઈ લો વૈષ્ણવોની લીલા ! પોતાને વિષ્ણુના દાસ માને છે. તેમાંથી શ્રીવૈષ્ણવ કે જે "ચક્રાક્ષિત" હોય છે તે પોતાને સર્વોપરિ માને છે, તેમાં પણ કાંઈ નથી.

પ્રશ્ન - કેમ ! કાંઈ નથી ? સઘળું છે. જુઓ ! કપાળમાં નારાયણના ચરણારવિન્દ જેવું તિલક અને વચમાં પીળી રેખા શ્રી હોય છે. એટલા માટે શ્રીવૈષ્ણવ કહેવાઈએ છીએ. એક નારાયણને છોડી અન્ય કોઈને માનતા નથી. મહાદેવના લિંગનું દર્શન પણ નથી કરતા. કેમકે અમારા લલાટમાં શ્રી વિરાજમાન છે, તે લજ્જિત થાય છે. આલમન્દારાદિ સ્તોત્રોનો પાઠ કરીએ છીએ. નારાયણની મન્ત્રપૂર્વક પૂજા કરીએ છીએ. માંસ નથી ખાતા, મધ નથી પીતા, તો પછી સારા કેમ નહીં ?

ઉત્તર - આ તમારા તિલકને હરિપદાકૃતિ અને આ પીળી રેખાને શ્રી માનવી એ વ્યર્થ છે. કેમકે એ તો તમારા હાથની કાદીગરી અને કપાળનું ચિત્ર છે, જેવું કે હાથીનું કપાળ ચિત્ર વિચિત્ર કરવામાં આવે છે. તમારા કપાળમાં વિષ્ણુના પદનું ચિહ્ન ક્યાંથી આવ્યું ? શું કોઈ વૈકુઠમાં જઈને વિષ્ણુના પગનું ચિહ્ન લલાટમાં કરાવી આવ્યું છે.

(વિવેકી) અને શ્રી જડ છે કે ચેતન ?

(વૈષ્ણવ) ચેતન છે.

(વિવેકી) તો આ રેખા જડ હોવાથી શ્રી નથી. અમે પૂછીએ છીએ કે શ્રી બનાવેલી છે કે બનાવ્યા વિનાની ? જો બનાવ્યા વિનાની છે તો એ શ્રી નથી, કેમકે એને તો તમે નિત્ય પોતાના હાથથી બનાવો છો, માટે તે શ્રી હોઈ શકે નહીં. જો તમારા કપાળમાં શ્રી હોય તો ઘણાખરાં વૈષ્ણવોનાં ખરાબ મુખ- અર્થાત્ શોભારહિત કેમ દેખાય છે ? કપાળમાં શ્રી અને ઘેરઘેર ભીખ માંગે છે અને સદાવ્રત મંડળીને પેટ ભરતા કેમ કરે છે ? એ વાત દુરાગ્રહી અને નિર્લજ્જોની છે, કે કપાળમાં શ્રી અને મહાદરિદ્રોનાં કામ કરે છે.

એમાં એક “પરિકાલ” નામક વૈષ્ણવ ભક્ત હતો. તે ચોરી, લુંટ મારી, છલ, કપટ કરી પરાયું ધન હરી, વૈષ્ણવોની પાસે મુકી પ્રસન્ન થતો હતો. એક સમયે તેને ચોરીમાં કોઈ પદાર્થ ન મળ્યો કે જેને લુંટે, ત્યારે વ્યાકુળ થઈને ફરતો હતો. નારાયણ સમજ્યા કે અમારો ભક્ત દુઃખ પામે છે. તેથી શેઠજીનું સ્વરૂપ ધરીને વીંટી આદિ ધરેણાં પહેરી રથમાં બેસીને સામે આવ્યા. ત્યારે એ પરિકાલ રથની પાસે ગયો. શેઠને કહ્યું કે સર્વ વસ્તુ શીઘ્ર ઉતારી આપો, નહીં તો મારી નાખીશ. ઉતારતાં ઉતારતાં વીંટી ઉતારવામાં વાર લાગી. પરિકાલે નારાયણની આંગળી કાપીને વીંટી લઈ લીધી.

નારાયણે ઘણા પ્રસન્ન થઈને ચતુર્ભુજ શરીર બનાવી દર્શન આપ્યું અને કહ્યું કે તું મારો મોટો પ્રિય ભક્ત છે. કેમકે સર્વ ધન, મારી-લુંટી, ચોરી કરીને વૈષ્ણવોની સેવા કરે છે. એટલા માટે તું ધન્ય છે. પછી તેણે જઈને વૈષ્ણવોની પાસે સર્વ ધરેણાં મુકી દીધાં.

એક સમયે પરિકાલને કોઈ શાહુકાર નોકર રાખી જહાજમાં બેસાડીને દેશાન્તરે લઈ ગયો. ત્યાંથી જહાજમાં સોપારી ભરી. પરિકાલે એક સોપારી ભાંગીને અડધો ટુકડો કરી વાણિયાને કહ્યું, આ મારી અડધી સોપારી જહાજમાં મુકી દો અને લખી આપો કે જહાજમાં અડધી સોપારી પરિકાલની છે. વાણિયાએ કહ્યું કે શાહે તું હજારો સોપારી લઈ લેજે. પરિકાલે કહ્યું કે નહીં હું અધર્મી નથી કે ખોટી રીતે લઉં ? મારે તો અડધી જોઈએ. વાણિયો બિચારો ભોળો ભલો હતો, તેણે લખી આપ્યું. જ્યારે પોતાના દેશનાં બન્દર પર જહાજ આવ્યું, અને સોપારી ઉતારવાની તૈયારી થઈ, ત્યારે પરિકાલે કહ્યું કે મારી અડધી સોપારી આપી દો. વાણિયો તે અડધી સોપારી આપવા લાગ્યો. ત્યારે પરિકાલ લડવા લાગ્યો કે મારી તો જહાજમાં અડધી સોપારી છે. અડધી વહેંચી લઈશ. રાજપુરુષો સુધી ઝઘડો ગયો. પરિકાલે વાણિયાનો લેખ દેખાડ્યો કે એણે અડધી સોપારી આપવી લખી છે. વાણિયો ઘણુંએ કહેતો રહ્યો, પરન્તુ તેણે માન્યું નહીં અને અડધી સોપારી લઈને વૈષ્ણવોને અર્પણ કરી દીધી, ત્યારે તો વૈષ્ણવ ઘણા પ્રસન્ન થયા. આજ સુધી તે લૂંટારા ચોર પરિકારની મૂર્તિ મંદિરોમાં રાખે છે. આ કથા ભક્તમાળમાં લખી છે. બુદ્ધિમાનો જોઈ લો કે વૈષ્ણવ, તેમના સેવકો અને નારાયણ ત્રણે ચોર મંડળી છે કે નહીં ?

જો કે મતમતાન્તરોમાં કોઈ થોડા સારા પજ હોય છે તથાપિ તે મતમાં રહીને સર્વથા સારો થઈ શકતો નથી. હવે જેમ ! વૈષ્ણવોમાં ફૂટ-ટૂટ, ભિન્ન-ભિન્ન નિલક, કણ્ઠી ખારણ કરે છે. રામાનન્દી બે બાજુમાં ગોપીચન્દ અને વચમાં લાલ, નિમાવત બન્ને બાજુ પાતળી રેખા અને વચમાં કાળું બિન્દુ, માધવ કાળી રેખા અને ગૌડબંગાલી કટારીના જેવી અને રામપ્રસાદી બન્ને ચાંલ્લા રેખાની વચમાં એક સફેદ ગોળ ટીકો ઈત્યાદિ. આનું કથન વિલક્ષણ-વિલક્ષણ છે. રામાનન્દી લાલ રેખાને લક્ષ્મીનું ચિહ્ન અને નારાયણના હૃદયમાં શ્રી, કૃષ્ણચન્દ્રજીના હૃદયમાં રાધા વિરાજમાન છે, ઈત્યાદિ કથન કરે છે.

એક કથા ભક્તમાળમાં લખી છે. કોઈ એક મનુષ્ય વૃક્ષ નીચે સૂતો હતો. સૂતો સૂતો જ મરી ગયો.

ઉપરથી કાગડાએ વિષ્ટા કરી દીધી. તે પેલાના કપાળ પર તિલકાકાર થઈ ગઈ હતી. ત્યાં જ યમનો દૂત તેને લેવા આવ્યા. એટલામાં વિષ્ણુના દૂત પણ પહોંચી ગયા. બન્ને વિવાદ કરતા હતા. યમદૂતે કહ્યું કે અમારા સ્વામીની આજ્ઞા છે અમે એને યમલોકમાં લઈ જઈશું. વિષ્ણુના દૂતો એ કહ્યું કે અમારા સ્વામીની આજ્ઞા વૈકુંઠમાં લઈ જવાની છે, જુઓ એના કપાળમાં વૈષ્ણવી તિલક છે. તમે કેવી રીતે લઈ જશો ? ત્યારે તો યમના દૂત ચૂપ થઈ ચાલ્યા ગયા. વિષ્ણુના દૂત સુખથી તેને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા અને નારાયણે તેને વૈકુંઠમાં રાખ્યો.

જુઓ, જ્યારે અકસ્માત્ તિલક બની જવાનું આવું મહાત્મ્ય છે તો જે પોતાની પ્રીતિથી અને હાથથી તિલક કરે છે, તે નરકથી છૂટી વૈકુંઠમાં જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

અમે પૂછીએ છીએ કે જ્યારે નાનું સરખું તિલક કરવાથી વૈકુંઠમાં જાય, તો આખા મુખ પર લેપન કરવાથી કે કાળું મુખ કરવાથી કે શરીર પર લેપન કરવાથી વૈકુંઠથી પણ આગળ સિધાવી જાય છે કે નહીં ? આથી આવી સર્વ વાતો વ્યર્થ છે. હવે એમાં ઘણા ખાખી લાકડાંની લંગોટી લગાવી, પૂણી તાપતા જટા વધારે છે અને સિદ્ધનો વેશ કરી લે છે. બગલાની સમાન ધ્યાનાવસ્થિત થાય છે. ગાંજો, ભાંગ અને ચરસનાં દમ લગાવે છે અને લાલ નેત્રો કરી રાખે છે. સર્વની પાસે ચપટી-ચપટી અન્ન, લોટ અને કોડી પૈસા માંગે છે. ગૃહસ્થોના બાળકોને બહેકાવીને ચેલા બનાવી લે છે. ધણું કરીને મજૂર લોકો એમાં હોય છે. કોઈ વિદ્યા ભણતો હોય તો તેને ભણવા દેતા નથી, કિન્તુ કહે છે કે :-

પઠિત્ત્વ્યં તદપિ મર્ત્તવ્યં દન્તકટાકટેતિ કિં કર્તવ્યમ્ ॥

સન્તોને વિદ્યા ભણવાથી શું કામ છે ? કેમકે વિદ્યા ભણનાર પણ મરી જાય છે. તો પછી આ દન્ત-કટાકટ શું કામ કરવી ? સાધુઓને તો ચાર ધામ કરી આવવું, સન્તોની સેવા કરવી અને રામજીનું ભજન કરવું.

જે કોઈએ મૂર્ખ એટલે અવિદ્યાની મૂર્તિ ન જોઈ હોય, તો ખાખીજનાં તેણે દર્શન કરવાં. તેની પાસે જે કોઈ જાય છે તેને બચ્ચા-બચ્ચી કહે છે, ચાહે તે ખાખીજના બાપ, મા સમાન કેમ ન હોય ! જેવા એ ખાખીજ છે તેવા રૂખડ સૂખડ, ગોદડિયા અને જમાતવાળા, સુતરેસાઈ અને અકાલી, કાનફટા, જોગી અને ઔઘડ આદિ સર્વ એક સરખા છે.

એક ખાખીનો ચેલો "શ્રી ગણેશાય નમઃ" ગોખતો ગોખતો કુવા પર જળ ભરવા ગયો. ત્યાં પહોંચત બેઠો હતો. તેણે તે ચેલાને "સ્ત્રીગનેસાજનમે" ગોખતો જોઈને કહ્યું, અરે સાધુ ! અશુદ્ધ ગોખે છે ! "શ્રી ગણેશાય નમઃ" એમ ગોખ. તેણે ઝટ લોટો ભરી ગુરુજીની પાસે જઈને કહ્યું કે "એક "લમ્મન" મારા ગોખવાને અશુદ્ધ કહે છે." એવું સાંભળીને ઝટ ખાખીજ ઉઠ્યા. કુવા પર ગયા, અને પહોંચતને કહ્યું કે તું મારા ચેલાને બહેકાવે છે ? તું ગુરુની લંડી શું ભણ્યો છે ? જો તું એક પ્રકારનો પાઠ જાણે છે, હું ત્રણ પ્રકારનો જાણું છું - "સ્ત્રીગનેસાજનમે; સ્ત્રીગનેસાયનમે"; "શ્રીગનેસાયનમે" ॥

(પહોંચત) સાંભળો સાધુજી ! વિદ્યાની વાત ઘણી કઠણ છે. તે ભણ્યા વિના આવડતી નથી.

(ખાખી) ચલ બે, સજ વિદ્વાન કો હમને રગડ મારે, ભાંગ કે ઘોટ મેં એકદમ સજ ઉડા દિયે, સન્તો કા ઘર બડા હૈ તું બાબુડા ક્યા જાને ?

(પહોંચત) જુઓ ! તમે વિદ્યા ભણી હોત, તો આવા અપશબ્દો કેમ બોલત ? બધા પ્રકારનું તમને જ્ઞાન હોત.

(ખાખી) અબે તૂ હમારા ગુરુ બનતા હૈ ? તેરા ઉપદેશ હમ નહીં સુનતે.

(પહોંચત) સાંભળો ક્યાંથી ? બુદ્ધિ જ નથી. ઉપદેશ સાંભળવા સમજવા માટે વિદ્યા જોઈએ.

(ખાખ) જો સબ વેદશાસ્ત્ર પડે ઔર સન્નો કો ન માને તો જાનો કે વહ કુછ ભી નહીં પઠા.

(પણ્ડિત) હા ! અમે સન્નોની સેવા કરીએ છીએ, પરન્તુ તમારા જેવા હુડદંગોની નહીં. કેમકે 'સન્ત' સજ્જન, વિદ્વાન, ધાર્મિક, પરોપકારી પુરુષોને કહે છે.

(ખાખી) દેખ, હમ રાત-દિન નંગે રહતે, ધૂની તાપતે, ગાંજા, ચરસ કે સેંકડે દમ લગાતે, તીન-તીન લોટા ભાંગ પીતે, ગાંજે, ભાંગ ઘતુરા કી પત્તી કી બાજી-શાક બના ખાતે, સંખિયા ઔર અફિમ ભી ચટ નિગલ જાતે, નશા મેં ગર્ક રાત-દિન બેગમ રહતે, દુનિયા કો કુછ નહીં સમજતે, ભીખ માંગ કર ટિક્કડ બના ખાતે, રાતભર એસી ખાંસી ઉઠતી, જો પાસ મેં સોવે ઉસકો ભી નીંદ કભી ન આવે-ઉત્પાદિ સિદ્ધિયાં ઔર સાધુપન હમ મેં હું. ફિર તૂ હમારી નિન્દા ક્યોં કરતા હૈ ?

(પણ્ડિત) આ બધાં લક્ષણો અસાધુ મૂર્ખ અને ગબર્ગડોના છે, સાધુઓના નહીં. સાંત્વણો - "સાઘ્નોત્તિ પરાણિ ધર્મકાર્ય્યાણિ સ સાધુઃ" જે ધર્મયુક્ત ઉત્તમ કાર્ય કરે, હંમેશા પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત રહે, કોઈ દુર્ગુણ જેમાં ન હોય, વિદ્વાન, સત્યોપદેશથી સોનો ઉપકાર કરે, તેને સાધુ કહે છે.

(ખાખી) ચલ બે, તું સાધુ કે કર્મ ક્યા જાને ? સન્નો કા પર બડા હું, કિસી સન્ત સે અટકના નહીં, નહીં તો દોખ એક ચીમટા ઉઠા કર મારેગા. કપાલ ફડવા લેગા.

(પણ્ડિત) અમ્મ જાખી ! જાઓ, પોતાના આસન ઉપર; અમારા ઉપર બહુ ગુસ્સો ન કરો, જાણો છો રાજ્ય કેવું છે ? કોઈને મારશો તો પકડાઈ જશો, જેલ ભોગવશો, ડંડા ખાશો અથવા કોઈ તમને પણ મારી બેસશે, પછી શું કરશો ? આ સાધુનું લક્ષણ નથી.

(ખાખી) ચલ બે ચેલે ! કિસ રાક્ષસ કા મુખ દિખલાયા ?

(પણ્ડિત) તમે કદી કોઈ મહાત્માનો સંગ નથી કર્યો, નહીં તો ખાવા જડ મૂર્ખ રહેત નહીં.

(ખાખી) હમ આપ હી મહાત્મા હૈ, હમકો કિસી દૂસરે કી ગર્જ નહીં.

(પણ્ડિત) જેના ભાગ્ય નાશ પામે છે; તેમની તમારા જેવી બુદ્ધિ અને અભિમાન થાય છે.

પછી ખાખી આસન પર ચાલ્યો ગયો અને પણ્ડિત ઘેર ગયો. જ્યારે સન્ધ્યા આરતી થઈ ગઈ, ત્યારે તે ખાખીને બુકો સમજાવે ઘણા ખાખી ડંડોત ડંડોત કહેતા સાષાંગ કરીને બેઠા. તે ખાખીએ પૂછ્યું "અબે રામદાસિયા ! તૂ ક્યા પઠા હૈ ?"

(રામદાસ) મહારાજ ! હું "બેસ્તુસહસરનામ" ભણ્યો છું.

(ખાખી) "અબે ગોવિન્દદાસિયે ! તું ક્યા પઠા હૈ ?"

(ગોવિન્દદાસ) હું "રામસતવરાજ" ભણ્યો છું, અમુક ખાખીજની પાસેથી.

ત્યારે રામદાસ બોલ્યો કે "આપ શું ભણ્યા છો ?"

(ખાખી) "હમ ગીતા પઢે હું".

(રામદાસ) કોની પાસે ?

(ખાખી) "ચલ બે છોકરે ! હમ કિસીકો ગુરુ નહીં કરતે. દેખ ! હમ "પરાગરાજ" મેં રહતે થે, હમકો અફખર નહીં આતા થા. જબ કિસી લખ્ખી પોતીવાલે પણ્ડિત કો દેખતા થા, તબ ગીતા કે ગોટકે મેં પૂછતા થા ઈસ કલંગી વાલે અફખર કા ક્યા નામ હૈ ? એસે પૂછતા પૂછતા અઠારા અધ્યાય ગીતા રગડ મારી. ગુરુ એક ભી નહીં ક્રિયા.

બલા આવા વિધાના શત્રુઓમાં અવિદ્યા ધર કરી ન રહે તો ક્યાં જય ? એ લોક નશા, પ્રમાદ,

લડવું, ખાવું, પીવું, સૂવું, ઝાંઝ પીટવા, ઘણ્ટા, ઘડિયાલ, રાંખ વગાડવા, ધૂણી ચેતાવવી, નહાવું ધોવું, સર્વ દિશાઓમાં વ્યર્થ ધૂમતા ફરવું - એ વિના અન્ય કાંઈ પણ સારું કામ કરતા નથી. ચાહે કોઈ પથ્થરને પણ ધિગળાવી લે, પરંતુ આ ખાખીઓના આત્માને બોધ કરાવવો કઠિન છે, કેમકે બહુધા એ શૂદ્રવર્ણના અર્થાત્ મજૂર, ખેડૂત, ભોઈ આદિ પોતાની મજૂરી છોડી કેવલ રાખ લગાડીને વૈરાગી-ખાખી આદિ થાય છે. તેમને વિદ્યા કે સત્સંગ આદિનું મહાત્મ્ય જાણમાં આવી શકતું નથી.

એમનામાંથી નાથોનો મન્ત્ર "નમઃ શિવાય", ખાખીઓનો "નૃસિંહાય નમઃ", રામાવતોનો "શ્રીરામચન્દ્રાય નમઃ", અથવા "સીતારામાભ્યાં નમઃ", કૃષ્ણોપાસકોના "શ્રી સદાકૃષ્ણાભ્યાં નમઃ", "નમો ભગવતે વાસુદેવાય" અને બંગાલીઓના "ગોવિંદાય નમઃ". આ મન્ત્રોને કાનમાં ભણવા માત્રથી શિષ્ય કરી લે છે અને એવી શિક્ષા આપે છે કે બધ્યા તુમ્હારો મન્ત્ર ભણી લે :-

जल पवित्र सथल पवित्र और पवित्र कुआ ।

शिव कहे सुन पार्वती तूवा पवित्र हुआ ॥

ભલા, આવની યોગ્યતા સાધુ કે વિદ્વાન હોવા અથવા જગતના ઉપકાર કરવા જેવી કદી પણ હોઈ શકે છે ? ખાખી રાત-દિન લાકડાં, છાણા (અડાયા) બ્રાખ્યા કરે છે. એક મહિનામાં કેટલાય રૂપિયાના લાકડાં ફૂંકી દે છે. જો એક મહિનાના લાકડાના મૂલ્યથી ધાબળી વગેરે વસ્તુ લઈ લે, તો શતાંશ ધન વડે આનન્દમાં રહે, પણ તેમને એટલી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવે ? અને એ લોકો એ ધૂણીમાં તાપવાથી જ પોતાનું નામ તપસ્વી ધારણ કરી રાખ્યું છે. જો એ પ્રકારે તપસ્વી થઈ શકાય, તો જેગલી મનુષ્ય એનાથી પણ અધિક તપસ્વી થઈ જાય. જો જટા વધારવાથી, રાખ લગાડવાથી અને તિલક કરવાથી તપસ્વી થઈ જવાય, તો સર્વ કોઈ તેમ કરી શકે. આ તો ઉપરના ત્યાગસ્વરૂપ અને અંદરના મહાસંગ્રાહી હોય છે.

(પ્રશ્ન) કબીરપંથી તો સારા છે ?

(ઉત્તર) નહીં.

(પ્રશ્ન) કેમ સારા નહીં ? પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરે છે. કબીર સાહેબ ફૂલોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને અન્તમાં પણ ફૂલ થઈ ગયા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવનો જ્યારે જન્મ ન હતો, ત્યારે પણ કબીર સાહેબ હતા. તે મોટા સિદ્ધ એવા કે જે વાતને વેદ પુરાણ પણ નથી જાણી શકતા, તેને કબીર જાણે છે. સાચો રસ્તો છે તે કબીરે જ દેખાડ્યો છે. એમનો મન્ત્ર "સત્યનામ કબીર" આદિ છે.

(ઉત્તર) પાપાણાદિને છોડીને પલંગ, ગાદી, ઝડિયા, ચાખડી, જ્યોતિ અર્થાત્ દીપ આદિનું પૂજન પાપાણામૂર્તિથી ન્યૂન નથી. શું કબીર સાહેબ ભમરા હતા કે કળીરૂપે હતા કે જે ફૂલોમાંથી ઉત્પન્ન થયા ? અને અન્તમાં ફૂલ થઈ ગયા ?

અહીં જે વાત સાંભળવામાં આવે છે તે જ સાચી હશે કે કોઈ વણકર કાશીમાં રહેતો હતો તેને બધ્યાં-છોકરાં ન હતાં. એક સમયે થોડીક રાત્રિ હતી, તે વખતે એક ગલીમાં ચાલ્યો હતો હતો, તો જોયું કે સડકના કિનાર પર એક ટોપલીમાં ફૂલોની વચમાં તે જ રાત્રિનું જન્મેલું બાળક હતું. તેને તે લઈ ગયો અને પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું. તેણે પાલન કર્યું. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તે વણકરનું કામ કરતો હતો. પછી કોઈ પણ્ડિત પાસે સંસ્કૃત ભણવા માટે ગયો. તેણે એનું અપમાન કર્યું અને કહ્યું કે અમે વણકરને ભણાવતા નથી. એ પ્રકારે ધણા પણ્ડિતો પાસે ભટક્યો, પરંતુ કોઈએ ન ભણાવ્યો. ત્યારે ઉટપટાંગ ભાષા બનાવીને વણકરાદિ નીચ લોકોને સમજાવવા લાગ્યો. તમ્બૂરો લઈને ગાતો હતો, ભજન બનાવતો હતો. વિશેષ કરી પણ્ડિત, શાસ્ત્ર અને વેદોની નિન્દા કર્યા કરતો હતો. પછી કેટલાક મૂર્ખ લોકો તેની જાણમાં ફસાઈ ગયા. જ્યારે મરી ગયો, ત્યારે

લોકોએ એને સિદ્ધ બનાવી લીધો. જે જે તેણે જીવતાં બનાવ્યું હતું તેને તેના ચેલા ભણતા રહ્યા. કાનનું છિદ્ર આંગળીથી બંધ કરવાથી જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે તેને અનહત શબ્દ સિદ્ધાન્ત ઠરાવ્યો. મનની વૃત્તિને “સુરતિ” કહે છે, તેને એ શબ્દ સાંભળવા લગાડવી, તેને સન્ત અને પરમેશ્વરનું ધ્યાન બતાવે છે. ત્યાં કાલ નથી પહોંચતો કે જ્યાં બધી સમાન તિલક કરે છે અને ચન્દનાદિ લાકડાની કપ્પડી બાંધે છે. ભલા વિચારીને જુઓ કે એમાં આત્માની ઉન્નતિ અને જ્ઞાન શું વધી શકે છે ? આ કેવળ બાળકોના ખેલ સમાન લીલા છે.

(પ્રશ્ન) પંજાબ દેશમાં “નાનકજી” એ એક માર્ગ ચલાવ્યો છે, કેમકે તે પાંચ મૂર્તિનું ખંડન કરતા હતા. મુસલમાન થવાથી બચાવ્યા. તે સાધુ પાંચ ન થયા કિન્તુ ગૃહસ્થ બન્યા રહ્યા. જુઓ એમણે આ મન્ત્રોપદેશ કર્યો છે. એથી વિદિત થાય છે કે એમનો આશય સારો હતો :-

ओं सत्यनाम कर्ता पुरुष निर्भो निर्बर अकालमूर्त अजोनि सहस्रं गुरुप्रसाद जप । आदि सच्च, जुगादि सच्च, है भी सच्च, नानक होसी भी सच्च ॥ -(अपजो पौढे ॥१॥)

ઓઁમ્ જેનું સત્ય નામ છે, તે કર્તા પુરુષ, ભય અને વૈર રહિત, અકાલ મૂર્તિ, જે કાલમાં અને યોનિમાં નથી આવતો. પ્રકાશમાન છે, તેનો જપ ગુરુની કૃપાથી કર. તે પરમાત્મા આદિમાં સચ્ચ (સત્ય) હતો, યુગોના આદિમાં સચ્ચ, વર્તમાનમાં સચ્ચ અને આગળ પણ સચ્ચ રહેશે.

(ઉત્તર) નાનકજીનો આશય તો સારો હતો, પણ વિદ્યા કાંઈ પણ ન હતી. હા, ભાષા તે દેશની કે જે ગ્રામોની છે, તે જાણતા હતા. વેદાદિ શાસ્ત્ર અને સંસ્કૃત કાંઈ પણ જાણતા ન હતા, જો જાણતા હોત તો નિર્ભય શબ્દને “નિર્ભો” કેમ લખત ? અને એનું દષ્ટાંત એમનું બનાવેલું “સંસ્કૃતી સ્તોત્ર” છે. તે ચાહતા હતા કે હું સંસ્કૃતમાં પણ પગ અડાવું, પરન્તુ ભણ્યા વિના સંસ્કૃત કેમ આવડી શકે ? હા, તે ગ્રામીણોની સામે કે જેમણે સંસ્કૃત કદી સાંભળ્યું પણ ન હતું, ‘સંસ્કૃતી’ બનાવીને સંસ્કૃતના પણ પંડિત બની ગયા હશે. આ વાત પોતાના માન-પ્રતિષ્ઠાની અને પોતાની પ્રખ્યાતિની ઈચ્છા વિના કદી ન કરત. તેમને પોતાની પ્રતિષ્ઠાની ઈચ્છા અવશ્ય હતી. નહીં તો જેવી ભાષા જાણતા હતા તેવી ભાષામાં કહેતા રહેત. અને એ પણ કહી દેત કે હું સંસ્કૃત નથી ભણ્યો. જ્યારે કાંઈ અભિમાન હતું તો માન-પ્રતિષ્ઠાને માટે કાંઈ દમ્બ પણ કર્યો હશે. એટલા માટે એમના ગ્રન્થમાં જ્યાં-ત્યાં વેદોની નિન્દા અને સ્તુતિ પણ છે. કેમકે જો એમ ન કરત તો તેમને પણ કોઈ વેદના અર્થ પૂછતા અને જ્યારે ન આવડત ત્યારે પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થાત, એટલા માટે પ્રથમ જ પોતાના શિષ્યોની સન્મુખ કોઈ કોઈ જગ્યાએ વેદ વિરુદ્ધ બોલતા હતા અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ વેદને માટે સારું પણ કહ્યું છે. કેમકે જો ક્યાંક સારું ન કહેત તો લોકો તેમને નાસ્તિક ઠરાવત. જેમકે :-

वेद पढत ब्रह्मा मेरे चारों वेद कहानि । सन्त कि महिमा वेद न जानी ॥ -(सुख मनी पीढ़ी ७ । पद० ८॥)

નામક બ્રહ્મજ્ઞાની આપ પરમેશ્વર ॥ -(સુખમની પીઢી ૭ । પદ૦ ૮॥)

શું વેદ ભણનારા મરી ગયા અને નાનકજી આદિ પોતાને અમર સમજતા હતા ? શું તેઓ નથી મર્યા ? વેદ તો સર્વ વિદ્યાઓનો ભંડાર છે, પરન્તુ જે ચારો વેદને કહાણી કહે તેની સર્વ વાત કહાણી છે ! જે મૂર્ખોના નામ સાધુ હોય છે તે બિચારા વેદોની મહિમા કદી પણ નથી જાણી શક્તા. જો નાનકજી વેદોનું જ માન કરત તો એમનો સમ્પ્રદાય ન ચાલત અને ન તે ગુરુ બની શકત, કેમકે સંસ્કૃત વિદ્યા તો ભણ્યા જ ન હતા, તો બીજાને ભણાવીને શિષ્ય કેમ બનાવી શકત ?

એ સત્ય છે કે જે સમયે નાનકજી પંજાબમાં હતા તે સમયે પંજાબ સંસ્કૃત વિદ્યાથી સર્વથા રહિત, મુસલમાનોથી પીડિત હતું. તે સમયે તેમણે લોકોને કાંઈક બચાવ્યા. નાનકજીની હયાતીમાં એમનો કોઈ

સમ્રાટાય કે ઘણા શિષ્યો થયા ન હતા. કેમકે અવિદ્વાનોમાં એ ચાલ છે કે મૂઝા પછી તેને સિદ્ધ બનાવી લે છે, અને પશ્ચાત્ બહુ જ માહાત્મ્ય વધારીને ઈશ્વર સમાન તેને માની લે છે.

હા નાનકજી મોટા પનાઢય અને રઈસ-શ્રીમાન ગૃહસ્થ પણ ન હતા, પરંતુ એમના ચેલાઓએ “નાનકચન્દ્રોદય” અને “જન્મશાખી” આદિમાં મોટા સિદ્ધ અને ઘણા ઐશ્વર્યવાન હતા, એમ લખ્યું છે. નાનકજી બ્રહ્મા આદિને મળ્યા, ઘણી વાતચીત કરી, સર્વેએ એમનું માન્ય કર્યું; નાનકજીના વિવાહમાં વજ્રા બધા થોડા, રથ, હાથી સોના, ચાંદી, મોતી, પત્રા, આદિ રત્નોથી સજેલાં હતાં અને અમૂલ્ય રત્નોનો પારાવાર ન હતો એમ લખ્યું છે. ભલા એ ગપોડા નહીં તો શું છે ? એમાં એમના ચેલાઓનો દોષ છે, નાનકજીનો નથી.

બીજું - જે એમની પાછળ એમના પુત્રથી ઉદાસી ચેલા અને રામદાસ આદિથી નિર્મલા થયા. કેટલાક ગાદીવાળાઓએ ભાષા બનાવીને ગ્રન્થમાં રાખી છે અર્થાત્ એમના ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી દસમા થયા. તેમના પછી તે ગ્રન્થમાં કોઈની ભાષા ભેળવવામાં આવી ન હતી, કિન્તુ ત્યાં મુઘીના જેટલાં નાના નાના પુસ્તકો હતાં તે સર્વને એકઠાં કરીને પુસ્તક બંધાવી દીધું. એ લોકોએ પણ નાનકજીની પાછળ ઘણી ખરી ભાષા બનાવી. કેટલાક લોકોએ નાના પ્રકારનાં; પુરાણોની મિથ્યા કથાની પેઠે પુસ્તકો બનાવી દીધાં. પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાની આપ પરમેશ્વર બનીને તેની તરફ કર્મ ઉપાસના છોડીને એમના શિષ્યો સુકતા આવ્યા. એથી તેણે બહુ બગાડ કરી દીધો. નહીં તો જે નાનકજીએ ઈશ્વરની વિશેષ ભક્તિ લખી હતી, તે જ કરતા આવ્યા હોત તો સારું હતું. હવે ઉદાસી કહે છે કે અમે મોટા, નિર્મળા કહે છે અમે મોટા, અકાલી તથા સૂતરહસાર્થ કહે છે કે અમે સર્વોપરી છીએ.

એમાં ગોવિન્દસિંહજી શૂરવીર થયા. જે મુસલમાનોએ એમના પુરુષાઓને બહુ જ દુઃખ દીધું હતું, તેનું વેર લેવા ઈચ્છતા હતા. પરંતુ એમની પાસે કશી સામગ્રી ન હતી. અને સામે ત્યાં મુસલમાનોની બાદશાહી પ્રજવલિત થઈ રહી હતી. એમણે એક પુરશ્વરજ્ઞ કરાવ્યું અને પ્રસિદ્ધ કર્યું કે મને દેવીએ વર અને મહુગ આપ્યું છે કે તમે મુસલમાનો સાથે લડો, તમારો વિજય થશે. આથી ઘણા લોકો તેમના સાથી બની ગયા. અને તેમણે જેમ વામમાર્ગીઓએ “પાંચ મકાર” અને ચક્રાંકિતોએ “પાંચ સંસ્કાર” ચલાવ્યા હતા, તેમ “પાંચ કકાર” ચલાવ્યા અર્થાત્ એમના “પાંચ કકાર” પુઢના ઉપયોગી હતા. એક “કેશ”, જે રાખવાથી લડાઈમાં લાકડી અને તલવારથી કાંઈક બચાવ થાય. બીજું “કંકણ” જે માથાની ઉપર પાવડીમાં અકલી લોકો રાખે છે અને હાથમાં “કડાં,” જેથી હાથ અને શિર બચી શકે. ત્રીજું “કચ્છો” જે જાનુની ઉપર એક જાંધિયો કે જેથી દોડવા અને કૂદવામાં ઠીક ફાવે છે, ઘણું કરીને અખાદમાં મલ્લ અને નટ પણ એને એટલા માટે પારણા કરે છે જેથી શરીરનું મર્મસ્થાન બચી રહે અને કાંઈ અટકાવ ન થાય. ચોથું “કંગો” (કાંસકી) કે જેથી કેશ સુપરે છે. પાંચમું “કર્દ” (કટાર) જેથી શત્રુ સાથે ભેટ, ભટકા થવાથી લડાઈમાં કામ આવે. એટલા માટે આ રીતિ ગોવિન્દસિંહે પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી તે સમયને માટે કરી હતી. હવે આ સમયમાં તેમનું રાખવું કાંઈ ઉપયોગી નથી. પરંતુ હવે પુઢના પ્રયોજનારે જે વાતો કર્તવ્ય હતી; તેને ધર્મ સાથે માની લીધી છે.

તેઓ મૂર્તિપૂજા તો નથી કરતા પણ તેથી વિશેષ “ગ્રન્થો”ની પૂજા કરે છે. શું એ મૂર્તિપૂજા નથી ? કોઈ જડ પદાર્થની સામે શિર નમાવવું કે તેની પૂજા કરવી, તે સર્વ મૂર્તિપૂજા છે. જેમ મૂર્તિવાળાએ પોતાની દુકાન જમાવીને જીવિકા ઝિભી કરી છે, તેમ તે લોકોએ પણ કરી લીધી છે. જેમ પૂત્રરી લોકો મૂર્તિનાં દર્શન કરાવે છે, ભેટ ચઢાવરાવે છે, તેમ નાનકપન્થી લોકો ગ્રન્થની પૂજા કરે-કરાવે છે, ભેટ પણ ચઢાવરાવે છે. અર્થાત્ મૂર્તિપૂજાવાળા વેદનું જેટલું માન્ય કરે છે તેટલું એ ગ્રન્થસાહેબવાળા લોકો કરતા નથી. હા, એ કહી

શકાય છે કે એમણે વેદો ન સાંભળ્યા, ન દીઠા તો તેઓ શું કરે ? જો સાંભળવા અને જોવામાં આવે તે બુદ્ધિમાન લોકો જે હઠી, દુરાગ્રહી નથી તે સર્વ સમ્પ્રદાયી લોકો વેદમતમાં આવી જાય છે. પરંતુ એ સર્વેએ ભોજનનો બખેડો ધણો ખરો હઠાવી દીધો છે. જેમ એને હઠાવ્યો તેમ વિષયાસક્તિ, દુરભિમાનને પણ હઠાવીને, વેદમતની ઉગ્રતિ કરે તો બહુ સારી વાત છે.

(પ્રશ્ન) “દાદૂપન્થી” નો માર્ગ તો સારો છે ?

(ઉત્તર) સારો તો વેદમાર્ગ છે. જો પકડાય તો પકડો, નહીં તો સદા ગોતાં ખાતા રહેશો. એમના મતમાં દાદૂજીનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો હતો. પછી જયપુર પાસે “આમેર”માં રહેતા હતા. ધાંચીનું કામ કરતા હતા. ઈશ્વરની સૃષ્ટિની વિચિત્ર લીલા છે, કે દાદૂજી પણ પૂજાવા લાગી ગયા. હવે વેદાદિ શાસ્ત્રોની જ સર્વ વાતો છોડીને “દાદૂરામ-દાદૂરામ” માં જ મુક્તિ માની લીધી છે. જ્યારે સત્યોપદેશક નથી હોતા ત્યારે આવ્યા આવ્યા જ બખેડા ચાલ્યા કરે છે.

થોડાક દિવસ થયા એક “રામસનેહી” મત શાહપુરાથી ચાલ્યો છે. તેમણે સર્વવેદોક્તધર્મ છોડીને “રામ રામ” પોકારવું જ સારું માન્યું છે. તેમાં જ્ઞાન, ધ્યાન અને મુક્તિ માની છે; પરંતુ જ્યારે ભૂખ લાગે છે ત્યારે “રામનામ”માંથી રોટલી-શાક નથી નીકળતાં, કેમકે ખાન, પાન, આદિ તો ગૃહસ્થોનાં ધરમાં જ મળે છે. એ લોકો પણ મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે, પરંતુ પોતે સ્વયં મૂર્તિ બની રહ્યા છે. સ્ત્રીઓના સંગમાં બહુ જ રહે છે, કેમકે રામજીને “રામકી” વિન્યા આનન્દ જ નથી મળી શકતો.

એક “રામચરણ” નામક સાધુ થયો છે, જેનો મત મુખ્ય કરી “શાહપુરા” સ્થાન મેવાડથી ચાલ્યો છે, તે “રામ-રામ” કહેવાને જ પરમમન્ત્ર અને તેને જ સિદ્ધાન્ત માને છે. તેનો એક ગ્રંથ કે જેમાં સન્તાદાસજી આદિની વાણી છે; એમ લખે છે :- તેમનું વચન -

धरम रोग तब ही मिट्या, रट्या निरंजन राइ ।

तब जय का कागज फट्या कट्या कर्म तब जाइ ॥१॥ - गायत्री ॥६॥

હવે બુદ્ધિમાન લોક વિચારી લે કે “રામ રામ” કહેવાથી ભ્રમ કે જે અજ્ઞાન છે તે અથવા ધમરાજનું પાપાનુકૂળ શાસન, અથવા કર્પાં કર્મ, કદી છૂટી શકે છે કે નહીં ? એ કેવલ મનુષ્યોને પાપોમાં ફસાવવા અને મનુષ્ય જન્મને નષ્ટ કરી દેવા જેવું છે. હવે એમનો જે મુખ્ય ગુરુ “રામચરણ” થયા છે તેમનાં વચન :-

महमा नांव प्रताप की, सुणौ सरवण धित लाइ । रामचरण रसना रटौ, क्रम सकल झड़ जाइ ॥१॥

जिन जिन सुमरया नांव कूं, सो सब उतरया पार । रामचरण जो विसरया, सो ही जम के द्वार ॥२॥

राम बिना सब जूठ बतायो ।

राम भजत छुट्या सब क्रम्या । चन्द्र अरु सूर देइ परकम्पा ॥

राम कहे तिन कूं मैं नाही । तीन लोक मैं कीरति गाहीं ॥

राम रटत जम जोर न लागी ॥

राम नाम लिख पथर तराई । भगति हेति औतार ही धस्ती ॥

ऊंच नीच कुल भेद विचारि । सो तो जनम आपणो हारि ॥

सन्तां कै कुल दीसै नाहीं । राम राम कह राम समझाहीं ॥

ऐसो कुण जो कीरति गावै । हरि हरिजन को पार न पावै ॥

राम सन्तां का अन्त न आवै । आप आपकी बुद्धि सम गावै ॥

આમનું ખંડન - પ્રથમ તો રામચરણ આદિ ગ્રંથ જોવાથી વિદિત થાય છે કે તે એક સીધો સાદો

ગ્રામીણ મનુષ્ય હતો. તે કાંઈ ભણ્યો ન હતો. નહીં તો આવી ગપડ ચોથ કેમ લખત ? એ કેવલ એનો જન્મ છે કે “રામ-રામ” કહેવાથી કર્મ છૂટી જાય છે. કેવળ એ પોતાનો અને બીજાઓનો જન્મ ગુમાવે છે. જન્મનો ભય તો બહુ ભારે છે પરંતુ રાજસિંધાઈ, ચોર, ડાકુ, વાઘ, સાંપ, વીંછી અને મચ્છર આદિનો ભય કદી છૂટતો નથી. ચાહે રાત-દિવસ રામ-રામ કર્યા કરે કાંઈ પણ વળવાનું નથી. જેમ “સાકર-સાકર” કહેવાથી મુખ મીઠું નથી થતું, તેમ સત્યભાષણ આદિ કર્મ કર્યા વિના “રામ-રામ” જપવાથી કાંઈ પણ નથી થવાનું. અને જો રામ-રામ કહેવાથી એમનો રામ નથી સાંભળતો તો જન્મભર કહેવાથી પણ નહીં સાંભળે અને જો સાંભળે છે તો બીજા વાર પણ રામ-રામ કહેવું વ્યર્થ છે. એ લોકોએ પોતાનું પેટ ભરવા અને બીજાઓનો પણ જન્મ નષ્ટ કરવા માટે એક પાખંડ ઊભું કર્યું છે. આ મોટું આશ્ચર્ય અમે સાંભળીએ અને જોઈએ છીએ કે નામ તો ધણું રામસ્નેહી અને કામ કરે છે “રાંડસનેહી”નું. જ્યાં જુઓ ત્યાં રાંડ જ રાંડ સન્તોને ઘેરી રહી છે.

જો એવાં એવાં પાખંડ ન ચાલત, તો આ આર્ષાવર્ત દેશની દુર્દશા કેમ થાત ? એ લોકો પોતાના ચેલાઓને એકું-ઉચ્છિષ્ટ ખવડાવે છે અને સ્ત્રીઓ પણ લાંબી પડી દણ્ડવત્ પ્રજ્ઞામ કરે છે. એકાન્તમાં પણ સ્ત્રીઓ અને સાધુઓની બેઠક થતી રહે છે.

હવે એમની બીજા શાખા મારવાડ દેશના “ખેડાપા” ગ્રામથી ચાલી છે. તેનો ઇતિહાસ - એક “રામદાસ” નામનો જાતનો ઢેઠ બહુ ચાલાક હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. તે પ્રથમ બહુ દિવસ મુખી ઓઘડ-ગાંડો ઘઈ કૂતરાઓ સાથે ખાતો રહ્યો. પછી વામી “કુંડાપન્થી” અને પછી ‘રામદેવનો કામડિયો’ બન્યો. પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓની સાથે ગાતો હતો. એમ કરતો કરતો “સીથલ”*માં ઢેઠોનો ગુરુ રામદાસ હતો, તેને મળ્યો. તેણે એને રામદેવનો પન્થ બતાવીને પોતાનો ચેલો બનાવ્યો. તે રામદાસે ‘ખેડાપા’ ગામમાં જગ્યા બનાવી અને તેનો ત્યાં મત ચાલ્યો. પેલી બીજી શાહપુરમાં વળી રામચરણનો મત ચાલ્યો. તેનો પણ ઇતિહાસ એવો સાંભળ્યો છે કે તે જયપુરનો વાણિયો હતો. તેણે ‘દાંતડા’ ગ્રામમાં એક સાધુ પાસે વેષ લીધો અને તેને ગુરુ કર્યો અને શાહપુરમાં આવી “ટિક્કી” જમાવી. ભોળા મનુષ્યોમાં પાખંડની જડ શીઘ્ર જામી જાય છે, તેમ જામી ગઈ !

એ બધામાં ઉપરનાં રામચરણનાં વચનોનાં પ્રમાણથી ચેલા કરીને ઊંચ નીચનો કાંઈ ભેદ નથી રાખતા. બ્રાહ્મણથી અન્ત્યજ પર્યન્ત એમાં ચેલા બને છે. અત્યારે પણ “કુંડાપન્થી” જેવા જ છે. કેમકે માટીનાં કુંડામાં ખાય છે અને સાધુઓનું એકું ખાય છે, વેદ ધર્મથી અને માતા, પિતા તથા સંસારના વ્યવહારથી બહેકાવીને તેને સંસાર છોડાવી દે છે અને ચેલા બનાવી લે છે. તથા રામનામને ‘મહામન્ત્ર’ માને છે અને એને ‘હ્રુચ્છમ’ (અર્થાત્ સૂક્ષ્મ) વેદ પણ કહે છે. રામ-રામ કહેવાથી અનન્ત જન્મોનાં પાપ છૂટી જાય છે, એ વિના કોઈની મુક્તિ થતી નથી. જે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ સાથે રામ-રામ કહેવું બતાવે તેને સત્યગુરુ કહે છે. અને તે સત્યગુરુને પરમેશ્વરથી પણ મોટો માને છે, અને તેની મૂર્તિનું ધ્યાન કરે છે; સાધુઓનાં ચરણ ધોઈને પીએ છે. જ્યારે ગુરુથી ચેલો દૂર જાય ત્યારે તે ગુરુના નખ અને દાઢીના વાળ પોતાની પાસે રાખી ને તેનું ચરણામૃત નિત્ય લે છે. રામદાસ અને હરરામદાસની વાણીના પુસ્તકને વેદથી અધિક માને છે. તેની પરિક્રમા અને આઠ દણ્ડવત્ પ્રજ્ઞામ કરે છે અને જો ગુરુ સમીપ હોય તો ગુરુને દણ્ડવત્ પ્રજ્ઞામ કરી લે છે. સ્ત્રી વા

* રાજપૂતાનામાં “ચમાર” લોક ભગવાં વચ્ચે રંગીને “રામદેવ” આદિના ગીત ગાય છે જેને તેઓ “શબ્દ” કહે છે. તે ચમારો અને અન્ય જાતિઓને સંભળાવે છે તે કામડિયા કહેવાય છે. - દ.સ.

* સીથલ જયપુરના રાજપાયા એક મોટું ગ્રામ છે. - દ.સ.

પુરુષને રામ-રામ એ એક સરખો મન્ત્રોપદેશ કરે છે અને રામસ્મરણથી જ કલ્યાણ માને છે. પુનઃ ભણવામાં પાપ સમજે છે. તેમની સાખી :-

પંડતાઈ પાને પડી, ઓ પૂસ્ત લો પાપ ।

રામ રામ સુમર્યાં વિના । રુદ્ર્યૌ રીતો આપ ॥૧॥

વેદ પુણ પઢે પઢ ગીતા, રામભજન બિન રૂ ગયે રીતા ।

એવાં એવાં પુસ્તકો બનાવ્યાં છે. સ્ત્રીને પતિની સેવા કરવામાં પાપ અને ગુરુ-સાધુની સેવામાં ધર્મ બતાવે છે. વર્ણાશ્રમને માનતા નથી. જો કોઈ બ્રાહ્મણ રામસ્નેહી ન હોય, તો તેને નીચ અને ચાકડાલ. જો રામસ્નેહી હોય તો તેને ઉત્તમ જાણે છે. હવે ઈશ્વરનો અવતાર નથી માનતા અને રામચરણનું વચન જે ઉપર લખી આવ્યા કે :-

ભગતિ હેતિ ઔતાર હી ધાઈ ॥

એમાં ભક્તિ અને સન્તોના હિત અવતારને પણ માને છે. ઈત્યાદિ પાપંડ પ્રપંચ એમના જેટલા છે તે સર્વ આર્યાવર્ત દેશ માટે અહિતકારક છે. એટલાથી જ બુદ્ધિમાન ધણું સમજી લેશે.

(પ્રશ્ન) ગોકુળીઆ ગુંસાર્ઠઓનો મત તો બહુ જ સારો છે. જુઓ, કેવું ઐશ્વર્ય ભોગવે છે. શું ઐશ્વર્ય લીલા વિના એવું થઈ શકે છે ?

(ઉત્તર) એ ઐશ્વર્ય ગૃહસ્થ લોકોનું છે, ગુંસાર્ઠઓનું કંઈ નથી.

(પ્રશ્ન) વાહ વાહ !! ગુંસાર્ઠઓના પ્રતાપથી છે, કેમકે એવું ઐશ્વર્ય બ્રીજને કેમ નથી મળતું ?

(ઉત્તર) બ્રીજ પણ એવા જ પ્રકારના છળ-પ્રપંચ રચે તો ઐશ્વર્ય મળવામાં શો સન્દેહ છે ? અને જો એનાથી અધિક પૂર્તતા કરે તો અધિક પણ ઐશ્વર્ય મેળવી શકે છે.

(પ્રશ્ન) વાહજી વાહ ! એમાં શી પૂર્તતા છે ? એ તો સર્વ ગોલોકની લીલા છે.

(ઉત્તર) ગોલોકની લીલા નહીં, કિન્તુ ગુંસાર્ઠઓની લીલા છે. જો ગોલોકની લીલા હોય, તો ગોલોક પણ એવો જ હશે. એ મત તૈલંગ દેશથી ચાલ્યો છે. કેમકે એક તૈલંગી લક્ષ્મણ ભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ પ્રથમ વિવાહ કરીને પછી કોઈ કારણથી માતા, પિતા અને સ્ત્રીને છોડી, કાશીમાં જઈને, સંન્યાસ લઈ લીધો હતો અને જૂઠું બોલ્યો હતો કે “મારો વિવાહ થયો નથી.” દૈવયોગે એના માતા, પિતા અને સ્ત્રીએ સાંભળ્યું કે કાશીમાં સંન્યાસી થઈ ગયો છે. તે ઉપરથી તેના માતા, પિતા અને સ્ત્રી કાશીમાં જઈને જેણે એને સંન્યાસ આપ્યો હતો, તેને કહ્યું કે એને સંન્યાસી કેમ કર્યો ? જુઓ આ એની યુવાન સ્ત્રી છે. અને સ્ત્રીએ કહ્યું કે જો આપ મારા પતિને મારી સાથે ન મોકલો તો મને પણ સંન્યાસ આપી દો. ત્યારે તો તે (લક્ષ્મણ)ને બોલાવીને કહ્યું તું મોટો મિથ્યાવાદી છે, સંન્યાસ છોડ અને ગૃહસ્થાશ્રમ કર; કેમકે તું જૂઠું બોલીને સંન્યાસ લીધો. તેને પુનઃ એમ જ કહ્યું. સંન્યાસ છોડીને તેમની સાથે ચાલ્યો !

જુઓ ! એ મતનું મૂળ જ જૂઠ-કપટથી જન્મ્યું. જ્યારે તેઓ તૈલંગ દેશમાં ગયા ત્યારે કોઈએ જાતિમાં ન લીધા. ત્યારે ત્યાંથી નિકળીને ધૂમવા લાગ્યો “ચરણાર્જક” કે જે કાશીની પાસે છે તેની સમીપમાં “ચંપારણ્ય” નામના જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતાં. ત્યાં કોઈ એક બાળકને જંગલમાં મુકીને ચારે તરફ દૂર-દૂર આગ સળગાવીને ચાલ્યો ગયો હતો, કેમકે મુકી જનાર એમ સમજ્યો હતો કે જો આગ ન સળગાવીશ તો હમણાં કોઈ જીવ મારી નાખશે. તે બાળકને જોઈ લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને તેની સ્ત્રીએ તે બાળકને લઈ લીધો અને પોતાનો પુત્ર કરી લીધો. પછી કાશીમાં જઈ રહ્યા. જ્યારે તે છોકરો મોટો થયો, ત્યારે તેના માતા-પિતા મરી ગયાં.

કાશીમાં બાલ્યાવસ્થાથી પુવાવસ્થા સુધી થોડુંક ભણતો પણ રહ્યો, પછી બીજે ક્યાંક જઈ આખરે એક વિષ્ણુસ્વામીના મંદિરમાં ચેલો થઈ ગયો. ત્યાંથી પણ કાંઈ ખટપટ થવાથી કાશીમાં પાછો ચાલ્યો ગયો અને સંન્યાસ લઈ લીધો.

તે પછી કોઈ તેવો જ જાતિ બહિષ્કૃત બ્રાહ્મણ કાશીમાં રહેતો હતો. તેની છોકરી યુવતી હતી. તેણે એને કહ્યું કે તું સંન્યાસ છોડી, મારી પુત્રી સાથે વિવાહ કરી લે. તેમ જ થયું. જેના બાપે જેવી લીલા કરી હતી, તેવી પુત્ર પણ કેમ ન કરે ?

તે સ્ત્રીને લઈ ત્યાં ચાલ્યો ગયો કે જ્યાં પ્રથમ વિષ્ણુસ્વામીના મંદિરમાં ચેલો થયો હતો. પણ વિવાહ કરવાથી તેને ત્યાંથી કાઢી મુક્યો. પછી વ્રજદેશમાં, કે જ્યાં અવિદ્યાએ ઘર કરી રાખ્યું છે, ત્યાં જઈ પોતાનો પ્રપંચ અનેક પ્રકારની દુર્ગા યુક્તિઓથી ફેલાવવા લાગ્યો અને મિથ્યા વાતોની પ્રસિદ્ધિ કરવા લાગ્યો કે શ્રીકૃષ્ણ મને મળ્યા અને કહ્યું કે ગોલોકથી “દૈવીજીવ” મર્ત્યલોકમાં આવ્યા છે, તેમને બ્રહ્મ સમ્બન્ધ આદિથી પવિત્ર કરીને ગોલોકમાં મોકલો. ઇત્યાદિ મૂર્ખોને પ્રલોભનની વાતો સંભળાવીને થોડાક લોકોને અર્થાત્ ૮૪ ચોર્યાસી માણસોને વૈષ્ણવ બનાવ્યા, અને આ નિમ્નલિખિત મંત્રો બનાવી લીધા ; અને તેમાં પણ ભેદ રાખ્યો, જેમ કે :-

શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥૧॥

ક્લી કૃષ્ણાય ગોપીજનવલ્લભાય સ્વાહા ॥૨॥

આ બન્ને સાધારણ મંત્ર છે. પરંતુ આગલો મંત્ર બ્રહ્મસમ્બન્ધ અને સમર્પણ કરવાનો છે.

શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ સહસ્રપરિવત્સરપિતકાલજાતકૃષ્ણવિયોગજનિતતાપક્લેશાન્તિરોભાવોઽહં મગચતે કૃષ્ણાય દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્તઃકરણતદ્દર્મોઽશ્વ દાગાગાપુત્રાત્તવિતેહપગળ્યાત્મના સહ સમર્પયમિ, દાસોઽહં કૃષ્ણ તન્વાસમિ ॥

આ મંત્રનો ઉપદેશ કરીને શિષ્ય-શિષ્યાઓને સમર્પણ કરાવે છે. “ક્લી કૃષ્ણાયેતિ” આ ‘ક્લી’ તન્ત્ર ગ્રન્થનો છે. એથી વિદિત થાય છે કે આ વલ્લભમત પણ વામમાર્ગીઓનો જ ભેદ છે અને એથી જ ગુંસાઈ લોકો સીસંગ બહુધા કરે છે.

ગોપીવલ્લભેતિ - શું કૃષ્ણ ગોપીઓને જ પ્રિય હતા અન્યને નહીં ? સ્ત્રીઓને પ્રિય તે હોય છે, જે સૈણ અર્થાત્ - સ્ત્રીભોગમાં ફર્યો હોય. શું શ્રીકૃષ્ણજી એવા સતા ?

હવે સહસ્રપરિવત્સરેતિ - સહસ્ર વર્ષોની ગણના વ્યર્થ છે કેમકે વલ્લભ અને તેના શિષ્ય કાંઈ સર્વજ્ઞ નથી. શું કૃષ્ણનો વિયોગ સહસ્રો વર્ષોથી થયો અને આજ સુધી અર્થાત્ જ્યાં સુધી વલ્લભનો મત ન હતો અને વલ્લભ જન્મ્યો ન હતો, તેની પૂર્વે પોતાના દૈવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કેમ ન આવ્યો ?

“તાપ” અને “ક્લેશ” એ બન્ને પર્યાયવાચી છે. એમાંથી એકનું મહત્ત્વ કરવું ઊચિત હતું. બન્નેનું નહીં. “અનન્ત” શબ્દનો પાઠ કરવો વ્યર્થ છે. કેમકે જો “અનન્ત” શબ્દ રાખો, તો “સહસ્ર” શબ્દનો પાઠ ન રાખવો જોઈએ. અને જો “સહસ્ર” શબ્દનો પાઠ રાખો તો “અનન્ત” શબ્દનો પાઠ રાખવો સર્વથા વ્યર્થ છે. અને જો “અનન્ત” કાળ લો, તો “તિરોહિત” અર્થાત્ - આચ્છાદિત રહે, તેમની મુક્તિને માટે વલ્લભનું હોવું પણ વ્યર્થ છે, કેમકે “અનન્ત”નો અન્ત હોતો નથી.

ભલા ! દેહેન્દ્રિય, પ્રાણાન્તઃકરણ અને તેના ધર્મ, સ્ત્રી, સ્થાન, પુત્ર અને પ્રાપ્તધનનું અર્પણ કૃષ્ણને શા માટે કરવું ? કેમકે કૃષ્ણ પૂર્ણકામ હોવાથી કોઈના દેહાદિની ઇચ્છા કરી શકતા નથી અને દેહાદિનું અર્પણ કરવું પણ થઈ શકતું નથી કેમકે દેહના અર્પણથી તો નખશિખાપ્રપર્ચન્ત દેહ કહેવાય છે, તેમાં જે કાંઈ સારી-

ખરાબ વસ્તુ છે, તેમાં મલ-મૂત્રાદિ પણ છે, તો તેનું અર્પણ કેવી રીતે કરી શકશો ?

અને જે પાપ-પુણ્યરૂપ કર્મ થાય છે તેને કૃષ્ણાર્પણ કરવાથી તેમના ફલભાગી પણ કૃષ્ણ જ થાય અર્થાત્ નામ તો કૃષ્ણનું લે છે અને સમર્પણ પોતાને માટે કરાવે છે. જે કોઈ દેહમાં મળ-મૂત્રાદિ છે તે પણ ગુંસાઈજીને અર્પણ કેમ નથી થતું ? શું મીઠું-મીઠું ગડપ અને કડવું-કડવું થું ?

અને એ પણ લખ્યું છે કે ગુંસાઈજીને અર્પણ કરવું અન્ય મતવાળાને નહીં, એ સર્વ સ્વાર્થસિન્ધુપણું અને પારકા ધન વગેરે પદાર્થ કૂંટવાની તથા વેદોક્ત ધર્મના નાશ કરવાની લીલા રચી છે.

જુઓ આ વલ્લભનો પ્રપંચ :-

શ્રાવણસ્થાયત્વે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ । સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરણ ઉચ્યતે ॥૧॥

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ॥ સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પઞ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥

સહજા દેશકાલોત્થા લોકલેદનિરૂપિતાઃ ॥ સંયોગજાઃ સ્પર્શજાઃ ન મન્તવ્યાઃ કદાચન ॥૩॥

અન્યથા સર્વદોષાણાં ન નિવૃત્તઃ કથન્નન ॥ અસમર્પિતવસ્તુનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ॥૪॥

નિવેદિભિઃ સમર્પ્યેષ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ન મતં દેવદેવસ્ય સ્વામિભક્તિસમર્પણમ્ ॥૫॥

તસ્માદાદી સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ॥ દક્ષાપહારવચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ॥૬॥

ન ગ્રાહ્યમિતિ વાક્યં હિ મિત્રમાર્ગપરં મતમ્ ॥ સેવકાનાં યથા લોકે ધ્યવહારઃ પ્રસિધ્યતિ ॥૭॥

તથા કાર્ય્યં સમર્પ્યેષ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥ ગદ્ગાત્વે ગુણદોષાણાં ગુણદોષાદિવર્જનમ્ ॥૮॥

ઇત્યાદિ શ્લોક ગુંસાઈઓના સિદ્ધાન્ત રહસ્યાદિ ગ્રન્થોમાં લખ્યા છે. આ જ ગુંસાઈઓના મતનું મૂળતત્ત્વ છે. ભલા એમને કોઈ પૂછે કે શ્રીકૃષ્ણના દેહાન્ત થયાને લગભગ પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષ વીત્યાં છે, તે કૃષ્ણ વલ્લભની સાથે શ્રાવણ માસની અર્ધી રાત્રે કેવી રીતે મળી શક્યા ? ૧૧।

જે ગુંસાઈનો ચેલો થાય છે અને તેને સર્વ પદાર્થોનું સમર્પણ કરે છે તેના શરીર અને જીવના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. આ જ વલ્લભનો પ્રપંચ મૂર્ખોને બહેકાવીને પોતાના મતમાં લાવવાનો છે. જો ગુંસાઈના ચેલા-ચેલીઓના સર્વ દોષો નિવૃત્ત થઈ જાય તો તે રોગ દારિદ્ર વગેરે દુઃખોથી પીડિત કેમ રહે ? અને તે દોષ પાંચ પ્રકારના થાય છે. ॥૨॥

એક - સહજ દોષ કે જે સ્વાભાવિક અર્થાત્ કામ ક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. બીજો - કોઈ દેશ કાલમાં નાના પ્રકારનાં પાપ કરવામાં આવે. ત્રીજો - લોકમાં જેને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય કહે છે અને વેદોક્ત કે જે મિથ્યાભાષણાદિ છે. ચોથો - સંયોગજ કે જે નકારા સંગથી અર્થાત્ ચોરી, જારી, માતા, ભગિની, કન્યા, પુત્રવધૂ, ગુરુપત્ની આદિ સાથે સંયોગ કરવો. પાંચમો - સ્પર્શજ, અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ કરવો. એ પાંચ દોષોને ગુંસાઈ લોકોના મતવાળા કદી પણ ન માને અર્થાત્ ધષ્ટાચાર કરે. ॥૩॥

આ દોષોની નિવૃત્તિને માટે ગુંસાઈજીના મત વિના અન્ય કોઈ પ્રકાર નથી. એટલા માટે સમર્પણ કર્યા વિના પદાર્થોને ગુંસાઈજીના ચેલા ન ભોગવે. આ ઉપરથી એના ચેલા પોતાની સ્ત્રી, કન્યા, પુત્રવધૂ અને ધનાદિ પદાર્થોને પણ સમર્પિત કરે છે. પરન્તુ સમર્પણનો નિયમ એ છે કે જ્યાં સુધી ગુંસાઈજીની ચરણ સેવામાં સમર્પિત ન થાય ત્યાં સુધી તેનો સ્વામી સ્વસ્ત્રીને સ્પર્શ ન કરે. ॥૪॥

એથી ગુંસાઈઓના ચેલા સમર્પણ કરીને પશ્ચાત્ પોત-પોતાના પદાર્થનો ભોગ કરે, કેમકે સ્વામીના ભોગ કર્યા પછી સમર્પણ થઈ શકતું નથી. ॥૫॥

એથી પ્રથમ સર્વકામોમાં સર્વ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરે; પ્રથમ ગુંસાઈજીને ભાર્યા વગેરે સમર્પણ કરીને પછી પોતે ગ્રહણ કરે. તેમજ હરિને સમ્પૂર્ણ પદાર્થ સમર્પણ કરીને ગ્રહણ કરે. ॥૬॥

ગુસાંઈજીના મતથી ભિન્ન માર્ગના વાક્યમાત્રને પણ ગુસાંઈઓના ચેલા-ચેલી કદી ન સાંભળે, ન મહાશ કરે, એ જ એમના શિષ્યોનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. ૧૭।

તેમજ સર્વ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરીને સર્વની વચમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ કરે. તે પછી જેમ ગંગામાં અન્ય જળ મળીને ગંગારૂપ થઈ જાય છે તેમ પોતાના મતમાં ગુણ અને બીજાના મતમાં દોષ છે, એટલા માટે પોતાના મતમાં ગુણોનું વર્ણન કર્યા કરે. ૧૮।

હવે જુઓ ! આ ગુસાંઈઓનો મત સર્વ મતોથી અધિક પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાવાળો છે. ભલા, એ ગુસાંઈઓને કોઈ પૂછે, કે બ્રહ્મનું એક લક્ષણ પણ તમે નથી જાણતા, તો શિષ્ય શિષ્યાઓને બ્રહ્મસમ્બન્ધ કેમ કરાવી શકશો ? જો કહો કે અમે જ બ્રહ્મ છીએ અને અમારી સાથે સમ્બન્ધ થવાથી સમ્બન્ધ થઈ જાય છે, તો તમારામાં બ્રહ્મના એક પણ ગુણકર્મ સ્વભાવ નથી. પછી શું તમે માત્ર ભોગવિલાસને માટે બ્રહ્મ બની બેઠા છો ? ભલા ! શિષ્ય અને શિષ્યાઓને તમે પોતાની સાથે સમર્પિત કરીને શુદ્ધ કરો છો, પરંતુ તમે અને તમારી સ્ત્રી, કન્યા તથા પુત્રવધૂ આદિ અસમર્પિત રહી જવાથી અશુદ્ધ રહી ગયા કે નહીં ? અને તમે અસમર્પિત વસ્તુને અશુદ્ધ માનો છો તો પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા તમે લોકો અશુદ્ધ કેમ નહીં ? એટલા માટે તમને પણ ઉચિત છે કે પોતાની સ્ત્રી, કન્યા તથા પુત્રવધૂ આદિને અન્ય મતવાળાની સાથે સમર્પિત કરાવ્યા કરો.

જો કહો કે નહીં-નહીં, તો તમે પણ અન્ય સ્ત્રી પુરુષ તથા વનાદિ પદાર્થોને સમર્પિત કરવા-કરાવવાનું છોડી દો. હશે, આજ સુધી તો જે બન્યું તે બન્યું, પરંતુ હવે તો પોતાની મિથ્યા પ્રપંચાદિ બુરાઈઓને છોડો અને સુંદર ઈશ્વરોક્ત વેદવિહિત સુપથમાં આવીને પોતાના મનુષ્યરૂપી જન્મને સફળ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુષ્થ ફળને પ્રાપ્ત કરી આનન્દ ભોગવો.

વળી જુઓ ! એ ગુસાંઈ લોકો પોતાના સમ્પ્રદાયને “પુષ્ટિમાર્ગ” કહે છે અર્થાત્ ખાવું પીવું, પુષ્ટ થવું અને સર્વ સ્ત્રીઓની સાથે યથેષ્ટ ભોગ વિલાસ કરવો, એને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે. પરંતુ એમને પૂછવું જોઈએ કે જપારે મોટા દુઃખદાષી, ભગંદરાદિ રોગગ્રસ્ત થઈને એટલા હેરાન થઈ મરે છે કે જેને તે જ જાણતા હશે. સાચું પૂછો તો એ પુષ્ટિમાર્ગ નહીં પણ ‘કુષ્ટિમાર્ગ’ છે. જેમ કુષ્ટીના શરીરની સર્વ ધાતુ પીગળી-પીગળીને નિકળી જાય છે અને વિલાપ કરતો-કરતો શરીર છોડે છે, એવી જ લીલા એમની પણ જોવામાં આવે છે. એટલા માટે ‘નરકમાર્ગ’ પણ એને કહેવો સંઘટિત થઈ શકે છે, કેમકે દુઃખનું નામ નરક અને સુખનું નામ સ્વર્ગ છે. આ પ્રકારે મિથ્યા જાળ રચીને બિચારા ભોળા-ભલા મનુષ્યોને જાળમાં ફસાવ્યા અને પોતે પોતાને શ્રીકૃષ્ણ માનીને સર્વના સ્વામી બને છે.

એ કહે છે કે જેટલા દેવીજીવ ગોલોકથી અહીં આવ્યા છે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અમે લીલા પુરુષોત્તમ જન્મ્યા છીએ. જ્યાં સુધી અમારો ઉપદેશ ન લે, ત્યાં સુધી ગોલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ત્યાં એક શ્રીકૃષ્ણ પુરુષ છે અને બીજા સર્વ સ્ત્રીઓ છે. વાહ જી વાહ ! ભલો તમારો મત છે ! ગુસાંઈઓના જેટલા ચેલા છે તે સઘળી ગોપીઓ બની જશે. હવે વિચારો કે જે પુરુષને એ સ્ત્રી હોય છે, તેની બહુ દુર્દશા થઈ જાય છે, તો જ્યાં એક પુરુષ અને કરોડો સ્ત્રીઓ એકના પાછળ લાગેલી છે, તેના દુઃખનો શો પારાવાર હશે ? જો કહો કે શ્રીકૃષ્ણમાં બહુ ભારે સામર્થ્ય છે, સર્વને પ્રસન્ન કરે છે, તો જે સ્ત્રી જેને સ્વામિનીજી કહે છે, તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની સમાન સામર્થ્ય હશે, કેમકે તે એમની અર્ધાંગના છે. જેમ અહીં સ્ત્રી-પુરુષની કામચેષ્ટા સરખી બધવા પુરુષથી સ્ત્રીની અધિક હોય છે, તો ગોલોકમાં કેમ નહીં ? જો એમ છે તો અન્ય સ્ત્રીઓની સાથે સ્વામિનીજીને અત્યન્ત લડાઈ બખેડા મચતા હશે, કેમકે સપત્નીભાવ બહુ બુરો હોય છે. પછી તો ગોલોક

સ્વર્ગની અપેક્ષા નરકવત્ થઈ ગયું હશે અથવા જેમ બહુ જ સ્ત્રીગામી પુરુષ અંગદરાદિ રોગોથી પીડિત રહે છે, તેમજ ગોલોકમાં પણ હશે. છિ ! છિ ! છિ !!! આવા ગોલોકથી બિચારું મર્ત્યલોક સારું છે.

જુઓ ! જેમ અહીં ગુસાંઈજી પોતાને શ્રીકૃષ્ણ માને છે; અને બહુ સ્ત્રીઓની સાથે લીલા કરવાથી ભગન્દર તથા પ્રમેહાદિ રોગોથી પીડિત થઈને મહાદુઃખ ભોગવે છે. હવે કહો કે જેનું “ગોસાંઈ” સ્વરૂપ પીડિત થાય છે તો ગોલોકનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ એ રોગોથી પીડિત કેમ ન હશે ? અને જો નથી, તો તેમનું “ગોસાંઈજી” સ્વરૂપ કેમ પીડિત થાય છે ?

(પ્રશ્ન) મર્ત્યલોકમાં લીલાવતાર ધારણ કરવાથી રોગ-દોષ થાય છે, ગોલોકમાં નહીં, કેમકે ત્યાં રોગ-દોષ જ નથી.

(ઉત્તર) “બોમે રોગધયમ્” જ્યાં રોગ છે ત્યાં ભોગ અવશ્ય હોય છે. અને શ્રીકૃષ્ણની કરોડ-કરોડ સ્ત્રીઓથી સન્તાન થાય છે કે નહીં ? જો થાય તો પુત્ર જ પુત્ર થાય છે કે પુત્ર જ પુત્રી ? અથવા બન્ને ? જો કહો કે પુત્રી જ પુત્રી થાય છે તો તેમનો વિવાહ કોની સાથે થતો હશે ? કેમકે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ પુરુષ નથી. અને જો બીજો છે એમ કહો તો તમારી પ્રતિજ્ઞા હાનિ થઈ. જો કહો કે પુત્ર જ પુત્ર થાય છે તો પણ એ જ દોષ આવી પડશે કે તેમનાં વિવાહ ક્યાં અને કોની સાથે થાય છે ? અથવા ઘરમાંને ઘરમાં જ ગટપટ કરી લે છે, અથવા અન્ય કોઈના પુત્રી કે પુત્ર છે. જો એમ હોય તો પણ તમારી પ્રતિજ્ઞા “ગોલોકમાં એક શ્રીકૃષ્ણ જ પુરુષ” તે નષ્ટ થઈ જશે. અને જો કહો કે સન્તાન થતાં જ નથી તો શ્રીકૃષ્ણમાં નપુંસકત્વ અને સ્ત્રીઓમાં વન્ધ્યાપણાનો દોષ આવશે. ભલા એ ગોલોક શું થયું ? જાણો કે દિલ્લીના બાદશાહની બીબીઓની સેના થઈ !

હવે જે ગુસાંઈ લોકો શિષ્ય અને શિષ્યાઓના તન, મન તથા ધન પોતાને અર્પણ કરાવી લે છે, તે પણ ઠીક નથી. કેમકે તન તો વિવાહ સમયે સ્ત્રી અને પતિને સમર્પણ થઈ જાય છે, પછી મન પણ બીજાને સમર્પણ થઈ શકતું નથી. કેમકે મનની સાથે જ તનનું પણ સમર્પણ કરવું બની શકે છે અને જો તેમ છે તો એમ કરવાથી વ્યભિચારી કહેવાશે. હવે રહ્યું ધન, તેની પણ તેવી જ લીલા સમજો અર્થાત્ મન વિના કોઈ પણ અર્પણ નથી થઈ શકતું.

એ ગુસાંઈઓનો અભિપ્રાય એ છે કે કમાય ચેલો અને આનન્દ કરીએ આપણે ! જેટલા વલ્લભ સમ્પ્રદાયી ગુસાંઈ લોક છે, તે અત્યાર સુધી તલંગી જાતિમાં નથી અને જે કોઈ એને ભૂલે-ચૂકે કન્યા આપે છે, તે પણ જાતિબાહ્ય થઈને બાદ થઈ જાય છે, કેમકે તેઓને જાતિમાંથી પતિત કરવામાં આવેલ છે અને વિદ્યાલીન હોઈ રાત-દિવસ પ્રમાદમાં રહે છે.

વળી જુઓ, જ્યારે કોઈ ગુસાંઈજીની પધરામણી કરે છે ત્યારે તેને ત્યાં જઈને ચુપ-ચાપ લાકડાની પુતળી સમાન બેસી રહે છે. ત્યાં કોઈ બોલતા કે ચાલતા નથી. બિચારો બોલે તો મૂર્ખમાં ખપે. માટે “મૂર્ખાણાં બલં મૌનમ્” કેમકે મૂર્ખોનું બળ મૌન છે, જો બોલે તો તેની પોલ ખુલી જાય. પરંતુ સ્ત્રીઓની તરફ ખૂબ ધ્યાન લગાડીને તાકી રહે છે અને જેની તરફ ગુસાંઈજી જુએ, તો જાણે મોટા ભાગ્યની વાત છે. વળી તેનો પતિ, ભાઈ, બન્ધુ, માતા, પિતા પણ પ્રસન્ન થાય છે. ત્યાં સર્વ સ્ત્રીઓ ગુસાંઈજીનાં પગને અડકે છે. જેના પર ગુસાંઈજીનું મન લાગે, કે કૃપા થાય, તેની આંગળી પગેથી દબાવી દે છે તે સ્ત્રી અને તેનો પતિ આદિ પોતાના ધન્ય ભાગ્ય સમજે છે. અને તે સ્ત્રીને પતિ આદિ સર્વ કહે છે કે તું ગુસાંઈજીની ચરણ સેવામાં જા. અને જ્યાં-જ્યાં તેના પતિ આદિ પ્રસન્ન નથી થતા, ત્યાં દૂતી અને કુટણીઓથી કામ સિદ્ધિ કરાવી લે છે. સાચું પૂછો તો

એવાં કામ કરનાર તેમના મંદિરોમાં અને તેમની સમીપમાં બહુ રહ્યા કરે છે.

હવે એમની દક્ષિણાની લીલા અર્થાત્ એ પ્રકારે માંગે છે કે - લાવો ભેટ ગુસાંઈજની. વહુજની, લાલજની, બેટીજની, મુખિયાજની, બાહરિયાજ(દારપાળ)ની, ગવૈયાજની અને ઠાકુરજની. આ સાત દુકાનોથી વથેષ્ટ માલ મારે છે. જ્યારે કોઈ ગુસાંઈજનો સેવક મરવા પડે છે ત્યારે ગુસાંઈજ તેની છાતી પર પગ મૂકે છે અને જે કાંઈ મળે છે, તે ગુસાંઈજ ગડપ કરી જાય છે. શું એ કામ મહાબ્રાહ્મણ અને કરટિયા (કારટિયા) કે મુદાવલીની સમાન નથી ?

કોઈ કોઈ ચેલા વિવાહમાં ગુસાંઈજને બોલાવીને તેમની પાસે વર-કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરાવે છે અને કોઈ કોઈ સેવક જ્યારે કેસરિયા સ્નાન કરાવે છે અર્થાત્ ગુસાંઈજના શરીર પર સ્ત્રી લોકો કેસરનું લેપન કરીને પછી એક મોટાં પાત્રમાં પાટલો મૂકીને ગુસાંઈજને સ્ત્રી પુરુષ બન્ને મળીને સ્નાન કરાવે છે. પરન્તુ વિશેષ કરીને સ્ત્રી જન સ્નાન કરાવે છે. પછી જ્યારે ગુસાંઈજ પિતામ્બર પહેરીને ખડાઉ=પાવડી પર ચઢીને બહાર નિકળી આવે છે અને ધોતી તેમાં જ પટકી દે છે, ત્યારે પછી તે જળનું આચમન તેના સેવક કરે છે. અને સારો મસાલો મૂકીને પાન-બીડું ગુસાંઈજને આપે છે, તે ચાવીને કાંઈક ગળી જાય છે અને શેષ એક ચાંદીના વાટકામાં જેને તેમના સેવક મુખ આગળ ધરી દે છે તેમાં થૂંક ઓગાળી દે છે. તેની પણ પ્રસાદી વહેંચાય છે, જેને “ખાસ પ્રસાદી” કહે છે. હવે વિચારો કે એ લોકો ક્યા પ્રકારના મનુષ્ય છે ? જો મૂર્ખાઈ અને અનાચારની સીમા હશે તો એટલી જ હશે. ઘણા-ખરા સમર્પણ લે છે. તેમાંથી કેટલાક વૈષ્ણવોના હાથનું ખાય છે, અન્યનું નહીં. કેટલાક વૈષ્ણવોના હાથનું પણ નથી ખાતા. લોકડાં સરખાં પણ ધોઈ લે છે. પરન્તુ આટો, ગોળ, ખાંડ, ઘી આદિ ધોવાથી તેમનો સ્પર્શ બગડી જાય છે. પણ શું કરે બિચારા ! જો એને ધોવે તો પદાર્થ જ હાથથી ખોઈ બેસે.

તે લોકો કહે છે કે અમે ઠાકુરજના રંગ, રાગ, ભોગમાં બહુ ધન લગાડી દઈએ છીએ. પરન્તુ એ રંગ, રાગ, ભોગ પોતે જ કરે છે. અને સાચું પૂછો તો માટો મોટા અનર્થ થાય છે. અર્થાત્ હોળી વખતે પિયકારીઓ ભરીને સ્ત્રીઓના અસ્પર્શનીય અવયવ અર્થાત્ જે ગુપ્ત સ્થાન છે તે પર મારે છે, અને રસવિક્રમ કે જે બ્રાહ્મણો માટે નિષિદ્ધ કર્મ છે, તે પણ કરે છે.

(પ્રશ્ન) ગુસાંઈજ રોટલી, દાળ, કઢી, ભાત, શાક, મઠરી તથા લાડુ આદિ પ્રત્યક્ષ દુકાનમાં બેસીને તો નથી વેચતા, પણ પોતાના નોકર ચાકરોને ‘પતલો’ વહેંચી આપે છે. તે લોકો વેચે છે, ગુસાંઈજ નહીં.

(ઉત્તર) જો ગુસાંઈજ તેમને માસિક રૂપિયા આપે, તો તે ‘પતલો’ શું કામ લે ? ગુસાંઈજ પોતાના નોકરો હસ્તક દાળ, ભાત આદિને નોકરીના બદલમાં વેચી દે છે. તેઓ લઈ જઈને હાટ કે બજારમાં વેચે છે. જો ગુસાંઈજ સ્વયં બહાર વેચત તો નોકર જે બ્રાહ્મણ આદિ છે તેઓ તો રસવિક્રય દોષથી બચી જાત, અને એકલા ગુસાંઈજ રસવિક્રયરૂપી પાપના ભાગી થાત. પ્રથમ તો એ પાપમાં પોતે રૂબ્યા, પછી બીજાઓને પણ સમેટ્યા અને કહી કહી નાથદ્વારા આદિમાં ગુસાંઈજ પણ વેચે છે ! રસવિક્રય કરવો નીચોનું કામ છે, ઉત્તમોનું નહીં. આવા આવા લોકોએ આર્યાવર્તની અધોગતિ કરી દીધી છે.

(પ્રશ્ન) સ્વામી નારાયણનો મત કેવો છે ?

(ઉત્તર) “ચાદુશી શીતલા દેવી તાદુશો વાહનઃ ચ્ચર ॥” જેવી ગુસાંઈજની ધન હરણાદિમાં વિચિત્ર લીલા છે, તેવી જ સ્વામીનારાયણની પણ છે. જુઓ ! એક “સહજાનન્દ” નામક મનુષ્ય અયોધ્યાની સમીપ એક ગ્રામમાં જન્મ્યો હતો. તે બ્રહ્મચારી બનીને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ-ભુજ આદિ દેશોમાં ફરતો હતો.

તેણે જોયું કે આ દેશ મૂર્ખ અને ભોળો ભલો છે. કોઈ પણ એમને પોતાના મતમાં ગમે તેવી રીતે ફસાવે, તેમ એ લોકો ફસી શકે છે. ત્યાં તેણે બે-ચાર શિષ્યો બનાવ્યા. તેમણે આપસમાં સમ્મતિ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું કે સહજાનન્દ નારાયણનો અવતાર અને મોટો સિદ્ધ છે. અને ભક્તોને ચતુર્ભુજ મૂર્તિ ધારણ કરી સાક્ષાત્ દર્શન પણ દે છે.

એક વાર કાઠિયાવાડમાં કોઈ કાઠી અર્થાત્ જેનું નામ “દાદાખાચર” હતું, તે ગઢડાનો જમીનદાર હતો. તેને શિષ્યોએ કહ્યું કે તમે ચતુર્ભુજ નારાયણનાં દર્શન કરવાં ચાહો તો અમે સહજાનન્દજીને પ્રાર્થના કરીએ. તેણે કહ્યું ઘણી જ સારી વાત છે. તે ભોળો આદમી હતો. એક ઓરડીમાં સહજાનન્દ શિર પર મુકુટ ધારણ કર્યો અને શાંત, ચક્ર પોતાના હાથમાં ઉપરથી ધારણ કર્યા, અને એક બીજો આદમી તેની પાછળ ઊભો રહીને ગદા, પદ્મ પોતાના હાથમાં લઈને સહજાનન્દની બગલમાંથી આગળ હાથ કાઢીને ચતુર્ભુજ જેવા બની-ઠની ગયા. દાદાખાચરને તેના ચેલાઓએ કહ્યું કે એક વાર આંખ ઊઘાડી જોઈને પછી તરત આંખ મીચી લેવી અને ઝટ અહીં ચાલ્યા આવવું. જો વધારે વાર જોશો તો નારાયણ કોપ કરશે, અર્થાત્ ચેલાઓના મનમાં તો એમ હતું કે અમારા કપટની પરીક્ષા ન કરી લે. તેને લઈ ગયા. તે સહજાનન્દ જરીના અને ચળકતાં રેશમી કપડાં ધારણ કરી રહ્યો હતો. અંધારી કોટડીમાં ઊભો હતો. તેના ચેલાઓએ એકદમ કાગ્ગસઘી તે ઓરડીમાં એક તરફ અજવાળું કર્યું. દાદાખાચરે જોયું તો ચતુર્ભુજ મૂર્તિ જોવામાં આવી. પછી ઝટ દીપકને ઓથમાં કરી દીધો. તે સઘળા નીચે નમી નમસ્કાર કરીને બીજી તરફ ચાલ્યા આવ્યા. અને તે જ સમયે વચમાં વાત કરી કે તમારું ધન્ય ભાગ્ય છે. હવે તમે મહારાજના ચેલા થઈ જાવ. તેણે કહ્યું ઘણી સારી વાત છે. જ્યાં લગી ફરીને અન્ય સ્થાનમાં ગયા ત્યાં લગીમાં તો સહજાનન્દને બીજાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને ત્યાં ગાદી પર જઈ બેઠેલા દીઠા. ત્યારે ચેલાઓએ કહ્યું કે જુઓ હવે બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરીને અહીં બિરાજમાન છે. તે દાદાખાચર તેની જાળમાં ફસાઈ ગયો. ત્યારથી જ તેના મતની જડ જામી. કેમકે તે એક મોટો જમીનદાર હતો. ત્યાં જ પોતાનાં જડ જમાવી લીધો. પછી અહીં તહીં ફરતો રહ્યો. સર્વને ઉપદેશ કરતો હતો. ધણાઓને સાધુ પણ બનાવતો હતો. કોઈક કોઈક વાર સાધુના કપ્પડની નાડીને મસજીને તેને મૂર્છિત પણ કરી દેતો હતો અને સર્વને કહેતો હતો કે મેં એને સમાધિ ચઢાવી દીધી છે. એવી-એવી પૂર્વતામાં કાઠિયાવાડના ભોળા-ભલા લોકો એના પેચમાં ફસાઈ ગયા. જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે તેના ચેલાઓએ અહુ જ પાગંડ ફેલાવ્યું.

એમાં એક દષ્ટાન્ત કહેવું ઉચિત થશે. કોઈ એક માણસ ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયો હતો. ન્યાયાધીશે તેના નાક અને કાન કાપવાનો દંડ કર્યો. જ્યારે તેનું નાક કપાઈ ગયું ત્યારે તે પૂર્ત નાચવા, ગાવા અને હસવા લાગ્યો. લોકોએ પૂછ્યું કે, “તું કેમ હસે છે?” તેણે કહ્યું કે “કાંઈ કહેવા જેવી વાત નથી?” લોકોએ પૂછ્યું, “એવી શી વાત છે?” તેણે કહ્યું, “અહુ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે, મેં એવી કદી જોઈ નથી!” લોકોએ કહ્યું, “કહો શી વાત છે?” તેણે કહ્યું કે “મારી સામે સાક્ષાત્ ચતુર્ભુજ નારાયણ ઊભા છે. હું જોઈને વણો પ્રસન્ન થઈ, નાચતો ગાતો મારા ભાગ્યને ધન્યવાદ દઉં છું, કેમકે હું નારાયણનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી રહ્યો છું. લોકોએ કહ્યું કે, “અમને કેમ દર્શન નથી થતાં?” તે બોલ્યા કે, “નાકની આઃ થઈ રહી છે. જો નાક કપાવી નાખો તો નારાયણ દેખાય, નહીં તો નહીં.” તેમાંથી કોઈ મૂર્ખે ચાહ્યું કે નાક જાય તો ભલે જાય, પરન્તુ નારાયણનું દર્શન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. તેણે કહ્યું કે, “મારું પણ નાક કાપ્યું અને નારાયણને દેખાડો” તેણે પેલાનું નાક કાપીને કાનમાં કહ્યું કે તું પણ હવે એમ જ કર, નહીં તો તારો અને મારો ઉપહાસ થશે. તે પણ સમજ્યો કે હવે નાક તો આવવાનું નથી, તેથી એમ જ કહેવું ઠીક છે. ત્યારે તો તે પણ ત્યાં તેની માફક નાચવા, કુદવા, ગાવા, વગાડવા, હસવા અને કહેવા લાગ્યો કે, “મને પણ નારાયણ દેખાય છે.” એમ થતાં થતાં એક હજાર

મનુષ્યનું ટોળું થઈ ગયું અને મોટો કોલાહલ મચ્યો અને પોતાના સમ્રાટનું નામ “નારાયણદર્શી” રાખ્યું. કોઈ મૂર્ખ રાજાએ સાંભળ્યું. તેણે તેમને બોલાવ્યા. જ્યારે રાજા તેમની પાસે ગયો ત્યારે તો ઘણું નાચવા, કૂદવા અને હસવા લાગ્યા. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે, “આ શી વાત છે?” તેણે કહ્યું કે, “સાક્ષાત્ નારાયણ અમને દેખાય છે.”

રાજા - અમને કેમ નથી દેખાતા ?

નારાયણદર્શી - જ્યાં સુધી નાક છે ત્યાં સુધી દેખાશે નહીં. જ્યારે નાક કપાવી લેશે ત્યારે નારાયણ પ્રત્યક્ષ દેખાશે. તે રાજાએ વિચાર્યું કે આ વાત સારી છે.

રાજાએ કહ્યું કે જ્યોતિષીજી મુહૂર્ત જુઓ. જ્યોતિષીજીએ ઉત્તર આપ્યો, જે હુકમ અમદાતા ! દસમીને દિવસે પ્રાતઃકાલે આઠ વાગે નાક કપાવવાનું અને નારાયણનાં દર્શન કરવાનું ઘણું સારું મુહૂર્ત છે. વાહ રે પોપજી ! તમારી પોથીમાં નાક કાપવા-કપાવવાનું પણ મુહૂર્ત લખેલું છે ? જ્યારે રાજાની ઈચ્છા થઈ અને એ હજાર નકટાઓનાં સીધાં-પાણી બાંધી આપ્યાં, ત્યારે તો તે ઘણાં જ પ્રસન્ન થઈ નાચવા, કૂદવા અને ગાવા લાગ્યા. એ વાત રાજાના દીવાન આદિ કોઈ કોઈ બુદ્ધિમાનોને સારી ન લાગી. રાજાની ચાર પેઢીનો એક ૯૦ વર્ષનો વૃદ્ધ દીવાન હતો. તેની પાસે તેનો પ્રપૌત્ર કે જે તે સમયે દીવાન હતો, તેણે જઈને તે વાત સંભળાવી. ત્યારે તે વૃદ્ધે કહ્યું કે, “તે પૂર્ત છે, તું મને રાજાની પાસે જઈ જા.” તે લઈ ગયો, બેસતી વખતે રાજાએ બહુ હર્ષિત થઈને પેલા નકટાઓની વાત સંભળાવી. દીવાને કહ્યું કે, “સાંભળો ! મહારાજ ! આવી શીઘ્રતા ન કરવી જોઈએ. પરીક્ષા કર્યા વિનાના કાર્યથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

(રાજા) શું આ હજાર પુરુષો જૂઠું બોલતા હશે ?

(દિવાન) જૂઠું બોલે કે સાચું, પરીક્ષા વિના સાચું-જૂઠું કેમ કહી શકો છો ?

(રાજા) પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી જોઈએ ?

(દિવાન) વિદ્યા, સૃષ્ટિક્રમ અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી.

(રાજા) જે ભણ્યો ન હોય તે પરીક્ષા કેમ કરે ?

(દિવાન) વિદ્વાનોના સંગથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીને.

(રાજા) જો વિદ્વાન ન મળે તો ?

(દિવાન) પુરુષાર્થીને કોઈ વાત દુર્લભ નથી.

(રાજા) તો આપ જ કહો, કેમ કરીએ ?

(દિવાન) હું વૃદ્ધ છું અને ઘરમાં બેસી રહું છું અને હવે થોડા દિવસ જીવીશ. એટલા માટે પ્રથમ પરીક્ષા હું કરી લઉં તત્પશ્ચાત્ જેમ ઉચિત સમજે તેમ કરજો.

(રાજા) ઘણી જ સારી વાત છે. જ્યોતિષીજી દીવાનજી માટે મુહૂર્ત જુઓ.

(જ્યોતિષી) જેવી મહારાજની આજ્ઞા. આ જ શુકલ પંચમીમાં ૧૦ વાગ્યાનું મુહૂર્ત સારું છે. જ્યારે પંચમી થઈ, ત્યારે રાજાજીની પાસે આઠ વાગે, વૃદ્ધ દીવાનજીએ આવી રાજાજીને કહ્યું કે હજાર, બે હજાર સેના લઈને ચાલવું જોઈએ.

(રાજા) ત્યાં સેનાનું શું કામ છે ?

(દિવાન) આપને રાજ્યવ્યવસ્થાની સમજ નથી. જેમ હું કહું છું તેમ કરો.

(રાજા) સારું ! જાઓ ભાઈ, સેનાને તૈયાર કરો.

સાડા નવ વાગે સવારી કાઢીને રાજા સર્વને લઈને ગયો. તેમને જોઈને તે નકટાઓ નાચવા, કૂદવા

લાગ્યા. પછી જઈને બેઠા એટલે તેમના મહન્તજી જેણે આ સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો અને જેનું પ્રથમ નાક કપાયું હતું તેને બોલાવીને કહ્યું કે, “આજે અમારા દિવાનજીને નારાયણનું દર્શન કરાવો.” તેણે કહ્યું, “સારું” પછી દશ વાગ્યાનો સમય જ્યારે આવ્યો ત્યારે એક ઘાળી એક મનુષ્યે નાકની નીચે પકડી રાખી. તેણે તીક્ષ્ણ ચાકુ લઈને નાક કાપી, ઘાળીમાં નાંખી દીધું અને દીવાનજીના નાકથી રુધિરની ધારા છુટવા લાગી. દીવાનજીનું મુખ મલીન પડી ગયું. પછી તે પૂર્ત દીવાનજીના કાનમાં મન્ત્રોપદેશ કર્યો કે, “આપ પણ હસીને સર્વને કહો કે મને નારાયણ દેખાય છે. હવે નાક કપાઈ ગયેલું કાંઈ આવશે નહીં. જો એમ નહીં કહો તો તમારી ધણી મશ્કરી થશે, બધા લોકો હાંસી કરશે.” તે એટલું કહીને અલગ થયો અને દીવાનજીએ અંગોછા હાથમાં લઈને નાકની આડમાં લગાવી દીધો. જ્યારે દીવાનજીને રાજાએ પૂછ્યું કે, “કહો નારાયણ દેખાય છે કે નહીં?” દીવાનજીએ રાજાના કાનમાં કહ્યું કે, “કાંઈ દેખાતું નથી. વૃથા એ પૂર્ત હજારો મનુષ્યોને બચ્ત કર્યો.” રાજાએ દીવાનજીને કહ્યું કે, “તમે શું કરવું જોઈએ?” દીવાનજીએ કહ્યું કે, “એને પકડીને સખત દબડ દેવો જોઈએ. જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી કેદખાનામાં રાખવા જોઈએ. આ દુષ્ટને કે જેણે સર્વને ખરાબ કર્યો છે તેને ગધેડા પર ચઢાવી, ઘણી દુર્દશા કરી મારવો જોઈએ.”

જ્યારે રાજા અને દિવાન કાનમાં વાતો કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે ડરીને નાસવાની તૈયારી કરવા માંડી. પરન્તુ ચારે તરફ સેનાએ ઘેરો રાખ્યો હતો, તેથી નાસી શક્યા નહીં. રાજાએ આજ્ઞા કરી કે સર્વને પકડીને બેડીઓ પહેરાવી દો અને આ દુષ્ટનું મોઢું કાઢું કરીને ગધેડા પર ચઢાવી એના કપ્પડમાં ફાટેલા જોડાનો હાર પહેરાવી સર્વત્ર ફેરવી, છોકરાઓ પાસે એના પર ધુળ, રાખ નંખાવી, ચોક-ચોકમાં ખાસડાં મરાવી, ફૂતરાં પાસે કરડાવીને મરાવી નાખો, જો એમ ન કરવામાં આવે તો પુનઃ બીજાઓ પણ આવાં કામ કરતાં ડરશે નહીં. જ્યારે આમ થયું ત્યારે નાકટાઓનાં સંપ્રદાય બન્ધ થયો.

એ જ પ્રકારે સર્વ વેદવિરોધી બીજાઓનાં ધન હરવામાં ધણા ચતુર છે. એ સંપ્રદાયોની લીલા છે. આ સ્વામિનારાયણમતવાળા ધન હરી, છળ-કપટયુક્ત કામો કરે છે. કેટલાક મૂર્ખાઓને બહેકાવવા માટે મરતી વખતે કહે છે કે સફેદ ઘોડા પર બેસીને સહજનન્દજી મુક્તિમાં લઈ જવા માટે આવ્યા છે અને નિત્ય આ મંદિરમાં એક વાર આવ્યા કરે છે.

જ્યારે મેળો થાય છે ત્યારે મન્દિરની અંદરની બાજુ પૂજારી રહે છે અને નીચે દુકાન માંડી રાખી છે. મન્દિરમાંથી દુકાનમાં જવાને છિદ્ર રાખે છે. જો કોઈએ નારિયેળ ચઢાવ્યું તો તે જ દુકાનમાં ફેંકી દીધું અર્થાત્ત એ પ્રકારે એક નારિયેળ દિવસમાં હજાર વાર વેચાય છે. એમ જ સર્વ પદાર્થોને વેચે છે.

જે જાતિનો સાધુ હોય, તેની પાસે તેવું જ કામ કરાવે છે. જેમકે વાળદ હોય તો તેની પાસે હજામતનું, કુમ્માર પાસે કુમ્મારનું, શિલ્પી પાસે શિલ્પીનું, વાણિયા પાસે વાણિયાનું અને શૂદ્ર પાસે શૂદ્રનું કામ લે છે.

પોતાના ચેલાઓ ઉપર એક કર (ટિકસ) બાંધી રાખ્યો છે. લાખો-કરોડો રૂપિયા ઠગીને એકત્ર કરી લીધા છે અને ક્યે જાય છે. જે ગાદી પર બેસે છે તે ગૃહસ્થ (વિવાહ) કરે છે, આભૂષણાદિ પહેરે છે. જ્યાં કહીં પધરામણી થાય છે, ત્યાં ગોકુળિયા ગુસાઈજીની માફક વહુજી, બેટીજી આદિનાં નામથી ભેટ પૂજા લે છે. પોતાને “સત્સંગી” અને બીજા મતવાળાને “કુસંગી” કહે છે. પોતાના સિવાય બીજો ગમે તેવો ઉત્તમ ધાર્મિક, વિદ્વાન, પુરુષ કેમ ન હોય, પરન્તુ તેનું માન અને સેવા કદી કરતા નથી. કેમકે અન્ય મતસ્થની સેવા કરવામાં પાપ ગણે છે. પ્રસિદ્ધિમાં એના સાધુ સ્ત્રીજનોનાં મુખ જોતા નથી. પરન્તુ ગુપ્તમાં ન જાણે શી લીલા થતી હશે? એની પ્રશિદ્ધિ બધે ઓછી થઈ છે. કહીં કહીં સાધુઓની પરસ્ત્રીગમનાદિ લીલા પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

અને એમાં જે જે મોટા મોટા છે તે જ્યારે મરે છે, ત્યારે તેમને ગુપ્ત કુવામાં ફેંકી દઈને પ્રસિદ્ધ કરે.

છે કે અમુક મહારાજ સદેહ વૈકુણ્ઠે ચાલ્યા ગયા. સહજનન્દજી આવીને લઈ ગયા. અમે બહુ જ પ્રાર્થના કરી કે મહારાજ એને ન લઈ જાઓ, કેમકે એ મહાત્માનું અહીં રહેવું સારું છે. સહજનન્દજીએ કહ્યું કે નહીં, હવે એની વૈકુણ્ઠમાં બહુ જ આવશ્યકતા છે. એટલા માટે લઈ જઈએ છીએ. અને અમારી આંખોથી સહજનન્દજીને અને વિમાનને જોયાં તથા જે મરનાર હતો તેને વિમાનમાં બેસાડી દઈ ઉપર લઈ ગયા અને પુષ્પોની વર્ષા કરતા ગયા.

અને જ્યારે કોઈ સાધુ બિમાર પડે છે અને તેની બચવાની આશા રહેતી નથી, ત્યારે કહે છે કે હું કાલે રાતે વૈકુણ્ઠમાં જઈશ. સાંભળ્યું છે કે તે રાતે જો તેનો પ્રાણ ન છૂટે અને મૂર્છિત થઈ ગયો હોય તો પણ કુવામાં ફેંકી દે છે, કેમકે જો તે રાતે ફેંકી ન દે, તો જૂઠા પડે. એટલા માટે એમ કરતા હશે. એમ જ જ્યારે ગોકુલિયા ગુસાઈ મરે છે ત્યારે તેના ચેલા કહે છે કે, “ગુસાઈજી લીલા વિસ્તાર કરી ગયા.”

જે આ ગુસાઈઓનો અને સ્વામિનારાયણવાજાઓનો ઉપદેશ કરવાનો મન્ત્ર છે, તે એક જ છે. શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ । એનો અર્થ એમ કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ મારું શરણ છે. અર્થાત્ હું શ્રીકૃષ્ણને શરણાગત છું. પરંતુ એનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ મારા શરણને પ્રાપ્ત અર્થાત્ મારે શરણાગત થાય, એમ પણ થઈ શકે છે. એ સર્વ જેટલાં મત છે તે ઉત્પટાંગ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વાક્યરચના કરે છે, કેમકે તેમને વિદ્યાલીન હોવાથી વિદ્યાના નિયમનું જ્ઞાન નથી.

(પ્રશ્ન) “માધ્વમત” તો સારો છે ?

(ઉત્તર) જેવા અન્ય મતાવલમ્બી છે તેવા જ માધ્વ છે, કેમકે એ પણ ચક્રાંકિત હોય છે. એમાં ચક્રાંકિતોથી એટલું વિશેષ છે કે રામાનુજાય એક વાર ચક્રાંકિત થાય છે અને માધ્વ વર્ષે-વર્ષે પુનઃ પુનઃ ચક્રાંકિત થતા જાય છે. ચક્રાંકિત કપાળે પીળી રેખા અને માધ્વ કાળી રેખા લગાવે છે. એક માધ્વ પશ્ચિત સાથે કોઈ એક મહાત્માનો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો.

મહાત્મા - તમે આ કાળી રેખા અને ચાંદલો-તિલક મ લગાવ્યું ?

શાસ્ત્રી - એ લગાડવાથી અમે વૈકુણ્ઠ જઈશું અને શ્રીકૃષ્ણનું શરીર પણ રચામ રંગનું હતું, એટલા માટે અમે કાળું તિલક કરીએ છીએ.

મહાત્મા - જો કાળી રેખા અને ચાંદલો લગાડવાથી વૈકુણ્ઠમાં જાઓ છો તો સઘળું મુખ કાળું કરી લો તો ક્યાં જશો ? શું વૈકુણ્ઠની પણ પાર ઉતરી જશો ? અને જેવું શ્રીકૃષ્ણનું સઘળું શરીર કાળું હતું તેમ તમે પણ સર્વ શરીર કાળું કર્યા કરો, તો શ્રીકૃષ્ણના જેવા થઈ શકો ? એથી એ પણ અગાઉ કહેલા મતો જેવો જ આ મત છે.

(પ્રશ્ન) લિંગાંકિતોનો મત કેવો છે ?

(ઉત્તર) જેવો ચક્રાંકિતનો, તેવો લિંગાંકિતો પણ મત છે. જેમ ચક્રાંકિત ચક્રથી ડામ દે છે અને નારાયણ વિના કોઈને માનતા નથી તેમ લિંગાંકિત લિંગાંકિતથી ડામ દે છે અને મહાદેવ સિવાય બીજા કોઈને માનતા નથી. તેમાં વિશેષ એ છે કે લિંગાંકિત પાષાણનું એક લિંગ સોના અથવા ચાંદીમાં મઢાવીને ગળામાં લટકાવી રાખે છે જ્યારે પાણી પીએ છે, ત્યારે તેને દેખાડીને પીએ છે. તેમનો પણ મન્ત્ર શૈવ તુલ્ય રહે છે.

બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ

(પ્રશ્ન) બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ તો સારા છે કે નહીં ?

(ઉત્તર) કાંઈ કાંઈ વાતો સારી અને ઘણી વાતો ખરાબ પણ છે.

(પ્રશ્ન) બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ સૌથી સારા છે કેમકે એના નિયમ બહુ સારા છે.

(ઉત્તર) નિયમ સર્વાંશમાં સારા નથી. કેમકે વેદવિદ્યાદીન લોકોની કલ્પના સર્વથા સત્ય કેમ કરી થઈ શકે ? જે કાંઈ બ્રાહ્મસમાજીઓએ અને પ્રાર્થનાસમાજીઓએ ઈસાઈ મતમાં મળી જવાથી ધોડક મનુષ્યોને બચાવ્યા, અને થોડીક થોડીક પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજાને હટાવી તથા અન્ય જાજ અન્યોના કન્દથી પણ કેટલાકને બચાવ્યા, ઇત્યાદિ સારી વાતો છે.

૧. પરંતુ એ લોકોમાં સ્વદેશભક્તિ બહુ જ ઓછી છે. ઈસાઈઓનાં આચરણ ઘણાં ખરાં લઈ લીધાં છે. ખાન-પાન, વિવાહ વગેરેના નિયમ પણ બદલી નાખ્યા છે.

૨. પોતાના દેશની પ્રશંસા કે પૂર્વજોની મોટાઈ-બડાઈ કરવી તો દૂર રહી પણ તેને સ્થાને પેટ ભરીને નિન્દા કરે છે. વ્યાખ્યાનોમાં ઈસાઈ આદિ અંગ્રેજોની પ્રશંસા પેટભરીને કરે છે. બ્રહ્માદિ મહર્ષિઓનાં નામ પણ નથી લેતા. બલકે એમ કહે છે કે અંગ્રેજો વિના સૃષ્ટિમાં આજ પર્યન્ત કોઈ પણ વિદ્વાન્ નથી થયા. આર્યાવર્તી લોકો હંમેશાથી મૂરખ ચાલ્યા આવ્યા છે, એમની ઉન્નતિ કદી થઈ નથી.

૩. વેદ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા તો દૂર રહી પરંતુ નિન્દા કરવાથી પણ પૃથક્ નથી રહેતા. બ્રાહ્મસમાજના ઉદ્દેશના પુસ્તકમાં સાધુઓની સંખ્યામાં “ઈસા, મુસા, મહમ્મદ, નાનક અને ચૈતન્ય” લખ્યા છે. કોઈ ઋષિ, મહર્ષિનાં નામ પણ નથી લખ્યાં. એથી જણાય છે કે એ લોકોએ જેનાં નામ લખ્યાં છે તેમના મતાનુસારી મતવાળા તેઓ છે. ભલા, જ્યારે આર્યાવર્તમાં ઉપજાવ્યા છાં અને આજ દેશનું અન્ન જલ ખાધું પીધું અને અત્યારે પણ ખાઓ પીઓ છો, તો પછી પોતાના માતા, પિતા, પિતામહાદિના માર્ગને છોડીને બીજા વિદેશી મતો પર અધિક ઝુકી જવું તથા દેશથી સખ્યન્ય રહીત થઈ બ્રાહ્મસમાજીઓએ અને પ્રાર્થનાસમાજીઓએ પોતાને હાથે વિદ્વાન્ તરીકે પ્રકાશિત કરી અંગ્રેજી બાપા શીખીને પહિંતાભિમાની થઈને એકદમ એકમત ચલાવવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે, એ રીતે મનુષ્યોનું સ્થિર અને વૃદ્ધિકારક કામ કેમ કરી થઈ શકે છે ?

૪. તેઓ એ અંગ્રેજ, વવન, અન્યજ વગેરે સાથે પણ ખાવા પીવાનો ભેદ નથી રાખ્યો. તેઓ એમ જ સમજ્યા હશે કે ખાવા પીવાથી અને જાતિભેદ તોડવાથી અમે અને અમારો દેશ સુધરી જશે. પરંતુ એવી વાતોથી સુધારો તો ક્યાં પણ ઊભલો બગાડ થાય છે.

૫. (પ્રશ્ન) જાતિભેદ ઈશ્વરકૃત છે કે મનુષ્યકૃત ?

(ઉત્તર) ઈશ્વરકૃત અને મનુષ્યકૃત પણ જાતિભેદ છે.

(પ્રશ્ન) ઈશ્વરકૃત ક્યાં અને મનુષ્યકૃત ક્યાં ?

(ઉત્તર) મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, જલજન્તુ વગેરે જાતિઓ પરમેશ્વરકૃત છે. જેમ પશુઓમાં ગૌ, અશ્વ, હસ્તિ આદિ જાતિઓ; વૃક્ષોમાં પીપળ, વડ આંબો વગેરે; પક્ષીઓમાં હંસ, કાગડા, બગલા વગેરે; જલજન્તુઓમાં માછલી, મગર વગેરે જાતિભેદ છે, તેમ મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અન્યજ એ જાતિભેદ છે, એ ઈશ્વરકૃત છે. પરંતુ મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણાદિને સામાન્ય જાતિમાં નહીં કિન્તુ સામાન્ય વિશેષાત્મક જાતિમાં ગણેલ છે. જેમ પૂર્વે વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થામાં લખી આવ્યા છીએ, તેમ ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી વર્ણવ્યવસ્થા માનવી જરૂરી છે. એમાં મનુષ્યકૃતત્વ તેના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી પૂર્વે કહ્યા મુજબ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિ વર્ણોની પરીક્ષાપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવી રાજા અને વિદ્વાનોનું કામ છે. ભોજનભેદ પણ ઈશ્વરકૃત અને મનુષ્યકૃત છે. જેમ સિંહ માંસાહારી અને બળદ, પાડો વગેરે ઘાસ વગેરેનો આહાર કરે છે, એ ઈશ્વરકૃત અને દેશ કાલ વસ્તુ ભેદે કરીને જે ભોજનભેદ તે મનુષ્યકૃત છે.

(પ્રશ્ન) જુઓ, યુરોપિયન લોકો મૂંઝા જોડા, કોટ, પાટલૂન પહેરે છે. હોટલમાં સર્વના હાથનું ખાય છે, એટલા માટે પોતાની ઉન્નતિ કરતા જાય છે.

(ઉત્તર) એ તમારી ભૂલ છે, કેમકે મુસલમાન અને અન્યજ લોકો સર્વના હાથનું ખાય છે, છતાં તેમની ઉન્નતિ કેમ થતી નથી ? યુરોપિયનોમાં બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ ન કરવો, પુત્ર-પુત્રીને વિદ્યા, સુશિક્ષા આપવી-અપાવવી, સ્વયંવર વિવાહ થવો, ખરાબ-ખરાબ મનુષ્યોના ઉપદેશ ન લેવા, તે વિદ્વાન થઈને જેનું તેના પાખંડમાં નથી ફસાતા, જે કંઈ કરે છે તે સર્વ પરસ્પર વિચારથી અને સખાથી નિશ્ચિત કરીને કરે છે. પોતાની સ્વજાતિની ઉન્નતિ માટે તન-મન-પન વ્યય કરે છે, આલસ્ય છોડીને ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે.

જુઓ ! પોતાના દેશના બનેલા જોડા પહેરીને કાર્યાલય-ઑફિસ અને કચેરીમાં જવા દે છે. આ દેશના જોડાને નહીં, એટલામાં સમજી લો કે પોતાનાં દેશમાં બનેલાં જોડાનું પગ કેટલું માન અને પ્રતિષ્ઠા કરે છે, જોડાં અન્ય દેશસ્થ મનુષ્યોનું પગ નથી કરતા. જુઓ ! યુરોપિયનોને આ દેશમાં આવ્યાને કંઈક સો વર્ષોથી કેમ થયા અને એ લોકો આજ સુધી એવાં જ જોડાં, કપડાં આદિ પહેરે છે. જેવાં કે સ્વદેશનાં પહેરતા હતા. પરંતુ તેઓએ પોતાના દેશનું ચાલચલન છોડ્યું નથી. એને તમારામાંથી ધણા લોકોએ તેમનું ખોટું અનુકરણ કરી લીધું. એથી તમે નિર્બુદ્ધિ અને તે બુદ્ધિમાન કહે છે, અનુકરણ કરવું એ કોઈ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી.

અને જે જે કામ પર રહે છે તેને તે યથોચિત કરે છે, આજ્ઞાનુવર્તી બરાબર રહે છે. પોતાના દેશવાળાઓને વેપાર આદિમાં સહાય આપે છે; છેલ્લાદિ ગુલ્લો અને સારાં-સારાં કર્મોથી તેમની ઉન્નતિ થાય છે. મુંડા જોડા, કોટ, પાટલુન પહેરવાથી અને હોટલમાં ખાવું પીવું આદિ સાધારણ અને બુરાં કામોથી તેઓ નથી વધ્યા.

વળી, એમનામાં જાતિભેદ પણ છે. જુઓ ! કોઈ યુરોપિયન ચાહે કેટલાય મોટા અધિકાર પર અને પ્રતિષ્ઠિત હોય તો પણ કોઈ અન્ય દેશ, અન્ય મતવાળાની પુત્રી સાથે તથા યુરોપિયનની પુત્રી અન્ય દેશવાળા સાથે વિવાહ કરી લે છે તો તે જ સમયે તેનું નિમન્ત્રણ, સાથે બેસી ખાવું અને વિવાહ આદિ વ્યવહાર અન્ય લોક બન્ય કરી દે છે, એ જાતિભેદ નહીં તો બીજું શું ? અને તમે ભોળા-ભલાને બલંકાવો છો કે અમારામાં જાતિભેદ નથી. તમે પોતાની મૂર્ખતાથી તે માની પણ લો છો. એટલા માટે જે કંઈ કરવું તે સોચી-વિચારીને કરવું જોઈએ કે જેમાં પુનઃ પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે.

જુઓ ! વૈદ્ય અને ઔષધોની આવશ્યકતા રોગીને માટે છે; નીરોગીને માટે નહીં. વિદ્યાવાન નીરોગ અને વિદ્યારહિત અવિદ્યારોગથી પ્રસિત રહે છે. એ રોગને છોડાવવા માટે સત્યવિદ્યા અને સત્યોપદેશ છે. તેમને અવિદ્યાથી એ રોગ લાગ્યો છે કે ખાવા પીવામાં જ ધર્મ રહે છે અને જાય છે એમ સમજો છો. જ્યારે કોઈને ખાવા પીવામાં અનાચાર કરતા દેખાં છો, ત્યારે કહો છો અને જાણો છો કે તે ધર્મબ્રજ થઈ ગયો. એની વાત સાંભળતા નથી અને તેની પાસે બેસતા નથી અને તેને પોતાની પાસે બેસવા દેતા નથી.

ત્યારે હવે કહો કે તમારી વિદ્યા સ્વાર્થને માટે છે અથવા પરમાર્થ માટે ? પરમાર્થ તો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તમારી વિદ્યાથી તે અજ્ઞાનીઓને લાભ થાય; જો કહો કે તે લાભ નથી લેતા, અમે શું કરીએ ? તો એ તમારો દોષ છે, તેમનો નહીં. કેમકે તમે જો પોતાના આચરણ સારાં રાખત તો તમારી સાથે પ્રેમ કરીને ઉપકૃત થાત. પણ તમે હજારોના ઉપકારના નાશ કરી પોતાનું જ સુખ કર્યું ! એ તમને મોટો અપરાધ લાગ્યો, કેમકે પરોપકાર કરવો “ધર્મ” અને પરહાનિ કરવી “અધર્મ” કહેવાય છે. એટલા માટે વિદ્વાને યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરીને અજ્ઞાનીઓને દુઃખઆગરથી તારવા માટે નીકારૂપ થવું જોઈએ. સર્વથા મૂર્ખોનાં જેવાં કર્મ ન કરવાં જોઈએ, કિન્તુ જેમાં તેમની અને પોતાની દિન-પ્રતિદિન ઉન્નતિ થાય, તેવાં કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

(પ્રશ્ન) અમે કોઈ પુસ્તક ઈશ્વર પ્રણીત કે સર્વાંશ સત્ય માનતા નથી. કેમકે મનુષ્યોની બુદ્ધિ નિર્બીજ હોતી નથી. એથી તેમના બનાવેલા ગ્રંથ સર્વ ગ્રાન્થ હોય છે. એટલા માટે અમે સર્વમાંથી સત્ય ગ્રહણ કરીએ

છીએ અને અસત્યને છોડીએ છીએ. પછી ચાહે સત્ય વેદમાં, બાઈબલમાં કે દુરાનમાં કે અન્ય કોઈ પણ ગ્રન્થમાં હોય, અમને તે ગ્રાહ્ય છે, અસત્ય કોઈનું ગ્રાહ્ય નથી.

(કિતર) જે વાતથી તમે સત્યગ્રાહી થવા ચાહો છો, તે જ વાતથી અસત્યગ્રાહી પણ ઠરો છો. કેમકે જ્યારે સર્વ મનુષ્ય બાંનિરહિત થઈ શકતા નથી, તો તમે પણ મનુષ્ય હોવાથી બાંનિસહિત છો. જ્યારે બાંનિસહિતના વચન સર્વાંશમાં પ્રામાણિક નથી હોતા, તો તમારાં વચનનો પણ વિશ્વાસ નહીં થાય. પછી તમારાં વચનો ઉપર પણ સર્વથા વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જ્યારે એમ છે તો વિષયુક્ત બ્રહ્મ સમાન ત્યાગવાને યોગ્ય છે.

પછી તો તમારાં વ્યાખ્યાન પુસ્તક બનાવ્યાનું પ્રમાણ કોઈએ પણ ન કરવું જોઈએ. “ચલે તો ચૌબેજી છલ્લેજી બનને કો, ગાંઠ કે રો રો કર દુબેજી બન ગયે” । કાંઈ તમે સર્વજ્ઞ નથી જેમકે અન્ય મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. તમે કદાચિત્ ભ્રમથી અસત્યનું પ્રહાર કરી, સત્યને છોડી પણ દેતા હશો. એટલા માટે સર્વજ્ઞ પરમાત્માનાં વચનની સહાય આપણા જેવા અલ્પજ્ઞોને અવશ્ય હોવી જોઈએ.

જેવું કે વેદન્યા વ્યાખ્યાનમાં લખી આવ્યા છીએ, તેવું તમારે અવશ્ય માનવું જોઈએ. નહીં તો “વત્તો હજ્જતતો છઠ્ઠ: થઈ જવા જેવું છે. જ્યારે સર્વ સત્ય વેદોથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમાં અસત્ય કાંઈ પણ નથી તો તેનું પ્રહાર કરવામાં શંકા કરવી, એ પોતાની અને બીજાની હાનિમાત્ર કરી લેવા સમાન છે. એ વાત ઉપરથી આર્યાવર્તીય લોકો તમને પોતાના સમજતા નથી. અને તમે આર્યાવર્તની ઉન્નતિના કારણ પણ બની શકતા નથી. કેમકે તમે સર્વ પરના ભિક્ષુક હર્ષા છો; તમે સમજ્યા છો કે આ વાતથી અમે પોતાનો અને બીજાનો ઉપકાર કરી શકીશું તો તે કરી શકશો નહીં.

જેમ કોઈનાં એ જ માતા-પિતા સર્વ સસારનાં બાળકોનું પાલન કરવા લાગે, તો સર્વનું પાલન કરવું તો અસંભવ છે. કિન્તુ એમ કરવાથી પોતાનાં સન્તાનોને પણ નષ્ટ કરી બંધે છે. તંમ આપ લોકોની ગતિ છે. ભલા ! વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોને માન્યા વિના તમે પોતાનાં વચનોની સત્યતા અને અસત્યતાની પરીક્ષા અને આર્યાવર્તની ઉન્નતિ પણ કદી કરી શકો છો ?

દેશને જે રોગ થયો છે તેની ઔષધિ તમારી પાસે નથી. અને મુરોપિયન લોકો તમારી અપેક્ષા કરતા નથી અને આર્યાવર્તીઓ તમને અન્ય મતવાળા જેવા સમજે છે. હજી પણ સમજીને વેદાદિના માનથી દેશોન્નતિ કરવા લાગો, તો પણ સારું છે. તમે જે એમ કહો છો કે સર્વ સત્ય પરમેશ્વરથી પ્રકાશિત થાય છે, તો પછી ઋષિઓના આત્મામાં ઈશ્વરથી પ્રકાશિત સત્યાર્થ વેદોને કેમ નથી માનતા ? હા, એ જ કારણ છે કે તમે લોકો વેદ ભણ્યા નથી, ભણવાની ઈચ્છા પણ કરતા નથી, તો પછી તમને વેદોક્તજ્ઞાન કેમ કરીને થઈ શકશે ?

૬. બીજું, જગતના ઉપાદાન કારણ વિના જગતની ઉત્પત્તિ અને જીવને પણ ઉત્પન્ન માનો છો, જેમ ઈસાઈ અને મુસલમાનો આદિ માને છે. પણ એનો ઉત્તર સૃષ્ટિકૃત્પત્તિ અને જીવ-ઈશ્વરની વ્યાખ્યામાં જોઈ લેજો. કારણ વિના કાર્યનું થવું સર્વથા અસંભવ છે અને ઉત્પન્ન વસ્તુનો નાશ ન થવો, એ પણ તેવું જ અસંભવ છે.

૭. એક એ પણ તમારો દોષ છે કે પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાર્થનાથી પાપોની નિવૃત્તિ માનો છો. એ વાતથી તો જગતમાં બહુ પાપ વધી ગયાં છે, કેમકે પુરાણી તીર્થદિ યાત્રાથી, જેનીઓ પણ નવકાર મન્ત્ર જપ અને તીર્થદિથી ઈસાઈ લોકો ઈસા પર વિશ્વાસ કરવાથી અને મુસલમાનો તોબા કરવાથી વિના ભોગવે પાપનું છૂટી જવું માને છે. એથી પાપોથી ભય ન રહીને પાપમાં પ્રવૃત્તિ બહુ જ થઈ ગઈ છે. આ વાતમાં ગ્રાહ્ય અને પ્રાર્થનાસમાજ પણ પુરાણી આદિની સમાન છે. જો વેદોને સાંભળત, તો પાપ-પુણ્ય ભોગવ્યા વિના તેની

નિવૃત્તિ થતી નથી, એમ જાણવાથી તેઓ પાપથી ડરત અને ધર્મમાં સદા પ્રવૃત્ત રહેત. જો ભોગ વિના નિવૃત્તિ માનીએ તો ઈશ્વર અન્યાયકારી થઈ જાય છે.

૮. વળી જે તમે જીવની અનન્ત ઉત્તતિ માનો છો, તે કદી પણ થઈ શકતી નથી. કેમકે સસીમ જીવના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવનું ફળ પણ સસીમ હોવું જરૂરી છે.

(પ્રશ્ન) પરમેશ્વર દયાળુ છે. સસીમ કર્મોનું ફળ અનન્ત આપી દેશે.

(ઉત્તર) એમ કરે, તો પરમેશ્વરનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય અને સત્કર્મોની ઉત્તતિ પણ કોઈ નહીં કરે. કેમકે થોડાં સત્કર્મોનું પણ અનન્ત ફળ પરમેશ્વર આપી દેશે અને પશ્ચાત્તાપ કે પ્રાર્થનાથી પાપ ચાહે તેટલું હોય, તે છૂટી જશે, એવી વાતોથી તો ધર્મની હાનિ અને પાપકર્મોની વૃદ્ધિ થાય છે.

(પ્રશ્ન) અમે સ્વાભાવિક જ્ઞાનને વેદથી પણ મોટું માનીએ છીએ, નૈમિત્તિકને નહીં. કેમકે જો સ્વાભાવિક જ્ઞાન પરમેશ્વરે આપેલું અમારામાં ન હોત, તો વેદોને પણ કેવી રીતે ભણી-ભણાવી, સમજી-સમજાવી શકત ? એટલા માટે અમારા લોકોનો મત બહુ સારો છે.

(ઉત્તર) તમારી એ વાત નિરર્થક છે. કેમકે જે કોઈનું આપેલું જ્ઞાન હોય છે તે સ્વાભાવિક હોતું નથી. જે સ્વાભાવિક છે તે સહજ જ્ઞાન હોય છે અને તે વધી-ઘટી શકતું નથી. તેના થકી કોઈ ઉત્તતિ પણ કરી શકતું નથી. કેમકે જંગલી મનુષ્યોમાં પણ સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે, તો પણ તે પોતાની ઉત્તતિ કરી શકતા નથી, અને જે નૈમિત્તિક જ્ઞાન છે તે જ ઉત્તતિનું કારણ છે. જુઓ ! તમે અને અમે બાલ્યાવસ્થામાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય અને ધર્માધર્મ કાંઈ પણ ઠીક-ઠીક જાણતા ન હતા, જ્યારે તમે અને અમે વિદ્વાનો પાસે શીખ્યા, ત્યારે જ કર્તવ્યાકર્તવ્ય અને ધર્માધર્મને સમજવા લાગ્યા. એટલા માટે સ્વાભાવિક જ્ઞાનને સર્વોપરી માનવું ઠીક નથી.

૯. આપ લોકો પૂર્વ અને પુનર્જન્મને માનતા નથી, તે ઈસાઈ અને મુસલમાનોથી લીધું હશે, તથાપિ એનો ઉત્તર પણ પુનર્જન્મની વ્યાખ્યામાં સમજી લેવો. પરન્તુ એટલું સમજો કે જીવ શાશ્વત અર્થાત્ નિત્ય છે અને તેનાં કર્મ પણ પ્રવાહરૂપ નિત્ય છે, કર્મ અને કર્મવાનનો નિત્ય સમ્બન્ધ હોય છે. શું એ જીવ ક્યાંક નકામો બેસી રહ્યો હતો ? કે બેસી રહેશે ? અને તમારા કહેવાથી પરમેશ્વર પણ નકામો બને છે ? પૂર્વાપર જન્મ ન માનવાથી કૃતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ, નૈર્વૃણ્ય અને વૈષમ્ય દોષ પણ ઈશ્વરમાં આવે છે, કેમકે જન્મ ન હોત તો પાપ-પુણ્યનાં ફળ - ભોગની હાનિ થઈ જાય. કારણ કે બીજને સુખ, દુઃખ, હાનિ, લાભ પહોંચાડવું હોય છે, તેવું તેનું ફળ શરીર ધારણ કર્યા વિના થતું નથી.

બીજું, પૂર્વજન્મનાં પાપ-પુણ્ય વિના સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ આ જન્મમાં કેમ કરીને થાય ? જો પૂર્વજન્મમાં પાપ-પુણ્ય અનુસાર ન થાય તો પરમેશ્વર અન્યાયકારી થઈ જાય, અને કર્મનું ફળ ભોગવ્યા વિના નાશ સમાન બની જાય. એટલા માટે આપ લોકોની એ વાત પણ સારી નથી.

૧૦. વળી, એક એ છે કે ઈશ્વર સિવાયના દિવ્ય ગુણવાળા પદાર્થો અને વિદ્વાનોને પણ દેવ ન માનવા એ ઠીક નથી. કેમકે પરમેશ્વર, (સર્વ દેવોનો સ્વામી હોવાથી) મહાદેવ (કહેવાય છે, તે) જો અન્ય દેવ ન હોત તો કેમ કરી કહેવાત ?

૧૧. એક અગ્નિહોત્રાદિ પરોપકારક કર્મો છે, તેને કર્તવ્ય ન સમજવાં એ સારું નથી.

૧૨. ઋષિ, મહર્ષિઓના કરેલા ઉપકારોને ન માનીને ઈસા આદિની પાછળ ઝૂકી પડવું સારું નથી.

૧૩. અને વિના કારણ વિદ્યા વેદોના અન્ય કાર્યવિદ્યાઓની પ્રવૃત્તિ માનવી સર્વથા અસમ્ભવ છે.

૧૪. તથા વિદ્યાનું ચિહ્ન જે યજ્ઞોપવીત અને શિખા છે, તેને છોડી મુસલમાન અને ઈસાઈઓના જેવા

બની બેસવું એ પણ વ્યર્થ છે. જ્યારે પાટલૂન વગેરે વસ્ત્ર પહેરો છો તો યજ્ઞોપવીત આદિનો શું મોટો ભાર થઈ પડે છે ?

૧૫. વળી, બ્રહ્માથી લઈને તેમના પછી અર્ધાવર્તમાં ધણા વિદ્વાન્નું થઈ ગયા છે. તેમની પ્રશંસા ન કરીને યુરોપિયનોની જ સ્તુતિમાં કિતરી પડવું તે પશ્ચાત્ અને ખુશામદ વિના બીજું શું કહેવાય ?

૧૬. અને બીજાંકુર સમાન જડચેતનના યોગથી જીવોત્પત્તિ માનવી, ઉત્પત્તિની પૂર્વે જીવતત્ત્વને ન માનવું અને ઉપગ્રનો નાશ ન માનવો - એ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ છે. જો ઉત્પત્તિની પૂર્વે ચેતન અને જડ વસ્તુ ન હતી તો જીવ ક્યાંથી આવ્યો ? અને સંયોગ કોનો થયો ? જો એ બંનેને સનાતન માનતા હતા તો ઠીક છે, પરંતુ સૃષ્ટિની પૂર્વે ઈશ્વરના સિવાય બીજા કોઈ તત્ત્વને ન માનવાનો, આપનો પણ વ્યર્થ થઈ જશે. એટલા માટે જો ઉત્પત્તિ કરવા ઈચ્છતા હોવ તો "આર્યસમાજ"ની સાથે મળીને તેના ઉદ્દેશ્યાનુસાર આચરણ કરવાનું સ્વીકાર કરો, નહીં તો કોઈ લાભ લાગવાનું નથી. કેમકે અમને તથા આપને અતિ ઉચિત છે કે જે દેશના પદાર્થોથી આપણું શરીર બન્યું, અત્યારે પણ તેનાથી જ પાલન થાય છે અને આગળ પણ થશે, તેની ઉન્નતિ તન, મન અને પનથી આપણે સર્વ જન મળીને પ્રીતિથી કરીએ. એટલા માટે જેમ આર્યસમાજ અર્ધાવર્ત દેશની ઉન્નતિનું કારણ છે તેવા બીજા સમાજ થઈ શકતો નથી. જો આ સમાજને યથાવત્ સહાયતા આપો તો ઘણી સારી વાત છે. કેમકે સમાજનું સાંભાગ્ય ચઘારવું એ સમુદાયનું કામ છે, એકનું નહીં.

(પ્રશ્ન) આપ સર્વનું ખંડન કરતા જ આવો છો, પરંતુ પોતપોતાના ધર્મમાં સૌ સારા છે. ખંડન કોઈનું ન કરવું જોઈએ. જો કંઈ છે તો આપ એમનાથી વિશેષ શું બતાવો છો ? જો બતાવો છો તો શું આપથી અધિક બા તુલ્ય કોઈ પુરુષ થયો નથી ? અને હાલમાં પાત્ર નથી ? એવું અભિમાન કરવું આપને ઉચિત નથી, કેમકે પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં એક-એકથી અધિક, તુલ્ય અને ન્યૂન ધણા હોય છે, કોઈને ધર્મડ કરવો ઉચિત નથી.

(ઉત્તર) ધર્મ સર્વનો એક હોય છે કે અનેક ? જો કહો કે અનેક હોય છે તો એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોય છે કે અવિરુદ્ધ ? જો કહો કે વિરુદ્ધ હોય છે તો એક સિવાય બીજા ધર્મ હોઈ શકતો નથી અને કહો કે અવિરુદ્ધ છે તો પૃથક્-પૃથક્ હોયો વ્યર્થ છે. એટલા માટે ધર્મ અને અધર્મ એક જ છે. અનેક નહીં. આ જ અમે વિશેષ કહીએ છીએ કે જેમ સર્વ સમ્રાટાઓના ઉપદેશોને કોઈ રાજા એકઠા કરે, તો તે એક હજારથી પણ ઓછા નહીં થાય. પરંતુ એના મુખ્ય ભાગ જુઓ તો પુરાની, કિરાની, જૈની અને કુરાની એ ચાર જ છે. કેમકે એ ચારેયમાં સર્વ સમ્રાટાઓ આવી જાય છે.

કોઈ રાજા એમની સભા કરીને જિજ્ઞાસુ થઈ, પ્રથમ વામમાર્ગીઓને પૂછે કે, "હે મહારાજ ! મેં આજ સુધી કોઈ ગુરુ અને કોઈ ધર્મનું પ્રહાર નથી કર્યું. આપ કહો કે સર્વ ધર્મોમાંથી ઉત્તમ ધર્મ કોનો છે ? જેને હું પ્રહાર કરું ?

વામમાર્ગી - અમારો છે.

(જિજ્ઞાસુ) - આ નવસો નવ્વાણું કેવા છે ?

વામમાર્ગી - સર્વ જૂઠા અને નરકનાભી છે, કેમકે "કૌલાત્પત્તગ્નિ" આ વચનના પ્રમાણથી અમારા ધર્મથી કોઈ ધર્મ પર નથી.

(જિજ્ઞાસુ) - આપનો શો ધર્મ છે ?

વામમાર્ગી - ભગવતીને માનવી, મધ્ય-માંસાદિ પંચ મકારોનું સેવન કરવું અને રુદ્રધામલ આદિ ચોસઠ તન્ત્રોનું માનવું ઇત્યાદિ. જો તું મુક્તિની ઈચ્છા કરે છે તો અમારો ચેલો થઈ જ.

(જિજ્ઞાસુ) - સારું, પરંતુ બીજા મહાત્માઓનાં પણ દર્શન કરી પૂછપરછ કરી આવીરા, પછી જેમાં મારી શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ થશે તેનો ચેલો થઈ જઈશ.

વામમાર્ગી - અરે ! કેમ જ્ઞાન્તિમાં પડ્યા છો ? એ લોકો તમને બહેકાવીને પોતાની જાગમાં ફસાવી દેશે. માટે કોઈની પાસે નહીં જાઓ, અમારે જ શરણાગત થઈ જાઓ. નહીં તો પછતાશો. જુઓ અમારા મતમાં ભોગ અને મોક્ષ બન્ને છે.

(જિજ્ઞાસુ) - ઠીક, જોઈ તો આવું. આગળ ચાલીને શંભ પાસે જઈને પૂછ્યું તો તેવો જ ઉત્તર તેણે આપ્યો; એટલું વિશેષ કહ્યું કે શિવ, રુદ્રાક્ષ, ભસ્મ ધારણ અને લિંગાર્ચન વિના મુક્તિ કદી પણ થતી નથી. પછી તે તેને છોડીને નવીન વેદાન્તીજીની પાસે ગયો.

(જિજ્ઞાસુ) - કહો મહારાજ ! આપનો ધર્મ કયો છે ?

વેદાન્તી - અમે ધર્માધર્મ કાંઈ પણ માનતા નથી. અમે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છીએ. અમારામાં ધર્માધર્મ ક્યાં છે ? આ જગત્ બધું મિથ્યા છે. અને જે જ્ઞાની શુદ્ધ ચેતન થવા ચાહે તો પોતાને બ્રહ્મ માનીને, જીવભાવને છોડીને, નિત્યમુક્ત થઈ જશે.

(જિજ્ઞાસુ) - જો તમે બ્રહ્મ નિત્ય મુક્ત છો તો બ્રહ્મના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ તમારામાં કેમ નથી ? અને શરીરમાં કેમ બંધાયો છો ?

વેદાન્તી - તને શરીર દેખાય છે એથી તું જાણતો છે. અમને બ્રહ્મ વિના કાંઈ દેખાતું નથી.

(જિજ્ઞાસુ) - તમે જોનાર કોણ અને કોને જુઓ છો ?

વેદાન્તી - જોનાર બ્રહ્મ અને બ્રહ્મને બ્રહ્મ જુએ છે.

(જિજ્ઞાસુ) - શું બે બ્રહ્મ છે ?

વેદાન્તી - નહીં, પોતે પોતાને જુએ છે.

(જિજ્ઞાસુ) - શું કોઈ પોતાની કાંપ પર પોતે ચઢી શકે છે ? તમારી વાતમાં કેવલ ગાંડપણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. પછી તેણે આગળ ચાલીને જંનીઆની પાસે જઈને પૂછ્યું. તેમણે પણ એવું જ કહ્યું, પરંતુ એટલું વિશેષ કહ્યું કે "જિન ધર્મ" વિના સર્વ ધર્મ ખોટા છે. જગતનો કર્તા કોઈ અનાદિ ઈશ્વર નથી. જગત્ અનાદિકાળથી જેવું ને તેવું બનેલું છે અને બન્યું રહેશે. આવ. તું અમારો ચેલો થઈ જા. કેમકે અમે સમ્યક્ત્વી અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે સારા છીએ. ઉત્તમ વાતોને માનીએ છીએ. જેન માર્ગથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યાત્વી છે. વળી, આગળ ચાલીને ઈસાઈને પૂછ્યું. તેણે વામમાર્ગીની પેઠે સઘળા સવાલ-જવાબ કર્યા. એટલું વિશેષ બતાવ્યું કે "સર્વ મનુષ્ય પાપી છે, પોતાનાં સામર્થ્યથી પાપ છૂટતું નથી. ઈસા પર વિશ્વાસ કર્યા વિના પવિત્ર થઈને મુક્તિ પામી શકતા નથી. ઈસાએ સર્વના પ્રાપચિત માટે પોતાનો પ્રાણ આપીને દયા પ્રકાશિત કરી છે, માટે તું અમારો જ ચેલો થઈ જા." જિજ્ઞાસુ તે સાંભળીને મોલવી સાહેબની પાસે ગયો, તેની સાથે પણ એવા જ સવાલ-જવાબ થયા. તેણે એટલું વિશેષ કહ્યું કે, "લાશરીક ખુદા તેના પયગમ્બર અને કુરાન શરીફને માન્યા વિના કોઈ નિજાત પામી શકતું નથી. જે આ મજહબને નથી માનતો તે દોજખી અને કાફિર વાજિબુલ્કલ છે." જિજ્ઞાસુ સાંભળીને વૈષ્ણવની પાસે ગયો. ત્યાં પણ એવો જ સંવાદ થયો. તેમણે એટલું વિશેષ કહ્યું કે "અમારાં તિલક અને છાપ જોઈને યમરાજ ડરે છે." જિજ્ઞાસુ મનમાં સમજ્યો કે જ્યારે મચ્છર, માંખી, પોલીસના સિપાઈ, ચોર, ડાકુ અને શત્રુ નથી ડરતા તો યમરાજના ગણ કેમ ડરશે ? ફરી પાછો આગળ ચાલ્યો, તો સઘળા મતવાળાઓએ પોતપોતાને સાચા કહ્યા. કોઈએ અમારા કબીર સાચા, કોઈએ નાનક, કોઈએ દાદુ, કોઈએ વલ્લભ, કોઈએ સહજાનન્દ અને કોઈએ માધવ આદિને મોટા અને તેને અવતાર બતાવતા સાંભળ્યાં. એમ હજારોને પૂછી તેમનો પરસ્પર એકબીજાનો વિરોધ જોઈ વિશેષ

નિશ્ચય કર્યો કે આમાં કોઈ ગુરુ કરવા યોગ્ય નથી. કેમકે એક એક જૂઠામાં નવસો નવાણું તો સાક્ષી થઈ ગયા !! જેમ જૂઠા દુકાનદાર કે વેશ્યા અને દુરાચરણી આદિ પોતપોતાની વસ્તુની બજારી અને બીજાની બૂરાઈ કરે છે તેવા જ આ છે. એમ જાણી :-

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાયિગચ્છેત્ । મમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥૧॥

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

ચેનાક્ષર પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાન્તચ્ચતો વ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥૨॥

- માણ્ડૂક્ય ૦ (૧ । સ્તં ૨ । મં ૧૨ । ૧૩) ॥

તે સત્યના વિજ્ઞાનાર્થ પેલો સમિત્પાણિ અર્થાત્ હાથ જોડી, અરિક્તહસ્ત થઈને વેદવિત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ પરમાત્માને જાણનારા ગુરુની પાસે જાય. અને આ પાખંડીઓની જાળમાં ન પડે ॥૧॥ જ્યારે એવા જિજ્ઞાસુ, વિદ્વાનની પાસે જાય ત્યારે તે શાન્તચિત્તે, જિતેન્દ્રિય, સમીપ પ્રાપ્ત થયેલા જિજ્ઞાસુને યથાર્થ બ્રહ્મવિદ્યા, અર્થાત્ પરમાત્માના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવનો ઉપદેશ કરે, અને જે જે સાધનોથી તે ઓતા ધર્મચર્યાકામમોક્ષ અને પરમાત્માને જાણી શકે એવી શિક્ષા આપ્યા કરે. ॥૨॥

જ્યારે તે એવા પુરુષની પાસે જઈ બોલે કે હે મહારાજ ! હવે આ સમ્રાટાધીના બખેડથી મારું ચિત્ત બાન્ત થઈ ગયું છે. કેમકે જો હું એમાંથી કોઈ એકનો ચેલો થઈશ, તો નવસો નવ્યાણુથી વિરોધી થવું પડશે, જેના નવસો નવ્યાણુ શત્રુ અને એક મિત્ર હોય, તેને કદી સુખ મળી શકતું નથી. એટલા માટે આપ મને ઉપદેશ કરો જેને હું પ્રસન્ન કરું.

આમવિદ્વાન - એ સર્વ મત અવિદ્યાજન્ય, વિદ્યાવિરોધી છે. મૂર્ખ, પામર અને જંગલી મનુષ્યને બહેકાવીને પોતાની જાળમાં ફસાવીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. તે બિચારા પોતાના મનુષ્યજન્યના ફળથી રહિત થઈને પોતાના મનુષ્યજ-મને વ્યર્થ ગુમાવે છે. જો, જે વાતમાં એ સહસ્ર એક મત હોય, તે વેદમત ગ્રાહ્ય છે. અને જેમાં પરસ્પર વિરોધ હોય, તે કલ્પિત, જૂઠું, અધર્મ અને અગ્રાહ્ય છે.

(જિજ્ઞાસુ) - એની પરીક્ષા કેમ થાય ?

આમ- તું જઈને આવી આવી વાતો પૂછ. સર્વની એક સમ્મતિ થઈ જશે. ત્યારે તે પેલા હજારોની મંડળીની વચમાં ઊભો રહીને બોલ્યો કે, સર્વ ઓકો સાંભળો ! સત્ય ભાષણમાં ધર્મ છે કે મિથ્યામાં ? સર્વે એક સ્વર થઈ બોલ્યા કે સત્ય ભાષણમાં ધર્મ અને અસત્ય ભાષણમાં અધર્મ છે. તેમ વિદ્યા ભણવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પૂર્ણ ધુવાવસ્થામાં વિવાહ કરવો અને સત્સંગ, પુરુષાર્થ અને સત્ય વ્યવહાર આદિ કરવામાં ધર્મ છે કે અવિદ્યાનું ગ્રહણ, બ્રહ્મચર્ય ન પાળવું, વ્યભિચાર કરવો, કુસંગ, અસત્ય વ્યવહાર, છલ, કપટ, હિંસા અને પરહાનિ આદિ કર્મો કરવાં તેમાં ધર્મ છે ? સર્વએ એક મત થઈને કહ્યું કે વિદ્યાદિ ગ્રહણ કરવામાં ધર્મ; અને અવિદ્યાદિનું ગ્રહણ કરવામાં અધર્મ છે.

ત્યારે જિજ્ઞાસુએ સર્વને કહ્યું કે તમે એ જ પ્રકારે સર્વ જન એક મત થઈને સત્ય ધર્મની ઉન્નતિ અને મિથ્યા માર્ગની હાનિ કેમ નથી કરતા ?

તેઓ સર્વે બોલ્યા, જો અમે એમ કરીએ તો અમને કોણ પૂછે ? અમારા ચેલા અમારી આજ્ઞામાં રહે નહીં. જીવિકા નષ્ટ થઈ જાય. પછી જે અમે આનન્દ કરી રહ્યા છીએ, તે સર્વ હાથથી ચાલ્યા જાય. એટલા માટે અમે જાણીએ છીએ છતાં પણ પોતપોતાના મતનો ઉપદેશ અને આગ્રહ કરતા જ રહીએ છીએ. કેમકે “સેટી ખાઈયે શક્કર સે ઔર દુનિયા ઠગિયે મક્કર સે” એવી વાત છે. જુઓ ! સંસારમાં સીધા સાચા

મનુષ્યને કોઈ આપતું નથી અને પૂછતું નથી. જે કોઈ ઢોંગબાજી અને ધૂર્તતા કરે છે, તે જ પદાર્થ પામે છે.

(જિજ્ઞાસુ) - જો તમે એવું પાનંડ ચલાવીને અન્ય મનુષ્યોને ઠગો છો, તો તમને રાજા દરૂડ કેમ નથી દેતા ?

(મતવાળા) - અમે રાજાને પણ પોતાના ચેલા બનાવી દીધા છે. અમે પાકો પ્રબન્ધ કર્યો છે; છૂટશે નહીં.

(જિજ્ઞાસુ) - જ્યારે તમે છળથી અન્ય મતસ્થ મનુષ્યોને ઠગી તેમની હાનિ કરો છો તો પરમેશ્વરની સામે શો ઉત્તર દેશો ? અને ધોર નરકમાં પડશો. આમ થોડા જીવન માટે આવડો મોટો અપરાધ કરવો કેમ છોડતા નથી ?

(મતવાળા) - જ્યારે તેમ થશે ત્યારે જોઈ લેવાશે. નરક પ્રાપ્તિ અને પરમેશ્વરનો દંડ જ્યારે થશે ત્યારે થશે, અત્યારે તો આનન્દ કરીએ છીએ. અમને પ્રસન્નતાથી ધનાદિ પદાર્થ આપે છે, કોઈ બળાત્કારે નથી લેતા. પછી રાજા દંડ કેમ કરે ?

(જિજ્ઞાસુ) - જેમ કોઈ નાના બાળકને ફોસલાવીને ધનાદિ પદાર્થ પડાવી લે છે, તો તેને દંડ મળે છે, તેમ તમને કેમ મળતો નથી. કેમકે :-

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥ मनु० (अ० २१ । श्लो० ५३) ॥

જે જ્ઞાનરહિત હોય છે તે બાળક અને જે જ્ઞાનનો આપનાર છે તે પિતા અને વૃદ્ધ કહેવાય છે. જે બુદ્ધિમાન વિદ્વાન છે, તે તો તમારી વાતોમાં નથી ફસાતા, કિન્તુ અજ્ઞાની લોકો કે જે બાળક સમાન છે તેને ઠગવામાં તમને રાજદંડ અવશ્ય થવો જોઈએ.

(મતવાળા) - જ્યારે રાજા અને પ્રજા સર્વ અમારા મતમાં છે, તો અમને દંડ કોણ દેનાર છે ? જ્યારે એવી વ્યવસ્થા થશે, ત્યારે એ વાતોને છોડીને બીજી વ્યવસ્થા કરી લઈશું.

(જિજ્ઞાસુ) - તમે જે બેઠા બેઠા વ્યર્થ માલ મારો છો, તેના કરતા વિદ્યાભ્યાસ કરીને ગૃહસ્થોનાં બાળક-બાળકીઓને ભણાવો તો તમારું અને ગૃહસ્થોનું પરસ્પર કલ્યાણ થઈ જાય.

(મતવાળા) - જ્યારે અમે બાલ્યાવસ્થાથી લઈને મરણ સુધીનાં સુખોને છોડીને અને બાલ્યાવસ્થાથી યુવાવસ્થા પર્યન્ત વિદ્યા ભણાવવામાં રહીએ, પછી ભણાવવામાં અને ઉપદેશ કરવામાં જન્મભર પરિશ્રમ કરીએ ત્યારે તેમાં અમને શો લાભ ? અમને એમ જ લાખો રૂપિયા મળ્યા કરે છે. બેઠા બેઠા ચેન કરીએ છીએ. તે શા માટે છોડીએ ?

(જિજ્ઞાસુ) - એનું પરિણામ તો બૂરું છે. જુઓ ! તમને મોટા રોગો થાય છે. શીઘ્ર મરી જાઓ છો. બુદ્ધિમાનોમાં નિન્દિત થાઓ છો. તેમ છતાં પણ કેમ નહીં સમજતા ?

(મતવાળા) - અરે ભાઈ

टका धर्मदृक्का कर्म टका हि परमं पदम् । यस्य गृहे टका नास्ति ह्य ! टका टक्कटकायते ॥१॥

આના અંશકલાઃ પ્રોક્તાઃ સ્વપ્નોડસૌ ભગવાન્સ્રવમ્ । અતસ્તં સર્વં ઇચ્છન્તિ સ્વપ્નં હિ ગુણવત્તમમ્ ॥૨॥

તું બાળક છે, સંસારની વાતો જાણતો નથી. જો ! ટકા વિના ધર્મ, ટકા વિના કર્મ અને ટકા વિના પરમ પદ મળતું નથી. જેના ઘરમાં ટકા નથી તે હાય ! ટકા-ટકા કરતો-કરતો ઉત્તમ પદાર્થોને ટક-ટક જોતો રહે છે, કે હાય ! મારી પાસે ટકા હોત તો આ ઉત્તમ પદાર્થને હું ત્યોગવત્. । ૧॥ કેમકે સર્વ કોઈ સોળ કળાયુક્ત અદૃશ્ય ભગવાનનું કથન-શ્રવણ કરે છે, તે તો નથી દેખાતું. પરન્તુ સોળ આના અને પૈસા કોડીરૂપ

અંશ કળાયુક્ત જે રૂપિયો છે, તે જ સાચાત્ ભગવાન છે. એટલા માટે સર્વ કોઈ રૂપિયાની ખોજમાં લાગ્યા રહે છે, કેમકે સર્વ કામ રૂપિયાથી સિદ્ધ થાય છે. ॥૨॥

(જિજ્ઞાસુ) - ઠીક છે. તમારી અંતરની લીલા બહાર આવી ગઈ. તમે જેટલું આ પાનંડ ઊભું કર્યું છે, તે સર્વ પોતાના સુખ માટે કર્યું છે. પરંતુ અંમાં જગતનો નાશ થાય છે, કેમકે જેવો સત્યોપદેશથી સંસારને લાભ પહોંચે છે, તેવી જ રીતે અસત્યોપદેશથી હાનિ થાય છે. જ્યારે તમને ધનનું જ પ્રયોજન હતું, તો નોકરી અને વ્યાપારાદિ કર્મ કરીને ધનને એકઠું કેમ કરી લેતા નથી ?

(મતવાળા) - તેમાં પરિશ્રમ અધિક અને હાનિ પણ થઈ શકે છે, પરંતુ આ અમારી લીલામાં હાનિ કદી થતી નથી. કિન્તુ સર્વદા લાભ જ થાય છે. જુઓ ! તુલસીદેવ નાખી ચરણામૃત આપી, કાઠી બાંધી દઈએ છીએ. ચેલો મૂડવાથી તે જન્મભરનો પશુવત્ થઈ જાય છે, પછી ચાહે જેમ ચલાવીએ તેમ તે ચાલી શકે છે.

(જિજ્ઞાસુ) - એ લોકો તમને ધણું બધું ધન શા માટે આપે છે ?

(મતવાળા) - ધર્મ, સ્વર્ગ અને મુક્તિને અર્થે.

(જિજ્ઞાસુ) - જ્યારે તમે જ મુક્ત નથી અને મુક્તિનું સ્વરૂપ કે સાધન જાણતા નથી, તો તમારી સેવા કરનારાઓને શું મળશે ?

(મતવાળા) - આ લોકમાં મળે છે ? નહીં. કિન્તુ મરણ પછી પરલોકમાં મળે છે. જેટલું એ લોકો અમને આપે છે અને સેવા કરે છે, તે સર્વ એ લોકોને પરલોકમાં મળી જાય છે.

(જિજ્ઞાસુ) - એમને તો આપેલું મળી જાય છે કે નહીં, એ વાત બાજુ પર છે, પણ તમને લેવાવાળાને શું મળશે ? નરક કે અન્ય કોઈ ?

(મતવાળા) - અમે ભજન કર્યા કરીએ છીએ, તેનું સુખ અમને મળશે.

(જિજ્ઞાસુ) - તમારું ભજન તો ટકા માટે જ છે. તે સઘળા ટકા અહીં પડ્યા રહેશે અને જે માંસ પિંડને અહીં પાળો છો, તે પણ ભસ્મ થઈને અહીં જ રહી જશે. જો તમે પરમેશ્વરનું ભજન કર્યું હોત, તો તમારો આત્મા પણ પવિત્ર થાત.

(મતવાળા) - શું અમે અશુદ્ધ છીએ ? (જિજ્ઞાસુ) - અંતરના બહુ મેલા છો.

(મતવાળા) - તમે કેમ જાણ્યું ? (જિજ્ઞાસુ) - તમારા, ચાલ, ચલણ અને વ્યવહારથી.

(મતવાળા) - મહાત્માઓના વ્યવહાર હાથીનાં દાંત સમાન હોય છે. જેમ હાથીના દાંત ખાવાના જુદા અને દેખાડવાના જુદા હોય છે તેમજ અંતરથી અમે પવિત્ર છીએ અને બહારથી લીલા માત્ર કરીએ છીએ.

(જિજ્ઞાસુ) - જો તમે અંતરથી શુદ્ધ હોત, તો તમારાં બહારનાં કામ પણ શુદ્ધ હોત. તે નથી એટલા માટે અંતરથી પણ મેલા છો.

(મતવાળા) - અમે ચાહે તેવા છોઈએ, પરંતુ અમારા ચેલા તો સારા છે.

(જિજ્ઞાસુ) - જેવા તમે ગુરુ છો તેવા તમારા ચેલા પણ હશે.

(મતવાળા) - એક મત કદી થઈ શકતા નથી. કેમકે મનુષ્યોના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન છે.

(જિજ્ઞાસુ) - જો બાલ્યાવસ્થામાં એકસરખી શિક્ષા હોય, સત્ય બાષણાદિ ધર્મનું ગ્રહણ અને મિથ્યા

ભાષણાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરે, તો એકમત અવશ્ય થઈ જાય. અને બે મત અર્થાત્ ધર્મત્મા અને અધર્મત્મા સદા રહે છે ; તે તો રહે. પરંતુ ધર્મત્મા અધિક હોવાથી અને અધર્મી ઓછા હોવાથી સંસારમાં સુખ વધે છે. અને જ્યારે અધર્મી અધિક થાય છે, ત્યારે દુઃખ વધે છે. જ્યારે સર્વ વિદ્વાન એકસરખો ઉપદેશ કરે, તો એકમત થવામાં કાંઈ પણ વિલંબ ન થાય.

(મતવાળા) - આજકાલ કલિયુગ છે, સત્યયુગની વાતો જવા દો.

(જિજ્ઞાસુ) - કલિયુગ નામ કાળનું છે, અને કાળ નિષ્ક્રિય હોવાથી કાંઈ ધર્મધર્મ કરવામાં સાધક-બાધક નથી. કિન્તુ તમે પોતે જ કલિયુગની મૂર્તિઓ બની રહ્યા છો. જે મનુષ્ય જ સત્યયુગ કલિયુગ ન બને, તો સંસારમાં કોઈ પણ ધર્મત્મા થતો નથી. એ સર્વ ગુણદોષ છે, સ્વાભાવિક નથી.

એટલું કહીને તે આમ પાસે ગયો. તેમને કહ્યું કે મહારાજ ! તમે મારો ઉદ્ધાર કર્યો, નહીં તો હું પણ કોઈની જાળમાં ફસીને નષ્ટ-બષ્ટ થઈ જત. હવે હું પણ એ પાખંડીઓનું ખંડન અને વેદોક્ત સત્ય મતનું ખંડન કર્યા કરીશ.

આમ - એ જ સર્વ મનુષ્યોનું તેમાં પણ વિશંપે કરીને વિદ્વાન્ અને સંન્યાસીઓનું કામ છે કે સર્વ મનુષ્યોને સત્યનું ખંડન અને અસત્યનું ખંડન ભણાવી-સંભળાવીને સત્યોપદેશી ઉપકાર પહોંચાડવો જોઈએ.

(પ્રશ્ન) જે બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસી છે. તેઓ તો ઠીક છે ?

(ઉત્તર) એ આશ્રમ તો ઠીક છે, પરંતુ આજકાલ એમાં પણ ધણી જ ગડબડ છે. કેટલાક લોકો નામ “બ્રહ્મચારી” રાખે છે, અને ફોગટમાં જટા વધારી સિદ્ધાઈ કરે છે. અને જપ, પુરસ્કરણાદિમાં ફસ્યા રહે છે. પણ વિદ્યા ભણવાનું નામ લેતા નથી, કે જે હેતુથી “બ્રહ્મચારી” નામ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બ્રહ્મ અર્થાત્ વેદ ભણવામાં પરિશ્રમ કાંઈ પણ કરતા નથી. તે બ્રહ્મચારી બકરીના ગળાના સ્તનની સમાન નિરર્થક છે. અને જે એવા સંન્યાસી વિદ્યાભીન દંડ-કમંડળ લઈને ભિલા માત્ર કરતા કરે છે અને જે કાંઈ પણ વેદમાર્ગની ઉગ્રતિ કરતા નથી, નાની અવસ્થામાં સંન્યાસ લઈને ભમ્યા કરે છે અને વિદ્યાભ્યાસને છોડી દે છે. આવા બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસી આમ તેમ જલ, સ્થળ, પાપાપ્ત આદિ મૂર્તિઓનાં દર્શન, પૂજન કરતા કરે છે. કેટલાક વિદ્યા જાણી કરીને પણ મૌન પઈ રહે છે. એકાન્ત દેશમાં યથેષ્ટ ખાઈ-પીને પડ્યા રહે છે અને ઈર્ષ્યા-દ્વેષમાં ફસાઈને નિન્દા, કુચેષ્ટા કરીને નિર્વાહ કરે છે. કાષાય વસ્ત્ર અને દંડ-ગ્રહણ માત્રથી પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે અને તેને જ સર્વોત્કૃષ્ટ જાણીને ઉત્તમ કામ કરતા નથી. આવા સંન્યાસી પણ જગતમાં વ્યર્થ વાસ કરે છે. પરંતુ જે સર્વ જગતનું હિત સાધે છે, તેઓ સારા છે.

(પ્રશ્ન) ગિરી, પુરી, ભારતી આદિ ગુસાઈ લોકો તો સારા છે ? કેમકે મંડળ બાંધીને આમ તેમ ધૂમે છે. સેંકડો સાધુઓને આનન્દ કરાવે છે અને સર્વત્ર અદૈત મતનો ઉપદેશ કરે છે, અને કાંઈ કાંઈ ભણે-ભણાવે પણ છે, એટલા માટે તે સારા હશે.

(ઉત્તર) એ સર્વ દસ નામ પાછળથી કલ્પિત કર્યાં છે, સનાતન નથી. તેની મંડળીઓ કેવળ ભોજનાર્થે છે. ધણાખરા સાધુ ભોજનને માટે જ મંડળીઓમાં રહે છે. તે દંભી પણ છે. કેમકે એકને મહન્ત ગનાવે છે. જે એક મહન્ત તેમનામાં પ્રધાન હોય છે, તે સાંચકાળે ગાદી પર બેસી જાય છે. સર્વ બ્રાહ્મણ અને સાધુ ઊભા થઈને હાથમાં પુષ્પ લઈ :-

નારાયણે પદમ્ભવં વસિષ્ઠે શક્તિં ચ તત્પુત્રપરાશરં ચ ॥

વ્યાસં શુકં ગૌડપદં મહાન્તમ્ ॥

ઈત્યાદિ શ્લોક ભણી, હર-હર બોલી, તેના ઉપર પુષ્પ વર્ષાવીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે. જો કોઈ એમ ન કરે, તો તેને ત્યાં રહેવું પણ કઠણ બને છે. આ દંભ સંસારને દેખાડવા માટે કરે છે. જેથી જગતમાં પ્રતિષ્ઠા થઈને માલ મળે. કેટલાએક વળી મઠધારી ગૃહસ્થ બનીને પણ સંન્યાસનું અભિમાન માત્ર કરે છે, કર્મ કાંઈ નહીં. સંન્યાસનું એ જ કર્મ છે કે જે પાંચમા સમુદ્ભાસમાં લખી આવ્યા છીએ; તે ન કરીને વ્યર્થ સમય વેડફે છે. જે કોઈ સારો ઉપદેશ કરે, તેના પણ વિરોધી થાય છે. બહુધા એ લોક ભસ્મ, રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે છે અને કોઈ કોઈ શૈવ સમ્પ્રદાયનું અભિમાન રાખે છે. અને જ્યારે કોઈવાર શાસ્ત્રાર્થ કરે છે તો પોતાનો મત અર્થાત્ શંકરાચાર્યોક્તનું સ્થાપન અને ચકાંકિત આદિના ખંડનમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પણ વેદમાર્ગની ઉત્તતિમાં અને જ્યાં સુધી પાખંડ માર્ગ છે, ત્યાં સુધી ખંડનમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા. એ સંન્યાસી લોકો એમ સમજે છે કે અમને ખંડન-ખંડનથી શું પ્રયોજન ? અમે તો મહાત્મા છીએ. આવા લોકો પણ સંસારમાં ભારરૂપ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે તો તે વેદમાર્ગવિરોધી વામમાર્ગાદિ સમ્પ્રદાયો, ઈસાઈ, મુસલમાન અને જૈની આદિ વધી ગયા, અત્યારે પણ વધી રહ્યા છે અને પોતાનો નાશ થતો જાય છે તો પણ એમની ઝાંખ નથી ઊઘડતી ! ઊઘડે ક્યાંથી ? જો કાંઈ તેમના મનમાં પરોપકાર બુદ્ધિ અને કર્તવ્ય-કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ હોય તો ને ! કિન્તુ એ લોકો પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને ખાવા-પીવા સિવાય અન્ય કાંઈ પણ અધિક સમજતા નથી અને સંસારની નિન્દાથી બહુ ડરે છે. પછી (લોકેષણા) ઓકમાં પ્રતિષ્ઠા. (વિતૈષણા) પન વધારવામાં તત્પર થઈને વિષયભોગ, (પુત્રેષણા)-પુત્રવત્ શિષ્યાં પર મોહિત થવું, એ ત્રણ એષણાઓનો ત્યાગ કરવો તેમને ઉચિત છે. જ્યારે એ એષણા જ નથી છૂટી તો પછી સંન્યાસ કેમ કરી થઈ શકે છે ? અર્થાત્ પક્ષપાત રહિત વેદમાર્ગોપદેશથી જગતનું કલ્યાણ કરવામાં રાત-દિવસ પ્રવૃત્ત રહેવું સંન્યાસીઓનું મુખ્ય કામ છે. જ્યારે પોતપોતાના અધિકાર કર્મોને કરતા નથી તો પછી સંન્યાસાદિ નામ ધરાવવું વ્યર્થ છે. નહીં તો જેમ ગૃહસ્થ વ્યવહાર અને સ્વાર્થમાં પરિશ્રમ કરે છે તેનાથી અધિક પરિશ્રમ પરોપકાર કરવામાં સંન્યાસી પણ તત્પર રહે, ત્યારે જ સર્વ આશ્રમ ઉત્તતિ પર રહે.

જુઓ ! તમારી સામે પાખંડ મત વધતો જાય છે, ઈસાઈ, મુસલમાન સુદ્ધાં થતા જાય છે, શું જરા પણ તમારાથી પોતાના પરની રક્ષા કરવી અને બીજાને મેળવવા એ નથી બની શકતું ? બને તો ત્યારે કે જ્યારે તમે કરવા ચાહો ! જ્યાં સુધી વર્તમાન અને ભવિષ્યતમાં સંન્યાસી ઉત્તતિશીલ નથી થતા, ત્યાં સુધી આર્યાવર્ત અને અન્ય દેશસ્થ મનુષ્યોની વૃદ્ધિ થતી નથી. જ્યારે વૃદ્ધિનું કારણ વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોનું ભણવું-ભણાવવું, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોનું યથાવત્ અનુદાન અને સત્યોપદેશ થાય છે, ત્યારે જ દેશોન્નતિ થાય છે.

સાવધ રહો, ઘણી બધી પાખંડની વાતો તમને ખરેખર નજરે પડે છે. જેમ કોઈ દુકાનદાર સાધુ પુત્રાદિ આપવાની સિદ્ધિઓ દેખાડે છે, ત્યારે તેની પાસે ધાત્રી સ્ત્રીઓ જાય છે અને હાથ જોડીને પુત્ર માંગે છે અને બાવાજી સર્વને પુત્ર થવાનો આશીર્વાદ આપે છે. તેમાંથી જેને જેને પુત્ર થાય છે તે તે સમજે છે કે બાવાજીનાં વચનથી આમ થયું. જ્યારે તેમને કોઈ પૂછે કે ફૂકરી, ફૂતરી, ગપેટી અને મરઘી આદિનાં બચ્ચાં-કચ્ચાં ક્યા બાવાજીનાં વચનથી થાય છે, ત્યારે કાંઈ પણ ઉત્તર નહીં આપી શકે ? જો કોઈ કહે કે હું બાળકને જીવતો રાખી શકું છું, તો પોતે જ કેમ મરી જાય છે ?

કેટલાક પૂર્વો એવી માયા રમે છે કે મોટો મોટા બુદ્ધિમાન પણ ઠગાઈ જાય છે. જેમકે ધનસારીના ઠગ. એ લોક પાંચ સાત મળીને દૂર દૂર દેશમાં જાય છે. જે શરીરે ડેળ દેખાવમાં સારો હોય છે, તેને સિદ્ધ બનાવી લે છે. જે નગર કે ગામમાં ધનાઢ્ય હોય છે, તેની પાસેના જંગલમાં તે સિદ્ધને બેસાડે છે અને તેના

સાધક નગરમાં જઈને અજાણ્યા બનીને જેને તેને પૂછે છે કે તમે એવા મહાત્માને અહીં ક્યાંય દીઠા કે નહીં ? તે આવું સાંભળીને પૂછે છે કે તે મહાત્મા કોણ અને કેવા છે ?

સાધક કહે છે - મોટા સિદ્ધ પુરુષ છે. મનની વાતો કહી આપે છે. જે મુખથી કહે છે તે થઈ જાય છે. મોટા યોગીરાજ છે. તેમનાં દર્શન માટે અમે પોતાનું ઘરબાર છોડીને જોતાં ફરીએ છીએ. મેં કોઈથી સાંભળ્યું હતું કે તે મહાત્મા આ તરફ આવ્યા છે.

ગૃહસ્થ કહે છે કે જ્યારે તે મહાત્મા તમને મળે, ત્યારે અમને પણ કહેજો. દર્શન કરીશું અને મનની વાતો પૂછીશું. આ પ્રકારે આખો દિવસ નગરમાં કરે છે અને પ્રત્યેકને પેલા સિદ્ધની વાત કહીને પછી રાત્રે સિદ્ધ સાધક એકઠા થઈને ખાય-પીએ છે અને સૂઈ રહે છે. ફરી વળી પ્રાતઃકાલે નગર કે ગામમાં જઈને એ જ પ્રકારે બે-ત્રણ દિવસ કહીને પછી ચારેય સાધક કોઈ એક એક ધનાઢ્યને કહે છે કે તે મહાત્મા મળી ગયા. તમારે દર્શન કરવાં હોય તો ચાલો. તે જ્યારે તૈયાર થાય છે ત્યારે સાધક તેને પૂછે છે કે તમે શી વાત પૂછવા ચાહો છો ? અમને કહો પછી કોઈ પુત્રની તો કોઈ ધનની, કોઈ રોગ નિવારણની તો કોઈ શત્રુને જીતવાની ઈચ્છા બતાવે છે. તેમને તે સાધક લઈ જાય છે. પછી સિદ્ધ સાધકોએ જેવા સંકેત કરી રાખ્યા હોય છે, અર્થાત્ જેને ધનની ઈચ્છા હોય તેને જમણી બાજુ, જેને પુત્રની ઈચ્છા હોય તેને સમુખ, જેને રોગ નિવારણની ઈચ્છા હોય તેને ડાબી બાજુ, અને જેને શત્રુ જીતવાની ઈચ્છા હોય તેને પાછળથી લઈ જઈને સામે વાળાની વચમાં બેસાડે છે.

જ્યારે નમસ્કાર કરે છે, તે જ સમયે તે સિદ્ધ પોતાની સિદ્ધાઈની ઝપટથી ઉચ્ચસ્વરે બોલે છે. “શું અહીં અમારી પાસે પુત્ર રાખ્યા છે કે તુ પુત્રની ઈચ્છા કરી આવ્યો છે ?” એ જ પ્રકારે ધનની ઈચ્છા કરનારને “શું અહીં થેલીઓ ભરી રાખી છે કે ધનની ઈચ્છા કરીને આવ્યો છે ? ફકીરોની પાસે ધન ક્યાંથી ?” રોગવાળાને “ શું અમે વૈદ્ય છીએ, જે તું રોગ છોડાવવાની ઈચ્છાથી આવ્યો છે ? અમે વૈદ્ય નથી, જે તારો રોગ છોડાવીએ. કોઈ વૈદ્યની પાસે જ” પરંતુ જ્યારે તેના પિતા રોગી હોય તો તેનો સાધક અંગુઠો, જો માતા રોગી હોય તો તર્જની, જો ભાઈ રોગી હોય તો મધ્યમા, જો સ્ત્રી રોગી હોય તો અનામિકા, જો કન્યા રોગી હોય તો કનિષ્ઠિકા આંગળી દેખાડે છે. તે જોઈ પેલો સિદ્ધ કહે છે કે તારો બાપ રોગી છે, કે તારી માતા, કે તારો ભાઈ, કે તારી સ્ત્રી, કે તારી કન્યા રોગી છે. ત્યારે તો તે ચારેય ધણા મોહિત થઈ જાય છે. સાધક લોક તેમને કહે છે, જુઓ ! જેવું અમે કહ્યું હતું તેમ જ છે કે નહીં ?

ગૃહસ્થ કહે છે કે - હા તમે જેમ કહ્યું હતું તેમ જ છે. તમે અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો અને અમારો પણ મોટો ભાગ્યોદય હતો કે એવા મહાત્મા મળ્યા, જેમનાં દર્શન કરીને અમે કૃતાર્થ થયા.

સાધક કહે છે - સાંભળો ભાઈ ! એ મહાત્મા મનોગામી છે, અહીં વધુ દિવસો રહેવાના નથી. જો કોઈ એમનો આશીર્વાદ લેવો હોય તો પોતપોતાના સામર્થ્યને અનુકૂળ એમની તન, મન, ધનથી સેવા કરો; કેમકે “સેવાથી મેવા મળે છે.” જો કોઈ પર પ્રસન્ન થઈ ગયા, તો જાણો શુંય વર આપી દે, સન્તોની ગતિ અપાર છે. ગૃહસ્થ આવી લલ્લા-પગાની વાતો સાંભળીને ઘણા હર્ષથી તેમની પ્રશંસા કરતાં-કરતાં ઘર તરફ જાય છે. સાધક પણ તેમની સાથે જ ચાલ્યા જાય છે. કેમકે કોઈ તેમનું પાખંડ ઉઘાડું ન પાડી દે. તે ધનાઢ્યોનો જો કોઈ મિત્ર મળ્યો તો તેમની આગળ પ્રશંસા કરે છે. એ જ પ્રકારે જે જે સાધકોની સાથે જાય છે, તેનું તેનું વૃત્તાન્ત સર્વ તે કહી દે છે. જ્યારે નગરમાં વાત પ્રસરે છે કે અમુક સ્થળે એક મોટા ભારે સિદ્ધ આવ્યા છે, ચાલો તેની પાસે ! ત્યારે ટોબે-ટોળાં જઈને ઘણાં લોકો પૂછવા લાગે છે કે - “મહારાજ ! મારા

મનનું વૃત્તાન્ત કહો.” ત્યારે તો વ્યવસ્થા બગડી જવાથી ચૂપચાપ થઈને મૌન સાધે છે અને કહે છે કે અમને બહુ નહીં સતાવો, ત્યારે તો ઝટ તેમના સાધકો પણ કહેવા લાગે છે કે - “જો તમે એમને બહુ સતાવશો તો ચાલ્યા જશે.” અને જે કોઈ મોટો પનાકચ હોય છે, તે સાધકને જુદો બોલાવીને પૂછે છે કે, ‘જો અમારા મનની વાત કહેવડાવી દો, તો અમે સાચું માનીએ. ત્યારે સાધક પૂછે છે કે શી વાત છે ?’ પનાકચ તેને કહી દે છે ત્યારે તેને તેવા જ પ્રકારના સંકેતથી લઈ જઈને ત્યાં બેસાડી દે છે, તે તરત જ સિદ્ધ સમજીને ઝટ કહી દે છે. ત્યારે તો આખું ટોળું તે સાંભળીને કહે છે કે અહો ! મોટા સિદ્ધ પુરુષ છે. એ પછી કોઈ મિઠાઈ, કોઈ પૈસા, કોઈ રૂપિયા, કોઈ અશર્કી, કોઈ કપડાં અને કોઈ સીધું-સામગ્રીની ભેટ વરે છે. પછી જ્યાં સુધી ઘણી માનતા રહે છે ત્યાં સુધી વથેટ લૂંટવા કરે છે અને કોઈ કોઈ બે-એક આંખના આંધળા અને ગાંઠના પુરુષને પુત્ર થવાનો આશીર્વાદ કે રાખ ઉપાડીને આપી દે છે અને તેમની પાસે લજારો રૂપિયા લઈને કહી દે છે કે જો તારી સાચી ભક્તિ હશે, તો પુત્ર થઈ જશે. આવા પ્રકારના ઘસ્ટા ઠગ હોય છે, જેમની પરીક્ષા વિદ્વાન જ કરી શકે છે, અન્ય કોઈ નહીં.

એટલા માટે વેદાદિ વિદ્યાનું ભણવું અને સત્સંગ કરવો ઘટે છે કે જેથી કોઈ તેને ઠગાઈમાં ન ફસાવી શકે અને તે બીજાઓને પણ બચાવી શકે. કેમકે મનુષ્યનાં નેત્ર વિદ્યા જ છે. વિદ્યા શીખ્યા વિના જ્ઞાન થતું નથી. જે બાલ્યાવસ્થાથી ઉત્તમ શિક્ષણ પામે છે તે જ મનુષ્ય અને વિદ્વાન થાય છે. જેને કુસંગ છે તે દુષ્ટ, પાપી, મહામૂર્ખ થઈને મોટાં દુઃખો પામે છે. આથી જ જ્ઞાનને વિશેષ કહ્યું છે, કે જે જાણે છે તે જ માને છે :-

न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं स तस्य निन्दां सततं करोति ।

यथा किराती करिकुम्भजाता मुक्तां पतित्यज्य विभर्ति गुञ्जाः ॥

આ કોઈ કવિનો (વૃદ્ધ ચાણક્ય અ. ૧૧, શ્લો. ૧૨) શ્લોક છે. જે જેનો ગુણ નથી જાણતો તે તેની નિન્દા નિરન્તર કરે છે, જેમ જેમલી બીલ ગજમુક્તાઓને છોડીને ચણોઠીનો હાર પહેરી લે છે. તેમ જે પુરુષ વિદ્વાન, જ્ઞાની, પાર્શ્વિક સત્પુરુષોનો સંગી, યોગી, પુરુષાર્થી, જિતેન્દ્રિય અને સુશીલ હોય છે તે જ ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીને આ જન્મ અને પરજન્મમાં સદા આનન્દમાં રહે છે.

આ આર્યાવર્તનિવાસી લોકોના મત વિશે સંલેખથી લખ્યું છે. એની આગળ જે થોડાક અર્યરાજાઓનો ઇતિહાસ મળ્યો છે તે સર્વ સજ્જનોને જણાવવા માટે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

હવે આર્યાવર્તદેશીય રાજવંશ કે જેમાં શ્રીમાન મહારાજ ‘યુધિષ્ઠિર’થી લઈને મહારાજ ‘યશપાલ’ પર્યન્ત જે રાજાઓ થયા છે તે ઇતિહાસ લખીએ છીએ, અને શ્રીમાન મહારાજ ‘સ્વાયમ્ભવ મનુજી’થી લઈને મહારાજ ‘યુધિષ્ઠિર’ પર્યન્તનો ઇતિહાસ મહાભારતાદિમાં લખ્યો જ છે. અને આથી સજ્જન લોકોને તે પછીના કાંઈક ઇતિહાસનું વર્તમાન વિદિત થશે. જો કે આ વિષય, વિદ્યાર્થી સમ્મિલિત ‘હરિશ્ચન્દ્ર ચન્દ્રિકા’ અને ‘મોહનચન્દ્રિકા’ કે જે પાશ્વિકપત્ર શ્રીનાથદ્વારાથી નીકળતું હતું જે રાજપુતાના દેશ, મેવાડ રાજ, ઉદયપુર, ચિતૌડગઢમાં સર્વને વિદિત છે તેની ઉપરથી અમે અનુવાદ કર્યો છે. જો એવી જ રીતે અમારા આર્ય સજ્જન લોકો ઇતિહાસ અને વિદ્યાનાં પુસ્તકોની ખોજ કરી પ્રકાશ કરશે તો દેશને મોટો લાભ પહોંચશે. એ પત્ર-સમ્પાદક મહાશય પોતાના મિત્ર પાસેથી એક પ્રાચીન પુસ્તક કે જે સંવત વિક્રમ ૧૭૮૨ (સત્તરસો બ્યાશી)નું લખેલું હતું તે લઈને પોતાના સંવત્ ૧૯૩૯ માર્ગશીર્ષ શુક્લપક્ષ ૧૯-૨૦ કિરત્ત અર્ધાત્ બે પાશ્વિક પત્રોમાં છાપ્યું છે, જે નિમ્ન લખ્યા પ્રમાણે જણવું.

આર્યાવર્તદેશીય રાજવંશાવલી.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આર્યલોકોએ શ્રીમન્મહારાજ યશપાલ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું. જેમાં શ્રીમન્મહારાજ યુધિષ્ઠિરથી મહારાજ યશપાલ સુધી વંશ-પેઢી અનુમાન ૧૨૪ (એકસો ચોવીસ રામ) રાજા, વર્ષ ૪૧૫૭, માસ ૯, દિવસ ૧૪ની મુદતમાં થયા છે. તેમની વિગત :-

રાજા	શકપેઢી	વર્ષ	માસ	દિન
આર્યરાજા	૧૨૪	૪૧૫૭.	૯	૧૪

શ્રીમન્મહારાજ યુધિષ્ઠિરાદિ વંશ અનુમાન પેઢી ૩૦, વર્ષ ૧૭૭૦, માસ ૧૧, દિન ૧૦. એનો વિસ્તાર -

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ રાજા યુધિષ્ઠિર	૩૬	૮	૨૫	૧૬ સુધિરથ	૪૨	૧૧	૨
૨ રાજા પરીક્ષિત	૬૦	૦	૦	૧૭ શૂરસેન(બીજો)	૫૮	૧૦	૮
૩ રાજા જન્મેજય	૮૪	૭	૨૩	૧૮ પર્વતસેન	૫૫	૮	૧૦
૪ રાજા અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯ મેધાવી	૫૨	૧૦	૧૦
૫ દ્વિતીય રામ	૮૮	૨	૮	૨૦ સોનચીર	૫૦	૮	૨૧
૬ છત્રમલ	૮૧	૧૧	૨૭	૨૧ ભીમદેવ	૪૭	૯	૨૦
૭ ચિત્રરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨ નૃહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩
૮ દુષ્ટશૈલ્ય	૭૫	૧૦	૨૪	૨૩ પૂર્ણમલ	૪૪	૮	૭
૯ રાજા ઉગ્રસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૪ કરદની	૪૪	૧૦	૮
૧૦ રાજા શૂરસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૫ અલંબિક	૫૦	૧૧	૮
૧૧ ભુવનપતિ	૬૯	૫	૫	૨૬ ઉદયપાલ	૩૮	૯	૦
૧૨ રણજીત	૬૫	૧૦	૪	૨૭ દુવનમલ	૪૦	૧૦	૨૬
૧૩ સ્લેષક	૬૪	૭	૪	૨૮ દમાત	૩૨	૦	૦
૧૪ સુખદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯ ભીમપાલ	૫૮	૫	૮
૧૫ નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦ સેમક	૪૮	૧૧	૨૧

રાજા સેમકના પ્રધાન વિશ્વવાએ સેમક રાજાને મારીને રાજ્ય કર્યું. તેની પેઢી ૧૪, વર્ષ ૫૦૦, માસ ૩ અને દિવસ ૧૭. એનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ વિશ્વવા	૧૭	૩	૨૯	૮ કદુત	૪૨	૯	૨૪
૨ પુરસેની	૪૨	૮	૨૧	૯ સજજ	૩૨	૨	૧૪
૩ વીરસેની	૫૨	૧૦	૭	૧૦ અમરચૂડ	૨૭	૩	૧૬
૪ અનંગશાપી	૪૭	૮	૨૩	૧૧ અમીપાલ	૨૨	૧૧	૨૫
૫ હરિજિત	૩૫	૯	૧૭	૧૨ દશરથ	૨૫	૪	૧૨
૬ પરમસેની	૪૪	૨	૨૩	૧૩ વીરસાલ	૩૧	૮	૧૧
૭ સુખપાતાલ	૩૦	૨	૨૧	૧૪ વીરસાલસેન	૪૦	૦	૧૪

રાજા વીરસાલસેનને વીરમહા પ્રધાને મારી રાજ્ય કર્યું. વંશ ૧૬, વર્ષ ૪૪૫, માસ ૫ અને દિવસ ૩. એનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ રાજા વીરમહા	૩૫	૧૦	૮	૯ તેજપાલ	૨૮	૧૧	૧૦
૨ અજિતસિંહ	૨૭	૭	૧૯	૧૦ માણિકચન્દ	૩૭	૭	૨૧
૩ સર્વદત્ત	૨૮	૩	૧૦	૧૧ કામસેની	૪૨	૫	૧૦
૪ ભુવનપતિ	૧૫	૪	૧૦	૧૨ શત્રુમર્દન	૮	૧૧	૧૩
૫ વીરસેન(પ્રથમ)	૨૧	૨	૧૩	૧૩ જીવનલોક	૨૮	૯	૧૭
૬ મહીપાલ	૪૦	૮	૭	૧૪ હરિરાવ	૨૬	૧૦	૨૯
૭ શત્રુશાલ	૨૬	૪	૩	૧૫ વીરસેન(બીજો)	૩૫	૨	૨૦
૮ સંઘરાજ	૧૭	૨	૧૦	૧૬ આદિત્યકેતુ	૨૩	૧૧	૧૩

રાજા આદિત્યકેતુને મગધદેશના “ધન્વર” નામના પ્રયાગના રાજાએ મારી રાજ્ય કર્યું. વંશ = પેઢી ૯, વર્ષ ૩૭૪, માસ ૧૧, દિવસ ૨૬. એનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ રાજા ધન્વર	૪૨	૭	૨૪	૬ જીવનરાજ	૪૫	૨	૫
૨ મહર્ષિ	૪૧	૨	૨૯	૭ રુદ્રસેન	૪૭	૪	૨૮
૩ સનરચ્ચી	૫૦	૧૦	૧૯	૮ આરીલક	૫૨	૧૦	૮
૪ મહાયુદ્ધ	૩૦	૩	૮	૯ રાજપાલ	૩૬	૦	૦
૫ દુરનાથ	૨૮	૫	૨૫				

રાજા રાજપાલને સામન્ત મહાનપાલે મારી રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧, વર્ષ ૧૪, માસ ૦, દિવસ ૦. એનો વિસ્તાર નથી.

રાજા મહાનપાલના રાજ્ય ઉપર રાજા વિક્રમાદિત્યે “અવન્તિકા” - (ઉજ્જૈન)થી આવીને ચઢાઈ કરીને રાજા મહાનપાલને મારી રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧, વર્ષ ૩૯, માસ ૦, દિવસ ૦, એનો વિસ્તાર નથી.

રાજા વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહનના ઉમરાવ સમુદ્રપાલ યોગી પૈઠાનનાએ મારી રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧૬, વર્ષ ૩૭૨, માસ ૪, દિવસ ૨૭. એનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ સમુદ્રપાલ	૫૪	૨	૨૦	૯ અમૃતપાલ	૩૬	૧૦	૧૩
૨ ચન્દ્રપાલ	૩૬	૫	૪	૧૦ બલીપાલ	૧૨	૫	૨૭
૩ સહાયપાલ	૧૧	૪	૧૧	૧૧ મહીપાલ	૧૩	૮	૪
૪ દેવપાલ	૨૭	૧	૨૮	૧૨ હરીપાલ	૧૪	૮	૪
૫ નરસિંહપાલ	૧૮	૦	૨૦	૧૩ સીસપાલ*	૧૧	૧૦	૧૩
૬ સામપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૪ મદનપાલ	૧૭	૧૦	૧૯
૭ રઘુપાલ	૨૨	૩	૨૫	૧૫ કર્મપાલ	૧૬	૨	૨
૮ ગોવિન્દપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૬ વિક્રમપાલ	૨૪	૧૧	૧૩

* કોઈ ઇતિહાસમાં ભીમપાલ પણ લખ્યું છે.

રાજા વિક્રમપાલે પશ્ચિમ દિશાના રાજા મલુખચન્દ બોહરા હતો, તેના પર ચઢાઈ કરી મેદાનમાં યુદ્ધ કર્યું. તે લડાઈમાં મલુખચન્દે વિક્રમપાલને મારીને ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય કર્યું. પેઢી ૧૦, વર્ષ ૧૯૧, માસ ૧, દિવસ ૧૬. એનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ મલુખચન્દ	૫૪	૨	૧૦	૬ કલ્યાણચન્દ	૧૦	૫	૪
૨ વિક્રમચન્દ	૧૨	૭	૧૨	૭ ભીમચન્દ	૧૬	૨	૯
૩ અમીનચન્દ*	૧૦	૦	૫૫	૮ લોચચન્દ	૨૬	૩	૨૨
૪ રામચન્દ	૧૩	૧૧	૮	૯ ગોવિન્દચન્દ	૩૧	૭	૧૨
૫ હરીચન્દ	૧૪	૯	૨૪	૧૦ રાત્રી પદ્માવતી†	૧	૦	૦

રાણી પદ્માવતી મરી ગઈ. એને પુત્ર પણ કોઈ ન હતો. તેથી સર્વ મુત્સદ્દિઓએ સમ્મતિ કરી હરિપ્રેમ વૈરાગીને માદીએ બેસાડીને મુત્સદ્દીઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પેઢી ૪, વર્ષ ૫૦, માસ ૦, દિવસ ૨૧. હરિપ્રેમનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ હરિપ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩ ગોપાલપ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨ ગોવિન્દપ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪ મહાબાહુ	■	૮	૨૯

રાજા મહાબાહુ રાજ્ય છોડીને વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયા. તે વાત બંગાલના રાજા આધીસેને સાંભળી, ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પેઢી ૧૨, વર્ષ ૧૫૧, માસ ૧૧, દિવસ ૨. એમનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ રાજા આધીસેન	૧૮	૫	૨૧	૭ કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨ વિલાવલસેન	૧૨	૪	૨	૮ હરીસેન	૧૨	૦	૨૫
૩ કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯ ભેમસેન	૮	૧૧	૧૫
૪ માધસેન	૧૨	૪	૨	૧૦ નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫ મયૂરસેન	૨૦	૧૧	૨૭	૧૧ લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬ ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨ દામોદરસેન	૧૧	૫	૧૯

રાજા દામોદરસેને પોતાના ઉમરાવને બહુ દુઃખ દીધું. તેથી રાજાના ઉમરાવ દીપસિંહે સેના એકત્ર કરીને રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં રાજાને મારીને દીપસિંહ પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પેઢી ૬, વર્ષ ૧૦૭, માસ ૬, દિવસ ૨૨. એમનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪ નરસિંહ	૪૫	૦	૧૫
૨ રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫ હરિસિંહ	૧૩	૨	૨૯
૩ રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬ જીવનસિંહ	૮	૦	૧

એમનું નામ કેટલાકમાં માનકચન્દ પણ લખ્યું છે. + આ પદ્માવતી ગોવિન્દચન્દની રાણી હતી.

રાજા જીવનસિંહે કોઈ કારણ માટે પોતાની સર્વ સેના ઉત્તર દિશામાં મોકલી દીધી. આ ખબર પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ વૈરાટના રાજાએ સાંભળીને જીવનસિંહ પર ચઢાઈ કરી. તેને મારીને ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય કબ્જું.* પેઢી ૫, વર્ષ ૮૬, માસ ૦, દિવસ ૨૦. એમનો વિસ્તાર :-

આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	આર્યરાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ પૃથ્વીરાજ	૧૨	૨	૧૯	૪ ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨ અભયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫ યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩ દુર્જનપાલ	૧૧	૪	૧૪				

રાજા યશપાલ ઉપર સુલતાન શહાબુદ્દીન ધોરી ગઢ મજનીથી ચઢાઈ કરી આવ્યો અને રાજા યશપાલને પ્રયાગના કિલ્લામાં સંવત્ ૧૨૪૯માં પકડ કેદ કર્યો. પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થ અર્થાત્ દિલ્લીનું રાજ્ય પોતે કરવા લાગ્યો, પેઢી ૫૩, વર્ષ ૭૪૫, માસ ૧, દિવસ ૧૭. એનાં વિસ્તાર ધણાં ઇતિહાસ-પુસ્તકોમાં લખ્યો છે, તેથી અહીં નથી લખ્યો.

આની આગળ હવે બૌદ્ધ જૈન મત વિષયમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषित आर्यावर्तीयमतखण्डनमण्डन
विषय एकादशः समुत्पन्नः सम्पूर्णः ॥११॥

★ આની આગળ બીજા ઇતિહાસોમાં આ પ્રકારે છે કે મહારાજ પૃથ્વીરાજની ઉપર સુલતાન શહાબુદ્દીન ધોરી ચઢી આવ્યો. અને કંઈક વાર હારીનો પાછો ગયો; અંતમાં સંવત ૧૨૪૯માં માંહોમાંહેની ફૂટને લીધે મહારાજ પૃથ્વીરાજને જીતી આંધળો કરી પોતાને દેશ લઈ ગયો. પછી દિલ્હી (ઈન્દ્રપ્રસ્થ)નું રાજ્ય પોતે કરવા લાગ્યો. એ મુસલમાનોનું રાજ્ય પેઢી ૪૫, વર્ષ ૬૧૩ રહ્યું.

॥ अनुભૂમિકા (૨) ॥

જ્યારે આર્યવર્તસ્થ મનુષ્યોમાં સત્યાસત્યનો યથાવત્ નિર્ણય કરાવનારી વેદ વિદ્યા છૂટીને અવિદ્યા પ્રસરી ત્યારે મતમતાન્તર ઉત્પન્ન થયા, અને એ જ જૈન આદિના વિવારિત્ત મતપ્રચારનું નિમિત્ત બન્યું. કેમકે વાલ્મીકીય અને મહાભારતાદિમાં જૈનીઓનાં નાન માત્ર પદ્મ લખ્યાં નથી. અને જૈનીઓના ગ્રંથોમાં વાલ્મીકીય અને ભારતમાં કથિત "રામ-કૃષ્ણાદિની" ગાથા કથા વિસ્તારપૂર્વક લખી છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ મત એના પછી ચાલ્યો છે. કેમકે જૈની લોક જેમ પોતાના મતને બહુ પ્રચીન લખે છે તેમ હોત તો વાલ્મીકીય આદિ ગ્રંથોમાં એમની કયા અવશ્ય હોત. પણ તે નથી. તેથી કરીને જૈનમત એ ગ્રંથો પછી નવો ઊભો થયો છે.

કોઈ કહે છે કે જૈનીઓનાં ગ્રંથોમાંથી કથાઓ લઈને વાલ્મીકીય આદિ ગ્રંથ બન્યા હશે, તો તેમને પૂછવું જોઈએ કે ત્યારે વાલ્મીકીય આદિમાં તમારા ગ્રંથોનાં નામ લેખ પણ કેમ નથી? અને તમારા ગ્રંથોમાં કેમ છે? શું પિતાનાં જન્મનું દર્શન પુત્ર કરી શકે છે? કદી નહીં. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનમત અને બૌદ્ધમત એ શૈવ-શાકનાદિ મતોની પછી ચાલ્યો છે.

તે આ બારમા સમુદ્ધાસમાં જૈનીઓના મત વિષે જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે તેમના ગ્રંથોના પ્રમાણપૂર્વક લખ્યું છે. એમાં જૈનીઓએ માહું ન માનવું જોઈએ, કેમકે જે જે અમે એમના મતવિષયમાં લખ્યું છે તે કેવલ સત્યાસત્યના નિર્ણયાર્થ છે વિરોધ કે હાનિ કરવા અર્થે નહીં. આ લેખને જ્યારે જૈની, બૌદ્ધ કે અન્ય લોક જોશે ત્યારે સર્વને સત્યાસત્યના નિર્ણયમા વિચાર અને લેખ કરવાનો સમય મળશે અને ઓળ પક્ષ થશે. જ્યાં મુઘી વાદી-પ્રતિવાદી થઈ પ્રીતિથી વાદ કે લેખ કરવામાં ન આવે, ત્યાં મુઘી સત્યાસત્યનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

જ્યારે વિદ્વાનોમાં સત્યાસત્યનો નિશ્ચય નથી થતો ત્યારે અવિદ્વાનોને મહા-ગ્રંથકારમાં પડીને બહુ દુઃખ વેઠવું પડે છે. એટલા માટે સત્યના જય અને અસત્યના શયને માટે મિત્રતાથી વાદ કે લેખ કરવાં એ આપણી મનુષ્ય જાતિનું મુખ્ય કામ છે જે એમ ન હોય તો મનુષ્યોની ઉન્નતિ કદી નહીં થાય.

વળી, આ બૌદ્ધ-જૈન મતનો વિષય, એમના વિના ગ્રંથ મતવાળાને પણ અપૂર્વ લાભ અને બોધ કરાવાળો થશે. કેમકે એ લોકો પોતાના પુસ્તકોને કોઈ ગ્રંથ મતવાળાને જોવા, શીખવા કે લખવા પણ આપતા નથી. મહા પરિશ્રમથી મારા અને વિદેષે અર્પણમાત્ર મુશ્કેલીના મન્ત્રી શેઠ સેવકલાલ કૃષ્ણદાસના પુરુષાર્થથી ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયા છે. તથા કાશીસ્થ "જૈન પ્રભાકર" યન્ત્રાલયમાં છપાયાથી અને મુંબઈમાં "પ્રકરણ રત્નાકર" ગ્રંથના છપાયાથી પણ સર્વ લોકોને જૈનીઓનો મત જોવો સહજ થયો છે.

બહા, એ કયા વિદ્વાનોની વાત છે કે પોતાનાં મતનાં પુસ્તકો પોને જ જોવાં અને બીજાઓને ન દેખાડવા! એથી જ વિદિત થાય છે કે એ ગ્રંથોના પ્રનાયનારાઓને પ્રથમ જ શંકા થઈ હતી કે આ ગ્રંથોમાં અસમ્મત વાતો છે. તે જો બીજા મતવાળા જોશે તો ખેડન કરશે અને અમારા મતવાળા બીજાના ગ્રંથોને જોશે, તો પોતાના મતમાં શ્રદ્ધા રહેશે નહીં.

અસ્તુ, જે હોય તે; પરંતુ વણા મનુષ્ય એવો છે કે જેમને પોતાના દોષ નો નથી દેખાતા. કિન્તુ બીજાના દોષો જોવામાં અતિ દ્રવ્ય હોય છે. તે જાણનાં નહીં નહીં. કેમકે પ્રથમ પોતાના દોષ જોઈ તે કરીને પછી બીજાઓના દોષોને કિંદુ દર્શિ કે નહીં નહીં. તેથી જ વિદ્વાનોનાં વિષય સર્વ સમજીતોનાં સમુપાન મુકુ છે, જેવો કે નેત્રી નેત્રી.

વિર્મધિવલેચન વુદ્ધિમદુર્યેષુ ॥

અથ દ્વાદશસમ્પૂર્ણસારમ્ ॥

અથ નાસ્તિકમતાન્તર્ગતચારવાક-ચૌદ્ધ-જૈનપત્રાણકનમણ્ડનવિષયાન્ વ્યાખ્યાસ્થામઃ ॥

કોઈ એક બૃહસ્પતિ નામે પુરુષ થયા હતા, જે વેદ, ઈશ્વર અને યજ્ઞાદિ ઉત્તમ કર્મોને પણ માનતા ન હતા. જુઓ ! તેમનો મત :-

યાવજ્જીવં સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરગોચરઃ । ધર્મીભૂતસ્ય રેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

કોઈ મનુષ્યાદિ પ્રાણી મૃત્યુને અગોચર નથી અર્થાત્ સર્વને મરવાનું છે એટલા માટે જ્યાં સુધી શરીરમાં જીવ રહે ત્યાં સુધી સુખથી રહેયું. જો કોઈ કહે કે ધર્માચરણથી કષ્ટ થાય છે અને જે ધર્મને છોડે તે પુનર્જન્મમાં મહાદુઃખ પામે છે, તેને "ચારવાક" ઉત્તર દે છે કે - અરે ભોળાભાઈ ! મરણ પછી શરીર ભસ્મ થઈ જાય છે કે જેણે ખાધું પીયું છે, તે પુનઃ સંસારમાં આવશે નહીં. એટલા માટે જેમ બની શકે તેમ આનન્દમાં રહો. લોકમાં નીતિથી ચાલો, અંશર્યને વધારો અને તેથી ઈચ્છિત ભોગ કરો, આ જ લોક સમજો, કોઈ પરલોક નથી.

જુઓ ! પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ એ ચાર ભૂતોનાં પરિણામથી આ શરીર બન્યું છે. એમાં એના યોગથી ચેતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ માદક દ્રવ્ય ખાવા પીવાથી મદ-નશો ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રકારે જીવ શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થઈને શરીરના નાશ સાથે પોતે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. પછી પાપ-પુણ્યનું ફળ કોને મળવાનું ?

તદ્વૈતન્યવિશિષ્ટદેહ એવ આત્મા રેહાગિરિક આત્મભિ પ્રમાણાધવાત્ ॥

આ શરીરમાં ચારેય ભૂતોના સંયોગથી જીવાત્મા ઉત્પન્ન થઈને તેમના વિયોગની સાથે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. કેમકે મરણ પછી કોઈ પણ જીવ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. અમે તો એક પ્રત્યક્ષને જ માનીએ છીએ, કેમકે પ્રત્યક્ષ વિના અનુમાન વગેરે યતાં નથી. એટલા માટે મુખ્ય પ્રત્યક્ષની સામે અનુમાનાદિ ગૌણ હોવાથી તેમનું પ્રહણ કરતા નથી. સુન્દર સ્ત્રીના આલિંગનથી આનન્દ કરવો એ પુરુષાર્થનું ફળ છે.

(ઉત્તર) આ પૃથિવ્યાદિ ભૂત જડ છે. એનાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ કદી થઈ શકતી નથી. જેમ વર્તમાનમાં માતા-પિતાના સંયોગથી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ આદિ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યાદિ શરીરોની આકૃતિ પરમેશ્વર કર્તા વિના કદી પણ થઈ શકતી નથી. મદની માફક ચેતનની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો નથી કેમકે મદ ચેતનને થાય છે, જડને નહીં. પદાર્થ નષ્ટ અર્થાત્ અદૃશ થાય છે, પરંતુ કોઈનો અભાવ થતો નથી. એ જ પ્રકારે અદૃશ્ય હોવાથી જીવનો પણ અભાવ ન માનવો જોઈએ. જ્યારે જીવાત્મા સદેહ થાય છે ત્યારે જ તેની પ્રકટતા થાય છે. જ્યારે શરીરને છોડી દે છે ત્યારે તે શરીર જે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયું છે તે જેમ ચેતનયુક્ત પૂર્વ હતું, તેમ નથી થઈ શકતું. આ જ વાત બૃહદ્દરશ્યકમાં કહી છે :-

માહં મોહં ક્ષયીમિ અનુચ્છિન્નિધર્માયમાત્મેતિ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે હે મૈત્રેયિ ! હું મોહથી વાત નથી કરતો, કિન્તુ આત્મા અવિનાશી છે. જેના યોગથી શરીર ચેષ્ટા કરે છે. જ્યારે જીવ શરીરથી જુદો થઈ જાય છે, ત્યારે શરીરમાં કોઈ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. જો આત્મા દેહથી જુદો ન હોય, તો જેના સંયોગથી ચેતનતા અને વિયોગથી જડતા થાય છે, તે દેહથી

જુદો છે. જેમ આંખ સર્વને જુએ છે પરંતુ પોતાને નહીં. એ જ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ કરનાર પોતાને ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી. જેમ પોતાની આંખથી સર્વ ઘટ-પટાદિ પદાર્થ જુએ છે તેમ આંખને પોતાના જ્ઞાનથી દેખે છે. જે દ્રષ્ટા છે તે દ્રષ્ટા જ રહે છે, દશ્ય કદી થતો નથી. જેમ આધાર વિના અધેય, કારણ વિના કાર્ય, અવયવી વિના અવયવ અને કર્તા વિના કર્મ રહી શકતાં નથી, તેમ કર્તા વિના પ્રત્યક્ષ કેમ થઈ શકે ?

જો સુંદર સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરવો તેને જ પુરુષાર્થનું ફળ માનો, તો પ્રથમ ક્ષણિક સુખ અને પછી તેનાથી દુઃખ પણ થાય છે, તે પણ પુરુષાર્થનું જ ફળ થશે. જ્યારે એમ છે ત્યારે સ્વર્ગની હાનિ થવાથી દુઃખ ભોગવવું પડશે. જો કહો કે દુઃખને છોડાવવામાં અને સુખને વધારવામાં યત્ન કરવો જોઈએ, તો મુક્તિ સુખની હાનિ થઈ જાય છે, એટલા માટે તે પુરુષાર્થનું ફળ નથી.

ચારવાક - જે દુઃખસંયુક્ત સુખનો ત્યાગ કરે છે તેઓ મૂર્ખ છે. જેમ અનાજની ઇચ્છાવાળો અનાજનું ગ્રહણ અને ફોતરાંનો ત્યાગ કરે છે, તેમ આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન સુખનું ગ્રહણ અને દુઃખનો ત્યાગ કરે. કેમકે જે આ લોકનાં ઉપસ્થિત સુખને છોડીને અનુપસ્થિત સ્વર્ગનાં સુખની ઇચ્છા કરીને પૂર્તકથિત વેદોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોપાસના અને જ્ઞાનકાણડનું અનુષ્ઠાન પરલોક માટે કરે છે તે અજ્ઞાની છે. જ્યારે પરલોક છે જ નહીં, ત્યારે તેની આશા કરવી એ મૂર્ખતાનું કામ છે. કેમકે :-

અગ્નિહોત્રં ત્રયો વેદાસ્ત્રિદણ્ડં ધસ્મગુણનમ્ । બુદ્ધિપૌરુષહીનામાં જીવિકેતિ બૃહસ્પતિઃ ॥

ચારવાક મત પ્રચારક “બૃહસ્પતિ” કહે છે કે અગ્નિહોત્ર, ત્રણ વેદ, ત્રણ દણ્ડ અને ધસ્મ લગાવવી એ બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ રહિત પુરુષોએ જીવિકા બનાવી લીધી છે. કિન્તુ કાંટા લાગવા ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખનું નામ નરક; લોકસિદ્ધ રાજા ‘પરમેશ્વર’ અને દેહનો નાશ થવો એ મોક્ષ છે. બીજું કંઈ પણ નથી.

(ઉત્તર) વિષયરૂપી સુખમાત્રને પુરુષાર્થનું ફળ માનીને વિષય દુઃખ નિવારણ માત્રમાં કૃતકૃત્યતા અને સ્વર્ગ માનવું એ મૂર્ખતા છે. અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞોષી વાયુ, વૃષ્ટિ, જલની શુદ્ધિ દ્વારા આરોગ્યતાનું હોવું અને તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. તેને ન જાણીને વેદ, ઈશ્વર અને વેદોક્ત ધર્મની નિન્દા કરવી, એ પૂર્તોનું કામ છે.

જે ત્રિદણ્ડ અને ધસ્મધારણનું ખંડન છે તે ઠીક છે. જો કષ્ટકાદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખનું નામ જ નરક હોય તો તેનાથી અધિક મહારોગાદિ નરક કેમ નહીં ?

જો કે રાજાને ઐશ્વર્યવાન અને પ્રજાપાલનમાં સમર્થ હોવાથી શ્રેષ્ઠ માને તો ઠીક છે; પરંતુ જે અન્યાયકારી અને પાપી રાજા હોય, તેને પણ પરમેશ્વરવત્ માનતા હો તો તમારા જેવો કોઈ મૂર્ખ નથી. શરીરનો વિચ્છેદ થવો માત્ર મોક્ષ છે તો ગર્વ, કૂતરાં આદિ અને તમારામાં શો ભેદ રહ્યો ? કિન્તુ આકૃતિ જ માત્ર ભિન્ન રહી !

ચારવાક :-

અગ્નિરુષ્ણો જલં જીતં સમસ્પર્શસ્તથાનિલઃ । કેનેદં ચિત્રિતં તસ્માત્સ્વધાવાત્તદ્ વ્યવસ્થિતિઃ ॥૧॥

ન સ્વર્ગો નાડપવર્ગો ના નૈવાત્મા પાસ્તૌકિકઃ । નૈવ વર્ણાશ્રમાદીનાં ક્રિયાશ્ચ ફલદાયિકાઃ ॥૨॥

પશુશ્ચેન્નિહતઃ સ્વર્ગં ઝયોતિછેમે ગમિષ્યતિ । સ્વપિતા યજમાનેન તત્ર કસ્માન્ન હિંસ્યતે ॥૩॥

મૃતાનામપિ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્તુસિકારણમ્ । ગચ્છતામિહ જન્તૂનાં વ્યર્થં પાથેયકલ્પનમ્ ॥૪॥

સ્વર્ગસ્થિતા યદા તુર્મિ ગચ્છેયુસ્તત્ર દાનતઃ । ગ્રાસાદસ્યોપસ્થિનાનામત્ર કસ્માન્ન દીયતે ॥૫॥

યાવજ્જીવેત્સુખં જીવેદૃષ્યં કૃત્વા ધૃતં પિબેત્ । અસ્મીભૂતસ્ય વેદસ્ય પુનરુગમનં કુતઃ ॥૬॥

यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेश विनिर्गतः । कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥७॥
 ततश्च जीवनोपशयो ब्राह्मणैर्विहितस्त्वह । मृतानां प्रेतकार्यणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥८॥
 ग्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः । जर्फीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां सचः स्मृतम् ॥९॥
 अश्वस्यात्र हि शिशुनन्तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम् । भण्डैस्तदुत्तरं चैव शास्त्रज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥१०॥
 मांसानां खादनं तद्वित्रिशाचरसमीपितम् ॥११॥

ચારવાક, આત્માણક, બૌદ્ધ અને જૈન પણ જગતની ઉત્પત્તિ સ્વભાવથી માને છે. જે જે સ્વાભાવિક ગુણ છે તેથી દ્રવ્ય સંયુક્ત થઈને સઘળા પદાર્થ અને છે, કોઈ જગતનો કર્તા નથી ॥૧॥

પરંતુ એમાંથી 'ચારવાક' જામ માને છે. કિન્તુ પરલોક અને જીવાત્માને બૌદ્ધ અને જૈન માને છે, ચારવાક નહીં; બાકી તો એ ત્રણના મત કોઈ કોઈ વાત છોડીને એક સરખા છે. કોઈ સ્વર્ગ નથી, કોઈ નરક નથી, કોઈ પરલોકમાં જનારો આત્મા નથી અને કોઈ વર્ણાશ્રમની ક્રિયા ફલદાયક નથી. ॥૨॥

જો યજ્ઞમાં પશુને મારી હોમ કરવાથી તે સ્વર્ગમાં જતું હોય, તો યજ્ઞમાન પોતાના પિતા આદિને મારી, હોમ કરી, સ્વર્ગમાં કેમ નથી મોકલતા ? ॥૩॥

જો મરેલાં જીવોનાં શ્રાદ્ધ અને તર્પણ તુમિકારક થાય છે તો પરદેશમાં જનાર, માર્ગમાં નિર્વાહ માટે અન્ન, વસ્ત્ર અને ધનાદિ શા માટે હઈ જાય છે ? કેમકે જેમ મૃતકનાં નામથી અર્પણ કરેલા પદાર્થ સ્વર્ગમાં પહોંચે છે, ત્યારે તો પરદેશમાં જનાર માટે તેમના સમ્બન્ધી પણ ઘરમાં તેના નામથી અર્પણ કરીને દેશાન્તરમાં પહોંચાડી દે. જો એ નથી પહોંચતું તો સ્વર્ગમાં તે શી રીતે પહોંચી શકે છે ? ॥૪॥

જો મર્ત્યલોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગવાસી તૂમ ધાય છે, તો નીચે આપવાથી ઘરની ઉપર સ્થિત પુરુષ તૂમ કેમ નથી થતો ? ॥૫॥

એટલા માટે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી સુખથી જીવે. જો ઘરમાં પદાર્થ ન હોય તો કરજ કરીને પણ આનન્દ કરે. કરજ આપવું નહીં પડે કેમકે જે શરીરમાં જીવે ખાધું-પીધું છે તે બંનેનું પુનરાગમન થતું નથી. તો પછી કોની પાસે અને કોણ માંગશે ? અને કોણ આપશે ? ॥૬॥

જે લોકો કહે છે કે મૃત્યુ સમયે જીવ નીકળીને પરલોકમાં જાય છે એ વાત મિથ્યા છે. કેમકે જો એમ હોત તો કુટુંબના મોહથી બદ્ધ થઈને પુનઃ ઘરમાં કેમ નથી આવતો ? ॥૭॥

એટલા માટે એ સર્વ બ્રાહ્મણોએ પોતાની જીવિકાનો ઉપાય કર્યો છે. જે દશગાત્રાદિ મૃતક ક્રિયા કરે છે, એ સર્વ તેમની જીવિકાની લીલા છે. ॥૮॥

વેદના બનાવનારા ભાણ, પૂર્ત અને નિશાયર અર્થાત્ રાક્ષસ એ ત્રણ છે. જર્કરી તુર્કરી ઇત્યાદિ પણ્ડિતોનાં પૂર્તતાયુક્ત વચન છે. ॥૯॥

જુઓ ! પૂર્તોની રચના !! ધોડાનાં લિંગને સી ગ્રહણ કરે તેની સાથે યજ્ઞમાનની સ્ત્રી પાસે સમાગમ કરાવવો, કન્યા સાથે મશકરી કરવી આદિ લખવું એ પૂર્તો વિના થઈ શકતું નથી. ॥૧૦॥

અને જે માંસનું ખાવું લખ્યું છે, તે વેદભાગ રાક્ષસનો બનાવેલો છે. ॥૧॥

(ઉત્તર) ચેતન પરમેશ્વરે નિર્માણ કર્યા વિના જડ પદાર્થો પોતે સ્વભાવથી નિયમપૂર્વક પરસ્પર મળીને ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. આથી સૃષ્ટિનો કર્તા અવશ્ય હોવો જોઈએ. જો સ્વભાવથી જ બનતા હોય, તો બીજા સૂર્ય, ચન્દ્ર, પૃથ્વી અને ત્રણત્રાદિ લોક અપોઆપ કેમ ઉત્પન્ન થતા નથી ? ॥૧૧॥

'સ્વર્ગ' સુખભોગનું અને 'નરક' દુઃખભોગનું નામ છે. જો જીવાત્મા ન હોય તો સુખ-દુઃખનો

ભોક્તા કોણ થઈ શકે ? જેમ આ સમયે સુખ-દુઃખનો ભોક્તા જીવ છે તેમ પરજન્મમાં પણ હોય છે. શું સત્ય ભાષણ અને પરોપકારાદિ ક્રિયા પણ વર્ણાશ્રયીઓની નિષ્ફળ થશે ? કદી નહીં. ૧૨ ॥

પશુ મારીને હોમ કરવો એવું વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ સ્થળે લખ્યું નથી અને મૃતકોનાં શ્રાદ્ધ તર્પણ કરવાં એ કપોલકલ્પિત છે. કેમકે એ વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોની વિરુદ્ધ હોવાથી ભાગવતાદિ પુરાણમતવાળાઓનો એ મત છે, તેથી એ વાતનું ખંડન અખંડનીય છે. ૧૩-૫ ॥

જે વસ્તુ છે તેનો અભાવ કદી થતો નથી. વિદ્યમાન જીવનો અભાવ થઈ શકતો નથી. દેહ ભસ્મ થઈ જાય છે, જીવ નહીં. જીવ તો બીજા શરીરમાં જાય છે. એટલા માટે જે કોઈ ઋણાદિ કરી બીજાના પદાર્થોથી આ લોકમાં ભોગ કરીને તે ઋણ પાછું નથી આપતા, તે નિશ્ચય પાપી થઈને બીજા જન્મમાં દુઃખરૂપી નરક ભોગવે છે, એમાં કોઈ પણ સંદેહ નથી. ૧૪ ॥

દેહથી નીકળીને જીવ સ્થાનાન્તર અને શરીરાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને પૂર્વજન્મ તથા કુટુંબાદિનું જ્ઞાન પણ કોઈ નથી રહેતું, તેથી તે પુનઃ કુટુંબમાં આવી શકતો નથી. ૧૫ ॥

હા, બ્રાહ્મણોએ પ્રેતકર્મ પોતાની જીવિકાર્થે બનાવી લીધું છે, પરંતુ એ વેદોક્ત ન હોવાથી ખંડનીય છે. ૧૬ ॥

હવે કહો, કે જે ચારવાક આદિએ વેદાદિ સત્યશાસ્ત્ર જોયાં, સાંભળ્યાં કે શીખ્યાં હોત તો વેદોની નિન્દા કદી ન કરત કે વેદ ભાણડ, પૂર્ત અને નિશાયરવત્ (પુરુષોએ બનાવ્યા છે, એવાં વચન કદી પણ બોલત નહીં. હા, ભાણડ, પૂર્ત અને નિશાયરવત્) મહીષરાદિ ટીકાકાર થયા છે; તેમની પૂર્તતા છે, વેદોની નથી. પરંતુ શોક છે ચારવાક, આભાણક, બૌદ્ધ અને જૈનીઓ પર કે એમણે મૂળ ચાર વેદોની સંહિતાઓને પણ ન સાંભળી, ન જોઈ અને ન કોઈ વિદ્વાન પાસેથી શીખી લીધી. કેમકે એમ ન કરવાથી નષ્ટ-અષ્ટ બુદ્ધિ થઈને વેદોની ઊટપટાંગ નિન્દા કરવા લાગ્યા. દુષ્ટ વામમાર્ગીઓની પ્રમાણ શૂન્ય કપોલ કલ્પિત અષ્ટ ટીકાઓ જોઈને વેદોના વિરોધી થઈ, અવિદ્યા રૂપ અગાધ સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા. ૧૭ ॥

ભલા, વિચારવું જોઈએ કે સ્ત્રી પાસે અશ્વના લિંગનું મહાજ કરાવી, તેની સાથે સમાગમ કરાવવો અને વજમાનની કન્યા સાથે હાંસી મજાક આદિ કરવાં એ વામમાર્ગી લોકો વિના અન્ય મનુષ્યોનું કામ નથી. એ મહાપાપી વામમાર્ગી સિવાય વેદાર્થથી વિપરીત આવું અષ્ટ અશુદ્ધ વ્યાખ્યાન કોણ કરે ?

અત્યન્ત શોક તો એ ચારવાક આદિ પર છે, કે જે વિના વિચારે વેદોની નિન્દા કરવા તત્પર થયા. જરા તો પોતાની બુદ્ધિથી કામ લીધું હોત ? શું કરે; બિચારાઓમાં એટલી વિદ્યા જ ન હતી, જે સત્યાસત્યનો વિચાર કરી, સત્યનું ખંડન અને અસત્યનું ખંડન કરે. ૧૮ ॥

વળી, જે માંસ ખાવાનું લખ્યું છે, તે પણ એ વામમાર્ગી ટીકાકારોની જ લીલા છે. તેથી તેમને રાક્ષસ કહેવા ઉચિત છે, પરંતુ વેદોમાં ક્યાંય માંસ ખાવું લખ્યું નથી. એટલા માટે મિથ્યા વાતોનું પાપ એ ટીકાકારોને અને જેમણે વેદોને જાણ્યા, સાંભળ્યા વિના મનમાની નિન્દા કરી છે તેમને નિઃસંદેહ લાગશે. સાચું તો એ છે કે જેમણે વેદોનો વિરોધ કર્યો અને કરે છે અને કરશે, તે અવશ્ય અવિદ્યારૂપી અન્યકારમાં પડીને સુખને બદલે જેટલું દારુણ દુઃખ પામે તેટલું જ ન્યૂન છે. એટલા માટે મનુષ્યમાત્રને વેદાનુકૂળ ચાલવું સમુચિત છે. ૧૯ ॥

જે વામમાર્ગીઓએ મિથ્યા કપોલકલ્પના કરીને વેદોના નામથી પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન અર્થાત્ પથેષ્ઠ મદ્યપાન, માંસ ખાવું અને પરસ્ત્રીગમન આદિ દુષ્ટ કામોની પ્રવૃત્તિ કરવા અર્થે વેદોને

કલંક લગાડ્યું છે. તેની એવી એવી વાતોને જોઈને, ચારવાક, બૌદ્ધ અને જૈન લોકો વેદોની નિન્દા કરવા લાગ્યા અને વેદવિરુદ્ધ જુદો એક અનીશ્વરવાદી અર્થાત્ નાસ્તિક મત ચલાવી દીધો. જો ચારવાકાદિ વેદોનો મૂલાર્થ વિચારત, તો આ જૂઠી ટીકાઓને જોઈને સત્ય વેદોક્ત મતથી શા માટે હાથ ધોઈ બેસત ? શું કરે બિચારા ! વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ । જ્યારે નષ્ટ-અષ્ટ થવાનો વખત આવે છે ત્યારે મનુષ્યની બુદ્ધિ ઊલટી થઈ જાય છે.

હવે જે ચારવાક વગેરેમાં ભેદ છે તે લખવામાં આવે છે. એ ચારવાક વગેરે ધણી બધી વાતોમાં એક છે. પરન્તુ ચારવાક દેહની ઉત્પત્તિ સાથે જીવોત્પત્તિ અને એના નાશની સાથે જ જીવનો પણ નાશ માને છે. પુનર્જન્મ અને પરલોકને નથી માનતા. એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિના અનુમાનાદિ પ્રમાણોને પણ નથી માનતા. ચારવાક શબ્દનો અર્થ "જે બોલવામાં પ્રગલ્ભ અને વિશેષાર્થ વૈતરિક હોય છે. અને બૌદ્ધ જૈન પ્રત્યક્ષાદિ ચારેય પ્રમાણોને, અનાદિ જીવ, પુનર્જન્મ, પરલોક અને મુક્તિને પણ માને છે. એટલો જ ચારવાકથી બૌદ્ધ અને જૈનોનો ભેદ છે. પરન્તુ નાસ્તિકતા, વેદ અને ઈશ્વરની નિન્દા, પરમતદ્વેષ, છ પતના (છ કર્મ) અને જગતનો કર્તા કોઈ નથી ઈત્યાદિ વાતોમાં એ સઘળા એક જ છે. આ ચારવાકનો મત સંક્ષેપે દર્શાવી દીધો. હવે બૌદ્ધ મતના વિષયમાં સંક્ષેપથી લખવામાં આવે છે -

કાર્યકારણભાવાદ્વા સ્વભાવાદ્વા નિયામકાત્ । અવિનાશાવનિયમો વર્ણનાન્તરદર્શનાત્ ॥ ૧ ॥

કાર્યકારણભાવ અર્થાત્ કાર્યનાં દર્શનથી કારણ અને કારણનાં દર્શનથી કાર્યાદિનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષથી શેષમાં અનુમાન થાય છે. એના વિના પ્રાણીઓના સમ્પૂર્ણ વ્યવહાર પૂર્ણ થઈ શકતા નથી, ઈત્યાદિ લક્ષણોથી અનુમાનને અધિક માનીને ચારવાકથી ભિન્ન શાખા બૌદ્ધોની થઈ છે.

બૌદ્ધ ચાર પ્રકારના છે :- એક "માધ્યમિક," બીજો "યોગચાર," ત્રીજો "સૌત્રાંતિક" અને ચોથો "વૈભાષિક." બુદ્ધ્યા નિર્વર્તંતે સ બૌદ્ધઃ । જે બુદ્ધિથી સિદ્ધ થાય અર્થાત્ જે-જે વાત પોતાની બુદ્ધિમાં આવે તેને-તેને માને અને જે-જે બુદ્ધિમાં ન આવે, તેને-તેને ન માને.

એમાંથી પ્રથમ "માધ્યમિક" સર્વશૂન્ય માને છે. અર્થાત્ જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વ શૂન્ય અર્થાત્ આદિમાં ન હતા, અન્તમાં નથી રહેતા, મધ્યમાં જે પ્રતીત થાય છે તે પણ પ્રતીતિ સમયમાં છે, પછી શૂન્ય થઈ જાય છે. જેમ ઉત્પત્તિની પૂર્વે ઘટ ન હતો, પ્રધ્વંસ પછી નથી રહેતો અને ઘટજ્ઞાન સમયે ભાસે છે તથા પદાર્થાન્તરમાં જ્ઞાન જવાથી ઘટજ્ઞાન નથી રહેતું. એટલા માટે શૂન્ય જ એક તત્ત્વ છે.

બીજો "યોગચાર" જે બાહ્ય શૂન્ય માને છે, અર્થાત્ પદાર્થ અંદર જ્ઞાનમાં ભાસે છે, બહાર નહીં. જેમ ઘટજ્ઞાન આત્મામાં છે ત્યારે જ મનુષ્ય કહે છે કે આ ઘટ છે. જો અંદર જ્ઞાન ન હોય તો કહી શકતો નથી; એમ માને છે.

ત્રીજો "સૌત્રાંતિક" જે બહાર અર્થનું અનુમાન માને છે. કેમકે બહાર કોઈ પદાર્થ સાંગોપાંગ પ્રત્યક્ષ થતો નથી કિન્તુ એક દેશ પ્રત્યક્ષ થવાથી શેષમાં અનુમાન કરવામાં આવે છે, એવો એનો મત છે.

ચોથો "વૈભાષિક" છે, તેનો મત બહાર પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અંદર નહીં. જેમકે અવં નીલો ઘટઃ । એ પ્રતીતિમાં નીલયુક્ત ઘટાકૃતિ બહાર પ્રતીત થાય છે, એ એમ માને છે.

જો કે એમના આચાર્ય બુદ્ધ એક છે છતાં શિષ્યોના બુદ્ધિભેદથી ચાર પ્રકારની શાખા થઈ ગઈ છે. જેમ સૂર્યાસ્ત થવાથી જાર પુરુષ પરસ્ત્રીગમન, ચોરો ચોરી કર્મ અને વિદ્વાન્ સત્યભાષણાદિ શ્રેષ્ઠ કર્મ કરે છે. સમય એક પરન્તુ પોતપોતાની બુદ્ધિને અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન ચેષ્ટા કરે છે.

હવે આ પૂર્વોક્ત ચારેયમાં “માધ્યમિક” સર્વને ક્ષણિક માને છે. અર્થાત્ ક્ષણ-ક્ષણમાં બુદ્ધિનું પરિણામ થવાથી જે પૂર્વ ક્ષણમાં જ્ઞાત વસ્તુ હતી, તેવી જ બીજી ક્ષણે રહેતી નથી. એટલા માટે સર્વને ક્ષણિક માનવું જોઈએ; એમ માને છે.

બીજો “યોગાચાર” જે પ્રવૃત્તિ છે તે સર્વ દુઃખરૂપ છે કેમકે કોઈ પણ પ્રાણી પ્રાપ્તિથી સન્તુષ્ટ રહેતું નથી. એકની પ્રાપ્તિથી બીજાની ઈચ્છા બની જ રહે છે, એ પ્રકારે માને છે.

ત્રીજો “સૌત્રાન્તિક” સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના લક્ષણોથી લક્ષિત થાય છે. જેમ ગાયના ચિહ્નોથી ગાય અને ઘોડાના ચિહ્નોથી ઘોડો જ્ઞાત થાય છે. તેમ લક્ષણ લક્ષ્યમાં સદા રહે છે, એમ તે કહે છે.

ચોથો “વૈભાષિક” એક શૂન્યને જ પદાર્થ માને છે. પ્રથમ માધ્યમિક સર્વને શૂન્ય માનતો હતો, તેનો જ પણ વૈભાષિકનો પણ છે. ઇત્યાદિ બૌદ્ધોમાં ધણા જ વિવાદ પણ છે. આ રીતે ચાર પ્રકારની ભાવના માને છે.

(ઉત્તર) જો સર્વ શૂન્ય હોય, તો શૂન્યને જાણનાર શૂન્ય હોઈ શકે નહીં. અને જો સર્વ શૂન્ય હોય તો શૂન્યને શૂન્ય જાણી શકે નહીં. એટલા માટે શૂન્યનો જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બે પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. અને જો ‘યોગાચાર’ બાહ્યશૂન્યત્વ માને છે, તો પર્વત એની અંદર હોવો જોઈએ. જો કહે કે પર્વત અંદર છે તો તેના હૃદયમાં પર્વત જેટલો અવકાશ ક્યાં છે ? એટલા માટે, પર્વત બહાર છે અને પર્વતજ્ઞાન આત્મામાં રહે છે.

સૌત્રાન્તિક કોઈ પદાર્થને પ્રત્યક્ષ નથી માનતા, તો તે પોતે સ્વયં અને તેમનું વચન પણ અનુમેય થવું જોઈએ, પ્રત્યક્ષ નહીં. જો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અર્થ ઘટ : ૧ એ પ્રયોગ પણ ન હોવો જોઈએ, કિન્તુ અર્થ ઘટકદેશ : ૧ આ ઘટનો એક દેશ છે (એવો પ્રયોગ થવો ઘટે.) અને એક દેશનું નામ ઘટ નહીં. કિન્તુ સમુદાયનું નામ ઘટ છે. “આ ઘટ છે,” એ પ્રત્યક્ષ છે, અનુમેય નહીં, કેમકે સર્વ અવયવોમાં અવયવી એક છે. તેનું પ્રત્યક્ષ થવાથી સઘળા ઘટના અવયવો પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ સાવયવ ઘટ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ચોથો વૈભાષિક બાહ્ય પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ માને છે, તે પણ ઠીક નથી. કેમકે જ્યાં જ્ઞાતા અને જ્ઞાન હોય છે, ત્યાં જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, (અર્થાત્ આત્મામાં સર્વનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.) જો કે પ્રત્યક્ષ જો વિષય બહાર હોય, તો પણ તદાકાર જ્ઞાન આત્માને થાય છે. તેમ જો ક્ષણિક પદાર્થ અને તેનું જ્ઞાન ક્ષણિક હોય, તો “પ્રત્યભિજ્ઞા” અર્થાત્ “મેં અમુક વાત કહી હતી” એવું સ્મરણ ન થવું જોઈએ, પરન્તુ પૂર્વ દષ્ટ-શ્રુતનું સ્મરણ થાય છે, તેટલા માટે ક્ષણિકવાદ પણ ઠીક નથી. જો સર્વ દુઃખ જ હોય અને સુખ કોઈ પણ ન હોય તો સુખની અપેક્ષા વિના દુઃખ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. જેમ કે રાત્રિની અપેક્ષા દિવસ અને દિવસની અપેક્ષાએ રાત્રિ થાય છે એટલે સર્વ દુઃખ માનવું ઠીક નથી. જો સ્વલક્ષણ જ માનીએ તો નેત્ર રૂપનું લક્ષણ છે અને રૂપ લક્ષ્ય છે. જેમ ઘટનું રૂપ; ઘટના રૂપનું લક્ષણ એ ચતુ લક્ષ્યથી ભિન્ન છે અને ગન્ધ પૃથ્વીથી અભિન્ન છે, એ પ્રમાણે ભિન્નાભિન્ન લક્ષ્યલક્ષણ માનવું જોઈએ. શૂન્યનો જે ઉત્તર પૂર્વ આપ્યો છે, તે જ અર્થાત્ શૂન્યનો જાણનાર શૂન્યથી ભિન્ન હોય છે.

સર્વસ્ય સંસારસ્ય દુઃખાત્મકત્વં સર્વતીર્થકૂલસંપતમ્ ॥

જેને બૌદ્ધ તીર્થંકર માને છે તેમને જ જેન પણ માને છે, એટલા માટે એ બન્ને એક છે. અને પૂર્વોક્ત ભાવનાચતુષ્ટય-અર્થાત્ ચાર ભાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિથી શૂન્યરૂપ નિર્વાણ અર્થાત્ મુક્તિ માને છે. પોતાના શિષ્યોને યોગ અને આચારનો ઉપદેશ કરે છે. ગુરુનાં વચનનું પ્રમાણ કરવું. અનાદિ બુદ્ધિમાં વાસના હોવાથી બુદ્ધિ જ અનેકાકાર ભાસે છે અને ચિત્તચૈતાત્મક સ્કન્ધ પાંચ પ્રકારના માને છે :-

રૂપવિજ્ઞાનવેદનાસંજ્ઞાસંસ્કારસંજ્ઞકઃ ॥

તેમાંથી (પ્રથમ) જે ઈન્દ્રિયોથી રૂપાદિ વિષય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે “રૂપસ્કન્ધ.” (દ્વિતીય) આલયવિજ્ઞાન પ્રવૃત્તિના જાણવારૂપ વ્યવહારને “વિજ્ઞાનસ્કન્ધ.” (તૃતીય) રૂપસ્કન્ધ અને વિજ્ઞાનસ્કન્ધથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખ-દુઃખાદિના પ્રતીતિરૂપ વ્યવહારને “વેદનાસ્કન્ધ.” (ચતુર્થ) ગૌ આદિ સંજ્ઞાનો સમ્બન્ધ નામી સાથે માનવા રૂપને “સંજ્ઞાસ્કન્ધ.” (પંચમ) વેદનાસ્કન્ધથી રાગદ્વેષાદિ કલેશ અને ભુખા, તૃષાદિ ઉપકલેશ, મદ, પ્રમાદ, અભિમાન, ધર્મ અને અધર્મરૂપ વ્યવહારને “સંસ્કારસ્કન્ધ” માને છે. સર્વ સંસારમાં દુઃખરૂપ અર્થાત્ દુઃખનું ધર, દુઃખના સાધનરૂપ ભાવના કરીને સંસારથી છૂટવું; ચારવાકો કરતાં અધિક મુક્તિ અને અનુમાન તથા જીવને ન માનવું, બૌદ્ધ માને છે.

વેદના લોકનાથાનાં સત્ત્વાશયવશાનુગાઃ મિથ્યન્તે बहुधा लोके व्यापैर्बहुभिः क्लेश ॥१॥

गम्भीरोक्तमभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा । मित्रा हि वेशनाऽमित्रा शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥२॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धा मन्यन्ते :-

अर्थानुपाज्य बहुशो द्वादशायतनानि च । परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितः ॥३॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥४॥

અર્થાત્ જે જ્ઞાની, વિરક્ત, જીવનમુક્ત લોકોના નાથ બુદ્ધ આદિ તીર્થંકરોના પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણનારા, કે જે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના ઉપદેશક છે, જેમને ઘણા ભેદો અને ઘણા ઉપાયોથી કલ્યા છે, તેમને માનવા. ॥૧॥ મોટા ગમ્भीર અને પ્રસિદ્ધ ભેદથી ક્યાંક-ક્યાંક ગુપ્ત અને પ્રકટતાથી ભિન્ન-ભિન્ન ગુરુઓના ઉપદેશ કે જે શૂન્ય લક્ષણાધુક્ત પૂર્વે કહી આવ્યા છીએ તે માનવા. ॥૨॥

જે દ્વાદશાયતન પૂજા છે તે જ મોક્ષ આપનારી છે. તે પૂજાને માટે ઘણાં બધા દ્રવ્યાદિ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરીને દ્વાદશાયતન અર્થાત્ બાર પ્રકારનાં સ્થાન વિશેષ બનાવીને સર્વ પ્રકારે પૂજા કરવી જોઈએ, અન્યની પૂજા કરવાનું શું પ્રયોજન ? ॥૩॥ એમની “દ્વાદશાયતન” પૂજા આ છે :- પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અર્થાત્ શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, શિક્ષા, નાસિકા; પાંચ કર્મેન્દ્રિય અર્થાત્ વાક્, હસ્ત, પાદ, ગુદ, ઉપસ્થ; એ ૧૦ ઈન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ એમનો જ સત્કાર અર્થાત્ તેમને આનન્દમાં પ્રવૃત્ત રાખવાં ઇત્યાદિ બૌદ્ધનો મત છે. ॥૪॥

(ઉત્તર) જો બધો સંસાર દુઃખરૂપ હોય, તો કોઈ જીવની પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. સંસારમાં જીવોની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેથી બધો સંસાર દુઃખરૂપ નથી થઈ શકતો. કિન્તુ એમાં સુખ-દુઃખ બન્ને છે, અને જો બૌદ્ધ લોકો એવો જ સિદ્ધાન્ત માને છે તો ખાનપાનાદિ કરવું અને પથ્થ તથા ઔષધ વગેરે સેવન કરીને શરીર રક્ષણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈને સુખ કેમ માને છે ? જો કહે કે એમ પ્રવૃત્ત તો થઈએ છીએ, પરન્તુ એને દુઃખ જ માનીએ છીએ, તો એ કથન જ સમ્ભવ નથી. કેમકે જીવ સુખ જાણીને પ્રવૃત્ત અને દુઃખ જાણીને નિવૃત્ત થાય છે. સંસારમાં ધર્મક્રિયા, વિદ્યા, સત્સંગાદિ શ્રેષ્ઠ વ્યવહાર સુખકારક છે, એને બૌદ્ધો વિના અન્ય કોઈ પણ વિદ્વાન્ દુઃખનું લિંગ માની શકે નહીં. જે પાંચ સ્કન્ધ છે તે પણ પૂર્ણ-અપૂર્ણ છે, કેમકે જો એવા સ્કન્ધ વિચારવા લાગીએ તો એક-એકના અનેક ભેદ થઈ શકે છે. જે તીર્થંકરોને ઉપદેશક અને લોકનાથ માને છે અને અનાદિ જે નાથનો પણ નાથ પરમાત્મા છે તેને નથી માનતા, તો એ તીર્થંકરોએ ઉપદેશ કોનાથી મેળવ્યો ? જો કહો કે સ્વયં પ્રાપ્ત થયો, તો એ કથન સમ્ભવ નથી. કેમકે કારણ વિના કાર્ય થઈ શકતું નથી. અથવા તેમના કથનાનુસાર એમ જ હોત, તો અત્યારે પણ એમનામાં પઠન-પાઠન, શ્રવણ-શ્રાવણ અને જ્ઞાનીઓનો સત્સંગ કર્યા વિના જ્ઞાની કેમ નથી થઈ જતા ? જ્યારે નથી થતા, ત્યારે એવું કથન

સર્વથા નિર્મૂળ, યુક્તિશૂન્ય અને સન્નિપાત રોગગ્રસ્ત મનુષ્યના બરાડવા જેવું છે.

જો શૂન્યરૂપ જ અદ્વૈત ઉપદેશ બોદાવો છે, તો વિદ્યમાન વસ્તુ શૂન્યરૂપ કદી થઈ શકતી નથી. હા, સૂક્ષ્મ કારણરૂપ તો થઈ જાય છે એટલા માટે એ પણ કથન ભ્રમરૂપી છે. જો દ્રવ્યોના ઉપાર્જનથી જ પૂર્વોક્ત દ્વાદશાયતનપૂજા મોક્ષનું સાધન માને છે, તો દશ પ્રાણ અને અગિયારમા જીવાત્માની પૂજા કેમ નથી કરતા ? જ્યારે ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણની પૂજા પણ મોક્ષપ્રદ છે, તો આ બોદાવો અને વિપરીતજનોમાં શો ભેદ રહ્યો ? જો આનાથી એ બોદાવો ન ગચ્છે, તો ત્યાં મુક્તિ પણ ક્યાં રહી ? જ્યાં આવી વાતો છે, ત્યાં મુક્તિનું શું કામ ?

વાહ ! શી એમણે પોતાની અવિદ્યાની ઉન્નતિ કરી છે. જેનું સાદૃશ્ય એમના વિના બીજા કોઈ સાથે થઈ શકતું નથી ! નિશ્ચય તો એ જ થાય છે કે વેદ-ઈશ્વર સાથે વિરોધ કરવાનું એમને એ જ ફળ મળ્યું. પૂર્વે તો સર્વ સંસારની દુઃખરૂપી ભાવના કરી, પછી વચમાં દ્વાદશાયતન પૂજા લગાડી દીધી. શું એમની દ્વાદશાયતન પૂજા સંસારના પદાર્થોની બહારની છે કે જે મુક્તિને દેનારી થઈ શકે ? તો બલા, કદી આંખ મીચીને કોઈ રત્ન શોધવા ચાહે તો તે કદી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ? એવી જ એમની લીલા વેદ તથા ઈશ્વરને ન માનવાથી થઈ છે. હજી પણ સુખ ઈચ્છે તો વેદ તથા ઈશ્વરનો આશ્રય લઈને પોતાનો જન્મ સફળ કરે. “વિવેકવિલાસ” ગ્રંથમાં બોદાવોનો મત આ પ્રકારે લખ્યો છે :-

બૌદ્ધાનાં સુગતો વેવો વિશ્વં ચ ક્ષણભદ્રગુરુમ્ । આર્યસત્તાલ્પયા તત્ત્વચતુષ્ટયમિદં ક્રમ્યાત્ ॥૧॥

દુઃખમાયતનં ચૈવ તતઃ સમુદયો યતઃ । માર્ગશ્ચેત્યસ્ય ચ વ્યાખ્યાન ક્રમેણ ભૂયતામતઃ ॥૨॥

દુઃખં સંસારિણઃ સ્વન્ધાસ્તે ચ પદ્મ પ્રકીર્તિતાઃ । વિજ્ઞાનં વેદના સંજ્ઞા સંસ્કારો રૂપમેવ ચ ॥૩॥

પદ્મેન્દ્રિયાણિ શબ્દાદ્યા વિષયાઃ પદ્મ માનસમ્ । ધર્માયતનમેતાનિ દ્વાદશાયતનાનિ તુ ॥૪॥

રાગાદીનાં મળો યઃ સ્યાત્સમુદેતિ નૃણાં હૃદિ । આત્માસ્વીયસ્વભાવાલ્પયઃ સ સ્યાત્સમુદયઃ પુનઃ ॥૫॥

ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારા ઇતિ યા વાસના સ્થિરા । સ માર્ગ ઇતિ વિજ્ઞેયઃ સ ચ મોક્ષોઽભિધીયતે ॥૬॥

પ્રત્યક્ષમનુમાનશ્ચ પ્રમાણં દ્વિતયં તથા । ચતુઃપ્રસ્થાનિકા બૌદ્ધાઃ લ્પ્યાતા વૈધાયિકાદયઃ ॥૭॥

અર્થો જ્ઞાનાન્વિતો વૈધાયિકેણ ચહુ મન્યતે । સૌત્રાન્તિકેન પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યોઽર્થો ન બહિર્મતઃ ॥૮॥

આકારસહિતા બુદ્ધિર્યોગાચારસ્ય સંમતા । કેવલાં સંવિદં સ્વસ્થાં મન્યન્તે મધ્યમાઃ પુનઃ ॥૯॥

રાગાદિજ્ઞાનસન્તાનવાસનાછેદસમ્ભવા । ચતુર્ણામપિ બૌદ્ધાનાં મુક્તિરેવા પ્રકીર્તિતા ॥૧૦॥

કૃતિઃ કમળદ્વલુર્મીણ્ણ્યં ચીરં પૂર્વાહ્નમોજનમ્ । સંયો રક્તામ્બરત્વં ચ શિશિષ્યે બૌદ્ધમિક્ષુધિઃ ॥૧૧॥

બોદાવોના સુગતદેવ બુદ્ધ ભગવાન પૂજનીય દેવ અને જગત્ સ્વભાવશુર, આર્ય પુરુષ અને આર્યા સ્ત્રી, તથા તત્ત્વોની આખ્યા=સંજ્ઞાદિપ્રસિદ્ધિ એ ચાર તત્ત્વ બોદાવોમાં મન્તવ્ય પદાર્થ છે. ॥૧॥

આ વિશ્વને દુઃખ(અને શરીરને દુઃખ)નું ઘર જાણવું, તદનન્તર સમુદય અર્થાત્ (રાગાદિની) ઉન્નતિ થાય છે અને માર્ગ, એની વ્યાખ્યા કમથી સાંભળો. ॥૨॥

સંસારમાં દુઃખ જ છે. જે પંચ સ્કન્ધ પૂર્વે કહી આપ્યા હીએ, તેને જાણવા. ૧૩।

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, એના શબ્દાદિ પાંચ વિષયો મન અને બુદ્ધિ = અન્તઃકરણ ધર્મના સ્થાનએ દ્વાદશ (આયતન)છે. ૧૪।

જે મનુષ્યના હૃદયમાં રાગદ્વેષાદિ સમૂહની ઉત્પત્તિ થાય છે તે સમુદય કહેવાય છે. જે આત્મા, આત્માના સમ્બન્ધી અને સ્વભાવ છે તે “આખ્યા” કહેવાય છે. એમનાથી પછી સમુદય થાય છે. ‘પા’

સધના સંસ્કાર ક્ષણિક છે. જે આ વાસના સ્થિર થવી તે બોદાવોનો માર્ગ છે અને તે જ શૂન્ય તત્ત્વ

શૂન્યરૂપ થઈ જવું એ મોક્ષ છે. ॥૬॥

બૌદ્ધ લોકો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે જ પ્રમાણ માને છે. ચાર પ્રકરના એનામાં ભેદ છે - વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગચાર અને માધ્યમિક. ॥૭॥

એમાં વૈભાષિક-જ્ઞાનમાં જે અર્થ છે તેને વિદ્યમાન માને છે, કેમકે જે જ્ઞાનમાં નથી, તેનું હોવું સિદ્ધ પુરુષ માની શકતા નથી. અને સૌત્રાન્તિક-અન્દરનાને પ્રત્યક્ષ પદાર્થ માને છે, બહારનાને નહીં. ॥૮॥

યોગચાર-આકાર સહિત વિજ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિને માને છે. અને માધ્યમિક-કેવળ પોતપોતાનામાં પદાર્થોનું જ્ઞાન માત્ર માને છે, પદાર્થોને માનતા નથી. ॥૯॥

અને રાગાદિ જ્ઞાનના પ્રવાહની વાસનાના નાશથી ઉત્પન્ન થતી મુક્તિ ચારેય બૌદ્ધ માને છે. ॥૧૦॥

મૃગાદિનું ચામડું, કમંડળ, માથું મુંઝાવવું, વહજલ વસ્ત્ર, પૂર્વાદિ અર્થાત્ નવ વાગ્યા પહેલા ભોજન, એકલાં ન રહેવું, રક્ત વસ્ત્રનું પારણ; એ બૌદ્ધના સાધુઓનો વેશ છે. ॥૧૧॥

(ઉત્તર) જો બૌદ્ધોના સુગત બુદ્ધ જ દેવ છે તો તેનો ગુરુ કોણ હતો ? અને જો વિશ્વ ક્ષણભંગુર હોય, તો ચિરદૃષ્ટ પદાર્થનું “આ તે જ છે” એવું સ્મરણ ન થવું જોઈએ. જો ક્ષણભંગુર હોય તો તે પદાર્થ જ ન રહે, તો પછી સ્મરણ કોનું થાય ? જો ક્ષણિકવાદ જ બૌદ્ધોનો માર્ગ છે તો એનો મોક્ષ પણ ક્ષણભંગુર હશે. જો જ્ઞાનથી યુક્ત અર્થ દ્રવ્ય હોય તો જડ દ્રવ્યમાં પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અને તે ચાલનાદિ ક્રિયા કોના પર કરે છે ? ભલા, જે બહાર દેખાય છે તે મિથ્યા કેમ હોઈ શકે છે ? જો આકાર સહિત બુદ્ધિ હોય તો દૃશ્ય હોવી જોઈએ. જો કેવળ જ્ઞાન જ હૃદયમાં આત્મસ્થ હોય, બાહ્ય પદાર્થોને કેવળ જ્ઞાન જ માનવામાં આવે તો શેષ પદાર્થ વિના જ્ઞાન જ થઈ શકતું નથી. જો વાસનાચ્છેદ જ મુક્તિ છે, તો સુષુપ્તિમાં પણ મુક્તિ માનવી જોઈએ. એવું માનવું વિદ્યાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તિરસ્કરણીય છે. ઇત્યાદિ વાનો સંક્ષેપમાં બૌદ્ધ મતસ્થોની પ્રદર્શિત કરી દીધી છે. હવે બુદ્ધિમાનૂ વિચારશીલ પુરુષ અવલોકન કરીને જાણી જશે કે એમની કેવી વિદ્યા અને કેવો મત છે. એને જૈન લોકો પણ માને છે.

અહીંથી આગળ જૈન મતનું વર્ણન છે. પ્રકરણરત્નાકર, ૧ ભાગ, નયચક્રસારમાં નિમ્નલિખિત વાતો લખી છે :

બૌદ્ધ લોકો સમય-સમયમાં નવીનપણાથી (૧) આકાશ, (૨) કાલ, (૩) જીવ, (૪) પુદ્ગલ- એ ચાર દ્રવ્ય માને છે અને જૈની લોકો પરમાસ્તિકાય, અપરમાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાલ એ છ દ્રવ્યોને માને છે. એમાં કાલને અસ્તિકાય નથી માનતા, કિન્તુ એવું કહે છે કે કાલ ઉપચારથી દ્રવ્ય છે, વસ્તુતઃ નથી. તેમાંથી “પરમાસ્તિકાય” જે ગતિપરિણામીપણાથી પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ અને પુદ્ગલ, એની ગતિની સમીપથી સ્તમ્ભન કરવાનો હેતુ છે, તે પરમાસ્તિકાય અને તે અસંખ્ય પ્રદેશ પરિમાણ અને લોકમાં વ્યાપક છે. બીજો “અપરમાસ્તિકાય” એ છે કે જે સ્થિરતાથી પરિણામી થયેલા જીવ તથા પુદ્ગલની સ્થિતિના આશ્રયનો હેતુ છે. ત્રીજું “આકાશાસ્તિકાય” તેને કહે છે કે જે સર્વ દ્રવ્યોનો આધાર, જેમાં અવગાહન, પ્રવેશ, નિર્ગમ વગેરે ક્રિયા કરનાર જીવ તથા પુદ્ગલોના અવગાહનનો હેતુ અને સર્વવ્યાપી છે. ચોથું “પુદ્ગલાસ્તિકાય” એ છે કે જે કારણરૂપ સૂક્ષ્મ, નિત્ય, એકરસ, વર્ણ, ગન્ધ, સ્પર્શ, કાર્યનું લિંગ પૂરવા અને ગળવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. પાંચમું “જીવાસ્તિકાય” જે ચેતનાલક્ષણ, જ્ઞાન દર્શનમાં ઉપયુક્ત અનન્ત પર્યાયોથી પરિણામી થનાર કર્તા ભોક્તા છે. અને છઠું “કાલ” એ છે કે જે પૂર્વોક્ત પંચાસ્તિકાયોના પરત્વ-અપરત્વ નવીન-પ્રાચીનતાના ચિહ્નરૂપ, પ્રસિદ્ધ વર્તમાનરૂપ પર્યાયોથી

યુક્ત છે, તે "કાલ" કહેવાય છે.

સમીક્ષક - જે બૌદ્ધોએ ચાર દ્રવ્ય પ્રતિ સમયમાં નવીન નવીન માન્યાં છે, તે જૂઠાં છે. કેમકે આકાશ, કાળ, જીવ અને પરમાણુ એ નવા અગર જૂના કદી થઈ શક્તાં નથી. કેમકે એ અનાદિ અને કારણરૂપથી અવિનાશી છે. પછી નવા અને જૂના પણ કેવી રીતે ઘટી શકે છે ? વળી, જૈનીઓનું માનવું પણ ઠીક નથી; કેમકે પરમાર્થ દ્રવ્ય નથી કિન્તુ મુક્ત છે. એ બન્ને જીવાસ્તિકાયમાં આવી જાય છે. એટલા માટે આકાશ, પરમાણુ, જીવ અને કાળ માનત તો ઠીક હતું. અને જે નવ દ્રવ્ય વૈશેષિકમાં માન્યાં છે, તે જ ઠીક છે. કેમકે પૃથિવ્યાદિ પાંચ તત્ત્વ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ પૃથક્-પૃથક્ પદાર્થ નિર્મિત છે. એક જીવને ચેતન માનીને ઈશ્વરને ન માનવો, એ જૈન, બૌદ્ધોની મિથ્યા પક્ષપાતની વાતો છે.

હવે બૌદ્ધ અને જૈની જે સમભંગી અને સ્થાદ્વાદ માને છે તે એ છે કે "સન્ ઘટઃ" એને પ્રથમ ભંગ કહે છે. કેમકે ઘટ પોતાની વર્તમાનતાથી યુક્ત અર્થાત્ ઘડો છે, એણે અભાવનો વિરોધ કર્યો છે. બીજો ભંગ "અસન્ ઘટઃ" ઘડો નથી. પ્રથમ ઘટના ભાવથી, આ ઘડાના અસદ્ભાવથી બીજો ભંગ છે. ત્રીજો ભંગ એ છે કે "સગ્રસન્નઘટઃ" અર્થાત્ આ ઘડો તો છે, પરન્તુ ઘટ નથી, કેમકે એ બન્નેથી પૃથક્ થઈ ગયો. ચોથો ભંગ "ઘટોઽઘટઃ" જેમ અઘટઃ ઘટઃ બીજા પટના અભાવની અપેક્ષા પોતાનામાં હોવાથી ઘટ અઘટ કહેવાય છે. યુગપત્ એની બે સંજ્ઞા અર્થાત્ ઘટ અને અઘટ પણ છે. પાંચમો ભંગ એ છે કે "ઘટને પટ" કહેવો અયોગ્ય અર્થાત્ એમાં ઘટપણું વક્તવ્ય છે અને પટપણું અવક્તવ્ય છે. છઠ્ઠો ભંગ એ છે કે જે ઘટ નથી તે કહેવા યોગ્ય નથી અને જે છે તે છે અને કહેવા યોગ્ય પણ છે. અને સાતમો ભંગ એ છે કે જે કહેવાને ઈષ્ટ છે, પરન્તુ તે છે નહીં અને કહેવાને યોગ્ય પણ ઘટ નથી, એ સમમ ભંગ કહેવાય છે. એ પ્રકારે :-

સ્થાદસ્તિ જીવોઽયં પ્રથમો ભક્કઃ ॥૧॥ સ્થાન્નાસ્તિ જીવો દ્વિતીયો ભક્કઃ ॥૨॥

સ્થાદવક્તવ્યો જીવસ્તુતીયો ભક્કઃ ॥૩॥ સ્થાદસ્તિ નાસ્તિરૂપો જીવઃચતુર્થો ભક્કઃ ॥૪॥

સ્થાદસ્તિ અવક્તવ્યો જીવઃ પચ્ચમો ભક્કઃ ॥૫॥ સ્થાન્નાસ્તિ અવક્તવ્યો જીવઃ ષષ્ઠો ભક્કઃ ॥૬॥

સ્થાદસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્યો જીવ ઇતિ સપ્તમો ભક્કઃ ॥૭॥

અર્થાત્- જીવ છે, એવું કથન હોય તો જીવના વિરોધી જડ પદાર્થોનો જીવમાં અભાવરૂપ પ્રથમ ભંગ કહેવાય છે. બીજો ભંગ એ છે કે જીવ નથી જડમાં, એવું કથન પણ થાય છે એથી એ બીજો ભંગ કહેવાય છે. જીવ કહેવા યોગ્ય નથી, એ ત્રીજો ભંગ છે. જ્યારે જીવ શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે પ્રસિદ્ધ અને જ્યારે શરીરથી જુદો થાય છે ત્યારે અપ્રસિદ્ધ રહે છે, એવું કથન થાય તેને ચતુર્થ ભંગ કહે છે. જીવ છે, પરન્તુ કહેવા યોગ્ય નથી જે એવું કથન છે તેને પંચમ ભંગ કહે છે. જીવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કહેવામાં નથી આવતો, એથી ચક્ષુ પ્રત્યક્ષ નથી એવો વ્યવહાર છે તેને છઠ્ઠો ભંગ કહે છે. એક કાળમાં જીવનું અનુમાનથી હોવું અને અદૃશ્યપણામાં ન હોવું અને એક સરખું ન રહેવું કિન્તુ સજ્જ સજ્જમાં પરિણમને પ્રાપ્ત થવું, અસ્તિ-નાસ્તિ ન થાય અને નાસ્તિ અસ્તિ વ્યવહાર પણ ન થાય એ સાતમો ભંગ કહેવાય છે.

એ જ પ્રકારે નિત્યત્વ સમભંગી અને અનિત્યત્વ સમભંગી તથા સામાન્ય ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, મુક્ત અને પર્યાયોની પ્રત્યેક વસ્તુમાં સમભંગી થાય છે. તેમ દ્રવ્ય, મુક્ત, સ્વભાવ અને પર્યાયોના અનન્ત હોવાથી સમભંગી પણ અનન્ત થાય છે. આવો બૌદ્ધ અને જૈનીઓનો સ્થાદ્વાદ અને સમભંગી ન્યાય કહેવાય છે.

સમીક્ષક - આ કથન એક અન્યોન્યાભાવમાં સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યમાં ચરિતાર્થ થઈ શકે છે. એ સરળ પ્રકરણને છોડીને કઠણ જાળ રચના કેવળ અજ્ઞાનીઓને ફસાવવા માટે છે. જુઓ ! જીવનો અજીવમાં

અને અજીવનો જીવમાં અભાવ રહે જ છે. જેમ જીવ અને જડનું વર્તમાન હોવાથી સાધર્મ્ય અને ચેતન તથા જડ હોવાથી વૈધર્મ્ય અર્થાત્ જીવમાં ચેતનત્વ (અસ્તિ) છે અને જડત્વ (નાસ્તિ) નથી. એ જ પ્રકારે જડમાં જડત્વ છે અને ચેતનત્વ નથી. એથી ગુણ, કર્મ, સ્વભાવના સમાન ધર્મ અને વિરુદ્ધ ધર્મના વિચારથી એમના સર્વ સમભંગી અને સ્પાદાદ સહેલાઈથી સમજમાં આવે છે. પછી આટલો પ્રપંચ વધારવો શું કામનો છે ? આમાં બૌદ્ધ અને જૈનોનો એક મત છે. થોડા જ જુદા જુદા હોવાથી ભિન્ન ભાવ પણ થઈ જાય છે. હવે આ પછી કેવળ જૈન મત વિષયમાં લખવામાં આવે છે :-

ચિદચિદ્ દ્વે પરે તત્ત્વે વિવેકસદ્વિવેચનમ્ । ઉપાદેયમુપાદેયં હેયં હેયં ચ કુર્વતઃ ॥૧॥

હેયં હિ કર્તુરાગાદિ તત્કાર્ય્યપવિવેકિનઃ । ઉપાદેયં પરં જ્યોતિરુપયોગૈકલક્ષણમ્ ॥૨॥

જૈનીઓ “ચિત્” અને “અચિત્” અર્થાત્ ચેતન અને જડ એ બે જ પરતત્ત્વ માને છે, એ બન્નેના વિવેચનનું નામ “વિવેક,” જે-જે પ્રહસને યોગ્ય છે, તેનું-તેનું પ્રહસ અને જે-જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેના-તેના ત્યાગ કરનારને “વિવેકી” કહે છે. ૧૧।

જગતનો કર્તા અને રાગાદિ, તથા ઈશ્વરે જગત્ કર્યું છે, એ અવિવેકી મતનો ત્યાગ અને યોગથી લક્ષિત પરમજ્યોતિસ્વરૂપ જે જીવ છે, તેનું પ્રહસ કરવું ઉત્તમ છે. ૧૨।

અર્થાત્ જીવ વિના બીજું ચેતન તત્ત્વ=ઈશ્વરને માનતા નથી. કોઈ પણ અનાદિ સિદ્ધ ઈશ્વર નથી એમ બૌદ્ધ-જૈન લોકો માને છે.

એ વિષયમાં રાજા શિવપ્રસાદજી “ઈતિહાસ તિમિરનાશક” ગ્રન્થમાં લખે છે તે એમના બે નામ છે, એક જૈન અને બીજું બૌદ્ધ. એ પર્યાયવાચી શબ્દ છે. પરંતુ બૌદ્ધોમાં વામમાર્ગી મધમાંસાહારી બૌદ્ધ છે, તેમની સાથે જૈનીઓનો વિરોધ છે. પરંતુ જે મહાવીર અને ગૌતમ ગણધર છે, તેમનું નામ બૌદ્ધોએ બુદ્ધ રાખ્યું છે, અને જૈનીઓએ ગણધર અને જિનવર રાખ્યું છે. એમાં જિનની પરમ્પરા જૈન મત છે, તે રાજા શિવપ્રસાદજીએ પોતાના “ઈતિહાસતિમિરનાશક” ગ્રન્થના ત્રીજા ખંડમાં લખ્યું છે કે “સ્વામી શંકરાચાર્ય”થી પૂર્વે કે જેને થયે કુલ હજાર વર્ષની લગભગ થઈ ગયાં છે, સમ્પૂર્ણ ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મ પ્રસર્યો હતો.” એના પર નોટ :- “....બૌદ્ધ કહેવાથી અમારો આશય તે મત સાથે છે કે જે મહાવીરના ગણધર ગૌતમ સ્વામીના સમયથી શંકર સ્વામીના સમય સુધી પેદ વિરુદ્ધ આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી રહ્યો અને જેને અશોક અને સમ્રાટ મહારાજાઓએ માન્યો, તેથી જૈન કોઈ પ્રકારે તેમાંથી બહાર ગણી શકાતા નથી. ...જિન, જેનાથી જૈન નિકળ્યો અને બુદ્ધ જેનાથી બૌદ્ધ નિકળ્યો, બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દ છે. કોશમાં બન્નેનો અર્થ એક જ લખ્યો છે અને ગૌતમને બન્ને માને છે. અન્યથા “હીપવંશ” ઈત્યાદિ જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં શાક્યમુનિ ગૌતમ બુદ્ધને પ્રાયઃ મહાવીરના નામથી જ (શા માટે) લખ્યા છે ? બસ તેમના સમયમાં તેમનો મત એક જ રહ્યો હશે.અમે જે જૈન ન લખીને ગૌતમના મતવાળાઓને બૌદ્ધ લખ્યા, તેનું પ્રયોજન કેવલ આટલું જ છે કે તેમને બીજા દેશવાળાઓ બૌદ્ધના નામથી લાને છે....”.

અમરકોશમાં પણ એમ જ લખ્યું છે :-

સર્વજ્ઞઃ સુગતો બુદ્ધો ધર્મરાજસ્તથાગતઃ । સમન્તભદ્રો ધર્મવાન્મારજિહ્વેકજિજ્જિવઃ ॥૧॥

ષડ્ભિજ્ઞો દશલોઽદ્વયવાદી વિનાયકઃ । મુનીન્દ્રઃ શ્રીધનઃ શાસ્તા મુનિઃ શાક્યમુનિસ્તુ સઃ ॥૨॥

સ શાક્યસિંહઃ સર્વાર્થઃ સિદ્ધશ્ચૌદ્ધોદનિશ્ચ સઃ । ગૌતમશાક્યચ્ચુશ્ચ માયાદેવીસુતશ્ચ સઃ ॥૩॥

-અમરકોશ કાંઠ ૧ । વર્ગ ૧। શ્લોક ૮ સે ૧૦ પર્યન્ત ॥

હવે જુઓ ! બુદ્ધ, જિન અને બૌદ્ધ તથા જૈન એકનું જ નામ છે કે નહીં ? શું “અમરસિંહ” પણ બુદ્ધ જિનને એક લખવામાં ભૂલી ગયા છે ? જે અવિદ્યાનું જૈન છે તે તો નથી પોતાનું જાણતા અને નથી બીજાનું પણ જાણતા. કેવળ હઠ માત્રથી બરાડ્યા કરે છે, પરંતુ જે જૈનોમાં વિદ્યાનું છે તે સર્વે જાણે છે કે “બુદ્ધ” અને “જિન” તથા બૌદ્ધ અને જૈન પર્યાયવાચી છે. એમાં કંઈ સન્દેહ નથી.

જૈન લોક કહે છે કે જીવ જ પરમેશ્વર થઈ જાય છે. તેઓ પોતાના તીર્થંકરોને જ કેવલી મુક્તિપ્રાપ્ત અને પરમેશ્વર માને છે, અનાદિ પરમેશ્વર કોઈ નથી. સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, અર્હન, કેવલી, તીર્થંકૃત અને જિન એ છ નાસ્તિકોના દેવતાઓનાં નામ છે. આદિદેવનું સ્વરૂપ ‘ચન્દ્રસૂરિએ આમનિશ્ચયાલંકાર’ ગ્રંથમાં લખ્યું છે :-

સર્વજ્ઞો વીતરાગાદિદોષસ્ત્રીલોક્યપૂજિતઃ । યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન પરમેશ્વરઃ ॥૧॥

તેમજ “તીર્થાતિતો” એ પણ લખ્યું છે કે :-

સર્વજ્ઞો દુશ્યતે તાવત્રેદાનીમસ્મદાદિભિઃ । દુષ્ટો ન ચૈકદેશોઽસ્તિ તિર્ઙ્ગ વા ચોઽનુમાપયેત્ ॥૨॥

ન ધ્યાગમવિધિઃ કશ્ચિન્નિત્યસર્વજ્ઞબોધકઃ । ન ચ તત્તાર્થવાદાનાં તાત્પર્યમપિ કલ્પતે ॥૩॥

ન સાન્યાર્થપ્રધાનૈસ્તૈસ્તદસ્તિત્વં વિધીયતે । ન સાનુવાદિતું શક્યઃ પૂર્વમન્યૈરહોધિતઃ ॥૪॥

જે રાગાદિ દોષોથી રહિત, ત્રેલોક્યમાં પૂજનીય, યથાવત્ પદાર્થોના વક્તા, સર્વજ્ઞ, અર્હન દેવ છે તે જ પરમેશ્વર છે. ॥૧॥ જેથી અમે અત્યારે પરમેશ્વરને દેખતા નથી, તેથી કોઈ સર્વજ્ઞ અનાદિ પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ નથી. જ્યારે ઈશ્વરમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી તો અનુમાન પણ પટી શકતું નથી. કેમકે એક દેશ પ્રત્યક્ષ વિના અનુમાન થઈ શકતું નથી. ॥૨॥ જ્યારે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન નથી, ત્યારે આગમ અર્થાત્ નિત્ય, અનાદિ, સર્વજ્ઞ પરમાત્માનું બોધક શબ્દ પ્રમાણ થઈ શકતું નથી. જ્યારે ત્રણે પ્રમાણ નથી, ત્યારે “અર્થવાદ” અર્થાત્ સ્તુતિ, નિન્દા, પરકૃતિ અર્થાત્ પરાયા ચરિત્રનું વર્ણન અને પુરાકલ્પ અર્થાત્ ઈતિહાસનું તાત્પર્ય પણ થઈ શકતું નથી. ॥૩॥ અને અન્યાર્થપ્રધાન અર્થાત્ બહુગ્રીહિ સમાસ ની જેમ પરોક્ષ પરમાત્માની સિદ્ધિનું વિધાન પણ થઈ શકતું નથી. પછી ઈશ્વરના ઉપદેષ્ટાઓથી સાંભળ્યા વિના અનુવાદ પણ કેમ થઈ શકે છે ? ॥૪॥

(એનું પ્રત્યાખ્યાન અર્થાત્ ખંડન) જો અનાદિ ઈશ્વર ન હોત તો “અર્હન” દેવના માતા-પિતા આદિના શરીરના સાંચા કોણ બનાવત ? સંયોગકર્તા વિના યથાયોગ્ય સર્વાવયવસમ્પન્ન, યથોચિત કાર્ય કરવામાં ઉપયુક્ત શરીર બની જ શકતું નથી. અને જે પદાર્થોથી શરીર બન્યું છે, તે જડ હોવાથી સ્વયં આ પ્રકારની ઉત્તમ રચનાથી યુક્ત શરીર રૂપ બની શકતાં નથી. કેમકે તેમાં યથાયોગ્ય બનવાનું જ્ઞાન જ નથી.

અને જે રાગાદિ દોષોથી રહિત થઈ ને પછી દોષરહિત થાય છે તે ઈશ્વર કદી પણ થઈ શકતો નથી. કેમકે જે નિમિત્તથી તે રાગાદિથી મુક્ત થાય છે તે મુક્તિ, તે નિમિત્તના છૂટવાથી તેનું કાર્ય મુક્તિ પણ અનિત્ય થશે. જે અલ્પ અને અલ્પજ છે તે સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ કદી થઈ શકતો નથી. કેમકે જીવનું સ્વરૂપ એક-દેશી અને પરિમિત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળું હોય છે. તે સર્વ વિદ્યાઓમાં સર્વ પ્રકારે યથાર્થ વક્તા થઈ શકતો નથી. એટલા માટે તમારા તીર્થંકરો કદી પણ પરમેશ્વર થઈ શકતા નથી. ૧૧

શું તમે જે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ છે તેને જ માનો છો ? અપ્રત્યક્ષને નહીં ? જેમ કાનથી રૂપ અને ચક્ષુથી શબ્દનું મહણ થઈ શકતું નથી, તેમ અનાદિ પરમાત્માને જોવાનાં સાધન શુદ્ધાન્તઃકરણ, વિદ્યા અને યોગાભ્યાસ છે. તેથી કરીને પવિત્રાત્મા પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ દેખે છે. જેમ બહ્યા વિના વિદ્યાનું પ્રયોજનોની પ્રાપ્તિ નથી

થતી તેમ યોગાભ્યાસ અને વિજ્ઞાન વિના પરમાત્મા પણ નથી દેખાતો. જેમ ભૂમિના રૂપાદિ ગુણને જ જોઈ-જાણીને ગુણોથી અવ્યવહિત સમ્બન્ધથી પૃથ્વી પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ આ સૃષ્ટિમાં પરમાત્માની રચના વિશેષ ક્ષિંગ જોઈને પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને જે પાપાયરણેચ્છા સમયમાં ભય, શંકા અને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, તે અન્તર્યામી પરમાત્માની તરફથી છે. એથી પણ પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે. તો પછી અનુમાનના હોવામાં શો સન્દેહ થઈ શકે છે. ॥૨॥

અને પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનના હોવાથી આગમ પ્રમાણ પણ નિત્ય, અનાદિ, સર્વજ્ઞ ઈશ્વરનું બોધક થાય છે, એટલા માટે શબ્દ પ્રમાણ પણ ઈશ્વરમાં છે. જ્યારે ત્રણે પ્રમાણોથી ઈશ્વરને જીવ જાણી શકે છે ત્યારે અર્થવાદ અર્થાત્ પરમેશ્વરના ગુણોની પ્રશંસા કરવી પણ પથાર્ય થટે છે, કેમકે જે નિત્ય પદાર્થ છે તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પણ નિત્ય હોય છે. તેની પ્રશંસા કરવામાં કોઈ પણ પ્રતિબન્ધક નથી. ॥૩॥

જેમ મનુષ્યોમાં કર્તા વિના કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી, તેમ આ મહત્કાર્યના કર્તા વિના તે થવું સર્વથા અસમ્ભવ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે ઈશ્વરના હોવામાં મૂઢને પણ સન્દેહ થઈ શકતો નથી. જ્યારે પરમાત્માનો ઉપદેશ કરનારાઓ તરફથી સાંભળીશું ત્યાર બાદ તેનો અનુવાદ કરવો પણ સરળ છે. ॥૪॥ આથી કરીને જૈનો દ્વારા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી ઈશ્વરનું ખંડન કરવું વગેરે વ્યવહાર અનુચિત છે.

પ્રશ્ન - અનાદેશગમસ્યાર્થો ન ચ સર્વજ્ઞ આદિમાન્ । કૃત્રિમેણ ત્વસત્યેન સ કથં પ્રતિપાદ્યતે ॥૧॥

અથ તદ્વચનેનૈવ સર્વજ્ઞોઽન્યૈઃ પ્રતીયતે । પ્રકાત્પેત કથં સિદ્ધિરન્યોઽન્યાશ્રયયોસ્તયોઃ ॥૨॥

સર્વજ્ઞોક્તયા વાક્યં સત્યં તેન તદસ્તિતા । કથં તદુપયં સિદ્ધ્યેત્ સિદ્ધમૂલાન્તગદ્ધતે ॥૩॥

વચમાં સર્વજ્ઞ થયેલા, અનાદિ શાસ્ત્રોના અર્થ થઈ શકતા નથી. કેમકે કરેલાં અસત્ય વચનથી તેનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થઈ શકે ? ॥૧॥ અને જો પરમેશ્વરનાં જ વચનથી પરમેશ્વર સિદ્ધ થાય છે, તો અનાદિ ઈશ્વરથી અનાદિ શાસ્ત્રની સિદ્ધિ અને અનાદિ શાસ્ત્રથી અનાદિ ઈશ્વરની સિદ્ધિ એ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. ॥૨॥

કેમકે સર્વજ્ઞના કથનથી તે વેદવાક્ય સત્ય અને તે વેદવચનથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરો છો, એ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે ? તે શાસ્ત્ર અને પરમેશ્વરની સિદ્ધિ માટે ત્રીજું કોઈ પ્રમાણ જોઈએ. જો એમ માનશો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. ૧-૩

(ઉત્તર) અમે લોકો પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને અનાદિ માનીએ છીએ. અનાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી શકતો નથી. જેમ કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન અને કારણથી કાર્યનો બોધ થાય છે. કાર્યમાં કારણનો સ્વભાવ અને કારણમાં કાર્યનો સ્વભાવ નિત્ય છે, તેમ પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના અનન્ત વિદ્યાદિ ગુણ નિત્ય હોવાથી ઈશ્વરપ્રજ્ઞિત વેદમાં અનવસ્થા દોષ આવતો નથી. ૧ । ૨ । ૩ ।

અને તમે તીર્થંકરોને પરમેશ્વર માનો છો, એ કદી પણ થટી શકતું નથી. કેમકે માતા-પિતા વિના તેમનું શરીર જ થઈ શકતું નથી, તો તે તપશ્ચર્યા જ્ઞાન અને મુક્તિ કેવી રીતે પામી શકે છે ? તેમજ સંયોગનું આદિ અવશ્ય હોય છે. કેમકે વિયોગ વિના સંયોગ થઈ જ શકતો નથી. એટલા માટે અનાદિ સૃષ્ટિ કર્તા પરમાત્માને માનો.

જુઓ ! ચાહે કેટલો પણ કોઈ સિદ્ધ હોય તો પણ શરીરાદિની રચનાને પૂર્ણતાથી જાણી શકતો નથી. જ્યારે સિદ્ધ જીવ સુષુપ્તિ દશામાં જાય છે ત્યારે તેને કાંઈ પણ ભાન રહેતું નથી. જ્યારે જીવ દુઃખને

પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનું જ્ઞાન પણ ન્યૂન થઈ જાય છે. આવા પરિચ્છિન્ન સામર્થ્યવાળા એકદેશમાં રહેનારને ઈશ્વર માનવો, એ બાન્તિબુદ્ધિયુક્ત જૈનીઓ વિના અન્ય કોઈ પણ માની શકે નહીં. જો તમે કહો કે તીર્થંકર પોતાના માતા-પિતાઓથી થયા તો તે માતા-પિતા કોનાથી ઉત્પન્ન થયા ? અને તેમના માતા-પિતા કોનાથી ? પછી તેમના પણ માતા-પિતા કોનાથી ઉત્પન્ન થયા ? ઈત્યાદિ અનવસ્થા આવશે.

આસ્તિક અને નાસ્તિકનો સંવાદ

હવે આની આગળ “પ્રકરણરત્નાકર”ના બીજા ભાગમાંથી આસ્તિક, નાસ્તિકના સંવાદના પ્રશ્નોત્તર અહીં લખીએ છીએ. જેને મોટા મોટા જૈનીઓએ પોતાની સંમતિની સાથે માન્યો છે અને મુંબઈમાં છપાવ્યો છે.

(નાસ્તિક) - ઈશ્વરની ઈચ્છાથી કાંઈ નથી થતું જે કાંઈ થાય છે તે કર્મથી.

(આસ્તિક) - જો સર્વ કાંઈ કર્મથી થાય છે તો કર્મ કોનાથી થાય છે ? જો કહો કે જીવ આદિથી થાય છે, તો જે શ્રોત્રાદિ સાધનોથી જીવ કર્મ કરે છે તે શાથી થયાં ? જો કહો કે અનાદિ કાલ અને સ્વભાવથી થાય છે, તો તે અનાદિનું છૂટવું અસંભવ થઈને તમારા મતમાં મુક્તિનો અભાવ થશે. જો કહો કે પ્રાગભાવવત્ અનાદિ સાન્ત છે, તો યત્ન વિના સર્વના કર્મ નિવૃત્ત થઈ જશે. જો ઈશ્વર ફલપ્રદાતા ન હોય, તો પાપનાં ફળ દુઃખને જીવ પોતાની ઈચ્છાથી કદી પણ ભોગવશે નહીં. જેમ ચોર વગેરે ચોરીનું ફળ દરૂડ પોતાની ઈચ્છાથી નથી ભોગવતા, કિન્તુ રાજ્યવ્યવસ્થાથી ભોગવે છે. તેમ પરમેશ્વરના ભોગવવાથી જીવ પાપ અને પુણ્યનાં ફળોને ભોગવે છે. અન્યથા કર્મસંકર થઈ જશે. અને અન્યનાં કર્મ અન્યને ભોગવવાં પડશે.

(નાસ્તિક) - ઈશ્વર અક્રિય છે, કેમકે જો કર્મનો કરનાર હોત તો કર્મનાં ફળ પણ ભોગવવાં પડત. એટલા માટે જેમ અમે કેવલી પ્રાપ્ત મુક્તોને અક્રિય માનીએ છીએ, તેમ તમે પણ માનો.

(આસ્તિક) - ઈશ્વર અક્રિય નથી કિન્તુ સક્રિય છે. જ્યારે ચેતન છે, તો કર્તા કેમ નહીં ? અને જો કર્તા છે તો તે ક્રિયાથી પૃથક્ કદી પણ થઈ શકતો નથી. જેમ તમે કૃત્રિમ-બનાવટના ઈશ્વર તીર્થંકરને જીવથી ઈશ્વર બનેલો માનો છો, તેમ એવા પ્રકારના ઈશ્વરને કોઈ પણ વિદ્વાન માની શકતા નથી. કેમકે જો નિમિત્તથી ઈશ્વર બને, તો અનિત્ય અને પરાધીન થઈ જાય. કારણકે ઈશ્વર બન્યા પૂર્વે પ્રથમ જીવ હતો, પશ્ચાત્ કોઈ નિમિત્તથી ઈશ્વર બન્યો; તો પાછો જીવ પણ થઈ જશે અને પોતાના જીવત્વ સ્વભાવને કદી પણ છોડી શકતો નથી. કારણકે અનન્તકાળથી જીવ છે એ અનન્તકાળ સુધી રહેશે, એટલા માટે એ અનાદિ સ્વતઃસિદ્ધ ઈશ્વરને માનવો યોગ્ય છે.

જુઓ ! જેમ વર્તમાન સમયમાં જીવ પાપ-પુણ્ય કરે છે. સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમ ઈશ્વર કદી નથી થતો. જો ઈશ્વર ક્રિયાવાન ન હોત તો આ જગતને કેમ બનાવી શકત ? જો કર્મોને પ્રાગભાવવત્ અનાદિ સાન્ત માનો છો, તો કર્મ સમવાય સમ્બન્ધથી રહેશે નહીં. જે સમવાય સમ્બન્ધથી નથી, તે સંયોગજ હોઈને અનિત્ય હોય છે. જો મુક્તિમાં ક્રિયા જ ન માનતા હો, તો તે મુક્ત જીવ જ્ઞાનવાળા થાય છે કે નહીં ? જો કહો કે થાય છે તો અન્તઃક્રિયાવાળા થયા. શું મુક્તિમાં પાપાણ્નવત્ જડ થઈ જાય છે, એક ઠેકાણે પડી રહે છે અને કાંઈ પણ ચેષ્ટા નથી કરતા ? જો એમ હોય, તો તે મુક્તિ શું થઈ ? કિન્તુ અન્યકાર અને બન્ધનમાં પડી ગયા ઠરે.

(નાસ્તિક) - ઈશ્વર વ્યાપક નથી, જો વ્યાપક હોય તો સર્વ વસ્તુ ચેતન કેમ થતી નથી ? અને બ્રાહ્મણ, શત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિની ઉત્તમ, મધ્યમ, નિદ્રુષ્ટ અવસ્થા કેમ થઈ ? કેમકે ઈશ્વર સર્વમાં

એકસરખો વ્યાપ છે, તો નાનાઈ-મોટાઈ ન હોવી જોઈએ.

(આસ્તિક) - વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એક નથી હોતા, કિન્તુ વ્યાપ્ય એકદેશી અને વ્યાપક સર્વદેશી હોય છે. જેમ આકાશ સર્વમાં વ્યાપક છે અને ભૂગોળ તથા ઘટપટ્ટાદિ એ સર્વ વ્યાપ્ય એકદેશી છે. જેમ પૃથ્વી આકાશ એક નથી, તેમ ઈશ્વર અને જગત્ પણ એક નથી. જેમ સર્વ ઘટપટ્ટાદિમાં આકાશ વ્યાપક છે અને ઘટપટ્ટાદિ આકાશ નથી, તેમ ચેતન પરમેશ્વર સર્વમાં છે પણ સર્વ ચેતન હોતાં નથી. જેમ બધા વિદ્વાન, અવિદ્વાન અને ધર્માત્મા, અધર્માત્મા સર્વ બરાબર હોતા નથી, તેમ વિદ્યાદિ સદ્ગુણ અને સત્યભાષણાદિ કર્મ, સુશીલતાદિ સ્વભાવ ન્યૂનાધિક હોવાથી બ્રાહ્મણ, જાત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અન્યજ મોટા નાના માનવામાં આવે છે. વર્ણોની વ્યાખ્યા જેવી "ચતુર્થ સમુલ્લાસ"માં લખી આવ્યા છીએ, તેવી ત્યાં જોઈ લેવી.

(નાસ્તિક) - ઈશ્વરે જગતનું સ્વામીપણું અને જગતરૂપ ઐશ્વર્ય કયા કારણે સ્વીકાર કર્યું ?

(આસ્તિક) - ઈશ્વરે કદી પણ સ્વામીપણું છોડ્યું નથી; કે નથી ગ્રહણ કર્યું, કિન્તુ સ્વામિત્વ અને જગત્રૂપ ઐશ્વર્ય ઈશ્વરમાં જ છે. કદી તેનાથી જુદું થઈ શકતું નથી, ત્યારે ગ્રહણ શું કરશે ? કેમકે અપ્રાપ્તનું ગ્રહણ થાય છે. વ્યાપ્યથી વ્યાપક અને વ્યાપકથી વ્યાપ્ય જુદું કદી હોઈ શકે નહીં, એટલા માટે હંમેશાં સ્વામિત્વ અને અનન્ત ઐશ્વર્ય અનાદિ કાળથી ઈશ્વરમાં છે. એનું ગ્રહણ અને ત્યાગ જીવોમાં થઈ શકે છે; ઈશ્વરમાં નહીં.

(નાસ્તિક) - જો ઈશ્વરની રચનાથી સૃષ્ટિ થાય છે તો માતા-પિતાદિનું શું કામ છે ?

(આસ્તિક) - ઐશ્વરી સૃષ્ટિના કર્તા ઈશ્વર છે, જીવી સૃષ્ટિના નહીં. જે જીવોનાં કર્તવ્ય કર્મ છે તેને ઈશ્વર નથી કરતો, કિન્તુ જીવ જ કરે છે. જેમ વૃક્ષ, ફળ, ઔષધિ, અન્નાદિ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તેને લઈને મનુષ્ય દળે નહીં, ફૂટે નહીં, રોટલી વગેરે પદાર્થ બનાવે નહીં અને ખાય નહીં, તો શું ઈશ્વર તેને બદલે એ કામોને કદી કરશે ? અને જો ન કરે તો જીવનું જીવન પણ ન થઈ શકે. એટલા માટે આદિ સૃષ્ટિમાં જીવના શરીરોને અને સાંચાને બનાવવાં ઈશ્વરાધીન અને પછી તેનાથી પુત્રાદિની ઉત્પત્તિ કરવી, એ જીવનું કર્તવ્ય કર્મ છે.

(નાસ્તિક) - જ્યારે પરમાત્મા શાશ્વત, અનાદિ, ચિદાનન્દ, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો જગતના પ્રપંચ અને દુઃખમાં કેમ પડ્યો ? આનન્દ છોડી દુઃખનું ગ્રહણ એવું કામ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય પાત્ર નથી કરતો, તો ઈશ્વરે કેમ કર્યું ?

(આસ્તિક) - પરમાત્મા કોઈ પ્રપંચ અને દુઃખમાં નથી પડતો, નથી પોતાના આનન્દને છોડતો, કેમકે પ્રપંચ અને દુઃખમાં પડવું, જે એકદેશી હોય તેનું થઈ શકે છે, સર્વદેશીનું નહીં. જો અનાદિ, ચિદાનન્દ, જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા જગતને ન બનાવે, તો અન્ય કોણ બનાવી શકે ? જગત્ બનાવવાનું જીવમાં સામર્થ્ય નથી અને જડમાં સ્વયં બનવાનું પણ સામર્થ્ય નથી. એથી એ સિદ્ધ થયું કે પરમાત્મા જ જગતને બનાવે છે અને સદા આનન્દમાં રહે છે. જેમ પરમાત્મા પરમાણુઓથી સૃષ્ટિ કરે છે, તેમ માતા-પિતારૂપ નિમિત્તકારણથી પણ ઉત્પત્તિના પ્રબન્ધનો નિયમ તેણે જ કર્યો છે.

(નાસ્તિક) - ઈશ્વર મુક્તિરૂપ સુખને છોડી, આ જગતના સૃષ્ટિકરણ, પારણ અને પ્રલય કરવાના બખેડામાં કેમ પડ્યો ?

(આસ્તિક) - ઈશ્વર સદા મુક્ત હોવાથી, તમારા સાધનોથી સિદ્ધ થયેલા તીર્થંકરોની માફક એક

દેશમાં રહેનારા બન્ધપૂર્વક મુક્તિથી યુક્ત એ સનાતન પરમાત્મા નથી. જે અનન્તસ્વરૂપ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત પરમાત્મા છે, તે આ જગતની રચના, ધારણ અને પ્રલય કરવા છતાં કિંચિત્ માત્ર પણ બન્ધમાં નથી પડતો. કેમકે બન્ધ અને મોક્ષ સાપેક્ષતાથી છે. જેમ મુક્તિની અપેક્ષાથી બન્ધ અને બન્ધની અપેક્ષાથી મુક્તિ થાય છે. જે કદી પણ બદ્ધ ન હતો તે મુક્ત કેમ કરી કહી શકાય ? અને જે એકદેશો જીવ છે તે જ સદા બદ્ધ અને મુક્ત થયા કરે છે. અનન્ત, સર્વદેશી, સર્વવ્યાપક ઈશ્વર, બન્ધન કે નંમિનિઃ મુક્તિના ચક્રમાં જેમ તમારા તીર્થકરો છે, તેમ કદી પડતો નથી. એટલા માટે તે પરમાત્મા સદૈવ મુક્ત કહેવાય છે.

(નાસ્તિક) - જીવ કર્મોનાં ફળ પોતાની મેળે જ ભોગવી શકે છે, જેમ ભાંગ પીનાર મદને સ્વયમેવ ભોગવે છે, એમાં ઈશ્વરનું કામ નથી.

(આસ્તિક) - જેમ રાજા વિના ડાકુ, લમ્પટ, ચોરાદિ દુષ્ટ મનુષ્ય સ્વયં કાંસી, કારાગૃહમાં જતા નથી, ન તેઓ જવા ચાહે છે, કિન્તુ રાજ્યની ન્યાયવ્યવસ્થાનુસાર રાજા બલાત્કારથી પકડાવીને યથોચિત્ દણ દે છે, તે જ પ્રકારે જીવને પણ ઈશ્વર પોતાની ન્યાયવ્યવસ્થાથી તેના કર્માનુસાર યથાધોગ્ય દણ દે છે. કેમકે કોઈ પણ જીવ પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોનાં ફળ ભોગવવા ચાહતો નથી. માટે ન્યાયાધીશ પરમાત્મા જરૂર હોવો જોઈએ.

(નાસ્તિક) - જગતમાં એક ઈશ્વર નથી, કિન્તુ જેટલા મુક્ત જીવ છે, તે સર્વ ઈશ્વર છે.

(આસ્તિક) - એ કથન સર્વથા વ્યર્થ છે. કેમકે જે પ્રથમ બદ્ધ હોઈને મુક્ત થાય, તે ફરી બન્ધમાં અવશ્ય પડે. કેમકે તે સ્વાભાવિક સદૈવ મુક્ત નથી. જેમ તમારા ચોવીસ તીર્થકરો પ્રથમ બદ્ધ હતા, પછી મુક્ત થયા, ફરીથી પણ બંધમાં અવશ્ય પડશે. અને જ્યારે ઘણાં ઈશ્વર છે, તો જેમ જીવ અનેક હોવાથી લડતા-ઝઘડતા કરે છે તેમ તે અનેક ઈશ્વર પણ લડવા-ઝઘડવા કરશે.

(નાસ્તિક) - અરે મૂઢ ! જગતનો કર્તા કોઈ નથી, કિન્તુ જગત્ સ્વયંસિદ્ધ છે.

(આસ્તિક) - આ જૈનીઓની કેવડી મોટી ભૂલ છે. ભલા, કર્તા વિના કોઈ કર્મ અને કર્મ વિના કોઈ કાર્ય આ જગતમાં થતું દેખાય છે ? આ તો એવી વાત છે કે જેમ ઘઉંનાં ખેતરમાં સ્વયંસિદ્ધ દળેલા હોટની રોટલી બનીને જૈનીઓના પેટમાં ચાલી જતી હોય; કપાસ, સૂતર, કપડાં, અંગરખા, દુપટ્ટા, પોતિયાં, પાઘડી આદિ બનીને પોતે કદી નથી આવતાં; જ્યારે એમ નથી બનતું, તો ઈશ્વર કર્તા વિના આ વિવિધ જગત્ અને તેમાં વિવિધ પ્રકારની રચના વિશેષ કેમ બની શકે ?

જો હઠ પર્મથી સ્વયંસિદ્ધ જગતને માનો તો સ્વયંસિદ્ધ ઉપર્યુક્ત વસ્તુદિકોને કર્તા વિના પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડો. જ્યારે એમ સિદ્ધ નથી કરી શકતા તો પછી તમારા પ્રમાણશૂન્ય કથનને કયો બુદ્ધિમાન માની શકે ?

(નાસ્તિક) - ઈશ્વર વિરક્ત છે કે મોહિત ? જો વિરક્ત છે તો જગતના પ્રપંચમાં કેમ પડ્યો ? અને જો મોહિત છે તો જગતને બનાવવામાં સમર્થ થઈ શકશે નહીં.

(આસ્તિક) - પરમેશ્વરમાં વૈરાગ્ય કે મોહ કદી પણ નથી ઘટી શકતા, કેમકે જે સર્વ વ્યાપક છે તે કોને છોડે અને કોને પ્રહસ કરે ? ઈશ્વરથી ઉત્તમ કે તેને અપ્રાપ્ત કોઈ પદાર્થ નથી, એટલા માટે તેને કશામાં મોહ પણ નથી હોતો. વૈરાગ્ય અને મોહનું હોવું જીવમાં ઘટે છે, ઈશ્વરમાં નહીં.

(નાસ્તિક) - જો ઈશ્વરને જગતનો કર્તા અને જીવોનાં કર્મોનાં ફળોનો દાતા માનશો, તો ઈશ્વર પ્રપંચી થઈને દુઃખી થઈ જશે.

(આસ્તિક) - ભલા ! અનેકવિધ કર્મોના કર્તા અને પ્રાણીઓનાં ફળોનો દાતા, ધાર્મિક, ન્યાયાધીશ, વિદ્વાન્ કર્મોમાં નથી કસાતો, અને નથી પ્રપંચી બનતો, તો પરમેશ્વર અનન્ત સામર્થ્યવાળો પ્રપંચી અને દુઃખી કેમ કરીને થશે ? હા ! તમે પોતાની અને પોતાના તીર્થંકરોની સમાન પરમેશ્વરને પણ પોતાના અજ્ઞાનથી સમજતા હોવ, તો તે તમારી અવિદ્યાની લીલા છે.

જો અવિદ્યાદિ દોષોથી છૂટવા ચાહો તો વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોનો આશ્રય લો. શા માટે બમમાં પડ્યા પડ્યા ઠોકરો ખાઓ છો ?

હવે જૈન લોકો જગતને જેવું માને છે તેવું એમના સુજો મુજબ બતાવી અને ટૂંકમાં મૂળાર્થને ક્યાં પછી સત્યાસત્યની સમીક્ષા કરીને બતાવીએ છીએ.

મૂલ - સામિ અણાઙ અણને ચડગઈ સંસારધોસ્કાન્તારે ।

મોહાઙ કમ્મગુરુછિઙ્ગ વિલાગવસડ ધમ્મઙ્ગ જીલો ।

પ્રકાશનાકર પાગ ૨ । ચૃત્રી શતક ૫૦ । સુત્ર ૨ ॥

આ “પ્રકરણરત્નાકર” નામક ગ્રન્થના “સમ્યક્ત્વપ્રકાશ” પ્રકરણમાં ગૌતમ અને મહાવીરનો સંવાદ છે. એનો સંક્ષેપથી ઉપયોગી અર્થ એ છે કે આ સંસાર અનાદિ અનન્ત છે. ન કદી એની ઉત્પત્તિ થઈ અને ન કદી વિનાશ થાય છે. અર્થાત્ જગત્ કોઈનું રચ્યુ નથી. તે જ આસ્તિક નાસ્તિકના સંવાદમાં હે મૂક ! જગતનો કર્તા કોઈ નથી, કદી બન્યું નથી અને કદી તેનો નાશ થતો નથી.

સમીક્ષક - જે સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અનાદિ અને અનન્ત કદી થઈ શકતું નથી. અને ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ થયા વિના કર્મ રહેતું નથી. જગતમાં જેટલા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ સંયોગજ ઉત્પત્તિ વિનાશવાળા જોવામાં આવે છે. પછી જગત્ ઉત્પન્ન અને વિનાશવાળું કેમ નહીં ? એ ઉપરથી તમારા તીર્થંકરોને સમ્યગ્બોધ ન હતો. જો તેમને સમ્યક્ જ્ઞાન હોત, તો આવી અસમ્ભવ વાતો કેમ લખત ? જેવા તમારા ગુરુ છે તેવા તમે શિષ્યો પણ છો. તમારી વાતો સાંભળનારને પદાર્થ જ્ઞાન કદી થઈ શકતું નથી.

ભલા, જે પ્રત્યક્ સંયુક્ત પદાર્થ દેખાય છે, તેની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કેમ માનતા નથી. અર્થાત્ એમના આચાર્ય કે જૈનીઓને ભુગોળ-ખગોળ વિદ્યા પણ આવડતી ન હતી. અને હાલમાં પણ એ વિદ્યા એમનામાં નથી. નહીં તો નિમ્નલિખિત આવી અસમ્ભવ વાતો કેમ કરી માનત અને કહેત ?

જુઓ ! આ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વીકાય અર્થાત્ પૃથ્વી પાત્ર જીવનું શરીર છે અને જળકાયાદિ જીવ પણ માને છે. એને કોઈ પાત્ર માની શકે નહીં. વળી જુઓ ! એમની મિથ્યા વાતો, જે તીર્થંકરોને જૈનીઓ સમ્યક્ જ્ઞાની અને પરમેશ્વર માને છે તેમની મિથ્યા વાતોના આ નમૂના છે.

(રત્નસારભાગ) આ ગ્રન્થને જૈન લોકો માને છે અને એ ઈસવી સન્ ૧૮૭૮ એપ્રિલ તા. ૨૮મીએ બનારસ જૈનપ્રભાકર પ્રેસમાં નાનકચન્દ જતીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેના ૧૪૫ પૃષ્ઠમાં કાળની આ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરી છે :-

અર્થાત્ સમયનું નામ સુક્ષ્મ કાળ છે, અને અસંખ્યાત સમયોને “આવલિ” કહે છે. એક કરોડ, સડસઠ લાખ, સિતેર હજાર, બસો સોળ આવલિયોનું એક “મુહૂર્ત” થાય છે. એવા ત્રીસ મુહૂર્તનો એક “દિવસ,” તેવા પંદર દિવસનો એક “પક્ષ,” તેવા બે પક્ષનો એક “માસ” એવા બાર માસનું એક “વર્ષ” થાય છે. એવા સિતેર લાખ કરોડ, છપ્પન હજાર કરોડ વર્ષોનો એક “પૂર્વ” થાય છે. એવા અસંખ્યાત પૂર્વોને એક “પલ્લોપમ” કાલ કહે છે.

અસંખ્યાત એને કહે છે કે એક ચાર કોશનો ચોરસ અને તેટલો ઊંડો કૂવો ખોદીને તેને જુગુલિયા મનુષ્યના શરીરના નિમ્નલિખિત વાળોના ટુકડાઓથી ભરવો અર્થાત્ વર્તમાન મનુષ્યનાં વાળથી જુગુલિયા મનુષ્યોના વાળ ચાર હજાર છત્રુ ભાગ સૂક્ષ્મ હોય છે. જ્યારે જુગુલિયા મનુષ્યોના ચાર હજાર છત્રુ વાળોને એકઠા કરે તો અત્યારના મનુષ્યનો એક વાળ થાય છે. એવા જુગુલિયા મનુષ્યોના એક વાળના એક આગળ ભાગના સાત વાર આઠ-આઠ ટુકડા કરવાથી ૨૮૮૭૧૫૨ અર્થાત્ વીસ લાખ, સત્તાણું હજાર, એકસો બાવન ટુકડા થાય છે. એવા ટુકડાઓથી પૂર્વોક્ત કૂવાને ભરવો. તેમાંથી સો વર્ષને અન્તરે એક એક ટુકડો કઠાડવો. જ્યારે સઘળા ટુકડા નિકળી જાય અને કૂવો ખાલી થઈ જાય તો પણ તે સંખ્યાત કાળ છે.

અને જ્યારે તેમાંથી એક એક ટુકડાના અસંખ્યાત ટુકડા કરીને તે ટુકડાઓથી તે જ કૂવાને એવો ઠાંસી ઠાંસીને ભરવો કે તેના ઉપરથી ચકવર્તી રાજાની સેના ચાલી જાય તો પણ દબાય નહીં. પછી તે ટુકડાઓમાંથી સો વર્ષને અન્તરે એક ટુકડો કઠાડવો. જ્યારે તે કૂવો ખાલી થઈ જાય. ત્યારે તેમાં અસંખ્યાત પૂર્વ પડે, ત્યારે એક એક "પલ્યોપમ" કાલ થાય છે. તે 'પલ્યોપમ' કાલ કૂવાના દષ્ટાન્તથી જાણવો.

જ્યારે દસ કરોડના કરોડ "પલ્યોપમ" કાલ વીતે, ત્યારે એક "સાગરોપમ" કાલ થાય છે. જ્યારે દસ કરોડના કરોડ સાગરોપમ કાળ વીતી જાય, ત્યારે એક "ઉત્સર્પિણી" કાલ થાય છે. અને જ્યારે એક ઉત્સર્પિણી અને એક અપસર્પિણી કાળ વીતી જાય, ત્યારે એક "કાળચક્ર" થાય છે, જ્યારે અનન્ત કાળચક્ર વીતી જાય ત્યારે એક "પુદ્ગલપરાવૃત્ત" થાય છે.

હવે અનન્ત કાળ કોને કહે છે ? જે સિદ્ધાન્ત પુસ્તકોમાં નવ દષ્ટાન્તોથી કાળની સંખ્યા કરી છે તે ઉપરાન્ત "અનન્ત કાળ" કહેવાય છે. તેવા અનન્ત પુદ્ગલપરાવૃત્ત કાળ જીવને અમણ કરતાં વીત્યા છે; ઈત્યાદિ.

સાંભળો ભાઈઓ ! ગણિત વિદ્યાવાળા લોકો ! જેનીઓના ગ્રન્થોની કાળ સંખ્યા કરી શકશો કે નહીં ? અને તમે એને સાચી પણ માની શકશો કે નહીં ? જુઓ, એ તીર્થંકરોએ એવી ગણિતવિદ્યા શીખી હતી. એવા એવા તો એમના મતમાં ગુરુ અને શિષ્ય છે, જેમની અવિદ્યાનો કંઈ પારાવાર નથી. બીજું પણ એમનું અંગેર સાંભળો !

રત્નસાર ભાગ - ૧, પૃ. ૧૩૪ થી લઈને જે કાંઈ "બૂટાબોલ" અર્થાત્ જેનીઓના સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ કે જે તેમના તીર્થંકરો અર્થાત્ ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યન્ત ચોવીસ થયા છે, તેમના વચનોનો સાર સંગ્રહ છે; એવા રત્નસાર ભાગ ૧, પૃ. ૧૪૮ માં લખ્યું છે કે - પૃથ્વીકાયના જીવ માટી, પાષાણાદિ પૃથ્વીના ભેદ જાણવા. તેમાં રહેનારા જીવના શરીરનું પરિમાણ એક આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો અર્થાત્ અતીવ સૂક્ષ્મ હોય છે. તેમનું આયુમાન અર્થાત્ તે અધિકથી અધિક ૨૨ હજાર વર્ષ પર્યન્ત જીવે છે.

રત્ન. ભાગ-૧, પૃ. ૧૪૯.- વનસ્પતિના એક શરીરમાં અનન્ત જીવ હોય છે. તે સાધારણ વનસ્પતિ કહેવાય છે. જો કે કન્દમુખપ્રમુખ અને અનન્તકાયપ્રમુખ હોય છે, તેમને સાધારણ વનસ્પતિના જીવ કહેવા જોઈએ. તેમનું આયુમાન અનન્તમુદૂર્ત હોય છે. પરંતુ અહીં પૂર્વોક્ત એમના મુદૂર્ત સમજવા જોઈએ.

અને એક શરીરમાં જે એકેન્દ્રિય અર્થાત્ સ્પર્શેન્દ્રિય એમાં છે અને તેમાં એક જીવ રહે છે. તેને પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહે છે. તેનું દેહમાન એક હજાર યોજન અર્થાત્ પુરાણીઓનું યોજન ૪ કોશનું. પરંતુ

જૈનીઓનું યોજન ૧૦૦૦૦ દશ સહસ્ર કોશોનું થાય છે !! એવાં ચાર સહસ્ર કોશોનું શરીર હોય છે. તેનું આયુમાન અધિકથી અધિક દશ સહસ્ર વર્ષનું હોય છે.

હવે બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવ અર્થાત્ એક તેનું શરીર અને એક મુખ, જે શંખ, કોડી અને જૂ આદિ થાય છે. તેમનું દેહમાન અધિકથી અધિક અડતાલીસ કોશનું સ્થૂલ શરીર થાય છે. અને તેનું આયુમાન અધિકથી અધિક બાર વર્ષનું હોય છે. અહીં ઘણું જ ભૂલી ગયા ! કેમકે આવડા મોટા શરીરનું આયુ અધિક લાખનું હતું અને અડતાલીસ કોશની સ્થૂળ જૂ જૈનીઓના શરીરમાં પડતી હશે અને તેમણે જોઈ પણ હશે. બીજાનું ભાગ્ય એવું ક્યાંથી કે જે આવડી મોટી જૂ જુએ !!!

વળી જુઓ ! એમની અન્યાયુન્ય રત્નસાર ભાગ ૧, પૃ. ૧૫૦. વીંછી, બગાઈ, કંસારી અને માખી એ એક યોજનના શરીરવાળાં હોય છે. એમનું આયુમાન અધિકથી અધિક છ મહિનાનું હોય છે. જુઓ ભાઈ ! ચાર ચાર કોશના વીંછી અન્ય કોઈએ જોયા નહીં હોય. જે આઠ માઈલ પર્યંતના શરીરવાળા વીંછી અને માખી પણ જૈનીઓના મતમાં હોય છે. એવા વીંછી અને માખી તેમના ઘરમાં રહેતા હશે અને તેમણે જોયા હશે. અન્ય કોઈએ સંસારમાં નહીં જોયા હોય. કદી એવો વીંછી કોઈ જૈનને કરડે તો તેનું શું થતું હશે ?

જલચર માછલી આદિના શરીરનું માન એક હજાર યોજન અર્થાત્ ૧૦૦૦૦ કોશના યોજનના હિસાબે ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એક કરોડ કોશનું શરીર હોય છે અને એક કરોડ પૂર્વવર્ષોનું એમનું આયુ હોય છે. આવા સ્થૂલ જલચર જૈનીઓ સિવાય અન્ય કોઈએ નહીં દીઠા હોય. વળી, ચતુષ્પાદ હાથી આદિનું દેહમાન બે કોશથી નવ કોશ પર્યંત અને આયુમાન ચોરાસી સહસ્ર વર્ષોનું; ઇત્યાદિ.

સમીક્ષક - આવા મોટા મોટા શરીરવાળા જીવ પણ જૈનીઓએ જોયા હશે અને માને છે, પણ બીજા કોઈ બુદ્ધિમાન માની શકે નહીં.

(રત્નસાર, ભાગ-૧, પૃ. ૧૫૧.) “જલચર ગર્ભજ જીવોનું દેહમાન ઉત્કૃષ્ટ એક સહસ્ર યોજન અર્થાત્ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એક કરોડ કોશોનું અને આયુમાન એક કરોડ પૂર્વ-વર્ષોનું હોય છે.

આવડા મોટા શરીર અને આયુવાળા જીવોને પણ એમના આચાર્યોએ સ્વપ્નમાં દીઠા હશે. શું એ મહા જૂઠી વાત નથી કે જેનો કદાપિ સમ્ભવ ન હોઈ શકે.

હવે ભૂમિનું પરિમાણ સાંભળો. (રત્નસાર, ભા-૧, પૃ. ૧૫૨.) “આ તિર્યક્ લોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપ અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે. એ અસંખ્યાતનું પ્રમાણ અર્થાત્ જે અહીં “સાગરોપમ” કાળમાં જેટલો સમય થાય તેટલા દ્વીપ તથા સમુદ્ર જાણવા. હવે આ પૃથ્વીમાં એક “જમ્બૂદ્વીપ” પ્રથમ સર્વ દ્વીપોની વચમાં છે. એનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન અર્થાત્ ચાર લાખ કોશનું છે, એને એની ચારે તરફ “લવણ (ખારો) સમુદ્ર” છે, તેનું પ્રમાણ બે લાખ યોજન છે અર્થાત્ આઠ લાખ કોશનું છે. આ જમ્બૂદ્વીપની ચારે બાજુએ જે “ઘાતકીખંડ” નામે દ્વીપ છે, તેનું ચાર લાખ યોજન અર્થાત્ સોળ લાખ કોશનું પ્રમાણ છે અને તેની પાછળ “કાલોદધિ” સમુદ્ર છે, તેનું આઠ લાખ યોજન અર્થાત્ બત્રીસ લાખ કોશનું પ્રમાણ છે અને તેની પાછળ “પુષ્કરવર્ત” દ્વીપ છે. તેનું પ્રમાણ સોળ કોશનું છે. તે દ્વીપ અંદર કોરા છે. તે દ્વીપના અડધામાં મનુષ્ય વસે છે અને તેની ઉપરાંત અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર છે. તેમાં તિર્યક્ યોનિના જીવ રહે છે.”

(રત્નસાર, ભાગ-૧, પૃ. ૧૫૩.) “જમ્બૂદ્વીપમાં એક હિમવન્ત, એક એરણ્ડવન્ત, એક હરિવર્ષ, એક રમ્યક, એક દેવકુરુ અને એક ઉત્તરકુરુ એ છ લેખ છે.”

સમીક્ષક - સાંભળો ભાઈ ! ભૂગોળવિદ્યાના જાણનાર લોકો ! ભૂગોળનું પરિમાણ કરવામાં તમે

ભૂલ્યા કે જૈન ? જો જૈન ભૂલી ગયા હોય, તો તમે એમને સમજાવો અને જો તમે ભૂલ્યા હો, તો તેમની પાસે સમજી લો. ઘોડોક વિચાર કરી જુઓ; તો એ જ નિશ્ચય થાય છે કે જૈનીઓના આચાર્ય અને શિષ્યો ભુગોળ-ખગોળ અને ગણિતવિદ્યા કાંઈ પણ શીખ્યા ન હતા. જો શીખ્યા હોત, તો આવા મહા અસમ્મત ગપોડા કેમ મારત ?

ભલા ! આવા અવિદ્વાન્ પુરુષ જગતને અકર્તૃક અને ઈશ્વરને ન માને તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એટલા માટે તો જૈની લોકો પોતાના પુસ્તકો કોઈ પણ અન્ય મતસ્થ વિદ્વાનને આપતા નથી. કેમકે જેને એ લોક પ્રમાણિક તીર્થંકરોના બનાવેલા સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો માને છે, તેમાં આવા પ્રકારની અવિદ્યાયુક્ત વાતો ભરેલી પડી છે, અને એટલા માટે જોવા દેતા નથી. જો જોવા આપે, તો પોલ ખુલી જાય. એના વિના જે કોઈ મનુષ્ય કાંઈ પણ બુદ્ધિ રાખતો હશે, તે કદાપિ આ ગપોડાધ્યાયને સત્ય માની શકશે નહીં. આ સર્વ પ્રપંચ જૈનીઓએ જગતને અનાદિ માનવા માટે ઊભો કર્યો છે. પરંતુ એ તદ્દન જૂઠો છે.

હા, જગતનું કારણ અનાદિ છે કેમકે તે પરમાણુ આદિ તત્ત્વસ્વરૂપ અકર્તૃક છે. પરંતુ તેમાં નિયમપૂર્વક પોતાની મેળે બનવાનું કે બગડવાનું કોઈ પણ સામર્થ્ય નથી. કેમકે જ્યારે એક પરમાણુ દ્રવ્ય કોઈનું નામ છે અને સ્વભાવથી પૃથક્ પૃથક્ રૂપ અને જડ છે તે પોતાની મેળે યથાયોગ્ય બની શકતા નથી. એટલા માટે તેનો બનાવનાર ચેતન અવશ્ય છે, અને તે બનાવનારો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

જુઓ ! પૃથ્વી સૂર્યાદિ સર્વ લોકોને નિયમમાં રાખવાં તે અનન્ત, અનાદિ, ચેતન, પરમાત્માનું કામ છે. જેમાં સંયોગ રચના-વિશેષ દેખાય છે, તે સ્થૂલ જગત અનાદિ કદી પણ થઈ શકતું નથી. જો કાર્ય જગતને નિત્ય માનશો, તો તેનું કારણ કોઈ બનશે નહીં. કિન્તુ તે જ કાર્ય કારણરૂપ થઈ જશે. જો એમ કહેશો તો પોતાનું કાર્ય અને કારણ પોતે જ હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય અને આત્માશ્રય દોષ આવશે. જેમ પોતાના ખભા ઉપર પોતે ચઢવું અને પુત્ર પોતે પોતાનો પિતા બની શકતો નથી. એટલા માટે જગતનો કર્તા અવશ્ય માનવો જ જોઈએ.

(પ્રશ્ન) જો ઈશ્વરને જગતનો કર્તા માનો છો તો ઈશ્વરનો કર્તા કોણ છે ?

(ઉત્તર) કર્તાનો કર્તા અને કારણનું કારણ કોઈ પણ હોઈ શકતું નથી, કેમકે પ્રથમ કર્તા અને કારણ હોવાથી જ કાર્ય થાય છે. જેમાં સંયોગ વિયોગ નથી હોતો અને જે પ્રથમ સંયોગ વિયોગનું કારણ છે, તેના કર્તા કે કારણ કોઈ પ્રકારે હોઈ શકતા નથી. એની વિશેષ વ્યાખ્યા આઠમા સમુલ્લાસમાં સૃષ્ટિની વ્યાખ્યામાં લખી છે; જોઈ લેવી.

એ જૈનીઓને સ્થૂલ વાતનું પણ યથાવત્ જ્ઞાન નથી, તો પરમ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિવિદ્યાનો બોધ કેમ કરી થઈ શકે ? એટલા માટે જૈનીઓ સૃષ્ટિને અનાદિ-અનન્ત માને છે અને દ્રવ્યપર્યાયોને પણ અનાદિ-અનન્ત માને છે અને પ્રતિગુણ, પ્રતિદેશમાં પર્યાયો અને પ્રતિવસ્તુમાં પણ અનન્ત પર્યાય માને છે. આ પ્રકરણરત્નાકરના પ્રથમ ભાગમાં લખ્યું છે. આ વાત પણ કદી ઘટી શકતી નથી. કેમકે જેનો અન્ત અર્થાત્ મર્યાદા હોય છે તેનાં સઘળાં સમ્બન્ધી અન્તવાન જ હોય છે. જો અનન્તને અસંખ્ય કહેત તો પણ ઘટી શકત નહીં. કિન્તુ જીવાપેલામાં એ વાત ઘટી શકે છે, પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાં નહીં, કેમકે એક-એક દ્રવ્યમાં પોત-પોતના એક-એક કાર્ય-કારણ સામર્થ્યને અવિભાગ પર્યાયોથી અનન્ત સામર્થ્ય માનવું એ કેવળ અવિદ્યાની વાત છે. જ્યારે એક પરમાણુ દ્રવ્યની સીમા છે, તો તેમાં અનન્ત વિભાગરૂપ પર્યાય કેવી રીતે રહી શકે ? એવી જ રીતે એક-એક દ્રવ્યમાં અનન્ત ગુણ અને એક ગુણ પ્રદેશમાં અવિભાગરૂપ અનન્ત પર્યાયોને પણ

અનન્ત માનવા એ કેવળ બાળકપણાની વાત છે. કેમકે જેના અધિકરણનો અન્ત છે તો તેમાં રહેનારાનો અન્ત કેમ નહીં ? આવી જ લાંબી પહોળી મિથ્યા વાતો લખી છે.

હવે જીવ અને અજીવ એ બે પદાર્થોના વિષયમાં જૈનીઓનો નિશ્ચય એવો છે કે :-

ચેતનાલક્ષણો જીવઃ સ્વાદર્શીવસ્તદન્યકઃ । સત્કર્મપુદ્ગલાઃ પુણ્યં પાપં તસ્ય વિપર્યયઃ ॥

આ 'જિનદત્તસૂરિ'નું વચન છે. અને એ જ 'પ્રકરણરત્નાકર' ભાગ પહેલામાં 'નયચકસાર'માં પણ લખ્યું છે કે ચેતનાલક્ષણ જીવ અને ચેતનારહિત અજીવ અર્થાત્ જડ છે. સત્કર્મરૂપ પુદ્ગલ પુણ્ય અને પાપકર્મરૂપ પુદ્ગલ પાપ કહેવાય છે.

સમીક્ષક - જીવ અને જડનું લક્ષણ તો હીક છે, પરન્તુ જે જડરૂપ પુદ્ગલ છે તે પાપ-પુણ્યયુક્ત કદી પણ થઈ શકતું નથી. કેમકે પાપ-પુણ્ય કરવાનો સ્વભાવ ચેતનમાં હોય છે. જુઓ ! આ જેટલા જડ પદાર્થ છે, તે સઘળા પાપ-પુણ્યથી રહિત છે. જે જીવોને અનાદિ માને છે, એ તો હીક છે, પરન્તુ તે જ અલ્પ અને અલ્પજ જીવને મુક્તિદશામાં સર્વજ્ઞ માનવા એ જૂઠું છે, કેમકે જે અલ્પ અને અલ્પજ છે તેનું સામર્થ્ય પણ સર્વદા સસીમ રહેશે.

જૈની લોકો, જગત્, જીવ, જીવનાં કર્મ અને બન્ય અનાદિ માને છે. અહીં પણ જૈનીઓના તીર્થંકરો ભૂલી ગયા છે. કેમકે સંયુક્ત જગતના કાર્યકારણ, પ્રવાહથી કાર્ય અને જીવનાં કર્મ, બન્ય પણ અનાદિ હોઈ શકતાં નથી. જ્યારે એમ માનો છો તો પછી કર્મ અને બન્યનું છૂટવું કેમ માનો છો ? કેમકે જે અનાદિ પદાર્થ છે. તે કદી પણ છૂટી શકતો નથી, જો અનાદિનો પણ નાશ માનશો તો તમારા સર્વ અનાદિ પદાર્થોના નાશનો પ્રસંગ થશે. અને જ્યારે અનાદિને નિત્ય માનશો, તો કર્મ અને બન્ય પણ નિત્ય થશે. અને જ્યારે સર્વ કર્મોના છૂટવાથી મુક્તિ માનો છો, તો સર્વ કર્મોના છૂટવા રૂપ મુક્તિનું તે નિમિત્ત થયું. અને ત્યારે તે નૈમિત્તિકી મુક્તિ થશે, જે હંમેશા રહી શકશે નહીં. અને કર્મ-કર્તાનો નિત્ય સમ્બન્ધ હોવાથી કર્મ પણ કદી છૂટશે નહીં. પછી જ્યારે તમે પોતાની મુક્તિ અને તીર્થંકરોની મુક્તિ નિત્ય માની છે, તે બની શકશે નહીં.

(પ્રશ્ન) જેમ પાન્યના છોતરાં ઉત્તરવાથી કે અગ્નિનો સંયોગ થવાથી તે બીજ પુનઃ ઉગતાં નથી, એ જ પ્રકારે મુક્તિમાં ગયેલો જીવ પુનઃજન્મ મરણરૂપ સંસારમાં આવતો નથી.

(ઉત્તર) જીવ અને કર્મનો સમ્બન્ધ છોતરાં અને બીજના સમાન નથી કિન્તુ એનો સમવાય સમ્બન્ધ છે. એથી અનાદિ કાળથી જીવ અને તેમાં કર્મ અને કર્તૃત્વ શક્તિનો સમ્બન્ધ છે. જો તેમાં કર્મ કરવાની શક્તિનો પણ અભાવ માનશો, તો સર્વ જીવ પાપાણ્ણવત્ થઈ જશે અને મુક્તિને ભોગવવાનું પણ સામર્થ્ય રહેશે નહીં. જેમ અનાદિ કાળનું કર્મ બન્યન છૂટીને જીવ મુક્ત થાય છે, તો તેમાં તમારી નિત્યમુક્તિથી છૂટીને બન્યનમાં પડશે. કેમકે જેમ કર્મરૂપ મુક્તિના સાધનોથી પણ છૂટીને જીવનું મુક્ત થવું માનો છો, તેમ નિત્ય મુક્તિથી પણ છૂટીને બન્યનમાં પડશે. સાધનોથી સિદ્ધ થયેલા પદાર્થ નિત્ય કદી પણ થઈ શકતા નથી. અને જો સાધન-સિદ્ધ વિના મુક્તિ માનશો, તો કર્મો વિના જ બન્ય પ્રાપ્ત થઈ શકશે. જેમ વસ્ત્રોમાં મેલ લાગે છે અને ધોવાથી છૂટી જાય છે, પાછો મેલ લાગી જાય છે, તેમ મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓથી રાગ, દ્વેષાદિના આશ્રયથી જીવને કર્મરૂપ ફળ લાગે છે. અને જો સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રથી નિર્મળ થાય છે; અને મળ લાગવાના કારણોથી મળોનું લાગવું માનો છો, તો મુક્ત જીવનું સંસારી અને સંસારી જીવનું મુક્ત થવું અવશ્ય માનવું પડશે. કેમકે જેમ નિમિત્તોથી મલિનતા છૂટે છે તેમ નિમિત્તોથી મલિનતા લાગી પણ જશે.

એટલા માટે જીવના બન્ધ અને મુક્તિ પ્રવાહરૂપથી અનાદિ માનો, અનાદિ અનન્તતાથી નહીં.

(પ્રશ્ન) જીવ નિર્મળ કદી પણ ન હતો કિન્તુ મળસહિત છે.

(ઉત્તર) જે કદી પણ નિર્મળ ન હતો, તે નિર્મળ પણ કદી થઈ શકશે નહીં. જેમ શુદ્ધ વસ્ત્રમાં પાછળથી લાગેલા મેલને ધોઈને છોડાવી દે છે પણ તેના સ્વાભાવિક ચેત વર્ણને છોડાવી શકતા નથી અને મેલ તો ફરીને પણ વસ્ત્રમાં લાગી જાય છે, એ પ્રકારે મુક્તિમાં પણ થશે.

(પ્રશ્ન) જીવ પૂર્વોપાર્જિત કર્મથી જ સ્વયં શરીર ધારણ કરી લે છે, ઈશ્વરનું માનવું વ્યર્થ છે.

(ઉત્તર) જો કેવળ કર્મ જ શરીર ધારણમાં નિમિત્ત હોય અને ઈશ્વર કારણ ન હોય, તો તે જીવ ખરાબ જન્મ કે જ્યાં બહુ જ દુઃખ હોય તેને ધારણ કદી પણ ન કરે, કિન્તુ હંમેશા સારા-સારા જન્મ ધારણ કર્યા કરે. જો કહો કે કર્મ પ્રતિબન્ધક છે તો પણ જેમ ચોર પોતે આપોઆપ આવીને બન્દીગૃહમાં જતો નથી, અને સ્વયં ફાંસી પણ ખાતો નથી, કિન્તુ રાજા તેને શિક્ષા આપે છે, એ જ પ્રકારે જીવને શરીર ધારણ કરાવનાર અને તેના કર્માનુસાર ફળ દેનાર પરમેશ્વરને તમે પણ માનો.

(પ્રશ્ન) મદ(નશા)ની માફક કર્મ સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે, ફળ દેવામાં બીજાનો આવશ્યકતા નથી.

(ઉત્તર) જો એમ હોય તો જેમ મદપાન કરનાર-અભ્યાસીને મદ ઓછો ચઢે છે અને અભ્યાસીને બહુ જ ચઢે છે, તેમ નિત્ય બહુ જ પાપ-પુણ્ય કરનારને ન્યૂન અને કદી-કદી થોડાં-થોડાં પાપ-પુણ્ય કરનારને અધિક ફળ હોવું જોઈએ. અને નાના કર્મવાળાને અધિક ફળ પ્રાપ્ત થાય.

(પ્રશ્ન) જેનો જેવો સ્વભાવ હોય છે, તેને તેવું જ ફળ મળ્યા કરે છે.

(ઉત્તર) જો સ્વભાવથી છે તો તેનું છૂટવું કે મળવું થઈ શકતું નથી. હા, જેમ શુદ્ધ વસ્ત્રમાં નિમિત્તથી મેલ લાગે છે, તેને છોડાવવાના નિમિત્તથી છૂટી પણ જાય છે, એમ માનવું ઠીક છે.

(પ્રશ્ન) સંયોગ વિના કર્મ પરિણામને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ દૂધ અને ખટાઈના સંયોગ વિના દહીં થતું નથી. એ જ પ્રકારે જીવ અને કર્મના યોગથી કર્મનું પરિણામ થાય છે.

(ઉત્તર) જેમ દહીં અને ખટાઈને મેળવનાર ત્રીજો હોય છે, તેમ જીવોને કર્મોનાં ફળ સાથે મેળવનારો ત્રીજો ઈશ્વર હોવો જ જોઈએ. કેમકે જડ પદાર્થ સ્વયં નિયમથી સંયુક્ત થતા નથી અને જીવ પણ અલ્પજ હોવાથી સ્વયં પોતાનાં કર્મફળને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એથી એ સિદ્ધ થયું કે ઈશ્વરસ્થાપિત સૃષ્ટિક્રમ વિના કર્મફળવ્યવસ્થા રહી શકતી નથી.

(પ્રશ્ન) જે કર્મથી મુક્ત થાય છે તે જ ઈશ્વર કહેવાય છે.

(ઉત્તર) જ્યારે અનાદિ કાળથી જીવ સાથે કર્મ લાગ્યાં છે, તેનાથી જીવ કદી પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી.

(પ્રશ્ન) કર્મનો બન્ધ સાદિ છે.

(ઉત્તર) જો સાદિ છે, તો કર્મનો યોગ અનાદિ બની શકે નહીં અને સંયોગના આદિમાં જીવ નિષ્કર્મ હશે અને જો નિષ્કર્મને કર્મ લાગી ગયું, તો મુક્તોને પણ લાગી જશે. અને કર્મ-કર્તાનો સમવાય અર્થાત્ નિત્ય સમ્બન્ધ હોય છે, તે કદી છૂટતો નથી. એટલા માટે જેમ નવમા સમુલ્લાસમાં લાગી આવ્યા છીએ, તેમજ માનવું ઠીક છે.

જીવ ચાહે તેટલું પોતાનું જ્ઞાન અને સામર્થ્ય વધારે, તો પણ તેમાં પરિમિત જ્ઞાન અને સસીમ સામર્થ્ય રહેશે. ઈશ્વરની સમાન કદી પણ થઈ શકે નહીં. હા, જેટલું સામર્થ્ય વધારવું ઉચિત છે, તેટલું

યોગથી વધારી શકે છે.

અને જે જૈનીઓમાં આદર્શ લોકો દેહના પરિમાણથી જીવનું પણ પરિમાણ માને છે, તેમને પૂછવું જોઈએ કે જો એમ હોય તો હાથીનો જીવ કીડીમાં અને કીડીનો જીવ હાથીમાં કેમ સમાઈ શકશે ?

એ પણ એક મૂર્ખતાની વાત છે. કેમકે જીવ એક સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે, જે એક પરમાણુમાં પણ રહી શકે છે. પરંતુ તેની શક્તિઓ શરીરમાં પ્રાણ, વીજળી અને નાડી આદિની સાથે સંયુક્ત થઈ રહે છે. તેનાથી સર્વ શરીરનું વર્તમાન તે જાણે છે. સારા સંગથી સારો અને ખરાબના સંગથી ખરાબ થઈ જાય છે.

હવે જૈનીઓ આ પ્રકારનો ધર્મ માને છે :-

મૂલ— રે જીવ ભવ દુહાઈ, ઇક્કં ચિય હસ્ય જિણાયં ધમ્મં ।

इयगणं परमंतो, सुहृकथ्ये मूढ मुसिओसि ॥

— પ્રકરણરત્ના ૦ પાગ ૦ ૨ । પછીગતક ૬૦ : મૂળાક ૬ ॥

સંક્ષેપાર્થ - રે જીવ ! એક જ જિનમત શ્રીવીતરાગભાષિત ધર્મ, સંસાર સમ્બન્ધી જન્મ, જરા, મરણાદિ દુઃખોનો હરણકર્તા છે. એ જ પ્રકારે સુદેવ અને સુગુરુ પણ જૈન મતવાળાને જાણવા. ઈતર જે વીતરાગ ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યન્ત વીતરાગ દેવોથી ભિન્ન અન્ય હરિ, હર, બ્રહ્માદિ કુદેવ છે, તેમની પીતાના કલ્યાણ માટે જે જીવ પૂજા કરે છે, તે સર્વ મનુષ્ય ઠગાઈ ગયા છે.

આનો ભાવાર્થ એ છે કે જૈનમતના સુદેવ, સુગુરુ તથા સુધર્મને છોડીને અન્ય કુદેવ, કુગુરુ તથા કુધર્મને સેવન કરવાથી કાંઈ પણ કલ્યાણ નથી થતું.

સમીક્ષક - હવે વિદ્વાનોએ વિચારવું જોઈએ કે કેવાં નિન્દાયુક્ત એમનાં ધર્મનાં પુસ્તક છે ?

મૂલ— અતિં દેવો સુગુરુ સુદ્ધં ધમ્મં ચ પંચ નવકારો ।

धन्नाणं कयच्छ्रणं निरन्तरं वसइ हिययम्मि ॥ — પ્રક ૦ પા ૦ ૨ । પછી ૦ ૬૦ સુ ૦ ૧ ॥

જે અરિહન્ દેવેન્દ્રકૃત પૂજાદિને યોગ્ય બીજો પદાર્થ ઉત્તમ કોઈ નથી; એવો જે દેવોનો દેવ શોભાયમાન અરિહન્ત દેવ જ્ઞાનક્રિયાવાન, શાસ્ત્રોના ઉપદેષ્ટા, શુદ્ધ કષાય મલરહિત સમ્મક્ત્વ વિનય દયામૂલ શ્રીજિનભાષિત જે ધર્મ છે, તે જ દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરનાર છે. અને અન્ય હરિ-હરાદિનો ધર્મ સંસારથી ઉદ્ધાર કરનારો નથી. અને પંચ અરિહન્તાદિક પરમેષ્ઠી તત્સમ્બન્ધી તેમને નમસ્કાર, એ ચાર પદાર્થ પન્થ છે અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે; અર્થાત્ દયા, ક્ષમા, સમ્મક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જૈનોનો ધર્મ છે.

સમીક્ષક - જ્યારે મનુષ્યમાત્ર પર દયા નથી, તે દયા નથી કે ક્ષમા. જ્ઞાનને બદલે અજ્ઞાન, દર્શન(ને બદલે) અંધેર અને ચારિત્રને બદલે ભૂખે મરવું. એ કઈ સારી વાત છે ?

જૈનમતના ધર્મની પ્રશંસા :-

મૂલ— जई न कुणसि तव चरणां, न पढसि न गुणसि देसि नो दाणम् ।

ता इत्थियं सक्किसि, जं देवो इक्कं अहिन्तो ॥

પ્રક ૦ પા ૦ ૨ । પછી ૦ ૬૦ । સુ ૦ ૨ ॥

હે મનુષ્ય ! જો તું તપ ચારિત્ર કરી શકતો નથી, સૂત્ર ભણી શકતો નથી, પ્રકરણાદિનો વિચાર કરી શકતો નથી અને સુપાત્રાદિને દાન દઈ શકતો નથી, તો પણ જો તું, દેવતા એક અરિહન્ત જ અમારા આરાધનાને યોગ્ય, સુગુરુ, સુધર્મ જૈનમતમાં શ્રદ્ધા રાખવી, એ સર્વોત્તમ વાત અને તે જ ઉદ્ધારનું કારણ છે.

સમીક્ષક - જોકે દયા અને કામા સારી વસ્તુ છે તો પણ પક્ષપાતમાં કસાવાથી દયા અદયા અને કામા અકામા થઈ જાય છે. એનું પ્રયોજન એ છે કે “કોઈ પણ જીવને દુઃખ ન દેવું”, એ વાત સર્વથા સમ્ભવ થઈ શકતી નથી. કેમકે દુષ્ટોને દણ્ડ દેવો પણ દયામાં ગણવા યોગ્ય છે, જો એક દુષ્ટને દણ્ડ ન દેવામાં આવે તો હજારો મનુષ્યોને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, એટલા માટે તે દયા અદયા અને કામા અકામા થઈ જાય.

એ તો ઠીક છે કે સર્વ પ્રાણીઓનાં દુઃખનો નાશ અને સુખની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો એ દયા કહેવાય છે. કેવળ જળ ગાળીને પીવું, કુદ્ર જન્તુઓને બચાવવા એ જ દયા નથી કહેવાતી. કિન્તુ આ પ્રકારની દયા જૈનીઓની કયન માત્ર જ છે. કેમકે તેમ વર્તતા નથી. ચાહે કોઈ પણ મતમાં કેમ ન હોય, તો પણ મનુષ્યાદિ ઉપર દયા કરીને તેનો અન્ન-પાનાદિથી સત્કાર કરવો અને બીજા મતના વિદ્વાનોનું માન અને સેવા કરવી શું દયા નથી ?

જો એમની સાચી દયા હોય, તો ‘વિવેકસાર’ પૃષ્ઠ ૨૨૧ માં જુઓ, શું લખ્યું છે ? એક “પરમતોની સ્તુતિ” અર્થાત્ તેના ગુણનું કીર્તન કદી ન કરવું. બીજું “તેમને નમસ્કાર” અર્થાત્ વન્દના પણ ન કરવી. ત્રીજું “આલપન” અર્થાત્ અન્ય મતવાળા સાથે થોડું બોલવું. ચોથું “સંલપન” અર્થાત્ તેની સાથે વારંવાર ન બોલવું. પાંચમું “તેમને અન્ન વસ્ત્રાદિ દાન” અર્થાત્ તેમને ખાવા પીવાની વસ્તુ પણ ન આપવી. છઠ્ઠું “ગન્ધપુષ્પાદિ દાન” અર્થાત્ અન્ય મતની પ્રતિમા પૂજનને માટે ગન્ધપુષ્પાદિ પણ ન આપવાં. એ છ મતના અર્થાત્ એ છ પ્રકારના કર્મોને જૈન લોકો કદી ન કરે.

સમીક્ષક - હવે બુદ્ધિમાનોએ વિચારવું જોઈએ કે જૈનીઓની અન્ય મતવાળા મનુષ્યો પર કેટલી અદયા, કુદૃષ્ટિ અને દ્વેષ છે. જ્યારે અન્ય મતસ્થ મનુષ્યો પર એટલી અદયા છે, તો પછી જૈનીઓને દયાહીન કહેવા સમ્ભવ છે. કેમકે પોતાના ધરવાળાઓની જ સેવા કરવી, એ વિશેષ ધર્મ નથી કહેવાતો. તેમના મતનાં મનુષ્ય તેમનાં ધરના સમાન છે. એટલા માટે તેમની સેવા કરવી અને અન્ય મતસ્થોની નહીં. પછી તેમને દયાવાન કયો બુદ્ધિમાન કહી શકશે ?

વિવેક, પૃષ્ઠ ૧૦૮માં લખ્યું છે કે ‘મથુરાના સજ્જન નમુચી નામના દિવાનને જૈન મતવાળાઓએ પોતાનો વિરોધી સમજીને મારી નાખ્યો અને આલોચણા (પ્રાયશ્ચિત્ત) કરીને શુદ્ધ થઈ ગયા.’ શું આ પણ દયા અને કામાનું નાશક કર્મ નથી ? જ્યારે અન્ય મતવાળાઓની સાથે તેમનો પ્રાણ લેવા સુધીની વૈરબુદ્ધિ રાખે છે, તો એમને દયાળુને બદલે હિંસક કહેવા એ જ સાર્થક છે.

હવે સમ્યક્ત્વ દર્શનાદિનાં લક્ષણ “આર્હત્ પ્રવચન સંગ્રહ, પરમાગમનસાર”માં કથિત છે. સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ચાર મોક્ષ માર્ગનાં સાધન છે. એની વ્યાખ્યા યોગદેવે કરી છે. જે રૂપથી જીવાદિ દ્રવ્ય અવસ્થિત છે તે જ રૂપથી જિનપ્રતિપાદિત ગ્રન્થાનુસાર વિપરીત અભિનિવેશાદિરહિત જે શ્રદ્ધા અર્થાત્ જૈનમતમાં પ્રીતિ છે તે ‘સમ્યક્ શ્રદ્ધાન’ અને ‘સમ્યક્ દર્શન’ છે.

રુચિર્જિનોક્તતત્ત્વેષુ સમ્યક્ શ્રદ્ધાનમુચ્યતે ।

જિને કહેલાં તત્ત્વોમાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ અર્થાત્ અન્યત્ર ક્યાંય નહીં.

યથાવસ્થિતતત્ત્વાનાં સંક્ષેપાદિસ્તરેણ વા । યો મોદસ્તમત્રાક્ષુ સમ્યક્જ્ઞાનં મનોધિણઃ ॥

જે પ્રકારના જીવાદિ તત્ત્વ છે, તેમનો સંક્ષેપ કે વિસ્તારથી જે બોધ થાય છે તેને જ બુદ્ધિમાનો સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે.

સર્વથાઽવધયોગાન્નં ત્યાગશાસ્ત્રિમુચ્યતે । કીર્તિતં તદર્હિસાદિક્ષતમેદેન પદ્મથા ।

અહિંસાસૂનૃતાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપતિગ્રહાઃ ॥

સર્વ પ્રકારે નિન્દનીય અન્ય મત સમ્બન્ધનો ત્યાગ 'ચારિત્ર' કહેવાય છે, અને અહિંસાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારના વ્રત છે. એક(અહિંસા) કોઈ પ્રાણીમાત્રને ન મારવું. બીજું(સૂનૃતા) પ્રિય વાણી બોલવી. ત્રીજું(અસ્તેય) ચોરી ન કરવી. ચોથું(બ્રહ્મચર્ય) ઉપસ્થેન્દ્રિયનું સંયમન અને પાંચમું(અપરિગ્રહ) સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો.

એમાં ઘણી ખરી વાતો સારી છે અર્થાત્ અહિંસા અને ચોરી આદિ નિન્દનીય કર્મોનો ત્યાગ એ સારી વાત છે. પરંતુ એ સર્વ અન્ય મતની નિન્દા કરવી આદિ દોષોથી સર્વે સારી વાતો પણ દોષયુક્ત થઈ ગઈ છે. જેમ પ્રથમ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે 'અન્ય હરિ-હરાદિનો ધર્મ, સંસારમાં ઉદ્ધાર કરનારો નથી.' શું એ થોડી નિન્દા છે, કે જેના ગ્રન્થો જોવાથી જ પૂર્ણ વિદ્યા અને ધાર્મિકતા મળી આવે છે તેને ખરાબ કહેવા ? અને પોતાના મહા અસમ્ભવ કે જે પૂર્વે લખી આવ્યા છીએ, તેવી વાતોના કહેનારા પોતાના તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવી, એ કેવળ હઠની વાત છે. ભલા, જો જૈની કાંઈ ચારિત્ર ન કરી શકે, ન ભણી શકે, ન દાન દેવાનું સામર્થ્ય હોય, તો પણ "જૈન મત સાચો છે" એટલું કહેવાથી જ શું તે ઉત્તમ થઈ જાય ? અને અન્ય મતસ્થ શ્રેષ્ઠ પણ અશ્રેષ્ઠ થઈ જાય ? આવાં કથન કરનાર મનુષ્યોને બ્રાહ્મ અને બાળબુદ્ધિ કહેવામાં ન આવે તો પછી શું કહેવું ?

એથી એ જ વિદિત થાય છે કે એમના આચાર્ય સ્વાર્થી હતા, પૂર્ણ વિદ્યાનું નહીં. કેમકે જો સર્વની નિન્દા ન કરત, તો આવી જુદી વાતોમાં કોઈ પણ ફસાત નહીં અને તેમનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાત નહીં. જુઓ ! એ તો સિદ્ધ થાય છે કે જૈનીઓના મત ડુબાડનાર અને વેદમત સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર હરિ હરાદિ દેવ સુદેવ અને એમના ઋષભદેવાદિ સર્વ કુદેવ, બીજા લોકો કહે, તો શું તેવું જ એમને ખરાબ નહીં લાગે ? વળી, બીજી પણ એમના આચાર્ય અને માનનારાઓની ભૂલ જોઈ લો :-

મૂલ - જિણવર આણા ભંગં, ઝમ્મગ ઝમ્મુત્ત લેસ દેસણડ ।

આણા ભંગે પાવંતા જિણમય દુક્કરં ધમ્મમ્ ॥ પ્રકૃ ૦ પ્રા ૦ ૨ ષષ્ઠી ૦ ૬૧ । સૂ ૦ ૧૧ ॥

ઉન્માર્ગ(તે માર્ગ) ઉત્સૂત્ર(તે સૂત્ર) લેખ દેખાડવાથી જે જિનવર વીતરાગ તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, તે દુઃખનો હેતુ પાપ છે. જિનેશ્વરનો કહેલો સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મ મહાજ્ઞ કરવો મહા કઠણ છે, એટલા માટે જે પ્રકારે જિન આજ્ઞાનો ભંગ ન થાય તેમ કરવું જોઈએ.

સમીક્ષક - જે પોતાના જ મોઢે પોતાની પ્રશંસા અને પોતાના જ ધર્મને મોટો કહે અને બીજાની નિન્દા કરે તે મૂર્ખતાની વાત છે. કેમકે પ્રશંસા તેની જ ઠીક છે જેની બીજા વિદ્યાનું કરે. પોતાના મોઢે પોતાની પ્રશંસા તો ચોર પણ કરે છે. તો શું તે પ્રશંસનીય થઈ શકે છે ? એ જ પ્રકારે એમની પણ વાત છે.

મૂલ - બહુગુણ વિજ્ઞા નિલઓ, ઝમ્મુત્તભાસી તહાવિ મુત્તવ્વો ।

જહ ઘમ્મણિજુતો વિહુ, વિચ્છકસો વિસહણે લોણ ॥ - પ્રકૃ ૦ પ્રા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૧૮ ॥

જેમ વિષધર સર્પમાં મણિ ત્યાગવા યોગ્ય છે, તેમ જે જૈન મતમાં નથી તે ગમે તેટલો મોટો ધાર્મિક પણિત હોય, તો પણ તેને ત્યાગી દેવો જ જૈનીઓને ઉચિત છે.

સમીક્ષક - જુઓ ! કેવી ભૂલની વાત છે કે જો એમના ચેલા અને આચાર્ય વિદ્યાનું છોત તો વિદ્યાનો સાથે પ્રેમ કરત. પણ જ્યારે એમના તીર્થંકરો સુદ્ધાં અવિદ્યાનું છે, તો પછી વિદ્યાનોનું માન કેમ કરે ? શું સુવર્ણ

કે જે મળ કે ધૂળમાં પડેલું હોય, તેને કોઈ છોડી દે છે ? એથી એ સિદ્ધ થયું કે જૈનીઓ વિના, એવા બીજા કોણ પક્ષપાતી, હઠી, દુરાગ્રહી, વિદ્યાહીન હશે ?

મૂલ - અહમય પાવિય પાવા ધમ્મિઅ પચ્ચેસુ તોવિ પાવરયા ।

ન ચલન્તિ સુદ્ધ ધમ્મા, ઘટ્ટા કિલિપાવ પચ્ચેસુ ॥ - પ્રકૃ. ૫૦. ૨ । પછી. સૂ. ૨૧ ॥

અન્યદર્શની કુલિંગી અર્થાત્ જૈનમત વિરોધી, તેમનું દર્શન પણ જૈનીઓ ન કરે.

સમીક્ષક - બુદ્ધિમાન લોકો વિચારી લેશે કે આ કેવી પામરપણાની વાત છે ? સત્ય તો એ છે કે જેનો મત સત્ય છે તેને કોઈનો ભય નથી હોતો, પણ એમના આચાર્ય જાણતા હતા કે અમારા મતમાં પોલંપોલ છે. જો અન્યને સંભળાવીશું તો ખંડન થઈ જશે, એટલા માટે સર્વની નિન્દા કરો અને મૂર્ખજનોને ફસાવો !

મૂલ - નામંયિ તસ્સ અસુહં, જેણ નિદિઠાઈ મિચ્છ પજ્ઞાઙ્ગ ।

જેસિ અણુસંગાઙ્ગ, ધમ્મીણવિ હોઈ પાવ મઙ્ગ ॥ - પ્રકૃ. ૫૦. ૨ । પછી. સૂ. ૨૭ ॥

જે જૈનધર્મથી વિરુદ્ધ ધર્મ છે તે સર્વ મનુષ્યોને પાપી કરનારા છે. એટલા માટે કોઈનો અન્ય ધર્મ ન માનીને જૈનધર્મને જ માનવો શ્રેષ્ઠ છે.

સમીક્ષક - આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ સાથે ચેર, વિરોધ, નિન્દા અને ઈર્ષ્યા આદિ દુષ્ટ કર્મરૂપ સાગરમાં ડુબાડનારો જૈન માર્ગ છે. જેવા જૈનીઓ સર્વના નિન્દક છે તેવા કોઈ પણ બીજા મતવાળા મહાનિન્દક અને અધર્મી નહીં હોય. શું એક તરફથી સર્વની નિન્દા અને પોતાની અતિપ્રશંસા કરવી, એ શક મનુષ્યોની વાતો નથી ? વિવેકી લોકો તો ચાહે કોઈ પણ મતના હોય, પણ તેમાં સારાને સારો અને ખરાબને ખરાબ કહે છે.

મૂલ - હા હા ગુરુ અ અકગ્ગઙ્ગ, સામી ન હુ અછિચ્છ કસ્સ પુક્કરિમ્પો ।

કહ જિણ વચણ કહ સુગુરુ સાચવા કહ ઇય અકગ્ગઙ્ગ ॥ - પ્રકૃ. ૫૦. ૨ । પછી. સૂ. ૩૫ ॥

સર્વજ્ઞભાષિત જિન વચન, જૈનના સુગુરુ અને જૈન ધર્મ ક્યાં ? અને તેનાથી વિરુદ્ધ કુગુરુ અન્ય માર્ગોના ઉપદેશક ક્યાં ? અર્થાત્ અમારા સુગુરુ, સુદેવ, સુધર્મ અને અન્યના કુગુરુ, કુદેવ કુધર્મ છે.

સમીક્ષક - આ વાત બોર વેચનારી વાઘરણ સીના જેવી છે. જેમ તે પોતાનાં ખાટાં બોરને મીઠાં અને બીજાનાં મીઠાંને ખાટાં અને નકામાં બતાવે છે, એવા જ પ્રકારની આ જૈનીઓની વાતો છે. એ લોકો પોતાના મતથી ભિન્ન મતસ્થોની સેવામાં મહા અકાર્ય અર્થાત્ પાપ ગણે છે.

મૂલ - સપ્પો ઇલ્લં મરણં કુગુરુ અણંતાઙ્ગ દેઙ્ગ મરણાઈ ।

તો વરિસપ્પં ગહિયું મા કુગુરુસેવણં મદ્દમ્ ॥ - પ્રકૃ. ૫૦. ૨ । પછી. સૂ. ૩૭ ॥

જેમ પ્રથમ લખી આવ્યા કે સર્પમાં મણિનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, તેમ અન્યમાર્ગીઓમાં શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક પુરુષોનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. હવે તેથી પણ વિશેષ નિન્દા અન્ય મતવાળાઓની કરે છે. જૈન મતથી ભિન્ન સર્વ કુગુરુ અર્થાત્ તે સર્પથી પણ ખરાબ છે. તેમનાં દર્શન, સેવા કે સંગ કદી પણ કરવો નહીં, કેમકે સર્પના સંગથી એક વાર મરણ થાય છે અને અન્યમાર્ગી કુગુરુઓના સંગથી અનેક વાર જન્મ-મરણમાં પડવું

પડે છે. એટલા માટે હે ભદ્ર ! અન્યમાર્ગીઓના ગુરુઓ પાસે ઊભા પણ ન રહેવું. કેમકે જો તું અન્યમાર્ગીઓની કાંઈ પણ સેવા કરીશ, તો દુઃખમાં પડીશ.

સમીક્ષક - જુઓ ! આ જૈનીઓની માફક કઠોર, બાન્ત, દેષી, નિન્દક, ભૂલમાં પડેલા અન્ય મતવાળા કોઈ પણ નહીં હોય. એમણે તો મનથી એ જ વિચાર્યું છે કે જો અમે અન્યની નિન્દા અને પોતાની પ્રશંસા નહીં કરીએ, તો અમારી સેવા અને પ્રતિષ્ઠા નહીં થાય. પરંતુ એ વાત એમના દુર્ભાગ્યની છે. કેમકે જ્યાં સુધી ઉત્તમ વિદ્વાનોનો સંગ અને સેવા નહીં કરે ત્યાં સુધી એમને યથાર્થ જ્ઞાન અને સત્યધર્મની પ્રાપ્તિ કદી પણ થશે નહીં. એટલા માટે જૈનોને ઉચિત છે કે પોતાની વિદ્યાવિરુદ્ધ મિથ્યા ધાર્તો છોડી, વેદોક્ત સત્ય વાતોનું પ્રહાર કરે, તો તેમને માટે મહાકલ્યાણની વાત છે.

મૂલ - **કિં ધણિમો કિં કરિમો તાણ હયાસાણ ધિદ્ધ દુટલણં ।**

જે રંસિકુણ સિંગં સિલવન્તિ ન રયમ્પિ મુદ્ધજણં ॥ - પ્રકૃં ધાં ૨ । પછીં સૂં ૫૦ ॥

જેની કલ્યાણની આશા નષ્ટ થઈ ગઈ, નફકટ, ખરાબ કામ કરવામાં અતિ ચતુર, દુષ્ટ દોષવાળાને શું કહેવું ? અને શું કરવું ? કેમકે જો તેનો ઉપકાર કરો તો તે ઊલટો તેનો જ નાશ કરે છે. જેમ કોઈ દયા કરીને આંધળા સિંહની આંખ ઉઘાડવા જાય, તો તેને જ ખાઈ લે, તેમ કુગુરુ અર્થાત્ અન્યમાર્ગીઓનો ઉપકાર કરવો, એ પોતાનો નાશ કરી લેવા જેવું છે, અર્થાત્ તેમનાથી સદા દૂર જ રહેવું. ॥૪૦॥

સમીક્ષક - જેમ જૈનો વિચારે છે, તેમ બીજા મતવાળા પણ વિચારે, તો જૈનોની કેટલી દુર્દશા થાય ? અને વળી તેમનો કોઈ પ્રકારનો કાંઈ પણ ઉપકાર ન કરે, તો તેમના ઘણાં ખરાં કામો નષ્ટ થઈને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? એવું અન્યને માટે જૈનો કેમ નથી વિચારતા ?

મૂલ - **જહ જહ તુદ્ધં ધમ્મો જહ જહ વુલણ હોફ અફ ઝલં ।**

સમદિદ્ધિ જિયાણં તહ તહ ઝમ્મસફ સમત્તં ॥ - પ્રકૃં ધાં ૨ । પછીં સૂં ૪૨ ॥

જેમ જેમ દર્શનબદ્ધ નિભવ, પાસચ્છ, ઊસમા તથા કુસીલિયાદિક અને અન્ય દર્શની ત્રિદશી, પરિત્રાજક તથા વિપ્રાદિક દુષ્ટ લોકોનું અતિશય બળ, સત્કાર, પૂજાદિક થાય, તેમ-તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનું સમ્યક્ત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થાય, એ મોટું આશ્ચર્ય છે.

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! શું આ જૈનોથી અધિક ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, વૈરબુદ્ધિ યુક્ત બીજા કોઈ હશે ખરા ? હા, અન્ય મતમાં પણ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ છે, પરંતુ જેટલો આ જૈનોમાં છે, તેટલો કોઈમાં નથી. અને એ દ્વેષ જ પાપનું મૂળ છે તેટલા માટે જૈનોમાં પાપાચાર કેમ ન હોય ?

મૂલ - **સંગો વિજાણ અહિં તેસિં ધમ્માફ્ઝે પકુચ્છન્તિ ।**

મુત્તૂણ ચોરસંગં કરન્તિ તે ચોરિયં પાલા ॥ - પ્રકૃં ધાં ૨ । પછીં સૂં ૭૫ ॥

એનું મુખ્ય પ્રયોજન એટલું જ છે કે જેમ મુઢજન ચોરના સંગથી, નાસિકાછેદાદિ દંડથી ભય નથી પામતો, તેમ જૈનમતથી ભિન્ન ચોર ધર્મોમાં સ્થિત જન પોતાના અકલ્યાણથી ભય નથી કરતો.

સમીક્ષક - જે જેવો મનુષ્ય હોય છે તે પ્રાયઃ પોતાના જેવા જ બીજાને સમજે છે. શું એ વાત સત્ય

થઈ શકે છે કે અન્ય સર્વ ચોરમત અને જૈનનો શાહુકાર-મત છે ? જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં અતિ અજ્ઞાન અને કુસંગથી બુદ્ધિ બાધ થાય છે, ત્યાં સુધી અન્યોની સાથેના અતિઈર્ષ્યા, કેષાદિ દુષ્ટતા નથી છૂટતાં. જેવો જૈનમત પારકાનો દેવી છે, એવો અન્ય કોઈ નથી.

મૂલ - જચ્છ પસુમહિસલ્લકા યલ્લં હોમન્તિ ધાવ નવમીણ્ ।

પૂઅન્તિ તંપિ સલ્લહા હીલાવીયસયસ્સ ॥ - પ્રક. ૦ ધા. ૨ । વર્ણ. ૦ સૂ. ૭૬ ॥

પૂર્વ સૂત્રમાં જે મિથ્યાત્વી અર્થાત્ જૈનમાર્ગથી ભિન્ન સર્વમિથ્યાત્વી, અને પોતે સમ્યક્ત્વી અર્થાત્ બીજા બધા પાપી અને જૈનો સર્વે પુણ્યાત્મા છે, એટલા માટે જે કોઈ મિથ્યાત્વીના ધર્મનું સ્થાપન કરે, તે પાપી છે.

સમીક્ષક - જેમ અન્યના સ્થાનોમાં ચામુણ્ડા, કાલિકા, જવાલા, પ્રમુખની આગળ પાપનવમી અર્થાત્ દુર્ગાનવમી તિથિ આદિ સર્વ ખરાબ છે, તેમ શું તમારાં પશુસણ આદિ વ્રત ખરાબ નથી કે જેનાથી મહાકષ્ટ થાય છે ? અહીં વામમાર્ગીઓની લીલાનું ખંડન તો ઠીક છે, પરન્તુ જે શાસનદેવી અને મરુતદેવી આદિને માને છે, તેનું ખંડન સાથે કર્યું હોત, તો સારું થાત. જો કહો કે “અમારી દેવી હિસક નથી” તો એમનું કહેવું મિથ્યા છે, કેમકે શાસનદેવીએ એક પુરુષ અને બીજા બકરાની આંખો કહાડી લીધી હતી. પછી તે રાક્ષસી અને દુર્ગા કાલિકાની સગી બહેન કેમ નહીં ? અને વળી, પોતાના પવ્યખાણ આદિ વ્રતોને અતિશ્રેષ્ઠ અને નવમી આદિને દુષ્ટ કહેવાં એ મૂઢતાની વાત છે, કેમકે બીજાના ઉપવાસોની તો નિન્દા અને પોતાના ઉપવાસોની સ્તુતિ કરવી એ મૂર્ખતાની વાત છે. હા, જે સત્યભાષણાદિ વ્રત પારણ કરવાં છે, તે તો સર્વને માટે ઉત્તમ છે. પણ જૈનીઓ અને બીજા કોઈના ઉપવાસ સત્ય નથી.

મૂલ - વેસાણં વંદિયાણય માહણહુંવાણં જરકસીરકાણમ્ ।

ધત્તા ધરકલ્પણં વિયાણં જન્તિ દુરેણં ॥ - પ્રક. ૦ ધા. ૨ । વર્ણ. ૦ સૂ. ૮૨ ॥

એનું મુખ્ય પ્રયોજન એ છે કે જે વેશ્યા, ચારણ, ભાટાદિ લોકો, બ્રાહ્મણ, વક્ષ, ગણેશાદિ, મિથ્યાદષ્ટિ દેવી આદિ દેવતાઓના ભક્ત છે, જે એમના માનનારા છે, તે સર્વ દુભનારા અને દુબાવનારા છે. કેમકે તેમની જ પાસે તે સર્વ વસ્તુઓ ભાંગે છે અને વીતરાગ પુરુષોથી દૂર રહે છે.

સમીક્ષક - અન્ય માર્ગીઓના દેવતાઓને જૂઠા કહેવા અને પોતાના દેવતાઓને સાચા કહેવા એ કેવળ પક્ષપાતની વાત છે. અને વળી, અન્ય વામમાર્ગીઓની દેવી આદિનો નિષેધ કરે છે પરન્તુ જે ‘શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય’ના પૃષ્ઠ ૪૬ માં લખ્યું છે કે ‘શાસનદેવીએ રાતે ભોજન કરવાને કારણે એક પુરુષને તમાચો માર્યો, તેની આંખો કાઢી નાખી. તેને બદલે બકરાની આંખ કાઢીને તે મનુષ્યને લગાડી દીધી.’ તો પછી તે દેવીને હિસક કેમ નથી માનતા ? ‘રત્નસાર ભાગ ૧’ પૃષ્ઠ ૬૭ માં જુઓ શું લખ્યું છે ?- ‘મરુતદેવી પચિકોને પથ્થરની મૂર્તિ થઈને સહાય કરતી હતી’. તેને પણ તેવી કેમ નથી માનતા ?

મૂલ - કિં સોપિ જણણિ જાઓ જાણો જણણી કિં ગઓ વિચ્છિ ॥

જહ મિચ્છઓ જાઓ ગુણેસુ હતમચ્છં વહહ ॥ - પ્રક. ૦ ધા. ૨ । વર્ણ. ૦ સૂ. ૮૨ ॥

જે જૈનમત વિરોધી મિથ્યાત્વી અર્થાત્ મિથ્યાધર્મવાળા છે તે કેમ જન્મ્યા ? જો જન્મ્યા તો ઊછર્યા કેમ ? અર્થાત્ જલ્દી જ નષ્ટ થયા હોત તો સારું હતું.

સમીક્ષક - જુઓ ! એમના વીતરાગભાષિત દયા, ધર્મ, અન્યમતવાળાઓનું જીવન પણ નથી ઈચ્છતા. કેવળ એમનો દયા-ધર્મ કથન માત્ર છે. અને જે છે તે શુદ્ધ જીવો અને પશુઓને માટે છે, જૈનથી ભિન્ન મનુષ્યોને માટે નથી.

મૂલ - સુદ્ધે મગ્ને જાયા સુદ્ધેણ, ગચ્છન્તિ સુદ્ધ મગ્ગમિ ।

જે પુણ અવગ્ગજાયા મગ્ને ગચ્છન્તિ તં ચુલ્લં ॥—પ્રકૃ ૦ ધા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૮૩ ॥

સં. અર્થ - એનું મુખ્ય પ્રયોજન એ છે કે જે જૈનકુળમાં જન્મ લઈને મુક્તિમાં જાય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જૈનથી ભિન્ન કુળમાં જન્મેલા મિથ્યાત્વી અન્યમાર્ગી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય તેમાં મહા આશ્ચર્ય છે. એનો ફળિતાર્થ એ છે કે જૈનમતવાળા મુક્તિમાં જાય છે અન્ય કોઈ નહીં. જૈનમતનું શ્રદ્ધા નથી કરતા તેઓ નરકગામી છે.

સમીક્ષક - શું જૈનમતમાં કોઈ દુષ્ટ કે નરકગામી નથી થતો ? સઘળા જ મુક્તિમાં જાય છે અને અન્ય કોઈ નહીં ? શું એ ઉન્નતપણાની વાત નથી ? ભોળા મનુષ્યો વિના એવી વાત કોણ માની શકે છે ?

મૂલ - તિચ્છવચ્છણં પૂઆ સંમત્ત ગુણાણકારિણી મણિયા ।

સાવિય મિચ્છતયરી જિણ સમયે દેસિયા પૂઆ ॥ —પ્રકૃ ૦ ધા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૧૦ ॥

સં. અર્થ - એક જિન મૂર્તિઓની પૂજા સાર છે અને એનાથી ભિન્ન માર્ગીઓની પૂજા અસાર છે. જે જૈનમાર્ગની આજ્ઞા પાળે છે તે તત્ત્વજ્ઞાની અને જે નથી પાળતા તે તત્ત્વજ્ઞાની નથી.

સમીક્ષક - વાહ જી ! શું કહેવું !! શું તમારી મૂર્તિ પાપાણાદિ જડ પદાર્થોની નથી ? જેવી કે વૈષ્ણવાદિની છે. જેવી તમારી મૂર્તિપૂજા મિથ્યા છે, તેવી જ વૈષ્ણવાદિની પણ મિથ્યા છે. જો તમે તત્ત્વજ્ઞાની બનો છો અને અન્યને અતત્ત્વજ્ઞાની બનાવો છો, તો એથી વિદિત થાય છે કે તમારા મતમાં તત્ત્વજ્ઞાન નથી.

મૂલ - જિણ આણાઐ ધમ્મો આણાર્હિ આણ ફુલં અહમુત્તિ ।

ઇય મુણિઠ્ઠણય તત્તં જિણ આણાઐ ફુણહુ ધમ્મં ॥ —પ્રકૃ ૦ ધા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૧૨ ॥

સં. અર્થ - જે જિનદેવની આજ્ઞા દયા સમાદિ ધર્મ છે, તેનાથી અન્ય આજ્ઞા અધર્મ છે.

સમીક્ષક - આ કેટલી મોટી અન્યાયની વાત છે. શું જૈન મતથી ભિન્ન કોઈ પણ પુરુષ સત્યવાદી, ધર્માત્મા નથી ? શું તે ધાર્મિક જનને ન માનવો જોઈએ ? હા, જો જૈનમતસ્થ મનુષ્યનાં મુખ જીહ્વા શામડાનાં ન હોત અને અન્યનાં જો ચામડાનાં હોત, તો એ વાત ઘટી શકતી હતી. આ પ્રમાણે પોતાના જ મતના ગ્રંથ વચન અને સાધુ આદિની એવી મોટી બડાઈ છે કે જાણે જૈન લોકો ભાટોના મોટા ભાઈ જ બની રહ્યા છે.

મૂલ - વત્તેમિ નારયાઠ્ઠિ જેમિ દુલ્લાહ સંધરં તાણમ્ ।

ધલ્લાણ જણહુ હરિહર ચિદ્ધિ સમિદ્ધી વિ ઠલ્લોસં ॥ —પ્રકૃ ૦ ધા ૦ ૨ । ષષ્ઠી ૦ સૂ ૦ ૧૫ ॥

સં. અર્થ - એનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે જે હરિ-હરાદિ દેવોની વિભૂતિ છે, તે નરકનો હેતુ છે. તેને જોઈને જૈનીઓનાં ચોમાંચ ઊભાં થઈ જાય છે. જેમ રાજાશા ભંગ કરવાથી મનુષ્ય મરણ પર્યન્ત દુઃખ પામે છે, તેમ જિનેન્દ્ર આજ્ઞાભંગથી કેમ જન્મ-મરણ દુઃખ ન પામે ?

સમીક્ષક - જુઓ ! જેનીઓના આચાર્યાદિની માનસિક વૃત્તિ અર્થાત્ ઉપરના કપટ અને ઢોંગની લીલા. હવે, તો એમની અંદરની પણ ખુલી ગઈ. હરિ-હરાદિ અને તેમના ઉપાસકોનાં ઐશ્વર્ય અને વૃદ્ધિને તેઓ દેખી પણ શકતા નથી. તેમનાં રોમાંચ એટલા માટે જ ઊભાં ધાય છે કે બીજાની ચક્તી કેમ થઈ ? ઘણું કરીને એમ જ ચાહતા હશે કે એમનું સર્વ ઐશ્વર્ય અમને મળી જાય અને એ દરિદ્રી થઈ જાય તો સારું. અને રાજાની આજ્ઞાનું દંષ્ટાન્ત એટલા માટે આપે છે કે એ જેનીઓ રાજપના મોટા ખુશામદી, જૂઠા અને બીકણ છે. શું જૂઠી વાત પણ રાજાની માની લેવી જોઈએ ? જો ઈષ્ટદિયી જોઈએ તો જેનીઓથી ચવારે બીજા કોઈ પણ નહીં હોય.

મૂલ - જો વેદં સુદ્ધ ધર્મં સો પસ્યન્ના જયમિ ન હુ અન્નો ।

किं कण्वदुग्धं सरिमो इया तरु होइ कइयावि ॥ - પ્રકૃ ૦ પા ૦ ૨ । પછી ૦ સૂ ૦ ૧૦૧ ॥

સં. અર્થ - તે મૂર્ખ લોક છે કે જે જેન ધર્મથી વિરુદ્ધ છે અને જે જિનેન્દ્રભાષિત ધર્મોપદેષ્ટા સાધુ કે ગૃહસ્થ અથવા ગ્રન્થકર્તા છે, તે તીર્થંકરોના તુલ્ય છે. તેમના તુલ્ય કોઈ પણ નથી. ॥૧૦૧॥

સમીક્ષક - કેમ ન હોય ! જો જેન લોકો છોકરમતિ ન હોત, તો એવી વાતો કેમ માની બેસત ? જેમ વેશ્યા પોતાના વિના અન્યનાં સ્તુતિ નથી કરતી તેમ એ વાત પણ દેખાય છે.

મૂલ - જે અમુણિઅ ગુણ દોષા તે કહઅ સુદ્ધાણ-હુતિમ જ્ઞાચ્છ ।

अह ते विहुमझाचअ ता विस अमिआण तुल्लनं ॥ - પ્રકૃ ૦ પા ૦ ૨ । પછી ૦ સૂ ૦ ૧૦૨ ॥

સં. અર્થ - જિનેન્દ્રદેવ તદુક્ત સિદ્ધાન્ત અને જિનમતના ઉપદેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો જેનીઓને ઉચિત નથી. ॥૧૦૩॥

સમીક્ષક - આ જેનીઓની હઠ, પક્ષપાત અને અવિદ્યાનાં ફળ વિના બીજું શું છે ? કિન્તુ જેનીઓની થોડીક વાતો છોડીને અન્ય સર્વ ત્યક્તવ્ય છે. જેની કાંઈ થોડીક પણ બુદ્ધિ હશે, તે જેનોના દેવ, સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ અને ઉપદેષ્ટાઓને જુએ, સાંભળે, વિચારે, તો તે જ સમયે નિસ્સંદેહ છોડી દેશે.

મૂલ - વયणे वि सुगुरु जिणवह्मस्स केसिअ अज्झइ सम्मं ।

अह कह दिणपणि तेयं उलुआणं हम्इ अन्यत्तं ॥ - પ્રકૃ ૦ પા ૦ ૨ । પછી ૦ સૂ ૦ ૧૦૪ ॥

સં. અર્થ - જે જેનવચનને અનુકૂળ ચાલે છે તે પૂજનીય છે અને જે વિરુદ્ધ ચાલે છે તે અપૂજનીય છે. એટલે જેન ગુરુઓને માનવા અર્થાત્ અન્ય માર્ગીઓને ન માનવા. ॥૧૦૪॥

સમીક્ષક - ભલા જે જેનીઓ અન્ય અજ્ઞાનીઓને પશુવત્ ચેલા કરીને ન બાંધત, તો તેમની જાળમાંથી છૂટા રહીને પોતાની મુક્તિનાં સાધન શોધીને જન્મ સંકળ કરી લેત. ભલા, તમને જો કોઈ કુમાર્ગી, કુગુરુ, મિથ્યાત્વી અને કૂપદેષ્ટા કહે, તો તમને કેટલું દુઃખ લાગે ? તેમ તમે અન્યને દુઃખદાયક છો તે ઉપરથી તમારા મતમાં અસાન વાતો ઘણી જ ભરેલી છે.

મૂલ - તિહુअण जणं मरंतं दहूण निअन्ति जे न अप्पाणं ।

विरमंति न पावाउ विद्धी धिहुत्तणं ताणम् ॥ - પ્રકૃ ૦ પા ૦ ૨ । પછી ૦ સૂ ૦ ૧૦૫ ॥

સં. અર્થ - જો મૃત્યુપર્યન્ત દુઃખ હોય, તો પણ કૃષિ, વ્યાપારાદિ કર્મ જેન લોકો ન કરે, કેમકે એ કર્મ નરકમાં લઈ જનારાં છે. ॥૧૦૫॥

સમીક્ષક - હવે કોઈ જૈનોને પૂછે કે તમે વ્યાપારાદિ કર્મ કેમ કરો છો ? એ કર્મોને કેમ નથી છોડી દેતા ? જો તે છોડી દો તો તમારા શરીરનું પાલન-પોષણ પણ ન થઈ શકે. અને જો તમારા કહેવાથી સર્વ લોક જૈન બની છોડી દે, તો પછી તમે શી વસ્તુ ખાઈને જીવશો ? એવા અત્યાચારનો ઉપદેશ કરવો સર્વથા અર્થ છે. શું કરે બિચારા ! વિદ્યા અને સત્સંગ વિના જે મનમાં આવ્યું તે બકી દીધું.

મૂલ - તદ્યા હમાણ અહમા કારણરહ્યા અનાણગલ્લેણ ।

જે જર્ણતિ ઉસ્સુતં તેસિં દિદ્ધિચ્છ પંડિચ્ચં ॥ - પ્રકૃ. ભા. ૨ । પછી. સૂ. ૧૨૧ ॥

સં. અર્થ - જે જૈનાગમથી વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોના માનનારા છે, તે અધમાધમ છે. ચાહે કોઈ પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થતું હોય, તો પણ જૈનમતથી વિરુદ્ધ બોલવું નહીં, માનવું નહીં. તેમ ચાહે કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોય, તો પણ અન્ય મતનો તો ત્યાગ કરી દે. ॥૧૨૧॥

સમીક્ષક - તમારા મૂળ પુરુષોથી લઈને આજ પર્યંત જેટલા થઈ ગયા અને થશે, તેમણે અન્ય મતને ગાલિપ્રદાન વિના અન્ય કોઈ પણ બીજી વાત કરી નથી અને કરવાના નથી. ભલા, જ્યાં જ્યાં જૈન લોકો પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું જુએ છે, ત્યાં-ત્યાં ચેલાના પણ ચેલા બની જાય છે, તો પછી આવી મિથ્યા લાંબી પહોળી વાતોને લોકવામાં તેમને જરા પણ લજજા ન આવી એ મહાશોકની વાત છે.

મૂલ - જં ચીરજિણસ્સ જિઓ, મિરુડં ઉસ્સુત લેસદેસણઓ ।

સાગર કોહાકોદિં હિંહિડ અરૂમીમખવવરણે ॥ - પ્રકૃ. ભા. ૨ । પછી. સૂ. ૧૨૨ ॥

સં. અર્થ - જો કોઈ એમ કહે કે જૈન સાધુઓમાં ધર્મ છે, અમારા અને અન્યમાં પણ ધર્મ છે; તો તે મનુષ્ય કરોડોના કરોડ વર્ષો પર્યંત નરકમાં રહીને પાછો પણ નીચ જન્મ પામે છે. ॥૧૨૨॥

સમીક્ષક - વાહ રે ! વાહ !! વિદ્યાઓના શત્રુઓ, તમે એ જ વિચાર્યું હશે કે અમારાં મિથ્યા વચનોનું કોઈ ખંડન ન કરે, એટલા માટે આ ભયંકર વચન લખ્યું છે. તે અસમ્ભવ છે. હવે ક્યાં સુધી તમને સમજાવીએ. તમે તો જૂઠી નિન્દા અને અન્ય મતો સાથે વૈર, વિરોધ કરવા ઉપર જ કટીબદ્ધ થઈને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવું, એ તો મોહનભોગ સમાન સમજી લીધું છે.

મૂલ - દૂરે કરણં દૂરમ્મિ સારહણં તહ વખાવણા દૂરે ।

જિણધમ્મ સરહણં પિ તિરકકુરુકાઠિં નિદ્ધવડ ॥ - પ્રકૃ. ભા. ૨ । પછી. સૂ. ૧૨૩ ॥

સં. અર્થ - જે મનુષ્યથી જૈનધર્મનું કોઈ પણ અનુષ્ઠાન ન થઈ શકે, તો પણ જે જૈનધર્મ સાચો છે, અન્ય કોઈ નથી; એટલી શ્રદ્ધા માત્રથી દુઃખને તરી જાય છે. ॥૧૨૩॥

સમીક્ષક - ભલા, ! આથી અધિક મૂર્ખોને પોતાની મતજાળમાં ફસાવવાની બીજી કઈ વાત હશે ? કેમકે કોઈ કર્મ ન કરવાં પડે અને મુક્તિ તો થઈ જ જાય ! એવો ભૈન્દૂ મત કયો હશે ?

મૂલ - કદ્યા હોહી દિવસો, જદ્યા સુગુરુણ પાયમૂલમ્મિ ।

ઉસ્સુત લેસવિચલલ રહિઓ નિસુણેસુ જિણધમ્મ ॥ - પ્રકૃ. ભા. ૨ । પછી. સૂ. ૧૨૪ ॥

સં. અર્થ - જે મનુષ્ય જિનાગમ અર્થાત્ જૈનોના શાસ્ત્રોને સાંભળીશ, ઉસ્તૂત અર્થાત્ અન્ય મતનાગ્રંથોને કદી પણ ન સાંભળીશ, એટલી ઈચ્છા કરે તો તે એટલી ઈચ્છા માત્રથી જ દુઃખસાગરથી તરી જાય છે. ॥૧૨૪॥

સમીક્ષક - એ પણ વાત ભોળા મનુષ્યોને કસાવવા માટે છે, કેમકે એ પૂર્વોક્ત ઇચ્છાથી અહીંના દુઃખસાગરથી પણ નથી તરતો અને પૂર્વજન્મના પણ સંચિત પોતાના દુઃખરૂપી ફળ ભોગ્ય! વિના નથી છૂટી શકતો. જો એવી એવી જૂઠી અર્થાત્ વિદ્યાવિદુહ વાત ન લખત, તો એમના અવિદ્યારૂપી ગ્રન્થોને વેદાદિ શાસ્ત્ર જોઈ-સાંભળી, સત્યાસત્ય જાણીને તેમનું પોકળ જોઈને છોડી દેત. પરંતુ એવા જકડીને એ અવિદ્યાનોને બાંધ્યા છે કે હવે એ જાળથી કોઈ એક બુદ્ધિમાન સત્સંગી ચાહે તો છૂટી શકે તો તે સમ્ભવ છે, પરંતુ અન્ય જડ બુદ્ધિઓનું છૂટવું તો અતિ કઠણ છે.

મૂલ - जम्हा जेणोहि भणियं, सुय खवहारं विसोहियं तस्स ।

जाइय विसुद्ध बोही, जिणआणा रहगत्ताओ ॥ - प्रक० धा० । षष्ठे० सू० १३८ ॥

સં. અર્થ - જે જિનાચાર્યોએ કહેલાં સૂત્ર, નિરુક્તિ, વૃત્તિ અને ભાષ્યયુક્તી માને છે, તે જ શુભ વ્યવહાર અને દુઃસહ વ્યવહારના કરવાથી ચારિત્રયુક્ત થઈને સુખને પ્રાપ્ત થાય છે; અન્ય મતનાં ગ્રન્થ જોવાથી નહીં.

સમીક્ષક - શું અત્યન્ત ભુખે મરવું આદિ કષ્ટ સહન કરવાને ચારિત્ર કહે છે ? જો ભુખ્યાન્તરસ્યા મરવું આદિ જ ચારિત્ર છે, તો ઘણાં મનુષ્યો દુઃકળ પ્રસંગો કે જેને અગાદિ નહીં મળતાં ભુખે મરે છે, તે શુદ્ધ થઈને શુભ ફળોને પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ. પણ ન તો તે શુદ્ધ થાય છે અને ન તમે પણ. કિન્તુ પિતાદિના પ્રકોપથી રોગી થઈને સુખને બદલે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ધર્મ' તો ન્યાયાચરણ, બ્રહ્મચર્ય, સત્યભાષણાદિ છે. અને અસત્યભાષણ, અન્યાયાચરણાદિ 'પાપ' છે. અને સર્વની સાથે પ્રીતિપૂર્વક પરોપકારાર્થ વર્તવું એ 'શુભચરિત્ર' કહેવાય છે. જૈનમતસ્થોના ભુખ્યા અને તરસ્યા રહેવું આદિ એ ધર્મ નથી. એ સૂત્રાદિને માનવાથી થોડાક સત્યને અને અધિક જૂઠને પ્રાપ્ત થઈને દુઃખ સાગરમાં ડૂબે છે.

મૂલ - जइ जाणिसि जिणनाहो लोयायाग विपरकए भूओ ।

ता तं तं ममंतो कह मन्नसि लोअ आयारं ॥ - प्रक० धा० २ । षष्ठे० सू० १४८ ॥

સં. અર્થ - જે ઉત્તમ પ્રારબ્ધવાનુ મનુષ્ય હોય છે, તે જ જૈન ધર્મનું પ્રહસ કરે છે અર્થાત્ જે જૈન ધર્મનું પ્રહસ નથી કરતા તેમનું પ્રારબ્ધ નષ્ટ છે. ૧૪૮।

સમીક્ષક - શું એ વાત ભુલની અને જૂઠી નથી ? શું અન્ય મતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધી અને જૈન મતમાં નષ્ટ પ્રારબ્ધી કોઈ પણ નથી ? વળી જે એમ કહ્યું કે સાધર્મી અર્થાત્ જૈન ધર્મવાળા આપસમાં કલેશ ન કરે કિન્તુ પ્રીતિપૂર્વક વર્તે, એથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે બીજાની સાથે કલહ કરવામાં જૈનો ખરાબ નહીં માનતા હોય. એ પણ એમની વાત અયુક્ત છે. કેમકે સજ્જન પુરુષ સજ્જનોની સાથે પ્રેમ કરીને અને દુષ્ટોને શિક્ષા દઈને તેમને સુશિક્ષિત કરે છે. અને જે એમ લખ્યું કે 'બ્રાહ્મણ, ત્રિદંડી, પરિવ્રાજકાચાર્ય અર્થાત્ સંન્યાસી અને તપસ્યાદિ અર્થાત્ વૈરાગી આદિ સર્વ જૈનમતના શત્રુ છે.' હવે જુઓ કે સર્વને શત્રુભાવથી જુએ છે અને નિન્દા કરે છે; તો જૈનોનો દયા અને ક્ષમારૂપ ધર્મ ક્યાં રહ્યો ? કેમકે જ્યારે અન્ય પર દ્વેષ રાખવો એ દયા ક્ષમાનો નાશ છે અને એના સમાન કોઈ અન્ય હિંસારૂપ દોષ નથી, ત્યારે તો જેવા દ્વેષમૂર્તિ જૈનો છે, તેવા બીજા થોડાક જ હશે. ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યન્ત ૨૪ તીર્થંકરોને રાગી, દ્વેષી, મિથ્યાત્વી કહે અને જૈનમત માનનારને સન્નિપાત જવરથી ફસેલા માને તથા તેમનો ધર્મ નરક અને વિષ સમાન સમજે, તો જૈનોને કેટલું ખરાબ લાગશે ? એટલા માટે જૈનો નિન્દા અને પરમતદ્વેષરૂપ નરકમાં ડૂબીને મહાકલેશ ભોગવી રહ્યો છે. એ વાતને છોડી દે તો બહુ જ સારું થાય.

મૂલ - एगो आ गुरु एगो विसावगी चेद अणि विवहाणि ।

तच्छ य जं जिणद्वयं परुष्यं ते न विच्छन्ति ॥ - प्रक० भा० २ । षष्ठी० सू० १५० ॥

સં. અર્થ - સર્વ શ્રાવકોના દેવ ગુરુ ધર્મ એક છે, ચૈત્યવન્દન અર્થાત્ જિન પ્રતિબિમ્બ મૂર્તિ, દેવળ અને જિન દ્રવ્યની રક્ષા અને મૂર્તિની પૂજા કરવી એ ધર્મ છે. ॥૧૫૦॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ જેટલો મૂર્તિપૂજનો ઝઘડો ચાલ્યો છે, તે સર્વ જૈનીઓના ધેરથી ચાલ્યો છે અને પાખંડોનું મૂળ પણ જૈનમત છે.

આદ્વદિનકૃત્ય, પૃષ્ઠ ૧ માં મૂર્તિપૂજનું પ્રમાણ :-

नवकारेण विवोहो ॥१॥ अनुसरणं सावड ॥२॥ वयाङ् इमे ॥३॥ जोगो ॥४॥ विव वन्दणगो ॥५॥ पच्चरखणं तु विहि पुखं ॥६॥ इत्यादि.

શ્રાવકોએ પ્રથમ દ્વારમાં આ નવકારનો જપ કરી જવો ॥૧॥ બીજા દ્વારમાં નવકાર જપ્યા પછી "હું શ્રાવક છું" એમ સ્મરણ કરવું. ॥૨॥ ત્રીજા દ્વારમાં અણુવ્રતાદિક અમારા કેટલા છે. ॥૩॥ ચોથા દ્વારમાં ચાર વર્ગમાં અગ્રગામી મોક્ષ છે, તેનું કારણ જ્ઞાનાદિક છે તે યોગ, તેના સઘળા અતિચાર નિર્મળ કરવાથી છ આવશ્યક કારણ, તે પણ ઉપચારથી યોગ કહેવાય છે, તે યોગ કહીશું ॥૪॥ પાંચમા દ્વારમાં ચૈત્યવન્દન અર્થાત્ મૂર્તિને નમસ્કાર દ્રવ્યભાવ પૂજા કહીશ ॥૫॥ છઠ્ઠું પ્રત્યાખ્યાન દ્વાર, નવકારસીપ્રમુખ વિપિપૂર્વક કહીશ ॥૬॥ ઇત્યાદિ.

અને એ જ ગ્રન્થમાં આગળ આગળ ઘણો જ વિધિ લખ્યો છે અર્થાત્ સંધ્યાના ભોજન સમયમાં જિનબિમ્બ અર્થાત્ તીર્થંકરોની મૂર્તિ પૂજવી અને દ્વાર પૂજવાં અને દ્વાર પૂજમાં મોટા મોટા બખેડા છે. મંદિર બનાવવાના નિયમ, જૂના મંદિરો બનાવવાં અને સુધારવાથી મુક્તિ થઈ જાય છે. મંદિરમાં આ પ્રકારે જઈને બેસે. અત્યન્ત ભાવ પ્રીતિથી પૂજા કરે. "નમો જિનેન્દ્રેભ્યઃ" ઇત્યાદિ મન્ત્રોથી સ્નાનાદિ કરાવવું અને "જલચન્દનપુષ્પધૂપદીપનૈઃ" ઇત્યાદિથી ગન્ધાદિ ચઢાવવાં. રત્નસાર ભાગ(૧)ના ૧૨મા પાને મૂર્તિપૂજનું ફળ એ લખ્યું છે કે પૂજારીને રાજા કે પ્રજા કોઈ પણ રોકી શકે નહીં.

સમીક્ષક - એ વાતો સર્વ કપોલકલ્પિત છે. કેમકે પાત્રા જૈન પૂજારીઓને રાજા વગેરે રોકે છે. રત્નસાર(ભા-૧) પૃ. ૩ માં લખ્યું છે કે- 'મૂર્તિપૂજથી રોગ'પીડા અને મહાદોષ છૂટી જાય છે. એક કોઈએ પાંચ કોડીનાં ફૂલ ચઢાવ્યાં, તેને ૧૮ દેશનું રાજ મળ્યું, તેનું નામ કુમારપાળ હતું, ઇત્યાદિ. સર્વ વાતો જૂઠી અને મૂર્ખોને લોભાવવાની છે. કેમકે અનેક જૈનીઓ પૂજા કરતાં કરતાં રોગી રહે છે અને મૂર્તિપૂજથી એક વીધાનું પણ રાજ્ય પાપાત્રાદિ મૂર્તિપૂજથી મળતું નથી ! અને જો પાંચ કોડીનાં ફૂલ ચઢાવવાથી રાજ્ય મળે, તો પાંચ પાંચ કોડીનાં ફૂલ ચઢાવી સર્વ ભૂગોળનું રાજ્ય કેમ હાથ નથી કરી લેતા ? અને રાજ્યદંડ શા માટે ભોગવે છે ? અને જો મૂર્તિપૂજ કરી ભવસાગરથી તરી જાઓ છો તો જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન અને ચારિત્ર કેમ કરો છો ? રત્નસાર ભાગ ૧, પૃ. ૧૩ માં લખ્યું છે કે ગૌતમન્યા અંગુલમાં અમૃત છે અને તેના સ્મરણથી મનવાંછિત ફળ મળે છે.

સમીક્ષક - જો એમ લોય, તો સર્વ જૈનીઓ અમર થઈ જવા જોઈએ, પાત્ર તેમ થતું નથી. એથી એ એમની કેવળ મૂર્ખોને બહેકાવવાની વાત છે, બીજું એમાં કોઈ પણ તત્ત્વ નથી. એમનો પૂજા કરવાનો

શ્લોક રત્નસાર (ભાગ-૧) પૃષ્ઠ ૫૨ માં :-

જલચન્દનધૂપનૈરથ દીપાક્ષતકૈર્નૈવેદ્યવસ્ત્રૈઃ ।

ઉપચારસૈર્જિનેન્દ્રાન્ રુચિરૈરથ યજામહે ॥

અમે જળ, ચન્દન, ચોખ્ખા, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, વસ્ત્ર અને અતિશ્રેષ્ઠ ઉપચારોથી જિનેન્દ્ર અર્થાત્ તીર્થંકરોની પૂજા કરીએ. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે મૂર્તિપૂજા જૈનીઓથી ચાલી છે. 'વિવેકસાર' પૃષ્ઠ ૨૧- 'જિનમન્દિરમાં મોહ નથી આવતો અને ભવસાગરની પાર ઉતારનાર છે.' 'વિવેકસાર' પૃષ્ઠ ૫૧-૫૨, 'મૂર્તિપૂજાથી મુક્તિ થાય છે અને જૈન મન્દિરમાં જવાથી સદ્ગુણ આવે છે. જે જળ ચન્દનાદિથી તીર્થંકરોની પૂજા કરે તે નરકથી છૂટી સ્વર્ગમાં જાય છે.' 'વિવેકસાર' પૃષ્ઠ ૫૫, - 'જિનમન્દિરમાં ઋષભદેવાદિની મૂર્તિને પૂજવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે.' 'વિવેકસાર' પૃષ્ઠ ૯૧- જૈન મૂર્તિઓની પૂજા કરે 'તો સર્વ જગતના સર્વ કલેશ છૂટી જાય છે.'

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! અવિદ્યાયુક્ત અસંભવ વાતો ! જો એ પ્રકારે પાપાદિ ખરાબ કર્મ છૂટી જાય, મોહ ન આવે, ભવસાગરથી પાર ઊતરી જાય, સદ્ગુણ આવી જાય, નરકથી છૂટી સ્વર્ગમાં જાય, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય અને સર્વ કલેશ છૂટી જાય તો સર્વ જૈનીઓ સુખી અને સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કેમ થતા નથી ?

એ જ 'વિવેકસાર'ના પૃષ્ઠ ૩ માં લખ્યું છે કે 'જેમણે જિનમૂર્તિઓનું સ્થાપન કર્યું છે તેમણે પોતાની અને પોતાના કુટુંબની જીવિકા ઊભી કરી છે.' 'વિવેકસાર' પૃષ્ઠ ૨૨૫- 'શિવ, વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિઓની પૂજા કરવી બહુ જ ખરાબ છે. અર્થાત્ નરકનું સાધન છે.'

સમીક્ષક - ભલા ! જ્યારે શિવાદિની મૂર્તિઓ નરકનું સાધન છે, તો જૈનીઓની મૂર્તિઓ શું એવી નથી ? જો કહો કે અમારી મૂર્તિઓ ત્યાગી શાંત અને શુભમુદ્રાયુક્ત છે એટલા માટે સારી અને શિવાદિની મૂર્તિ તેવી નથી, એટલા માટે ખરાબ છે; તો એમને કહેવું જોઈએ કે તમારી મૂર્તિઓ તો લાખો રૂપિયાનાં મન્દિરમાં રહે છે અને ચન્દન કેશરાદિ ચઢે છે, પુનઃ ત્યાગી શી રીતે ? અને શિવાદિની મૂર્તિઓ તો છાયા વિના પણ રહે છે, તે ત્યાગી કેમ નહીં. અને જો શાન્ત કહો તો જડ પદાર્થ સઘળા નિશ્ચય હોવાથી શાન્ત છે. સર્વ મતોની મૂર્તિપૂજા વ્યર્થ છે.

(પ્રશ્ન) અમારી મૂર્તિઓ વસ્ત્ર આભૂષણાદિ પારણ નથી કરતી, તેથી સારી છે.

(ઉત્તર) સર્વની સામે નાગી મૂર્તિઓનું રહેવું અને રાખવું એ પશુવત્ લીલા છે.

(પ્રશ્ન) જેમ સ્ત્રીનું ચિત્ર કે મૂર્તિ જોવાથી કામોત્પત્તિ થાય છે તેમ સાધુ અને યોગીઓની મૂર્તિઓને જોવાથી શુભ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(ઉત્તર) જો પાપાણની મૂર્તિઓને જોવાથી શુભ પરિણામ માનો છો, તો તેમના જડત્વાદિ ગુણો પણ તમારામાં આવી જશે. જ્યારે જડ બુદ્ધિ બનશે, ત્યારે તો સર્વથા નષ્ટ થઈ જશે. બીજા જે ઉત્તમ વિદ્વાન્ છે તેમનો સંગ અને સેવાના છૂટવાથી મૂઢતા પણ અધિક થશે, અને જે-જે દોષ અગિયારમા સમુલ્લાસમાં લખ્યા છે, તે સર્વ પાપાણાદિ મૂર્તિપૂજા કરનારાઓને લાગે છે. એટલા માટે જેમ જૈનીઓએ મૂર્તિપૂજામાં જૂઠો કોલાહલ ચલાવ્યો છે, તેમ એમના મન્ત્રોમાં પણ બહુ જ અસંભવ વાતો લખી છે. આ એમનો મન્ત્ર

છે. રત્નસાર ભાગ, ૧ પૃષ્ઠ ૧ માં :-

નમો અરિહન્તાણં નમો સિદ્ધાણં નમો આયરિયાણં નમો ઝવઝ્ઞાયાણં નમો લોએ સઘ્ઘસાહુણં ।

एसो पंच नमुक्तास्तै सच्च पावप्यणासणो पंगलाचरणं च सच्चैस्सि पदमं हवइ मंगलम् ॥१॥

આ મન્ત્રનું મોટું મહાત્મ્ય લખ્યું છે અને સર્વ જૈનીઓનો એ ગુરુમન્ત્ર છે. એનું એવું મહાત્મ્ય રાખ્યું છે કે તન્ત્ર, પુરાણ અને ભાટોની પણ કથાનો પરાજય કરી નાખ્યો છે. શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય પૃષ્ઠ ૩ :-

नमुक्तां तड पढे ॥१॥ जड कखं मंताणमंतो परमो इमुत्ति धेयाणधेयंथरमं इमुत्ति । तताणतणं परमं पविर्त्तं संसार सत्ताण दुहाइयाणं ॥१०॥ ताणं अन्नं तु नो अत्थि जीवाणं भवसाथरे । खुडुं ताणं इमं मुत्तुं । नमुक्तां सुपोययम् ॥११॥ कखं अणेगजम्मंतस्सं चिआणं दुहाणं सात्तिरिअमाणुसाणुसाणं । कत्ताय भव्वाणभिसज्जनासो न जावपत्तो नवकारमन्तो ॥१२॥

આ જે મન્ત્ર છે તે પવિત્ર અને પરમ મન્ત્ર છે. તે ધ્યાનના યોગ્યમાં પરમ ધ્યેય છે. તત્ત્વોમાં પરમ તત્ત્વ છે, દુઃખોથી પીડિત સંસારી જીવોને માટે નવકાર મન્ત્ર એવો છે કે જેવી સમુદ્રને પાર ઉતારવાની નૌકા હોય છે. ॥૧૦॥ જે આ નવકાર મન્ત્ર છે તે નૌકાના સમાન છે. જે એને છોડી દે છે તે ભવસાગરમાં ડૂબે છે અને જે એનું પ્રહાર કરે છે તે દુઃખોથી તરી જાય છે. જીવોને દુઃખોથી પૃથક્ રાખનાર, સર્વ પાપોનો નાશક અને મુક્તિકારક, એ મન્ત્ર વિના બીજો કોઈ મન્ત્ર નથી. ॥૧૧॥ અનેક ભવાન્તરમાં ઉત્પન્ન થયેલાં શરીર સંખ્યન્થી દુઃખથી ભ્રમ્ય જીવોને ભવસાગરથી તારનાર એ જ છે. જ્યાં સુધી નવકાર મન્ત્ર નથી મળ્યો, ત્યાં સુધી ભવસાગરથી જીવ તરી શકતો નથી. આ અર્થ સૂત્રમાં કહ્યો છે. અને જે અગ્નિપ્રમુખ અષ્ટ મહાભયોમાં સહાય એક નવકાર મન્ત્રને છોડીને બીજો કોઈ નથી. જેમ મહારત્ન વેદ્ય નામક મણિ પ્રહાર કરવામાં આવે અથવા શત્રુના ભયમાં અમોઘ શસ્ત્રનું પ્રહાર કરવામાં આવે, તેમ શૂન કેવલીનું પ્રહાર કરે અને સર્વે દ્વાદશાંગી નવકાર મન્ત્ર રહસ્ય છે.

એ મન્ત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

(નમો અરિહન્તાણં) - સર્વ તીર્થંકરોને નમસ્કાર. (નમો સિદ્ધાણં) જૈનમતના સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર. (નમો આયરિયાણં) જૈનમતના સર્વ આચાર્યોને નમસ્કાર. (નમો ઝવઝ્ઞાયાણં) જૈનમતના સર્વ ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર. (નમો લોએ સઘ્ઘસાહુણં) આ લોકમાં જેટલા જૈન મતના સાધુ છે તે સર્વને નમસ્કાર. જો કે મન્ત્રમાં જૈન પદ નથી છતાં જૈનીઓના અનેક ગ્રંથોમાં જૈનમત વિના અન્ય કોઈને નમસ્કાર પણ ન કરવા એમ લખ્યું છે એટલા માટે એ જ અર્થ ઠીક છે. 'તત્ત્વવિવેક' પૃષ્ઠ ૧૬૯ - 'જે મનુષ્ય લાકડી, પથ્થરને દેવ બુદ્ધિ કરી પૂજે છે, તે સારાં ફળોને પ્રાપ્ત થાય છે.'

સમીક્ષક - જો એમ હોય તો સર્વ કોઈ દર્શન કરી સુખરૂપ ફળોને પ્રાપ્ત કેમ નથી થતા ? રત્નસાર ભાગ-૧, પૃષ્ઠ ૧૦ - 'પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનાં દર્શનથી પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે.'

કલ્પભાષ્ય પૃષ્ઠ ૫૧ માં લખ્યું છે કે 'સવાલાખ મન્દિરોનો જ્યોર્જોદ્ધાર કર્યો. ઇત્યાદિ મૂર્તિપૂજાવિષયમાં એમના ઘણા લેખો છે, એથી જ સમજાય છે કે મૂર્તિપૂજાનું મૂળ કારણ જૈનમત છે.

હવે એ જૈનીઓના સાધુઓની ટીલા (વિવેકસાર, પૃ. ૨૨૮). એક જૈનમતનો સાધુ કોશ નામની વેશ્યા સાથે ભોગ કરીને પશ્ચાત્ ત્યાગી થઈને સ્વર્ગલોકમાં ગયો. (વિવેકસાર, પૃ. ૧૦૧.) અર્જુનમુનિ

ચારિત્રથી ચૂકીને કેટલાય વર્ષો સુધી દત્તશેઠના ઘરમાં વિષયભોગ કરીને પશ્ચાત્ત દેવલોકમાં ગયા. શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર દંઢકામુનિને શિયાળ ઉઠાવી લઈ ગયો. પછી દેવતા થયા. (વિવેકસાર, પૃ. ૧૫૬) જૈનમતના સાધુ લિંગધારી અર્થાત્ વેષધારી માત્ર હોય તો પણ તેનો સત્કાર શ્રાવકો કરે. ભલે સાધુ શુદ્ધ ચરિત્ર હોય, અથવા અશુદ્ધ ચરિત્ર હોય, સર્વ પૂજનીય છે. વિવેકસાર, પૃ. ૧૬૮ - જૈનમતના સાધુ ચરિત્રહીન હોય તો પણ અન્ય મતના સાધુઓથી શ્રેષ્ઠ છે. વિવેકસાર, પૃ. ૧૭૧ - શ્રાવક લોક જૈનમતના સાધુઓને ચરિત્રરહિત બ્રહ્મચારી જુએ, તો પણ તેમની સેવા કરવી જોઈએ.

વિવેકસાર, પૃ. ૨૧૬ - એક ચોરે પાંચ મૂઠી લોચ કરીને (માથાના વાળ ખેંચી, તોડીને) ચારિત્ર મહાપ્રા કર્યું. મહાકષ્ટ અને પશ્ચાત્તાપ કર્યા. છદ્દે મહીને કેવલ જ્ઞાન પામીને સિદ્ધ થઈ ગયો.

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! એમના સાધુ અને ગૃહસ્થોની લીલા ! એમના મતમાં બહુ કુકર્મવાળા સાધુ પણ સદ્ગતિએ ગયા. અને વિવેકસાર, પૃ. ૧૦૬માં લખ્યું છે કે - 'શ્રીકૃષ્ણ ત્રીજા નરકમાં ગયા.' વિવેકસાર, પૃ. ૧૪૫માં લખ્યું છે કે 'ધન્યન્તરિ નરકમાં ગયા.' વિવેકસાર, પૃ. ૪૮માં 'જંગી, જંગમ, કાજી, મુલ્લાં કેટલાય અજ્ઞાનથી તપ કષ્ટ કરીને પણ કુગતિને પામે છે.' રત્નસાર, ભા. ૧, પૃ. ૧૭૧માં લખ્યું છે કે - નવ વાસુદેવ અર્થાત્ ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ, દ્વિપૃષ્ઠ વાસુદેવ, સ્વયમ્ભુ વાસુદેવ, પદ્મયોત્તમ વાસુદેવ, સિંહ પુરુષ વાસુદેવ, પુરુષ પુણ્ડરીક વાસુદેવ, દત્ત વાસુદેવ, લક્ષ્મણ વાસુદેવ અને શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ - એ સર્વ અગિયારમા, બારમા, ચૌદમા, પંદરમા, અઠારમા, વીસમા અને બાવીસમા તીર્થંકરોના સમયમાં નરકમાં ગયા. અને નવપ્રતિ વાસુદેવ અર્થાત્ અશક્તિવાસુદેવ, તારક પ્રતિવાસુદેવ, મોદક પ્રતિવાસુદેવ, મધુ પ્રતિવાસુદેવ, નિશંભ પ્રતિવાસુદેવ, બલી પ્રતિવાસુદેવ, પ્રહ્લાદ પ્રતિવાસુદેવ, રાવણ પ્રતિવાસુદેવ અને જરાસિન્ધુ પ્રતિવાસુદેવ, એ પણ સર્વ નરકમાં ગયા."

અને કલ્પઆખ્યમાં લખ્યું છે કે - ઋષભદેવથી લઈને મહાવીર પર્યન્ત ૨૪ તીર્થંકરો સર્વ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા."

સમીક્ષક - ભલા, કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષ વિચારે કે એમના સાધુ ગૃહસ્થ અને તીર્થંકર જેમાં ઘણા બધા વેશ્યાગામી, પરસ્ત્રીગામી, ચોર આદિ સર્વ જૈનમતસ્થ સ્વર્ગમાં અને મુક્તિમાં ગયા. અને શ્રીકૃષ્ણાદિ મહાધાર્મિક મહાત્માદિ તે સર્વ નરકમાં ગયા. આ કેટલી બધી વૃષ્ટતાની વાત છે ? પ્રત્યુત વિચારીને જોઈએ તો સારા પુરુષોએ જૈનીઓનો સંગ કરવો કે તેમને જોવા એ પણ ખરાબ છે. કેમકે જો એમનો સંગ કરે, તો એવી જ જૂઠી-જૂઠી વાતો તેમનાર પણ હૃદયમાં સ્થિત થઈ જશે. કેમકે એ મહાહઠી અને દુરાગ્રહી મનુષ્યોના સંગથી બૂરાઈઓ સિવાય અન્ય કંઈ પણ પડ્યે પડશે નહીં. હા, જે જૈનીઓમાં ઉત્તમ જન* છે તેમની સાથે સત્સંગાદિ કરવામાં કંઈ પણ દોષ નથી.

વિવેકસાર, પૃ. ૫૫ માં લખ્યું છે કે 'ગંગાદિ તીર્થ અને કાશી આદિ ક્ષેત્રોના સેવનથી કંઈ પણ પરમાર્થ સિદ્ધ થતો નથી અને પોતાના ગિરનાર, પાલીતાણા અને આજુ આદિ તીર્થક્ષેત્ર એ મુક્તિ સુધી આપનારાં છે.'

સમીક્ષક - અહીં વિચારવું જોઈએ કે જેવાં શૈવ, વૈષ્ણવાદિનાં તીર્થ અને ક્ષેત્ર, જલ, સ્થલ, જડસ્વરૂપ છે, તેવાં જૈનીઓના પણ છે. એમાંથી એકની નિન્દા અને બીજાની સ્તુતિ કરવા એ મૂર્ખનું કામ છે.

* જે ઉત્તમ જન હશે, તો તે આ અસાર જૈનમતમાં કદી પણ રહેશે નહીં - દ. સ.

જૈનોની મુક્તિનું વર્ણન

રત્નસાર ભા. ૧, પૃ. ૨૩- મહાવીર તીર્થંકર ગૌતમજીને કહે છે કે ઊર્ધ્વલોકમાં એક સિદ્ધશિલા સ્થાન છે. તે સ્વર્ગપુરીની ઉપર પિસ્તાલીસ લાખ યોજન લાંબી અને તેટલી જ પોલી (પહોળી ?) છે તથા ૮ યોજન જાડી છે. જેમ મોતીનો ચેત હાર કે ગોદુગ્ધ છે તેથી પણ ઊજળી છે. સોનાની સમાન પ્રકાશમાન અને સ્ફટિકથી પણ નિર્મળ છે. તે સિદ્ધશિલા ચૌદમા લોકની શિખા પર છે અને તે સિદ્ધશિલાની ઉપર શિવપુર પામ છે. તેમાં પણ મુક્ત પુરુષ અપર રહે છે. ત્યાં જન્મ-મરણાદિ કોઈ દોષ નથી અને આનન્દ કરતા રહે છે. કશી જન્મ-મરણમાં આવતા નથી. સર્વ કર્મોથી છૂટી જાય છે. આ જૈનીઓની મુક્તિ છે.

સમીક્ષક - વિચારવું જોઈએ કે જેમ અન્ય મતમાં વૈકુંઠ, કેલાશ, ગોલોક, શ્રીપુર આદિ પુરાણીના મતમાં, ચોથા આસમાનમાં ઈસાઈના મતમાં, સત્તમા આસમાનમાં મુસલમાનોના મતમાં મુક્તિનાં સ્થાન લખ્યાં છે, તેમ જૈનીઓની સિદ્ધશિલા અને શિવપુર પણ છે. કેમકે જેને જૈનીઓ ઊંચું માને છે તે જ નીચેવાળા કે જે આપણાથી ભૂગોળની નીચે રહે છે, તેમની અપેક્ષાએ નીચું છે. ઊંચા નીચા વ્યવસ્થિત પદાર્થ નથી. જેને આર્યાવર્તવાસી જૈનીઓ ઊંચું માને, તેને જ અમેરિકા વાળા નીચું માને છે અને આર્યાવર્તવાસી જેને નીચું માને છે તેને અમેરિકાવાળા ઊંચું માને છે. ભલે તે શિલા પિસ્તાલીસ લાખથી બમણી નેવું લાખ કોશની હોય તો પણ તે મુક્ત જીવ બન્યનમાં છે. કેમકે તે શિલા કે શિવપુરની બહાર નીકળવાથી તેમની મુક્તિ છૂટી જતી હશે. અને સદા તેમાં રહેવાની પ્રીતિ અને તેમાંથી બહાર જવામાં અપ્રીતિ પણ રહેતી હશે. જ્યાં અટકાવ પ્રીતિ અને અપ્રીતિ છે તેને મુક્તિ કેમ કરીને કહી શકો ? મુક્તિ તો જેવી નવમા સમુદ્દાસમાં વર્ણન કરી આવ્યા છીએ, તેવી માનવી ઠીક છે. અને આ જૈનીઓની મુક્તિ પણ એક પ્રકારનું બન્યન છે. એ જૈનીઓ પણ મુક્તિ વિશે બમણાં કસ્યા છે. એ સાચું છે કે વેદોના યથાર્થ અર્થ બોધ વિના મુક્તિના સ્વરૂપને કહી પણ જાણી શકતા નથી.

હવે એમની બીજી થોડી અસમ્ભવ વાતો સાંભળો : (વિવેકસાર, પૃ. ૭૮) મહાવીરને જન્મ સમયે એક કરોડ સાઠ લાખ કળશોથી સ્નાન કરાવ્યું.

(વિવેકસાર, પૃ. ૧૩૬) દશાર્ણ રાજા મહાવીરના દર્શને ગયા. ત્યાં કાંઈ અભિમાન કર્યું. તેના નિવારણ માટે ૧૬,૭૭,૭૨,૧૬,૦૦૦ એટલા ઈન્દ્રનાં સ્વરૂપ અને ૧૩,૩૭,૦૫,૭૨,૮૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ એટલી ઈન્દ્રાણી ત્યાં આવી હતી. તે જોઈને રાજા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. **સમીક્ષક** - હવે વિચારવું જોઈએ કે ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણીઓને ઊભાં રહેવાને માટે આવા આવા કેટલા ભૂગોળ જોઈએ !

શ્રાદ્ધ દિનકૃત્ય, આત્મનિન્દા ભાવના, પૃ. ૩૧માં લખ્યું છે કે 'વાવડી, કૂવા અને તળાવ ન બનાવવાં જોઈએ.' **સમીક્ષક** - ભલા, જો બધા મનુષ્ય જૈન મતના ઘઈ જાય અને કૂવા, તળાવ, વાવડી આદિ કોઈ પણ ન બંધાવે તો બધા લોકો જળ ક્યાંથી પીએ ?

(પ્રશ્ન) તળાવ આદિ બનાવવાથી તેમાં જીવ પડે છે, તેથી બંધાવનારને પાપ લાગે છે, એટલા માટે અમે જૈનીઓ એ કામ કરતા નથી. (ઉત્તર) તમારી બુદ્ધિ નષ્ટ કેમ થઈ ગઈ ? કેમકે જેમ કુદ્ર કુદ્ર જીવોના મરવાથી પાપ ગણો છો તો મોટા મોટા ગાય આદિ પશુ અને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓના જળ પીવા આદિથી મહાપુણ્ય થશે, તેને કેમ નથી ગણતા ?

(તત્ત્વવિવેક, પૃ. ૧૮૬) આ નગરીમાં એક નંદમણિકાર શેઠે વાવડી બંધાવી. તેથી ધર્મબ્રહ્મ ઘઈને

સોળ મહારોગ થયા અને મરણ પછી તે જ વાવડીમાં તે દેડકો થયો. પછી મહાવીરનાં દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણ થઈ ગયું. મહાવીર કહે છે કે મારું આવવું સાંભળીને તે પૂર્વજન્મના ધર્મચાર્ય જાણીને વન્દના કરવાને આવવા લાગ્યો. માર્ગમાં શ્રેણિકના ધોડાની ઠોકરથી મરીને શુભ ધ્યાનના યોગે કરીને દર્દુરાંક નામક મહર્ષિક દેવતા થયો. અવધિજ્ઞાનથી મને અહીં આવ્યો જાણીને વન્દનાપૂર્વક ઋદ્ધિ દેખાડીને ગયો. સમીક્ષક - ઇત્યાદિ વિદ્યાવિરુદ્ધ, અસંભવ મિથ્યા વાતને કહેનાર મહાવીરને સર્વોત્તમ માનવા એ મહાબ્રાહ્મણની વાત છે.

બ્રાહ્મદિનકૃત્ય, પૃ. ૩૬ માં લખ્યું છે કે 'મૃતકવસ્ત્ર સાધુ લઈ લે.' સમીક્ષક - જુઓ, એમના સાધુ પણ મહા બ્રાહ્મણ સમાન બની ગયા ! વસ્ત્ર તો સાધુ લે પણ મૃતકનાં આભુષણ કોણ લે ? બહુમૂલ્યના હોવાથી ધરમાં રાખી લેતા હશે તો પોતે કોણ થયા ? (રત્નસાર, પૃ. ૧૦૫.) શેકવા, કૂટવા, દળવા અને અન્ન રાંધવા આદિમાં પાપ થાય છે. સમીક્ષક - હવે જુઓ, એમની વિદ્યાહીનતા ! ભલા ! એ કર્મ ન કરવામાં આવે તો મનુષ્યાદિ પ્રાણી કેમ જીવી શકે ? અને જૈનીઓ પણ પીડિત થઈને મરી જાય. (રત્નસાર, પૃ. ૧૦૪) બગીચો બનાવવાથી એક લાખ પાપ માળીને લાગે છે. સમીક્ષક - જો માળીને લાખ પાપ લાગે છે તો અનેક જીવ પત્ર, ફળ, ફૂલ અને છાયાથી આનન્દિત થાય છે. તો કરોડો ગણું પુણ્ય પણ થાય જ છે. તેના પર તો કાંઈ ધ્યાન પણ ન દીધું, એ કેટલું અંધેર છે ?

(તત્ત્વવિવેક, પૃ. ૨૦૨.) એક દિવસ (નંદિપેશ) સાધુ ભૂલથી વેશ્યાના ધરમાં ચાલ્યો ગયો અને ધર્મથી ભિક્ષા માગી. વેશ્યા બોલી કે અહીં ધર્મનું કામ નથી. કિન્તુ અર્થનું કામ છે. તો તે લબ્ધિ-સાધુએ સાડાબાર લાખ અશરહી તેના ધરમાં વર્ષાવી દીધી. સમીક્ષક - આ વાતને નષ્ટબુદ્ધિ પુરુષ વિના બીજો કોણ સત્ય માની શકે ?

રત્નસાર, ભાગ ૧, પૃ. ૬૭માં લખ્યું છે કે 'એક પાષાણની મૂર્તિ ધોડા પર ચઢેલી તેનું જ્યાં સ્મરણ કરે, ત્યાં ઉપસ્થિત થઈને રક્ષા કરે છે.' સમીક્ષક - કહો જૈનીજી આજ કાલ તમારે ત્યાં ચોરી, લૂંટ આદિથી અને રાત્રીથી ભય થાય જ છે, તો તમે તેનું સ્મરણ કરીને પોતાની રક્ષા કેમ નથી કરાવી લેતા ? જ્યાં-ત્યાં પોલીસ આદિ રાજ-સ્થાનોમાં માર્યા માર્યા કેમ કરે છે ? હવે એમના સાધુઓનાં લક્ષણ :-

સગજોહણા ધૈક્ષમુજો સુશ્ચિતમૂર્ધજાઃ । શ્વેતામ્બરઃ ક્ષમાશીલા નિઃસદ્ગ્જ જૈનસાધવઃ ॥૧॥

સુશ્ચિતાઃ પિષ્ચિક્કાહસ્તાઃ પાણિપાત્રા દિગમ્બરઃ । ઋધ્વાશિનો ગૃહે દાતુર્દિતોયાઃ સ્યુર્જિનર્વયઃ ॥૨॥

ધુક્કો ન કેવલી ન સ્ત્રી યોક્ષમેતિ દિગમ્બરઃ । ગ્રાહુરેવામયં મેદો મહાન્ શ્વેતામ્બરઃ સહ ॥૩॥

જૈનોના સાધુઓનાં લક્ષણો જૈન દત્તમૂરીએ આ શ્લોકોથી કહ્યાં છે.

સરજ્ઞેહરણ ન્યમરી રાખવી, ભિક્ષા માંગીને ખાવું, શિરના વાળ લુંચિત કરી દેવા, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, સમાયુક્ત રહેવું, કોઈનો સંગ ન કરવો- એવાં લક્ષણયુક્ત જૈનીઓના શ્વેતામ્બરને 'જતી' કહે છે. ૧। બીજા દિગમ્બર અર્થાત્ વસ્ત્ર ધારણ ન કરવાં, શિરના વાળ ઉમેડી નાંખવા, પિષ્ચિકા એક ઊનના રેશાનું - ઝાડુ કલાડવાનું સાધન બગલમાં રાખવું, જો કોઈ ભિક્ષા આવે તો હાથમાં લઈને ખાઈ લેવી; એ દિગમ્બર બીજા પ્રકારના સાધુ હોય છે, અને ભિક્ષા આપનાર ગૃહસ્થ, જ્યારે ભોજન કરી ચૂકે તે પછી ભોજન કરે તે જિનર્થિ અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના સાધુ થાય છે. ૨। દિગમ્બરોનો શ્વેતામ્બરોની સાથે એટલો જ ભેદ છે કે, દિગમ્બરો સ્ત્રીનો અપવર્ગ નથી કહેતા અને શ્વેતામ્બરો કહે છે. ઇત્યાદિ વાતોથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ એમના સાધુઓનો ભેદ છે. ૩।

આથી જૈનીઓનું કેશલુંચન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે અને પાંચ મુષ્ટિ લુંચન કરવું ઇત્યાદિ પણ લખ્યું છે. વિવેકસાર, ભાગ પૃષ્ઠ ૨૧૬માં લખ્યું છે કે 'પાંચ મુષ્ટિ લુંચન કરીને ચાદિત્ર મલ્લ કર્યું અર્થાત્ પાંચ મૂઠી શિરના વાળ ઉખેડીને સાધુ થયા.' (ઉલ્પસૂત્રભાષ્ય, પૃષ્ઠ ૧૦૮) કેશલુંચન કરે અને ગાયના વાળ જેવા રાખે.

સમીક્ષક - હવે કહો, જૈન લોકો, તમારો દયા-ધર્મ ક્યાં રહ્યો ? શું એ હિંસા નથી ? અર્થાત્ ભલે પોતાના હાથથી લુંચન કરે કે ભલે તેનો ગુરુ કરે કે અન્ય કોઈ કરે, પરન્તુ કેટલું મહાકષ્ટ તે જીવને થતું હશે ? અને જીવને કષ્ટ આપવું જ હિંસા કહેવાય છે.

વિવેકસાર, પૃ. ૭-૮ "સંવત્ ૧૬૩૩ ની સાલમાં ચેનામ્બરોમાંથી દૂઢિયા અને દૂઢિયામાંથી તેરહપન્થી આદિ ઢોંગી નીકળ્યા છે. દૂઢિયા લોકો પાપાણ્ણાદિ મૂર્તિને માનતા નથી અને તે ભોજન સ્નાનને છોડીને સર્વદા મુખ પર પટ્ટી બાંધી રાખે છે, અને જતી આદિ પણ જ્યારે પુસ્તક વાંચે છે, ત્યારે મુખ પર પટ્ટી બાંધે છે, અન્ય સમયે નહીં.

(પ્રશ્ન) મુખ પર પટ્ટી અવરય બાંધવી જોઈએ, કેમકે "વાયુકાય" અર્થાત્ વાયુમાં જે સૂક્ષ્મ શરીરવાળા જીવ રહે છે તે મોઢાની વરાળની ઉષ્ણતાથી મરે છે અને તેનું પાપ મુખ પર પટ્ટી ન બાંધનાર પર લાગે છે, એટલા માટે અમે લોકો મુખ પર પટ્ટી બાંધવી એ સારું સમજીએ છીએ.

(ઉત્તર) એ વાત વિદ્યા અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની રીતિથી અયુક્ત છે. કેમકે જીવ અજર, અમર છે પછી તે મુખની વરાળથી કદી પણ મરી શકતા નથી. એને તમે પણ અજર, અમર માનો છો.

(પ્રશ્ન) જીવ તો મરનો નથી, પરન્તુ જે મુખના ઉષ્ણ વાયુથી તેને પીડા પહોંચે છે, તે પીડા પહોંચાડનારને પાપ લાગે છે. એટલા માટે મુખ પર પટ્ટી બાંધવી સારી છે.

(ઉત્તર) એ પણ તમારી વાત સર્વથા અસંભવ છે. કેમકે પીડા દીધા વિના કોઈ જીવનો કિંચિત્ પણ નિર્વાહ થઈ શકતો નથી. જ્યારે મુખના વાયુથી તમારા મનમાં જીવોને પીડા પહોંચે છે તો ત્યારે ચાલવા, હાલવા, બેસવા, હાથ ઉઠાવવા અને નેત્રાદિને ચલાવવામાં પણ પીડા અવરય પહોંચતી હશે. એટલા માટે તમે પણ જીવોને પીડા પહોંચાડવાથી પૃથક્ રહી શકતા નથી.

(પ્રશ્ન) હા, જ્યાં મુખો બની શકે ત્યાં મુખો જીવોની રક્ષા કરવી જોઈએ, અને જ્યાં અમે નથી બચાવી શકતા, ત્યાં અશક્ત છીએ. કેમકે સર્વ વાયુ આદિ પદાર્થોમાં જીવ ભરેલા છે, જો અમે મુખ પર કપડું ન બાંધીએ તો ઘણા જીવો મરે અને કપડું બાંધવાથી ન્યૂન મરે છે.

(ઉત્તર) એ પણ તમારું કથન મુક્તિશૂન્ય છે. કેમકે કપડું બાંધવાથી જીવને અધિક દુઃખ પહોંચે છે. જ્યારે કોઈ મુખ પર કપડું બાંધે છે, ત્યારે તેના મુખનો વાયુ ચોક્કાઈને નીચેથી કે પડખેથી અને મૌન સમયમાં નાસિકા દ્વારા એકઠો થઈને વેગથી નીકળે છે. તેથી અધિક ઉષ્ણતા થઈને જીવોને વિશેષ પીડા તમારા મતાનુસાર પહોંચતી હશે. જુઓ ! જેમ ઘર અથવા ઓરડીના સર્વ દરવાજા બંધ કરવામાં કે પડદા નાખવામાં આવે તો તેમાં ઉષ્ણતા વિશેષ થાય છે, પણ ખુલ્લું રાખવાથી તેટલી થતી નથી. તેમ મુખ પર કપડું બાંધવાથી ઉષ્ણતા વિશેષ થાય છે, પણ ખુલ્લું રાખવાથી ન્યૂન થાય છે. તે પ્રમાણે જોતાં તમે તમારા મતાનુસાર જીવોને અધિક દુઃખદાયક છો. અને જ્યારે મુખ બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે નાસિકાના છિદ્રથી

વાયુ રોકાઈ, એકઠો થઈને વેગથી નીકળતો, જીવોને અધિક ધક્કો આપતો અને પીડા કરતો હશે.

જુઓ જેમ કોઈ મનુષ્ય અગ્નિને મુખથી ફૂંકે છે અને કોઈ ભૂંગળીથી, તો મુખનો વાયુ ફેલાવાથી અલ્પ વેગથી અને નળીનો વાયુ એકઠો હોવાથી અધિક વેગથી અગ્નિમાં લાગે છે. તેમ જ મુખ પર પટ્ટી બાંધીને વાયુ રોકવાથી નાસિકા દ્વારા અતિ વેગથી તે નીકળીને જીવોને અધિક દુઃખ દે છે. એ જોતાં મુખ પર પટ્ટી બાંધનારા કરતા નહીં બાંધનારા ધર્માત્મા છે. વળી, મુખ પર પટ્ટી બાંધવાથી અક્ષરોનું યથાયોગ્ય સ્થાન, પ્રયત્ન સાથે ઉચ્ચારણ પણ થતું નથી. નિરનુનાસિક અક્ષરોને સાનુનાસિક બોલવાથી તમને દોષ લાગે છે.

તથા મુખ પર પટ્ટી બાંધવાથી દુર્ગન્ધ પણ અધિક વધે છે, કેમકે શરીરની અંદર દુર્ગન્ધ ભરેલી છે. શરીરમાંથી જેટલો વાયુ નીકળે છે તે દુર્ગન્ધયુક્ત પ્રત્યક્ષ છે. જો તે રોકવામાં આવે તો દુર્ગન્ધ પણ અધિક વધી જાય. જેમ કે બંધિયાળ જાજર અધિક દુર્ગન્ધયુક્ત અને ખુલ્લો હોય તે ઓછું દુર્ગન્ધયુક્ત હોય છે. તેમ મુખ પર પટ્ટી બાંધવાથી દન્તધાવન, મુખપ્રસાલન અને સ્નાન ન કરવાથી તથા વસ્ત્ર ન ધોવાથી તમારા શરીરમાંથી વધારે દુર્ગન્ધ ઉત્પન્ન થઈને સંસારમાં ઘણા રોગોને કરી જીવોને જેટલી પીડા પહોંચાડે છો, તેટલું પાપ તમને અધિક થાય છે. જેમ મેળા, આદિમાં અધિક દુર્ગન્ધ થવાથી વિસૂચિકા અર્થાત્ કોલેરા આદિ બહુ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થઈને જીવોને દુઃખદાયક થાય છે અને ઓછી દુર્ગન્ધ હોવાથી રોગ પણ ન્યૂન થઈને જીવોને બહુ દુઃખ પહોંચતું નથી. એ ઉપરથી તમે અધિક દુર્ગન્ધ વધારવામાં અધિક અપરાધી છો. અને જે મુખ પર પટ્ટી નથી બાંધતા, દન્તધાવન, મુખપ્રસાલન અને સ્નાન કરીને સ્થાન અને વસ્ત્રોને શુદ્ધ રાખે છે, તે તમારાથી ધણા સારા છે.

જેમ કે અન્યજોની દુર્ગન્ધના સહવાસથી પૃથક્ રહેનાર બહુ સારા છે. જેમ અન્યજોની દુર્ગન્ધના સહવાસથી નિર્મળ બુદ્ધિ થતી નથી, તેમ તમે અને તમારા સંગીઓની પણ બુદ્ધિ વધતી નથી. જેમ રોગની અધિકતાથી અને બુદ્ધિની સ્વલ્પતા હોવાથી ધર્માનુષ્ઠાનની બાધા થાય છે, તેમ દુર્ગન્ધયુક્ત તમારા અને સંગીઓના પણ વર્તમાન થતા હશે.

(પ્રશ્ન) જેમ બંધ મકાનમાં સળગાવેલા અગ્નિની જવાળા બહાર નીકળીને બહારના જીવોને દુઃખ પહોંચાડી શકતી નથી તેમ અમે મુખપટ્ટી બાંધીને વાયુને રોકીને બહારના જીવોને ન્યૂન દુઃખ પહોંચાડનારા છીએ. મુખપટ્ટી બાંધવાથી બહારના વાયુના જીવોને પીડા પહોંચતી નથી અને જેમ સામે અગ્નિ બળે છે તેને આડો હાથ રાખવાથી તે ન્યૂન લાગે છે. અને વાયુના જીવ શરીરવાળા હોવાથી તેમને પીડા અવશ્ય પહોંચે છે.

(ઉત્તર) એ તમારી વાત બાળકોના જેવી છે. પ્રથમ તો જુઓ જ્યાં છિદ્ર ન હોય અને અંદરના વાયુનો યોગ બહારના વાયુની સાથે ન થાય તો ત્યાં સુધી અગ્નિ સળગી જ શકતો નથી. જો એ પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છતા હો તો કોઈ ફાનસમાં દીપ સળગાવીને સર્વ છિદ્ર બંધ કરીને જોઈ જુઓ, તો દીવો તે જ સમયે બોલવાઈ જશે.

જેમ પૃથ્વી પર રહેનારાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ બહારના વાયુના યોગ વિના જીવી શકતાં નથી તેમ અગ્નિ પણ બળી શકતો નથી. જેમ એક તરફથી અગ્નિનો વેગ રોકવામાં આવે તો બીજી તરફ અધિક અધિક વેગથી નીકળશે. અને હાથની આડ કરવાથી મુખ પર ઓછો અગ્નિ લાગે છે, પરંતુ તે અગ્નિ હાથ

પર અધિક લાગી રહ્યો છે. એટલા માટે તમારી એ વાત પણ બરાબર નથી.

(પ્રશ્ન) એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે જ્યારે કોઈ મોટા મનુષ્ય સાથે નાનો મનુષ્ય કાનમાં કે નિકટ રહીને વાત કરે છે ત્યારે મુખ પર કપડાનો છેડો કે હાથ રાખે છે. તે એટલા માટે કે મુખમાંથી થૂંક કે દુર્ગન્ધ ઊડીને તેને ન લાગે અને જ્યારે પુસ્તક વાંચે છે ત્યારે અવશ્ય થૂંક ઊડીને તે ઉપર પડવાથી ઉચ્છિષ્ટ થઈને તે બગડી જાય છે. એટલા માટે મુખ પર પટ્ટીનું બાંધવું સારું છે.

(ઉત્તર) એથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવ સ્વાર્થ મુખપટ્ટી બાંધવી વ્યર્થ છે અને જ્યારે કોઈ મોટા મનુષ્ય સાથે વાત કરે છે ત્યારે મુખ પર હાથ કે કપડું એટલા માટે રાખે છે કે તે ગુમ વાતને બીજો કોઈ ન સાંભળી લે, કેમકે જ્યારે કોઈ પ્રસિદ્ધ વાત કરે ત્યારે કોઈ પણ મુખ પર હાથ કે કપડું ધરતો નથી. એથી એ વિદિત થાય છે કે ગુમ વાત માટેની એ વાત છે.

દાતાજી વગેરે ન કરવાથી તમારા મુખાદિ અવયવોથી અત્યન્ત દુર્ગન્ધ નીકળે છે અને જ્યારે તમે કોઈની પાસે કે કોઈ તમારી પાસે બેસતા હશે, ત્યારે તો દુર્ગન્ધ વિના બીજું શું આવતું હશે ? મુખ પર આડો હાથ કે કપડું રાખવાનાં પ્રયોજન બીજાં બહુ છે. જેમ બહુ મનુષ્યોની સામે ગુમ વાત કરવામાં જો હાથ કે કપડાંની આડ કરવામાં ન આવે તો બીજાઓની તરફ વાયુના ફેલાવાથી વાત પણ ફેલાઈ જાય. જ્યારે તે બંને એકાન્તમાં વાત કરે છે, ત્યારે મુખ પર હાથ કે કપડું એટલા માટે નથી લગાડતા કે ત્યાં ત્રીજો કોઈ સાંભળનાર હોતો નથી. જો મોટાઓની જ ઉપર થૂંક ન પડે તો એથી શું નાનાની ઉપર પડવું જોઈએ ? વળી તે થૂંકથી બચી પણ શકતા નથી કેમકે દૂર રહી વાત તો કરીએ પણ વાયુ અમારી તરફથી બીજાની તરફ જતો હોય તો તે સૂક્ષ્મ થઈને વાયુની સાથે ત્રસરેલું જઈને તેના શરીર પર અવશ્ય પડશે. તેનો દોષ ગણવો અવિધાની વાત છે. કેમકે જો મુખની ઉષ્ણતાથી જીવ મરતા હોય અથવા તેમને પીડા પહોંચતી હોય તો વૈશાખ કે જ્યેષ્ઠ મહિનામાં સૂર્યની મહાઉષ્ણતાથી વાયુકાયના જીવોમાંથી મર્ધા વિના એક પણ ન બચી શકે. પરંતુ તે ઉષ્ણતાથી પણ તે જીવ મરી શકતા નથી. એટલા માટે એ તમારો સિદ્ધાન્ત જૂઠો છે. કેમકે જો તમારા તીર્થંકરો પણ પૂર્ણ વિદ્વાન્ હોત તો એવી વ્યર્થ વાતો કેમ કરત ? જુઓ ! પીડા તે જ જીવોને પહોંચે છે કે જેની વૃત્તિ સર્વ અવયવોની સાથે વિદ્યમાન હોય. તેમાં પ્રમાણ:-

પચાવયવયોગાત્સુખસંવિત્તિઃ ॥

-આ સાંખ્યશાસ્ત્ર (અં ૫ નું ૨૭ મું) સૂત્ર છે. જ્યારે પાંચે ઈન્દ્રિયોનો પાંચે વિષયોની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે જીવને સુખ કે દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ બહેરાંને ગાળી પ્રદાન, આંધળાને રૂપ કે તેની આગળથી સર્પ વ્યાઘ્રાદિ ભયદાયક જીવોનું ચાલી જવું, શૂન્ય ત્વચાવાળાને સ્પર્શ, પિત્તસ રોગવાળાને ગન્ધ અને શૂન્ય જિહ્વાવાળાને રસ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, તે જ પ્રકારે તે જીવોની પણ વ્યવસ્થા છે.

જુઓ ! જ્યારે મનુષ્યનો જીવ સુષુપ્તિ દશામાં રહે છે ત્યારે તેને સુખ કે દુઃખની કાંઈ પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે તે શરીરની અન્દર તો છે, પરંતુ તેના બહારના અવયવોની સાથે તે સમયે સમ્બન્ધ ન રહેવાથી સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી.

વળી, જેમ વૈદ્ય અથવા આજ કાલના ડૉક્ટરો નશાની વસ્તુ ખવડાવી કે સુંઘાડીને રોગી પુરુષના શરીરના અવયવોને કાપે કે ચીરે છે, તેને તે સમયે કાંઈ પણ દુઃખ વિદિત થતું નથી, તેમ “વાયુકાય” કે અન્ય સ્થાવર શરીરવાળા જીવોને સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત કદી પણ થઈ શકતું નથી. જેમ મૂર્છિત પ્રાણી સુખ-

દુઃખને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, તેમ તે વાયુકાયાદિના જીવો પણ અત્યન્ત મુર્છિત હોવાથી સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. તો પછી એમને પીડાથી બચાવવાની વાત સિદ્ધ કેવી રીતે થઈ શકે છે ? જો તેમને સુખ-દુઃખની પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ જ થતી નથી તો અનુમાનાદિ અહીં કેવી રીતે યુક્ત થઈ શકે છે ?

(પ્રશ્ન) જ્યારે તે જીવ છે ત્યારે તેમને સુખ-દુઃખ કેમ નથી થતું ?

(ઉત્તર) સાંભળો 'ભોજા ભાઈઓ' જ્યારે તમે સુષુપ્તિમાં હો છો ત્યારે તમને સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત કેમ નથી થતાં ? સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિનો હેતુ પ્રસિદ્ધ સમ્બન્ધ છે. ઉપર અમે એનો ઉત્તર આપેલ છે કે નશ્વ સુંઘાડીને ડૉક્ટર લોકો અંગો ચીરે, ફાડે અને કાપે છે, ત્યારે તેમને દુઃખ વિદિત નથી થતું, એ જ પ્રકારે અતિ મુર્છિત જીવોને કેમ કરી સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? કેમકે ત્યાં પ્રાપ્તિ થવાનું સાધન કોઈ પણ નથી.

(પ્રશ્ન) જુઓ ! લીલોત્રી અર્થાત્ જેટલાં લીલાં શાક, પાન અને કન્દ મૂળ છે તેને અમે ખાતા નથી કેમકે લીલોત્રીમાં ઘણા અને કન્દમૂળમાં અનન્ત જીવ છે. જો અમે તેને ખાઈએ, તો તે જીવોને મારવાથી અને પીડા પહોંચવાથી અમે લોકો પાપી બનીએ.

(ઉત્તર) આ તમારી ભારે અવિદ્યાની વાત છે, કેમકે લીલાં શાકને ખાવામાં જીવનું મરવું, તેમને પીડા પહોંચવી, એ કેવી રીતે માનો છો ? ભલા, જ્યારે તમને પીડા પ્રાપ્ત થતી પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી અને જો દેખાય છે, તો અમને પણ દેખાડો. તમે કદી નથી પ્રત્યક્ષ દેખી કે અમને દેખાડી શકશો. જ્યારે પ્રત્યક્ષ નથી, તો અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ પ્રમાણ કદી ઘટી શકતાં નથી. પછી અમે જે ઉપર ઉત્તર આપી આવ્યા છીએ, તે આ વાતનો પણ ઉત્તર છે, કેમકે જે અત્યન્ત અન્યકાર મહાસુષુપ્તિ અને મહાનશામાં જીવ છે તેને સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ માનવી એ તમારા તીર્થકરોની પણ ભૂલ વિદિત થાય છે. જેમણે તમને એવી યુક્તિ અને વિદ્યાવિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો છે. ભલા ! જ્યારે ધરનો અન્ત છે ત્યારે તેમાં રહેનારા અનન્ત કેમ કરી થઈ શકે છે ? જ્યારે કન્દનો અન્ત આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમાં રહેનારા જીવોનો અન્ત કેમ નહીં ? એથી એ તમારી વાત મોટી ભૂલની છે.

(પ્રશ્ન) જુઓ ! તમે લોકો ગરમ કર્યા વગર કાચું પાણી પીઓ છો તે મોટું પાપ કરો છો. માટે જેમ અમે ઉષ્ણ પાણી પીએ છીએ તેમ તમે લોકો પણ પીઓ.

(ઉત્તર) એ પણ તમારી વાત ભ્રમજનની છે. કેમકે જ્યારે તમે પાણીને ઉષ્ણ કરો છો ત્યારે પાણીના જીવો સઘળા મરતા હશે અને તેનાં શરીર પણ જળમાં રંધાઈ જઈને તે પાણી વરિયાળીના અર્ક તુલ્ય થવાથી જાણો કે તમે તેના શરીરોનો "તેજાવ" પીઓ છો, એમાં તો તમે મોટા પાપી છો. અને જે ઠંડું જળ પીએ છે તે નહીં. કેમકે જ્યારે ઠંડું પાણી પીશે ત્યારે તે ઉદરમાં જવાથી કિંચિત્ ઉષ્ણતા પામીને શ્વાસની સાથે તે જીવ બહાર નીકળી જશે. "જળકાય" જીવોને સુખ-દુઃખ પૂર્વોક્ત રીતિથી પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી, તો પછી એમાં કોઈને પાપ થશે નહીં.

(પ્રશ્ન) જઠરાગ્નિની ઉષ્ણતાની માફક જળથી પણ જીવ બહાર કેમ નહીં નીકળી જાય ?

(ઉત્તર) હા, નીકળી તો જાય છે પરન્તુ જ્યારે તમે મુખના વાયુની ઉષ્ણતાથી જીવનું મરવું માનો છો તો જળ ઉષ્ણ કરવાથી તમારા મતાનુસાર જીવ મરી જશે, અથવા અધિક પીડા પામીને નીકળશે અને તેનું શરીર તે જળમાં રંધાઈ જશે, તો તેનાથી તમે અધિક પાપી થશો કે નહીં ?

(પ્રશ્ન) અમે પોતાના હાથથી ઉષ્ણ જળ નથી કરતા અને કોઈ ગૃહસ્થને ઉષ્ણ જળ કરવાને આજ્ઞા કરતા નથી એટલા માટે અમને પાપ લાગતું નથી.

(ઉત્તર) જો તમે ઉષ્ણ જળ લો નહીં અને પીઓ નહીં તો ગૃહસ્થ ઉષ્ણ શું કરવા કરે ? એટલા માટે તે પાપના ભાગી તમે જ છો. બહુ વધારે પાપી છો, કેમકે જો તમે કોઈ એક ગૃહસ્થને ઉષ્ણ કરવાને કહો તો એક જ ઠેકાણે ઉષ્ણ થાય. જ્યારે તે ગૃહસ્થ એ ભ્રમમાં રહે છે કે ન જાણે સાધુજી કોને ઘેર આવશે, તે પ્રત્યેક ગૃહસ્થ પોતપોતાના ઘરમાં ઉષ્ણ જળ કરી રાખે છે. તેના પાપના ભાગી મુખ્ય તમે જ છો.

બીજું અધિક કાઠ અને અગ્નિ બળવા-બળાવવાથી પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રસોઈ, ખેતી અને વ્યાપારાદિમાં અધિક પાપ અને નરકગામી થાઓ છો. પછી જ્યારે તમે ઉષ્ણ જળ કરાવવાના મુખ્ય નિમિત્ત છો અને ઉષ્ણ જળ પીવાનો અને ઠંડું જળ ન પીવાનો ઉપદેશ કરવાથી તમે જ મુખ્ય પાપના ભાગી છો અને તે જે તમારો ઉપદેશ માનીને એવી વાતો કરે છે તે પણ પાપી છે.

હવે જુઓ ! કે તમે મહા અવિદ્યામાં છો કે નહીં ? કે નાના નાના જીવો પર દયા કરવી અને બન્ય મતસ્થોની નિન્દા અને અનુષ્કાર કરવો એ શું થોડું પાપ છે ? જો તમારા તીર્થંકરોનો મત સત્ય હોય તો સૃષ્ટિમાં આટલી વર્ષા, આટલી નદીઓનું વહેવું અને આટલું જળ ઈશ્વરે કેમ ઉમત્ર કર્યું ? અને વળી સૂર્યને પણ ઉત્પન્ન ન કરત, કેમકે એમાં તમારા મતાનુસાર કરોડોના કરોડ જીવ મરતા જ હશે. જ્યારે તે વિદ્યમાન હતા, ત્યારે તમે જેને ઈશ્વર માનો છો, તેમણે દયા કરી સૂર્યના તાપ અને મેષને બન્ય કેમ ન કર્યા ?

વળી, પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિદ્યમાન પ્રાણીઓ વિના સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ, કન્દમૂળાદિ પદાર્થોમાં રહેનારા જીવોને થતી નથી. સર્વથા સર્વ જીવો પર દયા કરવી એ પણ દુઃખનું કારણ થાય છે. કેમકે જો તમારા મતાનુસાર સર્વ મનુષ્ય થઈ જાય અને ચોર, ડાકુઓને કોઈ પણ દંડ ન દે, તો કેટલું મોટું પાપ ઊભું થઈ જાય ? એટલા માટે દુષ્ટોને યથાવત દંડ દેવામાં અને શ્રેષ્ઠોનું પાલન કરવામાં દયા છે. અને એથી વિપરીત કરવામાં દયા, લામા રૂપ ધર્મનો નાશ છે. કેટલાય જૈનીઓ દુકાન માંડે છે, તે વ્યવહારોમાં જૂઠું બોલે છે, પરાયું ધન મારે છે અને ગરીબોને ઠગવા આદિ દુર્કર્મ કરે છે. તેમના નિવારણમાં વિશેષ ઉપદેશ કેમ નથી કરતા ? અને મુખપટ્ટી બાંધવી આદિ ઢોંગમાં કેમ પડવા રહ્યો છો ?

જ્યારે તમે ચેલા-ચેલી કરો છો ત્યારે કેશલુંચન કરાવવામાં અને ઘણા દિવસ ત્યૂમે રહેવામાં પરાયા કે પોતાના આત્માને પીડા દઈને પીડાને પ્રાપ્ત થઈને બીજાઓને દુઃખ દો છો અને આત્મહત્યા એટલે આત્માને દુઃખ દેનારા થઈ સિંસક કેમ બનો છો ? જ્યારે હાથી, ઘોડા, બળદ, ઊંટ પર ચઢવા અને મનુષ્ય પાસે મજૂરી કરાવવામાં જૈનીઓ પાપ કેમ નથી ગણતા ? જ્યારે તમારા ચેલા ઊંટપટાંગ વાતોને સત્ય નથી કરી શકતા, તો તમારા તીર્થંકરો પણ સત્ય નથી કરી શકતા. જ્યારે તમે કથા વાંચો છો, ત્યારે માર્ગમાં શ્રોતાઓના અને તમારા મતાનુસાર જીવ મરતા જ હશે. એટલા માટે તમે એ પાપનું મુખ્ય કારણ કેમ બનો છો ? આ થોડાં કથનથી બહુ સમજી લેવું કે તે જળ, સ્થળ, વાયુનાં સ્થાવર શરીરવાળા અત્યન્ત મૂર્છિત જીવોને દુઃખ કે સુખ કદી પહોંચી શકતું નથી.

હવે જૈનીઓની બીજી પણ થોડીક અસંભવ કથા લખીએ છીએ. તે સાંભળવી જોઈએ અને એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણા હાથથી સારા ત્રણ હાથનું પનુષ્ય થાય છે અને કાળની સંખ્યા જેવી પૂર્વે લખી આવ્યા છીએ, તેવી જ સમજવી. રત્નસાગર, ભાગ-એક, પૃષ્ઠ ૧૬૬-૧૬૭ સુધીમાં લખ્યું છે :-

- (૧) ઋષભદેવનું શરીર ૫૦૦ (પાંચસો) ધનુષ લાંબુ અને ૮૪,૦૦,૦૦૦ (ચોરાસી લાખ) પૂર્વનું આયુષ્ય.
- (૨) અજિતનાથનું ૪૫૦ ધનુષપરિમાણનું શરીર અને ૭૨,૦૦,૦૦૦ (બોતેર લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૩) સમ્ભવનાથનું ૪૦૦ ચારસો ધનુષ શરીર ૬૦,૦૦,૦૦૦ (સાઠ લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૪) અભિનન્દનનું ૩૫૦ સાડા ત્રણસો ધનુષ પરિમાણનું શરીર અને ૫૦,૦૦,૦૦૦ (પચાસ લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૫) સુમતિનાથનું ૩૦૦ ધનુષ પરિમાણનું શરીર અને ૪૦,૦૦,૦૦૦ (ચાળીસ લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૬) પદ્મપ્રભનું ૧૪૦ ધનુષનું શરીર અને ૩૦,૦૦,૦૦૦ (ત્રીસ લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૭) સુપાર્શ્વનાથનું ૨૦૦ ધનુષનું શરીર અને ૨૦,૦૦,૦૦૦ (વીસ લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૮) ચન્દ્રપ્રભનું ૧૫૦ ધનુષ પરિમાણનું શરીર અને ૧૦,૦૦,૦૦૦ (દશ લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૯) સુવિધિનાથનું ૧૦૦ સો ધનુષનું શરીર અને ૨,૦૦,૦૦૦ (બે લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૧૦) શીતળનાથનું ૯૦ નેવું ધનુષનું શરીર અને ૧,૦૦,૦૦૦ (એક લાખ) પૂર્વ વર્ષનું આયુ.
- (૧૧) શ્રેયાંસનાથનું ૮૦ ધનુષનું શરીર અને ૮૪,૦૦,૦૦૦ (ચોરાસી લાખ) વર્ષનું આયુ.
- (૧૨) વાસુપૂજ્યસ્વામીનું ૭૦ ધનુષનું શરીર અને ૭૨,૦૦,૦૦૦ (બોતેર લાખ) વર્ષનું આયુ.
- (૧૩) વિમળનાથનું ૬૦ ધનુષનું શરીર અને ૬૦,૦૦,૦૦૦ (સાઠ લાખ) વર્ષનું આયુ.
- (૧૪) અનન્તનાથનું ૫૦ ધનુષનું શરીર અને ૩૦,૦૦,૦૦૦ (ત્રીસ લાખ) વર્ષનું આયુ.
- (૧૫) ધર્મનાથનું ૪૫ ધનુષનું શરીર અને ૧૦,૦૦,૦૦૦ (દશ લાખ) વર્ષનું આયુ.
- (૧૬) શાન્તિનાથનું ૪૦ ધનુષનું શરીર અને ૧,૦૦,૦૦૦ (એક લાખ) વર્ષનું આયુ.
- (૧૭) કુંધુનાથનું ૩૫ ધનુષનું શરીર અને ૮૫,૦૦૦ (પંચાશ્રુ સહસ્ર) વર્ષનું આયુ.
- (૧૮) અરનાથનું ૩૦ ધનુષનું શરીર અને ૮૪,૦૦૦ (ચોરાસી સહસ્ર) વર્ષનું આયુ.
- (૧૯) મહલીનાથનું ૨૫ ધનુષનું શરીર અને ૫૫,૦૦૦ (પંચાવન સહસ્ર) વર્ષનું આયુ.
- (૨૦) મુનિસુપ્રતનું ૨૦ ધનુષનું શરીર અને ૩૦,૦૦૦ (ત્રીસ સહસ્ર) વર્ષનું આયુ.
- (૨૧) નમિનાથનું ૧૪ ધનુષનું શરીર અને ૧૦,૦૦૦ (દશ સહસ્ર) વર્ષનું આયુ.
- (૨૨) નેમિનાથનું ૧૦ ધનુષનું શરીર અને ૧૦૦૦ (એક સહસ્ર) વર્ષનું આયુ.
- (૨૩) પાર્શ્વનાથનું ૯ હાથનું શરીર અને ૧૦૦ (સો) વર્ષનું આયુ.
- (૨૪) મહાવીર સ્વામીનું ૭ હાથનું શરીર અને ૭૨ (બોતેર) વર્ષનું આયુ.

આ ૨૪ ચોવીસ તીર્થંકરો જૈનીઓનો મત ચલાવનારા આચાર્યો અને ગુરુઓ છે. એમને જ જૈનીઓ પરમેશ્વર માને છે, અને એ સર્વ મોક્ષમાં ગયા છે. હવે એમાં બુદ્ધિમાન લોકો વિચારી લે કે આટલાં મોટાં શરીર અને આટલું આયુ મનુષ્ય દેહનું હોવું કદી સંભવ છે ? આ ભૂગોળમાં (આવા) ચણા જ થોડા મનુષ્ય વસી શકે છે. આ જૈનીઓના ગપોડા લઈને પુરાણીઓએ જે એક લાખ, દશ હજાર અને એક હજાર

ચપેનાં આયુ લખ્યાં છે, તે પણ સંભવિત થઈ શકતાં નથી. તો પછી જૈનીઓનું કથન સંભવિત કેમ કરી થઈ શકે? હવે બીજું પણ સાંભળો !

કલ્પભાષ્ય, પૃ. ૪ - નાગકેતે ગામ જેવડી એક શિલા આંગળી પર ધરી લીધી.

કલ્પભાષ્ય, પૃ. ૩૫ - મહાવીરે અંગૂઠાથી પૃથ્વી દબાવી, તેથી શેષ નાગ કંપી ગયો !

કલ્પભાષ્ય, પૃ. ૪૬ - મહાવીરને સર્પ કરડ્યો તો લોહીને બદલે દૂધ નીકળ્યું અને તે સર્પ ૮ મા સ્વર્ગમાં ગયો !

કલ્પભાષ્ય, પૃ. ૪૭ - મહાવીરના પગ પર ખીર બનાવી અને પગ બળ્યો નહીં !

કલ્પભાષ્ય, પૃ. ૧૬ - નાના સરખા પાત્રમાં ઊંટ બોલાવ્યું.

રત્નસાર, ભાગ ૧ પૃ. ૧૪ - શરીરના મેલને ઉતારવો નહીં અને ખંજવાળવું નહીં.

વિવેકસાર, ભા. ૧ પૃ. ૧૫ - જૈનોના એક દમસાર સાધુએ કોપિત થઈને ઉદ્દેગજનક સૂત્ર ભણીને એક શહેરમાં આગ લગાડી દીધી, તે મહાવીર તીર્થંકરનો અતિપ્રિય હતો.

વિવેકસાર, ભા. ૧ પૃ. ૨૨૭ - રાજાની આજ્ઞા અવશ્ય માનવી જોઈએ.

વિવેકસાર ભા. ૧ પૃ. ૨૨૭ - એક કોશા વેશ્યાએ યાત્રીમાં સરસવની ઢગલી કરી, તેના ઉપર ફૂલોથી ઢાંકેલી સોય ઊભી કરી, અને તેના ઉપર સારી રીતે નાચ કર્યો. પરંતુ તે સોય પગમાં પેસવા પામી નહીં અને સરસવની તે ઢગલી પણ વિખરાઈ નહીં !!!

તત્ત્વવિવેક, પૃ. ૨૨૮ - એ જ કોશા વેશ્યા સાથે એક સ્થૂળમુનિએ ૧૨ વર્ષ સુધી ભોગ કર્યો અને પછી દીક્ષા લઈને સદ્ગતિએ ગયો અને કોશા વેશ્યા પણ જૈન ધર્મ પાળતી હોવાથી સદ્ગતિએ ગઈ.

વિવેકસાર, ભા. ૧, પૃ. ૧૮૫ - એક સિદ્ધની કન્યા ગળામાં પહેરવામાં આવે છે તે ૫૦ અશરફી એક વેશ્યાને નિત્ય આપતી રહી.

વિવેકસાર, ભા. ૧, પૃ. ૨૨૮ - બલવાન પુરુષની આજ્ઞા, દેવની આજ્ઞા, ધોર વનમાં કષ્ટથી નિર્વાહ. ગુરુ, માતા-પિતા, કુલાચાર્ય, જ્ઞાતીય લોક અને પર્મોપદેષ્ટા એ છને રોકવાથી ધર્મમાં ન્યૂનતા થાય, તો તેથી ધર્મની હાનિ થતી નથી.

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! એમની મિથ્યા વાતો. એક મનુષ્ય ગામ જેવડી પાષાણની શિલાને આંગળી પર ધરી શકે છે ? ૧૧૧ અને પૃથ્વી ઉપર અંગૂઠો દાબવાથી પૃથ્વી કટી દબાઈ શકે છે. ૧૧૨ અને જ્યારે શેષ નાગ જ નથી તો કંપશે કોણ ? ૧૩ ભલા, શરીરને કાપવાથી દૂધ નીકળતું કોઈએ જોયું નથી, આ ઇન્દ્રજાળ સિવાય બીજી વાત નથી. તેને કરડનાર સર્પ તો સ્વર્ગમાં ગયો અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણાદિ ત્રીજા નરકમાં ગયા, એ કેટલી મિથ્યા વાતો છે ? ૧૪ જ્યારે મહાવીરના પગ પર ખીર રાધી ત્યારે તેમના પગ બળી કેમ ન ગયા ? ૧૫ ભલા, નાના સરખા પાત્રમાં કદી ઊંટ ખાવી શકે છે ? ૧૬ જો શરીરનો મેલ ઉતારતા ન હોય અને ખંજવાળતા ન હોય તો તે દુર્ગન્ધરૂપ મહાનરક ભોગવતા હશે. ૧૭ જે સાધુએ નગર બાળ્યું તેની દયા અને ક્રમા ક્યાં ગઈ ? ૧૮ જ્યારે મહાવીરના સંગથી પાત્ર તે પવિત્રાત્મા ન થયો, તો હવે મહાવીરના મરવા પછી તેના આશ્રયથી જૈન લોકો કદી પણ પવિત્ર થશે નહીં. ૧૯ રાજાની આજ્ઞા

માનવી જોઈએ. પરંતુ જૈનોએ પોતે વાણિયા હોવાથી રાજાથી ડરીને આ વાત લખી હશે. ॥૧૦॥ કોશા વેશ્યાનું શરીર ગમે તેટલું હલકું હોય, તો પણ સરસવની ઢગલી પર સોય ડિબી કરી તેના ઉપર નાચવું, સોયનું ન ભોકાવું અને સરસવનું ન વિખરાવું એ અત્યંત જૂઠું નહીં તો બીજું શું છે ? ॥૧૧॥ ધર્મ કોઈએ કોઈ અવસ્થામાં પણ ન છોડવો જોઈએ, બાહે કર્મ પણ થઈ જાય. ॥૧૨॥ ભલા, કન્યા તો વજનની ધાય છે તે નિત્ય પ્રતિ ૫૦૦ અશર્કા કેવી રીતે આપી શકે ? ॥૧૩॥

હવે આવી આવી અસંભવ કહાણી એમની લખીએ તો જૈનોનાં થોધાં-પોધાંની માફક બહુ જ વધી જાય એટલા માટે અધિક લખતા નથી. અર્થાત્ જૈનોની થોડીક વાતો છોડીને બાકી બધી મિથ્યા જાળ ભરી છે. જુઓ :-

દો સસિ દો રવિ પદમે । ડુગુણા લવણંમિ ધાયઈ સંદે ।

વારસ સસિ વાસસ રવિ । તપ્પમિ ઈં નિદિઠ સસિ રવિણો ॥

તિગુણા પુલ્લિજ્જયા । અણંતરાણંતરં મિલિત્તમિ ।

કાલો એ લયાલા । વિસત્તતો પુસ્કર દ્વંમિ ॥ -પ્રકાશ ભાગ ૪, સંગ્રહણીસૂત્ર ૭૭, ૭૮ ॥

જે જમ્બુદ્વીપ લાખ યોજન અર્થાત્ ચાર લાખ કોશનો લખ્યો છે, તેમાં આ પહેલો દ્વીપ કહેવાય છે. એમાં બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્ય છે. તેમજ લવણ સમુદ્રમાં તેનાથી બમણાં અર્થાત્ ૪ ચાર ચન્દ્રમા અને ચાર સૂર્ય છે તથા ધાતકીખંડમાં બાર ચન્દ્રમા અને બાર સૂર્ય છે. ॥૭૭॥ અને તેને ત્રણગણા કરવાથી છત્રીસ થાય છે, તેની સાથે બે જમ્બુદ્વીપના અને ચાર લવાણ સમુદ્રના મળીને બેતાળીસ ચન્દ્રમા અને બેતાળીસ સૂર્ય કાલોદય સમુદ્રમાં છે. એ જ પ્રકારે આગળ આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રમાં પૂર્વોક્ત બેતાળીસને ત્રણ ગણા કરીએ તો એક સો છવીસ થાય છે. તેમાં ધાતકીખંડના બાર, લવણ સમુદ્રના ચાર અને જમ્બુદ્વીપના બે બે, એ રીતે ગણતાં ૧૪૪ એકસો ચુમાળીસ ચન્દ્ર અને ૧૪૪ સૂર્ય પુષ્કરદ્વીપમાં છે. એ પણ મહા મનુષ્ય ક્ષેત્રની ગણના છે, પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્ય નથી રહેતાં ત્યાં ઘણા સૂર્ય અને ઘણા ચન્દ્ર છે અને જે પાછલા ગર્ભ પુષ્કરદ્વીપમાં બહુ ચન્દ્ર અને બહુ સૂર્ય છે તે સ્થિર છે. પૂર્વોક્ત એકસો ચુમાળીસને ત્રણ ગણા કરવાથી ૪૩૨ થાય અને તેમાં પૂર્વોક્ત જમ્બુદ્વીપના બે ચન્દ્રમા, બે સૂર્ય, ચાર-ચાર લવાણ સમુદ્રના અને બાર-બાર ધાતકીખંડના અને બેતાળીસ કાલોદયના મેળવવાથી ૪૯૨ ચન્દ્ર અને ૪૯૨ સૂર્ય પુષ્કર સમુદ્રમાં છે. આ બધી વાતો શ્રીજિનભદ્રગણીકમા ક્રમશઃ મોટી "સંઘવાણી"માં તથા "યોનીસકરજડક પયજા" મધ્યે અને "ચન્દ્રપત્રતિ" તથા "સૂરપત્રતિ" પ્રમુખ સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોમાં એ જ પ્રકારે કહ્યું છે. ॥૭૭॥

સમીક્ષક - હવે સાંભળો ! ભૂગોળ-ખગોળના જાણનારાઓ ! આ એક ભૂગોળમાં એક પ્રકારે ૪૯૨ ચારસો બાણ અને બીજે પ્રકારે અસંખ્ય ચન્દ્ર અને સૂર્ય જૈનો માને છે, આપ લોકોનું મહાભાગ્ય છે કે વેદમતાનુયાયી સૂર્ય સિદ્ધાન્તાદિ જ્યોતિષ ગ્રંથોના અધ્યયનથી ઠીક ઠીક ભૂગોળ-ખગોળ વિદિત થયાં. જો જૈનોના મહાઅધિરમતમાં હોત, તો જન્મભર અંધારમાં રહેત. જેવા કે જેની લોકો આજ કાલ છે. એ અવિદ્વાનોને એ શંકા થઈ કે જમ્બુદ્વીપમાં એક સૂર્ય અને એક ચન્દ્રથી કામ નથી ચાલતું. કેમકે આટલી મોટી પૃથ્વીને ત્રીસ ઘડીમાં ચન્દ્ર સૂર્ય કેમ પહોંચી શકે ? કેમકે પૃથ્વીને એ લોકો સૂર્યાદિથી પણ મોટી માને છે એ જ એમની મોટી ભૂલ છે.

દો સસિ દો રવિ પંતી ઇંતરિયા છસઠિ સંગ્રાયા ।

મેરું વયાહિણંતા માણુસચિત્તે પરિ અડંતિ ■

-પ્રકરણ માગ ૪, સંગ્રહણી સૂ૦ ૭૧ ■

મનુષ્યલોકમાં ચન્દ્રમા અને સૂર્યની પંક્તિની સંખ્યા કહે છે. બે ચન્દ્ર અને બે સૂર્યની પંક્તિ (શ્રેણી) છે, તે એક એક લાખ યોજન અર્થાત્ ચાર લાખ કોશના અન્તરથી ચાલે છે. જેમ સૂર્યની પંક્તિને અન્તરે એક પંક્તિ ચન્દ્રની છે, એ જ પ્રકારે ચન્દ્રમાની પંક્તિને અંતરે સૂર્યની પંક્તિ છે. એ પ્રકારે ચાર પંક્તિ છે, તે એક એક ચન્દ્રપંક્તિમાં ૬૬ ચન્દ્રમા અને એક એક સૂર્યપંક્તિમાં ૬૬ સૂર્ય છે. તે ચારેય પંક્તિ જમ્બૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતી કરતી મનુષ્યલોકમાં પરિભ્રમણ કરે છે અર્થાત્ જે સમયે જમ્બૂદ્વીપના મેરુધી એક સૂર્ય દક્ષિણ દિશામાં વિચરે છે તે સમયે બીજો સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં કરે છે, તેમ જ લવણ સમુદ્રની એક-એક દિશામાં બે-બે ચાલે છે, કરે છે. ઘાતકીખંડના ૬, કાલોદયિના ૨૧, પુષ્કરાર્દના ૩૬- એ પ્રકારે સર્વ મળીને ૬૬ સૂર્ય દક્ષિણ દિશા અને ૬૬ સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં પોતપોતાના ક્રમથી કરે છે. અને જ્યારે એ બંને દિશાના સર્વ સૂર્ય એકત્ર કરવામાં આવે તો ૧૩૨ સૂર્ય અને એમ જ છાસઠ-છાસઠ ચન્દ્રમાની બંને દિશાઓમાંની પંક્તિઓ મેળવવામાં આવે તો ૧૩૨ ચન્દ્રમા મનુષ્ય લોકમાં ચાલ ચાલે છે. એ જ પ્રકારે ચન્દ્રમાની સાથે નક્ષત્રાદિની પણ પંક્તિઓ ધણી જ જણાવી. ॥૭૯॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ભાઈ ! આ ભૂગોળમાં ૧૩૨ સૂર્ય અને ૧૩૨ ચન્દ્રમા જૈનોનાં ઘર ઉપર તપતા હશે ? ભલા જો તપતા હશે તો તે જીવે છે કેમ ? અને વળી રાત્રિએ તો શીતના માર્યા જૈનો જકડાઈ જતા હશે ? આવી અસંભવ વાતમાં તો ભૂગોળ-ખગોળના ન જાણનારા ફસાય છે; અન્ય નહીં. જ્યારે એક સૂર્ય આ ભૂગોળની માફક અન્ય અનેક ભૂગોળોમાં પ્રકાશે છે, ત્યારે આ નાની સરાની ભૂગોળની તો શી કથા કહેવી ?

વળી જો પૃથ્વી ધૂમે નહીં, સૂર્ય પૃથ્વીની ચારે બાજુ ધૂમે નહીં, તો કેટલાએક વર્ષોના દિવસ અને રાત થઈ જાય. વળી સુમેરુ હિમાલય સિવાય બીજો કોઈ નથી. એ સૂર્યની સામે એવો છે કે જેમ ઘડાની સામે રાઈનો દાણો પક્ષ નહીં. એ વાતોને જૈન લોકો જ્યાં સુધી એ મતમાં રહેશે ત્યાં સુધી જાણી શકશે નહીં, કિન્તુ સદા અંધારામાં જ રહેશે.

સમ્યક્તચરણ સહિયા સઘ્વં લોગં ફુસે નિરવસેસં ।

સત્તય ઘઉલસમાણ પંચય સુવદેસવિર્યણ ॥—પ્રકરણ માગ ૪ । સંગ્રહણી સૂ૦ ૧૩૫ ■

સમ્યકચારિત્ર સહિત જે કેવલી, તે કેવલ સમુદ્ઘાત અવસ્થાથી સર્વ ચૌદ રાજ્યલોક પોતાના આત્મપ્રદેશે કરીને ફરશે. ॥૧૩૫॥

સમીક્ષક - જૈનો ચૌદ રાજ્ય માને છે. તેમાંથી ચૌદમાની શિખા પર સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનની ધ્વજાથી ઉપર થોડી દૂર સિદ્ધશિલા તથા દિવ્ય આકાશને શિવપુર કહે છે. તેમાં કેવલી અર્થાત્ જેને કેવલજ્ઞાન સર્વજ્ઞતા અને પૂર્ણ પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે એ લોકમાં જાય છે. એ પોતાના આત્મપ્રદેશથી સર્વજ્ઞ રહે છે. જૈનો પ્રદેશ હોય છે તે વિભુ નહીં, જે વિભુ નહીં તે સર્વજ્ઞ કેવલજ્ઞાની કદી થઈ શકતા નથી, કેમકે જૈનો આત્મા એકદેશી છે, તેનું આવાગમન થાય છે, અને બદ્ધ-મુક્ત, જ્ઞાની-અજ્ઞાની થાય છે, સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ જેવા કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. જો જૈનોના તીર્થંકર જીવરૂપ અલ્પ, અલ્પજ્ઞ હોઈને સ્થિત હતા, તે સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ કદી પણ થઈ શકતા નથી. કિન્તુ જે પરમાત્મા અનાદ્યનન્ત, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, પવિત્ર, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેને જૈનો માનતા નથી કે જેમાં સર્વજ્ઞાદિ ગુણ પાયાતથ્ય ધટે છે.

ગજાનર તિપલિયાઝ । તિગાઠ ઝક્કોસ તે જહઝેણં ।

મુચ્છિમ દુહાવિ અન્તમુહુ । અંગુલ અસંઘ યાગતણુ ॥ (સંગ્રહણી ૦ ૨૪૧) ॥

સં. અર્થ :- અહીં મનુષ્ય બે પ્રકારના છે. એક ગર્ભજ અને બીજા ગર્ભ વિના ઉત્પન્ન થયેલા. તેમાં ગર્ભજ મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ પલ્લોપમનું જાણવું અને શરીર ત્રણ કોશનું જાણવું. ૧૨૪૧ ।

સમીક્ષક - ભલા, ત્રણ પલ્લોપમનું આયુ અને ત્રણ કોશના શરીરવાળા મનુષ્ય આ ભૂગોળમાં બહુ થોડા સમાઈ શકે અને વધી ત્રણ પલ્લોપમનું આયુ જેવું કે પૂર્વે લાખી આવ્યા છીએ, તેટલા સમય સુધી જીવે તો તેવાં જ તેમનાં સન્તાન પણ ત્રણ કોશનાં શરીરવાળા થવાં જોઈએ. જેમ મુંબઈ સરખાં શહેરમાં બે અને કલકત્તા જેવા શહેરમાં ત્રણ કે ચાર મનુષ્ય નિવાસ કરી શકે છે. જો એમ હોય તો જૈનોએ એક નગરમાં લાખો મનુષ્ય લખ્યાં છે, તો તેમને રહેવાનું નગરપણ લાખો કોશનું જોઈએ, તો સર્વ ભૂગોળમાં એવું એક નગર પણ નહીં વસી શકે !

પણયાલ સરકજોયણ । વિરકમ્મા સિદ્ધિસિલ ફલિહ વિમલા ।

તદુલ્લરિ ગજોયણંતે લોગન્તો તચ્છ સિદ્ધિઠિઈ ॥ ૨૫૮ ॥

જે સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનની ધ્વજાથી ઉપર બાર યોજન સિદ્ધશિલા છે તે પહોળાઈ, લંબાઈ અને પોલાણમાં ૪૫ પિસ્તાલીસ લાખ યોજન પ્રમાણે છે. તે સર્વ ધોળા અર્જુન સુવર્ણમય સ્ફટિકની સમાન નિર્મળ સિદ્ધશિલાની સિદ્ધભૂમિ છે. તેને કોઈ "ઈપત્", "પ્રાગ્મરા" એવાં નામે કહે છે. એ સર્વાર્થસિદ્ધશિલા વિમાનથી ૧૨ યોજન અલોક પાણ છે. એ પરમાર્થ કેવલી શ્રુત જાણે છે. એ સિદ્ધશિલા સર્વાર્થ મધ્ય ભાગમાં ૮ આઠ યોજન સ્પૂલ છે. ત્યાંથી ૪ દિશા અને ૪ ઉપદિશામાં ઘટતી ઘટતી માખીની પાંખ સમાન પાતળી ઉત્તાન-છત્ર આકારે કરીને સિદ્ધશિલાની સ્થાપના છે, તે શિલાની ઉપર ૧ એક યોજનને અન્તરે લોકાન્ત છે. ત્યાં સિદ્ધોની સ્થિતિ છે. ॥૨૫૮॥

સમીક્ષક - હવે વિચારવું જોઈએ કે જૈનોનું મુક્તિસ્થાન સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનની ધ્વજા ઉપર ૪૫ પિસ્તાલીસ લાખ યોજનની શિલા છે. તે ભલે ગમે તેટલી સારી અને નિર્મળ હોય, છતાં પણ તેમાં રહેનારા મુક્ત જીવ એક પ્રકારે બદ્ધ છે. કેમકે તે શિલાથી બહાર નીકળવામાં મુક્તિના સુખથી છૂટી જતા હશે અને જો અંદર જ રહેતા હશે તો તેમને વાયુ પણ નહીં મળતો હોય ! આ કેવળ કલ્પનામાત્ર અવિદ્વાનોને ફસાવવા માટેની ભ્રમજાળ છે.

વિતિ ઘર્જવિસ સરીયં । વાસ જોયણં તિકોસ ચઝકોસં ।

જોયણ સહસર્પણિ દિવ । ઝહે વુચ્છંત વિસેસંતુ ॥ - પ્રકરણ ૦ પા. ૪ । સંગ્રહ ૦ સુ. ૨૬૭ ॥

સામાન્ય રીતે એકેન્દ્રિયનું શરીર ૧ હજાર યોજન શરીરવાળું ઉત્કૃષ્ટ જાણવું અને બે ઈન્દ્રિયવાળા જે શંખાદિ, તેમનું શરીર ૧૨ યોજનનું જાણવું. એ જ પ્રમાણે ચતુરિન્દ્રિય ભ્રમરાદિનું શરીર ૪ કોશનું અને પંચેન્દ્રિયનું એક હજાર યોજન અર્થાત્ ૪ હજાર કોશના શરીરવાળું જાણવું.

સમીક્ષક - ચાર ચાર હજારકોશના પ્રમાણવાળા શરીરધારી હોય, તો ભૂગોળમાં તો બહુ જ થોડા મનુષ્ય અર્થાત્ સેંકડો મનુષ્યથી ભૂગોળ ઠસ ભરાઈ જાય. કોઈને ચાલવાની જગ્યા પણ ન રહે. પછી તે જૈનોને રહેવાનું ઠેકાણું અને માર્ગ પૂછે ત્યારે જે એમણે લખ્યું છે તે તો પોતાના ઘરમાં રાખી લે. પરન્તુ

ચાર હજાર કોશના શરીરવાળાને નિવાસાર્થ કોઈ એકને માટે ૩૨ બત્રીસ હજાર કોશનું ઘર તો જોઈએ. એવું એક ઘર બનાવવામાં જૈનોનું સર્વ ધન પૂરું થઈ જાય, તો પણ ઘર નહીં બની શકે. આટલું મોટું આઠ હજાર કોશનું પાંજું બનાવવા માટે લાકડું-વણિયો ક્યાંથી લાવશે ? અને જો એમાં ધાંભલા મુકે તો તે અંદર પ્રવેશ પણ કરી શકશે નહીં. એટલા માટે આવી વાતો મિથ્યા છે.

તે ધૂલત પાણે વિદુ સંચિજ્ઞાધે વહુંતિ સલ્લેખિ ।

તે ઇલિલ અસંખે । સુહુમે લંખ્મે પકપ્પેહ ॥ —પ્રકૃ. મા. ૪ । લઘુશ્લોકસમાસપ્રક. સૂત્ર ૪ ॥

પૂર્વોક્ત એક આંગળ લોભ(વાળ)ના ખંડો (કટકા)થી ૪ કોશનો ચોરસ અને તેટલો જ ઊંડો કુવો ભર્યો હોય, આંગળ પ્રમાણ વાળના કટકા સર્વ મળીને વીસ લાખ સત્તાવન હજાર એકસો બાવન થાય છે. અને અધિકથી અધિક (૩૩૦૭૬૨૧૦૪,) ૨૪૬૫૬૨૫, ૪૨૧૮૯૬૦, ૯૭૫૩૬૦૦, ૦૦૦૦૦૦૦) તેત્રીસ કરોડોના કરોડ, સાત લાખ બાસઠ હજાર એકસો ચાર, કરોડોના કરોડ, ચોવીસ લાખ પાંસઠ હજાર છસો પચીસ એટલા કરોડોના કરોડ તથા બેતાળીસ લાખ ઓગણીસ હજાર નવસો સાઠ એટલા કરોડોના કરોડ તથા સત્તાપ્તું લાખ ત્રેપન હજાર છસો કરોડોના કરોડ એટલા પહોળા ધન યોજન પલ્લોપમમાં સર્વ સ્થૂલ રોમ ખડની સંખ્યા હોય છે. એ પણ સંખ્યાત કાળ હોય છે. પૂર્વોક્ત એક વાળના કટકાના અસંખ્યાત કટકા મનથી કલ્પે ત્યારે અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ રોમાણુ થાય.

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! એમની ગણવાની રીતિ ! એક આંગળ પ્રમાણ લોભના કેટલા ખંડ કર્યા તે કદી પણ કોઈની ગણતરીમાં આવી શકે છે ? વળી તે ઉપરાન્ત મનથી અસંખ્ય કટકા કલ્પે છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વોક્ત કટકા હાથથી કર્યા હશે. જ્યારે હાથથી ન થઈ શકે ત્યારે મનથી કર્યા હશે. ભલા ! એ વાત કદી સંભવ થઈ શકે છે કે એક એક આંગળ રોમના અસંખ્ય ખંડ થઈ શકે ?

જમ્બુદ્વીપપમાણં ગુલજોયણલત્ક વટ્ટવિરકંભી ।

લવણાઈ યાસેસા । બલવામા દુગુણ દુગુણાય ॥ —પ્રકૃ. મા. ૪ । લઘુશ્લોક સમા. સૂ. ૧૨ ॥

પ્રથમ જમ્બુદ્વીપનું લાખ યોજનનું પ્રમાણ છે અને તે પોલાં છે અને બાકી લવાગ્રાદિ સાત સમુદ્ર, સાત દ્વીપ, જમ્બુદ્વીપના પ્રમાણથી બમણા બમણા છે. આ એક પૃથ્વીમા જમ્બુદ્વીપાદિ સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર છે. જેવું કે પૂર્વે લખી આવ્યા છીએ. ॥૧૨॥

સમીક્ષક - હવે જમ્બુદ્વીપથી બીજો દ્વીપ બે લાખ યોજન, ત્રીજો ચાર લાખ યોજન, ચોથો આઠ લાખ યોજન, પાંચમો સોળ લાખ યોજન, છઠ્ઠો બત્રીસ લાખ યોજન અને સાતમો ચોસઠ લાખ યોજન અને એટલા પ્રમાણથી કે તેનાથી અધિક સમુદ્રના પ્રમાણથી એ પંદર હજાર પરિધિવાળા ભૂગોળમાં કેમ કરીને સમાઈ શકે છે ? એથી એ વાત કેવળ મિથ્યા છે.

કુરુ નદિ ચુલસી સહસા । છલ્લેવન્તરનઈ પદ વિજયં ।

દો વો મહા નઈડ । ચલ્લસ સહસાડ પત્તેયં ॥ —પ્રકાશ ત્તા-માળ ૪ લઘુશ્લોકસમા. સૂ. ૧૩ ॥

કુરુસેત્રમાં ૮૪ ચોરાસી હજાર નદી છે. ॥૧૩॥

સમીક્ષક - ભલા, કુરુસેત્ર બહુ જ નાનો દેશ છે, તેને ન જોઈને એક મિથ્યા વાત લખવામાં એમને લજ્જા પણ ન આવી ?

જામુત્તરા તાઝ । ડગેગ સિંહાસણા અડપુષ્પં ।

ચઝમુવિ તાસું નિયાસણ, દિસિ મયજિણ મજ્જણાં હોઈ ॥ -પ્રકૃ ૦ રત્ના ૦ ભા ૦ ૪, લઘુશ્લોક સ૦ સૂ ૦ ૧૧૯ ॥

તે શિલાની વિશેષ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં એક એક સિંહાસન જાણવું જોઈએ. તે શિલાઓના નામ દક્ષિણ દિશામાં “અતિ પાસુ કમ્બલા”, ઉત્તર દિશામાં “અતિરક્ત કમ્બલા” શિલા છે. તે સિંહાસનો પર તીર્થકરો બેસે છે. ૧૧૧૮.

સમીક્ષક - જુઓ ! એમના તીર્થકરોના જન્મોત્સવાદિ કરવાની શિલાને, તે પણ મુક્તિની સિદ્ધશિલા જેવી જ છે. એવી એમની ઘણી ખરી વાતો ગોલમાલ છે. ક્યાં સુધી લખીએ ? કિન્તુ જળ ગાળીને પીવું અને સૂક્ષ્મ જીવો પર નામ માત્ર દયા કરવી, રાત્રે ભોજન ન કરવું એ ત્રણ વાતો સારી છે, બાકી બીજું જેટલું એમનું કથન છે, તે સર્વ અસંભવગ્રસ્ત છે.

આટલા જ લેખથી બુદ્ધિમાન લોકો ધણુંખરું જાણી લેશે. થોડુંક આ માત્ર દૃષ્ટાન્તરૂપે લખ્યું છે. જો એમની અસંભવ વાતો સર્વ લખીએ તો એવું મોટું પુસ્તક થઈ જાય કે એક પુરુષ આધુ ભરમાં વાંચી પણ ન શકે. એટલા માટે એક તપેલીમાં રાંધના મૂકેલા ચોખામાંના એક ચોખાની પરીક્ષા કરવાથી બધા ચોખા કયા કે પાકા છે તે જાણાઈ જાય છે, તેમ આ થોડાક લેખથી સજ્જન લોકો ધણી ખરી વાતો સમજી લેશે. બુદ્ધિમાનોની આગળ બહુ લખવું આવશ્યક નથી, કેમકે દિગ્દર્શનવત્ સમ્પૂર્ણ આશયને બુદ્ધિમાન લોકો જાણી જ લે છે. હવે આ પછી ઈસાઈઓના મત વિષે લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामीनिर्मिते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषाविभूषिते नास्तिकमतान्तर्गत-चार्वाकबौद्धजैनमतखण्डनमण्डनविषये

द्वादशः समुद्भासः सम्पूर्णः ॥ १२ ॥

અનુભૂમિકા (૩)

જે આ બાઈબલનો મત છે, તે કેવળ ઈસાઈયોનો છે એમ નથી. પરંતુ એથી યહૂદી વગેરે પણ એમાં આવી જાય છે. જે અહીં (૧૩) તેરમા સમુદ્દાસમાં ઈસાઈ મતના વિષયમાં લખ્યું છે, એનાં એ જ અભિપ્રાય છે કે આજ કાલ બાઈબલના મતમાં ઈસાઈ મુખ્ય થઈ રહ્યા છે અને યહૂદી આદિ ગોણ છે. મુખ્યના પ્રહારથી ગોણનું પ્રહાર થઈ જાય છે. એથી યહૂદી-ગોણું પણ પ્રહાર સમજી લેવું. એનો જે વિષય અહીં લખ્યો છે, તે કેવળ બાઈબલમાંથી કે જેને ઈસાઈ અને યહૂદી આદિ સર્વ માને છે, અને એ જ પુસ્તકને પોતાના ધર્મનું મૂળ કારણ સમજે છે.

એ પુસ્તકનાં ભાષાન્તર વણાં થયાં છે, કે જે એમના મતમાં મોટા મોટા પાટરી છે તેમણે ક્યાં છે. તેમાંથી દેવનાગરી કે સંસ્કૃત ભાષાન્તર જોઈને મને બાઈબલમાં વણી બધી શંકાઓ થઈ છે, તેમાંથી થોડી આ ૧૩મા સમુદ્દાસમાં સર્વના વિચારાર્થે લખી છે.

આ લેખ કેવળ સત્યની વૃદ્ધિ અને અસત્યનો હાસ થવાને માટે છે. કોઈને દુઃખ લગાડવા કે હાનિ કરવા અથવા મિથ્યા દોષ લગાડવા અર્થે નથી. એનાં અભિપ્રાય ઉત્તર લેખમાં સર્વ કોઈ સમજી લેશે, કે એ પુસ્તક કેવું છે ? અને મત પણ કેવો છે. આ લેખનું એ જ પ્રયોજન છે કે સર્વ મનુષ્યમાત્રને જોવું, સાંભળવું, લખવું આદિ કરવું સહજ થશે અને પક્ષી, પ્રતિપક્ષી થઈને વિચાર કરી. ઈસાઈ મતનું ગાન્દોલન સર્વ કોઈ કરી શકશે. એથી એક એ પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે મનુષ્યોને ધર્મવિષયક જ્ઞાન વધીને યથાયોગ્ય "સત્યાસત્ય" મત અને "કર્તવ્યકર્તવ્ય" કર્મસમ્બન્ધી વિષય વિદિત થઈ "સત્ય" અને "કર્તવ્યકર્મ"નો સ્વીકાર તથા અસત્ય અને અકર્તવ્ય કર્મનો પરિત્યાગ કરવો સહજતાથી થઈ શકશે.

સર્વ મનુષ્યોને ઉચિત છે કે સર્વના મતવિષયક પુસ્તકોને જોઈ-સમજીને કોઈ સમ્મતિ કે અસમ્મતિ આપે કે લખે, નહીં તો સાંભળ્યા કરે. કેમકે જેમ ભણવાથી પંડિત થાય છે, તેમ સાંભળવાથી બહુશ્રુત થાય છે. જો શ્રોતા બીજાને ન સમજાવી શકે, તો પણ પોતે સ્વયં તો સમજી જાય છે. જે કોઈ પક્ષપાતકરૂપ બાનારૂઢ થઈને જુએ છે, તેને પોતાના અને પરાયા "ગુણદોષ" વિદિત થઈ શક્તા નથી.

મનુષ્યનો આત્મા યથાયોગ્ય સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય પસંદ છે. જેટલું પોતાનું વાંચેલું કે સાંભળેલું છે તેટલું નિશ્ચય કરી શકે છે. જો એક મતવાલા બીજા મતવાળાના વિષયો જાણે અને અન્ય ન જાણે તો યથાચતુ સંવાદ થઈ શકતો નથી, કિન્તુ અજ્ઞાની કોઈક ભ્રમરૂપ વાગમાં પડી જાય છે.

એવું ન થાય એટલા માટે આ ગ્રંથમાં પ્રચલિત સર્વ મતોના વિષયો થોડા-થોડા લખ્યા છે, એટલાથી જ દોષ વિષયોમાં અનુમાન કરી શકે છે કે તે સાચા છે કે જૂઠા ?

જે જે સર્વમાન્ય સત્ય વિષય છે તે તો સર્વમાં એકસરખા છે. ક્યારે જૂઠા વિષયોમાં થાય છે અથવા એક સાચો અને બીજો જૂઠો હોય, તો પણ કોઈક થોડોક વિવાદ ચાલે છે. જો વાદી અને પ્રતિવાદી સત્યાસત્યના નિશ્ચયને માટે વાદ-પ્રતિવાદ કરે, તો અવશ્ય નિશ્ચય થઈ જાય.

હવે હું આ ૧૩ મા સમુદ્દાસમાં ઈસાઈ મત વિષયક થોડુંક લખીને સર્વને સન્મુખ સ્થાપિત કરું છું. વિચારો કે એ કેવું છે. અભિપ્રાયલેખેન વિવક્ષણવશેષ ॥

॥ अथ त्रयोदशसमुल्लासारम्भः ॥

अथ कृशीनमतविषयं व्याख्यास्यामः ॥

હવે આગળ ઈસાઈધોના મત વિષે લખીએ છીએ, જેથી સર્વને વિદિત થઈ જાય કે એમનાં મત નિર્દોષ અને એમનું બાઈબલ પુસ્તક ઈશ્વરકૃત છે કે નહીં ? પ્રથમ બાઈબલના તૌરેતનો વિષય લખવામાં આવે છે :-

૧. આરમ્મમા ઈશ્વરે આકાશ અને પૃથ્વીને સર્જ્યા અને પૃથ્વી બેડોળ અને સૂની હતી, અને સપાટી પર અંધારું હતું અને ઈશ્વરનો આત્મા જળની ઉપર ડોલતો હતો. ॥ ૧-૫, આપત ૧-૨. ॥

સમીક્ષક - આરમ્મ કોને કહ્યો છે ?

ઈસાઈ - સૃષ્ટિની પ્રથમોત્પત્તિને.

સમીક્ષક - શું આ જ સૃષ્ટિ પ્રથમ થઈ ? એની પૂર્વે કદી નહોતી બની ?

ઈસાઈ - અમે નથી જાણતા, થઈ હતી કે નહીં, ઈશ્વર જાણે.

સમીક્ષક - જ્યારે નથી જાણતા તો આ પુસ્તક ઉપર વિશ્વાસ કેમ કર્યો કે જેથી સન્દેહનું નિવારણ થઈ શકતું નથી અને એના જ ભરોસે લોકોને ઉપદેશ કરી, આ સન્દેહભર્યા મતમાં કેમ ફસાવો છો ? અને નિસ્સન્દેહ સર્વશંકા નિવારક વેદમતનો સ્વીકાર કેમ નથી કરતા ? જ્યારે તમે ઈશ્વરની સૃષ્ટિનો હાલ નથી જાણતા, તો ઈશ્વરને કેમ જાણતા હશો ? આકાશ કોને માનો છો ?

ઈસાઈ - પોલ અને અવકાશને.

સમીક્ષક - પોલની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? કેમકે એ વિષુ પદાર્થ છે અને અતિસૂક્ષ્મ છે અને ઉપર નીચે એકસરખું છે, જ્યારે આકાશ સર્જ્યું ન હતું, ત્યારે પોલ અને અવકાશ હતાં કે નહીં ? જો ન હતાં તો ઈશ્વર, જગતનું કારણ અને જીવ ક્યા રહેતાં હતાં ? અવકાશ વિના કોઈ પદાર્થ સ્થિત થઈ શકતો નથી, એટલા માટે તમારા બાઈબલનું કથન યુક્ત નથી. ઈશ્વર બેડોળ અને તેનાં જ્ઞાન કર્મ બેડોળ હોય છે કે સર્વ ડોળવાળાં ?

ઈસાઈ - ડોળવાળા હોય છે.

સમીક્ષક - તો અહીં ઈશ્વરની બનાવેલી આ પૃથ્વી બેડોળ હતી એમ કેમ લખ્યું ?

ઈસાઈ - બેડોળનો અર્થ એ છે કે ઊંચી નીચી હતી, બરાબર ન હતી.

સમીક્ષક - પછી બરાબર કોણ કરી ? અને શું આજે પણ ઊંચી નીચી નથી ? એટલા માટે ઈશ્વરનું કામ બેડોળ નથી થઈ શકતું, કેમકે તે સર્વજ્ઞ છે. તેના કામમા ભૂલચૂક કદી પણ થઈ શકતી નથી અને બાઈબલમાં ઈશ્વરની સૃષ્ટિ બેડોળ લખી, એટલા માટે એ પુસ્તક ઈશ્વરકૃત થઈ શકતું નથી. પ્રથમ ઈશ્વરનો આત્મા, શો પદાર્થ છે ?

ઈસાઈ - ચેતન.

સમીક્ષક - તે સાકાર છે કે નિરાકાર તથા વ્યાપક છે કે એકદેશી ?

ઈસાઈ - નિરાકાર, ચેતન અને વ્યાપક છે, પરંતુ કોઈ એક 'સનાઈ પર્વત', 'ચોંથા આસમાન' આદિ સ્થાનોમાં વિશેષ કરીને રહે છે.

સમીક્ષક - જો નિરાકાર છે તો તેને કોણે જોયો અને વ્યાપકનું જળ ઉપર ડોલવું કદી થઈ શકતું નથી. ભલા, જ્યારે ઈશ્વરનો આત્મા જળ પર ડોલતો હતો, ત્યારે ઈશ્વર ક્યાં હતો ? એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વરનું શરીર ક્યાંક અન્યત્ર સ્થિત હશે અથવા પોતાના આત્માના કોઈ એક દુકાને જળ ઉપર ડોલાવ્યો હશે. જો એમ હોય તો વિભુ અને સર્વજ્ઞ તે કદી હોઈ શકે નહીં. જો વિભુ નથી, તો જગતની રચના, પારણ, પાલન અને જીવોનાં કર્મોની વ્યવસ્થા કે પ્રલય કદી કરી શકે નહીં, કેમકે જે પદાર્થનું સ્વરૂપ એકદેશી છે તેનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પણ એકદેશી હોય છે. જો એમ છે તો તે ઈશ્વર હોઈ શકે નહીં. કેમકે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક, અનન્ત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવયુક્ત, સમિદાનન્દસ્વરૂપ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, અનાદિ, અનન્તાદિ લક્ષણયુક્ત વેદોમાં કહ્યો છે. તેને માનો, ત્યારે જ તમારું કલ્યાણ થશે, અન્યથા નહીં. । ૧ ।

૨. - અને ઈશ્વરે કહ્યું કે અજવાળું ઘાઓ અને અજવાળું થઈ ગયું. અને ઈશ્વરે અજવાળાને જોયું કે તે સારું છે. ॥ પર્વ. ૧. આ૦ ૩૪ ।

સમીક્ષક - શું ઈશ્વરની વાત જડ રૂપ અજવાળાએ સાંભળી લીધી ? જો સાંભળી હોય, તો અત્યારે પણ સૂર્ય અને દીપ તથા અગ્નિનો પ્રકાશ અમારી-તમારી વાત કેમ નથી સાંભળતા ? પ્રકાશ જડ હોય છે, તે કદી કોઈની વાત સાંભળી શકતો નથી. શું ઈશ્વરે જ્યારે અજવાળાને જોયું ત્યારે જ જાણ્યું કે અજવાળું સારું છે ? પહેલાં જાણતો ન હતો ? જો જાણતો હતો, તો જોઈને સારું કેમ કહ્યું ? જો જાણતો ન હતો તો તે ઈશ્વર જ નહીં, એટલા માટે તમારું બાઈબલ ઈશ્વરોક્ત નથી અને તેમાં કહેલો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નથી. । ૨ ।

૩. - અને ઈશ્વરે કહ્યું કે પાણીની મધ્યમાં આકાશ ઘાનો અને પાણીઓનો પાણીઓથી વિભાગ થાઓ. પછી ઈશ્વરે આકાશને અનાવ્યું અને આકાશની નીચેનાં પાણીઓનો આકાશની ઉપરનાં પાણીઓથી વિભાગ કર્યો અને તેમ થઈ ગયું. પછી ઈશ્વરે આકાશને સ્વર્ગ કહ્યું અને સાંજ અને બિહાન (સવાર) થઈને બીજો દિવસ થયો ॥ પર્વ. ૧. આ૦ ૯-૭-૮ ॥

સમીક્ષક - શું આકાશ અને જળે પણ ઈશ્વરની વાત સાંભળી લીધી ? અને જો જળની વચ્ચે આકાશ ન હોત, તો જળ રહેત જ ક્યાં ? પ્રથમ આયતમાં આકાશને સર્જ્યું હતું. પછી કરી આકાશનું અનાવવું વ્યર્થ થયું. જો આકાશને સ્વર્ગ કહ્યું, તો તે સર્વવ્યાપક છે એટલા માટે સર્વજ્ઞ સ્વર્ગ થયું. પછી ઉપર સ્વર્ગ છે એમ કહેવું વ્યર્થ છે. જ્યારે સૂર્ય ઉત્પન્ન જ થયો ન હતો, તો પછી દિવસ અને રાત ક્યાંથી થઈ ગયાં ? આવી અસંભવ વાતો આગળની આયતોમાં ભરી છે. । ૩ ।

૪. - ત્યારે ઈશ્વરે કહ્યું કે આદમને પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના સમાન બનાવું, ત્યારે ઈશ્વરે આદમને પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કર્યો; તેણે તેને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાંથી નર અને નારી બનાવ્યાં અને ઈશ્વરે તેમને આશિષ આપ્યા. । પર્વ. ૧. આ૦ ૨૬-૨૭-૨૮ ।

સમીક્ષક - જો આદમને ઈશ્વરે પોતાના સ્વરૂપમાં બનાવ્યો, તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, પવિત્ર, જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનન્દમય આદિ લક્ષણયુક્ત છે, તેના જેવો આદમ કેમ ન થયો ? જો ન થયો, તો તેના સ્વરૂપમાં ન બન્યો અને આદમને ઉત્પન્ન કર્યો તો ઈશ્વરે પોતાના સ્વરૂપને જ ઉત્પત્તિવાળું કર્યું, પછી તે અનિત્ય કેમ નહીં ? અને આદમને શેમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો ?

ઈસાઈ - માટીથી બનાવ્યો.

સમીક્ષક - માટી ક્યાંથી બનાવી ?

ઈસાઈ - પોતાની હુદરત અર્થાત્ સામર્થ્યથી.

સમીક્ષક - ઈશ્વરનું સામર્થ્ય અનાદિ છે કે નવીન ?

ઈસાઈ - અનાદિ છે.

સમીક્ષક - જો અનાદિ છે, તો જગતનું કારણ સનાતન થયું, પછી અભાવથી ભાવ કેમ માનો છો ?

ઈસાઈ - સૃષ્ટિની પૂર્વે, ઈશ્વર સિવાય કોઈ વસ્તુ ન હતી.

સમીક્ષક - જો ન હતી તો આ જગત ક્યાંથી બન્યું ? અને ઈશ્વરનું સામર્થ્ય દ્રવ્ય છે કે ગુણ ? જો દ્રવ્ય છે, તો ઈશ્વરથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ હતો અને જો ગુણ છે તો ગુણથી દ્રવ્ય કદી બની શકતું નથી. જેમ રૂપથી અગ્નિ અને રસથી જળ બની શકતું નથી. અને જો ઈશ્વરથી જગત બન્યું હોત, તો ઈશ્વરની સદૃશ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવવાળું હોત. તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવની સદૃશ ન હોવાથી, એ જ નિશ્ચય છે કે ઈશ્વરમાંથી બન્યું નથી, કિન્તુ જગતનું કારણ અર્થાત્ પરમાત્મા આદિ નામવાળા જડ પદાર્થથી બન્યું છે. જેવી કે જગતની ઉત્પત્તિ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં લખી છે, તેવી જ માની લો. જેથી ઈશ્વર જગતને બનાવે છે, જો આદમની અંદરનું સ્વરૂપ જીવની અને બહારનું મનુષ્યની સદૃશ છે; તો તેવું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેમ નહીં ? કેમકે જો આદમ, ઈશ્વરની સદૃશ બન્યો તો ઈશ્વર આદમની સદૃશ અવશ્ય હોવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

૫. - ત્યારે પરમેશ્વર ઈશ્વરે ભૂમિની પૂળથી આદમને બનાવ્યો, અને તેના નસ્કોરામાં જીવનનો શ્વાસ ફૂંક્યો અને આદમ જીવતો પ્રાપ્ત થયો. ॥ અને પરમેશ્વર ઈશ્વરે 'અદન'માં પૂર્વ તરફ એક વાડી બનાવી અને જો આદમને તેણે બનાવ્યો હતો તેને તેમાં રાખ્યો. ॥ અને તે વાડીની મધ્યમાં જીવનનું ઝાડ અને ભલા-બૂરાના જ્ઞાનનું ઝાડ ભૂમિથી ઉગાડ્યું. ॥ -પર્વ ૨. આ ૭-૮-૯ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે ઈશ્વરે અદનમાં વાડી બનાવીને તેમાં આદમને રાખ્યો, ત્યારે ઈશ્વર જાણતો ન હતો કે એને ફરી અહીંથી કાઢવો પડશે ? અને જ્યારે ઈશ્વરે આદમને પૂળથી બનાવ્યો, તો તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ન થયું અને જો થયું તો ઈશ્વર પણ પૂળથી બન્યો હશે ? જ્યારે તેનાં નસ્કોરામાં ઈશ્વરે શ્વાસ ફૂંક્યો તો તે શ્વાસ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ હતું કે ભિન્ન ? જો ભિન્ન હતું તો ઈશ્વર આદમના સ્વરૂપમાં ન બન્યો. જો એક છે તો આદમ અને ઈશ્વર એક જ જેવા થયા. અને જો એકસરખા છે તો આદમની પેઠે જન્મ, મરણ, વૃદ્ધિ, ક્ષય, ક્રુષ્ણ, તૃષ્ણા આદિ દોષો ઈશ્વરમાં આવ્યા. તે ઈશ્વર કેમ કરીને હોઈ શકે છે ? એટલા માટે આ તોરેતની વાત ઠીક જણાતી નથી અને એ પુસ્તક પણ ઈશ્વરકૃત નથી. ૧ ૫ ૧

૬. - અને પરમેશ્વર ઈશ્વરે આદમને મહાનિદ્રામાં નાખ્યો. અને તે સૂઈ ગયો ત્યારે તેની પાંસળીઓમાંથી એક પાંસળી કાઢી અને તેની જગ્યાએ માંસ ભરી દીધું. ॥ અને પરમેશ્વર ઈશ્વરે આદમની

તે પાંસળીથી એક નારી બનાવી અને તેને આદમની પાસે લાવ્યો. ॥ - પર્વ. ૨ આ. ૨૧-૨૨ ।

સમીક્ષક - જો ઈશ્વરે આદમને પુણથી બનાવ્યો, તો તેની સ્ત્રીને પુણથી કેમ ન બનાવી ? અને જો નારીને હાડકાથી બનાવી તો આદમને હાડકાથી કેમ ન બનાવ્યો ? અને જેમ નરમાંથી નીકળવાથી નારી નામ થયું, તો નારીથી નર નામ પણ થયું જોઈએ અને તેઓમાં પરસ્પર પ્રેમ પણ રહે, જેમ સ્ત્રીની સાથે પુરુષ પ્રેમ કરે, તેમ પુરુષની સાથે સ્ત્રી પણ પ્રેમ કરે. જુઓ વિદ્વાન્ લોકો ! ઈશ્વરની કેવી પદાર્થવિદ્યા-અર્થાત્ "ફિલોસોફી" ઝળકે છે ! જો આદમની એક પાંસળી કાઢીને નારી બનાવી તો સર્વ મનુષ્યોની એક પાંસળી ઓછી કેમ નથી હોતી ? અને સ્ત્રીના શરીરમાં એક પાંસળી હોવી જોઈએ, કેમકે તે એક પાંસળીથી બની છે.

શું જે સામગ્રીથી સર્વજગત્ બનાવ્યું તે સામગ્રીથી સ્ત્રીનું શરીર બની શકતું ન હતું ? એટલા માટે આ બાઈબલનો સૃષ્ટિકર્મ સૃષ્ટિવિદ્યાથી વિરુદ્ધ છે. ૧. ૬ ।

૭. - હવે ભૂમિના દરેક પશુ કે જેને પરમેશ્વરે બનાવ્યા હતાં તે સર્વમાં સાપ ધૂર્ત હતો અને તેણે સ્ત્રીને કહ્યું કે ઈશ્વરે નિશ્ચય કહ્યું છે તે તારે આ વાડીનાં સર્વ ઝાડ ઉપરનું ખાવું નહીં ॥ ત્યારે સ્ત્રીએ સર્પને કહ્યું કે અમે તો આ વાડીનાં ઝાડનાં ફળો ખાઈએ છીએ. ॥ પરંતુ તે ઝાડનું ફળ કે જે વાડીના મધ્ય ભાગમાં છે તે વિષે ઈશ્વરે કહ્યું કે તારે તે ન ખાવું અને ન તેને અડકવું, નહીં તો મરી જશો. ॥ ત્યારે સર્પે સ્ત્રીને કહ્યું કે તમે નિશ્ચય મરશો નહીં. કેમકે ઈશ્વર જાણે છે કે જે દિવસે તમે તે ખાશો, તમારી આંખો ઊધડી જશે અને તમે સારા અને બુરાની ઓળખમાં ઈશ્વરની સમાન થઈ જશો. ૧ અને જ્યારે સ્ત્રીએ જાણ્યું કે ઝાડનાં ફળ ખાવામાં, સુસ્વાદુ, દષ્ટિમાં સુંદર અને બુદ્ધિ આપવાને યોગ્ય છે તો તેનાં ફળમાંથી એક લીધું અને ખાધું અને પોતાના પતિને પણ આપ્યું. અને તેણે પણ ખાધું. ॥ ત્યારે તે બંનેની આંખો ઊધડી ગઈ અને તેઓ જાણી મયાં કે અમે નગ્ન છીએ, તેથી તેઓએ ગૂલરનાં પાંદડાઓને એકઠાં કરીને સીવ્યાં અને પોતાને માટે ઓઢણો બનાવ્યાં. ૧

ત્યારે પરમેશ્વર ઈશ્વરે સર્પને કહ્યું કે જે આ તો કર્યું છે તે કારણ માટે તું બધાં દોર અને દરેક વનનાં પશુથી અધિક શાપિત થઈશ. પોતાના પેટના બળથી ચાલીશ અને જીવનભર પૂજા ખાયા કરીશ. ૧

અને હું તારામાં અને સ્ત્રીમાં અને તારા વંશમાં અને તેના વંશમાં વેર નાખીશ. તે તારા શરીરને કચડશે અને તું તેની એડીને કરડીશ. ૧ અને તેણે સ્ત્રીને કહ્યું કે હું તારી પીડા અને ગર્ભધારણને બહુ જ વધારીશ. તું બાળક જન્મશે અને તારી ઈચ્છા તારા પતિ પર થશે અને તે તારા પર પ્રભુતા કરશે. ૧

તેણે આદમને કહ્યું કે તો જ પોતાની પત્નીનો શબ્દ માન્યો છે અને જે ઝાડને મેં તારા ખાવાથી વજર્થ કર્યું હતું તે તો ખાધું છે એ કારણને લીધે ભૂમિ તારે નગ્ન શાપિત છે. પોતાના જીવનભર તું તેને પીડાની સાથે ખાઈશ. ૧ અને તે કાંટા અને ઊંટકંટોર તારે માટે ઉગાડશે અને તું ખેતરનાં શાકપાન ખાઈશ. ૧

- તોરેત ઉત્પત્તિ, પર્વ ૩. આ ૧ થી ૭ અને ૧૪ થી ૧૮.

સમીક્ષક - જો ઈસાઈયોનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોત, તો એ ધૂર્ત સર્પ અર્થાત્ શેતાનને કેમ બનાવત ? અને જો બનાવ્યો, તો તે જ ઈશ્વર અપરાધનો ભાગી છે કેમકે જો તે તેને દુષ્ટ ન બનાવત, તો તે દુષ્ટતા કેમ કરત ? અને જો તે પૂર્વ જન્મ નથી માનતા, તો વિના અપરાધ તેને પાપી કેમ બનાવ્યો ? અને સાચું પૂછો તો તે સર્પ ન હતો, કિન્તુ મનુષ્ય હતો. કેમકે જો મનુષ્ય ન હોત તો મનુષ્યની ભાષા કેમ કરી બોલી શકત ? અને જો પોતે જૂઠો અને અન્યને જૂઠામાં ચલાવે તેને શેતાન કહેવો જોઈએ. પણ અહીં શેતાન

સત્યવાદી છે અને તેથી તેણે તે સીને બહેકાવી નથી, કિન્તુ સાચું કહ્યું છે અને ઈશ્વરે આદમ અને હવ્યાને જૂદું કહ્યું કે એ ખાવાથી તમે મરી જશો. જ્યારે તે વૃક્ષ જ્ઞાનદાતા અને અમર કરનાર હતું તો તેનું ફળ ખાવાથી તેમને કેમ રોક્યા. અને જો રોક્યા તો તે ઈશ્વર જૂઠો અને બહેકાવનાર થયો. કેમકે તે વૃક્ષનું ફળ મનુષ્યોને જ્ઞાન અને સુખકારક હતું, અજ્ઞાન અને મૃત્યુકારક નહીં. જ્યારે ઈશ્વરે ફળ ખાવાથી રોક્યાં. તો તે વૃક્ષની ઉત્પત્તિ શા માટે કરી હતી ? જો પોતાને માટે કરી તો શું પોતે અજ્ઞાની અને મૃત્યુ પરમવાળો હતો અને જો બીજાને માટે બનાવ્યું તો ફળ ખાવામાં અપરાધ કાંઈ પણ ન થયો. અને આજકાલ કોઈ પણ વૃક્ષ જ્ઞાનકારક અને મૃત્યુનિવારક જોવામાં આવતું નથી. શું ઈશ્વરે તેનું બીજ પણ નષ્ટ કરી દીધું ? આવી વાતોથી મનુષ્ય છલી-કપટી થાય છે તો ઈશ્વર એવો કેમ ન થયો. કેમકે જે કોઈ બીજા સાથે છલ-કપટ કરે, તો તે છલી-કપટી કેમ ન થાય ? અને આ ત્રણેને જે શાપ દીધો તે વિના અપરાધથી છે, પછી તે ઈશ્વર અન્યાયકારી પણ થયો અને એ શાપ ઈશ્વરને થયો જોઈએ, કેમકે તે જૂદું બોલ્યો અને તેમને બહેકાવ્યા. આ કિલોસોઠી જુઓ ! શું વિના પીડા ગર્ભધારણ અને બાળકનો જન્મ થઈ શકતો હતો ? અને વિના શ્રમ કોઈ પોતાની જીવિકા કરી શકે છે ? શું પ્રથમ કાંટા આદિનાં વૃક્ષો ન હતાં ? અને જ્યારે શાક-પાન ખાવું એ સર્વ મનુષ્યોને ઈશ્વરના કહેવાથી ઉચિત થયું, તો જે ઉત્તરમાં માંસ ખાવું બાઈબલમાં લખ્યું તે જૂદું કેમ નહીં ? અને જો તે સાચું હોય તો આ જૂદું છે. જ્યારે આદમનો કાંઈ પણ અપરાધ સિદ્ધ નથી થતો, તો ઈસાઈ લોકો સર્વ મનુષ્યોને આદમના અપરાધથી સન્તાન થવા પર અપરાધી કેમ કહે છે ? ભલા એવું પુસ્તક અને એવો ઈશ્વર કદી બુદ્ધિમાનોના માનવાને યોગ્ય થઈ શકે છે ? ॥ ૭ ॥

૮. - અને પરમેશ્વર ઈશ્વરે કહ્યું કે જુઓ ! આદમ સારું-ખોટું જાણવામાં અમારામાંથી એકના જેવો થયો અને હવે એમ ન થાય કે તે પોતાના હાથ નાખે અને જીવનનાં વૃક્ષમાંથી પણ લાઈને ખાય અને અમર થઈ જાય. ॥ તેથી તેણે આદમને કાઢી મૂક્યો અને અદનની વાડીની પૂર્વ તરફ કરોબીમ ઊભા રાખ્યા; ચમકતાં ખડ્ગ મૂકી દીધાં; જે ચારે બાજુ ધૂમતાં હતાં, જેથી જીવનના ઝાડના માર્ગની રક્ષા કરે ! ॥ - પર્વ ૩. આ ૨૨-૨૪.

સમીક્ષક - ભલા ! ઈશ્વરને એવી ઈર્ષ્યા અને ભ્રમ કેમ થયો કે જ્ઞાનમાં અમારા તુલ્ય થયો ? શું એ ખરાબ વાત હતી ? એ શંકા જ કેમ પડી ? કેમકે ઈશ્વર તુલ્ય કદી કોઈ પણ થઈ શકતો નથી ? કિન્તુ આ લેખથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે ઈશ્વર ન હતો, કિન્તુ મનુષ્ય વિશેષ હતો. બાઈબલમાં જ્યાં ક્યાંક ઈશ્વરની વાત આવે છે, ત્યાં મનુષ્યની માફક જ લખવામાં આવે છે. હવે જુઓ ! આદમના જ્ઞાનના વધવાથી ઈશ્વર કેટલો દુઃખી થયો, અને પછી અમર વૃક્ષનું ફળ ખાવામાં કેટલી ઈર્ષ્યા કરી અને પ્રથમ જ્યારે તેને વાડીમાં રાખ્યો, ત્યારે તેને ભવિષ્યનું જ્ઞાન ન હતું કે એને ફરી કાઢવો પડશે ! એટલા માટે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ ન હતો અને ચમકતા ખડ્ગનો જે પહેરો રાખ્યો, એ પણ મનુષ્યનું કામ છે ઈશ્વરનું નહીં. ॥ ૮ ॥

૯. - અને કેટલાક દિવસ પછી એમ થયું કે 'કાઈન' ભૂમિનાં ફળોમાંથી પરમેશ્વરને માટે ભેટ લાવ્યો. અને હાબીલ પણ પોતાના બકરાં-મેઢાંના ગૂંડમાંથી પુષ્ટ અને મોટાં-મોટાં ઘેટાં લાવ્યો, અને પરમેશ્વરે હાબીલનો તથા તેની ભેટનો આદર કર્યો. પરન્તુ કાઈનનો અને તેની ભેટનો આદર ન કર્યો. એટલા માટે કાઈન અતિ કુપિત થયો અને પોતાનું મોં ફુલાવ્યું. ત્યારે પરમેશ્વરે કાઈનને કહ્યું કે તું કેમ કોપિત છે અને તારું મોં કેમ ફુલી ગયું ? ॥ - તૈરેત ૭ પર્વ ૪. આ ૩ થી ૬ ॥

સમીક્ષક - જો ઈશ્વર માંસાહારી ન હોત તો ઘેટાંની ભેટ અને હાબીલનો સત્કાર અને કાર્ઈનનો અને તેની ભેટનો તિરસ્કાર કેમ કરત ? અને એવો ઝઘડો લગાવવાનું અને હાબીલના મૃત્યુનું કારણ પણ ઈશ્વર જ થયો. અને જેમ આપસમાં મનુષ્ય લોકો એકબીજા સાથે વાતો કરે છે, તેવી જ રીતે ઈસાઈયોના ઈશ્વરની વાતો છે. બગીચામાં આવવું-જવું અને તેનું બનાવવું પણ મનુષ્યોનાં કર્મ છે, એથી વિદિત થાય છે કે આ બાઈબલ મનુષ્યોનું બનાવેલું છે, ઈશ્વરનું નહીં. ॥ ૯ ॥

૧૦. - જ્યારે પરમેશ્વરે કાર્ઈનને કહ્યું, તારો ભાઈ હાબીલ ક્યાં છે ? અને તે બોલ્યો, હું નથી જાણતો. શું હું મારા ભાઈનો રખેવાળ છું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તં શું કર્યું ? ત્યારા ભાઈના લોહીનો શબ્દ ભૂમિમાંથી મને પોકારે છે. અને હવે તું પૃથ્વીથી શાપિત છે. ॥ -તી૦ પર્વ૦ ૪. આ૦ ૯-૧૦-૧૧ ॥

સમીક્ષક - શું ઈશ્વર કાર્ઈનને પૂછ્યા વિના હાબીલનો હાલ જાણતો ન હતો ? અને લોહીનો શબ્દ ભૂમિમાંથી કદી કોઈને પોકારી શકે છે ? આ સર્વ વાતો અવિદ્વાનોની છે એટલા માટે એ પુસ્તક ઈશ્વર કે કોઈ વિદ્વાનનું પણ બનાવેલું હોઈ શકે નહીં. ॥ ૧૦ ॥

૧૧. - અને હનૂક મતુસિલહની ઉત્પત્તિ પછી ત્રણસો વર્ષ પર્યન્ત ઈશ્વરની સાથે સાથે ચાલતો હતો. ॥ -તી૦ પર્વ૦ ૫. આ૦ ૨૨ ॥

સમીક્ષક - ભલા, ઈસાઈયોનો ઈશ્વર મનુષ્ય ન હોત, તો હનૂકની સાથે સાથે કેમ ચાલત ? માટે જે વેદોક્ત નિરાકાર વ્યાપક ઈશ્વર છે તેને જ ઈસાઈ લોકો માને, તો તેમનું કલ્યાણ થઈ જાય. ॥ ૧૧ ॥

૧૨. - અને એમ થયું કે જ્યારે આદમી પૃથ્વી ઉપર વધવા લાગ્યા અને તેનાથી પુત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ. તો ઈશ્વરના પુત્રોએ આદમની પુત્રીઓને જોઈ કે તે સુંદરી છે અને તેમાંથી જેણે જેને ચાહી તેનો તેની સાથે વિવાહ કર્યો. અને તે દિવસોમાં પૃથ્વી પર દાનવ હતા. અને તે પછી પણ જ્યારે ઈશ્વરના પુત્ર આદમની પુત્રીઓ સાથે મળ્યા, તો તેમનાથી બાબક ઉત્પન્ન થયાં. જે બગવાન થયાં. જે આગળથી નામી હતાં. અને ઈશ્વરે જોયું કે આદમની દુષ્ટતા પૃથ્વી ઉપર બહુ જ થઈ અને નેના મનની ચિન્તા અને ભાવના પ્રતિદિન કેવળ બૂરી થતી જાય છે. ત્યારે આદમીને પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન કરવાથી પરમેશ્વર પસ્તાયો અને તેને અતિશોક થયો. ત્યારે ઈશ્વરે કહ્યું કે આદમી કે જેને મેં ઉત્પન્ન કર્યો. તે આદમીથી લઈને પ્રશુ પર્યન્તને, અને રૅંગનારાંને અને આકાશનાં પક્ષીઓને પૃથ્વી પરથી નષ્ટ કરીશ. કેમકે તેમને બનાવવાથી હું પસ્તાઉં છું. ॥ -તી૦ પર્વ૦ ૬. આ૦ ૧ થી ૭ ॥

સમીક્ષક - ઈસાઈયોને પૂછવું જોઈએ કે ઈશ્વરના બેટા કોણ છે ? અને ઈશ્વરની સ્ત્રી, સાસુ, શ્વસુર, સાથા અને સમ્મન્થી કોણ છે ? કેમકે હવે તો આદમની પુત્રીઓ સાથે વિવાહ થયાથી, ઈશ્વર એમનો સમ્મન્થી થયો, અને જે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુત્ર અને પ્રપૌત્ર થયા. શું એવી વાત ઈશ્વર અને ઈશ્વરના પુસ્તકની હોઈ શકે છે ? કિન્તુ એ સિદ્ધ થાય છે કે તે જંગલી મનુષ્યોએ એ પુસ્તક બનાવ્યું છે. તે ઈશ્વર જ ન થઈ શકે જે સર્વજ્ઞ ન હોય, અને ન ભવિષ્યત્ની વાત જાણતો હોય. તે જીવ છે. જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે ઈશ્વર જ નહીં, પણ ભવિષ્યની વાત જાણે નહીં તે જીવ છે. શું જ્યારે સૃષ્ટિ કરી હતી ત્યારે આગળ મનુષ્ય દુષ્ટ થશે, એમ જાણતો ન હતો ? અને પસ્તાવું, અતિ શોકાદિ થવું, ભૂલથી કામ કરીને પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો આદિ ઈસાઈયોના ઈશ્વરમાં ઘટી શકે છે, વેદોક્ત ઈશ્વરમાં નહીં. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે ઈસાઈયોનો ઈશ્વર પૂર્ણ વિદ્વાન યોગી પણ ન હતો, નહીં તો શાન્તિ અને વિજ્ઞાનથી, અતિ શોકાદિથી પૃથક્ થઈ શક્ત. ભલા પશુ-પક્ષી પણ દુષ્ટ થઈ ગયાં ! જો તે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોત તો આવો

વિષાદી કેમ થાત ? એટલા માટે એ ઈશ્વર અને એ ઈશ્વરકૃત પુસ્તક હોઈ શકે નહીં. જેવો વેદોક્ત પરમેશ્વર સર્વ પાપ, કલેશ, દુઃખ શોકાદિથી રહિત “સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ” છે, તેને ઈસાઈ લોકો માનત અથવા હવે પણ માને, તો પોતાના મનુષ્ય જન્મને સફળ કરી શકે. ॥ ૧૨ ॥

૧૩. - તે હોડીની લંબાઈ ત્રણસો હાથ અને પહોળાઈ પચાસ હાથ અને ઊંચાઈ ત્રીસ હાથની હોય ત્યારે તારે નાવમાં જવું, તું અને તારા પુત્રો અને તારી પત્ની અને તારા પુત્રોની પત્નીઓ પણ તારી સાથે અને સર્વ શરીરોમાંથી જીવના જન્તુ બે બે પોતાની સાથે નાવમાં લેવા, જેથી તે તારી સાથે જીવતા રહે. તે નર અને નારી હોય. પક્ષીમાંથી તેમની જાત-જાતનાં અને દોરમાંથી તેમની જાત-જાતનાં અને પૃથ્વીના દરેક રેંગનારા-જીવધારીઓમાંથી જાત-જાતનાં, એમ દરેકમાંથી બે બે તારી પાસે આવે જેથી તે જીવતાં રહે. અને તું પોતાને માટે ખાવાને સર્વ સામગ્રી પોતાની પાસે એકઠી કર, તે તમારે અને તેમને માટે ભોજન થશે. તે ઈશ્વરની સર્વ આજ્ઞા પ્રમાણે નૂહે કર્યું. ॥ -તૌરત ૦ પર્વ ૦ ૯. આ ૦ ૧૫-૧૮ થી ૨૨ ॥

સમીક્ષક - ભલા, કોઈ પણ વિદ્વાન આવી વિદ્યાથી વિરુદ્ધ અસમ્ભવ વાતના વક્તાને ઈશ્વર માની શકે છે ? કેમકે આટલી મોટી, પહોળી, ઊંચી નાવમાં હાથી, હાથણી, ઊંટ, ઊંટણી આદિ કરોડો જન્તુ અને તે સર્વ કુટુંબની તેમની ખાવા-પીવાની ચીજો, પણ સમાઈ શકે છે ? એટલા માટે જ એ મનુષ્યકૃત પુસ્તક છે. જેણે એ લેખ લખ્યો છે તે પણ વિદ્વાન ન હતો. ॥ ૧૩ ॥

૧૪. - અને નૂહે પરમેશ્વરને માટે એક વેદી બનાવી, અને સઘળાં પવિત્ર પશુ અને દરેક પવિત્ર પક્ષીઓમાંથી લીધાં અને હોમની ભેટ તે વેદી પર ચઢાવી. અને પરમેશ્વરે સુગન્ધી લીધી અને પરમેશ્વરે પોતાના મનમાં કહ્યું કે આદમીને માટે હું પૃથ્વીને ફરીથી કદી શાપ દઈશ નહીં. એનું કારણ એ કે આદમીના મનની ભાવના તેની નાદાની હોવાથી બૂરી છે અને જે રીતિથી મેં સઘળા જીવધારીઓને માર્યા, તે રીતિથી ફરી કદી મારીશ નહીં. ॥ -તૌરત ૦ પર્વ ૦ ૮. આ ૦ ૨૦-૨૧ ॥

સમીક્ષક - વેદીના બનાવવાથી અને હોમ કરવાના લેખથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે એ વાતો વેદોમાંથી બાઈબલમાં ગઈ છે. શું પરમેશ્વરને નાક પાત્ર છે કે જેથી સુગન્ધ સૂંધી ? શું આ ઈસાઈઓનો ઈશ્વર મનુષ્યવત્ અલ્પજ્ઞ નથી ? કે કોઈ વાર શાપ દે છે અને કોઈ વાર પછતાય છે. કોઈ વાર કહે છે કે શાપ દઈશ નહીં. પ્રથમ દીધો હતો અને પાછો પણ દેશે. પ્રથમ સર્વને મારી નાખ્યા અને હવે કહે છે કદી મારીશ નહીં !!! એ વાતો સઘળી બાળકપણાની છે; ઈશ્વરની નથી અને ન કોઈ વિદ્વાનની, કેમકે વિદ્વાનની વાત અને પ્રતિજ્ઞા પણ સ્થિર જ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

૧૫. - અને ઈશ્વરે નૂહને અને તેના છોકરાને આશિષ આપી, અને તેમને કહ્યું કે દરેક જીવતા-ચાલતા જન્તુ તમારા ભોજન માટે થશે. મેં લીલાં શાકપાન સમાન સઘળી વસ્તુ તમને આપી. કેવલ માંસ, તેના જીવ અર્થાત્ તેના લોહી સમેત ન ખાવું. ॥ -તૌરત ૦ પર્વ ૦ ૯. આ ૦ ૧-૩-૪ ॥

સમીક્ષક - શું એકને પ્રાણકષ્ટ દઈને બીજાને આનન્દ કરાવવાથી ઈસાઈઓનો ઈશ્વર દયાહીન નથી ? જો માતા-પિતા એક બાળકને મરાવીને બીજાને ખવડાવે તો તે મહાપાપી ન થાય ? એવા જ પ્રકારની આ વાત છે. કેમકે ઈશ્વરને તો સર્વ પ્રાણી પુત્રવત્ છે. પણ, એવો નહીં હોવાથી એમનો ઈશ્વર કસાઈવત્ કામ કરે છે અને સર્વ મનુષ્યોને હિંસક પણ એણે જ બનાવ્યા છે. એટલા માટે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર નિર્દય હોવાથી પાપી કેમ નહીં ? ॥ ૧૫ ॥

૧૬. - અને સઘળી પૃથ્વી પર એક જ બોલી અને એક જ ભાષા હતી. પછી તેમણે કહ્યું કે આવો આપણે એક નગર અને એક ધુમ્મટ કે જેની ટોચ સ્વર્ગ સુધી પહોંચે, આપણે માટે બનાવીએ અને આપણું નામ કરીએ. એવું ન થાય કે આપણે આખી પૃથ્વી ઉપર છિન્ન ભિન્ન થઈ જઈએ. ત્યારે ઈશ્વર તે નગર અને તે ધુમ્મટ કે જેને આદમનાં સન્તાન બનાવતાં હતાં, તે જોવાને ઊતર્યો: ત્યારે પરમેશ્વરે કહ્યું કે જુઓ એ લોકો એક જ છે અને એ સર્વની બોલી એક જ છે, હવે તેઓ એવું એવું કંઈ કરવા લાગ્યા, તો હવે તેઓ જે ઉપર મન લગાડશે તેનાથી અલગ કરવામાં આવશે નહીં. આવો, આપણે ઊતરીએ અને ત્યાં તેમની ભાષાને ગડબડાવી કે જેથી એકબીજાની બોલી ન સમજે. ત્યારે પરમેશ્વરે તેમને ત્યાંથી આખી પૃથ્વી પર છિન્ન-ભિન્ન કર્યા અને તેઓ નગર બનાવવાથી અલગ રહ્યા ॥ તૌરેત૦ પર્વ ૧૧. આપતો - ૧-૪ થી ૮ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે આખી પૃથ્વી પર એક ભાષા અને બોલી હશે, તે સમય સર્વ મનુષ્યોને પરસ્પર અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો હશે, પરંતુ શું કરીએ. આ ઈસાઈઓના ઈર્ષ્યા કરનાર ઈશ્વરે સર્વની ભાષા ગડબડાવીને, સર્વનું સત્યાનાશ કર્યું. તેણે એ મોટો અપરાધ કર્યો; શું એ શતાનના કામથી પણ બદતર કામ નથી? અને એથી એ પણ વિદિત થાય છે કે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર સનાઈ પહાડ આદિ પર રહેતાં હતો અને જીવોની ઉત્પત્તિ પણ ચાહતો ન હતો. આ એક અવિદ્વાન્ સિવાય ઈશ્વરની વાત અને એ ઈશ્વરોક્ત પુસ્તક કેમ કરી હોઈ શકે? ॥ ૧૬ ॥

૧૭. - ત્યારે તેણે પોતાની પત્ની 'સરી'ને કહ્યું કે જો હું જાણું છું, તું દેખાવમાં સુંદર સ્ત્રી છે. એટલા માટે એમ થશે કે જ્યારે 'મિશ્રી' તને જુએ ત્યારે કહેશે કે આ તેની પત્ની છે અને મને મારી નાખશે, પરંતુ તને જીવતી રાખશે. તું કહેજે કે હું તેની બહેન છું જેથી તારે લીધે મારું ભલું થાય અને મારો પ્રાણ તારે લીધે જીવતો રહે ॥ તૌરેત૦ પર્વ ૧૨ આ ૧૧, ૧૨, ૧૩ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! જે અબિરહામ ઈસાઈ અને મુસલમાનોનો મોટો પયગમ્બર કહેવાય છે, અને તેનાં મિથ્યા ભાષણાદિ કર્મ ખરાબ છે. ભલા જેના એવા પયગમ્બર હોય તેને વિદ્યા કે કલ્યાણનો માર્ગ કેવી રીતે મળી શકે? ॥ ૧૭ ॥

૧૮. - અને ઈશ્વરે અબિરહામને કહ્યું કે તું અને તારી પાછળ તારો વંશ તેમની પેઢીઓમાં મારા નિયમને માને. મારા નિયમ જે મદરાથી અને તારાથી અને તારી પાછળ તારા વંશથી છે, જેને તમે માનશો તે આ છે કે તમારામાંથી દરેક પુરુષનું ખતન-સુગત કરવામાં આવે. અને તમે પોતાના શરીરની ખાલડી-ચામડી કાપો અને તે મારા અને તમારામાં નિયમનું ચિહ્ન થશે. અને તમારી પેઢીઓમાં દરેક આઠ દિવસના પુરુષનું ખતન-સુગત કરવામાં આવે. જે ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય અથવા જે કોઈ પરદેશીથી જે તારા વંશનો ન હોય, રૂપિયાથી વેચાણ લેવામાં આવે. જે તારા ઘરમાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને જે તારા રૂપિયાથી વેચાતો લેવામાં આવ્યો હોય, અવશ્ય તેનું ખતન-સુગત કરવામાં આવે અને મારો નિયમ તમારા માંસમાં સર્વદા નિયમને માટે રહેશે. અને જે અખતન-સુગત ન થયેલું બાળક જેની ખાલડીનું-ચામડીનું ખતન-સુગત ન થયું હોય તે ગ્રાણીને આપણા લોકોથી ભી નાખવામાં આવે કે તેણે મારો નિયમ તોડ્યો છે ॥ તૌરેત૦ પર્વ ૧૭. આ ૯ થી ૧૪ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈશ્વરની અન્યથા આજ્ઞા, કે જો આ ખતન-સુગત કરવું ઈશ્વરને ઈષ્ટ હતું તો તે ચામડીને આદિ સૃષ્ટિમાં બનાવત જ નહીં, અને જે એ બનાવવામાં આવ્યું છે તે રક્ષાર્થ છે; જેમકે આંખોની ઉપરનું ચામડું. કેમકે તે ગુપ્તસ્થાન અતિ કોમળ છે, જો તે ઉપર ચામડી ન હોય, તો કીડીના પણ

કરડવાથી અને જરાક ચોટ લાગવાથી બહુ જ દુઃખ થાય. અને તે લપુશંકાની પછી મૂત્રાંશ કપડામાં ન લાગે ઈત્યાદિ વાતોને માટે છે. એનું કાપવું ખરાબ છે, અને વર્તમાનમાં ઈસાઈ લોકો એ આજ્ઞાને કેમ નથી પાળતા ? એ આજ્ઞા તો સદાને માટે છે. એને ન પાળવાથી ઈસાની ગવાહી કે જે વ્યવસ્થાના પુસ્તકનું એક બિન્દુ પણ અસત્ય નથી, તે મિથ્યા થઈ ગયું તેનો સમજ. વિચાર ઈસાઈઓ કોઈ પણ કરતા નથી. ॥ ૧૮ ॥

૧૯. - ત્યારે ઈશ્વર અબિરહામની સાથે વાત કરી ચૂક્યો ત્યારે તો ઉપર ચાલ્યો ગયો. - નોંઠ પર્વ ૧૭. આં ૨૨ ।

સમીક્ષક - એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર મનુષ્ય કે પક્ષીવત્ હતો કે જે ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જતો-આવતો રહેતો હતો. એ તો કોઈ ઈન્દ્રજાળી પુરુષવન્ વિદિત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

૨૦. - પછી ઈશ્વરે તેને મમરાના બહુતોમાં દેખાવ દીધો અને તે દિવસે ગરમીના સમયમાં પોતાના તંબૂના દાર પર અબિરહામ બેઠો હતો. અને તેણે પોતાની આંખો ઊંચી કરી અને તેણે જોયું કે ત્રણ મનુષ્ય તેની પાસે ઊભા છે. અને તેમને જોઈને તે તંબૂના દાર ઉપરથી તેમની ભેટ લેવા માટે દાંડ્યો અને ભૂમિ પર પડી દડવત્ કર્યા અને કહ્યું કે હે મારા સ્વામી ! જો હું હવે આપની દષ્ટિમાં અનુગ્રહ પામ્યો છું, તો હું આપને વિનંતી કરું છું કે આપના દાસ પાસેથી ચાલ્યા ન જશો. ઈચ્છા હોય તો ચોડું જંગ લાવવામાં આવે અને આપના ચરણ પોવામાં આવે અને વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરો. અને હું એકાદ કટકો રોટલી લાઉં અને આપ તૃપ્ત થાવ. તે પછી આગળ વધ્યો. કેમકે આપ એટલા માટે જ આપના દાસ પાસે આવ્યા છો. ત્યારે તે બોલ્યા કે જેમ તેં કહ્યું તેમ કર. અને અબિરહામ તંબૂમાં ઉતાવળે 'સર:' પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે ઝડપ કર અને ત્રણ માપ સ્વચ્છ આટો લઈને ગૂંદોને તેની રોટલી બનાવ. અને પછી અબિરહામ ગૂંદની તરફ દોડી ગયો અને એક સારો કોમળ વાછરડો લઈને ચાકરને આપ્યો. તેણે પાત્ર તેને સિદ્ધ કરવામાં ત્વરા કરી. અને તેણે માખાન અને દૂધ અને પેલો વાછરડો જે પકાવ્યો હતો તે લીધો અને તેમની આગળ ધર્યો અને પોતે તેમની પાસે વૃક્ષ નીચે ઊભો રહ્યો અને તેમણે ખાધું. ॥ નોંઠ પર્વ ૧૮. આં ૧ થી ૮ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ સજ્જન લોકો ! જેનો ઈશ્વર વાછરડાનું માંસ ખાય, તેના ઉપાસક ગાય, વાછરડાં આદિ પશુઓને કેમ છોડે ? જેને કોઈ પણ દયા નથી અને જે માંસને ખાવામાં આતુર હોય, તે હિંસક મનુષ્ય સિવાય ઈશ્વર કદી પણ હોઈ શકે ખરો ? અને ઈશ્વરની સાથે બે મનુષ્ય ન જાણે કોણ હતા ? એથી વિદિત થાય છે કે જંગલી મનુષ્યોની એક મંડળી હતી. તેનો જે પ્રધાન મનુષ્ય હતો તેનું નામ બાઈબલમાં ઈશ્વર રાખ્યું હશે. એવી વાતોથી બુદ્ધિમાન લોકો એમના પુસ્તકને ઈશ્વરકૃત માની શકતા નથી અને એવાને ઈશ્વર સમજતા નથી. । ૨૦ ॥

૨૧. - અને પરમેશ્વરે અબિરહામને કહ્યું કે 'સર:' ! કેમ ! આમ કહીને મુસ્કરાઈ (મનમાં હસી) કે જો હું બૂઠી છું તો પણ ખરેખર બાળક જણીશ. શુ પરમેશ્વરને માટે કોઈ વાત અસાધ્ય છે. ॥ નોંઠ પર્વ ૧૮. આં ૧૩-૧૪ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈસાઈઓના ઈશ્વરની કેવી-કેવી લીલા છે કે જે બાળક અને સ્ત્રીઓની માફક ચિડાય છે અને મહેણાં મારે છે. ॥ ૨૧ ॥

૨૨. - ત્યારે પરમેશ્વરે સદ્ગમ અને અમૂર પર ગન્ધક અને આગ સ્વર્ગથી વર્ષાવ્યાં. અને તે

નગરોને અને સમ્પૂર્ણ યોગાનને અને નગરોના સઘળા નિવાસીઓને અને જે કોઈ ભૂમિ પર ઊગતું હતું તેને, ઊલટાવી દીધું. । તોઠ ઉત્પત્તિ પર્વ ૧૯. આઠ ૨૪-૨૫ ॥

સમીક્ષક - હવે આ પણ બાઈબલના ઈશ્વરની લીલા જુઓ કે જેને બાળક આદિ પર પણ કોઈ દયા ન આવી ! શું તે સર્વ અપરાધી હતા કે સર્વને ભૂમિ ઊલટાવીને દાબી માર્યા ? આ વાત ન્યાય, દયા અને વિવેકથી વિરુદ્ધ છે. જેનો ઈશ્વર એવું કામ કરે તો તેના ઉપાસક કેમ ન કરે ? ॥ ૨૨ ॥

૨૩. - 'આવો આપણે આપણા પિતાને દ્રાક્ષરસ પિવડાવીએ અને તેની સાથે શયન કરીએ ને આપણે આપણા પિતાથી વંશ ચલાવીએ.' ત્યારે તેમણે તે રાત્રે પોતાના પિતાને દ્રાક્ષરસ પિવડાવ્યો અને બેઠી જઈ પોતાના પિતા સાથે શયન કર્યું. અમે નેને આજ રાત્રે પણ દ્રાક્ષરસ પીવડાવીશું; તું જઈને શયન કર. તેથી લૂતની બન્ને બેઠીઓ પોતાના પિતાથી ગર્ભિણી થઈ ॥ -તોઠ ઉત્પત્તિ પર્વ ૧૯. આઠ ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫ ॥

સમીક્ષક - જુઓ ! પિતા-પુત્રી પણ જે મધપાનના નશામાં કુર્મ કરવાથી ન બચી શક્યા, એવા દુષ્ટ મધને જે ઈસાઈ આદિ પીવે છે તેની બૂરાઈનો શો પારાવાર છે ? ! એટલા માટે સજ્જન લોકોએ મધ પીવાનું નામ પણ ન લેવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

૨૪. - અને પોતાના કહેવા પ્રમાણે પરમેશ્વરે 'સર' સાથે ભેટ કરી અને પોતાના વચન પ્રમાણે પરમેશ્વરે સરના વિષયમાં કહ્યું. અને સર: ગર્ભિણી થઈ. ॥ -તોઠ ઉત્પત્તિ પર્વ ૨૧. આઠ ૧-૨ ॥

સમીક્ષક - હવે વિચારો કે સર:થી ભેટ કરીને તેને ગર્ભવતી કરી; એ કામ કેવી રીતે થયું ? શું પરમેશ્વર અને સર: વિના ત્રીજે કોઈ ગર્ભસ્થાપનનું કારણ દેખાય છે ? એવું ચિદિત થાય છે કે સર: પરમેશ્વરની કૃપાથી ગર્ભવતી થઈ !!! । ૨૪ ।

૨૫. - ત્યારે અબિરહામે મળરકામાં ઝિઝીને રોટલી અને એક પખાલમાં જળ લીધું અને 'હાજિર:'ની બાંધ પર મૂક્યું અને બાળકને પણ તેને સોંપીને તેની સાથે વિદાય કર્યો. તેણે તે બાળકને એક ઝાડી તળે નાંખી દીધો, અને તે તેની સન્મુખ બેસીને પોકેપોક મૂકીને રડી. ત્યારે ઈશ્વરે તે બાળકનો શબ્દ સાંભળ્યો ॥ -તોઠ ઉત્પત્તિ પર્વ ૨૧. આઠ ૧૪ થી ૧૭ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈસાઈઓના ઈશ્વરની લીલા !! કે પ્રથમ તો સર:નો પક્ષપાત કરીને હાજિર:ને ત્યાંથી કાઢી મુકાવી અને તે જ હાજિર: પોક મૂકીને રડી અને શબ્દ સાંભળ્યો બાળકનો ! આ કેવી અદ્ભુત વાત છે ? એ એમ થયું હશે કે ઈશ્વરને એમ થયો હશે કે આ બાળક જ રહે છે ! તો ભલા, એ ઈશ્વર અને ઈશ્વરના પુસ્તકની વાત કદી પણ હોઈ શકે છે ? સાધારણ મનુષ્યના વચન વિના આ પુસ્તકમાં થોડી વાત સત્ય અને અન્ય સર્વ અસાર ભર્યું છે. । ૨૫ ॥

૨૬. - અને એ વાતો પછી એમ થયું કે ઈશ્વરે અબિરહામની પરીક્ષા કરી અને તેને કહ્યું; હે અબિરહામ ! તું પોતાના એકના એક બેટા ઈજહાક કે જેની સાથે તું પ્યાર કરે છે, તે તારા બેટાને હોમની ભેટ માટે ચઢાવ. અને પોતાના બેટા ઈજહાકને બાંધીને તે વેદીમાં લાકડાં ઉપર ધર.

અને તે અબિરહામે છરી લઈને પોતાના બેટાનો ઘાત કરવા માટે હાથ ઊગામ્યો. ત્યારે પરમેશ્વરના દૂતે સ્વર્ગ ઉપરથી તેને પોકાર્યો કે અબિરહામ ! પોતાનો હાથ બાળક પર ઊગામ નહીં, તેને કોઈ પણ કર નહીં, કેમકે હવે હું જાણું છું કે તું ઈશ્વરથી ડરે છે । -તોઠ ઉત્પત્તિ પર્વ ૨૨. આઠ ૧, ૨, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ ॥

સમીક્ષક - હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે આ બાઈબલનો ઈશ્વર અલ્પજ્ઞ છે, સર્વજ્ઞ નથી. અને અબિરહામ પણ એક ભોળો મનુષ્ય હતો, નહીં તો આવી ચેષ્ટા શું કરવા કરત ? અને જો બાઈબલનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોત, તો તેની અવિષ્યત્ શ્રદ્ધાને પણ સર્વજ્ઞતાથી જાણી લેત. એથી નિશ્ચિત થાય છે કે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નથી. । ૨૬ ।

૨૭. - આપ અમારી કબરમાંથી પસંદ કરો એકમાં પોતાના મૃતકને દાટો, જેથી કરીને તમારો મૃતકને દાટો ॥ -તૌં ૦ ઉત્પત્તિ: ૨૩. આ: ૬ ।

સમીક્ષક - મુર્દાને દાટવાથી સંસારની ભારે હાનિ થાય છે, કેમકે તે સડીને વાયુ દુર્ગન્ધમય કરીને રોગ ફેલાવી દે છે.

(પ્રશ્ન) જુઓ ! જેની સાથે પ્રીતિ હોય, તેને બાળવું સારી વાત નથી, અને દાટવું, એ જેવું કે તેને સુવારી દેવું છે, એટલા માટે દાટવું સારું છે.

(ઉત્તર) જો મૃતક સાથે પ્રીતિ કરો છો, તો પોતાના ઘરમાં કેમ નથી રાખતા ? અને દાટો છો પણ શા માટે ? જે હવાત્મા સાથે પ્રીતિ હતા, તે તો નીકળી ગયો, હવે દુર્ગન્ધમય શરીર સાથે શી પ્રીતિ ? અને જો પ્રીતિ કરો છો તો તેને પૃથ્વીમાં કેમ દાટો છો ? કેમકે કોઈને કોઈ કહે કે તને ભૂમિમાં દાટી દઈએ, તો તે સાંભળીને તે કદો પ્રસન્ન થતો નથી. વળી તેનાં મૂળ, આંખ અને શરીર પર ધૂળ, પથ્થર, ઈંટ, ચૂનો નાંખવો, છાતી પર પથ્થર મુકવો એ તે કઈ પ્રીતિનું કામ છે ? અને પેટીમાં નાંખીને દાટવાથી બહુ જ દુર્ગન્ધ થઈને તે પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળી વાયુને બગાડીને હારુણ રોગોત્પત્તિ કરે છે. બીજું, એક મુઠ્ઠા માટે ઝોઝામાં ઓછી ૬ હાથ લાંબી અને ૪ હાથ પહોળી ભૂમિ જોઈએ. એ હિસાબથી સો, હજાર, લાખ કે કરોડો મનુષ્યો માટે કેટલી ભૂમિ વ્યર્થ રોકાઈ ગય છે. અને ન તો તે ખેતર, વાડી અને મનુષ્યોને વસવાના ઉપયોગની રહે છે. એટલા માટે સર્વથી ખરાબ દાટવું છે ?

એ કરતાં તો કાંઈક ઓછું ખરાબ જગમા નાખવું છે. કેમકે તેને જળજંતુ તે જ સમયે ચીરી-કાઢીને ખાઈ જાય છે. તો પણ કાંઈ હાડ કે મગ, જગમાં રહે છે તે સડીને જગતને દુઃખદાયક થશે. વળી તે કરતાં તો કાંઈક વિશેષ ઓછું ખરાબ જંગલમાં નાખવું છે. કેમકે તેને માંસાહારી પશુ-પક્ષી ટૂંપી ખાશે. તથાપિ જે તેનાં હાડકાં, મજ્જા અને મગ રહી જશે તે સડી જઈને જેટલી દુર્ગન્ધ કરશે તેટલો જગતનો અનુપકાર થશે અને જે બાળવું છે તે તો સર્વોત્તમ છે, કેમકે મૃતકના સર્વ પદાર્થો અણુ આણુ થઈને વાયુમાં ઊડી જશે.

(પ્રશ્ન) બાળવાથી પણ દુર્ગન્ધ થાય છે.

(ઉત્તર) જો અવિધી બાળે, તો થોડીક દુર્ગન્ધ થાય છે તો પણ દાટવા આદિ કરતાં તો ઘણી જ ઓછી થાય છે. અને જો વિધિપૂર્વક બાળે, તો જેમકે વેદમાં લખ્યું છે તેમ મૃતકના ત્રણ હાથ જેટલી ઊંડી સાડાત્રણ હાથ જેટલી પહોળી, પાંચ હાથ જેટલી લાંબી તથા તળિયે દોઢ વેંત જેટલી પહોળી ચગ્ર-ઉતરી વેદી ખોદીને, શરીરના બરાબર ધી લાવી, એક શેરમાં રત્તીબર કસ્તૂરી અને માસાભર કેસર નાંખી તથા ઝોઝામાં ઓછું અડધો મજા ચન્દન, અધિક ત્રણ ચાર જેટલું લે; અગર, તગર, કપૂર આદિ સુગન્ધી દ્રવ્ય તથા પલાશ આદિનાં લાકડાં લાવી વેદીમાં ઝોઝ્યા પછી તે ઉપર મૃતક શરીરને મૂકીને પછી ચારે બાજુ અને ઉપર વેદીના મુખથી એક વેંત ઉપર સુખી તે લાકડાં અને સુગન્ધી દ્રવ્ય ભરી પેલા ધીની આહુતિ પછી મન્ત્રોચ્ચારણ આપીને બાળવાનું લખ્યું છે. એ પ્રકારે હાલ કરે તો કાંઈ પણ દુર્ગન્ધ ન થાય. એ વિધિનું નામ

રહેતો હતો ? વાહ ! વાહ !! શું કહેવું ? ઈસાઈયો ! મહાબુત્પરસ્ત તો તમે જ છો !! ૧. ૩૧ ॥

૩૨. - અને ઈશ્વરે રાખિલને યાદ કર્યો અને ઈશ્વરે તેનું સાંભળ્યું અને તેની કૂખને ખોલી અને તે ગર્ભિણી થઈ અને બેટો જન્મ્યો અને બોલી કે ઈશ્વરે મારી નિન્દા દૂર કરી ॥ તીઠ ઉત્પઠ પર્વઠ ૩૦. આઠ ૨૨. ૨૩ ॥

સમીક્ષક - વાહ ! ઈસાઈયોનો ઈશ્વર ! કેવો મોટો ડૉક્ટર છે ! સ્ત્રીઓની કૂખ ખોલવાને ક્યા શસ્ત્ર કે ઔષધ હતાં કે જેથી ખોલી ? એ સર્વ વાતો અન્યાયન્યની છે. ! ॥ ૩૨ ॥

૩૩. - પરન્તુ ઈશ્વર રાત્રે આરામી લાવન કને સ્વપ્નમાં આવ્યો અને તેને કહ્યું કે ચોક્કસ રહે, તું યઅકૂબને ભણું બુકું કહીશ નહીં. કેમકે તું પોતાના પિતાના ઘરનો નિકટ અભિલાષી છે, તે શા માટે મારા દેવો ચોર્યા છે ? તીઠ ઉત્પઠ પર્વઠ ૩૧. આઠ ૨૪. ૩૦ ॥

સમીક્ષક - આ અમે નમૂનો લખીએ છીએ: હજારો મનુષ્યોને સ્વપ્નમાં આવ્યો, વાતો કરી, જાગૃતમાં સાક્ષાત્ મળ્યો, ખાધું, પીધું, આવ્યો, ગયો આદિ બાઈબલમાં લખ્યું છે પરન્તુ હવે ન જાણે તે છે કે નહીં ? કેમકે હવે કોઈને સ્વપ્ન કે જાગૃતમાં પણ ઈશ્વર નથી મળતો. અને એ પણ વિદિત થયું કે એ જંગલીઓ પાપાણાદિ મૂર્તિઓને દેવ માનીને પૂજતા હતા, પરન્તુ ઈસાઈયોનો ઈશ્વર પણ પથ્થરને જ દેવ માને છે. નહીં તો દેવોનું ચોરાવું કેમ થતે ? ॥ ૩૩ ॥

૩૪. - ઔર યઅકૂબ પોતાને માર્ગે ચાલ્યો ગયો અને ઈશ્વરના દૂત તેને આવીને મળ્યા. અને યઅકૂબે તેમને જોઈને કહ્યું કે આ ઈશ્વરની સેના છે ॥ તીઠ ઉત્પઠ પર્વઠ ૩૨. આઠ ૧-૨ ॥

સમીક્ષક - હવે ઈસાઈયોનો ઈશ્વર મનુષ્ય હોવામાં કાંઈ પણ સન્દેહ રહ્યો નહીં. કેમકે તે સેના પણ રાખે છે ! જ્યારે સેના થઈ ત્યારે તો શસ્ત્ર પણ હશે અને જ્યાં ત્યાં ચઢાઈ કરીને લડાઈ પણ કરતો હશે ! નહીં તો સેના રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ? ॥ ૩૪ ॥

૩૫. - અને યઅકૂબ એકલો રહી ગયો અને ત્યાં પો ફૂટતા સુધી એક જણ તેની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરતો રહ્યો, અને જ્યારે તેણે જોયું કે તે એના ઉપર પ્રબળ ન થયો, ત્યારે તેની જાંઘને અંદરથી અડક્યો. ત્યારે યઅકૂબના જાંઘની નસ તેની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવામાં ચઢી ગઈ. ત્યારે તે બોલ્યો કે મને જવા દે કેમકે પગ ફાટે છે અને તે બોલ્યો હું તને જવા ન દઈશ; જ્યાં સુધી તું મને આશીષ નહીં આપીશ. ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે તારું નામ શું, અને તે બોલ્યો કે યઅકૂબ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારું નામ હવે આગળ યઅકૂબ રહેશે નહીં પરન્તુ ઈસરાએલ. કેમકે તે ઈશ્વરની આગળ અને મનુષ્યની આગળ રાજાની પેઠે મલ્લયુદ્ધ કર્યું અને જીત્યો. ત્યારે યઅકૂબે આમ કહ્યું અને તેને પૂછ્યું કે આપનું નામ બતાવો. અને તે બોલ્યો કે તું મારું નામ કેમ પૂછે છે ? અને તેણે તેને ત્યાં આશીષ દીધાં. અને યઅકૂબે તે સ્થાનનું નામ ફનુએલ રાખ્યું, કેમકે મેં ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો અને મારાં પ્રાર્થા બચ્યાં છે. અને જ્યારે તે ફનુએલ પાર ચાલ્યો, તો સૂર્યની જ્યોતિ તેના ઉપર પડી અને તે પોતાની જાંઘથી લંગડાતો હતો. એટલા માટે ઈસરાયેલના વંશ તે જાંઘની નસ કે જે ચઢી ગઈ હતી તેને આજ સુધી ખાતા નથી. કેમકે તેણે યઅકૂબની જાંઘની નસ જે ચઢી ગઈ હતી તેને તે અડક્યો હતો ॥ તીઠ ઉત્પઠ પર્વ ૩૨. આઠ ૨૩ થી ૩૨ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે ઈસાઈયોનો ઈશ્વર અખાડાનો મલ્લ છે ત્યારે તો સરઃ અને રાખડા ઉપર પુત્ર ધરાવી કૃપા કરી ! ભલા એ કદી ઈશ્વર હોઈ શકે છે ?! હવે જુઓ, લીલા ! કે એક જણ નામ પૂછે તો

બીજો પોતાનું નામ જ ન બતાવે. અને ઈશ્વરે તેની નસ ચઢાવી તો દીધી અને જીતી ગયો પરન્તુ જો ડૉક્ટર હોત તો જાંઘની નસને સારી પણ કરત. અને એવા ઈશ્વરની ભક્તિથી, જેમ કે મઅકૂબ લંગડાતો રહ્યો, તેમ અન્ય ભક્તો પણ લંગડાતા હશે ! જ્યારે ઈશ્વરને પ્રત્યક્ જોયો અને મલ્લયુદ્ધ કર્યું, એ વાત શરીરવાળા વિના કેવી રીતે થઈ શકે છે ? એ કેવલ બાળકપણાની લીલા છે. ॥ ૩૫ ॥

૩૬. - ઈશ્વરનું મુખ જોયું ॥ નોંઠ ઉત્પન્ન પર્વ ૩૩. આં ૧૦ ॥

સમીક્ષક - જો ઈશ્વરને મુખ છે તો અન્ય પણ બધા અવયવો હશે અને તે જન્મ-મરણથી યુક્ત પણ હશે. ॥ ૩૬ ॥

૩૭. - અને યહુદાહનો પહેલો પુત્ર એર પરમેશ્વરની દૃષ્ટિમાં દુષ્ટ હતો માટે પરમેશ્વરે તેને મારી નાખ્યો. ત્યારે યહુદાહે ઓનાનને કહ્યું કે તારા ભાઈની પત્ની પાસે જ અને તેની સાથે વિવાહ કરી, પોતાના ભાઈને માટે વંશ ચલાવ. અને એનાને જાણ્યું કે આ વંશ મારો નહીં હશે, અને એમ થયું કે જ્યારે તે પોતાના ભાઈની પત્ની પાસે ગયો તો વીર્યને ભૂમિ પર નાખી દીધું. અને તેનું તે કાર્ય પરમેશ્વરની દૃષ્ટિમાં ખરાબ હતું, એટલા માટે તેણે તેને પણ મારી નાખ્યો. ॥ નોંઠ ઉત્પન્ન પર્વ ૩૮. આં ૭ થી ૧૦ ॥

સમીક્ષક - હવે જોઈ લ્યો ! એ મનુષ્યોનાં કામ છે ઈશ્વરનાં ? જ્યારે તેની સાથે નિયોગ થયો, તો તેને શા માટે મારી નાખ્યો ? તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ કેમ ન કરી દીધી, અને વેદોક્ત નિયોગ પણ પ્રથમ સર્વત્ર ચાલતો હતો. એથી એ નિશ્ચય થયો કે નિયોગની વાતો બધા દેશોમાં ચાલતી હતી. ॥ ૩૭ ॥

તૌરેત યાત્રાનું પુસ્તક

૩૮. - જ્યારે મૂસો શાણો થયો, અને પોતાના ભાઈઓમાંથી એક ઈબ્રાનીને જોયો કે મિશ્રી તેને મારી રહ્યો છે. ત્યારે તેણે અહીં તહીં દૃષ્ટિ કરી, જોયું કે, કોઈ નથી ત્યારે તેણે તે મિશ્રીને મારી નાખ્યો અને રેતીમાં તેને સત્તાડી દીધો. જ્યારે તે બીજે દિવસે બહાર ગયો ત્યારે જોયું તો બે ઈબ્રાની આપસમાં ઝગડી રહ્યા છે ત્યારે તેણે તે અન્ધરીને કહ્યું કે તું પોતાના પગેશીને કેમ મારે છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે કોણે તને અમારા ઉપર અધ્યક્ષ અથવા ન્યાયી ઠરાવ્યો છે ? શું તું ચાહે છે કે જે રીતે ને મિશ્રીને મારી નાખ્યો, તે જ રીતે મને પણ મારી નાખે ? ત્યારે મૂસા ડ્યો અને ભાગી નીકળ્યો. ॥ નોંઠ યાત્રા પર્વ ૨ આં ૧૧ થી ૧૫ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! જે બાઈબલનો મુખ્ય સિદ્ધકર્તા મતનો આચાર્ય જે મૂસા કે જેનું ચરિત્ર ક્રોધાદિ દુર્ગુણોથી પુક્ત, મનુષ્યની હત્યા કરનારું અને ચોરવત્ રાજદણ્ડથી બચી જનારું અર્થાત્ જ્યારે વાતને ધૂપાગતો હતો, ત્યારે તો જૂઠ બોલનાર પણ અવશ્ય હશે. એવાને પણ જે ઈશ્વર મળ્યો તે પયગમ્બર ન હતા, તમો યહુદી આદિનો મત ચલાવ્યો; તે પણ મૂસાના જ સદશ થયો. એટલા માટે ઈસાઈયોનાં જે મૂળ પુરુષો થયા છે, તે સર્વ મૂસાથી આદિ લઈને જંગલી અવસ્થામાં હતા, વિદ્યાવસ્થામાં નહીં ! ઇત્યાદિ ॥ ૩૮ ॥

૩૯. - જ્યારે પરમેશ્વરે જોયું કે તે જોવા માટે એક અલંગ ફર્યો, તો ઈશ્વરે ઝડીના મધ્યમાંથી પુડ રીતે કહ્યું કે - હે મૂસા હે મૂસા ! ત્યારે તે બોલ્યો કે હું અહીં છું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે અહીં પાસે ન આવતો. તારા પગના જોડા ઉતાર, કારણકે જે સ્થાન પર તું ઊભો છે તે પવિત્ર ભૂમિ છે. ॥ નોંઠ યાં પર્વ.

સમીક્ષક - જુઓ ! મનુષ્યને મારીને રેતીમાં દાટી દેનાર સાથે એમના ઈશ્વરની મિત્રતા અને તેને પયગમ્બર માને છે. અને જુઓ, જ્યારે તમારા ઈશ્વરે મુસાને કહ્યું કે પવિત્ર સ્થાનમાં જોડા ન લઈ જવા જોઈએ, તો તમે ઈસાઈઓ એ આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કેમ ચાલો છો ?

(પ્રશ્ન) અમે જોડાને બદલે ટોપી ઊતારીએ છીએ.

(ઉત્તર) આ તમે બીજો અપરાધ કર્યો. કારણકે ટોપી ઊતારવાનું ઈશ્વરે કહ્યું નથી, તમારા પુસ્તકમાં લખ્યું નથી. અને ઊતારવા યોગ્યને ઊતારતા નથી અને જે ન ઊતારવું જોઈએ તેને ઊતારો છો. આ બંને વાત તમારા પુસ્તકથી વિરુદ્ધ છે.

(પ્રશ્ન) અમારા યુરોપ દેશમાં ઠંડી વધારે હોવાથી અમે લોકો જોડા ઊતારતા નથી.

(ઉત્તર) શું શિરમાં ઠંડી નથી લાગતી ? જો એમ છે તો જ્યારે યુરોપ દેશમાં જાવ, ત્યારે એમ કરજો. પરંતુ જ્યારે અમારા ઘરમાં અથવા પાથરણામાં આવો, ત્યારે તો જોડા ઊતારી નાખો. અને જો નહીં ઊતારો તો તમારા બાઈબલ પુસ્તકથી વિરુદ્ધ રતો છો. તમારે એમ ન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

૪૦. - ત્યારે પરમેશ્વરે તેને કહ્યું કે તારા હાથમાં આ શું છે ? અને તે બોલ્યો કે છડી. ત્યારે તેને કહ્યું કે તે જમીન પર નાંખી દે અને તેણે તે જમીન પર નાંખી દીધી. અને તે સાપ બની ગઈ, અને મુસા તેની પાસેથી ભાગ્યો. ત્યારે પરમેશ્વરે મુસાને કહ્યું કે તારો હાથ લંબાવ અને તેની પુંછડી પકડી લે. ત્યારે તેણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને તેને પકડી લીધો. અને તે તેના હાથમાં છડી બની ગઈ. ત્યારે પરમેશ્વરે તેને કહ્યું કે ફરી તું પોતાના હાથ તારા ખોળામાં રાખ. અને તેણે પોતાના હાથ પોતાના ખોળામાં રાખ્યા. જ્યારે તેણે તેને કાઢ્યા, તો જોયું તો તેના હાથ હિમ સમાન કોઢી હતા. અને તેણે કહ્યું કે તારા હાથ ફરી તારા ખોળામાં રાખ. તેણે ફરી પોતાના હાથ પોતાના ખોળામાં રાખ્યા અને પોતાના ખોળાથી તેને કાઢ્યા, તો જોયું કે જેવું તેનું સંપૂર્ણ શરીર હતું તેવા ફરી થઈ ગયા. તું નીલ નદીનું જળ લઈ સૂખી ઉપર નાખજે. અને તે જળ જો તું નદીમાંથી કાઢીશ તો સૂખી ઉપર લોહી બની જશે. ॥ તો ૦ યાત્રા ૦ ૫. ૪. આ ૦ ૨, ૩, ૪, ૬, ૭, ૮ ॥

સમીક્ષક : હવે જુઓ ! કેવા જાદુગરના ખેલ છે. ખેલાડી ઈશ્વર, તેનો સેવક મુસો, અને આ વાતોને માનનારા કેવા છે ? શું વર્તમાનમાં જાદુગર લોકો આથી ઓછી કરામત કરે છે ? આ ઈશ્વર શું, આ તો મોટી ખેલાડી છે. આ વાતોને વિદ્વાનો કેવી રીતે માની શકે ? અને દરેક વાર 'હું પરમેશ્વર છું' અને 'અભિરહામ, ઈજહાક અને યાકુબનો ઈશ્વર છું' વગેરે દરેકને પોતાના મોઢે પોતાની પ્રશંસા કરતો ફરે છે. એ વાત શ્રેષ્ઠ મનુષ્યની હોઈ શકે નહીં, પરંતુ દમ્બી મનુષ્યની હોઈ શકે છે. ॥ ૪૦ ॥

૪૧. - અને ફસહના મેમનાને મારો. ॥ અને એક મુઠ્ઠી જૂફા લો, અને તેને પેલું લોહી જે વાસણમાં છે, તેમાં બોળી ઉપરના ચોકટાની તરફ દરવાજાની બન્ને બાજુ તેથી છાપો. અને તમારામાંથી કોઈ વિવાહ કરી લો, પોતાના ઘરના દારની બહાર ન જાવ. કારણકે પરમેશ્વર મિશ્રને મારવા માટે આરપાર જશે. અને જ્યારે તે ઉપરના ચોકટા પર અને દારની બન્ને બાજુએ લોહીને જશે, ત્યારે પરમેશ્વર દાર આગળથી વટી જશે. અને નાશક તમારા ઘરોમાં નહીં જવા દેશે કે જેથી તે મારે. ॥ તો ૦ યા ૦ પર્વ. ૧૨. આ ૦ ૨૧, ૨૨, ૨૩ ॥

સમીક્ષક - ભલા ! આ જે કામજન-દુમજ કરવાવાળા સમાન છે તે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ કદી પણ થઈ શકે છે ? જ્યારે લોહીના છાપા દેખે ત્યારે ઈસરાયલ કુળનું ઘર જાણે, અન્યથા નહીં. એ કામ તો શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યના જેવું છે. એથી એ વિદિત થાય છે કે એ વાતો કોઈ જંગલી મનુષ્યોની લખેલી છે. ૧ ૪૧ ॥

૪૨. - અને એમ થયું કે પરમેશ્વરે અડધી રાતે મિશ્રના દેશમાં સઘળા યુવાન છોકરાઓને જે ફિરાગિનના યુવાન છોકરાઓથી લઈને જે જે પોતાના સિંહાસન પર બેસતો હતો તે બંધુઆના યુવાન બાળક સુધી જે બન્દીગૃહમાં હતા, તેમનો પશુના છોકરાઓ સમેત નાશ કર્યો. અને રાત્રે ફિરાગિન ઊઠ્યો, અને તેના સર્વ સેવક અને સઘળા મિશ્રી ઊઠ્યા અને મિશ્રમાં મહા વિલાપ હતો કેમકે કોઈ ઘર એવું ન રહ્યું કે જેમાં એક ન મુઓ હોય ॥ -તોં ૦ થાં ૦ પર્વ. ૧૨. આં ૦ ૨૯, ૩૦ ॥

સમીક્ષક - વાહ ! દીક ! અડધી રાતે ડહુ સમાન નિર્દયી થઈને ઈસાઈયોના ઈશ્વરે બાળબચ્ચાં, વૃદ્ધ, યુવાન અને પશુ પર્યન્ત પણ અપરાધ વિના મારી નાખ્યાં, અને કોઈ પણ દયા ન આવી ! અને મિશ્રમાં મહાવિલાપ થતો રહ્યો તો પણ શું ઈસાઈયોના ઈશ્વરના ચિત્તથી નિષ્કુરતા નષ્ટ ન થઈ ?

આવાં કામ ઈશ્વરને તો શું પણ કોઈ સાપારણ મનુષ્યને પણ કરવા યોગ્ય નથી. એમાં આશ્ચર્ય નથી કેમકે લખ્યું છે કે "માંસાહારિણઃ કુતો વયા" જ્યારે ઈસાઈયોનો ઈશ્વર માંસાહારી છે, તો ત્યારે તેને દયા કરવાથી શું કામ છે ? ૧ ૪૨ ॥

૪૩. - પરમેશ્વર તમારા માટે પુદ્ધ કરશે. ઈસરાયલના સન્માનને કહે કે તેઓ આગળ વધે. પરન્તુ તું પોતાની છડી ઊઠાવ અને સમુદ્ર પર પોતાનો હાથ લંબાવ અને તેનાથી બે ભાગ કર અને ઈસરાયલના સન્તાન સમુદ્રની વચ્ચોવચ્ચથી સૂકી ભૂમિમાં થઈને ચાલ્યાં જશે. ૧ -તોં ૦ થાં ૦ પર્વ. ૧૪. આં ૦ ૧૪, ૧૫, ૧૬ ॥

સમીક્ષક - કેમ ભાઈ ! તો ઈશ્વર બકરાં પાછળ રહ્યો જ્યારે તેમ ઈસરાયલ કુલની પાછળ પાછળ દોડ્યા કરતો હતો. હવે ન જાણે ક્યાં અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયો ? નહીં તો સમુદ્રની વચ્ચેથી ચારે તરફ રેલ ગાડીઓની સડકો બનાવી લેત !! કે જેથી સઘળા સંસારનો ઉપકાર થાત અને નાવ આદિ બનાવવાનો શ્રમ છૂટી જાત ! પરન્તુ શું કરે ? ઈસાઈયોનો ઈશ્વર કોણ જાણે ક્યાં છૂપાઈ રહ્યો છે ? ઇત્યાદિ ઘણી જ અસમ્ભવ લીલા મૂસા સસયે બાઈબલના ઈશ્વરે કરી છે. પરન્તુ આથી વિદિત થયું કે જેઓ ઈસાઈયોનો ઈશ્વર છે તેવા જ તેના સેવકો અને તેવાં જ તેમનાં બનાવેલાં પુસ્તકો છે. એવા પુસ્તકો અને એવો ઈશ્વર આપણા લોકોથી દૂર રહે, એ જ સારું છે. ॥ ૪૩ ॥

૪૪. - કેમકે હું પરમેશ્વર તારો ઈશ્વર જ્વલિત સર્વશક્તિમાનું છું. પિતરોના અપરાધનો દણ્ડ તેના પુત્રોને, જે મારી આવે વેર રાખે છે, તેની ત્રીજી અને ચોથી પેઢી પર્યન્ત દેસવાળો છું ॥ -તોં ૦ થાં ૦ પર્વ. ૨૦. આં ૦ ૫ ॥

સમીક્ષક - ભલા આ કોના ઘરનો ન્યાય છે કે જે પિતાના અપરાધથી ચાર પેઢી સુધી દણ્ડ દેવો સારો સમજે. શું સારા પિતાના દુષ્ટ અને દુષ્ટ પિતાના સારાં સન્તાન નથી થતાં ? જો એમ છે તો ચોથી પેઢી પર્યન્ત દણ્ડ કેમ આપી શકશે ? અને જે પાંચમી પેઢીથી આગળ દુષ્ટ નીવડશે, તેને દણ્ડ નહીં દઈ શકશે ? અપરાધ વિના કોઈને દણ્ડ દેવો અન્યાયકારીની વાત છે. ॥ ૪૪ ॥

૪૫. - વિશ્રામના દિવસે તેને પવિત્ર રાખવા માટે સ્મરણ કર. છ દિવસ પર્યન્ત તું પરિશ્રમ કર,

અને સાતમો દિવસ પરમેશ્વર તારા ઈશ્વરનો વિશ્રામ છે. પરમેશ્વરે વિશ્રામ દિવસને આશિષ દીધાં । -તો ૦ યા ૦ પર્વ. ૨૦. આ ૦ ૮ થી ૧૧ ।

સમીક્ષક - શું રવિવાર એક જ પવિત્ર અને બીજા ૬ દિવસ અપવિત્ર છે ? અને શું પરમેશ્વરે ૭ દિવસ સુધી મહાપરિશ્રમ કર્યો હતો ? કે જેથી ચાકીને સાતમ દિવસે સૂઈ ગયો ? અને જો રવિવારને આશીર્વાદ દીધો તો સોમવાર આદિ ૬ દિવસોને શું આપ્યું ? અર્થાત્ શાપ દીધો હશે ? એવું કામ વિદ્વાનનું નહીં, તો ઈશ્વરનું કેમ કરી હોઈ ગયું ? બહા, રવિવારમાં શું શુભ અને સોમવાર આદિએ શો દોષ કર્યો હતો કે જેથી એકને પવિત્ર તથા વર આપ્યું અને અન્યોને અમસ્તા જ અપવિત્ર કરી દીધા. ! ॥ ૪૫ ॥

૪૬. - પોતાના પડોસી ઉપર જૂઠી આંખી આપ નહી. પોતાના પડોસીની સ્ત્રી, અને તેના દાસ, તેના દાસી અને તેનાં બગદ અને તેનાં ગવેશ અને કોઈ વસ્તુ જે તારા પડોસીની છે, તેની લાલચ ન કર ॥ -તો ૦ યા ૦ પર્વ. ૨૦. આ ૦ ૧૬, ૧૭ ॥

સમીક્ષક - વાહ ! ત્યારે જ તો ઈસાઈયો પરદેશીઓના માલ પર એવા ઝૂકે છે કે જાણે તરસ્યો જળ ઉપર, ભૂખ્યો અન્ન ઉપર. જેની આ કેવળ મતલબ સિન્યુની અને પક્ષપાતની વાત છે, તેવો જ ઈસાઈયોનો ઈશ્વર અવશ્ય હશે. જો કોઈ કહે કે અમે સર્વ મનુષ્ય માત્રને પડોસી માનીએ છીએ, તો મનુષ્યો વિના અન્ય કોણ સ્ત્રી અને દાસીવાળા છે, તે જેને અપડોસી ગણ્યા ? એટલા માટે એ વાતો સ્વાર્થ મનુષ્યોની છે, ઈશ્વરની નથી. । ૪૬ ॥

૪૭. - જે કોઈ કોઈ મનુષ્યોને મારે અને તે મરી જાય, તેનો નિશ્ચય ઘાત કરવામાં આવે. અને તે મનુષ્ય ઘાતમાં ન લાગ્યો હોય, પરંતુ ઈશ્વરે તેના હૃદયમાં સોંપી દીધો હોય, ત્યારે હું તને નાસવાનું સ્થાન બતાવી દઈશ । -તો ૦ યા ૦ પર્વ. ૨૧. આ ૦ ૧૨, ૧૩ ॥

સમીક્ષક - જો આ ઈશ્વરનો ન્યાય સાચો છે તો મૂસો એક આદમીને મારી, દાટીને નાસી ગયો હતો, તેને એ દણ કેમ ન થયો ? જો કહો, કે ઈશ્વરે મૂસાને મારવાને નિમિત્તે સોંપ્યો હતો, તો ઈશ્વર પક્ષપાતી થયો કેમકે તે મૂસાનો રાજાથી ન્યાય કેમ ન થવા દીધો ? । ૪૭ ॥

૪૮. - અને કુશનનું બલિદાન બળદોથી પરમેશ્વરને માટે ચઢાવ્યું. અને મૂસાએ અડધું લોહી લઈને પાત્રોમાં રાખ્યું અને અડધું લોહી વેદી પર છાંટ્યું. અને મૂસાએ તે લોહીને લઈને લોકો ઉપર છાંટ્યું અને કહ્યું કે આ લોહી તે નિયમનું છે કે જેને પરમેશ્વરે આ વાતોને લીધે તમારો સાથ કર્યો છે. અને પરમેશ્વરે મૂસાને કહ્યું કે પહાડ પર મારી પાસે આવ અને ત્યાં રહે. અને હું તને પથ્થરની પાટી અને વ્યવસ્થા અને આજ્ઞા, જે મેં લખી છે, તે આપીશ ॥ -તો ૦ યા ૦ પર્વ. ૨૪. આ ૦ ૫, ૬, ૮, ૧૨ ।

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! એ સર્વે જંગલી લોકોની વાતો છે કે નહીં ? અને પરમેશ્વર તે બળદોનું બલિદાન લેતો અને વેદી પર લોહી છાંટતો, એ કેવી જંગલીપણા અને અસભ્યતાની વાત છે ? જ્યારે ઈસાઈયોનો ખુદા પણ બળદોનાં બલિદાન લે, તો તેના ભક્ત પણ બળદ, ગાયના બલિદાનના પ્રસાદથી પોતાનું પેટ કેમ ન ભરે ? અને જગતની હાનિ કેમ ન કરે ! આવી આવી બૂરી વાતો બાઈબલમાં ભરી છે. એમનાં જ કુસંસ્કારોથી વેદોમાં પણ એવા જૂઠા દોષ લગાડવા ચાહે છે. પરંતુ વેદોમાં આવી વાતોનું નામ પણ નથી. અને એ પણ નિશ્ચય થયો કે ઈસાઈયોનો ઈશ્વર એક પહાડી મનુષ્ય હતો. પહાડ પર રહેતો

હતો. જ્યારે તે ખુદા શાહી, કલમ, કાગળ બનાવી જાણતો ન હતો અને તેને તે પ્રાપ્ત થયાં ન હતાં નેટલા માટે પથરની પાટીઓ પર લખી-લખીને આપતો હતો, એને એ જ ટંગલીઓ સામે ઈશ્વર પણ મની બેઠો હતો. ॥ ૪૮ ॥

૪૯. - અને બોલ્યો કે તું મારું રૂપ જોઈ શકતો નથી કેમકે મને જોઈને કોઈ મનુષ્ય જીવશે નહીં. અને પરમેશ્વરે કહ્યું કે જો એક સ્થાન મારી પાસે છે અને તું તે દેકરા પર બેઠો રહે.

અને એમ થશે કે જ્યારે મારો વિભવ ચાલી નીકળશે ત્યારે તો હું તને પહોંચી જાંમાં રાખીશ, અને જ્યાં સુધી નીકળીશ ત્યાં સુધી તને મારા હાથથી ઢાંકી રાખીશ. અને પોતાના હાથ ઉઠાવી લઈશ અને તું મારી પાંઠ જોઈશ, પરંતુ મારું રૂપ દેખાશે નહીં. ॥ -તૌં ૧૦૦ પર્વ. ૩૩. આં ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈસાઈયોનો ઈશ્વર કેવળ મનુષ્યવત્ શરીરધારી અને મુસા સાથે કેવો પ્રપંચ રચીને પોતે સ્વયં ઈશ્વર બની ગયાં. જો પાછળ જોશ, રૂપ નહીં જુએ, તો હાથથી તેને ઢાંકી પણ દીધો નહીં હોય. જ્યારે ખુદાએ પોતાના હાથથી મુસાને ઢાંક્યો હશે ત્યારે શું તેના હાથનું રૂપ તેણે નહીં જોયું હોય ? ॥ ૪૯ ॥

લૈવ્ય વ્યવસ્થાનું પુસ્તક, તૌં ૦

૫૦. - અને પરમેશ્વરે મુસાને બોલાવ્યો, અને મંડળીના તંબૂમાંથી એ વચન તેને કહ્યું કે, ઈસરાયલનાં સન્તાનમાંથી બોલાવ અને તેમને કહે કે જો કોઈ તમારામાંથી પરમેશ્વર માટે ભેટ લાવે, તો તમે કોરમાંથી અર્પણ ગાય, બગદ, ઘેટાં, બકરીમાંથી પોતાની ભેટ લાવો ॥ -તૌં ૦ લૈવ્ય વ્યવસ્થાનું પુસ્તક, પર્વ. ૧ આં ૧, ૨ ॥

સમીક્ષક - હવે વિચારો ! ઈસાઈયોનો પરમેશ્વર ગાય બગદાદિની ભેટ લેવાવાળો, કે જે પોતાને માટે બલિદાન કરાવવાને માટે ઉપદેશ કરે છે, તે બગદ, ગાય આદિ પશુઓના લોહી-માંસનો તરસ્યો-ભૂખ્યો છે કે નહીં ? એથી તે અહિંસક અને ઈશ્વર કોટિમાં કદી પણ ગણાઈ શકતો નથી, ડિન્ટુ માંસાહારી પ્રપંચી મનુષ્યના જેવો છે. ॥ ૫૦ ॥

૫૧. - અને તે પેલા બગદને પરમેશ્વરની આગળ બલિ કરે, અને હાડનનો બેટો પાજક લોહીને નિકટ લાવે અને લોહીને યજ્ઞવેદીની ચારે બાજુ, જે મંડળીના તંબૂના ઢાર પર છે તે પર છાંટે. ત્યારે તે પેલા ભેટના બલિદાનની ચામડી ઉતારે. અને તેના ટુકડા-ટુકડા કરે. અને હાડનનો બેટો પાજક યજ્ઞવેદી પર આગ મૂકે અને તેના પર લાકડાં ચણે. અને હાડનનો બેટો પાજક તેના ટુકડાઓને અને શિર તથા ચરબીને તે લાકડાં પર કે જે યજ્ઞવેદીની આગ પર છે, તે પર વિધિથી ધરે. જેથી તે બલિદાનની ભેટ ધાય કે જે આગથી પરમેશ્વરની સુગન્ધને માટે ભેટ કરાઈ છે. ॥ -તૌં ૦ લૈવ્ય વ્યવસ્થાનું પુસ્તક, પર્વ. ૧. આં ૫, ૬, ૭, ૮, ૯ ॥

સમીક્ષક - જરા વિચારો ! કે બગદને પરમેશ્વરની આગળ તેના ભક્ત મારે અને તે મરાવે અને લોહીને ચારે તરફ છાંટે, અગ્નિમાં હોમ કરે, ઈશ્વર સુગન્ધ લે, ભલા એ કસાઈઓના ઘર કરતાં કાંઈ ઓછી લીલા છે ? એથી આઈબલ ઈશ્વરકૃત નથી અને જંગલી મનુષ્ય જેવો તે લીલાધારી ઈશ્વર થઈ શકતો નથી. ॥ ૫૧ ॥

પર. - પછી પરમેશ્વર, મુસાને એમ કહીને બોલ્યો, કે જો તે અભિપ્રેક કરવામાં આવેલો યાજ્ઞક લોકોના પાપની સમાન પાપ કરે, તો તે પોતાનાં પાપને કારણે તેણે જે કર્યું છે, પોતાના પાપની ભેટ ને માટે નિર્દોષ એક વાછરડી પરમેશ્વરને માટે લાવે. અને વાછરડીના શિર પર પોતાનો હાથ રાખે અને વાછરડીને પરમેશ્વરની આગળ બલિ આપે ॥ -તો ૭ લય ૦ પર્વ. ૪. આ ૦ ૧, ૩, ૪ ।

સમીક્ષક - હવે જુઓ, પાપોને છોડવવાનાં પ્રાયશ્ચિત માટે સ્વયં પાપ કરે, ગાય આદિ ઉત્તમ પશુઓની હત્યા કરે, અને તે પરમેશ્વર કરાવે. ધન્ય છે ઈસાઈ લોકોને કે આવી વાતો કરનારને પણ ઈશ્વર માનીને પોતાની મુક્તિ આદિની આશા કરે છે. ॥ પર ૧ ।

પર. - જ્યારે કોઈ અધ્યક્ષ પાપ કરે. ત્યારે તે નિર્દોષ બકરીના નર જાતિનાં બચ્ચાંને પોતાની ભેટ માટે લાવે, અને તેને પરમેશ્વરની આગળ બલિ આપે, આ પાપની ભેટ છે. ॥ -તો ૭ લય ૦ પર્વ. ૪. આ ૦ ૨૨, ૨૩, ૨૪ ॥

સમીક્ષક - વાહજી ! વાહ !! જો એમ છે તો એમના અધ્યક્ષ અર્થાત્ ન્યાયાધીશ તથા સેનાપતિ આદિ પાપ કરવાથી કેમ ડરતા હશે ? પોતે તો યથેષ્ટ પાપ કરે અને પ્રાયશ્ચિતના બદલામાં ગાય, વાછરડાં, બકરાં આદિના પ્રાણ લે. તેથી તો ઈસાઈ લોકો કોઈ પશુ કે પક્ષીના પ્રાણ લેવામાં શંકિત નથી થતા. સાંભળો ઈસાઈ લોકો ! હવે તો એ જંગલી મનને છોડીને સુસભ્ય ધર્મમય વેદમતનો સ્વીકાર કરો કે જેથી તમારું કલ્યાણ થાય. ॥ પર ૩ ।

પર. - અને જો તેની પાસે ઘેટું લાવવાના પૈસા ન હોય, તો તે પોતાના કરેલા અપરાધ માટે બે પિંડુકિયા અને કબૂતરનાં બે બચ્ચાં પરમેશ્વરને માટે લાવે. અને તેમનું શિર તેમનાં ગળામાંથી મરડી નાખે, પરંતુ અલગ ન કરે. તેનાં કરેલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે અને તેને માટે ક્ષમા કરવામાં આવશે. પણ જો બે પિંડુકિયા અને કબૂતરનાં બે બચ્ચાં લાવવાની પૂંજી ન હોય, તો શેર ભર દળેલા ચોખાનો દશમો હિસ્સો પાપની ભેટને માટે લાવે*, તે ઉપર તેલ ન નાખે. અને તે ક્ષમા કરવામાં આવશે. ॥ -તો ૭ લય ૦ પર્વ. ૫. આ ૦ ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૩ ॥

સમીક્ષક - હવે સાંભળો ! ઈસાઈઓમાં પાપ કરવાથી કોઈ ધનાઢ્ય પણ ડરતો નહીં હોય, અને ન દરિદ્ર; કેમકે એમના ઈશ્વરે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું સહજ કરી રાખ્યું છે. એક એ વાત ઈસાઈઓની બાઈબલમાં મહા અદ્ભુત છે કે કષ્ટ કર્યા વિના પાપથી પાપ છૂટી જાય. કેમકે એક તો પાપ કર્યું અને બીજું જીવોની હિંસા કરીને મહાઆનંદથી માંસ ખાધું અને પાપ પણ છૂટી ગયું. ભલા, કબૂતરના બચ્ચાંનું ગળું મરડવાથી બહુ સમય સુધી તરફડતું હશે, તો પણ ઈસાઈઓને દયા આવતી નથી ! દયા કેમ કરીને આવે ?

★ ધન્ય છે એ ઈશ્વરને કે જેણે વાછરડાં, ઘેટાં બકરીનાં બચ્ચાં, કપોત અને દળેલા આઠા સુધી લેવાનો નિયમ કર્યો. અદ્ભુત વાત તો એ છે કે કપોતનાં બચ્ચાં "ગરદન મરડાવીને" લેતો હતો; અર્થાત્ ગરદન તોડવાનો પરિશ્રમ ન કરવો પડે. એ સર્વ વાતો જોવાથી વિદિત થાય ॥ કે જંગલીઓમાં કોઈ ચતુર પુરુષ હતો, તે પહાડ પર જઈ બેઠો અને પોતાને ઈશ્વર પ્રસિદ્ધ કર્યો. જંગલી અજાણી હતા, તેમણે તેને ઈશ્વર સ્વીકારી લીધો. પોતાની મુક્તિઓથી તે પહાડ પર આવ્યાને માટે પશુ, પક્ષી અને અનાદિ મંગાવ્યા કરતો હતો, અને મોજ કરતો હતો; તેના દૂત ફિરસ્તા કામ કર્યા કરતા હતા. સજ્જનો ! વિચારો કે ક્યાં તો આ બાઈબલમાં વાછરડાં, ઘેટાં, બકરીનાં બચ્ચાં, કપોત અને દળેલાં અગ્નનો ખાનાર ઈશ્વર અને ક્યાં સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, અજન્મા, નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, ન્યાયકારી ઈત્યાદિ ઉત્તમ ગુણયુક્ત વેદોક્ત ઈશ્વર ? દ.સ.

એમના ઈશ્વરનો ઉપદેશ જ હિંસા કરવાનો છે. અને જ્યારે સર્વ પાપોનાં આવાં પ્રાયશ્ચિત છે, તો ઈસાના વિશ્વાસથી પાપ છૂટી જાય છે, એવો મોટો આડમ્બર શા માટે કરો છો ? ■ ૫૪ ।

૫૫. -તે બલિદાનની ચામડી પેલા ચાજકની થશે જેણે તેને ચઢાવ્યું, અને સમસ્ત ભોજનની ભેટ કે જે તન્દૂરમાં પકાવવામાં આવે તે અને સર્વ જે કઢાઈમાં અથવા તાવી પર પકાવવામાં આવે, તે પણ તે ચાજકની જ થશે. । -તોં ૮ લય ૦ પર્વ. ૭. આ ૮, ૯ ।

સમીક્ષક - અમે જાણતા હતા કે અહીં દેવીના ઓપા અને મન્દિરોના પૂજારીઓની પોપલીલા વિચિત્ર છે, પરન્તુ ઈસાઈઓના ઈશ્વર અને તેમના પૂજારીઓની પોપ લીલા એનાથી હાજરગણી વધારે છે, કેમકે ચામડાના દામ અને ભોજનના પદાર્થ ખાવાના મળે, પછી તો ઈસાઈઓના ચાજકોએ ખુબ મોજ ઉડાવી હશે ? અને હાલમાં પણ ઉડાવતા હશે ?

ભલા, કોઈ મનુષ્ય એક બાજકને મરાવે અને બીજા બાજકને તેનું માંસ ખવડાવે, એમ કદી થઈ શકે છે ? તેમ ઈશ્વરના સર્વ મનુષ્ય અને પશુ, પક્ષી આદિ સર્વ જીવ પુત્રવત્ છે. પરમેશ્વર એવું કામ કદી કરી શકતો નથી, એથી જ એ બાઈબલ ઈશ્વરકૃત અને એમાં લખેલો ઈશ્વર, અને તેના માનનારા ધર્મજ્ઞ, કદી સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, એવી જ સર્વ વાતો લેખ્ય અવસ્થા આદિ પુસ્તકોમાં ભરી છે; ક્યાં સુધી ગણાવીએ. । ૫૫ ॥

ગણત્રીનું પુસ્તક

૫૬. - ગધેડીએ પરમેશ્વરના દૂતને પોતાના હાથમાં તલવાર ખેંચીને માર્ગમાં ડીભેલો જોયો ત્યારે ગધેડી માર્ગથી અલગ ખેતરમાં ફરી ગઈ. માર્ગમાં કરવાને માટે બલઆમે ગધેડીને લાકડીથી મારી. ત્યારે પરમેશ્વરે ગધેડીનું મુખ ખોલ્યું અને તેણે બલઆમને કહ્યું કે મેં તારું શું કર્યું છે કે તું મને હમણાં તણ વાર મારી. । -તોં ૮ ગિ ૦ પર્વ. ૨૨. આ ૦ ૨૩. ૨૮ ।

સમીક્ષક - પ્રથમ તો ગધેડાં સુધી ઈશ્વરના દૂતોને જોતાં હતાં અને આજકાલ ખ્રિશ્ત, પાદરી આદિ શ્રેષ્ઠ વા અશ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને પણ ખુદા કે તેના દૂતો નથી દેખાતા ? શું આજકાલ પરમેશ્વર અને તેના દૂત છે કે નહીં ? જો છે તો શું મહાનિદ્રામાં સૂતા છે ? કે રોગી થયા છે અથવા અન્ય ભૂગોળમાં ચાલ્યા ગયા ? કે કોઈ અન્ય ધંધામાં લાગી ગયા ? કે હવે ઈસાઈઓથી રિસાઈ ગયા ? અથવા મરી ગયા ? ચિદિત નથી થતું કે શું થયું ? ? અનુમાન તો એમ થાય છે કે જો અત્યારે નથી અને દેખાતા નથી, તો ત્યારે પણ ન હતા અને દેખાતા નહીં હોય, કિન્તુ એ કેવલ મનમાન્યા ગપોડાં ઉડાવ્યાં છે. । ૫૬ ॥

૫૭. - માટે હવે બાજકોમાંથી દરેક એટાને અને દરેક સ્ત્રીને કે જે પુરુષ સાથે સંયુક્ત થઈ હોય, (તેમને) પ્રાણથી મારો. પરન્તુ તે છોકરીઓ જે પુરુષ સાથે સંયુક્ત થઈ નથી, તેમને પોતાના માટે જીવતી રાખો ॥ -તોં ૮ જિનતી ૦ પ. ૩૧. આ ૦ ૧૭, ૧૮ ॥

સમીક્ષક - વાહ જી ! મૂસા પેગમ્બર અને તમારો ઈશ્વર ધન્ય છે ! કે જે સ્ત્રી, બાજક, વૃદ્ધ અને પશુ વગેરેની હત્યા કરવાથી પણ અલગ રહેતો નથી. અને એથી સ્પષ્ટ નિશ્ચિત થાય છે કે મૂસા વિષયી હતો. કારણકે જો વિષયી ન હોત, તો અક્ષતયોનિ અર્થાત્ પુરુષો સાથે સમાગમ ન કરેલી કન્યાઓને પોતાના માટે મંગાવત ? અથવા તેમને એવી નિર્દય અથવા વિષયીપણાની આજ્ઞા શા માટે આપત ? ॥ ૫૭ ।

સમુએલનું બીજું પુસ્તક

૫૮. - અને તે જ રાત્રે એમ થયું કે પરમેશ્વરનું વચન, એમ કહીને નાતન પહોંચ્યો. કે જા અને મારા સેવક દાઉદને કહે કે પરમેશ્વર એમ કહે છે કે મારા નિવાસને માટે તું એક ઘર બનાવડાવીશ. કેમકે જ્યારથી ઈસરાએલના સન્તાનને મિશ્રથી કાઢી લાવ્યો, ત્યારથી મેં તો આજ દિવસ સુધી ઘરમાં વાસ નથી કર્યો; પરંતુ તમ્બૂમાં અને ડેરામાં કર્યા કર્યું. ૧ -નોં ૮ સમુએલ ૦ બીજુ પુ., પર્વ. ૭. આ ૦ ૪, ૫, ૬ ॥

સમીક્ષક - ઈસાઈયોનો ઈશ્વર મનુષ્યવત્ દેહધારી હોવામાં હવે કાંઈ સંદેહ રહ્યો નથી. અને મેજાં-ટોજાં મારે છે કે મેં ઘણો પરિશ્રમ કર્યો, જ્યાં ત્યાં ડોલતો કર્યો તો હવે દાઉદ ઘર બનાવી આપે તો તેમાં આરામ કરું. ઈસાઈયોને આવો ઈશ્વર અને આવાં પુસ્તકો માનવામાં લજ્જા કેમ નથી આવતી? પરંતુ શું કરે બિચારા કસાઈ જ ગયા, હવે નીકળવા માટે મહાપુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. ॥ ૫૮ ॥

રાજાઓનું પુસ્તક

૫૯. - અને બાબુલના રાજા નબૂપુદનજરના રાજપના ઓગસ્ટીસમા વર્ષના પાંચમા માસની સાતમી તિથિમાં બાબુલના રાજાનો એક સેવક નબૂસરઅદાને જે પોતાની સેનાનો પ્રધાન અધ્યક્ષ હતો, તે જેરૂસલેમમાં આવ્યો. અને તેણે પરમેશ્વરનું મંદિર અને રાજાનું ભવન અને જેરૂસલેમના સઘળાં ઘર અને દરેક મોટાં ઘરને બાળી મૂક્યાં. અને કસદિયોની તમામ સેનાએ કે જે તે સેનાના અધ્યક્ષની સાથે હતી, જેરૂસલેમની ભીંતોને ચારે તરફથી ઢોળી પાડી. ૧ -નોં ૨૦ પર્વ. ૨૫ આ ૦ ૮, ૯, ૧૦ ॥

સમીક્ષક - શું કરે, ઈસાઈયોના ઈશ્વરે તો પોતાના આરામને માટે દાઉદ આદિથી ઘર બંધાવ્યું હતું. તેમાં આરામ કરતો હશે, પરંતુ નબૂસરઅદાને ઈશ્વરના તે ઘરને નષ્ટબ્રષ્ટ કરી દીધું અને ઈશ્વર કે તેના દૂતોની સેના કાંઈ પણ ન કરી શકી! પ્રથમ તો એમનો ઈશ્વર મોટી લડાઈઓ લડતો હતો અને વિજયી થયો હતો, પરંતુ હવે પોતાનું ઘર બનાવી તોડાવીને બેઠો. કોણ જાણે સુપચાપ કેમ બેસી રહ્યો? અને કોણ જાણે તેના દૂત ક્યાં નાસી ગયા? આવા સમયે કોઈ પણ કામ ન આવ્યા? અને ઈશ્વરનું પરાક્રમ પણ કોણ જાણે ક્યાં ઊડી ગયું? જો આ વાત સત્ય હોય, તો જે જે વિજયની વાતો પ્રથમ લખી તે તે સર્વ વ્યર્થ થઈ ગઈ! શું મિશ્રના બાળક બાળકીઓને મારવામાં જ શૂરવીર બન્યો હતો? હવે શૂરવીરોની સન્મુખ સુપચાપ થઈ બેઠો? આ તો ઈસાઈયોના ઈશ્વરે પોતાની નિન્દા અને અપ્રતિષ્ઠા કરાવી લીધી. એવી જ આ પુસ્તકમાં હજારો નકામી કહાણીઓ ભરી પડી છે. ॥ ૫૯ ॥

જખૂર બીજો ભાગ

કાળના સમાચારનું પ્રથમ પુસ્તક

૬૦. - તે પરમેશ્વરે ઈસરાએલ પર મરી (મરડી) મોકલી અને ઈસરાએલમાંથી સત્તર હજાર પુરુષો ગયા. ૧ -કાલ ૦ ૬૦ ૨ પર્વ ૨૧. આ ૦ ૧૪ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ, ઈસરાએલના અને ઈસાઈયોના ઈશ્વરની લીલા! જે ઈસરાએલ કુળને ઘણા જ વર આપ્યાં હતાં અને રાત-દિવસ જેનાં પાલનમાં ડોલતો હતો, તે હવે ઝટ કોપિત થઈને મરી મોકલીને સત્તર હજાર મનુષ્યોને મારી નાખ્યાં. જે આ કોઈ કવિએ લખ્યું છે તે સત્ય છે કે -

ક્ષણે રુદ્ધઃ ક્ષણે તુલ્યે રુદ્ધઃ તુલ્યઃ ક્ષણે ક્ષણે । અવ્યવસ્થિતચિત્તમ્ય પ્રમાદોઽપિ ભયદ્ભ્રુઃ ॥

જેમ કોઈ મનુષ્ય ક્ષણમાં પ્રસન્ન અને ક્ષણમાં અપ્રસન્ન થાય છે અર્થાત્ ક્ષણે-ક્ષણે પ્રસન્ન-અપ્રસન્ન થાય છે, તેની પ્રસન્નતા પણ ભયદાયક હોય છે. તેવી જ લીલા ઈસાઈયોના ઈશ્વરની છે. ॥ ૬૦ ॥

ઐયૂબનું પુસ્તક

૬૧. - અને એક દિવસે એવું થયું કે પરમેશ્વર સન્મુખ ઈશ્વરનો પુત્ર આવી ઊભો રહ્યો અને શેતાન પણ તેની મધ્યમાં પરમેશ્વરની આગળ આવી ઊભો રહ્યો. અને પરમેશ્વરે શેતાનને કહ્યું કે તું ક્યાંથી આવે છે ? ત્યારે શેતાને ઉત્તર આપીને પરમેશ્વરને કહ્યું કે પૃથ્વી પર ધૂમતો અને અહીં તહીંથી ફર-ને ચાલ્યો આવું છું. ત્યારે પરમેશ્વરે શેતાનને પૂછ્યું કે તો મારા હાથ ઐયૂબને તપાસ્યો છે કે તેના સમાન પૃથ્વીમાં કોઈ નથી, તે સિદ્ધ અને ખરો જન ઈશ્વરથી ડરતો અને પાપથી અલગ રહે છે અને અત્યાર સુધી પોતાની સચ્ચાઈને પરી રાખી છે. અને તે મને તેને વિના કારણ નાશ કરવાને ઉશ્કેર્યો છે. ત્યારે શેતાને ઉત્તર આપીને પરમેશ્વરને કહ્યું કે ચામગ્રાને માટે ચામું, હા જે મનુષ્યનું છે. તે પોતાના માણને માટે આપશે. પરન્તુ હવે હાથ લંબાર અને તેનાં હાડ-માંસને અડક, ત્યારે તે નિસ્સન્દેહ તને તારી સામે ત્યાગશે.

ત્યારે પરમેશ્વરે શેતાનને કહ્યું કે જો, તે તારા હાથમાં છે, કેવલ તેના માણને બચાવ. ત્યારે શેતાન પરમેશ્વરની આગળથી ચાલ્યો ગયો અને ઐયૂબને માથાથી તળિયા સુધી ખરાબ ફોડલાઓથી માર્યો । જબૂર, ઐયૂબ ૦ પર્વ. ૨, આ ૦ ૧ થી ૭. ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ, ઈસાઈયોના ઈશ્વરનું સામર્થ્ય ! કે શેતાન તેમની સામે તેમના ભક્તોને દુઃખ દે છે, તો પણ શેતાનને દુઃખ દઈને પોતાના ભક્તોને બચાવી શકતો નથી, તેમ દુતોમાંથી પણ કોઈ તેની સામે થઈ શકે એમ નથી. એક શેતાન સર્વને ભયભીત કરી રાખ્યા છે; અને ઈશ્વર પણ સર્વજ્ઞ નથી. જો સર્વજ્ઞ હોત તો શેતાન પાસે પરીક્ષા કેમ કરાવત ? ॥ ૬૧ ॥

ઉપદેશનું પુસ્તક

૬૨. - હા, મારો જન્તાકરજો બુદ્ધિ અને જ્ઞાન બહુ જોયાં છે, અને મેં બુદ્ધિ અને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૂઢતા જાણવાને મન લગાડ્યું અને મેં જાણી લીધું કે આ પણ મનનું લોહુપતાપણું છે કેમકે અધિક બુદ્ધિમાં મહાશોક છે, અને જે જ્ઞાનમાં વધે છે તે દુઃખમાં વધે છે ॥ જ ૦ ઉ ૦ પર્વ. ૧, આ ૦ ૧૬, ૧૭, ૧૮ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! જે બુદ્ધિ અને જ્ઞાન પર્યાયવાચી છે, તેને બે માને છે, અને બુદ્ધિ વૃદ્ધિમાં શોક અને દુઃખ માનવાં, એ અવિદ્યાનો વિના એવા લેખ કોણ લખી શકે છે ? એટલા માટે આ બાઈબલ ઈશ્વરનું બનાવેલું તો શું પણ કોઈ વિદ્વાનનું બનાવેલું પણ નથી.

આ થોડુંક તીરેત અને જબૂરના વિષયમાં લખ્યું. આની આગળ થોડું મત્તી રચિત આદિ ઈજીલ વિષયમાં લખવામાં આવે છે કે જેને ઈસાઈયો બહુ જ પ્રમાણભૂત માને છે. જેનું નામ ઈજીલ રાખ્યું છે, તેની પરીક્ષા થોડીક લખીએ છીએ કે એ કેવું છે. । ૬૨ ॥

મત્તી રચિત ઈજીલ

૬૩. - ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ એવી રીતેથી થયો, કે તેની માતા મરિયમનું યુસુફ સાથે સગપણ થયું હતું, પણ તેમનો સંયોગ થયા પહેલાં જ તે જોવામાં આવી કે પવિત્ર અસ્ત્માથી ગર્ભવતી છે. જુઓ, પરમેશ્વરના દુતે સ્વપ્નમાં તેને દર્શન દઈને કહ્યું, હે ! દાઉદનાં સન્તાન યુસુફ ! તું તારી સ્ત્રી મરિયમને અહીં

લાવવાથી ડરીશ નહીં, કેમકે તેને જે ગર્ભ રહ્યો છે તે પવિત્ર આત્માથી છે ॥ - ઈ૦ પર્વ. ૧. આ૦ ૧૮, ૨૦ ॥

સમીક્ષક - આ વાતોને કોઈ વિદ્વાન નથી માની શકતો કે જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ અને સૃષ્ટિક્રમથી વિરુદ્ધ છે. આ વાતોનું માનવું એ મૂર્ખ મનુષ્ય જંગલીઓનું કામ છે, સત્ય વિદ્વાનોનું નહીં. ભલા, જે પરમેશ્વરનો નિયમ છે, તેને કોઈ તોડી શકે છે ? જો પરમેશ્વર પણ નિયમને ઊલટ-પલટ કરે તો તેની આજ્ઞાને કોઈ ન માને. અને તે પણ સર્વજ્ઞ અને નિર્ભય રહે નહીં, અવો રીતે તો જે જે કુમારિકાના ગર્ભ રહી જાય, ત્યારે સર્વ કોઈ એમ કહી શકે છે કે એનાં ગર્ભનું રહેવું ઈશ્વરની તરફથી છે. અને જૂઠું મૂઠું કહી દે કે પરમેશ્વરના દૂતે મને સ્વપ્નમાં કહી દીધું છે કે આ ગર્ભ પરમાત્માની તરફથી છે. જેમ આ અસમ્ભવ પ્રપંચ રચ્યો છે, તેમ સૂર્યથી કુન્તીનું ગર્ભવતી થવું પણ પુરાણોમાં અસમ્ભવ લખ્યું છે. એવી એવી વાતોને “આંખના આંધળા અને ગાંઠના પૂરા” લોકો માનીને અમજાવવામાં પડે છે. આ એવી વાત થઈ હશે, કોઈ પુરુષની સાથે સમાગમ થવાથી મરિયમ ગર્ભવતી થઈ હશે. તેણે કે કોઈ બીજાએ એવી અસમ્ભવ વાત ઉઠાવી હશે કે એમાં ગર્ભ ઈશ્વર તરફથી છે. ॥ ૬૩ ॥

૬૪. - ત્યારે આત્મા ઈસુને જંગલમાં લઈ ગયો કે શેતાનથી તેની પરીક્ષા કરવામાં આવે. તે ચાલીસ દિવસ અને ચાલીસ રાત ઉપવાસ કરીને પછી ભૂખ્યો થયો. ત્યારે પરીક્ષા કરનારે કહ્યું કે જો તું ઈશ્વરનો પુત્ર છે તો કહી દે કે આ પથ્થર રોટલીઓ બની જાય. ૧ - ઈ૦ પર્વ. ૪. આ૦ ૧, ૨, ૩ ।

સમીક્ષક - આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નથી, કેમકે જો સર્વજ્ઞ હોત તો તેની પરીક્ષા શેતાન પાસે કેમ કરાવત ? પોતે જ જાણો લેત. ભલા, કોઈ ઈસાઈઓને આજકાલ ચાલીસ રાત અને ચાલીસ દિવસ ભૂખ્યો રાખે તો કહી પણ બચી શકશે ? અને એથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે ન તે ઈશ્વરનો બેટો અને ન કાંઈ તેમાં કરામત અર્થાત્ત સિદ્ધિ હતી. નહીં તો શેતાનની સન્મુખ પથ્થરની રોટલીઓ કેમ ન બનાવી દેત ? અને પોતે ભૂખ્યો કેમ રહેત ? અને સિદ્ધાન્ત એ છે કે પરમેશ્વર જે પથ્થર બનાવ્યા છે, તેની રોટલી કોઈ પણ બનાવી શકતો નથી અને ઈશ્વર પણ પૂર્વકૃત નિયમને ઊલટો કરી શકતો નથી. કેમકે તે સર્વજ્ઞ અને તેના સર્વ કામ ભૂલચુક વિનાનાં છે. । ૬૪ ॥

૬૫. - તેણે તેને કહ્યું, મારી પાછળ આવ, હું તમને મનુષ્યોનો મહત્ત્વ બનાવીશ. તે તરત જાગીને છોડીને તેની પાછળ ચાલ્યા. ॥ - ઈ૦ પર્વ. ૪ આ૦ ૧૮, ૨૦, ૨૧ ॥

સમીક્ષક - વિદિત થાય છે કે આ પાપ અર્થાત્ત તોરેતમાં જે દશ આજ્ઞાઓમાં લખ્યું છે કે - ‘સન્તાનો પોતના માતા-પિતાની સેવા અને માન્ય કરે કે જેથી તેમની ઉંમર વધે.’ તે પ્રમાણે ઈસાએ ન માતા-પિતાની સેવા કરી અને ત્રીજાને પણ માતા-પિતાની સેવાથી છોડાવ્યા. એ જ અપરાધથી ચિરંજીવી ન રહ્યો. અને એ પણ વિદિત થયું કે ઈસાએ મનુષ્યોને ફસાવવા માટે એક મત ચલાવ્યો છે કે જાળમાં માછલીની માફક મનુષ્યોને સ્વમતમાં ફસાવીને પોતાનું પ્રયોજન સાધવું. જ્યારે ઈસુ જ એવો હતો તો આજકાલના પાદરી લોકો પોતાની જાળમાં મનુષ્યોને ફસાવે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કેમકે જેમ મોટી મોટી અને ઘણી માછલીઓને જાળમાં ફસાવનારની પ્રતિષ્ઠા અને જીવિકા સારી થાય છે તેમ જે ઘણાઓને પોતાના મતમાં ફસાવી લે, તેની અધિક પ્રતિષ્ઠા અને જીવિકા સારી થાય છે. એથી જ એ લોકો જેમણે વેદ અને શાસ્ત્રો નથી ભણ્યા, નથી સાંભળ્યા, તે બિચારાં ભોળાં મનુષ્યોને પોતાની જાળમાં ફસાવીને તેના માન્યાપ કુટુંબાદિથી જુદો કરી દે છે.

એ ઉપરથી સર્વ વિદ્વાન આર્યોને ઉચિત છે કે સ્વયં એમની ભ્રમજ્ઞાનથી બચીને અન્ય પોતાના ભોળા બાઈઓને બચાવવામાં તત્પર રહે. ॥ ૬૫ ॥

૬૬. - ત્યારે ઈસુ આખા ગાલીલ દેશમાં તેમની સભાઓમાં ઉપદેશ કરતો, અને રાજ્યના સુસમાચાર પ્રચાર કરતો, અને લોકોમાં હર એક રોગ અને હર એક વ્યાધિઓને સારા કરતો કર્યા કરતો.

સર્વ રોગીઓ જે નાના પ્રકારના રોગો અને પીડાઓથી દુઃખી હતા અને ભૂતગ્રસ્તો અને અપસ્માર રોગવાળા અને અદ્ધાંગીઓને તેની પાસે લાવ્યા અને તેણે સારા કર્યા. ॥ -ઈ૦ મતી૦ પર્વ. ૪. આ૦ ૨૩, ૨૪, ॥

સમીક્ષક - જેમ આજકાલ પોપલીલા કાઢવી, મન્ત્ર, પુરસ્કરણ, આશીર્વાદ, તાવીજ અને ભસ્મની ચુટકી આપવાથી ભૂતો કાઢવા, રોગો છોડાવવા, એ સાચું હોય નો તે ઈજીલની વાત પણ સાચી હોય. એ કારણથી ભોળા મનુષ્યોને ભ્રમમાં ઠસાવવા માટે એ વાતો છે. જો ઈસાઈઓ ઈસાની વાતોને માને છે તો પછી અહીંના દેવીના ભોપાઓની વાતો કેમ નથી માનતા ? કેમકે એ વાતો તેમના જેવી છે. ॥ ૬૬ ॥

૬૭. - ધન્ય તે જે મનમાં દીન છે, કેમકે સ્વર્ગનું રાજ્ય તેનું જ છે. કેમકે હું તમને સાચું કહું છું કે જ્યાં સુધી આકાશ અને પૃથ્વી ટળી ન જાય, ત્યાં સુધી વ્યવસ્થાથી એક ખાત્રા અને એક બિન્દુ વિના પુરું થયે ટળશે નહીં. એટલા માટે આ અતિ નાની આજ્ઞાઓમાંથી એકનો લોપ કરી અને લોકોને તેવું જ શીખાવો કે તે સ્વર્ગના રાજ્યમાં સર્વથી નાનો કહેવાશે. ॥ -ઈ૦ મતી૦ પર્વ. ૫. આ૦ ૩, ૪, ૬૮, ૧૯ ॥

સમીક્ષક - જો સ્વર્ગ એક છે તો રાજ્ય પણ એક હોવો જોઈએ. એટલા માટે જેટલા દીન છે તે સર્વ સ્વર્ગમાં જશે, તો સ્વર્ગમાં રાજ્યનો અધિકાર કોને થશે ? અર્થાત્ પરસ્પર લડાઈ બાંહેડા કરશે. અને રાજ્ય વ્યવસ્થા ખરડ બરડ થઈ જશે ?

અને દીનના કહેવાથી જો કંગાલ અર્થ લેશો તો તે ઠીક નથી. જો નિરભિમાની અર્થ લેશો તો પણ ઠીક નથી. કેમકે દીન અને અભિમાનનાં એકાર્થ નથી, કિન્તુ જે મનમાં દીન ધાય છે, તેને સંતોષ કદી નથી હોતો, એટલા માટે એ વાત ઠીક નથી.

જ્યારે આકાશ પૃથ્વી ટળી જાય ત્યારે વ્યવસ્થા પણ ટળી જશે, એવી અનિત્ય વ્યવસ્થા મનુષ્યોની હોય છે, સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની નહીં. અને આ એક પ્રલોભન અને ભયમાત્ર દીધો છે કે જે આ આજ્ઞાને નહીં માને તેને સ્વર્ગમાં સર્વથી નાના ગણવામાં આવશે. ॥ ૬૭ ॥

૬૮. - અમારી દિવસભરની રોટલી આજ અમને આપો. પોતાને માટે પૃથ્વી પર ધનનો સંચય ન કરો. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૬. આ૦ ૧૧, ૧૯ ॥

સમીક્ષક - એથી વિદિત થાય છે કે જે સમયે ઈસાનો જન્મ થયો છે તે સમયે લોકો જંગલી અને દરિદ્ર હતા તથા ઈસુ પણ તેવો જ દરિદ્ર હતો. તેથી તો દિવસભરની રોટલીની પ્રાપ્તિને માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે અને શીખવે છે. જ્યારે એમ છે તો ઈસાઈ લોકો ધન સંચય કેમ કરે છે ? તેમને ઉચિત છે કે ઈસાના વચનથી વિરુદ્ધ ન ચાલીને સર્વ દાન પુણ્ય કરીને દીન થઈ જવું. ॥ ૬૮ ॥

૬૯. - દરેક જે મને હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! કહે છે, તે સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ નહીં કરે. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૭. આ૦ ૨૧ ॥

સમીક્ષક - હવે વિચારો કે મોટાં-મોટાં પાદરી બિશપ સાહેબ અને ક્રિશ્ચિયન લોકો, જો આ ઈસાનું

વચન સત્ય છે એમ સમજે, તો ઈસાને પ્રભુ અર્થાત્ ઈશ્વર કદી પણ ન કહે. જો એ વાતને માને નહીં, તો પાપથી કદી પણ બચી શકશે નહીં. ॥ ૬૯ ॥

૭૦. - તે દિવસે વાજા બધા મને કહેશે. ત્યારે હું તેમને ખુલ્લું કરીને કહીશ, કે મેં તમને કદી પણ નથી જાણ્યા. હે દુર્કર્મ કરનારાઓ ! મારાથી દૂર ચાલો. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૭. આ૦ ૨૨, ૨૩ ॥

સમીક્ષક - જુઓ ! ઈસુ જંગલી મનુષ્યોને વિશ્વાસ કરાવવા માટે સ્વર્ગમાં ન્યાયાધીશ બનવા ચાહતો હતો, એ કેવલ ભોળા મનુષ્યોને પ્રલોભન આપવાની વાત છે. ॥ ૭૦ ॥

૭૧. - અને જુઓ, એક કોઢિયાએ આવીને તેને પ્રણામ કરી કહ્યું કે હું પ્રભુ જો આપ ચાહો તો મને શુદ્ધ કરી શકો છો. ઈસુએ હાથ લંબાવી નેને અડીને કહ્યું કે હું તો ચાહું છું શુદ્ધ થઈ જા અને તેનો ક્રોધ તરત શુદ્ધ થઈ ગયો. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૮. આ૦ ૨, ૩ ॥

સમીક્ષક - એ સર્વ વાતો ભોળા મનુષ્યોને ફસાવવાની છે. કેમકે જ્યારે ઈસાઈ લોકો આ વિદ્યા અને સૃષ્ટિકર્મવિરુદ્ધની વાતોને સત્ય માને છે, તો પછી શુક્રાચાર્ય, ધન્વન્તરિ, કશ્યપ આદિની વાત જે પુરાણ અને ભારતમાં લખી છે કે અનેક દેવોની મરેલી સેનાને જીવતી કરી આપી. બૃહસ્પતિના પુત્ર કચને તેના ટુકડા-ટુકડા કરીને જનાવર અને મત્સ્યોને ખવડાવી દીધો, પછી પાછો પણ શુક્રાચાર્યે જીવતો કરી દીધો. પછી કચને મારીને શુક્રાચાર્યને ખવડાવી દીધો, પછી તેને પેટમાં જીવતો કરીને બહાર કાઢ્યો, પોતે મરી ગયો; તેને કચે જીવતો કર્યો.

કશ્યપ ઋષિએ મનુષ્ય સહિત વૃક્ષને તક્કથી ભસ્મ કર્યા પછી ફરી વૃક્ષ અને મનુષ્યને જીવિત કરી આપ્યાં, ધન્વન્તરિએ લાખો મુડદાં જીવાડ્યાં, લાખો કોઢિયા આદિ રોગીઓને સાજા કર્યા, લાખો આંધળો અને બહેરાઓને આજ અને કાન આપ્યાં. ઇત્યાદિ કથાને મિથ્યા કેમ કહો છો ? જો ઉક્ત વાતો મિથ્યા છે તો ઈસાની વાત મિથ્યા કેમ નહીં ? જે અન્યની વાતને મિથ્યા અને પોતાની જૂઠી વાતને સાચી કહે છે તે હઠી કેમ નહીં; એટલા માટે ઈસાઈઓની વાતો કેવલ હકની અને બાળકોના જેવી છે. ॥ ૭૧ ॥

૭૨. - ત્યારે જો ભૂતચરિત્ર મનુષ્ય કબ્રસ્થાનમાંથી નીકળતાં તેને આવી મળ્યા. જે એટલે મુખી અતિ પ્રચંડ હતો કે તે માર્ગથી કોઈ જઈ શકતું ન હતું. અને જુઓ, તેમણે જોરશોરથી કહ્યું કે ઈસુ ઈશ્વરના પુત્ર ! આપને અમારી સાથે શું કામ છે ? શું આપ સમયની પહેલાં અમને પીડા દેવાને અહીં આવ્યા છો. તે ભૂતોએ તેની વિનંતી કરી કહ્યું જો આપ અમને કાઢો છો તો સૂવરોના ઝૂંડમાં પેસવા દો. તોયે તેને કહ્યું જાઓ અને તેઓ નીકળીને સૂવરોના ઝૂંડમાં પેદા અને જુઓ સૂવરોનું તમામ ઝૂંડ કરાડાપરથી સમુદ્રમાં દોડી ગયું અને પાણીમાં ડૂબી મર્યું. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૮. આ૦ ૨૮, ૨૯, ૩૧, ૩૨ ॥

સમીક્ષક - ભલા, અહીં જરાક વિચાર કરો તો એ વાતો સર્વ જૂઠી છે. કેમકે મરેલો મનુષ્ય કબ્રસ્થાનમાંથી કદી પણ નીકળી શકતો નથી, તે ક્યાંય જતો નથી. સમ્પાદ કરતો નથી. એ સર્વ વાતો અજ્ઞાનીઓની છે, કે જે મહાજંગલી છે તે એવી વાતો પર વિશ્વાસ લાવે છે. અને પેલા સૂવરોની હત્યા કરાવી તેનું અને સૂવરોના જાની હાનિ કરવાનું પાપ ઈમાને થયું હશે. એ ઈસાઈ કોણે ઈસાને પાપ કામ અને પવિત્ર કરનાર માને છે તો પેલા ભૂતોને પવિત્ર કેમ ન કરી શક્યા ? અને સૂવરરાણાની હાનિ કેમ ન ભરી આપી ? શુ અત્યંત કાલના મુશિસિત ઈસાઈ અંગ્રેજો તે આ ગપોડને પણ માનતા હશે ? જો માને છે તો હજી ભ્રમજગમાં પડ્યા છે. ॥ ૭૨ ॥

૩૩. - જુઓ, લોકો એક અઢાંગીને જે ખાટલા ઉપર સૂતો હતો તેને તેની પાસે લાવ્યાં અને ઈસુએ તેનાં વિશ્વાસ જોઈને તે અઢાંગીને કહ્યું કે પુત્ર ડાકસ કર, તારાં પાપ લમા કરવામાં આવ્યાં છે. હું ધર્મીઓને નહીં પરંતુ પાપીઓને પશ્ચાત્તાપ માટે બોલાવવાને આવ્યો છું. ॥ ૧૦ મઠ પર્વ. ૯. આઠ ૨, ૧૩ ॥

સમીક્ષક - આ વાત પણ એવી જ અસમ્ભવ છે કે જેવી પૂર્વે લખી આવ્યા છીએ. અને જે પાપ લમા કરવાની વાત છે, તે કેવળ ભોળા લોકોને પ્રલોભન દઈને કસાવવાનું છે. જેન બીજાએ પીધેલું મધ, ભાગ અને ખાધેલા અફીણનો નશો અન્યને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, તેમ કોઈનું કરેલું પાપ કોઈની પાસે જતું નથી, કિન્તુ જે કરે છે તે જ ભોગવે છે. એ જ ઈશ્વરનો ન્યાય છે. એ જ મનું કરેલું પાપ-પુણ્ય અન્યને પ્રાપ્ત થાય અથવા ન્યાયાધીશ સ્વયં લઈ લે કે કર્તાઓને પશ્ચાત્તોચ્ચ કળ ઈશ્વર ન આપે, તો તે અન્યાયકારી થઈ જાય. જુઓ ! ધર્મ જ કલ્યાણકારક છે. ઈસુ કે અન્ય કોઈ નહીં. અને ધર્માત્માઓને માટે ઈસા આદિની કાંઈ આવશ્યકતા પણ નથી અને ન પાપીઓને માટે પણ, કેમકે પાપ કોઈનું છૂટી શકતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

૩૪. - ઈસુએ પોતાના બાર શિષ્યોને પોતાની પાસે બોલાવીને તેમને અશુદ્ધ ભૂતો પર અધિકાર આપ્યો કે તેમને કાકે અને દરેક રોગ અને દરેક વ્યાધિને સારા કરે. બોલનાર તો તમે નથી પરંતુ તમારા પિતાનો આત્મા તમારામાં બોલે છે. એમ નહીં સમજતા કે હું પૃથ્વી પર મેળાપ કરાવવા નહીં, પરંતુ ખડ્ગ ચલાવવાને આવ્યો છું. હું મનુષ્યોને તેના પિતાથી અને બેટીને તેનો માથો અને વહુને તેની સાસુથી અલગ કરવાને આવ્યો છું. મનુષ્યના ધરના જ લોકો તેના વેરી થશે. ॥ આઠ ૩૪, ૩૫, ૩૬. ૧૦ મઠ પર્વ. ૧૦, આઠ ૧૩ ॥

સમીક્ષક - આ તે જ શિષ્ય છે કે જેમાંથી એક ૩૦ ત્રીસ રૂપિયાના લાંબ ઉપર ઈસાને પકડાવશે અને બીજા બદલાઈને અલગ અલગ નાસી જશે. ભલા, એ શાનો જવારે વિદ્યાર્થી જ વિરુદ્ધ છે કે ભૂતોનું આવવું અને કાઢવું, ઔપચિ કે પથ વિના વ્યાધિઓનું છૂટવું, સૃષ્ટિકર્મથી અસમ્ભવ છે. એટલા માટે એવી એવી વાતોને માનવી એ અજ્ઞાનીઓનું કામ છે, જો જીવ બોલનાર નથી, ઈશ્વર બોલનાર છે, તો જીવ શું કામ કરે છે ? અને સત્ય કે મિથ્યાભાષણનું કળ સુખ કે દુઃખને ઈશ્વર જ ભોગવતો હશે, એ પણ એક મિથ્યા વાત છે. અને જેમ ઈસુ ફટ કરાવવાને અને લગાવવાને આવ્યો હતો, તે જ કલહ આજકાલ લોકોમાં ચાલી રહ્યો છે. એ કેટલી બધી ખરાબ વાત છે, કે ફટ કરાવવાથી સર્વથા મનુષ્યોને દુઃખ થાય છે, અને ઈસાઈઓએ એને જ ગુરુમંત્ર સમજી લીધો હશે. કેમકે એક બીજાની ફટ ઈસુ જ સારી માનતો હતો, તો એ કેમ નહીં માનતા હોય ? એ ઈસાનું જ કામ હશે કે ધરના લોકોને ધરના લોકોનાં શત્રુ બનાવવાં. શ્રેષ્ઠ પુરુષનું એ કામ નથી. ॥ ૩૪ ॥

૩૫. - ત્યારે ઈશુએ તેમને કહ્યું, તમારી પાસે કેટલી રોટલીઓ છે ? તેણે કહ્યું સાત અને (ધોડીક) નાની માછલીઓ. ત્યારે તેણે તે લોકોને ભૂમિ પર બેસવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારે તે સાત રોટલીઓને અને માછલીઓને ધન્ય માનીને તોડી અને પોતાના શિષ્યોને આપી. અને શિષ્યોએ લોકોને આપી. તે સર્વ ખાઈને તૃપ્ત થયા અને જે ટૂંકડા શેષ રહ્યા, તેના સાત ટોપલા ભરેલા ઉઠાવ્યા. જેણે ખાધું તે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને છોડી ચાર સહસ્ર પુરુષો હતા. ॥ ૧૦ મઠ પર્વ ૧૫. આઠ ૩૪ થી ૩૯ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! શું આ આજકાલના જૂઠા સિદ્ધો અને દિનિદાગી આદિના સમાન છજની વાતો નથી ? પેલી રોટલીઓમાં બીજી રોટલીઓ ક્યાંથી આવતી ગઈ ? જો ઈસામાં એવી ચિદ્ધિઓ હતી તો પોતે ભૂખ્યાં ધર્યાં ગુલરનાં ફળ ખાવાને કેમ બટક્યા કરતા ? પોતાને માટે માટી, પાણી અને પથ્થર

આદિથી મોહન ભોગ, રોટલીઓ કેમ ન બનાવી લીધી ? એ સર્વ વાતો બાળકોના ખેલપણાની છે. જેમ કેટલાક સાધુ વૈરાગી એવી છળની વાતો કરી ભોળા મનુષ્યોને ઠગે છે, તેમ એ પણ છે. ॥ ૭૫ ॥

૭૬. - અને ત્યારે તે દરેક મનુષ્યને તેનાં કાર્યાનુસાર ફળ આપશે. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૧૯. આ૦ ૨૭ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે કર્માનુસાર ફળ આપવામાં આવશે, તો ઈસાઈયોનાં પાપ ક્ષમા થવાનો ઉપદેશ કરવો વ્યર્થ છે અને તે સત્ય હોય, તો આ જૂઠું છે. જો કોઈ કહે કે ક્ષમા કરવા યોગ્ય ક્ષમા કરવામાં આવે છે, અને ક્ષમા ન કરવા યોગ્ય ક્ષમા કરવામાં આવતાં નથી, તો એ પણ ઠીક નથી. કેમકે બધાં કર્મોનાં ફળ યથાયોગ્ય આપવાથી જ ન્યાય અને પૂરી દયા થાય છે. ॥ ૭૬ ॥

૭૭. - હે અવિશ્વાસી અને હઠીલા લોકો ! હું તમને સત્ય કહું છું કે જો તમને રાઈના એક દાણા જેટલો વિશ્વાસ હોય, તો તમે આ પહાડને જો કહેશો કે અહીંથી ત્યાં ચાલ્યો જા, તો તે ચાલ્યો જશે, અને તમને કોઈ કામ અસાધ્ય થશે નહીં. ॥ -ઈ. મ. પર્વ. ૧૭. આ. ૧૭, ૨૦ ॥

સમીક્ષક - અત્યારે જે ઈસાઈયો ઉપદેશ કરતા હરે છે કે “આવો અમારા મતમાં, પાપ ક્ષમા કરાવો, મુક્તિ પામો” આદિ, તે બધી જૂઠી વાતો છે. કેમકે જો ઈસામાં પાપ છોડાવવાનું, વિશ્વાસ જમાવવાનું અને પવિત્ર કરવાનું સામર્થ્ય હોત, તો પોતાના શિષ્યોના આત્માઓને નિષ્પાપ, વિશ્વાસી અને પવિત્ર કેમ ન કરી દેત ? જે તે ઈસાની સાથે સાથે ધૂમતા હતા જ્યારે તેમને શુદ્ધ, વિશ્વાસી અને તેનું કલ્યાણ ન કરી શક્યો, ત્યારે તો તે મરવા પછી, ન જાણે ક્યાં છે ? આ સમયે કોઈને પવિત્ર કરી શકશે નહીં. જ્યારે ઈસાના ચેલા રાઈ ભર વિશ્વાસથી રહિત હતા અને તેણે એ ઈજીલ પુસ્તક બનાવ્યું છે, ત્યારે એનું પ્રમાણ થઈ શકતું નથી. કેમકે જે અવિશ્વાસી, અપવિત્રાત્મા, અધર્મી મનુષ્યોના લેખ હોય છે તે ઉપર વિશ્વાસ કરવો, એ કલ્યાણની ઈચ્છા કરનાર મનુષ્યોનું કામ નથી. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે જો ઈસાનું વચન સાચું છે, તો કોઈ ઈસાઈમાં એક રાઈના દાણા જેટલો વિશ્વાસ અર્થાત્ ઈમાન નથી. જો કોઈ કહે કે અમારામાં પૂરો કે થોડો વિશ્વાસ છે, તો તેને કહેવું કે આપ આ પહાડને માર્ગમાંથી હઠાવી દો; જો તેના હઠાવવાથી હઠી જાય તો પણ પૂરો વિશ્વાસ નહીં, કિન્તુ એક રાઈના દાણા બરાબર છે અને જો ન હઠાવી શકે, તો સમજો કે એક છાંટે પણ વિશ્વાસ (ઈમાન) અર્થાત્ પરમનો, ઈસાઈયોમાં નથી. જો કોઈ કહે કે અહીં અભિમાન આદિ દોષોનું નામ પહાડ છે, તો પણ ઠીક નથી, કેમકે જો એમ હોય તો મુડદાં, આંધળાં, કોઢિયાં, ભૂતઝસ્તોને સારા કર્યા એ કહેવું પણ ઠીક નથી; બલકે આજસું, અજ્ઞાની, વિપયી અને જ્ઞાનોને બોધ કરીને સચેત, કુશળ કર્યા હશે. પણ એમ માનવું પણ ઠીક નથી, કેમકે જો એમ હોત, તો સ્વશિષ્યોને એવા કેમ ન કરી શકત ? અટલા નાટ અસમ્ભવ વાત કહેવી એ ઈસાની અજ્ઞાનતાનો પ્રકાશ કરે છે. ભલા, ઈસામાં જો કોઈ પણ વિદ્યા હોત, તો આવી અંધાધુંધ જંગલીપણાની વાતો કેમ કહી દેત ? તેમ છતાં - યત્ર દેશે દ્રુપો નાસ્તિ તત્રૈરણ્ડોડપિ દ્રુપાયતે । જે દેશમાં કોઈ પણ વૃક્ષ ન હોય, તો તે દેશમાં એરણ્ડાનું વૃક્ષ જ સર્વથી મોટું અને સારું ગણાય છે, તેમ મહાજંગલી અવિદ્વાનોના દેશનાં ઈસાનું થવું પણ ઠીક હતું. પણ આજકાલ ઈસાની શું ગણના થઈ શકે છે ? ॥ ૭૭ ॥

૭૮. - હું તમને સાચું કહું છું જો તમે મન નહીં ફેરવો અને બાળકોની સમાન નહાં થઈ જાઓ, તો સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા પામશો નહીં. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૧૮. આ૦ ૩ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે પોતાની ઈચ્છાથી મનને ફેરવવું સ્વર્ગનું કારણ અને ન ફેરવવું નરકનું કારણ

છે, તો કોઈ-કોઈનું પાપ-પુણ્ય કદી પણ લઈ શકતું નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. અને બાળક સમાન હોવાના લેખથી એમ વિદિત થાય છે કે ઈસુની વાતો વિદ્યા અને સૃષ્ટિક્રમથી બહુ જ વિરુદ્ધ હતી અને એ પણ તેના મનમાં હતું કે લોકો મારી વાતોને બાળકની સમાન માની લે, પૂછે-તાછે કંઈ પણ નહીં, આંખ મીચીને માની લે. ઘણા ઈસાઈઓની બાળબુદ્ધિ જેવી ચેષ્ટા છે, નહીં તો આવી યુક્તિ અને વિદ્યાથી વિરુદ્ધ વાતો કેમ માનત ? અને એ પણ સિદ્ધ થયું કે જો ઈસુ પોતે વિદ્યાહીન બાળબુદ્ધિ ન હોત, તો અન્યને બાળ જેવા બનવાનો ઉપદેશ કેમ કરત ? કેમકે જે જેવો હોય છે તે અન્યને પણ પોતાના જેવો બનાવવા ઇચ્છે છે. | ૭૮ ||

૭૯. - હું તમને સાચું કહું છું. ધનવાનોને સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો કઠિન થશે. ફરીને પણ હું તમને કહું છું કે ઈશ્વરનાં રાજ્યમાં ધનવાનોને પ્રવેશ કરવા કરતાં ઊંટનું સોયના નાકામાંથી જવું સહજ છે. || ૭૯ મઠ પર્વ. ૧૯. આઠ ૨૩, ૨૪ ||

સમીક્ષક - એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈસુ દરિદ્ર હતો. ધનવાન લોકો તેની પ્રતિષ્ઠા નહીં કરતા હોય, એટલા માટે આ લખ્યું હશે. પરંતુ એ વાત સત્ય નથી. કેમકે ધનાઢ્યો અને દરિદ્રોમાં સારા ખરાબ હોય છે, જે કોઈ સારું કામ કરે; તે સારું અને ખરાબ કરે તે ખરાબ ફળ પામે છે. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઈસુ ઈશ્વરનું રાજ્ય કોઈ એક દેશમાં માનતો હતો, બધે નહીં. જ્યારે એમ છે, તો તે ઈશ્વર જ નથી. જે ઈશ્વર છે તેનું રાજ્ય બધે છે, પછી તેમાં પ્રવેશ કરશે કે નહીં કરે એ કહેવું એ કેવળ અવિદ્યાની વાત છે. અને એથી એ પણ આચ્છંદે જેટલા ઈસાઈ ધનાઢ્ય છે, શું તે સર્વ નરકમાં જ જશે ? અને બધા દરિદ્રો સ્વર્ગમાં જશે ? ભલા, જરાક સરખો વિચાર તો ઈસામસીહ કરત કે જેટલી સામગ્રી ધનાઢ્યો પાસે હોય છે તેટલી દરિદ્રોની પાસે હોતી નથી. જો ધનાઢ્યો વિવેકથી ધર્મમાર્ગમાં વ્યય કરે. તો દરિદ્ર નીચ ગતિમાં પડ્યા રહે અને ધનાઢ્ય ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. | ૭૯ ||

૮૦. - ઈસુએ તેને કહ્યું, હું તમને સાચું કહું છું કે નવી સૃષ્ટિમાં જ્યારે મનુષ્યનો પુત્ર પોતાના ઐશ્વર્યના સિંહાસન ઉપર બેસશે. ત્યારે તમે પણ જે મારી પાછળ આવી રહ્યા છો, બાર સિંહાસનો પર બેસીને ઈસરાયેલના બાર કુલોનો ન્યાય કરશો. જે કોઈએ મારા નામને માટે ઘરો કે ભાઈઓ કે બહેનો કે પિતા કે માતા કે સ્ત્રી કે બાળકો કે ભૂમિને ત્યાગી છે. તે સો ગણું પામશે અને અનન્ત જીવનનો અધિકારી થશે. || ૮૦ મઠ પર્વ. ૧૯. આઠ ૨૮, ૨૯ ||

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈસાની અન્દરની લીલા કે મારી જાજમાંથી મુઆ પછી પણ લોકો ન નીકળી જાય. અને જેણે ૩૦ ત્રીસ રૂપિયાના લેખથી પોતાના ગુરુને પકડી મરાવ્યો, તેવા પાપી પણ તેની પાસે સિંહાસન ઉપર બેસશે. અને ઈસરાયેલના કુલનો પક્ષપાતથી ન્યાય જ કરવામાં આવશે નહીં, કિન્તુ તેમના સર્વ ગુના માફ અને અન્ય કુલોનો ન્યાય કરશે. અનુમાન થાય છે કે આથી જ ઈસાઈ લોકો ઈસાઈઓનો ઘણો જ પક્ષપાત કરી કોઈ ગોરાએ કાળાને મારી નાખ્યો હોય, તો પણ ઘણું કરીને પક્ષપાતથી નિરપરાધી કરીને છોડી દે છે. આવો જ ઈસાના સ્વર્ગનો પણ ન્યાય હશે. અને એથી મહાદોષ આવે છે, કેમકે એક સૃષ્ટિની આદિમાં મરેલો અને એક 'ક્યામત'ની રાત્રિની લગભગમાં મરેલો; એક તો આદિથી અન્ત પર્યન્ત આશામાં જ પડ્યો રહ્યો કે ક્યારે ન્યાય થશે અને બીજાનો તે જ સમયે ન્યાય થઈ ગયો, એ કેટલો મોટો અન્યાય છે. અને જે નરકમાં જશે તે અનન્ત કાલ પર્યન્ત નરક ભોગવશે અને જે સ્વર્ગમાં જશે

તે સદા સ્વર્ગ ભોગવશે, એ પણ મહા અન્યાય છે. કેમકે અન્નવાળા સાધન અને કર્મોનાં ફળ અંતવાળા હોવાં જોઈએ. અને સરખાં પાપ-પુણ્ય બે જીવોનાં પણ નથી થઈ શકતાં. એટલા માટે તારતમ્યથી સુખદુઃખવાળાં અનેક સ્વર્ગ અને નરક હોય, ત્યારે સુખ દુઃખ ભોગવી શકે છે. તે ઈસાઈઓનાં પુસ્તકમાં ક્યાંયે વ્યવસ્થા નથી. એટલા માટે આ પુસ્તક ઈશ્વરકૃત કે ઈસાઈશ્વરનો બેટો કદી પણ થઈ શકતો નથી.

એ મોટા અનર્થની વાત છે કે કોઈપણ વખત કોઈના સો સો મા-બાપ હોઈ શકતા નથી, કિન્તુ એકની એક મા અને એક જ બાપ હોય છે. અનુમાન છે કે મુસલમાનોએ જે એકને ૭૨ સ્ત્રીઓ બહિશ્તમાં મળે છે, એમ લખ્યું છે. (તે આ પુસ્તકમાંથી જ લીધેલું હોવું જોઈએ). ॥ ૮૦ ॥

૮૧. - મળસ્કે જ્યારે તે નગર પાછો જતો હતો ત્યારે તેને ભૂખ લાગી. અને માર્ગમાં એક ગુલરનું વૃક્ષ જોઈને તે તેની પાસે ગયો. પરન્તુ તેમાં બીજું કંઈ ન મળ્યું. કેવળ પાંદડાં હતાં. અને તેને કહ્યું કે તારામાં ફરી કદી પણ ફળ લાગશે નહીં. એથી ગુલરનું વૃક્ષ તરત સુકાઈ ગયું. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૨૧. આ૦ ૧૮, ૧૯ ॥

સમીક્ષક - બધા પાદરી લોકો ઈસાઈ કહે છે કે તે મહાશાન્ત, કમાન્વિત અને કોયાદિ દોષરહિત હતો. પરન્તુ આ વાતને જોવાથી જ્ઞાત થાય છે કે ઈસુ કોપી અને ઋતુના જ્ઞાન રહિત હતો. અને તે જંગલી મનુષ્યપણાના સ્વભાવયુક્ત વર્તતો હતો. ભલા, જે વૃક્ષ જડ પદાર્થ છે, તેનો શો અપરાધ હતો કે તેને શાપ દીધો અને તે સુકાઈ ગયું. એના શાપથી તો સુકાયું નહીં હોય કિન્તુ કોઈ એવી ઔષધી નાખવાથી સુકાઈ ગયું હોય, તો આશ્ચર્ય નથી. ॥ ૮૧ ॥

૮૨. - તે દિવસોએ કલેશની પછી તરત સૂર્ય ઝાંખો થઈ જશે અને ચન્દ્ર પોતાની જ્યોતિ આપશે નહીં. તારા આકાશથી ખરી પડશે અને આકાશની સેના ડગી જશે. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૨૪. આ૦ ૨૯ ॥

સમીક્ષક - ચાહજી ઈસા ! તારાઓને ખરી પડવાનું આપે કઈ વિદ્યાથી જાણ્યું અને આકાશની સેના કઈ છે ? જે ડગી જશે ? જો ઈસુ થોડીક પણ વિદ્યા ભગ્નત તો અવશ્ય જાણી લેત કે આ તારા બધા ભૂગોળ છે તે કેમ કરીને ખરશે. એથી વિદિત થાય છે કે ઈસુ મુઘાર કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. સદા લાકડાં ચીરવાં, છોલવાં, કાપવાં અને જોડવાં એ કામ કરતો રહ્યો હશે, જ્યારે તરંગ ઊઠ્યો કે હું પણ આ જંગલી દેશમાં પેગમ્બર થઈ શકીશ, ત્યારે આવી વાતો કરવા લાગ્યો. કેટલીક વાતો તેના મુખથી સારી પણ નીકળી અને ઘણીક નઠારી પણ. ત્યાંના લોકો જંગલી હતા, તે માની બેઠા. જેવો આજકાલ યુરોપ દેશ ઉન્નતિ યુક્ત છે તેવો પૂર્વે હોત, તો તેની સિદ્ધાઈ કંઈ પણ ચાલત નહીં. સંપ્રતિ કંઈ વિદ્યા થયા પછી પણ વ્યવહારના પેચ અને હઠથી આ પોલ મતને ન છોડીને સર્વથા સત્ય વેદમાર્ગની તરફ નથી ઝુકતા, એ જ એમનામાં ન્યૂનતા છે. ॥ ૮૨ ॥

૮૩. - આકાશ અને પૃથ્વી ટગી જશે પરન્તુ મારી વાતો કદી ટળશે નહીં ॥ -ઈ૦ મ૦ પ. ૨૪. આ૦ ૩૫ ॥

સમીક્ષક - આ પણ વાત અવિદ્યા અને મૂર્ખતાની છે. ભલા, આકાશ ચાલીને ક્યાં જશે ? જ્યારે આકાશ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નેત્રથી દેખાતું નથી, તો એનું ચાલવું કોઈ જોઈ શકે છે ? અને પોતાના મુખે પોતાની બડાઈ કરવી સારા મનુષ્યોનું કામ નથી. ॥ ૮૩ ॥

૮૪. - ત્યારે તે તેનાથી જે કબી બાજુ છે કહેશે કે, હે ગ્રાપિત લોકો ! મારી પાસેથી તે અનન્ત આગમાં જાઓ કે જે શેતાન અને તેના દૂતોને માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૨૫. આ૦ ૪૧ ॥

સમીક્ષક - ભલા એ કેટલી મોટી પક્ષપાતની વાત છે જે પોતાના શિષ્ય છે, તેમને સ્વર્ગ અને જે બીજા છે તેમને અનન્ત આગમાં નાખવા. પરન્તુ જ્યારે આકાશ જ રહેશે નહીં, ત્યારે અનન્ત આગ, નરક, બહિશ્ત એ ક્યાં રહેશે ? જો શેતાન અને તેના દૂતોને ઈશ્વર ન બનાવત, તો આટલી નરકની તૈયારી કેમ કરવી પડત ? અને એક શેતાન જ ઈશ્વરના બચથી ન ડર્યો, તો તે ઈશ્વર જ શું છે. કેમકે તેનો જ દૂત થઈને બળવાખોર થઈ ગયો અને ઈશ્વર તેને પ્રથમ જ પકડીને બન્દીગૃહમાં ન નાખી શક્યો, ન મારી શક્યો પછી તેની ઈશ્વરતા શું ? જેણે ઈસાને પણ ચાલીસ દિવસ દુઃખ દીધું ! ઈસા પણ તેને કાંઈ ન કરી શક્યો, તો ઈશ્વરના બેટા થવું વ્યર્થ થયું. એટલા માટે ઈસુ ઈશ્વરનો ન બેટો, અને ન તો બાઈબલનો ઈશ્વર, ઈશ્વર થઈ શકે છે. ॥ ૮૪ ॥

૮૫. - ત્યારે બાર શિષ્યોમાંથી એક યહુદાહ, ઈસકરિયોની નામનો એક શિષ્ય પ્રધાન યાજ્ઞકોની પાસે ગયો. અને કહ્યું જો હું ઈસુને આપ લોકોને હાથે પકડાવું તો આપ લોકો મને શું આપશો ? તેમણે તેને ત્રીસ રૂપિયા આપવા કરાવ્યા ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૨૬. આ૦ ૧૪, ૧૫ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈસાની બધી કરામત અને ઈશ્વરતા અહીં ઉઘડી ગઈ. કેમકે જે તેનો પ્રધાન શિષ્ય હતો તે પણ તેના સાક્ષાત્ સંગથી પવિત્રાત્મા ન થયો તો બીજાઓને તે મર્યા પછી પવિત્રાત્મા શું કરી શકશે ?

અને તેના વિશ્વાસી ઓકો તેના ભરોસામાં કેટલા ઠગાતા જાય છે. કેમકે જેણે સાક્ષાત્ સમ્બન્ધમાં શિષ્યનું કાંઈ પણ કલ્યાણ ન કર્યું, તે મર્યા પછી કોઈનું કલ્યાણ શું કરી શકશે ? ॥ ૮૫ ॥

૮૬. - જ્યારે તેઓ ખાતા હતા ત્યારે ઈસુએ રોટલી લઈને પન્થવાદ કર્યો અને તેને તોડીને શિષ્યોને આપી અને કહ્યું લો, ખાઓ, આ મારો દેહ છે. અને તેણે કટોરો લઈને પન્થવાદ માન્યો અને તેમને આપીને કહ્યું તમે સર્વ એને પીઓ. કેમકે એ મારું લોહી અર્થાત્ નવા નિયમનું લોહી છે. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૨૬. આ૦ ૨૬, ૨૭, ૨૮ ॥

સમીક્ષક - ભલા આ આવી વાત કાંઈ પણ સભ્ય કરે ? સિવાય અવિદ્યાન, જંગલી મનુષ્યની. શિષ્યોને ખાવાની વસ્તુને પોતાના માંસ અને પીવાની વસ્તુઓને લોહી કહી શકે નહીં.

અને એ જ વાતને આજ કાલના ઈસાઈ લોકો પ્રભુભોજન કહે છે. અર્થાત્ ખાવા પીવાની ચીજમાં ઈસાનું માંસ અને લોહીની ભાવના કરીને ખાય પીએ છે, એ કેટલી બૂરી વાત છે. જેમણે પોતાનાં ગુરુનાં માંસ લોહીને પણ ખાવા પીવાની ભાવનાથી ન છોડ્યું તો અન્યને કેમ છોડી શકે છે ? ॥ ૮૬ ॥

૮૭. - અને તે પિતાને અને જાદોના બે પુત્રોને પોતાની સાથે લઈ ગયો અને શોક કરવા અને મહાઉદાસ થવા લાગ્યો. ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે મારું મન એટલા મુઘી અતિ ઉદાસ છે કે હું મરવા પર છું. અને થોડો આગળ ગયો કે તે મોંડાના બજે પડ્યો અને પ્રાર્થના કરી કે હે મારા પિતા ! જો બની શકે તો આ કટોરો મારી પાસેથી ટળી જાય. ॥ -ઈ૦ મ૦ પર્વ. ૩૬. આ૦ ૩૭, ૩૮, ૩૯ ॥

સમીક્ષક - જુઓ ! જો તે કેવળ મનુષ્ય ન હોત, પણ ઈશ્વરનો બેટો અને ત્રિકાળદર્શી અને વિદ્વાન હોત, તો આવી અયોગ્ય ચેષ્ટા ન કરત. એવી સ્પષ્ટ વિદિત યાય છે કે એ ઈસાએ અથવા તેના ચેલાઓએ જૂઠમૂઠ પ્રપંચ બનાવ્યો છે કે તે ઈશ્વરનો બેટો ભૂત ભવિષ્યતનો વેત્તા અને પાપ ક્ષમાનો કર્તા છે. એથી સમજવું જોઈએ કે એ કેવળ સાધારણ સીધો સાચો અવિદ્યાન હતો; ન તો વિદ્વાન, ન તો યોગી, ન તો સિદ્ધ હતો. ॥ ૮૭ ॥

૮૮. - તે બોલતો જ હતો કે જુઓ યહૂદાહ જે બાર શિષ્યોમાંથી એક હતો, તે આવી પહોંચ્યો. અને લોકોના પ્રધાન યાજ્ઞકો અને પ્રાચીનો તરફથી બહુ લોકો ખડ્ગ અને લાકડીઓ લઈને તેની સાથે. ઈસુના પકડાવનારે તેમને એ પત્તો આપ્યો હતો, જેને હું ચૂમી લઉં તેને પકડો. અને તે તરત ઈસુ પાસે આવી બોલ્યો; હે ગુરુ ! પ્રજ્ઞામ અને તેને ચૂમ્યો. ત્યારે તેમણે ઈસુ પર હાથ નાખીને તેને પકડ્યો. ત્યારે સર્વ શિષ્યો તેને છોડીને નાઠા. અન્તમાં બે જૂઠા સાક્ષી આવી બોલ્યા, એણે કહ્યું કે હું ઈશ્વરનું મન્દિર પાડી શકું છું. તેને ત્રણ દિવસમાં પાછું બનાવી શકું છું. ત્યારે મહાયાજ્ઞકે ઝિભા ઘઈ ઈસુને કહ્યું કેમ તું કાંઈ ઉત્તર નથી આપતો. આ લોકો તારી વિરુદ્ધ શી સાક્ષી આપે છે ? પરન્તુ ઈસુ ચુપ રહ્યો. એ પર મહાયાજ્ઞકે તેને કહ્યું હું તને જીવતા ઈશ્વરની ક્રિયા દઉં છું. અમને કહે તું ઈશ્વરનો પુત્ર ખ્રિસ્ત છે કે નહીં ? ઈસુએ તેને કહ્યું તું તો કહી ચુક્યો. ત્યારે મહાયાજ્ઞકે પોતાનું વસ્ત્ર ફાડીને કહ્યું આ ઈશ્વરની નિન્દા કરી ચૂક્યો છે. હવે અમને સાક્ષીઓનું બીજું શું પ્રયોજન ? જુઓ ! તમે હમણાં એના મુખથી ઈશ્વરની નિન્દા સાંભળી છે. હવે શો વિચાર કરો છો ? ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો. એ વધને યોગ્ય છે. ત્યારે તેમણે તેના મુખ ઉપર ધૂંક્યું અને તેને મુક્કા માર્યા. બીજાઓએ તમાચા મારીને કહ્યું હે ખ્રિસ્ત ! અમારી સાથે ભવિષ્યત્ વાણી બોલ કોણે તને માર્યો ? પિતર બહાર આંગણામાં બેઠો હતો અને એક દાસી તેની પાસે આવીને બોલી, તું પણ ઈસુ ગાલીલીના સાથે હતો. તેણે સર્વની સમક્ષ ફરી જઈને કહ્યું હું નથી જાણતો તું શું કહે છે ? જ્યારે તે બહાર ડ્યોટીમાં ગયો, તો બીજી દાસીએ તેને જોઈને જે લોકો ત્યાં હતા, તેમને કહ્યું આ પણ ઈસુ નાસરીની સાથે હતો.

તેણે ક્રિયા ખાઈને ફરી જઈને કહ્યું કે તે મનુષ્યને નથી જાણતો. ત્યારે તે પિક્કાર આપવા અને ક્રિયા ખાવા લાગ્યો કે હું તે મનુષ્યને નથી જાણતો. ॥ -ઈ૦ ૫૦ પર્વ. ૨૬. આ૦ ૪૭ થી ૫૦, ૬૧, થી ૭૨, ૭૪ ॥

સમીક્ષક - હવે જોઈ લો કે જેનું એટલું પણ સામર્થ્ય કે પ્રતાપ ન હતો કે પોતાના ચેલાને દઢ વિશ્વાસ કરાવી શકે અને તે ચેલા ચાહે પ્રાણ કેમ ન જાય તો પણ પોતાના ગુરુને લોભથી ન પકડાવત, ન ફરી જાત, ન મિથ્યાભાષણ કરત, ન જૂઠી ક્રિયા ખાત. અને ઈસુ પણ કાંઈ કરામતી ન હતો, જેમ તોરેતમાં લખ્યું છે કે - લૂતના ઘર પર પાહુનોને ઘસાઓ મારવાને ચઢી આવ્યા હતા. ત્યાં ઈશ્વરના બે દૂત હતા. તેમણે તેમને આંધળા કરી દીધા. જો કે તે પણ વાત અસમ્ભવ છે, છતાં ઈસામાં તો એટલું પણ સામર્થ્ય ન હતું. અને આજકાલ કેટલા ભડવા તેના નામ પર ઈસાઈઓએ વધારી રાખ્યા છે. ભલા એવી દુર્દશાથી મરવા કરતાં પોતે સ્વયં ઘાત કરી કે સમાધિ ચઢાવી અથવા કોઈ પ્રકારથી પ્રાણ છોડત, તો સારું હતું. પરન્તુ તે બુદ્ધિ વિના ક્યાંથી ઉપસ્થિત થાય. ॥ ૮૮ ॥ તે ઈસુ એ પણ કહે છે કે :-

૮૯. - હું હમણાં મારા પિતાને વિનંતી નથી કરતો અને તે મારી પાસે સ્વર્ગ દૂતોની બાર સેનાઓથી અધિક નહીં પહોંચાડશે ? ॥ -ઈ૦ ૫૦ પર્વ. ૨૬. આ૦ ૫૩ ॥

સમીક્ષક - ધમકાવતો પણ જતો અને પોતાની તથા પોતાના પિતાની બહાઈ પણ કરતો જતો હતો. પણ કાંઈ કરી શકતો ન હતો. જુઓ આશ્ચર્યની વાત ! જ્યારે મહાયાજ્ઞકે પૂછ્યું હતું કે આ લોકો તારી વિરુદ્ધ સાક્ષી આપે છે. તેનો ઉત્તર આપ, ત્યારે તો ઈસા ચુપ રહ્યો. એ પણ ઈસાએ સારું ન કર્યું, કેમકે જે સાચું હતું તે ત્યાં અવશ્ય કહી દેત, તો સારું હતું. એવી ઘણી પોતાના ધમંડની વાતો કરવી ઉચિત ન હતી. અને જેમણે ઈસા ઉપર જૂઠો દોષ લગાડીને માર્યો તેને પણ ઉચિત ન હતું. કેમકે ઈસાનો તેવા પ્રકારનો અપરાધ ન હતો, કે જેમ તેના વિષયમાં તેમણે કર્યું. પરન્તુ તેઓ પણ જંગલી તો હતા, ન્યાયની

વાતોને શું સમજે ?

જો ઈસા જૂઠ-મૂઠ ઈશ્વરનો બેટો ન બનત અને તેઓ તેની સાથે આવી બુરાઈથી ન વર્તત, તો બનેને માટે ઉત્તમ કામ હતું. પરંતુ એટલી વિદ્યા, ધર્માત્મા અને ન્યાયશીલતા ક્યાંથી લાવે ? ॥ ૮૯ ॥

૯૦. - ઈસુ અધ્યક્ષ આગળ ઊભો થયો અને અધ્યક્ષે તેને પૂછ્યું. શું તું યહૂદીઓનો રાજા છે ? ઈસુએ તેને કહ્યું, આપ પોતે જ તો કહો છો. જ્યારે પ્રધાન યાજ્ઞક અને પ્રાચીન લોકો તેના ઉપર દોષ લગાડતા હતા, ત્યારે તેણે કાંઈ ઉત્તર દીધો નહીં. ત્યારે પિલાતે તેને કહ્યું. શું તું નથી સાંભળતો કે એ લોકો તારા વિરુદ્ધ કેટલી સાક્ષી આપે છે. પરંતુ તેણે એક વાતનો પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં. તે એટલે સુધી કે અધ્યક્ષે ઘણો અચમ્બો કર્યો. પિલાતે તેને કહ્યું, તો હું ઈસુ કે જે ખ્રિસ્ત કહેવાય છે તેને શું કરું ? સર્વેએ તેને કહ્યું તે કોસ પર ચઢાવવામાં આવે અને ઈસુને કોરડા મારીને કોસ પર ચઢાવવાને સોંપી દીધો. ત્યારે અધ્યક્ષના યોદ્ધાઓ એ ઈસુને ભુવનમાં લઈ જઈને બધી પલટન તેની પાસે એકઠી કરી અને તેમણે તેના વસ્ત્ર ઉતારીને તેને લાલ વાધો પહેરાવ્યો અને કાંટાનો મુકુટ ગૂંચીને તેના શિર પર ચૂક્યો અને તેના જમણા હાથ પર નર્કટ આપ્યું. અને તેની આગળ પુટણ ટેકીને આમ કહીને તેની સાથે ઠઠ્ઠે કર્યો હે યહૂદીઓના રાજા ! પ્રણામ. અને તેઓ તેના પર ચૂક્યાં અને તે નર્કટને લઈને તેના શિર પર માર્યું.

જ્યારે તેઓ તેની સાથે ઠઠ્ઠા મશકરી કરી ચૂક્યા ત્યારે તેનો વાધો ઉતારીને કાળું વસ્ત્ર પહેરાવીને તેને કોસ પર ચઢાવવાને લઈ ગયા. જ્યારે તે એક સ્થાન પર, જે ગલગથા હતું અર્થાત્ ખોપરીનું સ્થાન કહેવાય છે, ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યારે તેમણે સરકામાં પિત મેળવીને તેને પીવા આપ્યું. પરંતુ તેણે પીવાને પીવા ન ચાહ્યું.

ત્યારે તેમણે તેને કોસ પર ચઢાવ્યો. અને તેમણે તેનું દોષ પત્ર તેનાં માથા પર લગાવ્યું. ત્યારે બે ગ્રહીને, એક જમણી બાજુએ અને બીજાં ગાબી બાજુએ તેની સંગે કોસ પર ચઢાવવામાં આવ્યા.

જે લોકો ત્યાંથી આવતા જતા હતા, તેમણે પોતાનું શિર હલાવીને અને એમ કહીને તેની નિન્દા કરી. હે મંદિરના પાડનારા પોતાનો બચાવ કર. જો તું ઈશ્વરનો પુત્ર છે, તો કોસ પરથી ઉતરી આવ.

એવી જ રીતે પ્રધાન યાજ્ઞકોએ તથા અધ્યાપકો અને પ્રાચીનોના સંગીઓએ મશકરી કરીને કહ્યું. એણે બીજાઓને બચાવ્યા, તે પોતાને બચાવી શકતો નથી. જો તે ઈસરાયેલનો રાજા છે, તો કોસ પરથી હવે ઉતરી આવે અને અમે તેનો વિશ્વાસ કરીશું. તે ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખે છે, જો ઈશ્વર તેને ચાહે છે તો તેને હવે બચાવે, કેમકે તેણે કહ્યું હું ઈશ્વરનો પુત્ર છું. જે ગ્રહીઓ તેની સાથે ચઢાવવામાં આવ્યા હતા તેમણે પણ એ જ રીતે તેની નિન્દા કરી.

બીજા પ્રહરથી ત્રીજા પ્રહર સુધી સારા દેશમાં અન્યકાર થઈ ગયો. ત્રીજા પ્રહરની નિકટમાં ઈસુએ મોટા શબ્દથી પોકારીને કહ્યું, "એલી!" "એલી ! લામા સબકતની" અર્થાત્ હે મારા ઈશ્વર ! હે મારા ઈશ્વર ! તે મને કેમ ત્યાગ્યો છે. જે લોકો ત્યાં ઊભા હતા, તેમાંથી કેટલાકેએ એ સાંભળીને કહ્યું, 'તે એલિયાહને બોલાવે છે.' તેમાંથી એકે તુરત દોડીને સ્પંજ લઈને સરકામાં ભીંજવું અને નળ પર રાખીને તેને પીવા આપ્યું. ત્યારે ઈસુએ ફરીને મોટા શબ્દથી પોકારીને પ્રાર્થ ત્યાગ્યો. ॥ ૯૦ મઠ પર્વ. ૨૭. આઠ ૧૧ થી ૧૪, ૨૧, ૨૨ થી ૨૪, ૨૬ થી ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૭ થી ૫૦ ॥

સમીક્ષક - બધી રીતે ઈસુની સાથે તે દુષ્ટોએ ખરાબ કામ કર્યું. પરંતુ ઈસુનો પણ દોષ છે. કેમકે

ઈશ્વરનો ન તો કોઈ પુત્ર અને ન તો તે કોઈનો બાપ છે. કેમકે જો તે કોઈનો બાપ થાય, તો કોઈનો સસરો, સાળો સમ્બન્ધી આદિ પણ થાય. અને જ્યારે અધ્યક્ષે પૂછ્યું હતું ત્યારે જેનું સાચું હતું, તેવો ઉત્તર આપવો હતો. અને એ ઠીક છે કે જે જે આશ્ચર્ય કર્મ પ્રથમ કરેલાં તે સત્ય હોત, તો હજી પણ કોસ પરથી ઉતરીને સર્વને પોતાના શિષ્ય બનાવી લેત અને જો તે ઈશ્વરનો પુત્ર હોત તો ઈશ્વર પણ તેને બચાવી લેત. જો તે ત્રિકાળદર્શી હોત, તો સરકામાં પિત મળેલું ચીખીને કેમ છોડત. તે પહેલેથી જ જાણતો હતો, અને જો તે કરામતી હોત, તો પોકારી પોકારીને પ્રાણ કેમ ત્યાગત ? એથી જાણવું જોઈએ કે ચાહે કોઈ કેટલી પણ ચતુરાઈ કરે, પરન્તુ અન્તમાં સાચું તે સાચું અને જૂઠું તે જૂઠું થઈ જાય છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે ઈસુ એક તે સમયના જંગલી મનુષ્યોમાં કોઈક સારો હતો. ન તે કરામતી, ન ઈશ્વરનો પુત્ર અને ન વિદ્વાન હતો. કેમકે જો એમ હોત, તો તે આવું દુઃખ કેમ ભોગવત ? । ૯૦ ॥

૯૧.- અને જુઓ ! મહા ધરતીકંપ થયો કે પરમેશ્વરનો એક દૂત ઉતર્યો અને આવીને કબરના દ્વાર પરથી પથ્થર ખસેડીને તેના પર બેઠો. તે અહીં નથી, જેવું તેણે કહ્યું તેવો જીવતો ઊઠ્યો છે. જ્યારે તે તેના શિષ્યોને સંદેશો આપવા જતી હતી. જુઓ ! ત્યારે ઈસુ તેમને આવી મળ્યો, અને કહ્યું કલ્યાણ થાયો અને તેઓએ નિકટ આવીને, તેના પગ પકડીને તેને પ્રણામ કર્યા. ત્યારે ઈસુએ કહ્યું ડરો નહીં, જઈને મારા ભાઈઓને કાઢી દો, કે તે ગાલીલ જાય અને ત્યાં તે મને જોશે. અગિયાર શિષ્ય ગાલીલમાં તે પર્વત ઉપર ગયા, જે ઈસુએ તેમને બતાવ્યો હતો. અને તેમણે તેને જોઈને તેને પ્રણામ કર્યા પણ કેટલાકોને સંદેહ થયો. ઈસુએ તેમની પાસે આવીને તેમને કહ્યું, સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વી પર બધો અધિકાર મને આપવામાં આવ્યો છે અને જુઓ હું જગતના અન્ત સુધી બધા દિવસ તમારી સાથે છું. ।-ઈ૦ ૫૦ પર્વ. ૨૮. આ૦ ૨, ૬, ૯, ૧૦, ૧૬ થી ૨૦ ॥

સમીક્ષક - આ વાત પણ માનવા યોગ્ય નથી. કેમકે સૃષ્ટિકર્મ અને વિદ્યાવિરુદ્ધ છે. પ્રથમ ઈશ્વરની પાસે દૂતોનું હોવું, તેમને જ્યાં ત્યાં મોકલવા, ઉપરથી ઉતરવું, શું તહસીલદારી, કે કલેક્ટરીની સમાન ઈશ્વરને બનાવી દીધો ? શું તે જ શરીરથી સ્વર્ગ ગયો અને જીવતો ઊઠ્યો ? કેમકે પેલી સ્ત્રીઓએ તેનો પગ પકડીને પ્રણામ કર્યા, તો શું તે જ શરીર હતું ? અને તે ત્રણ દિવસ સુધી સડી કેમ ન ગયો ?

અને પોતાના મુખથી બધાના અધિકારી બનવું એ કેવળ દમ્બની વાત છે. શિષ્યોને મળવું અને તેની સાથે બધી વાતો કરવી અસમ્ભવ છે. કેમકે જો એ વાત સાચી હોય, તો આજકાલ પણ કોઈ કેમ નથી જીવી ઊઠતું ? અને તે જ શરીર સાથે સ્વર્ગ કેમ નથી જતું ?

આ મત્તીરચિત ઈજીલનો વિષય થઈ ચૂક્યો. હવે માર્ક રચિત ઈજીલના વિષયમાં લખવામાં આવે છે. ॥ ૯૧ ॥

માર્ક રચિત ઈજીલ

૯૨. આ શું બઢઈ (સુધાર) નથી ? । ઈ૦ મા૦ પર્વ. ૬. આ૦ ૩ ॥

સમીક્ષક - વાસ્તવમાં યુસુફ સુધાર હતો, તેથી ઈસુ પણ સુધાર હતો. કેટલાંક વર્ષો સુધી સુધારનું કામ કરતો હતો. પછી પેગમ્બર બનતો બનતો ઈશ્વરનો બેટો જ બની ગયો. અને જંગલી લોકોએ બનાવી લીધો, ત્યારે ભારે કારીગરી ચલાવી. કાટકુટ, કુટકાટ કરવી તેનું કામ છે. ॥ ૯૨ ॥

લૂક રચિત ઈજીલ

૯૩. - ઈસુએ તેને કહ્યું, તું મને ઉત્તમ કેમ કહે છે, કોઈ ઉત્તમ નથી, માત્ર એક અર્થાત્ ઈશ્વર
■ (ઈ.) લુક પર્વ. ૧૮. આ ૧૯ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે ઈસુ જ એક અદિતીય ઈશ્વર કહેવાય છે, તો ઈસાઈઓએ પવિત્રાત્મા, પિતા અને પુત્ર, ત્રણ ક્યાંથી બનાવી દીધા ? ॥ ૯૩ ॥

૯૪. - ત્યારે તેને હેરોદની પાસે મોકલ્યો. હેરોદ ઈસુને જોઈને અતિ આનન્દિત થયો, કેમકે તે તેને બહુ દિવસ થયાં જોવા ચાહતો હતો. એટલા માટે કે તેના વિષયમાં બહુ વાતો સાંભળી હતી અને તેનું કાંઈ આશ્ચર્ય કર્મ જોવાની તેને આશા થઈ. તેણે તેને ઘણી વાતો પુછી પરંતુ તેણે તેને કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ॥ -લુક પર્વ. ૨૩. આ ૭, ૯ ॥

સમીક્ષક - એ વાત મતીરચિતમાં નથી, એટલા માટે એ સાચી બગડી ગયા. કેમકે સાચી એક સરખા હોવા જોઈએ. અને જો ઈસા ચતુર અને કરામતી હોત, તો હેરોદને ઉત્તર આપત અને કારમત પણ દેખાડત, એથી વિદિત થાય છે કે ઈસામાં વિદ્યા અને કરામત કાંઈ પણ ન હતી. ॥ ૯૪ ॥

યોહન રચિત સુસમાચાર

૯૫. - આદિમાં વચન હતું અને વચન ઈશ્વરની સાથે હતું અને વચન ઈશ્વર હતું. તે આદિમાં ઈશ્વરની સાથે હતું. સર્વ કાંઈ તેના દ્વારા સર્જવામાં આવ્યું અને જે કાંઈ સર્જવામાં આવ્યું છે તે કાંઈ પણ તેના વિના નથી સર્જવામાં આવ્યું. તેમાં જીવન હતું અને તે જીવન મનુષ્યોનું અજવાળું હતું. ॥ (યો.) -પર્વ. ૧. આ ૧ થી ૪ ॥

સમીક્ષક - આદિમાં વચન વક્તા વિના હોઈ શકતું નથી અને જો વચન ઈશ્વરની સાથે હતું તો એ કહેવું વ્યર્થ થયું. અને વચન ઈશ્વર કદી નથી થઈ શકતું. કેમકે જ્યારે તે આદિમાં ઈશ્વરની સાથે હતું તો પહેલું વચન કે ઈશ્વર હતો ? એ ઘટી શકતું નથી. વચન દ્વારા સૃષ્ટિ કદી થઈ શકતી નથી. જ્યાં સુધી તેનું કારણ ન હોય અને વચન વિના પણ સુપચાપ રહીને કર્તા સૃષ્ટિ કરી શકે છે. જીવ તો શામાં હતો. અથવા શું હતો. આ વચનથી જીવ અનાદિ માનશો ? જો અનાદિ છે તો આદમના નસ્તોરામાં શ્વાસ ફૂકવો એ જુદું થયું. અને શું જીવન મનુષ્યોનું જ અજવાળિયું છે, પણ ચગેરેનું નહીં ? ॥ ૯૫ ॥

૯૬. - અને વારીના સમયમાં જ્યારે શેતાન શિમોનનો પુત્ર યિહૂદા ઈસ્કરિયોતીના મનમાં તેને પકડાવવા મત નાખી ચૂક્યો હતો. ॥ -યોહ પર્વ. ૧૩. આ ૨ ॥

સમીક્ષક - આ વાત સાચી નથી. કેમકે જ્યારે કોઈ ઈસાઈઓને પૂછશે કે શેતાન સર્વને બહેકાવે છે તો શેતાનને કોણ બહેકાવે છે ? જો કહ્યો કે શેતાન આપમેળે બહેકે છે, તો મનુષ્ય પણ આપમેળે બહેકી શકે છે, તો પછી શેતાનનું શું કામ ? અને જો શેતાનને બનાવનાર અને બહેકાવનાર પરમેશ્વર છે, તો તે જ ઈસાઈઓનો ઈશ્વર શેતાનનો શેતાન ઠર્યો. પરમેશ્વરે જ સર્વને તેના દ્વારા બહેકાવ્યા. ભલા એવાં કામ ઈશ્વરનાં થઈ શકે છે ? સાચું તો એ જ છે કે એ ઈસાઈઓનું પુસ્તક અને ઈસાને ઈશ્વરનો બેટો જેમણે બનાવ્યો, તે શેતાન હોય તો હોય, કિન્તુ ન એ ઈશ્વરકૃત પુસ્તક, ન એમાં કશો છે તે ઈશ્વર, અને ન ઈસા ઈશ્વરનો બેટો હોઈ શકે છે. ॥ ૯૬ ॥

૯૭. - તમારું મન વ્યાકુલ ન થાય. ઈશ્વર પર વિશ્વાસ કરો અને મારા પર વિશ્વાસ કરો. મારા પિતાના ઘરમાં બહુ રહેવાનું સ્થાન છે. નહીં તો હું તમને કહેત કે હું તમારે માટે સ્થાન તૈયાર કરવા જાઉં છું.

અને જો હું જઈને તમારે માટે સ્થાન તૈયાર કરું તો પછી આવી તમને મારે ત્યાં લઈ જઈશ કે જ્યાં હું રહું ત્યાં તમે પણ રહો. ઈસુએ તેને કહ્યું હું જ માર્ગ અને સત્ય અને જીવન છું. મારાં દ્વાર વિના કોઈ પિતાની પાસે પહોંચતા નથી. જો તમે મને જાણત તો મારા પિતાને પણ જાણત. ॥ -યો ૦ પર્વ. ૧૪. આ ૦ ૧, ૪, ૬, ૭ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! આ ઈસાનાં વચન શું પોપલીલાથી ઓછાં છે ? જો એવો પ્રપંચ ન રથે તો તેના મતમાં કોણ ફરે ? શું ઈસુએ પોતાના પિતાને ઠંકામાં લઈ લીધો છે ? અને જો તે ઈસાને વશ છે તો પરાધીન હોવાથી તે ઈશ્વર જ નહીં ? કેમકે ઈશ્વર કોઈની ભલામણ નથી સાંભળતો. શું ઈસાની પૂર્વે કોઈ પણ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત નહીં થયા હોય ? એવું સ્થાન આદિનું પ્રલોભન આપત અને જે પોતાના મુખથી પોતે માર્ગ, સત્ય અને જીવન બને છે તે સર્વ પ્રકારે દમ્ભી કહેવાય છે. એથી એ વાત સત્ય કદી થઈ શકતી નથી. ॥ ૯૭ ॥

૯૮. - હું તમને સત્ય સત્ય કહું છું જે મારા પર વિશ્વાસ કરે. જે કામ હું કરું છું તેને તે પણ કરશે અને એનાથી મોટું કામ કરશે ॥ -યો ૦ પર્વ. ૧૪. આ ૦ ૧૨ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! જે ઈસાઈ લોકો ઈસા પર પૂરો વિશ્વાસ રાખે છે, તેમ મુડદાં જીવાડવાં આદિનું કામ કેમ નથી કરી શકતા ? અને જો વિશ્વાસથી પણ આશ્ચર્ય કામ નથી કરી શકતા, તો ઈસાએ પણ આશ્ચર્ય કર્મ કર્યાં ન હતાં, એમ નિશ્ચય જાણવું જોઈએ. કેમકે સ્વયં ઈસા જ કહે છે કે તમે પણ આશ્ચર્ય કામ કરશો. તો પણ આ સમયે ઈસાઈ કોઈ એક પણ નથી કરી શકતા, તો કોના હૈયાની આંખ ફૂટી ગઈ છે કે તે ઈસાને મુડદાં જીવાડવાં આદિનો કામ કરનાર માની લે. ॥ ૯૮ ॥

૯૯. - જે અદ્વૈત સત્ય ઈશ્વર છે ॥ -યો ૦ પર્વ. ૧૭. આ ૦ ૩ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે અદ્વૈત એક ઈશ્વર છે, તો ઈસાઈયોના ત્રણ કહેવા સર્વથા મિથ્યા છે. ॥ ૯૯ ॥

આ પ્રકારે ઘણો સ્થળે ઈજીલમાં અન્યથા વાતો ભરી પડી છે.

યોહાનના પ્રકાશિત વાક્યો

હવે યોહાનની અદ્ભુત વાતો સાંભળો :-

૧૦૦. - અને પોત-પોતાનાં શિર પર મોનાના મુકુટ પહેરેલા હતા. અને સાત અગ્નિદીપક સિંહાસનની આગળ બળતા હતા. જે ઈશ્વરના સાતેય આત્મા છે. અને સિંહાસનની આગળ કાચનો સમુદ્ર છે અને સિંહાસનની આસપાસ ચાર પ્રાણી છે, જે આગળ-પાછળ નેત્રોથી ભર્યા છે. ॥ -યો ૦ પ્ર ૦ પર્વ. ૪. આ ૦ ૪, ૫, ૬ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! એક નગર જેવું ઈસાઈયોનું સ્વર્ગ છે. અને તેનો ઈશ્વર પણ દીપકની સમાન અગ્નિ છે અને સોનાના મુકુટાદિ આભૂષણ ધારણ કરવાં અને આગળ-પાછળ નેત્રોનું હોવું એ અસંભવિત છે. આ વાતોને કોણ માની શકે છે ? અને ત્યાં સિંહાદિ ચાર પશુ પણ લખ્યાં છે. ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૧. - અને મેં સિંહાસન પર બેસનારના જમણા હાથમાં એક પુસ્તક ટીકું જેની અંદર અને પીઠ પર લખેલું હતું અને સાત છાપોથી તેના ઉપર છાપ આપી હતી. આ પુસ્તક ઉઘાડવાને અને તેની છાપો તોડવાને યોગ્ય કોણ છે ? અને ન સ્વર્ગમાં, ન પૃથ્વી પર અને ન પૃથ્વીની નીચે કોઈ તે પુસ્તક ઉઘાડી અથવા તેને જોઈ શકતો હતો. અને હું બહુ રડના લાગ્યો. એટલા માટે કે પુસ્તક ઉઘાડવા અને વાંચવા અથવા તેને જોવા યોગ્ય કોઈ મળ્યો નહીં ॥ -યો ૭ પ્ર૦ પર્વ ૫. આ ૧ શી ૪ ।

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! ઈસાઈયોના સ્વર્ગમાં સિંહાસનો અને મનુષ્યોના ઠાઠ અને પુસ્તક કંઈ છાપોથી બંધ કરેલું જેને ઉઘાડવા આદિ કર્મ કરનાર સ્વર્ગ અને પૃથ્વી પર કોઈ મળ્યું નહીં.

યોહાનનું રડવું અને પછી એક પ્રાચીન કહ્યું કે તે જ ઈસા ઉઘાડનારો છે. પ્રયોજન એ કે જેના વિવાલ તેના ગીત ! જુઓ ! ઈસાના જ ઉપર મહાત્મ્ય હુકાવવામાં આવે છે પરંતુ એ વાતો કેવળ કથન માત્ર છે. ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૨. - અને મેં દૃષ્ટિ કરી અને જોયું તો સિંહાસનની તરફ ચારે પ્રાણીઓની વચમાં અને પ્રાચીનોની વચમાં એક મેન્ના જેનું વધ કરવામાં આવેલું ઊભું છે, જેને સાત શિંગડાં અને સાત નેત્ર છે જે આખી પૃથ્વીમાં મોકલેલા ઈશ્વરના સાતેય આત્મા છે. ॥ -યો ૭ પ્ર૦ ૫૦ પ. આ ૨ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ ! આ યોહાનના સ્વપ્નનો મનોવ્યાપાર. તે સ્વર્ગની વચમાં બધા ઈસાઈ અને ચાર પશુ તથા ઈસા પણ છે. અને બીજું કોઈ નહીં. એ મોટી અદ્ભુત વાત થઈ કે અહીં તો ઈસાને બે નેત્ર હતાં અને શિંગડાંનું નામ પણ ન હતું. અને સ્વર્ગમાં જઈને સાત શિંગડાં અને સાત નેત્રવાળો થયો ! અને તે સાતેય ઈશ્વરના આત્મા ઈસાના શિંગડાં અને નેત્ર બની ગયાં હતાં ! હાય એવી વાતોને ઈસાઈઓએ કેમ માની લીધી ? ભલા કાંઈક તો બુદ્ધિ કામમાં લાગ્યા હોત ? । ૧૦૨ ।

૧૦૩. - અને જ્યારે તેણે પુસ્તક ક્ષીપું ત્યારે ચારે પ્રાણી અને ચોવીસો પ્રાચીન મેન્નાની આગળ પડી ગયા અને દરેકની પાસે વીણા(વેણી) હતી અને પૂપથી ભરેલા સોનાના પ્યાલા જે પવિત્ર લોકોની પ્રાર્થનાઓ છે. ॥ -યો ૭ પ્ર૦ પર્વ. ૫. આ ૬ ॥

સમીક્ષક - ભલા જ્યારે ઈસુ સ્વર્ગમાં ન હશે ત્યારે એ બિચારા પૂપ, દીપ, નેવંધ, આરતી આદિ પૂજા કોની કરતા હશે ? અને ગાહી પ્રોટેસ્ટેન્ટ ઈસાઈયો બુત્પરસ્તી (મૂર્તિપૂજા)નું ખંડન કરે છે. અને એમનું સ્વર્ગ બુત્પરસ્તીનું ઘર બની રહ્યું છે. । ૧૦૩ ।

૧૦૪. - અને જ્યારે મેન્નએ છાપોમાંથી એકને ઉઘાડ્યું ત્યારે મેં દૃષ્ટિ કરી ચારે પ્રાણીઓમાંથી એકને મેઘ ગર્જનાના જેવા શબ્દને કહેતા સાંભળ્યો કે આવ અને જો !

અને મેં દૃષ્ટિ કરી અને જોયું તો એક ધોળો ધોડો છે અને જે તેના ઉપર બેઠો છે, તેની પાસે ધનુષ છે અને તેને મુકુટ આપવામાં આવ્યો અને તે જય કરતો અને જય કરવાને નીકળ્યો.

અને જ્યારે તેણે બીજી છાપ ઉઘાડી, તો બીજો જે લાલ ધોડો હતો, તે નીકળ્યો. તેને આપવામાં આવ્યું કે પૃથ્વી પરથી મેળ (સંધ) ઉઠાવી દે, અને જ્યારે તેણે ત્રીજી છાપ ઉઘાડી, ત્યારે જોયું તો એક કાળો ધોડો છે.

અને જ્યારે તેણે ચોથી છાપ ઉઘાડી અને જોયું તો એક પીળા સરખો ધોડો છે, અને જે તે ઉપર

બેઠો છે તેનું નામ મૃત્યુ છે. ઈત્યાદિ. ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૬. આ ૦ ૧ થી ૫, ૭, ૮ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ, આ પુરાણોથી પણ વધારે મિથ્યા લીલા છે કે નહીં ? ભલા, પુસ્તકોના બન્ધનોના છાપની અંદર ઘોડા અને સવાર કેમ કરીને રહી શક્યા હશે ? આ સ્વપ્નનું બરાડવું જેમણે એ પણ સત્ય માન્યું છે, તેમનામાં અવિદ્યા જેટલી કહીએ તેટલી થોડી જ છે. ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૫. - અને તે મોટા શબ્દથી પોકારતા હતા કે હે સ્વામી પવિત્ર અને સત્ય ! ક્યાં સુધી તું ન્યાય નથી કરતો અને પૃથ્વીના નિવાસીઓથી અમારા લોહીનો બદલો નથી લેતો. અને દરેકને ઈજાનું વસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું અને તેમને કહેવામાં આવ્યું કે જ્યાં સુધી તમારા સંગી દાસ પણ અને તમારા ભાઈ, જે તમારી પેઠે વધ કરવાની તૈયારી પર છે, તે પૂરા ન થાય, ત્યાં સુધી જરા થોડી વાર વિશ્રામ કરો ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૬. આ ૦ ૧૦, ૧૧ ॥

સમીક્ષક - જે કોઈ ઈસાઈ હશે તે દોડાદોડી કરીને સુપ્રદ થઈને એવો ન્યાય કરાવવાને માટે રહ્યા કરશે. જે વેદમાર્ગનો સ્વીકાર કરશે, તેનો ન્યાય થવામાં કોઈ પણ ઠીલ નહીં થાય. ઈસાઈયોને પૂછવું જોઈએ કે શું ઈશ્વરની કચેરી આજકાલ બંધ છે ? અને ન્યાયનું કામ નથી થતું ? ન્યાયાધીશ નકામા બેઠા છે ? તો કોઈ પણ ઠીક ઠીક ઉત્તર આપી શકશે નહીં. અને ઈશ્વરને પણ બહેકાવી અને એમનો પરમેશ્વર બહેકી પણ જાય છે કેમકે એમના કહેવાથી ઝટ એમના શત્રુ સાથે બદલો લેવા માંડે છે અને ડંસીલા સ્વભાવવાળા છે કે મર્યા પછી સ્વવેર લીધા કરે છે. શાન્તિ કોઈ પણ નથી અને જ્યાં શાન્તિ નથી, ત્યાં દુઃખનો શો પાસવાર હશે !! ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૬. - અને જેમ ઘણા જ જોરથી હલાવવાથી ગૂલરના વૃક્ષ પરથી તેનાં કાચાં ગૂલર ખરી પડે છે, તેમ આકાશના તારા પૃથ્વી પર ખરી પડ્યા. અને આકાશ પત્રની માફક જે લપેટવામાં આવે છે, તે અલગ થઈ ગયું ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૬. આ ૦ ૧૩, ૧૪ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ, યોહન ભવિષ્યત્ વક્તાને, જ્યારે વિદ્યા નથી ત્યારે તો આવી અંડબંડ કથા ગાઈ. ભલા તારા બધા ભુગોળ છે, તે એક પૃથ્વી પર કેવી રીતે ખરી શકે છે ? અને સૂર્યાદિનું આકર્ષણ તેને અહીં તહીં કેમ આવવા જવા દેશે ? અને શું આકાશને ચટાઈ-સાદડી સમાન સમજે છે ? આ આકાશ સાકાર પદાર્થ નથી કે જેને કોઈ લપેટે કે એકઠું કરી શકે. એટલા માટે યોહન આદિ બધા જંગલી મનુષ્ય હતા. તેમને આ વાતોની શી ખબર ! ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૭. - મેં તેમની સંખ્યા સાંભળી. ઈસરાયેલના સન્તાનોના સમસ્ત કુળમાંથી એક લાખ ચુંમાલીસ હજાર ઉપર છાપ મારવામાં આવી. યહૂદાના કુળમાંની ખરે હાજર ઉપર છાપ મારવામાં આવી. ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૭. આ ૦ ૪, ૫ ॥

સમીક્ષક - શું બાઈબલમાં જે ઈશ્વર લખ્યો છે, તે ઈસરાયેલ આદિ કુળોનો સ્વામી છે કે સર્વ સંસારનો ? એમ ન હોત તો તે જંગલીઓનો સાથ કેમ આપત ? અને તેમને જ સહાય કરતો હતો. અને બીજાનું નામ નિશાન પણ લેતો ન હતો. એથી તે ઈશ્વર નહીં. અને ઈસરાયેલ કુળવગેરેના મનુષ્યો ઉપર છાપ લગાડવી એ અલ્પજ્ઞતા અથવા યોહનની મિથ્યા કલ્પના છે. ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૮. - એ કરણથી તેઓ ઈશ્વરના સિંહાસનની આગળ છે અને તેનાં મંદિરમાં રાત-દિવસ તેની સવા કરે છે ॥ -યો. પ્ર. પર્વ. ૭. આ. ૧૫ ॥

સમીક્ષક - શું આ મહામૂર્તિપૂજા નથી ? અથવા તેનો ઈશ્વર દેહધારી મનુષ્ય જેવો એકદેશી નથી ? અને ઈસાઈઓનો ઈશ્વર રાતે સૂતો પણ નથી અને જો સૂએ છે, તો રાતે પૂજા કેમ કરતા હશે ? તથા તેની નિદ્રા પણ ઉડી જતી હશે અને જો રાત-દિવસ જાગતો હશે, તો વિશિષ્ટ કે અતિરોગી હશે. । ૧૦૮ ।

૧૦૯. - અને બીજો દૂત આવીને વેદીની પાસે ઊભો રહ્યો, જેની પાસે સોનાની ધૂપદાની હતી, અને તેને બહુ જ ધૂપ દેવામાં આવ્યો. અને ધૂપનો ધૂમાડો પવિત્ર લોકોની પ્રાર્થનાઓની સાથે દૂતના હાથમાંથી ઈશ્વરની આગળ ચઢી ગયો. અને દૂતે તે ધૂપદાની લઈને તેમાં વેદીની આગ ભરીને તેને પૃથ્વી પર નાખી અને શબ્દ અને ગર્જના અને વીજળી અને ભૂકંપ થયો. ॥ -યો ૫૦ પર્વ. ૮. આ ૩, ૪, ૫ ।

સમીક્ષક - હવે જુઓ, સ્વર્ગ સુધી વેદી, ધૂપ, દીપ, નેવેશ, તુરઈના શબ્દ થાય છે ? શું વેરાગીઓનાં મંદિર કરતાં ઈસાઈઓનું સ્વર્ગ કયું છે ? કંઈક ધૂમધામ વધારે જ છે. ॥ ૧૦૯ ॥

૧૧૦. - પહેલા દૂતે તુરઈ ફૂકી અને લોહીથી મળેલા ઓળા અને અગ્નિ થયાં અને તેને પૃથ્વી પર નાખવામાં આવ્યા અને પૃથ્વીનો એક તૃતીયાંશ ભાગ બળી ગયો. ॥ -યો ૫૦ પર્વ. ૮. આ ૭ ॥

સમીક્ષક - વાહ રે ઈસાઈઓના ભવિષ્યત્ વક્તા ! ઈશ્વર, ઈશ્વરના દૂત, તુરઈના શબ્દ અને પ્રલયની લીલા એ કેવળ બાળકોના જ ખેલ દેખાય છે. । ૧૧૦ ।

૧૧૧. - અને પાંચમા દૂતે તુરઈ ફૂકી અને મેં એક તારાને જોયો, જે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યો હતો અને અથાહ કુણ્ડના કૂપની ફૂંચી તેને આપવામાં આવી. અને તેણે અથાહ કુણ્ડનો કૂપ ઉઘાડ્યો અને કૂપમાંથી મોટી ભઠ્ઠીના ધૂમાડાની પેઠે ધૂમાડો નીકળ્યો. અને તે ધૂમાડામાંથી ટિકિયાં (તીડો) પૃથ્વી પર નીકળી આવ્યાં અને જેવો પૃથ્વીના વીંછીઓને અધિકાર હોય છે તેવો તેમને અધિકાર આપવામાં આવ્યો. અને તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તે મનુષ્યોને કે જેમના માથા ઉપર ઈશ્વરની છાપ નથી, પાંચ માસ તેમને પીડા દેવામાં આવે ॥ -યો ૫૦ પર્વ. ૯. આ ૧ થી ૫ ॥

સમીક્ષક - શું તુરઈનો શબ્દ સાંભળીને તારાઓ તે દૂતો પર અને તે જ સ્વર્ગમાં પડ્યા હશે ? અહીં તો પડ્યા નથી ? ભલા, તે કુપ અથવા ટિકિયો પણ ઈશ્વરે પ્રલયને માટે પાળ્યા હશે અને છાપને જોઈને વાંચી પણ લેતી હશે કે છાપવાળાને નહીં કરડવું ?

એ કેવળ ભોળા મનુષ્યોને ડરાવીને ઈસાઈ બનાવી લેવાની ધોખાઆજ જેવું છે, કે જો તમે ઈસાઈ ન થશો તો તેમને તીડો કરડશે. પરંતુ આવી વાતો વિદ્યાહીન દેશમાં ચાલી શકે છે, આર્યાવર્તમાં નહીં. શું તે પ્રલયની વાત હોઈ શકે છે ? ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૨. - અને ઘોડેસ્વારોની સેનાઓની સંખ્યા વીસ કરોડ હતી ॥ -યો ૫૦ પર્વ. ૯. આ ૧૬ ॥

સમીક્ષક - ભલા ! એટલા ઘોડા સ્વર્ગમાં ક્યાં રહેતા, ક્યાં ચરતા અને કેટલી લાદ કરતા હતા ? અને તેની દુર્ગન્ધ પણ સ્વર્ગમાં કેટલી થઈ હશે ? બસ, એવું સ્વર્ગ, એવો ઈશ્વર અને એવા મતને માટે અમે બધા આર્યોએ તિલાંજલિ આપી દીધી છે. એવા બાબેડા ઈસાઈઓના ગિર પરથી પણ સર્વશક્તિમાનની કૃપાથી દૂર થઈ જાય, તો બહુ જ સારું થાય. । ૧૧૨ ।

૧૧૩. - અને મેં બીજા પરાક્રમી દૂતને સ્વર્ગથી ઉતરતાં જોયો, જેણે મેઘને ઓઢેલો હતો અને તેના શિર ઉપર મેઘધનુષ હતું અને તેનું મોં સૂર્યના અને તેના પગ આગના થાંભલા જેવા હતા, અને તેણે ધોતાનો

જમણો પગ સમુદ્ર પર અને ડાબો પગ પૃથ્વી પર રાખ્યો. ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૧૦. આ ૦ ૧, ૨, ૩ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ એ દૂતોની કથા ! કે જે પુરાણોની અથવા ભાટોની કથાઓથી પણ ચડિયાતી છે !! ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૪. - અને લગ્નીની માફક એક નર્કટ મને આપવામાં આવ્યું અને કહેવામાં આવ્યું કે ઊઠ, ઈશ્વરનાં મંદિરને અને વેદી અને તેમાંના ભજન કરનારને માપ. ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૧૧. આ ૦ ૧ ॥

સમીક્ષક - અહીં તો શું પરન્તુ ઈસાઈયોનાં તો સ્વર્ગમાં પણ મંદિર બનાવ્યાં અને માપવામાં આવે છે. સારું, જેવું તેમનું સ્વર્ગ છે તેવી જ વાતો છે, એટલા માટે અહીં પ્રભુભોજનમાં ઈસુના શરીરાવયવ, માંસ, લોહીની ભાવના કરીને ખાય-પીએ છે. અને દેવળમાં પણ કોસ આદિનો આકાર બનાવવો આદિ પણ બુત્પરસ્તી છે. ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૫. - અને સ્વર્ગમાં ઈશ્વરનું મંદિર ખોલવામાં આવ્યું અને તેના નિયમની સન્દૂક (પેટી) તેના મંદિરમાં જોવામાં આવી. ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૧૧. આ ૦ ૧૯ ॥

સમીક્ષક - સ્વર્ગમાં જે મંદિર છે, તે હર સમય બન્ય રહેતું હશે કે કદી કદી ઉઘાડવામાં આવતું હશે. શું પરમેશ્વરનું પણ કોઈ મંદિર થઈ શકે છે ? જે વેદોક્ત પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે તેનું કોઈ પણ મંદિર થઈ શકતું નથી. હા, ઈસાઈયોનો જે પરમેશ્વર આકારવાળો છે, તેનું ચાહે સ્વર્ગમાં હોય, ચાહે પૃથ્વીમાં, અને જેવી લીલા ટન્-ટન્ પૂં-પૂંની અહીં થાય છે તેવી જ ઈસાઈયોનાં સ્વર્ગમાં પણ. અને નિયમની સન્દૂક(પેટી) પણ કદી કદી ઈસાઈ લોકો એતા હશે. તેથી ન જાણે શું પ્રયોજન સિદ્ધ કરતા હશે. સત્ય તો એ છે કે એ સર્વ વાતો મનુષ્યોને લલચાવવાની છે. ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૬. - અને એક મહા આશ્ચર્ય સ્વર્ગમાં જોવામાં આવ્યું અર્થાત્ એક સ્ત્રી જેણે સૂર્ય પહેર્યો છે અને ચન્દ્ર તેના પગ તળે છે અને તેના શિર પર બાર તારાનો મુકુટ છે. અને તે ગર્ભવતી થઈને ચીસો પાડે છે કેમકે પ્રસવની પીડા તેને લાગી છે, અને તે જાણવાને પીડિત છે. અને બીજું આશ્ચર્ય સ્વર્ગમાં જોવામાં આવ્યું. અને જુઓ એક મોટો લાલ અજગર છે, જેનાં સાત માથાં અને દસ શિંગડાં છે, અને તેના મસ્તક પર સાત રાજમુકુટ છે, અને તેનાં પૂંછડાંએ આકાશના તારાના એક તૃતીયાંશને ખેંચીને તેને પૃથ્વી પર નાખ્યા. ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૧૨. આ ૦ ૧ બી ૪ ॥

સમીક્ષક - હવે જુઓ, લાંબા, પહોળા ગપોડા ! એમનાં સ્વર્ગમાં પણ બેચારી સ્ત્રી ચીસો પાડે છે. તેનું દુઃખ કોઈ સાંભળતું નથી, મટાડી શકતું નથી.

અને તે અજગરની પૂંછડી કેટલી મોટી હતી, જેણે એક તૃતીયાંશ તારાઓને પૃથ્વી ઉપર નાખ્યા. ભલા ! પૃથ્વી તો નાની છે અને તારા તો મોટા-મોટા લોક છે. આ પૃથ્વી ઉપર એક પણ સમાઈ શકે નહીં. કિન્તુ અહીં એ અનુમાન કરવું જોઈએ કે એ તારાનો એક તૃતીયાંશ એ વાતના લખનારના ઘર પર પડ્યો હશે. અને જે અજગરની પૂંછડી એટલી મોટી હતી, જેથી સર્વ તારાઓનો એક તૃતીયાંશ ભાગ લપેટીને તેણે ભૂમિ પર નાખી દીધો, તે અજગર પણ તેમનાં ઘરમાં રહેતો હશે ! ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૭. - અને સ્વર્ગમાં યુદ્ધ થયું, મીખાએલ અને તેના દૂત અજગર સાથે લડ્યા અને અજગર અને તેના દૂત લડ્યા ॥ -યો ૦ પ્ર૦ પર્વ. ૧૨. આ ૦ ૩ ॥

સમીક્ષક - જે કોઈ ઈસાઈઓનાં સ્વર્ગમાં જતા હશે તે પણ લડાઈમાં દુઃખ પામતા હશે, એવાં સ્વર્ગની તો અહીંથી જ આશા છોડીને હાથ જોડી બેસી રહો. જ્યાં શાન્તિ ભંગ અને ઉપદ્રવ મચી રહે તે ઈસાઈઓને જ યોગ્ય છે. । ૧૧૭ ।

૧૧૮. - અને તે મોટા અજગરને પાડવામાં આવ્યો. હા, તે પ્રાચીન સાપ જે દિવાબલ અને શેતાન કહેવાય છે, તે સારા સંસારને ભરમાવનાર છે ॥ -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૧૨. આ૦ ૯ ।

સમીક્ષક - શું જ્યારે તે શેતાન સ્વર્ગમાં હતો, ત્યારે લોકોને ભરમાવતો ન હતો ? અને તેને જન્મભર બંદોબાને નાખી અથવા મારી કેમ ન નાખ્યો ? તેને પૃથ્વી પર કેમ નાખી દીધો ? જો સર્વ સંસારને ભરમાવનાર શેતાન છે તો શેતાનને ભરમાવનાર કોણ છે ? જો શેતાન સ્વયં ભરમ્યો છે તો શેતાન વિના ભરમાઈ જનાર ભરમાશે અને જો તેને ભરમાવનાર પરમેશ્વર છે તો તે ઈશ્વર જ ન ઠર્યો. એમ જણાય છે કે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર પણ શેતાનથી ડરતો હશે કેમકે જો શેતાનથી પ્રબલ છે તો ઈશ્વરે તેને અપરાધ કરતી સમયે જ દહડ કેમ ન દીધો ? જગતમાં શેતાનનું જેટલું રાજ છે તેની સામે હજારમા ભાગનું પણ ઈસાઈઓના ઈશ્વરનું રાજ્ય નથી. એટલા માટે ઈસાઈઓનો ઈશ્વર તેને હઠાવી નહીં શકતો હોય. એથી એ સિદ્ધ થયું કે જેમ વર્તમાનમાં રાજ્યાધિકારી ઈસાઈ ડકુ, ચોર આદિને ધીમ્ર દહડ દે છે તેવો પણ ઈસાઈઓનો ઈશ્વર નથી. પછી કોણ એનો નિર્બુદ્ધિ મનુષ્ય છે જે વૈદિક મતને છોડીને આ કપાલ કલ્પિત પોકળ ઈસાઈ મતનો સ્વીકાર કરે ? । ૧૧૮ ।

૧૧૯. - હાય ! પૃથ્વી અને સમુદ્રના નિવાસીઓ ! કેમકે શેતાન તમારી પાસે ઉતર્યો છે ॥ -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૧૨. આ૦ ૧૨ ।

સમીક્ષક - શું તે ઈશ્વર ત્યાંનો જ રક્ષક અને સ્વામી છે ? પૃથ્વી, મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનો રક્ષક અને સ્વામી નથી ? જો ભૂમિનો પણ રાજા છે તો શેતાનને કેમ મારી ન શક્યો ? ઈશ્વર જોતો રહે છે અને શેતાન બહેકાવતો ફરે છે તો પણ તેને વર્જતો નથી. એમ જણાય છે કે એક સારો ઈશ્વર અને એક સમર્થ હુષ્ટ બીજો ઈશ્વર બની રહ્યો છો. । ૧૧૯ ।

૧૨૦. - અને બેતાળીસ માસ સુધી યુદ્ધ કરવાનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો. અને તેણે ઈશ્વરની વિરુદ્ધ નિન્દા કરવાને પોતાનું મોં ઉઘાડ્યું કે તેના નામની અને તેના તંબૂની અને સ્વર્ગમાં વાસ કરનારાની નિન્દા કરે. અને તેને એ આપવામાં આવ્યું કે પવિત્ર લોકો સાથે યુદ્ધ કરે, અને તેમના પર જય કરે અને હરેક કુળ અને ભાષા અને દેશ પર તેને અધિકાર આપવામાં આવ્યો ॥ -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૧૩. આ૦ ૫, ૬, ૭ ।

સમીક્ષક - ભલાઈ જે પૃથ્વીના લોકોને બહેકાવવા માટે શેતાન અને પશુ આદિને મોકલે અને પવિત્ર મનુષ્યો સાથે યુદ્ધ કરાવે, તેનું કામ ડાકૂઓના સરદાર સમાન છે કે નહીં ? આવું કામ ઈશ્વર કે ઈશ્વરના ભક્તોનું હોઈ શકે નહીં. । ૧૨૦ ।

૧૨૧. - અને મેં દ્રષ્ટિ કરી અને જોયું તો મેમ્ના સિયોન પર્વત પર ઊભો છે અને તેની સાથે એક લાખ સુમાળીસ હજાર જણ હતા. જેમનાં માથાં પર તેમનું નામ અને તેના પિતાનું નામ લખ્યું છે. । -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૧૪. આ૦ ૧ ।

સમીક્ષક - હવે જુઓ, જ્યાં ઈસુનો બાપ રહેતો હતો, ત્યાં તે જ સિયોન પહાડ પર તેનો પુત્ર પણ રહેતો હતો. પરંતુ એક લાખ સુમાળીસ હજાર મનુષ્યોની ગણના કેમ કરીને કરી ? એક લાખ

શું માળીસ હજાર જ સ્વર્ગના વાસી થયા. શું ત્યારે શેષ કરોડે ઈસાઈયોનાં શિર પર મોહર ન લાગી ? શું તે સર્વ નરકમાં ગયા ? ઈસાઈયોને ઘટે છે કે સિયોન પર્વત જઈને જુઓ કે ઈસુનો બાપ અને તેની સેના ત્યાં છે કે નહીં ? જો હોય તો આ લેખ ઠીક છે, નહીં તો મિથ્યા છે. જો કોઈ બીજી જગ્યાથી ત્યાં આવ્યા તો તે ક્યાંથી આવ્યા ! જો કહો કે સ્વર્ગથી તો શું તેઓ પક્ષી છે કે એવડી મોટી સેના અને પોતે ઉપર-નીચે ઊડીને આવ-જા કર્યા કરે ? જો તે આવ-જા કર્યા કરે છે તો એક જિલ્લાના ન્યાયાધીશની સમાન થયો અને તે એક, બે કે ત્રણ હોય તો બની શકે નહીં. કિન્તુ ઓછામાં ઓછા એક-એક ભૂગોળમાં એક-એક ઈશ્વર જોઈએ- કેમકે એક, બે, ત્રણ એવાં અનેક બ્રહ્મણ્ડોના ન્યાય કરવાને અને બધે એકી સાથે ફરવામાં સમર્થ કદી પણ થઈ શકતો નથી. । ૧૨૧ ।

૧૨૨. - આત્મા કહે છે હા, કે તેઓ પોતાના પરિશ્રમથી વિશ્રામ કરશે, પરન્તુ તેનાં કાર્યો તેની સાથે જ થઈ જાય છે. ॥ -યો ૦ પ્ર ૦ પર્વ. ૧૪. આ ૦ ૧૩ ॥

સમીક્ષક - જુઓ ! ઈસાઈયોનો ઈશ્વર તો કહે છે કે તેનાં કર્મ તેની સાથે રહેશે. અર્થાત્ કર્માનુસાર ફળ બધાને આપવામાં આવશે. અને એ લોકો કહે છે કે ઈસુ પાપને લઈ લેશે અને ક્ષમા પણ કરવામાં આવશે. હવે બુદ્ધિમાન વિચારે કે ઈશ્વરનું વચન સાચું કે ઈસાઈયોનું ? એક વાતમાં બંને તો સાચા હોઈ જ શકતા નથી. એમાંથી એક જૂઠું અવશ્ય હશે. અમને શું ? ચાહે, તો ઈસાઈયોનો ઈશ્વર જૂઠો હોય કે ઈસાઈ લોકો ! । ૧૨૨ ॥

૧૨૩. - અને તેને ઈશ્વરનાં કોપના મહા રસના કુણ્ડમાં નાખ્યો. અને રસના કુણ્ડનું રીન્દન નગરની બહાર કરવામાં આવ્યું અને રસના કુણ્ડમાંથી ધોઝની લગામ સુધી લોહી એકસો કોશ સુધી વહી નીકળ્યું. । -યો ૦ પ્ર ૦ પર્વ. ૧૪. આ ૦ ૧૬. ૨૦ ।

સમીક્ષક - હવે જુઓ, એમના ગપોડા પુરાણોથી પણ ચઢીવાતા છે કે નહીં ? ઈસાઈયોનો ઈશ્વર કોપ કરતી વખતે ખૂબ જ દુઃખિત થઈ જતો હશે અને તેના કોપના કુણ્ડો ભર્યા છે, શું તેનો કોપ જળ છે ? કે અન્ય દ્રવિત પદાર્થ છે કે જેના કુણ્ડ ભર્યા છે ? અને સો કોશ સુધી ડુધિરનું વહેવું અસમ્ભવ છે, કેમકે ડુધિર વાયુ લાગવાથી ઝટ જામી જાય છે. પછી કેમ કરી વહી શકે ? એટલા માટે એવી વાતો મિથ્યા ઠરે છે. ॥ ૧૨૩ ।

૧૨૪. - અને જુઓ, સ્વર્ગમાં સાક્ષીના તમ્બૂનું મંદિર ઉઘાડવામાં આવ્યું. । -યો ૦ પ્ર ૦ પર્વ. ૧૫. આ ૦ ૫ ॥

સમીક્ષક - જો ઈસાઈયોનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોય તો સાક્ષીઓનું શું કામ ? કેમકે તે સ્વયં સર્વ કંઈ જાણતો હોત. એથી બધી રીતે એ જ નિશ્ચય થાય છે કે એમનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નથી કિન્તુ મનુષ્યવત્ અલ્પજ્ઞ છે. તે ઈશ્વરતાનું શું કામ કરી શકે છે ? નહીં-નહીં-નહીં. અને આ જ પ્રકરણમાં દૂતોની મોટી મોટી અસમ્ભવ વાતો લખી છે, તેને કોઈ સત્ય માની શકતું નથી. ક્યાં સુધી લખીએ આ પ્રકરણમાં સર્વથા આવી જ વાતો ભરી છે. ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૫. - અને ઈશ્વરે તેનાં કુકર્મોનું સ્મરણ કર્યું છે. જેવું તમને તેણે આપ્યું છે, તેવું તેને ભરી આપો, અને તેનાં કર્માનુસાર બમણું તેને આપી દો. ॥ -યો ૦ પ્ર ૦ પર્વ. ૧૮. આ ૦ ૫. ૬ ।

સમીક્ષક - જુઓ ! પ્રત્યક્ષ ઈસાઈયોનો ઈશ્વર અન્યાયકારી છે. કેમકે ન્યાય તેને જ કહે છે કે જેણે જેવું કે જેટલું કર્મ કર્યું તેને તેવું અને તેટલું જ ફળ આપવું. તેનાથી વધારે ઓછું આપવું અન્યાય છે. જે અન્યાયકારીની ઉપાસના કરે છે તેઓ અન્યાયકારી કેમ ન હોય ? ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૬. - કેમકે મેન્નાનો વિવાહ આવી પહોંચ્યો છે, અને તેની સ્ત્રીએ પોતાને તૈયાર કરી છે.
॥ ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૧૯. આઠ ૭ ॥

સમીક્ષક - હવે સાંભળો ! ઈસાઈયોના સ્વર્ગમાં વિવાહ પણ થાય છે ! કેમકે ઈસુનો વિવાહ ઈશ્વરે ત્યાં જ કર્યો. પૂછવું જોઈએ કે તેનો સમરો, સાસુ, સાગો વગેરે કોણ હતા ? અને બાળ બચ્ચાં કેટલાં થયાં ? અને વીર્યનો નાશ થવાથી બલ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, આયુ આદિ પણ ઓછાં થવાથી અત્યાર સુધી ઈસુએ ત્યાં શરીર ત્યાગ કર્યો હશે ? કેમકે સંયોગજન્ય પદાર્થનો વિયોગ અવશ્ય થાય છે. આજ સુધી ઈસાઈયોએ તેના વિશ્વાસમાં ધોખો ખાધો અને ન જાણે ક્યાં સુધી ધોખામાં રહેશે. ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૭. - અને તેણે અજગરને અર્થાત્ પ્રાચીન સાપને જે દિયાબલ અને શેતાન છે, તેને પકડીને હજાર વર્ષ સુધી બાંધી રાખ્યો અને તેને અઘાલ કુણ્ડમાં નાખ્યો અને બંધ કરીને તેને છાપ મારી, જેથી તે જ્યાં સુધી હજાર વર્ષ પૂરાં ન થાય ત્યાં સુધી પાછો દેશોના લોકોને ભરમાવે નહીં. ॥ -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૨૦. આઠ ૨, ૩ ॥

સમીક્ષક - જુઓ, મરું-મરું કરીને શેતાનને માંડ પકડ્યો અને હજાર વર્ષ સુધી બંધ કર્યો, પાછો પણ છૂટશે. શું પાછો ભરમાવશે નહીં ? એવા દુષ્ટને તો બન્દીગૃહમાં જ રાખવો કે માર્યા વિના છોડવો જ નહીં. પરંતુ એ શેતાનનું હોવું એ ઈસાઈયોનો બમમાત્ર છે, વાસ્તવમાં કોઈ પણ નથી, કેવળ લોકોને ડરાવીને પોતાની જાગમાં લાવવાનો ઉપાય રચ્યો છે.

જેમ કોઈ પૂર્વે કોઈ ભોળા મનુષ્યોને કહ્યું કે ચાલો, તમને દેવતાનાં દર્શન કરાવું. કોઈ એકાન્ત દેશ-સ્થળમાં લઈ જઈને એક મનુષ્યને ચતુર્ભુજ બનાવીને રાખ્યો. તેને ઝાડીમાં ઊભો કરીને કહ્યું કે આંખ મીંચી લો, જ્યારે હું કહું ત્યારે ઉઘાડવી અને કરીને જ્યારે કહું ત્યારે પણ મીચી લેવી. જે નહીં મીચશે તે આંધળો થઈ જશે.

એવી આ મતવાળાની વાતો છે, કે જે અમારો મજબલ ન માને, તે શેતાનનો બહેકાવેલો છે. જ્યારે તે સામે આવ્યો ત્યારે કહ્યું, જુઓ ! અને પછી તરત કહ્યું કે મીંચી લો. જ્યારે પાછો ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો, ત્યારે કહ્યું ઉઘાડો ! જુઓ નારાયણને જોયા. સર્વેએ દર્શન કર્યા, એવી લીલા મજલબીઓની છે, એટલા માટે એમની માયામાં કોઈએ ન ફસાવું જોઈએ. ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૮. - જેના સન્મુખથી પૃથ્વી અને આકાશ નાસી ગયાં અને તેમના માટે જગ્યા ન મળી. અને મેં શું નાના, શું મોટા, સર્વ મૃતકોને ઈશ્વરની સન્મુખ ઊભેલા જોયા અને પુસ્તકો ઉઘાડવામાં આવ્યાં અને બીજું પુસ્તક અર્થાત્, જીવનનું પુસ્તક ઉઘાડવામાં આવ્યું અને પુસ્તકોમાં લખેલી વાતોથી મૃતકોનો વિચાર તેમનાં કર્મનુસાર કરવામાં આવ્યો. ॥ -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૨૦. આઠ ૧૧, ૧૨ ॥

સમીક્ષક - આ જુઓ બાળકપણાની વાત ! બલા, પૃથ્વી અને આકાશ કેવી રીતે નાસી શકે ? અને તે કોના ઉપર રહ્યા ? જેની સામેથી નાસી ગયાં, તેનું સિંહાસન અને તે ક્યાં ઠરીને રહ્યા ? અને મુડદાં પરમેશ્વરની સામે ઊભાં કરવામાં આવ્યાં તો પરમેશ્વર પણ બેઠો કે ઊભો હશે ? શું અહીંની કચેરી અને દુકાનની સમાન ઈશ્વરનો વ્યવહાર છે કે જે પુસ્તક લેખાનુસાર હોય છે. અને સર્વ જીવોનો હાલ ઈશ્વરે લખ્યો કે તેના ગુમાસ્તાએ ? એવી એવી વાતોથી અનીશ્વરને ઈશ્વર અને ઈશ્વરને અનીશ્વર ઈસાઈ આદિ મતવાળાઓએ બનાવી દીધો છે. ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૯. - તેમાંથી એક મારી પાસે આવ્યો અને મારી સાથે બોલ્યો કે આવ હું દુલહિન અર્થાત્ મેન્નાની સ્ત્રી તને દેખાડીશ. ॥ -ચોઠ પ્ર૦ પર્વ. ૨૧. આઠ ૯ ॥

સમીક્ષક - ભલા ! ઈસુએ સ્વર્ગમાં દુલાહિન અર્થાત્ સ્ત્રી સારી મેળવી; મોજ કરતો હશે ! જે જે ઈસાઈ ત્યાં જતા હશે, તેમને પણ સ્ત્રીઓ મળતી હશે અને છોકરાં-છેવાં ધતાં હશે અને ઘણી ભીડ થઈ જવાથી રોગોત્પત્તિ થઈને મરતા પણ હશે. એવાં સ્વર્ગને દૂરથી જ હાથ જોડવા સારા છે. ॥ ૧૨૯ ॥

૧૩૦. - અને તેણે તે નગરની નગરને માથું કે સાડી સાતસો કોશનું છે. તેની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંચાઈ એક સમાન છે. અને તેણે તેની ભીંતને મનુષ્યના અર્થાત્ દૂતના માપથી માપી, કે તે એકસો શુંમાળીશ હાથની છે. અને તેની ભીંતની જડાઈ સૂર્યકાન્તની હતી અને નગર નિર્મલ સોનાનું હતું જે નિર્મલ કાચના સમાન હતું. અને નગરની ભીંતના પાયા દરેક બહુમૂલ્ય પથ્થરથી સમારેલા હતા. પહેલી નેવાણી સૂર્યકાન્તની હતી, બીજી નીલમણિની, ત્રીજી લાલડીની, ચોથી મરકતની, પાંચમી ગોમેદકની, છઠ્ઠી માણિક્યની, સાતમી પીતમણિની, આઠમી પીરોજની, નવમી પુખરાજની, દસમી લલસનિયાની, અગિયારમી ધૂમ્રકાન્તની, બારમી મટીચની અને બાર ફાટક (દરવાજા) બાર મોતી હતાં. એક એક મોતીથી એક એક ફાટક બન્યો હતો. અને નગરની સડક સ્વચ્છ કાચના જેવી નિર્મલ સોનાની હતી. ॥ ચો ૫૦ પર્વ. ૨૧, આ ૧૯ થી ૨૧ ॥

સમીક્ષક - સાંભળો ઈસાઈઓનાં સ્વર્ગનું વર્ણન ! જો ઈસાઈ મરતા જાય છે અને ત્યાં જન્મતા જાય છે તો આટલા મોટા શહેરમાં કેવી રીતે સમાઈ શકશે ? કેમકે તેમાં મનુષ્યોનું આગમન થાય છે અને ત્યાંથી નીકળતા નથી. અને જે આ બહુમૂલ્ય રત્નોની બનેલી નગરી માની છે અને સર્વ સોનાની છે, ઈત્યાદિ લેખ કેવળ ભોળા-ભોળા મનુષ્યોને બહેકાવીને ફસાવવાની લીલા છે.

ભલા ! લંબાઈ, પહોળાઈ તો તે નગરની લખી તે હોઈ શકે છે પરન્તુ ઊંચાઈ સાડી ત્રણસો કોશ કેમ કરીને હોઈ શકે છે ? એ તો સર્વથા મિથ્યા કપોલ કલ્પનાની વાત છે. અને એવડાં મોટાં મોતી ક્યાંથી આવ્યા હશે ? આ લેખના લખનારના ઘરના ઘડામાંથી ? આ ગપોડું પુરાણનો પાત્ર બાપ છે ! ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૧. - અને કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ અથવા ધૃજિત કર્મ કરનારા અથવા અસત્ય પર ચાલનારા, તેમાં કોઈ રીતિથી પ્રવેશ કરશે નહીં ॥ ચો ૫૦ પર્વ. ૨૦, આ ૨૭ ॥

સમીક્ષક - જો એવી વાત છે તો ઈસાઈ લોકો કેમ કહે છે કે પાપી લોકો પણ સ્વર્ગમાં ઈસાઈ થવાથી જઈ શકે છે ? એ કીક વાત નથી. જો એમ છે, તો ચોહનના સ્વપ્નની મિથ્યા વાતોનો કહેનારો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કદી પણ ન કરી શક્યો હશે અને ઈસુ પણ સ્વર્ગમાં ન ગયો હશે, કેમકે જ્યારે એકલો પાપી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો, તો જે અનેક પાપીઓનાં પાપના ભારથી યુક્ત છે, તે કેમ કરી સ્વર્ગવાસી થઈ શકે છે ? ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૨. - અને હવે કોઈ શ્રાપ ન હશે અને ઈશ્વરના અને મેમ્નોના સિંહાસન તેમાં હશે અને તેનો દાસ તેની સેવા કરશે. અને ઈશ્વરનું મોં જોશે અને તેનું નામ તેના માથા પર હશે. અને ત્યાં રાત નથી. તેમને દીપકનું અથવા સૂર્યની જ્યોતિનું પ્રયોજન નથી. કેમકે પરમેશ્વર-ઈશ્વર તેમને જ્યોતિ આપશે. તે સદા રાજ્ય કરશે ॥ ચો ૫૦ પર્વ. ૨૨, આ ૩, ૪, ૫ ॥

સમીક્ષક - જુઓ આ છે ઈસાઈઓનો સ્વર્ગવાસ ! શું ઈશ્વર અને ઈસુ સિંહાસન પર નિરન્તર બેસી રહેશે ? અને તેમના દાસ તેમની સામે સદા મુખ જોયા કરશે ? હવે એ તો કહો કે તમારા ઈશ્વરનું મુખ યુરોપિયનના જેવું ગોરું કે આફ્રિકાવાળાના જેવું કાળું અથવા અન્ય દેશવાળાના જેવું છે ? આ તમારું સ્વર્ગ પણ બન્યન છે, કેમકે જ્યાં નાનાઈ-મોટાઈ છે અને તે એક નગરમાં રહેવું જરૂરી છે તો ત્યાં દુઃખ કેમ ન

થતું હશે ? જે મુખવાળો છે તે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ કદી થઈ શકતો નથી. ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૩. - જો ! હું શીઘ્ર આવું છું અને મારું પ્રતિકૂલ મારી સાથે છે, જેથી દરેકને જેવું તેનું કાર્ય ઠરશે તેવું ફળ આપીશ. ॥ યો ૭૦ પર્વ. ૨૨. આ ૧૨ ॥

સમીક્ષક - જ્યારે આ જ વાત છે કે ક્રમાંનુસાર ફળ પામે છે, તો પાપોની ભમા કદી નથી થતી. અને જો ભમા થાય છે તો ઈજ્જલની વાતો જૂઠી છે. જો કોઈ કહે કે ભમા કરવી એ પણ ઈજ્જલમાં લખ્યું છે, તો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ અર્થાત્ “હલફદરોગી” થઈ. તે જૂઠું છે. એનું માનવું છોડી દો. ॥ ૧૩૩ ॥

હવે ક્યાં સુધી લખીએ ? એમનાં બાઈબલમાં લાખો વાતો ખંડનીય છે. આ તો થોડાંક ચિહ્ન માત્ર ઈસાઈઓનાં બાઈબલ પુસ્તકનાં દર્શાવ્યાં છે. એટલાંથી જ બુદ્ધિમાન લોકો બધું સમજી લેશે. થોડીક વાતોને છોડીને શેષ સર્વ અસત્ય ભર્યું છે. જેમ અસત્યના સંગથી સત્ય પણ શુદ્ધ નથી રહેતું, તેમ બાઈબલ પુસ્તક પણ માનનીય થઈ શકતું નથી. કિન્તુ તે સત્ય તો વેદોના સ્વીકારમાં ગૃહીત થાય છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु
सत्यार्थप्रकाशे सुभाषाविभूषिते कृष्चीनमतविषये
त्रयोदशः समुद्रसः सम्पूर्णः ॥ १३ ॥

અનુભૂમિકા ॥ (૪)

જે આ ૧૪ ચૌદમો સમુલ્લાસ મુસલમાનોના મત વિષયમાં લખ્યો છે, તે કેવળ કુરાનના અભિપ્રાયોથી, અન્ય ગ્રંથના મતથી નહીં, કેમકે મુસલમાન કુરાન પર જ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખે છે.

પદ્યપિ મતાંતર હોવાના કારણથી, કોઈ શબ્દ અર્થ આદિ વિષયમાં વિરુદ્ધ વાત છે, તથાપિ કુરાન પર સર્વ ઐક્ય મત છે. જે કુરાન અરબી ભાષામાં છે તે ઉપર મૌલવીઓએ ઉર્દૂમાં અર્થ લખ્યા છે, તે અર્થના દેવનાગરી અક્ષર અને આર્યભાષાંતર કરાવીને પછી અરબીના મોટા-મોટા વિદ્વાનો પાસે શુદ્ધ કરાવીને લખવામાં આવ્યું છે.

જો કોઈ કહે કે આ અર્થ ઠીક નથી, તો તેમને ઉચિત છે કે મૌલવી સાહેબોના તરજુમાઓનું પ્રથમ ખંડન કરે પશ્ચાત્ આ વિષય પર લખે.

કેમકે આ લેખ કેવળ મનુષ્યોની ઉન્નતિ અને સત્યાસત્યના નિર્ણયને માટે સર્વ મતોના વિષયોનું થોડું થોડું જ્ઞાન થાય; અને તેથી મનુષ્યોને પરસ્પર વિચાર કરવાનો સમય મળે અને એકબીજાનાં દોષોનું ખંડન કરી, ગુણોનું પ્રહાર કરે. કોઈ અન્ય મતવાળાને જુદમુદ સાદું કે ખોટું લગાડવાનું પ્રયોજન નથી, કિન્તુ જે જે ભલાર્થ છે તે જ ભલાર્થ અને જે બુરાઈ છે તે જ બુરાઈ સર્વને વિદિત થાય.

કોઈ કોઈના પર જૂઠ ચલાવી શકે નહીં અને સત્યને રોકી શકે નહીં અને સત્યાસત્ય વિષય પ્રકાશિત કર્યા છતાં પણ જેની ઈચ્છા હોય તે માને કે ન માને, કોઈનાં પર બલાત્કાર કરવામાં આવતો નથી.

અને એ જ સજ્જનોની રીતિ છે કે પોતાના કે પરાયા દોષોને, દોષ અને ગુણોને ગુણ જાણીને ગુણોનું પ્રહાર તથા દોષોનો ત્યાગ કરે. અને હઠમઠીઓનો હઠ અને દુરામહ ન્યૂન કરે અને કરાવે. કેમકે પક્ષપાતથી જગતમાં શું શું અનર્થ નથી થયા અને નથી થતા ?

સત્ય તો એ છે કે આ અનિશ્ચિત કાળભંગ જીવનમાં પારકી હાનિ કરીને, લાભની પ્રાપ્તિથી સ્વયં દૂર રહેવું અને અન્યને રાખવાં તે મનુષ્યત્વની બહાર છે. એમાં જે કાંઈ વિરુદ્ધ લખવામાં આવ્યું હોય, તો તેને સજ્જન લોકો વિદિત કરી દેશે, તત્પશ્ચાત્ જે ઉચિત હશે તે માનવામાં આવશે.

કેમકે આ લેખ હઠ, દુરામહ, ઈર્ષ્યા, દેવ, વાદ વિવાદ અને વિરોધ ઘટાડવા માટે કરવામાં આવ્યો છે, એને વધારવા માટે નહીં. કેમકે એક બીજાની હાનિ કરવાથી પૃથક્ રહીને પરસ્પરમાં લાભ પહોંચાડવો અમારું મુખ્ય કર્મ છે.

હવે આ ચૌદમા સમુલ્લાસમાં મુસલમાનોના મત વિષે સર્વ સજ્જનોની સામે નિવેદન કરું છું, કે તેમણે વિચાર કરીને ઈષ્ટનું પ્રહાર ને અનિષ્ટનો પરિત્યાગ કરવો.

અલમતિવિસ્તરેણ બુદ્ધિમદ્વર્થેષુ ।

इत्यनुभूमिका ॥

॥ अथ चतुर्दश-समुल्लासार्म्भ ॥

अथ यवनमतविषयं व्याख्यास्यामः ॥

આની આગળ મુસલમાનોના મત વિષે લખીશું :-

(૧) આરમ્બ સાથે નામ અલ્લાહના લખા કરનાર દયાળુ. ■ મંજિલ ૧. સિપાસ ૧. સૂરત ૧. ॥

(સમીક્ષક) મુસલમાન લોકો એમ કહે છે કે આ કુરાન ખુદાનું કહ્યું છે. પરંતુ આ વચનથી જણાય છે કે એનો બનાવનાર કોઈ બીજો છે. કેમકે જો પરમેશ્વરનું બનાવેલું હોત, તો 'આરમ્બ સાથ નામ અલ્લાહ કે' એમ ન કહેત, કિન્તુ 'આરમ્બ સાથે ઉપદેશ મનુષ્યો કે' એમ કહેત. જો મનુષ્યોને શિક્ષા કરે છે કે તમે આમ કહો, તો પણ ઠીક નથી. કેમકે એથી પાપનો આરમ્બ પણ ખુદાના નામથી થઈને તેનું નામ પણ દૂષિત થઈ જશે.

જો તે લખા અને દયા કરનારો છે, તો તેણે પોતાની સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોના સુખને માટે બીજા પ્રાણીઓને મારી, ભયંકર પીડા અપાવી, મરાવીને માંસ ખાવાની આજ્ઞા કેમ આપી ? શું તે પ્રાણીઓ અનપરાધી અને પરમેશ્વરના બનાવેલા નથી ?

અને એ પણ કહેવું (જોઈએ) હતું કે - 'પરમેશ્વરના નામે સારી વાતોનો આરમ્બ, બુદ્ધી વાતોનો નહીં,' આ ઉપર્યુક્ત કથનમાં ગોલમાલ છે. શું ચોરી-જારી, મિથ્યા-ભ્રાષણ વગેરે અધર્મનો પણ આરમ્બ પરમેશ્વરના નામે કરવામાં આવે ? આથી જ જોઈ લો, કસાઈ વગેરે મુસલમાન ગાય વગેરેનું ગળું કાપવામાં પણ 'બિસ્મિલ્લાહ' આ વચનને ભણે છે. જો આ જ આનો પૂર્વોક્ત અર્થ છે, તો બુરાઈઓનો આરમ્બ પણ પરમેશ્વરના નામે મુસલમાન કરે છે.

અને મુસલમાનોનો ખુદા દયાળુ પણ નહીં રહે. કેમકે તેની દયા તે પશુઓ ઉપર રહી નહીં. અને જો મુસલમાન લોકો આનો અર્થ નથી જાણતા, તો આ વચનનું પ્રગટ થવું નકામું છે. જો મુસલમાન લોકો આનો અર્થ બીજો કરે છે, તો સીધો અર્થ ક્યો છે ? વગેરે ॥ ૧ ॥

(૨) સર્વ સ્તુતિ પરમેશ્વરને વાસ્તે છે, જે પરવરદિગાર અર્થાત્ પાલન કરનાર છે સર્વ સંસારનો. લખા કરનાર દયાળુ છે. ॥ મં. ૧. સિ. ૧. સૂરતુલ્લાહિલા. આ. ૧. ૨ ॥

(સમીક્ષક) જો કુરાનનો ખુદા સંસારનું પાલન કરનાર હોત અને સૌ ઉપર લખા અને દયા કરતો હોત, તો બીજા મતવાળા અને પશુ વગેરેને પણ મુસલમાનોના હાથથી મારવાનો હુકમ ન આપત.

જો લખા કરનારો છે, તો શું પાપીઓ ઉપર પણ લખા કરશે ? અને જો તેઓ છે, તો આગળ લખીશું કે 'કાફરોને કતલ કરો' અર્થાત્ જે કુરાન અને પયગમ્બરને ન માને તે કાફર છે, એમ કેમ કહેત ? એટલા માટે કુરાન ઈશ્વરકૃત નથી દેખાતું. ॥ ૨ ॥

(૩) માલિક દિવસ ન્યાયનો. તમારી જ અમે ભક્તિ કરીએ છીએ અને તમારી પાસેથી જ સહાય ચાહીએ છીએ. દર્શાવે અમને સીધો રસ્તો. ॥ - મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૧. આ. ૩-૫ ॥

(સમીક્ષક) શું ખુદા હમેશા ન્યાય નથી કરતો ? કોઈ એક દિવસ ન્યાય કરે છે ? આથી તો અન્યેર જણાય છે. તેની જ ભક્તિ કરવી અને તેની પાસેથી જ સહાય ચાહવી તો ઠીક, પરંતુ શું ખસબ વાતની પણ સહાય ચાહવી ?

અને સીધો રસ્તો એક મુસલમાનોનો જ છે કે બીજાઓનો પણ ? સીધા રસ્તાનું મુસલમાન કેમ મહાન કરતા નથી. શું સીધો રસ્તો બૂરાઈ તરફનો તો નથી ચાલતો ? જો ભલાઈ સૌની એક છે, તો પછી મુસલમાનોમાં જ વિશેષ કંઈ રહ્યું નહીં. અને જો બીજાઓની ભલાઈ માનતા નથી, તો પક્ષપાતી છે. | ૩ |

(૪) (દર્શાવ) તે લોકોનો રસ્તો કે જેમના ઉપર તેં નિઆમત કરી. અને તેમનો રસ્તો બતાવીશ નહીં કે જેમના ઉપર તે ગજબ અર્થાત્ અત્યન્ત ક્રોધની દૃષ્ટિ કરી, અને ગુમરાહોનો રસ્તો પણ અમને બતાવીશ નહીં. || -મં. ૧. સિ. ૧ સુ. ૧. આ. ૬, ૭. |

(સમીક્ષક) જ્યારે મુસલમાન લોકો પૂર્વજન્મ અને પહેલાં કરેલાં પાપ-પુણ્ય માનતા નથી, ત્યારે કેટલાક ઉપર નિઆમત અર્થાત્ ફજલ કે દયા કરવા, અને કેટલાક ઉપર ન કરવાથી ખુદા પક્ષપાતી થઈ જશે. કેમકે પાપ-પુણ્ય વિના સુખ-દુઃખ આપવું માત્ર અન્યાયની વાત છે.

અને કારણ સિવાય કોઈની ઉપર દયા અને કોઈની ઉપર ક્રોધ-દૃષ્ટિ કરવી પણ (ઈશ્વરના) સ્વભાવથી બહાર છે. તે દયા અથવા ક્રોધ કરી શકતો નથી. અને જ્યારે તેમનાં પૂર્વસંચિત પુણ્ય-પાપ જ નથી, ત્યારે કોઈની ઉપર દયા અને કોઈની ઉપર ક્રોધ કરવો થઈ શકતું નથી.

અને આ સૂરતની ટિપ્પણ ઉપર - “यह सूरः अल्लाह साहेब ने मनुष्यों के मुख से कहलाई कि सब इस प्रकार से कहा करें।” જો આ વાત છે, તો ‘અલ્લિફ જે’ વગેરે અક્ષર પણ ખુદાએ જ બજાવ્યા હશે. જો કહો કે (નહીં, તો) અક્ષરજ્ઞાન વિના આ સૂરતને કેવી રીતે ભણી શક્યા ? શું કબઠથી જ બોલાવી અને બોલતા ગયા ? જો એમ છે, તો આખું કુરાન જ કબઠથી ભણાવ્યું હશે.

આથી એમ સમજવું જોઈએ કે જે પુસ્તકમાં પક્ષપાતની વાતો મળી આવે છે, તે પુસ્તક ઈશ્વરકૃત હોઈ શકતું નથી. જેમકે અરબી ભાષામાં ઉતારવાથી અરબવાળાઓને એનું ભણવું સરળ, બીજા ભાષા બોલનારોઓને કઠિન થાય છે. આથી ખુદામાં પક્ષપાત આવે છે. અને જેમ પરમેશ્વરે સૃષ્ટિમાંના બધા દેશના મનુષ્યો ઉપર ન્યાયદૃષ્ટિથી બધી દેશ-ભાષાઓથી વિલક્ષણ સંસ્કૃતભાષા, કે જે બધા દેશવાળાઓ માટે એકસરખા પરિશ્રમથી વિદિત થાય છે; તેમાં જ વેદોનો પ્રકાશ કર્યો છે; (તેમ) કરત તો આ દોષ બનત નહીં.

(૫) આ પુસ્તક કે જેમાં સન્દેહ નથી, પરહેજગારોને રસ્તો બતાવે છે. કે જે ઈમાન લાવે છે, સાથ ગૈબ(પરોક્ષ)ના (અને) નમાજ પઢે છે અને તે વસ્તુથી, જે અમે આપી, ખર્ચ કરે છે.

અને તે લોકો જે-તે કિતાબ ઉપર ઈમાન લાવે છે, જે રાખે છે તારી તરફ અથવા તારી પહેલાં ઉતારવામાં આવી, અને વિશ્વાસ ક્યામત ઉપર રાખે છે. આ લોકો પોતાના માલિકની શિખા ઉપર છે, અને એ જ છૂટકારો પામનારા છે.

નિશ્ચય જે કાફર થયા અને તેમના ઉપર તારું ડરવું ન ડરવું સમાન છે, તેઓ ઈમાન લાવશે નહીં. અલ્લાહે તેમના દિલો કાનો ઉપર મોહર કરી દીધી અને તેમની આંખો ઉપર પડે છે, એ તેમના માટે મોટો અજાબ છે. || - મં. ૧. સિ. ૧. સૂર: ૨. આ. ૨-૭ ||

(સમીક્ષક) શું પોતાના જ મુખથી પોતાની કિતાબની પ્રશંસા કરવી ખુદાના દમ્બની વાત નથી ? જે ‘પરહેજગાર’ અર્થાત્ ધાર્મિક લોકો છે, તે તો આપમેળે સાચા રસ્તે છે. અને જે જૂઠા રસ્તે છે, તેમને આ કુરાન રસ્તો જ બતાવી શકતું નથી, પછી શું કામનું રહ્યું ?

શું પાપ-પુણ્ય અને પુરુષાર્થ વિના ખુદા પોતાના જ ખજાનામાંથી ખર્ચ કરવાને આપે છે ? જો આપે છે; તો સૌને કેમ અપતો નથી ? અને મુસલમાન લોકો પરિશ્રમ કેમ કરે છે ?

અને જો બાયબલ ઈજીલ વગેરે ઉપર વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય છે, તો મુસલમાન ઈજીલ વગેરે ઉપર ઈમાન, જેવો કુરાન ઉપર છે, તેવો કેમ લાવતા નથી ? અને જો લાવતા હોય, તો કુરાનનું હોવું શા માટે ? જે કહે કે કુરાનમાં વધારે વાતો છે, તો પહેલી કિતાબમાં લખવું ખુદા ભૂલા ગયા હશે. અને જો ભૂલ્યા નહીં હોય, તો કુરાનનું બનાવવું નિષ્પ્રયોજન છે.

અને અમે જોઈએ છીએ, તો બાયબલ અને કુરાનની વાતો કોઈ-કોઈ નથી મળતી; નહીં તો બધી મળે છે. એક જ પુસ્તક જેવું કે વેદ છે કેમ ન બનાવ્યું ? કયામત ઉપર જ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ; અન્ય ઉપર નહીં ?

શું ઈસાઈ અને મુસલમાન જ ખુદાની શિક્ષા ઉપર છે ? તેમનામાં કોઈ પણ પાપી નથી ? શું જે ઈસાઈ અને મુસલમાન અધર્મી છે, તે પણ છુટકારો મેળવે, અને બીજા ધર્માત્મા પણ ન મેળવે, એ તો મોટા અન્યાય અને અન્યેરની વાત નથી ?

અને શું જે લોકો મુસલમાની મતને માને નહીં, તેમને કાકર કહેવા, તે એકતરફી ડિગ્રી નથી ? જો પરમેશ્વરે જ તેમના અન્તઃકરણ અને કાનોમાં મોહર લગાવી, અને તેને લીધે જ તેઓ પાપ કરે છે, તો તેમનો કંઈ પણ દોષ નથી. આ દોષ ખુદાનો જ છે; પછી તેમની ઉપર સુખ-દુઃખ કે પાપ-પુણ્ય હોઈ શકતું નથી. પછી તેમને સજા-જજા કેમ કરે છે ? કેમકે તેમણે પાપ કે પુણ્ય સ્વતન્ત્રતાથી કર્યું નથી. ॥ ૫ ॥

(૬) તેમના દિલોમાં રોગ છે, અલ્લાહે તેમનો રોગ વધારી દીધો. ॥ મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૧૦ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, અપરાધ વિના ખુદાએ તેમનો રોગ વધાર્યો, દયા ન આવી. તે બિચારાઓને ખૂબ દુઃખ થયું હશે. શું આ શેતાનથી વધીને શેતાનપણાનું કામ નથી ? કોઈના મનમાં મોહર લગાવવી, કોઈનો રોગ વધારવો, એ ખુદાનું કામ હોઈ શકે નહીં. કેમકે રોગનું વધવું પોતાના પાપોથી (ધાય) છે. ॥ ૬ ॥

(૭) જેણે તમારા માટે પૃથ્વીને પાથરણું અને આસમાનને છત બનાવી. ॥ મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૨૨ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, આકાશ કોઈની છત(=ધાણું) હોઈ શકે ? આ અવિદ્યાની વાત છે. આકાશને છત જેવું માનવું હાંસીની વાત છે. જો કોઈ પ્રકારની પૃથ્વીને આકાશ માનતા હોય, તો તેમના ધરની વાત છે. ॥ ૭ ॥

(૮) જો તમે તે વસ્તુથી સન્દેહમાં હોવ, જે અમે અમારા પ્રયગમ્બરની ઉપર ઊતારી, તો તેના જેવી એક સૂરત લઈ આવો અને પોતાના સાક્ષીઓ, પોતાને પોકારો, અલ્લાહ વિના જો તમે સાચા હોવ. જો તમે [કરો નહીં], અને કદી કરશો નહીં, અને તો તે આગથી ડરો કે જેનું બળતણ મનુષ્ય છે, અને કાકરોની વાસ્તે પથ્થર તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. ॥ મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૨૩, ૨૪ ॥

(સમીક્ષક) ભલા એ કોઈ વાત છે કે તેના જેવી કોઈ સૂરત ન બને ? શું અકબર બાદશાહના સમયમાં મૌલવી ફૈઝએ નુકતાનું કુરાન બનાવી લીધું ન હતું ?

તે કઈ દોષખની આગ છે ? શું એ આગથી ડરવું ન જોઈએ ? એનું પણ બળતણ જે કંઈ પડે, તે બધું છે. જેમ કુરાનમાં લખ્યું છે કે કાકરો માટે પથ્થર તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે, તેમ પુરાણોમાં લખ્યું

કે મ્લેચ્છો માટે ધોર નરક બન્યું છે. હવે કહો, કોની વાત સાચી માનવી ?

પોત-પોતાનાં વચનોથી બન્ને સ્વર્ગગામી, અને બીજના મતથી બન્ને નરકગામી બને છે. એટલા માટે આ બધાનો ઝઘડો જૂઠો છે. કિન્તુ જે ધાર્મિક છે, તે સુખ અને જે પાપી છે, તે બધા મતોમાં દુઃખ પામશે. ॥ ૮ ॥

(૯) અને આનન્દનો સન્દેશો આપ, તે લોકોને કે જે ઈમાન લાવ્યા અને કામ કર્યા સારાં. એ કે એમની વાસ્તે બહિશ્તો છે જેમની નીચેથી ચાલે છે નહેરો. જ્યારે તેમનામાંથી મેવાઓના ભોજન આપવામાં આવશે ત્યારે કહેશે કે આ તે વસ્તુ છે જે અમે પહેલાં એનાથી આપવામાં આવ્યા હતા. અને તેમના માટે પવિત્ર બીબીઓ હંમેશાં ત્યાં રહેનારી છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૨૫ ॥

(સમીક્ષક) ભલા આ કુરાનનું બહિશ્ત સંસારથી કઈ ઉત્તમ વાત વાળું છે ? કેમકે જે પદાર્થ સંસારમાં છે, તે જ મુસલમાનોના સ્વર્ગમાં છે. અને એટલું વિશેષ છે કે અહીં જેમ પુરુષ જન્મે-મરે અને આવે-જાય છે, તેમ સ્વર્ગમાં નથી. કિન્તુ અહીંની સ્ત્રીઓ હંમેશા રહેતી નથી, અને ત્યાં બીબીઓ અર્થાત્ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ હંમેશાં રહે છે. તો જ્યાં સુધી કયામતની રાત આવશે નહીં, ત્યાં સુધી તે બેચારીઓના દિવસો કેવી રીતે વ્યતીત થતા હશે ? હા, જો ખુદાની તેમના ઉપર કૃપા થતી હશે, અને ખુદાના જ આશ્રયે સમય ગાળતી હશે, તો ઠીક છે.

કેમકે આ મુસલમાનોનું સ્વર્ગ ગોકુલિયા ગુંસાઈઓના ગોલોક અને મન્દિર જેવું દેખાય છે. કેમકે ત્યાં સ્ત્રીઓનું માન ખૂબ (હોય છે,) પુરુષોનું નહી. તેવી જ રીતે ખુદાના ઘરમાં સ્ત્રીઓનું માન વધારે અને તેમના ઉપર ખુદાનો પ્રેમ પણ વધારે છે; તે પુરુષો ઉપર નહીં. કેમકે બીબીઓને ખુદાએ બહિશ્તમાં હંમેશાં રાખી છે અને પુરુષોને નહીં. તે બીબીઓ ખુદાની મરજી વગર સ્વર્ગમાં કેવી રીતે રહી શકત ? જો આ વાત આવી જ હોય, તો ખુદા સ્ત્રીઓમાં કસાઈ જાય ? ॥ ૯ ॥

(૧૦) આદમને બધાં નામ શીખવ્યાં. પછી ફરિશ્તાઓની સામે કરીને કહ્યું જો તમે સાચા હોવ, તો મને તેમનાં નામ બતાવો. કહ્યું કે આદમ ! તેમને તેમનાં નામ બતાવી દે. ત્યારે તેણે બતાવી દીધાં તો ખુદાએ ફરિશ્તાઓને કહ્યું કે શું મેં તમને કહ્યું ન હતું કે નિશ્ચય હું પૃથ્વી અને આસમાનની સંતાયેલી વસ્તુઓને અને પ્રકટ છૂપાયેલાં કર્મોને જાણું છું. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૩૧, ૩૩ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, આવા ફરિશ્તાઓને ધોખો દઈને પોતાની બડાઈ કરવી ખુદાનું કામ હોઈ શકે ? આ તો એક દમ્બની વાત છે. એને કોઈ વિદ્વાન માની શકે નહીં, અને આવું અભિમાન કરે નહીં. શું આવી વાતોથી જ ખુદા પોતાની સિદ્દાઈ જમાવવા ઇચ્છે છે ? હા, જંગલી લોકોમાં કોઈ કેવુંય પાખંડ ચલાવે, ચાલી શકે છે, સભ્યજનોમાં નહીં. ॥ ૧૦ ॥

(૧૧) જ્યારે અમે ફરિશ્તાઓને કહ્યું કે બાબા આદમને દંડવત્ કરો, જેવું બધાએ દંડવત્ કર્યા, પરંતુ શેતાને માન્યું નહીં અને અભિમાન કર્યું, કેમકે તે પણ એક કાફર હતો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૩૪ ॥

(સમીક્ષક)- આથી ખુદા સર્વજ્ઞ નથી, અર્થાત્ ભૂત - ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનની પૂરી વાતો જાણતો નથી. જો જાણતો હોત, તો શેતાનને પેદા જ કેમ કર્યો ? અને ખુદામાં કાંઈ તેજ પણ નથી, કેમકે શેતાને ખુદાનો હુકમ જ માન્યો નહીં અને ખુદા તેનું કાંઈ પણ કરી શક્યો નહીં.

અને જુઓ, એક શેતાન કાફરે ખુદાના પણ છક્કા છોડાવી દીધા, તો મુસલમાનોના કલા મુજબ

(તેમનાથી) જુદા જ્યાં કરોડો કાફર છે, ત્યાં મુસલમાનોના ખુદા અને મુસલમાનોનું શું ચાલી શકે ?

કોઈ કોઈ વાર ખુદા પણ કોઈનો રોગ વધારી દે છે, કોઈને ગુમરાહ કરી દે છે. ખુદાએ આ વાતો શેતાન પાસેથી શીખી હશે અને શેતાને ખુદા પાસેથી. કેમકે ખુદા સિવાય શેતાનનો ઉસ્તાદ બીજો કોઈ હોઈ શકે નહીં. ॥ ૧૧ ॥

(૧૨) અમે કહ્યું કે ઓ આદમ ! તું અને તારી જોરુ બહિશ્તમાં રહીને આનન્દમાં જ્યાં ઇચ્છો ખાવો, પરન્તુ તે વૃક્ષની પાસે જશો નહીં કે પાપી થઈ જશો. શેતાને તેમને ડગાવ્યા અને તેમને બહિશ્તના આનન્દથી ખોઈ દીધા. ત્યારે અમે કહ્યું કે ઊતરો, તમારામાં કોઈ પરસ્પર શત્રુ છે, તમારું ઠેકાણું પૃથ્વી છે અને એક સમય સુધી લાભ છે. આદમ પોતાના માલિકની કેટલીક વાતો શીખીને પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૩૫-૩૭ ॥

(સમીક્ષક)- હવે જુઓ ખુદાની અલ્પજ્ઞતા ! હમણાં તો સ્વર્ગમાં રહેવાનો આશીર્વાદ આપ્યો અને પછી થોડી વારમાં કહ્યું કે - નીકળો ! જો ભવિષ્યત્ વાતોને જાણતો હોત, તો વરદાન જ કેમ આપત ? અને બહેકાવનાર શેતાનને દંડ (ન) આપવાથી અસમર્થ પણ દેખાય છે. અને પેલું વૃક્ષ કોના માટે ઉત્પન્ન કર્યું હતું ? શું પોતાને માટે કે બીજાને (માટે) ? જો બીજાને માટે, તો શું કામ રોક્યો ? એથી આવી વાતો ખુદાની નથી અને એના બનાવેલા પુસ્તકમાં હોઈ શકે નહીં.

આદમસાહેબ ખુદા પાસેથી કેટલી વાતો શીખી આવ્યા ? અને જ્યારે પૃથ્વી ઉપર આદમસાહેબ આવ્યા, ત્યારે કેવી રીતે આવ્યા ? શું તે બહિશ્ત ડુંગર ઉપર છે કે આકાશ ઉપર ? તેનાથી કેવી રીતે ઊતરી આવ્યા ? અથવા પક્ષીની માફક આવ્યા, અથવા જેમ ઉપરથી પથ્થર પડ્યા (તેમ) ?

આમાં એમ જણાય છે કે જ્યારે આદમસાહેબ મહી(=માટી)થી બનાવ્યા, તો એમના સ્વર્ગમાં મહી પણ હશે ? અને જેટલા ત્યાં બીજા છે તે પણ તેવા જ ફરિશ્તા વગેરે હશે. કેમકે મહીના શરીર વિના ઈન્દ્રિયભોગ હોઈ શકે નહીં.

જ્યારે પાર્શ્વિક શરીર છે, તો મૃત્યુ પણ જરૂર હોવું જોઈએ. જો મૃત્યુ થાય છે, તો તેઓ ત્યાંથી ક્યાં જાય છે ? અને મૃત્યુ નથી થતું, તો તેમનો જન્મ પણ ન થયો. જ્યારે જન્મ છે, તો મૃત્યુ અવશ્ય છે. જો એમ છે, તો કુરાનમાં લખ્યું છે કે બીબીઓ હંમેશાં બહિશ્તમાં રહે છે, તે જૂઠું થઈ જશે. કેમકે તેણીઓનું પણ મૃત્યુ જરૂર થશે. જ્યારે એમ છે, તો બહિશ્તમાં જનારાઓનું પણ મૃત્યુ અવશ્ય થશે. ॥ ૧૨ ॥

(૧૩) તે દિવસથી ડરો કે જ્યારે કોઈ જીવ કોઈ જીવથી ભરોસો રાખશે નહીં, તેની સિફારશ સ્વીકારશે નહીં, તેનાથી બદલો લેવાશે નહીં અને તેઓ સહાય પામશે નહીં. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧, સુ. ૨. આ. ૪૮ ॥

(સમીક્ષક) શું વર્તમાન દિવસોમાં ડરવું નહીં ? બુરાઈ કરવામાં બધા દિવસોએ ડરવું જોઈએ. જ્યારે સિફારશ માનવામાં આવશે નહીં, તો પછી પયગમ્બરની ગવાહી કે સિફારશથી ખુદા સ્વર્ગ આપશે, એ વાત કેમ સાચી હોઈ શકે ? શું ખુદા બહિશ્તવાળાઓનો જ સહાયક છે, દોષજનવાળાઓનો નહીં ? જો એમ છે, તો ખુદા પક્ષપાતી છે. ॥ ૧૩ ॥

(૧૪) અમે મુસાને કિતાબ અને મૌજિજે આપ્યાં. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સુ. ૨. આ. ૫૩ ॥

(સમીક્ષક) જો મુસાને કિતાબ આપી, તો કુરાનનું હોવું નિરર્થક છે. અને તેને આશ્ચર્યશક્તિ આપી, એ બાયબલ અને કુરાનમાં પણ લખ્યું છે. પરન્તુ આ વાત માનવા યોગ્ય નથી. કેમકે જો આમ

હોત, તો અત્યારે પણ થાત. જે અત્યારે નથી, તે પહેલાં પણ ન હતું.

જેમ સ્વાર્થી લોકો આજકાલ પણ અવિદ્વાનોની સામે વિદ્વાન બની જાય છે, તેમ તે સમયે પણ કપટ કર્યું હશે. કેમકે ખુદા અને તેમના સેવકો અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. પછી અત્યારે ખુદા આશ્ચર્યશક્તિ કેમ નથી આપતો, અને કરી શકતો નથી ?

જો મુસાને કિતાબ આપી હતી, તો પછી કુરાન આપવું શું જરૂરી હતું ? કેમકે જો બલાઈ-બુરાઈ કરવા, ન કરવાનો ઉપદેશ બધે એકસરખો હોય, તો પછી જુદાં જુદાં પુસ્તક કરવાથી પુનરુક્ત દોષ થાય છે. શું મુસાજી વગેરેને આપેલાં પુસ્તકમાં ખુદા (કંઈક) ભૂલી ગયા હતા ? ॥ ૧૪ ॥

(૧૫) અને કહો કે શમા માંગે છે, શમા કરીશું તમારા પાપો અને વધારે બલાઈ કરનારાઓનાં. ॥ - મં. ૧. સિ. સૂ. ૨. આ. ૫૮ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, આ ખુદાનો ઉપદેશ સૌને પાપી બનાવનારો છે કે નહીં ? કેમકે જ્યારે પાપ શમા થવાનો આશરો મનુષ્યને મળે છે, ત્યારે પાપોથી કોઈ પણ ડરતું નથી. એટલા માટે આવું કહેનાર ખુદા અને તે ખુદાનું બનાવેલું પુસ્તક હોઈ શકે નહીં. કેમકે તે ન્યાયકારી છે, અન્યાય કદી કરતો નથી અને પાપો શમા કરવામાં અન્યાયકારી થઈ જાય છે. કિન્તુ અપરાધ મુજબ દણ્ડ દેવામાં જ ન્યાયકારી થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

(૧૬) જ્યારે મુસાએ પોતાની કોમ માટે પાણી માગ્યું, અમે કહ્યું કે પોતાનો અસા (દંડ) પથ્થર ઉપર માર, તેમાંથી બાર ચરમા(ઝરજા) વહી નીકળશે. ॥ - મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૬૦ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ, આ અસમ્ભવ વાતો જેવી બીજી કોઈ કહેશે ? એક પથ્થરની શિલામાં દંડો મારવાથી બાર ઝરજાનું નીકળવું સર્વ રીતે અસમ્ભવ છે. હા, તે પથ્થરને અંદરથી પોલો કરી તેમાં પાણી ભરી બાર કાણાં કરવાથી આ સમ્ભવ છે, એ સિવાય નહીં. ॥ ૧૬ ॥

(૧૭) અમે તેમને કહ્યું કે તમે નિન્દિત વાંદરા થઈ જાઓ. આ એક ભય આપ્યો જે તેમની આગળ અને પાછળ હતા. તેમને અને શિક્ષા ઈમાનદારોને. ॥ - મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૬૫, ૬૬ ॥

(સમીક્ષક) જે ખુદાએ નિન્દિત વાંદરા થઈ જવાનું, માત્ર ભય આપવા માટે કહ્યું હતું તો તેમનું કહેવું ચિઘ્મા થયું કે છલ કર્યું હતું. જે આવી વાતો કરતો અને જેમાં આવી વાત છે તે ન તો ખુદા અને ન તો આ પુસ્તક ખુદાનું બનાવેલું હોઈ શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

(૧૮) આ રીતે ખુદા મડદાઓને જીવાડે છે, અને તમને પોતાની નિશાનીઓ અપાવે છે કે તમે સમજો. ॥ - મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૭૩ ॥

(સમીક્ષક) શું મડદાઓને ખુદા જીવાડતો હતો તો હવે કેમ નથી જીવાડતો ? શું કયામતની રાત સુધી કબરોમાં પડ્યા રહેશે ? આજકાલ દૌડાસુપુઈ છે ? શું અંટલી જ ઈશ્વરની નિશાનીઓ છે. પૃથ્વી, સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે નિશાનીઓ નથી ? શું સંસારમાં જે વિવિધ રચનાવિશેષ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે નિશાનીઓ ઓછી છે ? ॥ ૧૮ ॥

(૧૯) તે હંમેશા બહિષ્ત અર્થાત્ વૈકુણ્ઠમાં વાસ કરનારા છે. ॥ - મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૮૨ ॥

(સમીક્ષક) કોઈ પણ જીવ અનન્ત પાપ-પુણ્ય કરવાનું સામર્થ્ય રાખતો નથી. એટલા માટે હંમેશાં સ્વર્ગ-નરકમાં રહી શકતો નથી. અને જો ખુદા એવું કરે તો તે અન્યાયકારી અને અવિદ્વાન થઈ જાય. કયામતની રાતે ન્યાય થશે તો મનુષ્યોનાં પાપ-પુણ્ય બરાબર હોવાં ઉચિત છે. જે અનન્ત નથી, તેનું ફલ અનન્ત કેવી રીતે હોઈ શકે છે ? અને સૃષ્ટિ થયે સાત-આઠ હજાર વર્ષો થયા બતાવે છે. શું એની પૂર્વે ખુદા

નિઠલ્લો બેઠો હતો ? અને ક્યામત પછી પણ નિઠલ્લો રહેશે ? આ વાતો બધી છોકરાઓની સમાન છે કેમકે પરમેશ્વરનું કામ હંમેશાં વર્તમાન રહે છે અને જેટલાં જેના પાપ-પુણ્ય છે તેટલું જ તેને ફળ આપે છે એટલા માટે કુરાનની આ વાત સાચી નથી. :। ૧૮ ।

(૨૦) જ્યારે અમે તમને પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે બહાવશો નહીં લોહી પોતાના પરસ્પરના અને કોઈ પોતાને પરસ્પરને ઘરોમાંથી કાઢશો નહીં, પછી પ્રતિજ્ઞા કરી તમે, એના તમે જ સાચી છો. પછી તમે તે લોક છો કે પોતાના પરસ્પરનાને મારી નાખો છો, એક કિરકાને પોતાનામાંથી તેમના ઘરમાંથી કાઢી દો છો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૮૪, ૮૫ ॥

(સમીક્ષક) ભલા ! પ્રતિજ્ઞા કરવી અને કરાવવી અલ્પજ્ઞોની વાત છે કે પરમાત્માની. જ્યારે પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ છે તો આવી માથાફૂટ સંસારી મનુષ્યોની જેમ શું કામ કરે ? ભલા આ કઈ સારી વાત છે કે પરસ્પરનું લોહી બહાવવું નહીં, પોતાના મતવાળાઓને ઘરથી બહાર કાઢવા નહીં અર્થાત્ બીજા મતવાળાઓનું લોહી બહાવવું અને ઘરથી કાઢી દેવા ! આ મિથ્યા મૂર્ખતા અને પક્ષપાતની વાત છે. શું પરમેશ્વર પહેલાંથી જ જાણતો હતો કે આ પ્રતિજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કરશે ! એથી જણાય છે કે મુસલમાનોનો ખુદા પણ ઈસાઈઓની ધણી બધી ઉપમા ધરાવે છે અને આ કુરાન સ્વતન્ત્ર બની શકતું નથી, કેમકે એમાં થોડીક જ વાતોને છોડી બાકીની બધી વાતો બાયબલની છે. । ૨૦ ॥

(૨૧) આ તે લોકો છે કે જેમણે આગરતને બદલે જિંદગી અહીંની ખરીદ કરી. તેમનાથી પાપ કદી હલકું કરવામાં નહીં આવે અને તેમને સહાયતા પણ નહીં આપવામાં આવે. । -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૮૬ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, આવી ઈર્ષ્યા-દ્વેષની વાતો કદી ઈશ્વર તરફથી હોઈ શકે છે ? જે લોકોનાં પાપ હલકા કરવામાં આવશે કે જેમને સહાયતા આપવામાં આવશે તે કોણ છે. જો તેઓ પાપી છે અને પાપોનો દંડ આપ્યા વિના હલકા કરવામાં આવશે, તો અન્યાય થશે. જો સજ્જ આપીને હલકા કરવામાં આવશે તો જેમનું બચાવ આ આયતમાં છે તે પણ સજ્જ પાપીને હલકા થઈ શકે છે અને દંડ આપીને પણ હલકા નહીં કરવામાં આવે, તો પણ અન્યાય થશે. જો પાપોથી હલકા કરવામાં આવનારથી અભિપ્રાય ધર્માત્માઓનો છે, તો તેમના પાપો તો આપમેળે જ હલકાં છે; ખુદા શું કરશે ? આથી આ લેખ વિદ્વાનનો નથી. અને હકીકતમાં ધર્માત્માઓને સુખ અને અધર્મીઓને દુઃખ તેમનાં કર્મો મુજબ હંમેશાં થવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

(૨૨) નિશ્ચય અમે મુસાને પુસ્તક આપ્યું અને તેની પાછળ અમે પથગમ્બરને લાવ્યા અને મરિયમના પુત્ર ઈસાને પ્રકટ મૌજિજે અર્થાત્ દૈવીશક્તિ અને સામાર્થ્ય આપ્યાં, તેમની સાથે રૂહુલકુદ્દસ* ને. જ્યારે તમારી પાસે તે વસ્તુ સહિત પથગમ્બર આવ્યા કે જેને તમારો જીવ ચાહતો નથી; પછી તમે અભિમાન કર્યું. એક મતને જૂઠો ઠરાવ્યો અને એકને મારી નાખો છો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૮૭ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે કુરાનમાં સાચી છે કે મુસાને પુસ્તક આપ્યું તો તેનું માનવું મુસલમાનો માટે જરૂરી થયું અને જે જે તે પુસ્તકમાં દોષ છે તે પણ મુસલમાનોના મતમાં આવી પડ્યાં અને મૌજિજે અર્થાત્ દૈવીશક્તિની વાતો બધી બેકાર છે. ભોળા-ભાળા મનુષ્યોને બહેકવવા માટે જુદાજુદા ચલાવ્યું છે. કેમકે સૃષ્ટિકર્મ અને વિદ્યાથી વિરુદ્ધ બધી વાતો જૂઠી જ હોય છે. જો તે વખતે મૌજિજે હતા, તો અત્યારે કેમ નથી. જો અત્યારે પણ નથી, તો તે સમયે પણ ન હતા, એમાં કંઈ પણ સન્દેહ નથી. ॥ ૨૨ ॥

★ રૂહુલકુદ્દસ જબરઈલને કહે છે કે જે દરેક વખત મસીહની સાથે રહેતો હતો. દ.સ.

(૨૩) અને એથી પહેલાં કાફરો પર વિજય ચાલતા હતા. જે કંઈ એળખ્યું હતું જ્યારે તેમની પાસે તે આવ્યો કે તરત જ કાફર થઈ ગયા. કાફરો પર લાનત છે અલ્લાહની. । -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૮૮ ॥

(સમીક્ષક) શું જેમ તેમ બીજા મતવાળાઓને કાફર કહો છો તેમ તેઓ તમને કાફર નથી કહેતા ? અને તેમના મતના ઈશ્વર તરફથી પિક્કાર આપે છે. પછી કહો કોણ સાચો અને કોણ જૂઠો. જો વિચારી જોઈએ છીએ તો બધા મતવાળાઓમાં જૂઠ મળી આવે છે. જે સત્ય છે, તે સૌમાં એકસરખું છે. આ બધી લડાઈઓ મૂર્ખતાની છે. ॥ ૨૩ ॥

(૨૪) આનન્દનો સન્દેશો ઈમાનદારોને. અલ્લાહ, ફરિશ્તાઓ, પયગમ્બરો, જિબરઈલ અને મીકાઈલનો જે શત્રુ છે, અલ્લાહ પણ આવા કાફરોનો શત્રુ છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૯૭, ૯૮ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે મુસલમાન કહે છે કે 'ખુદા લાશરીક' છે, મછી આ ફોજની ફોજ 'શરીક' ક્યાંથી કરી દીધી ? શું જે બીજાનો શત્રુ તે ખુદાનો પણ શત્રુ છે. જો અમે છે તો ઠીક નથી, કેમકે ઈશ્વર કોઈનો શત્રુ થઈ શકતો નથી. ॥ ૨૪ ॥

(૨૫) અને અલ્લાહ ખાસ કરે છે જેને ચાહે છે સાથે દયા પોતાનીની. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૧૦૫ ॥

(સમીક્ષક) શું જે મુખ્ય અને દયા કરવાને યોગ્ય ન હોય, તેને પણ પ્રધાન બનાવે અને તે પર દયા કરે છે ? જો એવું છે તો ખુદા મોટો ગડબડ કરનાર છે કેમકે પછી સારું કામ કોણ કરશે ? અને બુરાં કામોને કોણ છોડશે ? કેમકે ખુદાની પ્રસન્નતા પર નિર્ભર કરે છે, કર્મફળ પર નહીં. એથી સૌને અનાસ્થા થઈને કર્મોચ્છેદ પ્રસંગ થશે. ॥ ૨૫ ॥

(૨૬) એવું ન થાય કે કાફર લોકો ઈર્ષ્યા કરીને તમને ઈમાનથી ફેરવી દે, કેમકે તેમાંથી ઈમાનવાળાઓના ઘણા દોસ્ત છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૧૦૯ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ, ખુદા જ તેમને ચેતવે છે કે તમારા ઈમાનને કાફર લોકો ડગાવી દે નહીં. શું તે સર્વજ્ઞ નથી ? આવી વાતો ખુદાની હોઈ શકતી નથી. ॥ ૨૬ ॥

(૨૭) તમે જે બાજુ મોઢું કરો. તે બાજુ જ મોઢું અલ્લાહનું છે. ॥ મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૧૧૫. ॥

(સમીક્ષક) જો આ વાત સાચી છે તો મુસલમાન 'કરબલા' તરફ મોઢું કેમ કરે છે ? જો કહો કે અમને 'કરબલા' તરફ મોઢું કરવાનો હુકમ છે, તો એ પણ હુકમ છે કે ચાહે જે બાજુ મોઢું કરો. શું એક વાત સાચી અને બીજી જૂઠી હશે ? અને જે અલ્લાહનું મુખ છે તે તે બધી બાજુ હોઈ જ શકતું નથી. કેમકે એક મુખ એક જ બાજુ રહેશે, બધી બાજુ કેવી રીતે રહી શકશે ? એટલા માટે આ સંગત નથી. । ૨૭ ।

(૨૮) જે આસમાન અને ભૂમિને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જ્યારે તે કંઈ કરવા ચાહે છે, એમ નહીં કે તેને કરવું પડે છે બલકે તેને કહે છે કે થઈ જા, બસ થઈ જાય છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૧૧૭ ॥

(સમીક્ષક) ભલા ખુદાએ હુકમ આપ્યો કે થઈ જા, તો હુકમ સાંભળ્યો કોણે ? અને કોને સંભળાવ્યો ? અને કોણ બની ગયું, ક્યા કારણથી બનાવ્યું. જ્યારે આ લખે છે સૃષ્ટિ પૂર્વે ખુદા સિવાય કોઈ બીજી વસ્તુ ન હતી, તો આ સંસાર આવ્યો ક્યાંથી ? કારણ વિના કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી, તો આટલું મોઢું જગત્ કારણ વિના ક્યાંથી થયું ? આ વાત માત્ર છોકરપણાની છે.

(પૂર્વપક્ષી) નહીં, નહીં. ખુદાની ઈચ્છાથી.

(ઉત્તરપક્ષી) ॥ તમારી ઈચ્છાથી એક માંખીની ટાંગ પણ બની જઈ શકે છે ? જો કહો છો કે

ખુદાની ઈચ્છાથી આ બધું જગત્ બની ગયું.

(પૂર્વપક્ષી) ખુદા સર્વશક્તિમાન છે. એથી જે ચૌહે તે કરી લે છે.

(ઉત્તરપક્ષી) સર્વશક્તિમાન નો શો અર્થ છે ?

(પૂર્વપક્ષી) જે ચાહે તે કરી શકે.

(ઉત્તરપક્ષી) શું ખુદા બીજો ખુદા પણ બનાવી શકે છે ? આપમેળે મરી શકે છે ? મૂર્ખ રોગી અને અજ્ઞાની પણ બની શકે છે ?

(પૂર્વપક્ષી) આવો કદી બની શકતો નથી.

(ઉત્તરપક્ષી) એટલા માટે પરમેશ્વર પોતાના અને બીજાઓના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવની વિરુદ્ધ કંઈ પણ કરી શકતો નથી. જેમ સંસારમાં કોઈ વસ્તુના બનવા - બનાવવામાં ત્રણ પદાર્થ પહેલાં અવશ્ય હોય છે - એક બનાવનાર, જેમકે કુખ્યાર; બીજો ધડો બનાવનારી માટી અને ત્રીજું તેનું સાધન, જેથી ધડો બનાવવામાં આવે છે. જેમ કુખ્યાર, માટી અને સાધનથી ધડો બને છે અને બનનાર ધડાની પૂર્વ કુખ્યાર માટી અને સાધન હોય છે, તેમ જગત બનતાં પહેલાં પરમેશ્વર, જગતનું કારણ પ્રકૃતિ અને તેનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અનાદિ છે. આથી આ કુરાનની વાત સર્વથા અસમ્ભવ છે. । ૨૮ ॥

(૨૯) જ્યારે અમે લોકોને માટે કાબાને પવિત્ર સ્થાન સુખ આપનારું બનાવ્યું. તમે નમાજને માટે ઈબરાહીમના સ્થાનને પકડો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૧૨૫ ॥

(સમીક્ષક) શું કાબાની પહેલાં પવિત્ર સ્થાન ખુદાએ કોઈ પણ બનાવ્યું ન હતું ? જો બનાવ્યું હતું તો કાબાને બનાવવાની કોઈ જરૂરત ન હતી. જો બનાવ્યું ન હતું તો બિચારા પહેલાં જન્મેલાઓને પવિત્ર સ્થાન વિનાના જ રાખ્યા હતા ? પહેલાં ઈશ્વરને પવિત્ર સ્થાન બનાવવાનું સ્મરણ થયું નહીં હોય. ॥ ૨૯ ॥

(૩૦) તે કોણ મનુષ્ય છે જે ઈબરાહીમના દીનથી કરી જાય, પરંતુ જેણે પોતાની જાનને મૂર્ખ બનાવી ? અને નિશ્ચય અમે દુનિયામાં તેને જ પસન્દ કર્યો અને નિશ્ચય આખરતમાં તે જ નેક છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૧. સૂ. ૨. આ. ૧૩૦ ॥

(સમીક્ષક) એ કેવી રીતે સંભવ છે કે ઈબરાહીમના દીનને જે માનતા નથી, તેઓ સૌ મૂર્ખ છે. ઈબરાહીમને જ ખુદાએ પસન્દ કર્યો, એનું શું કારણ છે. જો ધર્માત્મા હોવાને કારણે કર્યો તો ધર્માત્મા અન્ય પણ ધણા હોઈ શકે છે. જો ધર્માત્મા હોવા વિના જ પસન્દ કર્યો તો અન્યાય થયો. હા, એ તો ઠીક છે કે જે ધર્માત્મા છે તે જ ઈશ્વરને પ્રિય હોય છે; અપર્મા નહીં. ॥ ૩૦ ॥

(૩૧) નિશ્ચય અમે તારા મોઢાને આસમાનમાં કરતો જોઈએ છીએ. અવશ્ય અમે તને તે કિબલા પ્રત્યે ફેરવીશું કે પસન્દ કરે તેને, બસ પોતાનું મુખ મસ્જિદુલ્હરામ તરફ ફેરવ, જ્યાં ક્યાંપ તમે હોવ, પોતાનું મુખ તેની તરફ ફેરવી લો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૧૪૪ ॥

(સમીક્ષક) શું આ નાનીસરખી બુત્પરસ્તી છે ? ના, મોટી છે.

(પૂર્વપક્ષી) અમે મુસલમાન લોકો બુત્પરસ્ત નથી, કિન્તુ બુત્તિકન અર્થાત્ મૂર્તિઓને તોડનારા છીએ, કેમકે અમે કિબલેને ખુદા સમજતા નથી.

(ઉત્તરપક્ષી) જેને તમે બુત્પરસ્ત સમજો છો, તેઓ પણ તે મૂર્તિને ઈશ્વર સમજતા નથી, કિન્તુ તેમની સામે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે છે. જો બુતોના તોડનારા હોવ, તો તે મસ્જિદ કિબલા મોટા બુતને શા માટે તોડ્યું નથી ?

(પૂર્વપક્ષી) વાહ ત્યાઈ, અમારા તો કિબલા તરફ મુખ ફેરવવાનો કુરાનમાં હુકમ છે અને એમને વેદમાં નથી, છતાં તેઓ બુત્પરસ્ત કેમ નથી ? અને અમે કેમ ? કેમકે અમને ખુદાનો હુકમ બજાવવો જરૂરી છે.

(ઉત્તરપક્ષી) જેમ તમારા માટે કુરાનમાં હુકમ છે તેમ તેમના માટે પુરાણમાં આજ્ઞા છે. જેમ તમે કુરાનને ખુદાનો કલામ સમજો છો, તેમ પુરાણી પણ પુરાણોને ખુદાના અવતાર વ્યાસજીનું વચન સમજે છે. તમારામાં અને એમનામાં બુત્પરસ્તીનો કંઈ ફરક નથી, બલકે તમે મોટા બુત્પરસ્ત અને એ લોકો નાના છે. કેમકે જ્યાં સુધી કોઈ મનુષ્ય પોતાના ઘરમાં પ્રવેશેલી બિલાડીને કાઢવા માટે ત્યાં સુધી તેના ઘરમાં ઊંટ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય, તેમ મુહમ્મદસાહેબે નાના બુતને મુસલમાનોના મતમાંથી કાઢવું પરન્તુ, મોટું બુત કે જે પર્વત જેવી મક્કાની મસ્જિદ છે, તે બધા મુસલમાનોના મતમાં પ્રવિષ્ટ કરાવી દીધી. શું આ નાની બુત્પરસ્તી છે ? હા, જે અમે લોકો વેદિક છીએ, તેમ તમે લોકો પણ વેદિક થઈ જાઓ, તો બુત્પરસ્તી વગેરે બુરાઈઓથી બચી શકો. એ સિવાય નહીં. જ્યાં સુધી પોતાની મોટી બુત્પરસ્તીને દૂર ન કરો, ત્યાં સુધી બીજા નાના બુત્પરસ્તોનું ખંડન કરવાથી તમારે લજિજત થઈ નિવૃત્ત રહેવું જોઈએ અને પોતાને બુત્પરસ્તીથી જુદા કરી પવિત્ર કરવા જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

(૩૨) જે લોકો અલ્લાહના માર્ગમાં માર્ગા જાય છે તેમના માટે એ ન કહો કે તેઓ મૃતક છે, કિન્તુ તેઓ જીવિત છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૧૫૪ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, ઈશ્વરના માર્ગમાં મરવા-મારવાની શી જરૂર છે ? એમ કેમ નથી કહેતા કે આ વાત પોતાનો મતલબ સિદ્ધ કરવાને માટે છે કે આ લોભ આપીશું તો લોકો ખૂબ લડશે, આપણો વિજય થશે, મારવાથી ડરશે નહીં, લૂટ-માર કરવાથી ઈશ્વર્ય પ્રાપ્ત થશે, પછી વિષયાનન્દ કરીશું, વગેરે પોતાના પ્રયોજનોને માટે આ વિપરીત વ્યવહાર કર્યો છે. ॥ ૩૨ ॥

(૩૩) અને એ કે અલ્લાહ કઠોર દુઃખ આપનાર છે. શેતાનની પાછળ ચાલો નહીં, નિશ્ચય તે તમારો પ્રત્યક્ષ શત્રુ છે. એના વગર બીજું કંઈ નથી કે જે બુરાઈ અને નિર્લજ્જતાની આજ્ઞા આપે અને એ કે તમે કહો અલ્લાહ પર જે નથી જાણતા. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૧૯૫, ૧૯૮, ૧૯૯ ॥

(સમીક્ષક) શું કઠોર દુઃખ આપનાર દયાળુ ખુદા પાપીઓ-પુણ્યાત્માઓ પર છે કે મુસલમાનો પર દયાળુ અને બીજાઓ પર દયાહીન છે ? જો આમ છે તો તે ઈશ્વર જ હોઈ શકતો નથી. અને પક્ષપાતી નથી, તો જે મનુષ્ય ક્યાંક ધર્મ કરશે તે પર ઈશ્વર દયાળુ અને જે અધર્મ કરશે તે પર દંડ દેનાર થશે, તો પછી વચ્ચે મુહમ્મદસાહેબ અને કુરાનને માનવાં જરૂરી ન રહ્યા. અને જો સૌને બુરાઈ કરાવનાર મનુષ્યમાત્રનો શત્રુ શેતાન છે, તેને ખુદાએ ઉત્પન્ન જ કેમ કર્યો ? શું તે ભવિષ્યની વાત જાણતો ન હતો ? જો કહો કે જાણતો હતો, પરન્તુ પરીક્ષા માટે બનાવ્યો, તો પણ બની શકે નહીં. કેમકે પરીક્ષા કરવી અલ્પશનું કામ છે. સર્વજ્ઞ તો બધા જીવોનાં સારાં-ખોટાં કર્મોને હમેશથી ઠીક ઠીક જાણે છે. અને શેતાન સૌને બહકાવે છે, તો શેતાનને કોણે બહેકાવ્યો ? જો કહો કે શેતાન આપમેળે બહેકે છે તો બીજાઓ પણ આપમેળે બહેકી શકે છે; વચ્ચે શેતાનનું શું કામ ? અને જો ખુદા જ શેતાનને બહેકાવે છે, તો ખુદા શેતાનનો પણ શેતાન ઠરશે. આવી વાત ઈશ્વરની હોઈ શકતી નથી. અને જે કોઈ બહેકાવે છે તે કુસંગ અને અવિદ્યાથી જાનત હોય છે. ॥ ૩૩ ॥

(૩૪) તમારા ઉપર મુદ્દાર, લોહી અને ગોશ્ત સુઅરનું હરામ છે અને અલ્લાહ વગર જે પર કંઈ પોકારવામાં આવે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૧૭૩ ॥

(સમીક્ષક) અહીં વિચારવું જોઈએ કે મહદ્દુ ચાહે આપમેળે મરે કે કોઈના મારવાથી બન્ને સરખાં

છે. હા, તેમનામાં કંઈ ભેદ પણ છે તેમ છતાં મૃતકપણામાં કોઈ ભેદ નથી અને જ્યારે એક સૂઅરનો નિષેધ કર્યો, તો શું મનુષ્યનું માંસ ખાવું ઉચિત છે ? શું એ સારી વાત હોઈ શકે કે પરમેશ્વરના નામે શત્રુ વગેરેને અત્યન્ત દુઃખ આપીને પ્રાણહત્યા કરવી ? આથી ઈશ્વરનું નામ કલંકિત થાય છે. હા, ઈશ્વરે વગર પૂર્વજન્મના અપરાધે મુસલામાનોના હાથથી દારુણ દુઃખ શા માટે અપાવ્યું ? શું તેમના ઉપર દયાળુ નથી ? તેમને પુત્ર જેવા નથી માનતો ? જે વસ્તુથી વધારે ઉપકાર થાય, તે ગાય વગેરેને મારવાનો નિષેધ ન કરવો, માનો કે હત્યા કરાવીને ખુદા જગતનો હાનિકારક છે. હિસાબ પાપથી કલંકિત પણ થઈ જાય છે. આવી વાતો ખુદા અને ખુદાના પુસ્તકની કદી હોઈ શકતી નથી. ॥ ૩૪ ॥

(૩૫) રોજની રાત તમારા માટે હલાલ કરવામાં આવી કે મદનોત્સવ કરજો પોતાની બીબીઓથી, તેણીઓ તમારા વાસ્તે પડદા છે અને તમે તેમના માટે પડદા છો. અલ્લાહે જાણ્યું કે તમે ચોરી કરો છો અર્થાત્ વ્યભિચાર, બસ પછી અલ્લાહે કમા કર્યા તમને. બસ તેમને મળો અને શોધો જે અલ્લાહે તમારા માટે લખી દીધાં છે અર્થાત્ સન્તાન. ખાવો, પીવો અહીં સુધી કે પ્રકટ થાઓ તમારા માટે કાળા દોરાથી સફેદ દોરો કે રાતથી જ્યારે દિવસ નીકળે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સુ. ૨. આ. ૧૮૭ ॥

(સમીક્ષક) અહીં એ નિશ્ચિત થાય છે કે જ્યારે મુસલમાનોનો મત ચાલ્યો કે તે પહેલાં કોઈએ કોઈ પૌરાણિકને પૂછ્યું હશે કે ચાન્દ્રાવળા વ્રત જે એક મહીનાનું હોય છે તેનો વિધિ શો છે ? તે શાસ્ત્રવિધિ કે જે મધ્યાહ્નમાં - ચન્દ્રની કળા ધટવા-વધવા મુજબ આસોને ધટાડવા-વધારવા અને મધ્યાહ્ન દિવસમાં ખાવાનું લખ્યું છે તેને ન જાણીને કહ્યું હશે કે ચન્દ્રમાનું દર્શન કરીને ખાજે. તેને આ મુસલમાનોએ આ પ્રકારે કરી લીધું. પરન્તુ વ્રતમાં સ્ત્રીસમાગમનો ત્યાગ છે તે એક વાત ખુદાએ વધીને કહી દીધી કે તમે સ્ત્રીઓનો સમાગમ ભલે કર્યા કરો અને રાતમાં ચાહે અનેક વાર ખાવ. બલા આ શું વ્રત થયું ? દિવસે ખાવું નહીં અને રાત્રે ખાતા રહેવું. આ સૃષ્ટિકર્મથી વિપરીત છે કે દિનમાં ન ખાવું, રાતે ખાવું. ॥ ૩૫ ॥

(૩૬) અલ્લાહના માર્ગે લડો તેમનાથી જે તમારાથી લડે છે. મારી નાખો તમે તેમને જ્યાં મળે. કતલથી કુફ ખરાબ છે. ત્યાં સુધી તેમની સાથે લડો કે કુફ રહે નહીં અને થાય દીન અલ્લાહનો. તેમણે જેટલી જબરદસ્તી કરી તમારા ઉપર તેટલી જ તમે તેમની સાથે કરો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સુ. ૨. આ. ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૪ ॥

(સમીક્ષક) જો કુરાનમાં આવી વાતો ન હોત, તો મુસલમાન લોકો આટલો મોટો અપરાધ કે જે બીજા મતવાળાઓ ઉપર કર્યો છે, કરત નહીં. અને વગર અપરાધીઓને મારવા તેમની ઉપર મોટું પાપ છે. જે મુસલમાનોના મતનું અહજ ન કરવું છે, તેને કુફ કહે છે અર્થાત્ કુફથી કતલને મુસલામાન લોકો સારી માને છે. અર્થાત્ જે અમારા દીનને માનશે નહીં, તેને અમે કતલ કરીશું. તેથી કરતા જ આવ્યા, મજહબ પર લડતા-લડતા પોતે જ રાજ્ય વગેરેથી નાશ પામ્યા. અને તેમનો મત બીજા મતવાળાઓ પર અત્યન્ત કઠોર રહે છે. શું ચોરીનો બદલો ચોરી છે ? કે જેટલો અપરાધ આપણો ચોર વગેરે ચોરી [થી] કરે, શું આપણે પણ ચોરી કરીએ ? આ સર્વથા અન્યાયની વાત છે. શું કોઈ અજ્ઞાની આપણને ગાળો આપે, તેને શું આપણે પણ ગાળો આપીએ ! આ વાત ન તો ઈશ્વરની અને ન તો ઈશ્વરના ભક્ત વિદ્વાનની અને ન તો ઈશ્વરોક્ત પુસ્તકની હોઈ શકે છે. આ તો માત્ર સ્વાર્થી જ્ઞાનરહિત મનુષ્યની છે. ॥ ૩૬ ॥

(૩૭) અલ્લાહ ઝંધડાને મિત્ર રાખતો નથી. અય લોકો ! જો ઈમાન લાવ્યા છો ઈસ્લામમાં પ્રવેશ કરો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૨. સુ. ૨. આ. ૨૦ ૨૦૫, ૨૦૬ ॥

(સમીક્ષક) જો ઝઘડા કરવાને ખુદા મિત્ર નથી સમજતો, તો શા માટે પોતે મુસલમાનોને ઝઘડા કરવામાં પ્રેરણા કરે છે ? અને ઝઘડાખોર મુસલમાનોની સાથે મિત્રતા કેમ કરે છે ? શું મુસલમાનોના મતમાં મળી જવાથી જ ખુદા રાજી છે ? તો તે મુસલમાનોનો જ પક્ષપાતી છે; આખાય સંસારનો ઈશ્વર નથી. આથી અહીં એમ જણાય છે કે ન તો કુરાન ઈશ્વરકૃત અને ન તો તેમાં કહેલો ઈશ્વર હોઈ શકે. ॥ ૩૭ ॥

(૩૮) ખુદા જેને ચાહે અનન્ત રિજક આપે. ॥ મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૨૧૨ ॥

(સમીક્ષક) શું પાપ-પુણ્ય વિના ખુદા અમસ્તુ જ રિજક આપે છે ? પછી ભલાઈ-ખુરાઈ કરવી સરખી જ થઈ. કેમકે સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થવું તેની ઈચ્છા પર છે. આથી ધર્મથી વિમુખ થઈ મુસલમાન લોકો ઈચ્છા મુજબ આચાર કરે છે. અને કોઈ કોઈ આ કુરાનમાં કહેલા પર વિશ્વાસ ન કરીને ધર્માત્મા પક્ષ હોય છે. ॥ ૩૮ ॥

(૩૯) પ્રશ્ન કરે છે તારાથી, રજસ્વલાને કહે, તે અપવિત્ર છે. જુદા રહો, ઋતુસમયમાં તેની પાસે જીવ નહીં જ્યાં સુધી કે તે પવિત્ર ન થાય. જ્યારે સ્નાન કરી લે તેની પાસે તે જગ્યાએથી જીવ, ખુદાએ આજ્ઞા આપી. તમારી બીજીઓ તમારા માટે ખેતીઓ છે. બસ જાઓ, જે રીતે ચાહો પોતાના ખેતરમાં. તમને અલ્લાહ લગભ (બેકાર, વ્યર્થ) શપથમાં નથી પકડતો. ॥ મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૫. ॥

(સમીક્ષક) જે આ રજસ્વલાનો સ્પર્શ-સંપર્ક ન કરવાનું લખ્યું છે તે સારી વાત છે. પરંતુ જે આ સ્ત્રીઓને ખેતીસરખી લખી અને જેમ જે રીતથી ચાહો ગમન કરો, એ મનુષ્યોને વિષયી કરવાનું કારણ છે. જો ખુદા બેકાર શપથ પર પકડતો નથી, તો બધા જૂઠ બોલશે, શપથ તોડશે. આથી ખુદા જૂઠનો પ્રવર્તક થશે. ॥ ૩૯ ॥

(૪૦) તે કોણ મનુષ્ય છે જે અલ્લાહને ઉપાર આપે છે. અચ્છ બસ અલ્લાહ બમણા કરે તેને તેની વાસ્તે. ॥ મં. ૧. સિ. ૨. સૂ. ૨. આ. ૨૪૫ ॥

(સમીક્ષક) ભલા ખુદાને કર્જ ઉપાર* લેવાનું શું પ્રયોજન ? જેણે આખોય સંસાર બનાવ્યો તે મનુષ્ય પાસેથી કર્જ લે છે ? કદી નહીં. આવું તો સમજ્યા વિના કહી શકાય. શું તેનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો ? શું તે હુંડી પડીકા વ્યાપાર વગેરેમાં મગ્ન થવાથી નુકસાનીમાં કસાઈ ગયો હતો. જે ઉપાર લેવા લાગ્યો ? અને એકનું બે-બે આપવું સ્વીકાર કરે છે, શું આ મહાજનોનું કામ છે ? કિન્તુ આવું કામ તો દેવાળીઆઓને કે વધારે ખર્ચા કરનાર અને ઓછી આવક વાળાઓને કરવું પડે છે; ઈશ્વરને નહીં. ॥ ૪૦ ॥

(૪૧) તેમાંથી કોઈ ઈમાન લાવ્યું નહીં અને કોઈ કફર થયો, જો અલ્લાહ ચાહત લડતા નહીં. જે ચાહે છે અલ્લાહ કરે છે. ॥ મં. ૧. સિ. ૩. સૂ. ૨. આ. ૨૫૩ ॥

(સમીક્ષક) શું જેટલી લડાઈઓ થાય છે, તે ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થાય છે. શું તે અધર્મ કરવા ચાહે તો કરી શકે છે ? જો એવી વાત છે તો તે ખુદા જ નથી, કેમકે ભલા માણસોનું એ કામ નથી કે શાન્તિ ભંગ કરાવીને લડાઈ કરાવે. આથી જણાય છે કે આ કુરાન ન તો ઈશ્વરનું બનાવેલું અને ન કોઈ ધાર્મિક વિદ્વાનનું રચેલું છે. ॥ ૪૧ ॥

★ આ જ આયતના ભાષ્યમાં તકસીર હુસૈનીમાં લખ્યું છે કે એક મનુષ્ય મુહમ્મદસાહેબની પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું કે એ રસૂલલ્લાહ ખુદા કર્જ શા માટે માંગે છે. તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે તમને બહિસ્તમાં લઈ જવાને માટે. તેણે કહ્યું જો આપ જમાનત-આંધરી આપો, તો હું આપું. મુહમ્મદસાહેબે તેની જમાનત લઈ લીધી. ખુદાનો ભરોસો ન થયો, તેના દૂતનો થયો. -દ.સ.

(૪૨) જે કંઈ આસમાન અને પૃથ્વી પર છે, બધું તેની માટે જ છે ? ચાહે તેની ખુરશીએ આસમાન અને પૃથ્વીને સમાવી લીધી છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩. સુ. ૨. આ. ૨૫૫ ॥

(સમીક્ષક) જે આકાશ ભૂમિમાં પદાર્થો છે, તે સર્વ જીવોના માટે પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, પોતાના માટે નહીં, કેમકે તે પૂર્ણકામ છે, તેને કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા નથી. જ્યારે તેની ખુરશી છે, તો તે એકદેશી છે. જે એકદેશી હોય છે, તે ઈશ્વર કહેવાતો નથી, કેમકે ઈશ્વર તો વ્યાપક છે. ॥ ૪૨ ॥

(૪૩) અલ્લાહ સૂર્યને પૂર્વથી લાવે છે, બસ તું પશ્ચિમથી લઈ આવ, બસ જે કાફર હતો હેરાન થયો, નિશ્ચય અલ્લાહ પાપીઓને માર્ગ દેખાડતો નથી. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩, પૂ. ૨. આ. ૨૫૬ ॥

(સમીક્ષક) જુઓ આ અવિધાની વાત, સૂર્ય પૂર્વથી પશ્ચિમ કે પશ્ચિમથી પૂર્વ કદી આવતો - જતો નથી, તે તો પોતાના પરિધિમાં ધૂમતો રહે છે. આથી નિશ્ચિત જણાય છે કે કુરાનના કર્તાને ખગોળ અને ભૂગોળ વિદ્યા આવડતી ન હતી. જો પાપીઓને માર્ગ નથી બતાવતો, તો પુણ્યાત્માઓને માટે પણ મુસલમાનોના ખુદાની જરૂરત નથી. કેમકે ધર્માત્મા તો ધર્મમાર્ગમાં જ હોય છે. માર્ગ તો ધર્મથી ભૂલેલા મનુષ્યોને બતાવવાનો હોય છે. માટે કર્તવ્ય ન કરવાથી કુરાનના કર્તાની ભારે ભૂલ છે. ॥ ૪૩ ॥

(૪૪) કશું ચાર જનાવરો(માં)થી લે, તેમની સુરત ઓળખી રાખ. પછી દરેક પર્વત પર તેમાંથી એક એક ટુકડો રાખી દે. પછી તેમને બોલાવ, દોડતા તારી પાસે ચાલ્યા આવશે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩. સુ. ૨. આ. ૨૬૦ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ! વાહ ! જુઓ ભાઈ !! મુસલમાનોનો ખુદા ભાનુમતીની માફક રમત કરી રહ્યો છે. શું આવી જ વાતોથી ખુદાની ખુદાઈ છે ! બુદ્ધિમાન લોકો આવ્યા ખુદાને તિલાંજલિ આપીને દૂર રહેશે અને મૂર્ખ લોકો ફસાશે. આથી ખુદાની બડાઈની જગ્યાએ બુરાઈ તેમને ફાળે આવશે. ॥ ૪૪ ॥

(૪૫) જેને ચાહે નીતિ આપે છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩. સુ. ૨. આ. ૨૬૯ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે જેને ચાહે છે તેને નીતિ આપે છે, તો જેને નથી ચાહતો તેને અનીતિ આપતો હશે. આ વાત ઈશ્વરપણની નથી કિન્તુ જે પક્ષપાત છોડી સર્વને નીતિ ઉપદેશ કરે છે, તે જ ઈશ્વર અને આમ થઈ શકે છે, બીજો નહીં. ॥ ૪૫ ॥

(૪૬) જે લોકો વ્યાજ ખાય છે તેઓ કબરોમાંથી ઊભા નહીં થાય. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩. સુ. ૨. આ. ૨૭૫ ॥

(સમીક્ષક) શું તેઓ કબરોમાં જ પડ્યા રહેશે ? અને જો પડ્યા રહેશે તો ક્યાં સુધી ? આવી અસંભવ વાત ઈશ્વરના મુસ્તકની તો હોઈ શક્તી નથી, કિન્તુ બાળબુદ્ધિઓની તો હોઈ શકે છે. ॥ ૪૬ ॥

(૪૭) તે કે જેને ચાહશે તેને લમા કરશે, જેને ચાહશે દંડ આપશે, કેમકે તે બધી વસ્તુ પર બળવાન છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩. સુ. ૨. આ. ૨૮૪ ॥

(સમીક્ષક) શું લમાને યોગ્ય ઉપર લમા ન કરવી, અયોગ્ય પર લમા કરવી ઝવઝંડ રાજા જેવું આ કર્ય નથી ? જો ઈશ્વર જેને ચાહે છે તેને પાપી કે પુણ્યાત્મા બનાવે છે તો જીવને પાપ-પુણ્ય લાગવાં જોઈએ નહીં અને જ્યારે ઈશ્વરે તેમને તેવા જ કર્યા છે તો જીવને સુખ-દુઃખ પણ થવાં જોઈએ નહીં. જેમ સેનાપતિની આજ્ઞાથી કોઈ નોકરે કોઈને માર્યો કે રક્ષા કરી તો તેના ફળનો ભાગી તે નથી થતો, તેમ તે પણ નથી. ॥ ૪૭ ॥

(૪૮) કહે આથી સારી બીજી કંઈ પરહેજગારોને ખબર આપું કે અલ્લાહ તરફથી બહિશ્તો છે જેમાં

નહેરો ચાહે છે. તેમાં જ હંમેશાં રહેનારી શુદ્ધ બીબીઓ છે, અલ્લાહની પ્રસન્નતાથી. અલ્લાહ તેમને જોનારો છે સાથે બન્દોની. ॥ -મં. ૧, સિ. ૩, સુ. ૩, આ. ૧૪ ॥

(સમીક્ષક) ભલા આ સ્વર્ગ છે કે વેશ્યાવન ? એને ઈશ્વર કહેવો કે સૈદ્ધ ? કોઈ પણ બુદ્ધિમાન આવી વાતો જેમાં હોય, તેને પરમેશ્વરનું બનાવેલું પુસ્તક માની શકે છે ? આ પક્ષપાત શા માટે કરે છે. જે બીબીઓ બહિશ્તમાં હંમેશાં રહે છે, તેણીઓ અહીં જન્મ પામીને ત્યાં ગઈ છે કે ત્યાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે. જો અહીં જન્મ પામીને ગઈ છે, અને જો કયામતની રાતથી પહેલાં જ ત્યાં બીબીઓને બોલાવી લીધી તો તેમના ખાવિન્દોને શા માટે બોલાવ્યા નહીં. અને કયામતની રાતમાં સૌનો ન્યાય થશે, એ નિયમને શા માટે તોડ્યો. જો ત્યાં જ જન્મી છે, તો કયામત સુધી તેણીઓ કેમ કરીને નિર્વાહ કરે છે. જો તેમના માટે પુરુષો પણ છે, તો અહીંથી બહિશ્તમાં જનાર મુસલમાનોને ખુદા બીબીઓ ક્યાંથી આપશે ? અને જેમ બીબીઓ બહિશ્તમાં હંમેશાં રહેનારી બનાવી તેમ પુરુષોને ત્યાં હંમેશા રહેનારા કેમ બનાવ્યા નહીં. એથી મુસલમાનોનો ખુદા અન્યાયકારી, બેસમજ છે. ॥ ૪૮ ॥

(૪૯) નિશ્ચય અલ્લાહ તરફથી દીન ઈસ્લામ છે. ॥ -મં. ૧, સિ. ૩, સુ. ૩, આ. ૧૮ ॥

(સમીક્ષક) શું અલ્લાહ મુસલમાનોનો જ છે બીજાઓનો નથી ? શું તેર સો વર્ષ પૂર્વે ઈશ્વરીય મત હતો જ નહીં ? આથી આ કુરાન ઈશ્વરનું બનાવેલું તો નથી કિન્તુ કોઈ પક્ષપાતીનું બનાવેલું છે. ॥ ૪૯ ॥

(૫૦) દરેક જીવને પૂરા આપવામાં આવશે જે કંઈ તેમને કમાવ્યું અને તેઓને અન્યાય કરવામાં આવશે નહીં. કહે કે અલ્લાહ તું જ મુલકનો માલિક છે જેને ચાહે આપે છે, જેની પાસેથી ચાહે છે, છીનવી લે છે, જેને ચાહે પ્રતિષ્ઠા આપે છે, જેને ચાહે અપ્રતિષ્ઠા આપે છે, બધું તારા જ હાથમાં છે, દરેક વસ્તુ પર તું જ બજવાન છે. રાતને દિવસમાં અને દિવસને રાતમાં પેસાડે છે અને મૃતકને જીવતો અને જીવતાને મૃતકથી નીકાળે છે અને જેને ચાહે અનન્ત અન્ન આપે છે. મુસલમાનોને ઉચિત છે કે કાફિરોને મિત્ર બનાવે નહીં સિવાય મુસલમાનોની. જે કોઈ આ કરે બસ તે અલ્લાહ તરફથી નથી. કહે જે તમે ચાહો છો અલ્લાહને તો પક્ષ કરો મારો. અલ્લાહ ચાહશે તમને અને તમારા પાપ क्षમા કરશે; નિશ્ચય જ કરુણામય છે. ॥ -મં. ૧, સિ. ૩, સુ. ૩, આ. ૨૪ થી ૨૭, ૩૦ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે પ્રત્યેક જીવને કર્મોનું પૂરેપૂરું ફળ આપવામાં આવશે, તો क्षમા કરવામાં આવશે નહીં. અને જો क्षમા કરવામાં આવશે, તો પુરું ફળ આપવામાં આવશે નહીં અને અન્યાય થશે. જ્યારે ઉત્તમ કર્મો વગર રાજ્ય પ્રતિષ્ઠા આપશે, તો પણ અન્યાયી થઈ જશે અને પાપ વગર રાજ્ય એની પ્રતિષ્ઠા છીનવી લેશે તો પણ અન્યાયકારી થઈ જશે. ભલા, જીવિતથી મૃતક અને મૃતકથી જીવિત કદી થઈ શકે છે ? કેમકે ઈશ્વરની વ્યવસ્થા અછેદ-અભેદ છે. કદી અદલો-અદલો થઈ શકતો નથી. હવે જુઓ, પક્ષપાતની વાતો કે જે મુસલમાનોના મજહબમાં નથી તેમને કાફર ઠરાયા. તેમનામાં શ્રેષ્ઠોથી પણ મિત્રતા ન રાખવા અને મુસલમાનોમાં દુષ્ટોથી પણ મિત્રતા રાખવા માટે ઉપદેશ કરવો, ઈશ્વરને ઈશ્વરતાથી બહાર કરી દે છે. આથી આ કુરાન, કુરાનનો ખુદા અને મુસલમાન લોકો માત્ર પક્ષપાત અવિધાના ભરેલા છે. આથી મુસલમાન લોકો અંધારામાં છે. અને મુહમ્મદસાહેબની લીલા કે જો તમે મારો પક્ષ કરશો તો ખુદા તમારો પક્ષ કરશે અને જો તમે પક્ષપાતરૂપ પાપ કરશો, તેની क्षમા પણ કરશે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મુહમ્મદસાહેબનું અન્ન:કરણ શુદ્ધ ન હતું. એટલા માટે પોતાનો મતલબ સિદ્ધ કરવાને માટે મુહમ્મદસાહેબે કુરાન બનાવ્યું કે બનાવડાવ્યું એમ જણાય છે. ॥ ૫૦ ॥

(૫૧) જે સમયે કહ્યું ફરિશ્તોએ કે અથ મર્થ્યમ, તને અલ્લાહે પસન્દ કરી અને પવિત્ર કર્યું ઉપર જગતની સ્ત્રીઓના. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩, સૂ. ૩, આ. ૪૧ ॥

(સમીક્ષક) બલા, જ્યારે આજકાલ ખુદાના ફરિશ્તા અને ખુદા કોઈથી વાતો કરવા આવતા નથી, તો પહેલાં કેવી રીતે આવ્યા હશે ? જો કહ્યું કે પહેલાંના મનુષ્યો પુણ્યાત્મા હતા, અત્યારના નથી, તો એ વાત મિથ્યા છે. કિન્તુ જે સમયે ઈસાઈ અને મુસલમાનોનો મત ચાલ્યો હતો, તે સમયે તે દેશોમાં જંગલી અને વિદ્યાહીન મનુષ્યો વધારે હતા, એથી આવા વિદ્યા-વિરુદ્ધ મતો ચાલી નીકળ્યા. હવે વિદ્યાનુ વધારે છે, એટલા માટે ચાલી શકતા નથી. કિન્તુ જે જે આવા પોકળ મજહબ છે, તે પણ અસ્ત થતા જાય છે, વધવાની તો વાત જ શી કરવી ? ॥ ૫૧ ॥

(૫૨) તેને કહે છે બન, કે બસ બની જાય છે. કાકરોએ ધોખો દીધો, ઈશ્વરે ધોખો દીધો, ઈશ્વર બહુ મકર કરનાર છે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૩, સૂ. ૩, આ. ૪૬, ૫૩ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે મુસલમાન લોકો ખુદા સિવાય બીજી વસ્તુ માનતા નથી તો ખુદાએ કોને કહ્યું ? અને તેના કહેવાથી કોણ થઈ ગયું ? એનો ઉત્તર મુસલમાન સ્વાત જન્મમાં પણ આપી શકશે નહીં. કેમકે ઉપાદાન કારણ વિના કાર્ય કદી થઈ શકતું નથી. કારણ વિના કાર્યને કહેવું જાણો પોતાના મા-બાપ વિના મારું શરીર થઈ ગયું - એવી વાત છે. જે ધોખો આપે અને મકર અર્થાત્ છલ, દંભ કરે છે, તે ઈશ્વર તો કદી હોઈ શકતો નથી, કિન્તુ ઉત્તમ મનુષ્ય પણ આવું કામ કરતો નથી. ॥ ૫૨ ॥

(૫૩) શું તમને આ ઘણું નહીં થાય કે અલ્લાહ તમને ત્રણ હજાર ફરિશ્તાઓની સાથે સહાય આપે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૪, સૂ. ૩, આ. ૧૨૩ ॥

(સમીક્ષક) જો મુસલમાનોને ત્રણ હજાર ફરિશ્તાઓની સાથે સહાય આપતો હતો તો અત્યારે મુસલમાનોની બાદશાહી ધણી બધી નષ્ટ થઈ ગઈ અને થતી જાય છે, કેમ સહાયક થતો નથી ? એટલા માટે આ વાત માત્ર લોભ આપીને મૂર્ખો ને કસાવવા માટે મહત્ત્વ અન્યાયની છે. ॥ ૫૩ ॥

(૫૪) અને કાકરો ઉપર અમને સહાય કર. અલ્લાહ તમારો ઉત્તમ સહાયક અને કારસાજ છે. જો તમે અલ્લાહના માર્ગમાં માર્યા જાવ, કે મરી જાઓ, (તો) અલ્લાહની દયા ધણી સારી છે. ॥ -મં. ૧, સિ. ૪, સૂ. ૩, આ. ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૬ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ મુસલમાનોની ભૂલ કે જે પોતાના મતથી ભિન્ન છે, તેમને મારવા માટે ખુદાની પ્રાર્થના કરે છે. શું પરમેશ્વર ભોળો છે કે જે એમની વાત માની લે ? જો મુસલમાનોના કારસાજ અલ્લાહ જ છે, તો પછી મુસલમાનોનું કાર્ય નષ્ટ કેમ થાય છે ? અને ખુદા પણ મુસલમાનોની સાથે મોહથી ફસાયા દેખાય છે. જો આવો પક્ષપાતી ખુદા છે તો ધર્માત્મા પુરુષોનો ઉપાસનીય ક્યારેય થઈ શકે નહીં. ॥ ૫૪ ॥

(૫૫) અને અલ્લાહ તમને પરાંલજ કરતો નથી, પરન્તુ પોતાના પયગમ્બરોમાંથી જેને ચાહે, તેને પસન્દ કરે. બસ અલ્લાહ અને તેના રસુલોની સાથે ઈમાન લાવો. ॥ -મં. ૧. સિ. ૪, સૂ. ૩, આ. ૧૭૯ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે મુસલમાન લોકો ખુદા સિવાય કોઈની સાથે ઈમાન નથી લાવતા અને કોઈને ખુદાના સાક્ષી માનતા નથી, તો પયગમ્બરસાહેબને કેમ ઈમાનમાં ખુદાની સાથે શરીક કર્યા ? અલ્લાહે પયગમ્બરની સાથે ઈમાન લાવવાનું લખ્યું, એનાથી પયગમ્બર પણ શરીક થઈ ગયા, પછીથી લાશરીક કહેવું યોગ્ય નથી. જો આનો અર્થ એમ સમજવામાં આવે કે મુહમ્મદસાહેબ પયગમ્બર હોવાથી વિશ્વાસ લાવવો

જોઈએ, તો એ પ્રશ્ન થાય છે કે મુહમ્મદસાહેબના હોવાથી શી જરૂરિયાત છે ? જો ખુદા એમને પયગમ્બર બનાવ્યા વિના પોતાનું અભીષ્ટ કાર્ય કરી શકતો નથી, તો અવશ્ય અસમર્થ થયો. । ૫૫ ॥

(૫૬) એ ઈમાનવાળાઓ ! સન્તોષ કરો. પરસ્પર પકડી રાખો અને લડાઈમાં લાગ્યા રહો. અલ્લાહથી ડરો કે તમને છૂટકારો મળશે. ॥ -મં. ૧. સિ. ૪. સૂ. ૩. આ. ૨૦૦ ॥

(સમીક્ષક) આ કુરાનનો ખુદા અને પયગમ્બર બન્ને ઝઘડાખોર હતા. જે લડાઈની આજ્ઞા આપે છે તે શાન્તિભંગ કરનાર હોય છે. શું નામ માત્ર ખુદાથી ડરવાથી છૂટકારો મેળવાય છે ? કે અપર્મયુક્ત લડાઈ વગેરેથી ડરવાથી ? જો પ્રથમ પક્ષ હોય તો ડરવું ન ડરવું સમાન છે અને જો બીજો પક્ષ છે તો ઠીક છે. । ૫૬ ॥

(૫૭) આ અલ્લાહની સીમાઓ છે, જે અલ્લાહ અને તેમના રસૂલોનું કહ્યું માનશે તે બહિશ્તમાં જશે, જેમાં નહેરો ચાલે છે અને એ જ મોટું પ્રયોજન છે. જો અલ્લાહની અને તેના રસૂલની આજ્ઞાનો ભંગ કરશે અને તેની હદોથી બહાર થઈ જશે તે હંમેશાં રહેનારી આગમાં બાળવામાં આવશે અને તેને માટે ખરાબ કરનાર દુઃખ છે. ॥ -મં. ૧ સિ. ૪, સૂ. ૪, આ. ૧૩, ૧૪ ॥

(સમીક્ષક) ખુદાએ જ મુહમ્મદસાહેબ પયગમ્બરને પોતાના શરીર કરી લીધા છે અને ખુદા કુરાનમાં જ લખ્યું છે. અને જુઓ ! ખુદા પયગમ્બરસાહેબની સાથે કેવા ફસાયા છે કે જેમણે બહિશ્તમાં રસૂલનો ભાગ કર્યો છે. કોઈ એક વાતમાં પણ મુસલમાનોના ખુદા સ્વતન્ત્ર નથી, તો લાશરીક કહેવા વ્યર્થ છે. આવી-આવી વાતો ઈશ્વરોક્ત પુસ્તકમાં હોઈ શકે નહીં. ॥ ૫૭ ॥

(૫૮) અને એક ત્રસરેશુની બરાબર પણ અલ્લાહ અન્યાય નથી કરતો. અને જે ભલાઈ હોય, તેની બમાણી કરશે. તેને ॥ -મં. ૧. સિ. ૫. સૂ. ૪, આ. ૪૦ ॥

(સમીક્ષક) જો એક ત્રસરેશુ પણ ખુદા અન્યાય નથી કરતો, તો પુણ્યને દ્વિગુણ કેમ કરી આપે ? અને મુસલમાનોનો પક્ષપાત કેમ કેર છે ? વાસ્તવમાં દ્વિગુણ કે ન્યૂન ફળ કર્મોનું આપે તો ખુદા અન્યાયી થઈ જાય. । ૫૮ ॥

(૫૯) જ્યારે તારી પાસેથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તારા કહ્યા સિવાય = વિપરીત વિચારે છે. અલ્લાહ તેમની સલાહને લખે છે. અલ્લાહે તેમની કમાયેલી વસ્તુને લીધે તેમને ઊલટા ઊલટાવી દીધા. શું તમે ચાહો છો કે અલ્લાહના ગુમરાહ કરેલાને માર્ગ પર લાવો ? બસ જેમને અલ્લાહ ગુમરાહ કરે તેમને કોઈ પણ દિવસ રસ્તો મળશે નહીં. । -મં. ૧. સિ. ૫, સૂ. ૪, આ. ૮૧, ૮૮ ॥

(સમીક્ષક) જે અલ્લાહ વાતોને લખીને બહી ખાતું બનાવતો જાય છે તો તે સર્વજ્ઞ નથી. જો સર્વજ્ઞ હોય તો લખવાનું શું કામ ? અને જે મુસલમાનો કહે છે કે શેતાન જ બધાને બહેકાવવાથી દુષ્ટ થયો છે તો જ્યારે ખુદા જ જીવોને ગેરમાર્ગે દોરે છે તો ખુદા અને શેતાનમાં ભેદ શો રહ્યો ? હા, એટલો ભેદ કહી શકાય કે ખુદા મોટો શેતાન છે, પેલો નાનો શેતાન. કેમકે મુસલમાનોનો જ કૌલ છે કે જે બહેકાવે છે તે જ શેતાન છે, તો આ પ્રતિજ્ઞાથી ખુદાને પણ શેતાન બનાવી દીધો. । ૫૯ ॥

(૬૦) અને પોતાના હાથોને રોકે નહીં તો તેમને પકડો અને જ્યાં મેળવો ત્યાં મારી નાખો. મુસલમાનોએ મુસલમાનોને મારવા એ યોગ્ય નથી. જે કોઈ અણજાણતાં મારી નાખે. બસ એક ગરદન મુસલમાનની છોડવાની છે અને (જો) ખૂન વહ્યું તે લોકો તરફથી થઈ જે (સન્ધિ) તે કોમથી હોય, (અને) તમારા માટે દાન કરી દે, જે દુશ્મનની કોમથી છે. અને જો કોઈ મુસલમાનને જાણીને મારી નાખે તે હંમેશાં

દોષમાં રહેશે, તે પર અલ્લાહનો ક્રોધ અને લાનત છે. ॥ -મં. ૧, સિ. ૫, સુ. ૪, આ. ૯૧ - ૯૩. ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ મહાપદપાતની વાત. કે જે મુસલમાન ન હોય, તેને જ્યાં મેળવો ત્યાં મારી નાખો અને મુસલમાનોને મારતા નહીં. બુલથી મુસલમાનોને મારવામાં પ્રાયશ્ચિત અને અન્યને મારવાથી અહિંસત મળશે એવો ઉપદેશ કુવામાં નાખી દેવો જોઈએ. આવાં આવાં પુસ્તક, આવા આવા પયગમ્બર, આવા આવા ખુદા અને આવા આવા મતથી હાનિ સિવાય લાભ કંઈ પણ નથી. આવવાનું ન હોવું સારું અને આવા પ્રામાદિક મતોથી બુદ્ધિમાનોને મારે તેને દોષમાં મળે અને બીજા મતવાળા કહે છે કે મુસલમાનને મારે તો સ્વર્ગ મળે. હવે કહો આ બન્ને મતોમાંથી કોને માનીએ અને કોને છોડીએ ? કિન્તુ આવા મૂઠ કલ્પેલા મતોને છોડીને વેદોક્ત મત સ્વીકાર કરવા યોગ્ય બધા મનુષ્યોને માટે છે કે જેમાં આર્યમાર્ગ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના માર્ગમાં ચાલવું અને દસ્યુ અર્થાત્ દુષ્ટોના માર્ગથી જુદા રહેવાનું લખ્યું છે; સર્વોત્તમ છે. ॥૬૦॥

(૬૧) અને શિક્ષા પ્રકટ થયા પછી જેણે રસૂલ સાથે વિરોધ કર્યો અને મુસલમાનોથી વિરુદ્ધ પક્ષ કર્યો; અવશ્ય એમ તેમને દોષમાં મોકલીશું. ॥ -મં. ૧, સિ. ૫, સુ. ૪, આ. ૧૧૫ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ ખુદા અને રસૂલની પક્ષપાતની વાતો ! મુહમ્મદસાહેબ વગેરે સમજતા હતા કે જે ખુદાના નામથી એમ આવી વાતો નહીં લખીએ તો આપણો મજહબ વધશે નહીં. અને પદાર્થો મળશે નહીં, આનન્દ ભોગ થશે નહીં. આથી જણાય છે કે પોતાના મતલબ કરવામાં પૂરા હતા અને બીજાઓના પ્રયોજનો બગાડવામાં. આથી એઓ અનામ હતા. એમની વાતનું પ્રમાણ આમ વિદ્વાનોની સામે કદી થઈ શકતું નથી. ॥ ૬૧ ॥

(૬૨) જો અલ્લાહ ફરિશ્તાઓ કિતાબો રસૂલો અને કયામતની સાથે કુફ કરે નિશ્ચય તે ગુમરાહ છે. નિશ્ચય જે લોકો ઈમાન લાવ્યા, પછી કાફર થયા, પછી ફરી ઈમાન લાવ્યા, ફરી ગયા અને કુફમાં વધારે વધ્યા. અલ્લાહ તેમને કદી કામા કરશે નહીં અને રસ્તો બતાવશે નહીં. ॥ -મં. ૧, સિ. ૫, સુ. ૪, આ. ૧૩૬, ૧૩૭ ॥

(સમીક્ષક) શું હજુ પણ ખુદા લાશરીક રહી શકે છે ? શું લાશરીક કહેતાં જવું અને એની સાથે ઘણા શરીક પણ માનવા એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત નથી ? શું ત્રણ વાર કામાની પછી ખુદા કામા નથી કરતો ? અને ત્રણ વાર કુફ કરવાથી રસ્તો બતાવે છે ? અથવા ચોથી વારથી આગળ નથી બતાવતો ? જો ચાર-ચાર વાર પણ કુફ બધા લોકો કરે તો કુફ ઘણો વધી જાય. ॥ ૬૨ ॥

(૬૩) નિશ્ચય અલ્લાહ બુરા લોકોને અને કાફરોને જમા કરશે દોષમાં. નિશ્ચય બુરા લોકો ધોખો આપે છે અલ્લાહને અને તેમને તે ધોખો આપે છે. એ ઈમાનવાળાઓ ! મુસલમાનોને છોડી કાફરોને મિત્ર બનાવશો નહીં. ॥ -મં. ૧, સિ. ૫, સુ. ૪, આ. ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૪ ॥

(સમીક્ષક) મુસલમાનોને અહિંસત અને બીજા લોકોને દોષમાં જવાનું શું પ્રમાણ ? વાહ ભાઈ વાહ ! જે ખરાબ લોકોના ધોખામાં આવે અને બીજાને ધોખો આપે છે એવો ખુદા આપણાથી અલગ રહે, પરન્તુ જે ધોખેબાજ છે એની સાથે જઈને મળે અને તે પણ એને મળે. કેમકે - "યાદુશી શીત્તાદેવી તાદુશઃ વાહનઃ સ્વરઃ ॥" જેવાને તેવા મળે ત્યારે જ નિર્વાહ થાય છે. જેમનો ખુદા ધોખેબાજ છે એમના ઉપાસક લોકો ધોખેબાજ કેમ ન હોય ? શું દુષ્ટ મુસલમાન હોય એની સાથે મિત્રતા અને બીજા શ્રેષ્ઠ મુસલમાન ભિન્નથી શત્રુતા કરવી કોઈને ઉચિત હોઈ શકે ? ॥ ૬૩ ॥

(૬૪) એ લોકો ! નિશ્ચય તમારી પાસે સત્યની સાથે ખુદા તરફથી પયગમ્બર આવ્યો. બસ તમે

તેમના પર ઈમાન લાવો. અલ્લાહ માબુદ એકલો છે. ॥ -મં. ૧, સિ. ૬, સુ. ૪, આ. ૧૭૦, ૧૭૧ ॥

(સમીક્ષક) શું જ્યારે પયગમ્બરો પર ઈમાન લાવવા લખ્યું તો ઈમાનમાં પયગમ્બર ખુદાનો શરીક અર્થાત્ ભાગીદાર થયો કે નહીં ? જ્યારે અલ્લાહ એકદેશી છે, વ્યાપક નહીં, ત્યારે તો એની પાસેથી પયગમ્બર આવે-જાય છે તો તે ઈશ્વર પણ ન હોઈ શકે. ક્યાંક સર્વદેશી લખે છે, ક્યાંક એકદેશી, એનાથી જણાય છે કે કુરાન એકનું બનાવેલું નથી પરન્તુ ધણાઓનું બનાવેલું છે. ॥ ૬૪ ॥

(૬૫) તમારા પર હરામ કરવામાં આવ્યા મુદ્દાર, લોહી, સ્થૂઅરનું માંસ જે પર અલ્લાહ વિના કંઈ બીજું ભક્ષવામાં આવે, ગર્જુ દબારે, લાકડી મારે, ઉપરથી નીચે પડે, શિંગડું મારે અને દરંદેનું ખાધેલું. ॥ -મં. ૨, સિ. ૬, સુ. ૫, આ. ૩ ॥

(સમીક્ષક) શું આટલા જ પદાર્થો હરામ છે ? બીજા ઘણા પશુ તથા તિર્થક્ જીવ કીડી વગેરે મુસલમાનોને હલાલ હશે ? એટલા માટે આ મનુષ્યોની કલ્પના છે, ઈશ્વરની નહીં. એથી એનું પ્રમાણ પણ નથી. ॥ ૬૫ ॥

(૬૬) અને અલ્લાહને સારું ઉધાર આપો. અવશ્ય હું તમારી બુરાઈ દૂર કરીશ અને તમને બહિશમાં મોકલીશ. ॥ -મં. ૨, સિ. ૬, સુ. ૫, આ. ૧૨ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ ! મુસલમાનોના ખુદાના ઘરમાં કોઈ ધન વિશેષ નહીં રહ્યું હોય. જે વિશેષ હોય તો ઉધાર શા માટે માંગે ? અને એમને કેમ બહેકાવે કે તમારી બુરાઈ છોડાવીને તમને સ્વર્ગમાં મોકલીશ ? અહીં જણાય છે કે ખુદાના નામથી મુહમ્મદસાહેબે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કર્યો છે. ॥ ૬૬ ॥

(૬૭) જેને ચાહે છે સમા કરે છે, જેને ચાહે દુઃખ આપે છે. જે કંઈ કોઈને પણ ન આપ્યું તે તમને આપ્યું. ॥ -મં. ૨, સિ. ૬, સુ. ૫, આ. ૧૮, ૨૦ ॥

(સમીક્ષક) જેમ શેતાન જેને ચાહે પાપી બનાવે, તેમ મુસલમાનોના ખુદા પણ શેતાનનું કામ કરે છે ? જો એમ હોય તો પછી સ્વર્ગ અને નરકમાં ખુદા જાય. કેમકે તે પાપ-પુણ્ય કરનાર થયો, જીવ પરાધીન છે, જેમ સેના સેનાપતિને આધીન રક્ષા કરે અને કોઈને મારે છે, એની ભલાઈ-બુરાઈ સેનાપતિની હોય છે, સેના ઉપર નહીં. ॥ ૬૭ ॥

(૬૮) આજ્ઞા માનો અલ્લાહની અને આજ્ઞા માનો રસૂલની. ॥ -મં. ૨, સિ. ૭, સુ. ૫, આ. ૮૨ ॥

(સમીક્ષક) જુઓ ! આ વાત ખુદાના શરીક હોવાની છે. પછી ખુદાને 'લાશરીક' માનવો વ્યર્થ છે. ॥ ૬૮ ॥

(૬૯) અલ્લાહે માફ કર્યું જે ઘઈ ચૂક્યું અને જે કોઈ ફરી કરશે અલ્લાહ તેનાથી બદલો લેશે. ॥ -મં. ૨, સિ. ૬, સુ. ૫, આ. ૯૫ ॥

(સમીક્ષક) કરેલાં પાપોની સમા કરવી જાણે કે પાપોને કરવાની આજ્ઞા આપીને વધારવા બરાબર છે. પાપ સમા કરવાની વાત જે પુસ્તકમાં હોય, તે ન ઈશ્વર અને ન કોઈ વિદ્વાને બનાવેલું છે, પરન્તુ પાપવર્ધક છે. હા, આગામી પાપ છોડવા માટે કોઈને પ્રાર્થના તથા પોતે છોડવાને માટે પુરુષાર્થ - પશ્ચાન્નાપ કરવો ઉચિત છે. પરન્તુ કેવળ પશ્ચાન્નાપ કરતા રહે અને છોડે નહીં, તો પણ કંઈ થઈ શકે નહીં. ॥ ૬૯ ॥

(૭૦) અને તે મનુષ્યથી વધારે પાપી કોણ છે, જે અલ્લાહ પર જૂઠ બાંધી લે છે અને કહે છે કે મારી તરફ બહી કરવામાં આવી પરન્તુ બહી તેની તરફ નથી કરવામાં આવી અને જે કહે છે કે હું પણ ઉતારીશ કે જેમ અલ્લાહ ઉતારે છે. ॥ -મં. ૨, સિ. ૭, સુ. ૬, આ. ૯૪ ॥

(સમીક્ષક) આ વાતથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે મુહમ્મદસાહેબ કહેતા હતા કે મારી પાસે ખુદા તરફથી આવતો આવે છે, ત્યારે બીજા કોઈએ પણ મુહમ્મદસાહેબની જેમ લીલા રચી હશે કે મારી પાસે પણ આવતો ઉતરે છે, મને પણ પચગબ્બર માનો, એને હટાવવા અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે મુહમ્મદસાહેબે આ ઉપાય કર્યો હશે. ॥ ૭૦ ॥

(૭૧) અવશ્ય એમ તમને ઉત્પન્ન કર્યા, પછી તમારી સૂરતો બનાવી, ફરિસ્તાઓને કહ્યું કે આદમની સિજદા કરો, બસ તેમણે સિજદા કરી, પરંતુ શૈતાન સિજદા કરનારાઓમાં ન થયો. કહ્યું, જ્યારે મેં તને આજ્ઞા આપી પછી કોઈકે રોક્યો કે તેં સજદા કરી નથી, કહ્યું, હું તેનાથી સારો છું. તેં મને આગથી અને તેને માટીથી ઉત્પન્ન કર્યો. કહ્યું, બસ તેમાંથી ઉતર, આ તારા યોગ્ય નથી કે તું તેમાં અભિમાન કરે. કહ્યું, તે દિવસ સુધી ઢીલ દે કે કબરોમાંથી ઊઠાવવામાં આવે. કહ્યું, નિશ્ચય તું ઢીલ આપેલાઓમાંથી છે. કહ્યું, બસ એની કસમ છે કે તેં મને ગુમરાહ કર્યો, અવશ્ય હું તેમના માટે તારા સીધા રસ્તા ઉપર બેસીશ. અને ઘણું કરીને તું તેને ધન્યવાદ કરનાર પામીશ નહીં. કહ્યું તેનાથી દુર્દશાની સાથે નીકળ, અવશ્ય જે કોઈ તેમાંથી તારો પક્ષ કરશે, તમારા બધાથી દોજખને ભરીશ. ॥ અં. ૨, સિ. ૮, સુ. ૭, આ. ૧૧ - ૧૮ ॥

(સમીક્ષક) હવે ધ્યાનથી સાંભળો. ખુદા અને શૈતાનના ઝઘડાને, એક ફરિશ્તા, જેમ કે ચાકર હોય, તે પણ ખુદાથી ન દબાયો અને આત્માને પવિત્ર પક્ષ ન કરી શક્યો. પછી આવા બાગીને જે પાપી બનાવીને ગદર કરનાર હતો એને ખુદાએ છોડી દીધો. ખુદાની આ મોટી ભૂલ છે. શૈતાન તો બધાને બહેકાવનાર અને ખુદા શૈતાનને બહેકાવનાર હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે શૈતાનનો પણ શૈતાન ખુદા છે. કેમકે શૈતાન પ્રત્યક્ષ કહે છે કે તેં મને ગેરમાર્ગે દોર્યો. એનાથી ખુદામાં પવિત્રતા પણ જોવા મળતી નથી, અને બધી બુરાઈઓને ચલાવનાર મુઘ કારણ ખુદા થયો. આવા ખુદા મુસલમાનોના જ હોઈ શકે, અન્ય શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના નહીં. અને ફરિશ્તાઓ સાથે મનુષ્યવત્ વાર્તાલાપ કરવાથી દેહધારી, અલ્પજ્ઞ, ન્યાય રહિત, મુસલમાનોનો ખુદા છે. આથી વિદ્વાન્ માણસો ઈસ્લામના મજહબને પસંદ કરતા નથી. ॥ ૭૧ ॥

(૭૨) નિશ્ચય તમારો માલિક અલ્લાહ છે જેણે આસમાનો અને પૃથ્વીને છ દિવસમાં ઉત્પન્ન કર્યા, પછી કરાર પકડ્યો અર્શ પર. દીનતાથી પોતાના માલિકને પોકારો. ॥ અં. ૨, સિ. ૮, સુ. ૭, આ. ૫૪, ૫૫ ॥

(સમીક્ષક) ભલા ! જે છ દિવસમાં જગતને બનાવે, અર્શ અર્થાત્ ઉપરના આકાશમાં સિંહાસન પર આરામ કરે, તે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન અને વ્યાપક કદી હોઈ શકે છે ? એના ન હોવાથી તે ખુદાપણ કહી શકાય નહીં. શું તમારો ખુદા બહેરો છે કે જે પોકારવાથી સાંભળે છે ? આ બધી વાતો અનીશ્વરકૃત છે. આથી કુરાન ઈશ્વરકૃત હોઈ શકે નહીં. જો છ દિવસોમાં જગત્ બનાવ્યું, સાતમા દિવસે અર્શ પર આરામ કર્યો, તો થાકી પાત્ર ગયો હશે. અને હજુ સુધી સૂતો છે કે જાગે છે ? જો જાગે છે તો હવે કંઈ કામ કરે છે કે નિઠલો સૈલ સપટ્ટા અને એશ કરતો ફરે છે. ॥ ૭૨ ॥

(૭૩) ફરો નહીં પૃથ્વી પર ઝઘડા કરતા. ॥ અં. ૨, સિ. ૮, સુ. ૭, આ. ૭૪ ॥

(સમીક્ષક) આ વાત તો સારી છે, પરંતુ આથી વિપરીત બીજા સ્થાનોમાં જેહાદ કરવી અને કાફરોને મારવા પણ લખ્યું છે. હવે કહો આ પૂર્વાપર વિરોધ નથી ? આથી એમ જણાય છે કે જ્યારે મુહમ્મદસાહેબ નિર્બળ થયા હશે, ત્યારે તેમણે આ ઉપાય રચ્યો હશે અને જ્યારે સબળ થયા હશે ત્યારે ઝઘડો મચાવ્યો હશે. આથી આ વાતો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી બન્ને સાચી નથી. ॥ ૭૩ ॥

(૭૪) બસ એક જ વખત પોતાનો અસા નાખી દીધો અને તે અજગર હતો પ્રત્યક્ષ. ॥ અં. ૨, સિ.

૯, સુ. ૭, આ. ૧૦૭ ॥

(સમીક્ષક) હવે આ લખવાથી જણાય છે કે આવી જૂઠી વાતોને ખુદા અને મુહમ્મદસાહેબ પણ માનતા હતા. જો એમ છે તો એ બન્ને વિદ્વાન હતા નહીં, કેમકે જેમ આંખથી જોવાને અને કાનથી સાંભળવાને કોઈ અન્યથા નથી કરી શકતું. આથી જ આ ઈન્દ્રજીવની વાતો છે. ॥ ૭૪ ॥

(૭૫) બસ અમે તેમના પર મેહનું તોફાન મોકલ્યું, ટિફી, ચિચડી અને દેડકાં અને લોહી. બસ એમનાથી અમે બદલો લીધો અને તેમને ડુબાડી દીધા દરિયામાં અને અમે બની =ઔલાદ ઈઝરાયેલને દરિયાની પાર ઉતારી દીધી. નિશ્ચય તે દીન જૂઠો છે કે જેમાં તેઓ છે અને તેમનું કાર્ય પણ જૂઠું છે. ॥ -મં. ૨, સિ. ૯, સુ. ૭, આ. ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ, જેમ કોઈ પાખંડી કોઈને ડરાવે કે અમે તમારા ઉપર સાંપોને કરડવા માટે મોકલીશું, એવી જ આ પણ વાત છે. ભલા, જે આવો પક્ષપાતી કે એક જાતિને ડુબાવી દે અને બીજાને પાર ઉતારે તે અધર્મી ખુદા કેમ નહીં? જે બીજા મતોને કે જેમાં હજારો-કરોડો મનુષ્યો હોય, જૂઠો બતાવે અને પોતાને સાચો, તેનાથી વધારે જૂઠો બીજો ક્યો મત હોઈ શકે છે? કેમકે કોઈ મતમાં બધા મનુષ્યો ખરાબ અને ભલા હોઈ શકતા નથી. આ એકતરફી ડિગરી કરવી મહામૂર્ખાનો મત છે. શું તોરેત જબુરનો દીન, કે જે તેમનો હતો, જૂઠો થઈ ગયો? કે તેમનો કોઈ બીજો મજહબ હતો કે જેને જૂઠો કહ્યો અને જે તે બીજો મજહબ હતો, તો ક્યો હતો? કહો કે જેનું નામ કુરાનમાં હોય. ॥ ૭૫ ॥

(૭૬) બસ તું મને અલબત્તા જોઈ શકીશ, જ્યારે પ્રકાશ કર્યો તેના માલિકે પહાડ તરફ તેને પરમાણુ-પરમાણુ કર્યો. પડી ગયો મુસા બેહોશ. ॥ -મં. ૨, સિ. ૯, સુ. ૭, આ. ૧૪૩ ॥

(સમીક્ષક) જે જોવામાં આવે છે તે વ્યાપક હોઈ શકે નહીં. અને આવા ચમત્કાર કરતો કરતો હતો તો ખુદા અત્યારે આવા ચમત્કાર કોઈને કેમ નથી દેખાડતો? સર્વથા વિદ્યા વિરુદ્ધ હોવાથી આ વાત માનવા યોગ્ય નથી. ॥ ૭૬ ॥

(૭૭) અને પોતાના માલિકને દીનતા (અને) ડરથી મનમાં યાદ કર, ધીમા અવાજે સવારે અને સાંજે. ॥ -મં. ૨, સિ. ૯, સુ. ૭, આ. ૨૦૫ ॥

(સમીક્ષક) ક્યાંક ક્યાંક કુરાનમાં લખ્યું છે કે ઊંચા અવાજે પોતાના માલિકને ધોકાર અને ક્યાંક ક્યાંક ધીરે ધીરે મનમાં ઈશ્વરનું સ્મરણ કર. હવે કહો, કઈ વાત સાચી? અને કઈ જૂઠી? જો એક બીજી વાતથી વિરોધ કરે છે તો એ વાત પ્રમત્ત ગીત જેવી હોય છે. જો કોઈ વાત બમણી વિરુદ્ધ નીકળી જાય, તેને માની લઈએ તો કઈ ચિન્તા નથી. ॥ ૭૭ ॥

(૭૮) પ્રજ્વન કરે છે તને લૂંટોથી. કહે, લૂંટ વાસ્તે અલ્લાહની અને રસૂલની અને ડરો અલ્લાહથી. ॥ -મં. ૨, સિ. ૯, સુ. ૮, આ. ૧ ॥

(સમીક્ષક) જે લૂંટ મચાવે, ડાકૂનાં કર્મો કરે, કરાવે અને ખુદા તથા પયગમ્બર અને ઈમાનદાર પણ બને, એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે અને અલ્લાહનો ડર બતાવતા અને લૂંટ વગેરે બુરાં કામો પણ કરતા જાય અને 'ઉત્તમ મત અમારો છે' કહેતાં લાજ પણ નથી. હઠ છોડીને સત્ય વેદમતનું ગ્રહણ કરે નહીં, એથી વધારે કઈ બીજી બુરાઈ હશે? ॥ ૭૮ ॥

(૭૯) અને કાપે મૂળ કાકરોનાં. હું તમને સહાય આપીશ. સાથે હજાર ફરિશ્તાઓની પાછળ-પાછળ આવનારા. અવશ્ય હું કાકરોનાં દિલોમાં ભય નાખીશ. બસ મારો ઉપર ગરદનની. મારો તેમાંથી

દરેક પોરી (=સનિ) પર. ॥ મં. ૨, સિ. ૯, સૂ. ૮, આ. ૭, ૯, ૧૨ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ વાહ ! કેવો ખુદા અને કેવો પયગમ્બર દયાહીન. જે મુસલમાની મતથી જુદા કાકરોનું મૂળ કપાવે. અને ખુદા આજ્ઞા આપે તેમને ગરદનથી મારો અને હાથ-પગના જેડને કાપવાની સહાય અને સમ્મતિ આપે, એવો ખુદા લંકેશથી શું કંઈ ઓછો છે ? આ બધો પ્રયંચ કુરાનના કર્તાનો છે, ખુદાનો નથી. જે ખુદાનો હોય, તો આવો ખુદા અમારાથી દૂર અને અમે તેનાથી દૂર રહીએ. ॥ ૭૯ ॥

(૮૦) અલ્લાહ મુસલમાનોની સાથે છે. અય લોકો ! જે ઈમાન લાવ્યા છો, પોકારવાનું સ્વીકાર કરો વાસ્તે અલ્લાહની, અને વાસ્તે રસૂલની. અય લોકો જે ઈમાન લાવ્યા છો, ચોરી કરો નહીં અલ્લાહની રસૂલની અને ચોરી કરો નહીં અમાનત પોતાનીની. અને મકર કરતો હતો, અલ્લાહ અને અલ્લાહ બલો (=વધારે) મકર કરનારાઓનો છે. ॥ મં. ૨, સિ. ૯, સૂ. ૮, આ. ૧૯, ૨૪, ૨૭, ૩૦ ॥

(સમીક્ષક) શું અલ્લાહ મુસલમાનોનો પક્ષપાતી છે ? જે આવો છે તો અધર્મ કરે છે. નહીં તો ઈશ્વર આખીય સૃષ્ટિનો છે. શું ખુદા વગર પોકારે સાંભળી શકતો નથી. બહેરો છે ? અને તેની સાથે રસૂલને શરીફ કરવો ઘણી બુરી વાત નથી ? અલ્લાહનો ક્યો ખજનો ભર્યો છે કે ચોરી કરશે ? શું રસૂલ અને પોતાની થાપણની ચોરી છોડીને બીજી સોની ચોરી કર્યા કરીએ ? આવો ઉપદેશ અવિદ્વાન અને અધર્મીઓનો હોઈ શકે છે. ભલા, જે મકર કરે અને જે મકર કરનારાનો સંગી છે, તે ખુદા કપટી, છલી અને અધર્મી કેમ નહીં ? એટલા માટે આ કુરાન ખુદાનું બનાવેલું નથી. કોઈ કપટી, છલીનું બનાવેલું હશે. નહીં તો આવી અન્યથા વાતો શા માટે લખી હોત ? ॥ ૮૦ ॥

(૮૧) હજુ લડો તેમની સાથે, અહીં સુધી કે ન રહે કિતના અર્થાત્ બજ કાકરોનું અને થાય દીન તમામ વાસ્તે અલ્લાહની. અને જાણો તમે એ કે જે કંઈ તમે લૂંટો કોઈ વસ્તુને નિશ્ચય વાસ્તે અલ્લાહને છે પાંચમો ભાગ તેને અને વાસ્તે રસૂલને. ॥ મં. ૨, સિ. ૯, સૂ. ૮, આ. ૩૯, ૪૧ ॥

(સમીક્ષક) આવો અન્યાયથી લડનાર અને લડાવનાર મુસલમાનોના ખુદાથી જુદો શાન્તિનો ભંગ કરનાર બીજો કોણ હશે ? હવે જુઓ આ મજહબ કે અલ્લાહ અને રસૂલની વાસ્તે આખાય જગતને લૂંટવું-લૂંટાવવું લૂંટારાઓનું કામ નથી ? અને લૂંટના માલમાં ખુદાને હિસ્સેદાર બનાવવા, એ તો જાણે ઝાફૂ બનવું છે અને આવા લૂંટારાઓનો પક્ષપાતી બની ખુદા પોતાની ખુદાઈમાં ગ્રાધ લગાડે છે. મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે આવું પુસ્તક, આવો ખુદા અને આવો પયગમ્બર સંસારમાં આવી ઉપાધિ અને શાન્તિભંગ કરીને મનુષ્યોને દુઃખ આપવાને માટે ક્યાંથી આવ્યો ? જે આવા-આવા મત જગતમાં પ્રચલિત ન હોત, તો આમુંય જગત આનન્દમાં રહેત. ॥ ૮૧ ॥

(૮૨) અને કદી જુએ તું જ્યારે કાકરોને બહિશ્ત કબજાવતાં, મારે છે, મુખ તેમના અને પીઠ તેમની અને કહેતા ચાખો અજાબ જલવાનો. અમે તેમનાં પાપોથી તેમને માર્યા અને અમે કિરાઓનની કોમને ડુબાવી દીધી. અને તૈયારી કરો વાસ્તે તેમની જે કંઈ તમે કરી શકો. ॥ મં. ૨, સિ. ૯, સૂ. ૮, આ. ૫૦, ૫૪, ૬૦ ॥

(સમીક્ષક) કેમ ભાઈ ! આજકાલ રશિયાએ રોમ વગેરે અને ઈંગ્લેંડે મિશ્રની દુર્દશા કરી નાખી, ફરિશ્તા ક્યાં સૂઈ ગયા ? અને પોતાના સેવકોના શત્રુઓને ખુદા પહેલાં મારતો-ડુબાડતો હતો. આ વાત સાચી હોય, તો આજકાલ પણ એવું કરે, જેથી આવું થતું નથી. એથી આ વાત માનવી યોગ્ય નથી. હવે જુઓ, આ કેવી ખરાબ આજ્ઞા છે કે જે કંઈ તમે કરી શકો, તે જુદા મતવાળાઓ માટે દુઃખદાયક કર્મ કરો.

આવી આજ્ઞા વિદ્વાન અને ધાર્મિક દયાળુની હોઈ શકતી નથી. પછી લખે છે કે ખુદા દયાળુ અને ન્યાયકારી છે. આવી વાતોથી મુસલમાનોના ખુદાથી ન્યાય અને દયા વગેરે સદ્ગુણ દૂર વસે છે. ॥ ૮૨ ॥

(૮૩) એ નબી ! કિફાયત છે તને અલ્લાહ અને તેમને જેમણે મુસલમાનોથી તારો પક્ષ કર્યો. એ નબી રગવત અર્થાત્ ચાહે ચસ્કાદે મુસલમાનોને ઉપર લડાઈની જો હોય તમારામાંથી વીસ આદમી સન્તોષ કરવાવાળા તો પરાજય કરે બસોનો. બસ ખાઓ, તે વસ્તુથી કે લૂંટી છે તમે હલાલ પવિત્ર અને કરો અલ્લાહથી, તે કમા કરનાર દયાળુ છે. ॥ -મં. ૨, સિ. ૧૦, સૂ. ૮, આ. ૬૪, ૬૫, ૬૯ ॥

(સમીક્ષક) ભલા આ કંઈ ન્યાય, વિદ્વતા અને ધર્મની વાત છે કે જે પોતાનો પક્ષ કરે અને ચાહે અન્યાય પણ કરે તેનો જ પક્ષ અને લાભ પહોંચાડે ? અને જો પ્રજામાં શાન્તિભંગ કરીને લડાઈ કરે-કરાવે અને લૂંટ મારીને પદાર્થોને હલાલ બતાવે અને પછી તેનું નામ કમાવાનું દયાળુ લખે, એ વાત ખુદાની તો શું કિન્તુ કોઈ ભલા આદમીની પણ હોઈ શકતી નથી. આવી-આવી વાતોથી કુરાન ઈશ્વરવાક્ય કદી થઈ શકતું નથી. ॥ ૮૩ ॥

(૮૪) હંમેશાં રહેશે વચ્ચે તેમની, અલ્લાહ પાસે છે તેમનાં પુણ્ય મોટાં. અય લોકો ! જો ઈમાન લાવ્યા હોય, પકડશો નહીં બાપોને પોતાના અને ભાઈઓ પોતાના મિત્ર કે જે દોસ્ત રાખે કુફરને ઉપર ઈમાનની. પછી ઉતારી અલ્લાહે તસલ્લી પોતાની ઉપર રસૂલ પોતાનાની અને ઉપર મુસલમાનોની. અને ઉતાર્યા લશ્કરો દેખ્યું નહીં તમે તેમને અને અજ્ઞાબ કર્યો તે લોકોને અને આ જ સજા છે કાફરોને. ફરી-ફરી આવશે અલ્લાહ પાછળ તેમની ઉપર (જેમને ચાહશે). અને લડાઈ કરો તે લોકોથી જે ઈમાન લાવતા નથી. ॥ -મં. ૨, સિ. ૧૦, સૂ. ૯, આ. ૨૨, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૨૯ ॥

(સમીક્ષક) ભલા જો બહિશ્તવાળાઓની પાસે અલ્લાહ રહે છે, તો સર્વવ્યાપક કેમ કરી હોઈ શકે છે ? જો સર્વવ્યાપક નથી તો સૃષ્ટિકર્તા અને ન્યાયાધીશ હોઈ શકતો નથી. અને પોતાના મા, બાપ, ભાઈ અને મિત્રને છોડાવવા માત્ર અન્યાયની વાત છે. હા, જો તેઓ બુરો ઉપદેશ કરે, માનવો નહીં, પરન્તુ તેમની સેવા હંમેશાં કરવી જોઈએ, જો પહેલાં ખુદા મુસલમાનો ઉપર ભારે સન્તોષી હતો અને તેમની સહાયને માટે લશ્કર ઉતારતો હતો, સત્ય હોય તો હવે એમ કેમ નથી કરતો ? અને જો પ્રથમ કાફરોને દંડ આપતો અને પછી તેમની ઉપર આવતો હતો, તો હવે ક્યાં ગયો ? શું લડાઈ વિના ખુદા ઈમાન નથી બનાવી શકતો ? આવા ખુદાને અમારા તરફથી હંમેશા તિલાંજલિ છે, ખુદા શું છે એક ખેલાડી છે. ? ।

૮૪ ॥

(૮૫) અને અમે રાહ જોનારા છીએ વાસ્તે તમારી આ કે પહોંચાડે તમને અલ્લાહ અજ્ઞાબ પોતાની પાસેથી કે અમારા હાથોથી. ॥ -મં. ૨, સિ. ૧૦, સૂ. ૯, આ. ૫૨ ॥

(સમીક્ષક) શું મુસલમાનો જ ઈશ્વરની પોલીસ બની ગયા છે કે પોતાના હાથ કે મુસલમાનોના હાથથી અન્ય કોઈ મતવાળાઓને પકડાવી દે છે ? શું બીજા કરોડો મનુષ્યો ઈશ્વરને અપ્રિય છે ? મુસલમાનોમાં પાપી પણ પ્રિય છે ? જો એમ છે તો અન્યેરી નગરી ગવરબંડ રાજા જેવી વ્યવસ્થા દેખાય છે. આશ્ચર્ય છે કે જે બુદ્ધિમાન મુસલમાન છે તેઓ પણ આ નિર્મૂળ અયુક્ત મતને માને છે ! ॥ ૮૫ ॥

(૮૬) પ્રતિજ્ઞા કરી છે અલ્લાહે ઈમાનવાળાઓથી અને ઈમાનવાળીઓથી, બહિશ્ત ચાલે છે નીચે તેમનાથી નહેરો, હંમેશાં રહેનારી વચ્ચે તેમની અને ધર પવિત્ર વચ્ચે બહિશ્તો અદનની અને પ્રસન્નતા અલ્લાહની, અને (સૌથી) મોટી છે અને એ કે તે છે મુરાદ પામવી મોટી. બસ જે ઠકા કરે છે, તેમનાથી

ઠકો કર્યો અલ્લાહે તેમનાથી. ૧-અં. ૨, સિ. ૧૦, સૂ. ૯, આ. ૭૨, ૭૯ ॥

(સમીક્ષક) આ ખુદાના નામથી સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાના મતલબ માટે લોભ આપવો છે. કેમકે જો આવું પ્રલોભન ન આપત, તો કોઈ મુહમ્મદસાહેબની જાળમાં ફસાત નહીં. એવી જ રીતે અન્ય મતવાળા પણ કર્યા કરે છે. મનુષ્ય લોકો તો પરસ્પર ઠકા કર્યા જ કરે છે, પરંતુ ખુદાને કોઈની સાથે ઠકો કરવો ઉચિત નથી. આ કુરાન શું છે, મોટો ખેલ છે. ॥ ૮૬ ॥

(૮૭) પરંતુ રસૂલ અને જે લોકો કે સાથે તેની ઈમાન લાવ્યા, જિહાદ કર્યો તેમણે સાથે ધન પોતાનાની તથા જાન પોતાનીની. અને તે જ લોકોને માટે ભલાઈ છે. અને મોહર રાખી અલ્લાહે ઉપર દિલોની તેમના, બસ તેઓ જાણતા નથી. ૧-અં. ૨, સિ. ૧૦, સૂ. ૯, આ. ૮૮, ૯૩ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ, મતલબસિન્ધુની રાત ! કે તેઓ જ ભલા છે જે મુહમ્મદસાહેબની સાથે ઈમાન લાવ્યા અને જે નથી લાવ્યા તે બુરા છે ! શું આ વાત પક્ષપાત અને અવિદ્યાથી ભરેલી નથી ? જ્યારે ખુદાએ મોહર જ લગાવી દીધી તો તેમનો અપરાધ પાપ કરવામા કોઈ પક્ષ નથી, કિન્તુ ખુદાનો જ અપરાધ છે. કેમકે તે બેચારાઓને ભલાઈથી દિલો ઉપર મોહર લગાવીને રોકી દીધા; આ કેટલો મોટો અન્યાય છે !! ॥ ૮૭ ॥

(૮૮) હે માલ તેમનાથી ખૈરાત, કે પવિત્ર કરે તું તેમને અર્થાત્ બહાર, અને શુદ્ધ કરે તું તેમને સાથે તેમની અર્થાત્ ગુપ્તમાં. નિશ્ચય અલ્લાહે ખરીદી લીધી છે મુસલમાનોથી જાનો તેમની અને માલ તેમના બદલે, કે વાસ્તે તેમની બહિશ્ત છે. લડશે વચ્ચે માર્ગમાં અલ્લાહના, બસ મારશે અને મરી જશે. ૧-અં. ૨, સિ. ૧૧, સૂ. ૯, આ. ૧૦૩, ૧૧૧ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ વાહ, મુહમ્મદસાહેબ ! આપે તો ઝોકુળીઆ ગુસાઈઓની બરાબરી કરી લીધી. કેમકે તેમનો માલ લેવો અને તેમને પવિત્ર કરવા આ જ વાત તો ગુસાઈઓની છે. વાહ ખુદાજી ! આપે ખરી સીદાગરી લગાવી કે મુસલમાનોના હાથથી અન્ય ગરીબોના પ્રાણ લેવામાં જ લાભ સમજ્યો અને તે અનાથોને મરાવી તે નિર્દયી મનુષ્યોને સ્વર્ગ આપવાથી દયા અને ન્યાયથી મુસલમાનોનો ખુદા હાથ ધોઈ બેઠો અને પોતાની ખુદાઈમાં ગ્રાધ લગાવી બુદ્ધિમાન ચાર્મિકોમાં ધૂસાને પાત્ર થઈ ગયો. ॥ ૮૮ ॥

(૮૯) અય લોકો, જો ઈમાન લાવ્યા છો, લડો તે લોકોથી કે પાસે તમારી છે કાફરોથી, અને ઘટે કે પામે તમારી વચ્ચે દઢતા. શું નથી જોતા એ કે બલાઓમાં નાખવામાં આવે છે હરેક વર્ષની એક વાર કે બે વાર, પછી તેઓ નથી તોબા કરતા અને નથી તેઓ શિક્ષા પકડતા. ॥-અં. ૨, સિ. ૧૧, સૂ. ૯, આ. ૧૨૩, ૧૨૬ ॥

(સમીક્ષક) જુઓ, આ પણ એક વિશ્વાસઘાતની વાતો ખુદા મુસલમાનોને શીખવે છે કે ચાહે પાડોશી હોય કે કોઈના નોકર હોય, જ્યારે અવસર પામે ત્યારે લડાઈ કે ઘાત કરે. આવી વાતો મુસલમાનોથી ઘણી બધી બની ગઈ છે, આ કુરાનના લેખથી. હવે તો ગુરુજમાનો સમજીને આ કુરાનમાં કહેલી બુરાઈઓને છોડી દે તો ખૂબ જ સારું છે. ॥ ૮૯ ॥

(૯૦) નિશ્ચય પરવરદિગાર તમારો અલ્લાહ છે, જેણે પેદા કર્યા આસમાનો અને પૃથ્વીને વચ્ચે છ દિવસની. પછી કરાર પકડ્યો ઉપર અર્શની, તદબીર કરે છે કામની. ॥-અં. ૩, સિ. ૧૧, સૂ. ૧૦, આ. ૩ ॥

(સમીક્ષક) આસમાન=આકાશ એક અને વચર બનાવેલું અન્નાદિ છે. તેનું બનાવવું લખવાથી નિશ્ચય થયો કે તે કુરાનકર્તા પદાર્થવિદ્યાને જાણતો ન હતો. શું પરમેશ્વરની સામે છ દિવસ સુધી બનાવવું

પડે છે ? તો જે “થાય મારા હુકમથી અને થઈ ગયું” જ્યારે કુરાનમાં આવું લખ્યું છે પછી છ દિવસ કદી લાગી શકે નહીં. આથી છ દિવસો લાગ્યા, એ જૂઠું છે. જો તે વ્યાપક હોત, તો ઉપર અર્શની શા માટે રોકાત ? અને જ્યારે કામની તદબીર કરે છે તો કીક તમારો ખુદા મનુષ્યના જેવો છે, કેમકે જે સર્વજ્ઞ છે તે બેઠો બેઠો શું તદબીર કરશે ? આથી જણાય છે કે ઈશ્વરને ન જાણનારા જંગલી લોકોએ આ પુસ્તક બનાવ્યું હશે. ॥ ૯૦ ॥

(૯૧) શિક્ષા અને દયા વાસ્તે મુસલમાનોની. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૧, સૂ. ૧૦, આ. ૫૭ ॥

(સમીક્ષક) શું આ ખુદા મુસલમાનોનો જ છે, બીજાઓનો નહીં ? અને પશપાતી છે જે મુસલમાનાઉપર જ દયા કરે બીજા મનુષ્યો ઉપર નહીં. જો મુસલમાન ઈમાનદારોને કહે છે, તો તેમના માટે શિક્ષાની જરૂર જ નથી અને મુસલમાનોથી ભિન્ન લોકોને ઉપદેશ નથી કરતો, તો ખુદાની વિદ્યા જ વ્યર્થ છે. ॥ ૯૧ ॥

(૯૨) પરીક્ષા લે તમને, કોણ તમારામાંથી સારો છે કર્મોમાં. જો કહે તું અવશ્ય ઊઠાવવામાં આવીશ, તમે મૃત્યુની પછી. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૨, સૂ. ૧૧, આ. ૭ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે કર્મોની પરીક્ષા કરે છે તો સર્વજ્ઞ જ નથી. અને જો મૃત્યુ પાછળ ઊઠાવે છે તો દૌડા સુપુર્દ રાખે છે અને પોતાના નિયમ કે ‘મરેલા જીવે નહીં’ તેને તોડે છે. આ ખુદાને લાંછન લગાડવું છે. ॥ ૯૨ ॥

(૯૩) અને કહેવામાં આવ્યું, એ પૃથ્વી ! પોતાનું પાણી ગળી જા, અને એ આસમાન ! બસ કર, અને પાણી સૂકાઈ ગયું. અને એ કોમ આ છે નિશાની ઊંટની અલ્લાહની વાસ્તે તમારી, બસ છોડી દો તેને વચ્ચે પૃથ્વીની અલ્લાહની ખાતી કરે. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૨, સૂ. ૧૧, આ. ૪૪, ૪૪ ॥

(સમીક્ષક) શું છોકરમતની વાત છે ! પૃથ્વી અને આકાશ કદી વાત સાંભળી શકે છે ? વાહ ભાઈ વાહ ! ખુદાને ઊંટની પજા છે તો ઊંટ પજા હશે ? તો હાથી, ઘોડા, ગધેડા વગેરે પજા હશે ? અને ખુદાનું ઊંટની પાસે ખેતર ખવડાવવું શું સારી વાત છે ? શું ઊંટની પર ચઢે પજા છે ? જો આવી વાત છે તો નવાબીની માફક ધસડ-ધસડ ખુદાના ધરમાં પજા થઈ. ॥ ૯૩ ॥

(૯૪) અને હંમેશાં રહેનારા વચ્ચે તેની જ્યાં સુધી કે રહે આસમાન અને પૃથ્વી. અને જે લોકો સુભાગી થયા બસ (વચ્ચે) બહિશ્તના હંમેશાં રહેવાસી છે; જ્યાં સુધી રહે આસમાન અને પૃથ્વી. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૨, સૂ. ૧૧, આ. ૧૦૮, ૧૦૯ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે દોજખ અને બહિશ્તમાં કયામત પછી બધા લોકો જશે પછી આસમાન અને પૃથ્વી શા માટે રહેશે ? અને જ્યારે દોજખ અને બહિશ્તના રહેવાનો, આસમાન પૃથ્વી રહેવા સુધીનો અવધિ થયો, તો ‘હંમેશાં રહેશે બહિશ્ત કે દોજખમાં’ એ વાત જુઠી થઈ. આવું કથન અવિદ્વાનોનું હોય છે; ઈશ્વર કે વિદ્વાનોનું નહીં. ॥ ૯૪ ॥

(૯૫) જ્યારે યુસુફે પોતાના બાપને કહ્યું કે -એ બાપ ! મારા, મેં એક સ્વપ્નમાં જોયું. ... ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૨, સૂ. ૧૨, આ. ૪ થી ૫૭ સુધી ॥

(સમીક્ષક) આ પ્રકરણમાં પિતા-પુત્રના સંવાદરૂપ કિસ્સા-કહાની ભરેલી છે. આથી કુરાન ઈશ્વરનું બનાવેલું નથી. કોઈ મનુષ્યે મનુષ્યોનો ઈતિહાસ લખી દીધો છે. ॥ ૯૫ ॥

(૯૬) અલ્લાહ તે છે કે જેણે ખડું ક્યું આસમાનને વિના ચાંબલાઓની, જુઓ છો તમે તેને. પછી

રોક્યો ઉપર અર્શની, અજ્ઞા પાળનાર ક્યો સૂરજ અને ચાંદને. અને તે જ છે જેણે પાથરી પૃથ્વીને. ઉતાર્યું આસમાનથી પાણી, બસ વહી નીકળ્યાં નાળા સાથે અંદજ પોતાના. અલ્લાહ ખોલે છે ભોજનને વાસ્તે જેને ચાહે અને તંગ કરે છે. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૩, સૂ. ૧૩, આ. ૨, ૩, ૧૭, ૨૬ ॥

(સમીક્ષક) મુસલમાનોનો ખુદા પદાર્થવિદ્યા કંઈ પણ જાણતો ન હતો. જે જાણતો હોત તો ગુરુત્વ ન હોવાથી આસમાનને ધાંભલા લગાવવાની કથા કહાની કંઈ પણ ન લખત. જે ખુદા અર્શરૂપ એક સ્થાનમાં રહે છે તો તે સર્વશક્તિમાન અને સર્વ વ્યાપક હોઈ શકતો નથી. અને જે ખુદા મેઘવિદ્યા જાણતો હોત, તો આકાશથી પાણી ઉતર્યું લખ્યું પછી એ કેમ ન લખ્યું કે પૃથ્વીથી પાણી ઉપર ચઢાયું. આથી નિશ્ચય થયો કે કુરાનનો બનાવનાર મેઘની વિદ્યાને પણ જાણતો નહતો. અને જે સારાં-ખોટાં કામો વિના સુખ-દુઃખ આપે છે તે પક્ષપાતી અન્યાયકારી, નિરક્ષરભટ્ટ છે. ॥ ૯૬ ॥

(૯૭) કહે, નિશ્ચય અલ્લાહ ગુમરાહ કરે છે જેને ચાહે છે અને રસ્તો બતાવે છે તરફ પોતાની તે મનુષ્યને રુજૂ કરે છે. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૩, સૂ. ૧૩, આ. ૨૭ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે અલ્લાહ ગુમરાહ કરે છે તો ખુદા અને શેતાનમાં શો ભેદ થયો ? જ્યારે કે શેતાન બીજાઓને ગુમરાહ અર્થાત્ બહેકાવવાથી બરાબ કહેવાય છે, તો ખુદા પણ તેવું જ કામ કરતો હોવાથી શેતાન કેમ નથી ? અને બહેકાવવાના પાપથી દોજખી કેમ નહીં થવો જોઈએ ? ॥ ૯૭ ॥

(૯૮) આ જ રીતે ઊતાર્યું અમે આ કુરાનને અરબી(માં), જે પણ કરશે તું તેમની ઇચ્છા પાછળ એને આવી તારી પાસે વિદ્યાથી. બસ સિવાય એની નથી કે ઉપર તારો પયગામ પહોંચાડવાનો છે. અને ઉપર અમારે છે હિસાબ લેવો. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૩, સૂ. ૧૩, આ. ૩૭, ૪૦ ॥

(સમીક્ષક) કુરાન કંઈ બાજુથી ઊતર્યું ? શું ખુદા ઉપર રહે છે ? જે આ વાત સત્ય છે તો તે એકદેશી હોવાથી ઈશ્વર જ નથી થઈ શકતો. કેમકે ઈશ્વર બધે ઠેકાણે એકરસ વ્યાપક છે. પયગામ પહોંચાડવા હલ્કારાનું કામ છે અને હલ્કારાની જરૂર તેને જ હોય છે જે મનુષ્યની જેમ એકદેશી હોય. અને હિસાબ લેવો-આપવો પણ મનુષ્યનું કામ છે; ઈશ્વરનું નહીં. કેમકે તે સર્વશ છે. નિશ્ચય થાય છે કે કોઈ અલ્પજ મનુષ્યનું બનાવેલું કુરાન છે. ॥ ૯૮ ॥

(૯૯) અને ક્યો સૂર્ય, ચન્દ્રને હંમેશાં કરનારા, નિશ્ચય આદમી અવશ્ય અન્યાય અને પાપ કરનાર છે. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૩, સૂ. ૧૪, આ. ૩૩, ૩૪ ॥

(સમીક્ષક) શું ચન્દ્ર, સૂર્ય હંમેશાં કરતા અને પૃથ્વી કરતી નથી ? જે પૃથ્વી ફરે નહીં તો કેટલાય વર્ષોના દિન-રાત થાય. અને જે મનુષ્ય નિશ્ચય અન્યાય અને પાપ કરનારો છે, તો કુરાનથી શિક્ષા કરવી નકામી છે. કેમકે જેમનો સ્વભાવ જ પાપ કરવાનો છે, તો તેમાં પુણ્યાત્મતા કદી થશે જ નહીં અને સંસારમાં પુણ્યાત્મા અને પાપાત્મા હંમેશાં દેખાય છે. એવી આવી વાત ઈશ્વરકૃત પુસ્તકની હોઈ શકતી નથી. ॥ ૯૯ ॥

(૧૦૦) બસ ઠીક કરું. હું તેને અને ફૂકી દઉં વચ્ચે તેની રૂહ પોતાનાથી. બસ પડી જાઓ વાસ્તે તેની સિજદા કરતા. કહ્યું, એ રબ મારા, એટલા માટે કે ગુમરાહ ક્યો તે મને જરૂર જાનત આપીશ હું વાસ્તે તેની વચ્ચે પૃથ્વીની, અને ગુમરાહ કરીશ. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૪, સૂ. ૧૫, આ. ૨૯, ૩૯ ॥

(સમીક્ષક) જે ખુદાએ પોતાની રૂહ આદમસાહેબમાં નાખી, તો તે પણ ખુદા થયો અને જે તે ખુદા ન હતો, તો સિજદા અર્થાત્ નમસ્કાર વગેરે ભક્તિ કરવામાં પોતાને શરીક કેમ ક્યો ? જ્યારે શેતાનને ગુમરાહ કરનાર ખુદા જ છે, તો તે શેતાનનો પણ શેતાન મોટો ભાઈ ગુરુ કેમ નહીં ? કેમકે તમે લોકો

બહેકાવનારને શેતાન માનો છો, તો ખુદાએ પણ શેતાનને બહેકાવ્યો અને પ્રત્યક્ષ શેતાને કહ્યું કે હું બહેકાવીશ. તેમ છતાં તેને દંડ આપી કેદ કેમ ન કર્યો ? અને મારી કેમ ન નાખ્યો ? ॥ ૧૦૦ ॥

(૧૦૧) અને નિશ્ચય મોકલ્યા અમે વચ્ચે દરેક ઉમ્મતના પયગમ્બર. જ્યારે ચાહીએ છીએ અમે તેમને, એ કહીએ છીએ, અમે તેને 'યા' બસ થઈ જાય છે. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૪, સૂ. ૧૬, આ. ૩૬, ૪૦. ॥

(સમીક્ષક) જો બધી કોમો ઉપર પયગમ્બર મોકલ્યા છે, તો બધા લોકો કે જે પયગમ્બરની રાય ઉપર ચાલે છે, તેઓ કાફર કેમ ? તમારા પયગમ્બર સિવાય શું બીજા પયગમ્બરનું માનવું નહીં ? આ તો સર્વ રીતે પક્ષપાતની વાત છે. જો બધા દેશોમાં પયગમ્બર મોકલ્યા, તો આર્યાવર્તમાં કોણે મોકલ્યો ? એટલા માટે આ વાત માનવાને યોગ્ય નથી. જ્યારે ખુદા ચાહે છે અને કહે છે કે 'પૃથ્વી થઈ જા,' ત્યારે જડ કદી સાંભળી શકતી નથી. ખુદાનો હુકમ કેમ કરી બજાવી શકશે ? અને ખુદા સિવાય બીજી વસ્તુ નથી માનતા તો સાંભળ્યું કોણે ? અને થઈ ગયું કોણ ? આ બધી અવિધાની વાતો છે. આવી વાતોને અણસમજુ લોકો માને છે. ॥ ૧૦૧ ॥

(૧૦૨) અને નિયત કરે છે વાસ્તે અલ્લાહની બેટીઓ - પવિત્રતા છે તેને, અને વાસ્તે તેમના છે જે કંઈ ચાહે. કસમ અલ્લાહની અવશ્ય મોકલ્યા અમે પયગમ્બરો. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૪, સૂ. ૧૬, આ. ૫૭, ૬૩. ॥

(સમીક્ષક) અલ્લાહ બેટીઓથી શું કરશે ? બેટીઓ તો કોઈ મનુષ્યને જોઈએ, કેમ બેટાઓ નિયત કરવામાં આવતા નથી અને બેટીઓ નિયત કરવામાં આવે છે ? એનું શું કારણ છે, બતાવો ? કસમ ખાવી, જૂઠ્ઠા લોકોનું કામ છે, ખુદાની વાત નથી. કેમકે ધણું કરીને સંસારમાં એવું દેખવામાં આવે છે કે જે જૂઠ્ઠો હોય છે, તે કસમ ખાય છે. સાચો સોગન્ધ શા માટે ખાય ? ॥ ૧૦૨ ॥

(૧૦૩) આ તે લોકો છે કે મોહર રાખી અલ્લાહે ઉપર દિલોની એમના અને કાનોની એમના અને આંખોની એમના અને આ લોકો તે છે કે બેખબર. અને પૂરું આપવામાં આવશે હરેક જીવને જે કાંઈ કર્યું છે અને તેઓને અન્યાય નહીં કરવામાં આવે. ॥ -મં. ૩, સિ. ૧૪, સૂ. ૧૬, આ. ૧૦૮, ૧૧૧ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે ખુદાએ જ મોહર લગાવી દીધી તો તે બેચારા અપરાધ વગર જ માર્યા ગયા. કેમકે તેમને પરાધીન કરી દીધા. આ કેટલો મોટો અપરાધ છે ? અને પછી કહે છે કે જેણે જેટલું કર્યું છે, તેટલું જ તેને આપવામાં આવશે, વધારે-ઓછું નહીં. ભલા ! તેમણે સ્વતન્ત્રતાથી પાપ કર્યા જ નથી, કિન્તુ ખુદાના કરાવ્યાથી કર્યા છે. પછી તેમનો અપરાધ જ ન થયો. તેમને ફળ ન મળવું જોઈએ. એનું ફળ ખુદાને મળવું ઉચિત છે. અને જો પૂરું આપવામાં આવે છે, તો શમા કંઈ વાતની કરાય છે ? જો શમા કરાય છે, તો ન્યાય ઊડી જાય છે. આવો ગડબડાધ્યાય ઈશ્વરનો કદી હોઈ શકે નહીં, કિન્તુ નિર્બુદ્ધિ છોકરાઓનો હોય છે. ॥ ૧૦૩ ॥

(૧૦૪) અને કર્યું અમે દોજખને વાસ્તે કાફરોને ઘેરનારું સ્થાન. અને દરેક આદમીને લગાવી દીધો ર.ને તેને, અમલનામા તેનો, ગરદન વચ્ચે તેની અને કાઢીશું અમે વાસ્તે તેના કયામતના દિવસે, એક કિતાબ કે જોશે તેને ખૂલેલી. અને ઘણા માર્યા અમે કુરનૂનથી નૂહની પાછળ. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૫, સૂ. ૧૭, આ. ૮, ૧૩, ૧૭ ॥

(સમીક્ષક) જો કાફર તે જ છે કે જે કુરાન, પયગમ્બર અને કુરાનના કહેલા ખુદા, સાતમા આસમાન અને નમાજ વગેરેને માનતા નથી અને તેમના માટે દોજખ હોય, તો આ વાત માત્ર પક્ષપાતની

ઠરે છે. કેમકે કુરાનના જ માનનારા બધા સારા અને બીજાને માનનાર બધા ખરાબ કદી હોઈ શકે છે ? આ ભારે છોકરમતની વાત છે કે દરેકની ગરદનમાં કર્મપુસ્તક ! અમે તો કોઈ એકની પણ ગરદનમાં જોતા નથી. જો એનું પ્રયોજન કર્યું હોય આપણે, તો પછી મનુષ્યોના દિલો, નેત્રો વગેરે ઉપર મહોર રાખવી અને પાપોનું કામા કરવું એ શી રમત માંડી છે. કયામતની રાત્રે કિતાબ કાઢશે ખુદા, તો આજકાલ તે કિતાબ ક્યાં છે ? શું મહાજનના બહીષ્કારની માફક તે લખતો રહે છે ? અહીં એ વિચારવું જોઈએ કે પૂર્વજન્મ નહીં, તો જીવોનાં કર્મ જ હોઈ શકે નહીં, પછી કર્મની રેખા શું લખી ? બે કર્મો વિના લખી, તો તેમના ઉપર અન્યાય કર્યો. કેમકે સારાં-ખોટાં કર્મો વિના તેમને દુઃખ-સુખ કેમ આપ્યું ? જો કહો કે ખુદાની મરજી, તો પણ તેણે અન્યાય કર્યો. અન્યાય તેને કહે છે કે બુરાં-ભલાં કર્મો કર્યા વિના, દુઃખ-સુખરૂપ ફળ, ઓછું વધારે આપવું, અને તે સમયે ખુદા જ કિતાબ વાંચશે કે કોઈ સરિશ્તેદાર સંભળાવશે ? જો ખુદાએ જ દીર્ઘકાળ સમ્મનથી જીવોને અપરાધ વગર માર્યા, તો તે અન્યાયકારી થઈ ગયો. જે અન્યાયકારી હોય છે, તે ખુદા હોઈ શકે જ નહીં. ॥ ૧૦૪ ॥

(૧૦૫) અને આપ્યું અમે સમુદને ઊંટની પ્રમાણે. અને બહકાવ, જેને બહકાવી શકે, જે દિવસે અમે બોલાવીશું બધા લોકોને તેમના પેશવાઓની સાથે, બસ જે કોઈ આપવામાં આવ્યું તેમનું અમલનામું તેમના જમણા હાથની વચ્ચે. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૫, સુ. ૧૭, આ. ૫૬, ૬૪, ૭૧ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ ! જેટલી ખુદાની સાશ્વર્ય નિશાની છે, તેમાંથી એક ઊંટની પણ ખુદાના હોવામાં પ્રમાણ અથવા પરીક્ષામાં સાધક છે. જો ખુદાએ શેતાનને બહેકાવવાનો હુકમ આપ્યો, તો ખુદા જ શેતાનનો સરદાર અને બધાં પાપ કરાવનાર ઠર્યો. એવાને ખુદા કહેવો માત્ર ઓછી સમજની વાત છે. જ્યારે કયામતની રાત અર્થાત્ પ્રલયમાં જ ન્યાય કરવા-કરાવવા માટે પયગમ્બર અને તેમનો ઉપદેશ માનનારાઓને ખુદા બોલાવશે, તો જ્યાં સુધી પ્રલય નહીં થાય, ત્યાં સુધી બધા દોરા સુપુર્દ રહેશે અને દોરા સુપુર્દ સૌને દુઃખદાયક છે, જ્યાં સુધી ન્યાય ન કરવામાં આવે. એટલા માટે જલદી ન્યાય કરવો ન્યાયાધીશનું ઉત્તમ કામ છે. આ તો પોપાંબાઈનો ન્યાય ઠર્યો. જેમ કોઈ ન્યાયાધીશ કહે કે જ્યાં સુધી પચાસ વર્ષ સુધીના ચોરો અને મહાજનો એકત્ર નહીં થાય ત્યાં સુધી તેમને દણ કે પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ નહીં. તેવું જ આ થયું કે એક તો પચાસ વર્ષ સુધી દોરા સુપુર્દ રહ્યો અને એક આજે જ પકડાઈ ગયો. આવું ન્યાયનું કામ હોઈ શકે નહીં. ન્યાય તો વેદ અને મનુસ્મૃતિનો જુઓ, જેમાં કષ્ટમાત્રનો પણ વિલખ્ન થતો નથી અને પોત-પોતાનાં કર્મ મુજબ દણ કે પ્રતિજ્ઞા હંમેશાં પામતા રહે છે. બીજું પયગમ્બરોને ગવાહીની માફક રાખવાથી ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાની હાનિ છે. ભલા ! આવું પુસ્તક ઈશ્વરકૃત અને આવા પુસ્તકનો ઉપદેશ કરનાર ઈશ્વર કદી હોઈ શકે ? કદી નહીં. ॥ ૧૦૫ ॥

(૧૦૬) આ લોકો વાસ્તે તેમના છે બાગ હમેશાં રહવાને, ચાલે છે નીચે તેમનાથી નહેરો, ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવશે વચ્ચે તેમના કંગન સોના સરીખા અને પોશાક પહેરશે વજ્ર હરિત લાહીના જેવાં અને તાફતે સરીખા તકીયા કરેલા વચ્ચે એની ઉપર તખતોની. સારું છે ધુણ્ય અને સારું છે બહિશ્ત લાભ ઊઠાવાને. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૫, સુ. ૧૮, આ. ૩૧ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ વાહ ! શું કુરાનનું સ્વર્ગ છે ! જેમાં બાગ, ઘરેણાં, કપડાં, ગાદી-તકીઆ આનન્દને માટે છે. ભલા, કોઈ બુદ્ધિમાન અહીં વિચાર કરે, તો અહીંથી ત્યાં મુસલમાનોના બહિશ્તમાં વધારે કંઈ નથી, સિવાય કે અન્યાય. તે એ કે કર્મ એમનાં અન્તવાણા અને ફળ એમનાં અનન્ત. અને જે

ગળપણ હંમેશાં ખાય, તો થોડા દિવસમાં વિષ જેવું પ્રતીત થાય છે. જ્યારે હંમેશાં તેઓ સુખ ભોગવશે, તો તેમને સુખ જ દુઃખરૂપ થઈ જશે. એટલા માટે મહાકલ્પ સુધી મુક્તિસુખ ભોગવીને પુનર્જન્મ પામવો એ જ સત્ય સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૧૦૬ ॥

(૧૦૭) અને આ બસ્તિઓ છે કે માર્યા તેમને અમે કે જ્યારે અન્યાય કર્યો તેમણે, અને અમે મારવાની પ્રતિજ્ઞા સ્થાપન કરી. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૫, સુ. ૧૮, આ. ૫૯ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, આખીય વસ્તી પાપી કદી હોઈ શકે છે ? અને પાછળથી પ્રતિજ્ઞા કરવાથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નહીં, રહ્યો, કેમકે જ્યારે તેમનો અન્યાય જોયો, ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરી. પહેલાં જાણતો ન હતા ? આથી દયાહીન પણ ઠર્યો. ॥ ૧૦૭ ॥

(૧૦૮) અને પેલો જે છોકરો, બસ હતા તેના માતા-પિતા ઈમાનવાળા, બર ડર્મ અમે એ કે પકડીએ તેમને સરકશીમાં અને કુકમાં. ત્યાં સુધી કે પહોંચ્યો ડૂબવાની જગ્યાએ સૂર્ય, અને તેને ડૂબતો પામ્યો, વચ્ચે ચશ્મે કીચડની કહ્યું તેમણે એ જુલકરનેન ! નિશ્ચય યાજૂજ માજૂજ કિસાદ કરાનારા છે પૃથ્વીની વચ્ચે. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૬, સુ. ૧૮, આ. ૮૦, ૮૧, ૮૪ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, આ ખુદાની કેટલી બેસમજ છે ? શંકાથી ડર્મો કે છોકરાઓના મા-બાપ ક્યાંક મારા માર્ગથી બહકાવીને ઊલટા કરી દેવામાં ન આવે. આ કદી ઈશ્વરની વાત હોઈ શકે નહીં. હવે આગળની અવિદ્યાની વાત જુઓ કે આ કિતાબને બનાવનાર સૂર્યને એક ઝીલમાં રાત્રે ડૂબેલો જાણે છે, પછી સવારે નીકળે છે. ભલા, સૂર્ય તો પૃથ્વીથી ઘણો મોટો છે. તે નદી કે ઝીલ કે સમુદ્રમાં કેવી રીતે ડૂબી શકે ? એથી એમ જણાય છે કે કુરાનના બનાવનારને ભૂગોળ-ખગોળની વિદ્યા ન હતી. જો હોત, તો આવી મિથ્યા વાતોથી મુક્ત પુસ્તકને કેમ માનત ? હવે જુઓ ખુદાનો અન્યાય ! પોતે જ પૃથ્વીનો બનાવનાર રાજા ન્યાયાધીશ છે અને યાજૂજ માજૂજને પૃથ્વીમાં કિસાદ પાત્ર કરવા દે છે. આ ઈશ્વરની વાતથી વિરુદ્ધ છે. એથી આવા પુસ્તકને જંગલી લોકો માન્યા કરે છે, વિદ્વાન લોકો નહીં. ॥ ૧૦૮ ॥

(૧૦૯) અને યાદ કરો મધ્ય કિતાબની મર્યમને, જ્યારે જઈ પડી પોતાના લોકોથી પૂર્વી મકાનમાં, બસ પડ્યો તેમનાથી આ બાજુ પડ્યો, બસ મોકલી અમે રૂહ પોતાનીને અર્થાત્ ફરિશ્તા, બસ સૂરત પકડી વાસ્તે તેના આદમી પુષ્ટની. કહેવા લાગી, નિશ્ચય હું શરણ પકડું છું રહમાનનું તારાથી, જે છે તું પરહેજગાર. કહેવા લાગ્યો એની સિવાય નહીં કે હું મોકલ્યો છું માલિક તારાનાથી, તો કે આપી જાઉં હું તને છોકરો પવિત્ર. કહ્યું થશે કેવી રીતે મારા વાસ્તે છોકરો, હાથ લગાયો નથી મને આદમીએ, હું બુરું કામ કરનારી નથી. બસ ગર્મિત થઈ ગઈ સાથે તેના અને જઈ પડી સાથે તેના મકાનની દૂર અર્થાત્ જંગલમાં. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૬, સુ. ૧૯, આ. ૧૯-૨૦, ૨૨ ॥

(સમીક્ષક) હવે બુદ્ધિમાન વિચારી લે કે ફરિશ્તાએ બધા ખુદાની રૂહ છે તો ખુદાથી જુદો પદાર્થ હોઈ શકે નહીં. બીજો એ અન્યાય કે પેલી મરિયમ કુમારીને છોકરો થયો. કોઈનો સંગ કરવા ચાહતી ન હતી, પરંતુ ખુદાના હુકમથી ફરિશ્તાએ તેને ગર્ભવતી કરી. આ ન્યાયથી વિરુદ્ધ વાત છે. અહીં બીજી પણ અસભ્યતાની વાતો ઘણી લખી છે, તેમને લખવી ઉચિત નથી સમજી. ॥ ૧૦૯ ॥

(૧૧૦) શું નથી જોયું તૈં, એ કે મોકલ્યા અમે શેતાનોને ઉપર કાફરોને બહેકાવે છે તેમને બહેકાવીને. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૬, સુ. ૧૯, આ. ૮૩ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે ખુદા જ શેતાનને બહેકાવવા માટે મોકલે છે તો બહેકાવનારાઓનો કોઈ દોષ

હોઈ શકે નહીં અને ન તેમને દંડ હોઈ શકે અને ન શેતાનોને. કેમકે આ ખુદાના હુકમથી બધું થાય છે. એનું કળ ખુદાને જ હોવું જોઈએ. જો સાચો ન્યાયકારી છે, તો તેનું કળ દોષખ આપમેળે ભોગવે અને જો ન્યાયને છોડી અન્યાય કરે, તો અન્યાયકારી થયો. અન્યાયકારી જ પાપી કહેવાય છે. ॥ ૧૧૦ ॥

(૧૧૧) અને નિશ્ચય સમા કરનાર છું વાસ્તે તે મનુષ્યની તોબાની અને ઈમાન લાવ્યો અને કર્મો કર્યા સારાં, પછી રસ્તો પામ્યો. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૬, સુ. ૨૦, આ. ૮૨ ॥

(સમીક્ષક) જે તોબાથી પાપ સમા કરવાની વાત કુરાનમાં છે, તે સીને પાપી કરનારી છે. કેમકે પાપીઓને આથી પાપ કરવાનું સાહસ વધી પડે છે. એથી આ પુસ્તક અને એના બનાવનાર પાપીઓને પાપ કરવામાં ઉત્સાહિત કરનાર છે. એથી આ પુસ્તક પરમેશ્વરકૃત અને એમાં કહેલો પરમેશ્વર પણ હોઈ શકે નહીં. ॥ ૧૧૧ ॥

(૧૧૨) અને કર્યો અમે વચ્ચે પૃથ્વીની પર્વત, એવું ન થાય કે હલી જાય. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૭, સુ. ૨૧, આ. ૩૧ ॥

(સમીક્ષક) જો કુરાનનો બનાવનાર પૃથ્વીનું બમણ વગેરે જાણતો હોત તો આ વાત કદી કહેત નહીં કે પર્વત ધરી દેવાથી પૃથ્વી હલશે નહીં. શંકા થઈ કે જો પર્વત ધરત નહીં, તો હલી જાત. આટલું કહ્યું છતાં પણ પરતીકમ્પમાં શા માટે ડગી જાય છે ? ॥ ૧૧૨ ॥

(૧૧૩) અને શિક્ષા આપી અમે તે ઔરતને અને રક્ષા કરી તેણે પોતાના ગુલ્મ અંગોની. બસ ફૂંકી દીધી અમે મધ્ય તેની રૂહ પોતાની. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૭, સુ. ૨૧, આ. ૯૧ ॥

(સમીક્ષક) આવી અશ્લીલ વાતો ખુદાના પુસ્તકમાં ખુદાની તો શું સત્ય મનુષ્યની પણ હોતી નથી. જ્યારે મનુષ્યોમાં આવી વાતોનું લખવું ઠીક નથી તો પરમેશ્વરની સામે કેમ કરીને ઠીક હોઈ શકે છે ? આવી આવી વાતોથી કુરાન દૂષિત થાય છે. જો સારી વાત હોત તો અતિમશંસા થાત, જેમકે વેદોની. ॥ ૧૧૩ ॥

(૧૧૪) શું નથી જોયું તેં કે અલ્લાહને સિજદા કરે છે જે કોઈ વચ્ચે આસમાનોની અને પૃથ્વીની છે, સૂર્ય અને ચન્દ્ર, તારા અને પર્વત, વૃક્ષ અને જાનવર. પહેરાવવામાં આવશે વચ્ચે તેની કંગન સોના અને મોતીના અને પહેરવેશ તેમનો વચ્ચે તેની રેશમી છે. અને પવિત્ર રાખ ધર ખારાને વાસ્તે ગિર્દ કરનારાઓને અને ઊભા રહેનારાઓને. પછી પોતાનો મેલ દૂર કરવો જોઈએ, અને પોતાની ભેટ પૂરી કરવી અને ચારેબાજુ ફરે કદીમના ધરની. જેથી નામ અલ્લાહનું યાદ કરે. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૭, સુ. ૨૨, આ. ૧૮, ૨૩, ૨૬, ૨૯, ૩૪ ॥

(સમીક્ષક) ભલા ! જે જડ વસ્તુઓ છે, તે પરમેશ્વરને જાણી શક્તી નથી, પછી તેઓ તેની ભક્તિ કેવી રીતે કરી શકે છે ? આથી આ પુસ્તક ઈશ્વરકૃત તો કદી હોઈ શકતું નથી કિન્તુ કોઈ આત્મનું બનાવેલું, દેખાય છે. વાહ, ઘણું સરસ સ્વર્ગ છે, જ્યાં સોના-મોતીનાં ધરેખાં અને રેશમી કાપડ પહેરવા મળે છે. આ બહિશ્ત અહીંના રાજાઓના ઘરથી વધારે દેખાતું નથી. અને જ્યારે પરમેશ્વરનું ઘર છે, તો તે તે ઘરમાં રહેતો પણ હશે, પછી તો બુત્પરસ્તી કેમ ન થઈ ? અને બીજા બુત્પરસ્તોનું ખંડન કેમ કરો છો ? જ્યારે ખુદા ભેટ લે, પોતાના ઘરની પરિકમા કરવાની આજ્ઞા આપે છે અને પશુઓને મરાવી ખવડાવે છે, તો તે ખુદા મન્દિરવાળા અને ભરવ, દુર્ગાની જેવો થયો અને મહાબુત્પરસ્તી સલાવનાર થયો, કેમકે મૂર્તિઓથી મસ્જિદ મોટું બુત્ છે. આથી ખુદા અને મુસલમાન મોટા બુત્પરસ્ત અને પુરાણી તથા જૈની નાના બુત્પરસ્ત

છે. ॥ ૧૧૪ ॥

(૧૧૫) પછી નિશ્ચય તમે દિન ક્યામતના ઉઠાવવામાં આવશો. । -મં. ૪, સિ. ૧૮, સૂ. ૨૩, આ. ૧૬ ॥

(સમીક્ષક) ક્યામત સુધી મડદું કબરમાં રહેશે કે કોઈ અન્ય જગ્યાએ ? જો તેમાં જ રહેશે તો સડેલા દુર્ગન્ધરૂપ શરીરમાં રહીને પુણ્યાત્મા પણ દુઃખનો ભોગ કરશે ? આ અન્યાય છે. અને દુર્ગન્ધ વધારે થઈને રોગની ઉત્પત્તિ કરવાથી ખુદા અને મુસલમાન પાપના ભાગી થશે. ॥ ૧૧૫ ॥

(૧૧૬) તે દિવસની ગવાહી આપશે ઉપર તેમની, જખાન તેમની અને હાથ તેમના અને પગ તેમના. સાથે તે વસ્તુની કે હતા કરતાં. અલ્લાહ નૂર છે આસમાનોની અને પૃથ્વીની, નૂર તેની કે માનિન્દ તાકની છે વચ્ચે તેની દીપ હોય અને દીપ મધ્યે કંદીલ શીશોની છે. તે કંદીલ ખાનો કે તારો છે ચમકતો, રોશન કરવામાં આવે છે દીપક વૃક્ષ મુબારક જેતૂનના તેલથી, ન તો પૂર્વ તરફ છે કે નહીં પશ્ચિમ સમીપ છે, તેલ તેનું રોશન થઈ જાય, જો ન લાગે (આગ, તેને રોશની) ઉપર રોશનીનો માર્ગ દેખાડે છે અલ્લાહ નૂર પોતાનાને, જેને આહે છે. । -મં. ૪, સિ. ૧૮, સૂ. ૨૪, આ. ૨૪, ૩૫ ॥

(સમીક્ષક) હાથ-પગ વગેરે જડ હોવાથી ગવાહી કદી આપી શકે નહીં. આ વાત સૃષ્ટિકર્મની વિરુદ્ધ હોઈને મિથ્યા છે. શું ખુદા આગ-વીજળી છે ? જેવું કે દષ્ટાન્ત આપે છે એવું દષ્ટાન્ત ઈશ્વરમાં થટી શકતું નથી. હા, કોઈ સાકાર વસ્તુમાં થટી શકે છે. ॥ ૧૧૬ ॥

(૧૧૭) અને અલ્લાહે ઉત્પન્ન કર્યા દરેક જનવરોને પાણીથી બસ કોઈ તેમનામાંથી તે છે કે જે ચાલે છે પેટ પોતાનાથી. અને જો કોઈ આજ્ઞાપાલન કરે અલ્લાહની, રસૂલ તેનાની. કહે, આજ્ઞાપાલન કરે, ખુદાની રસૂલ તેનાની. અને આજ્ઞાપાલન કરો રસૂલની, જેથી દયા કરવામાં આવશે. ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૮, સૂ. ૨૪ આ. ૪૫, ૫૨, ૫૪, ૫૬. ॥

(સમીક્ષક) આ કઈ ફિલસૂફી છે કે જે જનવરોના શરીરમાં બધાં તત્ત્વો દેખાય છે અને કહેવું કે માત્ર પાણીથી ઉત્પન્ન કર્યા. આ માત્ર અવિદ્યાની વાત છે. જ્યારે અલ્લાહની સાથે પયગમ્બરની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હોય છે, તો ખુદા શરીરક થઈ ગયો કે નહીં. જો એમ છે તો ખુદાને કેમ લાશરીક કુરાનમાં લખ્યો અને કહ્યો છે ? ॥ ૧૧૭ ॥

(૧૧૮) અને જે દિવસે ફાટી જશે આસમાન, વાદળોની સાથે અને ઉતારવામાં આવશે ફરિશ્તાઓ. બસ, કહ્યું માનીશ નહીં કાફરોનું અને ઝઘડો કરી તેમના સાથે ઝઘડો વધાર. અને બદલી નાખે છે અલ્લાહ બુરાઈઓને તેમની ભલાઈઓથી. અને જો કોઈ તોબા કરે અને કર્મ કરે સારાં, બસ નિશ્ચય આવે છે અલ્લાહની તરફ ॥ -મં. ૪, સિ. ૧૯, સૂ. ૨૫, આ. ૨૫, ૫૨, ૭૦, ૭૧ ॥

(સમીક્ષક) આ વાત કદી સાચી હોઈ શકે નહીં કે આકાશ વાદળોની સાથે ફાટી જાય. જો આકાશ કોઈ મૂર્તિમાન પદાર્થ હોય, તો તે ફાટી શકે છે. આ મુસલમાનોનું કુરાન શાન્તિભંગ કરીને ગદર-ઝઘડો મચાવનારું છે. એટલા માટે ધાર્મિક વિદ્વાન લોકો આને માનતા નથી. આ પણ ખરો ન્યાય છે કે જે પાપ અને પુણ્યનો અદલો-બદલો થઈ જાય ! શું આ તલ અને અડદ જેવી વાત છે કે બદલો થઈ શકે ? જો તોબા કરવાથી પાપ છૂટી જાય અને ઈશ્વર મળે તો કોઈ પણ પાપ કરવાથી ડરશે નહીં. આથી આ બધી વાતો વિદ્વાથી વિરુદ્ધ છે. ॥ ૧૧૮ ॥

(૧૧૯) તે જ કે અમે મુસાની તરફ, એ કે લઈ જા રાત્રે બન્દોને મારાને નિશ્ચય તમારો પીછો

કરવામાં આવશે. બસ મોકલ્યા લોકો ફિરોને મધ્યે નગરોની જમા કરનાર ! અને તે પુરુષ કે જેણે પેદા કર્યો મને, બસ તે જ માર્ગ દેખાડે છે. અને તે જે શીખવાડે છે મને, પીવડાવે છે મને. અને તે પુરુષની આશા રાખું છું હું આ કે લમા કરે મારા વાસ્તે અપરાધ મારો દિવસે ક્યામતના ॥ -મં. ૫, સ્કિ. ૧૯, સૂ. ૨૬, આ. ૫૨, ૫૩, ૭૮, ૭૯, ૮૨ ॥

(સમીક્ષક) જ્યારે ખુદાએ મુસા તરફ બહી મોકલી, પછી દાઉદ, ઈસા અને મુહમ્મદસાહેબ તરફ કિતાબ શું કામ મોકલી ? કેમકે પરમેશ્વરની વાત હંમેશાં એકસરખી અને બુલચિહોણી હોય છે અને તે પછી કુરાન સુધી પુસ્તકોનું મોકલવું, પહેલાં પુસ્તકને અપૂર્ણ બુલયુક્ત મનાશે. જો આ ત્રણ પુસ્તકો સાચાં છે, તો આ કુરાન જુદું હશે. ચારેયનું કે જે પરસ્પર ઘણું કરીને વિરોધ ધરાવે છે તેમનું સર્વ રીતે સત્ય હોવું બની શકે નહીં. જો ખુદાએ રૂહ અર્થાત્ જીવ પેદા કર્યા છે તો તે મરી પણ જશે અર્થાત્ તેમનો કદી નાશ, કદી અભાવ પણ થશે ? જો પરમેશ્વર જ મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓને ખવડાવે-પીવડાવે છે, તો કોઈને રોગ ન થવો જોઈએ અને સૌને સરખું ભોજન આપવું જોઈએ. પક્ષપાતથી એકને ઉત્તમ અને બીજાને નિકૃષ્ટ જેવું કે રાજા અને કંગાળને શ્રેષ્ઠ-નિકૃષ્ટ ભોજન મળે છે, હોવું જોઈએ નહીં. જ્યારે પરમેશ્વર જ ખવડાવે-પીવડાવે અને પથ્ય કરાવે છે, તો રોગ જ ન થવો જોઈએ, પરંતુ મુસલમાન આદિને પણ રોગ થાય છે. જો ખુદા જ રોગ છોડાવીને આરામ કરાવનાર છે, તો મુસલમાનોના શરીરોમાં રોગ રહેવા જોઈએ નહીં. જો રહે છે તો ખુદા પૂરો વૈદ્ય નથી. જો પૂરો વૈદ્ય છે તો મુસલમાનોના શરીરોમાં રોગ શા માટે રહે છે ? જો તે જ મારે અને જીવાડે છે, તો તે જ ખુદાને પાપ-પુણ્ય લાગતું હશે. જો જન્મ-જન્માન્તરનાં કર્મો મુજબ વ્યવસ્થા કરે છે, તો તેનો કંઈ પણ અપરાધ નથી. જો તે પાપો-લમા, અને ન્યાય ક્યામતની રાત્રે કરે છે તો ખુદા પાપ વધારનાર બનીને પાપયુક્ત થશે. જો લમા નથી કરતો તો એ કુરાનની વાત જુદી હોવાથી બચી શકે નહીં. ॥ ૧૧૯ ॥

(૧૨૦) નથી તું પરંતુ આદમી માનિન્દ અમારી બસ લઈ આવ કંઈક નિશાની જો છે તું સાચાઓથી. કહ્યું આ ઊંટની છે, તેની વાસ્તે પાણી પીવું છે એક વાર. ॥ -મં. ૫, સ્કિ. ૧૯, સૂ. ૨૬ આ. ૧૫૪, ૧૫૫ ॥

(સમીક્ષક) બલા, આ વાતને કોઈ માની શકે છે કે પથ્થરથી ઊંટની નીકળે. તે લોકો જંગલી હતા કે જેમણે આ વાતને માની લીધી અને ઊંટનીની નિશાની આપવી માત્ર જંગલી વ્યવહાર છે, ઈશ્વરકૃત નથી. જો આ કિતાબ ઈશ્વરકૃત હોત તો આવી વ્યર્થ વાતો એમાં હોત નહીં. ॥ ૧૨૦ ॥

(૧૨૧) એ મુસા ! વાત એ છે કે હું નિશ્ચય અલ્લાહ છું ગાબિલ. અને નાંખી દે અસા પોતાનો, બસ જ્યારે જોયું તેને હલતું હતું માનો કે તે સાંપ છે... એ મુસા ! ડરીશ નહીં, નિશ્ચય નથી ડરતા પાસે મારા પયગામ્બર, અલ્લાહ નથી કોઈ માબૂદ પરંતુ તે માલિક અર્થ મોટાનો. એ કે સરકશી કરો નહીં ઉપર મારી અને ચાલ્યા આવો મારી પાસે મુસલમાન થઈને. ॥ -મં. ૫, સ્કિ. ૧૯, સૂ. ૨૭, આ. ૯, ૧૦, ૨૬, ૩૧. ॥

(સમીક્ષક) અને વળી જુઓ પોતાના મોઢે પોતે અલ્લાહ મોટો જબરદસ્ત બને છે. પોતાના મોઢે પોતાની પ્રશંસા કરવી શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું પણ કામ નથી. ખુદાનું તો કેમ કરીને હોઈ શકે ? ત્યારે તો ઈન્દ્રજાળ લટકાવેલી દેખાડીને જંગલી મનુષ્યોને વશ કરી પોતે જંગલસ્થ ખુદા બની બેઠો. આવી વાત ઈશ્વરનાં પુસ્તકમાં કદી હોઈ શકે નહીં. જો તે મોટા અર્શ અર્થાત્ સાતમા આસમાનનો માલિક છે તો તે એકદેશી હોવાથી ઈશ્વર જ હોઈ શકતો નથી. જો સરકશી કરવી બુરી છે, તો ખુદા અને મુહમ્મદસાહેબે પોતાની સ્તુતિથી પુસ્તકો કેમ ભરી દીધાં ? મુહમ્મદસાહેબે અનેકોને માર્યા, તો સરકશી થઈ કે નહીં ? આ કુરાન

પુનરુક્ત અને પૂર્વાપર-વિરોધી વાતોથી ભરેલું છે. ॥ ૧૨૧ ॥

(૧૨૨) અને જોઈશ તું પર્વતોને, અનુમાન કરે છે તું તેમને જામેલા, અને તે ચાલ્યા જાય છે માનિન્દ ચાલવું વાદળોની, કારીગરી અલ્લાહની જેણે દૃઢ કરી દરેક વસ્તુને. નિશ્ચય તે ખબરદાર છે તે વસ્તુની કે કરો છો. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૨, સૂ. ૨૭, આ. ૮૮ ॥

(સમીક્ષક) ભલા, વાદળોની માફક પર્વતનું ચાલવું કુરાન બનાવનારના દેશમાં બનતું હશે, અન્યત્ર નહીં. અને ખુદાની ખબરદારી તો સેતાન લોકોને ન પકડવા અને દંડ ન દેવાથી જ જાણાઈ આવે છે કે જેણે એક બાગીને પણ હજુ સુધી પકડ્યો નથી, દંડ ક્યાં નથી. આથી વધારે અસાવધાની શી હોઈ શકે ? ॥ ૧૨૨ ॥

(૧૨૩) બસ, મુષ્ટ (=મુકામે) માર્યો તેને મુસાએ, બસ પૂરું કર્યું આયુ તેનું. કહ્યું, એ રબ મારા નિશ્ચય મેં અન્યાય કર્યો જન પોતાનીને, બસ ક્ષમા કર મને. બસ ક્ષમા કરી દીધો એને, નિશ્ચય તે ક્ષમા કરનાર દયાળુ છે. અને માલિક તારો ઉત્પન્ન કરે છે, જે કંઈ ચાહે છે અને પસન્દ કરે છે. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૦, સૂ. ૨૮, આ. ૧૫, ૧૬, ૬૮ ॥

(સમીક્ષક) હવે બીજું પણ જુઓ, મુસલમાન અને ઈસાઈઓના પયગમ્બર અને ખુદાને કે મુસા પયગમ્બર મનુષ્યની હત્યા કર્યા કરે અને ખુદા ક્ષમા કર્યા કરે. આ બન્ને અન્યાયકારી છે કે નહીં ? શું પોતાની ઈચ્છાથી જ જેમ ચાહે છે તેમ ઉત્પત્તિ કરે છે ? શું તેણે પોતાની ઈચ્છાથી જ એકને રાજા અને બીજાને કંગાળ, એકને વિદ્વાન અને બીજાને મૂર્ખ વગેરે કર્યા છે ? જો આવું છે તો કુરાન સત્ય નથી અને અન્યાયકારી હોવાથી એ ખુદા પણ હોઈ શકે નહીં. ॥ ૧૨૩ ॥

(૧૨૪) અને આજ્ઞા આપી અમે મનુષ્યને સાથે મા-બાપની ભલાઈ કરજે, અને જો ઝઘડો કરે તારાથી બન્ને, એ કે શરીક લાવે તું સાથ મારી તે વસ્તુને કે નથી વાસ્તે તારી સાથે તેનું જ્ઞાન, બસ કહ્યું માનીશ નહીં, એ બન્નેનું તરફ મારી છે. અને અવશ્ય મોકલ્યો અમે નૂહને તરફ કોમની તેની કે બસ રહ્યો મધ્ય તેમની હજાર વર્ષ પરન્તુ પચાસ વર્ષ ઓછાં. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૦, ૨૧, સૂ. ૨૯, આ. ૮, ૧૪ ॥

(સમીક્ષક) માતા-પિતાની સેવા કરવી સારું જ છે, જો ખુદાની સાથે શરીક કરવા માટે કહે, તો તેમનું કહેવું ન માનવું એ પણ ઠીક છે. પરન્તુ જો માતા-પિતા મિથ્યાત્માષણ વગેરે કરવાની આજ્ઞા આપે, તો શું માની લેવી જોઈએ ? એથી આ વાત અડધી સારી અને અડધી ખરાબ છે. શું નૂહ વગેરે પયગમ્બરોને જ ખુદા સંસારમાં મોકલે છે. તો બીજા જીવોને કોણ મોકલે છે ? જો બધાને તે જ મોકલે છે તો બધા પયગમ્બર કેમ નહીં. અને જો પ્રથમ મનુષ્યોની (પચાસ ઓછી) હજાર વર્ષની ઉંમર થતી હતી, તો હવે કેમ થતી નથી ? એથી આ વાત ઠીક નથી. ॥ ૧૨૪ ॥

(૧૨૫) અલ્લાહ પહેલી વાર કરે છે ઉત્પત્તિ, પછી બીજી વાર કરશે તેને. પછી તેની તરફ જ ફેરવવામાં આવશે. અને જે દિવસે બર્ષા અર્થાત્ ખડી થશે કયામત, નિરાશ થશે પાપીઓ. બસ જે લોકો કે ઈમાન લાવ્યા અને કામ કર્યા સારાં બસ તેઓને મધ્યે બાગની શ્રૃંગાર કરાવવામાં આવશે. અને જે મોકલી દઈએ અમે એબાબ, બસ જુઓ તે ખેતીને પીળી થયેલી. આ રીતે મોહર રાખે છે અલ્લાહ ઉપર દિલોની, તે લોકોના કે નથી જાણતા. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૧, સૂ. ૩૦, આ. ૧૧, ૧૨, ૧૫, ૫૧, ૫૯ ॥

(સમીક્ષક) જો અલ્લાહ બે વાર ઉત્પત્તિ કરે છે, ત્રીજી વાર નહીં તો ઉત્પત્તિના પહેલાં અને બીજી વારના અન્તમાં નવરો બેઠો રહેતો હશે ? અને એક તથા બે વાર ઉત્પત્તિ પછી તેનું સામર્થ્ય નકામું અને વ્યર્થ થઈ જશે. જો ન્યાય કરવાના દિવસે પાપી લોકો નિરાશ થાય તો સારી વાત છે, પરન્તુ એનું પ્રયોજન

એ તો ક્યાંક નથી કે મુસલમાનો સિવાય બધા પાપી સમજીને નિરાશ કરવામાં આવશે ? કેમકે કુરાનમાં કેટલાય સ્થાનોમાં પાપીઓથી બીજાઓનું જ પ્રયોજન છે. જો બગીચામાં રાખવા અને શ્રંગાર પહેરાવવો એ જ મુસલમાનોનું સ્વર્ગ છે, તો આ સંસાર જેવું જ થયું. અને ત્યાં માળી અને સોની પણ હશે અથવા ખુદા જ માળી અને સોની વગેરેનું કામ કરતો હશે. જો કોઈને ઓછાં ઘરેણાં મળતા હશે, તો ચોરી પણ થતી હશે અને બહિષ્તથી ચોરી કરનારને દોજખમાં પણ નાખતા હશે. જો આમ થતું હોય, તો હંમેશાં બહિષ્તમાં રહેશે. એ વાત જૂઠી થઈ જશે. જો ખેડૂતોની ખેતી ઉપર પણ ખુદાની દૃષ્ટિ છે, તો તે વિદ્યા ખેતી કરવાના અનુભવથી જ થાય છે અને જો માની લેવામાં આવે કે ખુદાએ પોતાની વિદ્યાથી બધી વાતો જાણી લીધી છે, તો આવો ભય આપવો, પોતાનું ધર્મડ પ્રસિદ્ધ કરવું છે. જો અલ્લાહે જીવોના દિલોમાં મોહર લગાવી પાપ કરાવ્યું તો તે પાપનો ભાગી તે જ થાય, જીવ થઈ શકે નહીં. જેમ જય-પરાજય સેનાપીશનો જ થાય છે, તેમ આ બધું પાપ ખુદાને જ પ્રાપ્ત થાય. । ૧૨૫ ।

(૧૨૬) આ આવતો છે કિતાબ હિકમતવાળાની. ઉત્પત્તિ કર્યાં આસમાનોને વિના સુતૂન અર્થાત્ થાંભલાના, દેખતાં જ તમે તેને. અને નાખ્યા મધ્ય પૃથ્વીની પહાડ, એમ ન થાય કે હલી જાય. શું તે જોયું નહીં એ કે અલ્લાહ પ્રવેશ કરાવે છે. રાતને મધ્ય દિવસની અને પ્રવેશ કરાવે છે દિવસને મધ્ય રાતની. શું નથી જોયું કે કિશ્તિઓ ચાલે છે વચ્ચે દરિયાની, સાથે નિયામતોની અલ્લાહના. જેથી દર્શાવે તમને નિશાનીઓ પોતાની. ૩-મં. ૫. સિ. ૨૧. સુ. ૩૧. આ. ૨, ૧૦, ૨૯, ૩૧ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ વાહ ! હિકમતવાળી કિતાબ, કે જેમાં સર્વ રીતે વિદ્યાથી વિરુદ્ધ આકાશની ઉત્પત્તિ અને તેમાં થાંભલા લગાવાની શંકા અને પૃથ્વીને સ્થિર રાખવા માટે પર્વત રાખવા ! થોડીક વિદ્યાવાળો પણ આવો લેખ કદી કરતો નથી, અને માનતો નથી. અને હિકમત જુઓ કે જ્યાં દિન છે ત્યાં રાત નથી અને જ્યાં રાત છે ત્યાં દિન નથી. તેને એકબીજામાં પ્રવેશ કરાવવાનું લખે છે, તે મોટા અવિદ્વાનોની વાત છે. એટલા માટે આ કુરાન વિદ્યાનું પુસ્તક થઈ શકતું નથી. શું આ વિદ્યાવિરુદ્ધ વાત નથી કે નાવ મનુષ્ય અને ક્રિયા ક્રીશલ વગેરેથી ચાલે છે કે ખુદાની કૃપાથી ? જો લોઢા કે પથ્થરની નાવ બનાવીને સમુદ્રમાં ચલાવીએ તો ખુદાની નિશાની ડૂબી જાય કે નહીં ? એટલા માટે આ પુસ્તક નહીં વિદ્વાનનું અને નહીં ઈશ્વરનું બનાવેલું હોઈ શકે છે. ॥ ૧૨૬ ॥

(૧૨૭) તદબીર કરે છે કામની આસમાનથી પૃથ્વી તરફ, પછી ચઢી જાય છે તેની તરફ મધ્યે એક દિવસની છે કે, અવધિ તેનો સહજ વર્ષ, તે વર્ષોથી કે મહો છો તમે. આ છે જાણનાર જીવનો અને પ્રત્યક્ષનો ગાલિબ દયાળુ. પછી પુષ્ટ કર્યો તેને અને ફૂંકી મધ્ય તેની રૂહ પોતાની. કહે, કબ્જે કરશે તને ફરિશ્તો મોતનો તે જે નિયત કરવામાં આવ્યો છે તમારી સાથે. અને જો ચાહત અમે અવશ્ય આપત અમે દરેક જીવને શિક્ષા તેની, પરન્તુ સિદ્ધ થઈ વાત મારા તરફથી કે અવશ્ય ભરીશ હું દોજખને જિનોથી અને આદમીઓથી એકી સાથે. ૩-મં. ૫. સિ. ૨૧. સુ. ૩૨. આ. ૫, ૬, ૯, ૧૧, ૧૩ ॥

(સમીક્ષક) હવે ઠીક સિદ્ધ થઈ ગયું કે મુસલમાનોનો ખુદા મનુષ્યની જેમ એકદેશી છે. કેમકે જો વ્યાપક હોત, તો એકદેશથી પ્રબન્ધ કરવો અને ઊત્તરવું-ચઢવું થઈ શકે નહીં. જો ખુદા ફરિશ્તાને મોકલે છે, તો પણ પોતે એકદેશી થઈ ગયો. પોતે આસમાન ઉપર ટંગાયેલો બેઠો છે અને ફરિશ્તાઓને દોડાવે છે. જો ફરિશ્તાઓ રુશ્બત લઈને કોઈ મામલો બગાડી દે કે કોઈ મડદાને છોડી જાય, તો ખુદાને શું માલૂમ થઈ શકે ? માલૂમ તો તેને થાય કે જે સર્વજ્ઞ તથા સર્વવ્યાપક હોય, તે તો છે જ નહીં, હોત તો ફરિશ્તાઓને

મોકલવા અને કેટલાક લોકોની કેટલીક પ્રકારથી પરીલા લેવાની શી જરૂર હતી ? અને એક હજાર વર્ષોમાં, તથા આવવા-જવાનો પ્રબન્ધ કરવાથી સર્વશક્તિમાન પણ નથી. જો મોતનો ફરિશ્તો છે, તો તે ફરિશ્તાને મારનાર ક્યું મૃત્યુ છે ? જો તે નિત્ય છે તો અમરપણામાં ખુદાની બરાબર શરીક થયો. એક ફરિશ્તો એક સમયમાં દોજખ ભરવા માટે જીવોને શિક્ષા કરી શકે નહીં અને તેમને પાપ કર્યા વિના પોતાની મરજીથી દોજખ ભરીને તેમને દુઃખ આપી તમાશો જુએ છે તો તે ખુદા પાપી, અન્યાયકારી અને દયાહીન છે ! આવી વાતો જે પુસ્તકમાં હોય, તે વિદ્વાન નથી અને (ન) ઈશ્વરકૃત અને જો દયા-ન્યાયહીન છે, તે ઈશ્વર કદી હોઈ શકતો નથી. ॥ ૧૨૭ ॥

(૧૨૮) કહે, કે કદી લાભ નહીં આપે ભાગવાનો તમને, જો ભાગ્યે તમે મૃત્યુ કે કતલથી . એ બીબીઓ નબીની ! જે કોઈ આવે તમારામાંથી પ્રત્યક્ષ નિર્લજ્જતાથી બમણું કરવામાં આવશે વાસ્તે તેની અજબ, અને છે આ ઉપર અલ્લાહની સહલ. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૧, ચૂ. ૩૩, આ. ૧૯, ૩૦ ॥

(સમીક્ષક) આ મુહમ્મદસાહેબે એટલા માટે લખ્યું-લખાવ્યું હશે કે લગાઈમાં કોઈ ભાગી જાય નહીં, અમારો વિજય થાય, મરવાથી પણ ડર નહીં, અંશર્ય વધે, મજહબ વધારી લઈએ. અને જો બીબી નિર્લજ્જતાથી આવે નહીં, તો પયગમ્બરસાહેબ નિર્લજ્જ થઈને આવે ? બીબીઓ ઉપર અજબ થાય અને પયગમ્બરસાહેબ ઉપર અજબ થાય નહીં, આ ક્યા ધરનો ન્યાય છે ? ॥ ૧૨૮ ॥

(૧૨૯) અને અટકી રહ્યો મધ્યે ધરોની પોતાના. આજ્ઞાપાલન કરો અલ્લાહ અને રસૂલની, સિવાય એની નહીં. બસ જ્યારે અદા કરી લીધી જેદે હાજિત તેનાથી, પરગાવી દીધી અમે તારાથી તેને, કે જેથી ન થાય ઉપર ઈમાનવાળાઓને તંગી, વચ્ચે બીબીઓથી લેપાલકો એમનાને, જ્યારે અદા કરી લે તેમનાથી હાજિત. બીજી છે આજ્ઞા ખુદાની કરવામાં આવેલી. નથી ઉપર નબીની કંઈ તંગી મધ્યે તે વસ્તુની. નથી મુહમ્મદ બાપ કોઈ મરદોનો. અને હલાલની સ્ત્રી ઈમાનવાળી જે આપે વિના મિહરની જાન પોતાના નબીના વાસ્તે. ઢીલ આપે તું જેને ચાહે તેમનામાંથી, અને જગા આપે તરફ પોતાની જેને ચાહે, નથી પાપ ઉપર તારા. એ લોકો ! જો ઈમાન લાવ્યા હોવ, તો પ્રવેશ કરશો નહીં ધરોમાં પયગમ્બરના. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૨, ચૂ. ૩૩, આ. ૩૩, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૫૦, ૫૧, ૫૩ ॥

(સમીક્ષક) આ મોટા અન્યાયની વાત છે કે સ્ત્રીઓ ધરમાં કેદ રહે અને પુરુષો ખુલા રહે. શું સ્ત્રીઓનું ચિત્ત શુદ્ધ વાયુ, શુદ્ધ દેશમાં બમણ કરવા, સૃષ્ટિના અનેક પદાર્થ જોવા નહીં ઇચ્છતું હોય ? આ અપરાધથી મુસલમાનોના છોકરાઓ વિશેષ કરીને સયલાની અને વિષધી હોય છે. અલ્લાહ અને રસૂલની એક અવિરુદ્ધ આજ્ઞા છે કે જુદી જુદી વિરુદ્ધ ? જો એક છે તો બન્નેની આજ્ઞાનું પાલન કરો, એ કહેલું વ્યર્થ છે. અને જો જુદી જુદી વિરુદ્ધ છે તો એક સાચી અને બીજી જૂઠી ? એક ખુદા બીજો શેતાન થઈ જશે ? અને શરીક પણ થશે ? વાહ ! કુરાનના ખુદા અને પયગમ્બર ! તથા કુરાનને ! જેને બીજાઓનો મતલબ નષ્ટ કરી પોતાનો મતલબ સિદ્ધ કરવો ઈષ્ટ હોય, તે આવી લીલા અવશ્ય રચે છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે મુહમ્મદસાહેબ ખૂબ વિષધી હતા. જો ન હોત, તો (લેપાલક) બેટાની સ્ત્રીને, જે પુત્રની સ્ત્રી હતી, પોતાની સ્ત્રી કેમ કરી લેત ? અને પછી આવી વાતો કરનારનો ખુદા પણ પક્ષપાતી બન્યો, અને અન્યાયને ન્યાય ઠરાવ્યો. મનુષ્યોમાં જે જંગલી પણ હશે, તે પણ બેટાની સ્ત્રીને છોડે છે. અને આ કેટલી મોટી અન્યાયની વાત છે કે નબીને વિષયાશક્તિની લીલા કરવામાં કંઈ પણ અવરોધ થતો નથી ! જો નબી કોઈનો બાપ ન હતો, તો જેદ (લેપાલક) બેટો કોનો હતો ? અને શા માટે લખ્યું. આ તે જ મતલબની

વાત છે કે જેથી બેટાની સ્ત્રીને પણ ઘરમાં નામવાથી પયગમ્બરસાહેબ બચ્યા નહીં, બીજીથી કેવી રીતે બચ્યા હશે ? આવી ચતુરાઈથી પણ બુરી વાતમાં નિન્દા થવી કદી છૂટી શકતી નથી. શું જે કોઈ પારકી સ્ત્રી પણ નબીથી પ્રસન્ન થઈને વિવાહ કરવા ચાહે તો પણ હલાલ છે ? અને આ મહા અધર્મની વાત છે કે નબી તો જે સ્ત્રીને ચાહે છોડી દે અને મુહમ્મદસાહેબની સ્ત્રીઓ જો પયગમ્બર અપરાધી પણ હોય, તો કદી છોડી શકે નહીં. જેમ પયગમ્બરના ઘરોમાં બીજો કોઈ વ્યભિચારદષ્ટિથી પ્રવેશ કરે નહીં, તો તેવી જ રીતે પયગમ્બરસાહેબ પણ કોઈના ઘરમાં પ્રવેશ કરે નહીં, શું નબી જે કોઈના ઘરમાં ચાહે નિઃશંક પ્રવેશ કરે અને માનનીય પણ રહે ? ભલા, કોણ એવો કદ્યનો આંધળો હશે કે જે આ કુરાનને ઈશ્વરકૃત અને મુહમ્મદસાહેબને પયગમ્બર અને કુરાનોક્ત ઈશ્વરને પરમેશ્વર માની શકે. મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે આવી ધુક્તિશૂન્ય ધર્મવિરુદ્ધ વાતોથી પુક્ત આ મતને અરબ દેશના નિવાસી વગેરે મનુષ્યોએ માની લીધો ! । ૧૨૯ ।

(૧૩૦) નબી યોગ્ય વાસ્તે તમારા આ કે દુઃખ આપો રસૂલને, એ કે નિકાલ કરો બીબીઓ તેમનીની પાછળ તેની કદી, નિશ્ચય એ છે પાસે અલ્લાહની મોટું પાપ. નિશ્ચય જે લોકો કે દુઃખ આપે છે અલ્લાહને અને રસૂલ તેનાને, લાનત કરી છે તેમને અલ્લાહે. અને તે લોકો કે દુઃખ આપે છે મુસલમાનોને અને મુસલમાન ઔરતોને વિના એની, બુરુ ક્યું છે એમણે, બસ નિશ્ચય ઝિદ્દવ્યો તેમણે બોલતાન અર્થાત્ જૂઠ અને પ્રત્યક્ષ પાપ. લાનત મારે, જ્યાં મળી આવે, પકડ્યા જાય, કતલ કર્યા જાય, ખૂબ માર્યા જવું. એ રબ અમારા, આપ તેમને બેગણા અજ્ઞાથી અને લાનતથી મોટી લાનત કર. । -મં. ૫, સિ. ૨૨, સૂ. ૩૩, આ. ૫૩, ૫૭, ૫૮, ૬૧, ૬૮ ।

(સમીક્ષક) વાહ ! શું ખુદા પોતાની ખુદાઈને ધર્મની સાથે દર્શાવી રહ્યો છે ? જેમ રસૂલને દુઃખ આપવાનો નિષેધ કરવો તો ઠીક છે, પરંતુ બીજાને દુઃખ દેવામાં રસૂલને પણ રોકવો યોગ્ય હતો, તો કેમ રોક્યો નહીં ? શું કોઈના દુઃખ આપવાથી ખુદા પણ દુઃખી થઈ જાય છે ? જો એમ છે તો તે ઈશ્વર હોઈ શકે નહીં. શું અલ્લાહ અને રસૂલને દુઃખ દેવાનો નિષેધ કરવાથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે અલ્લાહ અને રસૂલ જેને ચાહે દુઃખ આપે ? બીજા સૌને દુઃખ આપવું જોઈએ ? જેમ મુસલમાનો અને મુસલમાનોની સ્ત્રીઓને દુઃખ આપવું બુરુ છે, તો એમનાથી અન્ય મનુષ્યોને દુઃખ દેવું પણ જરૂર બુરુ છે. જો આમ ન માનીએ, તો તેમની આ વાત પણ પક્ષપાતની છે. વાહ ગદર મચાવનાર ખુદા અને નબી ! જેવા એ નિર્દયી સંસારમાં છે, તેવા બીજા ધણા ઘોરા હશે. જેમ આ કે 'બીજા લોકો જ્યાં મળી આવે; માર્યા જાય, પકડ્યા જાય', લખ્યું છે તેમ મુસલમાનો ઉપર કોઈ આજ્ઞા આપે તો મુસલમાનોને આ વાત ખરાબ લાગશે કે નહીં ? વાહ શું હિસક પયગમ્બર વગેરે છે કે જે પરમેશ્વરથી પ્રાર્થના કરીને પોતાનાથી બીજાઓને બેગણું દુઃખ આપવા માટે પ્રાર્થના કરવી લખે છે. આ પણ પક્ષપાત, ખતલબી અને મહા અધર્મની વાત છે. આથી હજુ સુધી પણ મુસલમાન લોકોમાંથી ધણા બધા ઘઠ લોકો આવાં જ કર્મો કરવામાં ડરતા નથી. એ ઠીક છે કે શિક્ષા વિના મનુષ્ય પશુ સમાન રહે છે. । ૧૩૦ ।

(૧૩૧) અને અલ્લાહ તે પુરુષ છે કે મોકલે છે હવાઓને, બસ ઉઠાવે છે વાદળોને, બસ હાંકી લે છે તરત શહર મુદાની, બસ જીવિત કરી અમે સાથે તેની પૃથ્વીને, પછી મૃત્યુ તેનીની, એવી જ રીતે કબરોમાંથી કાઢવાનું છે. જેણે ઉતાર્યો વચ્ચે વરની હંમેશાં રહેવાને દયા પોતાનીથી, નથી લાગતી અમને વચ્ચે તેની મહેનત. અને નથી લાગતી વચ્ચે તેની માંદગી. ■ -મં. ૫, સિ. ૨૨, સૂ. ૩૫, આ. ૯, ૩૫. ॥

(સમીક્ષક) વાહ શું ફિલસૂફી ખુદાની છે. મોકલે છે વામુને, તે ઝિંઠાવી ફરે છે વાદળોને. અને ખુદા તેનાથી મડદાઓને છોવાડતો ફરે છે. આ વાત ઈશ્વર સંબંધી કદી હોઈ શકતી નથી. કેમકે ઈશ્વરનું કામ નિરંતર એકસરખું થતું રહે છે. જે ઘરે હશે, તે વિના બનાવટે બની શકે નહીં. અને જે બનાવટના છે તે હંમેશાં રહી શકે નહીં. જેમનાં શરીર છે તે પરિશ્રમ વિના દુઃખી થાય છે, અને શરીરવાળા રોગી થયા વિના કદી બચી શકતાં નથી. જે એક સીધી સમાગમ કરે છે, તે રોગ વિના બચી શકતો નથી, તો જે અનેક સીઓથી વિષયભોગ કરે છે, તેની જાણે શી દુર્દશા થતી હશે ? એટલા માટે મુસલમાનોનું રહેવું બહિશતમાં પણ સુખદાયક હંમેશાં હોઈ શકતું નથી. । ૧૩૧ ॥

(૧૩૨) કસમ છે કુરાન દંઠની. નિશ્ચય તું મોકલેલાઓમાંથી છે. ઉપર માર્ગ સીધાનો. ઉતાર્યો છે ગાલિબ દયાવાને. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૩, સૂ. ૩૬, આ. ૨ - ૫. ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ, આ કુરાન ખુદાનું બનાવેલું હોત, તો એ એની સોગંદ કેમ ખાત ? જો નબી ખુદાનો મોકલેલો હોત, તો (લેખાલક) બેટાની સી ઉપર મોહિત કેમ થાત ? આ કથનમાત્ર છે કે કુરાનના માનનારા સીધા માર્ગે છે. કેમકે સીધો માર્ગ તે હોય છે જેમાં સત્ય માનવું, સત્ય બોલવું, સત્ય કરવું, પક્ષપાત રહિત ન્યાયધર્મનું આચરણ કરવું વગેરે છે, અને એનાથી ઉઠ્ઠાનો ત્યાગ કરવો, તે તો કુરાનમાં નથી કે નથી મુસલમાનોમાં અને નથી એમના ખુદામાં એવો સ્વભાવ છે. જો સૌ ઉપર પ્રબળ પયગમ્બર મુહમ્મદસાહેબ હોત, તો સૌથી વધારે વિદ્યાવાન અને શુભગુણયુક્ત કેમ ન હોત ? એટલા માટે જેમ વાધરણ પોતાનાં બોરને કદી ખાટાં બનાવતી નથી, તેમ આ વાત પણ છે. ॥ ૧૩૨ ॥

(૧૩૩) અને ફૂકવામાં આવશે વચ્ચે સૂરની, બસ નાગહાં, તે કબરોમાંથી માલિક પોતાનાની (તરફ) દોડશે. અને ગવાહી આપશે પગ તેમના સાથે તે વસ્તુની કમાતા હતા. સિવાય એની નહીં કે આજ્ઞા તેની, જ્યારે ચાહે ઉત્પન્ન કરવું કોઈ વસ્તુને, એ કે કહે વાસ્તે તેની કે 'થઈ જા', બસ થઈ જાય છે. ॥ -મં. ૫, સિ. ૨૩, સૂ. ૩૬, આ. ૫૧, ૬૫, ૮૨. ॥

(સમીક્ષક) હવે સાંભળો ઝિટ-પટાંગ વાતો. પગ કદી ગવાહી આપી શકે છે ? ખુદા સિવાય એ વખતે કોણ હતું જેને આજ્ઞા આપી ? કોણ સાંભળી અને કોણ બની ગયું ? જો ન હતી, તો આ વાત જૂઠી અને જો હતી, તો તે વાત- જે ' સિવાય ખુદાની કંઈ વસ્તુ ન હતી, અને ખુદાએ બધું બનાવી દીધું ' - તે જૂઠી. ॥ ૧૩૩ ॥

(૧૩૪) ફેરવવામાં આવશે તેમની ઉપર ખાલો શુદ્ધ શરાબનો. સફેદ મજા આપનારી વાસ્તે પીનારાઓની. પાસે તેમની બેસી હશે નીચે આંખો રાખનારી, સુન્દર આંખોવાળી. માનો કે તેણીઓ ઈંડા છે સંતાડેલા. શું બસ અમે નહીં મરીએ. અને અવસ્ય લૂત નિશ્ચય પયગમ્બરોથી હતો. જ્યારે કે મુક્તિ આપી અમે તેને અને લોકોને તેના સોને. પરંતુ એક ડોશી પાછળ રહેનારાઓમાં છે. પછી માર્યા અમે બીજાઓને. ॥ -મં. ૬, સિ. ૨૩, સૂ. ૩૭, આ. ૪૫, ૪૬, ૪૮, ૪૯, ૫૮, ૧૩૩ - ૧૩૬ ॥

(સમીક્ષક) કેમ બાઈ ! અહીં તો મુસલમાન લોકો શરાબને ખરાબ બતાવે છે, પરંતુ એમના સ્વર્ગમાં તો નદીઓની નદીઓ વહે છે. એટલું સાચું છે કે અહીં તો કોઈ પ્રકારે મદ્ય પીવું છોડવું. પરંતુ અહીં ને બદલે ત્યાં તેમના સ્વર્ગમાં ભારે ખરાબી છે ! સ્ત્રીઓને લઈને ત્યાં કોઈનું ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી હોય. અને મોટા-મોટા રોગ પણ થતા હશે ! જો શરીરવાળા હશે, તો જરૂર મરશે અને જો શરીરવાળા નહીં હોય, તો ભોગ-વિલાસ જ કરી શકશે નહીં. પછી તેમના સ્વર્ગમાં જરૂર અર્થ છે. જો લૂતને પયગમ્બર

માનો છો, તો જે બાપબલમાં લખ્યું છે કે 'તેનાથી તેની છોકરીઓએ સમાગમ કરીને બે છોકરાં પેદા કર્યા,' એ વાતને પણ માનો છો કે નહીં? જો માનો છો તો એવા પયગમ્બરને માનવો વ્યર્થ છે. અને જો એવા અને એવાઓના સંગીઓને ખુદા મુક્તિ આપે છે તો તે ખુદા પણ તેવો જ છે. કેમકે ડોશીની વાર્તા કહેનાર અને પક્ષપાતથી બીજાઓને મારનાર ખુદા કદી હોઈ શકે નહીં. આગો ખુદા મુસલમાનોના જ ઘરમાં રહી શકે છે, બીજે નહીં. ॥ ૧૩૪ ॥

(૧૩૫) બહિશ્ત છે હંમેશ રહેવાને, ખુલેલાં છે દાર તેના વાસ્તે તેમના. તકિયા કરેલા વચ્ચે તેમની, મંગાવશે વચ્ચે એની મેવા અને પીવાની વસ્તુ. અને પાસે હશે તેમની, નીચે રાખનારી દૃષ્ટિ અને બીજાઓથી સમાયું. બસ સિજદા કરી ફરિશ્તાઓએ સૌએ. પરંતુ શેતાને માન્યું નહીં, અભિમાન કર્યું અને હતો કાફરોથી. એ શેતાન કઈ વસ્તુએ રોક્યો તને એ કે સિજદા કરીએ વાસ્તે તે વસ્તુની કે બનાવી મેં સાથે બસે હાથ પોતાનાની. શું અભિમાન કર્યું તેં કે હતો તું મોટો અધિકારવાળાઓથી? કહ્યું, કે હું સારો છું તે વસ્તુથી, ઉત્પન્ન કર્યો તેં મને આગથી, તેને માટીથી. કહ્યું, બસ નીકળ આ આસમાનોમાંથી બસ નિશ્ચય તું ચલાવવામાં આવ્યો છે. નિશ્ચય ઉપર તારી લાનત છે મારી દિન જજ સુધી કહ્યું, એ માલિક મારા, ઢીલ આપ તે દિન સુધી કે ઊઠાવવામાં આવશે મુડદાઓ. કહ્યું કે બસ નિશ્ચય તું ઢીલ આપેલાઓમાંથી છે, તે દિવસ સમય જ્ઞાત સુધી. કહ્યું, કે બસ કસમ છે પ્રતિજ્ઞા તારીની, કે અવશ્ય ગુમરાહ કરીશ, તેમને હું એકીસાથે. ॥ -મં. ૧, સિ. ૨૩, સુ. ૩૮, આ. ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૭૩ - ૮૨ ॥

(સમીક્ષક) જો ત્યાં જેમ કે કુરાનમાં બાગ-બગીચા, નહેર, મકાન, વગેરે લખ્યાં છે, તેવાં છે તો તે હંમેશાં હતાં નહીં અને હંમેશાં રહી શક્તાં નથી. કેમકે જો સંયોગથી પદાર્થ થાય છે તે સંયોગની પૂર્વ હતો નહીં, અવશ્ય ભાવી વિયોગને અન્તે રહેશે નહીં. જ્યારે પેલું બહિશ્ત જ રહેશે નહીં તો તેમાં રહેનારા હંમેશાં કેવી રીતે રહી શકશે? કેમકે લખ્યું છે કે ગાદી, તકિયા, માવા અને પીવાના પદાર્થો ત્યાં મળશે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે સમયે મુસલમાનોનો મજહબ ચાલ્યો તે સમયે અરબદેશ વિશેષ ધનાઢ્ય ન હતો. આથી મુહમ્મદસાહેબે તકિયા વગેરેની કથા સંભળાવીને ગરીબોને પોતાના મતમાં ફસાવી લીધા. અને જ્યાં સ્ત્રીઓ છે ત્યાં નિરન્તર સુખ ક્યાંથી? તે સ્ત્રીઓ ત્યાં ક્યાંથી આવી? અથવા બહિશ્તની રહેનારી છે? જો આવી છે તો જશે અને જો ત્યાંની જ રહેનારી છે તો ક્યામતની પૂર્વે શું કરતી હતી? શું નિઠલ્લી પોતાની ડિંમર ગાળી રહી છે?

હવે જુઓ, ખુદાનું તેજ કે જેનો હુકમ બીજા બપા ફરિશ્તાઓએ માન્યો અને આદમસાહેબને નમસ્કાર કર્યા અને શેતાને માન્યો નહીં. ખુદાએ શેતાનને પૂછ્યું (અને) કહ્યું કે મેં તેને પોતાના બસે હાથોથી બનાવ્યો, તું અભિમાન કરીશ નહીં. એથી સિદ્ધ થાય છે કે કુરાનનો ખુદા બે હાથવાળો મનુષ્ય હતો. એટલા માટે તે વ્યાપક કે સર્વશક્તિમાન કદી હોઈ શકતો નથી. અને શેતાને સત્ય કહ્યું કે હું આદમથી ઉત્તમ છું, એ ઉપર ખુદાએ ગુસ્સો કેમ કર્યો? શું આસમાનમાં જ ખુદાનું ઘર છે, પૃથ્વીમાં નથી? તો કાબાને ખુદાનું ઘર પ્રથમ કેમ લખ્યું?

ભલા, પરમેશ્વર પોતાનામાંથી કે સૃષ્ટિમાંથી જુદા કેવી રીતે નીકળી શકે છે? અને તે સૃષ્ટિ બધી પરમેશ્વરની છે તેથી સ્પષ્ટ જણાયું કે કુરાનનો ખુદા બહિશ્તનો જિન્મેદાર હતો. ખુદાએ તેને લાનત પિક્કાર્યો અને કેદ કરી લીધો અને શેતાને કહ્યું કે હે માલિક! મને ક્યામત સુધી છોડી દે. ખુદાએ ખુશામદથી ક્યામત ના દિવસ સુધી છોડી દીધો. જ્યારે શેતાન છૂટ્યો, ત્યારે ખુદાને કહે છે કે હવે હું ખૂબ બહેકાવીશ અને

ગદર મચાવીશ. ત્યારે ખુદાએ કહ્યું કે જેટલાઓને તું બહેકાવીશ, હું તેમને દોજખમાં નાખીશ અને તને પણ.

હવે સજ્જન લોકો ! વિચારો કે શેતાનને બહેકાવનાર ખુદા છે કે પોતે તે બહેકયો ? જો ખુદાએ બહેકાવ્યો તો તે શેતાનનો શેતાન ઠર્યો. જો શેતાન સ્વયં બહેકયો, તો બીજા કોઈ પણ સ્વયં બહેકશે; શેતાનની જરૂર નથી અને જેથી આ શેતાન બાગીને ખુદાએ ખુલ્લો છોડી દીધો. એથી જણાય છે કે તે પણ શેતાનનો શરીક અધર્મ કરાવવામાં થયો. જો સ્વયં ચોરી કરાવીને દંડ આપે, તો તેના અન્યાયનો કંઈ પણ પારાવાર નથી. ॥ ૧૩૫ ॥

(૧૩૬) અલ્લાહ કમા કરે છે પાપો બધાં, નિશ્ચિત છે તે કમા કરનાર દયાળુ. અને પૃથિવી આખીય મુઠ્ઠીમાં છે તેની, દિન કયામતનો અને આસમાન લપેટાયેલું છે વચ્ચે જમણા હાથે તેના. અને ચમકી જશે પૃથિવી સાથે પ્રકાશ માલિક પોતાનાના અને કર્મપત્રો રાખવામાં આવશે અને લાવવામાં આવશે પયગમ્બરોને અને ગવાહોને અને ફેસલો કરવામાં આવશે. ॥ મં. ૬, સિ. ૨૪, સુ. ૩૯, આ. ૫૩, ૬૭, ૬૯. ॥

(સમીક્ષક) જો સમગ્ર પાપોને ખુદા કમા કરે છે, તો જાણો આખા સંસારને પાપી બનાવે છે અને દયાહીન છે. કેમકે એક દુષ્ટ ઉપર દયા અને કમા કરવાથી તે વધારે દુષ્ટતા કરશે અને અન્ય અનેક ધર્મોત્ત્થાઓને દુઃખ પહોંચાડશે. જો ધોડોક પણ અપરાધ કમા કરવામાં આવે તો અપરાધ જ અપરાધ જગતમાં ફરી વડે. શું પરમેશ્વર અગ્નિની જેમ પ્રકાશવાળો છે ? અને કર્મપત્ર ક્યાં જમા રહે છે ? અને કોણ લખે છે ? જો પયગમ્બરો અને ગવાહોના ભરોસે ખુદા ન્યાય કરે છે, તો તે અસર્વજ્ઞ અને અસમર્થ છે. જો તે અન્યાય નથી કરતો, ન્યાય જ કરે છે તો કર્મો મુજબ કરતો હશે. તે કર્મો પૂર્વપર વર્તમાન જન્મોના જ હોઈ શકે છે, તો પછી કમા કરવી, દિલો ઉપર તાળાં લગાવવાં અને શિક્ષા ન કરવી, શેતાન થકી બહેકાવડાવવું, દીરો સુપુર્દ ગ્રખવો માત્ર અન્યાય છે. ॥ ૧૩૬ ॥

(૧૩૭) ઉતારવું કિતાબનું અલ્લાહ ગાબિલ જાણનાર તરફથી છે. કમા કરનાર પાપોનો અને સ્વીકાર કરનાર તોબાનો. ॥ મં. ૧, સિ. ૨૪, સુ. ૪૦, આ. ૨, ૩ ॥

(સમીક્ષક) આ વાત એટલા માટે છે કે ભાંજા લોકો અલ્લાહના નામથી આ પુસ્તકને માની લે કે જેમાં થોડુંક સત્ય છોડીને (બાકીનું ગ્રંથ) અસત્ય ભરેલું છે અને તે સત્ય પણ અસત્યની સાથે મળીને બગડી ગયું છે. એથી કુરાન અને કુરાનનો ખુદા અને એને માનનારા પાપ વધારનારા અને પાપ કરનાર-કરાવનાર છે. કેમકે પાપનું કમા કરવું અત્યંત અધર્મ છે. કિન્તુ એથી જ મુસલમાન લોકો પાપ અને ઉપદ્રવ કરવામાં ઓછા કરે છે. ॥ ૧૩૭ ॥

(૧૩૮) બસ નિયત કર્યા તેમણે સાત આસમાન વચ્ચે બે દિવસની, અને નાખી દીધાં વચ્ચે અમે તેમની કામ તેમનાં. અહીં સુધી કે જ્યારે જઈશું તેમની પાસે, સાક્ષી આપીશું ઉપર તેમની, કાન તેમના અને આંખો તેમની અને ચામડું તેમનું તેમનાં કર્મથી. અને કહીશું વાસ્તે ચામડાં પોતાનાના, શા માટે સાક્ષી આપી તે ઉપર અમારી, કહીશું કે બોલાવ્યા છે અમને અલ્લાહે, જેણે બોલાવી દરેક વસ્તુને. અવશ્ય જીવાડનાર છે મઝાહાઓને. ॥ મં. ૬, સિ. ૨૪, સુ. ૪૧, આ. ૧૨, ૨૦, ૨૧, ૩૯ ॥

(સમીક્ષક) વાહ જ વાહ મુસલમાનો ! તમારા ખુદા જેને તમે સર્વશક્તિમાન માનો છો તે સાત આસમાનોને બે દિવસમાં બનાવી શક્યો ? અને જે સર્વશક્તિમાન છે તે ક્ષણમાત્રમાં સૌને બનાવી શકે છે. બલ્લા ! કાન, આંખ અને ચામડાંને ઈશ્વરે જડ બનાવ્યાં છે, તે સાક્ષી કેવી રીતે આપી શકશે ? જો સાક્ષી

અપાવે તો તેણે પ્રથમ જડ શા માટે બનાવ્યાં ? અને પોતાનું પૂર્વાપરકામ નિયમવિરુદ્ધ કેમ કર્યું ? એક આથી પણ વધારે મિથ્યા વાત એ છે કે જ્યારે જીવો ઉપર સાક્ષી આપી, ત્યારે તે જીવ પોત-પોતાના ચામડાથી પૂછવા લાગ્યા કે તે અમારા ઉપર સાક્ષી શું કામ આપી ? ચામડું બોલશે કે ખુદાએ અપાવી હું શું કરું ? ભલા, આ વાત કદી બની શકે ? જેમકે કોઈ કહે કે તે વન્યાના પુત્રનું મુખ મેં જોયું. જો પુત્ર છે તો વન્યા કેમ હોય ? જો વન્યા છે તો તેનો પુત્ર જ હોવો અસમ્ભવ છે. એ જ પ્રકારની આ પણ મિથ્યા વાત છે. જો તે મડદાઓને જીવાડે છે તો પ્રથમ માર્યા જ કેમ હતાં ? શું પોતે પણ મડદું થઈ શકે છે કે નહીં ? જો નથી થઈ શકતો તો મડદા-પાણને ખરાબ કેમ સમજે છે ? અને કયામતની રાત સુધી મૃતક જીવ ક્યા મુસલમાનના ઘરમાં રહેશે ? અને દોરા સુપુર્દ ખુદાએ વગર અપરાધે શા માટે રાખ્યો. શીઘ્ર ન્યાય શા માટે ન કર્યો ? આવી-આવી વાતોથી ઈશ્વરમાં લાંછન લાગે છે. ॥ ૧૩૮ ॥

(૧૩૯) વાસ્તે તેમની ચાવીઓ છે આસમાનોની અને પૃથ્વીની, ખોલે છે ભોજન જેમની વાસ્તે ચાહે છે. અને તંગ કરે છે ઉત્પન્ન કરે છે જે કંઈ ચાહે છે અને આપે છે જેને ચાહે બેટીઓ, અને દે છે જેને ચાહે બેટાઓ, અથવા મેળવી દે છે તેમને બેટાઓ અને બેટીઓ, અને કરી દે છે જેમને ચાહે બાંઝ. અને નથી શક્તિ કોઈ આદમીને કે વાત કરે તેનાથી અલ્લાહ, પરન્તુ જીવમાં નાખીને કે પાછળ પડદા* નાથી, કે મોકલે ફરિશ્તો પેગામ લાવનાર. ॥ મં. ૬, સિ. ૨૫, સૂ. ૪૨, આ. ૧૨, ૪૯ - ૫૧ ॥

(સમીક્ષક) ખુદાની પાસે ચાવીઓનો ભંડાર ભરેલો હશે. કેમકે બધાં ઠંકાણાનાં તાળાં ખોલવાનાં થતા હશે ? આ છોકરમતની વાત છે. શું જેને ચાહે છે તેને પુણ્યકર્મો વિના ઐશ્વર્ય આપે છે ? અને (વિના પાપ) તંગ કરે છે ? જો એવું છે તો તે મોટો અન્યાયકારી છે. હવે જુઓ, કુરાન બનાવનારાની ચતુરાઈ કે જેથી સ્ત્રી લોકો પણ મોહિત થઈને ફસાય, જો જે કંઈ ચાહે છે, ઉત્પન્ન કરે છે, તો બીજા ખુદાને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે નહીં ? જો નથી કરી શકતો તો સર્વશક્તિમત્તા અહીં અટકી ગઈ. ભલા મનુષ્યોને તો જેમને ચાહે બેટા-બેટીઓ ખુદા આપે છે, પરન્તુ મરધા, મચ્છી, સૂઅર વગેરે જેમને ઘણા બેટા-બેટીઓ થાય છે, કોણ આપે છે ? અને સ્ત્રી-પુરુષના સમાગમ વિના શા માટે આપતો નથી ? કોઈને પોતાની ઈચ્છાથી બાંઝ રાખીને દુઃખ કેમ આપે છે ? વાહ, શું ખુદા તેજસ્વી છે કે તેની સામે કોઈ વાત જ કરી શકતું નથી. પરન્તુ તેણે પહેલા કહ્યું કે પડદો નાખીને વાત કરી શકે છે કે ફરિશ્તા લોકો ખુદાની સાથે વાત કરે છે અથવા પયગમ્બર. જો એવી વાત છે તો ફરિશ્તાઓ અને પયગમ્બર ખૂબ પોતાનું મતલબ કરતા હશે ! જો કોઈ કહે કે ખુદા સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપક છે તો પડદા પાછળથી વાત કરવી અથવા ટપાલની માફક ખબર મંગાવીને જાણવાનું લખવું વ્યર્થ છે. એ જો એવું જ છે તો તે ખુદા જ નથી, કિન્તુ કોઈ ચાલાક મનુષ્ય હશે. એટલા માટે આ કુરાન ઈશ્વરકૃત કદી થઈ શકતું નથી. ॥ ૧૩૯ ॥

(૧૪૦) અને જ્યારે આવ્યા ઈસા સાથે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષની. ॥ મં. ૬, સિ. ૨૫, સૂ. ૪૩, આ. ૬૩ ॥

(સમીક્ષક) જો ઈસા પણ મોકલેલો ખુદાનો છે તો તેના ઉપદેશથી વિરુદ્ધ કુરાન ખુદાએ શા માટે

* આ આયતનાં ત્યાજ્ય 'તફસીર હુસેની'માં લખ્યું છે કે -મુહમ્મદસાહેબ બે પડદામાં હતા અને ખુદાનો અવાજ સાંભળ્યો. એક પડદો જરીનો હતો અને બીજો શેત મોતીઓનો. અને બન્ને પડદાઓની વચ્ચે સિતેર વર્ષ ચાલવા યોગ્ય માર્ગ હતો બુદ્ધિમાન લોકો આ વાતને વિચારે કે આ ખુદા છે કે પડદાની પાછળ વાત કરનારી સ્ત્રી ? આ લોકોએ તો ઈશ્વરની જ દુર્દશા કરી નાખી, ક્યાં વેદ અને ઉપનિષદ વગેરે સદ્ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદિત શુદ્ધ પરમાત્મા ને ક્યાં કુરાનમાં કહેલો પડદાની પાછળ રહીને વાત કરનારો ખુદા ! સત્ય તો એ છે કે અરબના અવિદ્યાનુ લોકો હતા, ઉત્તમ વાતો લાવે, તો લાવે કોના ધરેથી ? દ.સ.

બનાવ્યું ? અને કુરાનની વિરુદ્ધ અંજીલ કેમ બનાવી ? એટલા માટે આ પુસ્તકો ઈશ્વરકૃત નથી. ॥ ૧૪૦ ॥

(૧૪૧) પકડો તેને બસ ઘસડો તેને વચ્ચોવચ્ચ દોજબની. આવી જ રીતે રહેશે અને પરજાવી દઈશું તેમને સાથે ગોરીઓ, સારી આંખોવાળીઓને. ॥ -મં. ૬, સિ. ૨૫, સુ. ૪૪, આ. ૪૭, ૫૪ ॥

(સમીક્ષક) ચાહ, શું ખુદા ન્યાયકારી થઈને પ્રાણીઓને પકડાવે અને ઘસડાવે છે ? જ્યારે મુસલમાનોનો ખુદા જ એવો છે તો તેના ઉપાસક મુસલમાન અનાથ નિર્બળોને પકડે, ઘસડે તો એમાં શો આશ્ચર્ય છે ? અને તે સંસારી મનુષ્યોની જેમ વિવાહ પક્ષ કરાવે છે, જાણે કે મુસલમાનોનો પુરોહિત જ છે. ॥ ૧૪૧ ॥

(૧૪૨) બસ, જ્યારે તમે મળો તે લોકોને કે કાફર થયેલા, બસ મારો ગરદનો તેમની, ત્યાં સુધી કે જ્યારે ચૂર કરી દો તેમને, બસ દઢ કરો કેદ કરવા. અને અનેક વસ્તીઓ છે કે તે ઘણી કઠિન હતી, શક્તિમાં વસ્તી તારાથી. જેણે કાઢી મૂક્યાં તને, માર્યા અમે તેમને. બસ કોઈ ન થયો સલાય આપનાર તેમને. તારીફ તે બહિશતનો કે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવ્યા છે પરહેજગાર વચ્ચે તેની નહેરો છે, બગડ્યા વિનાના પાણીની અને નહેરો છે દૂધની કે બદલાયો નથી સ્વાદ તેમનો, અને નહેરો છે શરાબની મજા આપનારી વાસ્તે પીનારાઓની, અને નહેરો છે મધ સાફ કરેલાની, અને વાસ્તે તેમની વચ્ચે તેની મેવા છે દરેક પ્રકારના દાન માલિક તેમનાથી. ॥ -મં. ૬, સિ. ૨૬, સુ. ૪૭, આ. ૪, ૧૩, ૧૫ ॥

(સમીક્ષક) આથી આ કુરાન, ખુદા અને મુસલમાન ગદર મચાવવા, સૌને દુઃખ આપવા અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા દયાહીન છે. જેવું અહીં લખ્યું છે તેવું જ બીજા કોઈ મનવાળા મુસલમાનો ઉપર કરે તો મુસલમાનોને તેવું જ દુઃખ જેવું કે બીજાઓને આપે છે, થાય કે નહીં ? અને ખુદા મોટો પક્ષપાતી છે કે જેમણે મુહમ્મદસાહેબને કાઢી મૂક્યા, તેમને ખુદાએ માર્યા. ભલા, જેમાં શુદ્ધ પાણી, દૂધ, મધ અને મધની નહેરો છે તે સંસારથી વધારે હોઈ શકે છે ? અને દૂધની નહેરો કદી હોઈ શકતી નથી. કેમકે તે થોડાક સમયમાં બગડી જાય છે. એથી બુદ્ધિમાન લોકો કુરાનના મતને માનતા નથી. ॥ ૧૪૨ ॥

(૧૪૩) જ્યારે કે હલાવવામાં આવશે પૃથ્વી હલાવાશે ત્યારે. અને ઊડાળવામાં આવશે પર્વતો ઊડાળાશે ત્યારે. બસ થઈ જશે ભુનગ દુકડા-દુકડા, બસ સાહેબ જમણી બાજુવાળા, શું છે સાહેબ જમણી બાજુવાળાને. અને ડાબી બાજુવાળા, શું છે ડાબી બાજુવાળાને.

ઉપર પલંગ સોનાના તારોથી બનાવેલા છે. તકિયા કરેલા છે ઉપર તેમની આમે-સામે. અને ફરશે ઉપર તેમની છોકરાઓ હંમેશાં રહેનારા. સાથે આબખોરોની અને આફતાબોની, અને ગ્લાસોની શરાબ સાફથી. માથું દુખાવવામાં નહીં આવે તેનાથી, અને નહીં વિરુદ્ધ બોલશે. અને મેવા તે જાતથી કે પસન્દ કરે. અને ગોશ્ત (માંસ) જનવર પક્ષીઓનું તે જાતથી કે પસન્દ કરે. એ વાસ્તે તેમની ઔરતો છે સારી આંખોવાળી. માનિન્દ મોતીઓ સંતાડેલાઓની. અને [પથરાયેલા છો]પાયગ્રા મોટા. નિશ્ચય અમે ઉત્પન્ન કરી છે ઔરતોને, એક પ્રકારનું ઉત્પન્ન કરવું છે. બસ કરી છે અમે તેમને કુમારી. સુહાગવાળીઓ બરાબર અવસ્થાવાળીઓ. બસ ભરનારા હોય, તેમનાથી પેટોને. બસ કસમ ખાઉં છું હું સાથે તારાઓના પડવાની. ॥ -મં. ૭, સિ. ૨૭, સુ. ૫૬ આ. ૪-૬-૮, ૯, ૧૫-૨૩, ૩૪-૩૭, ૫૩, ૭૫ ॥

(સમીક્ષક) હવે જુઓ કુરાન બનાવનારની લીલાને ! ભલા, પૃથ્વી તો હલતી જ રહે છે તે સમયે પણ હલતી રહેશે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કુરાન બનાવનાર પૃથ્વીને સ્થિર જાણતો હતો ! ભલા, પર્વતોને શું પક્ષીની માફક ઊડાડી દેશે ? જો ભુનગ થઈ જશે, તો પણ સૂક્ષ્મ શરીરધારી રહેશે તો પછી તેમનો બીજો જન્મ કેમ નથી ? વાહજી ! જો ખુદા શરીરધારી ન હોત, તો તેની જમણી અને ડાબી બાજુ કેવી રીતે ઊભા

રહી શકત ? જ્યારે ત્યાં પલંગ સોનાના તારોથી વણેલા છે તો સુયાર-સોની પણ ત્યાં રહેતા હશે અને માકણ કરડતા હશે, જે તેમને રાતમાં સૂવા પણ નહીં દેતા હોય. શું તેઓ તકિયો લગાવીને નિઠલ્લા બહિષ્તમાં બેઠા જ રહે છે કે કંઈક કામ કર્યા કરે છે ? જો બેઠા જ રહેતા હશે, તો તેમને અનાજ પચતું ન હોવાથી રોગી થઈને જલદી મરી પણ જતા હશે ! અને જો કામ કર્યા કરતા હશે તો જેમ મહેનત-મજૂરી અહીં કરે છે તેમ ત્યાં પરિશ્રમ કરીને ગુજરાન કરતા હશે. પછી અહીંથી ત્યાં બહિષ્તમાં વિશેષ શું છે ? કંઈ પણ નહીં. જો ત્યાં છોકરાં હંમેશાં રહે છે તો તેમના મા-બાપ પણ રહેતા હશે અને સાસુ-સસરા પણ રહેતા હશે. ત્યારે તો મોટું ભારે શહેર વસતું હશે. પછી મળ-મૂત્ર વગેરે વધવાથી રોગ પણ ધણા થતા હશે કેમકે જ્યારે મેવા ખાશે, ગ્લાસોમાં પાણી પીશે અને ગ્લાસોથી મદ્ય પીશે, તેમનું માથું દુઃખશે નહીં અને કોઈ વિરુદ્ધ બોલશે નહીં, યદ્યેષ્ઠ મેવો ખાશે એન જાનવરો અને પક્ષીઓનું માંસ પણ ખાશે, તો અનેક પ્રકારના દુઃખ, પક્ષી, જાનવર ત્યાં હશે હત્યા થશે અને હાડકાં જ્યાં-ત્યાં વેરાયેલા રહેશે અને કસાઈઓની દુકાનો પણ હશે; વાહ ! શું કહેવી એમના બહિષ્તની પ્રશંસા ? કે તે અરબ દેશથી પણ વધીને દેખાય છે !!! અને જો મદ્ય-માંસ પી-ખાઈને ઉન્મત્ત થાય છે, એટલા માટે સારી-સારી સ્ત્રીઓ અને છોકરા પણ ત્યાં જરૂર રહેવા જોઈએ. નહીં તો આવા નશાબાજોના શિરમાં ગરમી ચઢીને પ્રમત્ત થઈ જાય. અવશ્ય ઘણા સ્ત્રી-પુરુષોને બસવા, સૂવા માટે પાથરણાં મોટાં મોટાં જોઈએ. જ્યારે ખુદા કુમારીઓને બહિષ્તમાં ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે જ તો કુમાર = છોકરાઓને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ભલા, કુમારીઓનો તો વિવાહ જે અહીંથી ઉમ્મેદવાર થઈને ગયા છે તેમની સાથે ખુદાએ લખ્યો. પણ તે હંમેશાં રહેનારા છોકરાઓનો પણ કોઈ કુમારીઓ સાથે વિવાહ લખ્યો નથી, તો શું તેઓ પણ તે ઉમ્મેદવારોની સાથે કુમારીઓની માફક આપી દેવામાં આવશે ? આની વ્યવસ્થા કોઈ પણ નથી લખી. આ ખુદામાં મોટી ભૂલ કેમ થઈ ? જો બરાબર અવસ્થાવાળી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પતિઓને પામીને બહિષ્તમાં રહે છે તો ઠીક થયું નહીં, કેમકે સ્ત્રીઓથી પુરુષનું આયુષ્ય બે-અઠી ગણું જોઈએ, આ તો મુસલમાનોના બહિષ્તની કથા છે. અને નરકવાળા સિંહોડ અર્થાત્તુ ધુવરના વૃક્ષોને ખાઈને પેટ ભરશે તો કાંટાળા વૃક્ષો પણ દોજખમાં હશે. તો કાંટા પણ લાગતા હશે અને ગરમ પાણી પીશે - ઈત્યાદિ દુઃખ દોજખમાં પામશે. કસમ ખાવી ઘણું કરીને જુદાઓનું કામ છે; સાચાઓનું નહીં. જો ખુદા જ કસમ ખાય છે તો તે પણ જુઠ્ઠી જુદો હોઈ શકે નહીં. ॥ ૧૪૩ ॥

(૧૪૪) નિશ્ચય અલ્લા મિત્ર રાખે છે તે લોકોને કે લડે છે વચ્ચે રસ્તામાં તેમનાના. ॥ -મં. ૭, સિ. ૨૮, સૂ. ૬૧, આ. ૪ ॥

(સમીક્ષક) વાહ ઠીક છે ! આવી આવી વાતોનો ઉપદેશ કરીને બેચારા અરબ દેશવાસીઓને બધાની સાથે લડાવીને શત્રુ બનાવી પરસ્પર દુઃખ અપાવ્યું અને મજહબનો ઝંડો ખડો કરીને લગ્નઈ ફેલાવે, એવાને કોઈ બુદ્ધિમાન ઈશ્વર કદી માની શકે નહીં. જે મનુષ્ય જાતિમાં વિરોધ વધારે, તે જ સર્વને દુઃખ આપનાર હોય છે. ॥ ૧૪૪ ॥

(૧૪૫) એ નબી શા માટે હરામ કરે છે તે વસ્તુને કે હલાલ કરી છે ખુદાએ તારા માટે, ચાહે છે તું પ્રસન્નતા બીબીઓની પોતાની, અને અલ્લાહ લમા કરનાર દયાળુ છે. જલદી છે માલિક તેનો જે તે તને છોડી દે, તો એ છે કે તમારાથી સારી મુસલમાન અને ઈમાનવાળી બીબીઓ, બદલી દે સેવા કરનારીઓ, તોબા, કરનારીઓ, ભક્તિ કરનારીઓ, રોજા રાખનારીઓ, પુરુષને જોયેલી અને બિનજોયેલી ॥ -મં. ૭, સિ. ૨૮, સૂ. ૬૬, આ. ૧, ૫ ॥

(સમીક્ષક) ધ્યાન દઈને જોવું જોઈએ કે ખુદા શું થયો. મુહમ્મદસાહેબના ધરના અંદર અને

બહારનો પ્રબન્ધ કરનાર નોકર ઠર્યો, પ્રથમ આયત પર બે કહાનીઓ છે. એક તો એ કે મુહમ્મદસાહેબને મધનો શરબત પ્રિય હતો. તેમની અનેક બીબીઓ હતી. તેમાંથી એકને ઘેર પીવામાં વાર થઈ તો બીજીઓને અસહ્ય પ્રતીત થયું. તેમના કહેવા-સાંભળવા પછી મુહમ્મદસાહેબે સોગંધ ખાધી કે અમે પીશું નહીં. બીજી એ છે કે તેમની અનેક બીબીઓમાંથી એકનો વારો હતો. તેને ત્યાં રાતે ગયા, ત્યારે તે ન હતી, પોતાના પિતાને ત્યાં ગઈ હતી. મુહમ્મદસાહેબે એક લાંડી અર્થાત્ દાસીને બોલાવી પવિત્ર કરી. જ્યારે બીબીને આની ખબર મળી, તો તે અપ્રસન્ન થઈ. ત્યારે મુહમ્મદસાહેબે સોગંધ ખાધી કે હું આવું કરીશ નહીં. અને બીબીને પણ કહી દીધું કે તું કોઈને આ વાત કરીશ નહીં. બીબીએ સ્વીકાર કર્યું કે કહીશ નહીં. પછી તેમણે બીજી બીબીને જઈને કહ્યું. આ ઉપર આ આયત ખુદાએ ઉતારી - “જે વસ્તુને અમે તારા પર હવાલ કરી, તેને તું હરામ શા માટે કરે છે ?” બુદ્ધિમાન લોકો વિચારે કે ભલા ખુદા પણ કોઈના ઘરનો નિમટેરો કરતો કરે છે ? અને મુહમ્મદસાહેબના તો આચરણો આ વાતથી પ્રકટ જ છે, કેમકે જે અનેક સ્ત્રીઓને રાખે તે ઈશ્વરનો ભક્ત કે પયગમ્બર કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને જે એક સ્ત્રીનું પક્ષપાતથી અપમાન કરે અને બીજીનું માન કરે, તે પક્ષપાતી થઈને અધર્મી કેમ નથી, અને જે અનેકો સ્ત્રીઓથી પણ સન્તુષ્ટ ન રહીને બાંદીઓની સાથે ફસાય તેના લજ્જા, ભય અને ધર્મ ક્યાંથી રહે ? કોઈએ કહ્યું છે કે - “કાપાતુતર્ણા ન મયં ન સજ્જા.” જે કામી મનુષ્યો છે તેમને અધર્મથી ભય કે લજ્જા થતી નથી. અને એમનો ખુદા પણ મુહમ્મદસાહેબની સ્ત્રીઓ અને પયગમ્બરોના ઝઘડાનો ફેંસલો કરવામાં જાણે કે સરપંચ બન્યો છે. હવે બુદ્ધિમાન લોકો વિચારી લે કે આ કુરાન વિદ્વાન કે ઈશ્વરકૃત છે કે કોઈ અવિદ્વાન મતલબસિન્યુનું બનાવેલું ? સ્પષ્ટ વિદિત થઈ જશે. અને બીજી આયતથી પ્રતીત થાય છે કે મુહમ્મદસાહેબથી તેમની કોઈ બીબી અપ્રસન્ન થઈ ગઈ હશે, તે પર ખુદાએ આ આયત ઉતારી તેને ધમકાવી હશે, કે જે તું ગડબડ કરીશ અને મુહમ્મદસાહેબ તને છોડી દેશે, તો તેમને તેમનો ખુદા તારાથી સારી બીબીઓ આપશે કે જે પુરુષોથી મળી નહીં હોય. જે મનુષ્યને થોડીક પણ બુદ્ધિ છે તે વિચારી શકે છે કે આ ખુદા-ખુદાના કામ છે કે પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિના ? આવી-આવી વાતોથી બરોબર સિદ્ધ છે કે ખુદા કોઈ કહેતા ન હતા, માત્ર દેશકાળને જોઈને પોતાના પ્રયોજનો સાધવા ખુદા તરફથી મુહમ્મદસાહેબ કહી દેતા હતા. જે લોકો ખુદાની તરફદારી કરે છે તેમને અમે શું, બધા બુદ્ધિમાનો એ જ કહેશે કે ‘ખુદા શું ઠર્યો જાણો કે મુહમ્મદસાહેબને માટે બીબીઓ લાવનારો નાથી ઠર્યો.’ ॥ ૧૪૫ ॥

(૧૪૬) એ નબી ! ઝઘડો કર કાફરો અને ગુમ શત્રુઓની સાથે અને સખી કર ઉપર તેમની. ॥ મં. ૭, સિ. ૨૮, સૂ. ૬૬, આ. ૯ ॥

(સમીક્ષક) જુઓ મુસલમાનોના ખુદાની લીલા ! બીજા મતવાળાઓની સાથે લડવાને માટે પયગમ્બર અને મુસલમાનોને ઉકસાવે છે, એથી મુસલમાન લોકો ઉપદ્રવ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પરમાત્મા મુસલમાનો પર કૃપાદષ્ટિ કરે. જેથી એ લોકો ઉપદ્રવ કરવો છોડીને સૌની સાથે મિત્રતાથી વર્તે. ॥ ૧૪૬ ॥

(૧૪૭) ફાટી જશે આસમાન, બસ પેલો તે દિવસે સુસ્ત થશે. અને ફરિશ્તા હશે ઉપર કિનારાઓના તેમના; અને ઊઠાવશે તખ્ત માલિક તારાનો ઉપર પોતાના તે દિવસે આઠ લોકો. તે દિવસે સામે લાવવામાં આવશે તમે, છૂપેલી રહેશે નહીં કોઈ વાત છૂપેલી. બસ જે કંઈ આપવામાં આવેલું કર્મપત્ર પોતાની વચ્ચે જમાણા હાથ પોતાના, બસ કહેશે - લો વાંચો કર્મપત્ર મારું. અને જે કોઈ આપે કર્મપત્ર વચ્ચે હાથ પોતાની, બસ કહેશે - હાથ ન આપવામાં આવ્યું હોત, મેં કર્મપત્ર પોતાનું. ॥ મં. ૭, સિ. ૨૯, સૂ. ૬૯, આ. ૧૬-૧૯, ૨૫ ॥

(સમીક્ષક) વાહ, શું ફિલસુફી અને ન્યાયની વાત છે ! ભલા, આકાશ પણ કદી ફાટી શકે છે ? શું એ વજનની માફક છે કે જે ફાટી જાય ? જો ઉપરના લોકને આસમાન કહે છે તો આ વાત વિદ્યાની વિરુદ્ધ છે. હવે કુરાનનો ખુદા શરીરધારી હોવામાં કંઈ સંદેહ રહ્યો નથી. કેમકે તખત ઉપર બેસવું, આઠ કહારોની પાસે ઊઠાવરાવવું મૂર્તિમાન વિના કંઈ પણ થઈ શકે નહીં ? અને સામે કે પાછળ પણ આવવું-જવું મૂર્તિમાનનું જ થઈ શકે છે. જ્યારે તે મૂર્તિમાન છે તો એકદેશી હોવાથી સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન હોઈ શકતો નથી અને બધા જીવોનાં બધાં કર્મોને કદી જાણી શકતો નથી. એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે પુણ્યાત્માઓના જમણા હાથમાં પત્ર આપવું, વંચાવવું, બહિષ્તમાં મોકલવું અને પાપાત્માઓના ડાબા હાથમાં આપવું કર્મપત્રનું, નરકમાં મોકલવું, કર્મપત્ર વાંચીને ન્યાય કરવો, ભલા, આ વ્યવહાર સર્વજ્ઞનો હોઈ શકે છે ? કદી નહીં. આ બધી લીલા છોકરમતની છે. ॥ ૧૪૭ ॥

(૧૪૮) ચક્રે છે ફરિશ્તાઓ અને રૂહ તરફ તેની, તે અજબ હશે વચ્ચે તે દિવસની કે છે પરિમાણ તેનું પચાસ હજાર વર્ષ. જ્યારે કે નીકળશે કબરોમાંથી દોડતા, માનો કે તે બુતોના સ્થાન તરફ દોડે છે. ॥ મં. ૭, સિ. ૨૯, સૂ. ૭૦, આ. ૪, ૪૩ ॥

(સમીક્ષક) જો પચાસ હજાર વર્ષ દિવસનું પરિમાણ છે, તો પચાસ હજાર વર્ષની રાત્રિ કેમ નહીં ? જો એટલી મોટી રાત્રિ નથી, તો તેટલો મોટો દિવસ કદી હોઈ શકે નહીં. શું પચાસ હજાર વર્ષો સુધી ખુદા ફરિશ્તા અને કર્મપત્રવાળા ઊભા કે બેઠા અથવા જાગતા જ રહ્યા ? જો એમ છે તો બધા રોગી થઈને પછી મરી જ જશે. શું કબરોથી નીકળીને ખુદાની કચેરી તરફ દોડશે ? તેમની પાસે સમ્મન્સ કબરોમાં કેમ કરીને પહોંચશે ? અને તે બેચારાઓને કે જે પુણ્યાત્મા કે પાપાત્મા છે, આટલા સમય સુધી બધાને કબરોમાં દીરેસુપુર્દ કેદ શા માટે રાખ્યા ? અને આજ-કાલ ખુદાની કચેરી બંધ હશે અને ખુદા તથા ફરિશ્તા નિઠલ્લા બેઠા હશે ? અથવા શું કામ કરતા હશે ? પોત-પોતાના સ્થાનોમાં બેસીને આમ-તેમ કરતા, સૂતા, નાચતા, તમાશો જોતા કે એશ આરામ કરતા હશે. આવું અંધેર કોઈના રાજ્યમાં નહીં હોય. આવી આવી વાતોને સિવાય જંગલીઓના બીજું કોણ માનશે ? ॥ ૧૪૮ ॥

(૧૪૯) નિશ્ચય ઉત્પન્ન કર્યા તમને કેટલાય પ્રકારથી. શું નથી જોયું તમે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યા અલ્લાહે સાત આસમાનોને ઉપર તળે, અને કર્યો ચાંદને વચ્ચે તેની પ્રકાશક અને કર્યો સૂર્યને દીપક. ॥ મં. ૭, સિ. ૨૯, સૂ. ૭૧, આ. ૧૪-૧૬. ॥

(સમીક્ષક) જો જીવોને ખુદાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે તો તેઓ નિત્ય અમર કદી રહી શકતા નથી. પછી બહિષ્તમાં હંમેશાં કેમ કરીને રહી શકશે ? જે ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ અવશ્ય નાશ પામે છે. આસમાનને ઉપર તળે કેવી રીતે બનાવી શકે છે ? કેમકે તે નિરાકાર અને વિભુ પદાર્થ છે. જો બીજી વસ્તુનું નામ આકાશ રાખ્યો છો, તો પણ તેનું આકાશ નામ રાખવું વ્યર્થ છે. જો ઉપર તળે આસમાનોને બનાવ્યાં છે તો તે સૌની વચ્ચે ચાંદ-સૂર્ય કદી રહી શકે નહીં. જો વચમાં રાખવામાં આવે, તો એક ઉપર અને એક નીચેનો પદાર્થ પ્રકાશિત છે, બીજાથી લઈ સર્વમાં અંધકાર રહેવો જોઈએ. આવું દેખાતું નથી, એટલા માટે આ વાત સર્વ રીતે મિથ્યા છે. ॥ ૧૪૯ ॥

(૧૫૦) એ કે મસ્જિદો વાસ્તે અલ્લાહની છે, બસ પોકારશો નહીં, સાથે અલ્લાહની કોઈને. ॥ મં. ૭, સિ. ૨૯, સૂ. ૭૨, આ. ૧૮ ॥

(સમીક્ષક) જો આ વાત સાચી છે તો મુસલમાન લોકો - “લાઇલાહ ઇલ્હિનાઃ મુહમ્મદર્સૂલત્ત્વાઃ ।” આ કલમામાં ખુદાની સાથે મુહમ્મદસાહેબને શા માટે પોકારે છે ? આ વાત કુરાનથી વિરુદ્ધ છે અને જો

વિરુદ્ધ નથી કરતા, તો આ કુરાનની વાતને જૂઠી કરે છે. જ્યારે મસ્જિદો ખુદાનાં ઘર છે તો મુસલમાન મહાબુતપરસ્ત થયા. કેમકે જેમ પુરાણી, જેની નાનીસરખી મૂર્તિને ઈશ્વરનું ઘર માનવાથી ખુતપરસ્ત ઠરે છે; આ લોકો શા માટે નહીં ? ॥ ૧૫૦ ॥

(૧૫૧) એકઠા કરવામાં આવશે સૂર્ય અને ચન્દ્ર. ॥ -મં. ૭, સિ. ૨૯, સુ. ૭૫, આ. ૯ ॥

(સમીક્ષક) ભલા સૂર્ય અને ચન્દ્ર કદી એકઠા થઈ શકે છે ? જુઓ ! આ કેટલી નાસમજ વાત છે. અને સૂર્ય, ચન્દ્રને જ એકઠાં કરવામાં શું પ્રયોજન હતું ? બીજા સૌ લોકોને એકઠાં ન કરવામાં શી યુક્તિ છે ? આવી-આવી અસમ્ભવ વાતો પરમેશ્વરકૃત કદી હોઈ શકે ? અવિદ્વાનો વિના બીજા કોઈ વિદ્વાનની પણ હોતી નથી.

(૧૫૨) અને ફરશે ઉપર તેમના છોકરાઓ હંમેશાં રહેનારા. જ્યારે જોઈશ તું તેમને, અનુમાન કરીશ તું એમને મોતી વેરાપેલા. અને પહેરાવવામાં આવશે કંગન ચાંદીના અને પીવડાવશે તેમને રબ તેમની શરાબ પવિત્ર. ॥ -મં. ૭, સિ. ૨૯, સુ. ૭૬, આ. ૧૯, ૨૧ ॥

(સમીક્ષક) કેમ ભાઈ, મોતીના વર્ણના છોકરાઓ શા માટે ત્યાં રાખવામાં આવે છે ? શું જવાન લોકો સેવા કે સ્ત્રીજન તેમને તૃપ્ત નથી કરી શકતાં ? શું આશ્ચર્ય છે કે જે આ મહાખરાબ કર્મ છોકરાઓની સાથે દુષ્ટજન કરે છે, તેનું મૂળ આ જ કુરાનનું વચન હોય ! અને બહિશ્તમાં સ્વામી-સેવકભાવ હોવાથી સ્વામીને આનન્દ અને સેવકને પરિશ્રમ હોવાથી દુઃખ અને પશ્ચાત્ત કેમ છે ? અને જ્યારે ખુદા જ દારુ પીવડાવશે, તો તે પણ તેમના સેવક જેવો ઠરશે. પછી ખુદાની મોટાઈ કેમ કરીને રહી શકશે ? અને ત્યાં બહિશ્તમાં સ્ત્રી-પુરુષનો સમાગમ અને ગર્ભસ્થિતિ અને છોકરાવાળા પણ હોય છે કે નહીં ? જો નથી હોતા તો તેમનું વિષયસેવન કરવું બેકાર થયું અને જો હોય છે, તો તે જીવ ક્યાંથી આવ્યા ? અને ખુદાની સેવા વિના બહિશ્તમાં જન્મ્યા કેમ ? જો જન્મ્યા તો તેમને ઈમાન લાવ્યા વિના અને ખુદાની ભક્તિ કર્યા વિના બહિશ્ત મફતમાં મળી ગયું. કેટલાક બેચારાઓને ઈમાન લાવવાથી અને કેટલાકને ધર્મ વિના સુખ મળી જાય, એથી મોટો અન્યાય કયો હશે ? ॥ ૧૫૨ ॥

(૧૫૩) બદલો આપવામાં આવશે કર્માનુસાર. અને પ્યાલા છે ભરેલા. જે દિવસે ઊભા થશે રૂહ ને ફરિશ્તા સફ બાંધીને. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩૦, સુ. ૭૮, આ. ૨૬, ૩૪, ૩૮ ॥

(સમીક્ષક) જો કર્માનુસાર ફળ આપવામાં આવત, તો હંમેશાં બહિશ્તમાં રહેનારા હુરો, ફરિશ્તા અને મોતી જેવા છોકરાઓને ક્યાં કર્મો મુજબ હંમેશાંને માટે બહિશ્ત મળ્યું ? જ્યારે પ્યાલા ભરીભરીને શરાબ પીશે, તો મસ્ત થઈને કેમ નહીં લડે ? રૂહ નામ અહીં એક ફરિશ્તાનું છે જે બધા ફરિશ્તાઓથી મોટો છે. શું ખુદા રૂહ તથા અન્ય ફરિશ્તાઓને લાઈનસર ઊભા કરી પલટન બાંધશે ? શું પલટનથી બધા જીવોને સજા અપાવશે ? અને ખુદા તે વખતે ઊભો હશે કે બેસેલો ? જો કયામત સુધી ખુદા ખોતાની બધી પલટન એકત્ર કરી ને શેતાનને પકડી લે, તો તેનું રાજ્ય નિષ્કંટક થઈ જાય. આનું નામ ખુદાઈ છે ! ॥ ૧૫૩ ॥

(૧૫૪) જ્યારે કે સૂર્ય લપેટવામાં આવે. અને જ્યારે કે તારા ગંદા થઈ જાય અને જ્યારે કે પર્વત ચલાવવામાં આવે અને જ્યારે આસમાનની ખાલડી ઉતારવામાં આવે. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩૦, સુ. ૮૧, આ. ૧, ૩, ૧૧. ॥

(સમીક્ષક) આ મોટી અણસમજની વાત છે કે ગોળ સૂર્યલોક લપેટવામાં આવશે ? અને તારા ગંદા કેમ કરીને થઈ શકશે ? અને પર્વત જડ હોવાથી કેવી રીતે ચાલશે ? અને આકાશને શું પશુ સમજે છે કે જેની ખાલડી કાઢવામાં આવશે ? આ મોટી બેસમજ અને જંગલીપણાની વાત છે. ॥ ૧૫૪ ॥

(૧૫૫) અને જ્યારે કે આસમાન ફાટી જાય. અને જ્યારે તારા ખંખેરવામાં આવે. અને જ્યારે દરિયા ચીરવામાં આવે. અને જ્યારે કબરો જીવાડીને ઊઠાવવામાં આવે. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩૦, સુ. ૮૨, આ. ૧, ૪. ॥

(સમીક્ષક) વાહ ભાઈ, કુરાનના બનાવનાર કિલસૂફર, આકાશને કેમ કરીને ફાડી શકીશ ? અને તારાઓને કેવી રીતે ખંખેરી શકીશ ? અને દરિયો શું લાકડું છે કે ચીરી નાખીશ ? અને શું કબરો મુડદા છે કે જીવતાં કરી શકીશ ? આ બધી વાતો છોકરાઓના જેવી છે. ॥ ૧૫૫ ॥

(૧૫૬) કસમ છે આસમાન બુર્જોવાળાની. કિન્તુ તે કુરાન છે મોટું. લોઢાની વચ્ચે મહફૂફ(=રસિત)ની. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩૦, સુ. ૮૫, આ. ૧, ૨૧, ૨૨. ॥

(સમીક્ષક) આ કુરાનના બનાવનારે ભૂગોળ-ખગોળ કંઈ પણ ભણ્યું ન હતું. નહીં તો આકાશને કિલ્લા જેવું બુર્જોવાળું શા માટે કહેત. જો મેષ વગેરે રસિઓને બુર્જ કહે છે, તો બીજા બુર્જ કેમ નથી ? એટલા માટે આ બુર્જ નથી, કિન્તુ બધા તારાઓ છે. શું તે કુરાન ખુદાની પાસે છે ? જો આ કુરાન તેનું બનાવેલું છે તો તે પણ વિદ્યા અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ અવિદ્યાથી વધારે ભર્યું હશે. ॥ ૧૫૬ ॥

(૧૫૭) નિશ્ચય તે મકરો કરે છે એક મકર. અને હું પણ મકર કદું છું, એક મકર. ॥ -મં. ૭ સિ. ૩૦, સુ. ૮૬, આ. ૧૫, ૧૬. ॥

(સમીક્ષક) મકર કહે છે છેતરામણીને, શું ખુદા પણ કગ છે ? અને શું ચોરીનો જવાબ ચોરી અને જૂઠનો જવાબ જૂઠ છે ? શું કોઈ ચોર ભલા આદમીના ઘરમાં ચોરી કરે, તો શું ભલા આદમીએ તેના ઘરમાં જઈને ચોરી કરવી જોઈએ. વાહ ભાઈ વાહ, કુરાનના બનાવનાર. ॥ ૧૫૭ ॥

(૧૫૮) અને જ્યારે આવશે માલિક તારો, અને ફરિશ્તા પંક્તિ બાંધીને. અને લાવવામાં આવશે તે દિવસે, દોજખને. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩, સુ. ૮૯, આ. ૨૨, ૨૩ ॥

(સમીક્ષક) કહો ભાઈ, જેમ જમાદાર કે સેનાધ્યક્ષ પોતાની સેનાને લઈને લાઈનસર ફર્યા કરે, તેમ એમનો ખુદા છે ? શું દોજખને ઘડા જેવું સમજો છો કે જેને ઊઠાવીને જ્યાં ચાહો ત્યાં લઈ જાય. જો તે એટલું નાનું છે તો અસંખ્ય કેદી તેમાં કેવી રીતે સમાઈ શકશે ? ॥ ૧૫૮ ॥

(૧૫૯) બસ કહ્યું હતું વાસ્તે તેમની પયગમ્બર ખુદાનાએ, રક્ષા કરો ઊંટની ખુદાનીની અને પાણી પીવડાવજો તેનીને. બસ ખોટું કરાવ્યું તેને, બસ પગ કાપ્યા તેના, બસ ડાળખાં ભર્યા પર તેની, રબ તેમનાએ. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩૦, સુ. ૯૧, આ. ૧૩, ૧૪. ॥

(સમીક્ષક) શું ખુદા પણ ઊંટની ઉપર ચઢીને લટાર માર્યા કરે છે ? નહીં તો શા માટે રાખે ? અને કયામત વિના પોતાનો નિયમ તોડી તેમની પર મરી રોગ શા માટે નાખ્યો ? જો નાખ્યો તો તે તેમનો દંડ ક્યો, પછી કયામતની રાત્રિમાં ન્યાય અને તે રાત્રિનું હોવું જૂઠ સમજાશે. પછી આ ઊંટનીના લેખથી એ અનુમાન થાય છે કે અરબદેશમાં ઊંટ, ઊંટની સિવાય બીજી સવારી ઓછી હોય છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ અરબદેશનાએ કુરાન બનાવ્યું છે. ॥ ૧૫૯ ॥

(૧૬૦) આમ જે રોકાશે નહીં, અવશ્ય ઘસેડીશું તેને અમે સાચે માયાના વાળની તે માથું કે જે જૂઠું છે અને અપરાધી. અમે બોલાવીશું ફરિશ્તા દોજખનાને. ॥ -મં. ૭, સિ. ૩, સુ. ૯૬, આ. ૧૫, ૧૬, ૧૮ ॥

(સમીક્ષક) આ નીચ ચપરાસીઓ(-સેવકો)ના કામ ઘસેડવાથી પણ ખુદા બચી શક્યો નથી. ભલા માથું પણ કદી જૂઠું અને અપરાધી થઈ શકે છે, જીવ સિવાય ? ભલા આ કદી ખુદા થઈ શકે છે કે જેમ જેલખાનાના જેલરને બોલાવી મોકલે. ॥ ૧૬૦ ॥

(૧૬૧) નિશ્ચય ઉતાર્યું અમે કુરાનને મધ્ય રાત્રિ કદરની. અને શું જાણે તું શું છે રાત્રિ કદરની. ઉતરે છે ફરિશ્તા અને પવિત્રાત્મા વચ્ચે તેની, સાથે આજ્ઞા માધિક પોતાનાની વાસ્તે દરેક કામની. ॥ મં. ૭, સિ. ૩, સુ. ૯૭, આ. ૧, ૨, ૪ ।

(સમીક્ષક) જો એક જ રાતમાં કુરાન ઉતાર્યું તો તે આવત અર્થાત્ 'તે સમયમાં ઉતરી અને ધીરે ધીરે ઉતાર્યું' એ વાત સાચી કેમ કરીને હોઈ શકે ? અને રાત્રિ અંધારી છે એમાં શું પૂછવાનું ? અમે લખી આવ્યા છીએ, ઉપર-નીચે કંઈ પણ નથી થઈ શકતું. અને અહીં લખે છે કે ફરિશ્તા અને પવિત્રાત્મા ખુદાના હુકમથી સંસારનો પ્રબન્ધ કરવાને માટે આવે છે. એથી સ્પષ્ટ થયું કે ખુદા મનુષ્યની માફક એકદેશી છે. અત્યાર સુધી જોયું હતું કે ખુદા, ફરિશ્તા અને પયગમ્બર ત્રણની કથા છે. હવે એક પવિત્રાત્મા ચોથો નીકળી પડ્યો. હવે શી ખબર આ ચોથો પવિત્રાત્મા શું છે ? આ તો ઈસાઈઓનો મત અર્થાત્ પિતા-પુત્ર અને પવિત્રાત્મા ત્રણેયના માનવાથી ચોથો પણ વધી ગયો. જો કહો કે અમે આ ત્રણને ખુદા માનતા નથી, એવું પણ હોય, પરંતુ જ્યારે પવિત્રાત્મા જુદો છે, તો ખુદા ફરિશ્તા અને પયગમ્બરને પવિત્રાત્મા કહેવા જોઈએ કે નહીં ? જો પવિત્રાત્મા છે તો એકનું જ નામ પવિત્રાત્મા કેમ ? અને ઘોડા વગેરે જાનવર, રાત-દિવસ અને કુરાન વગેરેની ખુદા કસમો ખાય છે. કસમો ખાવી ભલા લોકોનું કામ નથી. ॥ ૧૬૧ ॥

હવે આ કુરાનના વિષયને લખીને બુદ્ધિમાનોની સન્મુખ સ્થાપિત કરું છું કે આ પુસ્તક કેવું છે. મને પૂછો તો આ કિતાબ ન તો ઈશ્વર કે ન તો વિદ્વાનની બનાવેલી અને ન વિદ્યાની જ હોઈ શકે છે. આ તો ઘણો જ થોડો દોષ પ્રગટ કર્યો એટલા માટે કે લોકો છેતરામણીમાં પડીને પોતાનો જન્મ વ્યર્થ ગુમાવે નહીં. જે કંઈ થોડું આમાં સત્ય છે, તે વેદાદિ વિદ્યા પુસ્તકોની અનુકૂળ હોવાથી જેમ મને ગ્રાહ્ય છે તેમ બીજા મહજબના હઠ ને પક્ષપાતરહિત વિદ્વાનો અને બુદ્ધિમાનોને પણ ગ્રાહ્ય છે. એ સિવાય જે કંઈ એમાં છે તે બધી અવિદ્યા, ભ્રમજ્ઞાન અને મનુષ્યના આત્માને પશુ જેવો બનાવી શાન્તિભંગ કરાવી, તોફાન મચાવી, મનુષ્યોમાં વિદ્રોહ ફેલાવી અરસપરસ દુઃખની ઉત્પત્તિ કરનાર વિષય છે. અને પુનરુક્ત દોષનું તો કુરાન જાણે કે ભંડાર જ છે. પરમાત્મા બધા મનુષ્યો ઉપર કૃપા કરે કે સૌની સાથે સૌ પ્રીતિ, પરસ્પર મેળ અને એકબીજાના સુખની ઉત્પત્તિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય. જેમ હું પોતાના કે બીજાના મત-મતાન્તરોનો દોષ પક્ષપાતરહિત બનીને પ્રકાશિત કરું છું. એ જ રીતે બધા વિદ્વાન્ લોકો કરે તો શી મુશ્કેલી છે કે પરસ્પરનો વિરોધ છૂટી, મેળ થઈ, આનન્દમાં એકમત થઈ સત્યની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય. આ થોડુંક કુરાનના વિષયમાં લખ્યું. આને બુદ્ધિમાન્ ધાર્મિક લોકો ગ્રન્થકારનો અભિપ્રાય સમજી, લાભ લે. જો ક્યાંક ભ્રમથી અન્યથા લખાયું હોય, તો તેને શુદ્ધ કરી લેવું.

હવે એક વાત એ બાકી છે કે ઘણા મુસલમાનો એવું કહ્યા કરે છે અને લખે છે કે છપાવે છે કે અમારા મજહબની વાતો અથર્વવેદમાં લખી છે. એનો એ ઉત્તર છે કે અથર્વવેદમાં આ વાતનું નામ-નિશાન પણ નથી.

પ્રશ્ન : શું તમે આખો અથર્વવેદ જોયો છે ? જો જોયો છે, તો અલ્લોપનિષદ્ જુઓ. એ સાક્ષાત્ એમાં લખી છે. પછી શા માટે કહો છો કે અથર્વવેદમાં મુસલમાનોનું નામોનિશાન પણ નથી.

અથાઽલ્લોપનિષદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

અસ્માલ્લં ઇલ્લે મિત્રાવરુણા દિવ્યાનિ ઘત્તે । ઇત્તલ્લે વરુણો રાજા પુનર્દિવુઃ । હયા મિત્રો ઇત્તલ્લં ઇત્તલ્લે ઇત્તલ્લં વરુણો મિત્રસ્તેજસ્ક્રમઃ ॥૧॥ હોતારમિન્દ્રો હોતારમિન્દ્ર મહાસુરિન્દ્રાઃ । આજ્ઞે જ્યેષ્ઠં શ્રેષ્ઠં પરમં પૂર્ણં વ્રહ્માણં અત્તમ ॥૨॥ અત્તોરસૂત મહામદરકબરસ્ય અત્તો અત્તમ્ ॥૩॥ આદત્તચૂકમેકકમ્ ॥ અત્તચૂક નિઘાતકમ્ ॥૪॥ અત્તે

યજ્ઞેન હુતહુત્વા । અલ્પ સૂર્યચન્દ્રસર્વનક્ષત્રાઃ ॥૧૫॥ આલ્પ ઋષીણાં સર્વદિવ્યાં ઇન્દ્રાય પૂર્વ માયા પરમમન્તરિક્ષાઃ ॥૧૬॥ અલ્પ પૃથિવ્યા અન્તરિક્ષં વિશ્વરૂપમ્ ॥૧૭॥ ઇર્ષ્યં કવર ઇર્ષ્યં કવર ઇર્ષ્યં ઇર્ષ્યં ઇર્ષ્યં ઇર્ષ્યં ॥૧૮॥ ઓમ્ અલ્પાલ્પાલ્પા અનાદિસ્વરૂપાય અથર્વણાશ્યામા હું હી જનાનપશૂનસિદ્ધાન્ જલચરન્ અદૃષ્ટં કુરુ કુરુ ફદ્ ॥૧૯॥ અસુરસંહારિણી હું હી આલ્પેસૂલમહમદરકવરસ્ય આલ્પે અલ્પમ્ ઇર્ષ્યં ઇર્ષ્યં ॥૨૦॥ इत्यल्लोपनिषत् समाप्ता ॥

આમાં જે પ્રત્યક્ષ મુહમ્મદસાહેબ ને રસૂલ લખ્યા છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે મુસલમાનોનો મત વેદમૂલક છે.

ઉત્તર : જો તમે અથર્વવેદ ન જોયો હોય, તો અમારી પાસે આવો, આદિથી અન્ત સુધી જુઓ. અથવા જે કોઈ અથર્વવેદીની પાસે વીસ કાણડવાળી મન્ત્રસંહિતા અથર્વવેદને જોઈ લો. ક્યાંય તમારા પયગમ્બર-સાહેબનું નામ કે મતનું નિશાન જોશો નહીં. અને જે આ અલ્લોપનિષદ્ છે તે ન તો અથર્વવેદમાં છે કે નથી તેના ગોપથ બ્રાહ્મણ કે તેની કોઈ શાખામાં. આ તો અકબરશાહના સમયમાં અનુમાન છે કે કોઈએ બનાવી છે. આનો બનાવનાર ઘોડી અરબી અને થોડુંક સંસ્કૃત પણ ભણ્યો દેખાય છે. કેમકે એમાં અરબી અને સંસ્કૃતના પદ લખેલા જોઈ શકાય છે. જુઓ ! (અમ્માલ્પ્ ઇલ્લે મિત્રાવગુણા દિવ્યાનિ ધત્તે) ઈત્યાદિમાં કે જે દસ અંકમાં લખ્યું છે. - જેમકે એમાં અમ્માલ્પ્ અને ઇલ્લે અરબી અને મિત્રાવગુણા દિવ્યાનિ ધત્તે એ સંસ્કૃત પદ લખ્યાં છે. તેમ બધે દેખાતું હોઈને કોઈ સંસ્કૃત અને અરબી ભાણેલાએ આ બનાવી છે. જો આનો અર્થ જોવામાં આવે, તો આ કૃત્રિમ અધુક્ત વેદ અને વ્યાકરણ રીતિથી વિરુદ્ધ છે. જેવી આ ઉપનિષદ્ બનાવી છે. તેવી ઘણી બધી ઉપનિષદો મત-મતાન્તરવાળા પક્ષપાતીઓએ બનાવી લીધી છે. જેમકે - સ્વરોપોપનિષદ્, નૃસિંહતાપની, ગમતાપની, ગોપાલતાપની વગેરે અનેક બનાવી લીધી છે.

પ્રશ્ન : આજ સુધી કોઈએ આમ કહ્યું નથી, તમે કહો છો. અમે તમારી વાત કેવી રીતે માનીએ ?

ઉત્તર : તમારા માનવા કે ન માનવાથી અમારી વાત જુદી થઈ શકતી નથી. જે પ્રકારે મેં એને અધુક્ત ઠરાવી છે તે પ્રકારે જ્યારે તમે અથર્વવેદ, ગોપથ કે એની શાખાઓથી જૂનાં પ્રાચીન લિખિત પુસ્તકોમાં જોવો આ છે, તેવો લેખ દેખાડો અને અર્થસંગતિથી પણ શુદ્ધ કરો, ત્યારે તો સપ્રમાણ થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન : જુઓ, અમારો મત કેવો સારો છે કે જેમાં બધા પ્રકારનું સુખ અને અન્તે મુક્તિ થાય છે.

ઉત્તર : આવું જ પોત-પોતાના મતવાળા બધા કહે છે કે 'અમારો જ મત સારો છે, બાકી બધા ખરાબ. અમારા મત વિના બીજા મતમાં મુક્તિ થઈ શકતી નથી.' હવે અમે તમારી વાતને સાચી માનીએ કે તેમની ? અમે તો એ જ માનીએ છીએ કે સત્યભાષણ, અહિંસા, દયા વગેરે શુભ ગુણો બધા મતોમાં સારા છે અને બાકી વાદ, વિવાદ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, મિથ્યાભાષણ વગેરે કર્મો બધા મતોમાં ખરાબ છે. જો તમારે સત્યમત પ્રહાર કરવાની ઈચ્છા હોય, તો વૈદિક મતને પ્રહાર કરો.

આની આગળ સ્વમન્તવ્યામન્તવ્યનો પ્રકાશ ટૂંકમાં લખવામાં આવશે.

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते
सत्यार्थप्रकाशे सुभाषाविभूषिते यवनमतविषये
चतुर्दशसमुच्चसः सम्पूर्णः ॥१४॥

સ્વમન્તવ્યામન્તવ્ય-પ્રકાશ:

‘સવતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત’ અર્થાત્ સામ્રાજ્ય સાર્વજનિક ધર્મ જેને સદાથી સર્વ માનતા આવ્યા, માને છે અને માનશે પણ, તેટલા માટે તેને સનાતન નિત્યધર્મ કહે છે, કે જેના વિરોધી કોઈ પણ હોઈ શકે નહીં,

જો અવિદ્યાયુક્ત જન અથવા કોઈ મતવાળાનો ભરમાયેલો મનુષ્ય હોઈ જેને અન્યથા જાણે કે માને, જેનો સ્વીકાર કોઈ પણ બુદ્ધિમાન કરતા નથી, કિન્તુ જેને આમ અર્થાત્ સત્યમાની, સત્યવાદી, સત્યકારી, પરોષકારી, પક્ષપાતરહિત વિદ્વાન્ માને છે, તે જ સર્વને મન્તવ્ય અને જેને નથી માનતા તે અમન્તવ્ય હોવાથી પ્રમાણ યોગ્ય હોતું નથી.

હવે જે વેદાદિ સત્યશાસ્ત્ર અને બ્રહ્માથી લઈ જેમિનિમુનિ પર્યંતોએ માનેલા ઈશ્વરાદિ પદાર્થ છે જેને હું પણ માનું છું, તે સર્વ સજ્જન મહાશયોની સામે પ્રકાશિત કરું છું.

હું પોતાનું મન્તવ્ય તેને જ જાણું છું કે જે ત્રણ કાળમાં સર્વને એક સરખું માનવા યોગ્ય છે. મારો કોઈ નવીન કલ્પના કે મતમતાન્તર ચલાવવાનો લેશ માત્ર પણ અભિપ્રાય નથી. કિન્તુ જે સત્ય છે તેને માનવું, મનાવવું અને જે અસત્ય છે તેને છોડવું અને છોડાવવું મને અભીષ્ટ છે.

જો હું પક્ષપાત કરત તો આર્યાવર્તનાં પ્રચલિત મતોમાંથી કોઈ એક મતનો આગ્રહી હોત. કિન્તુ જે જે આર્યાવર્ત કે અન્ય દેશોમાં અધર્મયુક્ત ચાલ ચલાવે છે, તેનો સ્વીકાર અને જે ધર્મયુક્ત વાતો છે તેનો ત્યાગ કરતો નથી, અને કરવા ઈચ્છતો નથી, કેમકે એમ કરવું મનુષ્ય ધર્મથી બહાર છે.

મનુષ્ય તેને જ કહેવો કે જે મનનશીલ થઈ સ્વાત્મવત્ અન્યોના સુખ-દુઃખ અને હાનિ-લાભ સમજે. અન્યાયકારી બળવાનથી પણ ન ડરે અને ધર્માત્મા નિર્બળથી પણ ડરતો રહે.

એટલું જ નહીં કિન્તુ પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી ધર્માત્માઓની ચાહે તેઓ મહા અનાથ નિર્બળ અને ગુણરહિત કેમ ન હોય તેની રક્ષા, ઉત્થતિ, પ્રિયાચરણ કરવું અને અધર્મી ચાહે ચકવર્તી, સનાથ, મહાબળવાન અને ગુણવાન પણ હોય તથાપિ તેનો નાશ, અવનતિ અને અપ્રિયાચરણ સદા કર્યા કરે.

અર્થાત્ જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી અન્યાયકારીઓના બળની હાનિ અને ન્યાયકારિઓના બળની ઉત્થતિ સર્વથા કર્યા કરે. એ કામમાં ચાહે તેને કેટલું એ દારુણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, ચાહે પ્રાણ પાણ ભલે જાય, પરંતુ આ મનુષ્યરૂપ ધર્મથી પૃથક્ કદી ન થાય.

એ વિષે શ્રીમાન્ મહારાજા ભર્તૃહરિજી આદિએ શ્લોકો કહ્યા છે. તેમનું લખવું ઉપયુક્ત સમજ તે લખું છું :-

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ યા સ્તુવન્તુ
લક્ષ્મીઃ સમાવિશન્તુ ગચ્છન્તુ ચા યથેષ્ટમ્ ।

અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
 ન્યાયાત્પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરઃ ॥ ૧ ॥ ધર્તૃહરિઃ ॥
 ન જાતુ કામાન્ન મયાન્ન લોભાદ્
 ધર્મં ત્યજેજ્જીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।
 ધર્મો નિત્યઃ સુખદુઃખે ત્વનિત્યે
 જીવો નિત્યો હેતુરસ્ય ત્વનિત્યઃ ॥ ૨ ॥ મહાભારતે ॥
 એક એવ સુહૃદ્ધર્મો નિયનેષ્યનુચાતિ ચઃ ।
 શરીરેણ સમં નાશં સર્વધન્યાદ્ધિ ગચ્છતિ ॥ ૩ ॥ મનુઃ ॥
 સત્યમેક જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ ।
 યેનાઽઽક્રધન્ત્યૃષયો હ્યાતકામા ચત્ર તત્સત્યસ્ય પરમં નિયામમ્ ॥ ૪ ॥
 નહિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં ધરમ્ ।
 નહિ સત્યાત્પરં જ્ઞાનં તસ્માત્ સત્યં સમાચરેત્ ॥ ૫ ॥ ઊ૦ નિ૦ ॥

આ જ મહાશયોના શ્લોકોના અભિપ્રાયानુકુલ સર્વેએ નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે.

હવે હું જે-જે પદાર્થોને જેવા-જેવા માનું છું, તેનું-તેનું વર્ણન સંક્ષેપથી અહીં કરું છું, કે જેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન આ ગ્રંથમાં તે-તે પ્રકરણમાં કરી દીધું છે. તેમાંથી :-

૧-પ્રથમ “ઈશ્વર” કે જેનાં બ્રહ્મ, પરમાત્માદિ નામ છે; જે સચ્ચિદાનંદાદિ લક્ષણયુક્ત છે, જેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પવિત્ર છે; જે સર્વજ્ઞ નિરાકાર, સર્વવ્યાપક, અજન્મા, અનન્ત, સર્વશક્તિમાન, દયાળુ, ન્યાયકારી, સર્વ સૃષ્ટિનો, કર્તા, પત્તા, હર્તા, સર્વ જીવોને કર્માનુસાર સત્ય ન્યાયથી કળદાતા આદિ લક્ષણયુક્ત છે તેને જ પરમેશ્વર માનું છું.

૨-ચારે “વેદો” (વિદ્યા પર્યયુક્ત ઈશ્વરપ્રજ્ઞીત સંહિતા મન્ત્ર ભાગ)ને નિઝાંત સ્વતઃપ્રમાણ માનું છું. એ સ્વયં પ્રમાણરૂપ છે, કે જેનાં પ્રમાણ હોવામાં કોઈ અન્ય ગ્રંથની અપેક્ષા નથી. જેમ સૂર્ય કે પ્રદીપ પોતાના સ્વરૂપના સ્વતઃ પ્રકાશક હોય છે તેમ જ ચારે વેદ છે. અને ચારે વેદોના બ્રાહ્મણ, છ અંગ, છ ઉપાંગ, ચાર ઉપવેદ અને ૧૧૨૭ (અગિયાર સો સત્તાવીસ) વેદોની શાખા, કે જે વેદોના શાખા, કે જે વેદોના વ્યાખ્યાનરૂપ બ્રહ્માદિ મહર્ષિઓના બનાવેલા ગ્રંથો છો, તેને પરતઃ પ્રમાણ અર્થાત્ વેદાનુકૂલ હોવાથી પ્રમાણ અને જે એમાં વેદવિરુદ્ધ વચન છે તેને અપ્રમાણ કરું છું.

૩-જે પક્ષપાત રહિત, ન્યાયાચરણ, સત્યભાષણાદિ યુક્ત ઈશ્વરાજા વેદોથી અવિરુદ્ધ છે તેને ધર્મ અને જે પક્ષપાત રહિત અન્યાયાચરણ મિથ્યાભાષણાદિ ઈશ્વરાજા ભંગ વેદ વિરુદ્ધ છે તેને અધર્મ માનું છું.

૪-જે ઈચ્છા, દ્વેષ, મુખ, દુઃખ અને જ્ઞાનાદિ ગુણ યુક્ત અલ્પજ્ઞ નિત્ય છે તેને જીવ માનું છું.

૫-જીવ અને ઈશ્વર સ્વરૂપ અને વૈધર્મ્યથી ભિન્ન અને વ્યાપ્ય-વ્યાપક અને સાધર્મ્યથી અભિન્ન છે

અર્થાત્ જેવી રીતે આકાશથી મૂર્તિમાન્ દ્રવ્ય કદી ભિન્ન ન હતા, ન છે, ન થશે અને ન કદી એક હતા, ન છે, અને ન થશે. એ જ પ્રકારે પરમેશ્વર અને જીવ ને વ્યાપ્ય-વ્યાપક, ઉપાસ્ય-ઉપાસક અને પિતા-પુત્ર આદિ સમ્બન્ધયુક્ત માનું છું.

૬-અનાદિ પદાર્થ ત્રણ છે. એક ઈશ્વર, બીજો જીવ, ત્રીજો પ્રકૃતિ અર્થાત્ જગતનું કારણ; એમને નિત્ય પણ કહે છે. જે નિત્ય પદાર્થ છે, તેમના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પણ નિત્ય છે.

૭-"પ્રવાહથી અનાદિ"જે સંયોગથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિયોગ પશ્ચાત્ નથી રહેતા, પરંતુ જેનાથી પ્રથમ સંયોગ થાય છે, તે સામર્થ્ય તેનામાં અનાદિ છે. અને તેનાથી કરી સંયોગ તથા વિયોગ પણ થશે. એ ત્રણેને પ્રવાહથી અનાદિ માનું છું.

૮-"સૃષ્ટિ"તેને કહે છે કે જે પૃથક્ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન યુક્તિપૂર્વક મેળ થઈ અનેક રૂપ બનવું.

૯-"સૃષ્ટિનું પ્રયોજન"એ જ છે કે જેમાં ઈશ્વરના સૃષ્ટિ નિમિત્ત ગુણ, કર્મ, સ્વભાવનું સાકલ્ય થવું. જેમ કોઈએ કોઈને પૂછ્યું કે નેત્ર શા માટે છે ? તેણે કહ્યું જોવા માટે. તેમજ સૃષ્ટિ કરવાને ઈશ્વરના સામર્થ્યની સફળતા સૃષ્ટિ કરવામાં છે અને જીવોનાં કર્મોનો મધાવત્ ભોગ કરવો આદિ પણ.

૧૦-"સૃષ્ટિ સર્વકર્ત્તા"છે એનો કર્તા પૂર્વોક્ત ઈશ્વર છે. કેમકે સૃષ્ટિની રચના જોવાથી અને જડ પદાર્થોમાં આપોઆપ યથાયોગ્ય બીજાદિ સ્વરૂપ બનવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી "સૃષ્ટિકર્તા" અવશ્ય છે.

૧૧-"બન્ધ" સનિમિત્તક અર્થાત્ અવિદ્યાનિમિત્તથી છે. જે જે પાપકર્મ ઈશ્વર-ભિન્નો-પાસના અજ્ઞાનાદિ સર્વ દુઃખ ફળ કરવાવાળાં છે એટલા માટે બન્ધ છે કે જેની ઈચ્છા નહીં અને ભોગવવાં પડે છે.

૧૨-"મુક્તિ"અર્થાત્ સર્વ દુઃખથી છૂટી બન્ધ રહિત સર્વવ્યાપક ઈશ્વર અને તેની સૃષ્ટિમાં સ્વેચ્છાથી વિચરવું, નિયત સમય પર્યન્ત મુક્તિના આનન્દને ભોગવી પુનઃસંસારમાં આવવું.

૧૩-"મુક્તિસાધન"ઈશ્વરોપાસના અર્થાત્ યોગાભ્યાસ, ધર્માનુષ્ઠાન, બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યા પ્રાપ્તિ, આત્મ વિદ્યાનોના સંગ, સત્યવિદ્યા, સુવિચાર અને પુરુષાર્થ આદિ છે.

૧૪-"અર્થ"તે છે કે જે ધર્મથી જ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે અને જે અધર્મથી સિદ્ધ થાય છે તેને "અમર્થ" કહે છે.

૧૫-"કામ"તે છે કે જે ધર્મ અને અર્થથી પ્રાપ્ત કરવામાં છે.

૧૬-"વર્ણાશ્રમ" ગુણ, કર્મોની યોગ્યતાથી માનું છું.

૧૭-"રાજા"તેને કહે છે કે જે શુભ ગુણ કર્મ સ્વભાવથી પ્રકાશમાન, પક્ષપાત રહિત, ન્યાયધર્મનો સેવી, પ્રજાઓમાં પિતૃવત્ વર્તે અને તેમને પુત્રવત્ માની તેમની ઉન્નતિ અને સુખ વધારવામાં સદા યત્ન કર્યા કરે.

૧૮-"પ્રજા" તેને કહે છે કે જે પવિત્ર ગુણ, કર્મ સ્વભાવ ધારણ કરી પક્ષપાત રહિત ન્યાયધર્મના સેવનથી રાજા અને પ્રજાની ઉન્નતિની ચાહના થકી રાજવિદ્રોહરહિત રાજા સાથે પુત્રવત્ વર્તે.

૧૯-જે સદા વિચાર કરી અસત્ય છોડી, સત્ય ગ્રહણ કરે, અન્યાયકારીઓને હઠાવે અને ન્યાયકારીઓને વધારે, સ્વ આત્મા સમાન સર્વનું સુખ ઈચ્છે તે "ન્યાયકારી" છે. તેને હું પણ ઠીક માનું છું.

૨૦-“દેવ” વિદ્વાનોને, અને અવિદ્વાનોને “અસુર,” પાપીઓને “રક્ષસ,” અને અનાચારીઓને “પિશાચ” માનું છું.

૨૧-તે જ વિદ્વાનો, માતા, પિતા, આચાર્ય, અતિથિ, ન્યાયકારી, રાજા અને ધર્માત્મા જન, પતિવ્રતા સ્ત્રી, સ્ત્રીવ્રત અને પતિનો સત્કાર કરવો “દેવપૂજા” કહેવાય છે. એનાથી વિપરીત “અદેવપૂજા”, એમની મૂર્તિઓને પૂજ્ય અને ઈતર પાષાણાદિ જડ મૂર્તિઓને સર્વથા “અપૂજ્ય” સમજું છું.

૨૨-“શિક્ષા” જેથી વિદ્યા, સભ્યતા, ધર્માત્મતા, જિતેન્દ્રિયતાદિની વૃદ્ધિ થાય એ અવિદ્યાદિ દોષ છૂટે તેને શિક્ષા કહે છે.

૨૩- “પુરણ” જે બ્રહ્માદિના બનાવેલાં ઐતરેયાદિ બ્રાહ્મણ પુસ્તક છે, તેમને જ પુરાણ, ઇતિહાસ, કલ્પ, ગાથા અને નારાસંસી નામથી માનું છું. અન્ય ભાગવતાદિને નહીં.

૨૪-“તીર્થ” જેનાથી દુઃખસાગરથી પાર ઉતરાય કે જે સત્યભાષણ, વિદ્યા, સત્સંગ, યમાદિ, યોગાભ્યાસ, પુરુષાર્થ, વિદ્યાદાનાદિ શુભ કર્મ છે તેને તીર્થ સમજું છું. ઈતર જલસ્થલાદિને નહીં.

૨૫-“પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત્યશ્ચી શ્રેષ્ઠ” એટલા માટે છે કે જેથી સંચિત પ્રારબ્ધ બને છે. જેના સુપરવાથી સર્વ સુધરે છે અને જેના બગડવાથી સર્વ બગડે છે. એથી પ્રારબ્ધની અપેક્ષા પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે.

૨૬-“મનુષ્ય” ને સર્વ સાથે યથાયોગ્ય સ્વાત્મવત્ સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભમાં વર્તવું શ્રેષ્ઠ અને અન્યથા વર્તવું બુરું સમજું છું.

૨૭-“સંસ્કાર” તેને કહે છે કે જેનાથી શરીર, મન અને આત્મા ઉત્તમ બને, તે નિષેકાદિ શ્મશાનાન્ત સોળ પ્રકારના છે, એને કર્તવ્ય સમજું છું. અને દહન પશ્ચાત્ મૃતક માટે કાંઈ પણ ન કરવું જોઈએ.

૨૮-“યજ્ઞ” તેને કહે છે કે જેમાં વિદ્વાનોનો સત્કાર યથાયોગ્ય શિલ્પ અર્થાત્ રસાયન જે કે પદાર્થ વિદ્યા, તેથી ઉપયોગ અને વિદ્યાદિ શુભ ગુણોના દાન, અગ્નિહોત્રાદિ જેનાથી વાયુ-વૃદ્ધિ-જલ-ઓષધિની પવિત્રતા કરી, સર્વ જીવોને સુખ પહોંચાડવું છે, તેને ઉત્તમ સમજું છું.

૨૯-જેવી રીતે “આર્ય” શ્રેષ્ઠ અને “વસ્યુ” દુષ્ટ મનુષ્યોને કહે છે તેમ જ હું પણ માનું છું.

૩૦ - “આર્યાવર્ત” દેશ આ ભૂમિનું નામ એટલા માટે છે કે એમાં આદિ સૃષ્ટિથી આર્ય લોકો નિવાસ કરે છે. પરંતુ એની અવધિ ઉત્તરમાં હિમાલય, દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ, પશ્ચિમમાં અટક અને પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રા નદી છે. એ ચારેના મધ્યે જેટલો દેશ છે તેને “આર્યાવર્ત” કહે છે અને જે એમાં સદા રહે છે તેને પણ “આર્ય” કહે છે.

૩૧- જે સાંગોપાંગ વેદ વિદ્યાઓના અધ્યાપક, સત્યાચારનું મહણ અને મિથ્યાચારનો ત્યાગ કરાવે તે “આચાર્ય” કહેવાય છે.

૩૨- “શિષ્ય” તેને કહે છે કે જે સત્યશિક્ષા અને વિદ્યા મહણ કરવા યોગ્ય, ધર્માત્મા વિદ્યામહણની ઈચ્છા અને આચાર્યનું પ્રિય કરવાવાળા છે.

૩૩- “ગુરુ” માતા પિતા અને જે સત્યનું મહણ કરાવે અને અસત્યને છોડાવે તે પણ “ગુરુ” કહેવાય છે.

૩૪- “પુરોહિત” જે યજમાનના હિતકારી સત્યોપદેષ્ટા હોય.

૩૫- “ઝપાધ્યાય” તેને કહે છે કે જે વેદોનો એકદેશ અથવા અંગોને ભણાવતો હોય.

૩૬- “શિષ્ટાચાર” જે ધર્માચરણ પૂર્વક બ્રહ્મચર્યથી વિદ્યાબ્રહ્મ કરી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી, સત્યનું બ્રહ્મણ, અસત્યનો પરિત્યાગ કરવું છે. એ જ શિષ્ટાચાર અને જે એ કરે છે તે “શિષ્ટ” કહેવાય છે.

૩૭- પ્રત્યક્ષાદિ “આઠપ્રમાણ” ને પણ માનું છું.

૩૮- “આત્મ” જે યથાર્થ વક્તા, ધર્માત્મા, સર્વના સુખાર્થે પ્રયત્ન કર્તા છે તેને જ “આત્મ” કહું છું.

૩૯- “પરીક્ષા” પાંચ પ્રકારની છે, તેમાંથી પ્રથમ જે ઈશ્વર તેના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને વેદવિદ્યા, ૨-પ્રત્યક્ષાદિ આઠ પ્રમાણ, ૩-સૃષ્ટિકર્મ, ૪-આત્મોનો વ્યવહાર અને ૫-સ્વઆત્માની પવિત્રતા, વિદ્યા, એ પાંચ પરીક્ષાઓથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી સત્યનું બ્રહ્મણ અને અસત્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

૪૦- “પરોપકાર” જેથી સર્વ મનુષ્યોના દુરાચાર દુઃખ છૂટી, શ્રેષ્ઠાચાર અને સુખ વધે તે કરવાને પરોપકાર કહું છું.

૪૧- “સ્વતન્ત્ર પરતન્ત્ર” જીવ પોતાના કામોમાં સ્વતંત્ર અને કર્મફળ ભોગવવાને ઈશ્વરની વ્યવસ્થાથી પરતન્ત્ર, તેમજ ઈશ્વર પોતાના સત્યાચાર આદિ કામ કરવામાં સ્વતંત્ર છે.

૪૨- “સ્વર્ગ” નામ સુખવિશેષ ભોગ અને તેની સામગ્રીની પ્રાપ્તિનું છે.

૪૩- “નર્ક” જે દુઃખ-વિશેષ ભોગ અને તેની સામગ્રીને પ્રાપ્ત થવું છે.

૪૪- “જન્મ” જે શરીર ધારણ કરી પ્રગટ થવું. તે પૂર્વ પર અને મધ્ય ભેદથી ત્રણે પ્રકારના માનું છું.

૪૫- શરીરના સંયોગનું નામ “જન્મ” અને વિયોગ માત્રને “મૃત્યુ” કહે છે.

૪૬- “વિવાહ” જે નિયમ પૂર્વક પ્રસિદ્ધિથી પોતાની ઈચ્છાથી પાણિબ્રહ્મણ કરવું તે “વિવાહ” કહેવાય છે.

૪૭- “નિયોગ” વિવાહના પશ્ચાત્ પતિના મૃત્યુ પામવા આદિ વિયોગમાં અથવા નપુસંકૃત્વાદિ સ્થિર રોગોમાં સ્ત્રી, અથવા પુરુષ આપત્કાલમાં સ્વવર્ણ કે પોતાનાથી ઉત્તમ વર્ણસ્થ સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે સન્તાનોત્પત્તિ કરવી.

૪૮- “સ્તુતિ” ગુણકીર્તન શ્રવણ અને જ્ઞાન થવું, એનું ફલ પ્રીતિ આદિ થાય છે.

૪૯- “પ્રાર્થના” સ્વ સામર્થ્ય ઉપરાંત ઈશ્વરના સંબંધથી જે વિજ્ઞાન આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને માટે ઈશ્વર પાસે પાચના કરવી અને એનું ફલ નિરભિમાન આદિ થાય છે.

૫૦- “ઉપાસના” જેવા ઈશ્વરના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ પવિત્ર છે તેવા પોતાના કરવા, ઈશ્વરને સર્વવ્યાપક પોતાને વ્યાપ્ય જાણી, ઈશ્વર સમીપ હું અને મારા સમીપ ઈશ્વર છે એવો નિશ્ચય યોગાભ્યાસથી સાક્ષાત્ કરવો એ ઉપાસના કહેવાય છે. એનું ફલ જ્ઞાનની ઉન્નતિ આદિ છે.

૫૧- “સગુણનિર્ગુણસ્તુતિપ્રાર્થનોપાસના” જે-જે ગુણ પરમેશ્વરમાં છે તેનાથી યુક્ત અને જે-જે ગુણ નથી તેનાથી પૃથક્ માની પ્રશંસા કરવી “સગુણ નિર્ગુણ-સ્તુતિ”, શુભ ગુણોના ગ્રહણની ઈચ્છા અને દોષ છોડાવવા માટે પરમાત્માની સહાય ચાહવી “સગુણ નિર્ગુણ પ્રાર્થના” અને સર્વ ગુણો સહિત સર્વ દોષોથી રહિત પરમેશ્વરને માની સ્વ આત્માને તેને અને તેની આજ્ઞાને અર્પણ કરી દેવો “સગુણ નિર્ગુણોપાસના” કહેવાય છે.

આ સંક્ષેપે સ્વસિદ્ધાંત દર્શાવી દીધા છે. એની વિશેષ વ્યાખ્યા આજ “સત્યાર્થ-પ્રકાશ”ના પ્રકરણ-પ્રકરણમાં છે તથા “ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા” આદિ ગ્રંથોમાં પણ દર્શાવી છે. અર્થાત્ જે-જે વાત સર્વના સામે માનનીય છે તેને માનું છું. અર્થાત્ જેમ સત્ય બોલવું સર્વની સામે સારું અને મિથ્યા બોલવું ખરાબ છે, એવાં સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરું છું. અને જે મત-મતાન્તરના પરસ્પર ઝગડા છે, તેને હું પ્રસન્ન નથી કરતો. કેમકે એજ મતવાળાઓએ સ્વમતનો પ્રચાર કરી, મનુષ્યને ઠસાવી, પરસ્પર શત્રુ બનાવી દીધા છે. એ વાત કાઢી સર્વ સત્યનો પ્રચાર કરી, સર્વને એક મતના કરી, દ્વેષ છોડાવી પરસ્પરમાં દ્વેષ પ્રીતિ યુક્ત કરાવી, સર્વથી સર્વને સુખ લાભ પહોંચાડવા માટે મારો પ્રયત્ન અને અભિપ્રાય છે. સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની કૃપા, સહાય અને આમજનોની સહાનુભૂતિથી “આ સિદ્ધાંત સર્વત્ર ભૂગોળમાં શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થઈ જાય” જેથી સર્વ લોકો સહજે ધર્માર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિ કરી સદા ઉન્નત અને આનન્દિત થતા રહે. એજ મારું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

અત્મપતિવિસ્તરેણ બુદ્ધિમદ્વ્યંબુ ॥

ઓ૩મ્ શાન્તો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શાન્તો ભવત્વર્ચમા ।

શાન્ત્ર ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ । શાન્તો વિષ્ણુરુરુક્રમઃ ॥

નમો બ્રહ્મણો । નમસ્તે વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ । ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માવાદિષમ્ ।

ઋતમવાદિષમ્ । સત્યમવાદિષમ્ । તન્મામાચીત્ । તદ્વક્તારમાચીત્ । આવીન્મામ્ । આવીદ્વક્તારમ્ ।

ઓ૩મ્ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

॥ ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યમ્ણાં પરમવિદુષાં શ્રી વિસ્જ્ઞાનન્દ- સરસ્વતીસ્વામિનાં શિષ્યેણ

શ્રીમદ્દયાનન્દ સરસ્વતી સ્વામિના વિરચિતઃ સ્વમનાઽધ્યામન્તઽવ્યસિદ્ધાન્તસમન્વિતઃ સુપ્રમાણયુક્તઃ

સુધાવાવિભૂષિતઃ સત્યાર્થ-પ્રકાશોઽયં ગ્રન્થઃ સમ્પૂર્તિમગમત્ ॥